

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8997

CALL No. Sa8Km/G.N.B.

D.G.A. 79

Parts 5 & 6

(Udyoga & Bhīṣma)

~~D 3204.2^o~~

॥ अथ श्रीमहाभारते उद्योगपर्व प्रारभ्यते ॥

Sa8Km
G.N.B.

45624

8597

4717

XB

CENTRAL BOTANICAL
LIBRARY DELHI

Acc. No. 8197.....

Date. 25.7.57.....

Call No. 548 Km.....

G. H. B

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमद्रोपालमानम्यश्रीलक्ष्मणपदानुगः ॥ नीलकंठोभावदीपंकरोत्पद्योगपर्वणि ॥ १ ॥ गोपालनारायणलक्ष्मणार्याधीरेशगंगाधरनीलकंठाः ॥ चित्तामणिः सांवा-
वश्रपूज्यादिशंतुसर्वेश्वरोमर्तिमे ॥२॥ भारतेसारमुद्योगभित्तिवृद्धानुशासनं ॥ अतोविस्तरतस्तत्रव्याख्यानमुपपद्यते ॥३॥ अभिमन्योःस्वपक्षाः यादवपांडवाद्याः तस्यैवविवाहं कृत्वा मुदिता
अमुवाप्तिरिति शेषः । प्रतीताः प्रवृद्धाः १ मणयोमुक्ताप्रवालादयः तेषांप्रवेकोजालादिरूपः समूहः तेन उत्तमरत्नैः हीरपद्मरागाद्यैश्च चित्रा । 'मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेष्वापि' इति मेदिनी २
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृत्वा वि-
वाहंतु कुरुप्रवीरास्तदाऽभिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः ॥ विश्रम्य रात्रावुपसि प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः १ सभा तु सामत्स्यपतेः समृद्धामाणि प्रवेकोत्तमरत्न
चित्रा ॥ न्यस्तासनामालयवती सुगंधाताम म्ययुस्तेन रराज वृद्धाः २ अथासना न्याविशतां पुरस्तादुभौ विराट्पदौ नरेंद्रौ ॥ वृद्धौ च मान्यौ पृथिवीपतीनां पित्रा समं
रामजनार्दनौ च ३ पांचालराजस्य समीपतस्तु शिनिप्रवीरः सह रौहिणेयः ॥ मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निष्ठो जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ४ सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवती सुतौ च ॥ प्रद्युम्नसंबौ च युधिप्रवीरौ विराटपुत्रे च सह अभिमन्युः ५ सर्वे च शूराः पितृभिः समाना वीर्येण रूपेण बलेन चैव ॥ उपाविशन् द्रौपदेयाः
कुमारसुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ६ ततोपविष्टेषु महारथेषु विराजमानाभरणवरेषु ॥ रराज साराजवती समृद्धा ग्रहेरिव द्यौर्विमलैरुपेता ७ ततः कथास्ते समवाययु-
क्ताः कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ॥ तस्थुर्मुहूर्तपरिचितयंतः कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ८ कथां तमासाद्य च माधवेन संघट्टिताः पांडवकार्यहेतोः ॥ ते राजसिं-
हाः सहिता ह्यशृण्वन्वाक्यं महार्थं सुमहोदयं च ९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सर्वे भवद्भिर्विदितं यथाऽयं युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ॥ जितो निरुक्त्याऽपहृतं च राज्यं वनप्रवा-
से समयः कृतश्च १० शक्तेर्विजेतुं तसामर्ही च सत्ये स्थितैः सत्यरथैर्यथावत् ॥ पांडोऽसुतैस्तद्गतमुग्ररूपं वर्षाणि षट्सप्तचत्वारिंशद्वयैः ११ त्रयोदशश्चैव सुदुस्त-
रोऽयमज्ञायमानैर्भवतां समीपे ॥ क्लेशानसह्यान् विविधान्सहद्भिर्महात्मभिश्चापिवने निविष्टम् १२ एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तैरिच्छद्भिराप्तं स्वकुलेन राज्यम् ॥ ए-
वं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् १३ तच्चित्तं यध्वं कुरुपुंगवानां धर्म्यं च युक्तं च यशस्कं च ॥ अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्म-
राजः १४ धर्मार्थयुक्तं तु महीपति त्वंग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां यथाऽपकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः १५ मिथ्योपचारेण यथा ह्यनेन क-
च्छं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ न चापि पार्थो विजितोरणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः १६ तथाऽपि राजा सहितः सुहृद्भिर्मोक्षतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ यत्तु स्वयं
पांडुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन् प्रपीड्य १७ तत्प्रार्थयंतं पुरुषप्रवीराः कुंती सुता माद्रवती सुतौ च ॥ बालास्त्वमेतौ विविधैरुपायैः संप्रार्थिता हंतुमभिन्नसंघैः १८
आविशतामुपविष्टौ । पित्रावसूदेवेन ३ रौहिणेयः बलरामः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ संघट्टिताः सन्नद्धीकृताः महार्थसारां महोदयं श्रेष्ठफलम् ९ अक्षवत्यां चूतकीडायां निरुक्त्या छलेन समयः
पणः १० सत्यरथैः सत्पृथिव्यक्षेत्रांसि त्यक्त्वा व्याकाशौ उभयत्र अकुण्ठितोरयो येषां तैरिति मध्यमपदलोपेन समासः सत्यं रथवदारो दुर्योग्यं तेषां वा पाठांतरे सत्यैकप्रियैः ११ । १२ । १३
१४ बुभूषेत् प्राप्तुमिच्छेत् तद्भावार्थः १५ । १६ अनामयं कुशलं यत्तु धनादिकं स्वयमेव समाहृतं न पित्रा विभिः १७ । १८

१९ पारिवर्त्तेतिपाठेसमाप्य २० अतो राज्यार्थप्रदानात् । कार्यराज्यलाभनिमित्तं तैर्धातैराष्ट्रैः कृतविप्रकारं अपकारं निशम्यज्ञात्वा तान्पांडवान् २१ यदिइमान्बाधेयुः तर्हिपुतेऽपितान् कौरवान्हन्युः इमेपांडवाः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ अर्धराज्यस्यविसृज्य तस्यकृते अर्धस्यराज्य स्यार्थे १ राज्यंराज्यार्द्धं २ । ४ । ५ बलंचतुरंगं निगमोनीतिशास्त्रं तेउभेप्रधानयेषां श्रुतेनकालेनचवृद्धाः । वृत्ताइतिपाठे श्रुतकालवृत्तं सर्वसंहारकत्वंयैस्ते ६ समागतेषुसमायामितिशेषः

राज्यंजिहीर्षाद्विरसद्विरुघैःसर्वचतद्वोविदितंयथावत् ॥ तेषांचलोभंप्रसमीक्ष्यवृद्धंधर्मज्ञतांचापियुधिष्ठिरस्य १९ संबंधितांचापिसमीक्ष्यतेषामर्तिकुरुध्वंसाहि ताःपृथक्च ॥ इमेचसत्येऽभिरताःसदैवतंपालयित्वासमयंयथावत् २० अतोऽन्यथातैरुपचर्यमाणाहन्युःसमेतान्घृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ तैर्विप्रकारंचनिशम्यकार्ये सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः २१ युद्धेनबाधेयुरिमांस्तथैवंतैर्बाध्यमानायुधितांश्चहन्युः ॥ तथाऽपिनेमेऽल्पतयासमर्थास्तेषांजयायेतिभवेन्मतंवः २२ समेत्य सर्वेसहिताःसुहृद्विस्तेषांविनाशाययतेयुरेव ॥ दुर्योधनस्यापिमतंयथावन्नज्ञायतेकिंनुकरिष्यतीति २३ अज्ञायमानेचमतेपरस्यकिंस्यात्समारभ्यतमंमतंवः ॥ तस्मादितोगच्छतुधर्मशीलःशुचिःकुलीनःपुरुषोऽप्रमत्तः २४ दूतःसमर्थःप्रशमायतेषांराज्यार्थदानाययुधिष्ठिरस्य ॥ निशम्यवाक्यंतुजनादनस्यधर्मार्थयुक्तं मधुरंसमंच २५ समाददेवाक्यमथाग्रजोऽस्यसंपूज्यवाक्यंतदतीवराजन् २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिपुरोहितयानेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ बलदेवउवाच ॥ श्रुतंभवाद्भिर्गदपूर्वजस्यवाक्यंयथाधर्मवदर्थवच्च ॥ अजातशत्रोश्चाहितंहितंचदुर्योधनस्यापितथैवराज्ञः १ अर्धहिराज्यस्यविसृज्य वीराःकुंतीसुतास्तस्यकृतेयतंते ॥ प्रादायचार्धंघृतराष्ट्रपुत्रःसुखीसहास्माभिरतीवमोदेत् २ लब्ध्वाहिराज्यंपुरुषप्रवीराःसम्यक्प्रवृत्तेषुपरेषुचैव ॥ ध्रुवंप्रशांताः सुखमाविशेयुस्तेषांप्रशांतिश्चाहितंप्रजानाम् ३ दुर्योधनस्यापिमतंचवेतुंवक्तुंचवाक्यानिपुधिष्ठिरस्य ॥ प्रियंचमेस्याद्यदितत्रकश्चिद्भजेच्छमार्थंकुरुपांडवा नाम् ४ सभीष्ममामंज्यकुरुप्रवीरैर्वचित्रवीर्यंचमहानुभावम् ॥ द्रोणंसपुत्रंविदुरंकपंचगांधारराजंचसमूतपुत्रम् ५ सर्वेचयेऽन्येघृतराष्ट्रपुत्रावलप्रधानानिगम प्रधानाः ॥ स्थिताश्चधर्मेषुतथास्वकेषुलोकप्रवीराःश्रुतकालवृद्धाः ६ एतेषुसर्वेषुसमागतेषुपौरेषुवृद्धेषुचसंगतेषु ॥ ब्रवीतुवाक्यंप्राणिपातयुक्तंकुंतीसुतस्या र्थकरंयथास्यात् ७ सर्वास्ववस्थासुचतेनकोप्याग्रस्तोहिसोऽर्थोबलमाश्रितैस्तैः ॥ प्रियाम्युपेतस्ययुधिष्ठिरस्यदूतेप्रसक्तस्यहृतंचराज्यम् ८ निवार्यमाणश्चकु रुप्रवीरःसर्वैःसुहृद्विर्हयमप्यतज्ज्ञः ॥ सदीव्यमानःप्रतिदीव्यचैनंगांधारराजस्यसुतंमताक्षं ९ हित्वाहिकर्णंचसुयोधनंचसमाह्वयदेवितुमाजमीढः ॥ दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्येयुधिष्ठिरोयान्विषहेतजेतुम् १० उत्सृज्यतान्सौबलमेवचायंसमाह्वयतेनजितोऽक्षमवत्याम् ॥ सदीव्यमानःप्रतिदेवनेनअक्षेणुनित्यंतुपराङ्मुखेषु ११

७ वाक्यमेवाह सर्वास्विति सर्वथाऽपितेषांढवानकोप्याः भवद्विरितिशेषः सोऽर्थोऽग्रस्तः वनवासादिप्रतिज्ञानिस्तीर्णेत्यर्थः बलंसत्यपालनेसामर्थ्यं पूर्वकोपिताअपिअतःपरंनकोप्याइति भावः ८ अयंयुधिष्ठिरः अतज्ज्ञःच्युतानभिज्ञः ९ । १० । ११

संरंभमाणःहठंकुर्वाणः संरब्धमानइति पाठेसंतुद्धदर्पइत्यर्थः १२ । १३ युद्धेअनयःभविताभविष्यति इहसामोपायेसोऽर्थः अनयान् १४ । १५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे बलदेववाक्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ यादृशआत्माशुद्धःपापोवातादृशंशुद्धंपापंवाभाषते १ । २ फलाफलवती सुपोलुक्कार्षःपूर्वसवर्णोवा २ तेतववाक्यं तत्रापराधःशकुनेनैकश्चिदिति पूर्वोक्तंकौरवपक्षपातयुक्तं ४ । ५ यथाश्रद्धयूतेआसक्तिराहितामिव धर्मेजयःधर्मेनिमित्तंजयःकुतः किंतु अधर्मेमूलकएवतेषांजयइत्यर्थः ६ । ७ प्राणिपतेतशरणागतोभवेत् पणंकृत्वावनवासप्र संरंभमाणोविजितःप्रसह्यतत्रापराधःशकुनेनैकश्चित् ॥ तस्मात्प्रणम्यैववचोब्रवीतुवैचित्रवीर्यंबहुसामयुक्तम् १२ तथाहिशक्योघृतराष्ट्रपुत्रःस्वार्थेनियोक्तुंपु रुषेणतेन ॥ अयुद्धमाकांक्षतकौरवाणांसांमैवदुर्योधनमाह्वयध्वम् १३ साम्राजितोऽर्थोऽर्थकरोभवेत्युद्धेऽनयोभवितानेहसोऽर्थः १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंबु द्ध्येवमधुप्रवीरेशिनिप्रवीरःसहसोत्पपात् ॥ तच्चापिवाक्यंपरिनिन्द्यतस्यसमाददेवाक्यमिदंसमन्युः १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिवल देववाक्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ सात्यकिरुवाच ॥ यादृशःपुरुषस्यात्मातादृशंसंप्रभाषते ॥ यथारूपोऽतरात्मातेतथारूपंप्रभाषसे १ संतिवैपुरुषाः शूराःसंतिकापुरुषास्तथा ॥ उभावेतौदृढौपक्षौदृश्येतेपुरुषान्प्रति २ एकास्मिन्नेवजायेतेकुलेक्लीबमहाबलौ ॥ फलाफलवतीशाखेयथैकास्मिन्वनस्पतौ ३ नाभ्यमूयामितेवाक्यंब्रुवतोलांगलध्वज ॥ येतुशृण्वंतितेवाक्यंतानसूयामिमाधव ४ कथंहिधर्मराजस्यदोषमल्पमापिब्रुवन् ॥ लभतेपरिषन्मध्येव्याहर्तुमकु तोभयः ५ समाह्वयमहात्मानंजितवंतोऽक्षकोविदाः ॥ अनक्षज्ञंयथाश्रद्धेतेषुधर्मजयःकुतः ॥ यदिकुंतीसुतंगेहेक्रीडंतंभ्रातृभिःसह ६ अभिगम्यजयेयुस्तेतते षांधर्मतोभवेत् ॥ समाह्वयतुराजानंक्षत्रधर्मरतंसदा ७ निकृत्याजितवंतस्तेकिंनुतेषांपरंशुभम् ॥ कथंप्राणिपतेच्चायमिहकृत्वापणंपरम् ८ वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तःपैतामहंपदम् ॥ यद्ययंपापवित्तानिकामयेतयुधिष्ठिरः ९ एवमप्ययमत्यंतंपरान्नाहृतियाचितुम् ॥ कथंचधर्मयुक्तास्तेनचराज्यंजिहीर्षवः १० निवृत्तवा सानकौतेयान्यआहुर्विदिताइति ॥ अनुनीताहिभीष्मेणद्रोणेनविदुरेणच ११ नव्यवस्यंतिपांडूनांप्रदातुंपैतृकंवसु ॥ अहंतुतान्शितैर्वाणैरनुनीयरणेबलात् १२ पादयोःपातयिष्यामिकौतेयस्यमहात्मनः ॥ अथतेनव्यवस्यंतिप्रणिपातायधीमतः १३ गमिष्यांतिसहामात्यायमस्यसदनंप्रति ॥ नाहितेयुयुधानस्यसं रब्धस्ययुयुत्सतः १४ वेगंसमर्थाःसंसोढुंवज्रस्येवमहीधराः ॥ कोहिगांडीवधन्वानंकश्चक्रायुधंयुधि ॥ मांचापिविषहेतुकुद्वंकश्चभीमंदुरासदम् १५ यमौचदृ दधन्वानौयमकालोपमयुती ॥ विराट्पुण्ड्रदौवीरौयमकालोपमयुती १६ कोजिजीविपुरासादेदृष्टयुमंचपार्थितम् ॥ पंचैतान्पांडवेयांस्तुद्रौपद्याःकीर्तिवर्धनान् १७

तिज्ञानिस्तीर्थं ८ पैतामहमितिन्यायलभ्यत्वंसूचितं ९ । १० विदिताअज्ञातचर्यायामितिशेषः अनुनीताःपरिमितःकालःएतैरतिवाहितइतिबोधिताः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ यमः शरीरात्प्राणानामुद्धर्ताः कालःआयुःपरिच्छेदकर्ता १६ पांडवेयान् पांडवीद्रोपदीतपुत्रान् । पुयोगलक्षणदीपंतादस्त्रीभ्यामितिदृक् १७

उद्यो. ५
अ०
॥ ४ ॥

॥ २ ॥

2

१।२।३।४।५।६ वचःसंदेशवाक्यं ७। ८ प्रेषयित्वा दूतमिति शेषः ९ निर्घांनाशं । 'निष्ठानिष्पत्तिनाशांतयाश्चानिर्वहणेषुच' इति विश्वः १०।११।१२।१३।१४।१५।१६
१७।१८ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभास्वदीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ वैद्याः विद्यावंतः कृतबुद्धयः सिद्धांतज्ञाः २।३।४

५।६।७।८।९।१० एतस्मिन्नंतरे शत्रुपुमित्रानामेकीरणेव्यापृतेष्वित्यर्थः ११ लंबमानेविलंबकुर्वाणे १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ ॥ ॥ इतिउद्योगपर्व

पांडवश्चयथावृत्तःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ घृतराष्ट्रस्यविदितेवांचेताःपांडवाःपरैः ५ विदुरेणानुनीतोऽपिपुत्रमेवानुवर्तते ॥ शकुनिर्बुद्धिपूर्वोहेकुंतीपुत्रं समाह्वयत् ६ अनक्षत्रमताक्षःसन्क्षत्रवृत्तेस्थितं शुचिम् ॥ ततथावंचयित्वातुधर्मराजंयुधिष्ठिरम् ७ नकस्यांचिदवस्थार्याराज्यंदास्यांतिवैस्वयम् ॥ भवांस्तुधर्मसंयुक्तंघृतराष्ट्रंब्रुवन्वचः ८ मनांसितस्ययोधानांध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ विदुरश्चापितद्वाक्यंसाधयिष्यतितावकम् ९ भीष्मद्रोणकृपादीनांभेदंसंजनयिष्यति ॥ अमात्येषुचभिन्नेषुयोधेषुविमुखेषुच १० पुनरेकत्रकरणंतेषांकर्मभविष्यति ॥ एतस्मिन्नंतरेपार्थाःसुखमेकाग्रबुद्धयः ११ सेनाकर्मकरिष्यंतिद्रव्याणांचैवसंचयम् ॥ विद्यमानेषुचस्वेषुलंबमानेतथात्वयि १२ नतथातेकरिष्यंतिसेनाकर्मनसंशयः ॥ एतत्प्रयोजनंचात्रप्राधान्येनोपलभ्यते १३ संगत्याघृतराष्ट्रश्चकुर्याद्धर्म्यवचस्तव ॥ सभवान्धर्मयुक्तश्चधर्म्यतेषुसमाचरन् १४ कृपालुषुपरिक्रेशान्पांडवीयान्प्रकीर्तयन् ॥ वृद्धेषुकुलधर्मंचब्रुवन्पूर्वरनुष्ठितम् १५ विभेत्स्यतिमनां स्येषामितिमेनात्रसंशयः ॥ नचतेभ्योभयंतेऽस्तिब्राह्मणोह्यसिवेदवित् १६ दूतकर्मणियुक्तश्चस्थाविरश्चविशेषतः ॥ सभवान्पुण्ययोगेनमुहुर्तेनजयेनच ॥ कौरवेयान्प्रयात्वाशुकींतेयस्यार्थसिद्धये १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथाऽनुशिष्टःप्रययौद्रुपदेनमहात्मना ॥ पुरोधावृत्तसंपन्नोनगरंनागसाह्वयम् १८ शिष्यैःपरिवृतोविद्वाननीतिशास्त्रार्थकोविदः ॥ पांडवानांहितार्थायकौरवान्प्रातिजग्मिवान् १९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिपुरोहितयानेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पुरोहितंतेप्रस्थाप्यनगरंनागसाह्वयम् ॥ दूतान्प्रस्थापयामासुःपार्थिवेभ्यस्ततस्ततः १ प्रस्थाप्यदूतानन्यत्र द्वारकांपुरुषर्षभः ॥ स्वयंजगामकौरव्यःकुंतीपुत्रोधनंजयः २ गतेद्वारवतीकृष्णबलदेवेचमाधवे ॥ सहवृष्ण्यंधकैःसर्वैर्भोजैश्चशतशस्तदा ३ सर्वमागमयामासपांडवानांविचेष्टितम् ॥ घृतराष्ट्रात्मजोराजागूढैःप्रणिहितैश्चरैः ४ सश्रुत्वामाधवंयांतंसदश्चैरनिलोपमैः ॥ बलेननातिमहताद्वारकामभ्ययात्सुरीम् ५ तमेवादि वसंचापिकौंतेयःपांडुनंदनः ॥ आनर्तनगरीरिम्यांजगामाशुधनंजयः ६ तौयात्वापुरुषव्याघ्रौद्वारकांकुरुनंदनौ ॥ सुप्तंददृशतुःकृष्णंशयानंचाभिजग्मतु ७ ततःशयानेगोविंदेप्रविवेशसुयोधनः ॥ उच्छीर्षतश्चकृष्णस्यनिषसादवरासने ८ ततःकिरीटीतस्यानुप्रविशेमहामनाः ॥ पश्चाच्चैवसकृष्णस्यप्रहोऽतिष्ठत्कृतां जलिः ९ प्रतिबुद्धःसवाष्णेयोददर्शाग्रेकिरीटिनम् ॥ सतयोःस्वागतंकृत्वायथावत्प्रतिपूज्यतौ १० तदागमनजहेतुंप्रच्छमधुसूदनः ॥ ततोदुर्योधनःकृष्णमुवाचप्रहसन्निव ११ विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यंममदातुमिहार्हति ॥ समंभिभवतःसख्यंममचैवार्जुनेऽपिच १२

णिनीलकंठीयेभारतमावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ १।२।३ आगमयामास ज्ञातवान् ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

१३।१४।१५।१६ प्रवारणंइप्सितप्रदानं । 'काम्यदानंप्रवारणम'इतिविश्वः । पूर्वमर्हः त्वतःकनिष्ठत्वादित्यर्थः १७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

तथासंबंधकंतुल्यमस्माकंत्वयिमाधव ॥ अहंचाभिगतःपूर्वत्वामद्यमधुसूदन १३ पूर्वंचाभिगतंसंतोभजंतेपूर्वसारिणः ॥ त्वंचश्रेष्ठतमोलोकेसतामद्यजनार्दन १४ सततंसंमतश्चैवसदृत्तमनुपालय ॥ कृष्णउवाच ॥ भवानभिगतःपूर्वमत्रमेनास्ति संशयः ॥ दृष्टस्तुप्रथमंराज नमयापार्थोधनंजयः १५ तवपूर्वाभिगमनात्पूर्वंचाप्यस्यदर्शनात् ॥ साहाय्यमुभयोरेवकरिष्यामिसुयोधन १६ प्रवारणंतुवालानांपूर्वकार्यमिति श्रुतिः ॥ तस्मात्प्रवारणंपूर्वमर्हःपार्थोधनंजयः १७ मत्संहननतुल्यानांगोपानामर्बुदंमहत् ॥ नारायणाइतिख्याताःसर्वेसंग्रामयोधिनः १८ तेवायुधिदुराधर्षाभवंत्वेकस्यसैनिकाः ॥ अयुध्यमानःसंग्रामेन्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः १९ आभ्यामन्यतरंपार्थयत्तेहृद्यतरंमतम् ॥ तदृणीतांभवानग्रेप्रवार्यस्त्वंहिधर्मतः २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकृष्णेनकुंतीपुत्रोधनंजयः अयुध्यमानंसंग्रामेवरयामासकेशवम् २१ नारायणममित्रघ्नंकामाज्जातमजंनृपु ॥ सर्वक्षत्रस्यपुरतोदेवदानवयोरपि २२ दुर्योधनस्तुतत्सैन्यंसर्वमावरयतदा ॥ सहस्राणांसहस्रंतुयोधानांप्राप्यभारत २३ कृष्णंचापहतंज्ञात्वासंप्रापपरमांसुदम् ॥ दुर्योधनस्तुतत्सैन्यंसर्वमादायपार्थिवः २४ ततोऽभ्ययाद्भीमवलोरौहिणे यंमहाबलम् ॥ सर्वंचागमनेहेतुंसतस्मैसैन्यवेदयत् ॥ प्रत्युवाचततःशौरिर्द्धार्तराष्ट्रमिदंवचः २५ ॥ बलदेवउवाच ॥ विदितंतेनरव्याघ्रसर्वंभवितुमर्हति ॥ यन्मयोक्तंविराटस्यपुरवैवाहिकेतदा २६ निमृह्योक्तोहृषीकेशस्वदर्थंकुरुनंदन ॥ मयासंबंधकंतुल्यमिति राजन्पुनःपुनः २७ नचतद्वाक्यमुक्तंवैकेशंप्रत्य पद्यत ॥ नचाहमुत्सहेकृष्णांविनास्थातुमापि क्षणम् २८ नाहंसहायःपार्थस्यनापिदुर्योधनस्यवै ॥ इतिमेनिश्चिताबुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्यह २९ जातोऽसिभारतेवंशे सर्वपार्थिवपूजिते ॥ गच्छयुध्यस्वधर्मेणक्षेत्रेणपुरुषर्षभ ३० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तुतदापरिष्वज्यहलायुधम् ॥ कृष्णंचापहतंज्ञात्वायुद्धान्मे नेजितंजयम् ३१ सोऽभ्ययात्कृतवर्माणंघृतराष्ट्रसुतो नृपः ॥ कृतवर्माददौतस्यसेनामक्षौहिणीतदा ३२ सतेनसर्वसैन्येनभीमेनकुरुनंदनः ॥ वृतःपरिययौहृष्टःसुहृदःसंप्रहर्षयन् ३३ ततःपीतांबरधरोजगत्स्रष्टाजनार्दनः ॥ गतेदुर्योधनेकृष्णःकिरीटिनमथाब्रवीत् ३४ अयुध्यमानःकांडुद्धिमास्थायाहंवृतस्त्वया ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहतुंनात्रसंशयः ॥ निहतुमहमप्येकःसमर्थःपुरुषर्षभ ३५ भवांस्तुकीर्तिमालोकेतद्यशस्त्वांगमिष्यति ॥ यशसां चाहमप्यर्थीतस्मादसिमयावृतः ३६ सारथ्यंतुत्वयाकार्यमितिमेमानसंसदा ॥ चिररात्रेप्सितंकामंतद्भवान्कर्तुमर्हति ३७ ॥ वासुदेवउवाच ॥ उपपन्नमिदं पार्थयत्स्पृष्टसिमयासह ॥ सारथ्यंतेकरिष्यामिकामःसंपद्यतांतव ३८

अपहतंरिक्तंरुतम् २४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८

१९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ शल्यइति १ । २ । ३ । ४ । ५ येनयत्रदेशे तत्रयथो ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंप्रमुदितःपार्थःकृष्णेनसहितस्तदा ॥ वृत्तोदाशार्हप्रवरैःपुनरायायुधिष्ठिरम् ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणि
कृष्णसारथ्यस्वीकारेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ शल्यःश्रुत्वातुदूतानांसैन्येनमहतावृतः ॥ अभ्ययात्पांडवानराजनसहपुत्रै
र्महारथैः १ तस्यसेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिवयोजनम् ॥ तथाद्विविपुलांसेनाविभर्तिसनरर्षभः २ अक्षौहिणीपतीराजनमहावीर्यपराक्रमः ॥ विचित्रकवचाःशू
राविचित्रध्वजकार्मुकाः ३ विचित्राभरणाःसर्वेविचित्ररथवाहनाः ॥ विचित्रसम्भराःसर्वेविचित्राबरभूषणाः ४ स्वदेशेषाभरणावीराःशतसहस्रशः ॥ तस्यसे
नाप्रणेतारोवभूवुःक्षत्रियर्षभाः ५ व्यथयन्निवभूतानिकंपयन्निवमेदिनीम् ॥ शनैर्विश्रामयन्सेनांसययौयेनपांडवः ६ ततोदुर्योधनःश्रुत्वामहात्मानंमहारथम् ॥
उपायांतमभिदुत्यस्वयमानर्चभारत ७ कारयामासपूजार्थंतस्यदुर्योधनःसभाः ॥ रमणीयेषुदेशेषुरत्नचित्राःस्वलंकृताः ८ शिल्पिभिर्विविधैश्चैवक्रोडास्तत्रप्रयो
जिताः ॥ तत्रमाल्यानिमांसानिभक्ष्यंपेयंचसत्कृतम् ९ कृपाश्चविविधाकारामनोहर्षविवर्धनाः ॥ वाप्यश्चविविधाकाराऔदकानिमृहाणिच १० सताःसभाः
समासाद्यपूज्यमानोयथाऽमरः ॥ दुर्योधनस्यसचिवैर्देशेदेशेसमंततः ११ आजगामसभामन्यादेवावसथवर्चसम् ॥ सतत्रविषयैर्युक्तैःकल्याणैरतिमानुषैः १२
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेनेपुरंदरम् ॥ पप्रच्छसततःप्रेष्यान्प्रहृष्टःक्षत्रियर्षभः १३ युधिष्ठिरस्यपुरुषाःकेऽत्रचकुःसभाइमाः ॥ आनीयंतांसभाकाराःप्र
देयार्हाहिमेमताः १४ प्रसादमेपांदास्यामिकुंतीपुत्रोऽनुमन्यताम् ॥ दुर्योधनायतत्सर्वकथयंतिस्मविस्मिताः १५ संप्रहृष्टोयदाशल्योदिदित्सुरपिजीवितम् ॥
गूढोदुर्योधनस्तत्रदर्शयामासमातुलम् १६ तं दृष्ट्वा मद्राजश्चज्ञात्वायत्नंचतस्यतम् ॥ परिष्वज्याब्रवीत्प्रीतइष्टोऽर्थोगृह्यतामिति १७ ॥ दुर्योधनउवाच ॥
सत्यवाग्भवकल्याणवरोवैममदीयताम् ॥ सर्वसेनाप्रणेतवैभवान्भवितुमर्हति १८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृतमित्यब्रवीच्छल्यःकिमन्यक्रियतामिति ॥ कृत
मित्येवगांधारिःप्रत्युवाचपुनःपुनः १९ ॥ शल्यउवाच ॥ गच्छदुर्योधनपुरंस्वकमेवनरर्षभ ॥ अहंगमिष्येद्रुष्ट्वैयुधिष्ठिरमरिंदमम् २० दृष्ट्वायुधिष्ठिरंराजन्
क्षिप्रमेष्येनराधिप ॥ अवश्यंचापिद्रष्टव्यःपांडवःपुरुषर्षभः २१ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ क्षिप्रमागम्यताराजन्पांडवंवीक्ष्यपार्थिव ॥ त्वय्यधीनाःस्मराजेंद्रवरदा
नंस्मरस्वनः २२ ॥ शल्यउवाच ॥ क्षिप्रमेष्यामिभद्रंतेगच्छस्वस्वपुरंनृप ॥ परिष्वज्यतथाऽन्योन्यंशल्यदुर्योधनावुभौ २३ सतथाशल्यमामन्यपुनराया
त्स्वकंपुरम् ॥ शल्योजगामकौतैयानारुढ्यातुंकर्मतस्यतत् २४ उपप्लव्यंसगत्वातुस्कंधावारंप्राविश्यच ॥ पांडवानथतान्सर्वानशल्यस्तत्रदर्शह २५

दिदित्सुःदददानेऽस्यरूपं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ गच्छस्वप्राप्तुहि स्वपुरंस्वराज्यं २३ । २४ उपप्लव्यंविराटनगरस्यप्रदेशविशेषं स्कंधावारंसेनानिवेशस्थानं २५

२६ । २७ कृष्णाविति भीमोऽपिकृष्णएवासीदितिगम्यते हृष्टावितिपाठःसुगमः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ 'तत्रंप्रधानेसिद्धांते'इत्यमरः ३३ । ३४ । ३५ वदान्योःमंजुलवाक् । 'वदान्यो
समेत्यचमहाबाहुःशल्यःपांडुसुतैस्तदा ॥ पाद्यमभ्यर्चयंगार्वाचैवप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि २६ ततःकुशलपूर्वहिमद्राजोऽरिसूदनः ॥ प्रीत्यापरमयायुक्तःसमाश्लिष्य
युधिष्ठिरम् २७ तथाभीमार्जुनौकृष्णौस्वस्त्रौयौचयमावुभौ ॥ आसनेचोपविष्टस्तुशल्यःपार्थमुवाचह २८ कुशलंराजशार्दूलकच्चितेकुरुनंदन ॥ अरण्यवासा
दिष्ट्याऽसिविमुक्तोजयतांवर २९ सुदुष्करंकुतंराजन्निर्जनेवसतात्वया ॥ भ्रातृभिःसहराजेंद्रकृष्णयाचानयासह ३० अज्ञातवासंधोरंचवसतादुष्करंकृतम् ॥
दुःखमेवकुतःसौरुध्यंभ्रष्टराज्यस्यभारत ३१ दुःखस्यैतस्यमहतोघातंराष्ट्रकृतस्यवै ॥ अवाप्स्यसिसुखंराजन्हत्वाशत्रून्परंतप ३२ विदितंतेमहाराजलोकतं
त्रंनराधिप ॥ तस्माल्लोभकृतंकिंचित्तवतातनविद्यते ३३ राजर्षीणांपुराणानांमार्गमान्विच्छभारत ॥ दानेतपासित्येचभवतातयुधिष्ठिर ३४ क्षमादमश्चस
त्यंचअहिंसाचयुधिष्ठिर ॥ अहुतश्चपुनर्लोकस्त्वयिराजन्प्रतिष्ठितः ३५ मृदुर्वदान्योब्रह्मण्योदाताधर्मपरायणः ॥ धर्मास्तेविदिताराजन्बहवोलोकसाक्षिकाः
३६ सर्वजगदिदंतातविदितंतेपरंतप ॥ दिष्ट्याकृच्छ्रमिदंराजन्पारितंभरतर्षभ ३७ दिष्ट्यापश्यामिराजेंद्रधर्मात्मानंसहानुगम् ॥ निस्तरिणंदुष्करंराजंस्त्वां
धर्मनिचयंप्रभो ३८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोऽस्याकथयद्राजादुर्योधनसमागमम् ॥ तच्चशुश्रूषितंसर्ववरदानंचभारत ३९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सुकृ
तंतेकृतराजन्प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दुर्योधनस्ययद्वीरत्वयावाचाप्रतिश्रुतम् ४० एकंविच्छामिभद्रंतेक्रियमाणंमहीपते ॥ राजन्नकर्तव्यमपिकर्तुमर्हसिस
तम् ४१ ममत्ववेक्षयावीरशृणुविज्ञापयामिते ॥ भवानिहमहाराजवासुदेवसमोयुधि ४२ कर्णार्जुनाभ्यांसंप्राप्तैर्द्वैथरोजसतम् ॥ कर्गस्यभवताकार्यंसारथ्यं
नात्रसंशयः ४३ तत्रपाल्योऽर्जुनोराजन्यदिमात्प्रियमिच्छसि ॥ तेजोवधश्चतेकार्यःसौतेरस्मज्जयावहः ४४ अकर्तव्यमपिह्येतत्कर्तुमर्हसिमातुल ॥ शल्यउ
वाच ॥ शृणुपांडवभद्रंतेयद्ब्रवीषिमहात्मनः ॥ तेजोवधनिमित्तमांसूतपुत्रस्यसंगमे ४५ अहंतस्यभविष्यामिसंग्रामेसारथिर्भुवम् ॥ वासुदेवेनहिंसमंनित्यमांस
हिमन्यते ४६ तस्याहंकुरुशार्दूलप्रतीपमाहेतंवचः ॥ ध्रुवंसंकथयिष्यामियोढुकामस्यसंयुगे ४७ यथासहृददर्पश्चहृततेजाश्चपांडव ॥ भविष्यतिसुखंहंतुंस
त्यमेतद्ब्रवीमि ४८ एवमेतत्करिष्यामियथातातत्वमात्थमाम् ॥ यच्चान्यदपिशिक्ष्यामितत्करिष्यामिप्रेमिणम् ४९ यच्चदुःखंत्वयाप्राप्तंयूतेवैकृष्णयासह ॥
परुषाणिचवाक्यानिमूतपुत्रकृतानिवै ५० जटासुरात्परिक्लेशःकीचकाञ्चमहायुते ॥ द्रौपद्याऽधिगतंसर्वदमयंत्यायथाऽशुभम् ५१ सर्वदुःखमिदंवीरसुखोद
कंभविष्यति ॥ नात्रमन्युस्त्वयाकार्योविधिर्बलवतरः ५२

वल्गुवागपि'इत्यमरः ३६ पारितंनिस्तीर्णं ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ प्रतीपंप्रसंगप्रतिकूलं अहितंपरिणामविरुद्धं ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ मन्युर्देन्यं ५२

५३ । ५४ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीये भारतमा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० हावाः शृंगारचेष्टाः
 दुःखानिहिमहात्मनः प्रावृत्तियुधिष्ठिर ॥ देवैरपिहिदुःखानिप्राप्तानिजगतीपते ५३ इंद्रेण श्रूयतेराजसभायेंमहात्मना ॥ अनुभूतंमहदुःखं देवराजेन
 भारत ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमिंद्रेण राजेंद्रसभायें
 महात्मना ॥ दुःखं प्राप्तं परंधोरमेतदिच्छामिवेदितुम् १ ॥ शल्य उवाच ॥ शृणुराजन्पुरातनमितिहासं पुरातनम् ॥ सभायेंण यथा प्राप्तं दुःखमिंद्रेण भारत २
 त्वष्टाप्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ॥ सपुत्रं वै त्रिशिरसमिंद्रो हाक्किलासृजत् ३ ऐंद्रं सप्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ॥ तैस्त्रिभिर्वेदनैर्घोरैः सूर्ये दुज्ज
 लनोपमैः ४ वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिवत् ॥ एकेन च दिशः सर्वाः पिवन्निव निरीक्षते ५ सतपस्वी मृदुर्दातो धर्मे तपासि चोद्यतः ॥ तपस्तस्य महती वंसु
 दुश्चरमरिंदम ६ तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्यं चामिततेजसः ॥ विषादमगमच्छक्र इंद्रोऽयं मा भवेदिति ७ कथं सज्जं च भोगेषु न च तप्येन्महतपः ॥ विवर्धमानस्त्रिशि
 राः सर्वं हि श्रुत्वनं ग्रसेत् ८ इति संचिंत्य बहुधा बुद्धिमान् भरतर्षभ ॥ आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्ट्रपुत्रप्रलोभने ९ यथा ससर्ज त्रिशिराः कामभोगेषु वैभृशम् ॥ क्षिप्रं कु
 रुत गच्छ ध्वं प्रलोभयत माचिरम् १० शृंगारवेषाः सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः ॥ हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौंदर्यशोभिताः ११ प्रलोभयत भद्रं वः शमय ध्वं भयं
 मम ॥ अस्वस्थं ह्यात्मनाऽऽत्मानं लक्षयामिव रांगनाः ॥ भयंतन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशय तावलाः १२ ॥ अप्सरस ऊचुः ॥ ॥ तथा यत्नं करिष्यामः शक्रतस्य प्रलो
 भने ॥ यथानावाप्स्यसि भयंतस्माद्वलनिषूदन १३ निर्दहन्निव चक्षुर्मर्यादोऽसावास्ते तपोनिधिः ॥ तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः साहिता वयम् १४ यतिष्यामो व
 शे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ शल्य उवाच ॥ इंद्रेण तास्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽतिकम् ॥ तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयंत्यो वरांगनाः १५ नित्यं संदर्शयामासु
 स्तथैवांगेषु सौष्ठवम् ॥ नाभ्यगच्छत्प्रहर्षताः सपश्यन् सुमहातपाः १६ इन्द्रियाणि वशं कृत्वा पूर्वसागरसन्निभः ॥ तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः १७ क
 तां जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो १८ यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनंतरम् ॥ संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महा
 मतिः १९ चिंतयामास तस्यैव वधोपायं युधिष्ठिर ॥ सतूष्णीं चित्तं धीरो देवराजः प्रतापवान् २० विनिश्चितमतिर्धीमान् वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ वज्रमस्याक्षि
 पाम्य द्युसक्षिप्रं न भविष्यति २१ शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि वलीयसा ॥ शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् २२ अथ वैश्वानरनिमंघोररूपं भयाव
 हम् ॥ मुमोच वज्रं संकुद्धः शक्रास्त्रिशिरसं प्रति २३ स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ॥ पर्वतस्यैव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले २४ तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोप
 मम् ॥ न शर्मले भेदे वेद्रो दीपितस्तस्य तेजसा २५ हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते ॥ घातितस्य शिरां स्याज्जीवन्ती वाहुतानि वै २६
 भावाः चित्तविकाराः हर्षादयस्ते युक्ताः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ सौष्ठवं सौंदर्यं प्रहर्षलब्धभोगोऽस्मीति तोषं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

वर्षाकिः तक्षा २७ । २८ । २९ न भविष्यति न क्षयाति ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्रास्ते विचारयन् ॥ अथाजगाम परशुं स्कंधेनादाय वर्धकिः २७ तदरण्यं महाराजयत्रास्तेऽसौ निपातितः ॥ समीतस्तत्र तक्षाणं घट
 मानं शचीपातिः २८ अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ॥ क्षिप्रं छिधि शिरां स्यस्य कुरुष्व वचनं मम २९ ॥ तक्षोवाच ॥ महास्कंधो भृशं ह्येष परशुर्न भविष्य
 ति ॥ कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्मसद्भिर्विगर्हितम् ३० ॥ इंद्र उवाच ॥ मामैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ॥ मत्प्रसादाद्विशेषं वज्रकल्पं भविष्यति ३१ ॥ त
 क्षोवाच ॥ कंभवंतमहं विद्यां घोरकर्मणमद्य वै ॥ एतदिच्छाम्य हं श्रोतुं तत्त्वेन कथय स्वमे ३२ ॥ इंद्र उवाच ॥ अहमिंद्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तुते ॥ कुरु
 ष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्माऽत्र विचारय ३३ ॥ तक्षोवाच ॥ कूरेण नापत्रपसे कथं शक्रे हर्मणा ॥ ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ३४ ॥ शक्र उवाच ॥ पश्चा
 द्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ॥ शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ३५ अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षत्रस्मादिमेमिवै ॥ क्षिप्रं छिधि शिरां सित्वं करिष्येऽनुग्रहं
 तव ३६ शिरः पशोस्ते दास्यंति भागं यज्ञेषु मानवाः ॥ एष तेऽनुग्रहस्तक्षत्रक्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ३७ ॥ शल्य उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा समहं द्रवचनातदा ॥
 शिरां स्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ३८ निकृतेषु तस्तेषु निष्क्रामन्नं डजास्त्वथ ॥ कर्पिजलास्ति तिराश्च कलर्विकाश्च सर्वशः ३९ येन वेदानधीते स्मपि
 वते सोममेव च ॥ तस्माद्वक्त्रादिनिश्चेरुः क्षिप्रं तस्य कर्पिजलाः ४० येन सर्वादिशोराज न पिबन्निव निरीक्षते ॥ तस्माद्वक्त्रादिनिश्चेरुस्ति तिरास्तस्य पांडव ४१
 यत्सुरापंतु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ॥ कलर्विकाः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ ४२ ततस्तेषु निकृतेषु विज्वरो मधवानथ ॥ जगामात्रे दिवं हृष्टस्तक्षाऽपि स्व
 गृहान्ययौ ४३ मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ॥ त्वष्टाप्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ४४ क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ त्वष्टावाच ॥ तप्य
 मानं तपो नित्यं क्षांतं दातं जितेन्द्रियम् ॥ विनाऽपराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान् मम ४५ तस्माच्छक्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ॥ लोकाः पश्यंतु मे वीर्यं तपसश्च बलं
 महत् ४६ सच पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ उपस्पृश्य ततः कुद्वस्तपस्वी सुमहायशाः ४७ अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ॥ इंद्र शत्रो विवर्धस्व
 प्रभावात्तपसो मम ४८ सोऽवर्द्धत दिवं स्तब्ध्वासूर्यवैश्वानरोपमः ॥ किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ४९ शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवंततः ॥
 ततो युद्धं समभवद् वृत्रवासवयोर्महत ५० संकुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ततो जग्राह देवेन्द्रो वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ५१ अपावृत्त्या क्षिपद्दशैकं शक्रं कोपसमन्वितः ॥
 ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रांतास्त्रिदिवेश्वराः ५२ अमृजं स्ते महासत्वा जृम्भिका वृत्रनाशिनीम् ॥ विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृताव ५३

४९ । ४५ उपस्पृश्य आचम्य ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ अपावृत्त्यमुत्सं प्रसार्य ५२ । ५३

स्वान्यंगान्यभिसंक्षिप्यनिष्कांतोबलनाशनः ॥ ततःप्रभृतेलोकस्यजुंभिकाप्राणसंश्रिता ५४ जहृषुश्चसुराःसर्वेशक्रंदद्वावेनिःसृतम् ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धं वृत्रवा
सवयोःपुनः ५५ संरब्धयोस्तदाघोरंमुचिरंभरतर्षभ ॥ यदाव्यवर्धतरणवृत्रोबलसमान्वितः ५६ त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस्तदाशक्रोन्यवर्तत ॥ निवृत्तेचतदा
देवाविषादमगमन्परम् ५७ समेत्यसहशक्रेणत्वष्टुस्तेजोवमोहिताः ॥ अमंत्रयंततेसर्वेमुनिभिःसहभारत ५८ किंकार्यमिति वैराजनविचिंत्यभयमोहिताः ॥
जग्मुःसर्वेमहात्मानंमनोभिर्विष्णुमव्ययम् ॥ उपविष्टामंदराग्रेसर्वेवृत्रवधेप्सवः ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्रविजयेनवमोऽध्यायः
॥ ९ ॥ इंद्रउवाच ॥ सर्वव्याप्तमिदं देवावृत्रेणजगदव्ययम् ॥ नह्यस्यसदृशं किंचित्प्रतिघाताययद्भवेत् १ समर्थोह्यभवंपूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ॥ कथंनु
कार्यंभद्रंवोदुर्धर्षःसहिमेमतः २ तेजस्वीचमहात्माचयुद्धेचामितविक्रमः ॥ ग्रसेत्रिभुवनसर्वेसदेवासुरमानुषम् ३ तस्माद्विनिश्चयमिमंशृणुध्वंत्रिदिवौकसः ॥
विष्णोःक्षयमुपागम्यसमेत्यचमहात्मना ४ तेनसंमंज्यवेत्स्यामोवधोपायंदुरात्मनः ॥ शल्यउवाच ॥ एवमुक्तेमधवतादेवाःसर्पिगणास्तदा ॥ शरण्यंशरणंदेवं
जग्मुर्विष्णुमहाबलम् ५ ऊचुश्चसर्वेदेवेशंविष्णुंवृत्रभयादिताः ॥ त्रयोलोकास्त्वयाक्रांतास्त्रिभिर्विक्रमणैःपुरा ६ अमृतंचाहृतंविष्णोदैत्याश्चनिहतारणे ॥ बलिं
बध्वामहादैत्यंशक्रोदेवाधिपःकृतः ७ त्वंप्रभुःसर्वदेवानांत्वयासर्वमिदंततम् ॥ त्वंहिदेवोमहादेवसर्वलोकनमस्कृतः ८ गतिर्भवत्तुदेवानांसिंद्वाणाममरो
त्तम ॥ जगद्व्याप्तमिदंसर्ववृत्रेणासुरसूदन ९ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ अवश्यंकरणीयमेभवतांहितमुत्तमम् ॥ तस्मादुपायंवक्ष्यामियथाऽसौनभविष्यति
१० गच्छध्वंसर्पिगंधर्वायत्रासौविश्वरूपधृक् ॥ सामतस्यप्रयुजध्वंततएनंविजेष्यथ ११ भविष्यतिजयोदेवाःशक्रस्यममतेजसा ॥ अदृश्यश्चप्रवे
क्ष्यामिवज्रेह्यस्यायुधोत्तमे १२ गच्छध्वमृषिभिःसार्द्धंगंधर्वैश्चसुरोत्तमाः ॥ वृत्रस्यसहशक्रेणसंधिंकुरुतमाचिरम् १३ ॥ ॥ शल्यउवाच ॥ ॥ एवमुक्तेतु
देवेनऋषयस्त्रिदशास्तथा ॥ ययुःसमेत्यसहिताःशक्रंरुक्वापुरःसरम् १४ समीपमेत्यचयदासर्वएवमहोजसः ॥ तंतेजसाप्रज्वलितंप्रतपंतंदिशोदश १५ ग्रसंतमि
वल्लोकांस्त्रीनसूर्याचंद्रमसौयथा ॥ ददृशुस्तेततोवृत्रंशक्रेणसहदेवताः १६ ऋषयोऽथततोऽभ्येत्यवृत्रमूचुःप्रियंवचः ॥ व्याप्तंजगदिदंसर्वतेजसातवदुर्जय १७
नचशक्रोपिनिर्जेतुंवासवंबलिनांवर ॥ युध्यतोश्चापिवांकालोव्यतीतःसुमहानिह १८ पीड्यंतेचप्रजाःसर्वाःसदेवासुरमानुषाः ॥ सख्यंभवतुतेवृत्रशक्रेणसहनित्य
दा १९ अवाप्स्यसिसुखंत्वंचशक्रलोकांश्चशाश्वतान् ॥ ऋषिवाक्यंनिशम्याथवृत्रःसतुमहाबलः २०

निलयापचयौक्षयौ इत्यमरः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

उवाचतानृषीन्सर्वान्प्रणम्यशिरसाऽसुरः ॥ सर्वेयूयंमहाभागगंधर्वाश्चैवसर्वशः २१ यदूथतच्छ्रुतंसर्वममापिशृणुतानघाः ॥ संधिःकथं वैभविताममशक्रस्यचो
भयोः ॥ तेजसोर्हिद्वयोर्देवाःसख्यं वैभविताकथम् २२ ॥ ऋषयऊचुः ॥ सकृत्सतांसंगतंलिप्सितव्यंततःपरंभविताभव्यमेव ॥ नातिक्रामेत्सत्पुरुषेणसंगतंत
स्मात्सतांसंगतंलिप्सितव्यम् २३ दृढंसतांसंगतंचापिनित्यंब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकच्छ्रेषुधीरः ॥ महार्थवत्सत्पुरुषेणसंगतंतस्मात्संतंनजिघांसेतधोरः २४ इंद्रःस
तांसंमतश्चनिवासश्चमहात्मनाम् ॥ सत्यवादीह्यनिंद्यश्चधर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः २५ तेनतेसहशक्रेणसंधिर्भवतुनित्यदा ॥ एवंविश्वासमागच्छमातेभूदुद्धिरन्यथा
२६ ॥ शल्यउवाच ॥ महर्षिवचनंश्रुत्वातानुवाचमहायुतिः ॥ अवश्यंभगवंतोमेमाननीयास्तपस्विनः २७ ब्रवीमियदहं देवास्तत्सर्वंक्रियतेयदि ॥ ततःसर्व
करिष्यामियदूचुर्माद्विजर्षभाः २८ नशुष्केणनचार्द्धेणनाश्मनानचदारुणा ॥ नशस्त्रेणनचास्त्रेणनदिवानतथानिशि २९ वध्योभवेयंविप्रेन्द्राःशक्रस्यसहदेवतैः ॥
एवंमेरोचतेसंधिःशक्रेणसहनित्यदा ३० बाढमित्येवऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ॥ एवंवृत्तेतुसंधानेवृत्रःप्रमुदितोऽभवत् ३१ युक्तःसदाऽभवच्चापिशक्रोहर्षसम
न्वितः ॥ वृत्रस्यवधसंयुक्तानुपायानन्वचितयत् ३२ छिद्रान्वेषीसमुद्दिग्गःसदावसतिदेवराट् ॥ सकदाचित्समुद्रातेसमपश्यन्महासुरम् ३३ संध्याकालउपा
वृत्तेमुहूर्तेचातिदारुणे ॥ ततःसंचिंत्यभगवानवरदानंमहात्मनः ३४ संध्येयंवर्ततेरौद्रानरात्रिर्दिवसंनच ॥ वृत्रश्चावश्यवध्योऽयंममसर्वहरोरिपुः ३५ यदिवृत्रं
नहन्म्यद्यवंचयित्वामहासुरम् ॥ महाबलंमहाकार्यंनमेश्रेयोभाविष्यति ३६ एवंसंचितयत्रेशक्रोविष्णुमनुस्मरन् ॥ अथफेनंतदाऽपश्यत्समुद्रेपर्वतोपमम् ॥
३७ नायंशुष्कोनचार्द्रोऽयंचशस्त्रमिदंतथा ॥ एनंक्षेप्स्यामिवृत्रस्यक्षणादेवनशिष्यति ३८ सवज्रमथफेनंतंक्षिप्रंवृत्रेनिसृष्टवान् ॥ प्रविश्यफेनंतंविष्णुर
थवृत्रंवन्याशयत् ३९ निहतेतुततोवृत्रेदिशोवितिमिराऽभवन् ॥ प्रववौचशिरोवायुःप्रजाश्चजहृषुस्तथा ४० ततोदेवाःसगंधर्वायक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ऋषयश्च
महेंद्रंतमस्तुवन्विधैःस्तवैः ४१ नमस्कृतःसर्वभूतैःसर्वभूतान्यसांत्वयत् ॥ हत्वाशत्रुं प्रहृष्टात्मावासवःसहदेवतैः ४२ विष्णुंत्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामासधर्मवित् ॥
ततोहतेमहावीर्येवृत्रेदेवभयंकरे ४३ अचृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रःपरमदुर्भनाः ॥ त्रैशीर्षयाऽभिभूतश्चसपूर्वब्रह्महत्याया ४४ सोऽतमाश्रित्यलोकानानष्टसंज्ञोवि
चेतनः ॥ नप्राज्ञायतदेवेंद्रस्वभिभूतःसकल्मषैः ४५ प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सुचेष्टमानइवोरगः ॥ ततःप्रनष्टेदेवेंद्रेब्रह्महत्याभयादिते ४६ भूमिःप्रध्वस्तसंका
शानिर्दृक्षाशुष्ककानना ॥ विच्छिन्नस्रोतसोनद्यःसरांस्यनुदकानिच ४७ संक्षोभश्चापिसत्त्वानामनामृष्टिकृतोऽभवत् ॥ देवाश्चापिभृशं त्रस्तास्तथासर्वमहर्षयः ४८

॥ ७ ॥

अराजकंजगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ॥ ततोर्भाताऽभवन्देवाःकोनोराजाभवेदिति ४९ दिविदेवर्षयश्चापिदेवराजविनाकृताः ॥ नस्मकश्चनदेवानाराज्येवैकुरुते मतिम् ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिवृत्रवधेइंद्रविजयोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ शल्यउवाच ॥ ऋषयोथावृषन्सर्वेदेवाश्चात्रि दिवेश्वराः ॥ अयंवेनहुषःश्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् १ तेजस्वीचयशस्वीचधार्मिकश्चैवानित्यदा ॥ तेगत्वात्वब्रुवन्सर्वेराजानोभवपार्थिव २ सतानुवाचनहु षोदेवानृषिगणांस्तथा ॥ पितृभिःसहितानराजनपरीप्सन्निहितमात्मनः ३ दुर्बलोऽहंनमेशक्तिर्भवतांपरिपालने ॥ बलवान्जायतेराजाबलंशक्रोहिनित्यदा ४ तमब्रुवन्पुनःसर्वेदेवाःऋषिपुरोगमाः ॥ अस्माकंतपसायुक्तःपाहिराज्यंत्रिविष्टपे ५ परस्परभयंघोरमस्माकंहिनसंशयः ॥ अभिषिच्यस्वराजेंद्रभवराजात्रिवि ष्टपे ६ देवदानवयक्षाणामृषीणारक्षसांतथा ॥ पितृगंधर्वभूतानांचक्षुर्विषयवर्तिनाम् ७ तेजआदास्यसेपश्यन्बलवांश्चभविष्यसि ॥ धर्मपुरस्कृत्यसदासर्वलो काधिपोभव ८ ब्रह्मर्षीश्चापिदेवांश्चगोपायस्त्रिविष्टपे ॥ अभिषिक्तःसराजेंद्रततोराजात्रिविष्टपे ९ धर्मपुरस्कृत्यतदासर्वलोकाधिपोऽभवत् ॥ सुदु ल्भंवरलब्ध्वाप्राप्यराज्यंत्रिविष्टपे १० धर्मात्मासततंभूत्वाकामात्मासमपद्यत ॥ देवोद्यानेषुसर्वेषुनंदनोपवनेषुच ११ कैलासेहिमवत्पृष्ठेमंदरेष्वेत पर्वते ॥ सह्येमहेंद्रेमलयेसमुद्रेषुसरित्सुच १२ अप्सरोभिःपरिवृतोदेवकन्यासमावृतः ॥ नहुषोदेवराजोऽथक्रीडन्बहुविधंतदा १३ शृण्वन्नादिव्यावहु विधाःकथाःश्रुतिमनोहराः ॥ वादित्राणिचसर्वाणिगीतंचमधुरस्वनम् १४ विश्वावसुर्नारदश्चगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ ऋतवःषट्चदेवेंद्रंमूर्तिमंतउपस्थिताः १५ मारुतःसुरभिर्वातिमनोज्ञःसुखशीतलः ॥ एवंचक्रीडतस्तस्यनहुषस्यदुरात्मनः १६ संप्राप्तादर्शनंदेवीशकस्यमहिषीप्रिया ॥ सतांसंदृश्यदुष्टात्माप्राइसर्वां न सभासदः १७ इंद्रस्यमहिषीदेवीकस्मान्मानोपतिष्ठति ॥ अहमिंद्रोऽस्मिदेवानांलोकानांचतथेश्वरः १८ आगच्छतुशचीमह्यंक्षिप्रमद्यनिवेशनम् ॥ तच्छृ त्वादुर्भनादेवीबृहस्पतिमुवाचह १९ रक्षमानहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मिंशरणंगता ॥ सर्वलक्षणसंपन्नाब्रह्मंस्त्वमांप्रभाषसे २० देवराजस्यदयितामत्यंतसुखमागि नीम् ॥ अवैधव्येनयुक्तांचाप्येकपर्त्नीपतिव्रताम् २१ उक्तवानसिमांपूर्वमृतांतांकुरुवैगिरम् ॥ नोक्तपूर्वचभगवन्नृथातेकिंचिदीश्वर २२ तस्मादेतद्भवेत्स त्यंत्ययोक्तंद्विजसत्तम ॥ बृहस्पतिरथोवाचशक्राणीभयमोहिताम् २३ यदुक्ताऽसिमयादेविसत्यंतद्रविताध्रुवम् ॥ द्रक्ष्यसेदेवराजानमिंद्रंशीघ्रमिहागतम् २४ नभेतव्यंचनहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ समानयिष्येशक्रेणनचिराद्भवतीमहम् २५

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ शक्राणीमिद्राणी आर्षआनृक् २३ ॥ २४ ॥ २५

२६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १। २। ३। ४। ५। ६ वैधर्म्याणित्वाप्रावधादीनि उपधाःहृत्रसख्यादीनिछलानि ७ अथशुश्रावनहुषःशक्राणीशरणंगताम् ॥ बृहस्पतेरंगिरसश्चक्रोधसन्तपस्तदा २६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्राणीभयेएकादशो ऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ शल्यउवाच ॥ कुदंतुनहुषंष्टद्वादेवाःऋषिपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्देवराजानंनहुषंघोरदर्शनम् १ देवराजजहिक्रोधंत्वायेकुद्वेजगद्विभो ॥ त्रस्तंसासुरगंधर्वसर्किनरमहोरगम् २ जहिक्रोधमिमंसाधोनकुप्यंतिभवाद्विधाः ॥ परस्यपत्नीसादेवीप्रसीदस्वसुरेश्वर ३ निवर्तयमनःपापात्परदारामिमंशना त ॥ देवराजोऽसिभद्रंतेप्रजाधर्मेणपालय ४ एवमुक्तोनजग्राहतद्रचःकाममोहितः ॥ अथदेवानुवाचेदमिंद्रंप्रतिसुराधिपः ५ अहल्याधर्षितापूर्वमृषेपत्नीय शस्विनी ॥ जीवतोभर्तुरिंद्रेणसवःकिंननिवारितः ६ बहूनिचतुर्शसानिकृतानींद्रेणवैपुरा ॥ वैधर्म्याण्युपधाश्चैवसवःकिंननिवारितः ७ उपतिष्ठतुदेवीमामेत दस्याहितंपरम् ॥ युष्माकंचसदादेवाःशिवमेवंभविष्यति ८ ॥ देवाऊचुः ॥ इंद्राणीमानायेष्यामोयथेच्छसिदिवस्पते ॥ जहिक्रोधमिमंवीरप्रीतोभवसुरेश्वर ९ ॥ उल्यउवाच ॥ इत्युक्तांतदादेवाःऋषिभिःसहभारत ॥ जग्मुर्बृहस्पतिवक्तुमिंद्राणींचाशुभंवचः १० जानीमःशरणंप्राप्तमिंद्राणींतववेदमनि ॥ दत्ता भयांचविप्रेद्रत्वयादेवर्षिसत्तम ११ तेत्वादेवाःसगंधर्वाःऋषयश्चमहाद्युते ॥ प्रसादयंतिचेंद्राणिनहुषायप्रदीयताम् १२ इंद्राद्विशिष्टोनहुषोदेवराजोमहाद्युतिः ॥ वृणोत्विमंवरारोहामर्हत्वेवरवर्णिनी १३ एवमुक्तेतुसादेवीवाष्पमुत्सृज्यसस्वनम् ॥ उवाचरुदतीदीनाबृहस्पतिमिदंवचः १४ नाहमिच्छामिनहुषंपतिंदेवर्षि सत्तम ॥ शरणागताऽस्मितेब्रह्मंस्त्रायस्वमहतोभयात् १५ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ शरणागतंनत्यजेयमिंद्राणिममनिश्चयः ॥ धर्मज्ञांसत्यशीलांचनत्यजेयमनि दिते १६ नाकार्यंकर्तुमिच्छामिब्राह्मणःसन्विशेषतः ॥ श्रुतधर्मासत्यशीलोजानन्धर्मानुज्ञासनम् १७ नाहमेतत्करिष्यामिगच्छध्वंवेसुरोत्तमाः ॥ अस्मिंश्चा र्थेपुरागीतंब्रह्मणाश्रूयतामिदम् १८ नतस्यर्वाजरोहतिरोहकालेनतस्यवर्षेवर्षतिवर्षकाले ॥ भीतंप्रपन्नंप्रददातिशत्रवेनसत्रातारंलभतेत्राणमिच्छन् १९ मोघ मन्नंविदतिचाप्यचेताःस्वर्गलोकाद्भ्रश्यतिनष्टचेष्टः ॥ भीतंप्रपन्नंप्रददातियोवैनतस्यहव्यंप्रतिष्ठंतिदेवाः २० प्रमीयतेचास्यप्रजाह्यकालेसदाविवासं पितरोऽस्यकुर्वते ॥ भीतंप्रपन्नंप्रददातिशत्रवेसेंद्रादेवाःप्रहरंत्यस्यवज्रम् २१ एतदेवांविजानन्वैनदास्यामिशचीमिमाम् ॥ इंद्राणींविश्रुतांलोकेशकस्यमहिषीप्रि याम् २२ अस्याहितंभवेद्यच्चमचापिहितंभवेत् ॥ क्रियतांतत्सुरश्रेष्ठानहिदास्याम्यहंशचीम् २३ ॥ शल्यउवाच ॥ अथदेवाःसगंधर्वागुरुमाहुरिदं वचः ॥ कथंमुनीतंतुभवेन्मंत्रयस्वबृहस्पते २४

८। ९। १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४

॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ नहुषं याचतां देवी किंचित्कालांतरं शुभा ॥ इंद्राणीहितमेतद्धितथाऽस्माकं भविष्यति २५ बहुविघ्नः सुराः कालः कालः कालं नायिष्यति ॥ गर्वि
तो बलवांश्चापिनो वरसंश्रयात् २६ ॥ शल्य उवाच ॥ ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तथाऽब्रुवन् ॥ ब्रह्मसाध्विदमुक्तं ते हितं सर्वं दिवौ कसाम् २७ एवमेताद्वि
जश्रेष्ठदेवीचेयं प्रसाद्यताम् ॥ ततः समस्ता इंद्राणी देवाश्चाग्निपुरोगमाः २८ ऊर्चुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितं काम्यया ॥ देवा ऊचुः ॥ त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्था
वरजंगमम् ॥ एकपत्न्यसि सत्याच गच्छस्व नहुषं प्रति २९ क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् ॥ नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ३० एवं विनि
श्चर्य कृत्वा इंद्राणी कार्यं सिद्धये ॥ अभ्यगच्छ तस्य वीडान नहुषं घोरदर्शनम् ३१ दृष्ट्वा तान नहुषश्चापि वयोरूपसमन्वितां ॥ समदृष्ट्य तदुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ३२
॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्राणी कालावधियाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ शल्य उवाच ॥ अथ तामब्रवीद् दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ॥
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते १ भजस्व मां वरारोहे पति त्वेवरणिनि ॥ एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता २ प्रावेपत भयोद्विग्रा प्रवाते कदलीयथा ॥
प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृतांजलिः ३ देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ कालमिच्छाम्य हं लब्धुं त्वत्कंचित्सुरेश्वर ४ न हि विज्ञायते शक्रः किंवा प्राप्तः
क्वागतः ॥ तत्त्वमेतं तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ५ ततोऽहं त्वां सुपस्थस्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ एवमुक्तः स इंद्राण्यन नहुषः प्रीतिमानभूत् ६ नहुष उवाच ॥
एवं भवतु सुश्रोणि यथामा मिह भाषसे ॥ ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ७ नहुषेण विमृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ॥ बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी
८ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ चिंतयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ९ देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ऊचुश्चैनं समुद्विग्रा वाक्यं वाक्यवि
शारदाः १० ब्रह्मवध्या भिमूतो वै शक्रः सुरमणेश्वरः ॥ गतिश्च न स्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ११ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ त्वदीर्यं निहते वृत्रे
वासवो ब्रह्महत्याया १२ वृत्तः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् १३ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वाज्रिणम् ॥
पुण्येन हयमेधेन मामिह पाकशासनः १४ पुनरेष्यति देवानां मिद्वत्त्वमकुतोभयः ॥ स्वकर्माभिश्च नहुषो नाशयास्यति दुर्भतिः १५ किंचित्कालमिदं दे
वामर्षयध्वमतं द्रिताः ॥ श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणीं ताममृतोपमाम् १६ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः
१७ तत्राश्वमेधः सुमहान्महेंद्रस्य महात्मनः ॥ वृत्ते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहोत्सुप १८

५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ विष्णुत्वं व्यापकत्वं अव्यापकेन जगद्रक्षाया असंभवात् १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० अकंपत् अकंपत् तदभावार्थः २१ । २२ । २३ । २४ २५ उपश्रुतिसंदेहनिर्णायिका देवी आकरोत् आकारितवती २६ यत्रेति अयं चार्थः । 'आनोऽऽयात्पुपश्रुत्युक्ते पुरणया इह । दिवौ
अमुष्यशासतो दिवं ययदिवावसो' इति मंत्रोक्त उपबृंहितः । मंत्रार्थस्तु हे उपश्रुति नः अस्मान् प्रति आयाहि उक्तेषु काम्येषु कर्मसु इहरण्य इष्टं कामं गमय प्रापय । रणगतावित्यस्य रूपं अमुष्य
विमज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ॥ पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर १९ संविमज्य च भूतेषु विमज्य च सुरेश्वरः ॥ विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्म
वान् २० अकंपन्नहुषं स्थाना दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ तेजोऽग्रं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् २१ ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत् ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां का
लाक्षाक्षो च चारुः २२ प्रनष्टे तु ततः शक्रेशची शोकसमन्विता ॥ हाशक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता २३ यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ॥ एकभट्टत्वमे
वास्तु सत्यं यद्यस्ति वामयि २४ पुण्यां च मामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ॥ देवीरात्रिं न मस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः २५ प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठ तत्र सा ॥
पतिव्रता त्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् २६ यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ॥ इत्याहो पश्रुतिर्देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उ
द्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि उपश्रुतियाचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ शल्य उवाच ॥ अथैनां रूपिणी साध्वीमुपातिष्ठ पश्रुतिः ॥ तावयो
रूपसंपन्ना दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् १ इंद्राणी संप्रहृष्टात्मा संपूज्यैनामथाब्रवीत् ॥ इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं कात्वं ब्रूहि वरानने २ ॥ उपश्रुतिरुवाच ॥ उपश्रुतिरहं
देवितवांतिकमुपागता ॥ दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन भाविनि ३ पतिव्रता च युक्ता च यमेन नियमेन च ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ४ क्षिप्रमन्वेहि मद्रं
ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ततस्तां प्रहितां देवीं मिद्राणी सा समन्वगात् ५ देवारण्या न्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ॥ हिमवंतमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वं नाम गतः ६
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ॥ आससाद महाद्वीपं नानादुमलतावृतम् ७ तत्रापश्यत् सरोदिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ॥ शतयोजनविस्तीर्णतावदेवाय
तं शुभम् ८ तत्र दिव्यानि पद्मानि पंचवर्णानि भारत ॥ षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ९ सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ॥ गौरेणोन्नतनाले
न पद्मेन महता वृता १० पद्मस्य भित्त्वानालं च विवेश सहिता तया ॥ विसतंतु प्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ११ तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ॥
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा १२ इंद्रं तुष्टाव चेंद्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ॥ स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः १३ किमर्थं मसि संप्राप्ता विज्ञातश्च क
थं बहम् ॥ ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् १४ इंद्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः ॥ दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो १५ उपतिष्ठेति स क्रूरः
कालं च कृतवान् मम ॥ यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति समांशे १६ एतेन चाहं संप्राप्ता हुतं शक्रतवांतिकम् ॥ जहिरौ द्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् १७

द्विस्थस्य दिवं शासत इन्द्रस्य दिवं प्रकाशं ययगम ययच्छेत्यर्थः । व्ययगतावित्यस्य लोटिरूपं वलोपार्थः । हे दिवावसो अहो धनं सूर्यस्तद्वत् तमोऽग्रस्तमर्थं प्रकाशयितुं समर्थ २७ ॥ इति उद्यो
गपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ त्रास्यसि पालयिष्यसि तदभावार्थः १६ । १७

१८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

प्रकाशयाऽत्मनाऽऽत्मानंदैत्यदानवसूदन ॥ तेज समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रज्ञाधिच १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्राणींद्रस्तवे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्तः स भगवान् शच्यातां पुनरब्रवीत् ॥ विक्रमस्य न कालोऽयं न दुषो बलवतरः १ विवर्द्धितश्चक्राणिभिर्हव्यक व्यैश्वभाविनि ॥ नीतिमत्रविधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि २ गुहां चैतत्त्वया कार्यं नारुयात् व्यंशुभेकचित् ॥ गत्वानहुषमेकांते ब्रवीहि च सुमध्यमे ३ ऋषियाने न दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ॥ एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तंवद ४ इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ॥ एवमस्त्वित्यथोक्ता तु जगाम नहुषं प्रति ५ नहुष स्तांततो दृष्ट्वा सा स्मितो वाक्यमब्रवीत् ॥ स्वागतं ते वरारोहो किं करोमि शुचिस्मिते ६ भक्तं मां भज कल्याणिकिमेच्छसि मनस्विनि ॥ तव कल्याणियत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ७ न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणिमयि विश्वसे ॥ सत्येन वै शपेदे विकरिष्ये वचनं तव ८ ॥ इंद्राण्युवाच ॥ यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकांक्षे जगत्पते ॥ ततस्त्वमेव भर्ता भविष्यसि सुराधिप ९ कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजा वधारय ॥ वक्ष्यामि यदि मे राजा प्रियमेतत्करिष्यसि १० वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यात् वशगा तव ॥ इंद्रस्य वाजिनो वाहाहास्ति नोऽथ रथास्तथा ११ इच्छाम्यहमथा पूर्ववाहनं ते सुराधिप ॥ यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् १२ बहंतु त्वां महाभा गाऋषयः संगता विभो ॥ सर्वे शिविकयाराजन्ने तद्धिममरोचते १३ नासुरेषु न देवेषु तु ल्यो भवितुमर्हसि ॥ सर्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्येण दर्शनात् १४ न ते प्रमुख तः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्यवान् ॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ॥ उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिदिताम् १५ ॥ नहुष उवाच ॥ अपूर्ववाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ॥ दृढं मे रुचिं ते देवित्वद्वशोऽस्मि वरानने १६ न ह्याल्पवीर्यो भवति यो वाहान् कुरुते मुनीन् ॥ अहंत पस्वी बलवान्भूतमव्यभव त्प्रभुः १७ मयि कुद्वेजगन्नस्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ देवदानवगंधर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः १८ न मे कुद्रस्य पर्याप्ताः सर्वलोकाः शुचिस्मिते ॥ चक्षुषायं प्रपश्या मितस्य ते जोहराम्यहम् १९ तस्मात्ते वचनं देविकरिष्यामि न संशयः ॥ सप्तर्षयो मां वक्ष्यंति सर्वे ब्रह्मर्षस्तथा २० पश्य माहात्म्ययोगं मे ऋद्धिच वरवर्णिनि ॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु तां देवीं विमृज्य च वराननाम् २१ विमाने योजयित्वा च ऋषीन् प्रियममास्थितान् ॥ अब्रह्मण्यो बलोपेतो मतो मदबलेन च ॥ कामवृतः सदुष्मात्मा वाहयामास तानृषीन् २२ नहुषेण विमृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ॥ समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः २३ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ बाढमित्येव भगवान् बृहस्पतिरुवाच ताम् २४ न मे तव्यं त्वया देवि नहुषा दुष्टचेतसः ॥ न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एव न राघवः २५

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ मां वक्ष्यंति मम वहनं करिष्यंति २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ अन्विष्यतां अनुगच्छतुमवान् इषगता वित्यस्य दिवादे रूपम् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे ॥ इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः २६ शक्रं चाधिगमिष्यामि माभैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहा वपरमं हविः २७ बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजच्छक्रमन्विष्यतामिति २८ तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव हुताशनः ॥ स्त्रिविषमहु तं कृत्वा तत्रैवांतरधीयत २९ सदिशः प्रदिशश्चैव पर्वतानि वनानि च ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च विचिंत्याथ मनो गतिः ३० निमेषांतरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ अ ग्निरुवाच ॥ बृहस्पतेन पश्यामि देवराजमिह कचित् ॥ आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ३१ न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणिते ॥ तमब्रवीद्देवगु रुरपो विशमहायुते ३२ ॥ आग्निरुवाच ॥ नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ॥ शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वास्तितेऽस्तु महायुते ३३ अज्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम श्मनो लोहमुत्थितम् ॥ तेषां सर्वत्र गते जः स्वासु योनिषु शाम्याति ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि बृहस्पत्यग्निसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाह ॥ त्वमंतः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् १ त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ॥ त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यः श्येदुताशन २ कृत्वा तु भ्यं न मो वि प्राः स्वकर्म विजितां गतिम् ॥ गच्छंति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ३ त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव पर मंहविः ॥ यजंति स त्रैस्त्वामं वयज्ञैश्च परमाध्वरे ४ सृष्ट्वा लोकां स्त्रो निमान् हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ॥ त्वंसर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ५ त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनीषिणः ॥ बहंति सर्वभूतानि त्वतो निष्क्रम्य हेतयः ६ त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ न तेऽस्त्यविदि तां किंचित् त्रिषु लोकेषु पावक ७ स्वयोनिं भजते सर्वा विश्वापोऽविशंकितः ॥ अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्भैः सनातनैः ८ एवं स्तुतो हव्यवाह स भगवान्कविरुतमः ॥ बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान् वाक्यमुत्तमम् ९ दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ शल्य उवाच ॥ प्रविश्यापस्ततो वक्षिः ससमुद्राः सपल्वलाः ॥ आससाद सरस्तं च गूढो यत्र शतक्रतुः १० अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ ॥ अपश्यत्स तु देवं द्रं विसमध्यगतं तदा ११ आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ॥ अणुमात्रेण वपुषा पद्म तत्त्वाश्रितं प्रभुम् १२ गत्वा देवर्षिगंधर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ॥ पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् १३ महासुरोहतः शक्रनमुचिर्दारुण स्त्वया ॥ शंबरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ १४ शतक्रतो विवर्धस्व सर्वान् शत्रून्निषूदय ॥ उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च समागतान् १५ महेंद्रदानवान् हत्वा लो कास्त्रातास्त्वया विभो ॥ अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोतिर्ब्रंहितम् ॥ त्वया वृत्रोहतः पूर्वदेवराज जगत्पते १६

१ एकं जाठरं । त्रिविधं गार्हपत्य

दक्षिणाश्याहवनीयरूपेण त्वयैकेन २ तुभ्यं त्रिविधाय ३ । ४ प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं प्रतिष्ठालयस्थानम् ५ हेतयः ज्वालाः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

॥१०॥

अ०

॥१७॥

॥१०॥

त्वंसर्वभूतेषुशरण्यईडचस्त्वयासमंविद्यतेनेहभूतम् ॥ त्वयाधार्यतेसर्वभूतानिशकत्वंदेवानांमहिमानंचकथं १७ पाहिसर्वांश्चलोकांश्चमहेंद्रबलमाप्नुहि ॥ एवंसं
स्तूयमानश्चसोऽवर्धतशनैःशनैः १८ स्वंचैवपुरास्थायबभूवसबलान्वितः ॥ अब्रवीच्चगुरुंदेवोबृहस्पतिमवस्थितम् १९ किंकार्यमवाशिष्टंवोहतस्वाष्ट्रोमहा
सुरः ॥ तत्रश्चसुमहाकायोयैवलोकाननाशयत् २० ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ मानुषोनहुषोराजादेवर्षिगणतेजसा ॥ देवराज्यमनुप्राप्तःसर्वान्नोवाधतेभृशम् २१
॥ इंद्रउवाच ॥ कथंचनहुषोराज्यंदेवानांप्रापदुर्लभम् ॥ तपसाकेनवायुक्तःकिंवीर्योवाबृहस्पते २२ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ देवाभीताःशक्रमकामयंतत्वयात्य
क्तंमहेंद्रंपदंतत् ॥ तदादेवापितरोऽथर्षयश्चगंधर्वमुख्याश्चसमेत्यसर्वे २३ गत्वाऽब्रुवन्नहुषंतत्रशकत्वंनोराजाभवभुवनस्यगोप्ता ॥ तानब्रवीन्नहुषोनास्मिशक्त
आप्यायध्वंतपसातेजसामाम् २४ एवमुक्तेर्वर्द्धितश्चापिदेवैराजाऽभवन्नहुषोघोरवीर्यः ॥ त्रैलोक्येचप्राप्यराज्यंमहर्षीनृत्वावाहानयातेलोकान्दुरात्मा २५
तेजोहरंष्ट्रिविषंसुघोरमात्वंपश्येन्नहुषंवेकदाचित् ॥ देवाश्चसर्वेनहुषंभृशार्तानपश्यंतगूढरूपाश्चरंतः २६ ॥ ॥ शल्यउवाच ॥ एवंवदत्यंगिरसांवरिष्ठेबृह
स्पतौलोकपालःकुबेरः ॥ वैवस्वतश्चैवयमःपुराणोदेवश्चसोमोवरुणश्चाजगाम २७ तेवैसमागम्यमहेंद्रमुचुर्दिष्ट्यात्वाष्ट्रोनिहतश्चैवतत्रः ॥ दिष्ट्याचत्वांकुशालि
नमक्षतंचपश्यामोवेनिहतारिचशक्र २८ सतान्यथावच्चहिलोकपालान्समेत्यवैप्रीतमनामहेंद्रः ॥ उवाचचैनान्प्रतिभाष्यशक्रःसंचोदयिष्यन्नहुषस्यांतरेण ॥
२९ राजादेवानानंहुषोघोररूपस्तत्रसाह्यंदीयतांमेभवाद्भिः ॥ तेचावब्रुवन्नहुषोघोररूपोदृष्टीविषस्तस्यविभीमईश ३० त्वंचेद्राजानंहुषंपराजयेस्ततोवयंभाग
महामिशक्रः ॥ इंद्रोऽब्रवीद्भवतुभवानपांपतिर्यमःकुबेरश्चमयाऽभिषेकम् ३१ संप्राप्तुवंत्वद्यसहैवदैवतैरिपुंजयामतंहुषंघोरदृष्टिम् ॥ ततःशक्रंज्वलनोऽप्याह
भागंप्रयच्छमह्यंतवसाह्यंकरिष्ये ॥ तमाहशक्रोभविताऽग्नेतवापिचेंद्राभ्योवैभागएकोमहाक्रतौ ३२ ॥ शल्यउवाच ॥ एवंसंचित्यभगवान्महेंद्रःपाकशासनः ॥
कुबेरंसर्वयक्षाणांधनानांचप्रभुंतथा ३३ वैवस्वतंपितृणांचवरुणंचाप्यपांतथा ॥ आधिपत्यंददौशक्रःसंचित्यवरदस्तथा ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
सेनोद्योगपर्वणिइंद्रवरुणादिसंवादेपोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ४ ॥ शल्यउवाच ॥ अथसंचितयानस्यदेवराजस्यधीमतः ॥ नहुपस्यवधोपायंलोकपालैःसदैव
तैः १ तपस्वीतत्रभगवानगस्त्यःप्रत्यदृश्यत ॥ सोऽब्रवीदर्च्यदेवंद्रंदिष्ट्यावैवर्धतेभवान् २ विश्वरूपविनाशिनवृत्रासुरवधेनच ॥ दिष्ट्याऽद्यनहुषोभृष्टोदेवरा
ज्यात्पुरंदर ३ दिष्ट्याहतारिपश्यामिभवंतंबलसूदन ॥ इंद्रउवाच ॥ स्वागतंतेमहोपऽस्तुप्रीतोऽहंदर्शनात्तव ॥ पाद्यमाचमनीयंचगामर्घ्यंचप्रतीच्छमे ४

॥ ३४ ॥ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपिषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १ अर्च्यंअभ्यर्च्यं २ । ३ । ४

५ । ६ । ७ । ८ गवांप्रोक्षणे प्रोक्षणोपाकरणमारणादिसंस्कारे येमंत्राः ' देवांश्चयामिर्भजतेददातिच गावःसोमस्यप्रथमस्यभक्षः'इत्यादयः यामिःपशुभूताभिर्गोभिः भक्षइति भक्षणांतया
गुच्यते ९ नहुपस्तु । 'ब्राह्मणाश्चैवगावश्चकुलमेकंद्विधाकृतं ॥ एकप्रमंत्रास्तिष्ठतिहविरैकत्रतिष्ठति' इतिशास्त्रप्रामाण्याद्ब्राह्मणवद्वामवध्यस्त्वंमन्वानोवेदमप्रमाणीचकार । वेदस्यब्राह्मणानां

शल्यउवाच ॥ पूजितंचोपविष्टंतमासनेमुनिसत्तमम् ॥ पर्यपृच्छतदेवेशःप्रहृष्टोब्राह्मणर्षभम् ५ एतदिच्छामिभगवन्कथ्यमानांद्विजोत्तम ॥ परिभ्रष्टःकथंस्व
र्गान्नहुषःपापनिश्चयः ६ ॥ अगस्त्यउवाच ॥ शृणुशक्रप्रियंवाक्यंयथाराजादुरात्मवान् ॥ स्वर्गाद्भृष्टोदुराचारोनहुषोबलदर्पितः ७ श्रमार्ताश्चवहंतस्तंनहुषं
पापकारिणं ॥ देवर्षयोमहाभागास्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ८ पप्रच्छुर्नहुषंदेवसंशयंजयतांवर ॥ यइमेब्राह्मणाप्रोक्तमंत्रावैप्रोक्षणेगवाम् ९ एतेप्रमाणंभवतउताहो
नेतिवासव ॥ नहुषोनेतितानाहतमसामूढचेतनः १० ॥ ऋषयऊचुः ॥ अधर्मेसंप्रवृत्तस्त्वंधर्मनप्रतिपद्यसे ॥ प्रमाणमेतदस्माकंपूर्वंप्रोक्तंमहर्षिभिः ११
॥ अगस्त्यउवाच ॥ ततोविवदमानःसमुनिभिःसहवासव ॥ अथमामस्पृशन्मूर्ध्निपादेनाधर्मपीडितः १२ तेनाभूद्धततेजाश्चानिःश्रीकश्चमहीपातिः ॥ ततस्तं
तमसाऽऽविग्रमवोचंभृशपीडितम् १३ यस्मात्पूर्वैःकृतराजनब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ॥ अदृष्टंदूषयसिमेयच्चमूर्ध्निस्पृशःपदा १४ यच्चापित्वमृषीन्मूढब्रह्मकल्पान्
दुरासदान् १५ वाहानृत्वावाहयसितेनस्वर्गाद्धतप्रभः ॥ ध्वंसपापपरिभ्रष्टःक्षीणपुण्योमहीतले १६ दशवर्षसहस्राणिसर्परूपधरोमहान् ॥ विचरिष्यसिपूणेषुपु
नःस्वर्गमवाप्स्यसि १७ एवंभृष्टोदुरात्मासदेवराज्यादरिदम ॥ दिष्ट्यावधामहेशक्रहतोब्राह्मणकंदकः १८ त्रिविष्टपंप्रपद्यस्वपाहिलोकानशचीपते ॥ जितेंद्रि
योजितामित्रःस्तूयमानोमहर्षिभिः १९ ॥ शल्यउवाच ॥ ततोदेवाभृशंतुष्टामहर्षिगणसंवृताः ॥ पितरश्चैवयक्षाश्चभुजगाराक्षसास्तथा २० गंधर्वादेवकन्या
श्चसर्वेचाप्सरसांगणाः ॥ सरांसिसरितःशैलाःसागराश्चविशांपते २१ उपागम्याब्रुवन्सर्वेदिष्ट्यावधसिशत्रुहन् ॥ हतश्चनहुषःपापोदिष्ट्याऽगस्त्येनधीमता ॥
दिष्ट्यापापसमाचारःकृतःसर्पोमहीतले २२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्रागस्त्यसंवादेनहुषभृशेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥
॥ शल्यउवाच ॥ ततःशक्रःस्तूयमानोगंधर्वाप्सरसांगणैः ॥ ऐरावतंसमारुह्याद्विपेंद्रंलक्ष्णैर्युतम् १ पावकःसुमहातेजामहर्षिश्चबृहस्पतिः ॥ यम
श्चवरुणश्चैवकुबेरश्चधनेश्वरः २ सर्वैर्देवैःपरिवृतःशक्रोवृत्रनिषूदनः ॥ गंधर्वैरप्सरामिश्रयातस्त्रिभुवनंप्रभुः ३ ससमेत्यमहेंद्राण्यादेवराजःशतक्रतुः ॥
मुदापरमयायुक्तःपालयामासदेवराट् ४ ततःसभगवांस्तत्रअंगिराःसमदृश्यत ॥ अथर्ववेदमंत्रैश्चदेवंद्रंसमपूजयत् ५ ततस्तुभगवानिंद्रःसंहृष्टःसम
पद्यत ॥ वरंचप्रददौतस्मैअथर्वांगिरसेतदा ६

चावमानादधोगतिःप्राप्यतइत्यारुण्याधिकातात्पर्यं १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपेनहुषभृशेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

अथर्वगिरसोनामेति यतोऽगिरा अथर्ववेदमंत्रैरिंद्रतुष्टाव ततोऽथर्वगिरसोनामाऽभवत् अस्मिन्वेदेष्वथर्ववेदे अथर्ववेदस्य ऋषिरित्यर्थः । उदाहरणं वाक्यमेतत् अथर्ववेदरूपं यस्य वाक्यं स ऋषिः । उदाहरणमेतद्विज्ञानभागचलस्यसे ७ एवं संपूज्य भगवानथर्वगिरसंतदा ॥ व्यसर्जयन्महाराजदेवराजः शतक्रतुः ८
 अथर्वगिरसोनामवेदेस्मिन्वैभविष्यति ॥ उदाहरणमेतद्विज्ञानभागचलस्यसे ७ एवं संपूज्य भगवानथर्वगिरसंतदा ॥ व्यसर्जयन्महाराजदेवराजः शतक्रतुः ८
 संपूज्य सर्वांश्चिदशानृषींश्चापितपोधनान् ॥ इंद्रः प्रमुदितो राजन् धर्मेणापालयत्प्रजाः ९ एवं दुःखमनुप्राप्तमिंद्रेण सह भार्यया ॥ अज्ञातवासश्चकृतः शत्रूणां वधकां
 क्षया १० नात्र मन्युस्त्वया कार्योयां क्लिष्टोऽस्मि महावने ॥ द्रौपद्या सह राजेंद्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ११ एवं मपि राजेंद्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ॥ वृत्रं हत्वा यथा
 प्राप्तः शक्रः कौरवनंदन १२ दुराचारश्च न दुषो ब्रह्मद्विद पापचेतनः ॥ अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः १३ एवंतव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ॥
 क्षिप्रं नाशं गमिष्यंति कर्णदुर्योधनादयः १४ ततः सागरपर्यंतां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरद्रौपद्याच सहानया १५ उपाख्यानमिदं शक्रविजयं
 वेदसंमितम् ॥ राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता १६ तस्मात्संश्रवयामित्वा विजयं जयतां वर ॥ संस्तूयमाना वधं ते महात्मानो युधिष्ठिर १७ क्षत्रिया
 णामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ॥ दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च १८ आख्यानमिदं विजयं इदं नियतः पठेत् ॥ धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते
 १९ न चारिजंभयंतस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः ॥ नापदं प्राप्नुयात्काचिद्दोषमायुश्च विंदति ॥ सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ॥ पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः २१ श्रुत्वा तु शल्यवचनं कुंतो पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुर्महाराजमिदं
 वचः २२ भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ॥ तत्र ते जो वधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः २३ ॥ शल्य उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा मांसं प्रभाषसे ॥
 यच्चान्यदपि शक्यमित्करिष्याम्यहंतव २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्त्वामंयकौतयेयाच्छल्यो मद्राधिपस्तदा ॥ जगाम सबलः श्रीमान् दुर्योधनमरिदम् ॥
 २५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यगमनेष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानाम्
 हारथः ॥ महता चतुरंगेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् १ तस्य यो धामहावीर्यानां नानादेशसमागताः ॥ नानाप्रहरणा वीराः शोभयां च क्रिरेवलम् २ परश्वधौर्भीदिपालैः शु
 लतो मरुद्वैरैः ॥ परिघैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्मलैः ३ खड्गैः कर्णैः शरैश्च विविधैरपि ॥ तैलधौतैः प्रकाशद्भिः सदाऽशोभत वैवलम् ४ तस्य मेघप्र
 काशस्य सौवर्णैः शोभितस्य च ॥ बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ५ अक्षौहिणी तु सा सेना तदा यो धिष्ठिरं बलम् ॥ प्रविश्यांतर्दधे राजन् सागरं कुनदीयथा ६ तथै
 वाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ॥ घृष्टकेतु रूपा गच्छत्पांडवानभितौ जसः ७ मागधश्च जयत्सेनो जारासं धिर्महाबलः ॥ अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ८
 पिरिति परिभाषावचनात् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ शत्रुतेजसो वधो येन तादृशोऽर्जुनसं
 स्तवः २३ । २४ । २५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ युयुधानः सात्यकिः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

१ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ समावायः समूहः २२ । २३ आवंत्योर्विदा
 तथैव पांडुराजेंद्रसागरानूपवासिभिः ॥ वृतो बहुविधैर्यो धैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ९ तस्य सैन्यमतीवासीत् तस्मिन्बलसमागमे ॥ प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवैषं बलवत्तदा
 १० दुपदस्याप्यभूत्सेनानानादेशसमागतैः ॥ शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ११ तथैव राजामत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ पार्वतीयैर्महीपालैः सह
 तः पांडवानियात् १२ इतश्चेतश्च पांडूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ॥ अक्षौहिण्यस्तु सत्तेता विविधध्वजसंकुलाः १३ युयुत्समानाः कुरुभिः पांडवान्समहर्षयन् ॥
 तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षसमभिवर्धयन् १४ भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीददौ ॥ तस्य चीनैः किरातैश्च कांचनैरिव संवृतम् १५ बभौवलमना घृष्टं कर्णिकारवनं
 यथा ॥ तथाभूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनंदन १६ दुर्योधनमुपायाता वक्षौहिण्या पृथक् पृथक् ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजां वक्रुः सह १७ अक्षौहिण्यैव सेनाया
 दुर्योधनमुपागमत् ॥ तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् १८ अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रकीडितैर्गजैः ॥ जयद्रथमुखाश्चान्ये सिंधुसौवीरवासिनः १९ आज
 ग्मुः पृथिवीपालाः कंपयंत इवाचलान् ॥ तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा २० विधूयमानो वातेन बहुरूप इवांबुदः ॥ सुदक्षिणश्च कांबोजो यवनैश्च शकैस्तथा
 २१ उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशांपते ॥ तस्य सेना समावायः शलभानामिवावभौ २२ सच संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवांतर्दधे तदा ॥ तथामाहिष्मतीवासीनी
 लोनीलायुधैः सह २३ महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ आवंत्यो च महीपालो महाबलसुसंवृतौ २४ पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ केक
 याश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पंचपार्थिवाः २५ संहर्षयंतः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् २६ तिस्रोऽन्याः समवर्तं तवा
 हिन्यो भरतर्षभ ॥ एवमेकादशावृताः सेना दुर्योधनस्य ताः २७ युयुत्समानाः कौतयेयान्ना ध्वजसमाकुलाः ॥ नहास्ति न पुरे राजन्न वकाशोऽभवत्तदा २८ राज्ञां
 स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ ततः पंचनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजांगलम् २९ तथारोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ अहिच्छत्रं कालकूटं गंगाकूलं च भारत
 ३० वारणवाटघानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ३१ बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संवृतः ॥ तत्र सैन्यं तथा युक्तं ददर्श स पुरो
 हितः ३२ यः स पांचालराजेन प्रेषितः कौरवान् प्रति ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
 ॥ समाप्तमिदं सेनोद्योगपर्व ॥ अथ संजययानपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सच कौरव्यमासाद्य द्रुपस्य पुरोहितः ॥ सत्कृतो घृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च १ सर्वकौश
 ल्यमुक्त्वाऽऽदौष्ट्या चैव मनामयम् ॥ सर्वसेनाप्रणेत्तूणां मध्ये वाक्यमुवाच ह २ सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ॥ वाक्योपादाने हतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ३
 नुविदौ २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ अहिच्छत्रादयः प्रदेशविशेषाः ३० । ३१ । ३२ । ३३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशो
 अध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ १ । २ वाक्येति भवद्भिः किंचिद्वक्तव्यमतो हेतो रित्यर्थः ३

४ । ५ । ६ शेषवतः आयुःशेषयुक्ताः ७ । ८ । ९ । १० योन्यंतरगतैरिवेति तैर्दत्तान्केशान्जन्मांतरव्यवहितानिवनस्मरंतीत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५
 घृतराष्ट्रश्चपांडुश्चसुतावेकस्यविश्रुतौ ॥ तयोःसमानंद्रविणंपैतृकंनान्नसंशयः ४ घृतराष्ट्रस्ययेपुत्राःप्राप्तैःपैतृकंवसु ॥ पांडुपुत्राःकथंनामनप्राप्ताःपैतृकंवसु
 ५ एवंगतेपांडवेयैर्विदितंनःपुरायथा ॥ नप्राप्तपैतृकंद्रव्यंघृतराष्ट्रेणसंवृतम् ६ प्राणांतिकैरप्युपायैःप्रयतद्विरनेकशः ॥ शेषवंतोनशाकितानेतुंवैयमसादनम्
 ७ पुनश्चवद्वितंराज्यंस्वबलेनमहात्मभिः ॥ छद्मनाऽपहृतंक्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैःससौबलैः ८ तदप्यनुमतंकर्मयथायुक्तमनेनैव ॥ वासिताश्चमहारण्येवर्षाणोद्वयो
 दश ९ सभायांक्लेशितैर्वीरैःसहभार्यैस्तथाभृशम् ॥ अरण्येविविधाःक्लेशाःसंप्राप्तास्तैःसुदारुणाः १० तथाविराटनगरेयोन्यंतरगतैरिव ॥ प्राप्तपरमसंक्लेशो
 थापापैर्महात्मभिः ११ तेसर्वपृष्ठतःकृत्वातत्सर्वपूर्वकिल्बिषम् ॥ सामैवकुरुभिःसार्धमिच्छंतिकुरुपुंगवाः १२ तेषांचवृत्तमाज्ञायवृत्तंदुर्योधनस्यच ॥ अनुनेतु
 मिहार्हतिधार्तराष्ट्रसुहृज्जनाः १३ नाहितेविग्रहंवीराःकुर्वंतिकुरुभिःसह ॥ अविनाशेनलोकस्यकांक्षंतेपांडवाःस्वकम् १४ यश्चापिधार्तराष्ट्रस्यहेतुःस्याद्विग्रहं
 ति ॥ सचहेतुर्नमंतव्योबलीयांसस्तथाहिते १५ अक्षौहिण्यश्चसत्तैवधर्मपुत्रस्यसंगताः ॥ युयुत्समानाःकुरुभिःप्रतीक्षंतेऽस्यशासनम् १६ अपरेपुरुषव्या
 घ्राःसहस्राक्षौहिणीसमाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चयमौचसुमहाबलौ १७ एकादशैताःपृतनाएकतश्चसमागताः ॥ एकतश्चमहाबाहुर्बहु रूपाधनंजयः १८ यथा
 किरीटीसर्वाभ्यःसेनाभ्योव्यतिरिच्यते ॥ एवमेवमहाबाहुर्वासुदेवोमहायुतिः १९ बहुलत्वंचसेनानांविक्रमंचकिरीटिनः ॥ बुद्धिमत्त्वंचकृष्णस्यबुद्ध्यायुध्येत
 कोनरः २० तेभवंतोयथाधर्मयथासमयमेवच ॥ प्रयच्छंतुप्रदातव्यंमावःकालोऽत्यगादयम् २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणिपुरोहित
 यानेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाप्रज्ञावृद्धोमहायुतिः ॥ संपूज्यैनंयथाकालंभीष्मोवचनमब्रवीत् १ दिष्ट्याकुशलिनः
 सर्वेसहदामोदरेणते ॥ दिष्ट्यासहायवंतश्चदिष्ट्याधर्मेचतेरताः २ दिष्ट्याचसंधिकामास्तेभ्रातरःकुरुनंदनाः ॥ दिष्ट्यानयुद्धमनसःपांडवाःसहवांधवैः ३ भव
 तासत्यमुक्तंतुसर्वमेतन्नसंशयः ॥ अतितीक्ष्णंतुतेवाक्यंब्राह्मण्यादितिभेमतिः ४ असंशयंक्लेशितास्तेवनेचेहचपांडवाः ॥ प्राप्ताश्चधर्मतःसर्वपितुर्धनमसंशयम् ५
 किरीटीबलवान्पार्थःकृतास्त्रश्चमहारथः ॥ कोहिपांडुसुतंयुद्धेविषहेतधनंजयम् ६ अपिवज्रधरःसाक्षात्किमुतान्येधनुर्भूतः ॥ त्रयाणामपिलोकानांसम
 र्थइतिभेमतिः ७ भीष्मेवुवतितद्वाक्यंघृष्टमाक्षिप्यमन्युना ॥ दुर्योधनंसमालोक्यकर्णोवचनमब्रवीत् ८ नतत्राविदितंब्रह्मन्लोकेभूतेनकेनाचेत् ॥ पु
 नरुक्तेनकिंतेनभाषितेनपुनःपुनः ९ दुर्योधनार्थेशकुनिर्वृतेनिर्जितवान्पुरा ॥ समयेनगतोऽरण्यंपांडुपुत्रोयुधिष्ठिरः १०
 ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७
 घृष्टधर्षणायुक्तंयथास्यात्तथा आक्षिप्यतिरस्कृत्य ८ तत्रपांडवपक्षे ९ । १०

तंसमयंकालं तच्चसंकेतवाक्यंत्रयोदशवर्षेज्ञातैःपुनर्वनेवस्तव्यमित्येवंकृत्वा । समयइत्युपक्रम्य'संकेतेकालमाशयोः'इतिभेदिनी । आश्रित्यनिर्वाह्य पैतृकराज्यांशंनेच्छति किंतुतदतिक्रमेणैवपैतृक
 मिच्छतीत्यर्थः ११ पादंचतुर्योशमपिकिमुतार्धमित्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ २१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपेपुरोहितयानेएकविंशो
 अध्यायः ॥ २१ ॥ प्राप्तानिति दिष्ट्यामाग्येन आनह्यसंनद्धोभूत्वा स्थानंस्थितिमुपस्थितःप्राप्तःइति समाजयेयाःपूजयेयाः १ स्वस्तिमंतोदयमितिसर्वान्वदेः कृच्छ्रनिरुप्यापितेषांरातिरक्रोधो

सतंसमयमाश्रित्यराज्यंनेच्छतिपैतृकम् ॥ बलमाश्रित्यमत्स्यानांपांचालानांचमूर्खवत् ११ दुर्योधनोभयाद्विद्रवदद्यात्पादमंततः ॥ धर्मतस्तुमर्हीकृत्स्नांप्रद
 द्याच्छत्रवेऽपिच १२ यदिकांक्षंतितेराज्यंपितृपैतामहंपुनः ॥ यथाप्रतिज्ञंकालंतंचरंतुवनमाश्रिताः १३ ततोदुर्योधनस्यांकेवर्ततामकुतोभयाः ॥ अधार्मि
 कींतुमाबुद्धिमौरुर्यात्कुर्वंतुकेवलात् १४ अथतेधर्मस्तुज्ययुद्धमिच्छंतिपांडवाः ॥ आसाद्येमानकुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यंतिवचोमम १५ ॥ भीष्मउवाच ॥ किंनुरा
 धेयवाचातेकर्मतस्मर्तुमर्हसि ॥ एकएवयदापार्थःषड्रथान्जितवान्युधि १६ बहुशोजीयमानस्यकर्मदृष्टंतदैवते ॥ नचेदेवंकरिष्यामोयदयंब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥
 ध्रुवंयुधिहतास्तेनभक्षयिष्यामपांसुकान् १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ घृतराष्ट्रस्ततोभीष्ममनुमान्यप्रसाद्यच ॥ अवमत्स्यचराधेयमिदंवचनमब्रवीत् १८ अ
 स्मद्वितंवाक्यमिदंभीष्मःशांतनवोऽब्रवीत् ॥ पांडवानांहितंचैवसर्वस्यजगतस्तथा १९ चिंतायित्वातुपार्थेभ्यःप्रेषयिष्यामिसंजयम् ॥ समवान्प्रतियात्वद्य
 पांडवानेवमाचिरम् २० सतंसत्कृत्यकौरव्यःप्रेषयामासपांडवान् ॥ सभामध्येसमाहूयसंजयंवाक्यमब्रवीत् २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्व
 णिपुरोहितयानेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ प्राप्तानाहुःसंजयपांडुपुत्रानुपप्लव्येतानविजानीहिगत्वा ॥ अजातशत्रुंचसमाजयेथादि
 ष्ट्यानह्यस्थानमुपस्थितस्त्वम् १ सर्वान्वदेःसंजयस्वस्तिमंतःकृच्छ्रंवासमतदर्हान्निरुप्य ॥ तेषांशांतिर्विद्यतेऽस्मासुशीघ्रमिथ्यापेतानामुपकारिणांसताम् २
 नाहंकचित्संजयपांडवानांमिथ्यावृत्तिकांचनजात्वपश्यम् ॥ सर्वाश्रियंहात्मवीर्येणलब्धांपर्याकार्षुःपांडवामहमेव ३ दोषंहेषांनाध्यगच्छंपरीच्छन्नित्यंकंचिद्येन
 गृह्येयपार्थान् ॥ धर्मार्थाभ्यांकर्मकुर्वंतितिन्यसुखप्रियेनानुरुध्यंतिकामात् ४ धर्मशीतंक्षुत्पिपासेतथैवनिद्रांतर्द्रीक्रोधहर्षौप्रमादम् ॥ घृत्याचैवप्रज्ञयाचाभिभूयध
 र्मार्थयोगान्प्रयतंतिपार्थाः ५ त्यजंतिमित्रेषुधनानिकालेनसंवासाज्जीर्यतितेषुमैत्री ॥ यथार्हमानार्थकराहिपार्थास्तेषांद्वेष्टानास्त्याजमीदृश्यपक्षे ६ अन्यत्र
 पापाद्विषमान्मदबुद्धेर्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्चकर्णात् ॥ तेषांहीमौहीनसुखप्रियाणामहात्मनांसंजनयतोहितेजः ७ उत्थानवीर्यःसुखमेधमानोदुर्योधनःसुकृतमन्य
 तेतत् ॥ तेषांभाग्यञ्चमन्येतबालःशक्यंहर्तुंजिवितांपांडवानाम् ८

अस्मासुविद्यते मिथ्यापेतानांनिष्कपदानां २ मह्यंपर्याकार्षुःमदर्थपरितज्जानीतवतः ३ धर्मार्थाभ्यां धर्मार्थार्थचसुखंप्रीतिः प्रियंपुत्रादितदनुरोधेनकामात्धर्मनत्यजंतीत्यर्थः ४ तंद्रीजाग्रतप
 वमौदर्यं ५ यथार्हमानंअर्थचकुर्वंतितेतथा ६ तेजाक्रोधं ७ उत्थानेआरंभकालेएववीर्येनप्रसंगेयस्यसुउत्थानवीर्यः यत्तेषांभागंहर्तुंशक्यंमन्यते तत्सुकृतंयुक्तमितिमन्यते भौदद्यादितिभावः ८

यस्यपदवीयांतियस्यानुगाइत्यर्थः तस्यतस्मैप्रदानंभागप्रदानम् ९ जिष्णुर्जयशीलः १० वरेण्यःभोगमोक्षकामैर्वरेणीयः ११ नकेवलंमध्येदेशापेक्षयाउदीचीं किंतुउत्तरान्कुरुनहिमाचला
दप्युदकदेशान् स्वर्गभूमिरूपान् १२ जातवेदसेउपाहरत् खांडवमिति विपरीणामेनानुपंगः १३ । १४ । १५ । १६ एतत्परिदृश्यमानंवलं भीष्मद्रोणादीनां सामर्थ्यतदपि स
त्यं तथाऽपि तान्पांडवान्प्राप्य नास्तीति मन्ये तुच्छमित्यर्थः १७ प्रवर्हःश्रेष्ठः संत्यक्तात्मात्यक्तदेहः १८ सहोषितोवर्षमात्रं चरितार्थः गोघरेक्षितः मात्स्येयानां मत्स्यदेशजानाम् १९

यस्यार्जुनःपदवीकेशवश्चक्रोदरःसात्यकोऽजातशत्रोः ॥ माद्रीपुत्रौसृजयाश्चापियांतिपुरायुद्धात्साधुतस्यप्रदानम् ९ सह्यैवैकःपृथिवीसव्यसाचीगांडीवधन्वा
प्रणुदेद्रथस्थः ॥ तथाजिष्णुःकेशवोऽप्यप्रघृष्योलोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा १० तिष्ठेतकस्तस्यमर्त्यःपुरस्ताद्यःसर्वलोकेषुवरेण्यपुनः ॥ पर्जन्यघोषान्प्र
पन्नशरीवान्पतंगसंघानिवशीघ्रवेगान् ११ दिशंस्तुदीचीमपिचोत्तरान्कुरुनगांडीवधन्वैकरथोजिगाय ॥ धनंचैषामाहरत्सव्यसाचीसेनानुगान्द्रविडांश्चैवचक्रे
१२ यश्चैवदेवान्खांडवेसव्यसाचीगांडीवधन्वाप्रजिगायसेंद्रान् ॥ उपाहरत्पांडवोजातवेदसेयशोमानंवर्धयन्पांडवानाम् १३ गदाभृतांनास्तिसमोऽब्रभीमाद्
स्त्यारोहोनास्तिसमश्चतस्य ॥ रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनंवाहोर्बलेनायुतनागवीर्यम् १४ सुशिक्षितःकृतवैरस्तरस्वीदहेतुद्रास्तरसाधार्तराष्ट्रान् ॥ सदात्यमर्षी
नबलात्सशक्योयुद्धेजेतुंवासवेनापिसाक्षात् १५ सुचेतसौबलिनौशीघ्रहस्तौसुशिक्षितौभ्रातरौफाल्गुनेन ॥ श्येनौयथापक्षिपूगान् रुजंतौमाद्रीपुत्रौशेषयेतान्श
त्रून् १६ एतद्दलंपूर्णमस्माकमेवंयत्सत्यंतान्प्राप्यनास्तीतिमन्ये ॥ तेषामध्येवर्तमानस्तरस्वीधृष्टद्युम्नःपांडवानामिहैकः १७ सहामात्यःसोमकानांप्रवर्हःसंत्यक्ता
त्मापांडवार्थेश्रुतोमे ॥ अजातशत्रुप्रसहेतकोऽन्योयेषांसस्यादग्रणीवृष्णिर्हिंसहः १८ सहोषितश्चरितार्थोवयस्थोमात्स्येयानामधिपोवैविराटः ॥ सवैसपुत्रःपांडवार्थे
चशश्वधुधिष्ठिरैर्भक्तइतिश्रुतमे १९ अवरुद्धारयिनःकेकयेभ्योमहेष्वासाभ्रातरःपंचसंते ॥ केकयेभ्योराज्यमाकाक्षमाणायुद्धार्थिनश्चानुवसंतिपार्थान् २०
सर्वीश्वीरान्पृथिवीपतीनांसमागतान्पांडवार्थेनेविष्टान् ॥ शूरानहंभक्तिमतःशृणोमिप्रोत्यायुक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् २१ गिर्याश्रयादुर्गनिवासिनश्चयोधाः
पृथिव्यांकुलजातिशुद्धाः ॥ म्लेच्छाश्चनानायुधवीर्यवंतःसमागताःपांडवार्थेनेविष्टाः २२ पांड्यश्चराजासमितींद्रकल्पोयोधप्रवीरैर्बहुभिःसमेतः ॥ समागतः
पांडवार्थेमहात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः २३ असंब्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात्पांड्वीष्माद्येनवृत्तंशृणोमि ॥ यतंकार्ष्णिप्रतिममाहुरेकंससात्यकिःपांडवार्थेने
विष्टः २४ उपाश्रिताश्चेदिकरूपकाश्चसर्वोद्योगैर्भूमिपालाःसमेताः ॥ येषामध्येसूर्यमिवातपंतंश्रियावृत्तंचेदिपतिंच्वलंतम् २५ अस्तंभनीयंयुधिमन्यमानो
ज्याकर्षतश्रिष्ठतमंपृथिव्याम् ॥ सर्वोत्साहंक्षत्रियाणांनिहत्यप्रसह्यकृष्णस्तरसांसममर्दं २६

केकयेभ्योदेशेभ्यः । अवरुद्धाःबहिर्निःसारिताः पंचभ्रातरःकेकयानां ।

यतःकेकयेभ्यःराज्यंप्राप्नुमिच्छंतः पूर्वअस्मदीया अपि संप्रतिपांडवान्अनुवसंतिअनुसरंति । तेनस्वपक्षहानिः परपक्षपुष्टिश्चदर्शिता २० । २१ । २२ समितिसंग्रामे । 'समि
त्याजिसमिद्युधः' इतिकोशः । अप्रतिवीर्यतेजाः अतुल्यतेजाः २३ कार्ष्णिःप्रद्युम्नस्तुल्यम् २४ चेदिपतिंशिष्टपालं कृष्णोममर्देत्युत्तरेणान्वयः २५ ज्याधनुर्गुणंकर्षताधनुर्मृताम् २६

यस्यमानंवर्धयंतितंशिशुपालंअभिनदितिसंबंधः २७ चेदिपतिविहायअन्येतंकृष्णं केप्राद्रवन्नकेपि किंतुसप्तवतेनस्पृद्धाचकारेत्यर्थः २८ आशंसमानोजयमितिशेषः अशेतशयनंकृतवान्शि
शुपालः २९ यद्यतःअवेदयंतज्ञापितवंतः चाराइतिशेषः ३० कृष्णौवासुदेवार्जुनौ ३१ संगरंचेन्नगच्छेतदाशंभलमेव नोचेत्अन्यथाहंद्रोविष्णुश्चअर्जुनवासुदेवौ निर्दहेतामित्यन्वयः ३२

यशोमानौवर्धयन्पांडवानांपुराऽभिनच्छिशुपालंसमीक्ष्य ॥ यस्यसर्वेवर्धयंतिस्ममानंकर्षराजप्रमुखानरेंद्राः २७ तमसह्यकेशवंतत्रमत्वासुग्रीवयुकेनरथेन
कृष्णम् ॥ केप्राद्रवंश्चेदिपतिविहायसिंहं दृष्ट्वाक्षुद्रमृगाइवान्ये २८ यस्तंप्रतीपस्तरसाप्रत्युदीयादाशंसमानोद्वैरथेवासुदेवम् ॥ सोऽशेतकृष्णेनहतःपरासुर्वा
तेनेवोन्मथितःकर्णिकारः २९ पराक्रममेयदेवदयंततेषामर्थेसंजयकेशवस्य ॥ अनुस्मरंस्तस्यकर्माणि विष्णोर्गावल्गणेनाधिगच्छामिशांतिम् ३० नजातुता
च्छत्रुरन्यःसहेतयेषांसस्यादग्रणीवृष्णिर्हिंसहः ॥ प्रवेपतेमहदयंभयेनश्रुत्वाकृष्णावेकरथेसमेतौ ३१ नचेद्गच्छेतसंगरंमंदबुद्धिस्ताभ्यांलभेच्छर्मतदासुतोमे ॥
नोचेत्कुरुन्संजयनिर्देहेतामिंद्राविष्णुदैत्यसेनांयथैव ३२ मतोहिमेशक्रसमोधनंजयःसनातनोवृष्णिवीरश्चविष्णुः ॥ धर्मारामोऽहीनिषेवस्तरस्वीकुंतीपुत्रःपांड
वोऽजातशत्रुः ३३ दुर्योधनेननिरुतोमनस्वीनोचेत्कुद्धःप्रदहेद्दार्तराष्ट्रान् ॥ नाहंतथाह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्भीमाद्वाहंयमयोर्वाभिमेमे ३४ यथाराज्ञःक्रोधदीप्तस्य
सूतमन्योरहंभीततरःसदैव ॥ महातपाब्रह्मचर्येणयुक्तःसंकल्पोऽयंमानसस्तस्यसिद्धयेत् ३५ तस्यक्रोधंसंजयाहंसमीक्ष्यस्थानेजानन्नृशमस्म्यद्यभीतः ॥ स
गच्छशीघ्रंप्रहितोरथेनपांचालराजस्यचमूनिवेशनम् ३६ अजातशत्रुकुशलंस्मृच्छेःपुनःपुनःप्रीतियुक्तंवदेस्वम् ॥ जनार्दनंचापिसमेत्यतातमहामात्रंवीर्य
वतासुदारम् ३७ अनामयंमद्वचनेनपृच्छेर्धृतराष्ट्रःपांडवैःशांतिमीप्सुः ॥ नतस्यकिंचिद्वचनंकुर्यात्कुंतीपुत्रोवासुदेवस्यसूत ३८ प्रियश्चैषामात्मसमश्च
कृष्णोविद्वांश्चैषांकर्मणिनित्ययुक्तः ॥ समानीतान्पांडवान्सृजयांश्चजनार्दनंयुयुधानंविराटम् ३९ अनामयंमद्वचनेनपृच्छेःसर्वास्तथाद्रौपदेयांश्चपंच ॥
यद्यत्तत्रप्राप्तकालंपरेभ्यस्त्वमन्यथाभारतानांहितंच ॥ तद्वापेथाःसंजयराजमध्येनमूर्च्छयेद्यत्रचयुद्धहेतुः ४० ॥ इतिश्रीम० उद्योगपर्वणिसंजययानेष्टतराष्ट्र
संदेशेद्वाविशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाष्टतराष्ट्रस्यसंजयः ॥ उपप्लव्यययौद्रुं पांडवानमितौजसः १ सतुराजानमा
साद्यकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरम् ॥ अभिवाद्यततःपूर्वसूतपुत्रोऽभ्यभाषत २ गावल्गानिःसंजयःसूतसूनुरजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ॥ दिष्टचारार्जस्त्वामरोगंप्रपश्येस
हायवंतंचमहेंद्रकल्पम् ३ अनामयंपृच्छतित्वांसविकेयोवृद्धोराजाष्टतराष्ट्रेमनीषी ॥ कच्चिद्भीमःकुशलीपांपवाश्रयोधनंजयस्तौचमाद्रीतनूजौ ४

शक्रपुत्रत्वात्शक्रसमः धर्मपुत्रत्वात्धर्मारामः ३३ निरुतोवंचितःमनस्वीजितमनाः ३४ मन्योःक्रोधात् ३५ स्थानेजानन्नृपुक्तंपश्यन् ३६ महामात्रंमहामात्रं ३७ शांतिमीप्सुरस्तीति
वदेत्यध्याहारः ३८ समानीतान्पुनःस्थितान् ३९ नमूर्च्छयेत् वर्धयेत्क्रोधांमितिशेषः ४० ॥ ॥ इतिश्रीमहामारतेउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपिद्वाविशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
१ । २ प्रतीतोदृष्टः ३ । ४

यत्र आसवर्गे त्वंस्वस्तिकामः कल्याणार्थी यांश्च दृष्टान् कामान् भोग्यान् गजरायादीन्वाञ्छति तेष्वेकशालिनः कश्चिदित्यनुपगमः ५ । ६ । ७ वृत्तिरस्मात्पुनः ८ । ९ । १० कुरुभ्यः स्पृहयंतिकश्चि
दित्यनुपगमः कुरुणां कल्याणं अयुद्धेन वाञ्छति कश्चिदिति भावः ११ येषां राष्ट्रे निवसति तेषां कुरुणां मध्ये धनुर्भूतः कश्चिन्मानं लभते १२ । १३ महानस्यो महानसे परिचारिकाः वध्वः स्तुपाः अव्यली
काः निष्कपटाः १४ वृत्तिर्जीविका दातुमिति शेषः दायान्महत्तान् ग्रामादीन् १५ अतिक्रमात्त्रोपेक्षत इत्युत्तरार्धात्त्रयोऽपकषेण योज्यं १६ एतद्वाङ्मनानां वृत्तेः पालनं ज्योतिः परलोकप्रकाशकं जी

कश्चित्कृष्णाद्रौपदीराजपुत्रीसत्यवतावीरपत्नीसपुत्रा ॥ मनस्विनीयत्रचवच्छित्त्वमिष्टान् कामान् भारतस्वस्तिकामः ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गावल्गणे संज
यस्वागतं ते प्रियामहेते वयं दर्शनेन ॥ अनामयं प्रतिजानेत वाहं सहानुजैः कुशलीचास्मि विद्वन् ६ चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य मृत ॥ मन्ये सा
क्षादृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैवत्वां संजय प्रीतियोगात् ७ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ सकौरव्यः कुशलीतातर्भाष्मो यथा पूर्ववृत्तिरस्त्यस्य कश्चि
त् ८ कश्चिद्राजाष्टराष्ट्रः सपुत्रो वै चित्रवीर्यः कुशलीमहात्मा ॥ महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कश्चिद्विद्वान् कुशलीमृतपुत्र ९ ससोमदत्तः कुशलीतातकश्चिद्भूरिश्र
वाः सत्यसंधः शलश्च ॥ द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेश्वासाः कश्चिदेतेऽप्यरोगाः १० सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयंतिसंजय धनुर्धरायेष्टिव्यां प्रधानाः ॥ महाप्राज्ञाः सर्वशा
स्त्रावदाता धनुर्भूतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ११ कश्चिन्मानं तात लभंत एते धनुर्भूतः कश्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेश्वासः शीलवान् द्रोणपुत्रः
१२ वैश्यापुत्रः कुशलीतातकश्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ॥ कर्णोऽप्यत्यः कुशलीतातकश्चित्सुयोधनो यस्य मंदो विधेयः १३ स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च मृत ॥ वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कश्चिदप्यव्यलीकाः १४ कश्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत्तातवृत्तिम् ॥ कश्चि
द्दायान्मामकान् धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां संजय नोपहंति १५ कश्चिद्राजाष्टराष्ट्रः सपुत्रः उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ॥ स्वर्गस्य कश्चित् तथावत् भूतामुपेक्षते ते पुंसद
वृत्तिम् १६ एतज्ज्योतिश्चोतमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ॥ ते चेद्दोषं न नियच्छंति मंदाः कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् १७ कश्चिद्राजाष्टराष्ट्रः
सपुत्रो बुभुक्षते वृत्तिममाव्यवर्गे ॥ कश्चिन्नभेदेन जीजीविषंति सुहृद्वापुर्दुर्हृदश्चैकमन्यात् १८ कश्चिन्नपापं कथयंति तात तेषां डवानां कुरवः सर्वे एव ॥ द्रोणः सपुत्र
श्च कृपश्च वीरो नास्मा सुपापानिवदंति कश्चित् १९ कश्चिद्राज्येष्टराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्वे एव ॥ कश्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंधानं समेतान् स्मरंति पार्थस्य युधां प्रणे
तुः २० मौर्वीभुजाग्रप्रहितान् स्मतातदो धूयमानेन धनुर्धरेण ॥ गांडीवनुन्नांस्तनयित्नु घोषान् जिह्मगान् कश्चिदनुस्मरंति २१

वल्लोके इह शुक्यं शस्क

रं दोषं लोभं ब्राह्मणवृत्त्युपघातेन न नियच्छंति १० बुभुक्षते प्रापयितुमिच्छति भेदेन जीजीविषंति शत्रुभिर्मोदिताः संतस्तद्वर्तमाने जीवितुमिच्छंति १८ । १९ पार्थस्य अर्जुनस्य कृत्यं स्मरंति युधांसं
ग्रामाणां प्रणेर्निर्वाहकस्य आहुः शमं क्वचित् शेषः । शमेति पाठे शमशाम्य ज्ञातिगच्छेत्यर्थः २० मौर्वीभुजः कौटिल्यंतस्य अग्रमिवाग्रं शरसंधानदेशः ततः प्रहितान् प्रेषितान् २१

सुवाससः सुपुंखाः हस्तवापो हस्तक्षेपः । वचनभेदेऽपि सामानाधिकरण्यांशं तं स्त्रियोऽस्य परिग्रह इति वत् । एकषष्टिर्वाणा अस्य एकेन यत्नेन प्रक्षेप्या इत्यर्थः २२ मड्वलेषु मृत्युपुंस्थलेषु २३
दंतकूरे कूरं अत्रं दंताः क्रोधावेशात् कूरवन्नर्थं तेऽस्मिन्निति दंतकूरः संग्रामः तस्मिन् अस्य नक्षिपन् २४ । २५ जयः अर्जुनः २६ अहं अर्जुनस्य तदाष्टरक्षकः मेरकोऽभवमित्यर्थः भीमसेनश्च
माद्रीसुतयोः पृष्ठरक्षकोऽभूत् पंचमिरप्यस्माभिस्ते मोचिता इत्यर्थः २७ न कर्मणोति सर्वात्मना सर्वोपायैः दानभेदं दंडैश्चेत्तदाष्टस्य पुत्रं जेतुं न शक्नुमस्तर्हि एकेन साधुना कर्मणा सा माख्येनो
न चापश्यं कंचिदहं पृथिव्यां यो धंसं वाऽधिकमर्जुनेन ॥ यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः संमतो हस्तवापः २२ गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयच्छु
संधाननीके ॥ नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु चक्रम्यते कश्चिदेनं स्मरंति २३ माद्रीपुत्रः सहदेवः कर्लिगान् समागतान् जयदंतकूरे ॥ वामेनास्य न दक्षिणे नैव यो वै महावलंक
श्चिदेनं स्मरंति २४ पुरा जेतुं न कुलः प्रेषितोऽयं शिबीं स्त्रिगर्तान् संजय पश्य तस्ते ॥ दिशं प्रतीचीं वशमानयन् मेमाद्रीसुतं कश्चिदेनं स्मरंति २५ पराभवो द्वैतवने य आ
सीद्भीमत्रितेषोषया त्रागतानाम् ॥ यत्र मंदाच्छत्रुवशं प्रयातान् मोचयद्भीमसेनो जयश्च २६ अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रो भीमसेनोऽप्यरक्षत् ॥ गांडीवव
न्वाशश्चुसंधानुदस्य स्वस्त्यागमत्काश्चिदेनं स्मरंति २७ न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवती ह संजय ॥ सर्वात्मना परिजेतुं वयं चेन्न शक्नुमोऽष्टराष्ट्रस्य पुत्रम्
२८ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० प० संज० युधिष्ठिरप्रश्ने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ यथाऽऽत्थमे पांडव तत्तथैव कुरून् कुरुश्रेष्ठ जनं च पृ
च्छसि ॥ अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान् पृच्छसि पार्थयास्त्वम् १ संत्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे संत्येव पापाः पांडवतस्य विद्धि ॥ दद्याद्रे पुंभ्योऽपि हि
धार्तराष्ट्रः कुतो दायोऽलोपयेद्ब्राह्मणानाम् २ यत्पुष्पाकं वर्तते सौ न धर्म्यं मद्गुग्धेषु दुग्धवत्तन्नसाधु ॥ मित्रधुक् स्यात्तदृष्टराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्विषन्साधुवृत्तान् साधुः ३
न चानुजानातिभृशं च तप्यते शोचत्यंतः स्थविरोऽजातशत्रो ॥ शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ४ स्मरंति तु भ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जि
ष्णोश्च युधां प्रणेतुः ॥ समुत्कृष्टे दुर्दुभिः शंखशब्दे गदापाणिर्भीमसेनं स्मरंति ५ माद्रीसुतौ चापिरणाजिमध्ये सर्वादिशः संपतंतौ स्मरंति ॥ सेनां वर्षंतौ शरवर्षै रज
सं महारथौ समरे दुष्प्रकंपौ ६ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्वा विष्यम् ॥ त्वंचेतथा सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पांडव लच्छरूपम् ॥ त्वमेवैतत्कृच्छ्रं ग
तश्च भूयः समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो ७ न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मपांडोः सुताः सर्वे एवैद्रकल्पाः ॥ त्वमेवैतत्प्रज्ञयाऽजातशत्रो समीकुर्यायेन शर्मामुयुक्ते ८ धार्त
राष्ट्राः पांडवाः मृजयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निविष्टानरेन्द्राः ॥ यन्मां ब्रवीद्दृष्टराष्ट्रो निशायाम जातशत्रो वचनं पिताते ९

पायेन सुखं सुखेन जेतुं नैव शक्यं भवति

साम्राज्याध्ये हि दानादयः प्रयुज्यंते तेरप्यसाध्यः कथं साममात्रेण साध्यः स्यात् । अतो दंडैकसाध्यः स इति भावः । पाठांतरे परिणेतुं स्वायत्तीकर्तुं २८ ॥ इति नी० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
१ । २ यदिति अद्गुग्धेषु अनपकृतेषु धार्तराष्ट्रेषु यत्पुष्पाकं दुग्धवत् अपकृतस्यैव सौ नः सुनावान् हिंस्रः तद्धर्मादनपेतं सौ न धर्म्यं कौर्यवर्तते तन्न साधु दुग्धैरपि भवद्भिस्तेषु प्रव्राजन् कालेऽपि द्रोहो
न कृत इदानीं तु सुतरान् कर्तव्य इत्याशयः । ते तु स्वकृतं मोक्षयंत्येवेत्याह मित्रधुगिति ३ न चानुजानाति संधिनानुमोदते तप्यते च पुत्रनाशभयात् । गरीयानिति शृणोति चेति संबंधः ४ कावेदस्मान्
स्मरंतीति पृष्ठतत्राह स्मरंतीति तुभ्यंत्वा ५ रणो यो ध्वनिस्तद्विशिष्टाया आजिः संग्रामस्तन्मध्ये । 'रक्षणस्त्राणेरणः कणे' इत्यमरः ६ अत्रागतं अज्ञातं अदृष्टमित्यर्थः ७ । ८ । ९

१० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ १।२।३ रथमयोजयत्तद्वहभागं । राज्ञोवचनं पांडवानांराचतां ततश्चशमोऽस्तु ४ संस्थाने नाकारेण । मार्देवेनकृपया । आर्जवेनअकौटिल्येन । अनृशंसाःअनुयाः । हीनिषेवाःलजापरायणाः ५ हीनहिंसं सत्त्वंद्विसत्त्वंसाधुत्वंवा भीमसेनाःभीषणसेन्याः ६ सर्वज्ञयः अभावसंस्थः शून्येएवपारिसमाप्तःअयः तत्र तत्प्रथमार्थेअत्र जयोऽपिबन्धुनाशात्पराजयएव ७ ज्ञातीनांदुर्योधनादीनांकार्यं घोषयात्रायांगंधर्वेभ्योभोचनादिकं उपकुण्ठंनिदितं ८ निर्णायनिश्चयंकृत्वा

सहामात्यःसहपुत्रश्चराजनसमेत्यतांवाचमिमानिबोध १० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणि संजयवाक्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ समागताःपांडवाःसंजयाश्चजनार्दनोयुधुधानोविराटः ॥ यत्तेवाक्यंघृतराष्ट्रानुशिष्टंगावल्गणेब्रूहितस्मृतपुत्र १ ॥ संजयउवाच ॥ अजातशत्रुंचवृकोदरंचघनंजयंमाद्रवतीसुतौच ॥ आमंत्रयेवासुदेवंचशौरिर्युधुधानंचेकितानंविराटम् २ पंचालानामधिपंचैववृद्धंघृष्टुम्रंपार्षतंयाज्ञसे निम् ॥ सर्वेवाचंशृणुतेमामदीयांवक्ष्यामियांभूतिमिच्छन्कुरूणाम् ३ शमंराजाघृतराष्ट्रोऽभिनंदन्नयोजयत्त्वरमाणोरथमे ॥ सभ्रातृपुत्रस्वजनस्यराज्ञ स्तद्रोचतांपांडवानांशमोऽस्तु ४ सर्वेधर्मैःसमुपेतास्तुपार्थाःसंस्थानेनमार्देवेनार्जवेन ॥ जाताःकुलेह्यनृशंसावदान्याहीनिषेवाःकर्मणानिश्चयज्ञाः ५ नयुज्य तेकर्मयुष्मासुहीनंसत्वंहिवस्तादृशंभीमसेनाः ॥ उद्रासतेह्यंजनविंदुवत्तच्छुभ्रेवस्त्रेयद्रवेत्किलिषंवं ६ सर्वक्षयोदृश्यतेयत्रकृत्स्नःपापोदयोनिरयोऽभावसंस्थः ॥ कस्तत्रकुर्याज्जातुकर्मप्रजानन्पराजयोयत्रसमोजयश्च ७ तेवैधन्यायैःकृतंज्ञातिकार्यंतेवैपुत्राःसुहृदोबांधवाश्च ॥ उपकुण्ठंजीवितंसंयजेयुर्थतःकुरूणानियतोवै भवःस्यात् ८ तेचेत्कुरूननुशिष्याथपार्थानिर्णयसर्वानुद्वीपतोनिगृह्य ॥ समंवस्तज्जीवितंमृत्पुनास्याद्यज्जीवध्वंज्ञातिवधेनसाधु ९ कोह्येवयुष्मान्सहकेशवे नसचेकितानान्प्रापतबाहुगुप्तान् ॥ ससात्यकीन्विषहेतप्रजेतुंलब्ध्वाऽपिदेवान्सचिवान्सहेंद्रान् १० कोवाकुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्चत्थाम्राशल्यकृपादि मिश्च ॥ रणेविजेतुंविषहेतराजनराधेयगुप्तान्सहभूमिपालैः ११ महद्वलंधार्तराष्ट्रस्यराज्ञःकोवैशकोहंतुमक्षीयमाणः ॥ सोऽहंजयेचैवपराजयेचनिःश्रेयसंनाधि गच्छामिकींचित् १२ कथंहिनीचाइवदौष्कुलेयानिर्धर्मार्थकर्मकुर्युश्चपार्थाः ॥ सोऽहंप्रसाद्यप्रणतोवासुदेवंपंचालानामधिपंचैववृद्धम् १३ कृतांजलिःशरणंवः प्रपद्येकथंस्वस्तिस्यात्कुरुसंजयानाम् ॥ नह्येवमेवंवचनंवासुदेवोधनंजयोवाजातुकिंचिन्नकुर्यात् १४ प्राणान्दद्याद्याचमानःकुतोऽन्यदेतद्विद्वन्साधनार्थंब्रवी मि ॥ एतद्राज्ञोभीष्मपुरोगमस्यमतंयद्वःशांतिरिहोत्तमास्यात् १५ ॥ इतिश्रीम० उद्योगपर्वणि सं० संजयवाक्येपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

निगृह्यहत्वेत्यर्थः १ ननुयुद्धेजयपराजयावनित्यादित्याह कोहीतिद्वाम्भा १०।११ निःश्रेयसंनिश्चयं १२ निर्धर्मार्थधर्मार्थयोर्विचरुद्धंकर्मकथं कुर्युः । प्रणतोऽस्मीतिशेषः १३ एवमेवं वचनमितिद्विरुक्त्याविकल्पवाक्यंनकुर्यात् १४ प्राणानिति एतत्तत्त्वतांजयोऽपिपराजयएवेतिदीनवचनं । कोवाकुरून्जयेतेतितीक्ष्णवचनं कथंस्वस्तिस्यादित्युभयनाशवचनंचसाधनार्थं संधिकार्यस्यसिद्धयर्थंब्रवीमि ननुयुष्मान्भीषयाभीत्यर्थः १५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ अकुर्वतश्चेत्संकल्पःसिद्धयेतार्हिकर्मनकुर्यात् असिद्धावपियुद्धादन्यत्रअन्यत् अत्रापिप्रथमार्थेअत्र लवीयोऽपिकर्मकुर्यान्नतुयुद्धम् २ अहीनंअनपगतम् ३ धर्मोदयंसुखं निदाघेगांगगाहा दिजं नत्त्वधर्मोदयंहिंसादिजं तत्त्वतोवस्तुतस्तुसर्वकर्मदुःखमेव यतःकच्छोपायंक्लेशसाध्यं । तर्हि कुतःकर्मकुर्वतीत्याशंक्याह सुखमिति ४ कामाभिध्याविषयध्यानं ययोति सर्वात्मनाविषयविस्मर णेमहत्सुखमस्तीतिभावः । भोगान्निष्कामतानसंभवतीत्याह ययोति ५ उत्तमर्थंप्रकृतेयोजयतिसंपश्येति अस्माभिरित्यत्रधार्तराष्ट्रान्अंतर्भाव्याह पंचाधिकेनपुत्रशतेनसह घृतराष्ट्रस्यभो गंमहांतंपश्य अथापिकृत्स्नंस्वस्थैवमवत्वितिबुद्ध्याऽस्मान्प्राप्नुयादुरीकृत्य ततोभोगात्तृप्तिनलभतइतिभावः ६ पितृव्यनिंदादोषाद्धीतःपुनराह नाश्रेयानिति यःपुण्यवत्तरः साविग्रहाणा मीश्वरोभवति परैःसहविरोधंकृत्वास्वोत्कर्षकरोति अन्यस्तुतेनैवनश्यति अतःसपुण्यवत्तरएव अस्मदोपातुवयंवेदुःखमनुभवामोनतुपरापराधेनेतिभावः ७ प्राबारान्दिव्यवासांसिसंविस्ते

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कानुवाचंसंजयमेशृणोषियुद्धैषिणीयेनयुद्धादिभेपि ॥ अयुद्धवैतातयुद्धाद्वरीयःकस्तलब्ध्वाजातुयुद्धचेतस्मृत १ अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजयसिद्धयेत्संकल्पोमनसायंयमिच्छेत् ॥ नकर्मकुर्याद्विदितंममैतदन्यत्रयुद्धाद्बहुयल्लवीयः २ कुतोयुद्धंजातुनरोऽवगच्छेत्कोदेवशप्तेहिवृणोतयुद्धम् ॥ सु खैषिणःकर्मकुर्वतिपार्थाधर्मोदहीनंयज्ञलोकस्यपथ्यम् ३ धर्मोदयंसुखमाशंसमानाःकच्छोपायंतत्त्वतःकर्मदुःखम् ॥ सुखंप्रेप्सुर्विजिघांसुश्चदुःखंयइंद्रियाणांप्री तिवशानुगामी ४ कामाभिध्यास्वशरीरंदुनोतिययाप्रमुक्तो न करोतिदुःखम् ॥ यथेध्यमानस्यसमिद्धतेजसाभूयोबलंवधतेपावकस्य ५ कामार्थलाभेनतथैवभूयो नतृप्यतेसर्पिषेवाग्निरिद्धः ॥ संपश्येमभोगचयंमहांतंसहास्माभिर्घृतराष्ट्रस्यराज्ञः ६ नाश्रेयानीश्वरोविग्रहाणांनाश्रेयान्वैगीतशब्दंशृणोति ॥ नाश्रेयान्वैसेवते माल्यगंधान्नचाप्यश्रेयाननुलेपनानि ७ नाश्रेयान्वैप्रावारान्संविस्तेकथंत्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ॥ अत्रैवस्यादबुधस्यैवकामःप्रायःशरीरेहृदयंदुनोति ८ स्वयंराजाविषमस्थःपरेषुसामर्थ्यमन्विच्छतितन्नसाधु ॥ यथात्मनःपश्यतिवृत्तमेवतथापरेषामपिसोऽभ्युपैति ९ आसन्नमग्निंतुनिदाघकालेगंभीरकक्षेगहने विसृज्य ॥ यथाविवृद्धंवायुवशेनशोचेत्क्षेममुमुक्षुःशिशिरव्यपाये १० प्राप्तेश्वर्योघृतराष्ट्रोऽद्यराजालालप्यतेसंजयकस्यहेतोः ॥ प्रगृह्यदुर्बुद्धिमनार्जवेरतंपु त्रंमंदंसूढममंत्रिणंतु ११ अनास्रवच्चास्रतमस्यवाचःसुयोधनोविदुरस्यावमत्य ॥ सुतस्यराजाघृतराष्ट्रःप्रियैवीसंबुध्यमानोविशतेऽधर्ममेव १२ मेघाविनंह्यर्थ कामंकुरूणांबहुश्रुतंवाग्मिनंशीलवंतम् ॥ सतराजाघृतराष्ट्रःकुरुभ्योनसस्मारविदुरंपुत्रकाम्यात् १३

परिघते अन्यथाअश्रेयांश्चेद्राजातर्हिअस्मान्कुरुभ्यःकथंसंप्रणुदेत्दूरीकुर्यात् । शत्रूणांराज्यादभंशनंहिपुण्यवतामेवकर्म नाश्रेयसाभितिभावः । अत्रेति यथप्येवंतथाऽपि अंतर्दाहकरोऽ यंकामः अबुधस्यदुर्योधनादेरेवउचितो नबुधस्यास्मदादेरित्यर्थः । शरीरेशरीरमध्येस्थितंहृदयंदुनोतिस्नेदयति ८ अबुधत्वमेवाह स्वयमिति विषमस्थःसंकटस्थःसन् परेषुकर्णादिपुआत्मनो वृत्तंअशक्तत्वं तथापरेषांकर्णादीनापिसदुर्योधनोभ्युपैति ९ गंभीरकक्षेबहुतृणेगहनेवने क्षेमंशोचेत्तममसुखंनस्तीतिशोकंकुर्यात् मुमुक्षुः तस्माद्वाहादात्मानंमोचयितुमिच्छुः शिशिरव्य पायेवसतेतत्रापि निदाघकालेदाहकालेमध्याह्ने १० लालप्यतेदीनवत्भापते मंदंअमागय ११ विदुरस्यवाचोऽवमत्य सुतस्याप्रियैवी अधर्ममेवसंविशतेआश्रयते १२ कुरुभ्यः कुरूणांहितार्थं नसस्मारनादृतवान् पुत्रकाम्यात्पुत्रलोभात् १३

असौराजामुतस्यप्रियैषी धर्मकामौप्राजहातृत्यकवानितिद्वयोःसंबंधः ईषोःपरोत्कर्षासहिष्णोःसंरंभिणःक्रोधिनः मनुयुशानुगस्यदैवभाजाकर्णादीनामनुगस्य दौर्हदैपापैःभावितस्यपूजि
तस्य १४ अनेयस्यअशिक्षणीयस्य अश्रेयसःअभाग्यस्य प्रपश्यमानःपश्यन्नपि १५ प्रशंसाविदुरेणसम्यगुक्तमितिस्तुतिधार्तराष्ट्राद्विदुरोनलेमे १६१७१८१९ तस्मिन्लुब्धेशमःनउपलभ्यः
यःमद्रतेममवनंप्रतिगमनेसतिसर्वस्वकमेवाधैमन्यतेइतियोज्यम् २० पारणीयंजेतुंशक्यं युद्धानिगोघ्रहादौआसन् द्वीपोद्विपिवत् युद्धप्रवाहेणउद्यमानस्याश्रयः २१ यथेति गंधर्वतोबंधन

मानघस्यासौमानकामस्यचेपोःसंरंभिणश्चार्थधर्मातिगस्य ॥ दुर्भाषिणोमनुयुशानुगस्यकामात्मनोदौर्हदैर्भावितस्य १४ अनेयस्याश्रेयसोदीर्घमन्योर्भिन्न
दुहःसंजयपापबुद्धेः ॥ सुतस्यराजाधृतराष्ट्रःप्रियैषीप्रपश्यमानःप्राजहाद्धर्मकामौ १५ तदैवमेसंजयदीव्यतोऽभून्मतिःकुरुणामागतःस्यादभावः ॥ काव्यावाचं
विदुरोभाषमाणो न विदतेयद्वार्तराष्ट्रात्प्रशंसाम् १६ क्षतुर्यदानान्ववर्ततबुद्धिं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं सुततदाऽभ्याजगाम ॥ यावत्प्रज्ञामन्ववर्तततस्यतावत्पाराष्ट्रद्वि
र्बभूव १७ तदर्थलुब्धस्यनिबोधमेऽद्ययेमां त्रिणो धार्तराष्ट्रस्यसूत ॥ दुःशासनःशकुनिःसूतपुत्रो गावल्गणे पश्यसंमोहमस्य १८ सोऽहं न पश्यामिपरीक्षमाणः
कथंस्वस्ति स्यात्कुरुमृजयानाम् ॥ आतैश्वर्योऽधृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रवाजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ १९ आशंसते वै धृतराष्ट्रः स पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ॥ त
स्मिन् शमः केवलं नोपलभ्यः सर्वस्वकं मद्रते मन्यतेऽर्थम् २० यत्कर्णो मन्यते पारणीयं युद्धे गृहीता युधमर्जुनं वै ॥ आसंश्च युद्धानि पुरामहांति कथं कर्णो नाभवद्द्वी
पेषाम् २१ कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ॥ अन्ये च ये कुरवस्तत्र संतियथाऽर्जुना त्रास्त्यपरोधनुर्धरः २२ जानंत्येतत्कुरवः सर्व एव
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ॥ दुर्योधने राज्यमिहाभवद्यथा अरिदमे फाल्गुनेऽविद्यमाने २३ तेनानुबंधं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं हर्तुं पांडवानां ममत्वम् ॥ कि
रीटिना तालमात्रा युधेन तद्देदिना संयुगंतत्र गत्वा २४ गांडीवविस्फारितशब्दमाजवशृण्वाना धार्तराष्ट्रा प्रियंते ॥ कुद्धं न चेदक्षिते भीमसेनं सुयोधनो मन्यते सि
द्धमर्थम् २५ इंद्रोऽप्येतन्नोत्सहेता तदहर्तुमैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ॥ धनं जयेन कुले चैव सूततथा वीरसहदेवो साहिष्णौ २६ स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं दुराजास
हपुत्रेण सूत ॥ एवमरणे पांडवकोपदग्धान नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः २७ जानासि त्वं क्लेशमस्मा सुवृत्तं त्वां पूजयन् संजया हं क्षमेयम् ॥ यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वया
नोद्यति धार्तराष्ट्रे तदाऽऽसीत् २८ अद्यापि तत्र तथैव वर्ततां शांतिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ॥ इंद्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतुभारताग्र्यः २९ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ध ॥

प्राप्तिं सूचयति २२ जानंतीति अविद्यमाने इति च्छेदः २३ अनुबंधं वप्रातीति वंधो राज्यादिः तमनुसृत्य वर्तमानं पांडवानां ममत्वं धार्तराष्ट्रो हर्तुं शक्यं मन्यते किं कृत्वा तेन किरीटिना
सह तत्र राज्ये निमित्ते सति संयुगं संग्रामं गत्वा प्राप्य तालोहस्तचतुष्टयं तद्देदिना धनुर्विद्यावेदिना २४ प्रियंते जीवति २५ २६ एतां बुद्धिराज्यस्य अप्रदानेनाशोऽस्तीत्येवंरूपां २७ भूतपूर्वभीमवं
धनजतु गृहदाहादि २८ इंद्रप्रस्थे इत्युपराज्यं मम भवतु भारताग्र्य इति हस्तिनापुरं सुयोधनस्य भवति सूचितं २९ ॥ इ० उद्योगप० नीलकंठीये भारतमावदीये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

महान्श्रावःश्रवणंयस्य महाकीर्तिरित्यर्थः । पाठांतरे तु महान्स्त्रावोगतिर्यस्य अतिचंचलमित्यर्थः । भाव्यनीनशःक्रोधेन धार्तराष्ट्रानुमानाशय १ । २ । ३ प्रसजंते स्पृशंति ४ गृध्रःस्पृहावान्
५ कर्मणां अर्थकामाद्यर्थानां मध्ये ६ परस्थानं परलोकं मन्यमानेन मानयता वर्षपूर्ववर्षगणं तत्रत्यसुखेभ्यस्तदर्थत्वया आत्माऽपि दत्तः ७ सुखप्रियेभ्यो गान्पुत्रादौ श्वसेवमानः योगाभ्यासे चित्त
वृत्तिनिरोधमभ्यसितुं कर्म आसनप्राणायामादिकं न करोति ८ ब्रह्मचर्येति ब्रह्मणि चर्चा आत्मानुसंधानं तत्र अग्रसक्तः प्रकर्षेण अनासक्तः योगाद्यावृत्तः धर्मचयज्ञादिरूपं हित्वा यः अधर्ममेव करो
तिसंविनोति ९ ननु । 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः कालांतरे अधर्मस्य नाशार्थं धर्ममप्यनुष्ठास्यामः किमु कस्येत्याशंक्याह न कर्मणा मिति कृतं कर्म भोगं विना आत्मज्ञानं विना वा नश्यतीत्यर्थः ।
'नामुक्तं क्षीयते कर्म' । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिवाक्येभ्यः । उदाहृतश्रुतिस्तु प्रायश्चित्तादिना पापनाशो भवति सोऽपि अत्रैव व्यवहार्यत्वमापादायति न तु परलोकेऽपि
संजय उवाच ॥ धर्मनित्यापांडवते विचेष्टालोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ॥ महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं संपश्यत्वं पांडवमाव्यनीनशः १ न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र यु
द्धात्प्रयच्छेरंस्तुभ्यमजातशत्रो ॥ मैक्षचर्यामंधकटृष्णि राज्ये श्रेयो मन्येन तु युद्धेन राज्यम् २ अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये महाश्रावं नित्यदुःखं च लंच ॥
भूयश्च तद्यशसो नानुरूपं तस्मात्पापं पांडवमाकृथास्त्वम् ३ कामामनुष्यं प्रसजंत एते धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ॥ पूर्वमनस्तान्मतिमान्प्रणिघ्नन् लोके प्रशंसालभतेऽ
न वद्याम् ४ निबंधनीह्वर्यतृष्णेह पार्थतामिच्छतां बाध्यते धर्म एव ॥ धर्मतु यः प्रवृत्तीति स बुद्धः कामे गृध्रो हीयते स्थानुरोधात् ५ धर्मकृत्वा कर्मणां तात मुख्यं महाप्रतापः
सवितेव भाति ॥ हीनो हि धर्मेण महीमपीमां लब्धवानरः सीदति पापबुद्धिः ६ वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ॥ परस्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूर्वसुखेभ्यः ७ सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ॥ वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ८ एवं पुनर्ब्रह्मचर्याप्र
सक्तो हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ॥ अश्रद्धधत्परलोकाय मूढो हित्वा देहं तप्यते प्रेत्यमंदः ९ न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र पुण्यानां वाऽप्यथवा पापकानाम् ॥ पूर्वं
कर्तुं गच्छति पुण्यपापं पश्चात्त्वेन मनुयात्येव कर्ता १० न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्योऽथ दत्तं श्रद्धापूतं गंधरसोपपन्नम् ॥ अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु तथा रूपं कर्म विख्याय
तेते ११ इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं नैकिंचित्क्रियते प्रेत्य कार्यम् ॥ कृतं त्वया पारलौक्यं च कर्म पुण्यं महत्साद्विरतिप्रशस्तम् १२ जहाति मृत्युं च जरां भयं च न क्षु
त्पिपासे मनसोऽप्रियाणि ॥ न कर्तव्यं विद्यते तत्र किंचिदन्यत्र वै चेंद्रियप्रीणनादि १३ एवंप्रकारं कर्म फलं नरेन्द्रमाऽत्रावहं हृदयस्य प्रियेण ॥ सकोधजं पांडव
हर्षजं च लोकाबुभौ मा प्रहासीश्चिराय १४

पापास्पर्शा यः प्रभवतीत्येवंपरा १० अन्वाहार्येष्वित्यनेन श्रौतमिष्ट्यादिकं लक्ष्यते तत्र हि अन्वाहार्यो दक्षिणात्वेन दीयते ११ कार्यधर्मः प्रेत्यमृत्वा १२ परलोके कर्मनास्तीत्याह जहातीति १३
एवंरूपमिति हृदयस्य प्रियेण कामेन इदं क्षयिष्णु इन्द्रियप्रीतिमात्रहेतुकं फलं तत्र अत्र अस्मिन् लोके माऽवहं नैव बहेयं । अत्र कर्म कुर्वन् कामवशादमुत्र फलं न प्रार्थयेत्यर्थः । तत्र अत्र कोलाह
इत्यत आह स इति सः त्वं एवं भिष्कामकर्मकृत् क्रोधजं लोकां नरकं हर्षजं स्वर्गं चेत्युभौ लोकाश्चिराय अपुनरावृत्तये मा प्रहासीः मागच्छ । ओहाह्मतावित्यस्य रूपं तदभावार्थः । कर्मजफलं तस्य
क्ता परेण वेराग्येण संपन्नो मोक्षार्थयोगाभ्यासमेव कुरुष्व किराज्येन बंधुनाशलभ्येनेत्यर्थः १४

एवंज्ञानेनकर्मणां भेदनाशंगत्वाप्राप्य । 'ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इतिभगवद्वचनात्तदुद्धतत्त्वोऽपिकृतकृत्योऽपि सत्यादिकंभार्यजअश्वमेधादीनिकर्माण्यपिलोकसंग्रहार्थंकुरु परंतुपापस्यकर्मणोत्तंसीपुनर्मागाः । ज्ञानोत्तरकालंकृतमपिकर्मनज्ञानिनस्पृशतीतिभावः । 'तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्छिद्यंत एवमेवंविदिपापकंकर्मनश्छिद्यते' इतिश्रुतेः १५ तच्च दिति भोपार्थाःभोपाडवाः तत्पापंकर्मगोत्रवधरूपं द्वेषरूपेणचिरायप्रागेवचेत्कारिष्यध्वं तर्हिद्यद्वनेवर्षपूगान्दुःखंवासंनिवसध्वं तद्धर्मपेवेतिथत्तत्पदाध्याहारेणयोज्यं । राज्यार्थंसर्वलोक नाशमिच्छतांभवतांदुर्योधनेनयोवनवासःकारितःसधर्मपेवेत्यर्थः १६ ननुतदानींसहायामावादस्माभिर्वनवासोऽगीकृतोनदुर्योधनाज्ञपेत्याशंक्याह अप्रव्रज्येति इमाइमानिराज्यादीनि । सुपांसुलुगितिसुपांडादेशः । पुरस्तात्प्रव्रजनकालेएवहित्वा धात्रोरूपं बलेनघृत्वा अप्रव्रज्यपवनेप्रव्रजनमकृत्वेवआत्मभवेमवयं पांडवान्आत्मन्यंतर्भाव्य उत्तमपुरुषप्रयोगः यत्ततः

अंतंगत्वाकर्मणामाप्रजह्याःसत्यंदमंचार्जवमानुशंस्यम् ॥ अश्वमेधंराजसूयंतथेज्याःपापस्यांतंकर्मणोमापुनर्गाः १५ तच्चेदेवंद्वेषरूपेणपार्थाःकरिष्यध्वंकर्मपा पंचिराय ॥ निवसध्वंवर्षपूगान्वनेषुदुःखंवासंपांडवाधर्मएव १६ अप्रव्रज्येमास्महित्वापुरस्तादात्माधीनंयद्वलंह्येतदासीत् ॥ नित्यंचवश्याःसचिवास्तवेमेज नार्दनोयुयुधानश्चवीरः १७ मत्स्योराजारुक्मरथःसपुत्रःप्रहारिभिःसहपुत्रैर्विराटः ॥ राजानश्चयेविजिताःपुरस्तात्त्वामेवतेसंश्रयेयुःसमस्ताः १८ महासहा यःप्रतपन्बलस्थःपुरस्कृतोवासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ वरान्हनिष्यन्द्विषतोरंगमध्येव्यनेष्यथाधार्तराष्ट्रस्यदर्पम् १९ बलंकस्माद्धर्षयित्वापरस्यनिजान्कस्मा त्कर्षयित्वासहायान् ॥ निरुष्यकस्माद्धर्षपूगान्वनेषुयुयुत्ससेपांडवहीनकालम् २० अप्राज्ञोवापांडवयुद्धचमानोऽधर्मज्ञोवाभूतिमथोऽभ्युपैति ॥ प्रज्ञावान्वा बुद्धचमानोऽपिधर्मसंस्तंभाद्वासोऽपिभूतेरपैति २१ नाधर्मेतेधीयतेपार्थबुद्धिर्नसंभ्रातृकर्मचकर्थपापम् ॥ आत्थकिंतत्कारणंयस्यहेतोःप्रज्ञाविरुद्धंकर्मचिकी र्षसीदम् २२ अव्याधिजंकुटुकंशीर्षरोगियशोमुषंपापफलोदयंवा ॥ सतापेयंयन्नपिबन्त्यसंतोमन्युंमहाराजपिबप्रशाम्य २३ पापानुबंधंकोनुतंकामयेतक्षमैव तेज्यायसीनोतभोगाः ॥ यत्रभीष्मःशांतनवोहतःस्याद्यत्रद्रोणःसहपुत्रोहतःस्यात् २४ लपःशल्यःसौमदत्तिर्विकर्णोविविशतिःकर्णदुर्योधनौच ॥ एतान्हत्वा कीदृशंतत्सुखंस्याद्यद्विदेथास्तदनुब्रूहिपार्थ २५ लब्ध्वाऽपीमांष्ट्रिर्वीसागरांतांजरामृत्यूनैवहित्वंप्रजह्याः ॥ प्रियाप्रियेसुखदुःखेचराजन्नेवंविद्वान्नैवयुद्धंकुरु त्वम् २६ अमात्यानांयदिकामस्यहेतोरेवंयुक्तंकर्मचिकीर्षसित्वम् ॥ अपक्रमेःस्वंप्रदायैवतेषामागास्त्वंवेदेवयानात्पथोऽद्य २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्व णिसंजययानपर्वणिसंजयवाक्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

पुरस्तादपिपुत्रद्वलंआत्माधीनमेवासीत् १० । १८ । १९ हीनकालंगतेकालेइत्यर्थः २०

एवंपूर्वयुद्धंकुर्वताइदानीमापितन्नकर्तव्यमित्युक्तं अथसर्वथाऽपियुद्धंनकर्तव्यं जयपराजययोरव्यवस्थितत्वादित्याह अप्राज्ञइति मूढोऽधर्मज्ञोवायुद्धचनप्रेष्यलमते प्राज्ञोधर्मज्ञःअयुद्धचनदेवात् ऐश्वर्यात्प्रश्रयतीत्यर्थः २१ ग्रंथतात्पर्यमाह नेति संभ्रातृकोपात् पूर्वमपिपापभयादेवत्वयानकृतं तर्हिइदानींप्रज्ञाविरुद्धंतत्किमर्थंचिकीर्षसीतिभावः २२ अव्याधिजंकुटुकं पितादिकंविना प्यरोचकं यशोमुषंयशोहरं पेयंगिलनीयं मन्युंकोधं प्रशाम्यशांतोभव २३ पापेऽनुवप्रातितंतथाविधं पापस्यमूलंतमन्युं यत्रभोगेषुनिमित्तेषु एतेनभीष्मादीनांगुहणामपिबधोराज्यार्थिनस्त्वतो भविष्यतीतिदर्शितं २४ । २५ । २६ देवयानात्पथोचिरादिमार्गादपुनरावृत्तिफलात् गोत्रद्रोहेणमागाइत्यर्थः २७ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

असंशयंयदिधर्मचरेयं यदिवाअधर्मं तदुभयंज्ञात्वापरीक्षयाधर्माचरणंउपलभ्य गर्हयेःनिदस्व १ धर्माधर्मपरीक्षायांत्रैविध्यमाह यत्रेति यत्रपुरुषेदंमादिमति अधर्मः अभिचारार्थमंत्रजपादिः धर्मइत्येवान्येजानंति। तथाप्रच्छन्नयोगिनिदतात्रेयादौ धर्मोरागद्वेषादिशून्यतारूपोयोगधर्मोऽपि उन्मत्तवदाचरणादधर्मरूपइवदृश्यते।यत्रवसिष्ठादौधर्मःधर्मरूपएव। यद्यपिचंडालादौअध र्मोऽप्यधर्मरूपएवास्तितयाऽपि तस्यानूपादेयत्वाच्चयमेवविचार्य । पाठांतरेऽधर्मेतिच्छेदः एतच्चत्वयाऽपि विदुषामयिविचार्यमित्याशयः२ अत्रआद्ययोःप्रच्छन्नत्वात्चिरकालेनतत्त्वनिश्चयः अं त्येतुप्रत्यक्षलिङ्गेऽपिआपत्कालवशाद्धर्माधर्मयोर्व्यत्यासोजायतइत्याह एवमिति एतदेवंरूपंलोकप्रत्यक्षंलिङ्गंब्राह्मणस्यस्वाध्यायप्रवचनादि । क्षत्रिस्यशौर्यादि । वैश्यस्यकृष्यादि । तत्तथैव यथोक्तमेवातथापिनित्यवृत्तीनित्यवर्ततेतौनित्यवृत्तीधर्माधर्मौतल्लिङ्गंभजेता । अयंभावः क्षत्रलिङ्गं ब्राह्मणवैश्ययोरापदिधर्मःअनापद्यधर्मः। तथाचैकस्यैवल्लिङ्गस्यवर्णांतरेअवस्थाभेदाद्धर्मत्वमध र्मत्वंचनित्यमिति तत्रापिविशेषमाह आद्यमिति आद्यंब्राह्मणलिङ्गंयाजनादियस्यास्तित्वाह्मणस्यतस्यैवतत्प्रमाणंअव्यभिचारि । आपद्यपिक्षत्रियेणयाजनाध्यापनादिकंनकर्तव्यमित्यर्थः । एवंविधंतंआपद्धर्मशास्त्रात्रिबोधबुद्धयस्व ३ ननुकथंतर्हिएकचक्रायांभिक्षाटनंब्राह्मणस्यैवासाधारणत्वेनविहितंभवद्भिःकृतमित्याशंक्याह लुप्रायामिति । प्रकृतिःजीविकाहेतुमुत्तंभनं तच्चक्षत्रि यस्यभूमिशस्त्रादिकं । वैश्यस्यधनपश्वादिकं । तस्मिन्सर्वात्मनानष्टेसति येनकर्मसंध्योपासनादिकंनिष्पादयेत्तत्तत्भिक्षाटनादिकमपिपरीप्तेत्कर्तुमिच्छेत् अन्यथाजीविकायाअभात्कर्मलोपः

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ असंशयंसंजयसत्यमेतद्धर्मोवरःकर्मणायत्त्वमात्थ ॥ ज्ञात्वातुमांसंजयगर्हयेस्त्वंयदिधर्मयद्यधर्मचरेयम् १ यत्राधर्मोधर्मरूपाणिधतेधर्मःक त्स्रोदृश्यतेऽधर्मरूपः ॥ विभ्रद्धर्मोधर्मरूपंतथाचविद्वांसस्तंसंप्रशयंतिबुद्ध्या २ एवंतथैवापदिलिङ्गमेतद्धर्माधर्मौनित्यवृत्तीभजेताम् ॥ आद्यंलिङ्गंयस्यत स्यप्रमाणमापद्धर्मसंजयतंनिबोध ३ लुप्तायातुप्रकृतौयेनकर्मनिष्पादयेत्तत्परीप्तेद्विहीनः ॥ प्रकृतिस्थश्चापदिवर्तमानउभौगह्यौभवतःसंजयैतौ ४ अविनाश मिच्छतांब्राह्मणानांप्रायश्चित्तंविहितंयद्विधात्रा ॥ संपश्येथाःकर्मसुवर्तमानान्रविकर्मस्थान्संजयगर्हयेस्त्वम् ५ मनीषिणांसत्त्वविच्छेदनायविधीयतेसत्सुवृत्तिः सदैव ॥ अब्राह्मणाःसंतितुयेनवैद्याःसर्वोत्संगंसाधुमन्येततेभ्यः ६

प्राणनाशश्चस्यादतोऽत्यंतापदितावान्रविप्रधर्मोऽपीतरैरनुष्ठेयएव । प्रकृतिस्थश्चेति आपदिआपद्धर्मैप्रकृतिस्थोऽपियथापद्धर्ममनुसरेत्सलोभाद्गर्ह्यः । आपत्स्योऽपियदिप्राकृतंधर्ममनुसरेत्सजी वनलोपात्कुटुंबहिंसयाचगर्ह्यइत्यर्थः १ अविनाशमिति यत्तस्माद्धेतोःविधात्रा अविनाशोदृश्यंतरोपजीवनेनब्राह्मण्यस्यनाशोविनाशस्तदभावमिच्छतांब्राह्मणानांआपदुत्तीर्णानांप्रायश्चि त्तंविहितं । तस्माद्धेतोरापदिअन्यस्यान्यधर्माश्रयणंप्रसक्तमेवेतिज्ञायते । अतएवएकचक्रायामस्माभिःकृतंभिक्षाटनंनानुचितमित्यर्थः । एवमनापदिकर्मसुवर्तमानान् आपदिचाविकर्मस्थान्सं पश्येथाः सम्यगेवेदमितिपश्येथाः । अन्यथातुआपदिकर्मस्थान्आत्मपरहिंस्रान् अनापदिविकर्मस्थांश्चातिलुब्धान्विगर्हयेस्त्वं ५ किंचमनीषिणांमनसःनिग्रहंनाशंकर्तुमिच्छतां । ईषगतिर्हि सादर्शनेष्वित्यस्यरूपं । सत्त्वविच्छेदनाय सत्त्वस्यबुद्धिसत्त्वस्यचिदात्मनासहएकलोलीभूतस्यविच्छेदनाय मुंजेपीकान्यायेनपृथक्करणाय सत्सुसतांगृहेषुवृत्तिर्जीविकाशास्त्रेविधीयते । विद्वानिमं लोकमनुचपरित्यज्यात्मनाऽत्मानमन्विच्छेत्' इतिश्रुत्याऽत्मान्वेषणायसर्वसंन्यासपूर्वकंभिक्षाचर्यविधानात्तन्ब्राह्मीवृत्तिःकस्यापिनिद्यायेतुअब्राह्मणाअपिवैद्याःविद्यानिष्ठाःनमवंतितेषांभिक्षा चर्यस्याविधानात् तेभ्यःतेषामर्थे सर्वोत्संगंसेवैषानुसंगंसीपंस्वधर्मसंयोगं आपदनापदोरुचितंसाधुमन्येत । सर्वोच्छेदमितिपाठे तेभ्यस्तेषामर्थेभिक्षायाटनंसर्वधर्मोच्छेदायमन्येतेत्यर्थः ६

तदध्वानइति पित्रादयः यज्ञेषिणोयेतेसर्वतदध्वानः स एव मयोक्तोऽध्वामागोयेषातितदध्वानोऽभून् हि प्रसिद्धं ये च कर्मनकुपुः संन्यासिन इत्यर्थः ते सर्वतदध्वानः अहमपि आस्तिकोऽस्मीति ततो न्येयं अध्वानं न मन्ये ७ एवं स्वस्य नीतिज्ञत्वप्रकाशनप्रसंगादापदमन्ययोगिधर्माश्चोक्त्वा प्रकृतमनुसरति यत्किंचेति ८ धर्मेश्वरः धर्मफलस्य दाता ९ यदिसामवितृजनस्यातर्हिगर्हाः स्यां यदि वायुध्यमानः स्वधर्मजह्यां तदागर्हाः स्यां । मम तु द्वयमपीष्टमेवेति भावः १० । ११ कृष्णप्रणीताः कृष्णेनैव नीतिपथं नीताः १२ । १३ । १४ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये मार तमावदीपियुधिष्ठिरवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ शाम्यतेति वचनादन्यतान्प्रतिनव्यां पांडवानां समक्षराज्ञोयुधिष्ठिराच्च एतदेव शृणोमि अहं च एतन्मन्येमा

तदध्वानः पितरो ये च पूर्वोपिता महाये च तेभ्यः परेऽन्ये ॥ यज्ञेषिणो ये च हि कर्मकुर्यान् न्यंततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये ७ यत्किंच नेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यदेवा नां त्रिदशानां परं यत् ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः संजय कामयेयम् ८ धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ९ यदि ह्यहं विमृजन् सामगर्ह्यो नियुद्धमानो यदजह्यां स्वधर्मं ॥ महायशाः केशवस्तद्वती तु वासुदेवस्तु भयोरर्थकामः १० शैनेयोऽयं चेदयश्चाधकाश्च वाष्ण्यभोजाः कुरुराः संजयाश्च ॥ उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिनिगृह्य शत्रून् सुहृदो नंदयंति ११ वृष्ण्यंधकाद्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणी ताः सर्वपूर्वेद्रकल्पाः ॥ मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबलायादवाभोगवंतः १२ काश्यपश्च भृगुश्चिप्रमुत्तमांगतोलब्धा कृष्णभ्रातरमीशितारम् ॥ यस्मै कामान्वर्ष ति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघइव प्रजाभ्यः १३ ईदृशोऽयं केशवस्तात विद्वान्विद्विह्येनं कर्मणानि श्रयज्ञम् ॥ प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रामेव च नं केशवस्य १४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणियुधिष्ठिरवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ अविनाशं संजय पांड वानामिच्छाम्य हं भूतिमेषां प्रियं च ॥ तथाराज्ञोऽष्टराष्ट्रस्य सूतसमाशं सेवहुपुत्रस्य वृद्धिं १ कामो हि मे संजय नित्यमेव नान्यद्व्यातां प्रति शाम्यतेति ॥ राज्ञ श्वहिप्रियमेतच्छृणोमि मन्ये चैतत्पांडवानां समक्षम् २ सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः संजय पांडवेन ॥ यस्मिन् गृह्णेऽष्टराष्ट्रः स पुत्रः कस्मादेषां कलहो नाव मूच्छेत् ३ न त्वंधर्मविचरं संजये हमतश्च जानासियुधिष्ठिराच्च ॥ अथो कस्मात्संजय पांडवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ४ यथाख्यातमावसतः कुटुंबे पुरा कस्मा त्साधु विलोपमात्य ॥ अस्मिन् विधौ वर्तमाने यथावदुच्चावचामतयो ब्राह्मणानाम् ५ कर्मणाऽऽहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्मविद्यया सिद्धिमेके ॥ नाभुं जानो भक्ष्यमो ज्यस्यत्प्येद्विद्वान पीह विहितं ब्राह्मणानाम् ६

नयामि २ तत्रराज्ये निमित्ते गृह्णः लिप्तावान्

एवं सति एषां कौरवाणां कस्माद्वेतोः कलहः नावमूच्छेत् १ विचरं विचलितं पूरयतः पालयतः ४ यथाख्यातं प्रसिद्धिं मनतिक्रम्य आवसतः अधितिष्ठतः साधु विलोपधर्मलोपं युधिष्ठिरैकस्माद्वे तोः आत्युक्तवान् त्वं । अस्मिन् विधौ शुचिरद्रोही कुटुंबे चोद्देशे स्वाध्यायमधीयानो यावदायुष्यं वर्तयेदित्येवं रूपे वर्तमानेऽपि ब्राह्मणानां उच्चावचामतयो गार्हस्थ्यस्य अपरिग्रहेवा त्या गेवा नैष्ठिकब्रह्मचर्ये पारिव्राज्ये वा भवंति ५ तत्र हेतुमाह कर्मणेति सिद्धिमोक्षं एके कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्येके आहुः । न कर्मणान्प्रजयाधनेन त्वागेनैके अमृतस्वमानशूरित्ये के आहुः यद्यपि एवं कुटुंबेऽवस्थितिः संन्यासश्च द्वयमपि तुल्यवत् शास्त्रेण विहितं तथाऽपि कृत्स्नमावातु गृहिणोपसंहारन्यायेन आश्रमांतरसाध्यं ज्ञानं गृहस्थेन साधयितुं शक्यं न तु गृहस्थेन

साध्यं यज्ञादिकं आश्रमांतरेऽप्यस्तीति कृत्स्नो धर्मो गार्हस्थ्ये एवमाप्यत इत्याशयेनाह नाभुं जानइति । यतो विद्वानपि अभुं जानो न तृप्यति यतश्च ब्राह्मणानां संन्यासिनामपि गृहस्थगृहे विहितं भोजनादिकं ६ तेन कर्मणामनुकूलाया विद्यास्ता एव फलवत्यो न तु तत्प्रतिकूलः इत्याह याइति । यथाहि 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युजिहते सैषा देवता प्र स्तावमन्वायता' इति च्छांदोग्ये सर्वभूतसंवेशनोद्गमनलिङ्गेन जगत्कारणतयानिश्चितस्य प्राणारूपपरमात्मनो विद्यायाः प्रस्तावकर्मसाधकत्वं दृष्टं तासां कर्मसाधकानां विद्यानां फलमस्ति नेत रासां स्वतंत्राणां । अयं भावः गृहस्थः स्वात्मानमन्यांश्चापित्रादींस्तारयति यतींश्च पुष्णाति । यतिस्त्वात्मानमेव तारयति न पित्रादीन् पोषणं च स्वस्यापि न करोति भक्षोपजीवित्वादतो गार्हस्थ्य

यावै विद्याः साधयंती ह कर्मतासां फलं विद्यते नेतरासाम् ॥ तत्रैवैदृष्टफलं तु कर्मपीत्वा दकं शाम्यति वृष्णयाऽऽर्तः ७ सोऽयं वेधिर्विहितः कर्मणैव संवर्तते संजय तत्र कर्म ॥ तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्येन्मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ८ कर्मणाऽमीभांति देवाः परत्र कर्मणैवेह लुप्तवते मातरिश्वा ॥ अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव अतंद्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ९ मासार्धमासानथनक्षत्रयोगानतंद्रितश्चंद्रमाश्चाभ्युपैति ॥ अतंद्रितो दहते जातवेदाः समिद्धमानः कर्मकुर्वन् प्रजाभ्यः १० अतंद्रिताभा रमिमं महातं विभर्ति देवी पृथिवी बलेन ॥ अतंद्रिताः शीघ्रमपोवहंति सतं पर्यंत्यः सर्वभूतानि नद्यः ११ अतंद्रितो वर्षति भूरिति जाः सत्रादयन्तं तस्मां दिशश्च ॥ अ तंद्रितो ब्रह्मचर्यं च चारश्चेष्टत्वमिच्छन् बलमिह देवतानाम् १२ हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि तेन शक्रः कर्मणाश्चैष्ठ्यमाप ॥ सत्यंधर्मपालयन्न प्रमत्तो दमंति तिक्षां सम तां प्रियं च १३ एतानि सर्वाण्युपसेवमानः स देवराज्यं मधवान् प्राप मुख्यम् ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं च चारसमाहितः संशितात्मा यथावत् १४ हित्वा सुखं प्रातिरुद्ध चेंद्रि याणि तेन देवानामगमद्वैरवंसः ॥ तथानक्षत्राणि कर्मणाऽमुत्र भांति रुद्रादित्यावसवोऽथापे विश्वे १५ यमो राजा वैश्रवणः कुबेरोगंधर्वयक्षाप्सरसश्च भूत ॥ ब्रह्म विद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा ऋषयोऽमुत्र भांति १६ जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं विप्रैर्द्राणां क्षत्रियाणां विशांच ॥ सकस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान् स नृव्यायच्छसे संजय कौरवार्थे १७ आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाऽश्वमेधे राजसूये च विद्धि ॥ संयुज्यते धनुषावर्मणा च हस्त्यश्वाद्यैरथ शस्त्रैश्च भूयः १८ ते चेदिमेकौ रवाणामु पायमवगच्छेयु रवधेनैव पार्थाः ॥ धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्यादायं वृत्ते भीमसेनं निगृह्य १९ ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ॥ यथाशक्त्या पूरयंतः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् २० उता हो त्वं मन्यसे शाम्यमेव राजा युद्धे वर्तते धर्मतंत्रम् ॥ अयुद्धे वा वर्तते धर्मतंत्रं तथैव ते वाचमिमांशृणोमि २१

मेव श्रेष्ठमिति । किंच नेष्कर्म्येदृष्टविरुद्धमपीत्याह तत्रेति तत्र कर्म तदभावतारतम्ये विचारणीये कर्मइहैव दृष्टफलम् ७ सोऽयं ज्ञानविधिः कर्मणैव सह विहितः तत्र च अनुधीयमाने कर्म उद्धर्तते उ च्छिद्यते । कर्मसमवेतमेव ज्ञानं सकलकर्मोच्छेदहेतुरित्यर्थः कर्मणोऽन्यत्संन्यासं मन्येत मन्यते ८ कर्मसमुच्चितं ज्ञानं स्तीति कर्मणाऽमीभांतीत्यादिना । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमा माणा इत्युपसंहारात् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ व्यायच्छसे निग्रहं करोषि १७ आम्नायेष्विति विद्याधर्मः शौर्यं च युधिष्ठिरैः पुष्कलमस्तीति नायमन्येन शिक्षणीयोजेतुं वा शक्य इत्यर्थः १८ कौरवाणां अवधेन उपायं राज्यप्राप्ताविति शेषः एषां एतैः भीमसेनं आयं वृत्ते अहिंसायानिगृह्य पुण्यमेव कृतं स्यात् १९ पित्र्ये कर्मणि ज्ञात्रधर्मे युद्धे पूरयंतः पालयंतः २० शाम्यमेव शमः कार्यपूर्वेति मन्यसे तर्हि धर्मतंत्रं धर्मानुष्ठानं युद्धपक्षेऽस्ति उत अयुद्ध पक्षे तयोर्मध्ये यदेव वक्ष्यसि तथैव ते वाचं शृणोमि इत्यर्थः २१

ननुसत्रधर्मलोपेऽपि गोत्रधर्मादौ न कर्तव्य इत्याशङ्क्याह चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना २१ प्रतीच्छेत्प्रतिगृहीयात् २१ । २४ सः क्षत्रियः अधीत्यप्राप्य यदिच्छयायस्यधर्मस्यइच्छयाबलेन ब्रह्मलोकं गच्छति । नोचेजनकादिवदिहैव कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । भोगमोक्षकरः क्षात्रोधर्मोऽदुस्त्यज इति भावः २५ नाधीयीत वेदाध्ययनं न कुर्यात् यज्ञः श्रौतः स्मार्तश्च प्रतिषिद्धः । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृषः' इति श्रुतेः २६ एतानिति यथा सर्वाश्रमपालकत्वाद्ब्रह्मस्थस्य श्रेष्ठ्यं तथा सर्ववर्णपालकत्वात् धर्मेण राज्यकरणमपि श्रेष्ठतममित्यर्थः २७ तस्मात् राज्ञः श्रेयान्प्रशस्ततरः अभिज्ञातः ज्ञानतः धर्मतश्च यदिकश्चिदस्ति सतं युधिष्ठिरं प्रजानां कर्मणि षष्ठी प्रजाः ब्रह्मराज्यं प्राप्नुमितीत्यर्थः अनुशिष्यन् अनुशासितुमिच्छन् । एतन्मदुक्तं धर्मजातं युधिष्ठिरेऽस्तीति बुध्येत । न च तस्मिन् साधुः युधिष्ठिरेऽसाधुरधर्मो न चास्तीत्यपि बुध्येत । यद्वा एवं सत्यपि तस्मिन् अनुशास्तारि राजा साधुर्न इति न अपि तु साधुरेष । यदि तेन इतोऽधिकं ज्ञायते उच्यते च तर्हि तस्य अपि वचनं क

चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं संविभागमेवेक्ष्यत्वं संजयस्त्वं च कर्म ॥ निशम्याथोपांडवानां च कर्म प्रशंसवानिंदवायामतिस्ते २२ अधीयीत ब्राह्मणो वैयजेत दद्यादीयातीर्थं मुख्या निचैव ॥ अध्यापयेद्याजयेच्चापियाज्यान् प्रतिग्रहान्वाविहितान् प्रतीच्छेत् २३ तथाराजं योरक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ॥ यज्ञैरिष्टा सर्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यं कृदावसेद्ब्रह्मन् २४ सधर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ॥ वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यैर्वित्तं चिन्वन् पालयन्नप्रमत्तः २५ प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यं कृदावसेद्ब्रह्मन् ॥ परिचर्यावदंनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ॥ नित्योत्थितो भूतयेऽतंद्रितः स्यादेवं स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः २६ एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मे ॥ अकामात्मा सममृतिः प्रजासुना धार्मिकान् नुरुद्धयेत् कामात् २७ श्रेयांस्तस्माद्यदिविद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ सतं द्रष्टुमनुशिष्यन् प्रजानां न चैतद्बुद्धयेदिति तस्मिन् साधुः २८ यदा गृह्येत्परभूतौ नृशंसो विधिप्रकोपाद्वल्माद दानः ॥ ततो राज्ञामभवद्युद्धमेतत्तत्र जातं वर्मशस्त्रं धनुश्च २९ इंद्रेणैतदस्युवधाय कर्म उत्पादितं वर्मशस्त्रं धनुश्च ३० तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ॥ अधर्मैर्धर्ममबुध्यमानैः प्रादुर्भूतः संजय साधुतत्र ३१ तत्र राजा धृतराष्ट्रः स पुत्रो धर्म्यं हरेत्पांडवानामकस्मात् ॥ नावेक्षंते राजवर्म पुराणं तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ३२ स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः प्रसह्यवायत्र हरेतेदृष्टः ॥ उभौ गह्वौ भवतः संजयेतौ किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ३३

रिष्यत्येवेत्यर्थः । अनुशिष्यात् प्रजानां न चेद्बुद्धयेदिति तस्मिन् साधुतिपाठे श्रेयांश्चेत्तद्बुद्धयेदं श्रियं अनुशिष्यात् न चेत्प्रजानां प्रजाः राज्यं न गृह्येदिति हेतोस्तस्मिन् युधिष्ठिरे साधवे वर्तत इति शेषः २८ धर्मस्तु नृशंसत्वात् दुर्योधनो धार्मिकेण राज्ञा वध्य एवेति सूचयन्नाह यदेत्यादिना साधेन परभूतौ परेश्वर्ये नृशंसश्चोरकल्पो राजा विधिप्रकोपात्तद्वैप्रातिकूल्यात् गृह्येत्ततो हेतोः राज्ञां परस्परं युद्धं समभवत् । अनेन युद्धाख्यस्य कर्मण उत्पत्तिरुक्ता २९ कर्मयुद्धं तत्रोत्पत्तिरिति शृङ्गुणत्रयमाह वर्मकवचं शस्त्रं ह्यदृष्टं धनुश्चेति । यत इंद्रेण दस्युवधायैतत्त्रयं उत्पादितमत एतैरेव धर्मो दस्युं दुर्योधनं यद्विहन्त्यात् स एव धर्म इति भावः ३० दुर्योधने दस्युत्वं निरूपयति तत्रेत्यादिना कुरुभिर्निमित्तभूतैरयं दोषः वचना रूपः प्रादुर्भूतः पारदार्यदोष इव ब्रह्मात् ३१ धर्मधर्मादागतं पित्र्यं राज्यं तदन्वयास्तदनुसारिणः ३२ पृथक्त्वं स्तेनादन्यत्त्वम् ३३

एतच्छलेन राज्यापहारं निविष्टः वनवासादूर्ध्वराज्यं ग्राह्यमिति कौरवे बुभुक्ष्यासकृपेण स्थितः तं भागं नः अस्माकं परेकस्मात् आददीरन् गृहीतवन्तः ३४ पदे पदनीये अवश्यमाहो मागे निमित्ते ३५ कामानुगेन राजसा उपरुद्धां गृहकर्मतो निरुद्धां । पाठांतरे राजसा उपरुद्धं यथा स्यात्तथा व्रजंती ३६ तदुःशासनं यद्यवारयिष्यत् तदाममप्रियं अकरिष्यत् अस्य पुत्राणां च दुर्योधनादीनां मियंकृतमभविष्यत् । दुःशासनस्यानिवारणान्मत्प्रियस्याकरणाच्च तत्पुत्राणां नाशो भविष्यतीति तत्त्वोक्तिः ३८ प्रातिलोभ्यात् अक्रमेण श्वशुराणां मध्ये कृष्णां सभां निनायेति संबंधः किंचि सौम्यलोभान्मन्यते धर्ममेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी ॥ भागः पुनः पांडवानां निविष्टस्तनः कस्मादाददीरन् परेवै ३४ अस्मिन्पदे युद्धयतां नोवधोऽपि श्लाघ्यः पित्र्यं परराज्यादिशिष्टम् ॥ एतान् धर्मान् कौरवाणां पुराणानां च क्षीयाः संजय राजमध्ये ३५ एते मदान्मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ॥ इदं पुनः कर्मपापीय एव सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ३६ प्रियां भार्यां द्रौपदीं पांडवानां यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ॥ यदुपैक्षंत कुरवो भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धां व्रजंतीम् ३७ तंचेत्तदा ते स कुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः ॥ ममप्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ३८ दुःशासनः प्रातिलोभ्या त्रिनायसभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ॥ सातत्रनीता करुणं व्यपेक्ष्य नान्यं क्षतुर्नीथमवाप किंचित् ३९ कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूपानाशकुवन् प्रतिवक्तुं सभायाम् ॥ एकः क्षताधर्म्यमर्थं बुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ४० अबुद्धात्वं धर्ममेतं सभायामथेच्छसे पांडवस्योपदेष्टुम् ॥ कृष्णात्वेतत्कर्मचकार शुद्धं सुदुष्करं तत्र सभां समेत्य ४१ येन कृच्छ्रात्पांडवानुज्जहार तथाऽऽत्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ४२ न ते गतिर्विद्यते याज्ञसे निप्रपद्य दासी धार्तराष्ट्रस्य वैशम् ॥ पराजितास्ते पतयो न संति पतिचान्यं भाविनित्वं वृणीष्व ४३ यो बीभत्सो हृदये प्रोत आसीदस्थिच्छिदन्मर्मघाती सुघोरः ॥ कर्णाच्छरोवाह भयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ४४ कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ॥ एते सर्वे पंडति लाविनष्टाक्षयंगतान् रकंदीर्घकालम् ४५ गांधारराजः शकुनिर्निकृत्याय दब्रवीत्पूतकाले स पार्थम् ॥ पराजितो नंदनं गकितवास्ति कृष्णया त्वं दीव्यन्वै याज्ञसे न्या ४६ जानासित्वं संजय सर्वमेतत् द्यूते वाक्यं गह्वमेवं यथोक्तम् ॥ स्वयं त्वहं प्रार्थयेत्तत्र गंतुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ४७ अहापयित्वा यदि पांडवार्थं शमं कुरूणामपि चेच्छकेयम् ॥ पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ४८ अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्याधर्मारामार्थवतीमर्हि स्ताम् ॥ अवेक्षेन् धार्तराष्ट्राः समक्षं मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ४९ अतोऽन्यथारथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाहवदंशितेन ॥ परासिक्तान् धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदह्यमानान् कर्मणास्वेन पापान् ५०

त्करुणं व्यपेक्ष्य दीनं यथा स्यात्तथा किंचिदालोच्येत्यर्थः क्षतुरन्यं नार्थरक्षितारं न अवाप ३९ कार्पण्यात्तद्वैप्रात् ४० पांडवस्य धर्मोपदेष्टुं इच्छसे हे संजयेति शेषः ४१ । ४२ प्रपद्य गच्छ ४३ । ४४ परिधित्समानान् परिधातुमिच्छतः ४५ नंदनं जानं दयितुं कनिष्ठपुत्रात् ४६ विपन्नं गतं समाधातुं समीकर्तुं ४७ शक्यं शक्येत्स्यात् ४८ काव्यां शौकीं नीतियुक्ता मित्यर्थः ४९ परासिक्तान् निधूतान् संपदाहीनान् ५०

रौद्राःमर्मच्छिदः रूक्षाःनिःस्नेहाः भाषते द्यूतावसानेऽभाषत ५१ । ५२ अहर्हंश्वरः ब्रह्मवेदः ब्राह्मणाश्च । धार्तराष्ट्रोच्छेदेऽप्येकोऽपुत्रराष्ट्रपुत्रश्चोभवेत् पांडवोच्छेदेतुत्रयंत्रयोऽपिशोच्यामवि
ष्यामइतिश्लोकद्वयस्यार्थः । बहूनामुच्छेदोनभविष्यतीतितात्पर्यम् ५३ । ५४ । ५५ लतेति पांडवाश्रयेणवधार्तराष्ट्राणांजीवननान्यथेतिभावः ५६ । ५७ । ५८ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभा

पराजितान्पांडवेयांस्तुवाचोरौद्रारूक्षाभाषतेधार्तराष्ट्रः ॥ गदाहस्तोभीमसेनोऽप्रमत्तोदुयोधनंस्मारयिताहिकाले ५१ सुयोधनोमन्युमयोमहादुमःस्कंधः
कर्णःशकुनिस्तस्यशाखा ॥ कुशासनःपुष्पफलेसमृद्धेमूलंराजाधृतराष्ट्रोऽमनीषी ५२ युधिष्ठिरोधर्ममयोमहादुमःस्कंधोऽर्जुनोभीमसेनोऽस्यशाखा ॥ मा
द्रीपुत्रौपुष्पफलेसमृद्धेमूलंत्वहंब्रह्मचब्राह्मणाश्च ॥ वनंराजाधृतराष्ट्रःसपुत्रोव्याघ्रास्तेवैसंजयपांडुपुत्राः ५३ मावनंछिधिसव्याघ्रमाव्याघ्राऽनीनशन्वनात् ५४
निर्वनोवध्यतेव्याघ्रोनिर्व्याघ्रंछिद्यतेवनम् ॥ तस्माद्याघ्रोवनंरक्षेद्वनंव्याघ्रंचपालयेत् ५५ लताधर्माधार्तराष्ट्राःशालाःसंजयपांडवाः ॥ नलतावर्धतेजातुमहादु
मवनाश्रिता ५६ स्थिताःशुश्रूषितुंपार्थाःस्थातायोदुमरिदमाः ॥ यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्यतत्करोतुनराधिपः ५७ स्थिताःशमेमहात्मानःपांडवाधर्मचारिणः ॥
योधाःसमर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथायथातथम् ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणि कृष्णवाक्येएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ध ॥
संजयउवाच ॥ आमंत्रयेत्वनरदेवदेवगच्छाम्यहंपांडवस्वस्ति तेऽस्तु ॥ कच्चिन्नवाचावृजिनंहि किंचिदुच्चारितंमेमनसोऽभिपंगात् १ जनार्दनंभीमसेनार्जुनौ
चमाद्रीसुतौसात्यकिंचेकितानम् ॥ आमंत्र्यगच्छामिशिवंसुखं वसौम्येनमां पश्यतचक्षुषानृपाः २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अनुज्ञातःसंजयस्वस्तिगच्छननः
स्मरस्यप्रियंजातुविद्वन् ॥ विद्वश्चत्वातिचवयंचसर्वेशुद्धात्मानंमध्यगतंसमास्थम् ३ आसौदूतःसंजयसुप्रियोऽसिकल्याणवाक्शीलवांस्तृप्तिमांश्च ॥ नमुह्येस्त्वं
संजयजातुमत्यानचकुद्वचेरुच्यमानोदुरुक्तैः ४ नमर्मगांजातुवक्ताऽसिरूक्षानोपश्रुतिकटुकानोतमुक्ताम् ॥ धर्मारामार्थवतीमहिष्मामेतांवाचंतवजानीमसूत
५ त्वमेवनःप्रियतमोऽसिदूतइहागच्छेद्विदुरोवादितीयः ॥ अभिक्षणदृष्टोऽसिपुराहिनस्त्वंधनंजयस्यात्मसमःसखाऽसि ६ इतो गत्वासंजयक्षिप्रमेवउपातिष्ठे
थाब्राणानयेतदार्हाः ॥ विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाःकुलेजाताःसर्वधर्मोपपन्नाः ७ स्वाध्यायिनोब्राह्मणाभिक्षवश्चतपस्विनोयेचनित्यावनेषु ॥ अभिवाद्यावैम
द्वचनेनवृद्धास्तथेतरेषांकुशलंवदेथाः ८ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्यराज्ञस्तथाचार्यान्त्विजोयेचतस्य ॥ तैश्चत्वंतातसहितैर्यथाहंसंगच्छेथाःकुशलेनैवसूत ९ अश्रो
त्रियायेचवसंतितृद्धामनस्विनःशीलबलोपपन्नाः ॥ आशंसंतोऽस्माकमनुस्मरंतोयथाशक्तिधर्ममात्रांचरंतः १०

स्ते उद्योगप० नील० भारतभावदीपे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ध ॥ ॥ अभिपंगात् आवेशात् १ । २ । ३ । ४ उपश्रुतिवार्ता रूक्षांमर्मगाचनोवक्ताऽसि कटुकान्नीर
सां मुक्तांअप्रकृतां कार्यहीनांवा ५ । ६ चरणब्रह्मचर्येणाध्ययनम् ७ । ८ । ९ अश्रोत्रियाःअत्रैवर्णिकाःशूद्रादयः वृद्धत्वाच्चधर्ममात्रांधर्मलेखंचरंतः १०

श्लाघस्वस्तुहि पूर्वजघन्यं पश्चात्तेभ्यस्तेषांअनामयंपृच्छेः । व्यवहारेणवाणिज्यादिना पालयंतःस्थानाधिकारिणः ११ चतुष्पात् मंत्रउपचारःप्रयोगःसंहारश्चेतिचत्वारःपादाअस्येति अष्टं
श्लाघस्वमांकुशलिनंस्मतेभ्योह्यनामयंतातपृच्छेर्जघन्यम् ॥ येजीवंतिव्यवहारेणराष्ट्रेयेपालयंतोनिवसंतिराष्ट्रे ११ आचार्यइष्टोनयगोर्वेधेयोवेदानभीप्सवब्रह्म
चर्यंचचार ॥ योऽष्टंचतुष्पात्पुनरेवचक्रेद्रोणःप्रसन्नोऽभिवाद्यस्त्वयाऽसौ १२ अधीतविद्यश्चरणोपपन्नोयोऽष्टंचतुष्पात्पुनरेवचक्रे ॥ गंधर्वपुत्रप्रातेमंतरास्वि
नंतमश्चत्वामानंकुशलंस्मपृच्छेः १३ शारद्वतस्यावसथंस्मगत्वामहारथस्यात्मविदावरस्य ॥ त्वंमामभीक्ष्णंपरिकीर्तयन्वैरुपस्यपादौसंजयपाणिनास्पृशेः
१४ यस्मिन्नशौर्यमानुशंस्यंतपश्चप्रज्ञाशीलंश्रुतिसत्वेष्टतिश्च ॥ पादौगृहीत्वाकुरुसतमस्यभीष्मस्यमातत्रनिवेदयेथाः १५ प्रज्ञाचक्षुर्यःप्रणेताकुरूणांबहुश्रु
तोवृद्धसेवीमनीषी ॥ तस्मैराज्ञेस्थविरायाभिवाद्यआचक्षीथाःसंजयमामरोगम् १६ ज्येष्ठःपुत्रोधृतराष्ट्रस्यमंदोमूर्खःशठःसंजयपापशीलाः ॥ प्रशास्तावैपृ
थिवीयेनसर्वासुयोधनंकुशलंतातपृच्छेः १७ भ्राताकनीयानपितस्यमंदस्तथाशीलःसंजयसोऽपिशश्वत् ॥ महेष्वासःशूरतमःकुरूणांदुःशासनःकुशलंतात
वाच्यः १८ अस्यकामोवर्ततेनित्यमेवनान्यच्छमाद्भारतानामितिस्म ॥ सवाल्लिकानामृषभोमनीषीत्वयाऽभिवाद्यःसंजयसाधुशीलः १९ गुणैरनेकैःप्रवरैश्चयु
क्तोविज्ञानवान्नैवचनिष्ठुरोयः ॥ स्नेहादमर्षसहतेसदैवससोमदत्तःपूजनीयोमतोमे २० अर्हतमःकुरुषुसौमदतिःसनोभ्रातासंजयमत्सखाच ॥ महेष्वासोराधि
नामुत्तमोऽर्हःसहामात्यःकुशलंतस्यपृच्छेः २१ येचैवान्येकुरुमुख्यायुवानःपुत्राःपौत्राभ्रातरश्चैवयेनः ॥ यंयमेषांमन्यसेयेनयोग्यंततत्प्रोच्यानामयंसूतवा
च्याः २२ घेराजानःपांडवायोधनायसमानीताधार्तराष्ट्रेणकेचित् ॥ वशातयःशाल्वकाःकेकयाश्चतथांश्वघ्नायेत्रिगर्ताश्चमुख्याः २३ प्राच्योदीच्यादाक्षिणा
त्याश्चशूरास्तथाप्रतीच्याःपार्वतीयाश्चसर्वे ॥ अनृशंसाःशीलवृत्तोपपन्नास्तेषांसर्वेषांकुशलंसूतपृच्छेः २४ हस्त्यारोहाराथिनःसादिनश्चपदातयश्चार्यसं
घामहांतः ॥ आख्यायमांकुशलिनंस्मनित्यमनामयंपरिपृच्छेःसमग्रान् २५ तथाराज्ञोह्यर्थयुक्तानमात्यान्पदौवारिकानयेचसेनानयंति ॥ आयव्ययंयेगणयं
तिनित्यमर्थाश्चयेमहतश्चितयंति २६ वृंदारकंकुरुमध्येष्वमूढमहाप्रज्ञंसर्वधर्मोपपन्नम् ॥ नतस्ययुद्धंरोचतेवैकदाचिद्वैश्यापुत्रंकुशलंतातपृच्छेः २७ नि
कर्तनेदेवनेयोऽद्वितीयश्छन्नोपधःसाधुदेवीमताक्षः ॥ योदुर्जयोदेवरथेनसंख्येसचित्रसेनःकुशलंतातवाच्यः २८ गांधारराजःशकुनिःपार्वतीयोनिर्कर्तनीयो
ऽद्वितीयोऽक्षदेवी ॥ मानंकुर्वन्वार्तराष्ट्रस्यसूतमिथ्याबुद्धेःकुशलंतातपृच्छेः २९ यःपांडवानेकरथेनवीरःसमुत्सहत्यप्रघृष्यान्निजेतुम् ॥ योमुह्यतामोहयिता
ऽद्वितीयोवैकर्तनःकुशलंतस्यपृच्छेः ३० सएवभक्तःसगुरुःसमर्तासवैपितासचमातासुहृच्च ॥ अगाधबुद्धिर्विदुरोदीर्घदर्शीसनोमंत्रीकुशलंतस्मपृच्छेः ३१

११ गंधर्वेति सौंदर्यसंगीतचतस्मिन्नयोतितं १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ पांडवायोधनाय पांडवैःसहयुद्धाय तथाऽन्याइत्यपिपाठः २३ । २४ । २५ । २६
वृंदारकंश्रेष्ठं २७ निकर्तनेऽर्थापहारेसाध्ये प्रथमांतपाठेऽर्थापहर्ता छन्नोपधोऽनुसृष्टः २८ । २९ मुह्यतां धार्तराष्ट्राणां ३० । ३१

३२ । ३३ नद्विधातर्तराष्ट्रान्तर्भाष्योक्तं तेषां भार्या इत्यर्थः सुसंगुप्ता इति कुशलप्रश्नप्रकारक्यनं ३४ । १५ । ३१ । ३७ लघुशीघ्रहारि वेशस्त्रियोवेद्याः ३८ । ३९ आनुशं
स्यंदयामर्हतीत्यानुशंस्यः ४० । ४१ शत्रून् धार्तराष्ट्रान् निगृह्य वः शुष्मान् भरिष्ये पोषयिष्ये इति ब्रूयादिति शेषः ४२ संतीति भेदया कृतानि वत्सरदेयानि नोवर्तयंति न चालयंति त्वदी

वृद्धाः स्त्रियोयाश्च गुणोपपन्ना ज्ञायंते नः संजयमातरस्ताः ॥ ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रोभिः सट्टाभिरभिवादं वदेथाः ३२ कश्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्यग्
तैते वो वृत्तिमनुशंसरूपाः ॥ इति स्मोक्ता संजय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ३३ यानो भार्याः संजय वेत्थ तत्र तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ॥ सुसंगुप्ताः
सुरभयोऽनवद्याः कश्चिद्ब्रूहानावसथा प्रमताः ३४ कश्चिद्ब्रूति श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीवर्तध्वमनुशंसरूपा ॥ यथा च वः स्युः पतयो नूकूलास्तथा वृत्तिमात्मनः स्थाप
यध्वम् ३५ यानः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ॥ प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ३६ कन्याः स्वजेथाः सदनेषु
संजय अनामयं मद्रचनेन पृच्छा ॥ कल्याणावः संतु पतयोऽनुकूला यूयं पतीनां भवताऽनुकूलाः ३७ अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगंधा अशीभक्ताः सुखिता भोगवत्यः ॥ लघु
यासां दर्शनं वाक्चलध्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ३८ दास्यः स्युर्याये च दासाः कुरूणां तदाश्रया बहवः कुब्जखंजाः ॥ आरूपाय मां कुशलिनं स्मतेभ्योऽप्यनामयं
परिपृच्छेर्जघन्यम् ३९ कश्चिद्ब्रूति वर्तते वै पुराणी कश्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति ॥ अंगहीना न कृपणा न मना न्वायाना नृशंस्यो घृतराष्ट्रो विभर्ति ४० अंघ्रांश्च सर्वा
नस्थविरांस्तथैव हस्त्या जीवा बहवो येऽत्र संति ॥ आरूपाय मां कुशलिनं स्मतेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ४१ मा भैष्टदुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोके पु
पापम् ॥ निगृह्य शत्रून् सुहृदोऽनुगृह्य वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ४२ संत्येव मे ब्राह्मणभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो वत वर्तयंति ॥ तान्पश्यामि युक्तरूपांस्तथैव
तामेव सिद्धिं श्रावयेथानृपंतम् ४३ ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकालमात्मन्येव प्रयतंतेऽथ मूढाः ॥ तांश्चापि त्वं कृपणा न सर्वथैवास्मद्वाक्यात् कुशलं तात पृच्छेः ४४
ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रान्नानादिभ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ॥ दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वान्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ४५ एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
राज्ञो हृतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ॥ पृष्ट्वा सर्वान् कुशलं तांश्च सूतपश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ४६ न हीदृशाः संत्य परे पृथिव्या यियोधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ॥ धर्म
स्तु नित्यो मम धर्म एव महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ४७ इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ॥ यस्ते शरीरे हृदयं दुनो तिकामः कुरून स पत्नोऽनुशिष्याम् ४८

या अधिकारिणः तान्यहं यथा यथा वत्सपश्यामि तथैव तां सिद्धिं दत्तं सम्यक्परिपालयामीति दूतद्वारा मां श्रावयेथा इति तं नृपं दुयोधनं ब्रूहीति शेषः । एतेन ब्राह्मणवृत्तिपुष्पपातो दुयोधने च कनि
ष्ठत्वादाज्ञाप्रतिपालनोचित्यं च दर्शितं ४३ आत्मन्येव प्रयतंते न तु कर्तुं शक्नुवन्ति ४४ । ४५ । ४६ न हीति प्रसन्नत्वेनैव जयो भविष्यति न सहायैरित्यर्थः नित्यः अविनाशिफलः ४७ । ४८

पुक्तिः संभावना एतस्यार्थस्य न विद्यते शक्रपुरोद्वेगप्रसन्नं ४९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ संतंसापुं असंतं दुष्टं घाताईश्वरः १ शुक्रं बीजभूतं प्राचीनं
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचिन्नैवं विधाः स्याम यथा प्रियंते ॥ ददस्व वा शक्रपुरीमैव युद्धं च स्ववाभारतमुख्यवीर ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्व
णियुधिष्ठिरसंदेशे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत्तमं तमं संतं वा बलं वृद्धं च संजय ॥ उत्ताबलं बलीयां संधाता प्रकुरुते वशे १ उत्तवालाय
पांडित्यं पांडितायो तवालताम् ॥ ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् २ बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथा यथा तथम् ॥ अथ मंत्रं मंत्रयित्वा याथा तथ्येन हृष्ट
वत् ३ गावल्गणे कुरून् गत्वा घृतराष्ट्रं महाबलम् ॥ अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरेनामयम् ४ ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ॥ तवैव राजन् गीर्येण सु
खं जीवंति पांडवाः ५ तव प्रसादाद्वालास्ते प्राप्ता राज्या मरिदम् ॥ राज्ये तान् स्थापयित्वाऽप्येनोपेक्षस्व विनश्यतः ६ सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ॥
तात संहत्य जीवामो द्विषतां मावशंगमः ७ तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ॥ शिरसाऽभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ८ अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततो
ऽस्माकं पितामहः ॥ भवता शांतनोर्वीशो निमग्नः पुनरुष्टतः ९ सत्वं कुरुतथा तात स्वमतेन पितामह ॥ तथा जीवंतिते पौत्राः प्रीतिमंतः परस्परम् १० तथैव विदुरं
ब्रूयाः कुरूणां मंत्रधारिणम् ॥ अयुद्धं सौम्यभाषस्व हितकामो युधिष्ठिरे ११ अथ दुर्योधनं ब्रूयाराजपुत्रममर्षणम् ॥ मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः १२
अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्णामेतां सभागताम् ॥ तदुःखमति तिक्षाममावधीष्म कुरूनिति १३ एवं पूर्वापरान् क्लेशानति तिक्षंत पांडवाः ॥ बलीयांसोऽपि संतो यत्सर्वं
कुरवो विदुः १४ यन्नः प्रव्राजयेः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ॥ तदुःखमति तिक्षाममावधीष्म कुरूनिति १५ यत्कुंती समतिक्रम्य कृष्णविशेषधर्षयत् ॥ दुः
शासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् १६ अथोचितं स्वकं भागं लभे माह परंतप ॥ निवर्तय परद्रव्याद्वा द्विगृह्णानरर्षभ १७ शांतिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव पर
स्परम् ॥ राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् १८ अविस्थलं वृकस्थलं माकं दीवारणावतम् ॥ अवसानं भवत्वत्र किंचिदेकं च पंचमम् १९ भ्रातृणां देहि पं
चानां पंचग्रामान् सुयोधन ॥ शांतिनोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय २० भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ॥ स्मयमानाः समायांतु पांचालाः कुरुभिः
सह २१ अक्षतान् कुरुपांचालान् पश्येयमितिकामये ॥ सर्वे सुमनसस्तात शम्याम भरतर्षभ २२ अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ॥ धर्मार्थयोरलं चाहं मृद
वेदारुणाय च २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि युधिष्ठिरसंदेशे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अनुज्ञातः पांडवेन
प्रययौ संजयस्तदा ॥ शासनं घृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वामहात्मनः १ संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च ॥ अंतःपुरं समास्थाय द्वाः स्थं वचनमब्रवीत् २

कर्म उच्चरन् उदीपयन् २ । ३ । ४ । ५ । ६ सर्वब्रह्मादिसंहत्य एकीभूय ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ अतितिक्षामसांतवंतो वयं तत्र हेतुः मावधीष्मेति १३ । १४ । १५ । १६ वृद्धालुब्धा
१७ । १८ अवसानं वसतिस्थानं १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ४९ ॥ अनुज्ञातः गच्छेत्पुनः १ । २

किंचनोचेदिति इदंमया उच्यमानं कर्म पांडवेभ्यो राज्यांशप्रदानात्मकं तन्नोचेत्संमतमिति शेषः तर्हि तवापराधात् कृष्णवर्त्माभिः कक्षं यथा ददाति एवं कृष्णवर्त्मा कृष्णवर्मामार्ग इव सुखप्रापको य
स्य सकृष्णवर्त्माऽर्जुनः कुरुनृपदेदित्यावृत्त्या योज्यं २८ श्लाघनः आत्मानं कृतार्थमन्वानः नागाः न गतवानसि २९ अनाप्तानां कर्णादीनां आप्तानां विदुरादीनां निग्रहात् दूरीकरणेन ३० अव
धूतस्तिरस्कृतः अतएव श्रांतः प्रपद्ये प्राप्नुयां आवस्यं गृहं परेहि गच्छ प्रपद्यस्वसेवस्व ३१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ११ ॥ १३ ॥ ४

सत्त्वांगर्हे भारतानां विरोधादंतो न भविताऽयं प्रजानाम् ॥ नोचेदिदं तव कर्मापराधात् कुरुनृपदेहेतु कृष्णवर्त्मेव कक्षम् २८ त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन वशंगत्वा सर्व
लोकं नरेन्द्र ॥ कामात्मनः श्लाघनो द्यूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य २९ अनाप्तानां संग्रहात् त्वं नरेन्द्र तथाऽऽप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ॥ भूमिस्फीता दुर्बलत्वा
दनंतामशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ३० अनुज्ञातो रथवेगावधूतः श्रांतोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ३१ ॥ धृतरा
ष्ट्र उवाच ॥ अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सं
जययानप० धृतराष्ट्रसंजयसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं चेदं संजययानपर्व ॥ अतः परं प्रजागरपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ द्वाः स्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो
महीपतिः ॥ विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानयमाचिरम् १ प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षतारमब्रवीत् ॥ ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञादिदक्षति २ एवमुक्तस्तु विदुरः प्रा
प्य राजनिवेशनम् ॥ अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाः स्थं मां प्रतिवेदय ३ ॥ द्वाः स्थ उवाच ॥ विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि
माम् ४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ॥ अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो जातु दर्शने ५ ॥ द्वाः स्थ उवाच ॥ प्रविशतः पुरं क्षतर्महाराजस्य धी
मतः ॥ न हिते दर्शनेऽकल्पो जातुराजाऽब्रवीद्धिमाम् ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं चितयानं नराधिपम् ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञं प्राप्तस्तव शासनात् ॥ यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधिमाम् ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ संजयो विदुरप्राप्तो गृहं यित्वा च मां गतः ॥ अजात
शत्रोः श्वावाक्यं सभामध्ये सवक्ष्यति ९ तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ॥ तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत् प्रजागरम् १० जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुप
श्यसि ॥ तद्ब्रूहि त्वं हि न स्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ११ यतः प्राप्तः संजयः पांडवेभ्यो न मे यथा वन्मनसः प्रशातिः ॥ सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यत त्वेव मेऽद्य
प्रचिंता १२ ॥ विदुर उवाच ॥ अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हि न साधनम् ॥ हतस्त्वं कामिनं चोरमाविशंति प्रजागराः १३ कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ॥
कच्चिच्च परविते पुष्टद्वयन्नपरितप्यसे १४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैः श्रेयसंवचः ॥ अस्मिन् राजर्षिर्वंशो हित्व मेकः प्राज्ञसंमतः १५

अकल्पो न किंतु कल्पः समर्थ एव सर्वदा विदुरसं दर्शनं मम अमर्यादयेयमित्यर्थः जातु कदाचित् अथवा कल्पः कल्पनासंशय इत्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ प्रजागरं निद्राया अभावं १० । ११
यतः यदा प्राप्तः संजयस्तदारभ्येत्यर्थः प्रचिंता प्रकृष्टा चिंता १२ अभियुक्तमित्यर्थोपात्त एकः त्रयोऽन्ये च प्रजागरावेशभाजनानि १३ गृहं च न लिप्तावान् १४ । १५

कचित्पुस्तकांतरे स्थितस्य मूलस्य टिप्पणं । प्रेक्ष्यः प्रकर्षेण पृथगीयः प्रार्थय इति यावत् । ते त्वया प्रेषितो वनमिति शेषः १ विपरीतः राजलक्षणहीनः सर्वपांड्वेभ्यः भागधेये राज्यांशे अर्चिषां
नेत्ररश्मीनां प्रक्षयात् न संमतस्त्वं धर्मात्माऽपि सन्निति उपहासः । अथदा भागधेयेन राज्याभागे त्वेन हेतुनाऽपि संमत इत्युपहास एव २ आनृशं स्यात् कुरुत्वाभावात् । अनुकोशात् दयालु
त्वात् तितिक्षते युधिष्ठिर इति शेषः ३ एतेष्विति एतेषामधीनो भूत्वेत्यर्थः ४ एतेषु पांडित्यं नास्तीति वक्तुं पंडितलक्षणान्याह आत्मज्ञानमित्यादिना । आत्मज्ञानं शास्त्रीयापेक्षं ।
समारंभः शक्त्यपेक्षः । तितिक्षा वैराग्यापेक्षा । धर्मनित्यता श्रद्धापेक्षा । एतानि अथवा भूतानि मूढान् पुरुषार्थात् भ्रंशयंति न तु पंडितानित्यर्थः ५ अनास्तिकः परलोकाद्यस्तीति जानन्न
श्रद्धानः श्रद्धागुरुवेदवाक्यादिषु फलावश्यं भावनिश्चयस्तद्वान् १६ दर्पः परावज्ञानं स्तंभः असन्नतिः मान्यमानिता मान्यमानार्ह आत्मानं मन्यत इति मान्यमानितीत्यभावस्तता १७

॥ विदुर उवाच ॥ राजालक्षणसंपन्नश्चैलोक्यस्याधिपो भवेत् ॥ प्रेक्ष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः १ विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः ॥ अर्चिषां प्रक्ष
याच्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः २ आनृशं स्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यात्पराक्रमात् ॥ गुरुत्वाच्चयि संप्रेक्ष्य बहून् क्रेशांस्तितिक्षते ३ दुर्योधने सौबले च कर्णे दुःशासने त
था ॥ एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ४ आत्मज्ञानं समारंभस्ति तितिक्षा धर्मनित्यता ॥ यमर्थाप्रापकं तिस्रैः पंडित उच्यते ५ निषेवते प्रशस्तानि नि
दितानि न सेवते ॥ अनास्तिकः श्रद्धान एतत्पंडितलक्षणम् १६ क्रोधोर्षश्च दर्पश्च हीस्तं भो मान्यमानिता ॥ यमर्थाप्रापकं तिस्रैः पंडित उच्यते १७ यस्य
कृत्यं न जानंति मंत्रं वामं त्रितं परे ॥ कृतमेवास्य जानंति सवैः पंडित उच्यते १८ यस्य कृत्यं न विप्रंति शीतमुष्णं भयं रतिः ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वासवैः पंडित उच्यते १९
यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थानुवर्तते ॥ कामादर्थवृणीतेयः सवैः पंडित उच्यते २० यथाशक्ति चिकीर्षति यथाशक्ति च कुर्वते ॥ न किंचिदवमन्यंते नराः पंडित उ
च्यते २१ क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ॥ नासंपृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य २२ नाप्राप्य मभिवांच्छंति नष्टं चेच्छं
ति शोचितुम् ॥ आपत्सु च न मुह्यंति नराः पंडित उच्यते २३ निश्चित्य यः प्रक्रमते नांतर्वसतिकर्मणः ॥ अवध्यकालो वश्यात्मा सवैः पंडित उच्यते २४ आर्यकर्म
गिरज्यंते भूतिकर्माणि कुर्वते ॥ हितं च नाभ्यसूयंति पंडिता भरतर्षभ २५ न हृष्यत्यात्मसंमानेनावमानेन तप्यते ॥ गांगोहदइवाक्षोभ्योयः सपंडित उच्यते २६ तत्त्वज्ञः
सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पंडित उच्यते २७ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिमानवान् ॥ आशुग्रंथस्य वक्ता च यः सपंडित उच्यते २८

१८ । १९ संसारिणी स्वभावतोऽनवस्थिताऽपि कामात्प्रेहिकसुखात् उभयलोकसुखावहं धर्ममर्थवृणीतिसंपंडितः । कामो धर्मार्थपेक्षयानिकुष्ट इत्यर्थः । कामादिति यस्तु कामं त्यक्त्वा अर्थवृणी
ते सः अर्थार्थी मोक्षादेव सर्वार्थविदिति ज्ञानफले मोक्षे कृत्स्नस्यार्थस्यांतर्भावात् स जनकादितुल्यः अतः पंडित उच्यते २० । २१ चिरं शृणोति ज्ञानदादर्थीय । असंपृष्टः यथावदपृष्टः । व्युप
युक्ते वाग्व्ययं करोति । परार्थे विषये प्रज्ञानं चिन्हम् २२ । २३ निश्चित्य स्वयन्नसाध्यत्वं कर्मणः अंतर्मध्ये न वसति नोपरमते किंतु समापयत्येव । अवध्यकालः सर्वदा सप्रयोजनमेव कर्माचरन् २४
आर्याः शिष्टाः तद्योग्यकर्माणि भूतिरैश्वर्यं तत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि २५ । २६ तत्त्वं विनाशित्वं । भूतानां जातानां भैर्यादीनां । योगोरचनाप्रकारः उपायस्तदर्थसाधनी । मनुष्या
णां मध्ये स नरः पंडितः २७ प्रवृत्तवाक् अकुठितवचनः । चित्रकथो लोककथाभिज्ञः । ऊहस्तर्कः । प्रतिमानं तत्कालस्फूर्तिः २८

॥२४॥

प्रज्ञानुगुणविवक्ष्यं श्रुतानुगाशास्त्रानुसारिणी २९ अकर्मणाहीनकर्मणाद्युतादिनेत्यर्थः तादृशोद्योषनः ३० स्वमर्थमिति तादृशः शकुनिः ३१ अकामान्त्वयिमक्तिहीनान्कर्णादीन् । कामया नान्त्वयिमक्तिमतः पांडवान् बलवन्तं पुष्टिष्ठिरं ३२ दुष्टं जगुह ददाहादि ३३ संसारयति भृत्यादिद्वारा प्रवर्तयति ३४ । २५ । २६ । ३७ नैष्कर्म्यात् अयत्नतः २८ शून्यं राजदारादीन् अज्ञातं यथा स्यात्तथा उपास्ते कदर्यं अदातारं २९ असमुन्नद्धः अनुद्धतः ४० । ४१ । ४२ । ४३ एकयेति बुद्धिर्बुद्धिमतेत्युपक्रमादेकया बुद्धयेति व्याख्याद्वयेऽपि समानं द्वेनीतीकार्याकार्ये । अध्यात्मपक्षे नित्या नित्ये विनिश्चित्यसम्यगवधार्यं त्रीन् नीती मित्रौ दासीनशत्रून् । पक्षे कामक्रोधलोभान् । चतुर्भिः सामदानभेदद्वैः मित्रं साधुं दानभेदाभ्यामुदासीनं सर्वैः शत्रुं वशीकुरु । पक्षे शमदमो

श्रुतं प्रज्ञानुगुणस्य प्रज्ञाचैव श्रुतानुगा ॥ असंभिन्नार्थमर्यादः पांडिताख्यालभेतसः २९ अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ॥ अर्थाश्चाकर्मणाप्रेप्सुर्मूढ इत्यु च्यते बुधैः ३० स्वमर्थयः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ॥ मिथ्याचरति मित्रार्थेयश्च मूढः स उच्यते ३१ अकामान् कामयति यः कामयानां परित्यजेत् ॥ बलवन्तं च यो द्वेष्टितमाहुर्मूढचेतसम् ३२ अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हि नस्ति च ॥ कर्मचारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ३३ संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ॥ चिरं करोति क्षिप्रार्थे समुद्रो भरतर्षभ ३४ श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति देवतानि न चार्चति ॥ सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ३५ अनाहृतः प्रविशति अपृष्टो बहुभा षते ॥ अविश्वस्ते विश्वासि मूढचेतानराधमः ३६ परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयंतथा ॥ यश्च कुप्यत्यनीशानः स च मूढतमोनरः ३७ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ॥ अलभ्य मिच्छन् नैष्कर्म्यान् मूढबुद्धिरिहोच्यते ३८ अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ॥ कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ३९ कथं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ॥ विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पांडित उच्यते ४० एकः संपन्नमश्रातिवस्ते वा सश्च शोभनम् ॥ योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतर स्ततः ४१ एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः ॥ भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ४२ एकं हन्यान्न वाहन्यादिषु मुक्तो धनुष्मता ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतो त्स्मृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ४३ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ॥ पंचजित्वा विदित्वा षट्सप्तहित्वा सुखी भव ४४ एकं विपरसो हंति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ॥ सराष्ट्रं स प्रजहंति राजानं मंत्रविप्लवः ४५ एकः स्वादुर्भुंजीत एकश्चार्थान्न चिंतयेत् ॥ एको न गच्छेद्दधानं नैकः सुप्तेषु जाग्रयात् ४६ एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ॥ सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ४७ एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ॥ यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ४८ मोऽस्य दोषो न मंतव्यः क्षमाहि प रमं बलम् ॥ क्षमागुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ४९ क्षमावशीलुः किलोक्ते क्षमया किं न साध्यते ॥ शांतिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ५०

परमश्रद्धाभिः । पंच पक्षद्वयेऽपि द्वेष्टि त्रिणां जित्वा । पञ्च विदित्वा संधिविग्रहादीन् ज्ञात्वा । पक्षे अशनायां पिपासां शोकं मोहं जरां मृत्युं च । सप्तहित्वा 'स्त्रियोऽज्ञा मृगयापानं वाक्पाठव्यं च पंचमं । महच्चंद्रपाठव्यमर्थदूषणमेव च' इति सप्तहेयानि । पक्षे पंचेष्ट्रिणां बुद्धिमनसी च तत्का सुखी भव । तथा च श्रुतिः । 'यदापंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम्' इति । पूर्वद्वेष्ट्रिणां प्रत्याहार उक्तः इदानीं तु प्रविलापनमिति भेदः ४४ । ४५ । ४६ सत्यं यथार्थमापणं स्वर्गस्य । पक्षे सत्यं ब्रह्म स्वर्गो मोक्षः । पारावारस्य समुद्रस्य ४७ । ४८ । ४९ । ५०

५१ अहिंसेति पुत्राणां विग्रहेण कुलक्षयं माकुर्विति भावः ५२ द्वावित्यादिषु किंचित्प्रकृतोपयोग्युच्यते किंचित्प्रसंगात् दृष्टांतार्थचेति ज्ञेयम् ५३ असतः शकुन्यादींस्त्वमचयसीति भावः ५४ पूजितेति पुत्रेण पूजितं कर्णस्त्वमपि पूजयसीत्यर्थः ५५ अनीश्वरत्वं त्वत्पुत्रे ५६ निरारंभ उदासीनत्वं पुत्रकलहनिवारणे ५७ प्रभुः पांडवः ५८ पात्रे च भे ५९ अप्रदातारं त्वत्पुत्रम् ६० ६१ उपाया इति छेदः युद्धं कनीयान् भेददाने मध्यमः साम उत्तमः । अपाया इति छेदे काम्ययोगः कनीयान् काम्यधर्मो मध्यमः इहलोकलोभोऽधमः । त्रयो न्याया इति पाठः स्पष्टार्थः ६२ यथावन्नियोजयेत् त्वया त्वधमाः कर्णादय उच्चमेवं मंत्रकार्ये नियुज्यन्त इति भावः ६३ त्वयि सति त्वत्पुत्रोऽधनोऽतस्त्वमेव पांडवानां राज्यं दातुं प्रभुरसीत्यर्थः ६४ हरणादयस्त्रयोऽपि दोषाः का

अदृष्टे पतितो वा द्विः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ अक्षमावान् परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ५१ एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैकाशांतिरुत्तमा ॥ विद्यैका परमादृष्टिरहिंसा सुखावहा ५२ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो विलश्यानिव ॥ राजानं चाविरोद्धं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ५३ द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिं लोके विरोचते ॥ अनुवन् परुषं किंचिदसतोऽनर्चयंस्तथा ५४ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रपरप्रत्ययकारिणौ ॥ स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ५५ द्वाविमौ कंदकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ ॥ यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ५६ द्वावेव न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ॥ गृहस्थश्च निरारंभः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ५७ द्वाविमौ पुरुषौ राजनस्वर्गस्योपरितिष्ठतः ॥ प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ५८ न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ॥ अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ५९ द्वावं भसिनि वेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढांशिलाम् ॥ धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ६० द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रसूर्यमंडलभेदिनौ ॥ परिव्राज्योग्युक्तश्चरणे चाभिमुखो हतः ६१ त्रयोऽपायामनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ कनीयान् मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ६२ त्रिविधाः पुरुषा राजनुत्तमा धममध्यमाः ॥ नियोजयेद्यथा वत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ६३ त्रय एवाधनाराजन् भायादासस्तथा सुतः ॥ यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ६४ हरणं च परस्वानां परदाराभिर्भक्षणम् ॥ सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ६५ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ६६ वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ॥ शत्रोश्च मोक्षं कच्छाद्भोगिचैकं च तत्समम् ६७ भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् ॥ त्रीने ताञ्छरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ६८ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्या न्याहुः पांडितस्तानि विद्यात् ॥ अल्पप्रज्ञैः सह मंत्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रैरभसैश्चारणैश्च ६९ चत्वारि ते तात गृहे वसंतु श्रिया भिजुष्टस्य गृहस्य धर्म ॥ वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ७० चत्वार्याहमहाराजसाद्यस्कानि बृहस्पतिः ॥ पृच्छते त्रिदशे द्रायतानीमानि निबोध मे ७१

मादित्रयसहितास्त्वय्येव संतीत्यर्थः ६५ । ६६ शत्रोर्युधिष्ठिरस्य कच्छाद्भोगिचैकं च तत्समम् ६७ भक्तादयः पांडवाः शरणं गृहं विषमेऽपि संकटेऽपि त्वत्पुत्रास्तीत्यर्थः ६८ दीर्घसूत्रैः क्षिप्रसाध्यैकार्यं चिरं कुर्वद्भिः । रमसैः हर्षतरलैः । अलसैरित्यपि पाठः । चारणैः स्तावकैः अरणैरिति छेदो वा रणविरोधिभिर्द्युतायासकैरित्यर्थः । अशनैरिति पाठे बहुभोक्तृभिः ६९ वृद्धः कुलधर्मानुपदिशति । कुलीनः शिशून् आचारं ग्राहयति । सखा हितं वदति । तादृशाभीष्मद्रोणविदुराः । भगिनी धनं रक्षति । तव गृहे सर्वेऽपि संति परंतु देशं न गृहं हासीति भावः ७० साद्यस्कानि सद्यः फलानि ७१

देवताः स्वर्गभाजः । स्वर्गपदार्थश्च 'यन्नदुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरम्' ॥ अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदम् इत्येवं रूपः अतस्ते सत्यसंकल्पाः धीमतामगस्त्यादीनामनुभावं समुद्रपा
नादिप्रभावं तेपि देवतुल्या इत्यर्थः । विनयोऽपि गुरुप्रसादकरत्वेन सदाफलः । विनाशं विनाशहेतुकर्मापि चौर्यादिकं तच्च त्वये वास्ति । तव तु सर्वकर्मणामर्थमेवेति भावः ७२ । ७३ अभिवत्
पित्रादयोऽपि पूज्या एव नास्कंदनीयाः तव पुत्रस्तु गुरुं युधिष्ठिरं पूजयतीति भावः ७४ पितृन् अभिष्वत्तादीन् गोत्रप्रवर्तकानृषींश्च । मनुष्यान् पित्रादीन् 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' इति पितृ
तुल्यस्त्वत्पुत्रस्य युधिष्ठिर इति भावः ७५ स्वात्मा । उपजीव्याः गुरवः । इह लोके साधिताभिप्रादयः । इह परलोके जन्मान्तरे वा स्वस्वकार्यं कुर्वतीत्यर्थः । मित्रेषु पांडवेषु मैत्रीमाचरोति भावः । त्वं
तु अंघ्रत्वात् दुर्जनवचनप्रसारितः पांडवानां गुणान्न पश्यसीति भावः ७६ इत्येवमयमालपात्रात् ७७ षडिति क्रोधोऽत्र तन्मूलको द्वेषो ग्राह्यः ७८ । ७९ पांडवानां अराक्षिताराजास्व

देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ॥ विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ७२ चत्वारिकर्माण्यभयं करानिभयं प्रयच्छंत्य यथा कृतानि ॥ मानाग्निहोत्र
मुत्तमानमौनं मानेनाधीतमुत्तमानयज्ञः ७३ पंचाग्रयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ॥ पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ७४ पंचैव पूजयन् लोके यशः प्रा
प्नोति केवलम् ॥ देवान् पितृन् मनुष्यांश्च भिक्षूनां तिथिपंचमान् ७५ पंचत्वानुगमिष्यंति यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ७६
पंचेंद्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ॥ ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञादृतेः पात्रादिवोदकम् ७७ षड्दोषाः पुरुषेण हहात व्याभूतिमिच्छता ॥ निद्रातं द्रीभयं क्रोध
आलस्यं दीर्घसूत्रता ७८ षडिमान् पुरुषो जह्याद्विघ्नानां विमिवार्णवे ॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ७९ अराक्षितारं राजानं भार्याचाप्रियवादिनीं ॥
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ८० षडेव तु गुणाः पुंसान् हातव्याः कदाचन ॥ सत्यं दानं मनालस्यमनसूयाक्षमाद्युतिः ८१ अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ॥ वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकस्य सुखानिराजन् ८२ षण्णामात्मनि नित्यानां मैश्वर्ययोऽधिगच्छति ॥ न स पापैः
कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेंद्रियः ८३ षडिमे षट्सु जीवंति सप्तमो नोपलभ्यते ॥ चौराः प्रमत्ते जीवंति व्याधितेषु चिकित्सकाः ८४ प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु
याजकाः ॥ राजा विवदमानेषु नित्यं मुखे पुण्डिताः ८५ षडिमानि विनश्यंति मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥ गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ८६ षडेते ह्यवमन्यं
ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ॥ आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातृरम् ८७ नारी विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ॥ नावं निस्तीर्णकां तारां जातुराश्च
चिकित्सकम् ८८ आरोग्यमा नृप्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ॥ स्वप्रत्ययावृत्तिरभीतवासः षट्जीवलोकस्य सुखानिराजन् ८९

अन्येषामपि त्याज्यो भविष्यतीत्यर्थः ८० दुर्योधनत्यागार्थं तव वृत्तिर्धर्मनास्तीति भावः ८१ । ८२ षण्णामिति आत्मनि चित्ते नित्यानां षण्णां । 'कामक्रोधौ शोकमोहौ मदमानौ च षट्
पदा' इत्युक्तानां । ऐश्वर्यं वशित्वं । त्वं तुराज्यकामः पापैरनर्थैश्च युक्तोऽस्तीति भावः ८३ । ८४ षडिताः पांडवाः मुखे पुत्रत्वपुत्रेषु राज्यं लप्स्यं त्येवेत्यर्थः ८५ वृषलः शूद्रः पुत्रस्ते ह्यक्रातेन त्वया
सद्विद्याऽनवेक्षणात् प्राशिता अन्यथा सत्यं न जह्या इति भावः ८६ । ८७ आतुरा आरोग्ये सतीति शेषः त्वं तु कृत्स्नराज्यलाभेन कृतकृत्यत्वात् पांडवानवमन्यसे ८८ स्वप्रत्ययास्वानुकूलावृ
त्तिर्जीविका तव सत्संगो नास्तीत्यर्थः ८९

ईर्षुरिति त्वयि तु ईर्षुत्वं । वृणादया तव तु दृश्यः पुत्रो नास्तीति भावः ९० । ९१ वाक्पारुष्यं दंडपारुष्यं च पांडवेषु त्वत्पुत्रैः कृतम् ९२ द्वेष्टि मनसाऽनिष्टं चिंतयति विरुध्यते कर्मणा ९३ अष्टसु
चरमे त्वत्पुत्रे मे त्रेयस्यावमानसो भविष्यतीति जानामीति भावः ९४ । ९५ । ९६ ९७ जनसंसदिसभायां द्रौपद्या आनयनेन पूजाऽपितवनष्टा ९८ । ९९ न वेति श्रोत्रादिपंचकं
मनोबुद्धचहंकाराः स्थूलझरीरं चेतिनव द्वाराणीव द्वाराणि विषयग्रहणमार्ग्यस्मिस्तत् । तिस्रः स्थूणाः स्तंभा इव विधारका यस्य ते च अविद्या कामः कर्म च । वेदमगृहं देहद्वयात्मकं । पंच
साक्षिवदुदासीनाः शब्दादयो ग्राह्यास्मिन् । पंचभूमिकमिति पाठे पंचभूमयः प्रचारस्थानानीति तत्पत्र । पांचभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठोपेक्ष्यः । क्षेत्रज्ञेन चिदात्मना अधिष्ठितमिदं क्षेत्रं

ईर्षुर्दृष्टीनि संतुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः ॥ परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ९० सप्तदोषाः सदाराज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ॥ प्रायशो यैर्विनश्यंति कृतमू
ला जपीश्वराः ९१ स्त्रियोऽक्षासृगयापानं वाक्पारुष्यं च पंचमम् ॥ महच्च दंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च ९२ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनाशिष्यतः ॥ ब्राह्मगान्प्रथमं द्वे
ष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ९३ ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ॥ रमते निंदया चैषां प्रशंसां नाभिनंदति ९४ नैनान् स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ॥
एतान् दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्या विसर्जयेत् ९५ अष्टा विमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ॥ वर्तमानानि दृश्यंते तान्येव स्वसुखान्यपि ९६ समागमश्च सखिभिर्महां
श्चैव धनागमः ॥ पुत्रेण च परिष्वंगः सन्निपातश्च मैथुने ९७ समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः ॥ अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ९८ अष्टौ गुणाः पुरुषं
दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ॥ पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ९९ नवद्वारमिदं वेदमग्निस्थूणं पंचसाक्षिकम् ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्
यो वेद स परः कविः १०० दशधर्ममजानंति घृतराष्ट्रनिबोधतान् ॥ मत्तः प्रमत्त उन्मतः श्रान्तः कुद्धो बुभुक्षितः १ त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ॥ तस्मा
देतेषु सर्वेषु न प्रसज्येत पंडितः १०२ अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ पुत्रार्थमसुरेंद्रेण गीतं चैव सुधन्वना १०३ यः काममन्युप्रजहाति राजा पात्रे प्रति
ष्ठापयते धनं च ॥ विशेषविच्छ्रुतवानाक्षिप्रकारीतं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् १०४ जानाति विश्वासयितुं मनुष्या विज्ञातदोषेषु दधाति दंडम् ॥ जानाति मात्रां च
तथाक्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ५ सुदुर्बलं नावजानाति कंचिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ॥ न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते स धीरः ६ प्राप्यापदं न
व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ॥ दुःखं च काले सहते महात्मा धुरंधरस्तस्याजिताः सपत्नाः ७ अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः संधिपरदाराभिर्मर्शम् ॥
दंभं स्तैन्यं पैशुन्यं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ८ न संरंभेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव ॥ न मित्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः १०९

तत्त्वेन यो विद्वान्वेद स परः सर्वोत्कृष्टः कविर्ब्रह्माविदित्यर्थः १०० मत्तो मद्यादिना । प्रमत्तो विषयांतरासक्त्याऽनवहितः । उन्मतो धातुदोषात् । एतेषां मध्ये त्वं लुब्धोऽस्तीति भावः १०१
१०२ । १०३ काममन्युः कामक्रोधां विशेषवित्ततारतम्यज्ञः १०४ मात्रा अपराधानुसारेण दंडप्रमाणं ब्राह्मणादौ अपराधस्य क्षमां च जानाति १०५ युक्तः छिद्रमेक्षणेऽवहितः १०६ धुरंधरः
कार्यभारसहः १०७ । १०८ संरंभेण क्रोधेन त्रिवर्गमर्थकामार्थान् आकारितः आदृतः । पाठांतरे मात्रार्थे अल्पार्थे १०९

॥२६॥

ਭਵੀ, ਜੇ

अ ५

四三三

जात्यः अभिजातः उत्तमे आकरे जातः १२० आत्मना अपत्रपते परैरज्ञातेऽपि स्वव्यलीके स्वयमेवलज्जते २१ । २२ तर्कणीयः शंक्यः १२३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये मारतमावद्दीपे त्रय
स्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॐ ॥ दह्यमानस्य चित्ताग्निनेति शेषः धर्मार्थयोः कुशलः मोक्षेऽस्य वक्तुमनधिकाराद्वयोरेव ग्रहः १ अजातशत्रोऽभ्यर्थं कुरूणां च श्रेयस्करं २ पापाङ्गी
माविदुःखादुद्विजन् पापं स्वकृतं पूर्वापराधं पश्यन् । कवेहेतुर्वज्र ३ । ४

॥२६॥

गारुडगालः १८ । १९ अनारभ्याः प्रवृत्तैः सहवैरादयः अगताः कदाचिदप्यप्राप्ताः २० । २१ लघुमूलान् अल्पोपायान् २२ चक्षुषाम्पीतिमयेन २३ सुषुप्तिः वाचाचक्षुषाचानुग्रहं दर्शयन्नपि अफलः स्यात् भृत्यं न धनेन वर्धयेत् । सफलोऽपि सन् दुरारुहः भृत्यवश्येन भवेत् । अपक्व इति अन्तर्बलहीनोऽपि बलवत्तावहिः प्रकाशयेदेवेत्यर्थः २४ कर्मणादानेन लोकं भृत्यवर्गम् २५ । २६ अन्ये स्थितः अनीतिमान् २७

१ भावमिच्छन्कुरु नितिपाठः ।

30

२८ प्रतिस्वेष्टे संकुचति बहुफलं प्रयच्छति । २९ । ३० नजहाति श्रियम् ३१ । ३२ सुव्याहृतानि पाण्डित्यवचनानि सूक्तानि शोभनतया उक्तानि मातृपितृगुणादीनि सुकृतानि तदुपदिष्टकर्माणि । शिलं कणिशाद्यर्जनं । 'उच्छः कणशब्दानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । त्वमपि अस्मदादिवाक्यात्सारंगुणहीप्सेति भावः ३३ गंधेनेति पाण्डवबले ज्ञातुं चारान् नित्यं पुंश्चेति भावः ३४ भूयांसमिति श्लोकत्रयतत्पर्यं पाण्डवान् प्रतिस्वेष्टान् ग्रीमवितव्यं तेन बलादिष्ठात्रा देवता इन्द्रश्च त्वामनुग्रहीष्यतीति ३५ । ३६ । ३७ एतच्च मंत्रिभिः सहा लोचनीयं सत्यं च संरक्ष्य

धर्ममाचरतोरज्ञःसद्भिश्चरितमादितः ॥ वसुधावसुसंपूर्णावर्धतेभूतिवर्धनी २८ अथसंत्यजतोधर्ममधर्मैवानुतिष्ठतः ॥ प्रतिसंवेष्टतेभूमिरग्नौचर्माहितंयथा
२९ यएवयत्नःक्रियतेपरराष्ट्रविमर्दने ॥ सएवयत्नःकर्तव्यःस्वराष्ट्रपरिपालने ३० धर्मेणराज्यंविदेतधर्मेणपरिपालयेत् ॥ धर्मभूलांश्चिन्तयन्प्राप्यनजहातिनहीय
ते ३१ अप्युन्मत्तात्प्रलपतोवालाच्चपरिजल्पतः ॥ सर्वतःसारमादद्यादश्मभ्यइवकांचनम् ३२ सुव्याहतानिसूक्तानिसुकृतानिततस्ततः ॥ संचिन्वन्धीर
आसीत्शिलाहारीशिलंयथा ३३ गंधेनगावःपश्यंतिवेदैःपश्यंतिब्राह्मणाः ॥ चारैःपश्यंतिराजानश्चक्षुर्म्यामितरेजनाः ३४ भूयांसंलभतेक्लेशंयागौर्भवातिदुर्दु
हा ॥ अथयासुदुहाराजत्रैवतांवितुदंत्यपि ३५ यदतसंप्रणमतिनतसंतोषयंत्यपि ॥ यच्चस्वयंनतंदारुनतत्संतोषयंत्यपि ३६ एतयोपमयाधीरःसन्नमेतवली
यसे ॥ इंद्रायसंप्रणमतेनमतेयोवलीयसे ३७ पर्जन्यनाथाःपशवोराजानोमांत्रिवांधवाः ॥ पतयोवांधवाःस्त्रीणांब्राह्मणावेदवांधवाः ३८ सत्येनरक्ष्यतेधर्मोविद्या
योगेनरक्ष्यते ॥ मृजयारक्ष्यतेरूपंकुलंवृत्तेनरक्ष्यते ३९ मानेनरक्ष्यतेधान्यमश्वानरक्ष्यत्यनुक्रमः ॥ अभीक्ष्णदर्शनंगाश्चस्त्रियोरक्ष्याःकुचेलतः ४० नकुलं
वृत्तहीनस्यप्रमाणमितिमेमतिः ॥ अंतोष्वापिहिजातानांवृत्तमेवाविशिष्यते ४१ यईर्षुःपरवित्तेषुरूपेवीर्येकुलान्वये ॥ सुखसौभाग्यसत्कारेतस्यव्याधिरनंतकः
४२ अकार्यकरणाद्भीतःकार्याणांचविवर्जनात् ॥ अकालेमंत्रभेदाच्चयेनमाद्येन्नतात्त्रिवेत् ४३ विद्यामदोधनमदस्त्वृतीयोऽभिजनोमदः ॥ मदाएतेऽवलितानामे
तएवसतांदमाः ४४ असंतोऽभ्यर्थिताःसद्भिःक्वचित्कार्येकदाचन ॥ तावन्नतस्यसुकृतांकिंचित्कार्येकदाचन ॥ मन्यंतेसंतमात्मानमसंतमपिविश्रुतम् ४५
गतिरात्मवतांसंतःसंतएवसतांगतिः ॥ असतांचगतिःसंतोन्त्वसंतःसतांगतिः ४६ जितासभावस्त्रवतामिष्टाशागोमत्ताजिता ॥ अध्वाजितोयानवतासर्व
शीलवताजितम् ४७ शीलंप्रधानंपुरुषेतच्चस्येदप्रणश्याति ॥ नतस्यजीवितेनार्थोन्धनेननबंधुभिः ४८

मित्याह पर्जन्येतित्रिभिः ३८ योगेन अभ्यासेन मृजयाउद्धर्तनेन ३९ अनुक्रमः व्यायामशिक्षादिः ४० प्रमाणधर्मस्यकारणनकुलमितिद्वयोर्द्व्युत्तमाश्रय ईर्ष्यात्यजेतिभावः ४१ । ४२
अकालेइष्टसिद्धेः प्राक्भीतः स्यात् येनमाद्येतलोभादेना तन्नपिबेतनाश्रयेत् ४३ अभिजनः सहायः तवबुभयंदमश्चनास्तीत्यर्थः ४४ असंतइतिसार्द्धश्लोकोवाक्यं सद्भिरार्यता असं
तस्तत्कार्यमल्पमप्यकृत्वा असंतमितिरुयातमप्यात्मानंसंतमन्यंतइतितदर्थः किंचिदपितस्य कार्ययावत्सुष्ठुनलततावदेवमन्यंतइतियोजना ४५ गतिरिति पांडवापवत्त्वामुपकारिष्यन्ति न
सुत्वंतानितिभावः ४६ जितोति शीलंसंरक्ष्यं त्वयेतिद्वयोर्भावः ४७ । ४८

112011

आठ्यानामिति त्रयस्य शौलवतस्तेदारिद्र्यप्राप्तेरपिश्रेय इति भावः ४२ संपन्नं भिष्टं ५० । ५१ शीलामात्रे सत्सु अवमानो महान् क्लेश इत्याह अतृप्तिरिति ५२ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठो निर्दित
तमो येभ्यस्ते पानमदादयो मदाः ५३ इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु ग्रहैः सूर्यादिभिः आक्रमोऽत्र तापनं ५४ पंचवर्गः श्रोत्रादिगणः त्वमैश्वर्यमत्तोऽजिते त्रियश्चावश्यमापदं प्राप्स्यसीति त्रयस्य भावः
५५ । ५६ आत्मानं मनः अमात्यान् पुत्रादीन् द्वेष्यरूपेण शत्रुवत् । मन एव प्रथमं जेतुं ततोऽमात्यादीन् विजिगीषते तत्तन्मोघं न निष्फलं भवति ५७ त्वं त्वजितमनस्क तथा पुत्रादिव शोनलक्ष्मी
योभ्य इति त्रयाणां भावः ५८ एतदेव रथिरथादिरूपक कल्पनया आह रथ इति ५९ व्यापादयितुं नाशयितुं अविधेयाः अवस्थाः ६० अर्थतोऽर्थहेतोः अनर्थतः अन्यायतः ६१ इंद्रियाणां वश इच्छा

आख्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरोत्तरम् ॥ तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ४९ संपन्नतरमेवात्रंदरिद्राभुंजते सदा ॥ सुखादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदु
र्लभा ५० प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ॥ जीर्यत्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ५१ अदृष्टिर्भयमं त्यानां मध्यानां मरणाद्वयम् ॥ उत्तमानां तु म
र्त्यानां मवमानात्परं भयम् ५२ ऐश्वर्यमदपापिष्ठामदाः पानमदादयः ॥ ऐश्वर्यमदमतो हि नापत्तिर्वा विबुध्यते ५३ इंद्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ॥ तैरयं ता
प्यते लोको न क्षत्राणि ग्रहैरिव ५४ योजितः पंचवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा ॥ आपदस्तस्य वर्धते शुक्लपक्ष इवोदुरात् ५५ अविजित्य यथाऽऽत्मानममात्यान् आवेजिगी
षते ॥ अमित्रान्वाऽजिता मात्यः सोऽवशः परिहीयते ५६ आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ॥ ततोऽमात्यान् मित्रांश्च न मोघं वा जिगीषते ५७ वश्येन्द्रियं जिता
त्मानं घृतदंढं विकारिषु ॥ परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यंतं श्रीर्निषेवते ५८ रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मानि यंतं तद्रियाण्यस्य चाश्वाः ॥ तैरप्रमत्तः कुशली स दशैर्दातैः
सुखं याति रथी वधीरः ५९ एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ॥ अविधेया इवादांता हयाः पथिकुसारथिम् ६० अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ॥
इंद्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ६१ धर्माथैः परित्यज्य स्याद्विद्रियवशानुगः ॥ श्रीप्राणघनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ६२ अर्थानामीश्वरोयः स्याद्वि
द्रियाणामनीश्वरः ॥ इंद्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ६३ आत्मनाऽऽत्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धिं द्विष्यतैः ॥ आत्मा ह्येवात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः
६४ बंधुरात्माऽत्मनस्तस्य येनैवात्माऽऽत्मना जितः ॥ स एव नियतो बंधुः स एव नियतोरिषुः ६५ सुद्राक्षेणेव जालेन झषावापि हिता बुरू ॥ कामश्च राजन् क्रोधश्च
तौ प्रज्ञानं विलुपतः ६६ समवेक्ष्येह धर्माथैः संभारान् योऽधिगच्छति ॥ स वै संभृतसंभारः स ततं सुखमेधते ६७

तदनुसारीन्द्रियवशानुगः ६२ । ६३ कृत्स्नस्योपदेशस्यफलमाह आत्मनेत्यर्द्धेन आत्मनादुद्धयात्मात्मानं प्रत्यक्चैतन्यरूपं अन्विच्छेत् तत्रोपायमाह मनसः संकल्पात्मकस्य बुद्धेश्च तन्मूलभूतायाः इन्द्रियाणां च निग्रहे हेतुत्यर्थः । अत्र न तव सहायांतरापेक्षेत्याहात्मोति धीजय एव पुरुषार्थ इत्यर्थः ६४ स एव धीरेव जीवस्य बंधुः रिपुश्च ६५ द्वावपि मोहजालपिहितौ ज्ञापौ मीनौ उरू महांतौ तत्र द्वितीयोऽन्यस्य जातिस्वभावाच्छुभुरपि जालच्छेदार्थमित्रत्वमापन्नो बंधुरपि भवति एवं धीश्चिदात्मनः संसारप्रदत्वाच्छुभुरपि मोहच्छेदार्थं तस्य मित्रमपि भवतीति भावः । क्षुद्राक्षेण सूक्ष्ममस्ति द्रेण । यद्वा उत्तरान्वय्येवायमर्थः कामक्रोधयोरोवरकंप्रज्ञानं तौ नाशयतः जालमिव सहामीनावित्यर्थः ६६ समवेक्ष्य अनुरुध्य संभारान् जयसाधनानि ६७

आभ्यंतरान् श्रोत्रादीन् मनोमयान् मनसोविकारभूतान् तथाचश्रुतिः । 'मनसाहोवपश्यति मनसा गृणोति' इति ६८ राजानोरावणादयः राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः ६९ । ७० पंचइन्द्रियाणि पंचप्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनि येषां तान् उत्पततः उत्पद्येन गच्छतः । त्वंतु अजितचित्तत्वादुःसंगाच्चापहस्तोऽसीति भावः ७१ अनायासः अचांचल्यं ७२ तितिक्षाद्वंद्वसहनशीलता वाक्गुणा असंबद्धप्रलापाद्रक्षिता अंत्येषु नीचेषु त्वत्पुत्रेष्वार्जवादि कं गुप्तवाक्त्वं च नास्तीति तैः ७३ आक्रोशोरुक्षभाषणं परिवादो निंदा तयोर्वक्ता त्वत्पुत्रः हि स्रश्वातो नासां जयमाकृ ७४ । ७५ वाक्संयमो नियतं वचनं विचित्रं च मत्कारयुक्तम् ७६ । ७७ बीभत्सं निंदितं यतो न संरोहति ७८ कर्णिकर्णालतिफलकोवाणः नालीकः नलिकया मक्षेधो वा यः पंचाभ्यंतरान् शत्रून् विजित्य मनोमयान् ॥ जिगीषति रिपून् न्यान् रिपवोऽभिभवंतितम् ६८ दृश्यं ते हि महात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ इन्द्रियाणामनीशत्वाद् राजानो राज्यविभ्रमैः ६९ असत्यागात्पापकृतामपापांस्तु ल्योदंडः स्पृशते मिश्रभावात् ॥ शुष्केणाद्रिं दह्यते मिश्रभावात्तस्मात्पापैः सहसंधिनं कुर्यात् ७० निजानुत्पततः शत्रून् पंचपंचप्रयोजनान् ॥ यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्वसते नरम् ७१ अनमूयाऽऽर्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ॥ दमः सत्यमनायासो न भवति दुरात्मनाम् ७२ आत्मज्ञानमनायासस्ति तिक्षा धर्मनित्यता ॥ वाक्चैव गुप्तादानं च नैतान्यंत्येषु भारत ७३ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसंत्य बुधा बुधान् ॥ वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ७४ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दंडविधिर्बलम् ॥ शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ७५ वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ॥ अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहुभाषितुम् ७६ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता ॥ सैव दुर्भाषिताराजन्नर्थो योपपद्यते ७७ रोहते सायकैर्विद्वं वनं परशुनाहतम् ॥ वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ७८ कर्णिनालीकनाराचां निर्हरंति शरीरतः ॥ वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदि शयो हिंसः ७९ वाक्सायकावदनान्निष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ॥ परस्य नामर्मसुते पतंति तान्पंडितो नावसृजेत्परेभ्यः ८० यस्मै देवाः प्रयच्छंति पुरुषाय पराभवम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षं तिस्रो वाचीनानि पश्यति ८१ बुद्धौ कलुषभूताया विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयोनयसंकाशो हृदयात्रापसर्पति ८२ सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ॥ पांडवानां विरोधेन न चैनानवबुध्यसे ८३ राजालक्षणसंपन्नश्चैलोक्यस्यापियो भवेत् ॥ शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु घृतराष्ट्रयुधिष्ठिरः ८४ अतीव सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ॥ तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ८५ अनुक्रोशादानृशं स्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ॥ गौरवात्तव राजेन्द्र बहून् क्लेशांस्ति तिक्षति ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरनीतिवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ॥ शृण्वतो नास्ति मे ह्यस्ति विचित्राणीह भाषसे १

णः निर्हरंति निःसारयंति ७९ नामर्मसुक्तिं तुर्मस्विव । सभायां त्रौपदीं प्रतिदुर्वचनं वदतां त्वत्पुत्राणामपराधः क्षंतुमयोग्योऽस्तीति भावः ८० अवाचीनानि नीचकर्माणि ८१ । ८२ । ८३ शिष्यस्ते त्वदाज्ञाकारी शासिता पृथिव्याः ८४ भागधेये राज्यांशे पुरस्कृतः । मूर्धाभिषिक्तस्य पांडोः पुत्रास्ते राज्याहर्हाः । अतयाभूतस्याधस्य तव पुत्रास्ते न राज्याहर्हा इत्यर्थः ८५ अनुक्रोशात् दयालुत्वात् आनृशं स्यात् अक्रौर्यात् ८६ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये विदुरवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७४ ॥ १

आर्जवं अवैपम्यं २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ सुधन्वा ब्राह्मणः पर्यंकं अधिरोहत्येव त्वंतुनीचो दैत्यः सन्न किमर्थं तत्प्रन्यास्य न करोषीति भावः ८ । ९ इह स्थाने उपस्थाने मां मुपस्थातुं वां दैत्यब्राह्मणौ अहंपश्येयं १० । ११ । १२ समागच्छत उभयोः संमुखं अगच्छत समागतं संमुखं प्राप्तं १३ विरोचनेन सौवर्णे पीठे मया सह उपवेश्यतामिति प्रार्थितः सुधन्वा उवाच अन्वा लभे स्पृशाम्येव हे प्राहा विदुर उवाच ॥ सर्वतीर्थेषु वास्त्रानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ॥ उभे त्वेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते २ आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ॥ इह कीर्तिपरां प्राप्य मे त्यस्वर्गमवाप्स्यासे ३ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यालोके प्रगीयते ॥ तावत्स पुरुषव्याघ्रस्वर्गलोके महीयते ४ अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं पुरातनम् ॥ विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ५ स्वयंवरो स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ॥ रूपेणा प्रतिमाराजन् विशिष्टपतिकाम्यया ६ विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ॥ प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ७ ॥ केशिन्युवाच ॥ किं ब्राह्मणः स्वच्छ्रेयांसो दिति जाः स्वद्विरोचन ॥ अथ केन स्म पर्यंकं सुधन्वानाधिरोहति ८ ॥ विरोचन उवाच ॥ प्राजापत्यास्तु वैश्रेष्ठावयं केशिनि सत्तमाः ॥ अस्माकं खल्विमेलोकाः के देवाः के द्विजातयः ९ ॥ केशिन्युवाच ॥ इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ॥ सुधन्वा प्रातरागतं तापश्येयं वां समागतौ १० ॥ विरोचन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरुभाषसे ॥ सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टांसे संगतौ ११ ॥ विदुर उवाच ॥ अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमंडले ॥ अथाजगाम तं देशं सुधन्वाराजसत्तम ॥ विरोचनो यत्र विभो केशिन्यासहितः स्थितः १२ सुधन्वा च समागच्छत् प्राहादिकेशिनी तथा ॥ समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ॥ प्रत्युत्थाया स न तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः १३ ॥ सुधन्वा उवाच ॥ अन्वा लभे हिरण्यमयं प्राहादेते वरासनम् ॥ एकत्वं मुपसंपन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह १४ विरोचन उवाच ॥ तवार्हते तु फलकं कूर्चं वाऽप्यथ वा वृसी ॥ सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् १५ ॥ सुधन्वा उवाच ॥ पिता पुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि ॥ वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरम् १६ पिता हिते समासीनमुपासीतैव मामधः ॥ बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंच न बुध्यसे १७ ॥ विरोचन उवाच ॥ हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ॥ सुधन्वान्विपणने तेन प्रश्रंष्टुच्छावये विदुः १८ ॥ सुधन्वा उवाच ॥ हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ॥ प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्रंष्टुच्छावये विदुः १९ ॥ विरोचन उवाच ॥ आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणने कृते ॥ न तु देवेष्वहं स्थातानमनुष्येषु किंचित् २० ॥ सुधन्वा उवाच ॥ पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणने कृते ॥ पुत्रस्यापि सहेतोर्हि प्रहादो नावृत्तं वदेत् २१ ॥ विदुर उवाच ॥ एवं कृतपणौ कृद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ॥ विरोचन सुधन्वानौ प्रहादो यत्रातिष्ठति २२ ॥ प्रहाद उवाच ॥ इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ॥ आशीविषा विवर्द्धावेकमार्गां विहागतौ २३ किं वै सहैवं चरथोन पुराचरथः सह ॥ विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सरूयं सुधन्वना २४

दैत्यस्य त्वया सह साम्यं उपसंपन्नश्चेत् भवेदहं गच्छेयमिति शेषः न तु त्वया सह पकासने आसे उपविशामि १४ फलकं काष्ठपीठं कूर्चं वृसीवर्तितं दर्भमयं पीठं वा तव अर्हते योग्यं भवति १५ । १६ उपासीतसेवते अधः स्थित्वेति शेषः १७ मध्ये आवयोः कः श्रेष्ठ इति प्रश्नं ये विदुस्तान् पृच्छाव १८ । १९ । २० । २१ । २२ सहनचरितं वैराद्य २३ । २४

२५ पीवरीपुष्पाकृता मधुपर्कधौतकल्पिता २६ पथिष्विति प्रश्नानेर्णयेनैतत्प्राप्तमितिभावः २७ । २८ । २९ दुर्विवेकादुष्टविवेककर्ता अन्याध्यवक्तव्यार्थः किंवसेत्किंदुःखंप्राप्नुयात् ३० अधि
वित्राकृतसपत्नीकास्त्रीतारात्रिवसेतद्वदुःखंप्राप्नुयात् ३१ नगरेइति शरणमलभमानः सुधार्तः शत्रुभिर्वेष्टितश्चयतदुःखंलभतेसः अनृतसाक्ष्यवक्ताऽपिलभेतेत्यर्थः ३२ पंचपूर्वजान्पश्वनृतेअजादि
पश्वर्धमनृतेउकेसतिहंतिनाशयति परलोकात्त्यावयति एवमुत्तरत्र ३३ भूमितुल्याकेशिनीतदर्थंअनृतंभूम्यनृतं ३४ अंगिराः सुधन्वनः पिता त्वत्त्वत्तः २५। ३६ । ३७ पादप्रक्षालनंहरिद्रया

॥ २९॥

विरोचनउवाच ॥ नमेसुधन्वनासख्यंप्राणयोर्विपणावहे ॥ प्रहादतत्त्वंपृच्छामिमाप्रश्नमनृतंवदेः २५ ॥ प्रहादउवाच ॥ उदकंमधुपर्कवाऽप्यानयंतुसुधन्व
ने ॥ ब्रह्मन्मर्चनीयोऽसिश्चेतागौःपीवरीकृता २६ ॥ सुधन्वोवाच ॥ उदकंमधुपर्कंचपथिष्वेवार्पितंमम ॥ प्रहादत्वंतुमेतथ्यंप्रश्नप्रब्रूहिपृच्छतः ॥ किंब्राह्म
णाःस्विच्छेयांसउताहोस्विद्विरोचनः २७ ॥ प्रहादउवाच ॥ पुत्रएकोममब्रह्मस्त्वंचसाक्षादिहास्थितः ॥ तयोर्विवदतोःप्रश्नकथमस्मद्विधोवदेत् २८
॥ सुधन्वोवाच ॥ गांप्रदद्यास्त्वौरसाययद्वाऽन्यत्स्यात्प्रियंधनम् ॥ द्वयोर्विवदतोस्तथ्यंवाच्यंचमतिमंस्त्वया २९ ॥ प्रहादउवाच ॥ अथयोनैवप्रब्रूयात्स
त्यंवायदिवाऽनृतम् ॥ एतत्सुधन्वन्पृच्छामिदुर्विवेकास्मर्किंवसेत् ३० ॥ सुधन्वोवाच ॥ यांरात्रिमधिवित्रास्त्रीयांचैवाक्षपराजितः ॥ यांचभाराभितसांगो
दुर्विवेकास्मतांवसेत् ३१ नगरेप्रतिरुद्धःसत्त्वहिर्दारेबुभुक्षितः ॥ अमित्रान्भूयसःपश्येद्यःसाक्ष्यमनृतंवदेत् ३२ पंचपश्वनृतेहंतिदशहंतिगवानृते ॥ शतम
श्वानृतेहंतिदशहंसपुरुषानृते ३३ हंतिजातानजातांश्चहिरण्यार्थेऽनृतंवदन् ॥ सर्वभूम्यनृतेहंतिमास्मभूम्यनृतंवदेः ३४ ॥ प्रहादउवाच ॥ मतःश्रेयानंगिरा
वैसुधन्वात्वद्विरोचन ॥ माताऽस्यश्रेयसीमातुस्तस्मात्त्वंतेनवैजितः ३५ विरोचनसुधन्वाऽयंप्राणानामीश्वरस्तव ॥ सुधन्वन्पुनरिच्छामिद्वयादतंविरो
चनम् ३६ ॥ सुधन्वोवाच ॥ यद्धर्ममृणीथास्त्वंनकामादनृतंवदीः ॥ पुनर्ददामितेपुत्रंतस्मात्प्रहाददुर्लभम् ३७ एषप्रहादपुत्रस्तेमयादतोविरोचनः ॥
पादप्रक्षालनंकुर्यात्कुमार्याःसन्निधौमम ३८ ॥ विदुरउवाच ॥ तस्माद्राजेंद्रभूम्यर्थेभानृतंवक्तुमर्हसि ॥ मागमःसमुतामात्योनाशंपुत्रार्थमब्रुवन् ॥ नदे
वादंडमादायरक्षंतिपशुपालवत् ॥ यंतुरक्षितुमिच्छंतिबुद्ध्यासंविभजंति ४० यथायथाहिपुरुषःकल्याणकुरुतेमनः ॥ तथातथाऽस्यसर्वार्थाःसिद्ध्यंते
नात्रसंशयः ४१ नैनंछंदांसिष्टजिनात्तारयंतिमायाविनंमाययावर्तमानम् ॥ नीडंशकुंताइवजातपक्षाश्छंदांस्येनंप्रजहत्यंतकाले ४२ मद्यपानंकलहंपूगवै
रंभार्यापत्योरंतरंज्ञातिभेदम् ॥ राजद्विष्टंस्त्रीपुंसयोर्विवादंवर्ज्यादुर्ध्वपंथाःप्रदुष्टः ४३

पादधावनं कुमार्याःकेशिन्याःविवाहे वंपत्योःपरस्परंहरिद्रयापादधावनंकुर्वतीतिप्रसिद्धं अस्थैवभार्याकेशिनीभवत्वित्यर्थः ३८ प्रकृतेआख्यायिकोपयोगमाह तस्मादिति अनुवन्सत्यमितिशे
षः ३९ तवदेवंप्रतिकूलंअधीतंचनिष्फलमित्याह त्रयेण नदेवाइति ४० । ४१ छंदांसिवेदाः ४२ अंतरंविभागं विवादंवैरप्रवर्तनं ज्ञातिभेदेकलहेचतवप्रवृत्तिर्नयोग्येतिभावः ४३

सासुद्रिकंहस्तरेखादिपरीक्षकं । वणिजंचोरपूर्वं पूर्वचोरःपश्चाद्वणिग्भूतस्त्वं कूटुलवावंतवा । शलाकधूर्त शलाकयापाशादिनावा शकुनादिकमुक्तायोऽन्यान्वंचयतितं । अरिंविपरीतसाक्ष्यमया
त् । मित्रंपरीक्षकाणामविश्वासात् । कुशीलवंकुत्सितंशीलंवातिअनुसरतीतितं नर्तकीदासं विटोन्मत्तादिकंवा । तवतुकूटयुतकारीशकुनिःकुशीलवएवप्रमाणं ४३ सत्कर्मद्वाराऽपितस्यसाधु
त्वंनभंतव्यमित्याह मानेति मानःलोकेषुउत्कर्षः तदर्थान्यमिहोत्रादीनिमयदानीत्यर्थः मौनंघ्यानं ४५ कुंडाशीमगमक्षः जीवतिमर्तरिजाराजातः कुंडस्तेननिमित्तनाशितुंशीलः । सोमविक्रयी
प्रसिद्धः । पर्वकारःशरकृतआयुधमात्रकर्तृत्यर्थः । सूचीसूचकोनक्षत्रादीनां परदोषाणांच ज्योतिषिकःपिशुनोवा ४६ काकःकाकवत्क्षतोद्वर्तनेनदुःखितस्यापिदुःखप्रदः । नास्तिकःपरलोकादि
द्वेषी४७सुवप्रगहणःराजकीयवृत्तिबलेनसर्वेभ्योवणिग्भ्यःसुवेणधान्यादिकमादत्ते'स्त्रींभीमाहक'इतिभाषायांप्रसिद्धः ग्रामपुरोहितइत्यन्ये । व्रात्यःअतीतोपनयनकालःपतितसावित्रीकोवा । की

सासुद्रिकंवणिजंचोरपूर्वंशलाकधूर्तंचचिकित्सकंच ॥ अरिंचमित्रंचकुशीलवंचनैतान्साक्ष्येत्वधिकुर्वीत सप्त ४४ मानाग्निहोत्रमुत्तमानमौनंमानेनाधीतमुत्तमान
यज्ञः ॥ एतानिचत्वार्यभयंकराणिभयंप्रयच्छंत्ययथाकृतानि ४५ अगरदाहीगरदःकुंडाशीसोमविक्रयी ॥ पर्वकारश्चसूचीचमित्रध्रुवपारदारिकः ४६ भ्रूण
हागुरुतल्पीचयश्चस्यात्पानपोद्विजः ॥ अतितीक्ष्णश्चकाकश्चनास्तिकोवेदनिंदकः ४७ सुवप्रगहणोव्रात्यःकीनाशश्चात्मवानपि ॥ रक्षेत्युक्तश्चयोर्हिस्यात्सर्वे
ब्रह्महभिःसमाः ४८ तृणोल्कयाज्ञायतेजातरूपंवृत्तेनभद्रोव्यवहारेणसाधुः ॥ शूरोभयेष्वर्थकृच्छ्रेषुधीरःकृच्छ्रेष्वापत्सुसुहृदश्चारयश्च ४९ जरारूपंहरतिहि
दैर्यमाशामृत्युःप्राणान्धर्मचर्यामसूया ॥ क्रोधःश्रियंशीलमनार्थसेवाहियंकामःसर्वमेवाभिमानः ५० श्रीर्मंगलात्प्रभवतिप्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ॥ दाक्ष्यात्तुक्रुते
मूलंसंयमात्प्रतितिष्ठति ५१ अष्टौगुणाःपुरुषंदीपयंतिप्रज्ञाचकौल्यंचदमःश्रुतंच ॥ पराक्रमश्चाबहुभाषिताचदानंयथाशक्तिकृतज्ञताच ५२ एतान्गुणांस्ता
तमहानुभावानेकोगुणःसंश्रयतेप्रसह्य ॥ राजायदासत्क्रुतेमनुष्यंसर्वान्गुणानपेगुणाविभाति ५३ अष्टौनृपेमानिमनुष्यलोकेस्वर्गस्यलोकस्यनिदर्शनानि ॥
चत्वार्येषामन्ववेतानिसाद्विश्वत्वारिचैषामनुयांतिसंतः ५४ यज्ञोदानमध्ययनंतपश्चचत्वार्येतान्यन्ववेतानिसाद्विः ॥ दमःसत्यमार्जवमानृशंस्यंचत्वार्येतान्यनु
यांतिसंतः ५५ इज्याध्ययनदानानितपःसत्यंक्षमाघृणा ॥ अलोभइतिमार्गाऽयंधर्मस्याष्टविधःस्मृत ५६ तत्रपूर्वचतुर्वर्गोदंभार्थमपिसेव्यते ॥ उत्तरश्चचतुर्व
र्गोनामहात्मसुतिष्ठति ५७ नसासभायत्रनसंतिवृद्धानतेवृद्धायेनवदंतिधर्मम् ॥ नासौधर्मोयत्रनसत्यमस्तिनतत्सत्यंचछलेनाभ्युपेतम् ५८ नाशकंर्षकः । आत्म

वान्समर्थाऽपियोरक्षेत्युक्तोहिस्यात् । एतेष्वचंद्रयंस्त्वत्पुत्रेषुदृष्टं ४८ तृणोल्कयातृणज्वालायाजातरूपंरूपवद्वस्तुज्ञायतेऽधकारेसति । भद्रोवृषःधर्मइतियावत् । वृत्तेनशीलेनसोऽस्तिनास्तीति
ज्ञायते । व्यवहारेणअहिंसादिप्रधानेन । कृच्छ्रेषुदुर्भिक्षादिसंकटेषु । त्वत्पुत्रेषुधर्मःसाधुत्वंचनास्तित्यर्थः ४९ जरेति त्वत्पुत्रेऽभिमानदोषोऽस्ति ५० श्रीरिति दाक्ष्यंशीघ्रकारित्वं त्वयिसं
यमाभावाद्भ्रष्टाःस्थास्याति ५१ अष्टाविति राज्ञापुरस्कृतंपुरुषं प्रज्ञादयोहठादनुसरंतीतिश्लोकद्वयार्थः ५२ एषगुणोराजसत्कारविभातिभासयति कर्णादिषुसत्कृतेषुआगंतुकाएतेगुणाःसंतिनस्वा
भाविकाः अतस्तेनोपयोक्ष्यंतइतिभावः ५३ इमानिवक्ष्यमाणानि अन्ववेतानि नित्यसंबद्धानि अनुयांतियत्नेनमजांति ५४। ५५। ५६ तत्रेति असत्यपिदमादोदंभार्थपज्ञादिसंभवात् ५७। ५८

रूपं विनयमुद्रा श्रुतं अध्ययनं विद्यादेवताद्युपासनं चित्रभाष्ययुक्तियुक्तवचनं दशसंस्मृतांगुणाः इति पाठे तद्युक्तः सहसंस्कृते पते जायते तेन सरसंगः कर्तव्य इति भावः ५९ पापकीर्तिः कलंकित्वे
न प्रसिद्धः ६० । ६१ । ६२ । ६३ दंदशूको मर्मच्छेता निपुणः अप्रियवाक् नचिरात्शीघ्रम् ६४ नरुच्छं समस्तपदं सुखवाची ६५ आगमयति आनयति ६६ वर्षा इत्येतत्संयोगे
द्वितीया ६७ । ६८ गतपारं प्राप्तस्त्वम् ६९ परिपाकसुखं कर्म स्वत्पुत्रान् कुर्वति अन्यायेन च सुखं लिप्संति तच्च विपरीतमेवेत्याह घनेनेति ७० आत्मवतां जितचित्तानां प्रच्छन्नपापो दुर्यो
धनः ७१ प्रभवः माहात्म्यं । प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे इति मेदिनी । नाभिगंतव्यः नाभिगंतुं शक्योऽनेतत्वात् ७२ ज्ञातिपुत्रानां जीवदुर्घोषनः ७३ शूराः पांडवाः सर्वत्र सुवर्णमा
सत्यं रूपं श्रुतं विद्याकौल्यं शीलं बलं धनम् ॥ शौर्यचित्रभाष्यं च दशमे स्वर्गयोनयः ५९ पापं कुर्वन् पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ॥ पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पु
ण्यमत्यंतमश्नुते ६० तस्मात्पापं न कुर्वति पुरुषः शंसितव्रतः ॥ पापं प्रज्ञानाश्रयति क्रियमाणं पुनः पुनः ६१ नष्टप्रज्ञः पापमेवानित्यमारभते नरः ॥ पुण्यं प्रज्ञां व
र्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ६२ वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेवानित्यमारभते नरः ॥ पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स्मगच्छति ॥ तस्मात्पुण्यानि पेवेत पुरुषः सुसमाहितः
६३ असूयको दंदशूको निपुणो वैरुच्छठः ॥ स रुच्छं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ६४ अनसूयुः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन् सदा ॥ न रुच्छं महदाप्नोति सर्व
त्र च विरोचते ६५ प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः संपंडितः ॥ प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्माधैः शकोति सुखमेधितुम् ६६ दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ अष्टमा
सेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ६७ पूर्वे वयसितत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ॥ यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ६८ जीर्णमन्नं प्रशंसति भार्या च गतयौ
वनाम् ॥ शूरं विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ६९ घनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपि धीयते ॥ असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ७० गुरुरात्मवतां शास्ता
शास्ताराजादुरात्मनाम् ॥ अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वै स्वतो यमः ७१ ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ॥ प्रभवो नाभिगंतव्यः स्त्रीणां दुश्चरित
स्य च ७२ द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिपुत्रार्जवी ॥ क्षत्रियः शीलभागाजंश्चिरं पालयते मही ७३ सुवर्णपुष्पां प्रथिवीं चिन्वति पुरुषास्त्रयः ॥ शूरश्च कृतवि
द्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ७४ बुद्धिश्चेष्टानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ॥ तानि जंघाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ७५ दुर्योधनेऽथ शकुनौ मूढे दुःशासने
तथा ॥ कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ७६ सर्वैर्गुणैरुपेतास्तु पांडवा भरतर्षभ ॥ पितृवत्त्वयि वर्तते ते पुत्रवत्स्वपुत्रवत् ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योग
पर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहोतृवाक्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७७ ॥ विदुर उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ आत्रेयस्य च संवा
दं साध्यानां चेतिनः श्रुतम् १ चरंतं हंसरूपेण महापिंसं शितवतम् ॥ साध्या देवामहाप्राज्ञं पर्यपृच्छंतं वै पुरा २

जइति भावः ७४ बुद्धिरेव येषां फलसिद्धौ साधनं तानि बुद्धिश्चेष्टानि प्रशस्तत मानिकर्माणि । बाहुमध्यानि बाहुबलसाध्यानि मध्यानि । जंघेति गोपनीयत्वं लक्ष्यते तेन कपटसाध्यानि जघ
न्यानि नीचानि । येषां सिद्धौ स्वशिरसि भारः संकटपतितानि नीचतराणि ७५ तत्रात्ययं वतं दुर्योधनादय इति मत्वा प्राह दुर्योधने इति ७६ । ७७ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये
भारतभाष्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ अत्रैवेति १ हंसरूपेण परिव्राजकरूपेण २

अनुमातुं लिगेन ज्ञातुं काव्यां विद्वल्लक्षणाभिधायिनीम् मेमया संश्रुते गुरुभ्य इति शेषः तदेवाह इति रिति घातेः दुःखैरभिधातेऽपि अवैकल्यं । दमः सर्वोद्विजयः । सत्यधर्माः ब्रह्मप्रापकाध
र्माः धारणाध्यानसमाधयः तेषामनुवृत्तिरविच्छेदः । तैश्च ग्रंथिचिज्जडयोरात्मांतःकरणयोरेकलोलीभावं विनीय तयोः पृथक्करणेन शिथिलीकृत्य । प्रियाप्रिये सुखदुःखे । आत्मसमं आत्मसा
म्यं नयीत प्रापयेत् । प्रियाप्रियधर्मिणोऽतःकरणस्यात्मन्यध्यस्तस्य स्वाधिष्ठाने प्रलये सति तयोरेषितत्रैव लय इत्यर्थः । यथारज्ज्वारज्जुसर्पेलीने सति मीपणत्वादयोऽपि तत्रैव लीयंते तद्वत् ४
नाक्रोशेत् न शपेत् यतस्ति तस्मात्तमन्युः क्रोध एव आक्रोशारं दहति ५ रुपतीरोपवती पाठांतरे उपती दाहिकां वा ६ । ७ निर्कृतिं जलक्षमि पृथुं वा ८ बाणैः वाग्बाणैः दधाति पुष्पाति ९ स्वत्पु

॥ साध्या ऊचुः ॥ साध्या देवावयमेते महर्षे दृष्ट्वा भवं तं न शकुमोऽनुमातुम् ॥ श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ३ ॥ हंस उवाच ॥
एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे घृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ॥ ग्रंथि विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मसमं नयीत ४ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ॥ आक्रो
ष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विदति ५ नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नो तनीचोपसेवी ॥ नचाभिमानिनचहीनवृत्तोरूक्षां वाचं रुपतीं वर्जयीत ६ मर्माण्य
स्थानि हृदयं तथाऽमूरूक्षावाचो निर्दहंतीह पुंसाम् ॥ तस्माद्वाचमुपतीं रूक्षरूपां धर्मरामो नित्यशो वर्जयीत ७ अरुंतुदं पुरुषं रूक्षवाचं वाक्कंठैर्वितुदंतं मनुष्याम् ॥
विद्यादलक्ष्मीकृतमंजनानां मुखे निवृद्धां निर्कृतिं वैवहंतम् ८ परश्चेदेनममि विद्वेद्ये तवाणिर्घृशंसुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ॥ सविद्वच्चमानोऽप्यतिदह्यमानो विद्यात्कविः
सुकृतं मे दधाति ९ यदि संतं सेवयति यद्यसंतं तपस्विनं यादिवास्तेन मेव ॥ वासो यथारंगवशं प्रभाति तथा सतेर्पावशमभ्युपैति १० अतिवादं न प्रवदेन्न वा दयेद्योऽ
नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ॥ हंतुं च यो नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयंत्यागताय ११ अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्याहृतं तद्वितीयम् ॥ प्रियं व
देद्याहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वदेद्याहृतं तच्चतुर्थम् १२ यादृशैः सन्निविशते यादृशांश्चोपसेवते ॥ यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पुरुषः १३ यतो यतो निवर्तते ततस्त
तो विमुच्यते ॥ निवर्तनाद्वि सवर्तोन वेति दुःखमण्यपि १४ न जीयते चानुजिगीषतेऽन्यात्र वैरुच्छ । प्रतिघातकश्च ॥ निर्दाप्रशंसा सुसमस्वभावो न शोचते हृष्य
ति नैव चायम् १५ भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ॥ सत्यवादी मृदुर्दातो यः स उत्तमपुरुषः १६ नानर्थकं सांत्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ॥ रंघं परस्य जा
नाति यः समध्यमपुरुषः १७

त्रारूक्षवाचस्त्वमपि तत्संगात्तादृशो भविष्यसीत्याह यदीति
रंगस्य नीलादेर्वशं नीलताम् १० अतिप्रोक्तोऽपि न वदेत् वाचयेद्वा । अनाहतो नैव प्रतिहन्यात् आहतोऽपि पापकं हंतारं यादिहंतुं नेच्छेत् स देवानामपिश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ११ अव्याहृतं
मोक्षं ततोपिश्रेयः सत्यवचनं सत्यमपि प्रियं चेत्ततोऽपिश्रेयः तदपि धर्मादनपेत्ते च त्रैष्ठ्यममित्यर्थः १२ तस्मात्सत्संग एव त्वयाऽपि कर्तव्य इत्याशयेनाह यादृशैरिति १३ यतो यत इति
यथा स्वमेवाह्याद्विषयान्निवृत्तस्तज्जेन दुःखेन मुच्यते । एवं जायते स्वाप्तावेपयजेन सुषुप्तौ समाधौ च सर्वतो निवृत्तौ दुःखलेशमपि न मजतेऽतो निवृत्तिरेव त्वया कायंति भावः १४ अ
स्यामवस्थायां पुरुषस्य न किंचिद्दुःखादिकमस्तीत्याह न जीयते चेति । नानुजिगीषते इति पाठे नापुरुषः १५ भावकल्याणं अभावे अकल्याणं १६ अनर्थकं मिथ्यानसांत्वयति १७

उपहतोगदयाघोषयात्रायांभवंस्ताडितः । अभिशस्तःअमितःशस्त्रविदीर्णः । मन्वुवशात्क्रोधवशात् नावर्ततेनक्तुमर्वाति यतःकृतघ्नःपांडवेस्तदामोचितोऽपितदुपकारंहरंयेव एताःकृताः
चित्तस्यवृत्तयःअधमस्यैव १८ अधमलक्षणमाह नेति परेभ्यःगुरुभ्यः आत्मन्येवशंकितः विश्वासहीनः १९ । २० । २१ महाकुलेभ्यद्विस्फुरीप्सितइतिकर्मणिचतुर्थी २२ तपःकृच्छ्रंवा
द्रायणादि दमःहंद्रियजयः । ब्रह्मवित्तब्राह्मणस्यधनं वेदाध्ययनंवेदाध्यापनं । वितानाःयज्ञकर्माणि सम्यग्वृत्ताश्चये तानि । क्रीबत्वंविधेयापेक्षया । महाकुलानिविद्धि २३ नव्ययतेनचलति

दुःशासनस्तूपहतोऽभिशस्तोनावर्ततेमन्वुवशात्कृतघ्नः ॥ नक्तस्यचिन्मित्रमथोदुरात्माकलाश्चैताअधमस्यैहपुंसः १८ नश्रद्धातिकल्याणंपरेभ्योऽप्यात्मशं
कितः ॥ निराकरोतिमित्राणियोवेसोऽधमपुरुषः १९ उत्तमानेवसेवेतप्राप्तकालेतुमध्यमान् ॥ अधमास्तुनसेवेतयइच्छेदूतिमात्मनः २० प्राप्नोतिवैचित्तमस
द्वलेननित्योत्थानात्प्रज्ञयापौरुषेण ॥ नत्वेवसम्यग्लभतेप्रशंसानवृत्तमाप्नोतिमहाकुलानाम् २१ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ महाकुलेभ्यःस्पृहयंतिदेवाधर्मार्थनित्याश्च
बहुश्रुताश्च ॥ पृच्छामिक्वांविदुरप्रश्नमेतंभवंतिवैकानिमहाकुलानि २२ ॥ विदुरउवाच ॥ तपोदमोब्रह्मवित्तंवितानाःपुण्याविवाहाःसततान्नदानम् ॥ येष्वेवैते
सप्तगुणावसंतिसम्यग्वृत्तास्तानिमहाकुलानि २३ येषांनवृत्तंव्यथतेनयोनिश्चितप्रसादेनचरंतिधर्मम् ॥ येकीर्तिमिच्छंतिकुलेविशिष्टांत्यक्तानृतास्तानिमहाकु
लानि २४ अनिज्ययाकुविवाहैवेदस्योत्सादनेनच ॥ कुलान्यकुलतायांतिधर्मस्यातिक्रमेणच २५ देवद्रव्यविनाशेनब्रह्मस्वरूपेणच ॥ कुलान्यकुलतायां
तिब्राह्मणातिक्रमेणच २६ ब्राह्मणानांपरिभवात्परिवादाच्चभारत ॥ कुलान्यकुलतायांतिन्यासापहरणेनच २७ कुलानिसमुपेतानिगोभिःपुरुषतोऽर्थतः ॥ कुल
संख्यांनगच्छंतियानिहीनानिवृत्ततः २८ वृत्ततस्त्वविहीनानिकुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यांचगच्छंतिकर्षातिचमहद्यशः २९ वृत्तंयत्नेनसंरक्षेद्वित्तमे
तिचयातिच ॥ अक्षीणोवित्ततःक्षीणोवृत्ततस्तुहोहोतः ३० गोभिःपशुभिरश्वैश्चकृप्याचसुसमृद्धया ॥ कुलानिनप्ररोहंतियानिहीनानिवृत्ततः ३१ मानःकु
लेवैरकृत्काश्चिदस्तुराजाऽमात्योमापरस्वापहारी ॥ मित्रद्रोहीनैकृतिकोऽनृतीवापूर्वाशीवापितृदेवातिथिभ्यः ३२ यश्चनोब्राह्मणाह्न्याद्यश्चनोब्राह्मणान्नादि
षेत् ॥ ननःससमितिगच्छेद्यश्चनोनिर्वपेत्कृपिम् ३३ वृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूचता ॥ सतामेतानिगेहेपुनोच्छिद्यंतेकदाचन ३४ श्रद्ध
यापरयाराजपुनीतानिसत्कृतिम् ॥ प्रवृत्तानिमहाप्राज्ञधर्मिणांपुण्यकर्मिणाम् ३५ सूक्ष्मोऽपिभारंरुपतेस्यंदनोवैशक्तोवोढुंनतथाऽन्येमहीजाः ॥ ए
वंयुक्ताभारसहामवंतिमहाकुलीनानतथाऽन्येमनुष्याः३६

परिभवात्ताडनात् परिवादात्निंदातः २७ गोभिर्वर्गिभ्यश्चैत्यर्थः पुरुषतःसत्पुरुषैः अर्थतःधनैश्च कुलानिकुलसंख्यां कुलेषुगणनांसमुपेतानिमवंति २८ वृत्ततःधर्मेणकर्षतिआहरंति
२९ । ३० गोभिर्विद्याभिः ३१ नैकृतिकः कपटी । वैरकृदादयः कुलघ्रादित्यर्थः ३२ प्रसंगावृत्तलक्षणमाह यश्चेति नइतिअस्मच्छब्दस्यादेशचतुष्टयननःसइतिपाठे । नतस्येतिपा
ठेतुत्रयमेव निर्वपेत्कृपिम् । पितृनितिपाठे नोनिषेधार्थः ३३ नोच्छिद्यंतेकिंत्वतिथीनुपगच्छंत्येव ३४ सत्कृतिस्तत्कारंकरुप्रवृत्तानितृणादीनि ३५ युक्ताःस्यंदनवदविकलाः ३६

प्रकृतमाह मतदिति तवतुशंकाकुलस्य मय्यपिमित्रत्वबुद्धिर्नास्तीतिभावः । संगतानिसंबंधमात्राणि ३७ मूर्खस्यतुदुषांभवादेः कुलशिलादिभिरसंबद्धोऽपिकर्णादिभिर्ब्रभावेनास्तीत्याशये
नाह यज्ञाति बंधुसंबंधी मित्रंउपकारकृत् ३८ पारिव्रजमतः चलबुद्धेः ३९ समभिवर्ततेसम्यगमितप्रवर्ततेनतुस्पृशंति । समभिवर्ततइत्यपिपठति ४० अग्रमेवः ४१ मित्राणांहितायेति
शेषः ४२ अनर्थयन्प्रार्थनाशून्यः लुब्धस्तुमित्राणांसारफलगुत्वेनजानातीत्यतःसकार्यार्थीवणिक्तुल्योनतुमित्रम् ४३ संतापात्तद्विषयोमातृशोकात् ४४ अनवाप्यंनमाप्यं शोकेनशोकमा
त्रेणदृष्टमितिशेषः ४५ दुःखादेरागमापायित्वावपिनशोकादिकंकर्तव्यमित्याह पुनरिति ४६ सर्वपुरुषमात्रं ४७ षड्मनसासह श्रोत्रादीनिपंचस्त्रवते स्वार्थाद्विश्रयति ततोविषयेवनात्
नतन्मित्रंयस्यकोपादिभेतियद्वामित्रंशंकितेनोपचर्यम् ॥ यस्मिन्मित्रेपितरीवाश्वसीततद्वैमित्रंसंगतानीतराणि ३७ यःकाश्चिदप्यसंबद्धोमित्रभावेनवर्तते ॥
सएवबंधुस्तन्मित्रंसागतिस्तत्परायणम् ३८ चलचित्तस्यैवपुंसोवृद्धानुपसेवतः ॥ पारिव्रजमतेनित्यमध्रुवोमित्रसंग्रहः ३९ चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां
वशानुगम् ॥ अर्थाःसमभिवर्ततेहंसाःशुष्कंसरोयथा ४० अकस्मादेवकुप्यंतिप्रसीदंत्यनिमित्ततः ॥ शीलमेतदसाधूनामभ्रपारिप्लवंयथा ४१ सत्कृताश्चकृतार्था
श्चमित्राणानभवंतिये ॥ तान्मृतानपिक्रव्यादाःकृतघ्नान्नोपभुंजते ४२ अर्चयेदेवमित्राणिसतिवाऽसतिवाधने ॥ नानर्थयन्प्रजानातिमित्राणांसारफलगुताम्
४३ संतापाद्भयतेरूपंसंतापाद्भयतेबलम् ॥ संतापाद्भयतेज्ञानंसंतापाद्वाधिमृच्छति ४४ अनवाप्यंचशोकेनशरीरंचोपतप्यते ॥ आमित्राश्चप्रहृष्यं
तिमास्मशोकेमनःकथाः ४५ पुनर्नरोम्रियतेजायतेचपुनर्नरोहीयतेवर्द्धतेच ॥ पुनर्नरोयाचतियाच्यतेचपुनर्नरःशोचतिशोच्यतेच ४६ सुखंचदुःखंचमवा
भवौचलाभालाभौमरणंजीवितंच ॥ पर्यायशःसर्वमेतेस्पृशंतितस्मादीरोनचहृष्येन्नशोचेत् ४७ चलानिहीमानिषडिन्द्रियाणितेषांयद्यद्वर्द्धतेयत्रयत्र ॥ तत
स्ततःस्त्वतेबुद्धिरस्यच्छिद्रोदकुंभादिवनित्यमंभः ४८ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ तनुरुद्धःशिखीराजामिथ्योपचरितोमया ॥ मंदानांममपुत्राणायुद्धेनांतंकरिष्याति
४९ नित्योद्विग्नमिदंसर्वंनित्योद्विग्नमिदंमनः ॥ यत्तत्पदमनुद्विग्नंतन्मेवदमहामते ५० ॥ विदुरउवाच ॥ नान्यत्रविद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्र
लोभसंत्यागाच्छांतिपश्यामितेऽनघ ५१ बुद्ध्याभयंप्रणुदातितपसार्विंदतेमहत् ॥ गुरुशुश्रूषयाज्ञानंशांतिर्योगेनविंदति ५२ अनाश्रितादानपुण्यंवेदपुण्यम
नाश्रिताः ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्ताविचरंतीहमोक्षिणः ५३ स्वधीतस्यसुयुद्धस्यसुकृतस्यचकर्मणः ॥ तपसश्चसुतप्तस्यतस्यांतेसुखमेवते ५४

४८ तनुःशरीरमभिव्यक्तिस्यानंकाष्ठं तन्नरुद्धोऽनभिव्यक्तःशिखीअग्निस्तथाऽयंराजाधर्मेणरुद्धः तनुनासूक्ष्मेणधर्मेणवाकृद्धः ४९ उद्विग्नंभीतंचलितंच अनुद्विग्नमभयमचलंच पदंपदनीयं
माप्यंब्रह्म ५० तत्प्राप्तिसाधनान्येवाह नान्यत्रेति विद्याऽध्ययनजा तपःस्वधर्माचरणं त्वंतुलोभी तत्पदंमःसुमनहइतिभावः । शांतिकल्याणं ५१ पुद्गयाआत्मज्ञानेन भयंसंसारंविंदतेमह
त्सुहृदशास्त्रादिकंलभते । ततोऽगुरुशुश्रूषयाज्ञानंयजं । योगेनसर्वचित्तवृत्तिनिरोधेनशांति ५२ शांतिप्राप्तोसर्वतुच्छमित्याह अनाश्रिताइति दानजपुण्यंतत्फलंस्वर्गादीत्यर्थः अ
नाश्रिताःनाश्रयंतेतुच्छत्वात्तस्य ५३ तस्यातेस्वधीतादीनांकर्मणामंतेनाशे सुखपरमानंदंविंदते । जगरकारणदर्शनादेवसकलकर्मनाशेसति अकारणंशुद्धंप्राप्नोतीत्यर्थः । क्षीयंते
चास्यकर्माणितास्मिन्ष्टेपरावरे । परोहिरण्यगर्भोऽवरोनीचोयस्मात्कारणात्स्मिन्ष्टेसति ५४

तदन्यदुःखरूपमेवेत्याह स्वास्तीर्णानीति भिन्नाः भेददृष्टि भेदाः ॥ 'द्वितीयाद्विभवाति' इति श्रुतेरद्वैततत्त्वात्प्रच्युता इत्यर्थः । पक्षेभिन्नाः ज्ञातिभेदवन्तः ५९ प्रशमनक्रोधं ५६ योगः अलब्धलाभः क्षेमलब्धपरिपालनं तदुभयं न कल्पते न युज्यते ५७ तदेवाह संपन्नमिति संपन्नक्षीरादिसंपत्तिः ५८ तंतवः कुलतंतवः पांडवाः आप्यायिताः स्वयैव संवर्द्धिताः पूर्वरूपमार्थं तनवः सूक्ष्माः बाला इत्यर्थः बहुलाः समाः बहून्संवत्सरान् । बहुत्वात्तबंधूनामन्येषांचक्रुषीणांबहुत्वात् वने आयासान्सहंति अतः सता उपमा भवति पांडवा इव संतत इति लोके वदंति । अतः सत्तमाः पांडवास्त्वयानवंचनीया इति भावः ५९ अन्येतु ज्ञातयानपांडवतुल्या इत्याह धूमायंते इति व्यपेतानि पृथग्भूतानि ६० ब्राह्मणादिसाहचर्यात् ज्ञातयोऽप्यत्रायुद्धार्थिन एव ग्राह्याः तादृशाश्च पांडवानां जिघांसंतः पतिष्यंत्येवेत्यर्थः ६१

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्नानवै भिन्ना जातुनि द्रालभंते ॥ नस्त्रीपुराजनरतिमासु वंति न मागधैः स्तूयमानानसूतैः ५९ नवैभिन्ना जातुचरंति धर्मनवै सुखं प्राप्नुवंतीह भिन्नाः ॥ नवैभिन्ना गौरवं प्राप्नुवंति नवैभिन्नाः प्रशमरोचयंति ५६ नवैतेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ॥ भिन्नानां वैमनुजैर्द्रपरायणं न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ५७ संपन्नगोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ॥ संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातिभयम् ५८ तंतवोऽप्यायितानित्यंतनवो बहुलाः समाः ॥ बहून्बहुत्वादायासान्सहंतीत्युपमा सताम् ५९ धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंतिसहितानि च ॥ घृतराशौ लमुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ६० ब्राह्मणेषु च येशूराः स्त्रीषु ज्ञातीषु गोषु च ॥ वृंतादिव फलपंकुघृतराशुपतंतिते ६१ महानप्येकजो वृक्षो बलवानसुप्रतिष्ठितः ॥ प्रसह्य एव वातेन सस्कंधो मर्दितुं क्षणात् ६२ अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ॥ ते हि शीघ्रतमानवा तान्सहंते न्योन्यसंश्रयात् ६३ एवमनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ॥ शक्यं द्विषंतो मन्यंते वा युद्धं मामिवैकजम् ६४ अन्योन्यसमुपपृष्ठं भादन्योन्यापाश्रयेण च ॥ ज्ञातयः संप्रवर्द्धंते सरसीवोत्पलान्युत ६५ अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः ॥ येषांचान्नानि भुंजीत ये च स्युः शरणागताः ६६ नमनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते ॥ अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ६७ अव्याधिजं कटुकं शीर्षं रोगिपापानुबंधं परुषं तीक्ष्णमुष्णम् ॥ सतापेयं यन्नपि बन्धुसंतो मन्युं महाराजपि वप्रशाम्य ६८ रोगादितान फलान्याद्रियंते नैव लभंते विषयेषु तत्त्वम् ॥ दुःखोपेतारोगिणो नित्यमेव न बुध्यंते धनभोगान्नसौख्यम् ६९ पुराहुर्केनाकरोस्त्वंचो मे भूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ॥ दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पांडितावर्जयंति ७० नतद्वलं यन्मृदुनाविरुध्यते सूक्ष्मो धर्मस्तरसासेवितव्यः ॥ प्रध्वंसिनी कूरसमाहिता श्रीर्दुष्टौ ढागच्छति पुत्रपौत्रान् ७१

एकजः एकाकी प्रसह्यः शक्यः ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ सधनतां कृते विना अनातुरत्वात् कृते च भद्रं तेऽस्तु इत्याशीर्वचनमाप्तत्वं सूचनार्थं ६७ धनवाननातुरश्च त्वं गुणी सन्न शमं प्राप्नुवीत्याह अव्याधिजमिति कटुकं अरोचकं । परुषं क्लृप्तं । तीक्ष्णं छेदकं उष्णं दुःसहस्पर्शं । पेयं गिलनीयं । मन्युं दैन्यं । 'मन्युर्दैन्ये कृतौ कुषि' इति कोशात् प्रशाम्य शान्तिं जमां प्राप्नुहि ६८ सतापाद्याधि मृच्छतीत्युक्तमतस्तौ द्वावापि निर्दिष्टे फलानि पुत्रपश्वादीनि । तत्त्वमिष्टानिष्टविवेकं पित्तोपहतरसनत्वात् एवं सर्वत्र भोगः कथादिसंगः धनादिजं सुखं लब्धमपि न बुध्यंते । अतः सतापं जागरादिद्वारारोगोत्पादकं त्यजेत्यर्थः ६९ कितवत्वं द्यूतप्रियत्वं ७० मृदुना सहिष्णुना धर्मः दायविमारुह्यः कूरेत् त्वत्पुत्रे समाहिता मृदुना युधिष्ठिरेण प्रोढा सती ७१

मेढीभूतः स्वयं निर्व्यापारोऽपि परितः संचरमाणानां बलीवर्दानामिव पुत्राणां यथेष्टप्रचारनिरोधकः ७३ अंतरं मेदं स्थापय युद्धाग्निवर्तयस्व ७४ ॥ इति श्री उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपेष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ७५ ॥ सप्तदशोति १ दानूनां भवानां समूहो दानवतां स्मिन् । सुपांसुलुगिति सप्तम्या लुक्छादेशो वा । इन्द्रस्य धनुः वर्षासु दृश्यमानं अनाम्बं धूमज्योतिषोः सन्निपातरूपत्वात् नामयितुमयोग्यं नमतः नामयतः मरीचिनः मरीचिमतः सूर्यचंद्रादेः । व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इति । पादानुरश्मीन् । आकाशहननादिकमकार्यं कुर्वतोऽतिमूढानित्यर्थः २ अशिष्यं शासनानर्हदुर्योधनादियः शास्ति । तुष्येत् अल्पलाभेनेति शेषः । द्विषंतं भजते स्वकार्यार्थमिति शेषः । कार्यमेवाह भद्रमश्नुते इति शत्रुसेवया स्त्रीरजयाचयो भद्रमश्नुते तौ द्वौ मूर्खौ इत्यर्थः । यः कथ्यते किंचित्कृत्वाश्चाघते सः षष्ठो मूर्खः ३ अभिजातः कुलीनः ४ श्वशुरः सन् यो वध्वा पुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासं तत्पित्रादिभिरिव मन्यते स एकादशः । वध्वास्तु पयाभूतया अव

धार्तराष्ट्राः पांडवान्पालयंतु पांडोः सुतास्तव पुत्रांश्च पांतु ॥ एकारिभिन्नाः कुरवो ह्येककार्या जीवंतुरा जनसुखिनः समृद्धाः ७२ मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वग्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ॥ पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्व स्वयं शस्तातरक्षन् ७३ संघत्स्वत्वं कौरवपांडुपुत्रैर्मर्तितं स्तरं रिपवः प्रार्थयंतु ॥ सत्ये स्थितास्तेन रदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेंद्र ७४ ॥ इति श्री महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहोतवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ सप्तदशे मानराजेंद्र मनुः स्वायं भुवोऽब्रवीत् ॥ वैचित्रवीर्यपुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः १ दानवेंद्रस्य च धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ॥ अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान् पृकृतस्तथा २ यश्चाशिष्यं शास्ति वैयश्च तुष्येद्यश्चातिवेलं भजते द्विषंतम् ॥ स्त्रियश्च योरक्षति भद्रमश्नुते यश्चायाच्यं याचते कथ्यते वा ३ यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चावलोलिनानित्यवैरी ॥ अश्रद्धधानाय च योऽब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेंद्र ४ वध्वाऽवहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वाऽवसन्नभयो मानकामः ॥ परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियंचयः परिवदतेऽतिवेलम् ५ यश्चापिलब्धवानस्मरामीति वादीदत्वाचयः कथ्यति याच्यमानः ॥ यश्चासतः सत्त्वमुदानयति एतान्नयंति निरयं पाशहस्ताः ६ यस्मिन् यथावर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन् स्तथावर्तितव्यं स धर्मः ॥ मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्याचारः साधुना प्रत्युपेयः ७ जरारूपं हरति हि धैर्यमाशामृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ॥ कामोऽहिं यं वृत्तमनार्थं सेवाक्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ८ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ शतायु रक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ॥ नामोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ९ ॥ विदुर उवाच ॥ अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो न राधिप ॥ क्रोधश्चात्मविधिस्ताचमित्रद्रोहश्च तानि षट् १०

सन्नमयोनं प्रमयः वधूषिन्नादिभिरापदित्रातोऽपि तत्रैव मानं कामयते यः स द्वादशोः मूर्खः । अन्येतु वध्वासहरार्तं कुर्वन्नापि अभयोमानकामश्चोतिव्याचरुयुः तद्विगीतत्वादुपेक्ष्य परक्षेत्र इत्यनेन सं गृहीतं च ५ दत्वातीर्थवाचादानं कृत्वा गृहे याचकेन याच्यमानः सन्न कथ्यते दानमकृत्वेव श्लाघते । असतो दुष्टस्य सत्त्वं साधुत्वं असतः मृषार्थस्य सत्त्वं सत्यत्वं वा उपानयित समर्थयते सप्तदशो मूर्खः ६ यस्मिन्निति साधुषु पांडवेषु त्वयाऽपि साधुना भवितव्यं इत्याशयः ७ जरोति अभिमानं त्यजेति भावः ८ अभिमानः सर्वहर इत्युक्तेऽभिमानवतां मत्पुत्राणां यदिस्वल्पमेवायुरस्ति तर्हि त्यक्तेऽप्यभिमानेन जीविष्यति यदिव बहुतर्हि सत्यपि तस्मिन्नमरिष्यंतीत्याशयेनाह शतायुरिति ९ अत्यागः उत्कृष्टोऽपराधश्चोर्वादिर्गदानादिर्वा अत्याशय इति पाठे बहुभोजित्वं । आत्मविधिस्तेति पोषणार्थस्य धाजः सन्निरूपं । आत्मपोषणेच्छा शिश्रोदरपरायणतेत्यर्थः १०

असयःखड्गाः भद्रमस्तुते एतेषां पण्णां स्थानेन तव पुत्राः शतायुषो भवन्ति त्वय्यर्थः ११ वृषलीशूद्रा द्विजस्त्रैर्वर्णिकः पानपः मद्यपः १२ आदेशकृत् ग्रामणीः प्रेषकः द्विजान् दास्ये नियोजयन् समेत्य संसृज्य यदि त्वत्पुत्रा अतिमाना द्विजस्य जन्तितर्हि ते पापांश्च वृत्तिहन्तृणां संगस्त्वयानकार्य इति भावः १३ गृहीतवाक्यः विद्यावान् । नयवित्नीतिज्ञः । वदान्यो दाता । गृहीतवाग्योऽनपविद्धवाक्य इति पाठे मितभाषी अनिरस्तगुरुवचनः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ इदं द्यूतं न युक्तमिति वचनं मया उक्तमिति संबंधः २० । २१ भक्तस्य सेवां कुर्वतः २२ अपूर्वपरकीयं स्निग्धाहिस्त्रेह

॥ ३३ ॥

एत एवास्य स्तीक्ष्णाः कृतं त्यागं पिदेहि नाम ॥ एतानि मानवान् प्रतिनमृत्युर्भद्रमस्तुते ११ विश्वस्तस्यैतियोदारानयश्चापि गुरुतल्पगः ॥ वृषलीपातिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत १२ आदेशकृत् द्विजानां प्रेषकश्च यः ॥ शरणागतहाचैव सर्वे ब्रह्महणः समाः ॥ एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतेः १३ गृहीतवाक्येन यविद्ध दान्यः शेषात्र भोक्ता ह्यविहिंसकश्च ॥ नानर्थक्यत्वाकुलितः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् १४ सुलभाः पुरुषाराजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः १५ यो हि धर्मसमाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रिया प्रिये ॥ अप्रिया प्याह पथ्या नितेन राजा सहायवान् १६ त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ॥ ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् १७ आपदर्थे धनं रक्षेद्दारा न रक्षेद्द्वनैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि १८ द्यूतमेतत्पु राकल्पेदष्टवैरकरं चृणाम् ॥ तस्मात् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् १९ उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन्नेदं युक्तं वचनं प्रातिपेय ॥ तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य नरो च ते तवैव चित्रवीर्य २० काकैरिमांश्चित्रवर्हान् मयूरान् पराजयेथाः पांडवान् धार्तराष्ट्रैः ॥ हित्वा सिंहा न क्रोडुकान् गृहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र २१ यस्तात न कुप्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ॥ तस्मिन् भृत्या भर्तुरिव विश्वसंति न चैनमापत्सु परित्यजन्ति २२ न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन राज्यं धनं संजिघृक्षेद पूर्वम् ॥ त्यजन्ति ह्येनं वंचिता वै विरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः २३ कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्याय व्यये चानुरूपं च वृत्तिम् ॥ संगृह्णीयादनु रूपा न्सहायान्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि २४ अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणिकार्याणिकरोत्यतं द्री ॥ वक्ता हि तानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकंप्यः २५ वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याहयश्चापि नियुज्यमानः ॥ प्रज्ञाभिमाना प्रतिकूलवादीत्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः २६ अस्तब्धमक्लीबमदीर्घं सूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ॥ अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदं त्यष्टुगुणोपपन्नम् २७ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ॥ न च त्वरे निशितिष्ठेन्निगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयति २८

वंतोऽपि २३ कृत्यानि परिसंख्याय साध्यासाध्यनिश्चयं कृत्वा तथा वृत्तिभृत्यजीविकां आयव्ययानुरूपं कृत्वेत्यर्थः दुष्कराणि परराष्ट्रग्रहणादीनि २४ अनुकंप्यो माह शोचनस्वीकारेणानुग्राह्य इति प्रार्थयते २५ प्रत्याह प्रत्याख्यानं करोति प्रतिकूलं आज्ञा विरुद्धं वदतीति प्रतिकूलवादी २६ अस्तब्धं दर्पणं । अक्लीबं सामर्थ्यवन्तं । अदीर्घं सूत्रं क्षिप्रकारिणं । सानुक्रोशं सदयं । श्लक्ष्णं मंजुलं । अहार्यं अभेद्यं । अरोगजातीयं रोगशून्यं । उदारं युक्तियुक्तं महार्थं च वाक्यं यस्य तं दूतं मेघं २७ विकाले सायंकाले परस्य अविश्वस्तस्य गेहे न गच्छेत् । प्रार्थयति भोक्तृमिति शेषः २८

संस्पृष्टः बहुकर्तृकत्वेन मिश्रो मंत्रो यस्य त्वाद्दशस्य कर्णोदिसहायवतोरान्नो निन्हवं मंत्रस्य अपहारं न गच्छेत् मादशः तं मंत्रं न दूषयेत् । तैः सर्वैः सह विरोधापत्तेरिति भावः । त्वयि बहुनां शास्ये अहं नाश्वसिमीति न ब्रूयात् किंतु मम किंचित् कार्यमस्तीति तथा व्यवपदेशं व्याजं कृत्वा तादृशान् मंत्रादपसरदेवेत्यर्थः २९ घृणीलज्जावान् सहियोक्तं दंडं अधमणेषु पातयितुं शक्तः क्रूरोऽयमिति लोकापवादमयात् । उद्धृतभूतिः दूरीकृताधिकारः एते व्यवहारे धनदानादौ वर्जनीयाः द्रव्यनाशमयात् एतेभ्यो न ग्राह्यं च । अधमणो घृणीलज्जावांश्चेदतिनिर्वधे न याच्यमानः प्राणानेव जह्यात् एवमन्यत्राप्यहं । त्वमपि नाशमयात् पुत्राय राज्यं मादेहीति भावः ३० । ३१ । ३२ स्वरोध्वानिः तस्य प्रशुद्धिः मंजुलता । वर्णाः कादयः तेषां प्रशुद्धिर्यथा स्थानकरणं विस्पष्टमुच्चारणं । स्पर्शः मृदुता । सौकुमार्यलावण्यम् ३३ मितभुक्तं मितभोजनं आयूनो बहुभोजीति क्षिपं विनिंदन्ति ३४ अनिष्टवेषं क्षपणकादिवेषधरम् ३५ कदर्यं अदातारं । आक्रोशकं गालयितारं ।

न निन्हवं मंत्रगतस्य गच्छेत्संस्पृष्टमंत्रस्य कुसंगतस्य ॥ न च ब्रूयाद्वाश्वसि मित्वयीति सकारणं व्यवपदेशं तु कुर्यात् २९ घृणीराजापुंश्चलीराजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ॥ सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ३० अष्टौ गुणाः पुरुषं दपियंति प्रज्ञाचकौल्यं च श्रुतं दमश्च ॥ पराक्रमश्चा बहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ३१ एतान् गुणां स्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ॥ राजायदासत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेषु गुणो विभर्ति ३२ गुणादशस्त्रा नशीलं भजंते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ॥ स्पर्शश्च गंधश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ३३ गुणाश्च पण्डितभुक्तं भजंते आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च ॥ अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमायून इति क्षिपन्ति ३४ अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ॥ अदेशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान् गृहेन प्रतिवासयेत् ३५ कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च वनौकसं धूर्तममान्यमानिनम् ॥ निरूरिणं कृतवैरं कृतप्रमेतान् भृशान् तोऽपि न जातु याचेत् ३६ संक्षिप्तकर्माणमतिप्रमादं नित्या नृतं चादृढभक्तिकं च ॥ विमृष्टरागं पटुमानिनं चाप्येतां न सेवेत न राधमानपट ३७ सहायबंधनाह्वयः सहायाश्चार्थबंधनाः ॥ अन्योन्यबंधनावेतौ विनान्योन्यं न सिद्धयतः ३८ उत्पाद्यपुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ॥ स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्बुभूषेत् ३९ हितं यत्सर्वभूताना मात्मनश्च सुखावहम् ॥ तत्कुर्यादीश्वरे ह्येतन्मूलं सर्वार्थसिद्धये ४० वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ॥ व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्या वृत्तिभयं कुतः ४१ पश्यदोषान् पांडवैर्विग्रहे त्वं न व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः ॥ पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्रिग्रवा सोयशः प्रणाशो द्विषतश्च हर्षः ४२

अश्रुतं मूलं । वनौकसं कैवर्तकं । धूर्तकितवं । निरूरिणं निर्दयं । हिंस्रकृतवैरमन्येन स्वेन वा ३६ संक्षिप्तकर्माणं आततायिनं सचषड्विधः 'अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेपदाह रश्चैव पदेते आततायिनः' इति प्रसिद्धः । अतिप्रमादं सदाव्यग्रं । विमृष्टरागं त्यक्तस्नेहं । पटुमानिनं कुशलं मन्यम् ३७ एवं निर्गुणानां स्वपुत्राणां पक्षपातेन सगुणान् पांडुपुत्रान् मात्यजेत्पुक्तं ॥ सं प्रतिसर्वेषां मेकमन्येनाभ्युदयं प्रसाध्य स्वहितमेव कुर्वित्याह सहायेत्यादिना ३८ । ३९ ईश्वरे कालांतरिणं फलप्रतिभूते एतदेव स्वपराहिताचरणं मूलं हेतुभूतं एतद्विना ईश्वरेऽपि फलं दातुं न समर्थ इत्यर्थः ४० ननु परहितकरणे स्वहितं कथं स्यादित्यत आह वृद्धिरिति वृद्धिः सहायमेलनेन धनादीनां प्रचयः । वृद्धिरिति पाठे भिन्नसंग्रहधीः । प्रभावः शत्रूणां पराजयः । तेजः तद्धेतुभूतं शौर्यं । सत्त्वबंधनैश्चर्यरूपं । उत्थानं उद्यमः । व्यवसायः निश्चयः । अष्टातिर्जाविकाया अभ्यासः ४१ । ४२

श्वेतोग्रहः धूमकेतुः ४३ । ४४ नीलशत्रुनाशं प्राप्नुयुः ४५ । ४६ परेषां पांडवानां पापचेतसो दुर्विधानायाः ४७ । ४८ आत्माचितं पापात् इदं भस्मादिदं भस्मादित्येवं कृपात्संकल्पात् । कल्याणमूमानंदेन ह्यणि । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामाया । विकृतिर्महदादिः । आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानप्रसिद्धेः ४९ मोक्षानधिकारिणं प्रत्याह यदिति ५० । ५१ । ५२ । ५३ अभिजातबलं कुलबलम् भीष्मस्य कोपस्तव चैवं द्रुपदोऽप्यस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ॥ उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतोग्रहास्तिर्यग्निवापतनखे ४३ तव पुत्रशतं चैव कर्णः पंचचपांडवाः ॥ पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागरां वराम् ४४ धार्तराष्ट्रावनरा जनव्याघ्राः पांडुसुतामताः ॥ मावनं छिधिसव्याघ्रमाव्याघ्रानीनशन्वनात् ४५ न स्याद्वनमृते व्याघ्रानव्याघ्रानस्युर्गते वनम् ॥ वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रानरक्षतः काननम् ४६ न तथेच्छंति कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् ॥ यथैषां ज्ञातुमिच्छंति नैर्गुण्यं पापचेतसः ४७ अर्थसिद्धिपरामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत् ॥ न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवा मृतम् ४८ यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ॥ तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विच्छतिश्च या ४९ यो धर्ममर्थकामं च यथाकालं निषेवते ॥ धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विंदति ५० सन्नियच्छतियो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ॥ सश्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सुनमुह्यति ५१ बलं पंचविधं नित्यं पुरुषाणां निबोधमे ॥ यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ५२ अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ॥ तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिणः ५३ यत्त्वस्य सहजं राजनपितृपैतामहं बलम् ॥ अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ५४ येन त्वेता निसर्वाणि संगृहीतानि भारत ॥ यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ५५ महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ॥ तेन वै रसमासज्यदूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ५६ स्त्रीपुत्राजसुसर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु ॥ भोगेष्वायुषिविश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ५७ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जंतोश्चिकित्सकाः संति न चौषधानि ॥ न होममंत्रानचमंगलानि नार्थवणानाप्यगदाः सुसिद्धाः ५८ सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ॥ नावज्ञेयामनुष्येण सर्वे ह्येतेऽति तेजसः ५९ अग्निस्तेजोमहलोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ॥ न चोपयुंक्ते तद्दारुयावन्नोद्दीप्यते परैः ६० स एव खलु दारुभ्यो यदानिर्मथ्य दीप्यते ॥ तद्दारुचवनं चान्यत्रिदहत्याशु तेजसा ६१ एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ क्षमावंतो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शरते ६२ लताधर्मा त्वंसपुत्रः शालाः पांडुसुतामताः ॥ न लतावर्धते जातु महादुर्मना श्रिता ६३ वनराजं स्तवपुत्रोऽविक्रेयसिंहान्वने पांडवांस्तात विद्धि ॥ सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत् सिंहविनश्येद्युर्हृक्कृते वनेन ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ४४ ॥ विदुर उवाच ॥ ऊर्ध्वप्राणास्तु क्कामंति यूनः स्थविर आयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते १

५४ । ५५ । ५६ । ५७ औषधाद्याश्चिकित्सकाः न संति तैराचिकित्स्य इत्यर्थः । आथर्वणावेदमंत्रा अपि किं पुनर्भाषामं प्रादयः । सुसिद्धाः अमदाः पारदादयः ५८ कुलपुत्रो ज्ञातिः ५९ । ६० । ६१ कुले जाताः पांडवाः ६२ शालाः महावृक्षाः पांडवान् आश्रित्य सपुत्रो वर्द्धस्वेत्यर्थः ६३ त्वत्पुत्राग्निहत्य पांडवा अपि स्नेहाद्वश्ये सुरेवेति भावः ६४ ॥ ॥ इति श्री उद्योगप० नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ऊर्ध्वमिति आयति आगच्छति १

निर्णिज्यप्रज्ञालय आत्मसंस्थां स्वस्थितिं प्रतिवेद्य निवेद्य २ यस्य कर्तव्यस्य भयात् रात्र्यादिषु धनिकत्वप्रथामयात् । अदीयमानस्यादेवन प्रतिगृह्णाति तस्य जीवितं अनर्थव्यर्थम् ३ शल्यकर्ता कांडकः । अवकीर्णानष्ट्रज्ञचर्यः । नोदकार्हे उदकमात्रानहोऽपि अतिथिः भृशं प्रियः प्रियवज्जामात्रादिव दर्वनीषपेवेत्यर्थः ४ श्रुतिविक्रायकप्रसंगादन्यदप्यविक्रेयं यो विक्रीणाति सोऽपि मान्य एवेति विवक्षयाऽविक्रेयाण्याह अविक्रेयमिति ५ दोषवानप्यतिथिः पूज्यः किमुत गुणवानिति वक्तुं दुष्पणानाह अरोषण इति । गतसंधिविग्रहः स्नेहवैररहितः उदासीनवत् रागद्वेषादि राहित्यात् ६ चोद्यः विधेयः सावधान इत्यर्थः । तापसोऽरिद्रोऽप्यतिथिष्वप्रमत्तो भवेत् किं पुनर्भाष्यवानिति भावः ७ दीर्घो बाहू बुद्ध्या दूरस्थमप्यादातुं शक्नुत इत्यर्थः हिंसति हिंनस्ति अतिथिपीठं दत्त्वा साधवेभ्यः आगताय आनीयापः परिनिर्णिज्यपादौ ॥ सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः २ यस्योदकं मधुपर्कचगां च नमंत्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ॥ लोभाद्भयादथकार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ३ चिकित्सकः शल्यकर्ताऽवकीर्णीस्तेनः क्रूरमद्यपो भूणहाच ॥ सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हेः ४ अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं दधिक्षीरं मधु तैलं घृतं च ॥ तिलामांसं फलमूलानि शाकरं कंवासः सर्वगंधा गुडाश्च ५ अरोषणो यः समलोष्टाश्मकां च नः प्रहीणः शोको गतसंधिविग्रहः ॥ निंदाप्रशंसो परतः प्रियाप्रियेत्यज्जुदासीनवदेषभिस्तु ६ नीवारमूलं गुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माऽग्निः कार्येषु चोद्यः ॥ वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरंधरः पुण्यरुदेषतापसः ७ अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ दीर्घो बुद्धिमतो बाहूयाभ्यां हिंसति हिंसेतः ८ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनाति विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुंतति ९ अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः ॥ श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां व्रजगो भवेत् १० पूजनीयामहाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ॥ स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्भक्ष्याविशेषतः ११ पितुरंतः पुरंदद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ॥ गोपुचात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिव्रजेत् १२ भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत चाद्विजान् ॥ अद्रघोऽग्निर्बलवानक्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् १३ तेषां सर्वत्र गंतं जः स्रासुयोनिषु शाम्यति ॥ नित्यं संतः कुले जाताः पावकोपमतेजसः १४ क्षमावंतो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शरते ॥ यस्य मंत्रं न जानंति बाह्याश्चाभ्यंतराश्च ये १५ स राजा सर्वतश्च श्रुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ करिष्यन्नप्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् १६ धर्मकामार्थकार्याणितथामंत्रो न भिद्यते ॥ गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वारहो गतः १७ अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो भिधीयते ॥ नासुहृत्परमं मंत्रं भारताहंति वेदितुम् १८ अपंडितो वाऽपि सुहृत्पंडितो वाऽप्यनात्मवान् ॥ नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः १९ अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ॥ कृतानि सर्वकार्याण्यस्य पारिषदाविदुः २०

मत्ता दूरस्था अपि पांडवान् हेलेनीया इति भावः ८ अविश्वस्ते मीमेन विश्वासः कार्यः ९ अनीर्षुरित्यादि सार्द्धं श्लोकत्रयस्य गुप्तदाराः पांडवाः तेषां स्त्रीश्चित्तुल्या द्वौ पदी सापित्रात्स्वयारक्षणीयैवातस्तदतिक्रमात्तव भयमस्तीति तात्पर्यं १० । ११ । १२ प्रसंगात् प्रकृतेऽनुपयुक्तानपि धर्मानाह अद्रघ इति एतेषां च यथालाभं प्रकृतीपयोगित्वमप्युक्तं अद्रघ इत्यादिना मंत्रेयादीनां ब्राह्मणानामवज्ञा नकार्येति सूचितं १३ । १४ । १५ सर्वतश्च श्रुश्चरैः परमं व्रजानन् १६ । १७ निःशलाके गृणैरनादृते तत्रापि कश्चिद्दीनश्चेन्मंत्रभेदः संभवेदिति भावः १८ अनात्मवान् चपलवाक् १९ पार्षदाः सभासदः कृतान्येव विदुः किमुतान्ये २०

२१ अप्रशस्तानिभिद्यानि विपरिभंशाद्विपरीतत्वेनभंशात् २२ । २३ पाहुण्यं षण्णांसांघिविग्रहयानासनद्वेषभावसमाश्रयाणांसमूहः नश्रुतोयेनसः २४ पाहुण्याभिज्ञत्वेनविदितआ
त्मास्वरूपंयस्यतस्यस्थानंयथास्थितत्वावस्था अनवज्ञातंसत्कृतंशीलमस्य २५ नवेक्षिणइतिपाठे नवमिवादरेणईक्षितुंशीलमस्य आत्मनैवप्रत्ययोज्ञानंयस्य स्वयमेवज्ञातकोशस्य २६ ना
ममात्रेणैवराजाभवेत् भोगास्तुभृत्यैःसमाभानेवभुंजीत २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ लोकस्यपर्यायः इहलोकपरलोकवत्त्वं तेनतद्विषयवृत्तांतं कर्मफलधीनत्वस्वरूपं प्राज्ञोजाना

धर्मेचार्थेचकामेचसराजाराजसत्तमः ॥ गूढमंत्रस्यनृपतेस्तस्यसिद्धिरसंशयम् २१ अप्रशस्तानिकार्याणियामोहादनुतिष्ठति ॥ सतेषांविपरिभंशाद्भ्रश्यते
जीवितादपि २२ कर्मणांप्रशस्तानामनुष्ठानंसुखावहम् ॥ तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमतम् २३ अनधीत्ययथावेदान्नविप्रःश्राद्धमर्हति ॥ एवमश्रुतपा
हुण्योनमंत्रंश्रोतुमर्हति २४ स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्यपाहुण्यविदितात्मनः ॥ अनवज्ञातशीलस्यस्वाधीनापृथिवीनृप २५ अमोघक्रोधहर्षस्यस्वयंकृत्वाऽन्ववोक्षि
णः ॥ आत्मप्रत्ययकोशस्यवसुदैववसुंधरा २६ नाममात्रेणतुष्येतच्छत्रेणचमहीपतिः ॥ भृत्येभ्योविसृजेदर्थान्नैकःसर्वहरोभवेत् २७ ब्राह्मणंब्राह्मणोवेदमर्ता
वेदस्त्रियंतथा ॥ अमात्यंनृपतिर्वेदराजाराजानमेवच २८ नशत्रुर्वशमापन्नोमोक्तव्योवध्यतांगतः ॥ न्यग्भूत्वापर्युपासीतवध्यंहन्याद्रलेसति ॥ अहतादिभ
यंतस्माज्जायतेनचिरादिव २९ दैवतेषुप्रयत्नेनराजसुब्राह्मणेषुच ॥ नियंतव्यःसदाक्रोधोद्वद्वालातुरेषुच ३० निरर्थकलहंप्राज्ञोवर्जयेन्मूढसेवितम् ॥ कीर्ति
चलभतेलोकेनचानर्थेनयुज्यते ३१ प्रसादोनिष्कलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः ॥ नतंभर्तारमिच्छंतिषंडंपतिमिवास्त्रियः ३२ नबुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमस
मृद्वये ॥ लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः ३३ विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्चभारत ॥ धनाभिजातवृद्धांश्चनित्यंमूढोऽवमन्यते ३४ आनार्यवृत्तम
प्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ॥ अनर्थाःक्षिप्रमायांतिवाग्दुष्टंक्रोधनंतथा ३५ अविस्वादनंदानंसमयस्याव्यतिक्रमः ॥ आवर्तयंतिभूतानिसम्यक्प्रणिहिताचवा
क् ३६ अविस्वादकोदक्षःकृतज्ञोमतिमानृजुः ॥ अपिसंक्षीणकोशोऽपिलभतेपरिवारणम् ३७ घृतिःशमोदमःशौचंकारुण्यंवागनिष्ठुरा ॥ मित्राणांचानाभि
द्रोहःसप्तैताःसमिधःश्रियः ३८ असंविभागीदुष्टात्माकृतघ्नोनिरपत्रपः ॥ तादृश्राधिपोलोकेवर्जनीयोनराधिप ३९ नचरात्रौसुखंशेतेससर्पइववेश्मनि ॥
यकोपयतिनिर्दोषंसदोषोऽभ्यंतरंजनम् ४० येषुदुष्टेषुदोषःस्याद्योगक्षेमस्यभारत ॥ सदाप्रसादनंतेषांदेवतानामिवाचरेत् ४१ येषार्थाःस्त्रीषुसमायुक्ताः
प्रमत्तपतितेषुच ॥ येचानार्येसमासक्ताःसर्वेतेसंशयंगताः ४२ यत्रस्त्रीयत्रकितवोबालेयत्रानुशासिता ॥ मज्जांतितेऽवशाराजत्रयामश्मप्लवाइव ४३

ति । नतुबुद्ध्याधनं जाड्येनवादारिद्र्यलभ्यते सर्वत्रव्यभिचारदर्शनादितिभावः ३३ अभिजातः कुलीनः ३४ । ३५ अविस्वादनं वचनाशून्यं समयस्यस्वपरकृतमर्थादायाः आवर्तयंतिशत्रू
नपिस्वीयान्कुर्वति प्रणिहिताप्रयुक्ता ३६ परिवारणपरिवारान्भृत्यभिन्नादीन् ३७ समिधः उद्दीपिकाः ३८ असंविभागीपोष्येभ्योऽदत्त्वास्वयंभुंजानः ३९ । ४० दुष्टेषुदुष्टितेषुवे
तनाद्यतिक्रमात् ४१ समासक्तानिहिताः संशयंगताःकदाचित्प्राप्याइत्यर्थः ४२ । ४३

येभृत्याः विशेषाआधिक्यानि ते पुहिप्रदर्श्यमानेषुपरस्परंस्वीयानामेवकलहप्रसंगान्मुल्यंप्रयोजनंनश्यतीतिभावः प्रसंगिनःप्रसंगःसंघर्षस्तत्कारिणः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥ इत्युच्यो
गपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ अनीश्वरोऽयमिति मवामवेदेष्वयानैश्वर्यं दिष्टस्पदैवस्यवदैव नतुमादूषयेतिभावः घृतःघृतिमान्
१ बुद्धयवज्ञानंअवज्ञातबुद्धित्वं २ मंत्रबलेनमूलबलेनचप्रियकृतप्रियोभवति सचदानाद्यमावेपुनरप्रियोभवति अहंनुनतथाऽतस्त्वयाप्राप्तकालेमदुक्तेऽनादरोनकर्तव्यइतिभावः ३ द्वेष्ये
प्रयोजनेषुयेसक्तानविशेषेषुभारत ॥ तानहंपंडितान्मन्येविशेषाहिप्रसंगिनः ४४ यंप्रशंसंतिकितवायंप्रशंसंतिचारणाः ॥ यंप्रशंसंतिवंधक्योनसजीवितिमान
वः ४५ हित्वातान्परमेष्वासान्पांडवानमितौजसः ॥ आहितंभारतैश्वर्यंत्वयादुर्योधनेमहत ४६ तंद्रक्ष्यसिपरिभ्रष्टंस्मात्त्वमचिरादिव ॥ ऐश्वर्यमदसंमूढं
लिलोकत्रयादिव ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिप्रजागरपर्वणिविदुरवाक्येअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ अनीश्वरोऽयंपुरुषोभवाम
वेमूत्रप्रोतादारुमयीवयोषा ॥ धात्रातुदिष्टस्यवशेकृतोऽयंतस्माद्वदत्वंश्रवणेघृतोऽहम् १ ॥ विदुरउवाच ॥ अप्राप्तकालंवचनंवृहस्पतिरपिब्रुवन् ॥ लभतेबु
द्धयवज्ञानमवमानंचभारत २ प्रियोभवतिदानेनाप्रियवादेनचापरः ॥ मंत्रमूलबलेनान्योयःप्रियःप्रियएवसः ३ द्वेष्योनसाधुर्भवतिनमेधावीनपंडितः ॥ प्रिये
शुभानिकार्याणिद्वेष्येपापानिचैवह ४ उक्तंमयाजातमात्रेऽपिराजन्दुर्योधनंत्यजपुत्रंत्वमेकम् ॥ तस्यत्यागात्पुत्रशतस्यवृद्धिरस्यात्यागात्पुत्रशतस्यनाशः ५
नवृद्धिर्बहुमंतव्यायावृद्धिःक्षयमावहेत् ॥ क्षयोऽपिबहुमंतव्योयःक्षयोवृद्धिमावहेत् ६ नसक्षयोमहाराजयःक्षयोवृद्धिमावहेत् ॥ क्षयःसत्त्वहमंतव्योयंलब्ध्वाबहु
नाशयेत् ७ समृद्धागुणतःकेचिद्वंतिधनतोऽपरे ॥ धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्घृतराष्ट्रविवर्जय ८ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ सर्वंत्वमायतीयुक्तंभाषसेप्राज्ञसंमतम् ॥ न
चोत्सहेसुतंत्यक्तुंयतोधर्मस्ततोजयः ९ ॥ विदुरउवाच ॥ अतीवगुणसंपन्नोनजातुविनयान्वितः ॥ सुसूक्ष्ममपिभूतानामुपमर्दमुपेक्षते १० परापवादनिरताः
परदुःखोदयेषुच ॥ परस्परविरोधेचयतंतंसेतततोत्थिताः ११ सदोषंदर्शनंयेषांसंवासेसुमहद्भयम् ॥ अर्थादानेमहान्दोषःप्रदानेचमहद्भयम् १२ येवैभेदन
शीलास्तुसकामानिस्त्रपाःशठाः ॥ येषापाइतिविख्याताःसंवासेपरिगर्हिताः १३ युक्ताश्चान्यैर्भहादोषैर्येनरास्तानविवर्जयेत् ॥ निवर्तमानेसौहादेप्रीतिर्नाचे
प्रणश्यति १४ याचैवफलनिर्घृतिःसौहृदेचैवयत्सुखम् ॥ यततेचापवादाययत्नमारभतेक्षये १५ अल्पेऽप्यपकृतेमोहान्नशांतिमाधिगच्छति ॥ तादृशैःसंगतं
नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः १६ निशम्यनिपुणंबुद्ध्याविद्वान्दूरादिवर्जयेत् ॥ योज्ञातिमनुगृह्णातिदरिद्रंदीनमातुरम् १७

इति योयस्यद्वेष्यस्तस्मिन्नतद्वृष्ट्यासाधुत्वादिकंसदापिनास्ति प्रियेत्वसदपितद्वृष्ट्याऽस्तीतिभावः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ आयतीयुक्तंउदकंहितं ९ पुत्रंत्यक्तुमशक्तेनदुष्टाःशकुन्यादयो
वात्याज्याइत्याशयेनाह अतीनेति कुलविनाशोनोपेक्षणीयइतिभावः १० । ११ । १२ । १३ सौहादेमैत्रहेतोर्निवर्तमानेसति प्रीतिःफलनिर्घृतिःसुखंचप्रणश्यति सनीचोऽपवा
दाययतते क्षयेचयत्नमारभते शांतिनचगच्छतीतिद्वयोःसंबंधः १४ । १५ संगतंसंबंधं १६ निशम्याविचार्य १७

तः उपलभ्यज्ञेयं तेन अविदितं न ज्ञातं विदितं ज्ञातं वा तत्त्वानुष्ठितं । मनुकं त्वयि निष्फलमेवेति भावः ३४ यस्य इयेनादेः फलं ब्रह्मवधादिपापोदयपापहेतुः तत्फलं फलहेतुमूलकं कर्म यो नारमते स वर्ज्यते ३५ अविमृश्य अविचार्य पापभेवानुवर्तते स तत्तं करोति ३६ पंकेन रके ३७ अर्थसंततिः अर्थानामविच्छेदेन वृद्धिः तत्कामः । मदेसुरापानजानितवैकृत्यं । स्वप्ननिद्रा । अविज्ञानं परकीयगुणचारादेरज्ञानं । आत्मसंभवं आकारं नेत्रवक्रविकारादिकं । तावन्नैव परद्रुता मंत्रं मुन्नयंति ३८ मंत्रं भेदस्य द्वाराणिसंतृणोति प्रिदघ्नाति ३९

तिः सामृत्युतुल्यादुरनुष्ठेयत्यर्थः ५२ । ५३ आयुष्याणि आयुःकराणि अपनीतं अन्यायेन नाशितं ५४ आयस्यां आगामिनिकाले दुःखस्य प्रतीकारज्ञः तदा त्वेव वर्तमाने दृढनिश्चयः भोगं विना प्राप्तस्य दुःखस्य नाशो नास्तीति ज्ञात्वा तत्संबंधेऽपि नोत्तपति ५५ । ५६ मंगलानां दधिदूवागवादीनां आलम्भनं स्पर्शः योगः सहायसंपत् उत्थानं उद्यमः ५७ अनिवेदः उद्योगात् अनुपरमः ५८ । ५९ तस्य मध्यमस्य योनशक्तः नाप्यशक्तस्तस्येत्यर्थः सर्वेषां क्षमाश्रेयस्करीत्यर्थः ६० मूढव्रतं आहारादौ अतिनिर्वर्धं ६१ अदांतेषु लिप्ताहीनेषु ६२

॥ ३७॥

॥ ३७॥

धन्यानिमंगलावहानि ११ सर्वपरं सर्वेभ्यः

पुण्यहेतुभ्यः परं उत्कृष्टं । महाविशिष्टं महानुत्सवेन अविशिष्टं समानं मांगलिकमित्यर्थः १२ अस्य जीवत्वस्य हेतुरविद्या । अनित्यं सुखदुःखे अविद्याच । नित्यधर्मे निरवद्ये आत्मनिच प्रति तिष्ठस्वनिष्ठां कुरु । संतुष्य संतोषं प्राप्नुहि । तोषः पर उत्कृष्टः यस्मिन्नुत्तमांशे १३ । १४ गृहात् निर्हरति दूरीकूर्ध्वति १५ । १६ उत्सृज्य मृतस्य देहं त्यक्त्वा १७ । १८ अस्माच्छोकादूर्ध्वस्वर्गोऽमुष्य अमुष्मात् स्वर्गात् । चात् अस्माच्च अधः पाताले । महत्तमः तमो गुणप्रधानैः पुरुषैः प्राप्य स्थानं अंधकारं अपकाशं तत् अंधं तमः अंधतामिन्द्रारुच्यं नरकं बुद्धयस्व मात्वा रागांधं प्रलभेत स्पृशेत् १९

प्रतिपत्तुं ज्ञातुं शक्यसि चेदिति संबन्धः २० आत्माजीवो नदी पुण्यं धर्म एव तीर्थं यस्याः । सत्यं ब्रह्म तस्मादुदयो यस्याः । तस्यास्त्रातः निष्णातः प्रत्यग्रूपे मग्न इत्यर्थः । पूयते शुद्धयति कः पुण्यं कर्मा पुण्यमपि किं नित्यमलोभ एव वैराग्यान्न परं पुण्यमित्यर्थः २१ नदीसंसारनदी जन्मदुर्गाणि संतर मोक्षार्थं यतस्वेत्यर्थः २२ । २३ घृत्येति कामं अज्ञानायां च धैर्येण जित्वा शिशोदरं दोषात् रक्षेत् । सम्यग्दृष्ट्वा वस्तुनामादानेन दृष्टपूते स्थले पदं न्यासेन च पाणिपादं चक्षुषारक्षेत् । चक्षुःश्रोत्रे मनसैव परक्या विभ्यः कुशलेभ्यश्च व्यावर्तने न रक्षेत् । मनोवाचं च कर्मणा संयमने न रक्षेत् २४ नित्योदकी नित्यं यथा कालं स्नानाचमनपरः २५ परिसंस्तीर्याग्नीन्परिस्तरणैः एतेनाग्निहोत्रमुपलज्जयतीति नारायणः । परिसंस्तीर्य वित्तं स्वस्वे स्थाने बाधयेत्यर्थः । ततो यज्ञे रिद्धा इदं वचः शक्यसि चेद्यथा वन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव ॥ यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेदृतेऽस्ति २० आत्मानदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदया घृतिकु लादयोर्मिः ॥ तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मानित्यमलोभ एव २१ कामक्रोधग्राहवती पंचेन्द्रियजलानदी ॥ नावं घृतिमयी कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर २२ प्रज्ञातृद्धं धर्मवृद्धं स्वबंधुं विद्यातृद्धं वयसाचापिवृद्धम् ॥ कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसादयः संपृच्छेन्न समुहोत्कदाचित् २३ घृत्या शिशोदरं रक्षेत् पाणिपादं च चक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रे च मनसामनोवाचं च कर्मणा २४ नित्योदकी नित्यं यज्ञोपवीती नित्यं स्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ॥ सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन् ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् २५ अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नीनि द्वायज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ॥ गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतांतरात्माहतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति २६ वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्या श्रितांश्च ॥ त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुंक्ते २७ ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः क्रमेणैताज्यायतः पूजयानः ॥ तुष्टेष्वातेष्वव्य थोदग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुंक्ते २८ चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध ॥ क्षात्राद्धर्माद्धीयते पांडु पुत्रस्तत्त्वं राजन राजधर्मो नैयुंक्ष २९ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा ॥ ममापि चमतिः सौम्य भवत्येवं यथाऽऽस्थमाम् ३० सातु बुद्धिः कृताऽप्येवं पांडवान् प्रतिमे सदा ॥ दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ३१ नदिष्ठमभ्यतिक्रांतुं शक्यं भूतेन केनचित् ॥ दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योग पर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ समाप्तमिदं प्रजागरपर्व ॥ अथ सनत्सुजातपर्व ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं यदिते किंचिद्वाचा विदुरविद्यते ॥ तन्मेशु श्रूयतां ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे १ ॥ विदुर उवाच ॥ घृतराष्ट्र कुमारो वैयः पुराणः सनातनः ॥ सनत्सुजातः प्रो वाचमृत्युर्नास्तीति भारत २ सते गुह्यान् प्रकाशांश्च सर्वान् हृदयसंश्रयान् ॥ प्रवक्ष्याति महाराज सर्वं बुद्धिमतां वरः ३

शस्त्रपूतः अंतरात्मा चित्तं यस्य गोब्राह्मणार्थं मृत इत्यर्थः संग्रामे हतो वा क्षत्रियः २६ अधीत्य वेदं शास्त्रमिति शेषः त्रेता अग्नित्रयं तस्याः पूतं धूमं आघ्राय पुण्यं पावनं प्रेत्य मृत्वा २७ । २८ क्षात्राद्ध र्मात्पृथिवीपालनरूपात् राज्यादितियावत् राजधर्मं राज्ञे २९ मां अनुशाससि अनुशासि ३० । ३१ । ३२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ एवं ब्रह्मविद्याधिकारि विशेषणी भूता साधनसंपत्तिः सम्यगुपपादिता तत्र कचित्कचित्प्रसंगात् यतो यतो निवर्तत इत्यादिना संक्षेपेण ब्रह्मविद्या सूचिता ता विस्तरेण श्रोतुं कामो घृतराष्ट्र उवाच अनुकमिति तत्त्वया १ मृत्युः जन्ममरणप्रवाहात्मकः संसारः २ ते तुभ्यं गुह्यान् गोप्यान् योगकलादीन् । प्रकाशान् शमादीन् । हृदयसंश्रयान् धर्मान् प्रवक्ष्याति ३

वर्णाश्रमक्रममुल्लंघ्य ब्रह्मविद्यां नोपदिशेदित्याख्यायिकामुल्लेनाह किंत्वमित्यादिना सनातना परनामा सनत्सुजातः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ विधिदृष्टेन शास्त्रादवगतेन कर्मणा मधुपर्कादिना ९ १० विद्याप्राप्तिफलमाह यंश्चुत्वेति ११ विपहेरन् बाधेरन् अमर्षः असहिष्णुता उद्धवउत्कृष्टैश्वर्यं क्षयोदयोतयोर्हेतुभूते पापपुण्ये च १२ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमा वदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ उद्योगपर्वणिसनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान्श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते । ततो राजेति । मनीषी शास्त्रसंस्कृतमनीषावान् रहितेष्कांते परमां बुद्धिं परविद्यां अथ पराययातदक्षरमधिगम्यते इति श्रुतिप्रसिद्धा प्रपच्छ एतेन विषयो दर्शितः । प्रयोजनदर्शयति महात्मा बुभूषन्निति परं ब्रह्म भविष्येति च 'ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति' इति ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभाषफलकत्वश्रवणात् विदुरे रितं वाक्यं 'सनत्सुजातः प्रोवाचमृत्युर्नास्तीति भारत' इति मृत्युशब्दितस्य बंधस्याभावं श्रुत्वा प्रतिपूज्यासंगत्वात्कपटवतोऽपि मम पापात्तमयं नास्तीति संतोषं प्राप्य । तेन ज्ञानस्य सर्वकर्मोन्मूलनहेतुत्वं दर्शितं यथोक्तं 'हत्वाऽपि स इमां लोकां ब्रह्मं तिन निबध्पते' इति १

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ॥ त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ४ ॥ विदुर उवाच ॥ शूद्रयो नावहं जातो नातोऽन्यद्रक्तु मुत्सहे ॥ कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेदतां शाश्वती महम् ५ ब्राह्मी हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ॥ न तेन गह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ६ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ॥ कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ चिंतयामास विदुरस्तद्विषं शंसितव्रतम् ॥ स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ८ सचैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ सुखोपविष्टं विश्रांतमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ९ भगवन् संशयः कश्चिद्घृतराष्ट्रस्य मानसः ॥ योनश्च क्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि १० यंश्चुत्वाऽयं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरांतकौ ११ विपहेरन् भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ॥ अरतिश्चैव तं द्रीचकामक्रोधौ क्षयोदयौ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयपर्वणि विदुरकृत सनत्सुजातप्रार्थने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राजा घृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरे रितं तत् ॥ सनत्सुजातं रहितं महात्मा प्रपच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् १ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादम् ॥ देवासुराद्या च रन्ब्रह्मचर्यममृत्युवेतत्कतरनुसृत्यम् २ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ अपृच्छः कर्मणाय च मृत्युर्नास्तीति चापरम् ॥ शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्माविशं किथाः ३

प्रश्नमेवाह सनत्सुजातेति । मृत्युरिति ध्रुवं जन्ममृत्युचेतिसाहचर्याज्जन्ममरणप्रवाहरूपो बंध उच्यते सनास्तीति तव प्रकर्षणवादं पूर्वोक्तं विदुरादीनां मुखात् शृणोमि । हे सनत्सुजात सनत् सर्वदा सुपूजातं जन्म यस्य नित्यं कुमारत्वेन जरा मरणविध्वजितेत्यर्थः श्रुतिश्चेत्तदाह 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति । नुतया अमृत्युवे मृत्योरभावात् । एकशतं वर्षाणि मयवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति बंधनिवृत्त्यर्थो बन्धश्च श्रूयते । न ह्यसतो नित्यनिवृत्तस्यानिवृत्त्यर्थं यत्नो गुज्यते । तदनयोः पक्षयोः कतरं त्वमतं सत्यं तद्ब्रूहीति शेषः २ यत् कर्मणा ब्रह्मचर्येण मृत्युर्नास्तीति तेन सत्यस्य बंधस्य साधनेन नाश इति अपृच्छः पृष्टवानसि । यच्चापरं मृत्युः स्वरूपत एव नास्तित्यपृच्छः । एतत्तत्तयोः पक्षयोः परस्परविरोधत्वं माविशं किथाः मामंस्थाः । अमृत्युः कर्मणा केचिदिति पाठे कर्मसाध्यं अमृतत्वं उत ज्ञानसाध्यमिति पक्षद्वयोपन्यासः तयोश्चक्रमसमुच्चयपक्षाश्रयेण विरोधभावमन्वानो माविशं किथा इति ब्रवीतीत्यर्थः ३

अविरोधमेवाह उमेइति । एतस्य एकस्यैवपुंसोऽवस्थाभेदेन उमेऽपि सत्येव हेतुत्रयविधिः । अविद्यावस्थायां बंधः सत्यः कर्मनाशश्च । विद्यावतां तुरज्जूरगवत्कालत्रयेऽपि नास्ति मोहाद्वा समानस्य तु ज्ञानमात्रेण निवृत्तिर्भवतीति भावः । आद्यप्रवृत्तेऽतिपाठे उमेऽपि मतेऽनादिनी नित्ये इत्यर्थः । सिद्धांतमाह मोहादिति निर्मोहानां तु नास्त्येवमृत्युरित्यर्थः । मोहं विवृणोति प्रमादमिति आत्मतत्त्वानवेक्षणं प्रमादः मूलाज्ञानमिति यावत् तदेवमृत्युः 'मृत्युर्वैतमः' इति श्रुतेः । अत्रमादं अवहिततां सम्यगवेक्षणं ज्ञानमिति यावत् । 'ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्' इति स्मृतेः । अमृतत्वं अमृतत्वे हेतुः ४ प्रमादात् अज्ञानात् असुराः असुरममाणाः कामक्रोधाद्यासुरवृत्तिभिराक्राताः पराभवनमृत्युवशां अभूवन् । तथा अत्रमादात् ज्ञानात् ब्रह्मभूताः पूर्वब्रह्मवसंतः अविद्यायाऽब्रह्मत्वमात्मनो मन्यमानाः विद्याया पुनर्ब्रह्मवभवन्ति । 'ब्रह्मवसन ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । सुराश्चेति पाठे सुराः शमदमादिमंतः ब्रह्मभूताः ब्रह्मभावं गता इत्यर्थः । मृत्युरज्ञानं जंतूनां सारसंकटे पातयति न तु व्याघ्र इव दृश्यते कार्यमेवास्य दृश्यते न स्वरूपमित्यर्थः । हियतः अस्य रूपं निरक्षिमाणमपि न पलभ्यते न हिरज्जूरगोपादनमज्ञानमुरगवद्वृणोति शक्यमित्यर्थः ५ ननु यदि मृत्योः रूपं नो पलभ्यते तर्हि तत्सत्त्वे किं प्रमाणमत्र आह यममिति । अतः अज्ञानाख्यान्मृत्योरन्यं वमसंज्ञं एकैकमूढाः मृत्युमाहुः । 'अथ सत्यवतः कायात्पाशवद्वंशं गतं ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षयमीव लाव' इति । अस्य व्यतिरेकमुखेन आत्मनिकल्पितत्वमाह आत्मावसन्नमिति आत्मनि प्रतीच्येवाऽवसन्नं लीनं । तेन रज्जूरगादिव द्यमादिकमपि आत्मनिकल्पितमेवेत्यर्थः । आत्मावासमिति पाठे आत्माश्रयमित्यर्थः । यमप्रशमोपायमाहामृतमिति । मद्यचर्यं ब्रह्मणि चर्या आत्मानुसंधानं निरस्तासिलकल्पनाजालं अमृतं मोक्षहेतुः योगिनां यमभयं नास्तीत्यर्थः । 'न तस्य रोगो न जरा उमे सत्येक्षत्रियैतस्य विद्धि मोहं नमृत्युः संमतोऽयं कवीनाम् ॥ प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ४ प्रमादाद्वै असुराः पराभवन् प्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ॥ नैव मृत्युर्व्याघ्र इवातिजंतून् ब्रह्मस्य रूपमुपलभ्यते हि ५ यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामाशिवोऽशिवानाम् ६ अस्यादेशान्निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः ॥ अहं गते नैव चरन् विमार्गान् चात्मनो योगमुपैति काश्चित् ७ नमृत्युः' इति श्रुतेः । ननु कल्पितस्य यमस्य मृगजलादेरिवार्थक्रियाकारित्वं न युक्तमत आह पितृलोक इति । यादृशो यज्ञस्तादृशो बालिरिति न्यायेन आत्मनिकल्पितगुरुदभावस्य विषयनिवर्तकत्ववत् तत्राप्यर्थक्रियाकारित्वमस्तीति भावः । अत्र युक्तिमाह शिव इति शीतोष्णादिव देकस्मिन् सत्यस्य विरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात् तस्मिन्नेव शिवत्वा शिवत्वे रज्ज्वां सर्पवदादिवत्कल्पिते इत्यर्थः ५ अस्येति । अस्य यमस्य आदेशादाज्ञातः क्रोधादिरूपो मृत्युर्मरणहेतुर्निःसरति उद्भवति अत्र यथाऽज्ञानाभिमानिनी देवतायमः एवं क्रोधाद्याभिमानिन्योऽपि देवतायमस्य दासभूताः संतीत्यधिदैवमर्थः । अध्यात्मं तु अज्ञानादेव क्रोधादय उद्भवन्ति ततोऽप्यित्यर्थः । ननु यथा आत्मावसन्नं तर्हि तत् आत्मनः पृथक्सिद्धमप्युक्तसिद्धं वा । अंत्ये मुक्तानामपि पुनर्बन्धापातिः । आद्ये सांख्यप्रकृतिवत्तदनाशापातिरित्याशंक्यमृत्युं विशिनष्टि नराणां अहं गते नैव विमार्गान् चरन्ति जीवानां योऽहंकारस्तेन सह गंतगमनं अहंकारसाहित्यं तेन विमार्गान् अनात्ममान् मार्गान् चरन् विषयान् भुंजान इत्यर्थः मुक्तौ अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य चिदाभासस्य नष्टत्वात् ननु आत्मानं भक्ताशादज्ञानं पुनरुदेति नापि पृथगवतिष्ठत इति भावः । ननु सुषुप्तावहंकारलयोऽपि दृश्यत इत्यत आह नचेति । तदानीमपि सूक्ष्मस्याहमर्थस्य सत्त्वात्तत्र काश्चित् ज्ञानं विना आत्मयोगं उपैति स्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतोऽहंकारनाशात् प्राक् आत्मनः क्रोधादिरूपस्य मृत्योरुदयोऽयुज्यत एवेत्यर्थः । आस्यादेव इति पाठे आस्तेऽस्मिन्नित्यास्यमज्ञानस्याधिष्ठानं अहंकारस्तस्माद्विःसरत इति पूर्ववत् ७

आत्मयोगमावेदोषमाह तेइति । तेनराः मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः तद्वशे क्रोधादिरूपस्य मृत्योर्वैशेवर्तमानाः संतः इतोऽस्माच्छोकात् प्रेताः गताः संतः तत्र यमलोके पुनरित्यसकृद्गमनसूचनार्थं पतंति गच्छंति नरकादाविति शेषः ततस्तान् तत्र गतां अनुदेवा इन्द्रियाणि छ्वेते तत्रैव गच्छंति । 'तमुक्तामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामंति' इति श्रुतेः । मृत्प्राणत्यागे इत्यनुशासनाच्च मृत्युरज्ञानं मरणसंज्ञामपि लभते । अयं भावः 'मृत्युरत्यंतं विस्मृतिः' इति स्मृतेरज्ञानं प्रत्यमानंदविस्मारकत्वेन यमश्च प्रत्यक्त्वेन गृहीतस्य देहस्य च विस्मारकत्वेन साभ्यात् द्वयमपि मृत्युशब्दितं । तथा च मृत्योर्मृत्युरज्ञानं गौणोऽयमिति ८ ननु प्राक् मरणान्मृत्युमयं मृतस्य तु कृतकृत्यं तैवास्तीत्याशंक्याह कर्मोदय इति भोगप्रदस्य कर्मण उदये सति कर्मफलनो मेऽनुरागोऽप्येते तथामृताः तत्र स्वर्गादौ अनुयांति भोगवासनया पूर्वदेहं त्यक्त्वा गच्छंति अतो मृत्युं न तरंति देहनाशमात्रेण न मुच्यंत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'यैरेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येकेनायमस्तीति चैके' इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वेऽपि स्थितिः । 'यो निमन्थे प्रपद्यते शरीरं त्वाय देहि नः ॥ स्थाणुमन्येऽनुसंधंति यथा कर्म यथा श्रुते' इति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्तित्वं देहांतरमाप्तिमाह अत्र हेतुः सदर्थेति सत्त्वब्रह्म तत्प्राप्त्यर्थो योगः सदर्थयोगः यमाद्यष्टांगोपेतः तस्यानवगमादलाभात् समंतात् ऊर्ध्वाधस्त्यर्थः यो निभुभोगयोगेन भोगलिप्सया देही देहाभिमानी प्रवर्तते ९ भोगमेव निंदति तद्वा इति । यत् अस्य पुंसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु शब्दादिविषयेषु योगो रागस्तदर्थगतिः प्रवृत्तिः नित्यास्वाभाविकी तदेव इन्द्रियाणां महामोहनं । अर्थानां मिथ्यात्वं संकल्पकृतत्वात् तैमोहितास्तद्वशेवर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति ॥ ततस्तान् देवा अनुविष्टवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ८ कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुतेयांति न तरंति मृत्युम् ॥ सदर्थयोगानवगमात् समंतात् प्रवर्तते भोगयोगेन देही ९ तद्वै महामोहनं मिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ॥ मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मा स्मरन्नुपास्तो विषयान् समंतात् १० अभिध्यावै प्रथमं हंतिलोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशुपश्चात् ॥ एते बालान्मृत्यवे प्रापयंति धीरास्तु धैर्येण तरंति मृत्युम् ११ सोऽभिध्यायन्नुत्पतितान्निह न्यादनादरेणाप्रतिबुद्ध च मानः ॥ नैनं मृत्युर्मृत्युरिवातिभूत्वा एवं विद्वान्यो विनिहंति कामान् १२ कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ॥ कामानुव्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषोरजः १३ तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ॥ मुह्यंत इव धावन्ति गच्छंतः श्वभ्रवत्सुखम् १४

यदाहासपादः । दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति दोषोरागादिः मिथ्यार्थयोगेन विषयसंभवेन अभिहतांतरात्मा व्याधितचित्तः सन् विषयान् स्मरन् स्मरणपूर्वकं उपास्ते हेतौ शतृपत्ययः । स्मरणमेव विषयोपासनाहेतुरतस्तेषां विस्मरणमेव कर्तव्यमित्यर्थः १० तत्स्मरणं दोषमाह अभिध्येति अभिध्याविषयस्मरणप्रथमं । ततः कामास्तत्प्राप्त्यभिलाषः । केनचिन्मिथेन तत्प्रतिहती क्रोधः एते अभिध्यादयः एवं क्रमेण बालान् अजितचित्तान् मृत्यवे मोहाय प्रापयंति । येषु धीराः जितचित्ताः निष्कामास्तु मृत्युं तरंति । पाठांतरे धर्मयोगाभ्यासं चरंति ११ स इति । सः मृत्युतरणकामः योगीवा अभिध्यायन् आत्मानां चित्तयन् उत्पातितान् कामानेव निह न्यात् । हननोपायमाह अनादरेण तुच्छत्वमुद्रया पथि पतितं नृणवत् रुयादीन् प्राप्तापि अप्रतिबुद्धमानः अचित्तयन् । येषां विद्वान्भूत्वा कामान्निहंति एनं पुरुषं मृत्युरज्ञानं मृत्युरिव यम इव नातिन्यसते निष्कामस्य मृत्युमयं नास्तीत्यर्थः १२ सकामं निंदति कामानुसारीति विषयार्थो विषयमनुविनश्यति यथोक्तं । 'कुरंगमातं गतं गमंगमीनाहताः पंच भिरेव पंच' इति । फलितमाह कामानिति । विषयास्त्यक्त्वा रजोदुःखरूपं यत्किंचित्सर्वधुनुतेनाशयति १३ विषये दोषमाह तम इति अयं कामः भूतानां तमः अज्ञानं तत्कार्यकरत्वात् यतः अत्र काश्चो नास्ति प्रकाशो विषयविवेको यस्मिन् स तथा अतएव नरकवदुःखदः । एतदेवाह मुह्यंत इति यथा मुह्यंतो मदिरामत्ताः । मुह्यंत इति पाठे ग्रहगृहीताः । पथि गच्छंतः श्वभ्रवत् मृत्युं केशं धावन्ति । तथा कामिनः संसारे वर्तमानाः सुखं सुखमदं भार्यादिं प्रति धावन्तीत्यर्थः १४

अमूढवृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्य पुंसस्तु तृणमयव्याघ्रवत् मृत्युर्यमः किंकुर्यान्न किमपीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् अस्य कामस्य आयुः जीवनं मूलाज्ञानं निर्णुदन् अपनेष्यन् अन्यत् किंचित् काम्यमानं
रुयादिकं अमन्यमानः अगणयन् नाधीयीत न स्मरेत् । तुच्छत्वबुद्ध्या विषयविस्मरणमेव काममूलोच्छेदे हेतुरित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः । 'प्रमस्य जागृतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ॥ अपुनस्मरणं
मन्यसाधो विस्मरणं वरं ॥ तथाऽपि तवन स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते' इति च १५ यमं त्वेके ह्यत्र आत्मा वसत्रमिति यमोप्यात्मनिकल्पित इत्युक्तं तद्याचष्टे सक्रोधलोभाविति यस्त्वच्छरीरे एषः अहं
प्रत्ययविषयः अंतरात्मा बाह्यात्मानं शरीरमपेक्ष्य आंतरः चिदचिद्विधिरूपोजीवः समो हवान् अतस्मिन्स्तु द्विमोहः अनात्मनि देहादात्मा बुद्धिर्विपर्ययरूपं ज्ञानं तद्वान् क्रोधलोभमृत्युरूपो म
वति । शुक्नलिकान्यायेन स्वयं बंधहीनोऽपि अज्ञानात् स्वात्मानं बद्धं मन्यते तेन कामादिवशो भवतीत्यर्थः । उपसंहरति एवमिति जायमानं मोहादितिशेषः मोहविरोधिनिज्ञानेति षट्त्रिंशद्वान्
यमाना विभेति । तत्र षट्ठांतः विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य मृत्युर्बधः विनश्यते । मृत्योर्यमस्य । मर्त्यः देहः । अज्ञानकृतो बंधो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणोति प्रवृत्तकार्यः १६ अत्र शंकेतयानिति साधु इज्य
या सोपासनेन अश्वमेधादिना कर्मणा पुण्यतमानं इंद्रलोकाद्यपेक्षया पुण्यान् सनातनान् व्यवहारापेक्षया नित्यान् लोकान् सत्यलोकां रुपां इह वेदे आहुः वेदविदः । तेषां लोकानां परार्थं परार्थत्वं मोक्ष
प्रापकत्वं वेदाः कथयंति । एतत्कर्मणां क्रममुक्तिहेतुत्वं विद्वान् जानन् कर्मकथं ननु उपैति न शरणीकरोति । कर्मभिरेव मोक्षसिद्धौ किं ज्ञानेनेति भावः १७ समाधत्ते एवमिति अविद्वान् एवं त्वदुक्तं क्रमेण तत्र मो

अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यात्किं वै मृत्युस्तां ह वास्य व्याघ्रः ॥ अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यन्नाधीयीत निर्णुदन्निवा स्य चायुः १५ सक्रोधलोभो मोहवानंतरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे एषः ॥ एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेति षट्त्रिंशद्विभेतीह मृत्योः ॥ विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः १६ घृतराष्ट्र उ
वाच ॥ यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यतमानं सनातनात् ॥ तेषां परार्थं कथयंतीह वेदा एतद्विद्वान्नोपैतिकथं नु कर्म १७ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥
एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थं जातं च वदंति वेदाः ॥ अनीह आयाति परंपरात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् १८ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ को सौ नियुक्ते तमजं पुरा
णं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ॥ किं वाऽस्य कार्यमथ वा सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् १९

सपदे उपयाति । तथैव अर्थं जातं भोगमोक्षारुथं प्रयोजनसामान्यं वेदाः वदति । तथा अनीहो निष्कामः परात्मा परं अनात्मानं देहादिकं अविद्यया आत्मत्वेन गृह्णन् जीवः परं निर्गुणात्मानं आयाति
आभिमुख्येन प्राप्नोति । निष्कामस्तत्तदुपाध्याकारतां त्यक्त्वा निष्कलेन रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । अन्यथा तु स एव जीवः मार्गेण सुषुम्नानादया मार्गान् तत्तल्लोकप्रापकान् निहत्य निरस्य ब्रह्मलोक
द्वारा परंप्रयाति । 'तयोर्ध्वमायन्न मृतत्वमेति' इति श्रुतेः । तथा च बृहदारण्यके । 'तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रा मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते एवमेवेदं शरीरं निहत्य विद्यां गमयित्वा न्य
न्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पिड्यं वागाधर्ववा देवंप्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेति तु काम्यमानोऽथा काम्यमानो योऽकामो निष्कामः आप्रकामः स्यान्न तस्य प्राणा उक्तं तस्यैव समवनीयं त इति काम्य
मानस्य अस्मादेहादुत्क्रांतस्य देहं मरणेनासद्रूपत्वं नयतः स्वर्णकारदृष्टांतेन पिड्यं गाधर्वादि रूपांतरं कर्तुं त्वमुक्ता निष्कामस्य पूर्णब्रह्मभावात् तस्य उत्क्रांतिर्निषिध्यते १८ ननु जीवः परंप्राप्नोति चेदन्य
स्यान्यात्मा तस्यो ग्राह्य एव जीवत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं भवति तच्चायुक्तं अनियोज्य ब्रह्मात्मत्वात् परस्येत्याशंक्ते को साविति तं परमात्मानं अजं जन्मादिहीनं पुराणं पुराऽपि न वमित्यनेन परिणामि
त्वं निरस्तं तादृशं परं कोऽसौ नियुक्ते यन्नियोगादयं दुःखादिभार भवति । नियोजकांतरसत्त्वे तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इति पराऽन्यस्येति भावः । ननु पर एव नियोजकांतरं विना इदं सर्वं चेत्तनाचेतनं -

विश्वं । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः क्रमेण भवतीति शंक्ते स चेदिति । एतद्व्यतिक्तेति अस्य परस्यावाप्तकामतयानिष्कामस्य किं वा कार्यं कर्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः । प्रयोजनमनुदि
श्य नमंदोऽपि प्रवर्तत इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः । ननु लोकवत्तुलीलैकैव लयमिति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनाऽपि चतुरंगादिक्रीडा दृश्यते तद्वत् परस्यापि लीले वज्रमत्सृ
ष्टिप्रवेशादिकमित्याशंक्या हाथवेति चतुरंगादिक्रीडाऽपि सुखार्थमेव क्रियते न च परस्य सुखलिप्सास्ति न च स्वात्मानं स्वयमेव संकटे पातयतः सुखं वाऽस्तीति न परस्य स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति ना
पितेन सह जीवस्याभेदः संभवति । जीवापरयोर्भेदे तु जीवा दृष्टानुरोधेन राजवत्परो जीवभोगार्थं सृष्ट्या सृष्टौ प्रवर्तते स्वकृतमर्यादापरिपालनार्थं चेति युज्यतेऽतः न तयोर्भेदः संभवतीत्यर्थः १९ उत्त
रमाह दोष इति विभेदयोगे विशेषेण भेदो योस्तौ विभिन्नौ तयोर्योगे अभेदे च एकैव महान् दोषः अन्यस्यान्यात्मत्वा संभवात् । अतो जीवपरयोस्तात्त्विको भेदो न युक्त इत्यर्थः । किं तर्हि अनादियोगे
न न अतुंशीलमस्येत्यनादिर्भोग्यवर्गः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानि क्षेत्राणि तैः सह योगेन संबन्धेन पुंसः परस्मात्सकाशात् नित्याः जीवाः घटाकाशजलचंद्रादिन्यायेन भवन्ति । तथा तेन औपाधि
केन भेदेनास्य आधिक्यं किंचिदपि न अपैति नाहिलचंद्रेकं पमाने मुख्यश्चंद्रः कपते । नापि घटाकाशे चलति मुख्ये आकाशे चलनं संभाव्यते । तथा च श्रुतयः । 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते ॥
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुवैकोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेव भजोऽयमात्मा । घटसंघतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ॥
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो न भोपमः' इत्याद्या औपाधिकं जीवपरयोर्भेदं दर्शयंति । एकधेति ईश्वररूपेण बहुधेति जीवरूपेण एक एव शुद्धः जलाशयतरंगचंद्रन्यायेन प्रकाशत इत्याद्यश्रुतेरर्थः ।

सनत्सुजात उवाच ॥ दोषो महान्न विभेदयोगे ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ॥ तथाऽस्य नाधिक्यमपैति किंचिदनादियोगेन भवन्ति पुंसः २० य एतद्वा भगवान्स
नित्यो विकारयोगेन करोति विश्वम् ॥ तथा च तच्छक्तिरिति स्ममन्यते तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः २१

एवं च जीवेशभेदप्रयुक्तः सर्वोऽपि व्यवहारः सेत्स्याति न च परांतरकल्पनाऽवतरतीति सिद्धं । कथं भूतेन अनादियोगाख्येन क्षेत्रसंबन्धेन अनादियोगेन अनादिना आदिशून्येनाज्ञानेन हेतुना योगः संबन्धो
ऽस्य सोनादियोगस्तेन भवन्ति जन्मादिभाज इति शेषः । पुंसः पुमांसः अज्ञानयोगोत्थः क्षेत्रयोग इत्यर्थः २० जीवेशयोर्भेदं निरस्य प्रपंचस्यापि परमेश्वरात् पृथक् सत्त्वं वारयति य एतद्वेति वाशब्द उप
मार्थं यद्विपुस्त्वं विधेयापेक्षया एतत्पारिदृश्यमानं जगत्पञ्चमविवर्तमानं स नित्योऽविकारी भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नः परमात्मैव वाशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः तथाहि । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इत
रपश्यति' अहमद्यस्वप्नगजमिवा द्राक्षमिति वेदलोके च मिथ्यार्थानुवादे इव शब्दः प्रयुज्यते । श्रुतिश्च 'इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं विश्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्या । प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वमाह विकारो
ऽनृतं माया तद्योगेन विश्वं करोति त्वं प्रेक्ष जलवन्न तु कनककुंडलबज्रगद्गदह्योः परमार्थतो विकारविकारीभावोऽस्ति । ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः । ननु नित्यं परिणामि च प्रधानं स्वतंत्रमेव जडस्य
जगतो जडभेदकारणमस्तु सादृश्यात् ननु चेत्तनं वैलक्षण्यादित्याशंक्याह तथा च तच्छक्तिरिति तथा चेत्तैव प्रकारेण स्वात्मानि स्वप्रवृत्तजगदवभासयती तस्य परमात्मनः शक्तिस्तदन्याऽस्तीति वि
दोऽपि मन्यन्ते स्म तथा च श्रूयते । 'देवात्मशक्तिस्वशृणोर्निगूढाम' इति । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति च । ननु भोग्यत्वात् शक्तिः आत्मनः स्वं भोक्तृत्वादात्मा तत्त्वामी । तथा च तयोर्भेद इत्याशं
क्या हतयार्थेति शक्तिर्हि न शक्तिमतः पृथग्दृष्टा वन्दे रिव दहनप्रकाशनशक्तिः । वेदा अपि 'बहुस्यां प्रजायेते तिसृचत्यच्चाभवत्' इत्यादयः । चकारा लोके शक्तिग्रहोऽपि तादृशार्थयोगे शक्तिशक्तिम
तो रभेदेन संबन्धे प्रमाणं भवतीत्यर्थः २१

एवंजीवेशयोरभेदाजगतोभित्यात्वाजगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेर्ब्रह्मानन्यत्वाच्चब्रह्माद्वैतसिद्धेः । तेनमृत्युर्नास्तीतिपक्षःस्थितः । येषांभेतकर्मणामृत्युनाशस्तेषामपिकर्ममुक्तिप्रणाद्या कर्मणांमोक्षहेतुत्वंचस्थितां येकेचित्तुअस्मिन्मोक्षेनिमित्तं धर्मान् आग्नेहोत्रादीनिकर्माणिनाचरन्ति किंतुमोक्षार्थसंन्यासमेवकुर्वन्ति येकेचित्कर्ममुक्त्यर्थकमार्ण्येवउपासनासहितानिकुर्वन्ति येषां तादृशोमहान्धर्मोनास्ति किंतुअल्पएवाग्नेहोत्रादिनित्यानुष्ठानात्मकोऽस्ति तेषामपिसधर्मःपापेनरागादिदोषेणहस्यते उतधर्मएवपापंहंतीतिप्रभार्यः २२ उत्तरमाह उभयमिति तत्रमोक्षेउभयसंन्यासःसोपासनकर्मचउपयुज्यते । तथाधर्मस्यफलंस्वर्गःचित्तशुद्धिर्वा । इतरस्यअधर्मस्यपापस्य नित्यकर्मत्यागस्यवाफलंनरकः उपयुज्यतइति २३ इदमेवसंग्रहवाक्यविवृणोति तस्मिन्स्थितावितिद्व्याभ्यां उभयसंन्यासःसोपासनकर्मच तस्मिन्मोक्षेस्वस्वरूपेस्थितौस्थितिनिमित्तनित्यंअविचलं वाशब्दएवार्थः । तयोर्विशेषमाह ज्ञानेनेति संन्यासपूर्वकेणज्ञानेनब्रह्मविद्यासिद्धिनित्यनिर्वृत्तब्रह्मप्रतिहांति अनृतजडदुःखादिप्रातिकूल्येनसच्चिदानंदात्मकंगच्छतिप्राप्नोति । इतरप्रगत्यर्थत्वंज्ञेयं । तथासोपासनेनकर्मणा अन्यथासिद्धाद्विपरीतसाध्यपुण्यप्रशस्तदेवतादिभावंउपैति यतःदेहीदेहाभिमानीभवति तथागतंतेनप्रकारेणस्थितांसिद्धंनरदेहाभिमानजंपापमपिकदाचित्उपैति । देवमावंप्राप्तोऽपिकदाचिन्मुच्यते अन्यथाजयविजयादिवत्ततोअइत्यपीतिज्ञानमेवश्रेष्ठमितिभावः २४ फलधर्मस्यैवेतरस्यचेत्युत्तराद्विवृणोति गत्वोति उभयपुण्यस्यपापस्यचफलंस्वर्गनरकार्ण्यं तच्चअस्थिरंक्षयिष्णु गत्वाप्राप्य पुनरास्मिन्लोके कर्मणा

॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ येस्मिन्धर्मान्नाचरन्तहि केचित् तथा धर्मान्कोचेदिहाचरन्ति ॥ धर्मःपापेनप्रतिहन्यतेस्विदुताहो धर्मःप्रतिहंतिपापम् २२ ॥ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ ॥ उभयमेवतत्रोपयुज्यतेफलधर्मस्यैवेतरस्यच २३ तस्मिन्स्थितौवाऽप्युभयंहिनित्यज्ञानेनविद्वान्प्रतिहंतिसिद्धम् ॥ तथाऽन्यथापुण्यमुपैतिदेहीतथागतंपापमुपैतिसिद्धम् २४ गत्वोभयंकर्मणायुज्यतेस्थिरंशुभस्यपापस्यसचापिकर्मणा ॥ धर्मेणपापंप्रणुदतहाविद्वान्धर्मोवलीयानिति तस्यसिद्धिः २५ ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ यानिहादुःखस्यधर्मस्यलोकान्दिजातीनांपुण्यकृतांसनातनान् ॥ तेषांक्रमान्कथयततोऽपिचान्यत्रैतद्विद्वन्वेनुमिच्छामिकर्म २६ ॥ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ ॥ येषांव्रतेऽथविस्पर्धाबलेबलवतामिव ॥ तेब्राह्मणाइतःप्रेत्यब्रह्मलोकप्रकाशकाः २७

पूर्वसंस्कारानुगुणेनतत्तद्योन्युचितेनयुज्यते योगंप्राप्नोति । कर्मकृत्वातत्फलंभुक्तापुनःकर्मैवकुर्वतेतेनकर्मपाशात्मुच्यतेइत्यर्थः । यद्यप्येवंतथाऽपिसचापिकर्मयोगी कर्मणाधर्मेणधर्मरूपेण पापंप्रणुदतिदूरीकरोतिविद्वान् । मूढस्तु कर्मणःफलंस्वर्गपश्वादि कमेवेच्छतीतिभावः । अतोहेतोर्धर्मोवलीयान्नस्वधर्मः । इतिहेतोस्तस्यधर्मकुर्वतःसिद्धिः कालेनरागादिदोषनाशद्वारा मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । विद्धीतिपाठेतिद्धिमितिशेषः २५ काम्योधर्मःपापंचबंधहेतुर्नित्यधर्मजंपुण्यंमोक्षहेतुरितिमन्वानःपृच्छति यानिहादुरिति । 'अपामसोमममृताअभूम । अन्नयश्च हवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति । यस्यैतेऽष्टावत्वारिंशत्संस्काराःसब्रह्मणःसायुज्यंसलोकतांगच्छति' इत्याद्याःभूतयःस्मृतयश्च पुण्यकृतांदिजातीनांस्वधर्मस्यफलभूतान्सनातनान् भित्त्यान्लोकान्आहुः तेषांक्रमान् धर्मतारतम्येनउच्चनीचभावंकथय । ततोऽपिचान्यान्निरातिशयान्प्रत्यगानंदरूपान् बहुत्वंपूजायां मोक्षसुखंचकथय । एतत्स्वधर्मोदन्यत्स्वामाविकप्रवृत्तिविषयभूतंनिषिद्धकाम्यंचकर्मवेदितुंइच्छामि एतेनस्वस्यवैराग्यंदर्शितं प्रकृतेचतदुपयोगोस्तीतिज्ञेयम् २६ उत्तरमाह येषामिति व्रतेषामनियमादिरूपेविस्पर्धाअहमन्येभ्योऽधिक्यमावीन्साधयिष्यामि अहमन्येभ्य इतिसंधर्षः । विश्वाभिन्नादिवत्तपस्यभिनिवेशइतियावत् । बलवतांमहत्वादीनामिवतेयोगिनःब्राह्मणाःसगुणब्रह्मविदइतोदेहात्प्रेत्यगत्वा ब्रह्मलोकेतेजस्विनः पूज्यामवन्ति । ततोमुक्तिचब्रह्मणासहमामुवंति । तथाचस्मर्यते । ' ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यतिष्ठतात्मानःप्रविशंतिपरंपदम्'इति २७

सर्वधर्मश्रेष्ठस्ययोगधर्मस्यफलमुक्ताइज्यादिधर्मस्यफलमाह । येषामिति । अहमेवयज्ञादीन्सर्वोत्कर्षेणानुतिष्ठेयमितियेषामाग्रहः तेषांतत्तज्ज्ञादिकंज्ञानस्यसाधनंविविदिषोत्पादनद्वारामवाति तथाचश्रुतिः । 'तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेन'इति । त्रिविष्टपदेवलोकंननुसत्यलोकं । विविदिषाद्यर्थमपिकर्मानुतिष्ठतांआनुषंगिकंस्वर्गफलमपिभवतीत्यर्थः यदाहावस्तंबः । 'तद्यथाऽप्येकार्थनिमित्तेछायागंधइत्यनूपद्यते एवंधर्मचर्यमाणमर्थानुत्पद्यते'इति २८ येतुअकरणेप्रत्यवायंमत्वाधर्मार्थमेवधर्ममनुतिष्ठन्ति नज्ञानार्थनापिस्वर्गार्थतानाह तस्येति तस्यधर्मस्यसमाचारंस्मयगनुष्ठानं वेदविदोवैदिकत्वाभिमानिनोजनाःस्मयगित्याहुः । ननुततःकिंचिदैहिकमामुष्मिकंवाफलंकामयते । पुनर्जनंएनान्नजनान्भूयिष्ठंअत्यंतंनमन्येतनमानयेत् किंचित्तुमानयेदेवेत्यर्थः । तमेवविशिनष्टि बाह्यंआत्मानिवर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात्बहिर्मुखं वैदिकत्वाभिष्कामत्वाच्चआभ्यंतरं । यतःअकामहतस्यश्रोत्रियस्यकामोपमर्दतारतम्येन हिरण्यगर्भादवाचीनानांमानुषादीनामानंदगणनायांउत्तरोत्तरशतगुणितायां सएकइंद्रस्यानंदःसएकःप्रजापतेरानंदःइतिप्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्यचाकमहतस्य इतिआनंदोत्कर्षः श्रूयते २९ एवंयोगिनामात्मविविदिषूणांनिष्कामवर्णाश्रमाभिमानिनांचधर्मःउत्तममध्यमाधमभावेनमोक्तः । संप्रतिअहिंसाप्रधानान्योगिधर्मानाह यत्रमन्येतेति यत्रगृहेऽन्नपानंचब्राह्मणस्यसंन्यासिनःभूयिष्ठमस्तीतिमन्येतजानीयात् तत्तद्गृहंप्राप्यजीवेत्प्राणयात्रांकुर्यात् । नक्षीणवृत्तिगृहस्थपीडयेदितिभावः । प्रावृषिवर्षाकालेगृणंचउलपःउच्छिन्नतरंतृणं । 'उलपोनस्त्रीगुल्मिन्याना

येषांधर्मेचविस्पर्धातेषांतज्ज्ञानसाधनम् ॥ तेब्राह्मणाइतोमुक्ताःस्वर्गंयांतित्रिविष्टपम् २८ तस्यसम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदोजनाः ॥ नैनंमन्येतभूयिष्ठंवाह्यमाभ्यंतरंजनम् २९ यत्रमन्येतभूयिष्ठंप्रावृषीवतृणोलपम् ॥ अन्नपानंब्राह्मणस्यतज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ३० यत्राकथयमानस्यप्रयच्छत्यशिवंभयम् ॥ अतिरिक्तमिवाकुर्वन्सश्रेयान्नेतरोजनः ३१ योवाकथयमानस्यह्यात्मानंनानुसंज्वरेत् ॥ ब्रह्मस्वंनोपभुंजीततदन्नंसमतंसताम् ३२ यथास्वंवांतमश्रातिश्चानित्यमभूतये ॥ एवंतेवांतमश्रंतिस्ववीर्यस्योपसेवनात् ३३ नित्यमज्ञातचर्यामेइतिमन्येतब्राह्मणः ॥ ज्ञातीनांतुवसन्मध्येतंविदुर्ब्राह्मणंबुधाः ३४ कोह्यनंतरमात्मानंब्राह्मणोहंतुमर्हति ॥ निर्लिङ्गमचलंशुद्धंसर्वद्वैतविवर्जितम् ३५

तृणांतरे'इतिमेदिनी । तृणोदकश्रितिपाठांतरं नानुसंज्वरेत्तदुद्धाधयाआत्मानंनपीडयेदित्यर्थः ३० यत्रदेशेअकथयमानस्यस्वमाहात्म्यंअप्रकाशयतः अशिवममंगलंभयंप्रयच्छति ससम्भृतमिदं भयप्रदेऽपिदेशेस्थित्वासत्यपिसामर्थ्येनतत्रत्यजनमध्येआत्मानंस्वविद्यादिनाअतिरिक्तमधिकमिवअकुर्वन् स्वोत्कर्षमप्रकाशयन् योजनोभवतिसश्रेयान्प्रशस्ततरः । परपीडांमानंचत्यजेदितिश्लोकद्वयार्थः ३१ ईदृशेनकस्यान्नंभोक्तव्यंतमाह यइति यःपुमान्आत्मानंकथयमानस्यमौढिदर्शयतो नरस्योपरि नानुसंज्वरेत्परोत्कर्षदृष्टानसंतप्येत् । तथाब्रह्मस्वं'यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वाब्रह्मविनाभुमौ'इतिस्मृत्येत्यादिभ्योऽदत्त्वा यद्रोजनंतद्वह्मस्वभोजनंअकुर्वन्श्रयोभवति तदन्नंतस्यान्नंसतांसमतं । असूयारहितस्यश्रद्धापूर्थकंप्रयच्छतएवान्नंभोज्यमित्यर्थः ३२ श्वाशुनकः तेसंन्यासिनःस्ववीर्यस्यस्वपांडित्यस्यउपजीवनात्पांडित्यादिकंप्रकाशयमिक्षामिच्छन्त्यतिवर्ताशीभवतीत्यर्थः ३३ यःब्राह्मणःब्रह्मविदज्ञातीनांमध्येवसन्नपि ज्ञातयो मेमम नित्यंअज्ञातचर्यायाभिस्ताअज्ञातचर्याःसंतुइतिमन्येत ज्ञातयोमेयोगगतिमाज्ञासिपुरितियस्यप्रच्छन्नतेजसोमतिः तंब्राह्मणंब्राह्मिष्ठंबुधाःतल्लक्षणज्ञाःविदुः ३४ ईदृशीचर्याविनाअनंतरंउपाधिकृतव्यवधानशून्यंआत्मानंप्रत्यंचनिर्लिङ्गंअनुमानाद्यगम्यं अचलंव्यापकं शुद्धंअसंभं सर्वद्वैतविवर्जितंसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं हंतुंगंतुं हंतर्गत्यर्थत्वमत्रज्ञेयं ज्ञातुमित्यर्थः कोऽहंतिनकोऽपीत्यर्थः ३५

तस्माद्ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादेरीदृक्कार्यवत्तः कर्मणिषष्ठी क्षत्रियमपि ब्रह्मस्वप्रकाशेनावसति अधिकृतं भवति येन सोऽप्यात्म नो ब्रह्मभावं पश्यतीति सार्धं श्लोको वाक्यं पाठांतरं तु लुगमं ३५ आ
त्मानानेदोषमाह यदिति अन्यथा आत्मत्वेन मासमानाद्देहादेर्विपरीतं संतं अन्यथा कर्त्रादिरूपं शेषं स्पष्टं ३७ आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायमाह अश्रांत इति अश्रांतः श्रमहीनः यतः अनादाता आदा
नशून्यः निष्परिग्रह इत्यर्थः अतएव संमतः शिष्टानां निरुपद्रवश्च स्वयं भवति तथा शिष्टोऽपि शिष्टवत्तस्यात् शिष्टत्वं न प्रकाशयेत् । पाठांतरे अशिष्टवत्तयेष्टाचरणकृतस्यात्किं तु शिष्ट एव वेदि
कर्मणादापरिपालनपर एव स्यात् । कविः क्रांतदर्शी ३८ मानुषे विते च क्षुद्राह्वनदारादिरूपे विषये अनादयाः दारिद्र्याः सर्वसंगत्यागिन इत्यर्थः । दैवे विते श्रोत्रग्राह्ये पारलौकिके धर्मादौ आदयाः संप
पन्नाः तथा कर्तारोऽश्वरोपासनायां । सकृत्कुर्वतेत्युपासनायामपि कृतशब्दप्रयोगदर्शनात् वैराग्यपूर्वककर्मोपासनानुष्ठानपरानिर्भया भवतीत्यर्थः तनुं स्वरूपं ३९ सर्वकृतुभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमि
त्याह सर्वानिति स्वष्टं शोभनं दृष्टं दिव्यरूपं नृपानादिकं येनागेन प्रीताः संतो यजमाना यत्कुर्यात्तिते स्वष्टकृतो देवाः तान्सर्वानुर्योऽश्वमेधांतसकलकृतुकर्तविद साक्षात्कुर्यात्सोऽपि ब्राह्मणस्य ब्रह्म
विदः समानो न भवति तत्र हेतुः तस्मिन्निति यतः तस्मिन् स्वष्टे निमित्ते स्वयं प्रयतते यत्नवान् भवति अयं भावः । स्वष्टं क्रियासाध्यत्वादनित्यफलं ब्रह्म तु स्वतः सिद्धमेवाभिव्यज्यत इति तज्ज्ञानफल

तस्माद्विषयस्यापि ब्रह्मावसाति पश्यति ३६ योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ३७ अश्रांत स्याद
नादाता संमतो निरुपद्रवः ॥ शिष्टो नाशिष्टवत्तस्या ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ३८ अनादया मानुषे विते आदया देवै तथा कर्तौ ॥ ते दुर्धर्पा दुष्प्रकंप्यास्ता न्विद्या
ब्रह्मणस्तनुम् ३९ सर्वान् स्वष्टकृतो देवान् विद्याद्यहं कश्चन ॥ न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रयतते स्वयम् ४० यमप्रयतमानं तु मानयंति समानितः ॥
न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत् ४१ लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ॥ विद्वांसो मानयंतीह इति मन्येत मानितः ४२ अधर्मनिपुणामू
ढालोके माया विशारदाः ॥ न मान्यमानयिष्यंति मान्यानामवमानिनः ४३ न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ॥ अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः
४४ श्रीः सुखस्येह संवासः साचापि परिपथिनी ॥ ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ४५

भूतो बोक्षोऽपि स्वतः सिद्धत्वा न्नित्य इति न स्वष्टं ब्रह्मज्ञानसममिति ४० यमिति यं अग्रयतमानं निरारंभं यादृशं मानयंति देवादयः स एव ब्रह्मात्मवित् मानितो भवति यंतु यज्ञादिकर्ता यमिति
मानयंति स देवानां पशुरमानित एव तथा च श्रुतिः । 'अथ योन्वा देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदयथा पशुरेव स देवानाम्' इति । उपास्ते यज्ञादिना तर्पयति ततो हेतोः आत्मानमन्ये
मान्यमानमपि मान्यं न मन्येत नापि अभिसंज्वरेत् अवमाने सतीति शेषः नकारो भिन्नक्रमः ४१ लोकः स्वभावादेव मां मानयति न तु मयि मानयोग्यताऽस्तीति मत्वा दर्पनप्राप्त्यादित्याह लोक इति
४२ येन मानयंति तेऽपि पशुवन्निर्विकत्वा दुपेक्षया एव न तु दुर्दानीया इत्याह अधर्मेति ४३ न वा इति मानं क्लीबत्वमार्थं मुनेः कर्ममौनं योगिचर्या मानार्थिनां परलोकोदुःसंपादः परलोकार्थिनां मौ
निर्नाच इह लोकोदुःसंपाद इति भावः ४४ श्रीरिति घनाभिजने श्वरूपालक्ष्मीः सुखस्य मानरूपस्य संवासोऽधिष्ठानं तथाऽपि सा परिपथिनी चोरतुल्या परलोकस्य नाशिनी योगिनां तु सुतराम
निष्ठकरीत्यर्थः । ब्राह्मी ब्राह्मणस्य योग्या श्रीः ऋग्यजुः सामात्मिका । 'ऋचः सामानियजुः' अपि सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । प्रज्ञाहीनेन ऋगादीनां रहस्यं न प्राप्नुं शक्यमित्यर्थः ४५

तस्य ब्राह्मणस्य द्वाराणि प्राप्ति साधनानि दुराधराणि दुःसंरक्षणी । सत्यं यथार्थं भाषणं आर्जवं अवक्रता । हीं लोकापवादमयं । दमई द्वित्रिनिग्रहः । शौचं मृज्जलाभ्यां वाह्यं आंतरं तु मनः
शुद्धिः । विद्यावेदशास्त्राधिगमः । यथेति एतेषु सत्सु अनादिवासनया आगतोऽपि मोहो यथावन्न प्रभवति । पणमानमोहप्रतिबंधकानीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ४६ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये
भारतभाष्यदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ पूर्वाध्यायति मौनं ब्राह्मी श्रीः सत्यादिपदं च मोहात्मकस्य मृत्योः प्रतिरोधकान्त्युक्तं तान्धेवमश्रुपूर्वकं विवरीतुमध्यायांतरमारभते कस्यैप
मौन इत्यादि न्यासपूर्वकं स्वीक्रियमाणो मुनेर्धर्मो मौनं भजः कस्य प्रयोजनस्यार्थे इत्येकः प्रश्नः । लोकप्रसिद्धेर्वाङ्मन्यमोवा । 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः' इति श्रौतप्रसिद्धे रमौनशब्दि
तात्पाडित्यबाल्यापरपर्यायात् श्रवणमननाख्यातद्वयादन्यत्तत्समनियतं निदिध्यासनं वा मौनशब्दितं तयोर्मध्येऽत्र कतरमौनशब्दाभिधेयमिति द्वितीयः । तस्य च भावं स्वलक्षणं ब्रूहीति
तृतीयः । तेन मौनेन विद्वान् मौनमनःप्राणैर्द्रियक्रियाणां निरवशेषोपरमं निर्विकल्पं पदमिति यावत् तदुत अपियातीति चतुर्थः । कथं वा केन प्रकारेण मौनमाचरंतीति पंचमः प्रश्नः १ पंचाना
मपि प्रश्नानां तत्रेणोत्तरमाह यत इति । यस्माद्धेतोः ए न प्रत्यगात्मानं मनसा सह वेदाननुप्रविशंति । 'यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह' इति वाङ्मनसातीतत्वं श्रुतेः । ततो हेतोः मौनमिति
एतन्नामेत्यर्थः । एतेन वाङ्मनसातीतपदप्राप्तिमौनस्य प्रयोजनं तच्च वागादिबाह्यैर्द्रियनिग्रहरूपं मनोनिग्रहरूपं तेन च क्रमाद्वाह्याभ्यंतरप्रपंचयोरमानं तेन चाभानेन प्राप्यं वाङ्मनसातीतं
द्वारा पितस्येह वदंति संतो बहु प्रकाराणि दुराधराणि ॥ सत्यार्जवेहीर्दमशौचविद्यायथानमोहप्रतिबोधनानि ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ कस्यैप मौनः कतरं नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ॥ मौनेन विद्वानुतयाति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरंति १
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ यतो न वेदामनसा सहैनमनु प्रविशंति ततोऽथ मौनम् ॥ यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाऽयं स तन्मयत्वेन विभाति राजन् २ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥
ऋचो यजुर्विषयो वेदसामवेदं च वेदयः ॥ पापानि कुर्वन्पापेनालिप्यतोर्किं नालिप्यते ३ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ नैनं सामान्यं चोवाऽपिन यजुष्यविचक्षणम् ॥ त्रायंते
कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ४ नच्छंदासि वृजिना तारयंति मायाविनं मायया वर्तमानम् ॥ नीडं शकुं ताडय जातपक्षाश्छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले ५

पदमिति प्रश्नश्चतुष्टयस्योत्तरमुक्तं भवति । पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह यत्रोत्थित इति यत्र अधिष्ठाने भूमब्रह्मात्मनि वेदशब्दस्तथा अयमिति लौकिकशब्दश्च उत्थितः क्षेत्रे अंशुरहव समुद्रे तरंग इव
चाविर्भूतः स भूतात्मा तन्मयत्वेन शब्दमयत्वेन विभाति प्रकाशते हेराजन् । अयं भावः वेदशब्देन वेदस्य सारतरः प्रणवः 'भूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदात्स्वारितिसामवेदात्ता
निष्क्राण्यभ्यतपतेभ्योऽमितेभ्यस्त्रयो वेणां अजायंता कारुकारोमकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति' ब्रह्मच ब्राह्मणात् । तस्य च प्रणवस्य 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति' सार्वार्थ्यं श्रुते
स्तन्मात्राणां च अकारोकारमकराणां क्रमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचकानां वाच्यवाचकयोरभेदात्पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरप्रविलापने गुरुकृत्तुक्त्या क्रियमाणे स्थूलस्य जगतः सुक्ष्मे लवणोदकन्या
येन प्रविलयो भवति । तथा सूक्ष्मस्य कारणे कारणस्य तुरीयेर्धमात्रावाच्येऽमात्राख्ये 'शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते' इति श्रुतेर्भलिताखिलद्वैतमाने वाङ्मनसातीति प्रविलयो भवति अतः प्रण
वाख्यशब्दमयत्वेन तद्द्वारा वाङ्मनसातीतं वस्तुमातीति युक्तमिति २ ननु यदि वेदशब्दमयत्वेन तद्द्वारा वाङ्मनसातीतं पदं भाति तज्ज्ञानाच्च । 'यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते तैव ह्यस्य सर्वेषां मानः
प्रदूयते' इति श्रुतेः सर्वपापनाशश्च भवति तर्हि मौनहीनस्यापि ऋगाद्यभ्यासेन तदुभयं भाविष्यतीत्याशं कते ऋच इति ३ अविचक्षणं वाङ्मनसनिग्रहासमर्थम् ४ छंदांसि वेदाः वृजिनात्पा
पात् । ननु 'अथागमो यां यां देवतां निराहृतस्यास्तस्यास्ता द्वाव्यमनुभवति' इति वचनात् 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं' इति स्मृतेश्च नित्याभ्यासादंतकाले यदैवत्यं मंत्रं स्मरति तदैवताता द्वाव्य
मस्य भाविष्यतीति किं वाङ्मनसनिग्रह रूपेण मौनेनेत्याशंक्याह नीडमिति मौनाभावेऽंतकाले छंदास्येव न स्फुंतीत्यर्थः ५

धर्मस्वामाधिकं । 'शमोदमस्तपःशौचं क्षान्तिरार्जवेमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म कर्म्म स्वभावजम्' इति गीतासूक्तं बिना प्रलापः । 'ऋग्यजुः सामाग्निः पूतो ब्रह्मलोके महीयते । यावती वै देव तास्ताः सर्वा वेदविदिब्राह्मणे वसन्ति' इति ब्राह्मणानां माहात्म्यप्रख्यापकोऽनर्थको वाक्यसंदर्भः प्रवृत्तइति शेषः सनातनोऽनादिः ६ उत्तरमाह तस्येति । 'अस्य महतो भूतस्याग्निः श्वसितमेतद्य दृग्देदो यजुर्वेदः सामवेद' इत्यादि श्रुतेर्यस्य प्रलापोऽयं वेदशास्त्रादिप्रपञ्चस्तस्यैव परमात्मनः स्वरूपं अव्यक्तस्य नामरूपात्मना व्याकृतस्य स्वरूपं इदं जगद्भाति । नामादिविशेषरूपैरिति स्थं भावे तृतीया । नामरूपात्मको यो विशेषस्तदात्मकस्वरूपस्येत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियता सौ नामाऽयमिदं रूपः' इतीति हेमदानुभावा निर्देश्य द्वे बाव ब्रह्मणोरूपमूर्तं चेवामूर्तं च' इत्यादिना कृत्स्नं दृश्यं मदृश्यं च विश्वंब्रह्मरूपत्वेन निर्दिश्य ब्रह्मैवेदमितिसम्यक्प्रवदंत्यिष्यारोपप्रसंगे । अपवादप्रसंगे च तत्तद्ब्रह्म विश्वस्मान्मूर्तामूर्ताव विरूपमेवैरूप्यं विलक्षणं उदाहरन्ति वेदा एव अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादन्यत्परमस्तीति नेति' इत्यादयः । अत्र नेति नेतीति नञ्द्वयेन प्रकृतेर्मूर्तामूर्तैर्निषिद्धं शून्यशेषत्वे प्रसक्ते पतस्मादात्मनोऽन्यत्परं कार्यकारणं वाऽतिरिक्ते नास्तीति हेतोर्नेतीत्युच्यते न तु शून्यमवशेष्यत इति श्रुत्यैव ब्रह्मणो विश्ववैरूप्यमुक्तं । ततश्च यत्प्रभवत्वेन वेदो मान्यस्तं वेदोक्तमार्गाननुष्ठानेनावजानतो वेदाध्ययनमपि निष्फलं भवति । भगवदाज्ञाभंगदोषादिति भावः श्रूयते च । न तस्य वाच्यपि भागो अस्तीति । देहाद्यात्मबुद्ध्या परमात्मानास्तीति मत्वा तंत्यजतः वेदोच्चारणमात्रसंभवेऽपि फलांशो नास्तीति

॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ नचेद्वेदाविनाधर्मत्रातुंशक्ताविचक्षण ॥ अथकस्मात्प्रलापोऽयंब्राह्मणानांसनातनः ६ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ तस्यैवनामादिविशेष
रूपैरिदंजगद्भातिमहानुभाव ॥ निर्दिश्यसम्यक्प्रवदंतिवेदास्तद्विश्वैरूप्यमुदाहरंति ७ तदर्थमुक्तंतपएतदिज्याताभ्यामसौपुण्यमुपैतिविद्वान् ॥ पुण्येनपापं
विनिहत्यपश्चात्संजायतेज्ञानविदीपितात्मा ८ ज्ञानेनचात्मानमुपैतिविद्वानथान्यथावर्गफलानुकांक्षी ॥ अस्मिन्कृतंतत्परिगृह्यसर्वममुत्रभुंक्तेपुनरोतिमार्गम् ९
अस्मिँल्लोकेतपस्तप्तफलमन्यत्रभुज्यते ॥ ब्राह्मणानामिमेलोकाधात्वेतपसितिष्ठताम् १०

अस्मिँल्लोकेतपस्तसंफलमन्यत्रभुज्यते ॥ ब्राह्मणानामिमेलोकाधात्वेतपसितिष्ठताम् १०

तित्थुत्यर्थः ७ तदर्थमिति यद्विश्वस्माद्विलक्षणं ब्रह्मप्रोक्तं तदर्थतत्प्राप्त्यर्थं
एतत्प्रसिद्धतपःकृच्छ्रां द्रायणादिध्यानधारणादिचतुर्कं 'तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व' इति श्रुत्या प्रोक्तं । तथा एषा इज्याया मादिरपितदर्थमेव तत्रक्रममाह ताभ्यामिति इज्यातपोभ्यां पुण्योत्प
त्तिः पुण्येन पापनाशः निष्पापस्तु ज्ञानेन ब्रह्माकारया चेतोवृत्त्या विदीपितात्मा प्रकाशिन्नात्मतत्त्वो भवति । एतेन इज्यातपसोः साक्षान्मोक्षहेतुत्वनिरसनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयपञ्चो निर्मूलो वेदितव्यः
८ किमात्मतत्त्वप्रकाशेनेत्यत आह ज्ञानेन चात्मानमुपैतीति आत्मलामात्रपरं विद्यते । 'आत्मानं चेद्विजानीयादपमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इत्यादिशास्त्रा
दात्ममाप्तिरेव परमपुरुषार्थ इति भावः । विपक्षे दोषमाह अथेति अथेति पक्षांतरे अन्यथा आत्मज्ञानाभावेनानात्मनि पुरुषार्थत्वमुद्भवार्गफलानुकांक्षी भवति । वृत्ते आत्मानं स्वस्वविषयोपहारमुखे
नानृणोतीति वर्गं त्रियगणस्तस्य प्रियं फलं विषयसुखं तदाकांक्षी सन्न अस्मिँल्लोके कृतं यत्पुण्यं पापवा तत्सर्वपरिहृत्य 'तं विद्या कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतेः । तदुत्क्रामंतमिति श्रुतिपद
स्यार्थः अमुत्र स्वर्गे नरके वा तत्फलं सुखं दुःखं वा मुक्ते । ततः पुनरिमं मार्गलोकं कर्मशेषेण उपैति । तस्मिन् यावत्संपातमुपित्वा स्थैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते । 'तस्माल्लोकात् परैत्यस्मल्लोकाय कर्मणे'
इत्यादि श्रुतिभ्यः । संपतत्यनेनेति संपातः कर्म ९ नन्वेवंतर्हि स्वाध्यायप्रवचनेष्वेति नाकोमौ द्वल्यः तद्धितपस्तद्धितपः इत्यादरेणाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्यतपस्त्वश्रवणादस्तितयोरपि मो
क्षहेतुत्वं तत्कथमुच्यते न च्छंदांसि नृजिनात्तारयंतीति मत्वा विद्वद्विद्वत्तपसो भेदमाह अस्मिन्निति अविदुषां तपसः फलं आमुष्मिकं विदुषां ब्राह्मणानां तु इमे एव लोकाः फलदाः ज्ञानं दृष्टफलमि
त्यर्थः । कीदृशानां धात्वेतपसितिष्ठतां धात्वेधातव्ये । कृत्यार्थे तथैकेकेन्यत्वन इति धा अस्त्वन् । अवश्यकर्तव्ये इत्यर्थः । तच्च शमोदमस्तपः शौचमिति प्रागेवोक्तं । वृद्धेतपसीति पाठोऽप्यर्थः १०

समृद्धं विदुषः असमृद्धं अविदुषश्च एकमेव तपः केवलं शुद्धं सत्कथं द्वैविध्यं प्राप्नोतीति पृच्छति कथमिति ११ उत्तरमाह निष्कलमपमिति कलमपं कामः श्रद्धादिराहित्यं च तद्द्रवितं तपः केवलं केवल्यसाधनत्वात् केवलमित्युच्यते । तदेव श्रद्धाद्युपेतमपिसकामं चेत् समृद्धमित्युच्यते । यत्केवलं धर्मार्थमेव क्रियते तदृद्धं तथा च श्रुतौ । 'यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदात्तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति तत्परस्य यशुतोर्विद्याहीनस्यापि तपसो वीर्यवत्त्वावगमादृद्धत्वं गम्यते १२ तप एव प्रज्ञां सति तप इति इदं सर्वमोग्यं तपोमूलं तपः प्राप्यं परं अमृतं मुक्तिं १३ ननु निष्कलमपं तपः श्रुतं तत्र किं तत्किल्बिषं यद्द्रवितेन तपसा सनातनं गुह्यं ब्रह्मविद्यां जानीयामिति पृच्छति कलमपमिति १४ तदेवाह क्रोधादय इति क्रोधादिगणोद्वाद्दशकः दशत्रिंशदशेत्यर्थः तावान्नृशंसवर्गश्च तपसः कलमपं धर्मादिगणविरुद्धत्वात् । तद्द्रवितधर्माद्युपेतं तु तपो निष्कलमपं मोक्षहेतुरित्यर्थः पित्राणां वंशकर्तृणां मन्वादीनां । आतताना इत्यपि पाठः १५ क्रोधः इच्छाप्रतीघातोऽस्य आक्रोशतादनादिहेतुर्भनस्तापः १ कामः रुच्यभिलाषः २ लोभो धनव्ययभीरुत्वं ३ मोहः कृत्याकृत्यविवेकराहित्यं ४ विधित्सा सत्यप्युत्तरांतरलाभे पिपासाख्या अतृप्तिः ५ घेत्पाने इत्यस्य रूपं ५ अकृपानिर्दयत्वं ६ असूया परगुणेषु दो

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं सप्तद्वयमसमृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ सनत्सुजाततद्ब्रूहि यथा विद्यामतद्वयम् ११ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्के
वलं परिचक्षते ॥ एतत्सप्तद्वयमसमृद्धं तपो भवति केवलम् १२ तपो मूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ॥ तपसा वेदविद्वांसः परं स्वमृतमाप्नुयुः १३ ॥ घृतराष्ट्र
उवाच ॥ कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ॥ सनत्सुजातयेनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् १४ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्त
थानृशं सानिदशत्रिराजन् ॥ धर्मादयो द्वादशैते पितॄणां शास्त्रे गुणायै विदिता द्विजानाम् १५ क्रोधः कामौ लोभमोहौ विधित्वा ऋषाः सूयेमानशौकौ स्पृहा च ॥ ई
र्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणाम् ॥ १६ एकैकः पर्युपास्ते ह मनुष्यान् मनुजर्षभ ॥ लिप्समानोऽतरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः १७ विक
थनः स्पृहया लुर्मनस्वी विभ्रत्कोपे च पलोऽरक्षणश्च ॥ एतान् पापाः षण्णराः पापधर्मान् प्रकुर्वते नो ब्रह्मसंतः सुदुर्गे १८ संभोगसंविद्धिषमोऽतिमानी दत्तानुतापी क
पणो बलीयान् ॥ वर्गप्रशंसो वनितासु द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसवर्गाः १९

पणोबलीयान् ॥ वर्गप्रशंसोवनितासुद्वेष्टाएतेपरेसप्तशंसवर्गाः १९ पदार्शनं ७ मानआत्मनिपूज्यताबुद्धिः ८ शोकदृष्टार्थनाशोसतिमनोवैकुण्ठं ९ स्पृहाभोग्यवर्गो
ध्वादरः १० ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं ११ तुणुप्सापरनिंदा बीभत्सतावा १२ मनुष्याणांयोगिनामयोगिनांचैतेदोषाःसर्वेषामपिवर्ज्याइत्यर्थः १३ एतेषामध्येएकैकोऽपिमनुष्यनाशयितुं
समर्थः किंतुकतिप्रयसमुदायःसर्वसमुदायोवेत्याह एकैकइतिअंतरंछिद्रं १७ त्रयोदशनृशंसानिहिंस्त्राप्याहृद्वाभ्यां विकथ्यनइति । विकथ्यनः परगुणाल्लेपणस्वगुणोत्कर्षाभिधानशीलः १
स्पृहयालुःअतियत्नपूर्वकंपररुयादिभोगेच्छावान् २ मनस्वी गर्वाधिक्यात्परावमाननशीलः ३ विभ्रत्कोपं निमित्तंविनाऽपिसदाकोपपरः ४ चपलः मित्रभावादिव्यस्विरः ५ अरक्षणः
शक्तोसत्यांस्वीकृतकुर्यादेःपालनमकुर्वन् ६ एतान्नष्टपापधर्मान् पापाःपापिनोनराःकुर्वते केतेयेसुदुर्गमहासंकटे इहपरब्रवाडपस्थितेनोत्रसंतःत्रासंअकुर्वतः एकमिदंपदंसुप्सुपेतिसमासः एते
पदस्यंतंहिंसाइत्यर्थः १८ संभोगःस्त्रीसंगादिस्तद्विषयासंविदसंमतिस्तदेवपुरुषार्थइतियाबुद्धिस्तयाविषमोदुर्व्यवस्थितः १ अतिमानीअत्यंतदंषवान् २ पांठांतरे संभोगसंविदभोगेबुद्धिमान्
द्विपदेपमेधमानोवर्धयन् । दत्तानुतापीदानंकृत्वाऽपिलोभवशात्प्रमथनंनष्टमितिस्तंतापवान् ३ लपणःप्राणांतंऽपिव्रित्तव्ययमसहमानः ४ बलीयान्अतिशयेनबलिमान् पूर्वराजेभ्योऽप्यधिकं
प्रजानांसकाशात्बलिगृह्णन्नित्यर्थः ५ वर्गप्रशंसी द्गोवृजिनंपराभिभवस्तत्प्रशंसनशीलः ६ अन्येषांदुःखेनसुखीत्यर्थः । वनितासुपरिणीतासुद्वेष्टा ७ एतेसप्तशंसाः पूर्वचपड एवंत्रयोदश १९

गुणानाहधर्मइति धर्मोवर्णश्रमनियतःसंध्योपासनादिः १ सत्यं हिंसावर्जयथार्थभाषणं २ दमः जिह्वोपस्थादिनिग्रहः ३ तपः कच्छुचां द्रायणादि ४ अमात्सर्यं मत्सरः परगुणासाहिष्णुत्वंतदभावः ५ ह्रीर्लज्जा ६ तितिक्षासत्यपिक्रोधनिमित्ततदनुत्पादः ७ अनसूयापरगुणेषु दोषाविष्करणमसूयातदभावः ८ यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः ९ दानं बहिर्वेदिसंविभागः १० धृतिः अत्यन्तापद्यपि व्रतादेरत्यागः ११ श्रुतं अर्थग्रहणसहितं वेदाध्ययनं १२ ब्राह्मणस्य ब्रह्मप्राप्तिच्छोः २० यस्त्विति सर्वगुणालंबो ब्रह्मवित्सत्यकामादिगुणभारुभवति । 'यस्तमात्मानमनुविद्याविजानातिससर्वीश्वलोकानामोतिसर्वाश्चकामान्' इति श्रुतेः । एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यां एकतोवा अर्थितः अर्थः वित्तं संजातमस्य स तथा स्वदेववित्तं २१ दमः जितेन्द्रियत्वं । त्यागः कर्मणामीश्वरेऽर्पणं । अप्रमादस्तत्त्वानुसंधानं । अमृतमुक्तिः । सत्यं गुह्यानि सत्यप्रधानान्येव एतानि फलानि भवन्तीत्यर्थः २२ अष्टादशदोषत्यागादष्टादशगुणत्वं दमस्याह दमइति कृते कर्मणि वेदिके प्रतिकूलं अश्रद्धा आलस्यादि च । अकृते उपवासप्रतापी प्रतिकूलं धुधाजिह्वा लाल्यादि इव द्वयमेको दोषः १ अनृताऽभ्यस्ये प्रसिद्धे ३ कामः रुच्यभिलाषः ४ अर्थो धनार्जनार्थेऽतिपत्नः ५ स्पृहा घनाद्यभिलाषः ६ २३ पैशून्यं परदोषसूचकत्वं २१ परिपातः अतिदुःखित्वं १४ अरतिः सत्क्रियाऽनभिलाषः २५ । २४ अपस्मारः कर्तव्यविस्मरणं १६ अतिवादः पराक्रोशः १७ संभावना महत्त्वबुद्धिः १८ । २५

धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं हींसा तितिक्षाऽनसूया ॥ यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य २० यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेद्वादशभ्यः सर्वमपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ॥ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवाऽर्थितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः २१ दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ॥ तानि सत्यं मुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः २२ दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते ॥ अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थो च तथा स्पृहा २३ क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशून्यमेव च ॥ मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथाऽरतिः २४ अपस्मारश्चातिवादस्तथा संभावनाऽऽत्मनि ॥ एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः सदा तः सद्भिर्बुध्यते २५ मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति पट्टिधः ॥ विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः २६ श्रेयास्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् ॥ तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिन् जितं कृते २७ श्रेयास्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति ॥ इष्टापूर्ते द्वितीयं स्यान्नित्यैराग्ययोगतः २८ कामत्यागश्च राजेन्द्रसत्तृतीय इति स्मृतः ॥ अप्यवाच्यं वदं त्येतं सत्तृतीयो गुणः स्मृतः २९ त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ॥ न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ३०

मदइति येषां विपर्ययादमगुणत्वेन उक्तास्त एव कृताकृते प्रतिकूला दयोऽष्टादश । तथा वक्ष्यमाणस्य षड्विधस्त्यागस्य च विपर्ययाः षट् ते च लक्ष्मीप्राप्तौ हर्षः १ अप्रिये जाते व्यथा २ स्त्रीषु युवाञ्चा ३ पात्रेष्वप्रदानं ४ सत्याधिकारेऽष्टापूर्तयोरकणं ५ कामस्त्यागः प्रमादश्च ६ एते चतुर्विंशतिर्भेददोषाः २६ श्रेयान्प्रशस्ततरः तृतीयो वक्ष्यमाणः कामत्यागः तस्मिन् कामत्यागे कृते सति भिन्नं भेदः भावे निष्ठा द्वैतमिति यावत् स एव दुःखं । 'द्वितीया द्वैतमयं भवति । यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति तदल्पं अथ दल्पं तदुःखम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः । कामत्यागादेव सर्वदुःखनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्धः तथा च श्रुतिः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्याऽस्मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति २७ त्यागमेवाह श्रेयानिति श्रियं लक्ष्मीं विद्यां च न हृष्यति न हृष्यति १ इष्ट्यागहोमादि आपूर्ततद्भागारामादि २ । २८ कामत्यागस्य परांकाष्ठामाह अपीति अवाच्यं निवृत्तिकत्वात् तथा चोदाहृतं । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति २९ त्यक्तैरिति द्रव्यैः रुचादिभिस्त्यक्तैरेव यत्तानिष्कामत्वं भवति तत्कामपूर्वकं उपयुक्तैर्न भवति यथोक्तं । 'न जातुकामः कामानाप्नुपमोगेन शान्त्यति' इति । निष्कामत्वं बहुभिर्लब्धैरपि द्रव्यैर्न भवति नाप्युपयुक्तैः काम्यद्वारा व्ययीकृतैरित्यर्थः ३०

न दुःखं कुर्यादिति शेषः तेन च दुःखेन न गलपेत् गलानि न प्राप्नुयात् गुणैः कीर्त्यादिभिः ३१ अप्रिये कीर्तिवित्तनाशादिप्रभवे समुत्पन्नेऽपि यो व्यथानगच्छति स चतुर्थस्त्याग इत्यर्थः ४ पंचमस्त्यागमयाञ्चा रूपमाह इष्टानिति ५ । २९ षष्ठमाह अर्हति अर्हते योग्याय ६ षड्विधस्त्यागफलमाह अप्रमादीति सच अप्रमादश्च ३३ सत्यं यथार्थवचनं १ ध्यानं मूर्तेरीश्वरस्य आत्मनो वाऽनुसंधानं २ समाधानं संप्रज्ञाता संप्रज्ञातमेदेन द्विविधः समाधिः ३ चोद्यं तर्कः येन समाधिफले सार्वकाम्यादौ दोषमुन्नयन्ति ४ वैराग्यमुपरमः ५ अस्तेयं परस्वापहरणाभावः ६ ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंगराहित्यं ७ असंग्रहो निष्परिग्रहता ८ । २४ उक्तमनुवदस्य प्रमादप्रतियोगिनं प्रमादं वक्तुं एवमिति ३५ पंचभ्य इन्द्रियेभ्यः षष्ठान्न सत्स्वस्वविषये रागद्वेषोत्थाः षट् प्रमादाः । अतीति नष्टपुत्रशोकादिजः सप्तमः । अनागते पुत्रकामस्य तदभावे यः क्रेशः सोऽष्टमः प्रमादः । एतेभ्यः प्रमादेभ्यो मुक्त्युपेतो मुक्तिप्राप्तः सुखी भवेत् ३६ दमस्त्यागप्रमादानुक्तातेषां सत्यमुखत्वं प्रागुक्तं विवृणोति सत्यात्मेति सत्ये आत्मा चित्तं यस्य स तथा तान्दमस्त्यागप्रमादान् ३७ दोषनिवृत्त्यैव तपः सिद्धिर्वात्राकृतेत्याह निवृत्ते नैवेति ३८ प्रश्रव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति ३९ । ४० एवं विद्यासाधनान्यधिगम्य अध्ययनगृहीता द्वेदादभिगतवेद्यानामनेकत्वं मन्वानः किं तद्वैद्यं श्रेष्ठमिति पृच्छति आख्यानं इति हासपुराणादिपंचमयेषु तैर्वेदैः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं विश्वं पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यादिभिर्भूयि न च कर्मस्वसिद्धेषु दुःखं तेन च न गलपेत् ॥ सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ३१ अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथानां जातु न गच्छति ॥ इष्टान् पुत्रांश्च दारांश्च न याचे तददाचन ३२ अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ॥ अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् ३३ सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ॥ अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथाऽसंग्रहमेव च ३४ एवं दोषामदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः ३५ अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ इन्द्रियेभ्यश्च पंचभ्यो मनसश्चैव भारत ॥ अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् ३६ सत्यात्मा भवराजेन्द्रस्य लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ३७ निवृत्ते नैव दोषेण तपो वत मिहाचरेत् ॥ एतद्वा कृतं तद्वत् सत्यमेव सतां व्रतम् ३८ दोषैरेतैर्वियुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः ॥ एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ३९ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते ॥ एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहम् ४० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्यानं पंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ॥ तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ४१ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ॥ तेषां तु कतरः सस्याद्यमहं वेदवैद्विजम् ४२

छान्दोग्यप्रश्नादधिकतमं भूमाख्यं परं ब्रह्म तदेव जनः स्थावरजंगमरूपं जगदितिकथ्यते । अन्ये शास्त्रिनः पुनश्चतुर्वेदाः चत्वारि वेदयंतिते तथा चत्वारः पुरुषा इति ब्राह्मः शरीरपुरुषश्चंद्रः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति । छंदोग्याद्यादिनियताक्षरपादं तच्च यजुःसां प्रोरप्युपलक्षणं । वेदः कर्मचोदनात्मकं ब्राह्मणं । तथा त्रिवेदाः त्रीन्क्षरमक्षरमुत्तमं चेति पुरुषवेदयंतिते त्रिवेदाः । क्षरं प्रधानं अमृताऽक्षरं हक्षरात्माना वीशते देव एकः इति । अमृतो जीवः कूटस्थः सोऽक्षरं तु लोपार्थः ईशते ईष्टे । 'क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति ४१ तथा द्विवेदाः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्द ब्रह्म परं च यदिति वाच्यवाचकयोरेवेन शब्दब्रह्मशब्देनाप्रकृतसोनामरूपात्मकः पंच उच्यते । परं च तदतीतमिति द्वयमपि वेद्यत्वेन वदंति । एकवेदाः 'एकधेवानुब्रह्मण्यं नेह नानाऽस्ति किंचन' इत्यादय एकमेव वेदं वेदयंति । अनृचश्च ऋच्यते तस्युते इति कर्कशः श्वरः सपृथक्त्वेन नास्ति येषां तेऽनृचः ब्रह्मा द्वैतवादिनः । एकवेदानां व्युत्थानकाले द्वैतमस्ति समाधौ तु बाधितं तद्भवति । अनृचा तु अवस्थाद्वयेऽपि द्वैताभावस्तुल्य इति भेदः । एतेषां षण्णां मध्ये सकतरः कतमः यमहं वेदजानीयां द्विजं ब्राह्मणं ब्रह्मविदमित्यर्थः । अत्र भूयिष्ठं जनइति प्रथमः स विशेषाद्वैतपक्षः । द्वितीयो निरीश्वरपक्षः साख्यानानीमां सकानां च । त्रिवेदास्तु पातं जलाजीवेशजगतां मेदं वदंतः । द्विवेदास्तु वीडलोमाः कार्यात्मना मेदं कारणात्मना-

अमेदं च सत्यमेव वर्ततः । यथा कटकमुकुटाद्यात्मना मेदोऽपि सत्य एवेति । एकवेदानामपि किंचिद्वाधयोऽयं सत्त्वात्वाभ्यामनिर्वचनीयं द्वैतमस्यैव व्यावहारिकं प्रा-
तिभासिकात्सद्यो बाध्यात् रज्जुर्गादेर्विलक्षणं यावन्मोक्षमवाधयं । अनृचां तु दृष्टिः सृष्टिर्वादिनां यथारज्जुर्वा मुरगः स्रक् च कल्पिता एवमात्मनि जाग्रत्स्वप्नोसमसत्ता कौडिमेदः । तत्राध्यारो-
पापवादाभ्यां निष्पन्नं प्रपञ्चयते इति न्यायेन आद्यं पक्षं चतुष्टयं व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वं परमध्यारोपदृष्टोपन्यस्तं । अंत्यः पक्षोऽपवाददृष्ट्या व्यवहारापलापेन । एकवेदपक्षस्तु व्याभि-
दृष्ट्याऽनिर्वचनीया लयया । एवमेव दृष्टिः त्रयसां श्रित्य शास्त्रमपि प्रवृत्तं आत्मकृतेऽपरिणामादिति । अध्यारोपकाले परिणामदृष्टिः सूचिता ब्रह्मैव कनककुंडलन्यायेन जगदाकारेण परिणतं तथा
च श्रुतिः । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' । सत्यं व्यावहारिकं जाग्रदज्वादि । अनृतं प्रातिभासिकं स्वप्नरज्जुर्गादि । एतदुभयात्मकं सत्यं कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मैव प्राप्तिमिति श्रुत्य-
र्थः । तथा आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति स्वप्नकाले आत्मनि जाग्रत्काले मायैव जालमरीचिकोदकादयो हि प्रसिद्धतराः सृष्टयो भवंति विचित्राश्च ताः न च ताः न संतीति वक्तुं शक्यं अनुभूयमानत्वात् ।
नापि संतीति ज्ञानेन सद्यो बाधात् । एवं ब्रह्मण्यपि विचित्राऽनिर्वचनीया सृष्टिरस्तीति सूत्रार्थः । तथा चास्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वं श्रुतिराह । 'को अद्वावेदक इह प्रवाचेत्कुत आजाता कुत इह विवृष्टिः' इति
तं कोऽपि न वेद न कोपि प्रावोचदिति श्रुत्यर्थः । सेयं व्याभिदृष्टिः । अपवाददृष्टिस्तु आह च तन्मात्रमिति सूचिता । 'स यथा सैधवासिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत ॥ स यथा सैधवघ्नोऽनंतरो
ऽवाह्यः कृत्स्नोर स घन एव वा अरेऽयमात्मा कृत्स्नः प्रज्ञानघनः' इति श्रुत्या च दर्शिता । यथा जले प्रास्तः सैधवसिल्यः स्वोपादानं उदकं लीनमनुस्वयमपिलीयते अन्यथा करकालये इव जले परिमाणा

सनत्सुजात उवाच ॥ एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥ सत्यस्यैकस्य राजेंद्रसत्ये कश्चिदवस्थितः ४३ एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते ॥ दान-
मध्ययनं यज्ञोलोभादेतत्प्रवर्तते ४४ सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पश्च तथा भवेत् ॥ ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ४५

धिक्यं स्यात् । अतः सः अंतरं कारणं बाह्यं च पीभावः तदुभयवर्जितः केवलरसतन्मात्रात्मना जलेऽभिष्यक्तो दृश्यते । एवमयं प्रपञ्चः कार्यकारणोभयस्वरूपहीनः समाधौ केवलप्रज्ञानघनोऽभिव्य-
ज्यते इति श्रुत्यर्थः । अनेन दृष्टिः त्रयेण जनबोधार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं यथोक्तं संक्षेपशारीके । 'आरोपदृष्टिः पवादकदृष्टिरेव व्याभिदृष्टिरिति दृष्टि विभागमेनं । संगृह्यसूत्रकृदयं पुरुषं मुमुक्षुं सत्यप्रबोधयि-
तुमुत्सहते क्रमेण' इत्यादिना । 'श्रुतिवचं सिमुनिस्मरणानि च द्वयविशारदगीरपि सर्वशः ॥ त्रयमपेक्ष्य दृष्टां त्रितयं विना न हि पदामुपयांति कदाचन' इत्यनेन ४२ एवमनेकेषु पक्षेषु पस्थापिते पुसिद्धां
तमाह एकस्येति ब्रह्मैव एकं वेद्यं तच्च सत्यं कालत्रयेऽप्यबाध्यं तस्य अज्ञानात् बहुनिवेद्यानि उपास्यानि अत्र ब्रह्मभूतानि कृतानि कल्पितानि वेदे सत्यमिति पत्यर्थं तेषामब्रह्मत्वं वेद एवाह । 'तदेव ब्रह्मत्वं
विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति । तस्मिंश्च सत्ये ब्रह्मणिकश्चिदेव अवस्थितः ब्रह्मलामोऽतिदुर्घट इत्यर्थः । श्रुतिरप्यज्ञानकार्यत्वं जगताह । 'तुच्छेनाऽऽभिहितं यदासीत् तमसस्तन्महिनाऽजायतं
कम्' इति तुच्छेन रज्जुर्गादिव दध्यस्तेन मिथ्याभूतेन तमसा आमुसर्वव्यापकं ब्रह्म अपि हितं आच्छादितं यत् आसीत् तत् एकमेव सत् तमसः अज्ञानस्य । तपस इति पाठे आलोचनस्य संकल्पमात्रस्य महि-
नामाहात्म्येन अजायत प्रपञ्चाकारेण आविर्भव । यथारज्जुर्जातुता सर्पाकारेणाविर्भवति तद्वदिति श्रुत्यर्थः ४२ एवमिति सत्यं प्रत्यगद्वयानंदं वेद्यं अज्ञात्वा बाह्यमुखलोभात् एतद्वानादिकं कर्तुं प्रवर्त-
त इत्यर्थः ४४ सत्यादिति तथा भवेत् परमानंदात् प्रत्युतस्य शुद्धानंदविषयो भिलाषो भवेत् ततश्चासौ यज्ञोऽप्योतिष्ठोमादिः प्रतायेत संतन्यते सत्यस्य वेदवचनस्य 'ज्योतिष्ठो मे न स्वर्गकामो यजेत' इत्या-
देः अवधारणात् प्रामाण्यनिश्चयात् । संकल्पो वितथो भवेदिति पाठे सत्यज्ञस्यैव सत्यसंकल्पत्वं अन्यस्य तु संकल्पो वैध्य इत्यर्थः । समुपाठे यज्ञोऽपि सत्यस्यानवधारणादापरोक्ष्येण आनिश्चयादेव प्र-
वर्तते । ज्ञाते तु सत्ये 'एतदुद्भादुद्दिमांस्यात्कृतकस्यश्च भारत' इति कृत्य कृतस्त्वमेव स्मर्यते ४५

मनसेति यज्ञ इत्यनुलुप्यते अन्यस्य एकस्य यज्ञो मनसा देवताध्यानादिकूपो भवति । वाचा ब्रह्मयज्ञजपादिकूपो यज्ञो भवति । कर्मणा प्रसिद्धो ज्योतिष्ठोमादिः एतेषां पूर्वः पूर्वो ज्ञायात् संकल्पासिद्धः
सत्यसंकल्पः संकल्पानां कल्पनयिपदार्थानां ब्रह्मलोकादीनामधिष्ठाता भवति ब्रह्मवित् तथा च श्रुतिः । 'आप्नोति स्वाराज्यं ॥ आप्नोति मनसस्पतिं ॥ वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ॥ श्रोत्रपतिर्विज्ञानप-
तिः' इति स्वराजोभावः स्वाराज्यं ब्रह्मैव ४६ तस्य संकल्पस्य अनैभृत्येन अदाक्येन आत्माज्ञानाद्वैध्यसंकल्पत्वे सतीत्यर्थः । दीक्षितव्रतं मुष्टीकरणवाग्यमनादिकं कुर्यात् । एतन्नाम दीक्षित इति
तदीक्षव्रतादेशे इत्यनेन धातुना निष्ठाप्रत्ययातेन निष्पन्नं । कर्मजः संस्कारजागंतुको विनाशी चेत्यर्थः । सतां तु सत्यमेव परं ब्रह्मैव श्रेष्ठं अलतकत्वेनाविनाशित्वात् ४७ एतदेव स्पष्टयति ज्ञानमिति
प्रत्यक्षं शोकमोहनिवृत्तिरूपज्ञानफलप्रत्यक्षाभित्यर्थः । तपःकायिकं वाचिकं मानसिकं च तत्परोक्षं अमुष्मिकफलप्रदमित्यर्थः विद्यादित्यर्द्धेन परोक्षज्ञानस्य व्यावृत्तिरिह उच्यते ४८ उक्तमेवोपसं-
हरति तस्मादिति जल्पितेनैव केवलाध्ययनेनैव सत्यात्प्रत्यगद्वयानंदात् तथा च श्रुतिः । 'यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माच्छोकात्प्रैति स ब्राह्मणः' इत्यपरोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणत्वमुक्त्वाऽर्था-
दितरस्या ब्राह्मणत्वं दर्शयति ४९ नन्वेवमध्ययनया गादेवैयर्थ्यादित्याशंक्येष्टापत्तिमाह छंदासीति एष उपनिषत्प्रसिद्धः अथर्वमहामुनिर्भरिषिंसो यानि पुराजगौतान्येव च छंदांसि उप-
निषदूपाणि नाम निश्चितं । 'छादयति हवा एनं छंदांसि पापात्कर्मणः' इति श्रुत्या छंदः शब्दनिर्वचनात् । 'छादयते अदृष्टाय जगत्' इति अथर्वणोपनिषद्विज्ञानापापाद्रक्षितुमसामर्थ्यदर्शनात्

मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्मणा ॥ संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ४६ अनैभृत्येन चैतस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ॥ नामैतद्वातुनिर्वृतं स-
त्यमेव सतां परम् ४७ ज्ञानं वैनामप्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ विद्याद्ब्रह्म पठंतं तु द्विजं वै बहुपाठिनम् ४८ तस्मात्क्षत्रियमामंस्था जल्पितेनैव वौद्रिजम् ॥ य एव
सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ४९ छंदांसि नाम क्षत्रियतान्यथर्वापुराजगौपहर्षिंसंघ एषः ॥ छंदो विदस्ते य उत नाधीत वेदान वेदवेद्यस्य विदुर्हितत्त्वम् ५०
छंदांसि नाम द्विपदां वरिष्ठस्वच्छंदयोगेन भवंति तत्र ॥ छंदो विदस्ते न च तानधीत्यगतान वेदस्य न वेद्यमार्थाः ५१ न वेदानां वेदिता कश्चिदास्तिकाश्चित्त्वेतान्बुद्धय-
तेवापिराजन् ॥ यो वेद वेदान्न स वेदवेद्यं सत्योऽस्थितो यस्तु स वेदवेद्यम् ५२

ब्रह्मविद्यार्थानां छंदसां मुख्यं छंदस्त्वं कर्मार्थानां तु गौणमिति भावः । किंच उत अपियेऽपि अधीतवेदाः सोपनिषत्कवेदं पाठतोऽर्थतश्च अधीतवतस्तेऽपि न छंदो विदः यतः वेदवेद्यस्य औप-
निषदस्य पुरुषस्य तत्त्वं याथात्म्यं न विदुः न जानन्ति । 'अधेन्वाचरति मायायै पत्राचं शुभ्रवां अफलामपुष्पाम' इति । पुष्पं हि फलं वाचः सत्यमिति श्रुतिश्चैतद्वाह सत्यं परं ब्रह्म ५० छंदांसि नामोति-
द्विपदां मुमुक्षाणां मध्ये वरिष्ठं तत्र सत्ये ब्रह्मणि विषये छंदांसि वेदाः स्वच्छंदयोगेन स्वातंत्र्यसंबन्धेनैव भवंति । कर्मकांडार्थं ज्ञानवत् ब्रह्मकांडार्थं ज्ञानं न मध्येऽनुष्ठानांतरमपेक्षते तथाहि । 'तद्धै-
तत्पश्य वृषिर्वा मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरमं सूर्यश्च' इति श्रुत्या दर्शनसावात्म्ययोर्मध्येति प्रत्यायतीत्यादौ तिष्ठति गायत्र्योर्मध्ये इव कार्यतरं वार्यते तेन च ज्ञातेन सत्येन चकार एवकारार्थं तेनैवेत्यर्थः ।
छंदो विदो भवन्ति कर्ममात्रज्ञानेन । तान्छंदो ज्ञान् अधीत्य प्राप्य आर्याः वेदस्य वेद्यं वेदनीयं ब्रह्म न गता इति न अपि तु गताः प्राप्ता एवेत्यर्थः । एतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यस्याः श्रुतेरर्थो
दर्शितः ५१ तथापि ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह नेति वेदानां रहस्यवेदिता ज्ञाता कश्चिद्वास्ति । कश्चित् एतान् वेदानुरहस्यप्रतिपादकान् चित्तशुद्धयति शयादुद्धयते । योऽप्युत्थितस्तत्त्वमसि वाक्यार्था-
नुसंधाता वा वेदान् वेदं ससविकल्पकः निर्विकल्पकं वेद्यं सर्ववृत्तिलये प्रकाशमानं ब्रह्म न वेद किंतु सत्ये सर्ववृत्तिबाधाविभूते प्रत्यक् चैतन्ये स्थित एव निर्विकल्पकं सुखं वेद ५२

इममेवार्थमंगतरेणाह नेति वेदानांवेद्यानामहंकारादीनामचेतनानांमध्यकश्चिद्वेदितानास्ति अतोहेतोः वेद्येनचेतसावेदंवेदबोध्यमात्मानंनविदुः । नापिवेद्यंअनात्मानमपिनविदुः आत्माऽ
नात्माचनजडस्यविषयावित्यर्थः । ननुजडयाधीवृत्त्या आत्माज्ञायतएव'दृश्यतेत्वग्रययाबुद्ध्या'इतिश्रुतेरित्याशंक्याह वेदंआत्मानंयोवेदसएववेद्यमानात्मानं सर्ववेद आत्मप्रभवत्वात्सर्वस्य ।
यस्तुबहिर्मुखः वेद्यंअनात्मानंवेदससत्यंब्रह्मनवेद तथाचश्रुतीभवतः । 'आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनदंसर्वविदितं । परांविस्वानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराहृषयतिनातरा
त्मन'इति । व्यतृणत्विहितवान् ५३ किंवयश्चिदात्मासर्वेषांप्रत्यक्त्वेनप्रसिद्धः वेदानवेदयंतितेवेदाःतानुप्रमाणानिवेद सएववेद्यंप्रमेयमपिवेद ननुतानिवेद्यंविदुः जडत्वात् । तंच'प्राणस्य
प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुः' इतिप्राणादीनांप्रवर्तकत्वेनप्रसिद्धं वेदाःप्रमाणानिवेदविदुःप्रमातारश्चनविदुः । 'यतोवाचोनिर्वर्ततेअप्राप्यमनसासह' इतितस्यवाङ्म
नसातीतत्वश्रुतेः । यद्यप्येवंतथापिवेदंवेदितारमात्मानं वेदेनैवप्रमाणेनअहंब्रह्मास्मीत्यादिनाविदंतिजानंति । केतेयेब्राह्मणाः वेदविदोवेदपाठतोऽर्थतोऽनुष्ठानतश्चविदंतितेवेदविदः ।
अध्ययनयज्ञादिनासंस्कृतचित्ताएववाक्यादात्मानंलक्षणयाजानंति नत्वन्येइत्यर्थः ५४ इदमेवदृष्टांतेनप्रतिपादयति धामांशोति धामतेजः तन्मयाःअंशायस्यसतेजोमयोऽर्थाच्चंद्रः तस्यभागः
कलाप्रतिपद्रतातस्यसंवेदनेज्ञापने यथाचयथैव हिप्रसिद्धं महीरुहस्यशाखाउपादीयते । तथाहितथैव वेदाः परमात्मनःसंवेदनेऽर्थपरमपुरुषार्थरूपेसत्येसर्वथाऽप्यवाध्ये वेदाः उपादीयंतइ
नवेदानांवेदिताकश्चिदस्तिवेद्येनवेदनविदुर्नवेद्यम् ॥ योवेदवेदंमचवेदवेद्यंयोवेदवेद्यंनसवेदसत्यम् ५३ योवेदवेदान्सचवेदवेद्यंनतंविदुर्वेदविदोनवेदाः ॥ त
थापिवेदेनविदंतिवेदंयंब्राह्मणवेदविदोभवन्ति ५४ धामांशभागस्यतथाहिवेदायथाचशाखाहिमहीरुहस्य ॥ संवेदनेचैवयथाऽऽमनंतितस्मिन्हितस्येपरमात्मनो
ऽर्थे ५५ अभिजानामिब्राह्मणंव्याख्यातारंविचक्षणम् ॥ यश्छिन्नविचिकित्सःसव्याचष्टेसर्वसंशयान् ५६ नास्यपर्येषणंगच्छेत्प्राचीनंनोतदक्षिणम् ॥ नावा
चीनंकुतस्तिर्यङ्नादिशंतुकथंचन ५७ तस्यपर्येषणंगच्छेत्प्रत्यर्थिषुकथंचन ॥ अविचिन्वन्निमंवेदेतपःपश्यतितंप्रभुम् ५८ तूष्णींभूतउपासीतनचेष्टेन्न
साऽपिच ॥ उपावर्तस्वतद्ब्रह्मअंतरात्मानिविश्रुतम् ५९ मौनान्नसमुनिर्भवतिनारण्यवसनान्मुनिः ॥ स्वलक्षणंतुयोवेदसमुनिःश्रेष्ठउच्यते ६०

तिआमनंति । तंतोपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यापनिषदत्वविशेषणात् वाचामगोचरत्वश्रुतेश्च सोऽयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यवत् तत्त्वमस्यादिवाक्यमपिलक्षणयास्वार्थप्रमापयत्येवेत्यर्थः ५५
एवंगुरुपसदनपूर्वकंवाक्यार्थप्रतिपत्तुपायमुक्त्वा गुरुलक्षणान्याह अभीति ब्राह्मणंब्रह्मविदं लक्षणतोऽभिजानामि लक्षणमेवाह व्याख्यातारं उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्यालिंगा
नुसारेणवाक्यार्थवर्णनकुशलं । विचक्षणंश्रुतार्थस्ययुक्तिभिरनुचितनेसमर्थ निदिध्यासनपरिपाकेनापरोक्षसाक्षात्कारबलात्तयश्छिन्नविचिकित्सोनिःसंशयःसन् परस्यापिसर्वसंशयान्
व्याचष्टेवृणोति । अत्रस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनसंशयान्दूरीकरोतीत्यर्थः ५६ परीष्यतेऽस्मिन्नितिपर्येषणं अन्वेषणस्थानं प्राचीनंप्राग्दिकस्यंनपिदक्षिणादिदिकस्यं
नापिअदिशंदिग्विहीनं अंतर्हृदयइत्यर्थः ५७ एतदेवाह तस्येति प्रत्यर्थिषुआत्मात्वेनप्रथमानेध्वनात्समुपचसुकोशेषुपर्येषणमन्वेषणंगच्छेत्कुर्यादित्यर्थः । कथंचनेत्यव्यक्तमालंबनंकेश
साध्यमिति सूचयति । 'अव्यक्ताहिगतिर्दुस्संदेहवाद्भिरवाप्यते'इतिस्मृतेः । वेदेदमंआत्मानंअविचिन्वन् वेदांतन्यायान्प्राचितयन्नित्यर्थः । तपःतपस्वी आलोचनवान् ध्यायी तंप्रभुंभूयति ।
'तंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानः'इतिश्रुतेः ५८ तूष्णींभूतइत्यनेनवागादिवाहोद्विषयापारोपरमउक्तः । मनसाऽपिनचेष्टेत् नचेष्टेतेत्यनेन मानसव्यापारोपरमउक्तः । अंतरात्मानिहादांकाशे
विश्रुतं वेदेप्रख्यातंतद्वाचामगोचरंब्रह्म उपावर्तस्वउपागच्छ ५९ मौनात्ध्यानमात्रासमुनिर्भवति नापिरण्यवासात्संन्यासमात्रात् । किंतिहि यः स्वलक्षणंस्वस्वप्रत्यगात्मनोलक्षणं
जगज्जन्मादिहेतुत्वंसंविदानंदात्मकंचयोवेदजानातिसश्रेष्ठः । संन्यासिभ्योयोगिभ्यश्चज्ञानीश्रेष्ठइत्यर्थः ६०

सर्वार्थानांव्याकरणात्प्रकटीकरणात् सर्वज्ञत्वादयंज्ञानीविद्याकरणइत्युच्यते । तच्चव्याकरणंकेचिद्योगजधर्मप्रत्यासत्त्यावदंति तन्निराचष्टेमूलतइति आत्मज्ञानादिसर्वविज्ञानंभूयते न
प्रधानज्ञानात् अन्यतोवा । मूलतइतिल्यल्लोपेपंचमी । मूलंकारणंब्रह्मप्राप्येत्यर्थः । तत्रव्याकर्तापरमात्मैव । तन्नामरूपाभ्यामिवव्याक्रियत । नामरूपेव्याकरवाणिइतिश्रुतिभ्यामि
त्याह व्याकरोतीतिश्रौतव्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत् ६१ सार्वज्ञ्यमपिब्रह्मविदामनोपचारिकमित्याह प्रत्यक्षेति सत्येतिष्ठन् ननुतृत्त्यंतरेदेहाद्याकारे । ब्राह्मणः ब्रह्मवित्तद्विद्वान्ब्रह्मवि
द्वानितिब्राह्मणपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनम् ६२ अध्यायार्थमुपसंहरति धर्माविश्विति धर्मश्चसत्यंचदमस्तपश्चेत्यादिपुद्गादशसुस्थितः । तथा सत्यादिरूपेअष्टविधेअप्रमादेचस्थितः । एवंसा
धनवान् देवेषुपूर्वोक्तेषु आरोपदृष्टिव्यामिश्रदृष्टयवाद्दृष्टिरूपेषु आनुपूर्व्येणसोपानारोहणन्यायेन परमेपदेस्थितोऽहमेतत्त्वानुभवसिद्धं बुद्ध्यास्वतःस्नेहवत्या तेतुभ्यंब्रवीमि । सोपानक
मस्तुनृसिंहतापनीयेभूयते । 'ओतानुज्ञाननुज्ञाऽविकल्पैरिति' । अस्यार्थः'ओतत्वंकारणव्याप्तिःकार्येयद्वन्द्वोदोदते ॥ सर्वब्रह्मैतितन्निष्ठाजानतेपरिणामतः ॥ १ ॥ कार्यस्यासमसत्त्वंयत्का
रणेसमुदीरितं ॥ तदनुज्ञानुशब्दार्थोमरौवारिविवर्तनम् ॥ २ ॥ एतन्निष्ठास्ततोभूत्वाजगन्मिथ्येतिजानते ॥ अनुज्ञायांजगत्तुच्छंशशृंगादिवन्मतम् ॥ ३ ॥ एवंसोपानरीत्यैवमूमित्रितयलं
घनात् ॥ अविकल्पंपरंयत्तदहंब्रह्मास्मिनिर्भयम्'इति ॥ ४ ॥ ६३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंआत्म

सर्वार्थानांव्याकरणाद्व्याकरणउच्ये ॥ तन्मूलतोव्याकरणंव्याकरोतीतिततथा ६१ प्रत्यक्षदर्शीलोकानांसर्वदर्शीभवेन्नरः ॥ सत्येवैब्राह्मणस्तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्व
विद्वेत् ६२ धर्मादिषुस्थितोऽप्येवंक्षत्रियब्रह्मपश्यति ॥ वेदानांचानुपूर्व्येणएतद्बुद्ध्याब्रवीमिते ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्व
णिसनत्सुजातवाक्येत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ सनत्सुजातयामिमांपरांत्वंब्राह्मीवाचंवदसेविश्वरूपाम् ॥ परांहिकामेनसुदुर्ल
भांकथांप्रब्रुहिमेवाक्यमिदंकुमार १ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ नैतद्ब्रह्मत्वरमाणेनलभ्यंयन्मांपृच्छन्नतिहृष्यस्यतीव ॥ बुद्धौविलीनेमनसिप्रचित्याविद्याहिंसा
ब्रह्मचर्येणलभ्या २ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ अत्यंतविद्यामिति यत्सनातनीब्रवीषित्वंब्रह्मचर्येणसिद्धाम् ॥ अनारभ्यांवसतीहकार्यकालेकथंब्राह्मण्यममृतत्वंलभेत ३

ज्ञानमार्गंश्रुत्वा तस्यांतरंगसाधनयोगंश्रोतुंपृच्छति सनत्सुजातेति । परांउक्तादपिअत्युत्कृष्टां ब्राह्मीब्रह्मप्रापिकांवाचंउपनिषदं वदसेजानीपे । भासनोपसंभाषाज्ञानेतिउक्तम् । विश्वंरूप्यतेप्र
काशतेऽस्यां । यांज्ञातवतोऽन्यत्ज्ञातव्यंनावशिष्यतइत्यर्थः । कामेनकाम्यमानेनविषयेण परांदूरीभूतां विषयवार्ताहीनामित्यर्थः । अतएवसुदुर्लभांकथांकथनीयांप्रब्रुहि । हेकुमारइदंमे
ममवाक्यंत्वांप्रतिप्रार्थनारूपंवचनं अवधेहीतिशेषः । ब्रह्मविद्यायाःदुर्लभत्वंदर्शयन्सनत्सुजातउवाच नैतदिति हृष्यासिअहंब्रह्मविद्याधिकार्यस्मीतिहृष्यसि । पाठांतरेअभिप्रेतेण
निर्वधेन । विद्यालक्षणमाह बुद्धाविति सर्वेषांभिद्रियाणानिरोधेनमनोमात्रमनुपरतंसंकल्पाद्यात्मकंतिष्ठति तस्मिन्नपि अहंब्रह्मास्मीतिनिश्चयस्वमावायांबुद्धौ विलीनेति । प्रवि
त्याप्रगतंचित्तंयस्यासा निरुद्धसर्ववृत्तिकाकाचिदवस्थाविद्येत्युच्यते । साचब्रह्मचर्येणगुरुकुलवासेनलभ्या २ अत्यंतं अंतस्त्रिविधपरिच्छेदः तमतिक्रांतंअत्यंतंब्रह्म तद्विषयांविद्यां । सना
तनीनित्यसिद्धा । प्रत्यगात्मनो नित्यापरोक्षत्वात् । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेः । सिद्धांअभिव्यज्यमानां । तत्रहेतुः अनारभ्याकर्मवदारंभायोग्या । याचकार्यकालेइहआत्मन्ये
ववसति नित्यसिद्धत्वात् । एवंसतिब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्ययोग्यंअमृतत्वंकथंलभेत । नहिलब्धलाभार्थ्यतनोऽपेक्ष्यतइतिब्रह्मचर्याद्यनुष्ठानाक्षेपः ३

अत्रोत्तरमाह अव्यक्तेति बुद्ध्याख्योपाधिसंबंधजनितकालुष्यादिविविक्तयानव्यक्तमव्यक्तं ब्रह्म तस्य विद्या अयं भावः । यद्यपि ब्रह्म नित्यापरोक्ष आत्मस्वात् तथापि अज्ञानायाद्यतीतस्य तस्य विविक्तस्य परोक्षत्वात् तदापरोक्षया यस्तो युक्त इति ४ अंजसा अर्जवेन ५ आचार्येति योनिः स्थानं । 'योनिष्टद्वन्द्वनिषदे अकारि । स्वयोनी निषदत्तं स रूपा' इत्यादि दर्शनात् । गर्भे भूत्वा तस्य निष्कपटसेवया अंतरंगत्वं प्राप्येत्यर्थः । शास्त्रकाराः शास्त्रकर्तृत्वं ब्रह्मण्येव श्रुतं महतो भूतस्य निःस्वसितमेतद्वेद इत्यादिना । गुरोरनुग्रहादिहेतुब्रह्ममावंप्राप्नुवतीत्यर्थः । परमं अपु नरावृत्तियोगं ब्रह्मणा सह ऐक्यं याति ६ अस्मिन्निति येन तत्कामाः ब्राह्मी स्थिति प्राप्नुयेच्च ब्रह्मसहाः ते देहादात्मानं निर्हरन्ति पृथक् कुर्वन्ति सत्त्व संस्थाः सत्त्वगुणभाजः श्रुतिश्च । 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहे न्मुंजादिवद्विषाकाधेयेण' इति प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् ७ आचार्यः शास्त्रा उपदेष्टा यस्य साक्षात् जातिर्जन्य । यथा ब्राह्मणस्य सावित्री प्राप्त्या सावित्री द्वितीयं जन्म एव आचार्यात् परब्रह्मविद्याप्राप्त्याऽपि तस्य जन्मांतरं भवति तच्च मोक्षहेतुत्वात् पुण्यत्वादिगुणसंयुक्तम् ८ आचार्योपाहात्म्यप्रकृत्यापकं मंत्रं पठति यः प्रावृणोतीति यः आचार्याऽर्पणान् ब्राह्मणादीन् अवितयेनावितथयन् नृत्तमनात्मा जडं तदव्ये

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणी बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ यां प्राप्ये नमर्त्य लोकं त्यजंति यावे विद्या गुरुवृद्धे पुनित्या ४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुं जसा ॥ तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन् ब्रवीहि मे ५ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ आचार्ययोनिमिह ये प्राविश्य भूत्वा गर्भे ब्रह्मचर्यं चरन्ति ॥ इहैव तेषां शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं परमं यांति योगम् ६ अस्मिं ह्येकैवेज्यं तीह कामान् ब्राह्मी स्थितिं ह्यनुति तिक्षणाः ॥ त आत्मानं निर्हरन्ती ह देहान् मुंजादिषीकामिव सत्त्व संस्थाः ७ शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ॥ आचार्यशास्त्राया जातिः सा पुण्या साऽजराऽमरा ८ यः प्रावृणोत्यवितथेन वर्णान् तत्कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ॥ तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्ये कृतमस्य जानन् ९ गुरुं शिष्यो नैत्यमभिवादी तस्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमतः ॥ मानं न कुर्यान्नादधीतरोषमेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः १० शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ॥ ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ११ आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ॥ कर्मणा मनसा वा चा द्वितीयः पाद उच्यते १२ समागुरौ यथावृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाऽऽचरेत् ॥ तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्न द्वितीयः पाद उच्यते १३ आचार्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ॥ यन्मन्यते तं प्रातिहृष्टा द्विः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः १४ नाचार्यस्यानपाठ्यप्रवासं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ॥ इति विमन्येत न भाषयेत् स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः १५

न सत्येन चिदात्मना प्रकरणेण आह्वयति सत्त्वाभ्यां तं रं वासयति । द्वैतोत्थमयनिवारणेन पालयतीत्यर्थः । ऋतं ब्रह्म कुर्वन्न वाचा आविष्कुर्वन् तस्य फलमाह अमृतं संप्रयच्छन्ति अमृतं मोक्षं कृतं तत्कृतमुपकारं ९ शुचिः स्नानादिना भावबुद्ध्या च अप्रमतः गुरुश्रुषायां सावधानः मानं न कुर्यात् वृच्छमापिकाधेयि शिष्यानां शौचादिकं तदापि कर्तव्यमेवेत्यर्थः अत्यंतं श्रमेऽपि रोषं नादधीत न विदध्यात् १० शिष्यवृत्तिः सायं प्रातर्भिक्षणेन जीवन्ते नैव क्रमेण न तु गुरुं पृथोपजीवनेत्यर्थः ११ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां ब्रह्मचर्यस्य प्रथमं पादमुक्त्वा द्वाभ्यां द्वितीयं पादमाह आचार्यस्येति १२ । १३ प्राप्तविद्यो विद्यामुखेन हृष्यन् आचार्ययत् अत्यंतं मानयति स ब्रह्मचर्यस्य तृतीयः पाद इत्याह आचार्येणेति आत्मकृतं स्वस्मै उपकृतं विद्यादानेन तस्य च अर्थप्रयोजनं दुःखनिवृत्तिमानं वा वासि ज्ञात्वाऽनुभूय अनेनाचार्येण भावितो वर्धितोऽस्मीति जानन्न्यन्मन्यते १४ अनपाठ्यविद्यायानिष्कयाधर्मगुणमर्थदानेन अपरिहृत्य प्रवासं गुरुगृहादव्यग्राश्रमातरे स्थितं न कुर्यात् । एतत्तु गुरुवे अर्थप्रदानमहं करोमीति नैव मन्येत मनसा । न च भाषयेत् स्वार्थेण च वेदतवाच १५

चतुष्पाद्ब्रह्मचर्येण लभ्यां चतुष्पदी विद्यामाह कालेनेति कालेन बुद्धिपरिपाकेन । उत्साहयोगेन बुद्धिवर्धनेन । शास्त्रेण सहाध्यायिभिर्विचारेण । क्रमस्तु न विवक्षितः उक्तं च 'आचार्यात्पादमा दत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ॥ कालेन पादमादत्ते पादं स ब्रह्मचारिभिः' इति १६ धर्मादय इति यस्य ब्रह्मचर्यस्य रूपं स्वरूपमूता इत्यर्थः अन्यानि चांगानि आसनप्राणजयादीनि । बलयोगेनित्यो युक्तता । ब्रह्मार्थो वेदार्थः कर्मब्रह्मणीतयोयोगेन अधिगमेन ब्रह्मचर्यफलतीत्यर्थः १७ एवमिति अहं करोमीत्यभिमानं विना तत्प्रकाशकं वचनं च विना गुरुवर्गार्थं प्रवृत्तः सः आचार्यः वृत्तिर्जीविका एति प्राप्नोति वृत्तिवर्तनं शिष्यस्येति शेषः १८ वसन्न ब्रह्मचर्येति शेषः सर्वतः सर्वैः प्रकारैः वर्धति वर्धते वर्धति धनैरिति शेषः १९ । २० । २१ आकांक्षेति रसभेदः पारदगुटिकाविशेषश्च तामणि संज्ञस्तं चितित वस्तु प्रदं अर्थयते तेषां रसभेदार्थिनां यथा आकांक्षस्य लिप्सितस्यार्थस्य संयोगः प्राप्तिस्ततो यादृक्भावो भवति एवमेव एते देवादयः समाज्ञाय ब्रह्मचर्यमुपेत्य तादृग्भावं सत्यसंकल्पत्वाच्चितित वस्तु प्रदत्तं गताः २२ य इति सर्वचतुष्पाद्ब्रह्मचर्यं य आश्रयेत् शरीरं च पावयेत् । बालधरामद्वेषादिराहित्यं वेदांतायां नायुक्तिपूर्वकमनुचितनेन तत्त्वनिश्चयं वा । अंतका

कालेन पादं लभते तथार्थततश्च पादं गुरुयोगतश्च ॥ उत्साहयोगेन च पादमुच्छेच्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति १६ धर्मादयो द्वादशस्य रूपमन्यानि चांगानि तथा बलं च ॥ आचार्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यं १७ एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ॥ सतां वृत्तिवद्गुणामेवमेति गुरोः पुत्रेष्ववतिचवृत्तिरेषा १८ एवं वसन्न सर्वतो वर्धतीह बहून् पुत्रान् लभते च प्रतिष्ठाम् ॥ वर्धति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसत्यस्मिन् ब्रह्मचर्ये जनाश्च १९ एतेन ब्रह्मचर्येण देवो देवत्वमाप्नुवन् ॥ ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः २० गंधर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ॥ एतेन ब्रह्मचर्येण मूर्योऽप्यह्नाय जायते २१ आकांक्षया र्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ॥ एवं ह्येते समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे २२ य आश्रयेत्पावयेच्चापिराजन् सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ॥ एतेन वै बाल्यमन्येति विद्वान्मृत्युं तथा स जयत्यंतकाले २३ अंतवतः क्षत्रियतेजयंतिलोकान् जनाः कर्मणानिर्मलेन ॥ ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येतिसर्वानान्यः पंथा अयनाय विद्यते २४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथाजनेकाद्रवं वा ॥ स ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान्कथं रूपं तदमृतमक्षरं पदम् २५ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ॥ न पृथिव्यां तिष्ठति नांतरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिलं विभर्ति २६

लेइत्यनेन यावज्जीवं उक्तप्रकारे बाल्येति शेषेति दर्शितं यथोक्तं । 'श क्रोती ह वै यः सोऽदुःप्राक् शरीराविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्वेगं संयुक्तः स सुखी नरः' इति २३ अंतोति ते अविद्वांसः अंतवतः अ नित्यां श्लोकां कर्मणा जयन्ति । विद्वांस्तु ब्रह्मैव सार्वान्म्यात्सर्वं तेन ज्ञातेन ब्रह्मणा अभ्येति अतस्तस्य कर्मप्राप्त्यं किंचित्फलं नावतिष्ठते इत्यर्थः । अतः ज्ञानादन्यः पंथाः अयनाय मोक्षाय न विद्यते । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यवधारणात् २४ नान्यः पंथा अयनाय विद्यते इति श्रुत्वा 'तूष्णीं भूत उपासीत न चेष्टेन्मनसाऽपि च । उपावर्तस्व तद्ब्रह्म अंतरात्मानि विश्रुतं' इति प्रागुक्तप्रकारेण आत्मानमनुसंधानस्तमनवाप्य नानावर्णा ब्राह्मी मार्गात् अंतर्हृदये पश्यन् पृच्छति आभातीति स ब्रह्मणो रूपं यो विद्वान्ब्रह्मदये पश्यति स शुक्लादिरूपमिव अनवस्थितरूपं ब्रह्म पश्यति । अतः कथं रूपं कीदृक् रूपं तदक्षरं व्यापकं अमृतमविनाशि पदं पदनीयं तूहीति शेषः । काद्रवं कुत्सितः परपीडकः द्रवोगतिर्यस्य सकाद्रवो धूमः तद्वर्णकाद्रवं कद्रुपि गलंतद्वर्णं । श्रूयंतं च ब्रह्म मार्गे रूपाणि । 'त स्मिन्नशुक्लमुत्तनीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च ॥ पृषपंथा ब्रह्मणा हानुवितस्तेनैति ब्रह्म विपुण्यकृतैजसश्च' इति २५ उत्तरमाह आभातीति ब्रह्ममागें यद्यपि शुक्लादिरूपाणि मांति तथाऽपि यत्-

ब्रह्मणोरूपं तत्तत्पृथिव्यादिषु नास्ति । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽसंनित्यमगंधवच्चयत्' इति तत्र शब्दादीनां निषेधात् तेषां च शब्दादिमत्त्वात् । रूपांतराणि तु ब्रह्मप्राप्तिचिन्हानि न तु ब्रह्मरूपाणि तथा च श्रुतिः । 'नीहारधूमाकारानिलाऽनलानां खद्योतवियुत्स्फटिकशशीनां ॥ एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिष्यक्तिकराणि योगे' इति । समुद्रे संसारसागरे एनं परमात्मानं सलिलं सलिलोपलक्षितः पंचभूतात्मको देहः नास्ति । जीवानां भिवद्ब्रह्मणोऽपाधिजं दुःखं नास्तीत्यर्थः यद्वा । सामुद्रे जले एतद्रूपं नास्तीत्यर्थः २६ न तारकास्ति रूपादिराहित्यस्यैव प्रपंचः २७ नामरूपात्मके प्रपंचे सति तद्विहितत्वं ब्रह्मणो वक्तुं रूपप्रपंचादन्यत्त्वमुक्त्वानामप्रपंचादन्यत्त्वमाह नैवर्तुतदित्यादिना तदित्यनेन अर्थात् ब्रह्मणो नामनिर्दिश्यते । विमले पुत्रैश्च नरसामादिषु । रथं तरे वार्हद्रये च पृष्ठे च सामनी । महाव्रते यज्ञविशेषेऽपि नेव तद्दृश्येत्पश्येत् । कर्मभिरापितदृशनं न प्राप्यते इत्यर्थः । 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः । अकृतः मोक्षः कृतेन कर्मणाना स्तीति श्रुत्यर्थः । यतः तत्तद्भवं नित्यम् २८ अपारणीयं अनतिक्रमणीयं अहेयत्वात् । तमसः अज्ञानरूपादुपाधेः परस्तात् पराचीनं । अंतकः कालः तत्तद्ब्रह्म अप्येति गच्छति । प्रलयांतिकालोऽपि तत्र लीयत इत्यर्थः । अणीय इति दुर्लभं । क्षुरधारया सममिति अत्यंतावहितेन ग्राह्यं । महच्चर्पते भ्यडाति उपलक्षणं सर्वस्य सर्वस्मादपि महदित्यर्थः २९ प्रतिष्ठा अधिष्ठानं । अमृतं निर्विकारं । विकारो हि विकारांतरमापद्यमानोऽमृत उच्यते । लोक्यंत इति लोकाद्व्यमात्रं । ब्रह्म ब्रह्म यशोरमणीयमपि तदेव । 'तस्य नाम महद्यशः' इति हि श्रुतेः । तस्मादुपादानात् कनकात्

न तारका सुन च वियुदाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ॥ न चापि वायौ न च देवता सुनैतच्चंद्रे दृश्यते नो तस्य २७ नैवर्तुतत्र यजुष्पुनाप्यथर्वसुन दृश्यते वै विमलेषु सामसु ॥ रथं तरे वार्हद्रथे वाऽपि राजन्महाव्रते नैव दृश्येद्भवं तत् २८ अपारणीयं तमसः परस्तात् तदंतकोऽप्येति विनाशकाले ॥ अणीयो रूपं क्षुरधारया समं महच्चरूपं तद्वै पर्वतेभ्यः २९ सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्मतद्यशः ॥ भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यांति तत्र हि ३० अनामयं तन्महदुच्यतं यशो वाचो विकारं कवयो वदंति ॥ यस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवंति ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ॥ ईर्ष्या मोहो विधित्सा च कृपाऽमूया जुगुप्सुता ३

कुंडलादीनीव भूतानि जातानि । यतः तत्रैव प्रलयं मृदिषु दृश्यंति । एतेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तं तथा च श्रुतिः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयंत्य भिसंवि शंतीति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' ३० अनामयं निर्द्वैतं उच्यतं जगदाकारेण उन्नतं । महद्यशः परं व्यापकं आकाशादिभ्योऽपि महदित्यर्थः । वाच इति षष्ठी तृतीयायै कवयः विकारं वाचैवास्तीति वदंति न स्वरूपेणास्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'वाचारं भणं विकारो नामधेयम्' इति वागालंबनत्वं विकारस्याह । यस्मिन्निदं जगत्प्रतिष्ठितं रज्ज्वा मुरगवल्लीनं तद्ये विदुस्तेऽमृताः मुक्ता भवंति ३१ ॥ इति उद्योगप० नीलकण्ठीये भारतभा० चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ समासाज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानाज्ञानोपसर्जनां तावत्कृमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वचित्तवृत्तिनिरोधेन त्वं पदार्थज्ञात्वा पश्चाद्देवांश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तत्त्ववणादिना पूर्वपारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मत्वं निश्चित्य पश्चाद्भिदिध्यासनेन सः अपरोक्षी क्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकं रूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेव हेतूनां दोषान् उपादेयान् गुणां श्रद्दर्शयति शोकः क्रोधश्चेत्यादिना तत्र क्रोधादयः प्राग्व्याख्याता एव तथाऽपि कचित् विशेषो दृश्यते स एव व्याख्यायते । लोभः स्पृहा मोहः प्रज्ञाया अभ्यासः । अत्रापि लोभ इति पाठेऽपि स एवार्थः । लुभविमोहन इति धात्वर्थानुगमात् । परासुता निद्रा परत्वं । कृपाऽब्रजेहः १

पापं पापफलं कर्म व्यवस्यति आरभते मूढसंज्ञः मूढबुद्धिः २ उग्रः निर्दयः परुषः कृष्णवाक् वदान्यो बहुभाषी न स भाजयते परं न मानयति ३ बहुप्रशंसी आत्मस्तुतिपरः ४ महाव्रता महाव्रतानि । सुपांशुलुगिति सुपोडादेशश्छांदसः ५ नास्पस्वस्वीयं किमपि नास्ति धर्मादिष्वेकैकस्मिन्नपि पक्षपाते सति तदर्थं सर्वज्यतीत्यर्थः ६ ब्रह्मैव मुख्यं प्राप्य येषां तेषाम् ७ परीवादः परदोषकीर्तनं सत् यथार्थभूतं असत् आरोपितम् ८ अप्रकीर्तित इति दमविरोधिन एव प्रातिकूल्यादयो मददोषत्वेन सूचिता अपिशृंगग्राहिकाया प्रकर्षेण विधिमुखेन न प्रोक्ता इत्यर्थः । लोकद्वेष्यं पारदार्यादि । प्रातिकूल्यं धर्मादौ विघ्नाचरणं । अभ्यसूया गुणेषु दोषारोपः ९ कामः रुचिभिलाषः । पारतंभ्यं मद्यादिवशत्वं । पैशुनं राजद्वारादौ परदोषमूचनं । अर्थहानिः नटनर्तकवेश्यादिषु दंडेन वा वितनाशः । विवादो वैरम् १० मोदो हर्षः दर्पहेतुः । दृष्टो दृश्यतीत्यापस्तंबोक्तेः । अतिवादो निर्मर्यादं वचनं । संज्ञानाशः कार्याकार्यविवेकराहित्यं । अभ्यसूयितानैरंत्येण परद्रोहशीलता । एतत्तदव

द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ॥ एकैकमेतेराजेंद्रमनुष्यान्पर्युपासते ॥ यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति २ स्पृहया लुलुपः परुषो वा वदान्यः क्रोधं विभ्रन्मनसा वैविकथो ॥ नृशंसधर्माः षड्भिमेव न वै प्राप्याप्यर्थं नो तस भाजयते ३ संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी दत्त्वा विकथीरुपणो दुर्बलश्च ॥ बहुप्रशंसी वनिता द्विदृसदैव सत्तैवोक्ताः पापशीलानृशंसाः ४ धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च अमात्स्यैर्हीनस्तितिक्षाऽनसूया ॥ दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ५ योनैतैभ्यः प्रच्यवेद्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ॥ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थतो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ६ दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ॥ एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ७ सद्वाऽसद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यत ॥ नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जनाः ८ मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरायोऽप्रकीर्तितः ॥ लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ९ कामक्रोधौ पारतंभ्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ॥ अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्राणपीडनम् १० ईर्ष्या मोदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता ॥ तस्मात्प्राज्ञो न मायेत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ११ सौहृदे वैषड्गुणा वेदितव्याः प्रिये हृष्यंत्यप्रिये च व्यथंते ॥ स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारान् भ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः १२ त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामाहुं क्ते कर्मस्वाशिषं वाधते च १३ द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्विकः ॥ पंचभूतानि पंचभ्यो निवर्तयति तादृशः १४

त्वं विगर्हितं निर्दिष्टं सद्भिः । सदा हीत्यापत्कालेऽपि नाश्रयणीयमिति सूचितम् ११ सुहृदां प्रिये सति हर्षः अप्रिये सति व्यथेति द्वौ सौहृदगुणौ । तृतीयमाह स्यादिति । सुहितमिति पाठे सुतरां हि तं दृष्टं पुष्टिकरं । देयं दातारं । भव्यगेयेति वक्तृर्तरि कृत्यः । यो दातारं अयाच्यमपि पुत्रादिकं मुख्यं कर्मभूतं याचते स अभ्यर्थितः प्रार्थितो दाता तस्मै इष्टादीन् अर्हति दातुमिति शेषः सार्धं श्लोको वाक्यम् १२ चतुर्थमाह त्यक्तेति यस्मै सर्वस्वं दत्तं तस्य गृहे कामात् मयाऽभ्यमुपकृत इति बुद्धितः न संवसेत् । तेन कदाचिदनाहतः स न सौहार्दमंगं कुर्यादिति भावः । पंचममाह मुंके कर्मैति स्वकर्माजितमेव घनमुंके न तु मित्राद्यजितं अन्यथा कालेन हेलनां प्राप्य सौहृदमंगो मा भूदिति । षष्ठमाह स्वाशिषं वाधते च स्वस्य श्रेयोऽपि मित्रहितायै नाशयतीत्यर्थः । पाठांतरे स्वासितं स्वस्थानं राज्यादिकं आस्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ज्ञेयं । स्वाशिषमिति पाठे स्वस्य आसभंतात् शिवं श्रेयस्करमित्यर्थः १२ द्रव्यवान् गृहस्थः एवं उक्तरीत्या गुणवान् त्यागी दाता सात्विकः स त्वप्रधानश्च यो भवति तादृशः पुरुषः पंचभ्यः शब्दादिभ्यः पंचभूतानि श्रोत्राद्याकारेण परिणतानि इंद्रियाणि निवर्तयति १४

मनसाहृदाचयपुनर्विदुरमृतास्तेभवन्ति ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनम् ६
 ययोः क्रमेण तं द्वावंतौ ताभ्यामन्यः अतं द्रितः निर्मायः सवितुः जगत्कारणस्य
 विवस्वान् वस आच्छादने वस्वान् आच्छादयन् वान् तद्विपरीतो विवस्वान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः संततमनुदितानस्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतः उभौ जीवेश्वरौ पृथिवीं दिवं च विभर्ति । आ
 सद्गीचीः सविषूचीर्वसानाविति पाठे सः शुक्रसंज्ञः शुद्ध आत्मा । कीदृशौ उभौ देवौ सद्गीचीः विषूचीश्च आवसानौ दिशः उपदिशश्च पटवद्भसानौ । दिगंतपर्यंतं विस्तीर्णा विस्तृत्यः । व्यवहिताश्चेति
 छांदसंक्रियोपसर्गयोर्व्यवधानं शेषं प्राम्बदेव ३ एतदेवाह उभाविति देवौ जीवेश्वरौ पृथिव्यादिकं भूवनं ब्रह्मांडं शुक्रो विभर्ति । तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह तस्मादिति महान् दुरधिगमोऽन्तोऽप्येतां महान्ताः
 समुद्राः कामाः कामसमुद्रमाविशेति मंत्रलिंगात् ४ चक्रे इति रथस्य शरीरस्य । 'रथः स्यंदनदेहयोः' इति विश्वः । अधुवस्य विनाशिनोऽपि अव्ययं अविनाशिकर्मण्यस्य तस्य अव्ययकर्मणः । चक्रे चक
 वज्रालके प्राक्कर्मणि निमित्ते सति तिष्ठतः कर्माधीना इत्यर्थः । अश्वाः इंद्रियाणि शरीररथं विषयदेशं प्रतिनयतः केतुमंतं प्रज्ञावंतं जीवं । किं ज्ञानेऽस्मात्तुम् । तं परमात्मानं प्रति वहन्ति वहति द्विकर्मा ।
 वश्यैरिन्द्रियाश्च देहं रथे योजितैः जीवः परमात्मतानीयते । अन्यथा शरीरेन हेऽपि तत्कृतं कर्म न क्षीयतेऽतः शरीरांतरेण सद्य एव बद्धयते । दिव्यं अलौकिकं अहंप्रत्ययविषयादन्यमशनायाद्यतीतमि
 त्यर्थः । अजरमितिसर्वविकारप्रतिषेधः दिविहादाकाशे ५ अस्य रूपं आकृतिः सादृश्येन तिष्ठति अनुपमस्वरूपमित्यर्थः । न च क्षुब्धेति सर्वेन्द्रियगोचरत्वं निषिद्धयते । 'अज्ञादमस्पर्शमरूपमव्ययं'
 इति रूपादिहीनत्वश्रुतेः । मनीषया मनसो निग्रहेण मनसा सूक्ष्मेण 'मनसैवानुब्रष्टव्यम्' इति तत्स्यकरणत्वश्रुतेः । हृदा हृदुपलक्षिते देशे निमृहीतेन मनसा येषु न विदुः ते अमृताः मुक्ता भवन्ति ६

नस्तप्रपश्यातभगवतसनातनम् १० एतेनत्वंपदार्थस्यतत्पदार्थाभेदउक्तः । योजनंअकल्पयततंयोगिनःपश्यंति ८ ननुईश्वरस्यजीवभावेकिंकारणमतआह हिरण्येति हिरण्यानिहरणशीलानिआपातरमणीयत्वात्पर्णानिवर्णानिअवयवाःस्त्रीपुत्रादयोयस्यतंहिरण्यपर्णं अश्वत्थंनश्वोऽपितिष्ठतीत्यश्वत्थोनश्वरःअविद्यावृक्षः तमभिपद्यप्राप्य अपक्षकाःनसं तिपक्षाःउत्क्रमणहेतवउपाधयःप्राणरूपायेषांतोचिदात्मानः तत्रअविद्यायांपक्षिणोभूत्वाप्राणाद्युपाधिप्राप्त्वाउत्क्रमणयोग्याभूत्वा यथादिशंयथावासनंप्रपतंति तासुतासुयोनिष्वित्यर्थात् । बहु वचनंओपाधिकरूपभेदापेक्षया श्रुयतेचप्राणोपाधिकमुत्क्रमणंचिदात्मनः । मश्रोपनिषदि । षोडशकलंपुरुषंप्रस्तुत्य 'सईक्षांचकेकस्मिन्बहुमुक्तातेउत्क्रांतोभविष्याभिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्राति ष्ठास्थामीतिसप्राणममृजतेति' ९ एवंईश्वरस्यापिजीवत्वेउपाधिसंबंधएवकारणमित्युक्तं तत्रकिउपाधिभिःकृत्स्नंब्रह्मउपाधीयते उतब्राह्मणोऽंशाएवोपधीयते । आद्येजीवबहुत्वानुपपत्तिः । अंत्येब्रह्मणोनिष्कलत्वानुपपत्तिः । अंशस्यांशित्वायोगार्ज्यविशयोरभेदानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णात्तव्यापकात्तच्चिदाकाशात्पूर्णानिचित्प्रतिबिंबभूतानिजीवरूपाणिउद्भवंति पृथकुर्वति । प्राणादयउपाधिदर्पणाः । ननुउपाधीनांपृथक्सत्त्वेपूर्णस्यपूर्णत्वमेवव्याहन्येतेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णानिप्राणादीनिपूर्णादेवचक्रिरेकृतानि अयंभावः । घटाकाशान्यायेनोपा ध्युपधेययोःपरस्परपरिच्छेदकत्वेऽन्यतरस्यापिपूर्णत्वंनपुज्यतेऽतउपाधिरप्यध्यस्तएव तथाचाधिष्ठानाध्यस्तयोर्विषमसत्ताकत्वान्नपरस्परपरिच्छेदकत्वं किंत्वितरेतरतिरोधायकत्वमेवास्ती तिस्वस्वप्रतीतिकालेद्वयोरेपिपूर्णत्वं प्रतियोगिनस्तदानीमदर्शनात् । कल्पितउपाधिर्जीवेश्वरभेदेहेतुरित्यर्थः । यदातुपूर्णानिप्राणादीनिब्रह्मण्यध्यस्तानि ततःसकाशात्उद्भवंति सम्पगवे-

क्षणेनदूरीकुर्वति रज्जुतइवसर्पं तदाजीवेशभेदनिमित्तस्थोपाधेरभावात्पूर्णब्रह्मैवावशिष्यते । यथोक्तत्रिष्णुपुराणे । 'विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते ॥ आत्मनोब्रह्मणाभेदमसंतककरि
ष्यति' इति एवंचअंशांशित्वरूपेणजीवेशयोर्भेदानुपगमादनृपचरितस्तयोरभेदप्रतिपादकस्त्वमस्यहंब्रह्मास्म्यपमात्माब्रह्मेत्यादिरामइतिसिद्धं यत्पूर्णशिष्यतेतंभगवंतंयोगिनःपश्यन्ति १०
तस्मात्पूर्णात् वायुरितिपंचानामपिमृतानामुपलक्षणं । 'तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निःअग्नेरापःअद्रवःपृथिवी' इतितत्तत्प्राप्तंभूतोद्भवश्रुतेः । प्रयतःनिष्ठ
हीतः एतेनतत्रैवल्लयंदर्शयतातदुपादानकत्वंभूतानामुक्तं । अग्निर्भोक्ता सोमोभोज्यं प्राणइतिदेहेन्द्रियादिसंघातग्रहणम् ११ इदंसर्वतत्प्राप्ताततस्माज्जातं तत्तत्तत्तत्त्वेनप्रसिद्धं तत्तत्तच्छब्द
वद्वाच्यं । 'तदितिवाएतस्यमहतोमृतस्यनाममवाति' इतिश्रुतिप्रसिद्धेः । वक्तुंनशक्नुमः वाचाभोगोचरंतंयोगिनःपश्यन्ति १२ इदानींतददर्शनाभ्युपायंयोगसंक्षेपेणाह अपानमिति गिरतिउपसंह
रतिस्वात्मनियोगशास्त्रोक्तरीत्या । 'पार्ष्णिनागुदमापीड्यदैतदेतानसंपृशन्न ॥ दृढासनोऽपानवायुमुन्नयेच्चशनैःशनैः ॥ तंप्राणेनैकतानित्वास्विरंकत्वाद्वरे ॥ चेतोमात्रेणतिष्ठेत्तच्चबु
द्धीविलापयेत्' । चंद्रमाअन्नमनः आदित्योबुद्धिः परःपरमात्मा एवंयादित्यंगिरतितंतंयोगिनःपश्यन्ति १३ अनुभित्यापरोक्षंब्रह्मयत्साक्षादपरोक्षादितिश्रुतेः अतःकिंयोगेनेत्याशङ्क्याह
एकमिति हंसइवहंसःपरमात्माशरीरवृक्षमारूढोऽपितेनअसंबद्धः सचतुष्पात् । 'सोऽयमात्माचतुष्पात्' इतिश्रुतेः । चतुर्णांपादानांजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तुरधिकारुधानामध्येएकपादंतुरीयंनोत्क्षिपति

तस्माद्वैवायुरायातस्तस्मिंश्चप्रयतःसदा ॥ तस्मादग्निश्चसोमश्चतस्मिंश्चप्राणआततः ११ सर्वमेवततोविद्याततद्वक्तुंनशक्नुमः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभ
गवंतंसनातनम् १२ अपानंगिरतिप्राणःप्राणंगिरतिचंद्रमाः ॥ आदित्योगिरतेचंद्रमादित्यंगिरतेपरः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १३ एकं
पादंनोक्षिपतिसलिलाद्वंसउच्चरन् ॥ तंचेत्संततमूर्ध्वार्धनमृत्पुनर्मृत्तंभवेत् ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १४ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोऽतरात्माऽलिंग
स्ययोगेनसयातिनित्यम् ॥ तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यंपश्यंतिमुद्गानविराजमानम् ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १५ असाधनावाऽपिसाध
नावासमानमेतदृश्यतेमानुषेषु ॥ समानमेतदमृतस्येतरस्यमुक्तास्तत्रमध्वउत्संसमापुः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १६

नप्रकाशयति । कीदृशःसलिङ्गात्निर्विशेषात् अतिगंभीरात् उत्तरानुपपन्नैवपादत्रयेण चरन् 'तत्तुरीयपादं शिवमद्वैतचतुर्थमन्यते स आत्मासविज्ञेयः' इति श्रुतिप्रसिद्धं । ऊर्ध्वाय उपरितनायपादत्रयाय विश्वतैजसप्राज्ञाख्याय तेषां चालनायेत्यर्थः । सततं व्याप्तं । तुरीयं त्रिपुसंततामित्युक्तेः । नहि चैतन्यानुबंधं विना विश्वादयः स्वकार्ये प्रभवन्ति तच्चेदपश्यति तदा मृत्युरमृतं च अज्ञानकृतं द्वयं सति ज्ञाने कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः । यद्यपि नित्यापरोक्षं ब्रह्मतयाऽपि उपाधिविशिष्टेनैव रूपेण परोक्षं न तु ततो निष्कृष्टरूपेणातस्तदापरोक्षाय योगोऽपेक्षित इत्यर्थः । सततमृत्विजमिति पाठे ऋत्विग्वत्पादत्रयक्रियानिमित्तमित्यर्थः १४ अंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्रे हृदये प्रतिष्ठितत्वाद् अंगुष्ठमात्रः एतेन हृदयपुण्डरीकं ध्यानस्थलमुपदिष्टं भवति । पुरुषः पूर्णः अंतरात्मा बाह्यात्मभ्योऽत्र मयादिभ्यः पंचभ्य आंतरः । लिङ्गस्य पंच प्राणमनो बुद्धिर्दशेन्द्रियात्मकस्य लिङ्गशरीरस्य संबन्धेन नित्यं सयाति इह लोके परलोको जाग्रत्स्वप्नौषागच्छति । तद्देशं यमायितारं । ईदं स्तुत्यं । अनुकल्पं उपाधिमनुसर्वकार्येषु समर्थं । आद्यं मूलकारणं । विराजमानं प्रत्यक् चैतन्यरूपेण प्रकाशमानमापि मूढाः न पश्यन्ति । तं योगिनः पश्यन्ति १५ नन्वंगुष्ठमात्रस्य हृदये स्थितस्य हृदयतापेन तापप्राप्तिरपि स्यात्तथा च तापस्वभावस्य कुतो मुक्तिरित्याशंक्य तस्य कदाचिदपि तापो नास्तीत्याह असाधना इति मानुषेषु संघाताभिमानिषु जीविषु केचिदसाधनाः शमादिहीनाः केचित्ससाधनास्तद्युक्ता वामवन्तु तत्स्थं पतद्ब्रह्म समानं निर्विकारं । असंगो ह्ययं पुरुष इत्यसंगत्वश्रुतेः । एवं मुक्तब्रह्मयोरपीत्याह समानमिति । कस्तर्हि मुक्तेषु विशेष इत्यत आह मुक्ता इति तत्र तेषु मध्ये मुक्ताः मध्यः मध्युनः

8997

अथेदानीं ब्रह्मविदात्मनो ब्रह्ममावांमदेववदपरोक्षीकुर्वन्स्वस्यसावोत्स्यंस्तौति अहमेवेति नास्ति अतीतानागतं । अस्तिवर्तमानं । सर्वेषामंतरात्माचाहमेवास्मि २८ पितामह इति एव
मात्मनिसर्वमारोप्य अपवदति न मेयं न वोवयमिति । यद्यपि रज्ज्वा मुरग आरोपितस्तथापि तयोर्न कश्चित्संबन्धोऽस्ति अधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्त्वात् । एवं प्रत्यगात्मजगतोरप्यसंबन्धोऽत्र
दृश्यः २९ अहमेवमुक्तुणां ज्ञेय इत्याह आत्मैवेति ममस्थानं अधिष्ठानं आत्मैव । 'स्वेमहिमिप्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः । अतएव मम जन्म जनन हेतुरपि आत्मैव । अजत्वादेव अहंकार्ये ओतः प्रो
तश्च तिर्यग्ध्वं च पटेतं तव इवानुस्यूतोऽस्मि । अजरा अप्रच्युतस्वभावा प्रतिष्ठा अधिष्ठानत्वे यस्य स तथा अजश्चर इति पादो व्याख्यातः । मांसवेषाभूतानामंतरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विज्ञाय कविः
प्रसन्न आस्ते ३० प्रकरणार्थमुपसंहरति अणोरप्यणुतरो दुर्लक्ष्यः न त्वणुतरपरिमाणवान् । अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमिति ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणनिषेधात् एतेन निर्गुणं रूपमुक्तं । सुमनाः

अहमेव स्मृतो मातापिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ॥ आत्माऽहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च २८ पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ॥ ममैव यूयमात्म
स्थानमेयं न वोवयम् २९ आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ अजश्चरो दिवारात्रमतंद्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ३० अणो
रणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जगति ॥ पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसुजातपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६ ॥
समाप्तमिदं सप्तसुजातपर्व ॥ अथ यानसंधिपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सप्तसुजातेन विदुरेण च धीमता ॥ सार्धं कथय तोराज्ञः साव्यतीयाय शर्वरी १ तस्यां
रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ॥ सभामावि विशुद्धं सतस्योपदिदक्षया २ शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्मार्थसंहिताः ॥ धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययूराजसभां
शुभाम् ३ सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ॥ चंद्रप्रभां सुरुचिरां सित्कांचंदनवारिणा ४ रुचिरैरासनैः स्तीर्णां कांचनैर्दारुवैरपि ॥ अश्मसारमयैर्दा
तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ५ भीष्मोद्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ६ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ॥
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ७ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापिसौबलः ८ दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूको
ऽथ विविंशतिः ॥ कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनमर्षणम् ९ विविशुस्तां सभाराज न सुराः शक्रसदो यथा ॥ आविशद्विस्तदाराज न शूरैः परिघबाहुभिः १० शुशुभे
सा सभाराज न सिंहे रिव गिरेर्गुहा ॥ ते प्राविश्य महेश्वासाः सभां सर्वे महौजसः ११ आसनानि विचित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ आसनस्थेषु सर्वेषु ते पुराज सुभारत १२

शोभनं मनो दिव्यं चक्षुर्मायाख्यं अतीतादिसर्वप्रकाशकं यस्य । 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः' इति श्रुतेः । स सुमनाः एतेन सगुणं रूपमुक्तं । सर्वभूतेषु जाग्रति अंतर्थाभिरूपेण जागर्ति शपोऽलुगाधः गुणाभा
वश्च । पितरं अर्थाद्विद्यदादीनां जरायुजादीनां च । सर्वदेहेषु पुष्करे हृदयपुंडरीके निहितं स्थितं विदुर्ब्राह्मणा जानंति । एवं गुणविशिष्टं प्रत्यगात्मानं हृदयो विचिंतनेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ३१ ॥ इति श्रीमत्पद्माव्ययप्रमाणतमया दायुरंधरचतुर्धरवंशावतंस श्रीगोविंदसूरिसूतोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतो उद्योगपर्वणि भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥
प्रासंगिकमध्यात्मसमाप्य प्रस्तुतां कथां मेवानुसंधत्ते एवं सप्तसुजातेनेत्यादिना कथयतः कामिति शेषः १ सूतस्य संजयस्य २ । ३ कनकमयेन अजिरेण अंगणेन भूषिता ४ अश्मसारमये
रत्नखचितैः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१२ उपेयाय उपजागाम प्रस्कंद्य उत्तीर्य १४ यथावयः ययसोऽनुरूपम् १५ । १६ । १७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥
पृच्छामीति १ । २ अन्वत्रस्त इत्यनुशब्दस्य अवोचदित्यनेन संबन्धः । व्यवहिताश्चेति धातुपसर्गयोश्चां वसेव्यवहितत्वं । विद्वान् जानन् उपह्वरे समीपे कुरूणां मध्ये धार्तराष्ट्रं द्रुपद
त्यन्ववोचदिति संबन्धः ३ । ४ पांडवा यो धनाय पांडवैः सह पुद्गाय ५ । ६ । ७ कर्मपापं अनिर्वर्षं अनुपभुक्तं अश्विभ्यां अश्विपुत्राभ्याम् ८ अपघ्यानात् अपकारचितनमात्रात् गां पृथगीय
द्वाः स्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ अयं सरथ आयातियोऽयासीत् पांडवान् प्रति १३ दूतोन स्तूर्णमायातः संधवैः साधुवाहिभिः ॥ उपेयाय सतुक्षिप्रं रथा
प्रस्कंद्य कुंडली ॥ प्रविवेश सभां पूर्णामहीपालैर्महात्मभिः १४ ॥ संजय उवाच ॥ प्राप्तोऽस्मि पांडवान् गत्वा तं विजानीत कौरवाः ॥ यथावयः कुरून् सर्वान् प्रति
नंदंति पांडवाः १५ अभिवादयंति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्य वत् ॥ यूनश्चाभ्यवदन् पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः १६ यथाऽहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितोगतः ॥ अ
ब्रुवंपांडवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयप्रत्यागमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पृच्छामित्वां संजय राजमध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ॥ धनं जयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मना जीवितच्छिन्महात्मा १ ॥ संजय उवाच ॥
दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवीदजुनो योत्स्यमानः ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनं जयः शृण्वतः केशवस्य २ अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विद्वानुपह्वरे वासुदेवस्य
धीरः ॥ अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटीमध्ये ब्रूयाधार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ३ संश्रुण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ॥ यो यो बुमां सति मांसदैवमंदप्रज्ञः
कालपकोऽतिमूढः ४ ये वै राजनः पांडवा यो धनाय समानीताः शृण्वतां चापितेषां ॥ यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहामात्यं श्रावयेथानृपंतत् ५ यथानूनं देवराजस्य
देवाः शुश्रूषते वज्रहस्तस्य सर्वे ॥ तथाऽशृण्वन्पांडवाः मृजयाश्च किरीटिना वाचमुक्तां समर्थी ६ इत्यब्रवीदजुनो योत्स्यमानो गांडीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ॥ न
चेद्वाज्यं मुंचति धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ७ अस्ति नूनं कर्मकृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां तथाऽश्विभ्यां वासुदे
वेन चैव ८ शैने येन ध्रुवमात्ता युधेन दृष्टयुग्मेनाथ शिखंडिना च ॥ युधिष्ठिरेणैककल्पेन चैव योऽपघ्यानात् निर्दहद्वा दिवंच ९ तैश्च द्योदुमन्यते धार्तराष्ट्रो निर्दृतोऽर्थः स
क्लः पांडवानाम् ॥ मातृकार्पीः पांडवस्यार्थहेतोरुपैहियुद्धं यदिमन्यसे त्वम् १० यांतां वने दुःखशय्यामवासीत् प्रव्राजितः पांडवो धर्मचारी ॥ आप्नोत तां दुःखतरा
मनर्थामं त्याग्य धार्तराष्ट्रं परासुः ११ हियाज्ञानेन तपसा दमेन शौर्येणाथो धर्मगुप्त्या धनेन ॥ अन्यायवृत्तिः कुरुपांडवेयानध्यातिष्ठद्वा र्धराष्ट्रो दुरात्मा १२

१ निर्दुतः सिद्धः सकल इत्यनुशब्दस्य अवोचदित्यनेन संबन्धः । सत्तराध्यायं दानं माकार्पीः पांडवस्यार्थहेतोर्गदितार्थम् १० दुःखशय्यां दुःखवासं अंत्याशय्यां युद्धे
मरणं प्राप्तः सन् ११ त्वं एतावत्कुर्वित्याह चिन्थेति यानलोकान् अन्यायवृत्तिर्धार्तराष्ट्रोऽध्यतिष्ठत्तान् वहीप्रभृतिभिर्गुणैरुपलक्षितेषां देवैश्च नृपैश्च कुरु । दुर्योधनेन ह्येव ज्ञानासम्पद
भिमुखीकरणं त्वत्कार्यं ननु तेन सह अस्माकं संधानमिति भावः १२

माययाकपटेनउपधीयतेउपस्थाप्यतेते मायोपधाइच्छलवादाःतान्मायोपधः । आतोधातोरितिद्वितीयावद्वचनेपरेआलोपः । प्रतिपन्नःप्राप्तः प्रणिपातादिभिरुपेतः सत्यंबुवंश्वजाति
वेलं क्रियमानोऽपि तितिक्षमाणस्वास्तेइतिशेषः १३ क्रोधंअवस्रष्टाउत्स्रक्ष्यति । उद्धृतंक्रोधाक्रान्तचेतोयस्यसःउद्धृतचेताः । जन्मनासुहृत्तचेताअपिसन् । अन्वतप्स्यत् शोचिष्यति ।
आर्षोलकारव्यत्ययः १४ कृष्णवर्त्मादाहेनकृष्णकृतभूभागइतिप्राञ्चः । वस्तुतस्तु अग्निहात्रे वस्वादिसप्तरूपोऽग्निःश्रूयते यदग्निमुद्धरतीत्यनुवाके । तत्रकृष्णवर्त्मस्यव्यत्ययसंज्ञातो
धूमायनरौद्रोऽग्निश्च्यते । ज्वलितइतिकिंचित्प्रदीप्तः । समिद्धइतिसर्वशोदीप्तः दग्धाधक्ष्यति १५ । १६ दंशितसंज्ञं स्वालक्षणंस्वीयानामपिअलक्षणं नास्तिलक्षणंसम्यगवलोकनं
यस्यतस्वालक्षणं । रणेआवेशवशात्स्वरपिदुर्वर्णमित्यर्थः । यतःअंतकसन्निकाशं वचनस्यवचनम् १७ । १८ नाःअवेतिच्छेदः वःयुष्यान्गाइव १९ । २० दैक्येनशिक्ष्यसद्वेगेन

मायोपधःप्रणिपातार्जवाभ्यांतपोदमाभ्याधर्मगुण्यावलेन ॥ सत्यंबुवंश्वप्रतिपन्नोऽनुपोनस्तितिक्षमाणःक्रियमानोऽतिवेलम् १३ यदाज्येष्ठःपांडवःसंशिता
त्माक्रोधंयतंवर्षपूगान्सुधोरम् ॥ अवस्रष्टाकुरुषूद्धृतचेतास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् १४ कृष्णवर्त्मंवज्रलितःसमिद्धोयथादहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ॥ एवं
दग्धाधार्तराष्ट्रस्यसेनायुधिष्ठिरःक्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य १५ यदाद्रष्टाभीमसेनंरथस्थंगदाहस्तंक्रोधविषंमंतम् ॥ अमर्षणंपांडवंभीमवेगंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्व
तप्स्यत् १६ सेनाग्रंदंशितंभीमसेनंस्वालक्षणंवीरहणंपरेषाम् ॥ घ्नंतंचमूमंतकसन्निकाशंतदास्मत्विचनस्यातिमानी १७ यदाद्रष्टाभीमसेनेननागान्नि
पातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ॥ कुंभैरिवामृगवमतोभिन्नकुंभास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् १८ महासिंहोगावइवप्रविश्यगदापाणिधार्तराष्ट्रानुपेत्य ॥ यदा
भीमोभीमरूपोनिहंतातदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् १९ महाभयेवीतभयःकृतास्त्रःसमागमेशत्रुबलावमर्दी ॥ सकृद्रथेनाप्रतिमान्प्रयौधान्पदातिसंधान्गद
याऽभिनिघ्नत् २० शैक्येननागांस्तरसाविष्टुण्णहयदाछेत्ताधार्तराष्ट्रस्यसैन्यम् ॥ छिदन्वनंपरशुनेवशूरस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् २१ तृणप्रायंज्वल
नेनेवदग्धंग्रामंयथाधार्तराष्ट्रान्समीक्ष्य ॥ पकंसस्यंवेद्युतेनेवदग्धंपरासिक्तंविपुलंस्वंबलौघम् २२ हतप्रवीरंविमुखंभयार्तंपराङ्मुखंप्रायशोऽष्टष्टयोधम् ॥
शस्त्रार्चिषाभीमसेनेनदग्धंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् २३ उपासंगानाचरेद्दक्षिणेनवरांगानांनकुलश्चित्रयोधी ॥ यदारथाऽयोरथिनःप्रचेतातदायुद्धंधार्त
राष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् २४ सुखोचितोदुःखशय्यांवनेषुदीर्घकालंनकुलोयामशेत ॥ आशीविषःकुद्धइवोद्धमान्विषंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् २५ त्यक्तात्मा
नःपार्थिवायोधनायसमादिष्टाधर्मराजेनसूत ॥ रथैःशुभ्रैःसैन्यमभिद्रवंतोदृष्ट्वापश्चात्तप्स्यतेधार्तराष्ट्रः २६

पाशेननागान्विष्टुण्णहन् वैपरीत्येनगृह्णन् ।

गलेपादेवापाशंदत्त्वामृतवत्सवत्कर्षन्नित्यर्थः । अन्येगुविष्टुण्णवितिपाठांतरंकल्पयित्वाशैक्येनखड्गेनेतिव्याचल्युः २१ तृणप्रायं तृणगृहमयंग्रामं परासिक्तंदूरेनिरस्तम् २२ अष्टष्टयोधं
अप्रगल्भयोधं २३ उपेति वरांगानांशिरसांउपासंगान्उच्चयान् दक्षिणेनकुशलेनअनायासेनेतियावत् आचरेत्कुर्यात् रथिनःयोधान्प्रचेताकूटीकरिष्यति । पाठांतरे उपासंगेन निपंगेण
दक्षिणभागस्थेन शतात्परंआचरन् तत्रत्यैः शताधिकैः शैर्युध्यन् वामहस्तेनापिशरप्रक्षेपस्यअभ्यस्तत्वात् । दुःखशय्यामशेत्युत्तरस्मादपकृष्यते अतएवदुःखाद्रथिनःप्रचेतेतिपूर्ववत्
२४ दुःखशय्यांअशेत्युत्तरंतांयदास्मरिष्यतीतिशेषः । अतएवदुःखाद्रथिनःप्रचेतेतिपूर्वस्मादनुकृष्यते २५ हेपार्थिव आयोधनाययुद्धायसमादिष्टाः सैन्यंतावकंदृष्ट्वातानितिशेषः २६

शिशून्द्रोपदीपुत्रान्प्रतिविध्यादीन् आद्रवंतःआद्रवतः २७ गतोद्वाहंअपगतोद्धृतगतिंअनुकूलगतिमित्यर्थः । अकूजनोनिःशब्दोऽज्ञोयस्यतं सुवर्णस्यतारोदीर्घतंतुः । अतिवेमादलातचक्रव
स्तुवर्णरेखातुल्यमित्यर्थः दातैःविनीतैःअश्वैरित्यर्थात् २८ विवर्तमानंविविधैर्मंडलेर्वर्तमानंचरंतं २९ गांधारिशकुनिंआर्च्छन्गच्छन् ३० आयतःआगच्छतः ३१ विगाहिताअभिभविष्यति
३२ । ३३ क्षेप्तारःक्षेप्यति ३४ । ३५ । ३६ ममत्तरेभूशंमग्राहीतिममत् यच्छुगतादकिंस्तत्तरप् बलवत्तरे । ममदितिनिपातोबलवद्वाचकोवा संग्रामेइत्यर्थः । सहोत्तरइत्याधुनिकाः

शिशून्कृतास्त्रान्शिशुप्रकाशान् यदाद्रष्टाकौरवःपंचशूरान् ॥ त्यक्ताप्राणान्कौरवानाद्रवंतस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् २७ यदागतोद्वाहमकूजनाशंसुव
र्णतारंरथमाततायी ॥ दातैर्युक्तंसहदेवोऽधिरूढःशिरांसिराज्ञाक्षेप्यतेमार्गणौघैः २८ महाभयेसंप्रवृत्तेरथस्थंविवर्तमानंसमरेकृतास्त्रम् ॥ सर्वादिशःसंपतंतं
समीक्ष्यतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् २९ हीनिषेवोनिपुणःसत्यवादीमहाबलःसर्वधर्मोपपन्नः ॥ गांधारिमाछेत्सुमुलेक्षिप्रकारीक्षेप्ताजनान्सहदेवस्तस्वी ॥
३० यदाद्रष्टाद्रौपदेयान्महेष्टून्शूरान्कृतास्त्रान् रथयुद्धकोविदान् ॥ आशीविषान्घोरविषानिवायतस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३१ यदाऽभिमन्युःपर
वीरघातीशरैःपरान्मेघइवाभिवर्षन् ॥ विगाहिताकृष्णसमःकृतास्त्रस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३२ यदाद्रष्टाबालमबालवीर्यद्विषच्चपूंमृत्युमिवोत्पतंतम् ॥
सौभद्रमिंद्रप्रतिमंकृतास्त्रंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३३ प्रमद्रकाःशीघ्रतरायुवानोविशारदाःसिंहसमानवीर्याः ॥ यदाक्षेप्तारोधार्तराष्ट्रान्सैन्यास्तदायुद्धं
धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३४ वृद्धैर्विराट्द्रुपदौमहारथौपृथक्क्रमूभ्यामभिवर्तमानौ ॥ यदाद्रष्टारौधार्तराष्ट्रान्सैन्यास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३५ यदाक
तास्त्रोद्रुपदःप्रचिन्वन्शिरांसिग्रूनांसमरेरथस्थः ॥ कुद्धःशरैश्छेत्स्यतिचापमुक्तैस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३६ यदाविराटःपरवीरघातीममत्तरेशत्रुच
मूंप्रवेष्टा ॥ मत्स्यैःसार्धमनृशंसरूपैस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३७ ज्येष्ठमात्स्यमनृशंसार्थरूपंविराट्पुत्रंरथिनंपुरस्तात् ॥ यदाद्रष्टादंशितंपांडवार्थं
दायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ३८ रणेहतेकौरवाणांप्रवीरेशिखंडिनासत्तमेशांतनूजे ॥ नजातुनःशत्रवोधारयेयुरसंशयंसत्यमेतद्व्रीमि ३९ यदाशिखंडीरथिनः
प्रचिन्वन्भीष्मंरथेनाभियातावरूथी ॥ दिव्यैर्हयैरवमृद्वन्नरथौघास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ४० यदाद्रष्टामंजयानामनीकेष्टुमुंमप्रमुखेरोचमानम् ॥
अस्त्रंयस्मैगुह्यमुवाचधीमान्द्रोणस्तदातप्स्यतिधार्तराष्ट्रः ४१ यदाससेनापतिरप्रमेयाःपराभृद्वन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ॥ द्रोणंरणेशत्रुसहोऽभियातातदायुद्धं
धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ४२ हीमान्मनीषीबलवान्मनस्वीसलक्ष्मीवान्सोमकानांप्रवर्हः ॥ नजातुतंशत्रवोऽन्येसहेरन्येषांसस्यादग्रणीर्दृष्टिगिर्हिहः ४३ इदं
चद्रूयामावृणीष्वेतिलोकेयुद्धेऽद्वितीयंसचिवंरथस्थम् ॥ शिनेर्नसारंप्रवृणीमसात्यकिंमहाबलंवीतभयंकृतास्त्रम् ४४

पठति ३७ । ३८ शांतनूजेदैर्घ्यमार्षधारयेयुः जीवियुः ३९ वरूथीरथगुप्तिमान् ४० । ४१ । ४२ । ४३ इदंचेतिसन्निहितंयुद्धमूलमुच्यते राज्यंचमावृणीष्वमाप्रार्थयस्वइतिब्रूयाः दुर्योधनं
प्रतीत्यर्थात् यतःवयंयुद्धेऽद्वितीयंसहायंसत्त्यकिंप्रवृणीमद्वतवंतः । तस्मिन्नद्वतेनृकदाचित्तवजयोऽपिसंभाव्येतेतिभावः ४४

४५ । ४६ अस्मात्स्वलोपेपंचमी एनंप्राप्यसंचेष्टेइतस्ततोभ्रमंति ४७।४८ चित्रःविस्मयकृत् सूक्ष्मःदुर्लभः शृङ्गणइतिपाठेरमणीयः । शूराणामुत्साहकरत्वात्सुकृतःसुशिक्षितः । अस्त्रयो गोऽस्त्रलाभः । वृष्णिंसिंहस्यकृष्णस्ययथाविध्यादृक्प्रकारयोगमाहुःतैःसर्वैर्गुणैःसात्यकिरुपेतः ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ सुपुंत्वान्यदाद्रष्टेति द्वयोःसंबंधः ५४ आददानान्नसमानान् ५५

महोरस्कोदीर्घबाहुःप्रमाथीयुद्धेऽद्वितीयःपरमास्त्रवेदी ॥ शिनेनसातालमात्रायुधोऽयंमहारथोवीतभयःकृतास्त्रः ४५ यदाशिनीनामधिपोमयोक्तःशरैःपरान्मेघ इवप्रवर्षन् ॥ प्रच्छादयिष्यत्यरिहायोधमुख्यास्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ४६ यदाघृतिकुरुतेयोत्स्यमानःसदीर्घबाहुर्दधन्वामहात्मा ॥ सिंहस्येवगंध माघ्रायगावःसंचेष्टेशत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ४७ सदीर्घबाहुर्दधन्वामहात्माभिद्याद्विरीन्सहरेत्सर्वलोकान् ॥ अस्त्रेकतीनिपुणःक्षिप्रहस्तोदिविस्थितःसूयंइवामिभा ति ४८ चित्रःसूक्ष्मःसुकृतोयादवस्यअस्त्रयोगोवृष्णिंसिंहस्यभूयान् ॥ यथाविधयोगमाहुःप्रशस्तंसर्वैर्गुणैःसात्यकिस्तैरुपेतः ४९ हिरण्यमंश्वेतहयैश्चतुर्भिर्य दायुक्तंस्यंदनंमाधवस्य ॥ द्रष्टायुद्धेसात्यकेर्घातंराष्ट्रस्तदातप्स्यत्यकृतात्मासमंदः ५० यदारथंहेममणिप्रकाशंश्वेताश्वयुक्तंवानरकेतुमुग्रम् ॥ दृष्ट्वाममाप्या स्थितंकेशवेनतदातप्स्यत्यकृतात्मासमंदः ५१ यदामौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रंमहाशब्दंजनिष्पेषतुल्यम् ॥ विधूयमानस्यमहारणेमयासंगाडिवस्यश्रोष्यति मंदबुद्धिः ५२ तदामूढोघृतराष्ट्रस्यपुत्रस्तसायुद्धेदुर्मतिर्दुःसहायः ॥ दृष्ट्वासैन्यंवाणवर्षाधिकारेप्रभज्यंतंगोकुलवद्रणाग्रे ५३ बलाहकादुच्चरतःसुभीमान्वियुत्स्फु लिंगानिवधोरूपान् ॥ सहस्रघ्नानद्विषतांसंगरेषुअस्थिच्छिदोर्मर्मभिदःसुपुंत्वान् ५४ यदाद्रष्टाज्यामुखाद्वाणसंघान्गाडिवमुक्तानापततःशिताग्रान् ॥ हया नृगजान्वर्मिणश्चाददानास्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५५ यदामंदःपरबाणान्विमुक्तान्मेषुभिर्हियमाणान्प्रतीपम् ॥ तिर्यग्विध्याच्छिद्यमानान्पृषत्कै स्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५६ यदाविपाठामहुजविप्रमुक्तादिजाःफलानीवमहीरुहाग्रात् ॥ प्रचेतारउत्तमांगानियूनांतदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५७ यदाद्रष्टापततःस्यंदनेभ्योमहायजेभ्योऽश्वगतान्सुयोधनान् ॥ शरैर्हृतान्पातितांश्चैवरंगेतदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५८ असंप्राप्तानस्त्रपथंपरस्य यदाद्रष्टानश्यतोघातंराष्ट्रान् ॥ अकुर्वतःकर्मयुद्धेसमंतात्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५९ पदातिसंघान्रथसंघान्समंताद्द्रव्याताननःकालइवाततेषुः ॥ प्रणोत्स्यामिज्वलितैर्वाणवर्षैःशत्रूस्तदातप्स्यतिमंदबुद्धिः ६० सर्वादिशःसंपततारथेनरजोध्वस्तंगाडिवेनप्रकृतम् ॥ यदाद्रष्टास्वबलंसंप्र मूढंतदापश्चात्तप्स्यति मंदबुद्धिः ६१ कादिग्भूतंछिन्नगात्रंविसंज्ञंदुर्धनोद्रक्ष्यतिसर्वसैन्यम् ॥ हताश्ववीराभ्यनरेद्रनागं पिपासितंश्रांतपत्रंभयार्तम् ६२

श्लिष्यमानान्यदाद्रष्टेतिपूर्वेणान्वयः ५६ विपाठाःविस्तृतबाणाः प्रचेतारःराक्षीकरिष्यन्ति ५७ । ५८ अस्त्रपथंअसंप्राप्तान्अस्त्रेदृष्ट्वावनश्यतइत्यर्थः युद्धेकर्मअकुर्वतःभयेनवैकल्यात् ५९ आतताः संतताःअविच्छिन्नधाराःइषयोस्य प्रणोत्स्यामिदूरीकरिष्यामि ६० रजोध्वस्तंरजसाव्याकुलीभूयस्यादिभ्यःपतितं प्रकृतंछिन्नं ६१ कादिग्भूतंभयेनपलायितं श्रांतपत्रंश्रांतवाहनम् ६२ तिर्यक् विद्वच्चविध्वा पृषत्कै

प्रजापतेःकर्मयथेति यथावाजपेयेप्रजापतिदेवत्याःसप्तदशपशवोविशस्यन्ते तद्वद्दृष्ट्वामिहापिविशसंक्रुतं तेनवीभरसत्त्वलक्षयते । अर्थः स्वर्गोराज्यं च तदर्थंनिष्ठितंसंजातानिश्चयम् ११ दे वदत्तंअर्जुनस्यशस्त्रम् ६४ दस्युसंघान् । न्यायतः प्रदेयस्यराज्यस्याप्रदानादस्यवोघातंराष्ट्राः । 'यथाकथाचपरप्रतिग्रहमभिमन्यतेस्तेनोभवाति'इतिस्मृतेः । युगांतेशत्रूणांसंहारेजातेसति अन्यदुर्गंधर्मप्रधानंकालंप्रवर्तयन् । 'राजाकालस्यकारणम्'इतिस्मृतेः ६५ दर्पस्यअतेनाशे ६६ उदकातेसंध्यावंदनाचमनाते ६७ पुरस्तात्तद्रोरक्षतुहत्यपकृष्यते ६८ । ६९ । ७०

आर्तस्वरंहन्यमानंहतंचविकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ॥ प्रजापतेःकर्मयथार्थनिष्ठितंतदादृष्ट्वातप्स्यतिमंदबुद्धिः ६३ यदारथेगाडिवंवासुदेवंदिव्यंशंखंपांच जन्यंहयांश्च ॥ तूणावक्ष्यौदेवदत्तंचमांचदृष्ट्वायुद्धेघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ६४ उद्धर्तयन्दस्युसंघान्समेतान्प्रवर्तयन्युगमन्ययुगांते ॥ यदाधक्ष्याम्याग्रिवत्कौ रवेयास्तदातसाघृतराष्ट्रःसपुत्रः ६५ सभ्रातृवैसहसैन्यःसभृत्योभ्रष्टैश्चर्यःक्रोधवशांऽल्पचेताः ॥ दर्पस्यातेनिहतोवेषवानःपश्चान्मदंस्तप्स्यतिघातंराष्ट्रः ६६ पूर्वाह्णेमांरुतजप्यंकदाचिद्विप्रःप्रोवाचोदकांतेमनोज्ञम् ॥ कर्तव्यंतेदुष्करंकर्मपार्थयोद्धव्यंतेशत्रुभिःसव्यसाचिन् ६७ इंद्रोवातेहरिवान्चहस्तःपुरस्ताद्या तुसमरेऽरीवविनिघ्नन् ॥ सुग्रीवयुक्तेनरथेनवातेपश्चात्कृष्णोरक्षतुवासुदेवः ६८ ववेचाहंवज्रहस्तान्महेंद्रादस्मिन्युद्धेवासुदेवंसहायम् ॥ समेलब्धोदस्युवधा यकृष्णोमन्येचैतद्विहितंदेवतैर्मे ६९ अयुद्धचमानोमनसाऽपियस्यजयंकृष्णःपुरुषस्याभिर्नंदेत् ॥ एवंसर्वान्सव्यतीयादमित्रान्सेंद्रान्देवान्मानुषेनास्तिचि ता ७० सबाहुभ्यांसागरमुत्तितीर्षेन्महोदधिसलिलस्याप्रमेयम् ॥ तेजस्विनंकृष्णमन्यंतश्चरंयुद्धेनयोवासुदेवंजिगीषेत् ७१ गिरियइच्छेत्तुतलेनभेतुंशिलोच्च यंश्वेतमतिप्रमाणम् ॥ तस्यैवपाणिःसनखोविशार्येन्नचापिकिंचित्सगिरेस्तुकुर्यात् ७२ अग्निसमिद्धंशमयेहुजाभ्यांचंद्रंमूर्यंचनिवारयेत् ॥ हरेदेवानाममृ तंप्रसह्ययुद्धेनयोवासुदेवंजिगीषेत् ७३ योरुविमणीमेकरथेनभोजानुत्साद्यरात्रःसमरेप्रसह्य ॥ उवाहभार्यायशसाज्वलंतीयस्यांजज्ञेरौकिमणेयोमहात्मा ७४ अयंगंधारांस्तरसासंप्रमथ्यजित्वापुत्रान्नजितःसमग्रान् ॥ बद्धंमुमोचविनदंतंप्रसह्यसुदर्शनंवेदेवतानाललामम् ७५ अयंकपाटेनजघानपांश्वंतथाकलिंगा नृदंतकूरेममर्द ॥ अनेनजग्धवर्षपूगान्विनाथावारणसीनगरीसंबभूव ७६ अयंरमयुद्धेमन्यतेऽन्यैरजेयंतमेकलव्यंनामनिषादराजम् ॥ वेगेनैवशैलमभिहत्य जंभःशेतेसकृष्णेनहतःपरासुः ७७ ततोऽग्रसेनस्यसुतंसुदुष्टवृष्णंधकानामध्यगतंसभास्थम् ॥ अपातयद्रुतदेवद्वितीयोहत्वाददौचोग्रसेनायराज्यम् ७८

सागरंसगरैर्वद्धितंसलिलस्यमहोदधिलसमुद्रं अप्रमेयंअनंतत्वात् ७१ तलेनचपेटिकया शिलोच्चयमितिकाठिन्यप्रदर्शनार्थविशेषणं श्वेतकैलासं बलवदाश्रितत्वमनेनसूचितम् ७२ । ७३ सुदर्शनंनामराजानं नम्राजितःपुत्रैर्बद्धंमुमोच देवतानाललामंरत्नमूतं देवैरपिशिरसाधार्यमित्यर्थः ७५ कपाटेनवक्षस्तदाघातेन दंतकूरेसंग्रामे अन्येहु कपाटेनिजघानेतिपाठप्रकल्पकपा टेनगरे एवंदंतकूरेचेतिव्याचख्युः । अनाथासंबभूवेतियोज्यम् ७६ अयंकृष्णः तयुद्धेमन्यते युद्धार्थप्रार्थयते सर्वदेव सः इदानींतेनैवकृष्णेनहतः शेते । यथाजंभोदैत्यः शैलंवेगेनअभिहत्य शैलाघातात्स्थंकृतात् हतःशेतेतद्वत् ७७ ततोऽग्रसेनस्येतिभिरार्थः तथेतिवापाठः ७८

सर्वथैवचरं विभीषणं निमयं शतघ्नीं शक्तिशाल्वेन क्षिप्तं दोर्भ्यां पाणिभ्यां कंदुकवत्प्रत्यगृह्णात् ७९ भौमो भूमिपुत्रः ८० शेकुजंतुमिति शेषः ८१ प्रकृतिस्वभावं दस्युह न नशीलतां प्रतिशुश्राव
अंगीचकार सिद्धिपुकार्यसिद्धिपुस्थितासु ऐश्वर्यवान् सामर्थ्यवान् ८२ निर्मोचनेनगरे क्षुरांतान्तीक्ष्णधारान् लोहमयानित्यर्थः ओघसंज्ञरक्षः ८३ । ८४ । ८५ वराणि वरान् अददन् दत्त
वंतः क्रमः गतिः ८६ । ८७ तर्कयते बद्धं यतते ८८ प्रसह्य पर्यागतं हठात्मासंमन्यते वांछति अस्मासु भिन्नभेदं प्रार्थयते इत्यर्थः । तेन च पांडवानां कृष्णेन मत्वं अस्मदीयत्वं हर्तुं शक्यमिति मन्यते
अयं सौभं यो धयामास खस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजम् ॥ सौभद्वारिप्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोर्भ्यां कृणुनं विषहेतुमर्थः ७९ प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गपुरंधोरम
सुराणामसह्यम् ॥ महाबलोनरकस्तत्र भौमोजहारादित्यामणिकुंडले शुभे ८० नतं देवाः सहशक्रेण शेकुः समागता युधिष्ठिरमोताः ॥ दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ८१ जानंतोऽस्य प्रकृतिकेशवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्णम् ॥ सतत्कर्मप्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्यवान् सिद्धिपुत्रा सुदेवः ८२ निर्मो
चनेषु सहस्राणि हत्वा संचिच्छ पाशान्सहस्राक्षुरांतान् ॥ मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ८३ तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य
विष्णोः ॥ शेते स कृष्णेन हतः परासुर्वीतेनेव मथितः कर्णिकारः ८४ आहत्य कृष्णो मणिकुंडले ते हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ॥ श्रिया वृतो यशसा चैव विद्वान्प्रत्याजगा
माप्रतिमप्रभावः ८५ अस्मै वराण्यददंस्तत्र देवा हृष्ट्वा भीमं कर्मकृतरणे तत् ॥ श्रमश्च ते युद्धयमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात् ८६ शस्त्राणि गात्रेन
च ते क्रमेरन्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ॥ एवं रूपे वा सुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसंपत्सदेव ८७ तमसह्यं विष्णुमनंतवीर्यमाशंसते धार्तराष्ट्रो विजेतुम् ॥ सदा ह्येनं तर्कय
ते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान् समीक्ष्य ८८ पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं संप्रसह्य ॥ शक्यं हर्तुं पांडवानां मत्वं तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ८९ नम
स्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ॥ शारद्वताया प्रतिद्वंद्विने च यो तस्याम्यं हं राज्यमभीप्समानः ९० धर्मेणासंनिधनं तस्य मन्ये यो यो तस्य ते पांड
वैः पापबुद्धिः ॥ मिथ्या ग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः संवत्सरान्वैद्वादशराजपुत्राः ९१ वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्ये दीर्घकालं चैकमज्ञातवर्षम् ॥ ते हि कस्माज्जीवतां
पांडवानां निदिष्यंते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ९२ ते चेदस्मान्युद्धयमानान् जयेयुर्देवैर्हेन्द्रप्रमुखैः सहायैः ॥ धर्मादधर्मश्चरितो गरीयास्ततो ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु
९३ न चेदिदं पुरुषं कर्मबद्धं न चेदस्मान् मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ॥ आशंसं हं वा सुदेव द्वितीयो दुर्योधनं सानुबंधं निहतुम् ९४ न चेदिदं कर्म नरेन्द्रवं ध्यानं चेद्वेत्सु कृतं
निष्फलं वा ॥ इदं च तच्चाभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ९५ प्रत्यक्षं व. कुरवो यद्भवीमियुध्यमाना धार्तराष्ट्रानसंति ॥ अन्यत्र युद्धात् कुरवो यदि स्युर्न युद्धे
वैशेष इहा स्तिकाश्चित् ९६ हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णात्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ॥ यद्दः कार्यं तत्कुरु ध्वं यथा स्वमिष्टान्दाराणां भोगान् भजध्वम् ९७

तत्तत्र कुरुक्षेत्रे संयुगं गत्वा प्राप्य वेदिता ज्ञास्यति ८९ । ९० । ९१ । ९२ साधुकृतं सत्कर्म नास्ति निष्फलत्वात् दुर्योधनस्यार्थः ९३ न चेदिति यदि कर्मबद्धः पुरुषो न स्यात् यदि वा वयं तेभ्यः
श्रेष्ठान् न स्याम तर्हितस्यैव जयो भविष्यतीत्यर्थः ९४ इदं राज्यस्यापदानं इदानीं तनं । तच्च राज्यात्पुनः सारणं तदानीं तनं । अभिसमीक्ष्य आलोच्य पापवशात्पराजय एव तस्येत्यर्थः ९५ ९६ ९७

९८ दिव्या अनागता यन्त्रापकाः मृगचक्राः चक्राणि सर्वतो भद्रादीनि शेषागमप्रसिद्धानि मृगयंते किं नक्षत्रं केन ग्रहेण विद्वमिति विचारयंति । सदसत्फलकयनार्थं ते चक्रमुगाः पूर्वनिपातार्थः मुगा
णि मार्गितानि चक्राणि यैस्ते इति वा ९९ संशयं युद्धे जयपराजयविषयेन पश्यति यत्तः अपरोक्षविद्यः दिव्यदृष्ट्याऽस्तीति आगतादिकं पश्यन् १०० पुराणी योगप्रभाववती नव्ययतेनातिरस्कृता
अप्येवं नो ब्राह्मणाः संति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवंतः कुलीनाः ॥ सांवत्सराज्योतिषिचाभियुक्तान् क्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ९८ उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृग
चक्रा मुहूर्ताः ॥ क्षयं महांत कुरु मृजयानां निवेदयंते पांडवानां जयं च ९९ यथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ॥ जनादनंश्चाप्यपरोक्षविद्यो
न संशयं पश्यति वृष्णि सिंहः १०० अहंतथैवं खलु भाविरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमतः ॥ दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्तराष्ट्रानसंति १ अना
लब्धं जंभति गां डिवंधनुरनाहता कं पति मे धनुर्ज्या ॥ बाणाश्च मे तूणमुखा द्विमृत्युमुदुर्मुहूर्तमुशंति चैव २ खड्गः कोशाग्निः सरति प्रसन्नो हित्वैव जीर्णमुरगस्त्वचं
स्वाम् ॥ ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति कदारथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ३ गोमायुसंघाश्च न दंति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतंत्यं तरिक्षात् ॥ मृगाः शृगालाः शितिकंठा
श्च काका गृध्रा वकाश्चैव तरक्षवश्च ४ सुवर्णपत्राश्च पतंति पश्चाद्दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ॥ अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधान् शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ५ समाद
दानः पृथगस्त्रमार्गान्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ॥ स्थूणा कर्णपाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोऽप्यदान्मे ६ वधेष्टो वेगवतः प्रमुंचन्नाहं प्रजाः किंचिदिहा व
शिष्ये ॥ शान्तिलप्स्ये परमो ह्येष भावः स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गनेतान् ७ ये वै जय्याः समरे सूतलब्धा देवानपींद्रप्रमुखान्समेतान् ॥ तैर्मन्यते कलहं संप्रसह्य स
धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ८ वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च द्रोणः स पुत्रो विदुरश्च धीमान् ॥ एते सर्वे यद्दंते तदस्तु आयुष्मंतः कुरवः संतु सर्वे १०१ ॥ इति श्रीमहा
भारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि अर्जुनवाक्यनिवेदनेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ समवेतेषु सर्वेषु ते पुराज सुभारत ॥ दुर्योधनमिदं
वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् १ बृहस्पतिश्चोशनाच ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ॥ मरुतश्च सहेंद्रेण वसवश्चाग्निना सह २ आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ॥
विश्वावसुश्च गर्धवाः शुभाश्रप्सरसांगणाः ३ नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ॥ परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ४ तेषां मनश्च ते जश्वाप्याददा
नाविवौजसा ॥ पूर्वदेवौ व्यतिक्रांतौ नरनारायणावृषी ५ बृहस्पतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ॥ भवंतं नो पतिष्ठेते तौ नः शंसपितामह ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥
यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयंतौ तपस्विनौ ॥ ज्वलंतौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ७ नरनारायणावेतौ लोकलोकं समास्थितौ ॥ ऊर्जितौ स्वेन तपसामहासत्वं
पराक्रमौ ८ एतौ हि कर्मणालोकं नंदयामासतुर्धुवम् ॥ द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्वि ब्रह्मन् परंतपौ ॥ असुराणां विनाशाय देवगंधर्वपूजितौ ९

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ वधेष्टः वधार्थं सजः वेगवतः बाणान् ७ विजयः कर्मयोगात्ते वैजय्याः देवानपिलब्धा विजयवत एवेत्यर्थः ८ । १०१ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमा
वदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ समवेतेष्विति १ । २ । ३ पर्यासत परिवार्य तस्युः ४ । ५ । ६ । ७ लोकात्मानुषात् लोकं ब्राह्मम् ८ । ९

१० अयाचतइन्द्रः ११ सद्यसाहाय्यम् १२ । १३ । १४ धातेअस्थिरेऽपिरये हृदयातनव्यपैतीत्याश्वर्यम् १५ आरुजत् पीडितवान् १६ । १७ भूयसोबहुन् १८ । १९ सत्संबुद्धिसत्त्वं एक
एवदेवोयोगप्रभावाद्रूपद्वयेनवर्ततेइत्यर्थः २० अशुवातेव्यामृतः २१ कर्मयुद्धं कर्तव्यं तयोरिति शेषः आचष्टमाख्यातवान्नारदएव । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८
॥ वैशंपायनउवाच ॥ जगामशक्रस्तच्छ्रुत्वायत्रतौतेपतुस्तपः ॥ सार्धं देवगणैः सर्वैर्वृहस्पतिपुरोगमैः १० तदा देवासुरेयुद्धेभयेजातेदिवौकसाम् ॥ अयाच
तमहात्मानौ नरनारायणौवरम् ॥ ११ तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ॥ अथैतावब्रवीच्छक्रः संहानं क्रियतामिति १२ ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो
यदिच्छसि ॥ ताभ्यांच सहितः शक्रो विजिग्येदैत्यदानवान् १३ नरइन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून् परंतपः ॥ पौलोमान्कालखंजांश्च सहस्राणि शतानि च १४ एष
भ्रातरथेतिष्ठन्भलेनापाहरच्छिरः ॥ जंभस्य ग्रसमानस्य तदा ह्यर्जुन आहवे १५ एष पारसमुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि निवातकवचात्रणे
१६ एष देवान्सहद्रेण जित्वा परपुरं जयः ॥ अतर्पयन् महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् १७ नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्यानजघान ह ॥ एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्य
तसमागतौ १८ वासुदेवार्जुनौ वैरौ समवेतौ महारथौ ॥ नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः १९ अजेयौ मानुषेलोके सेद्वैरापि सुरासुरैः ॥ एष नायणः कृष्णः
फाल्गुनश्च नरः स्मृतः ॥ नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधा कृतम् २० एतौ हि कर्मणालोकान् श्रुवातेऽक्षयान् भुवान् ॥ तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ॥ एतद्विषयं माचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् २२ शंखचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ॥ पर्याददानं चास्त्राणि भीमध
न्वानमर्जुनम् २३ सनातनो महात्मानो कृष्णावेकरथो स्थितौ ॥ दुर्योधनतदा तावत्स्मर्ताऽसि वचनं मम २४ नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ अ
र्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता २५ न चेद्ब्रह्मिण्यसेवाक्यं श्रोताऽसि सुबहून् हतान् ॥ तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते २६ त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुम
न्यसे ॥ रामेण चैव शतस्य कर्णस्य भरतर्षभ २७ दुर्जातेऽमृतपुत्रस्य शकुनेऽसौ बलस्य च ॥ तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च २८ ॥ कर्ण उवाच ॥
नैव मायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थपितामह ॥ क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् २९ किंचान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ॥ न हि मे वृजिनं किंचिद्द्वार्त
राष्ट्राविदुः कचित् ३० नाचरं वृजिनं किंचिद्द्वार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ॥ अहं हि पांडवान्सर्वान्हनिष्यामिरणे स्थितान् ३१ प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ॥
राज्ञो हि घृतराष्ट्रस्य सर्वकार्यं प्रियं मया ॥ तथा दुर्योधनस्यापि सहिराज्ये समाहितः ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ॥
घृतराष्ट्रं महाराजसंभाष्येदं वचो ब्रवीत् ३३ यदयं कथ्यते नित्यं हं तां हं पांडवानिति ॥ नायं कलाऽपि संपूर्णा पांडवानां महात्मनाम् ३४ अनयो योऽयमागता पु
त्राणां तदुरात्मनाम् ॥ तदस्य कर्मजानी हि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ३५ एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मदबुद्धिः सुयोधनः ॥ अवामन्यत तान् वीरान् देवपुत्रान् रिदमान् ३६
२९ । ३० । ३१ सहिराज्ये इति अस्य वचनं मयानकर्तव्यं किं पुराण एवेति भावः ३२ । ३३ कलाऽपि षोडशांशोऽपि । ३४ । ३५ । ३६

३७ । ३८ । ३९ न्हियते यद्यदा वृषायते वृषवर्द्धति ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगप० नी० मारत० ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥
किंचाप्येतेन तत्कर्म कृतपूर्वमुदुष्करम् ॥ तैर्यथा पांडवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ३७ दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ॥ धनं जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम्
३८ सहितान् हि कुरून् सर्वानभियातो धनं जयः ॥ प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ३९ गंधर्वैर्घोषयात्रायां हियते यत्सुतस्तव ॥ कृतदासूतपुत्रोऽभू
द्यदानीं वृषायते ४० ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना ॥ यमाभ्यामेव संगम्य गंधर्वास्ते पराजिताः ४१ एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ॥ विक
त्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ४२ भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ॥ घृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ४३ यदा ह भरत श्रेष्ठो भीष्मस्त
त्क्रियतां नृप ॥ न काममर्थालिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ४४ पुरायुद्धात्साधु मन्ये पांडवैः सह संगतम् ॥ यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ४५ सर्वतदपि जा
नामि करिष्यति च पांडवः ॥ न ह्यस्य त्रिपुल्लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ४६ अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ॥ ततः संसंजयं राजा पर्यपृच्छ तपांडवान्
४७ तदैव कुरवः सर्वे निराशार्जावितेऽभवन् ॥ भीष्मद्रोणौ यदाराजान् सम्यगनुभाषते ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणियानसं० भीष्मद्रोणवाक्ये ऊनपं
चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ किमसौ पांडवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः १ किमसौ चेष्टेसू
तयोत्स्यमानो युधिष्ठिरः ॥ केवाऽस्य भ्रातृपुत्राणां पश्यत्याज्ञेऽस्य मुखम् २ केस्विदेन वारयंतियुद्धाच्छाम्येति वा पुनः ॥ निरुत्या कोपितं मे दर्धर्मज्ञं धर्मचा
रिणम् ३ ॥ संजय उवाच ॥ राज्ञो मुखमुदीक्षंते पांचालाः पांडवैः सह ॥ युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ४ पृथग्भूताः पांडवानां पांचालानां रथवजाः ॥
आयातमभिनंदंति कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ५ नमः सूर्यमिवोद्यंतं कौंतेयं दीप्ततेजसम् ॥ पांचालाः प्रतिनंदंति ते जेराशिभिर्बोदितम् ६ आगोपालाविपालाश्च न
दमाना युधिष्ठिरम् ॥ पांचालाः केकयामत्स्याः प्रतिनंदंति पांडवम् ७ ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशादुहितरश्च याः ॥ क्रीडंत्योऽभिसमायांति पार्थसन्नद्धमोक्षितुम्
८ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ संजया चक्ष्वयेनास्मान् पांडवा अभ्ययुंजत ॥ घृष्टपुत्रस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गावल्गणिस्तु तव
पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ॥ निःश्वस्य सुभृशं दीर्घमुदुःसंचितयन्निव १० तत्रानिमित्ततो देवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ तदा च चक्षे विदुरः सभायां राजसंसदि ११
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ॥ वाचनं मृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः १२ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अपश्यत्संजयो नूनं कुंतीपुत्रान् महारथान् ॥ तै
रस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ॥ घृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि १४ ॥ सं
जय उवाच ॥ दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुंतीपुत्रान् महारथान् ॥ मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकशितान् १५

किमसाविति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ येन सहायेन अस्मानालक्ष्य अभ्ययुंजत संनद्धा अभूवन् ९ कुरवः संसीदंत्यस्यां सभायां १० । ११ । १२ १३ । १४ । १५

वस्ते वः युष्मान्तेपांडवाः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ सिंधुराजो जयद्रथः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ विजयेन अर्जुनेन २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५
 शृणुयैर्हि महाराज पांडवा अभ्ययुंजत ॥ घृष्ट द्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुंजत १६ यो नैव रोषात्तन्मया त्रलोभात्तार्थकारणात् ॥ न हेतुवादाद्दर्ममात्मासत्यं जह्यात्क
 दाचन १७ यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्मभृतां वरः ॥ अजातशत्रुणा तेन पांडवा अभ्ययुंजत १८ यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यानां स्तिकश्चन ॥ यो वै सर्वान्महीपाला
 न्वशेच क्रेधनुर्धरः ॥ यः काशीनंगमगधान्कलिगांश्च युधाऽजयत् १९ तेन वो भीमसेनेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥ यस्य वीर्येण सहसा चत्वारो भुवि पांडवाः २० निः
 सृत्य जतु गेहा द्वे हि डिंवात्पुरुषादकात् ॥ यश्चैषामभवद्द्वीपः कुंतीपुत्रो वृकोदरः २१ याज्ञसेनीमथो यत्र सिंधुराजोऽपकृष्टवान् ॥ तत्रैषामभवद्द्वीपः कुंतीपुत्रो वृको
 दरः २२ यश्च तान्संगतान्सर्वान्पांडवान् वारणावते ॥ दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुंजत २३ कृष्णायां चरता प्रीतियेन क्रोधवशाहताः ॥ प्रविश्य विषमं
 घोरं पर्वतं गंधमादनम् २४ यस्य नागायुतैर्वीर्यैर्भुजयोः सारमर्षितम् ॥ तेन वो भीमसेनेन पांडवा अभ्ययुंजत २५ कृष्णाद्वितियो विक्रम्य तुष्टयर्थं जातवेदसः ॥ अ
 जयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् २६ यः सप्ताक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् २७ यश्च सर्वान्वशेच क्रेलोकपालान्
 घनुर्धरः ॥ तेन वो विजयेनाजौ पांडवा अभ्ययुंजत २८ यः प्रतीचीं दिशं च केशे म्लेच्छगणायुताम् ॥ सतत्र न कुलोयोद्धाचित्रयोधी व्यवस्थितः २९ तेन वो द
 र्शनीयेन वीरेणातिघनुर्भृता ॥ माद्रीपुत्रेण कौरव्य पांडवा अभ्ययुंजत ३० यः काशीनंगमगधान्कलिगांश्च युधाऽजयत् ॥ तेन वः सहदेवेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥
 ३१ यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ॥ अश्वत्थामा घृष्टकेतू रुक्मी प्रद्युम्न एव च ३२ तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महात्ययम् ॥ यवीयसान् वीरेण माद्रीनंदि
 करेण च ३३ तपश्च चारया घोरं काशिकन्यापुरासती ॥ भीष्मस्य वधमिच्छंती प्रेत्यापि भरतर्षभ ३४ पांचालस्य सुता जज्ञं देवाच्च स पुनः पुमान् ॥ स्त्रीपुंसोः पुरुष
 व्याघ्रयः स वेदगुणा गुणान् ३५ यः कलिगान्समापेदे पांचालयो युद्धदुर्मदः ॥ शिखंडिनावः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुंजत ३६ यं यक्षः पुरुषं च क्रेभीष्मस्य निधनेच्छ
 या ॥ महेष्वासेन रौद्रेण पांडवा अभ्ययुंजत ३७ महेष्वासाराज पुत्राभ्रातरः पंचकेकयाः ॥ आमुक्तकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुंजत ३८ यो दीर्घबाहुः क्षिप्रस्त्रो
 घृतिमान् सत्यविक्रमः ॥ तेन वो वृष्णि वीरेण युधुधानेन संगरः ३९ य आसीच्छरणं काले पांडवानां महात्मनाम् ॥ रणे तेन विराटेन भविता वः समागमः ४० यः
 सकाशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ॥ स तेषामभवद्योद्धातेन वस्तेऽभ्ययुंजत ४१ शिशुभिर्दुर्जयैः संख्येद्रौपदेयैर्महात्माभिः ॥ आशीविषसमस्पर्शैः पांडवा
 अभ्ययुंजत ४२ यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमोदमे ॥ तेनाभिमन्युना संख्ये पांडवा अभ्ययुंजत ४३ यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये घृष्टकेतुर्महायशाः ॥ दुःसहः सम
 रेकुद्धः शैशुपालिर्महारथः ४४

३५ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ करकर्षेण करकर्षसंज्ञेन भ्रात्रा ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ इति उ० नी० मा० भावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ सर्वे हति १

तेन वः श्वेदिराजेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥ अक्षौहिण्यापरिवृतः पांडवान्योऽभिसंश्रितः ४५ यः संश्रयः पांडवानां दिवानामिव वासवः ॥ तेन वो वासुदेवेन पांडवा अभ्ययुंजत ४६ तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ॥ करकर्षेण सहितस्तस्मात्स्वस्तेऽभ्ययुंजत ४७ जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च ताबुधौ ॥ युद्धे प्रतिरथे वी
 रौ पांडवा र्थे व्यवस्थितौ ४८ द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ॥ त्यक्त्वात्मा पांडवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ४९ एते चान्ये च बहवः प्राच्यो दीच्या महीक्षि
 तः ॥ शतशायानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ५० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ॥
 ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ॥ एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः १ भीमसेनाद्धिमेभूयोभयं संजायते महत् ॥ कुद्धादमर्षणा
 तात व्याघ्रादिव महारुरोः २ जागर्मिरात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥ भीतो वृकोदरा तात सिंहात्पशुरिवापरः ३ न हितस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ॥
 सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि युनं विषहे युधि ४ अमर्षणश्च कौतेयो दृढवैरश्च पांडवः ॥ अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक् प्रेक्षी महास्वनः ५ महावेगो महोत्साहो महाबा
 हुर्महाबलः ॥ मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति ६ उरुग्राहगृहीतानां गदां विभ्रद्वृकोदरः ॥ कुरूणां पृथग्भो युद्धे दंडपाणि रिवान्तकः ७ अष्टास्रिमायसीधो
 रांगदाकांचनभूषणाम् ॥ मनसाऽहंप्रपश्यामि ब्रह्मदंडमिवोद्यतम् ८ यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ॥ मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ९ सर्वे
 पांममपुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ॥ बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा १० उद्धेपते मे हृदयं मे भूयो धनादयः ॥ बाल्येऽपि तेन युद्धं च तो वारणेनेव मर्दिताः
 ११ तस्य वीर्येण संक्लिष्टानित्यमेव सुता मम ॥ स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः १२ ग्रसमानमनीकानि न रवारणवाजिनाम् ॥ पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छि
 तमाहवे १३ अस्त्रेद्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ॥ महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे १४ संजया चक्ष्वमे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ अतिलाभं तु मन्ये हं यतेन रिपुघा
 तिना १५ तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम न खिना ॥ येन भीमबलाय क्षाराक्षसाश्च पुरा हताः १६ कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ न स जातु वशेत स्थौममबाल्येऽ
 पिसंजय १७ किंपुनर्भमदुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पांडवः ॥ निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं मज्येतापि न संनमेत् ॥ तिर्यक् प्रेक्षी संहतभूः कथं शान्त्ये दृकोदरः १८ शूरस्तथाऽप्रतिबलो
 गौरस्ताल इवोन्नतः ॥ प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् १९ जवेन वाजिनोऽत्येतिबलेनात्येति कुंजरान् ॥ अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पांडवो बली २०

महारुरोः महामृगस्य २ । ३ । ४ अनर्महासी नर्मवृथोपहासः तदन्योहासः सत्यमेव कृत्वा शत्रून् पृहसतीत्यर्थः ५ । ६ उरुग्राहः महानिर्बलस्तेन गृहीतानां वशीकृतानाम् ७
 ८ । ९ रभसः वेगवान् १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ संहते क्रोधेन ग्रथिते भुवौ यस्य संहतभूः १८ । १९ । २०

उद्यो. ५
अ०
॥ ५१ ॥

म.भा.टी.
॥ ५८ ॥

इतीति पुरापुराणानिकटेऽतिष्ठमिति वार्थः । 'पुरापुराणेऽतिष्ठे' इति मेदिनी । 'पुराभाविपुराणयोः । प्रबंधेनिकटेऽतीते' इति विश्वलोचनः २१ । २२ । २३ निष्कर्णावक्रांतियग्मावही
इतिवात्येश्रुतः पूर्वमया व्यासमुखात्पुरा ॥ रूपतोवीर्यतश्चैवयाथातथ्येनपांडवः २१ आयसेनसदंडेनरथान्नागात्रराहयान् ॥ हनिष्यतिरणेकुद्धोरौद्रः कूरपरा
क्रमः २२ अमर्षीनित्यमरब्धोभीमः प्रहरतांवर ॥ मयातातप्रतीपानिकुर्वन्पूर्वविमानितः २३ निष्कर्णामायसीस्थूलां सुपार्श्वीकांचनीगदाम् ॥ शतघ्नीशत
निर्हादांकथंशक्षयंतिमेसुताः २४ अपारमप्लवागाधंसमुद्रंशरवेधनम् ॥ भीमसेनमयंदुर्गतातमंदास्तितीर्षवः २५ क्रोशतोमेनशृण्वंतिबालाः पंडितमानिनः ॥
विषमंनहिमन्यंतेप्रपातंमधुदर्शिनः २६ संयुगंयेगमिष्यंतिनररूपेणमृत्युना ॥ नियतंचोदिताधात्रासिंहेनेवमहाभृगाः २७ शैक्यांतातचतुष्किष्कुंषडस्त्रिममि
तौजसम् ॥ प्रहितांदुःखसंस्पर्शकथंशक्षयंतिमेसुताः २८ गदांभ्रामयतस्तस्यभिंदतोहस्तिमस्तकान् ॥ सूकिणीलेलिहानस्यवाष्पमुत्सृजतोमुहुः २९ उद्दिश्य
नागान्पततःकुर्वतोभैरवात्रवान् ॥ प्रतीपंपततोमत्तान्कुंजरान्प्रतिगर्जतः ३० विगाह्यरथमार्गेषुवरानुद्दिश्यनिघ्नतः ॥ अग्नेःप्रज्वलितस्येवअपिमुच्येतमे
प्रजा ३१ वीर्यीकुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्ममवाहिनीम् ॥ नृत्यन्निवगदापाणिर्युगांतंदर्शयिष्यति ३२ प्रभिन्नइवमातंगःप्रभंजन्पुष्पितान्द्रुमान् ॥ प्रवेक्ष्यतिरणेसे
नांपुत्राणामेवकोदरः ३३ कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विसारथिहयध्वजान् ॥ आरुजन्पुरुषव्याघ्रोरथिनःसादिनस्तथा ३४ गंगावेगइवानूपोस्तीरजान्विविधान्द्रु
मान् ॥ प्रभंक्ष्यतिरणेसेनांपुत्राणाममसंजय ३५ दिशोनूतंगमिष्यंतिभीमसेनभयार्दिताः ॥ ममपुत्राश्चभृत्याश्चराजानश्चैवसंजय ३६ येनराजामहावीर्यःप्रवि
श्यांतःपुरंपुरा ॥ वासुदेवसहायेनजरासंधोनिपातितः ३७ कृत्स्नेयंपृथिवीदेवीजरासंधेनधीमता ॥ मागधेद्रेणबालिनावशेरुत्वाप्रतापिता ३८ भीष्मप्रतापात्कुर
वोनयेनांधकवृष्णयः ॥ यन्नतस्यवशेजग्मुःकेवलंदैवमेवतत् ३९ सगत्वापांडुपुत्रेणतरसाबाहुशालिना ॥ अनायुधेनवीरेणनिहतःकिततोऽधिकम् ४० दीर्घ
कालसमासक्तंविषमाशीविषोयथा ॥ समोक्ष्यतिरणेतेजःपुत्रेषुममसंजय ४१ महेंद्रइववज्रेणदानवान्देवसत्तमः ॥ भीमसेनोगदापाणिःसूदयिष्यतिमेसुतान्
४२ अविषह्यमनावीर्यतीव्रवेगपराक्रमम् ॥ पश्यामीवातिताम्राक्षमापतंतं वृकोदरम् ४३ अगदस्याप्यधनुषोविरथस्यविवर्मणः ॥ बाहुभ्यांयुद्धयमानस्यक
स्तिष्ठेदग्रतःपुमान् ४४ भीष्मोद्रोणश्चविप्रोऽयंकृपःशारद्वतस्तथा ॥ जानंत्येतेयथैवाहंवीर्यज्ञस्तस्यधीमतः ४५ आर्यव्रतंतुजानंतःसंगरांतंविधेत्सवः ॥
सेनामुखेषुस्थास्यंतिमामकानानरर्षभाः ४६ बलीयःसर्वतोदिष्टंपुरुषस्यविशेषतः ॥ पश्यन्नपिजयंतेषाननियच्छामियत्सुतान् ४७ तेषुराणमहेष्वासामार्ग
मैद्रंसमास्थिताः ॥ त्यक्ष्यंतितुमुलेप्राणानरक्षंतःपार्थिवंयशः ४८

नांशतनिर्हादामहाशब्दवर्ती २४ । २५ । २६ । २७ शैक्यांशिक्यस्थांअधःपतनेनभूमिविदारणशक्याशिक्यस्थापिता २८ । २९ । ३० । ३१ वीर्यीरथमार्ग ३२ । ३३ । ३४ अनूपान्सजलदे
शेस्थितान् ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ अगदस्यगदाहीनस्य ४४ । ४५ संगरेअंतस्वस्यनाशस्थास्यंतिभीष्मादयः ४६ । ४७ ऐंद्रंमार्गस्वर्गमार्ग ४८

॥ ५८ ॥

४९ अपचितिनिष्कृति ५० । ५१ विकुष्टंउच्चैरुक्तं ५२ एतत्तमाविदुःसंअतिबलंज्ञानेनअनिवार्यं ५३ निर्मुक्ताःजीवन्मुक्ताः ५४ । ५५ क्षमंशक्षयं उत्तरंउत्तरकार्यंप्रतीकारः ५६ । ५७ पर्यायधर्मः
विपरीतधर्मः प्रधिर्नेमिः अस्यकालवशस्य तृतीयार्येष्वी ५८ । ५९ । ६० । ६१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावादीपेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ अ ॥ यस्येति सधनंजयः
यथैषामामकास्ताततथैषांपांडवाअपि ॥ पौत्राभीष्मस्यशिष्याश्चद्रोणस्यचकृपस्यच ४९ येत्वस्मदाश्रयंकिंचिद्व्रतमिष्टंचसंजय ॥ तस्यापचितिमार्यत्वात्क
र्तारःस्थविरास्त्रयः ५० आददानस्यशस्त्रंक्षेत्रधर्मंपरीप्सतः ॥ निधनंक्षत्रियस्याजौवरमेवाहुरुत्तमम् ५१ सवैशोचामिसर्वान्वैयेयुयुत्संतिपांडवैः ॥ विकुष्टं
विदुरेणादौतदेतद्भयमामतम् ५२ नतुमन्येविधातायज्ञानंदुःखस्यसंजय ॥ भवत्यतिबलंह्येतज्ज्ञानस्याप्युपघातकम् ५३ ऋषयोह्यपिनिर्मुक्ताःपश्यंतोलोक
संग्रहान् ॥ सुखैर्भवंतिसुखिनस्तथादुःखेनदुःखिताः ५४ किंपुनर्मोहमासक्तस्तत्रतत्रसहस्रधा ॥ पुत्रेषुराज्यदारेषुपौत्रेष्वपिचबंधुषु ५५ संशयेतुमहत्यास्मिन्कि
नुमेक्षममुत्तरम् ॥ विनाशंह्येवपश्यामिकुरूणामनुचितयन् ५६ घूतप्रमुखमाभातिकुरूणांव्यसनंमहत ॥ मंदेनैश्वर्यकामेनलोभात्पापमिदंरुतम् ५७ मन्येप
र्यायधर्मोऽयंकालस्यात्यंतगामिनः ॥ चक्रेप्रधिरिवासक्तोनास्यशक्यंपलायितुम् ५८ किन्नुकुर्याकथंकुर्याक्नुगच्छामिसंजय ॥ एतेनश्यंतिकुरवोमंदाःकालव
शंगताः ५९ अवशोऽहंतदातातपुत्राणानिहतेशते ॥ श्रोष्यामिनिनदंस्त्रीणांकथंमामरणंस्पृशेत् ६० यथानिदाधेज्वलनःसमिद्धोदहेत्कक्षंवायुनाचोद्यमानः ॥
गदाहस्तःपांडवोवैतथैवहंतामदीयान्सहितोर्जुनेन ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिषुतराष्ट्रवाक्येएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ अ ॥
॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ यस्यवैनानृतावाचःकदाचिदनुश्रुम् ॥ त्रैलोक्यमपितस्यस्याद्योद्धायस्यधनंजयः १ तस्यैवचनपश्यामियुधिगांडीवधन्वनः ॥ अ
निशंचितयानोऽपियःप्रतीयाद्रथेनतम् २ अस्यतःकर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ॥ प्रत्येतानसमःकश्चियुधिगांडीवधन्वनः ३ द्रोणकर्णोप्रतीयातां
यदिवीरौनरर्षभौ ॥ कृतास्त्रौबलिनांश्रेष्ठौसमरेष्वपराजितौ ४ महान्स्यात्संशयोलोकेनत्वस्तिविजयोमम ॥ घृणीकर्णःप्रमादीचआचार्यःस्थविरोगुरुः ५ स
मथोबलवान्पार्थोदृढधन्वाजितक्रमः ॥ भवेत्सुतुमुलंयुद्धंसर्वशोऽप्यपराजयः ६ सर्वेह्यस्त्रविदःशूराःसर्वेप्राप्तामहद्यशः ॥ अपिसर्वामरैश्वर्यत्यजेयुर्नपुनर्जयम् ७
वधेनूनंभवेच्छांतिस्तयोर्वाफाल्गुनस्यच ॥ ननुहंतार्जुनस्यास्तिजेताचास्यनविद्यते ८ मन्युस्तस्यकथंशाम्येन्मंदान्प्रतियउत्थितः ॥ अन्येऽप्यस्त्राणि
जानांतिजीयंतेचजयांतिच ९ एकांतविजयस्त्वेवश्रूयतेफाल्गुनस्यह ॥ त्रयस्त्रिंशत्समाऽऽहूयखांडवोऽग्निमतर्पयत् १० जिगायचसुरान्सर्वान्नास्यविद्वान्पराज
यम् ॥ यस्ययंताहृषीकेशःशीलवृत्तसमोयुधि ११ ध्रुवस्तस्यजयस्तातयथेद्रस्यजयस्तथा ॥ कृष्णावेकरथेयतावधिज्यंगंढिवंधनुः १२

यस्ययोद्धेतितच्छब्दाध्याहारेणपूरणीयम् १ तस्यतंप्रतियोद्धारंनपश्यामि यएनंप्रतीयादित्यध्याहृत्ययोज्यम् २ । ३ । ४ घृणीकृपावान् भीमादिषु प्रमादीअंतेविद्यांनस्मरिष्यतीतिभावः
५ अपराजयस्तेषामितिशेषः ६ । ७ तयोःकर्णद्रोणयोर्वधेअस्मदीयानांशान्तिः फाल्गुनस्यवधेपुत्रेषामित्यर्थः ८ । ९ त्रयस्त्रिंशत्समाःवर्षाणिअतीताइत्यर्थः संधिरार्यः १० । ११ । १२

१२। १४ अस्ताःक्षिप्ताः १५। १६। १७। १८। १९ कुरूणांप्रकारान् छेदमेदपलायनादीनावसथेयहे श्रोताऽस्मिन्श्रोण्यामि २० ॥ इतिउ० नी० मा० मा० द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
 यथैवेति अभिसराःपुरोगाः १। २ जगतःस्रष्टाकृष्णः ३। ४। ५। ६ जालंअखं अंतरासैन्यमध्ये ७। ८ युद्धयोजकैःयुद्धोद्योगिमिः ९ नैभृत्येनमंत्रगुप्त्या १०। ११ तंअभिमुखः
 युगपत्रीणितेजांसिसमेतान्यनुशुश्रुम् ॥ नैवास्तिनोधनुस्तादृक्नयोद्धानचसारथिः १३ तच्चमंदानजानंतिदुर्योधनवशानुगाः ॥ शेषयेदशनिर्दीप्तोविपतन्मू
 र्धिसंजय १४ नतुशेषंशरास्तातकुर्युरस्ताःकिरीटिना ॥ अपिचार्यत्रिवाभातिनिघ्नत्रिवधनंजयः १५ उद्धरत्रिवकायेभ्यःशिरांसिशरवृष्टिभिः ॥ अपिवा
 णमयंतेजःप्रदीप्तमिवसर्वतः १६ गांडीवोत्थंदहेताजौपुत्राणाममवाहिनीम् ॥ अपिसारथघोषेणभयार्तासव्यसाचिनः १७ वित्रस्ताबहुधासेनाभारतीप्रतिभा
 तिमे ॥ यथाकक्षंमहानग्निःप्रदहेत्सर्वतश्चरन् ॥ महार्चिरनिलोद्भूतस्तद्वद्भक्ष्यतिमामकान् १८ यदोद्धमन्निशितान्बाणसंधास्तानाततायसिमरोकिरीटी ॥ सृष्टो
 ऽतकःसर्वहरोविधात्रायथाभवेत्तद्वदपारणीयः १९ यदाह्यभीक्ष्णंसुबहुन्प्रकारान्श्रोताऽस्मितानावसथेकुरूणाम् ॥ तेषांसमंताच्चतथारणाग्रेक्षयःकिलायंभरता
 नुपैति २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिघृतराष्ट्रवाक्येद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ यथैवपांडवाःसर्वेपराक्रां
 ताजिगीषवः ॥ तथैवाभिसरास्तेषांत्यक्तात्मानोजयेधृताः १ त्वमेवहिपराक्रांतानाचक्षीथाःपरान्मम ॥ पंचालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् २
 यश्चसैद्रानिमांल्लोकानिच्छन्कुर्याद्विश्वली ॥ सस्रष्टाजगतःकृष्णःपांडवानांजयेधृतः ३ समस्तामर्जुनाद्विद्यासात्यकिःक्षिप्रमात्तवान् ॥ शैनेयःसमरेस्थातावी
 जवत्प्रवपन्नशरान् ४ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःक्रूरकर्माह्वारथः ॥ मामकेषुरणंकताबिलेषुपरमास्त्रवित् ५ युधिष्ठिरस्यचक्रोधादर्जुनस्यचविक्रमात् ॥ यमाम्याभी
 मसेनाच्चभयंमेतातजायते ६ अमानुषंमनुष्येद्रैर्जालंविततमंतरा ॥ नमेसैन्यास्तरिष्यंतिततःक्रोशामिसंजय ७ दर्शनीयोमनस्वीचलक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ॥
 मेधावीसुकृतप्रज्ञोवर्मात्मापांडुनंदनः ८ मित्रामात्यैःसुसंपन्नःसंपन्नोयुद्धयोजकैः ॥ भ्रातृभिःश्वशुरैर्वीरैरुपपन्नोमहारथैः ९ धृत्याचपुरुषव्याघ्रोनैभृत्येनचपांडवः ॥ अ
 नृशंसेवदान्यश्चहीमान्सत्यपराक्रमः १० बहुश्रुतःकृतात्माचतुर्दशसेवीजितेंद्रियः ॥ तंसर्वगुणसंपन्नंसमिद्धमिवपावकम् ११ तपंतमभिकोमंदःपतिष्यतिपतं
 गवत् ॥ पांडवाग्निमनावार्यमुमूर्षुर्नष्टचेतनः १२ तनुरुद्धःशिखीराजामिथ्योपचरितोमया ॥ मंदानांममपुत्राणांयुद्धेनांतंकरिष्यति १३ तैरयुद्धंसाधुमन्येकु
 रवस्तन्निबोधत ॥ युद्धेविनाशःकृत्स्नस्यकुलस्यभविताधुवम् १४ एषामेपरमाबुद्धिर्ययाशाम्यतिमेमनः ॥ यदित्वयुद्धमिष्टंवावयंशांत्यैयतामहे १५ नतुनःक्षिप्रमा
 नानामुपेक्षेतयुधिष्ठिरः ॥ जुगुप्सतिह्यधर्मेणमामेवोदिश्यकारणम् १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिघृतराष्ट्रवाक्येद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
 पतिष्यति १२ तनुरुद्धइतिपाठेऽपितनुःराज्यापहारादल्पः स्वतस्तुउच्चैव शिखीदहिरिववह्निः १३। १४। १५ क्षिप्रमानानांकर्मणिपृष्टी अस्मान्नउपेक्षेतमाभेवअधर्मेणकलहस्य कारणं
 उदिश्यजुगुप्सतिमिदति सकथंमार्थितःसन्नकलहंकरिष्यतीतिभावः १६ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥

एवमिति १। २ एषकालः एषाकलनावुद्धिस्तवनेवस्थास्याति ३ प्रणिहितात्मवान् सावधानचित्तः ४ स्मयसेतुष्यसे ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११ अस्यतांवाणान्क्षिपतांमध्ये १२। १३
 ॥ संजयउवाच ॥ एवमेतन्महाराजयथावदसिभारत ॥ युद्धेविनाशःक्षत्रस्यगांडीवेनप्रदृश्यते १ इदंतुनाभिजानामितवधोरस्यनित्यशः ॥ यत्पुत्रवशमाग
 च्छेस्तत्त्वज्ञःसव्यसाचिनः २ नैषकालोमहाराजतवशश्चतकृतागसः ॥ त्वयाह्येवादितःपार्थानिकृताभरतर्षभ ३ पिताश्रेष्ठःसुहृद्यश्चसम्यक्प्रणिहितात्म
 वान् ॥ आस्थेयंहिहितंतेननद्रोग्धागुरुच्यते ४ इदंजितमिदंलब्धमितिश्रुत्वापराजितान् ॥ द्यूतकालेमहाराजस्मयसेस्मकुमारवत् ५ पुरुषाण्युच्यमा
 नांश्चपुरापार्थानुपेक्षसे ॥ कृत्स्नंराज्यंजयंतीतिप्रपातंनानुपश्यसि ६ पित्र्यंराज्यंमहाराजकुरवस्तेसजांगलाः ॥ अथवीरैर्जितामुर्वीमखिलांप्रत्यपद्यथाः ७
 बाहुवीर्यार्जिताभूमिस्तवपार्थैर्निवेदिता ॥ मयेदंकृतमित्येवमन्यसेराजसत्तम ८ ग्रस्तान्गंधर्वराजेनमज्जतोह्यप्लवंभसि ॥ आनिनायपुनःपार्थःपुत्रांस्तेरा
 जसत्तम ९ कुमारवच्चस्मयसेयूतेविनिकृतेषुयत् ॥ पांडवेषुवनेराजन्प्रवजत्सुपुनःपुनः १० प्रवर्षतःशरव्रातानर्जुनस्यशितान्बहून् ॥ अप्यणवाविशुष्येयुः
 किंपुनर्मस्योनयः ११ अस्यतांफालगुनःश्रेष्ठोगांडीवधनुर्षावरम् ॥ केशवःसर्वभूतानामायुधानांसुदर्शनम् १२ वानरोरोचमानश्चकेतुःकेतुमतावरः ॥ ए
 वमेतानिसरथोबहून्श्चेतहयोरणे १३ क्षपयिष्यतिनोराजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ तस्याद्यवसुधाराजन्निखिलाभरतर्षभ १४ यस्यभीमार्जुनौयोधौसराजा
 राजसत्तम ॥ तथाभीमहतप्रायामज्जंतीतववाहिनीं १५ दुर्योधनमुखादृष्ट्वाक्षयंयास्यंतिकौरवाः ॥ नभीमार्जुनयोर्भीतालप्स्यंतेविजयंविभो १६ तवपुत्रा
 महाराजराजानश्चानुसारिणः ॥ मत्स्यास्त्वामद्यनार्चंतिपंचालाश्चसकेकयाः १७ शाल्वेयाःशूरसेनाश्चसर्वेत्वामवजानते ॥ पार्थह्येतेगताःसर्वेवीर्यज्ञास्तस्य
 धीमतः १८ भक्त्याह्यस्यविरुद्धयंतेतवपुत्रैःसदैवते ॥ अनर्हानेवतुवधेधर्मयुक्तान्विकर्मणा १९ योऽक्लेशयत्पांडुपुत्रान्योविद्वेष्टचघुनाप्रपिवै ॥ सर्वोपायै
 र्नियंतव्यःसानुगःपापपूरुषः २० तवपुत्रोमहाराजनानुशोचितुमर्हसि ॥ द्यूतकालेमयाचोक्तंविदुरेणचधीमता २१ यदिदंतेविलपितंपांडवान्प्रतिभारत ॥
 अनीशेनेवराजेंद्रसर्वमेतन्निरर्थकम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥
 दुर्योधनउवाच ॥ नमेतव्यंमहाराजनशोच्याभवतावयम् ॥ समर्थाःस्मपरान्जेतुंबलिनःसमरेविभो १ वनेप्रव्राजितान्पार्थान्यदाऽऽयान्मधुसूदनः ॥ महता
 बलचक्रेणपरराष्ट्रावमर्दिना २ केकयाघृष्टकेतुश्चघृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ राजानश्चान्वयुःपार्थान्वहवोऽन्येऽनुयायिनः ३ इंद्रप्रस्थस्यचादूरात्समाजग्मुर्महा
 रथाः ॥ व्यगर्हयंश्चसंगम्यभवंतंकुरुभिःसह ४ तेयुधिष्ठिरमासीनमजिनैःप्रतिवासितम् ॥ कृष्णप्रधानाःसंहत्यपर्थुपासंतभारत ५ प्रत्यादानंचराज्यस्य
 कार्यमूमुचुर्नराधिपाः ॥ भवतःसानुबंधस्यसमुच्छेदंचिकीर्षवः ६

७।८ मममत्संबंधिनः ९।१० प्रणिपातोवासंध्यर्थः पलायनंवालयया ११।१२।१३ प्रणिपातेदोषोवंशक्षयकृतोनास्ति किंतुसांधिरेवभवति तथापिममयुद्धमेवरोचतेइत्याशयेनाह
पितरमिति १४ हेनरोत्तमधृतराष्ट्रं तवपुत्रैःअस्माभिः १५ प्रतिकरिष्यंति प्रतिधातयिष्यंति १६ ततइति पूर्ववृत्तांतकथनम् १७ नःअस्माभिःपरेचेत्यद्यपि अभिदुग्धाःद्रोहविषयनीताःत
श्रुत्वाचैवंमयोक्तास्तुभीष्मद्रोणकृपास्तदा ॥ ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेनभरतर्षभ ७ ततःस्थास्यंतिसमयेपांडवाइतिमेमतिः ॥ समुच्छेदंहिनिःकृत्स्नंवासु
देवश्चिकीर्षति ८ ऋतेचविदुरात्सर्वेष्वयंवध्यामतामम ॥ धृतराष्ट्रस्तुधर्मज्ञोनवध्यःकुरुसत्तमः ९ समुच्छेदंचकृत्स्नंनःकृत्वातातजनार्दनः ॥ एकराज्यंकुरु
णांस्मचिकीर्षतियुधिष्ठिरे १० तत्रकिंप्राप्तकालंनःप्रणिपातःपलायनम् ॥ प्राणान्वासंपरित्यज्यप्रतियुद्धयामहेपरान् ११ प्रतियुद्धेतुनियतःस्यादस्माकंप
राजयः ॥ युधिष्ठिरस्यसर्वोहिपार्थिवावशवर्तिनः १२ विरक्तराष्ट्राश्चयमित्राणिकुपितानिनः ॥ धिक्कृताःपार्थिवैःसर्वैःस्वजनेनचसर्वशः १३ प्रणिपातेनदोषो
स्तिसंधिर्नःशाश्वतीःसमाः ॥ पितरंत्वेवशोचामिप्रज्ञानेन्रजनाधिपम् १४ मत्कृतेदुःखमापन्नंक्लेशं प्राप्तमनंतकम् ॥ कृतंहितवपुत्रैश्चपरेषामवरोधनम् ॥ म
त्प्रियार्थंपुरैवैतद्विदितंतेनरोत्तम १५ तेराज्ञोधृतराष्ट्रस्यसामात्यस्यमहारथाः ॥ वैरंप्रतिकरिष्यंतिकुलोच्छेदेनपांडवाः १६ ततोद्रोणोऽब्रवीद्भीष्मःकृपोद्रौ
णिश्चभारत ॥ मत्वामांमहर्षीचिंतामास्थितंव्याधितोद्विगम् १७ अभिदुग्धाःपरेचेन्नोनभेतव्यंपरंतप ॥ असमर्थाःपरेजेतुमस्मान्युधिसमास्थितान् १८ ए
कैकशःसमर्थाःस्मोविजेतुंसर्वपार्थिवान् ॥ आगच्छंतुविनेष्यामोदर्पमेषांशितैःशरैः १९ पुरैकेनहिभीष्मेणविजिताःसर्वपार्थिवाः ॥ मृतेपितर्यतिकुहोरथेनैकेन
भारत २० जघानसुबहूंस्तेषांसंरब्धःकुरुसत्तमः ॥ ततस्तेशरणंजग्मुर्देववतमिमंभयात् २१ सभीष्मःसुसमर्थोऽयमस्माभिःसहितोरणे ॥ परान्विजेतुंतस्मा
तेव्येतुभीर्भरतर्षभ २२ इत्येषानिश्चयोह्यासीत्कालेऽमिततेजसाम् ॥ पुरापरेषांपृथिवीकृत्स्नाऽऽसीद्विशवर्तिनी २३ अस्मान्पुनरमोनाद्यसमर्थाजेतुमाह
वे ॥ छिन्नपक्षाःपरेह्यद्यवीर्यहीनाश्चपांडवाः २४ अस्मत्संस्थाचपृथिवीवर्ततेभरतर्षभ ॥ एकार्थाःसुखदुःखेषुसमानीताश्चपार्थिवाः २५ अप्यग्निंप्रविशंयुस्ते
समुद्रंवापरंतप ॥ मदर्थंपार्थिवाःसर्वतद्विद्विकुरुसत्तम २६ उन्मत्तमिवचापित्वां प्रहसंतीहदुःखितम् ॥ विलपंतं बहुविधंभीतं परविकथने २७ एषां ह्येकैकशो
राज्ञांसमर्थःपांडवान्प्रति ॥ आत्मानंमन्यतेसर्वोव्येतुतेभयमागतम् २८ जेतुंसमर्थांसेनामेवासवोऽपेनशकुयात् ॥ हंतुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोपिस्वयंभुवः २९
युधिष्ठिरःपुरंहित्वापंचग्रामान्सयाचाति ॥ भीतोहिमामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैवमेविभो ३० समर्थमन्यसेयच्चकुंतीपुत्रं वृकोदरम् ॥ तन्मिथ्यानाहिमेकृत्स्नंप्रभावं
वेत्तिभारत ३१ मत्समोहिगदायुद्धेपृथिव्यानास्ति कश्चन ॥ नासीत्कश्चिदतिक्रांतोभवितानचकश्चन ३२ युक्तोदुःखोपेतश्चाहंविद्यापारगतस्तथा ॥ त
स्मान्नभीमानान्येभ्योभयमेविद्यतेकाचित् ३३

याऽपिनभेतव्यम् १८।१९।२०।२१।२२।२३

२४ समानीताः मयेतिशेषः २५।२६ परविकथनेपरेषां गुणाख्याने २७।२८ ब्रह्मणोऽपिअक्षय्यरूपाहंतुमशक्या २९।३०।३१।३२ युक्तोऽभियोगवान् दुःखोपितःगुरुकुले ३३

उपवासांशिष्यत्वेनपर्यवरम् ३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३ पार्थिवीपृथ्वासंबंधिनी पार्थिवानाराज्ञांवा ४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१
दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः ॥ संकर्षणस्यभद्रंतेयतदैनमुपावसम् ३४ युद्धेसंकर्षणसमोबलेनाभ्यधिकोभुवि ॥ गदाप्रहारंभीमोमेनजातुविषहे
युधि ३५ एकंप्रहारंयंदद्यांभीमायरुषितोनृप ॥ सएवैनंनयेद्धोरःक्षिप्रंवैवस्वतक्षयम् ३६ इच्छेयंचगदाहस्तंराजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ॥ सुचिरंप्रार्थितोह्येषमम
नित्यंमनोरथः ३७ गदयानिहतोह्याजौमयापार्थोवृकोदरः ॥ विशीर्णगात्रःपृथिवीपरासुःप्रपतिष्यति ३८ गदाप्रहाराभिहतोहिमवानपिपर्वतः ॥ सकृन्मया
विदीर्येतगिरिःशतसहस्रधा ३९ सचाप्येतद्विजानातिवासुदेवार्जुनौतथा ॥ दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः ४० ततेवृकोदरमयंभयंव्येतुमहाह
वे ॥ व्यपनेष्याम्यहं ह्येनंमाराजन्विमनाभव ४१ तस्मिन्मयाहतेक्षिप्रमर्जुनंवहवोरथाः ॥ तुल्यरूपाविशिष्टाश्चक्षेप्स्यंतिभरतर्षभ ४२ भीष्मोद्रोणःकृपोद्रौ
णिःकर्णोभूरिश्रवास्तथा ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपःशल्यःसिंधुराजोजयद्रथः ४३ एकैकएषांशक्तस्तुहंतुंभारतपांडवान् ॥ समेतास्तुक्षणेनैतान्नेष्यंतियमसादनम् ॥
समग्रापार्थिवीसेनापार्थमेकंधनंजयम् ४४ कस्मादशक्तानिर्जेतुमितिहेतुर्नविद्यते ॥ शरव्रातैस्तुभीष्मेणशतशोनिचितोऽवशः ४५ द्रोणद्रौणिकृपैश्चैवगंतापा
र्थोयमक्षयम् ॥ पितामहोऽपिगांगेयःशांतनोरधिभारत ४६ ब्रह्मर्षिसदृशोज्ञेदेवैरपिसुदुःसहः ॥ नहंताविद्यतेचापिराजन्भीष्मस्यकश्चन ४७ पित्राद्युक्तः
प्रसन्नेननाकामस्त्वंपरिष्यसि ॥ ब्रह्मर्षेश्वभरद्वाजाद्रोणोद्रोण्यामजायत ४८ द्रोणाज्ज्ञेमहाराजद्रौणिश्चपरमास्त्रवित् ॥ कृपश्चाचार्यमुख्योऽयमहर्षेर्गौतमा
दपि ४९ शरस्तंबोद्भवःश्रीमानवध्यइतिमेमतिः ॥ अयोनिजास्त्रयोह्येतेपितामाताचमातुलः ५० अश्वत्थामोमहाराजसचशूरःस्थितोमम ॥ सर्वएतेमहाराज
देवकल्पामहारथाः ५१ शक्रस्यापिव्यथांकुर्युःसंयुगेभरतर्षभ ॥ नैतेषामर्जुनःशक्तएकैकंप्रतिवीक्षितुम् ५२ सहितास्तुनरव्याघ्राहनिष्यंतिधनंजयम् ॥ भी
ष्मद्रोणकृपाणांचतुल्यःकर्णोमतोमम ५३ अनुज्ञातश्चरामेणमत्समोसीतिभारत ॥ कुंडलेरुचिरेचास्तांकर्णस्यसहजेशुभे ५४ तेशच्यर्थमहेंद्रेणयाचितःस
परंतपः ॥ अमोघयामहाराजशक्त्यापरमभीमया ५५ तस्यशक्त्योपगूढस्यकस्माज्जीवेद्धनंजयः ॥ विजयोमेधुवंराजन्फलंपाणाविवाहितम् ५६ अभि
व्यक्तःपरेषांचकृत्स्नोभुविपराजयः ॥ अन्हाह्येकेनभीष्मोऽयंप्रयुतंहंतिभारत ५७ तत्समाश्वमहेष्वासाद्रोणद्रौणिकृपाअपि ॥ संशप्तकानां वृंदानिक्षत्रियाणां
परंतप ५८ अर्जुनंवयमस्मान्वानिहन्त्यात्कपिकेतनः ॥ तंचालमितिमन्यंतेसव्यसाचिवधेष्टताः ५९ पार्थिवाःसमवांस्तेभ्योह्यकस्माद्व्यथतेकथम् ॥ भीम
सेनेचनिहतेकोऽन्योयुध्येतभारत ६० परेषांतन्ममाचक्ष्वयदिवेत्थपरंतप ॥ पंचतेभ्रातरःसर्वेष्टुष्टुमोऽथसात्यकिः ६१ परेषांसप्तथेराजन्योधाःसारंबलंम
तम् ॥ अस्माकंतुविशिष्टायेभीष्मद्रोणकृपादयः ६२

५२।५३।५४ शक्त्यामूयभूतया ते कुंडलेयाचितः ५५ तस्यपुरतइतिशेषः ५६।५७।५८ तंअर्जुनम् ५९ तेभ्यःपांडवेभ्यः ६०।६१।६२

६३ । ६४ । ६५ त्रिगुणतरुयंशेनहीनं त्रिगुणाज्यंशेनाधिका ६६ । ६७ । ६८ विविस्तुःविज्ञातुमिच्छुः प्राप्तकालानिकर्माणि ६९ ॥ इतिउद्योग० नीलकंठीयेभारतमावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ अक्षौहिणीरिति १ । २ मंत्रंअस्त्रप्रयोजकं जिज्ञासमानः परीक्षितुमिच्छन् ३ । ४ तथाअवेमीतिच्छेदः ५१ भौमनोविश्वकर्मा धाताप्रजापतिः ७ तत्त्वदृशक्रधातारः द्रौणिर्विकर्तनःकर्णःसोमदत्तोऽथवाहिकः ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपःशल्यआवंत्यौचजयद्रथः ६२ दुःशासनोदुर्मुखश्चदुःसहश्चविशांपते ॥ श्रुतायुश्चित्रसेनश्चपु रुमित्रोविविंशतिः ६४ शलोभूरिश्रवाश्चैवविकर्णश्चतवात्मजः ॥ अक्षौहिण्योहिमेराजन्दशैकाचसमाहताः ६५ न्यूनाःपरेषांसत्तैवकस्मान्मेस्यात्पराजयः ॥ बलंत्रिगुणतोहीनंयोध्यंप्राहवृहस्पतिः ॥ परेभ्यस्त्रिगुणाचेयंममराजन्ननीकिनी ६६ गुणहीनंपरेषांचबहुपश्यामिभारत ॥ गुणोदयंबहुगुणमात्मनश्चविशांपते ६७ एतत्सर्वसमाज्ञायबलाज्यंममभारत ॥ न्यूनतांपांडवानांचनमोहंमहंमहसि ६८ इत्युक्त्वासंजयंभूयःपर्यपृच्छतभारत ॥ विविस्तुःप्राप्तकालानिज्ञात्वाप रपुरंजयः ६९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिदुर्योधनवाक्येपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ अक्षौहिणीःसप्तलब्ध्वा राजभिःसहसंजय ॥ किंस्विदिच्छतिकौंतेयोयुद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः १ ॥ संजयउवाच ॥ अतीवमुदितोराजनयुद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौचोभौयमावपिन विभ्यतः २ रथंतुदिव्यंकौंतेयःसर्वाविभ्राजयन्दिशः ॥ मंत्रंजिज्ञासमानःसन्वीभत्सुःसमयोजयत् ३ तमपश्यामसन्नद्धमेधंविद्युतंतथा ॥ समंतात्समाभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ४ पूर्वरूपमिदंपश्यवयंजेष्यामसंजय ॥ वीभत्सुर्मथोवाचतथाऽवैम्यहमप्युत ५ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ प्रशंसस्यभिर्नंदंस्तान्पार्था नक्षपराजितान् ॥ अर्जुनस्यरथेब्रूहिकथमश्वाःकथंध्वजाः ६ ॥ संजयउवाच ॥ भौमनःसहशक्रेणबहुचित्रंविशांपते ॥ रूपाणिकल्पयामासवष्टाधातासदा विमो ७ ध्वजेहितास्मिन्रूपाणिचकुस्तेदेवमायया ॥ महाधनानिदिव्यानिमहांतिचलघूनिच ८ भीमसेनानुरोधायहनूमान्मारुतात्मजः ॥ आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वजआरोपयिष्यति ९ सर्वादिशोयोजनमात्रमंतरंसतिर्यगूर्ध्वचरुरोधवैध्वजः ॥ नसंसज्जत्यसौतरुभिःसंवृतोऽपितथाहिमायाविहिताभौमनेन १० यथाऽऽकाशेशक्रधनुःप्रकाशतेनचैकवर्णनघवेभिर्किन्तुतत् ॥ तथाध्वजोविहितोभौमनेनबह्वाकारंदृश्यतेरूपमस्य ११ यथाग्निधूमोदिवमेतिरुद्धावर्णांन्विभ्रतै जसांश्चित्ररूपान्॥तथाध्वजोविहितोभौमनेननचेद्धारोभवितानोत्तरोधः१२श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाःसदश्वादिव्यायुक्ताश्चित्ररथेनदत्ताः ॥ भुव्यंतरिक्षेदिविवानरं द्रयेषांगतिर्होयतेनात्रसर्वा ॥ शतंयत्तत्पूर्यतेनित्यकालंहतंहतंदत्तवरंपुरस्तात् १३ तथाराज्ञोदंतवर्णावृहतोरथेयुक्ताभांतितद्दीर्यतुल्याः ॥ ऋक्षप्रख्याभीमसेन स्यवाहारथेवायोस्तुल्यवेगाबभूवुः १४ कल्माषांगास्तितिरिचित्रपृष्ठाभ्रात्रादत्ताःप्रीयताफाल्गुनेन ॥ भ्रातुर्वीरस्यस्वेस्तुरंगैर्विशिष्टामुदायुक्ताःसहदेवंवहंति १५ रूपाणिचक्रुः ८ । ९ रुरोधस्वतेजसेतिशेषः १० । ११ भारोरथे रोधःद्वारादीं द्वयमपिनभवेत् १२ यत्तद्वज्रानांशतंहतं पुनःपुनःकतिपयाश्वहननेऽपि दिव्यप्रभावात्शतंपूर्यते यतःपुरस्ता दत्तवरम् १३ तथाअमराः राज्ञोदंतवर्णाःश्वेताः रथेयुक्ताअश्वाःभाति ऋक्षप्रख्याः सप्तपितुल्यतेजसः । 'ऋक्षाइतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षते'इतिशतपथश्रुतेः।पाठांतरेऋक्षयोमृगभेदः१४।१५

१६ देवदत्ताःचित्ररथेनदत्ताः १७ ॥ इतिश्रीउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ कांस्तत्रेति १ । २ । ३ । ४ । ५

माद्रीपुत्रंनकुलंत्वाजमीढमहेंद्रदत्ताहरयोवाजिमुख्याः ॥ समावायोर्बलवंतस्तरस्विनोवहंतिवरिंरुत्रशत्रुयथेन्द्रम् १६ तुल्यांश्चैर्भैर्वयसाविक्रमेणमहाजवाश्चित्र रूपाःसदश्वाः ॥ सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारानवहंत्यश्वादेवदत्तावृहतः १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कांस्तत्रसंजयापश्यःपीत्यथेनसमागतान् ॥ येयोत्स्यंतेपांडवार्थेपुत्रस्यममवाहिनीम् १ ॥ संजयउवाच ॥ मुख्यमंधकवृष्णीनामपश्यंरुष्णमागतम् ॥ चेकितानंचतत्रैवयुयुधानंचसात्यकिम् २ पृथगक्षौहिणीभ्यांतुपांडवानभिसंश्रितौ ॥ महारथौसमारुयातावुभौ पुरुषमानिनौ ३ अक्षौहिण्याऽथपांचाल्योदशभिस्तनयैर्वृतः ॥ सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्घृष्टुमुग्रपुरोगमैः ४ द्रुपदोवर्धयन्मानंशिखंडिपरिपालितः ॥ उपायात्स र्वसैन्यानांप्रतिच्छाद्यतदावपुः ५ विराटःसहपुत्राभ्यांशंखेनैवोत्तरेणच ॥ सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराक्षपुरोगमैः ६ सहितःपृथिवीपालोभ्रात्राभिस्तनयैस्तथा ॥ अक्षौहिण्यैवसैन्यानावृतःपार्थसमाश्रितः ७ जारासंधिर्मागधश्चघृष्टकेतुश्चचेदिराट् ॥ पृथक्पृथगनुप्राप्तौपृथगक्षौहिणीवृत्तौ ८ केकयाभ्रातरःपंचसर्वेलोहित कध्वजाः ॥ अक्षौहिणीपरिवृताःपांडवानभिसंश्रिताः ९ एतानेतावतस्तत्रतानपश्यंसमागतान् ॥ येषांडवार्थेयोत्स्यंतिधार्तराष्ट्रस्यवाहिनीम् १० योवेद मानुषंयूहंदेवंगांधर्वमासुरम् ॥ सतत्रसेनाप्रमुखेघृष्टुमुग्रोमहारथः ११ भीष्मःशांतनवोराजनृभागःऋषःशिखंडिनः ॥ तंविराटोऽनुसंयातासार्धमत्स्यैःप्रहारि भिः १२ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यभागोमद्राधिपोबली ॥ तौतुतत्राब्रुवन्केचिद्विषमौनोमताविति १३ दुर्योधनःसहसुतःसार्धंभ्रातृशतेनच ॥ प्राच्याश्चदाक्षिणा त्याश्चभीमसेनस्यभागतः १४ अर्जुनस्यतुभागेनकर्णोविकर्तनोमतः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसंधवश्चजयद्रथः १५ अशक्याश्चैवयेकेचित्पृथिव्यांशूरमानिनः ॥ सर्वास्तानर्जुनःपार्थःकल्पयामासभागतः १६ महेश्वासाराजपुत्राभ्रातरःपंचकेकयाः ॥ केकयानेवभागेनकृत्वायोत्स्यंतिसंयुगे १७ तेषामेवकृतोभागोमाल वाःशाल्वकास्तथा ॥ त्रिगर्तानांचवैमुख्यौयौतौसंशप्तकाविति १८ दुर्योधनसुताःसर्वेतथादुःशासनस्यच ॥ सौमद्रेणकृतोभागोराजाचैववृद्धलः १९ द्रौपदे यामहेष्वासाःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ घृष्टुमुग्रमुखाद्रोणमभियास्यंतिभारत २० चेकितानःसोमदत्तंदैरथेयोदुमिच्छति ॥ भोजंतुकृतवर्माणयुयुधानोयुयुत्स त्ति २१ सहदेवस्तुमाद्रेयःशूरःसंकंदनोयुधि ॥ स्वमंशंकल्पयामासश्यालंतैसुबलात्मजम् २२ उलूकंचैवकैतव्यंचसारस्वतागणाः ॥ नकुलःकल्पयामासभागं माद्रवतीसुतः २३ येचान्येपार्थिवाराजनृप्रत्युद्यास्यंतिसंगरे ॥ समाह्वानेनतांश्चापिपांडुपुत्राअकल्पयन् २४

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ समाह्वानेनतत्तन्नामारुयानेन २५

उयो. ५
अ.
॥५७॥

म.भा.टी.
॥६२॥

अकालिकं कालविलंबविना २५ । २६ प्रोक्षिताः पशुवत्तवार्थसंस्कृताः कालधर्मणाय जमानेनवा २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६

एवमेषामनीकानि प्राविभक्तानि भागशः ॥ यत्ते कार्यं स पुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् २५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न संतिसर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्युतदेविनः ॥ येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि २६ राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ॥ गांडीवाग्निप्रवेक्ष्यंति पतंग इव पावकम् २७ विदुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैर्महात्माभिः ॥ तारणे केऽनुयास्यंति प्रभगां पांडवैर्युधि २८ सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमंतः प्रतापिनः ॥ सूर्यपावकयोस्तुल्यास्ते जसा समितिजयाः २९ येषां युधिष्ठिरो नेता गोसाचमधुसूदनः ॥ यो धौ च पांडवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ३० नकुलः सहदेवश्च दृष्टद्युम्नश्च पार्थतः ॥ सात्यकिर्दुपदश्चैव दृष्टकेतुश्च सानुजः ३१ उत्तमौजाश्च पांचाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ॥ शिखंडी क्षत्रदेवश्च तथा वीराट् रुरुतः ३२ काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च संजयाः ॥ विराट् पुत्रो बभ्रुश्च पांचालाश्च प्रभद्रकाः ३३ ये धार्मिद्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ॥ वीराणां रणधीराणां ये भियुः पर्वतानपि ३४ तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ॥ क्रोशतो मम दुष्पुत्रो यो दुमिच्छतिसंजय ३५ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ॥ अथ कस्मात्पांडवानामेकतो मन्यसे जयम् ३६ पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ॥ जयद्रथं सोमदत्तमश्च तथा मानमेव च ३७ सुतेजसो महेश्वासानिद्रोऽपि सहितोऽमरैः ॥ अशक्तः समरे जेतुं किंपुनस्तत्तात पांडवाः ३८ सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पांडवान् ॥ आर्याः शस्त्रभृतः शूराः समर्थाः प्रतिवाधितुम् ३९ न मामकान् पांडवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ॥ पराक्रांतो ह्यहं पांडुन्स पुत्रान्योऽदुमाहवे ४० मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये च कीर्षति भारत ॥ ते तानावारयिष्यंति ऐणेयानिव तंतुना ४१ महतारथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ॥ अभिदुता भविष्यंति पांचालाः पांडवैः सह ४२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ॥ न हि शक्नोरे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ४३ जानाति हि यथा भीष्मः पांडवानां यशस्विनाम् ॥ बलवतां स पुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ४४ यतो नारोचय दयं विग्रहं तैर्महात्मभिः ॥ किंतु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचोष्टितम् ४५ कस्तांस्तरास्विनो भूयः संदीपयति पांडवान् ॥ अर्चिष्मतो महेश्वासान् हविषा पावकानिव ४६ ॥ संजय उवाच ॥ दृष्टद्युम्नः सदैवैतान्सं दीपयति भारत ॥ युद्धयध्वमिति मा भैष्ठ युद्धाद्भरत सत्तमाः ४७ ये केचित्पार्थिवास्तत्र घातं राट्रेण संवृताः ॥ युद्धे समागमिष्यंति तु मुलेशस्त्रसंकुले ४८ तान्सर्वानाहवे कुद्धान्सानुबंधान्समागतान् ॥ अहमेकः स मादास्येति मिर्मत्स्यानिबोदकात् ४९ भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिशल्यं सुयोधनम् ॥ एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ५० तथा ब्रुवंतं धर्मात्मा प्राहरा जायुधिष्ठिरः ॥ तव धैर्यं च वीर्यं च पांचालाः पांडवैः सह ५१ सर्वे समधिरूढाः स्मसंग्रामात्रः समुद्धर ॥ जानामित्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ५२

३७ । ३८ । ३९ । ४० ऐणेयाच हरिणशावान् तंतुना पाशेन ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२

॥६२॥

५३ । ५४ । ५५ ५६ । ५७ शरद्वतः आयुष्मतः विरुद्धलक्षणयागता युपहत्यर्थ ५८ । ५९ दक्षदत्त ६० । ६१ कर्णकुरुध्वं ६२ ॥ ॥ इति उयो ० प ० नी ० भा ० भा ० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ क्षत्रेति १ । २ । ३ । ४ जात एष तवामाव इत्यत्र शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः । तराभ्याव इति पाठे तराणामश्वादीनां वेगवतां वाहनानां समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे ॥ पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम् ५३ भवताय द्विधा तव्यंतत्र श्रेयः परंतप ॥ संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ५४ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ क्रीणीयात्सहस्रेण इति नीतिमतां मतम् ५५ सत्वं शूरश्च वीरश्च विक्रांतश्च नरर्षभ ॥ भयार्तानां परित्राता संयुगे पुन संशयः ५६ एवं ब्रुवति कौंतेये धर्मात्मनियुधिष्ठिरे ॥ दृष्टद्युम्न उवाचे दं मां वचो गतसाध्वसम् ॥ सर्वान् जनपदान्सूतयो धादुर्योधनस्य ये ५७ सवाह्निकान् कुरून्धूयाः प्रातिपेयान् शरद्वतः ॥ मृतपुत्रं तथा द्रोणं सह पुत्रं जयद्रथम् ५८ दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ चमाचिरम् ५९ युधिष्ठिरः साधु नैवाभ्युपेयो मावोऽवधीर्जुनो देवगुप्तः ॥ राज्यं दद्धं धर्मराजस्य तूर्णया च ध्वं वै पांडवं लोकवीरम् ६० नैतादृशो हियो धोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ॥ यथाविधः सव्यसाची पांडवः सत्यविक्रमः ६१ देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गांडीवधन्वनः ॥ न स जेयो मनुष्येण मास्म कृद्धं मनो युधि ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पांडवः ॥ तेन संयुगे मेष्यंति मंदाविलपतो मम १ दुर्योधननिवर्तस्व युद्धाद्भरत सत्तम ॥ न हि युद्धं प्रशंसंति सर्वावस्थमरिंदम २ अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ॥ प्रयच्छ पांडुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ३ एतद्विक्रवः सर्वे मन्यंते धर्मसंहितम् ॥ यत्त्वं प्रशंति मन्येथाः पांडुपुत्रैर्महात्मभिः ४ अंगे मां समवेक्षस्व पुत्रस्वामेव वाहिनीं ॥ जात एष तवामावस्त्वं तु मोहात्तुद्वयसे ५ न त्वहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामान संजयः ६ न सोमदत्तो न शलोन कृपो युद्धमिच्छति ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ७ येषु संप्रति तिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ॥ ते युद्धं नाभिनंदंति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ८ न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ॥ दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ९ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ नाहं भवति न द्रोणेनाश्वत्थामि न संजये ॥ न भीष्मेन च कां वोजेन कृपेन च बाह्लिके १० सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवा सिवा पुनः ॥ अन्येषु वातावकेषु भारं कृत्वा समाह्वयम् ११ अहं च तात कर्णश्चरणयज्ञं वितत्येव ॥ युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ १२ रथो वेदी मुखः खड्गो गदा सुक्कवचं सदा ॥ चातुर्होत्रं च धुर्यामिशरादर्भा हविर्यशः १३ आत्मयज्ञेन नृप तेऽहं वैवस्वतरणे ॥ विजित्य च समेष्यावो हता मित्रौ श्रिया वृतौ १४ अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ एते वयं हरिष्यामः पांडवान्समरे त्रयः १५

२२

५ । ६ । ७ । ८ । ९

मभ्यावः सर्वतः स्वादनं केदूरो गायुपद्रव इति यावत् । अवरक्षण गतिकं वीत्यादेः स्वादनार्थात् यवः । आस्त्राव इति पाठे आस्त्रावः क्षतं यानेषूपद्रवः पराजयलक्षणमिति भावः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ १० । ११ । १२ चातुर्होत्रं चतुर्णां होतृणां ऋत्विजां कर्म १३ । १४ । १५

१९ । १० । १८ । १९ कुरूणामिवेत्यत्र कुरूणां लाटभाषया अजानामिति पाठोक्तः । पक्षे कुरूणां मध्ये वरान्नवरान्न व्याघ्राद्वेति योजना २० भारतीसेनास्त्रीरूपकेन निर्दिष्टा २१ धनं व
अहं हि पांडवानहं त्वाप्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ॥ मां वाहत्वा पांडुपुत्राभोक्तारः पृथिवीमिमाम् १६ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ॥ न जातु पांडवैः सार्धं वसेय
महमच्युत १७ यावद्विषूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ॥ तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पांडवान् प्रति १८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वान्वस्तात शोचामित्य
क्तो दुर्योधनो मया ॥ येमंदमनुयास्य ध्वं यातं वैवस्वतक्षयम् १९ कुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ॥ वरान्नवरान्न निष्यंति समेता युधि पांडवाः २० प्रती
पमिव मे भातियु युधानेन भारती ॥ व्यस्तासीमंति नो ग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना २१ संपूर्णं पूरयन् भूयो धनं पार्थस्य माधवः ॥ शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपन्
शरान् २२ सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ॥ तं सर्वे संश्रयिष्यंति प्राकारमकुतोभयम् २३ यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुंजरान्विनिपातितान् ॥ विशीर्णं दंता
न गिर्याभानभिन्नकुंभान्सशोणितान् २४ तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ॥ भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्ताऽसिवचनस्य मे २५ निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं र
थ हयद्विपम् ॥ गतिमग्रे विप्रेक्ष्य स्मर्ताऽसिवचनस्य मे २६ महद्भो भयमागामिन चेच्छाम्यथ पांडवैः ॥ गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ २७ महावनमिवाच्छ
न्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ॥ बलं कुरूणां भीमेन तदा स्मर्ताऽसिमेव चः २८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वांस्तान् पृथिवीपतीन् ॥ अनुभाष्य म
हाराज पुनः प्रच्छ संजयम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिप० धृतराष्ट्रवाक्ये षष्ठपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदब्रूतां महा
त्मानो वासुदेव धनं जयौ ॥ तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव १ ॥ संजय उवाच ॥ शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्ण धनं जयौ ॥ ऊचतुश्चापियद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भा
रत २ पादां गुलीरभिप्रेक्षन् प्रयतोऽहं कृतां जलिः ॥ शुद्धांतं प्राविशं राजन्नारुपातुं नरदेवयोः ३ नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियांति वै ॥ यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभा
मा च भामिनी ४ उभौ मध्वासवक्षी बाहुभौ चंदनरूपितौ ॥ स्रग्मिणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ५ नैकरत्नविचित्रं तु कांचनं महदासनम् ॥ विविधास्तरणाकी
र्णयत्रासातामरिंदमौ ६ अर्जुनोत्संगौ पादौ केशवस्योपलक्ष्ये ॥ अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ७ कांचनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ॥ तद
हं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपावेशम् ८ ऊर्ध्वरेखा तलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ॥ पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ९ इयामौ ब्रूतौ तत्तु शौशलस्कंधावि
वोदृतौ ॥ एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् १० इंद्रविष्णुसमावेतौ मंदात्मानावबुद्धयते ॥ संश्रयाद्गोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकथनात् ११ निदेशस्था
विमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ॥ संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाऽभवत् १२

लम् २२ प्राकारमिव भीमं संश्रयिष्यंति २९ । २१ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इति उद्योगप० नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥
यदब्रूतामिति १ । २ । ३ । ४ । ५ आसातामुपविष्टौ ६ । ७ । ८ । ९ । १० द्रोणभीष्माभ्यां द्रोणभीष्मयोः ११ मानसः संकल्पः सेत्स्यते १२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ऋणमिति वस्त्रापहरणकाले गोविंदेति चुकोश तद्वस्त्रप्रदानमात्रेण तस्या क्रोशस्य ऋणं न परिहृतं किंतु कौरवाणामुच्छेदं विना तत्
द्वयान्नापसर्पतीत्यर्थः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ बलं शरीरं । वीर्यमानसोत्साहः । तेजः शौर्यं । शीघ्रता शीघ्रकार्यावबोधः । लघुहस्ततावेगेन बाणप्रक्षेपता २९ । ३०
सत्कृतश्चात्र पानाम्यामासीनो लब्धसक्रियः ॥ अंजलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् १३ धनुर्गुणाकिणां केन पाणिना शुभलक्षणम् ॥ पादमानमयन् पार्थः केशवं
समचोदयत् १४ इंद्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ॥ इंद्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत १५ वाचं सवदतां श्रेष्ठो ह्लादिर्न विचनक्षमाम् ॥ त्रासेर्नोधा
र्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वा सुदारुणाम् १६ वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ॥ अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्दृढयहारिणीम् १७ ॥ वासुदेव उवाच ॥ संजयेदं व
चो ब्रूयाद् धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः १८ आवयेर्वचनात्सूतज्येष्ठानप्याभिवादयन् ॥ यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृष्ट्वैव
मुत्तरम् १९ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः ॥ पुत्रैर्दरैश्च मोदध्वं महद्भो भयमागतम् २० अर्थस्त्यजतपात्रेभ्यः सुतान् प्राप्नुत कामजान् ॥ प्रियं प्रियेभ्य
श्चरतराजा हित्वरते जये २१ ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ॥ यद्गोविंदेति चुकोश कृष्णामां दूरवासिनम् २२ तेजोमयं दुराधर्षं गांडीवंयस्य कार्मुकम् ॥ म
द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना २३ मद्वितीयं पुनः पार्थकः प्रार्थयितुमिच्छति ॥ योनिकालपरीतो वाऽप्यपि साक्षात्पुरंदरः २४ बाहुभ्यामुद्वहेहृमिदहेतुकुद्ध
इमाः प्रजाः ॥ पातयेन्निदिवा देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् २५ देवासुरमनुष्येषु यक्षगंधर्वभोगिषु ॥ न तं पश्याम्यहं युद्धे पांडवं योऽभ्ययाद्रणे २६ यत्तद्विराटनग
रेश्च यते महदहृतम् ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् २७ एकेन पांडुपुत्रेण विराटनगरे यदा ॥ भग्राः पलायत दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् २८ बलं वीर्यं च
तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ॥ अविषादश्च वैर्यं च पार्थान्यत्र विद्यते २९ इत्यत्र वीर्यं केशः पार्थमुद्धर्षयन् गिरा ॥ गर्जन्समयवर्षी वगगने पाकशासनः ३०
केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ॥ अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्रोमहर्षणम् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयेन श्रीकृष्णवा
क्यकथने एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ॥ ततः संख्यातुमारेभे तद्द्व्यो गुणदोषतः १ प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण
गुणदोषान्विचक्षणः ॥ यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान् प्रति २ बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वैमनुजाधिपः ३ देवमानुषयोः
शक्त्या तेजसा चैव पांडवान् ॥ कुरूनशक्त्याऽल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ४ दुर्योधने यंचितामेशश्चन्नव्युपशाम्यति ॥ सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ५
आत्मजे पुपरं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ॥ प्रियाणि चैषां कुर्वीते यथा शक्तिर्हितानि च ६ एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्ष्यामहे ॥ इच्छंति बहुलं संतः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ७
३१ ॥ इति उद्योगप० नीलकंठीये भारतमावदीपे एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ संजयस्येति १ । २ । ३ वचस एव गुणान् दोषान् विनिश्चित्य स्वेषां
परेषां बलाबलं निश्चित्याह देवेति पांडवेषु देवं मानुषं च बलमस्ति अस्माकं तु केवलं मानुषमेवास्तीत्यर्थः शक्त्या परिच्छिद्येति शेषः ४ । ५ । ६ । ७

देवबलाधिक्यं पांडवे पृथिव्यतिभिरिति भीममयंकरे ८ जातिगृह्याजन्मग्रहणाद्धेतोः युधिष्ठिरादीनां पितरो धर्मादयोऽपि तेषां सहायाः सन्ति ९ रिरक्षिषंतः रक्षितुमिच्छंतः संरंभं क्रोधं १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ पितुरिति १ २ अग्रिः साचिव्यकर्ता स्यात्पांडवे तत्कृतं स्मरन् ॥ अर्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन् कुरुपांडुसमागमे ८ जातिगृह्याभिपन्नाश्च पांडवानामनेकशः ॥ धर्मादयः समेष्यं तिसमाहूता दिवौकसः ९ भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनि सन्निभम् ॥ रिरक्षिषंतः संरंभं मिष्यंतीति मेमतिः १० ते देवैः सहिताः पार्थानशक्याः प्रतिवोक्षितुम् ॥ मानुषेण नरव्याघ्रावीर्यवंतोऽस्त्रपारगाः ११ दुरासदं यस्य दिव्यं गांडीवं धनुस्तम् ॥ दारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधौ १२ वानरश्च ध्वजे दिव्यो निःसंगो धूमवद्गतिः ॥ रथश्च चतुरंतायां यस्य नास्ति समः क्षितौ १३ महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनेः ॥ महाशनि समः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः १४ यंचाति मानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ॥ देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवारणे १५ शतानि पंचचैव धूमन्यो गृह्णन्वैव दृश्यते ॥ निमेषांतरमात्रेण मुंचनं द्रं च पातयन् १६ यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ॥ मद्रराजस्तथाशल्यो मध्यस्थायै च मानवाः १७ युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ॥ अशक्यं रथशार्दूलं पराजितुमरिदमम् १८ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचबाणशतानि यः ॥ सदृशं बाहुवीर्येण कर्तुं वीर्यस्य पांडवम् १९ तमर्जुनं महेश्वांसमर्हं द्रोपेन्द्रविक्रमम् ॥ निघ्नंतमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन् महहावे २० इत्येवं चिंतयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ॥ अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमंचितया २१ क्षयो दयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ अस्य चेत्कलहस्यांतः शमादन्योन विद्यते २२ शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ॥ कुरुभ्यो हि स दामन्ये पांडवान् शक्तिमतरान् २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि घृतराष्ट्रविवेचनेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽयमवर्षणः ॥ आघायविपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् १ अशक्या देवसचिवाः पार्थास्युरितियद्भवान् ॥ मन्यते तद्व्यव्येतुं भवतो राजसत्तम २ अकामद्वेषसंयोगालोभाद्ब्रोहाच्च भारत ॥ उपेक्षया च भावानां देवादेवत्वमाप्नुवन् ३ इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ॥ जामदग्न्यश्च रामोनः कथामकथयत्पुरा ४ नैव मानुषवदेवाः प्रवर्तते कदाचन ॥ कामाक्रोधात्तथा लोभाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ५ यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ॥ कामयोगात्प्रवर्तेरन्नपार्थादुःखमाप्नुयुः ६ तस्मान्न भवता चिंता कार्येषां स्यात्कथंचन ॥ देवेष्वपेक्षका ह्येतेश्च द्वावेषु भारत ७ अथ चेत्कामसंयोगाद्ब्रूलोभश्च लक्ष्यते ॥ देवेषु देवप्रामाण्यान्नैषां ताद्विक्रमिष्यति ८ मया भिमं त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ॥ दिधस्तुः सकलं लोकान्परिक्षिप्य समंततः ९ यद्वापरमकं ते जोयेन युक्ता दिवौकसः ॥ ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत १० अकामेति कामद्वेषयोरसंयोगात् ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० देवेष्विति एते देवादयः देवेषु भावेषु शमदमादिषु शब्दपेक्षका अपेक्षमाणाः न तु आसुरेषु भावेषु कामक्रोधादिषु तस्माद्देवाः पांडवानां साहाय्यं न कीरयन्तीति भावः ७ अथेति देवप्रामाण्यात्वेदप्रामाण्यात् कामादिमत्वात्कृतमनिष्फलं भविष्यतीत्यर्थः ८ देवं बलमप्यस्तीत्याह मयाऽमीति ९ १०

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ महिषः मच्छत्रून् १९ २० अभिध्यामि चिंतयामि २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ इतीति इति एवं दुर्योधनो कं घृतराष्ट्रः संजयं प्रति उवाच प्राप्तकालं पूर्वं प्रस्तुतं अर्जुनमाहात्म्यमेव अपृच्छत् ॥ इदं मत्पुत्रस्य बलं ज्ञात्वा पांडवबलं च त्वं ब्रूहीत्यर्थः ॥ युयुत्सोः वेश्यापुत्रस्य पांडवेऽप्यनुरक्तस्य कार्यणि ज्ञात्वा ॥ एतेषां सर्वेषां विना विदीर्यमाणान् विसुधांगिरीणां शिखराणि च ॥ लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमंत्रणात् ११ चेतना चेतनस्यास्य जंगमस्थावरस्य च ॥ विनाशाय समुत्पन्नं महं घोरं महास्वनम् १२ अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ॥ जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकंपया १३ स्तंभितास्वप्सु गच्छंति मयारथपदातयः ॥ देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता १४ अक्षौहिणीभिर्या न देशान्यामि कार्येण केनचित् ॥ तत्राश्वमे प्रवर्तते यत्र यत्राभिकामये १५ भयानकानि विषये व्याला दीनिन संति मे ॥ मंत्रगुप्तानि भूतानि न हि संति भयंकराः १६ निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ॥ धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा इति यश्च न संति मे १७ अश्विना वथवाय्वग्नीमरुद्भिः सह वृत्रहा ॥ धर्मश्चैव मया द्विष्टा न्नोत्सहं तेऽभिरक्षितुम् १८ यदि ह्येतैः समर्थाः स्युर्मह्मिषस्त्रातुमंजसा ॥ न स्म त्रयोदशसमाः पार्थादुःखमाप्नुयुः १९ नैव देवानं गंधर्वा नासुरानच राक्षसाः ॥ शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २० यदाभिध्याम्य हं शश्वच्छुभं वायुदिवाऽशुभम् ॥ नैतद्विपन्नपूर्वमेमि त्रेष्वरिषु चोभयोः २१ भविष्यतीदमिति वायद्ब्रवीमि परंतप ॥ नान्यथा भूतपूर्वच सत्यवागिति मां विदुः २२ लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ॥ आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघयानृप २३ न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन ॥ असदा चरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति २४ पांडवांश्चैव मत्स्यांश्च पांचालान् केकयैः सह ॥ सात्यकिं वासुदेवं च श्रोताऽसि विजितान् मया २५ सरितः सागरं प्राप्य यथानश्यंति सर्वशः ॥ तथैव ते विनश्यंति मामासाद्य सहान्वयाः २६ पराबुद्धिः परं ते जोषी र्यंच परमं मम ॥ पराविद्यापरो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते २७ पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ॥ अस्त्रेषु यत्प्रजानंति सर्वे तन्मयि विद्यते २८ इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत् भारत ॥ ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिदमः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा तु पृच्छं तमतीव पार्थिवैश्चित्रवीर्यं तमंचितयित्वा ॥ उवाच कर्णो घृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन् संसदिकौरवाणाम् १ मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामात्कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात् ॥ विज्ञाय ते नास्मि तदेव मुक्तः स्तेनां ताले प्रतिभाऽस्यतीति २ महापराधे ह्यपि यन्न तेन महर्षिणाऽहं गुरुणा च शप्तः ॥ शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिमते जाः स सागरामप्यवनिमहर्षिः ३ प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभूच्छुभं यथास्वेन च पौरुषेण ॥ तदस्ति शास्त्रं न सावशेषं तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ४

शेनतस्यैव राज्यालामरूपाणि कार्याणि भविष्यंतीति ज्ञात्वेत्यर्थः २९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ तथोति पार्थपृच्छंतं वैश्चित्रवीर्यं अंचितयित्वेति संबधः १ हे स्तेन अंतकाले प्रतिभा अस्त्रस्मृतिः अस्य तिसिपति त्वात्यक्ष्यतीत्यर्थः २ ३ सावशेषं ममायुरस्ति अतोऽतकालस्या नुपस्थितत्वात्तदस्त्रं मास्तीति अहं समर्थोऽस्मि अर्जुनं जेतुमित्यर्थः ४

प्रपत्त्येप्रापयिष्ये ५ । ६ प्रधानेस्वायिहतेसातिसर्वहताः स्युरत आत्मानं गोपायेत्युपहासः ७ आत्मानो नियंतुं युक्तः अर्जुन द्वेषादुपरमः कर्तव्यस्तस्य दुर्जपत्वं ज्ञातव्येति भावः ८ । ९ । १० । ११ । १२ मां कृतविजयं समायां द्रक्ष्यति अयं भावः । यद्यहं योत्स्येतर्हि एतस्य जीवनेन विषयवितन्मा भूदतोऽयं निःसारो भ्रियतामिति १३ । १४ सत्यप्रतिज्ञः पूर्वभावादेव योत्स्य इत्युक्ता इदानीं मयि स निमेषमात्रात्तृषेः प्रसादमवाप्य पांचालक रूपमस्त्यान् ॥ निहत्य पार्थान्सहपुत्रपौत्रैर्लोकानहं शस्त्रजितान् प्रपत्स्ये ५ पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वे च न रेंद्रमुख्याः ॥ यथा प्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि ममैष भारः ६ एवं ब्रुवंतं तमुवाच भीष्मः किं कथं सेकालपरीतबुद्धे ॥ न कर्णजानासि यथा प्रधाने हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ७ यत्त्वां डवं दाहयता कृतं हि कृष्ण द्वितीयेन धनं जयेन ॥ श्रुत्वा तत्कर्म नियंतुं मात्मा युक्तस्त्वया वै सह बांधवेन ८ यांचापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ॥ भस्मीकृतां तां समरे विशीर्णां च काहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ९ यस्तेशः सर्पमुखो विभातिसदाऽऽयमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ॥ स पांडुपुत्राभिहतः शरैः सह त्वया यास्यति कर्णनाशम् १० बाणस्य भौमस्य च कर्णहंता किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ॥ यस्त्वा दृशानां च वरीयसां च हंतारि पूर्णा तु मुले प्रगाढे ११ ॥ कर्ण उवाच ॥ असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयांश्च ततो महात्मा ॥ अहं यदुक्तः परुषं तु किंचित्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु १२ न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्येपितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ॥ त्वयि प्रशंते तु मम प्रभावं द्रक्ष्यंति सर्वे भूविभूमिपालाः १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा समहाधनुष्मान् हि त्वा सभां स्वभवनं जगाम ॥ भीष्मस्तु दुर्योधन मेव राजन्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच १४ सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्रस्तथा सभारं विषहेतकस्मात् ॥ व्यूहं प्रति व्यूह्य शिरांसि भित्त्वालोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् १५ आवंत्य कालिंजयद्रथेषु चेदिध्वजेतिष्ठति बाह्ये च ॥ अहं हनिष्यामि सदा परेषां सहस्रशश्चायुतशश्च यो धान् १६ यदैव रामे भगवत्यनिद्ये ब्रह्मब्रुवाणः कृतवांस्तदस्मम् ॥ तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं वै कर्तनस्या धमपूरुषस्य १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथोक्तवाक्येनृपतीं द्रभीष्मे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ॥ वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्योधनः शांतनवं भाषे ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसां विपर्वाणि कर्णभीष्मवाक्ये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ॥ कथमेकांततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् १ वयं च ते पितुल्यवैवीर्येण च पराक्रमैः ॥ समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च २ अस्त्रेण योधयुग्या च शीघ्रत्वे कौशले तथा ॥ सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुष्यो नयः ३ पितामहविजानीषि पाथेषु विजयं कथम् ॥ नाहं भवति न द्रोणेन कृपेन च बाह्ये ४ अन्येषु च न रेंद्रपुपराक्रम्य समारभे ॥ अहं वै कर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ५ पांडवान्समरे पंचह निष्यामः शितैः शरैः ॥ ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरि दक्षिणैः ६

तिनयोत्स्य इति वदति मज्जीवनपर्यंतं त्वत्क्षयमुपेक्षते सकथं मित्रमिति भावः १५ । १६ ब्रह्मब्रुवाणः ब्राह्मणोऽहमिति वदन् १७ । १८ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठे भारते भावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ सदृशानां मिति १ प्रातिभेन समयस्कृत्या २ योधयुग्या गुरसमृद्ध्या युजोरोणादिकः किं कृत्वमर्थ ३ । ४ । ५ । ६

तरित्रानौरक्षकाः कर्णधारादपः तद्रहितान् जलं यथापरिहरति आवर्तेषु पातयति । अनरित्रानिति पाठे अरित्रं केनिपातनं नांचालनदुष्टं तद्रहितानित्यर्थः तद्रत्तमामकास्तान् रणे बाहुभ्यां परिहरिष्यंति ७ । ८ अदातोऽयं कुलक्षयं करिष्यतीति वक्ष्यन् दममेव प्रशंसन् विदुर उवाच इहेति कितन्निःश्रेयसं कल्याणं ब्राह्मणस्य ब्रह्मजिज्ञासोः दमएव सनातनोऽनादिर्मुख्यो धर्मः ९ तस्य पुंसः दानं क्षमासिद्धिमांश्च उपपद्यते कस्ययस्य दमः दानादीन् अनुवर्तते । दातः सन् यो दानादिकं करोति सदानफलं क्षमासिद्धिच प्राप्नोतीत्यर्थः १० विदते लभते दमेन महद्ब्रह्म ११ । १२ समुदयः उदयहेतुः १३ तान्येवाह क्षमापरेभ्यस्तादृशानां प्राप्तावपि संतापानुदयः । धृतिः कामादिभिरनुवर्तता । अहिंसा वाङ्मनः शरीरैः परस्य पीडाया अकरणं । समता शत्रुभिर्नादो तुल्यत्वं । सत्यं यथार्थभाषणं । आर्जवमकौटिल्यं । इन्द्रियाणां जयः धैर्यं अत्यंतापयपिमनसोऽवेक्यं । मादवं प्रियवादिता । शरीरकार्यान्निवृत्तिः । अचापलं स्थैर्यं वाङ्मनः कायानां एते दां

ब्राह्मणां स्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ यदा परिकरिष्यंति ऐणेयानि वतंतु ना ॥ अतरित्रानि वजले बाहुभिर्मामकारणे ७ पश्यंतस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् ॥ तदा दर्पविमोक्षयंति पांडवाः सच केशवः ८ ॥ विदुर उवाच ॥ इह निःश्रेयसं प्रादुर्बुद्धानि श्वितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ९ तस्य दानं क्षमासिद्धिर्यथा वदुपपद्यते ॥ दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते १० दमस्ते जो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ॥ विपाप्मा दृढते जास्तु पुरुषो विदते न हत् ११ क्रव्याद्व्यवभूतानामदांतेभ्यः सदा भयम् ॥ येषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं मृष्टं स्वयं भुवा १२ आश्रमेषु च तुर्षा दुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ॥ तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः १३ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ॥ इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मादवं हीरचापलम् १४ अकार्पण्यमसरंभः संतोषः श्रद्धा नता ॥ एता नियस्य राजेंद्र सदांतः पुरुषः स्मृतः १५ कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकथनम् ॥ मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतदांतो निषेवते ॥ अजिह्वमशठं शुद्धमेतदांतस्य लक्षणम् १६ अलोलुपस्तथाऽल्पेप्सुः कामानामविचिंतिता ॥ समुद्रकल्पः पुरुषः सदांतः परिकीर्तितः १७ सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्माऽऽत्मविद्वजः ॥ प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति १८ अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः १९ सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्माच्चो द्विजतेजनः ॥ समुद्र इव गंभीरः प्रजावृक्षः प्रशाम्याति २० कर्मणाऽऽचरितं पूर्वसद्गिराचरितं च यत् ॥ तदेवास्थाय मोदंते दांताः शमपरायणाः २१ नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानवृत्तौ जितेन्द्रियः ॥ कालाकांक्षी च रंछो के ब्रह्मभूयाय कल्पते २२ शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ॥ एवं प्रज्ञानवृत्तस्य मुनेर्वर्त्मन दृश्यते २३

तानां गुणाः १४ । १५ काम इति कामादिमत्त्वाद्यमदांत इत्यर्थः अजिह्वमकुटिलं अशठं सुशीलं शुद्धं मनसा १६ अलोलुपः आशाहीनः । कामानां रुपादीनां अविचिंतिता ध्यानमकुर्वन् । समुद्रकल्पः गंभीराशयः १७ प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः अतएवात्मवित्तबुधः ज्ञातज्ञेयः प्रेत्यमृत्वा १८ । १९ । २० कर्मणेति दैवदत्तं भोगैः सदाचारेण च येयुक्तास्ते दांतास्तएव च मोदंते २१ नैष्कर्म्यं वाङ्मनः शरीराणां सर्वात्मना अप्रवृत्तिः निर्विकल्पकावस्था तत्र हेतुः ज्ञानवृत्तः श्रवणमनन जेनापरोक्षज्ञानेन वृत्तः रागद्वेषादौ तत्रापि हेतुः जितेन्द्रियः कालाकांक्षी सर्वत्र समता शून्यः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति २२ ब्रह्मभूयफलमाह शकुनीनामिति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयं तत्रैव सन्न ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेर्ब्रह्मविदोऽनुपाख्यं रूपं गतस्य गगनवद्विश्वव्यापिनो गत्यभावात्स्वर्गिणां भिन्नतस्य मार्गो न दृश्यते २३

केवलसंन्यासात्क्रममुक्तिस्थानामाह उत्सृज्येति मोक्षंमोक्षाश्रमं शाश्वताः पुनरावृत्तिशून्याः २४ ॥ इति उद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥
 दमस्यश्रेष्ठं प्रतिपाद्यादांतयोः कलहं कुर्वतो द्वयोरपि नाश इति प्रतिपादयन्नाख्यायिकामुखेनाह शकुनीनामिति पूर्वेषामुक्तात् १ । २ विहाय संव्योम ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ अमित्रे
 उत्सृज्येव गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पं तेशाश्वतादिवि २४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वण्यनसंधिपर्वणिविदुरवाक्ये त्रि
 षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ विदुरउवाच ॥ शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ॥ कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम १ तस्मिंस्तौ श
 कुनौ बद्धौ युगपत्सहचारिणौ ॥ तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुमौ २ तौ विहाय समाक्रांतौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ॥ अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्मगच्छतः
 ३ तथा तमनुधावंतं मृगयुं शकुनार्थिनम् ॥ आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्दर्शयत् कृतान्हिकः ४ तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयातं महीचरम् ॥ श्लोकेनानेन कौरव्यपप्र
 च्छसमुनिस्तदा ५ विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ॥ प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ६ ॥ शाकुनिकउवाच ॥ पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतौ
 मम ॥ यत्र वै विवादिष्येते तत्र मे वशमेव्यतः ७ ॥ विदुरउवाच ॥ तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ॥ विगृह्य च सुदुर्बुद्धौ पृथिव्यां सन्निपेततुः ८ तौ यु
 द्धमानौ संरब्धौ मुत्तुपाशवशानुगौ ॥ उपमृत्या परिज्ञातो जग्राह मृगहातदा ९ एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ॥ तेऽमित्रवशमायांति शकुनाविव
 विग्रहात् १० संभोजनं संकथनं संप्रश्रोथ्य समागमः ॥ एतानि ज्ञातिकायाणि निविरोधः कदाचन ११ ये स्मकाले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ॥ सिंहगुप्तमिवारण्य
 मप्रपृष्यामवन्ति ते १२ येऽर्थसंततमासाद्य दीना इव समासते ॥ श्रियंते संप्रयच्छति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ १३ धूमायं ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ॥ घृतरा
 ष्ट्रे लमुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ १४ इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ॥ श्रुत्वा तदपि कौरव्ययथाश्रेयस्तथा कुरु १५ वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमु
 तरम् ॥ ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजंभकवार्तिकैः १६ कुंजभूतं गिरिं सर्वमभितो गंधमादनम् ॥ दीप्यमानौ पधिगणं सिद्धं गंधर्वसेवितम् १७ तत्रापश्यामवै सर्वे
 मधुपीतकमाक्षिकम् ॥ मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुंभसंमितम् १८ आशीविषैरक्षयमाणं कुबेरदक्षितं भृशम् ॥ यत्प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽप्यमरत्वं नियच्छति १९
 अचक्षुर्लभते च क्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ॥ इति ते कथयंति स्म ब्राह्मणा जंभसाधकाः २० ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ॥ विने शुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे
 २१ तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ॥ मधुपश्याति संमोहात्प्रपातं नानुपश्याति २२ दुर्योधनो यो दुमनाः समरे सव्यसाचिना ॥ न च पश्यामि ते जोऽस्य विक्रमं
 वातथाविधम् २३ एकेन रथमास्थाय पृथिवीयेन निर्जिता ॥ भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः साधुयायिनः २४ विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ॥ प्रतीक्षमा
 णो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव २५ तिच्छेदः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ विद्याजंभकवार्तिकाः विद्यामंत्रयंत्रादिरूपा जंभक औषधिसाधनानि तद्वातापियाः विद्याजंभकवा
 र्तिकाः १६ कुंजभूतं सर्वतो लताभिः परिवृतम् १७ पीतकमाक्षिकं सुवर्णमाक्षिकं धातुविशेषः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ तव दृश्यतां त्वमात्रं दृष्ट्व्येव लभितिशेषः यो वीरः कर्णादिः २५

युद्धयतोरन्यतरस्य नाशोऽपि त्वब्राह्मण इति भावः २७ ॥ इति उद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ दुर्योधनेति उत्पर्वजमार्गमेव मार्गमन्यसे १ । २ परांगतिमरणं असंप्रेत्य
 अप्राप्य मरिष्यस्येवेत्यर्थः ३ । ४ । ५ नशातयेत्तर्नच्छद्यात् ६ । ७ प्रतिमानेन तुल्यत्वेन ८ । ९ । १० भीष्मं तितिक्षस्व तद्वाक्यं गृह्याणेत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ वृत्त्याराज्यार्थं
 दुपदो मत्स्यराजश्च संकुद्धश्च धनं जयः ॥ न शेषयेयुः समरे वा युयुक्ता इवाग्रयः २६ अंके कुरुष्व राजानं घृतराष्ट्रयुधिष्ठिरम् ॥ युध्यतो हि द्वयोर्युद्धे नैकां तेन भवे
 जयः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वण्यनसंधिपर्वणिविदुरवाक्ये चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ दुर्योधनविजा
 नीहियत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ॥ उत्पथं मन्यसे मार्गमनमिज्ञ इवाध्वगः १ पंचानां पांडुपुत्राणां तेजः प्रजिहीर्षसि ॥ पंचानामिव भूतानां महतां लोकधारिणाम् २
 युधिष्ठिरं हि कौंतेयं परं धर्ममिहास्थितम् ॥ परांगतिमसंप्रेत्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ३ भीमसेनं च कौंतेयं स्यनास्ति समो बले ॥ रणांतकं तर्जयसे महावातमिव द्रुमः
 ४ सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मे रुं शिखरिणामिव ॥ युधिगांडीवधन्वानं को न युद्धयेत्तु द्विमान् ५ घृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः कमिवाद्यनशातयेत् ॥ शत्रुमध्ये शरान्मुच्यते देव
 राडशनीमिव ६ सात्याकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽधकवृष्णिषु ॥ ध्वंसयिष्यति ते सेनां पांडवेयहिते रतः ७ यः पुनः प्रतिमानेन त्रीन् लोकानतिरिच्यते ॥ तं कृष्णं पुं
 ढरीकाक्षं को न युद्धयेत्तु द्विमान् ८ एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबांधवाः ॥ आत्मा च पृथिवी च ये मे कतश्च धनं जयः ९ वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पां
 ढवः ॥ अविषह्यं पृथिव्याऽपि तद्वलं यत्र केशवः १० तिष्ठता तसतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ॥ वृद्धं शांतं न वं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ११ मां च ब्रुवाणं
 शुश्रूष कुरूणामर्थदर्शिनम् ॥ द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् १२ एते ह्यपि यथैवाहं मृतुमर्हसि तांस्तथा ॥ सर्वधर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत १३ यतद्विरा
 टनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ॥ उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत १४ यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महदद्भुतम् ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निर्देशनम् १५ अर्जुन
 स्तत्तथाऽकार्षीत् किंपुनः सर्व एव ते ॥ सम्राट् न भिजानी हि वृत्त्या तं प्रतिपादय १६ ॥ इति श्रीमहा० उद्योगपर्वण्यनसंधिपर्वणिविदुरवाक्ये पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो घृतराष्ट्रः सुयोधनम् ॥ पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत १ ब्रूहि संजय च्छेपं वासुदेवादनंतरम् ॥ यदर्जुन उवाच त्वां
 परं कौतूहलं हि मे २ ॥ संजयउवाच ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा कुंती पुत्रो धनं जयः ॥ उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य श्रृण्वतः ३ पितामहं शांतं न वं घृतराष्ट्रं च संजय ॥ द्रोणं
 कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ४ द्रोणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ॥ दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविशति ५ विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ॥
 विद्वानुविदावावंत्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ६ सैधवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ॥ भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ७ ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र यो दुःसमागताः कौर
 वाणां प्रियार्थम् ॥ सुमूर्ध्वः पांडवाग्रो प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण होतुम् ८ यथान्यायं कौशलं वंदनं च समागतामद्वचनेन वाच्याः ॥ इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये सुयोधनं
 पापकृतां निधानम् ९ दानेन प्रतिपादय संभावय १६ ॥ ॥ इति ० नी० भा० भा० पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० लोहितांते आयते च अक्षिणीयस्य सलोहितांतायताक्षः ११ । १२ शराणांमिथः सन्निपातजोमिस्तस्य धूमोयस्मिन् यज्ञे इति शेषः रथध्वनिरेवमंत्रस्थाने धनुःस्रवेण अस्त्रबलेन प्रसारति शास्त्र
बलेनैव यज्ञः १३ । १४ चतुर्भुजमिति संजयस्यापि योगिदृश्यं भगवत्तत्तुर्भुजं रूपं सदा दृष्टिगोचरमासीदित्यनुमीयते १५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षष्ठ्यष्टित
मोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दुर्योधने इति १ । २ परेषां तदस्थानां ३ । ४ युद्धयमानानां संति उदासीना इत्यर्थः ५ असूयामयि दोषदृष्टिः पितरं व्यासम् ६ । ७ । ८ । ९

अमर्षणं दुर्मतिराजपुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ॥ सर्वममैतद्वचनं समग्रं सहामात्यं संजय आवायेथाः १० एवं प्रतिष्ठाप्य धनं जयो मां ततोऽर्थवद्भर्मवच्चापि
वाक्यम् ॥ प्रोवाचे दं वा सुदेवं समीक्ष्य पार्थो धीमालोहितांतायताक्षः ११ यथाश्रुतं ते वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ॥ तथैवाच्यं भवता हि मद्र
चः समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः १२ शराग्निधूमे रथनेमिना दिते धनुःस्रवेणास्त्रबलप्रसारिणा ॥ यथानहोमः कियते महापृथे स मेत्य सर्वे प्रयतध्वमादताः १३ न चे
त्ययच्छध्वममित्रघातिनो युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ॥ नयामिव साश्वपदाति कुंजरान् दिशं पितृणामशिवांशितैः शरैः १४ ततोऽहमामं प्रतदा धनं जयं
चतुर्भुजं चैव नमस्य सत्वरः ॥ जवेन संप्राप्त इहामरयुते तवांतिकं प्रापयितुं वचो महत् १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये षष्ठ्यष्टि
तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभि नंदति ॥ तूष्णीं भूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्न रर्षभाः १ उत्थितेषु महाराज पृथि
व्यां सर्वराजसु ॥ रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे २ आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ॥ आत्मनश्च परेषां च पांडवानां च निश्चयम् ३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गुस्वसेनायां यावदिहा स्ति किंचित् ॥ त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ४ त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी धर्मार्थयो
र्निपुणो निश्चयज्ञः ॥ समेष्टः संजय ब्रूहि सर्वं युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्नसंति ५ ॥ संजय उवाच ॥ नत्वां ब्रूयारहिते जातु किंचिदसूयाहि त्वां प्रविशेतराजन् ॥ आन
यस्व पितरं महाव्रतं गांधारी च महिषी माजमीढ ६ तौ तेऽसूयां विनयेतां न रेद्रधर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ॥ तयोस्तु त्वांसन्निधौ तद्वदेयं कृत्स्नं मतं केशव पार्थयोर्यत् ७
॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तेन च गांधारी व्यासश्चात्राजगाम ह ॥ आनीतौ विदुरेण ह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ८ ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ॥ अभ्यु
पेत्य महाप्राज्ञः कृष्ण द्वैपायनोऽब्रवीत् ९ ॥ व्यास उवाच ॥ संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुक्ते ॥ सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन् यथावद्याथा तथ्यं वा
सुदेवेऽर्जुने च १० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि व्यासगांधार्यागमने सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजय उवाच ॥
अर्जुनो वा सुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ॥ कामादन्यत्र संभूतौ सर्वभावाय संभितौ १

अनुयुक्ते पृच्छति १० ॥ ॥ इति उ० नी० भा० भा० सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुन इति कामादितिकायपूर्वकं कर्मोच्यते अकर्मजंतयोर्जन्मलोकानुग्रहार्थं
सूर्यवदाविर्भावमात्रमित्यर्थः सर्वभावाय ब्रह्मभावाय संभितौ तुल्यौ उनावपि साक्षाद्ब्रह्मरूपावित्यर्थः १

व्यामांतरं प्रसारितयोर्हस्तयोर्वावान्विस्तारः पंचहस्तमितः तावत् अंतरं मध्यप्रमाणं स्य तद्व्यामांतरं यथामुक्तं यथा यथारूपं यावत्प्रमाणं चितितं तावत्प्रमाणं भूत्वा यत्तु कर्म भवति मायया दुर्लक्ष्यरूपे
णेत्यर्थः २ सापह्नवं संहारं अतएव पांडवानां सुसंमतं १ । ४ मनसैव संकल्पमात्रेण विशिष्टात्मा श्रेष्ठरूपः वशी ऐश्वर्यवान् १।३।७।८।९ विचेष्टयति चालयति यतो भूतात्मा सर्वेषां भूतानां मंतरात्मा
१० सत्रं मिथं । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने च केतवे' इति विश्वः संमोहयन् आत्मनो जगत्कर्तृत्वेऽपि अकर्तृत्वं दर्शयन् ११ कालचक्रं संवत्सरात्मकं जगच्चक्रं जगतो जन्मस्थितिलयप्रवाहं युगचक्रं कर्म
चक्रं कृतं यत्र धर्मश्चतुष्पात् । त्रेतायां त्रिपादं धर्मपदार्थः । द्वापरेऽर्धधर्मोऽर्धधर्मः । कलौ त्रिपात्पापं एकपादमिति । तदिदं कर्मचक्रं पुनः पुनर्जन्ममरणयोर्हेतुसूतं पुनः कर्म पुनः संसारः पुनः कर्म
त्येवं रूपं आत्मयोगेन चैतन्यसंबन्धेन न हि संवत्सरादिकं केवलजडाश्रयं भवितुमर्हति सर्वस्य चिदेकप्रकाश्यत्वात् १२ कालः आयुः परिच्छेदकर्त्री देवता मृत्युर्देहप्राणयोर्वियोगकर्त्री ईशते ईष्टे १३

व्यामांतरं समास्थाय यथामुक्तं मनस्विनः ॥ चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो २ सापह्नवं कौरवेषु पांडवानां सुसंमतम् ॥ सारासारबलं ज्ञातुं तेजः पुंजावभासे
तम् ३ नरकं शंबरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ॥ जितवान्धोरसं काशान् क्रीडन्निव महाबलः ४ पृथिवीचांतरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ॥ मनसैव विशिष्टात्मानयत्या
त्मवशं वशी ५ भूयो भूयो हिय द्राजन् पृच्छसे पांडवान् प्रति ॥ सारासारबलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु ६ एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ॥ सारतो जगत्कृ
त्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ७ भस्मकुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ॥ न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ८ यतः सत्यं यतो धर्मो यतो होरार्जवं यतः ॥ ततो भ
वति गोविंदो यतः कृष्णस्ततो जयः ९ पृथिवीचांतरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ॥ विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः १० सकृत्वा पांडवान् सत्रं लोकं संमोहयन्निव
अधर्मनिरतान् मूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ११ कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ॥ आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् १२ कालस्य चाहिमृत्योश्च जंग
मस्थावरस्य च ॥ ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्वर्णीमते १३ ईशन्नपि महायोगसिर्वस्य जगतो हरिः ॥ कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव वर्धनः १४ तेन वंचयते लोका
न्मायायोगेन केशवः ॥ ये तमेव प्रपद्यंते ते मुह्यंति मानवाः १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये षष्ठ्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय १ ॥ संजय उवाच ॥ शृणुराजन्न ते विद्याममविद्या न हीयते ॥
विद्या हीनस्तमो ध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् २ विद्याया तात जानाति त्रियुगं मधुमूदनम् ॥ कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ३

ईशन्नपि ईशानोऽपि शपोऽल्लुकरस्मै पदं चार्पे कीनाशः कर्षकः वर्धनः धान्यादिवृद्धि कृत् यद्वा कीनाशो यमः वर्धनः देहादेः श्रेता १४ तेन रान्मुह्यंति १५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाव
दीपे अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ कथं केन प्रकारेण कानि ज्ञानसाधनानि कानि बाह्यानि प्रतिबंधकानीति प्रश्नार्थः १ विद्या तत्त्वमस्यादिवाक्यजैर्ज्ञानं तेन हीनो यः स तमो ध्वस्तस्तमसा स्वस्वरूपात्
निर्विषयानंदमात्रात् च्युतः २ विद्याया तमो विरोधि न्या त्रियुगं त्रीणि रूपांश्चकारणशरीराणि युष्यंते रज्जुर्गवत्संबध्यंते यस्मिन् अधिष्ठानभूते तं त्रियुगं अज्ञानकल्पितस्यावस्थात्रयस्य विद्याया
बाधे सति निरुपाधि मत्स्यगात्मरूपं ज्ञायत इत्यर्थः कर्तारं विश्वस्य निमित्तकारणं । अकृतं कर्मभिरसाध्यं नित्यं सिद्धत्वात् । भूतानां विषदादीनां प्रभवोऽतत्पत्तिस्थानं । अप्यलोलस्थानम् ३

भक्तिः आराध्यत्वेन ज्ञानं तच्च कीदृशं किमेवेन राजवत्तदस्य तथा भगवान्ध्येय उत प्रत्यगात्मत्वेनेति भावः ४ मायां पुत्रकलत्राद्याकारेण परिणतामविद्यां न सेवे । नृयाधर्मभगवदर्पणं विना न चरा
मि । शुद्धभावं मनसः कामक्रोधादिराहित्येनैर्मल्यंगतः प्राप्तः भक्त्या ध्यानेन । शास्त्रात् तत्त्वमसीत्यागमात् । जनार्दनं जगल्लयाधिष्ठानं ज्ञानमात्रव्यवहितं ब्रह्म । नास्मि संसारी ब्रह्मवा
स्मीति तत्त्वालोचनात्मकेन ज्ञानेनैव प्राप्यते । नार्यसर्पोरज्जुरेवेयमिति वत् । नतु कीदृशं गन्ध्यायेन भावनादित्यर्थः ५ । ६ अर्जुने विशुद्धे कामक्रोधादिमलशून्ये सरस्यं वदन् भगवानस्ति अ
द्य कामाद्याक्रांतदशायां नाहं गच्छेन प्राप्नुयां आसुरो भावो न मया त्यक्तुं शक्योऽतो न मे तत्प्राप्तिर्भावनाऽपीत्यर्थः ७ अवाग्धो न रकमित्यर्थः श्रेयसां साधुनां वचनातिगः उपदेशावमानी ८
९ । १० । ११ एकाग्रं शुश्रूषमाणं सेवमानं त्वं मोक्षयते मोचयिष्यति १२ सिताः बद्धाः पाशैः कामादिभिः १३ अधोनेता ये पाते अधोनेत्राः १४ एषः ज्ञानमार्गः एकाग्रः एकस्य ब्रह्म
घृतराष्ट्र उवाच ॥ गावल्गणेऽत्र काभक्तिर्याते नित्या जनार्दने ॥ यथा त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ४ ॥ संजय उवाच ॥ मायां न सेवे भद्रं तेन नृयाधर्ममाच
रे ॥ शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्विजनां नर्दनम् ५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ॥ आसोनः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ६
दुर्योधन उवाच ॥ भगवान् देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहानिष्यति ॥ प्रवदन्नर्जुने सरस्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ७ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अवाग्गांधारिपुत्रस्ते गच्छत्येष
सुदुर्मतिः ॥ ईर्षुर्दुरात्मा मानचि श्रेयसां वचनातिगः ८ ॥ गांधार्युवाच ॥ ऐश्वर्यकामदुष्टात्मन वृद्धानां शासनातिगः ॥ ऐश्वर्यजीवितो हेत्वा पितरं मां च बालिश
९ वधयन् दुर्हृदां प्रीतिमां च शोकेन वर्धयन् ॥ निहतो भीमसेनेन स्मर्तां जसि वचनं पितुः १० ॥ व्यास उवाच ॥ प्रियोऽसिराज नृकृष्णस्य घृतराष्ट्रनिबोधमे ॥ यस्य
ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ११ जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम् ॥ शुश्रूषमाणमैकाग्रं मोक्षयते महतो भयात् १२ वैचित्रवीर्यपुरुषाः क्रोधहर्षसमा
वृताः ॥ सिता बहुविधैः पाशैर्येन तुष्टाः स्वकैर्धनैः १३ यमस्य वंशमायां तिकाममूढाः पुनः पुनः ॥ अधोनेत्रायैवांधानीयमानाः स्वकर्मभिः १४ एष एकाग्रः पंथा
येन यांति मनीषिणः ॥ तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महं स्तत्र न सज्जति १५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अंगं संजय मे शंसं पंथानमकुतोभयम् ॥ येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धि
मुत्तमाम् १६ ॥ संजय उवाच ॥ नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ॥ आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् १७ इन्द्रियाणामुदीर्णानां काम
त्यागोऽप्रमादतः ॥ अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् १८ इन्द्रियाणां यमेयतो भवराज तत्र तद्रितः ॥ बुद्धिश्च ते माच्यवतु नियच्छेनां यतस्ततः १९ एत
ज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ॥ एतज्ज्ञानं च पंथाश्च येन यांति मनीषिणः २०

णः प्रापकः तं दृष्ट्वा तं मार्गं ज्ञात्वा मृत्युसंसारं अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । अभ्येतीति पाठे आत्मत्वेन मृत्युरप्येनं प्रविशतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'तस्य हन देवाश्चनामृत्या ईशत आत्मा ह्येषां समव
ति' इति देवाश्च न देवा अपि तत्र संसारे महान्न न सज्जति सत्कोन भवति १५ सिद्धिमोक्षं १६ अकृतात्मा अजितमनाः कृतात्मानं नित्यासिद्धं प्रत्यगात्मानं । आत्मनः स्वस्य इन्द्रियनिग्रहादन्यत्र इन्द्रि
यनिग्रहं विना क्रियायागादिरूप उपायः प्राप्त्युपायो नास्ति १७ इन्द्रियाणां अप्रमादतः अवहिततया कामत्यागः अप्रमादः अविहिंसेति च्छेदः ज्ञानस्य योनिः कारणं १८ माच्यवतु तत्त्वात् प्र
च्युतामाभूत् यतस्ततः सर्वेभ्योऽन्तरेभ्यो बाह्येभ्यश्च विषयेभ्यो नियच्छ निगृहीष्व १९ इन्द्रियाणां समनस्कानां धारणं निग्रहणम् २०

आगमाधिगमात् शास्त्रयुक्तयोर्लामात् योगात् चित्तवृत्तिनिरोधात् वशी ईश्वरः तत्त्वे स्वयायात्म्ये विषये प्रसीदति ज्ञानदानेन अनुगृह्णाति २१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे ऊनसप्त
तितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ भूय इति नाम्नां कर्मणां च अर्थवित्तभूत्वा १ यावदभिजानेतावत्तव दामोति शेषः वस्तुतस्तुसः अप्रमेयो वाचा मगोचरः २ वस्ते आच्छादयति मायया आवृणोतीति वा
वस्यति स्तत्रातिभुवनमिति वा वसत्यस्मिन् भुवनमिति वा वासुः सचासौ देवो द्योतमानश्च वासुदेवः वसंति देवा अस्मिन्निति वा करणग्रामस्योद्भवप्रलयस्थानमित्यर्थः । बृहत्त्वाद्वापकत्वात् त्वेवेष्टिव्या
प्रोतिसर्वमिति विष्णुः ३ मौनात् ध्यानाच्च योगाच्चेति माधीवृत्तिः तां स्वस्य उपाधिभूतां मौनादिभिः ध्वयति दूरीकरोतीति माधवः मौनं मुनेः कर्ममननं शास्त्रतो युक्तिश्च तत्त्वालोचनं ध्यानं निश्चिते तत्त्वे चे
तसः प्रणिधानं योगस्तस्यैव चेतसो निरोधः । मधुसूदनो मधोदैत्यस्य नाशकः श्रीकृष्णः सर्वाणि चतुर्विंशतिसंख्यानि तत्त्वानि तन्मयत्वात् तत्प्रधानत्वात् मधुहा मधूनि पृथिव्यादीनि हंति संहरति गच्छं
ति वा एनमिति मधुहा । इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्विति श्रुत्या पृथिव्यादितत्त्वजातस्य मधुशब्देनैव निर्देशात् ४ कृषिः कर्षत्यात्मनि सर्वसंहरतीति कृषिः सर्वप्रपंच
बाधावधिभूतं सत्तामात्रं भूवाचकः भवतीति मूः सत्तातद्वाचकः कृषिरिति शब्दः णश्च निर्वृतिः सुखं विष्णुस्तद्वावयोर्धात्वर्थयोर्गोणात् कृष्णः सन्मात्रानंदरूपो भवतीत्यर्थः ५ पुंडरीकं श्वेतपद्मं तत्सदृशं

अप्राप्यः केशवो राजन्निद्रियैरजितैर्नृभिः ॥ आगमाधिगमाद्योगाद्वशीतत्त्वे प्रसीदति २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० यानसं० संजयवाक्ये ऊनसप्ततितमो
ऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ४ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ भूयो मे पुंडरीकाक्षं संजया चक्ष्वपृच्छतः ॥ नाम कर्मार्थवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् १ ॥ संजय उवाच ॥ श्रुतं मे वा
सुदेवस्य नाम निर्वचनं शुभम् ॥ यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हिकेशवः २ वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनिः ॥ वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्त्वाद् विष्णुरुच्यते ३
मौनाद्दयानाच्च योगाच्चाविद्धि भारतमाधवम् ॥ सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहामधुसूदनः ४ कृषिर्भूवाचकः शब्दोऽणश्च निर्वृतिवाचकः ॥ विष्णुस्तद्वावयोगाच्च कृष्णो
भवतिसात्वतः ५ पुंडरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ तद्वावात् पुंडरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ६ यतः सत्त्वान्न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ॥ सत्त्वतः सात्वत
स्तस्मादार्षभाद्रपमेक्षणः ७ न जायते जनित्राऽयमजस्तस्मादनीकजित् ॥ देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमादामोदरो विभुः ८ हर्षात्सुखात्सुखैश्वर्याद्दृषीकेशत्वमश्रु
ते ॥ बाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ९ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ॥ नराणामयनाच्चापिततो नारायणः स्मृतः १०

पुंडरीकमिव पुंडरीकं दृढयकमलं धाम वासस्थानं तत्र सन्नपि अक्षो न क्षीयते हन्यते वेति पुंडरीकाक्षः । तथा च श्रुतिः 'नास्य जरयेत जीर्यति न वधेनास्य हन्यते' इति । हृत्पद्मदोपैर्जरानाशादिभिः परमात्मनो
ऽपृष्टत्वमाह । दस्युत्रासात् जनं दस्युजनं अर्दयति पीडयतीति जनार्दन इत्यर्थः ६ सत्त्वमबाधितत्वमस्यास्तीति सत्त्वतः । तत्पर्वमरुद्भ्यामिति स्मृतो मत्वर्यो यस्तत्प्रत्ययो बाहुलकात् सत्त्वशब्दा
दपि बोध्यः । अत्र सत्त्वेन अत्याज्यः सत्त्वं च यस्य अत्याज्यं सत्त्वतः सत्त्वत एव सात्वतः । राक्षसवायसादिवत्स्वार्थे तद्धितः । आर्षवेदस्तेन मातीत्यार्षम औपनिषदः पुरुषः उपनिषद्वेद्यत्वाद्योगात् तृषमे
क्षणः । तथा चायं योगः तृषधर्ममासयतीति तृषमो वेदस्तदेव ईक्षणं चक्षुरिव ज्ञापकं यस्य सः तृषमेक्षण इति ७ न जायत इत्यजः अनीकजित्सेनाजित्कृष्णः देवानां इन्द्रियाणां मध्ये स्वप्रकाशत्वात् ऋगता
वित्यस्मादुत्पूर्वात् अण् । उत्तरकर्षेण कृच्छति प्रकाशत इति उदरः दमोऽस्यास्तीति दामः दामश्चासावदरश्चेति दामोदरः । दामादिति पाठे दम एव दामस्तस्मात् ८ हर्षादिति हृष्यत्यनेनेति हृषी
कं वृत्ति सुखं सुखं स्वरूपानंदः ईश ईशानवान् अतो हृषीकेशः ९ अधो न क्षीयते जातु इति विग्रहवाक्ये उत्तरपदावयवलोपेन अधोक्षजः सततोर्ध्वरूपः संसारधर्मेणास्पृष्ट इत्यर्थः १०

पूरयतीतिपुरुः सीदित्यस्मिन्नितिः तस्मात्पुरुषः सचासाउत्तमश्चपुरुषोत्तमः असतःकारणस्य सतःकार्यस्यप्रभवाप्ययावत्प्रतिप्रलयस्थानत्वात् ११ सत्येधमे १२ सत्यादधमावत्
त्फलात्तद्वल्लोकावधेरपि सत्यंअबाधितं अतःसत्योऽपिनामतः । विशेषेणस्तौति विस्त्रवते गच्छतीतिविष्णुरित्यर्थः । एवंजयतीतिजिष्णुः १३ शाश्वतत्वात्तद्वत्त्वात् गवांश्चिन्त्रिया
णविदनात्लाभात्प्रकाशाद्वागोविंदः अतत्त्वंमिथ्याभूतंजगत्तत्त्वंसत्यमिदंस्वीयसत्तास्फूर्तिप्रदानेनकरोतिनेहेतुनालोकान्मोहयति १४ धर्मेनित्यंसन्निधानात्तद्वर्धनित्यः आगताआग
मिष्यति आनृशंस्यार्थं कुरुणांक्षयोभाभूदितिकुपांकरुम् १५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ चक्षुष्मताभाग्यायस्पृहया

पूरणात्सदनाच्चापिततोऽसौपुरुषोत्तमः ॥ असतश्चसतश्चैवसर्वस्यप्रभवाप्ययावत् ११ सर्वस्यचसदाज्ञानात्सर्वमेतंप्रचक्षते ॥ सत्येप्रतिष्ठितःकृष्णःसत्यमत्रप्र
तिष्ठितम् १२ सत्यात्सत्यंतुगोविंदस्तस्मात्सत्योऽपिनामतः ॥ विष्णुर्विक्रमणादेवोजयनाज्जिष्णुरुच्यते १३ शाश्वतत्वादनंतंश्वगोविंदोवेदनाद्भवाम् ॥ अ
तत्त्वंकुरुतेतत्त्वंतेनमोहयतेप्रजाः १४ एवंविधोधर्मानित्योभगवान्मधुसूदनः ॥ आगताहिमहाबाहुराष्टशंस्यार्थमच्युतः १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्व
णियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ चक्षुष्मतांवेस्पृहयामिसंजयद्रक्ष्यंतियेवासुदेवंसमीपे ॥ वि
भ्राजमानंवपुषापरेणप्रकाशयंतंप्रदिशोदिशश्च १ ईरयंतंभारतीभारतानामभ्यर्चनीयांशंकरींमृजयानाम् ॥ बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामर्निद्यांपरासूनामग्रहणीयह
पाम् २ समुद्यंतंसात्वतमेकवीरंप्रणेतारमृषभयादवानाम् ॥ निहतारंक्षोभणंशात्रवाणांमुंचंतंचद्विषतांवैयशांसि ३ द्रष्टारोहिकुरवस्तंसमेतामहात्मानंशत्रुहणं
वरेण्यम् ॥ ब्रुवंतंवाचमनृशंसंरूपांष्टृष्णिश्रेष्ठमोहयंतंमदीयान् ४ ऋषिसनातनंतमंविपश्चितंवाचःसमुद्रंकलशंयतीनाम् ॥ अरिष्टनोमिंजरुडंसुपर्णहर्षप्रजानां
भुवनस्यधाम ५ सहस्रशीर्षपुरुषंपुराणमनादिमध्यांतमनंतकीर्तिम् ॥ शुक्रस्यधातारमजंचनित्यंपरंपरेषांशरणंप्रपद्ये ६ त्रैलोक्यनिर्माणकरंजानेन्द्रदेवासुरा
णामथनागरक्षसाम् ॥ नराधिपानांविदुषांप्रधानमिंद्रालुजंतंशरणंप्रपद्ये ७ ॥ इति० उ० यानसं० घृतराष्ट्रवाक्येएकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ७१ ॥ ७१ ॥
॥समाप्तंचयानसंधिपर्व ॥ अथभगवद्यानपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ संजयेप्रतियातेतुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अभ्यभाषतदाशार्हमृषभंसर्वसात्वताम् १ अयंसकालः
संप्राप्तोमित्राणांमित्रवत्सल ॥ नचत्वंदण्यंपश्यामियोनआपत्सुतारयेत् २ त्वांहिमाधवमाश्रित्यनिर्भयामोघदर्पितम् ॥ धार्तराष्ट्रंसहामात्यंस्वयंसमनुयुक्ष्महे ३

मि धन्याश्चक्षुष्मंतइत्यर्थः चक्षुष्मतांज्ञानवतांवा परेणचिन्मात्रेणवपुषास्वरूपेण १ भारतानांपांडवानांभारतीवाचंईरयंतंअस्मत्सभायांकथयंतं शंकरींकल्याणकरीं बुभूषद्भिःऐश्वर्यमिच्छद्भिः
परासूनामृतानां २ उद्यंतंप्रकटीमवंतंदेहकूपेणेत्यर्थात्शाश्वतंनित्यम् ३ वरेण्यंवरणीयम् ४ ऋषिमुख्यंनारायणं । विपश्चितंआत्मज्ञं । यतीनांसंन्यासिनांकलशमिवकलशंकरग्राह्यं । समुद्रं
योगमुद्रयोपेतं । अरिष्टःअहिंसितःनेमिःपादोयस्यसःअरिष्टनेमिरितिप्राञ्चः अरिष्टनेमिर्नामतः अहिंसितमर्यादः नेमिरिवनेमिर्मर्यादा । गरुडंजातितः । सुपर्णशोभनपक्षं हरिहर्तारम् ५
आदिःकारणं । शुक्रस्यकर्मजन्यस्यबीजभूतस्यपुण्यादेः धातारंप्रतिभूरूपं । परेषांविराडादीनांपरंश्रेष्ठम् ६ निर्माणंरचना जनिर्भजनयितारम् ७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
नीलकंठीयेभारतमावदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ संजयेइति १ । २ मोघदर्पितंस्य अनुयुक्ष्महे प्रार्थयामहे ३

४ । ५ । ६ विदुषांतरःप्रकाशितमावः ७ । ८ । छद्मनाअज्ञानचर्यया ९ स्थातास्थास्यति नःअस्माकं तस्मिन्चतुर्दशैवर्षेस्वराज्यंगृहीतेत्यस्मिन् नअहास्मनत्यक्तवंतोवयं १० । ११ । १२
मातरंसंधिघातुंसम्पूषोषयितुं ततःतत्रस्थामित्यर्थः मित्राणांकर्मणिषष्ठी मातुरितिपाठेअंततोऽन्येषांविष्णुमृतीनांनगरिकाणांपरित्यागेऽपिमातरंमित्राणिचविदुरादीनिसंधिघातुमितिप्रा
ग्वत् १३ काशिभिःराजभिः नाथेननाथवता भवदनुग्रहात्तत्केनापीत्यर्थः १४ अवसीयतेसंस्थीयतेऽस्मिन्नित्यवसानंयावज्जीवनंवासस्थानं १५ नःअस्माकंकृतेभरताःभरतवंश्यामीप्सादयः

यथाहिसर्वास्वापत्सुपासितृष्णीनरिंदम् ॥ तथातेपांडवारक्ष्याःपाह्यस्मान्महतोभयात् ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अयमस्मिमहाबाहोब्रूहियतेविवक्षितम् ॥ क
रिष्यामिहितत्सर्वयत्त्वंक्षयसिभारत ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ श्रुतंतेधार्तराष्ट्रस्यसपुत्रस्यचिकीर्षितम् ॥ एतद्विसकलंकृष्णसंजयोर्मायदब्रवीत् ६ तन्मतंघृ
तराष्ट्रस्यसोऽस्यात्माविवृतांतरः ॥ यथोक्तंदूतआचष्टेवध्यःस्यादन्यथाब्रुवन् ७ अप्रदानेनराज्यस्यशांतिमस्मासुमार्गति ॥ लुब्धःपापेनमनसाचरन्नसममा
त्मनः ८ यतद्वादशवर्षाणिवनेषुयुषितावयम् ॥ छद्मनाशरदंचैकांघृतराष्ट्रस्यशासनात् ९ स्थातानःसमयेतास्मिन्घृतराष्ट्रइतिप्रभो ॥ नाहास्मसमयंकृष्ण
तद्विनोब्राह्मणाविदुः १० गृद्धोराजाघृतराष्ट्रःस्वधर्मनानुपश्याति ॥ वश्यत्वात्पुत्रगृह्णित्वान्मदंस्थान्वेतिशासनम् ११ सुधोधनमतेतिष्ठनराजाऽस्मासुजना
र्दन ॥ मिथ्याचरतिलुब्धःसन्चरान्दिप्रियमात्मनः १२ इतोदुःखतरंकिंनुयदहंमातरंततः ॥ संविधातुंनशक्रोमिमित्राणांवाजनार्दन १३ काशिभिश्चेदिपांचा
लैर्मत्स्यैश्चमधुसूदन ॥ भवताचैवनाथेनपंचग्रामावृतामया १४ अविस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतम् ॥ अवसानंचगोविंदकिंचिदेवात्रपंचमम् १५ पंचन
स्तातदीयंतांग्रामावानगराणिवा ॥ वसेमसहितायेषुमाचनोभरतानशन् १६ नचतानापिदुष्टात्माधातराष्ट्रोऽनुमन्यते ॥ स्वाम्यमात्मनिमत्वाऽसावतोदुः
खतरंनुकिम् १७ कुलेजातस्यवृद्धस्यपरवितेषुगृह्ण्यतः ॥ लोभःप्रज्ञानमाहंतिप्रज्ञाहंतिहताहियम् १८ हीर्हताबाधतेधर्मधर्मोहंतिहतःश्रियम् ॥ श्रीर्हता
पुरुषंहंतिपुरुषस्याधनंवधः १९ अधनाद्धिनिवर्ततेज्ञातयःसुहृदोद्विजाः ॥ अपुष्पादफलावृक्षाद्यथाकृष्णपतत्रिणः २० एतच्चमरणंतातयन्मतःपतिता
दिव ॥ ज्ञातयोविनिवर्ततेप्रेतसत्त्वादिवासवः २१ नातःपापीयसीकांचिदवस्थांशंवरोऽब्रवीत् ॥ यत्रनैवाद्यनप्रातर्भोजनंप्रतिदृश्यते २२ धनमाहुः
परंधर्मधनेसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ जीवंतिधनिनोलोकेमृतायेत्वधनानराः २३ येधनादपकर्षतिनरंस्वबलमास्थिताः ॥ तेधर्ममर्थकामंचप्रमयंतिनरंचतम्
२४ एतामवस्थांप्राप्यैकेमरणंवविरेजनाः ॥ ग्रामायैकेवनायैकेनाशायैकेप्रवव्रजुः २५ उन्मादमेकेपुष्यंतियांत्यन्योद्विषतांवशम् ॥ दास्यमेकेचग
च्छंतिपरेषामर्थहेतुना २६

मानशन् मानइयंतु १६ तानपिभरतानपि १७ कुलेइतिद्वाभ्यामवजादोषसंततिरुक्ता १८ । १९ द्विजाःअर्थिनः २० प्रेतसत्त्वात्प्रगतबुद्धेतादित्यर्थः २१ । २२ धर्मधर्मकारणंसर्वय
ज्ञानादि येअधनास्तेमृताएव २३ । २४ एतांनिर्धनताख्यां एकेनागरिकाः ग्रामायकुग्रामवासार्थं वनायास्मदादयः नाशायमरणाय २५ । २६

आपदेवास्यमरणात्पुरुषस्यगरीयसी ॥ श्रियोविनाशस्तद्धयस्यानेमितंधर्मकामयोः २७ यदस्यधर्म्यमरणंशाश्वतंलोकवर्त्मतत् ॥ समंतात्सर्वभूतानान्तद
त्येतिकश्चन २८ नतथावाध्यतेकृष्णप्रकृत्यानिर्धनोजनः ॥ यथाभद्रांश्रियंप्राप्यतयाहीनःसुखैधितः २९ सतदाऽत्मापराधेनसंप्राप्तोव्यसनंमहत् ॥ सेंद्रान्ग
र्हयतेदेवान्नात्मानंचकथंचन ३० नचास्यसर्वशास्त्राणिप्रभवन्तिनिवर्हणे ॥ सोभिकुद्वयतिभृत्यानांसुहृदश्चाभ्यसूयति ३१ तत्तदामन्युरेवैतिसमूयःसंप्रमुह्य
ति ॥ समोहवशमापन्नःक्रूरंकर्मनिषेवते ३२ पापकर्मतयाचैवसंकरंतेनपुण्यति ॥ संकरोनरकायैवसाकाष्ठापापकर्मणाम् ३३ नचेत्प्रबुद्धयतेकृष्णनरकायैव
गच्छति ॥ तस्यप्रबोधःप्रज्ञैवप्रज्ञाचक्षुस्तारिष्यति ३४ प्रज्ञालाभेहिपुरुषःशास्त्राण्येवान्वेक्षते ॥ शास्त्रनिष्ठःपुनर्धर्मतस्यहीरंगमुत्तमम् ३५ हीमान्निहिपा
पंप्रद्वेष्टितस्यश्रीरभिवर्धते ॥ श्रीमान्सयावद्भवतितावद्भवतिपूरुषः ३६ धर्मनित्यःप्रज्ञांतात्माकार्ययोगवहःसदा ॥ नाधर्मैकुरुतेबुद्धिनचपापेप्रवर्तते ३७ अ
हीकोवाविमूढोवानैवस्त्रिपुनःपुमान् ॥ नास्याधिकारोधर्मोस्ति यथाशूद्रस्तथैवसः ३८ हीमानवतिदेवांश्चपितृनात्मानमेवच ॥ तेनामृतत्वंव्रजतिसाकाष्ठा
पुण्यकर्मणाम् ३९ तदिदंमयितेदृष्टंप्रत्यक्षंमधुसूदन ॥ यथाराज्यात्परिभ्रष्टोवसामिवसतीरिमाः ४० तेवयंनश्रियंहातुमलंन्यायेनकेनचित् ॥ अत्रनोयतमा
नानावधश्चेदपिसाधुतत् ४१ तत्रनःप्रथमःकल्पोयद्वयंतेचमाधव ॥ प्रज्ञांताःशमभूताश्चश्रियंतामश्रुवीमहि ४२ तत्रैषापरमाकाष्ठारौद्रकर्मक्षयोदया ॥ यद्वयं
कौरवान्हत्वातानिराष्ट्राण्यवाप्तुमः ४३ येषुनःस्युरसंबद्धाअनार्याःकृष्णशत्रवः ॥ तेषामप्यवधःकार्यःकिंपुनर्येस्युरीदृशाः ४४ ज्ञातयश्चैवभूयिष्ठाःसहायागु
रवश्चनः ॥ तेषांवधोऽतिपापीयान्किंनुयुद्धेऽस्तिशोभनम् ४५ पापःक्षत्रियधर्मोऽयंवयंचक्षत्रवंधवः ॥ सनःस्वधर्मोऽधर्मोवावृत्तिरन्याविगर्हिता ४६
शूद्रःकरोतिशुश्रूषांविश्यावैपण्यजीविकाः ॥ वयंवधेनजीवामःकपालंब्राह्मणैर्वृतम् ४७

चक्षुःपुमान्तारिष्यति अविद्यामितिशेषः ३४ तरणेकममाह प्रज्ञेति धर्मकरोतीतिशेषः तस्यधर्मस्य=हीरकार्यकरणाद्विवृतिहेतुश्चेतोवृत्तिविशेषः । ऋहीनेनकृतोघर्मोऽप्यधर्मपवेतिभावः ३५
३६ । ३७ अःहीकःतियैकुस्थावरतुल्योनमनुष्यइत्यर्थः ३८ । ३९ इदं=हीमत्त्वंतेत्वयामयिदृष्टम् ४० अत्रश्रीनिमित्तं नःअस्माकम् ४१ प्रथमःकल्पःमुख्यःपक्षः समभूतानिर्वैरत्त्वंगताः ४२ रौ
द्रकर्मरौद्रकर्मणां सुपांसुलुगितिसप्तम्याश्चलुक् क्षयोदयाक्षयपूर्वकउदयोयस्यांता रौद्रकर्मणांपरमाकाष्ठेतिसंबंधः ४३ असंबद्धाःअबांधवाः अवधःवधविरुद्धंपालनं ईदृशाहति बांधवाआयाभिज्ञ
प्रवश्येतेषामवधःकार्यइतिकिमाश्चर्यमित्यर्थः ४४ तदेवाह ज्ञातयइति भूयिष्ठाः अतिमहान्तः ४५ । ४६ कपालंभिष्ठापात्रम् ४७

यथायेनप्रकारेणआगतःकुलपरंपरयाप्राप्तस्तंपश्येतियोजना ३८ बलमिति नीतिमेवबलंकृत्वायुध्येयोत्स्ये जयपराजयौगुआत्मच्छंदेनस्वेच्छयानभवतः तथातद्रूपभूतानांजीवितंमरणंचस्वेच्छया
नस्तः ३९ । ५० । ५१ पराजयमयाह्यपयानेपलायनेऽपिअपचयःक्षयव्ययौचष्टौभवतएव अपचयोदीनता क्षयोमरणं तत्रहेतुःव्ययःद्रव्यादेर्नाशः ५२ । ५३ विजयोऽप्यजयःपराजयएवइष्टज
ननाशादित्याह यस्येति ५४ दयितंपुत्रादि हेअंग बलहीनस्यजातिबलहीनस्य ५५ । ५६ यवीयान्कनिष्ठःअनुशयःपश्चात्तापः ५७ अनुबंधोदोषोत्पादःसचपापःकष्टप्रदःशेषःशत्रोः
शेषस्वस्य ५८ । ५९ । ६० अनिर्मुक्तैर्नअस्वस्येन ६१ । ६२ । ६३ अतइति यतःअंतरंछिद्रंनित्यंअपरिहार्यंअतोहेतोःअंततोऽन्यथास्वस्यशत्रोर्वानाशंविनाशांतिर्नास्ति ६४ अयं

क्षत्रियःक्षत्रियं हंति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ॥ श्वाश्वानं हंति दाशार्हपश्यधर्मो यथागतः ४८ युद्धे कृष्णकालिर्नित्यं प्राणाः सीदंति संयुगे ॥ बलं तु नीतिमाधाय युद्धे जयपराजयौ ४९ नात्मच्छंदेन भूतानां जीवितं मरणं तथा ॥ नाप्यकाले सुखं प्राप्यंदुःखं वापि यदूतम ५० एको ह्यपि बहूनां हंति घ्नं त्येकं बहवोऽप्युत ॥ शूरं कापुरुषो हंति अयशस्वी यशस्विनम् ५१ जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः ॥ तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ५२ सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ॥ हतस्य च हृषीकेशसमौ जयपराजयौ ५३ पराजयश्च मरणान्मन्येनैव विशिष्यते ॥ यस्य स्याद्विजयः कृष्णतस्याप्यपचयो ध्रुवम् ५४ अंततो दायितं प्रति केचिदप्यपरे जनाः ॥ तस्यांगबलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृन् पश्यतः ५५ निर्वेदो जीविते कृष्णसर्वतश्चोपजायते ॥ ये ह्येव धीराहीनं त आर्याः करुणवेदिनः ५६ त एव युद्धे हन्यंते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ हत्वाऽप्यनुशयो नित्यं परानपि जर्नादन ५७ अनुबंधश्च पापोत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ शेषो हि बलमासाद्य न शेषमनुशेषयेत् ५८ सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यांतविधित्सया ॥ जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ५९ सुखं प्रशांतः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ६० अनिर्वृतेन मनसा स सर्प इव वेदमनि ॥ उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विमुच्यते ६१ अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वती स नित्यच्छति ॥ न हि वैराणि शाम्यंति दीर्घकालघृतान्यपि ६२ आरुयातारश्च विद्यंते पुमांश्चेद्विद्यते कुले ॥ न चापि वैरं वैरेण केशवव्युपशाम्यति ६३ हविषाग्निं यथा कृष्णभूय एवाभिवर्धते ॥ अतोऽन्यथानास्ति शांतिर्नित्यमंतरमंतरतः ६४ अंतरं लिप्समानानामयं दोषो निरंतरः ॥ पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ॥ तस्य त्यागे न वा शांतिर्भरणेनापि वा भवेत् ६५ अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ॥ फलनिर्वृतिरिद्धा स्यान्न नृशंसतरं भवेत् ६६ या तु त्यागेन शांतिः स्यात्तद्वदेव ध्रुवसः ॥ संशयाच्च समुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ६७ न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ॥ अत्र या प्रणिपातेन शांतिः सैव गरीयसी ६८

दोषः नाशारूपः अंततइत्येतद्व्याचष्टे पौरुषेयइतिसाधेन ६५ द्विषतां मूलघातेन फलनिवृत्तिः निष्कण्टकराज्यप्राप्तिः इद्धाप्रदीप्ता स्यात्तावता च नृशंसतरं न भवेत् नृशंसंतु भवेदेवेत्यर्थः अतः शमपूवश्रे
यानितिभावः ६६ त्यागेन राज्यस्थेति शेषः तद्वतेराज्यं विना द्विषतां संशयात् किं नृशंसवशित्तु द्रेमहरिष्यंति उत उपेक्षां करिष्यंतीत्येवंरूपात् आत्मनः भद्रश्रीकस्य सद्यः समुच्छेदात् नाशसंभवात्
अतो राज्यत्यागो न युक्तइतिभावः ६७ सिद्धांतमाह नचेति ६८

सर्वथासामदानभेदैः राज्यायतमानानां पुद्गलप्रसिद्धं अवश्यकर्तव्यमित्यर्थः ननु अपराक्रमः कृत्वित्युक्त इति शेषः ६९ दारुणं पुद्गलं चक्षुनामिव निन्द्यमित्यर्थः ७० दृष्टांतं विवृणोति लांगूलेति अत्र लांगूलेन ध्वज उपमीयते क्षेपेण ध्वनिकौटिल्यं परस्परछिद्रान्वेषणं प्रतिवाच्यं परस्परनिंदास्वशंसाच्च विवर्तनं भूमौ लुठनं दंतदर्शनं मुखस्य व्यादानेन आरावः भक्षणं पक्षे सिंहनादः ७१ । ७२ सर्वथे

सर्वथायतमानानामयुद्धमभिकांक्षताम् ॥ सांख्ये प्रतिष्ठते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ६९ प्रतिघातेन सांख्यस्य दारुणं संप्रवर्तते ॥ तच्छुनामिव संपाते पण्डितैरुपलक्षितम् ७० लांगूलचालनं क्षेपेण प्रतिवाचो विवर्तनम् ॥ दंतदर्शनं मारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ७१ तत्र यो बलवान् कृष्णजित्वा सो तितदामिषम् ॥ एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ७२ सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ॥ अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ७३ पिताराजा च वृद्धश्च सर्वथामानमर्हति ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ७४ पुत्रस्नेहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ७५ तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्रातः कालमनं तरम् ॥ कथमर्थान् च धर्माच्च न हीये माहिमाधव ७६ ईदृशेऽत्यर्थं कृच्छ्रोऽस्मिन्कमन्यमं धुसूदन ॥ उपसंप्रष्टुमर्हामित्वा मृते पुरुषोत्तम ७७ प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ को हि कृष्णास्ति न स्वाहृक् सर्वानिश्चयवित्सुहृत् ७८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ॥ उभयोरेवामर्थेयास्यामि कुरु संसदम् ७९ शमंतत्रलभेयं चेद्गुणमर्थमहापयन् ॥ पुण्यं मे सुमहद्राजं श्रितं स्यान्महाफलम् ८० मोचयेयं मृत्युपाशात् संरब्धान् कुरु संजयान् ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रान् च सर्वांश्च पृथिवीमिमाम् ८१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नममैतन्मतं कृष्ण यत्स्वयायाः कुरुन्प्रति ॥ सुयोधनः सूक्तमपि न कारिष्यति तेवचः ८२ समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगम् ॥ तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ८३ न हिनः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ न च सर्वांश्चैश्वर्यं तव द्रोहेण माधव ८४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ॥ अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ८५ न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ॥ कुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ८६ अथ चेत्ते प्रवर्तंत मयि किंचिदसांप्रतम् ॥ निर्देहेयं कुरुन्सर्वानिति मेधीयते मतिः ८७ न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम् ॥ अर्थप्राप्तिः कदाचित् स्यादंततो वाप्यवाच्यता ८८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ॥ कृतार्थं स्वस्ति मंतं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ८९ विष्वक्सेन कुरु नृगत्वा भरतान् शमयन् प्रभो ॥ यथा सर्वे सुमनसः सह स्याम सुचेतसः ९० भ्राता चासि सखा चासि विभत्सोर्मम च प्रियः ॥ सौहृदेन विशंक्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ९१ अस्मान् वेत्थ परान् वेत्थ वेत्थार्थान् वेत्थ भाषितुम् ॥ यद्यदस्मद्वितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ९२

ति अनादरे राजस्य प्राप्तिः युद्धे कुलक्षयः प्रणिपाते तु दौर्बल्यप्रसिद्धिः ७९ अंत्यः पक्षोऽपि न सेत्स्यतीत्याह पितेतित्वाभ्यां ७४ प्रहास्यति न स्वीकरीष्यति ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२

यदीति अधर्मेण सांख्ये नो राज्यावर्हाणां पंचग्रामदानेन । अधर्मेण इतरत्तु न वराज्यप्रत्यादानं । बृहदश्वदक्षहृदयस्य प्राप्तत्वात् । यद्यद्धर्मेणैतिसत्यं वेति च पाठे त्वनृतस्य धर्मसंयुक्तत्वमहि साम्राधान्येन बोध्यम् ९३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्गपेक्षिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ संजयस्येति १ । २ नैष्ठिकं कर्म यावज्जीवं ब्रह्मचर्यं पारिव्राज्यं च विहितमिति शेषः ३ कार्पण्यं ग्रामपंचकं देहीति दीनवचनम् ४ वृत्तिः जीविकाकर्तुमिति शेषः ५ अतिगृद्धाः अत्यंतलुब्धाः ६ पर्यायउपायः यद्येन बलवतां स्वस्येति शेषः ७ । ८ अनुक्रोशात्

यद्यधर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः ॥ तत्त्वकेशवभाषेथाः सांख्यवायदिवेतरत् ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि युधिष्ठिरकृतकृष्णप्रेरणे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ॥ सर्वजानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः १ तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रयामतिः ॥ यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् २ न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशापते ॥ आदुराश्रमिणः सर्वे न भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ३ जयो बधो वासं ग्रामे धात्रादिष्टः सनातनः ॥ स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्येन प्रशस्यते ४ न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ॥ विक्रमस्वमहाबाहो जहि शत्रून् परंतप ५ अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ॥ कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ६ न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशापते ॥ बलवतां हि मन्यते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ७ यावच्च मार्दवेनैतां राज्ञां उपचरिष्यसि ॥ तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यामरिदम् ८ नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ॥ अलंकर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिदम् ९ एतदेव निमित्तं तेषां पांडवास्तु यथा त्वयि ॥ नान्वतप्यंत कौपीनं तावत्कृत्वाऽपि दुष्करम् १० पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ॥ ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ११ पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषां मेव तत्त्वतः ॥ दानशीलं मृदुं दातुं धर्मशीलं मनुव्रतम् १२ यत्त्वामुपधिना राजन्युते वंचितवांस्तदा ॥ न चापत्रपते तेन वृशंसः स्वेन कर्मणा १३ तथा शीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ॥ वध्यास्ते सर्वलोकस्य किंपुनस्तव भारत १४ वाग्मिस्त्वप्रतिरूपाभिरतु दत्त्वां सहानुजम् ॥ श्लाघमानः प्रहृष्टः सन् भ्रातृभिः सह भाषते १५ एतावत्पांडवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकम् ॥ नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते १६ कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ॥ प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि १७ दुःशासनेन पापेन तदा यूते प्रवर्तिते ॥ अनाथवत् दादेवी द्रौपदी सुदुरात्मना १८ आरुष्यकेशे रुदती सभायां राजसंसदि ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः १९ भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः ॥ धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे २० एताश्चान्याश्च परुषावाचः ससमुदीरयन् ॥ श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्मत्त्वयि प्रव्रजिते वनम् २१

भवत्सुकृपातः कार्पण्यात् स्वस्य देन्यात् अलंकर्तुं पूर्णकर्तुं न समर्थाः ९ निमित्तं अशमे कारणं हेपांडव त्वयि कौपीनं धारयति स तिते कौरवाः नान्वतप्यंत पश्चात्तापं न कृतवन्तः तावत्वनवासादि १० पितामहादीनां नादृत्य उपधिना छलेन त्वां यूते वंचितवानिति सार्धद्वयसंबंधः ११ । १२ । १३ । १४ अनुदत्तपीडितवान् १५ । १६ प्रकृतिं पंचतां मयि मत्समीपे नष्टा प्रकृतिः शौर्यादिरूपः स्वभावो येषाम् १७ । १८ गौरिव सर्वभोग्येत्पुहसासौ गौरीति १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ ईषत्कार्यः अनायाससाध्यः प्रस्कंदेनचक्राकारयावेदिकया । 'कुंदश्चक्रमेवेति' इति विश्वः पारस्करादित्वात्तुष्ट । प्रस्कंदेनेति पाठे मध्यमशिक्षयेति प्राञ्चः २६ । २७ २८
 द्विधाभावः अयं साधुरसाधुर्वेति संशयः २९ प्रातिपौरुषिकान्सर्वपुरुषसाधारणान् ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ हतेर्निघृतयानप्राये ३५ यात्वागत्वा ३६ निशम्य आलोच्य ३७ । ३८
 येतत्रासन्समानीतास्तेदृष्ट्वात्वामनागसम् ॥ अश्रुकंठारुदंतश्चसभायामासतेसदा २२ नचैनमभ्यनंदंस्तेराजानोब्राह्मणैःसह ॥ सर्वेदुर्योधनंतत्रनिंदन्तिस्म
 सभासदः २३ कुलीनस्यचयानिंदावधोवाग्मित्रकर्शन ॥ महागुणोवधोराजत्रतुनिंदाकुजीविका २४ तदैवानिहतोराजन्यदैवानिरपत्रपः ॥ निंदितश्चमहा
 राजपृथिव्यांसर्वराजभिः २५ ईषत्कार्योवधस्तस्यस्यचारित्र्यमीदृशम् ॥ प्रस्कंदेनप्रातिस्तब्धाश्छिन्नमूलइवकुम्भः २६ वध्यःसर्पइवानार्यःसर्वलोकस्यदुर्मतिः ॥
 जह्येनंत्वममित्रप्रमाराजन्विचिकित्सिथाः २७ सर्वथात्वक्षमंचैतद्रोचतेचममानघ ॥ यत्त्वंपितरिभोमेचप्रणिपातंसमाचरेः २८ अहंतुसर्वलोकस्यगत्वाछे
 त्स्यामिसंशयम् ॥ येषामस्तिद्विधाभावोराजन्दुर्योधनंप्राति २९ मध्येराज्ञामहंतत्रप्रातिपौरुषिकान्गुणान् ॥ तवसंकीर्तयिष्यामियेचतस्यव्यतिक्रमाः ३०
 ब्रुवतस्तत्रमेवाक्यंधर्मार्थसहितंहितम् ॥ निशम्यपार्थिवाःसर्वेनानाजनपदेश्वराः ३१ त्वयिसंप्रतिपत्स्यंतेधर्मात्मासत्यवागिति ॥ तस्मिंश्चाधिगमिष्यांति
 यथालोभादवर्तत ३२ गर्हायिष्यामिचैवैनंपौरजानपदेष्वपि ॥ वृद्धबालानुपादायचातुर्वर्ण्येसमागते ३३ शमंवैयाचमानस्त्वंनाधर्मतत्रलप्स्यसे ॥ कुरुन्वि
 गर्हायिष्यांतिघृतराष्ट्रंचपार्थिवाः ३४ तस्मिन्लोकपरित्यक्तेर्किंकार्यमवाशिष्यते ॥ हतेदुर्योधनेराजन्यदन्यक्रियतामिति ३५ यात्वाचाहंकुरुन्सर्वान्युष्म
 दर्धमहापयन् ॥ यतिष्येप्रशमंकर्तुंलक्षयिष्येचचेष्टितम् ३६ कौरवाणांप्रवृत्तिचगत्वायुद्धाधिकारिकाम् ॥ निशम्यविनिवर्तिष्येजयायतवभारत ३७ सर्वथा
 युद्धमेवाहमाशंसामिपरैःसह ॥ निमित्तानिहिसर्वाणितथाप्रादुर्भवंतिमे ३८ मृगाःशकुन्ताश्चवदंतिघोरंहस्त्यश्चमुख्येषुनिशामुखेषु ॥ घोरानिरूपानितथैव
 चाग्निर्वर्णान्वहन्पुष्यतिघोररूपान् ३९ मनुष्यलोकक्षयकृत्सुघोरोनोचेदनुप्राप्तइहांतकःस्यात् ॥ शस्त्राणियंत्रकवचारथांश्चनागान्हयांश्चप्रतिपादयित्वा ४०
 योधाश्चसर्वेकृतनिश्चयास्तेभवंतुहस्त्यश्चरथेषुयताः ॥ सांग्रामिकंतेयदुपार्जनीयंसर्वसमग्रंकुरुतत्ररेन्द्र ४१ दुर्योधनो न ह्यलमद्यदातुं जीवस्तवैतन्नृपतेकथंचित् ॥
 यत्तेपुरस्तादभवत्समृद्धंयूतेहृत्पांडवमुख्यराज्यम् ४२ ॥ इति श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणि कृष्णवाक्ये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥
 ॥ भीमउवाच ॥ यथायथैवशांतिःस्यात्कुरुणामधुसूदन ॥ तथातथैवभाषेथामास्मयुद्धेनभीषयेः १ अमर्षीजातसंरंभःश्रेयोद्वेषीमहामनाः ॥ नोग्रंदुर्योध
 नोवाच्यःसाम्रैवैनंसमाचरेः २

१९ चेदिहांतकोऽनुप्राप्तो नो स्यात्तर्हि एतन्न स्यादिति शेषः यंत्रंगोलकोत्क्षेपणं कवचाकचानिवर्माणि सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः नांतपाठेपुंस्त्वमार्थं प्रतिपादयित्वासंजीकृत्य ४० । ४१ । ४२
 ॥ इति उद्योगप० नीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ यथेति शांतिवाक्यं कथंतेपांमाकुर्वित्याह तथेति १ महामनाःस्तब्धः समाचरेः प्रागपिसमाहितवानसि २

१ निघृतीनिघृत्वाक् क्षेप्तानिदकः अनेयःशिक्षयितुमयोग्यः ४ । ५ अवाचीनोविपरीतः ६ । ७ । ८ । ९ । १० ज्ञातीन्सगोत्रान् सुहृदःमित्राणि बांधवान्श्यालश्चशुरादीन् ११ पर्यायकालेध
 र्मात्काले १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ कामानुबंधबहुलंबाहुल्येनतस्यचित्तानुसारि १९ । २० अनयःकुलक्षयकृतोदोषः २१ । २२ प्रशंसतिशममेवेतिशेषः २३ ॥ इति उद्योगप
 प्रकृत्यापापसत्त्वश्चतुल्यचेतास्तुदस्युभिः ॥ ऐश्वर्यमदमतश्चकृतवैरश्चपांडवैः ३ अदीर्घदर्शीनिघृतीक्षेप्ताकूरपराक्रमः ॥ दीर्घमन्युरनेयश्चपापात्मानिक
 तिप्रियः ४ त्रियेतापिनमज्येतनैवजह्यात्स्वकंमतम् ॥ तादृशेनशमःकृष्णमन्येपरमदुष्करः ५ सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्माप्रियानृतः ॥ प्रतिहंत्येवसुहृदां
 वाचश्चैवमनांसिच ६ समन्युवशमापन्नःस्वभावंदुष्टमास्थितः ॥ स्वभावात्पापमभ्येतितृणैश्छिन्नइवोरगः ७ दुर्योधनोहंयत्सेनःसर्वथाविदितस्तव ॥ यच्छो
 लोयत्स्वभावश्चद्वलोयत्पराक्रमः ८ पुराप्रसन्नाःकुरवःसहपुत्रास्तथावयम् ॥ इन्द्रज्येष्ठाइवाभूममोदमानाःसर्वाधवाः ९ दुर्योधनस्यक्रोधेनभरतामधुसू
 दन ॥ वक्ष्यंतेशिशिरापायेवनानिविहताशनैः १० अष्टादशमेराजानःप्रख्यातामधुसूदन ॥ येसमुच्चिच्छिदुर्जातीन्सुहृदश्चसर्वाधवान् ११ असुराणांसमृ
 द्धानांज्वलतामिवतेजसा ॥ पर्यायकालेधर्मस्यप्राप्तेकलिरजायत १२ हैहयानांमुदावर्तोनीपानांजनमेजयः ॥ बहुलस्तालजंधानांकृमीणामुद्धतोवसुः १३
 अजबिंदुःसुवीराणांसुराष्ट्राणारुषद्विकः ॥ अर्कजश्चबलीहानांचीनानांधौतमूलकः १४ हयग्रीवोविदेहानांवरयुश्चमहौजसाम् ॥ बाहुःसुंदरवंशानां दीप्ताक्षा
 णांपुरुरवाः १५ सहजश्चेदिमत्स्यानांप्रवीराणांवृषध्वजः ॥ धारणश्चंद्रवत्सानांमुकुटानांविगाहनः १६ शमश्चनंदिवेगानामित्येतेकुलपांसनाः ॥ युगांतेक
 ण्संभूताकुलेकुपुरुषाधमाः १७ अप्ययंनःकुरुणांस्याद्युगांतिकालसंभृतः ॥ दुर्योधनःकुलांगारोजघन्यःपापपूरुषः १८ तस्मान्मृदुशनैर्ब्रूयाधर्मार्थसहितं
 हितम् ॥ कामानुबद्धं बहुलंनोग्रमुग्रपराक्रम १९ अपिदुर्योधनंकृष्णसर्ववयमधश्चराः ॥ नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामोमास्मनोभरतानशन् २० अप्युदासीनवृत्तिः
 स्याद्यथानःकुरुभिःसह ॥ वासुदेवतथाकार्येनकुरुननयःरूपशेत् २१ वाच्यःपितामहोवृद्धोयेचकृष्णसभासदः ॥ भ्रातृणामस्तुसौभ्रात्रंधार्तराष्ट्रःप्रशाम्यताम्
 २२ अहमेतद्ब्रवीम्येवंराजाचैवप्रशंसति ॥ अर्जुनो नैवयुद्धार्थीभूयसीहिदयार्जुने २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिभीमवाक्येचतुःसप्त
 तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वामहाबाहुःकेशवःप्रहसन्निव ॥ अभूतपूर्वभीमस्यमार्दवोपहितंवचः १ गिरेरिवल
 घुत्वंतच्छीतत्वमिवपावके ॥ मत्वारामानुजःशौरिःशार्ङ्गधन्वावृकोदरम् २ संतेजयंस्तदावाग्भिर्मातरिश्चैवपावकम् ॥ उवाचभीममासीनंकृपयाग्निपरिहृतम्
 ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वमन्यदाभीमसेनयुद्धमेवप्रशंससि ॥ वधाभिर्नदिनःकूरानधार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ४ नचस्वपिपिजागर्षिन्युञ्जःशेषेपरंतप ॥ घोरा
 मशांतीरुषतीसदावाचंप्रभाषसे ५ निःश्वसन्नग्नितेनसंतप्तःस्वेनमन्युना ॥ अप्रशांतमनाभीमसधूमइवपावकः ६

वैजिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ पतदिति १ । २ । ३ । ४ रुषतीरोषवती ५ अभिवत्अग्निनेव ६

७ आरुज्यमंका ८ अस्मिन्नेनेनवाहणसमूहेनक्षिपसिनयसिकालमितिशेषः ९ । १० । ११ शुक्रंतेजः निर्मुक्तोऽस्तंगतः ध्रुवनिश्चलं पुनःपर्यतिमेरुपुनःपुनःप्रदक्षिणीकरोति १२ नियमेनहं
एकांतिनिःश्वसनशेषभारार्तइवदुर्बलः ॥ आपित्वाकेचिदुन्मत्तमन्यंतेतद्विदो जनाः ७ आरुज्यवृक्षात्रिर्मूलानगजःपरिरुजन्निव ॥ निघ्नन्पद्भिःक्षितिभीमनिघ्न
न्परिधावसि ८ नास्मिन्नेनेनरमसेरहःक्षिपसिपांडव ॥ नान्यंनिशिदिवाचापिकदाचिदभिर्नंदसि ९ अकस्मात्स्मयमानश्चरहस्यास्सेरुदन्निव ॥ जान्वोर्भूर्वा
नमाधायचिरमास्सेप्रमीलितः १० अकुटिचपुनःकुर्वन्नोष्ठौचविदशन्निव ॥ अभीक्ष्णंदृश्यसेभीमसर्वतन्मन्युकारितम् ११ यथापुरस्तात्सवितादृश्यतेशुक्रमु
च्चरन् ॥ यथाचपश्चात्रिर्मुक्तो ध्रुवंपर्येतिरश्मिवान् १२ तथासत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्यव्यतिक्रमः ॥ हंताऽहंगदयाऽभ्येत्यदुर्योधनममर्षणम् १३ इतिस्मम
ध्येभ्रातृणांसत्येनालभसेगदाम् ॥ तस्यतेप्रशमेदुद्धिर्धियतेऽद्यपरंतप १४ अहोयुद्धाभिकांक्षाणांयुद्धकालउपस्थिते ॥ चेतांसि विप्रतीपानियत्त्वाभीर्भीमविंदति
१५ अहोपार्थानिमित्तानि विपरितानि पश्यसि ॥ स्वप्नांते जागरांते च तस्मात्प्रशममिच्छसि १६ अहोनाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीबइवात्मनि ॥ कश्मलेनाभिप
न्नोऽसितेन ते विकृतं मनः १७ उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रतिसीदति ॥ ऊरुस्तंभगृहीतोऽसितस्मात्प्रशममिच्छसि १८ अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलम् ॥
वातवेगप्रचलिता अष्टीलाशाल्मलेरिव १९ तवैषाविकृता बुद्धिर्गवांवागिवमानुषी ॥ मनांसि पांडुपुत्राणां मज्जयत्यल्लवानिव २० इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्प
णम् ॥ यदीदृशं प्रभाषेथाभीमसेनासमं वचः २१ सहसास्वानिकर्माणिकुले जन्म च भारत ॥ उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीरस्थिरो भव २२ न चैतदनु रूपं ते यतोऽला
निररिंदम ॥ यदोजसानलभते क्षत्रियो न तदश्नुते २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि भीमोत्तेजकश्चीकृष्णवाक्ये पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥
॥ ७५ ॥ ७६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथोक्तो वासुदेवेनानित्यमन्युरमर्षणः ॥ सदश्वत्समाधावद्भाषेत दनंतरम् १ ॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यथामां चिकी
र्षतमन्यथामन्यसेऽच्युत ॥ प्रणीतभावमत्यर्थं युधिसत्यपराक्रमम् २ वेत्सि दाशार्हसत्यं मे दार्धकालं सहोषितः ॥ उत वामां न जानासि प्लवत्तुहदइवाप्लवे ३ तस्मा
दनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वंसमर्छसि ॥ कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चनमाधव ४ ब्रूयादप्रतिरूपाण्यथामां वक्तुमर्हसि ॥ तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनंदन ५
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समंपरैः ॥ सर्वथानार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ६ अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ पश्य मे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निभाः
प्रजाः ७ अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनंतं सर्वमातरौ ॥ यदि मे सहसा कुद्वेस मे यातां शिले इव ८ अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ पश्यैतदंतरं बाह्वोर्महापरिधयोरिव ९

ताजस्मीतिशेषः १३ । १४ । १५ निमित्तानि महिषा रोहणवामनेत्रस्फुरणादीनि स्वप्नांते स्वप्ने जागरांते जागरे १६ । १७ । १८ अष्टीलाफलांतर्ग्रथिः सा च शास्त्रमले केवलं तुल्यमयी भवति १९ । २०
२१ । २२ । २३ इति उद्योगपर्वणी ० भा० भावदीपे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ तथोक्त इति समाधावत् तीव्रवेगं यथा स्यात्तथा १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ रोदसीत्यावाभूमी ७ । ८ । ९

२० । २१ । २२ । २३ संभाषे संकीर्णे १४ वैशसे विज्ञानवति १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भावमिति विवक्षया
त्वयास्वरूपं वक्तव्यमितीच्छया प्रागेव तस्य ज्ञातत्वात् १ वेदवेत्ति २ । ३ । ४ कुतस्तर्हि मां निंदितवानसीत्याशंक्याह जिज्ञासंत इति देवमानुषयोर्धर्मस्य पर्यायमिति संबंधः । देवधर्मस्य भा
विनः पुण्यपापफलस्य पर्यायं पर्यंतं देवज्ञादेः सकाशाज् जिज्ञासंतो ज्ञातुमिच्छंतोऽपि नाध्यवस्यंति न निश्चिन्वन्ति । कदाचिद्देवज्ञाद्युक्तावपि विस्वादर्शनात् । तथामानुषधर्मस्य पुरुषकारस्य
पर्यायं बलावलनिर्णयं इति पूर्ववत् । शूरस्यापि कदाचित् क्लीबत्वं दृष्टे रिति भावः ९ स एव धर्म एव संदिग्धं संदिग्धफलं ६ परिदृष्टानि कर्तव्यत्वेन निश्चितानि कार्याणि ७ सुनीतं सम्यगनुष्ठितम्
य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पुरुषम् ॥ हिमवांश्च समुद्रश्च वज्रीवा बलमिच्छयम् १० मयाऽभिपन्नं त्रायेरनुबलमास्थाय न त्रयः ॥ युद्धार्हं क्षत्रियान्सर्वान् पां
डवेष्वततायिनः ११ अधः पादतले नैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत १२ यथामया विनिर्जित्य राजानो वशागाः कृताः ॥
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् १३ विगाढे युधिसंवाधे त्वस्य सेमां जनार्दन ॥ परुषैराक्षिपसि किं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् १४ यथामतिब्रवीम्येतद्विद्धि
मामधिकंततः ॥ द्रष्टाऽसि युधिसंवाधे प्रवृत्तेशेऽहनि १५ मया प्रणुन्नान्मातंगान् त्रयिभ्यः सादिनस्तथा ॥ तथानरानभिकुद्धं निघ्नंतं क्षत्रियर्षभान् १६ द्रष्टामां
त्वं च लोकश्च विकर्षतं वरान्वरान् ॥ न मे सीदंति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः १७ सर्वलोकादभिकुद्धा न्नभयं विद्यते मम ॥ किंतु सौहृदमेवैतत्कृपयामधुमूदन ॥ स
र्वींस्ति तिक्षे संक्षेपान्मास्मनो भरतानशन १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि भीमसेनवाक्ये पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ॥ न चाक्षेपा न्नपांडित्यान्नक्रोधान्नविवक्षया १ वेदाहंतवमाहात्म्यमुत ते वेदयद्वलम् ॥ उत ते वेदक
र्माणिनत्वां परिभवाम्यहम् २ यथाचात्मनिकल्याणं संभावयसि पांडव ॥ सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ३ यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ॥
बंधुभिश्च सुहृद्भिश्च भीमत्वमसितादृशः ४ जिज्ञासंतो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ॥ पर्यायनाध्यवस्यंति देवमानुषयो र्जनाः ५ स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसि
द्धिषु ॥ विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ६ अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ॥ अन्यथा परिवर्तिते वेगा इव न भस्वतः ७ सुमंत्रितं सुनीतं च न्या
यतश्चोपपादितम् ॥ कृतं मानुष्यं कर्म देवेनापि विरुद्धयते ८ दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ॥ शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ९ यदन्यदिष्टभाव
स्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् ॥ तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् १०

विरुध्यते निष्फलं क्रियते ८ अकृतं भोगायानारब्धं कर्म पुण्यादिकमागमिदुःखं देवज्ञादिभिरुपादिष्टतयानिश्चितसद्भावं पौरुषेण विहन्यते । तेन काम्यकर्मणामपि फलवत्त्वमस्त्येवेति सिद्धं । यद्वा अ
कृतं कालस्वभावजं कर्म अनुभूयमानं शीतोष्णादितत्पौरुषेण प्रावरणादिसंपादनेन निवार्यत इत्यर्थः ९ यदन्यदिति दिष्टः फलभोगाय आज्ञप्तभावः सत्तायस्य तत्तदिष्टभावं प्रारब्धकर्मपंचम्यर्थेऽपी
प्रारब्धादन्यदित्यर्थः । पुरुषस्य पुरुषेण संचितं यत्स्वयंकृतं कर्म तस्मादनुपरोधो जन्मांतरे निरोधो नास्ति । तत्र ज्ञानेन प्रायश्चित्तेन वा संचितपापानां शूलक्षणं ज्ञापकं श्रुतिस्मृतिजातं विद्यते । 'क्षी
ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । धर्मेण पापमपनुदति । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि मम सात्कुरुते तथा' इति । भावः प्रारब्धकर्म । यद्वा अकृतात् देवात् शीतादेरन्यत्स्वयंकृतं देवं देहातः क-

रणसंतापहेतुः । तस्मादपि उपरोधोऽत्रैवनास्तियतस्तत्रापिलक्षणं चिकित्साविवेकहेतुः शास्त्रप्रवर्तते । सर्वेष्वपि पौरुषकर्तव्यमिति भावः १० एतदेवाहलोकस्येति कर्मणोऽन्यत्र पुरुषां विना
अन्यतएकस्माद्देवादेववृत्तिर्जीविकानास्ति । एवं बुद्धिः ईदृक्ज्ञानवान्सन्प्रवर्ततेतपुरुषकारं कुर्यात् । तथासति उभयान्वये देवपौरुषयोः संबंधे फलं भवति नान्यतरत इत्यर्थः ११ यइति यथा
कर्षकः कर्मकृत्वा देवानुकूल्यात्फलं लब्ध्वाऽपि न हृष्यति अनाकास्मिकत्वात्फलस्य । देवप्राप्तिकूल्यादलब्ध्वाऽपि न व्यथते अनुचितस्याकरणात् । तद्वदत्रापि ज्ञेयमित्याशयः १२ तं प्र
कृत्येयोजयतितत्रेति अनुमात्रावधारणं निश्चय इत्यर्थः 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इति कोशः लिङ्गव्यत्ययार्थः १३ प्रहीणरश्मिः निष्प्रमः (भावः प्रारब्धकर्म) अच्छेत्तप्राप्त्यात् १४ । १५
१६ ते कुरव इति संबंधः १७ अस्मिन्निति रथोपमो भीमः अश्वोपमोऽर्जुनः १८ अहमिति युद्धकामोऽप्यहं अर्जुनप्रीत्यै सारथ्यं करिष्यामीत्यर्थः १९ । २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये

लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पांडवान्यत्र कर्मणः ॥ एवं बुद्धिः प्रवर्तते तत्फलं स्यादुभयान्वये ११ य एवं कृतं बुद्धिः सकर्मस्वेव प्रवर्तते ॥ नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षम
श्रुते १२ तत्रेयमनुमात्रमेभीमसेन विवाक्षिता ॥ नैकांता सिद्धिर्कृतव्याश्रुभिः सहसंयुगे १३ नातिप्रहीणरश्मिः स्यात्तथाभावविपर्यये ॥ विषादमच्छेद्गुला
निवाऽप्येतमर्थं ब्रवीमि ते १४ श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पांडव ॥ यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थं महापयम् १५ शमं चेत्ते करिष्यंति ततोऽनंतं यशो मम ॥ भव
तां चरुतः कामस्तेषां च श्रेय उत मम् १६ ते चेदाभिनिवेक्ष्यंते नाभ्युपैष्यांति मे वचः ॥ कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति १७ अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः स
माहितः ॥ धूर्जुनेन धार्या स्याद्दोढव्य इतरो जनः १८ अहं हियंता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ॥ धनं जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये १९ तस्मादाशंकमानो
ऽहं वृकोदरमर्तितव ॥ गदतः क्लीबया वाचा ते जस्ते समदीदिपम् २० ॥ इति श्रीमहाभा० उ० प० भगवद्गीतान प० कृष्णवाक्ये सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥
॥ अर्जुन उवाच ॥ उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ॥ तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप १ नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ॥ लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दै
न्याद्वासमुपस्थितात् २ अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्य पराक्रमम् ॥ न चांतरेण कर्माणि पौरुषेण बलोदयः ३ तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव तत् ॥ न चैत
देवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किंचन ४ किंचैतन्मन्यसे कच्छ्रमस्माकमवसादकम् ॥ कुर्वंति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ५

भारतभावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७७ ॥ उक्तमिति १ दैन्याद्वा अस्मदीयात् २ पराक्रमं सर्वेषां रक्षणे यत्नं कर्माणि जीवन्भीजानि प्राक्तनानि तदभावात् दलद्वयादि
तार्थकृतोऽपि यत्नो निष्फल इति मत्वा शममेवेच्छसीत्यर्थः ३ मंत्रकारणमाह तदिदमिति न हि युद्धं न कामये इति यत्नव्याभाषितं तथा च न तथापि च न शब्दोऽप्यर्थे यद्यपि ममैतदनिष्टं तथापि
त्वया यद्भाषितं तत्तथैव भविष्यतीत्यर्थः । परंतु शमोऽपि तव नासाध्योऽस्तीत्याह न च इति ४ एतत्कच्छ्रं युद्धं संकटं मन्यसे ऽगीकरोषि अस्माकं कुरुपांडवानां शमां संभवाद्युद्धमिच्छसीत्याह कुर्वं
तीति येषां पुंसां फलोदयो नास्ति तेषां कर्माणि क्रियमाणान्यपि सामादीनि कुर्वंति कृष्णांति हिंसंति कृष्णसायाभित्यस्य स्वादिगणस्य स्वरूपं तनादित्वमस्यार्थं लेखकप्रमादजं वा । चतुर्थोपाय
साध्येतुरिषोसां त्वमपक्रियेत्यभियुक्तो केर्जीवनादृष्टाभावाद्दंडकसाध्येषु कुरुपुंसां त्वमयोगो दुष्कर इत्यर्थः ५

एवं जानन्नपि सामैव चेन्मन्यसे तत्राह संपाद्येति यत्कर्म सम्यक्संपाद्यमानं भवेत्तत्फलं स्यादिति संबंधः । प्रभो इत्यनेन असाध्यसाधनसामर्थ्यमस्य दर्शयति फलितमाह सइति ६ । ७ नि
रामयं कुशलं ८ कार्यतां औचित्यं कार्यकर्म ९ । १० शर्मेति कृष्णात्स्वस्य व्यवहारतो भेदान्मतभेदमुक्तात्स्वमाह विचार्यमाण इति गुरुः उपदेष्टा । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च तुरुत श्रोत्र
स्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिकुर्बन्ना पुराणमर्थ' इति श्रुतेरस्मन्मनसोपि मनस्त्वमतस्तवयः कामः स एवास्मात्कामस्य प्रवर्तक इति भावः । वस्तुतस्तु तवैव कामो युक्त इत्याह न स इत्यादिना
११ धर्मिष्ठं युद्धादिकं १२ हताश्रीः १३ समाहूतो यूतार्थः १४ निर्गतः निश्चयेन प्राप्तः कथंचक्यमपि मुख्याफलवती मृदुना साम्रा इतरेण युद्धेन १५ । १६ । १७ नाम निश्चितं संपादये
संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्मसफलं प्रभो ॥ स तथा कृष्णवर्तस्वयथा शर्म भवेत्परैः ६ पांडवानां कुरूणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ॥ सुराणामसुराणां च यथा वीरप्रजा
पतिः ७ कुरूणां पांडवानां च प्रतिपत्स्वनिरामयम् ॥ अस्मद्विमतमनुष्ठानं मन्येत वनदुष्करम् ८ एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ॥ गमनादेव मे वत्सं करिष्य
सि जनार्दन ९ चिकीर्षितमथान्यत्तेन स्मिन्वीरदुरात्मनि ॥ भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् १० शर्मतैः सहवानोऽस्तु तव वायञ्चिकीर्षितम् ॥ विचार्य
माणो यः कामस्तव कृष्णस नो गुरुः ॥ न स नार्हति दुष्टात्मा वधं स सुतवांधवः ११ येन धर्मसुते दृष्टान सा श्रीरुपमर्षिता ॥ यच्चाप्यपश्यतो पायं धर्मिष्ठं मधुमूदन ॥
१२ उपायेन नृशंसेन हतादुर्युतदेविना ॥ कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः १३ समाहूतो निवर्तते प्राणव्यागेऽप्युपस्थिते ॥ अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजि
तांस्तथा १४ वध्यतां मम वाष्णे यनिर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ न चैतदुद्धृतं कृष्णमित्रार्थं यञ्चिकीर्षसि ॥ क्रियाकथंच मुख्यास्यान्मृदुना चेतरेण वा १५ अथ वामन्य
से ज्यायान्वधस्तेषामनंतरम् ॥ तदेवाक्रियतामाशु न विचार्य मतस्त्वया १६ जानासि हियथेतेन द्रौपदीपापबुद्धिना ॥ परिक्रिष्टा स भामध्ये तच्च तस्योपमर्षितम्
१७ स नाम सम्यग्वर्तते पांडवेऽपि तिमाधव ॥ न मे संजायते बुद्धिर्वीजमुत्तमिवोषरे १८ तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पांडवानां हितं च यत् ॥ तथाऽऽशुकुरुवाष्णे ययन्नः
कार्यमनंतरम् १९ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतान पर्वणि अर्जुनवाक्येऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथाव
दसि पांडव ॥ पांडवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्येनिरामयम् १ सर्वं त्विदं ममायतं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्मणैवोपपादितम् २ ऋते वर्षा न्नकोंते
यजातु निवर्तयेत्फलम् ॥ तत्रैव पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्र कारितम् ३ तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं देवकारितम् ॥ तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ४ दैवे च
मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ अहं हितं करिष्यामि परं पुरुषकारतः ५ दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ सहिधर्मं च लोकं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ६

पुसम्यग्वर्ततेति बुद्धिर्मेन संजायते नोत्पद्यते १८ । १९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७८ ॥ एवमिति १ द्वयोः कर्मणोः
शमयुद्धयोर्मध्ये इदं अनामयं सर्वकृत्स्नं मम दूतस्यायतं अधीनं तथापि देवानुकूल्यमत्रापेक्षितमित्याह क्षेत्रमिति कर्मणा कर्षणेन वाप्यादिजलदानेन च शुद्धं मूदोषहीनं रसवद्द्राक्ष्यं च उपपादितं तत्तत्
कदाचिद्वर्षे विनाऽपि फलप्रदं भवेत् २ अत्र केवलं पौरुषस्यैव श्रैष्ठ्यं दृष्टमित्याह तत्रोति ३ एतदपि देवाधीनमेवेत्याह तत्र चापीति शोषणं वाप्यादेः सर्वथा दृष्ट्यभावे यथान फलनिष्पत्तिस्तद्वद्वै
वाभावेपीत्यर्थः ४ संयुक्तं आहितं लोककारणं लोकहितसाधनं ५ दैवं कर्म प्राक्तनं कर्म कर्तुं अन्यथा कर्तुं ६

७ पुरुषकाराच्छमोऽप्यत्रदुःसंपादइत्याह सहीते त्यागेनदानेन ८ सानुबंधःसपरिवारः नचेति एकोराज्यंत्यक्तुनेच्छतिपरोदातुनेच्छतीत्यर्थः ९ शासनंपंचग्रामान्देहीतितनवकव्यः
देन्यद्योतकत्वादितिभावः अफलत्वाच्चनैवंसवाच्यइत्याह उक्तमिति प्रयोजनंशमम् १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ अभिशंकसेमांशममनिच्छंतमिवमन्यसे १६ दिव्यंविधानंभूमा
रापहारार्थस्वर्गादेवानामवतरणम् १७ आशंसंभावयामि १८ कथमिति भीष्मेणपुनश्चर्मयाच्यमानोऽपिसहितं कथंनोक्तःअपितुल्यकउपदिष्टपवदुयोधनस्तथापिनगृहीतवानितिभावः

नहिसंतप्यतेतेनतथारूपेणकर्मणा ॥ तथापिबुद्धिपापिष्ठावर्धयंत्यस्यमंत्रिणः ७ शकुनिःसूतपुत्रश्चभ्रातादुःशासनस्तथा ॥ सहित्यागेनराज्यस्यनशमंसमुपै
ष्यति ८ अंतरेणवधंपार्थसानुबंधःसुयोधनः ॥ नचापिप्राणिपातेनत्यक्तुमिच्छतिधर्मराह ॥ याच्यमानश्चराज्यंसनप्रदास्यतिदुर्मतिः ९ नतुमन्येसतद्वा
च्योयद्युधिष्ठिरशासनम् ॥ उक्तंप्रयोजनंयत्तुधर्मराजेनभारत १० तथापापस्तुतत्सर्वेनकरिष्यतिकौरवः ॥ तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौलोकेवध्योभविष्यति ११
ममचापिसवध्योहिजगतश्चापिभारत ॥ येनकौमारकेयूयंसर्वेविप्रकृताःसदा १२ विप्रलुप्तंचवोराज्यंनृशंसेनदुरात्मना ॥ नचोपशा यतेपापःश्रियंदृष्ट्वायुधि
ष्ठिरे १३ असकृच्चाप्यहंतेनत्वत्कृतेपार्थभेदितः ॥ नमयातद्गृहीतंचपापंतस्यचिकीर्षितम् १४ जानासिहिमहाबाहोत्वमप्यस्यपरंमतम् ॥ प्रियंचिकीर्षमा
णंचधर्मराजस्यमामपि १५ संजानंस्तस्यचात्मानंममचैवपरंमतम् ॥ अजानन्निवमांस्मादर्जुनाद्याभिशंकसे १६ यच्चापिपरमंदिव्यंतच्चाप्यनुगतंत्वया ॥
विधानंविहितंपार्थकथंशर्मभवेत्परैः १७ यत्तुवाचामयाशक्यंकर्मणावापिपांडव ॥ करिष्येतदहंपार्थनत्वाशंसेशमंपरैः १८ कथंगोहरणेतुक्तोनेतच्छर्मंतथाहि
तम् ॥ याच्यमानोहिभीष्मेणसंवत्सरगतेध्वनि १९ तदैवतेपराभूतायदासंकलिपतास्त्वया ॥ लवशःक्षणशश्चापिनचतुष्टयःसुयोधनः २० सर्वथातुमयाकार्यं
धर्मराजस्यशासनम् ॥ विभाव्यंतस्यभूयश्चर्मपापंदुरात्मनः २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिश्रीकृष्णवाक्येऊनाशीतितमोऽध्यायः
॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ नकुलउवाच ॥ उक्तंबहुविधंवाक्यंधर्मराजेनमाधव ॥ धर्मज्ञेनवदान्येनश्रुतंचैवहितत्त्वया १ मतमाज्ञायराज्ञश्चभीमसेनेनमाध
व ॥ संशमोबाहुवीर्यंचख्यापितंमाधवात्मनः २ तथैवफाल्गुनेनापियदुक्तंतत्त्वयाश्रुतम् ॥ आत्मनश्चमतंवैरकथितंभवतासकृत् ३ सर्वमेतदतिक्रम्यश्रु
त्वापरमतंभवान् ॥ यत्प्राप्तकालंमन्येथास्तत्कुर्याःपुरुषोत्तम ४ तस्मिंस्तस्मिन्निमित्तेहिमतंभवतिकेशव ॥ प्राप्तकालंमनुष्येणक्षमंकार्यमरिदम ५

संवत्सरगतेगतसंवत्सरे १९ संकलिपताः वध्यत्वेननिश्चिताः लवशःक्षणशः लवशः क्षणःस्वीकारः राज्यलेखस्यस्वीकारेऽपिनसंतुष्टइत्यर्थः क्रमेणषष्ठ्यर्थेसप्तम्यर्थेचशस्त्रत्ययः २०
विभाव्यंविचारणीयम् २१ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीयेभारतभावदीपे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ उक्तमिति १ राज्ञोमतंआज्ञाय संशमःसम्यक्शमः ख्या
पितः हेमाधवमधुदेशज आत्मनःमतंआज्ञायबाहुवीर्यख्यापितं हेमाधवलक्ष्मणपिते २ । ३ । ४ तस्मिन्निति निमित्तभेदान्मतभेदोभवति कुलधुर्यस्ययुधिष्ठिरस्थमतं कुलोच्छेदोभानूदिति
केशाकर्षणक्रिष्टायाःप्रापद्यामतंशत्रवोनिर्मूलंउन्मूलनीयाइति तत्रकालानुरूपयत्क्षमंयोग्यतत्त्वयाकार्यमित्यर्थः ५

अनित्यानाशवतीमतिर्येषांते ६ नकेवलंव्यक्तिभेदान्मतभेदः किंतुव्यक्त्यैक्येऽपिअवस्थाभेदान्मतभेदोभवतीत्याह अन्यथेत्यादिना अदृश्येष्वाति अज्ञातवासकालेकथमनादृताश्चरिष्याम
इत्येवमनोरथआसीत् दृश्येषुइदानींमव्येषुअस्मासु कदाराज्यंप्राप्त्यामइत्यस्तीतिभावः ७ प्रणयआदरः ८ नव्ययेतदुद्धवेत् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ अर्थ
अन्यथाचितितोह्यर्थःपुनर्भवतिसोऽन्यथा ॥ अनित्यमतयोलोकेनराःपुरुषसत्तम ६ अन्यथाबुद्धयोह्यासन्नस्मासुवनवासिषु ॥ अदृश्येष्वन्यथाकृष्णदृश्ये
षुपुनरन्यथा ७ अस्माकमपिवाष्णेयवनेविचरतांतदा ॥ नतथाप्रणयोराज्येयथासंप्रतिवर्तते ८ निवृत्तवनवासान्नःश्रुत्वावीरसमागताः ॥ अक्षौहिण्योहिस
त्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ९ इमान्हिपुरुषव्याघ्रानर्चित्यबलपौरुषान् ॥ आतशस्त्रान्रणेदृष्ट्वानव्यथेदिहकःपुमान् १० सभवान्कुरुमध्येतंसात्वपूर्वभयोत्त
रम् ॥ ब्रूयाद्वाक्यंयथामंदोनव्यथेतसुयोधनः ११ युधिष्ठिरंभीमसेनंवीभत्सुंचापराजितम् ॥ सहदेवंचमांचैवत्वांचरामंचकेशव १२ सात्यकिंचमहावीर्यंवि
राटंचसहात्मजम् ॥ द्रुपदंचसहामात्यंचष्टष्टयुगंचमाधव १३ काशिराजंचविक्रांतंष्टष्टकेतुंचचेदिपम् ॥ मांसशोणितभृन्मर्त्यःप्रतियुध्येतकोयुधि १४ सभवान्
गमनादेवसाधयिष्यत्यमंशयम् ॥ इष्टमर्थमहाबाहोधर्मराजस्यकेवलम् १५ विदुरश्चैवभीष्मश्चद्रोणश्चसहबाह्लिकः ॥ श्रेयःसमर्थाविज्ञातुमुच्यमानास्त्वया
ऽनघ १६ तेचैनमनुनेष्यंतिष्टतरांजनाधिपम् ॥ तंचपापसमाचारंसहामात्यंसुयोधनम् १७ श्रोताचार्यस्यविदुरस्त्वंचवक्ताजनार्दन ॥ कमिवार्थनिवर्त
तंस्थापयेतांनवर्त्मनि १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिनकुलवाक्येअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ सहदेवउवाच ॥ यदेतत्कथितंरा
ज्ञाधर्मेषुसनातनः ॥ यथाचयुद्धमेवस्यात्तथाकार्यमरिदम १ यदिप्रशममिच्छेयुःकुरवःपांडवैःसह ॥ तथापियुद्धंदाशार्हयोजयेथाःसहैवतैः २ कथंनुदृष्ट्वा
पांचालीं तथाकृष्णसमागताम् ॥ अवधेनप्रशाम्येतममन्युःसुयोधने ३ यदिभीमार्जुनौकृष्णधर्मराजश्चधार्मिकः ॥ धर्ममुत्सृज्यतेनाहंयोद्धुमिच्छासिसंयु
गे ४ ॥ सात्यकिरुवाच ॥ सत्यमाहमहाबाहोसहदेवोमहामतिः ॥ दुर्योधनवधेशांतिस्तस्यकोपस्यमेभवेत् ५ नजानासियथादृष्ट्वाचीराजिनधरान्वने ॥ त
वापिमन्युरुहूतोदुःखितान्प्रेक्ष्यपांडवान् ६ तस्मान्माद्रीसुतःशूरोयदाहरणकर्कशः ॥ वचनंसर्वयोधानांतन्मतंपुरुषोत्तम ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं
वदतिवाक्यंतुयुयुधानेमहामतौ ॥ सुभीमःसिंहनादोऽभूद्योधानांतत्रसर्वशः ८ सर्वेहिसर्वशोवीरास्तद्वचःप्रत्यपूजन् ॥ साधुसाध्वितिज्ञेनेयंहर्षयंतोयुयुत्स
वः ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणि सहदेवसात्यकिवाक्येएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाधर्मार्थसहितंहितम् ॥ कृष्णादाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककिंशिता १

प्रयोजनं निवर्ततंश्रुतं १८ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीयेभारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ यदेतादिति १ । २ । ३ यदियद्यपिभीमादयोधार्मिकाःस्युः तथापिअहंधर्ममुत्सृ
ज्यतेनसहयोद्धुमिच्छामि ४ महाबाहोहंकृष्ण ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ राज्ञस्त्विति १

स्वसितायतमूर्धजा अतिकृष्णादीर्घाश्चकेशायास्याः २ । ३ । ४ भ्रंशमप्रधानं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० प्रतिसमासितुं प्रतिपक्षतयास्थातुं ११ कश्चनअर्थःशमोपायःशक्यःकर्तुमितिशेषः
 सुताद्रुपदराजस्यस्वसितायतमूर्धजा ॥ संपूज्यसहदेवंचसात्यकिंचमहारथम् २ भीमसेनंचसंशान्तं दृष्ट्वापरमदुर्मनाः ॥ अश्रुपूर्णक्षणावाक्यमुवाचेदंमनस्विनी
 ३ विदितंतेमहाबाहोधर्मज्ञमधुसूदन ॥ यथानिकृतिमास्थायभ्रंशिताःपांडवाःसुखात् ४ धृतराष्ट्रस्यपुत्रेणसामात्येनजनार्दन ॥ यथाचसंजयोराज्ञामंत्ररहसि
 श्रावितः ५ युधिष्ठिरस्यदाशार्हतच्चापिविदितंतव ॥ यथोक्तःसंजयश्चैवतच्चसर्वश्रुतंत्वया ६ पंचनस्तातदीयंतांग्रामादितिमहाद्युते ॥ अविस्थलंरुक्स्थलंमा
 कंदीवारणावतम् ७ अवसानंमहाबाहोकांचिदेकंचपंचमम् ॥ इतिदुर्योधनोवाच्यःसुहृदश्चास्यकेशव ८ नचापिह्यकरोद्वाक्यंश्रुत्वाकृष्णसुयोधनः ॥ युधिष्ठि
 रस्यदाशार्हश्रीमतःसंधिमिच्छतः ९ अप्रदानेनराज्यस्ययदिकृष्णसुयोधनः ॥ संधिमिच्छेन्नकर्तव्यंतत्रगत्वाकथंचन १० शक्यंतिहिमहाबाहोपांडवाःसंजयैः
 सह ॥ धार्तराष्ट्रबलंधोरंकुदं प्रतिसमासितुम् ११ नहिसाम्मानदानेनशक्योऽर्थस्तेषुकश्चन ॥ तस्मात्तेषुनकर्तव्याकृपातेमधुसूदन १२ साम्रादानेनवाकृष्ण
 येनशाम्यंतिशत्रवः ॥ योक्तव्यस्तेषुदंडःस्याज्जीवितंपरिरक्षता १३ तस्मात्तेषुमहादंडःक्षेप्तव्यःक्षिप्रमच्युत ॥ त्वयाचैवमहाबाहोपांडवैःसहसंजयैः १४ एत
 त्समर्थपार्थानांतवचैवयशस्करम् ॥ कियमाणंभवेत्कृष्णक्षत्रस्यचसुखावहम् १५ क्षत्रियेणहिहंतव्यःक्षत्रियोलोभमास्थितः ॥ अक्षत्रियोवादाशार्हस्वधर्ममनु
 तिष्ठता १६ अन्यत्रब्राह्मणात्तातसर्वपापेष्ववस्थितात् ॥ गुरुर्हिसर्ववर्णानांब्राह्मणःप्रसृताग्रभुक् १७ यथाऽवध्यवध्यमानेभवेदोषोजनार्दन ॥ सवध्यस्यावधे
 दृष्टइतिधर्मविदोविदुः १८ यथात्वांनस्पृशेदेषदोषःकृष्णतथाकुरु ॥ पांडवैःसहदाशार्हैःसंजयैश्चसैनिकैः १९ पुनरुक्तंचवक्ष्यामिविश्रंभेणजनार्दन ॥ कातु
 सीमंतिनीमाहकृष्णव्यामस्तिकेशव २० सुताद्रुपदराजस्यवेदिमध्यात्समुत्थिता ॥ धृष्टद्युम्नस्यभगिनीतवकृष्णप्रियासखी २१ आजमिदकुलंप्राप्तास्तनुषापां
 डोर्भहात्मनः ॥ महिषीपांडुपुत्राणांपंचैद्रसमवर्चसाम् २२ सुतामेपंचभिर्वीरैःपंचजातामहारथाः ॥ अभिमन्युर्यथाकृष्णतथातेतवधर्मतः २३ साऽहंकेशग्रहं
 प्राप्तापरिक्रिष्टासभागता ॥ पश्यतांपांडुपुत्राणांत्वयिजीवतिकेशव २४ जीवत्सुपांडुपुत्रेषुपंचालेष्वथवृष्णिषु ॥ दासीभूताऽसिपापानांसभामध्येव्यवस्थिता
 २५ निरमर्षेष्वचेष्टेषुप्रेक्षमाणेषुपांडुषु ॥ पाहिमामितिगोविंदमनसाचितितोऽसिमे २६ यत्रमांभगवान्राजाश्वशुरोवाक्यमब्रवीत् ॥ वरं वृणीष्वपांचालिवरा
 हांसिमतामम २७ अदासाःपांडवाःसंतुसरथाःसायुधाइति ॥ मयोक्तेयत्रनिर्मुक्तावनवासायकेशव २८ एवंविधानांदुःखानामभिज्ञोऽसिजनार्दन ॥ प्रायस्व
 पुंडरीकाक्षसमर्तृज्ञातिबांधवान् २९ नन्वहंकृष्णभीष्मस्यधृतराष्ट्रस्यचोभयोः ॥ स्नुषामवामिधर्मेणसाहंदासीकृताबलात् ३०

१२ । १२ । १३ समर्थयुक्तं १५ । १५ प्रसृतं प्रदत्तं चतुर्दशं चतस्य भोक्ता प्रसृताग्रभुक् पूज्य इत्यर्थः १० । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ । ३२ मृदुसंहारंवेणीरूपेणसमाहृतमपिमृदुं वृजिनाग्रंकुटिलाग्रंकेशवत्सूक्ष्माग्रंवा । 'वृजिनःकुटिलेऽन्यवत्'इतिविश्वः सुदर्शनंरमणीयं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९
 ४० हेभीमशत्रुभयंकरकृष्ण योऽयंभवान् ४१ । ४२ अत्युष्णंवाहि ४३ । ४४ रोटस्थतिरोदिष्यंति ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभार
 धिकपार्थस्यधनुष्मतांभीमसेनस्यधिग्वलम् ॥ यत्रदुर्योधनःकृष्णमुहूर्तमपिजीवति ३१ यदितेऽहमनुग्राह्यायदितेस्तिरुपामयि ॥ धार्तराष्ट्रेष्वैकोपःसर्वःकृ
 णविधीयताम् ३२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वाभृदुसंहारंवृजिनाग्रंसुदर्शनम् ॥ सुनीलमसितापांगीसर्वगंधाधिवासितम् ३३ सर्वलक्षणसंपन्नंमहाभुजग
 वर्चसम् ॥ केशपक्षंवरारोहागृह्यवामेनपाणिना ३४ पद्माक्षीपुंडरीकाक्षमुपेत्यगजगामिनी ॥ अश्रुपूर्णक्षणाकृष्णाकृष्णवचनमब्रवीत् ३५ अयंतेपुंडरीकाक्ष
 दुःशासनकरोद्धतः ॥ स्मर्तव्यःसर्वकायेषुपरेषांसंधिमिच्छता ३६ यदिभीमार्जुनौकृष्णरूपगौसंधिकामुक्ता ॥ पितामेयोत्स्यतेवृद्धःसहपुत्रैर्महारथैः ३७ पंच
 चैवमहाविर्याःपुत्रामेमधुसूदन ॥ अभिमन्युपुरस्कृत्ययोत्स्यंतेकुरुभिःसह ३८ दुःशासनभुजंश्यामंसंछिन्नंपांसुगुंठितम् ॥ यद्यहंतुनपश्यामिकाशांतिहृदय
 स्यमे ३९ त्रयोदशहिवर्षाणिप्रतीक्षंत्यागतानिमे ॥ विधायहृदयेमन्युंप्रदीप्तमिवपावकम् ४० विदीर्यतेमेहृदयंभीमवाक्शल्यपीडितम् ॥ योऽयमद्यमहाबा
 दुर्धर्ममेवानुपश्यति ४१ इत्युक्त्वावाष्प रुद्धेनकंठेनायतलोचना ॥ रुरोदकृष्णासोत्कंपंसस्वरंपाष्पगद्गदम् ४२ स्तनौपीनायतश्रोणीसहितावभिवर्षति ॥
 द्रवीभूतमिवात्युष्णमुंचतीवारिनेत्रजम् ४३ तामुवाचमहाबाहुःकेशवःपरिसात्वयन् ॥ अचिराद्भक्ष्यसेकृष्णरुदतीर्भरतस्त्रियः ४४ एवताभीरुरोत्स्यंतिनिहत
 ज्ञातिबांधवाः ॥ हतामित्राहतबलायेषांकुद्धाऽसेभामिनी ४५ अहंचतत्करिष्यामिभीमार्जुनयमैःसह ॥ युधिष्ठिरनियोगेनदैवाच्चविधिनिर्मितात् ४६ धार्तरा
 ष्ट्राःकालपक्वानचेच्छृण्वंतिमेवचः ॥ शेष्यंतेनिहताभूमौश्वसृगालादनीकृताः ४७ चलेद्विहिमवानशैलोमेदिनीशतथाफलेत् ॥ द्यौःपतेच्चसनक्षत्रानमेमोघंवचो
 भवेत् ४८ सत्यंतेप्रतिजानामिकृष्णवाष्पोनिगृह्यताम् ॥ हतामित्रानश्रियायुक्तानचिराद्भक्ष्यसेपतीन् ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्व
 णिद्रौपदीकृष्णसंवादेद्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ४३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ कुरूणामद्यसर्वेषांभवान्सुहृदनुत्तमः ॥ संबंधीदयितो नित्यमुभयोःपक्षयोरपि
 १ पांडवैर्धार्तराष्ट्राणांप्रतिपाद्यमनामयम् ॥ समर्थःप्रशमंचैवकर्तुमर्हसिकेशव २ त्वमितःपुंडरीकाक्षसुयोधनममर्षणम् ॥ शांत्यर्थंभ्रातरंब्रूयायत्तद्वाच्यमभि
 ब्रूहन् ३ त्वयाधर्मार्थयुक्तंचेदुक्तंशिवमनामयम् ॥ हितंनादास्यतेबालोदिष्टस्यवशमेप्यति ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ धर्म्यमस्माद्धितंचैवकुरूणायदनामयम् ॥
 एषयास्यामिराजानंधृतराष्ट्रमभीप्सया ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोव्यपेततमसिमूर्येविमलवद्गते ॥ भैत्रेमुहूर्तंसंप्राप्तेमृद्वर्चिषिदिवाकरे ६
 तमावदीपे द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ४३ ॥ कुरूणामिति १ प्रतिपाद्यं संपाद्यं अनामयं कुशलं २ । ३ । ४ यास्यामि तदेव कर्तुमिति शेषः अभीप्सया प्राप्नुमिच्छ
 या ५ विमलवद्गते निर्भलाकाशगे भैत्रेजन्मर्षाद्ब्रह्मवाराया दूतस्य हि स्वाभिलेनेव बलवत्त्वमित्यर्थः ६

कौमुदेकार्तिके रेवत्यां अर्जुनस्य फाल्गुनीजातस्वरेवतीमित्रताराभवतीति प्रसिद्धं ७।८।९।१० प्रतिज्ञाय अनुस्मृत्य ११।१२।१३।१४ आकाशगः सूर्यः आकाशमिव चेति पाठे जगमाका
 कौमुदेमासिरेवत्यां शरदंते हि मागमे ॥ स्फी तस्य सुखे काले कल्पः सत्ववर्तारः ७ मंगल्याः पुण्यनिर्घोषावाचः शृण्वंश्च सूचताः ॥ ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषी
 णामिव वासवः ८ कृत्वा पौर्वाहिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ उपतस्थे विवस्वतं पावकं च जनार्दनः ९ ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ॥ अग्निं प्रदक्षिणं
 कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः १० तत्प्रतिज्ञाय वचनं पांडवस्य जनार्दनः ॥ शिनेर्न सारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ११ रथ आरोप्य तां शंखश्चक्रं च गदया सह ॥
 उपासंगाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च १२ दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ॥ न च शत्रुवज्जेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा १३ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरः
 सराः ॥ प्रससुर्यो जयिष्यं तोरथं चक्रगदाभृतः १४ तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाशुगम् ॥ सूर्यचंद्रप्रकाशाभ्यां च काभ्यां समलंकृतम् १५ अर्धचंद्रैश्च चंद्रै
 श्च मत्स्यैः सप्तगपक्षिभिः ॥ पुष्पैश्च विविधैश्चित्रमणिरत्नैश्च सर्वशः १६ तरुणादित्यसंकाशं बृहंतं चारुदर्शनम् ॥ मणिहेमविचित्रांगं सुध्वजं सुपताकिनम् १७
 सूपस्करमनाष्टुष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ यशोघ्नं प्रत्यभिप्राणां यदूनं निदिवर्धनम् १८ वाजिभिः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥ स्नातैः संपादयामासुः संपन्नैः सर्व
 संपदा १९ महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ॥ सुवोषः पतंगेद्रेण ध्वजेन युयुजे रथः २० तं मे रुशिखरप्रख्यं मेघदुंदुभिनिःस्वनम् ॥ आरुरो हरथं शौरिर्वि
 मानमिव कामगम् २१ ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च रथोपेण नादयन् २२ व्यपोढाभस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत ॥ शिव
 श्वानुववौ वायुः प्रशांतमभवद्भजः २३ प्रदक्षिणानुलोमाश्च मंगल्यामृगपक्षिणः ॥ प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः २४ मंगल्यार्थप्रदैः शब्दैरन्ववर्तत सर्वशः ॥
 सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् २५ मंत्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ॥ प्रदक्षिणमुखो भूत्वा विधूमः समपद्यत २६ वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिष्टमोगयः क्रथः
 शुक्रनारदवाल्मीकामरुतः कुशिको भृगुः २७ देवब्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ॥ प्रदक्षिणमवर्तत स हि तावा सवानुजम् २८ एवमेतैर्भहाभागैर्महर्षिगणसाधु
 भिः ॥ पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति २९ तं प्रयांतमनुप्रायात्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौ च भीमाद्रीपुत्रौ च पांडवौ ३० चेकितानश्च विकीर्
 तोष्टुष्टकेतुश्च वेदिपः ॥ द्रुपदः काशिराजश्च शिखंडी च महारथः ३१ धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराट्केकयैः सह ॥ संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ३२ ततो
 ऽनुव्रज्य गोविंदं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ राज्ञां सकाशे युतिमानुवाचे दंवचस्तदा ३३ यो वै न कामात्रभयात्प्रलोभान्नार्थकारणात् ॥ अन्यायमनुवर्तत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ३४
 धर्मज्ञोऽपि युतिमान् प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ३५ तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ॥ संपरिव्रज्य कौंतेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ३६
 शतुल्यमित्यर्थः विशालत्वात् नक्षत्रोपमरत्नचित्त्वाच्च तदेवाह सूर्येति १५।१६।१७ सूपस्करं शोभनेरुपकरणैरुपेतं १८ संपादयामासुः सज्जीकृतवतः १९।२०।२१।२२।२३
 २४ मंगल्यार्थप्रदैः विजयीभवेत्यादि मंगलावहैः २५।२६।२७।२८।२९।३०।३१। संसाधनार्थं कार्यनिष्पत्त्यर्थं ३२।३३।३४।३५।३६

उयो. ५
अ०
॥८३॥
॥७७॥

१७।३८।३९।४०।४१ ऊढात् विवाहात् यद्वा । 'ऊढस्तंद्रितबालयोः' इति विश्वः बाल्यादित्यर्थः उभयत्रमावप्रधानो निर्देशः ४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०

युधिष्ठिर उवाच ॥ यासां बाल्यात्प्रभृत्य स्मान्पर्यवर्धयता बला ॥ उपवासतः शीलासदास्वस्त्ययने रता ३७ देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ॥ वत्सला
 प्रियपुत्राच प्रियाऽस्माकं जनार्दन ३८ सुयोधनभयाद्यानोऽत्रायता मित्रकर्शन ॥ महतो मृत्युसंवाधादुद्धरेन्नौरिवार्णवात् ३९ अस्मत्कृते च सततं ययादुःखानि
 माधव ॥ अनुभूतान्यदुःखार्हातां स्मृच्छेरनामयम् ४० भृशमाश्वासयेध्वेनां पुत्रशोकपरिहृताम् ॥ अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पांडवान् परिकीर्तयन् ४१ ऊढा
 त्प्रभृतिदुःखानि श्वशुराणामरिदम् ॥ निकारानतदर्शयन्ती दुःखमश्रुते ४२ अपि जातु सकालः स्यात्कृष्णदुःखविपर्ययः ॥ यदहं मातरं क्लिष्टां सुखं दद्यामरि
 दम् ४३ प्रव्रजंतोऽनुधावन्ती कृष्णां पुत्रगृद्धिनीम् ॥ रुदतीमुपहायैनामगच्छामवयं वनम् ४४ न नूनं म्रियते दुःखैसा चेज्जीवति केशव ॥ तथा पुत्राधिभिर्गाढमा
 त्ताह्वानं तं सत्कृत ४५ अभिवाद्याऽथ सा कृष्णत्वयामद्वचनादिभो ॥ धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ४६ भीष्मद्रोणं कृपंचैव महाराजं च बालिकम् ॥
 द्रौणिचसोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान् प्रति ४७ विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मंत्रधारिणम् ॥ अगाधबुद्धिर्मर्मज्ञं स्वजेथामधुसूदन ४८ इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधि
 स्थिरः ॥ अनुज्ञातो निवृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ४९ व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ५० यदस्माकं विभो वृत्तं पु
 रा वै मंत्रनिश्चये ॥ अर्धराज्यस्य गोविंद विदितं सर्वराजसु ५१ तच्चेह द्यादसंगेन सत्कृत्याऽनवमन्य च ॥ प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतोभयात् ५२ अतश्चे
 दन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ॥ अंतनूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते पांडवेन समहृष्य द्रुकोदरः ॥ मुहुर्मुहुः क्रोधव
 शात्प्रावेपत च पांडवः ५४ वेपमानश्च कौंतेयः प्राक्रोशन् महतो रवान् ॥ धनं जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ५५ तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपत धान्विनः ॥
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रे प्रसुसुबुः ५६ इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ॥ अनुज्ञातो निवृत्ते परिष्वज्य जनार्दनम् ५७ तेषुराजसु सर्वेषु निवृत्तेषु ज
 नार्दनः ॥ तूर्णमभ्यगमदृष्टः शैब्यसुग्रीववाहनः ५८ तेह या वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ॥ पंथानमाचे सुरिव ग्रसमाना इवांबरम् ५९ अथापश्यन् महाबाहुर्कवी
 नध्वनिकेशवः ॥ ब्राह्मणां श्रिया दीप्यमानान् स्थितानुभयतः पथि ६० सोऽवतीर्ष्य रथात् तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ॥ यथावृत्तानृषीन् सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ६१ क
 च्छिलोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ॥ ब्राह्मणानां त्रयोवर्णाः कच्चितिष्ठंति शासने ६२ तेभ्यः प्रयुज्यतां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ॥ भगवन्तः कसंसिद्धाः कावीथी
 भवतामिह ६३ किंवा कार्यं भगवतामहं किं करवाणि वः ॥ केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महतिलम् ६४ तमब्रवीज्जामदग्न्युपेत्य मधुसूदनम् ॥ परिष्वज्य च गोविंदं
 सुरासुरपतेः सखा ६५

६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रयातमिति १ । २ । ३ देवानिशकुनानि औत्पा
देवर्षयःपुण्यकृतोब्राह्मणाश्वबहुश्रुताः ॥ राजर्षयश्चदाशार्हमानयंतस्तपस्विनः ॥ देवासुरस्यद्रष्टारःपुराणस्यमहामते ६६ समेतंपार्थिवंक्षत्रंदिदृक्षंतश्चसर्व
तः ॥ सभासदश्चराजानस्त्वांचसत्यंजनार्दनम् ६७ एतन्महत्प्रेक्षणीयंद्रष्टुंगच्छामकेशव ॥ धर्मार्थसहितावाचःश्रोतुमिच्छाममाधव ६८ त्वयोच्यमानाःकुरु
पुराजमध्येपरंतप ॥ भीष्मद्रोणादयश्चैवविदुरश्चमहामतिः ६९ त्वंचयादवशादूलसभायांवैसमेष्यथ ॥ तववाक्यानिदिव्यानि तथातेषांचमाधव ७० श्रोतु
मिच्छामगोविंदसत्यानिचहितानिच ॥ आपृष्टोऽसिमहाबाहोपुनर्द्रक्ष्यामहेवयम् ७१ याह्यविघ्नेनवैवरिद्रक्ष्यामस्त्वासभागतम् ॥ आसीनमासनेदिव्येवलते
जःसमाहितम् ७२ ॥ इतिश्रीमहाभा० उ० प० भगवद्यानप० श्रीकृष्णप्रस्थानेव्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रयातंदेवकी
पुत्रंपरवीररुजोदश ॥ महारथामहाबाहुमन्वयुःशस्त्रपाणयः १ पदातीनांसहस्रंचसादिनांचपरंतप ॥ भोज्यंचविपुलंराजनप्रेष्याश्चशतशोपरे २ ॥ जनमेजय
उवाच ॥ कथंप्रयातोदाशाहोमहात्माधुसूदनः ॥ कानिवाव्रजतस्तस्यनिमित्तानिमहौजसः ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यप्रयाणेतान्यासन्नमित्तानिमहा
त्मनः ॥ तानिमेष्टुणुसर्वाणिदेवान्यौत्पातिकानिच ४ अनप्रेक्षानिनिर्घोषःसविद्युत्समजायत ॥ अन्वगेवचपर्जन्यःप्रावर्षाद्विघ्नेभृशम् ५ प्रत्यगूर्ध्वहानयःप्रा
ङ्मुखाःसिंधुसप्तमाः ॥ विपरीतादिशःसर्वानप्राज्ञायतकिंचन ६ प्राज्वलन्नग्नयोराजनपृथिवीसमकंपत ॥ उदपानाश्चकुंभाश्चप्रासिंचनशतशोजलम् ७ तमः
संवृतमप्यासीत्सर्वजगदिदंतथा ॥ नदिशोनादिशोराजनप्रज्ञायंतस्मरेणुना ८ प्रादुरासीन्महाच्छब्दःखेशरीरंनट्यते ॥ सर्वेपुराजन्देषुतदद्भुतमिवाभवत्
९ प्रामश्चाद्वास्तिनपुरंवातोदक्षिणपश्चिमः ॥ आरुजनगणशोवृक्षान्परुषोऽशानिनिःस्वनः १० यत्रयत्रचवाष्ण्योवर्ततेपथिभारत ॥ तत्रतत्रसुखोवायुःसर्व
चासीत्प्रदक्षिणम् ११ ववर्षपुष्पवर्षंचकमलानिचभूरिशः ॥ समश्चपंथानिर्दुखोव्यपेतकुशकंदकः १२ संस्तुतोब्राह्मणैर्गोभिस्तत्रतत्रसहस्रशः ॥ अर्च्यतेमधु
पर्केश्वसुभिश्चवसुप्रदः १३ तंकिरंतिमहात्मानंवन्यैःपुष्पैःसुगंधिभिः ॥ स्त्रियःपथिसमागम्यसर्वभूतहितेरतम् १४ सशालिभवनरम्यसर्वस्यसमाचितम् ॥
सुखंपरमधर्मिष्ठमभ्यगाद्भरतर्षभ १५ पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतोषणान् ॥ पुराणिचव्यतिक्रामन्नाश्राणिविविधानिच १६ नित्यंहृष्टाःसुमनसोभारतै
रभिरक्षिताः ॥ नोद्विग्नाःपरचक्राणाव्यसनानामक्रोविदाः १७ उपप्लव्यादथागम्यजनाःपुरनिवासिनः ॥ पथ्यतिष्ठंतसहिताविष्वक्सेनदिदृक्षया १८ तेतुसर्वे
समायांतमाग्निमिदमिवप्रभुम् ॥ अर्चयामासुरर्चाहंदेशातिथिमुपस्थितम् १९ वृकस्थलंसमासाद्यकेशवःपरवीरहा ॥ प्रकीर्णरश्मावादित्येव्योभिर्वैलोहितायति २०
तिकानिशकुनानि ४ । ५ प्रत्यक्प्रतीपंलुहुःप्रवाहंकृतवत्यः ६ । ७ । ८ । खेशरीरंछायापुरुषशरीरं ९ दक्षिणपश्चिमःनिर्ऋतिदेशः १० औत्पातिकान्युक्तादेवान्याह यत्रयत्रेति ११
१२ । १३ । १४ भवन्तिअस्मिन्नितिमवनंक्षेत्रं १५ । १६ । १७ उपप्लव्यात्ग्रामात् १८ । १९ । २०

उद्यो.
अ०
॥८४॥

॥७८॥

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ तथादूतैरिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७
अवतीर्यरथातूर्णकृत्वाशौचंयथाविधि ॥ रथमोचनमादिश्यसंध्यामुपविवेशह २१ दारुकोपिहयान्मुक्त्वापरिचर्यचशास्त्रतः ॥ मुमोचसर्वयोक्तादिमुक्त्वाचैतान
वासृजत् २२ अभ्यतीत्यतुतत्सर्वमुवाचमधुसूदनः ॥ युधिष्ठिरस्यकार्यार्थमिहवत्स्यामहेक्षपाम् २३ तस्यतन्मतमाज्ञायचकुरावसथंनराः ॥ क्षणेनचात्रपा
नानिगुणवंतिसमार्जयन् २४ तस्मिन्ग्रामेप्रधानास्तुयआसन्ब्राह्मणानृप ॥ आर्याःकुलीनाहोमंतोब्राह्मणैर्वृत्तिमनुष्ठिताः २५ तेऽभिगम्यमहात्मानंहृषीकेशम
रिंदमम् ॥ पूजांचकुर्यथान्यायमाशीर्मंगलसंयुताम् २६ तेपूजयित्वादाशार्हसर्वलोकेषुपूजितम् ॥ न्यवेदयंतवेश्मानिरत्नवंतिमहात्मने २७ तान्प्रभुःकृत
मित्युक्त्वास्तुत्यचयथार्हतः ॥ अभ्येत्यचैषांवेश्मानिपुनरायात्सहैवतैः २८ सुमृष्टंभोजयित्वाचब्राह्मणांस्तत्रकेशवः ॥ भुक्त्वाचसहतैःसर्वैरवसतांक्षपांसुखम् ॥
२९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिश्रीकृष्णप्रयाणेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथादूतैःसमाज्ञायप्रयातंम
धुसूदनम् ॥ घृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वामहाभुजम् १ द्रोणंचसंजयंचैवविदुरंचमहामतिम् ॥ दुर्योधनंसहामात्यंहृष्टरोमाऽब्रवीदिदम् २ अद्भुतंमहदाश्च
र्यश्रूयतेकुरुनंदन ॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चकथयंतिगृहेगृहे ३ सत्कृत्याचक्षतेचान्येतथैवान्येसमागताः ॥ पृथग्वादाश्चवर्ततेचत्वरेषुसमासुच ४ उपायास्य
तिदाशार्हःपांडवार्थेपराक्रमी ॥ सनोमान्यश्चपूज्यश्चसर्वथामधुसूदनः ५ तस्मिन्हियात्रालोकस्यभूतानामीश्वरोहिंसः ॥ तस्मिन्धृतिश्चवीर्यंचप्रज्ञाचौजश्च
माधवे ६ समान्यतानरश्रेष्ठःसाहधर्मःसनातनः ॥ पूजितोहिसुखायस्यादसुखःस्यादपूजितः ७ सचेत्तुष्यतिदाशार्हउपचारैरिंदमः ॥ कृष्णात्सर्वानभिप्रा
यान्प्राप्स्यामःसर्वराजसु ८ तस्यपूजार्थमद्यैवसंविधत्स्वपरंतप ॥ सभाःपथिवेधीयंतांसर्वकामसमन्विताः ९ यथाप्रीतिर्महाबाहोत्वयिजायेततस्यवै ॥ तथा
कुरुष्वगांधारेकथंवाभीष्ममन्यसे १० ततोभीष्मादयःसर्वेघृतराष्ट्रंजनाधिपम् ॥ ऊचुःपरममित्येवंपूजयंतोऽस्यतद्वचः ११ तेषामनुमतंज्ञात्वा राजादुर्योधनस्त
दा ॥ सभावास्तूनिरम्याणिप्रदेष्टुमुपचक्रमे १२ ततोदेशेषुदेशेषुरमणीयेषुभागशः ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णाःसभाश्चकुरनेकशः १३ आसनानिविचित्राणियुतानि
विविधैर्गुणैः ॥ स्त्रियोगंधानलंकारान्सूक्ष्माणिवसनानिच १४ गुणवंत्यन्नपानानिभोज्यानिविविधानिच ॥ माल्यानिचसुगंधीनितानिराजाददौततः १५
विशेषतश्चवासार्थंसभाग्रामेवृकस्थले ॥ विदधेकौरवोराजाबहुरत्नांमनोरमाम् १६ एतद्विधायवैसर्वदेवार्हमतिमानुषम् ॥ आचख्यौघृतराष्ट्रायराजादुर्योधन
स्तदा १७ ताःसभाःकेशवःसर्वारत्नानिविविधानिच ॥ असमीक्ष्यैवदाशार्हउपायात्कुरुसन्नतत् १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिमार्गे
समानिर्माणेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

अभिप्रायान्मनोरथान् ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥

उपप्लव्यादिति १ । २ प्रपितामहः पितामहस्यब्रह्मणोऽपि पिता ३ । ४ । ५ । ६ ईषालांगलदंडस्तस्तदशदंतान् अष्टौ अनुचराः यस्य गजस्य ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४
 ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ उपप्लव्यादिहक्षतरुपायातोजनार्दनः ॥ वृक्षस्थले निवसति सच प्रातरिहैष्यति १ आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ॥ महामना
 महावीर्यो महासत्वो जनार्दनः २ स्फीतस्य वृष्णि राष्ट्रस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ॥ त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ३ वृष्ण्यंधकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामु
 पासते ॥ आदित्यावसवोरुद्रायथा बुद्धिं बृहस्पतेः ४ तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ॥ प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञतां मे कथयतः शृणु ५ एकवर्णैः सुकृतांगैर्वा
 हिजातैर्हयोत्तमैः ॥ चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मानदास्यामि षोडश ६ नित्यप्रभित्रान्मातंगानीषादंतान् प्रहारिणः ॥ अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव
 ७ दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ॥ शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपितावताम् ८ आविकंच सुखस्पर्शं पार्वतीयेरुपाहृतम् ॥ तदप्यस्मै प्रदास्या
 मिसहस्राणि दशाष्टच ९ अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ॥ तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदहं तिकेशवः १० दिवारात्रौ च भाव्येषु ते जाविमलोमणिः ॥
 तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशवः ११ एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ॥ यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् १२ यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पु
 रुषाश्च ते ॥ ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा १३ मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ॥ प्रत्युद्यास्यंति दाशार्हैरथैर्मृष्टैः खलं कृताः १४ खलं कृताश्च क
 ल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ॥ वारमुख्यामहाभागं प्रत्युद्यास्यंति केशवम् १५ नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यंति जनार्दनम् ॥ द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यं
 त्यनाहृताः १६ सस्त्रीपुरुषबालंच नगरं मधुसूदनम् ॥ उदीक्षतां महात्मानं भानुमंतं मिव प्रजाः १७ महाध्वजपताकाश्चक्रियंतां सर्वतोदिशः ॥ जलावसिक्तो वि
 रजाः पंथास्तस्येति चान्वशात् १८ दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ॥ तदद्यक्रियतां क्षिप्रं सुसंभृष्टमलंकृतम् १९ एतद्विरुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभि
 तम् ॥ शिवंचरमणीयंच सर्वतुमुहाधनम् २० सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ॥ यद्यदहंति वाष्ण्यस्तत्तद्देयमसंशयम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो
 गपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि घृतराष्ट्रवाक्ये षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ राजन् बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ॥ संभावि
 तश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत १ यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमेव यसि स्थितः ॥ शास्त्राद्वासुप्रतर्काद्वासुस्थिरः स्थविरो ह्यसि २ लेखाशशिनिभाः सूर्यमहोर्भिरिव सा
 गरे ॥ धर्मस्त्वयितथाराज त्रितिव्यवसिताः प्रजाः ३ सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ॥ गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सर्वाधवः ४ आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा
 बाल्याद्बहुनीनशः ॥ राजन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चैव सुप्रियान् ५ यत्त्वमिच्छसि कृष्णाय राज त्रितयवहु ॥ एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ६ न तु त्वं
 धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ॥ एतद्विस्मिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालम्बे ७ १५ । १६ । १७ । १८ । १९ सर्वतु सर्वं कृतवो युगपदस्मिन् संतीति तथा २० । २१ ॥ इ० उ०
 नी० भा० भा० षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ ध ॥ ॥ राजत्रिति १ । २ । ३ भावितः कृष्टः ४ मानिनीनशः हेतुमणिश्च मानां प्राप्नुहि ५ । ६ । ७

माया इन्द्रजालं छद्मवंचनं ८ । ९ विभेत्स्यसि शल्यवत्पृथक्करिष्यसि १० । ११ वेदवेदि १२ नैवेक्ष्यति नैवांगीकरिष्यति १३ आतिथ्यं शमरूपं १४ उपाकुरु अर्पय १५ । १६ । १७ ॥ इ० उ०
 नी० भा० भा० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ यदाहेति असंहार्यः हर्तुमशक्यः १ । २ देशदति यद्यपि केशवोऽर्चामर्हत्येव तथाऽपि अर्चायां देशः कालश्चायुक्त इत्यर्थः तदेवाह मंस्यतीति
 मायेषास्त्यमेवैतच्छब्देन दूरिदक्षिण ॥ जानामित्वन्मतं राजन् गूढं बाह्येन कर्मणा ८ पंचपंचैवालिप्स्यंति ग्रामकान्पांडवानृप ॥ नचदित्ससितेभ्यस्तांस्तच्छ
 मंनकरिष्यसि ९ अर्थेन तु महाबाहुं वाष्ण्यं त्वं जिहोषसि ॥ अनेन चाप्युपायेन पांडवेभ्यो विभेत्स्यसि १० नचवित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ॥ अन्यो धनं
 जयात्कर्तुमेतत्तत्त्वब्रवीमि ते ११ वेदकृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्यदृढभक्तिताम् ॥ अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनं जयम् १२ अन्यत्कुंभादपां पूणोदन्य
 त्पादावसेचनात् ॥ अन्यत्कुशलसंप्रश्रात्रैवेक्ष्यति जनार्दनः १३ यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ॥ तदस्मै क्रियतां राजन् मानार्होऽसौ जनार्दनः १४
 आशंसमानः कल्याणं कुरु नभ्योतिकेशवः ॥ येनैव राजत्र्येण तदेवास्मा उपकुरु १५ शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ॥ पांडवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं
 कुरु १६ पितासिराजन् पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ॥ वर्तस्व पितृवते पुत्रवर्तते ते हि पुत्रवत् १७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि विदुरवाक्ये स
 प्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमच्युते ॥ अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान् प्रतिजनार्दनः १ यत्तत्सत्कारसंयुक्तं
 देयं वसुजनार्दने ॥ अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन २ देशः कालस्तथाऽयुक्तो न हि नार्हति केशवः ॥ मंस्यत्यधोक्षजो राजन् मया दर्चति मामिति ३ अवमान
 श्वयत्रस्यात्क्षत्रियस्य विशापते ॥ न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चितामतिः ४ सहिष्यतमो लोके कृष्णः पृथुलोचनः ॥ त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वं
 था ५ न तु तस्मै प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ॥ विग्रहः समुपारब्धो न हि शम्यत्यविग्रहात् ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ॥
 वैचित्रवीर्यराजानमिदं वचनमब्रवीत् ७ सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न कुद्वेद्येत जनार्दनः ॥ नालमेनमवज्ञातुं नावज्ञेयो हि केशवः ८ यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां
 गतम् ॥ सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ९ सयद्व्यान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशंकया ॥ वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशम्य पांडवैः १० धर्ममर्थं च वर्मा
 त्माधुर्ववक्ता जनार्दनः ॥ तस्मिन्वाच्याः प्रियावाचो भवता वांधवैः सह ११ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ न पर्यायोऽस्ति यद्राजन् श्रियं निष्केवलामहम् ॥ तैः सह मामु
 पाश्रीयां यावज्जीवं पितामह १२ इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ॥ परायणं पांडवानां नियच्छामि जनार्दनम् १३ तस्मिन्बद्धे भविष्यंति वृष्ण्यः पृथिवी
 तथा ॥ पांडवाश्च विधेयामे सच प्रातरिहैष्यति १४ अत्रोपायान्यथा सम्यङ्न बुद्धयेत जनार्दनः ॥ नचापायो भवेत्कश्चित्द्रवान्प्रब्रवीतु मे १५

३ । ४ । ५ कार्यगतिः कर्तव्यरीतिः अविग्रहात् आतिथ्यमात्रेण ६ । ७ नालं न पर्याप्तोऽस्ति ८ । ९ तीर्थेन अवतरणवत्तन्ना संशम्य शांतिं भव १० । ११ पर्यायः प्रकारांतरं निष्केवलं कृत्स्नां
 पांडवान्यथा दासवद्भासयेयं तथा प्रकारो नास्तीत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ ।

१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३॥ इ०३०५०नी०भा०भा०अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ प्रातरिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धोरं कृष्णाभिसंहितम् ॥ धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाऽभवत् १६ ततो दुर्योधनमिमं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ॥
 मैवं वोचः प्रजापालनेषधर्मः सनातनः १७ दूतश्च हि हृषीकेशः संबंधी च प्रियश्चनः ॥ अपापः कौरवे येषु सकथं बंधमर्हति १८ ॥ भीष्म उवाच ॥ परीतस्तव पु
 त्रोऽयं धृतराष्ट्रसुमंदर्धी ॥ वृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनैः १९ इममुत्पथिवर्तंतं पापं पापानुबंधिनम् ॥ वाक्यानि सुहृदां हि त्वात्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥
 २० कृष्णमक्लिष्टकर्मणि मासाद्यायं सुदुर्मतिः ॥ तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति २१ पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ॥ नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः
 श्रोतुं वाचः कथंचन २२ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ॥ उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
 भगवद्वाचनपर्वणि दुर्योधनवाक्ये अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमान्दिकम् ॥
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति १ तं प्रयांतं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम् ॥ पर्यवर्तते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः २ धार्तराष्ट्रास्तमायां तं प्रत्युज्जग्मुः स्व
 लंकृताः ॥ दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ३ पौराश्वबहुलाराज नृहृषीकेशं दिदृक्षुः ॥ यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथा परे ४ सर्वे पथिसमागम्य भीष्मेणा
 क्लिष्टकर्मणा ॥ द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्चैतैर्वृतो नगरं ययौ ५ कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ॥ बभूव राजमार्गं श्वबहुरत्नसमाचितः ६ न च काश्चिद्गृहरोजस्त
 दाऽसीद्भरतर्षभ ॥ न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवादिदृक्षया ७ राजमार्गे न रास्तास्मिन् संस्तुवंत्यवनिगताः ॥ तस्मिन्काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने ८ आवृतानि
 वरस्त्रीभिर्गृहाणिसुमहांत्यपि ॥ प्रचलंती वभारेण दृश्यंते स्म महीतले ९ तथा च गतिमंतस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ॥ प्रनष्टगतयोऽभूव न राजमार्गे न रैर्वृते १० स
 गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ॥ पांडुरं पुंडरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ११ तिस्रः कक्ष्याव्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ॥ वैचित्रवीर्यराजानमभ्यग
 च्छदरिदमः १२ अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन् महायशः १३ कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ॥ आस
 नेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयंतो जनार्दनम् १४ ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ॥ समीपं पूजयामास बाष्पण्यो वाग्भिरंजसा १५ तेषु धर्मानुपूर्वीतां प्रयुज्य
 मधुसूदनः ॥ यथावयः समीयाय राजभिः सह माधवः १६ अथ द्रोणं सबाह्लीकं सपुत्रं च यशस्विनम् ॥ कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः १७ तत्रासीद्दूर्जितं
 मृष्टं कंचनं महादासनम् ॥ शासनादृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविश दच्युतः १८ अथ गामधुपकं चाप्युदकं च जनार्दने ॥ उपजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः १९
 कृतातिथ्यस्तु गोविंदः सर्वान्परिहसन्कुरु ॥ आस्ते सांबंधिकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः २०

१२।१४।१५।१६।१७ मृष्टं शोषितम् १८।१९ परिहसन् नर्मकुर्वन् सांबंधिकं धनं जयादिसंबंधं हेतुकं व्यवहारम् २०

पूजितः स्तुतः ११।१२।१३।१४।१५।१६ विदुरः पांडवानां विचेष्टितं तस्य तं कृष्णं प्रति जपच्छदित्यन्वयः सार्धं श्लोक एकं वाक्यं अपृच्छादिति पूर्वस्मादनुकृत्यते प्रीयमाणस्येत्यादिषष्ठ्यो
 सोर्चिनो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशः ॥ राजानं समनुज्ञाप्य निरक्राम दरिदमः २१ तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ॥ विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माध
 वः २२ विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ॥ अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् २३ यामे प्रीतिः पुष्कराक्षत्वदर्शनसमुद्भवा ॥ सा किमाख्यायते तुभ्य
 मंतरात्माऽसिदेहिनाम् २४ कृतातिथ्यं तु गोविंदं विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ कुशलं पांडुपुत्राणामपृच्छन् मधुसूदनम् २५ प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिसत्तमः ॥
 धर्मार्थनित्यस्य सतोगतरोषस्य धीमतः २६ तस्य सर्वसंविस्तारं पांडवानां विचेष्टितम् ॥ क्षत्रराचष्टदाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उ
 द्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि धृतराष्ट्रगृहप्रवेशपूर्वकं श्रीकृष्णस्य विदुरगृहप्रवेशे एकोन नवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथोपगम्य
 विदुरमपराह्णे जनार्दनः ॥ पितृष्वसारं सपृथामभ्यगच्छदरिदमः १ साहृद्वा कृष्णमायां तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ॥ कंठे गृहीत्वा प्राक्रोशत् स्मरंती तनयान् पृथा २ तेषां
 सत्त्ववतां मध्ये गोविंदं सहचारिणम् ॥ चिरस्य दृष्ट्वा बाष्पण्यं बाष्पमाहारयत् पृथा ३ साऽब्रवीत् कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधांपतिम् ॥ बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशु
 ष्यता ४ ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ निकृत्या भ्रंशिताराज्याज्जनार्हानिर्जनंगताः ५ विनीतक्रोधहर्षाश्च
 ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्थारुदतीमपहाय माम् ६ अहर्षुश्च वनं यातः समूलं हृदयं मम ॥ अतदर्हामहात्मानः कथं केशव पांडवाः ७ ऊर्ध्वमहाव
 नेता तसिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ बालाविहीनाः पित्राते मया सततलालिताः ८ अपश्यंतश्च पितरौ कथमूषुर्भहावने ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्मृदंगैर्वेणुनिःस्वनैः ९ पां
 डवाः समबोध्यंत बाल्यात्प्रभृतिकेशव ॥ ये स्म वारणशब्देन हयानां हेपितेन च १० रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यंत तदा गृहे ॥ शंखभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादि
 ना ११ पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ वस्त्रैरत्नैरलंकारैः पूजयंतो द्विजन्मनः १२ गीर्भिर्भगलयुक्ता भेर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ अर्चितैरर्चनार्है
 श्वस्तुवद्भिरभिनंदिताः १३ प्रासादाग्रेष्वबोध्यंत रां कवाजिनशायिनः ॥ कूरंचनिनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने १४ न स्मोपयांति निद्रांति न तदर्हानां जनार्दन ॥
 भेरीमृदंगनिनदैः शंखवेणुनिःस्वनैः १५ स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ वंदिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् १६ महावनेष्वबोध्यंत श्वापदानां
 रुतेन च ॥ ह्रीमान्सत्यधृतिर्दातो भूतानामनुकंपिता १७ कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्मानुवर्तते ॥ अंबरीषस्य मां धातुर्ययातेर्न दुषस्य च १८ भरतस्य दिली
 पस्य शिवेरौ शीनरस्य च ॥ राजर्षीणां पुराणानां धुरंधते दुरुद्धहाम् १९ शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापियो भवेत् २०
 द्वितीयार्थः १७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये एकोन नवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ अथेति १।२।३।४।५ प्रियं राज्यादि सुखं मोगोत्थ आल्लाहः
 ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ धुरंधारं १९।२०

उयो. ५
अ०
॥९०॥

म.भा.टी.
॥८९॥

प्रियोदशोदर्शनयस्य दशोदिश्राद्धकर्मवायस्य २१ सामर्पत्वादेवपांडवः पांडुरेवपांडवः स्वार्थे तद्धितः यद्वापांडवः पांडुपुत्रः । 'पांडुः कुंतीपतौ सिते' इति विश्वः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजांबूनदप्रभः ॥ श्रेष्ठः कुरुपुसर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ॥ प्रियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्णयुधिष्ठिरः २१ यः सनागायुतप्राणो वातरं हामहाबलः ॥
सामर्पः पांडवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः २२ कीचकस्य तु सजातेर्यो हंता मधुसूदन ॥ शूरः क्रोधवशानां च हिडिंबस्य बकस्य च २३ पराक्रमेश क्रसमो मातरि श्व
समो बले ॥ महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतांवरः २४ क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ॥ जितात्मा पांडवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने २५ तेजोराशिं महात्मा
नंवरिष्ठममिताजसम् ॥ भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन २६ तं माचक्ष्ववाष्णेयकथमद्य त्रकोदरः ॥ आस्ते परिषवाहुः समध्यमः पांडवो बली २७ अर्जुने
नार्जुनो यः स कृष्णबाहुः सहस्रिणा ॥ द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव २८ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचबाणशतानियः ॥ इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पांडवः ॥
२९ तेजसाऽऽदित्य सदृशो महर्षि सदृशो दमे ॥ क्षमया पृथिवी तुल्यो महेंद्रसमविक्रमः ३० आधिराज्यं महदीप्तं प्रथितं मधुसूदन ॥ आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वरा
जसु ३१ यस्य बाहुबलं सर्वेषां डवाः पर्युपासते ॥ स सर्वराथिनां श्रेष्ठः पांडवः सत्यविक्रमः ३२ यंगत्वाऽभिमुखः संख्येन जीवन्काश्चिदाव्रजेत् ॥ योजेता सर्वभूताना
मजे योजिष्णुरच्युत ३३ योपाश्रयः पांडवानां देवानां भिववा सवः ॥ स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनं जयः ३४ दयावान्सर्वभूते पुहो निषेवो महास्त्रवित् ॥ मृदुश्च
सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ३५ सहदेवो महेश्वासः शूरः समिति शोभनः ॥ भ्रातृणां कृष्णशुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलयुवा ३६ सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ॥
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयंति महात्मनः ३७ ज्येष्ठोपचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ॥ शुश्रूषुं मम वाष्णेयमाद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ३८ सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पा
डवः ॥ भ्रातृणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ३९ चित्रयोधी च न कुलो महेश्वासो महाबलः ॥ कञ्चित्सकुशली कृष्णवत्सो मम सुखैधितः ४० सुखोचितमदुःखा
हं सुकुमारं महारथम् ॥ अपि जातु महाबाहो पश्येयं न कुलं पुनः ४१ पक्ष्मसंपातजे कालेन कुलेन विना कृता ॥ नलभामिष्टति वीरसाय जीवामि पश्य माम् ४२ सर्वैः
पुत्रैः प्रियतराद्रौ पदी मे जनार्दन ॥ कुलीनारूपसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ४३ पुत्रलोकात्पतिलोकां वृण्वानासत्यवादिनी ॥ प्रियान् पुत्रान्परित्यज्य पांडवान नुरु
ध्यते ४४ महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ॥ ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ४५ पतिभिः पंचभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ॥ उपपन्ना महेश्वासे
द्रौपदी दुःखभागिनी ४६ चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ॥ पुत्रादिभिः परित्युनां द्रौपदी सत्यवादिनीम् ४७ ननूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ॥
द्रौपदी चेत्तथा वृत्तानां श्रुते सुखमव्ययम् ४८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ज्येष्ठोपचायिनं ज्येष्ठानां भाववृद्धिकरं ३८ । ३९ । ४० । ४१ पक्ष्मणोः संपातजे निमेषमात्रे इत्यर्थः ४२ । ४३ पुत्रलोकात्पुत्रस
न्निकर्षत्यक्त्वा पतिलोकां पतिसन्निधिं वृण्वाना ४४ । ४५ । ४६ । ४७ तथा वृत्तापुण्यशीला ४८

॥८९॥

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ कञ्चिदितिकाका सुखावहत्वं नास्तीति व्यज्यते एषां मत्पुत्रमर्त्रीदीनां ५६ नकुशलं मरणं ५७ । ५८ अवरोधः राज्याप्रदानरूपोऽपि निरोधः ५९ य
दिसुखं पुण्यक्षयरूपं अर्थाद्दुःखं पापक्षयरूपं तर्हि दुःखात्पापक्षयहेतोस्तत्सुखं नः अस्माकं स्यात् तथा च नवयंदुःखाद्द्वयं प्राप्तुमर्हत्यर्थः ६० अस्मात् भाविनः कुरुपांडवसंग्रामात् गोत्रकलहे विषमधिया
मेवावमर्दः समस्तद्वीनां तु सुखमेवेति भावः ६१ सर्ववृत्तं एषां पांडवानां तथा विधं अविषमं ६२ वृत्तैर्वदान्यत्वेन ख्यातैर्धनं यथा अकेशेनाप्येतद्वत्त्वेनाहमर्पिता । 'वृत्तोऽस्तीति दृढे ख्याते' इति विश्वः
न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ४९ न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ॥ स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं च द्रु
शुराणां समीपगाम् ५० आनायिता मनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ॥ सर्वे प्रेक्षंतं कुरुवृकवस्त्रां सभागताम् ५१ तत्रैव घृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ॥ कृपश्च सा
मदत्तश्च निर्विण्णा कुरुवस्तथा ५२ तस्यां संसदिसर्वेषां क्षतारं पूजयाम्यहम् ॥ वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ५३ तस्य कृष्णमहाबुद्धेर्भीरस्य महात्मनः ॥
क्षतुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टम्यतिष्ठति ५४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविंदमागतम् ॥ नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवाकीर्तयत् ॥
५५ पूर्वैराचारितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ॥ अक्षयूतं मृगवधः कञ्चिदेषां सुखावहम् ५६ तन्मांदहतियत्कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ ॥ धार्तराष्ट्रैः परिक्षिप्यथानकु
शलं तथा ५७ निर्वासनं च नगरात् प्रव्रज्या च परंतप ॥ नानाविधानां दुःखानां मिज्ञाऽस्मि जनार्दन ५८ अज्ञातचर्या बालानां मरोधश्च माधव ॥ न मे केशत
मंतस्यात्पुत्रैः सह परंतप ५९ दुर्योधनेन निरुता वर्षमद्य चतुर्दश ॥ दुःखादपि सुखं नः स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ६० न मे विशेषो जात्वासीत् धार्तराष्ट्रेषु पांडवैः ॥
तेन सत्येन कृष्णत्वांहता मित्रांश्रिया वृतम् ॥ अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पांडवैः सह ६१ नैव शक्याः पराजितुं सर्वे ह्येषां तथा विधम् ॥ पितरं त्वेव गह्वरं यनात्मानं न
सुयोधनम् ६२ येनाहं कुंतिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता ॥ बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडंतीं कंदुहस्तिकाम् ६३ अदातुं कुंतिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ साऽहं
पित्रा च निरुता श्वशुरैश्च परंतप ॥ अत्यंत दुःखिता कृष्णा किं जीवितफलं मम ६४ यन्मां वागव्रवीन्नक्तं मृतकस्य व्यसाचिनः ॥ पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं
स्पृशेत् ६५ हत्वा कुरून्महाजन्येराज्यं प्राप्य धनं जयः ॥ भ्रातृभिः सह कौतेयस्त्रीन्मेधानां हरिष्यति ६६ नाहंता मभ्यसूया मिनमो धर्माय वेधसे ॥ कृष्णाय महतो नि
त्यं धर्मो धारयति प्रजाः ६७ धर्मश्चेदस्ति वाष्णेयथा वागभ्यभाषत ॥ त्वंचापि तत्तथा कृष्ण सर्वसंपादयिष्यसि ६८ न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरता ॥ तथा शो
काय दहतियथा पुत्रैर्विना भवः ६९ याऽहं गांडीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतांवरम् ॥ धनं जयं न पश्यामि काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ७०
धृतेरिवेत्यपपाठः आर्यकः पितामहः तुभ्यंतव ६३ श्वशुरैर्भीष्मादिभिः घृतराष्ट्रोऽपि मर्त्येष्टत्वात् श्वशुरएव ६४ । ६५ महाजन्ये महायुद्धे मेधान् अश्वमेधान् ६६ अभ्यसूयाभिनिंदा
मि वेधसे विश्वकर्त्रे महते इति कृष्णस्येश्वरस्य निंदार्थमुपहासः कर्मण एव प्राबल्यं धर्मपदस्यार्थदर्शनेनाह धर्म इति धारयतीति धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्म एव कर्ता धारयिता ईश्वराधनं तु त्वयै
ति भावः ६७ धर्मश्चेदिति धर्मोऽपि संशयं दर्शयति सतोऽपीश्वरस्या किंचित्करत्वमाह त्वंचेति ६८ । ६९ । ७०

७१ । ७२ । ७३ । ७४ अतिक्रमिष्यतिअपुद्गेनेत्यर्थः ७५ सुनृशंसंअत्यंतवीर्यमस्मत् ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२
 धनंजयंचगोविंदयमौतंचवृकोदरम् ॥ जीवनाशंप्रनष्टानांश्राद्धं कुर्वतिमानवाः ७१ अर्थतस्तेमममृतास्तेषांचाहंजनार्दन ॥ ब्रूयामाधवराजानंधर्मात्मानंयु
 धिष्ठिरम् ७२ भूयांस्तेहीयतेधर्मोमापुत्रकवृथाकृथाः ॥ पराश्रयावासुदेवयाजीवतिधिगस्तुताम् ७३ वृत्तेःकार्पण्यलब्धायाअप्रतिष्ठवज्यायसी ॥ अथोधनंज
 यंब्रूयानित्योयुक्तंवृकोदरम् ७४ यदर्थक्षत्रियास्तुतेतस्यकालोऽयमागतः ॥ अस्मिंश्चेदामतेकालेमिथ्याचातिक्रमिष्यति ७५ लोकसंभावितासंतःसुनृशंसंक
 रिष्यथ ॥ नृशंसनचवोयुक्तांस्त्यजेयंशाश्वतीःसमाः ७६ कालेहिसमनुप्राप्तेत्यक्तव्यमपिजीवनम् ॥ माद्रीपुत्रौचवक्तव्यौक्षत्रधर्मरतौसदा ७७ विक्रमेणार्जि
 तान्भोगान्वृणीतंजीवितादपि ॥ विक्रमाधिगताह्यर्थाःक्षत्रधर्मेणजीवतः ७८ मनोमनुष्यस्यसदाप्रीणंतिपुरुषोत्तम ॥ गत्वाब्रूहिमहाबाहोसर्वशस्त्रभृतांवरम्
 ७९ अर्जुनंपांडवंवीरंद्रौपद्याःपदवींचर ॥ विदितौहितवात्यंतंक्रुद्धौतौतुयथांस्तकौ ८० भीमार्जुनौनयेतांहिदेवानपिपरांगतिम् ॥ तयोश्चेतदवज्ञानंयत्सा
 कृष्णासभांगता ८१ दुःशासनश्चकर्णश्चपरुषाण्यभ्यमाधताम् ॥ दुर्योधनोभीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ८२ पश्यतांकुरुमुख्यानांतस्यद्रक्ष्यतियत्फ
 लम् ॥ नहिवैरंसमासाद्यप्रशाम्यतिवृकोदरः ८३ सुचिरादपिभीमस्यनहिवैरंप्रशाम्यति ॥ यावदंतंनयतिशात्रवाञ्छुर्कशनः ८४ नदुःखंराज्यहरणंच
 द्यूतेपराजयः ॥ प्रवाजनंतुपुत्राणांनमेतदुःखकारणम् ८५ यत्तुसाहृतीश्यामाएकवस्त्रासभांगता ॥ अशृणोत्परुषावाचःकिंनुदुःखतरंततः ८६ स्त्रीधर्मिणी
 वरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा ॥ नाभ्यगच्छतदानाथंकृष्णानाथवतीसती ८७ यस्याममसपुत्रायास्त्वंनाथोमधुसूदन ॥ रामश्चबलिनांश्रेष्ठःप्रद्युम्नश्चमहारथः ८८
 साऽहमेवंविधंदुःखंसहेयंपुरुषोत्तम ॥ भीमेजीवतिदुर्धर्षेविजयेचापलायिनि ८९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततआश्वासयामासपुत्राधिभिरभिभुताम् ॥ पितृष्व
 सारंशोचंतीशौरिःपार्थसखःपृथाम् ९० ॥ वासुदेवउवाच ॥ कातुसीमंतिनीत्वाहकृलोकेष्वस्तिपितृष्वसः ॥ शूरस्यराज्ञोदुहिताआजमीढकुलंगता ९१ म
 हाकुलीनाभवतीहृदाद्भिमिवागता ॥ ईश्वरीसर्वकल्याणीभर्त्रापरमपूजिता ९२ वीरसूवीरपत्नीत्वंसर्वैःसमुदितागुणैः ॥ सुखदुःखमहाप्राज्ञेत्वाहशीसोढुमर्ह
 ति ९३ निद्रातंद्रेकोधहर्षौक्षुत्पिपासेहिमातपौ ॥ एतानिपार्थानिजित्यनित्यंवीरसुखंरताः ९४ त्यक्तग्राम्यसुखाःपार्थानित्यंवीरसुखप्रियाः ॥ नतुखल्पे
 नतुष्येयुर्महोत्साहामहाबलाः ९५ अंतंधीरानिषेवंतेमध्यग्राम्यसुखप्रियाः ॥ उत्तमांश्चपरिक्रेशान्भोगांश्चातीवमानुषान् ९६ अंतपुरेमिरेधिरानते
 मध्येपुरेमिरे ॥ अंतप्राप्तिसुखामाहुर्दुःखमंतरमेतयोः ९७

९३ । ९४ । ९५ अंतराज्यंवा वनंवा मध्यंअल्पैश्वर्यं अंतपदंव्याचष्टेउत्तमानिति उत्तमान् तीव्रवैराग्यजान्परिक्रेशान्शीतवादीन् ९६ अंतपुअंतयोः परब्रह्मानंदेसुपुसौवा उभयत्रैवद्वैतादर्श
 नास्तुखमस्ति पृतयोरंतरं जाग्रत्स्वप्नौ दुःखदुःखरूपं स्वयमात्मा निर्दुःखश्च जाग्रत्स्वप्नयोस्तुपाधिसंबंधात्तत्रमासमानंदुःखंआगमापायित्वातवपुत्राःसहतेत्वंचतद्वस्वेतिभावः ९७

९८ । ९९ अबुद्धिजंअज्ञानजं तमोविपर्ययज्ञानं अनात्मनिदेहादावात्माभिमानरूपम् १०० । १ अनिकृत्याअच्छलेन २ त्वमेवेतिभगवतःसावात्स्म्यंसर्वाधिष्ठानस्त्वंप्रोक्तम् ३ । ४ । १०५
 ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्ये नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पृथामिति तामामंज्येतिपूर्वश्लोकेनप्रस्थानमात्रमुक्तापृथामामंज्येत्यत्रतुतदर्थानुवादपूर्वकं
 अभिवादयंतिभवतीपांडवाःसहकृष्णया ॥ आत्मानंचकुशलिनंनिवेद्याहुरनामयम् ९८ अरोगान्सर्वसिद्धार्थानक्षिप्रंद्रक्ष्यसिपांडवान् ॥ ईश्वरान्सर्वलोकस्य
 हतामित्रान्श्रियावृत्तान् ९९ एवमाश्वासिताकुंतीप्रत्युवाचजनार्दनम् ॥ पुत्राधिभिरभिध्वस्तानिगृह्याबुद्धिजंतमः १०० ॥ कुंत्युवाच ॥ यद्यत्तेषांमहाबा
 होपथ्यंस्यान्मधुसूदन ॥ यथायथात्वंमन्यथाःकुर्याःकृष्णतथातथा १०१ अविलोपेनधर्मस्यअनिकृत्यापरंतप ॥ प्रभावज्ञास्मितेकृष्णसत्यस्याभिजनस्य
 च १०२ व्यवस्थायांचमित्रेषुबुद्धिविक्रमयोस्तथा ॥ त्वमेवनःकुलेधर्मस्त्वंसत्यंत्वंतपोमहत् १०३ त्वंत्रातात्वंमहद्ब्रह्मत्वयिसर्वप्रातिष्ठितम् ॥ यथैवात्थतथै
 वैतत्त्वयिसत्यंभविष्यति १०४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तामामंज्यचगोविंदःकृत्वाचाभिप्रदाक्षिणम् ॥ प्रातिष्ठतमहाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्राति १०५ ॥ इतिश्री
 महा० उ० प० भगवद्यानप० कृष्णकुंतीसंवादे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पृथामामंज्यगोविंदःकृत्वाचाभिप्रदाक्षि
 णम् ॥ दुर्योधनगृहंशौरिरभ्यगच्छदर्दिमः १ लक्ष्म्यापरमयायुक्तंपुरंदरगृहोपमम् ॥ विचित्रैरासनैर्युक्तंप्राववेशजनार्दनः २ तस्यकक्ष्याव्यतिक्रम्यतिस्रो
 द्वाःस्थैरवारितः ॥ ततोऽभ्रघनसंकाशंगिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ३ श्रियाज्वलंतंप्रासादमारुरोहमहायशः ॥ तत्रराजसहस्रैश्चकुरुभिश्चाभिसंवृतम् ४ धार्त
 रार्ष्ट्रमहाबाहुंददर्शासीनमासने ॥ दुःशासनंचकर्णंचशकुर्निचापिसौबलम् ५ दुर्योधनसमीपेतानासनस्थान्ददर्शसः ॥ अभ्यागच्छतिदाशाहधार्तराष्ट्रोमहाय
 शाः ६ उदतिष्ठत्सहामात्यःपूजयन्मधुसूदनम् ॥ समेत्यधार्तराष्ट्रेणसहामात्येनकेशवः ७ राजभिस्तत्रवाष्पेयःसमागच्छद्यथावयः ॥ तत्रजांबूनदमयपर्यंक
 सुपरिष्ठितम् ८ विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ तस्मिन्गामधुपर्कंचाप्युदकंचजनार्दने ९ निवेदयामासतदागृहान्राज्यंचकौरवः ॥ तत्रगोवि
 दमासीनंप्रसन्नादित्यवर्चसम् १० उपासांचक्रिरेसर्वेकुरवोराजभिःमह ॥ ततोदुर्योधनोराजावाष्पेयंजयतांवरम् ११ न्यमंत्रयद्भोजनेननाभ्यनंदच्चकेशवः ॥
 ततोदुर्योधनःकृष्णमब्रवीत्कुरुसंसदि १२ मृदुपूर्वशठोदकंकर्णमाभाष्यकौरवः ॥ कस्मादन्नानिपानानिवासांसिशयनानिच १३ त्वदर्थमुपनीतानिनाग्रहीस्त्वं
 जनार्दन ॥ उभयोश्चदत्साह्यमुभयोश्चहितेरतः १४ संबन्धीदयितश्चासिधृतराष्ट्रस्यमाधव ॥ त्वंहिगोविंदधर्मार्थैर्विद्यतत्त्वेनसर्वशः ॥ तत्रकारणमिच्छामि
 श्रोतुंचक्रगदाधर १५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सएवमुक्तोगोविंदःप्रत्युवाचमहामनाः ॥ उद्यन्मेघस्वनःकालेप्रगृह्याविपुलंभुजम् १६

दुर्योधनगृहपातिरुच्यतइत्यपीनरुक्तयम् १ । २ अभ्रघनःसजलोमेघः सहिसविद्युत् तत्साहस्येनमहेंद्रनीलमणिमयत्वंसुवर्णमयत्वंचसूचितं । अन्येतु अभ्रघनःआकाशमात्रवर्तिघनः सहिश
 रस्तंबंधाद्वलइतिव्याख्युः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ शठोदकंशाठपर्ववसानं आभाष्यसंबोधनेनोन्मुखीकृत्य १३ । १४ तत्रअन्नादेरग्रहणे १५ प्रगृह्यउद्यम्य १६

अलघुकृतप्रयत्नशैथिल्यहीनकरणं । पाठांतरेअनंभूतंअनिष्टीवनं अनन्यकृतमित्यपिपठति । अग्रस्तंअलुप्ताक्षरं । अनिरस्तस्यानग्रंशरहितं । असंकुलंअसंकीर्णवर्णं १७ । १८ असांप्रतंप्रति
पतुंअयुक्तंकर्तुं १९ । २० । २१ वैरंद्वेषःविग्रहोयुद्धं २२ । २३ संरंभात्क्रोधात् हेतुवादात्कपटात् २४ । २५ द्वेष्टिभवान् २६ । २७ । २८ विरुत्सति विरोधंकर्तुमिच्छति २९ मोहात्अदुष्टे
अलघुकृतमग्रस्तमनिरस्तमलंकुलम् ॥ राजीवनेत्रोराजानंहेतुमद्वाक्यमुत्तमम् १७ कृतार्थाभुंजतेदूताःपूजांश्रुतिचैवह ॥ कृतार्थमांसहामात्यंसमर्चिष्यसि
भारत १८ एवमुक्तःप्रत्युवाचधार्तराष्ट्रोजनार्दनम् ॥ नद्युक्तंभवताऽस्मासुप्रतिपत्तुमसांप्रतम् १९ कृतार्थंवाऽकृतार्थंचत्वांश्वंमधुसूदन ॥ यतामहेपूजयितुं
दाशार्दनचशत्रुमः २० नचतत्कारणंविश्रोयस्मिन्नोमधुसूदन ॥ पूजांकृतार्थप्रियमाणैर्नामस्थाःपुरुषोत्तम २१ वैरंनोनास्तिभवतागोविंदनचविग्रहः ॥ सभ
वान्प्रसमीक्ष्येतद्वेदशंक्तुमर्हति २२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचधार्तराष्ट्रजनार्दनः ॥ अभिवीक्ष्यसहामात्यंदाशार्हःप्रहसन्निव २३ नाहंकामा
न्नसंरंभाद्द्वेषान्नार्थकारणात् ॥ नहेतुवादालोभाद्वाधर्मजह्यांकथंचन २४ संप्रीतिभोज्यान्यन्नानिआपद्भोज्यानिवापुनः ॥ नचसंप्रीयसेराजन्नचैवापद्रताव
यम् २५ अकस्माद्द्वेष्टिवैराजन्जन्मप्रभृतिपांडवान् ॥ प्रियानुवर्तिनोभ्रातृन्सर्वैःसमुदितान्गुणैः २६ अकस्माच्चैवपार्थानांद्वेषणंनोपपद्यते ॥ धर्मस्थिताः
पांडवेयाःकस्तान्किंवक्तुमर्हति २७ यस्तान्द्वेष्टिसमांद्वेष्टियस्ताननुसमामनु ॥ ऐकान्त्यमांगंतंविद्धिपांडवैर्धर्मचारिभिः २८ कामक्रोधानुवर्तीहियोमोहाद्दि
रुत्सति ॥ गुणवंतंचयोद्वेष्टितमाहुःपुरुषाधमम् २९ यःकल्याणगुणान्नज्ञातीन्मोहाल्लोभादिदृक्षते ॥ सोऽजितात्माऽजितक्रोधोऽनचिरंतिष्ठतिश्रियम् ३०
अथयोगुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ॥ प्रियेणकुरुतेवश्यांश्चरंयशसितिष्ठति ३१ सर्वमेतन्नभोक्तव्यमन्नंदुष्टाभिसंहितम् ॥ क्षत्रुरेकस्यभोक्तव्यमितिमेधी
यतेमतिः ३२ एवमुक्तामहाबाहुदुर्योधनममर्षणम् ॥ निश्चक्रामततःशुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ३३ निर्यायचमहाबाहुर्वासुदेवोमहामनाः ॥ निवेशायययौवे
श्मविदुरस्यमहात्मनः ३४ तमभ्यगच्छद्गोणश्चकृपोभीष्मोऽथबाह्लिकः ॥ कुरवश्चमहाबाहुंविदुरस्यगृहेस्थितम् ३५ तच्छुर्माधवंवीरंकुरवोमधुसूदनम् ॥
निवेदयामोवाष्ण्यसरत्नांस्तेगृहान्वयम् ३६ तानुवाचमहातेजाःकौरवान्मधुसूदनः ॥ सर्वंभवंतोगच्छंतुसर्वामेऽपचितिःकृता ३७ यातेषुकुरुपुक्षतादाशार्ह
मपराजितम् ॥ अभ्यर्चयामासतदासर्वकामैःप्रयत्नवान् ३८ ततःक्षताऽन्नपानानिशुचीनिगुणवंतिच ॥ उपाहरदनेकानिकेशवायमहात्मने ३९ तैस्तर्पयि
त्वाप्रथमंब्राह्मणान्मधुसूदनः ॥ वेदविश्वोददौकृष्णःप्रथमंद्रविणान्यपि ४० ततोऽनुयायिभिःसार्धंमरुद्भिरिववासवः ॥ विदुरान्नानिबुभुजेशुचीनिगुणवंतिच ४१
॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिश्रीकृष्णदुर्योधनसंवादेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंभुक्तवंतमाश्वस्तंनिशायां
विदुरोऽब्रवीत् ॥ नेदंस्म्यग्व्यवसितंकेशवागमनंतव १ दृष्टबुद्धिर्मोहः लोभःपरकीयधनापहारेच्छा अजितक्रोधइतिछेदः ३०।३१ । ३२ शुभ्रात्नानारत्नमयत्वेनप्रदीप्तात् । शुभ्रंप्र
दिशेधवलेऽभ्रकेच'इतिविश्वः ३३।३४।३५।३६ अपचितिःपूजा ३७ । ३८ । ३९ ४० । ४१ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ तंभुक्तवंतमिति १

२ प्रग्रहंनिर्वधंअत्यंताभिनिवेशमित्यर्थः अनेयःअप्रापणीयःश्रेयसांकर्मेणिपृष्टी ३ सवशंकितसर्वत्रविश्वासहीनः ४ । ५ । ६ वृत्तिजीविका एतेपुद्गेनमहाराज्यंदास्यंतीत्याशयेत्यर्थः ७ । ८
अर्थधर्मातिगोमंदःसंरंभोचजनार्दन ॥ मानघ्नोमानकामश्चवृद्धानांशासनातिगः २ धर्मशास्त्रातिगोमूढोदुरात्माप्रग्रहंगतः ॥ अनेयःश्रेयसांमंदोधार्तराष्ट्रोजना
र्दन ३ कामात्माप्राज्ञमानीचमित्रधुकसर्वशंकितः ॥ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तधर्माप्रियानृतः ४ मूढश्चाकृतबुद्धिश्चइंद्रियाणामनीश्वरः ॥ कामानुसारीकृत्येषु
सर्वेष्वकृतनिश्चयः ५ एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्दोषैरेवसमान्वितः ॥ त्वयोच्यमानःश्रेयोऽपिसंरंभान्नग्रहीष्यति ६ भीष्मेद्रोणेकृपेकर्णेद्रोणपुत्रेजयद्रथे ॥ भूयसीवर्तते
वृत्तिंशमेकुरुतेमनः ७ निश्चितंधार्तराष्ट्राणांसकर्णानांजनार्दन ॥ भीष्मद्रोणमुखान्पार्थानशकाःप्रतिवीक्षितुम् ८ सेनासमुदयंकृत्वापार्थिवंमधुसूदन ॥ क
तार्थमन्यतेबालआत्मानमविचक्षणः ९ एकःकर्णःपरान्जेतुंसमर्थइतिनिश्चितम् ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेःसशमनोपयास्याति १० संविच्चधार्तराष्ट्राणांसर्वेषामेवके
शव ॥ शमेप्रयतमानस्यतवसौभ्रात्रकांक्षिणः ११ नपांडवानामस्माभिःप्रतिदेयंयथोचितम् ॥ इतिव्यवसितास्तेषुवचनंस्यान्नैरर्थकम् १२ यत्रसूक्तंदुरुक्तं
चसमंस्यान्मधुसूदन ॥ नतत्रप्रलपेत्प्राज्ञोवधिरेष्विवगायनः १३ अविजानत्सुमूढेषुनिर्मर्यादेषुमाधव ॥ नत्वंवाक्यंभुवन्युक्तश्चांडालेषुद्विजोयथा १४ सोऽयं
बलस्थोमूढश्चनकरिष्यतितेवचः ॥ तस्मिन्निरर्थकंवाक्यमुक्तंसंपत्स्यतेतव १५ तेषांसमुपविष्टानांसर्वेषांपापचेतसाम् ॥ तवमध्यावतरणंममकृष्णनरोचते
१६ दुर्बुद्धीनामशिष्टानांबहूनादुष्टचेतसाम् ॥ प्रतीपंवचनंमध्येतवकृष्णनरोचते १७ अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रियोदर्पाच्चमोहितः ॥ वयोदर्पादमर्षाच्चनतेश्रेयो
ग्रहीष्यति १८ बलंबलवदप्यस्ययदिवक्ष्यसिमाधव ॥ त्वय्यस्यमहतीशंकानकरिष्यतितेवचः १९ नेदमद्युधाशक्यमिंद्रेणापिसहामरैः ॥ इतिव्यवसिताः
सर्वेधार्तराष्ट्रजनार्दन २० तेष्वेवमुपपन्नेषुकामक्रोधानुवर्तिषु ॥ समर्थमपितेवाक्यमसमर्थंभाविष्यति २१ मध्येतिष्ठन्हस्त्यनीकस्यमंदोरथाश्वयुक्तस्यबलस्य
मूढः ॥ दुर्योधनोमन्यतेवीतभीतिःकृत्स्नामयेयंपृथिवीजितेति २२ आशंसतेवैष्टतराष्ट्रस्यपुत्रोमहाराज्यमसपत्नंपृथिव्याम् ॥ तस्मिन्नशमःकेवलोनोपलभ्यो
बद्धंसंतमन्यतेलब्धमर्थम् २३ पर्यस्तेयंपृथिवीकालपक्वादुर्योधनार्थेपांडवान्योडुकामाः ॥ समागताःसर्वयोधाःपृथिव्याराजानश्चक्षितिपालैःसमेताः २४ स
र्वेदैतेकृतवैराःपुरस्तात्त्रयाराजानोहृतसाराश्चकृष्ण ॥ तवोद्वेगात्संश्रिताधार्तराष्ट्रान्सुसंहताःसहकर्णेनवीराः २५ त्यक्तात्मानःसहदुर्योधनेनहृष्टायोडुंपांडवा
न्सर्वयोधाः ॥ तेषांमध्येप्रविशेथायादित्वंनतन्मतंममदाशार्हवीर २६ तेषांसमुपविष्टानांबहूनादुष्टचेतसाम् ॥ कथंमध्यंप्रपद्येथाःशत्रूणांशत्रुकर्शन २७ सर्व
थात्वंमहाबाहोदेवैरपिदुरुत्सहः ॥ प्रभावंपौरुषंबुद्धिजानामितवशत्रुहन् २८ यामेप्रीतिःपांडवेषुभूयःसात्वयिमाधव ॥ प्रेम्णाचबहुमानाच्चसौहृदाच्चब्रवीम्यहम् २९
पार्थिवंपृथ्वीसंबन्धिनं ९ । १० । ११ प्रतिदेयंपरावृत्त्यदेयं व्यवसिताःनिश्चिताः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ तैवतः १८ । १९ । २० । २१ । २२
बद्धंभवदीयत्वेनप्रतिबद्धमपिलब्धमेवमन्यते २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

३० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ यथांति १।१। १।१४ पर्यस्तांअन्ययामूर्तां ५ यतनयतमानः ६।७।८। ९ तद्वृत्तंअनर्था
यामेप्रीतिःपुष्कराक्षवद्दर्शनसमुद्रवा ॥ साकिमाख्यायतेतुभ्यमंतरात्माऽसिदेहिनाम् ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिश्रीकृष्णविदुरसं
वादेद्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यथाब्रूयान्महाप्राज्ञोयथाब्रूयाद्विचक्षणः ॥ यथावाच्यस्त्वद्विधेनभवतामद्विधःसुहृत् १ धर्मा
र्थयुक्तंतथ्यंचयथावद्युपपद्यते ॥ तथावचनमुक्तोऽस्मिन्त्वयेतत्पितृमातृवत् २ सत्यंप्राप्तंचयुक्तंवाऽप्येवमेवयथाऽऽस्थमाम् ॥ शृणुष्वागमनेहेतुंविदुरावहितोभव ३
दौरात्म्यंधार्तराष्ट्रस्यक्षत्रियाणांचवैरताम् ॥ सर्वमेतदहंजाननक्षतःप्राप्तोऽद्यकौरवान् ४ पर्यस्तांप्रथिवींसर्वांसांश्चांसरथकुंजराम् ॥ योमोचयेन्मृत्युपाशात्प्रा
प्तुयाद्धर्ममुत्तमम् ५ धर्मकार्ययतनशक्तयानोचेत्प्राप्नोतिमानवः ॥ प्राप्तोभवतितत्पुण्यमत्रमेनास्ति संशयः ६ मनसाचितयन्पापं कर्मणानातिरोचयन् ॥ नप्रा
प्नोतिफलंतस्येत्येवंधर्मविदोविदुः ७ सोऽहंयतिष्येप्रशमंक्षतःकर्तुममायया ॥ कुरूणामंजयानांचसंग्रामेविनाशिष्यताम् ८ सेयमापन्महाघोराकुरुष्वेवसमुत्थि
ता ॥ कर्णदुर्योधनकृतासर्वेहेतेतदन्वयाः ९ व्यसनेऽस्मिन्महान्हियोमित्रनाभिपद्यते ॥ अनर्थाययथाशक्तितनृशंसंविदुर्बुधाः १० आकेशग्रहणान्मित्रमकार्या
त्संनिवर्तयन् ॥ अवाच्यःकस्यचिद्भवतिरुतयत्नोयथाबलम् ११ तत्समर्थंशुभंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितम् ॥ धार्तराष्ट्रःसहामात्योग्रहीतुंविदुरार्हति १२ हितंहि
धार्तराष्ट्राणांपाण्डवानांतथैवच ॥ प्रथिव्यांक्षत्रियाणांचयतिष्येऽहममायया १३ हितेप्रयतमानंमांशंकेदुर्योधनोयदि ॥ हृदयस्यचमेप्रीतिरानृण्यंचमविष्यति
१४ ज्ञातीनांहिमिथोभेदेयन्मित्रनाभिपद्यते ॥ सर्वयत्नेनमाध्यस्थंनतन्मित्रंविदुर्बुधाः १५ नमांब्रूयुरधर्मिष्ठाभूताह्यसुहृदस्तथा ॥ शक्तोनावारयत्कृष्णःसंर
ब्धान्कुरुपांडवान् १६ उभयोःसाधयन्नर्थमहमागतइत्युत ॥ तत्रयत्नमहंकृत्वागच्छेयंनृष्यवाच्यताम् १७ ममधर्मार्थयुक्तंहिश्रुत्वावाक्यमनामयम् ॥ नचेदादा
स्यतेवालोदिष्टस्यवशमेप्यति १८ अहापयन्पांडवार्थयथावच्छमंकुरूणांयदिचाचरेयम् ॥ पुण्यंचमेस्याच्चरितंमहात्मन्मुच्येरंश्चकुरवोमृत्युपाशात् १९ अपिवा
चंभाषमाणस्यकाव्यांधर्मारामार्थवतीमहिम्नाम् ॥ अवक्षेरन्धार्तराष्ट्रःशमार्थमांचप्राप्तंकुरवःपूजयेयुः २० नचापिममपर्याप्ताःसहिताःसर्वपार्थिवाः ॥ क्रुद्ध
स्यप्रमुखेस्थातुंसिंहस्येवेतरेमृगाः २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंनृष्णीनामृषभस्तदा ॥ शयनेसुखसंस्पर्शेशिष्येयदुसुखावहः २२ ॥ इतिश्री
महाभारतेउद्योगपर्वणिभ० प० श्रीकृष्णवाक्येत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथाकथयतोरैवतयोर्बुद्धिमतोस्तदा ॥ शिवानक्ष
त्रसंपन्नासाव्यतीयायशर्वरी १ धर्मार्थकामयुक्ताश्चविचित्रार्थपदाक्षराः ॥ शृण्वतोविविधावाचोविदुरस्यमहात्मनः २
यविदुरितिसंबंधः अनुनीयेत्यपिपाठः १०।११।१२ हितंकर्तुमितिशेषः १३।१४ नाभिपद्यतेनोपकरोति १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये
भारतभावदीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ॥ नक्षत्रसंपन्ना शरदिनिरधस्तात् १।२

३।३।५ उदकंस्तानाचमनादि अनुजप्यसंध्योपासनादि तेउमेकतेयेनसःकृतोदकानुजप्यः १ तिष्ठंतंउपासीनम् ७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८
कथाभिरनुरूपाभिःकृष्णस्यामिततेजसः ॥ अकामस्येवकृष्णस्यसाव्यतीयायशर्वरी ३ ततस्तुस्वरसंपन्नावहवःसूतमागधाः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैःकेशवं
प्रत्यबोधयन् ४ ततउत्थायदाशार्हंरुषभःसर्वसात्वताम् ॥ सर्वमावश्यकंचकेप्रातःकार्यजनार्दनः ५ कृतोदकानुजप्यःसदुताग्निःसमलंकृतः ॥ ततश्चादित्य
मुद्यंतमुपातिष्ठतमाधवः ६ अथदुर्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः ॥ सध्यांतिष्ठंतमभ्येत्यदाशार्हमपराजितम् ७ आचक्षेतांतुकृष्णस्यघृतराष्ट्रसंभागतम् ॥
कुरूंश्चभीष्मप्रमुखानराज्ञःसर्वाश्चपार्थिवान् ८ त्वामर्थयंतगोविंददिविशक्रमिवामराः ॥ तावभ्यनंदद्गोविंदःसाम्रापरमवलगुना ९ ततोविमलआदित्येब्राह्मणे
भ्योजनार्दनः ॥ ददौहिरण्यंवासांसिगाश्चाश्वाश्चपरंतपः १० विसृज्यबहुरत्नानिदाशार्हमपराजितम् ॥ तिष्ठंतमुपसंगम्यववंदेसाराथिस्तदा ११ ततोरथेन
शुभ्रेणमहताकिंकिणीकिना ॥ हयोत्तमयुजाशघ्निमुपातिष्ठतदारुकः १२ तमुपास्थितमाज्ञायरथंदिव्यंमहामनाः ॥ महाभघननिर्घोषंसर्वरत्नविभूषितम् १३
अग्निप्रदक्षिणंकृत्वाब्राह्मणांश्चजनार्दनः ॥ कौस्तुभंमणिमामुच्यश्रियापरमयाज्वलन् १४ कुरुभिःसंवृतःकृष्णोवृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ॥ आतिष्ठतरथंशौरिः
सर्वयादवनंदनः १५ अन्वारुरोहदाशार्हंविदुरःसर्वधर्मवित् ॥ सर्वप्राणभृतांश्रेष्ठंसर्वबुद्धिमतांवरम् १६ ततोदुर्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः ॥ द्वितीयेन
रथेनैनमन्वयातांपरंतपम् १७ सात्यकिःकृतवर्माचवृष्णीनांचापरेरथाः ॥ पृष्ठतोऽनुययुःकृष्णंगजैरश्वैरथैरपि १८ तेषांहिमपरिष्कारैर्युक्ताःपरमवाजिभिः ॥
गच्छतांघोषिणश्चित्ररथाराजान्विरेजिरे १९ संमृष्टसंसिक्तरजःप्रतिपेदेमहापथम् ॥ राजर्षिचरितंकालेकृष्णोधीमानाश्रियाज्वलन् २० ततःप्रयातेदाशार्हंप्रा
वाद्यंतैकपुष्कराः ॥ शंखाश्चदध्मिरेतत्रवाद्यान्यन्यानिनानिच २१ प्रवीराःसर्वलोकस्ययुवानःसिंहविक्रमाः ॥ परिवार्यरथंशौरैरगच्छंतपरंतपाः २२ ततो
ऽन्येबहुसाहस्राविचित्राद्रुतवाससः ॥ असिप्रासायुधधराःकृष्णस्यासन्पुरःसराः २३ गजाःपंचशतास्तत्ररथाश्चासन्सहस्रशः ॥ प्रयांतमन्वयुर्वीरंदाशार्हम
पराजितम् २४ पुरंकुरूणांसंवृतंद्रष्टुकामंजनार्दनम् ॥ सवालवृद्धंसखीकरंथ्यागतमरिदम् २५ वेदिकामाश्रिताभिश्चसमाक्रांतान्यनेकशः ॥ प्रचलंती
वभारेणयोषिर्भिर्भवनान्युत २६ सपूज्यमानःकुरुभिःसंशृण्वन्मधुराःकथाः ॥ यथार्हप्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणःशनैर्ययौ २७ ततःसर्भांसमासाद्यकेशवस्यानुया
यिनः ॥ सशंखैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशःसर्वाव्यनादयन् २८ ततःसासमितिःसवाराज्ञाममिततेजसाम् ॥ संप्राकंपतहर्षेणकृष्णागमनकांसया २९ ततोऽभ्याशग
तेकृष्णेसमहृष्यन्नराधिपाः ॥ श्रुत्वातरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमम् ३० आसाद्यतुसभाद्वारमृषभःसर्वसात्वताम् ॥ अवतीर्यरथाच्छौरिःकैलासशिखरोप
मात् ३१ नवमेघप्रतीकाशांज्वलंतीमिवतेजसा ॥ महेंद्रसदनप्रख्यांप्रविवेशमर्भाततः ३२

चित्राश्चैरथाश्च १९ संमृष्टदूरीकृतं संसिक्तंजलेनाष्टावितंचरजोयस्मात्तं अविभाजिकंपदम् २० एकपुष्कराःकाहलाः २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२

पाणौगृहीत्वाविदुरंसात्यकिंचमहायज्ञाः ॥ ज्योतीष्यादित्यवद्राजनकुरुन्प्राच्छादयन्श्रिया ३३ अग्रतोवासुदेवस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ॥ वृष्णयःकृतवर्मा
चाप्यासन्नृष्णस्यपृष्ठतः ३४ धृतराष्ट्रपुरस्कृत्यभीष्मद्रोणादयस्ततः ॥ आसनेभ्योऽचलन्सर्वेपूजयंतोजनार्दनम् ३५ अभ्यागच्छतिदाशाहंप्रज्ञाचक्षुर्न
रेश्वरः ॥ सहैवद्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायज्ञाः ३६ उत्तिष्ठतिमहाराजेधृतराष्ट्रेजनेश्वरे ॥ तानिराजसहस्राणिसमुत्स्थुःसंवततः ३७ आसनंसर्वतोभद्रं
जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ कृष्णार्थेकल्पितं तत्रधृतराष्ट्रस्यशासनात् ३८ स्मयमानस्तुराजानंभीष्मद्रोणौचमाधवः ॥ अभ्यभाषतधर्मात्पाराज्ञश्चान्यान्यथा
वयः ३९ तत्रकेशवमानर्चुःसम्यग्भ्यागतंसभाम् ॥ राजानःपार्थिवाःसर्वेकुरवश्चजनार्दनम् ४० तत्रतिष्ठन्सदाशाहोराजमध्येपरंतपः ॥ अपश्यदंतरिक्ष
स्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ततस्तानभिसेप्रेक्ष्यनारदप्रमुखानृषीन् ४१ अभ्यभाषतदाशाहोभीष्मंशांतनवंशनैः ॥ पार्थिवीसमितिद्रुष्टुमप्योभ्यागतानृष
४२ निमंज्यंतामासनैश्चसत्कारेणचभूयसा ॥ नैतेष्वनुपविष्टेषुशक्यंकेनचिदासितुम् ४३ पूजाप्रयुज्यतामाशुमुनीनांभावितात्मनाम् ॥ ऋषीन्शांतनवो
दृष्ट्वासभाद्वारमुपस्थितान् ४४ त्वरमाणस्ततोभृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ आसनान्यथपृष्ठानिमहांतिविपुलानिच ४५ मणिकांचनचित्राणिसमाजन्दुस्त
तस्ततः ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुगृहीतार्घेषुभारत ४६ निषसादासनेकृष्णोराजानश्चयथासनम् ॥ दुःशासनःसात्यकयेददावासनमुत्तमम् ४७ विविंशतिर्ददौपी
ठंकांचनंकृतवर्मणे ॥ अविदूरेतुकृष्णस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ४८ एकासनेमहात्मानौनिषीदतुरमर्षणौ ॥ गांधारराजःशकुनिर्गांधारैरभिरक्षितः ४९ निषसा
दासवेराजासहपुत्रोविशांपते ॥ विदुरोमणिपीठेतुशुकस्पृध्याजिनोतरे ५० संस्पृशन्नासनंशौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ चिरस्यदृष्ट्वादाशाहोराजानःसर्वएवते
५१ अमृतस्येवनाटप्यनप्रेक्षमाणजनार्दनम् ॥ अतसोपुष्पसंकाशःपीतवासाजनार्दनः ५२ व्यभ्राजतसभामध्येहेम्नीवोपहितोमणिः ५३ ततस्तूष्णींसर्व
मासीदोर्विदगतमानसम् ॥ नतत्रकश्चित्किंचिद्राव्याजहारपुमान्कचित् ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्यानप० श्रीकृष्णसभाप्रवेशे
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेष्वासीनेषुसर्वेषुतूष्णींभूतेपुराजसु ॥ वाक्यमभ्याददेकृष्णःसुदंष्ट्रोदुर्दुभि
स्वनः १ जीभूतइवधर्मातिसर्वासिंश्चावयन्सभाम् ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्यसमभाषतमाधवः २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुरुणांपांडवानांचशमःस्यादितिभारत ॥
अप्रणाशेनवीराणामेतद्याचितुमागतः ३ राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यंतवनेऽश्रेयसंवचः ॥ विदितंह्येवतेसर्वेवेदितव्यमरिंदम ४ इदंहाद्यकुलंश्रेष्ठंसर्वराजसुपार्थिव ॥
श्रुतवृत्तोपसंपन्नंसर्वैःसमुदितंगुणैः ५

भावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ तेष्विति १ । २ आगतोऽस्मीतिशेषः ३ । ४ । ५

कृपापरस्यसुखायोजनः । अनुकंपा परदुःखदर्शनेत्रासः । कारुण्यं परदुःखमहापापार्थोयत्नः । आशुशंस्यं परदुःखाप्रदानं । असांप्रतंकृपादिभ्योविपरीतं परस्यदुःखार्थोयत्नः । परदुःखदर्शनेआह्ला
दः । परस्यसुखनाशार्थोयत्नः । परस्यदुःखसंपादनंकोटिल्याविकंच तच्चायुक्तं ७ बाह्येषुयुतादिषु आभ्यंतरेषुजगदुहादिषु ८ । ९ । १० कुरुष्वेवभवत्स्वेव ननुपांडवेषु ११ नदि

कृपाऽनुकंपाकारुण्यमानुशंस्यंचभारत ॥ तथार्जवंक्षमासत्यंकुरुष्वेतद्विशिष्यते ६ तस्मिन्नेवंविधेराजनकुलेमहतितिष्ठति ॥ त्वन्निमित्तंविशेषेणनेहयुक्तमसां
प्रतम् ७ त्वंहिधारयिताश्रेष्ठःकुरुणांकुरुसत्तम ॥ मिथ्याप्रचरतांतातवाह्येष्वभ्यंतरेषुच ८ तेषुप्रास्तवकौरव्यदुर्योधनपुरोगमाः ॥ धर्मार्थौपृष्ठतःकृत्वाप्रच
रन्तिनृशंसवत् ९ अशिष्टागतमर्यादालोभेनहृतचेतसः ॥ स्वेषुबंधुषुमुख्येषुतद्वेत्थपुरुषर्षभ १० सेयमापन्महाघोराकुरुष्वेवसमुत्थिता ॥ उपेक्ष्यमाणाकौर
व्यपृथिवीघातयिष्यति ११ शक्याचेयंशमयितुंनचेदित्ससिभारत ॥ नदुष्करोह्यत्रशमोमतोमेभरतर्षभ १२ त्वय्यधीनःशमोराजन्मायिचैवविशांपते ॥ पुत्रा
न्स्थापयकौरव्यस्थापयिष्याम्यहंपरान् १३ आज्ञातवाहिराजेंद्रकायांपुत्रैःसहान्वयैः ॥ हितंबलवदप्येषांतिष्ठतांतवशासने १४ तवचैवहितंराजन्पांडवानाम
योहितम् ॥ शमेप्रयतमानस्यममशासनकांक्षिणः १५ स्वयंनिष्फलमालक्ष्यसंविधत्स्वविशांपते ॥ सहायभूताभरतास्तवैवस्युर्जनेश्वर १६ धर्मार्थयोस्तिष्ठ
राजन्पांडवैरभिरक्षितः ॥ नहिशक्यास्तथाभूतायत्नादपिनराधिप १७ नहिष्वांपांडवैर्जैतुरक्ष्यमाणंमहात्मभिः ॥ इन्द्रोपिदेवैःसहितःप्रसहेतकुतोवृषाः १८
यत्रभीष्मश्चद्रोणश्चरुपःकर्णोविविंशतिः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसोमदत्तोऽथबाह्लिकः १९ सैधवश्चकलिंगश्चकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ युधिष्ठिरोभीमसेनःसव्यसा
चीयमौतथा २० सात्यकिश्चमहातेजायुयुत्सुश्चमहारथः ॥ कोनुतान्विपरीतात्मायुद्धयेतभरतर्षभ २१ लोकस्येश्वरतांभूयःशत्रुमिश्राप्यघृण्यताम् ॥ प्राप्स्य
सित्वमभिन्नप्रसहितःकुरुपांडवैः २२ तस्यतेपृथिवीपालास्त्वत्समाःपृथिवीपते ॥ श्रेयांसश्चैवराजानःसंधास्यंतपरंतप २३ सत्त्वंपुत्रैश्चपौत्रैश्चापिदामिर्भाटमि
स्तथा ॥ सुहृद्भिःसर्वतोगुप्तःसुखंशक्यसिजीवितुम् २४ एतानेवपुरोधायसत्कृत्यचयथापुरा ॥ अखिलांभोक्ष्यसेसर्वापृथिवीपृथिवीपते २५ एतैर्हिसहितः
सर्वैःपांडवैःस्वैश्चभारत ॥ अन्यान्विजेज्यसेशत्रूनेषःस्वार्थस्तवाखिलः २६ तैरेवोपार्जितांभूमिंभोक्ष्यसेचपरंतप ॥ यदि संपत्स्यसेपुत्रैःसहामात्यैर्नराधिप ॥
२७ संयुगेवैमहाराजदृश्यतेसुमहानक्षयः ॥ क्षयेचोभयतोराजनकंधर्ममनुपश्यसि २८ पांडवैर्निहतैःसंख्येषुत्रैर्वाऽपिमहाबलैः ॥ यद्विदेथाःसुखंराजंस्तद्ब्रूहि
भरतर्षभ २९ शूराश्चहिरुतास्त्राश्चसर्वेयुद्धाभिकांक्षिणः ॥ पांडवास्तावकाश्चैवतान्नक्षमहतोभयात् ३०

त्ससिकुलंनकुलेतुमिच्छसि स्वंचेदिच्छसीतिपाठेकुरुन्स्थापयितुमिच्छसितर्हिशमोनुदुष्करः १२ । ११ बलवत्अस्यंतंपपासेव अपिशब्दपवाचं १४ शासनकांक्षिणःपुत्रान्शासितुमिच्छत
स्तव १५ निष्फलंवेरंसंविधत्स्वशमंकु १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ पांडवैःसहसंधास्यंतैःसंधिकरिष्यंति २३ । २४ अखिलानिष्कंटा २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ । ३२ प्रकृतिसत्त्वगुणं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ हार्दप्रीतिः आसीत् पूर्वबाल्ये ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ स्थातास्यास्यति ४२ । ४३ । ४४ गुरोः गुरौ ४५ । ४६ परिषदं धर्मज्ञसभां पुत्राः
नपश्येम कुरुन्सर्वान्पांडवांश्चैव संयुगे ॥ क्षीणानुभयतः शूरात्रयिनोरथिभिर्हतान् ३१ समवेताः पृथिव्यां हिराजानो राजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्नानाशयेयुरि
मा प्रजाः ३२ त्राहिराजत्रिमं लोकं न नश्येयुरिमा प्रजाः ॥ त्वयि प्रकृतिमापन्नैः शेषः स्यात्कुरुनंदन ३३ शुक्लावदान्याहोमंत आर्याः पुण्याभिजातयः ॥ अन्यो
न्यसाचिवाराजस्तान्पाहमहतोभयात् ३४ शिवेनेमभूमिपालाः समागम्य परस्परम् ॥ सहभुक्ताचपीत्वाचप्रतियांतु यथाग्रहम् ३५ सुवाससः स्रग्विणश्च सत्क
ताभरतर्षभ ॥ अमर्षचानिराकृत्य वैराणि च परंतप ३६ हार्दयत्पांडवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ॥ तदेव ते भवत्वद्यसंधत्स्वभरतर्षभ ३७ बालाविहीनाः पि
त्राते त्वयैव परिवर्धिताः ॥ तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ३८ भवतैव हिरक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ॥ माते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत् भरतर्षभ ३९ आहु
स्त्वां पांडवाराज न भिवाद्यप्रसाद्य च ॥ भवतः शासनाहुः स्वमनुभूतं सहानुगैः ४० द्वादशे मानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानिनः ॥ त्रयोदशं तथाऽज्ञातैः सजने परिव
त्सरम् ४१ स्थातानः समये तस्मिन्पितोति कृतनिश्चयाः ॥ नाहास्मसमयं तात तच्च नो ब्राह्मणाविदुः ४२ तास्मिन्नः समये तिष्ठस्थितानां भरतर्षभ ॥ नित्यं संके
शिताराजन्स्वराज्यांशलभेमाहि ४३ त्वंधर्ममर्थं संजानन्सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ॥ गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्केशांस्ति तदिदमहे ४४ सभवान्माटपितृवदस्मासु प्राति
पद्यताम् ॥ गुरोर्गरीयसीवृत्तिर्याचशिष्यस्य भारत ४५ वर्तामहे त्वयि च तां च वर्तस्वनस्तथा ॥ पित्रास्थापयितव्या हिवयमुत्पथमास्थिताः ४६ संस्थापय
पथिष्वस्मांस्तिष्ठ धर्मं सुवर्त्मनि ॥ आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ४७ धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रावृतेन च ४८
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ४९ न चास्य शल्यं कृतं तं विद्वद्वास्तत्र सभासदः ॥ धर्म एतानां रुजाति यथानु कूल
जान् ५० ये धर्ममनुपश्यंतस्तूष्णीं ध्यायंत आसते ॥ ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ५१ शक्यं किमन्यद्भक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ॥ ब्रुवंतु ते महीपालाः
सभायां ये सभासते ५२ धर्मार्थोऽसंप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ प्रमुंचेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्पुरुषर्षभ ५३ प्रशाम्य भरत श्रेष्ठ मामन्युवशमन्वगाः ॥ पितृ
तेभ्यः प्रदायां शं पांडवेभ्यो यथोचितम् ५४ ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुंक्ष्वभोगान्परंतप ॥ अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मं सतां सदा ५५ सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते या
नराधिप ॥ दाहितश्चानिरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ५६ इंद्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ सतत्र निवसन्सर्वान्वशमानयि पार्थिवान् ५७ त्वन्मुखानक
रोद्राजत्रचत्वामत्यवर्तत ॥ तस्यैव वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ५८ राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ सतामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ५९
पांडवाः ३७ । ३८ । ४९ आरुजतिहिनास्ति अनुकूलजान्कूलं कूलमनुसृत्य जातान् वृक्षादीन् ५० ये पांडवाः तूष्णीं मासते कालं निर्वाह्य भवद्भ्यो राज्यांशलं बहुभिच्छतिते सत्यं धर्म्यं न्याय्यं दाहुः ५१
५२ । ५३ । ५४ । ५५ दाहितः जगृहे निरस्तोऽयुतेन राज्याहुरीकृतः ५६ । ५७ । ५८ परमोपधिः महच्छत्र ५९

६० । ६१ । ६२ । ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारते भावदीपे पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ तस्मिन्नि १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० वेदप्रत्ययदर्शिनः
क्षत्रधर्मादमेयात्मानां कपतयुधिष्ठिरः ॥ अहंतु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ६० धर्मादर्थी सुखाच्चैव माराजत्रीनशः प्रजाः ॥ अनर्थमर्थमन्वानोऽप्यर्थवानर्थ
मात्मनः ६१ लोभेऽतिप्रमृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्वविशंपते ॥ स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थास्थिता योऽहुर्मरिदमाः ॥ यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ६२
वैशंपायन उवाच ॥ तद्वाक्यं पार्थिवः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ॥ न तत्र काश्चिद्भक्तुं हि वाचं प्राक्कामदग्रतः ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि श्री
कृष्णवाक्ये पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ॥ स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः
१ कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् ॥ इति सर्वे मनोभिस्ते चितयंति स्म पार्थिवः २ तथा ते पुत्रसर्वेषु तूष्णीं भूते पुराजसु ॥ जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसं
सदि ३ इमामेसोपमां वाचं शृणु सत्यामशंकितः ॥ तांश्च त्वाश्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ४ राजादंभोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत् ॥ अखिलां बुभुजे सर्वं पृ
थिवीमिति नः श्रुतम् ५ सस्मनित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ६ अस्तिकश्चिद्विशिष्टो वामद्विधो वा भवेद्युधि ॥
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वाऽपि शस्त्रभृत् ७ इति ब्रुवन्नन्वचरत्सराजा पृथिवीमिमाम् ॥ दर्पेण महतामत्तः कंचिदन्यमर्चितयन् ८ तं च वेद्या अरुपणा ब्राह्मणाः
सर्वतोऽभयाः ॥ प्रत्यपेधं तराजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ९ निषिध्यमानोऽप्यसत्कृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ॥ अतिमानं श्रियामतंतमूचुर्ब्राह्मणास्तदा १० तप
स्विनो महत्मानो वेदप्रत्ययदर्शिनः ॥ उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ११ अनेकजयिनो संख्येयौ वै पुरुषसत्तमौ ॥ तयोस्त्वं न समो राजन् भविता
ऽसि कदाचन १२ एवमुक्तः सराजा तु पुनः प्रच्छतां द्विजान् ॥ कतौ वीरौ कजन्मानौ किं कर्माणौ च कौचतौ १३ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ नरो नारायणश्चैव तापसा वि
तिनः श्रुतम् ॥ आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युद्धं च स्वपार्थिव १४ श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणाबुभौ ॥ तपोधोरमनिर्देश्यंतप्यते गंधमादने १५ सराजाम
हर्तां सेनां योजयित्वा षडंगिनीम् ॥ अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ १६ सगत्वा विषमंधोरं पर्वतं गंधमादनम् ॥ मृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसौ वनमाश्रि
तौ १७ तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां लशौधमनि संततौ ॥ शोतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ १८ अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ तमर्चित्वा मूलकलै
रासनेनोदकेन च १९ न्यमंत्रयेताराजानं किं कार्यं कियतामिति ॥ ततस्तामानुपूर्वी सपुनरेवान् वकीर्तयत् २० बाहुभ्यामेजिताभूमिर्निहताभर्वशत्रवः ॥ भव
द्यां युद्धमाकांक्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् २१ आतिथ्यं दीयतामेतत्कांक्षितं मे चिरं प्राति ॥ नरनारायणावूचतुः ॥ अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम २२

वेदजः प्रत्ययो ब्रह्मात्मैक्यापरोक्ष्यंत देवद्रष्टृशीलं येषां ११ । १२ । १३ । १४ तप्यते ताभ्यामिति शेषः १५ षडंगिनीं रथनागाश्वपादातशक्योद्भवतां १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

२२ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ काकुदीकमित्यादयोऽष्टावस्त्रजातयः येनास्त्रेणाभिभूतारयगजादीनांककुचेवशेरतेतत्काकुदीकंप्रस्थापनं नाम । येनशुकनलिकान्यायेनअभयेऽपिभयदर्शिनोहयरयादिपादेषुगाढंशिलप्यंतितत्शुकंमोहनं नाम । येनस्वर्गनगरं पश्यतितन्नाकंउन्मादनं नाम । नह्यास्मिन्नाश्रमेयुद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ॥ अन्यत्रयुद्धमाकाक्षवहवः क्षत्रियाः क्षितौ २३ ॥ रामउवाच ॥ उच्यमानस्तथाऽपिस्मभूयएवाभ्यभाषत ॥ पुनः पुनःक्षम्यमाणः सांख्यमानश्चभारत २४ दंभोद्भवोयुद्धमिच्छन्नाह्वयत्येवतापसौ ॥ ततो नरास्त्वपीकाणांमुष्टिमादायभारत २५ अब्रवीदेहि युद्धं स्वयुद्धका मुकक्षत्रिय ॥ सर्वशस्त्राणिचादस्वयोजयस्वचवाहिनीम् २६ अहंहितेविनेष्यामियुद्धश्रद्धामितः परम् ॥ दंभोद्भवउवाच ॥ यद्येतदस्त्रमस्मासुयुक्तंतापसमन्यसे २७ एतेनापित्वयायोत्स्येयुद्धार्थीह्यहमागतः ॥ रामउवाच ॥ इत्युक्त्वाशरवर्षेणसर्वतः समवाकिरत् २८ दंभोद्भवस्तापसंतांजिघांसुः सहसैनिकः ॥ तस्यतानस्यतोघोरानिपूतपरतनुच्छिदः २९ कदर्थोऽस्त्यसमुनिरिषीकाभिः समार्पयत् ॥ ततोऽस्मैप्राप्तुजद्वोरमैषोकमपराजितः ३० अस्त्रमप्रतिसंधेयंतदुतमिवाभवत् ॥ तेषामक्षीणिकर्णाश्चनासिकाश्चैवमायया ३१ निमित्तवेधसमुनिरिषीकाभिः समार्पयत् ॥ सदृष्टाश्चेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ३२ पादयोर्न्यपतद्राजास्वस्तिमेस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ तमब्रवीन्नरोराजनशरण्यः शरणैषिणाम् ३३ ब्रह्मण्योभवधर्मात्मा माचस्मैवपुनः कृथाः ॥ नैतादृक्पुरुषोराजनक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ३४ मनसानृपशार्दूलमवेत्परपुरंजयः ॥ माचदर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कथंचन ३५ अल्पीयांसंविशिष्टंवातत्तेराजन्समाहितम् ॥ कृतप्रज्ञोवीतलोभोनिरहंकारआत्मवान् ३६ दांतः क्षांतोमृदुः सौम्यः प्रजाः पालयपार्थिव ॥ मास्मभूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वाबलाबलम् ३७ अनुज्ञातः स्वास्तिगच्छमैवभूयः समाचरे ॥ कुशलं ब्राह्मणान् पृच्छेरावयोर्वचनाहृशम् ३८ ततो राजातयोः पादावभिवाद्यमहात्मनोः ॥ प्रत्याजगामस्वपुरंधर्मचैवाचरदृशम् ३९ सुमहच्चापितत्कर्मयन्त्रेणकृतंपुरा ॥ ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ४० तस्माद्यावद्धनुः श्रेष्ठेगांडीवेऽन्नंयुज्यते ॥ तावत्त्वंमानमुत्सृज्यगच्छराजन् धनंजयम् ४१ काकुदीकंशुकं नाकमाक्षिसंतर्जनंतथा ॥ संतानं नर्तकंघोरमास्यमोदकमष्टमम् ४२ एतैर्विद्धाः सर्वेष्वमरणंयांतिमानवाः ॥ कामक्रोधालोभमोहौमदमानौतथैवच ४३ मात्सर्याहंकृतीचैवक्रमादेतउदाहृताः ॥ उन्मत्ताश्चविचेष्टंतेनष्टसंज्ञाविचेतसः ४४ स्वपंतिचप्लवंतेचच्छर्दयंतिचमानवाः ॥ मूत्रयंतेचसततंरुदंतिचहसंतिच ४५ निर्मातासर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मवित् ॥ यस्यनारायणोवंधुरर्जुनोदुःसहोयुधि ४६ कस्तमुत्सहतेजेतुंत्रिपुलोकेषुभारत ॥ वीरंकपिध्वजंजिष्णुंयस्यनास्तिसमोयुधि ४७ असंख्येयागुणाः पार्थेतद्विशिष्टोजनार्दनः ॥ त्वमेवभूयोजानासिकुंतीपुत्रंधनंजयम् ४८

येनक्षिप्तमात्रेणानुविद्धास्त्रासावशकृन्मूत्रं स्रवंतितत् अक्षिसंतर्जनं प्रासनं नाम । संतानं अविच्छेदेनशस्त्राणां वृष्टिकरं ऐन्द्रादिदिव्यं । नर्तकं नर्तनकरं पेशाचं । घोरंकदनकरं राक्षसं । आस्यमोदकं येनाभिहताम्बुक्षेपाणां वत्सामरणार्थमेवप्रतिष्ठंतेतत्प्राप्त्यं नाम । अत्रैवउन्मत्ताश्चेतिश्लोकोक्तादोषायथायोग्यसंबंधीयाः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीये षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ जामदग्न्येति १ अव्ययः अपचयगून्यः २ प्रभवत्यस्मादितिप्रभुर्जगतउपादा नकारणघटस्येवमृत्पिण्डः ३ निमित्तमरणादिति नाशवंतइत्यर्थः पाठांतरेनिमित्तकारणानि चक्रवीवरकुठालादिस्थानीयानि ४ । ५ । ६ तरुणादिति भोगकालेषुत्तेनमरणंमाप्राप्नुवतीत्यर्थः ७ नरनारायणौयौतौतावेवार्जुनकेशवौ ॥ विजानीहिमहाराजप्रवीरौपुरुषोत्तमौ ४९ यद्येतदेवंजानासिनचमामभिशंकसे ॥ आर्यामर्तिसमास्थायशाम्यभारत पांडवैः ५० अथचेन्मन्यसेश्रेयो नमेभेदोभवेदिति ॥ प्रशाम्यभरतश्रेष्ठमाचयुद्धेमनःकृथाः ५१ भवतांचकुरुश्रेष्ठकुलंबहुमतंभुवि ॥ तत्तथैवास्तुभद्रंतेस्वार्थमेवोपचितय ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिदंभोद्भवोपाख्यानेषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ जामदग्न्यवचः श्रुत्वाकण्वोऽपिभगवानृषिः ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि १ ॥ कण्वउवाच ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैवब्रह्मालोकपितामहः ॥ तथैवभगवंतौतौनरनारायणा वृषी २ आदित्यानांहिसर्वेषांविष्णुरेकः सनातनः ॥ अजयश्चाव्ययश्चैवशाश्वतः प्रभुरीश्वरः ३ निमित्तमरणाश्चान्येचंद्रसूर्यौमहीजलम् ॥ वायुरग्निस्तथाऽकाशंग्रहास्तारागणास्तथा ४ तेचक्षयातिजगतोह्रिवालोक्तत्रयंसदा ॥ क्षयंगच्छंतिवैसर्वेसृज्यंतेचपुनःपुनः ५ मुहूर्तमरणास्त्वन्येमानुषामृगपक्षिणः ॥ तैर्यग्योन्यश्चयेचान्येजीवलोकचरास्तथा ६ भूयिष्ठेनतुराजानःश्रियंभुक्ताऽऽयुषःक्षये ॥ तरुणाःप्रतिपद्यंतेमोक्तुंसुकुतदुष्कृते ७ सभवानधर्मपुत्रेणशमं कर्तुमिहार्हति ॥ पांडवाःकुरुवश्चैवपालयंतुवसुंधराम् ८ बलवानहमित्येवनमतव्यंसुयोधन ॥ बलवंतोबालिभ्योहिदृश्यंतेपुरुषर्षभ ९ नबलंबलिनामध्येबलं भवतिकौरव ॥ बलवंतोहितेसर्वेपांडवादेवविक्रमाः १० अत्राप्युदाहरंतीमामितिहासंपुरातनम् ॥ मातलेर्दातुकामस्यकन्यामृगयतोवरम् ११ मतस्त्रिलोकरा जस्यमातलिर्नामसारथिः ॥ तस्यैकैवकुलेकन्यारूपतोलोकविभुता १२ गुणकेशीतिविख्यातानाग्रासादेवरूपिणी ॥ श्रियाचवपुषाचैवस्त्रियोऽन्याःसाऽति रिच्यते १३ तस्याःप्रदानसमयंमातलिःसहभार्यया ॥ ज्ञात्वाविममृशोराजंस्तत्परःपरिचितयन् १४ धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानांयशस्विनाम् ॥ नराणांमृदुसत्वानांकुलेकन्याप्ररोहणम् १५ मातुःकुलंपितृकुलंयत्रचैवप्रदीयते ॥ कुलत्रयंसंशयितंकुरुतेकन्यकासताम् १६ देवमानुषलोकौद्वौमानुषेणैवचक्षुषा ॥ अवगाह्यैवाविचितौनचमेरोचतेवरः १७ ॥ कण्वउवाच ॥ नदेवान्नैवदितिजात्रगंधर्वान्नमानुषान् ॥ अरोचयद्रुतेतथैवबहुलानृषीन् १८ भार्ययाऽनुसंसंभ्यसहरात्रौ सुधर्मया ॥ मातलिर्नागलोकायचकारगमनेमतिम् १९ नमेदेवमनुष्येषुगुणकेश्याःसमोवरः ॥ रूपतोदृश्यतेकश्चिन्नागेषुभविताध्रुवम् २० इत्यामंभ्यसुधर्मांसकृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ कन्यांशिरस्युपाग्रायप्रविवेशमहीतलम् २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिमातलिवरान्वेषणेसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

८ । ९ बलंसंभं बलिनां औरसबलवतां बलंसामर्थ्यं न भवति १० मातलेरितिहासमिति संबंधः ११ । १२ । १३ । १४ उच्छ्रितानां महतया रुपातानाम् १५ । १६ चक्षुषा ज्ञानेन विचितौ अन्वेषितौ १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीये षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥

1166H

दासंपूर्णवचंद्रोऽवभासते । तद्वश्यप्रदेशोऽभ्याद्यावरणामावाततःस्थानातचंद्रस्यहासतृद्धीप्रदश्येतेइतिविरुद्धलक्षणयानदश्येतेइत्यर्थः । नदश्यतेइत्येवपाठोलेखकप्रमादादुवा ४
आदित्योऽदितेःपुत्रोविष्णुर्हयग्रीवकूपीसुवर्णारुंधजगत्वेदकूपीनामात्मकःप्रपंचः । 'नामवाक्कृत्वेदः'इत्याविश्रुतेः तंवाग्भिरापूरयन्नउत्तिष्ठतिवेदाध्यायिनांश्चनिजपबृंहयितुमाविर्भवतीत्यर्थः ५
जलमूर्तयश्चंद्राद्याःपतन्तिचंद्रकांतवज्रलस्रवन्तिअतोऽयंपतज्जलइतिवक्तव्येपातालइत्यर्थः ६ । ७ । ८ प्रदेशांतरंगत्वाद्गह अत्रसूर्याशुभिरिति दिवसेऽस्मदीयरात्रौ निशिअस्मदीयदिवसे
९ । १० । ११ । १२ स्वाध्यायाम्नायोवेदपाठः १३ गोव्रतंव्याचष्टयजेति १४ । १५ । १६

आप्रजानानिसर्गात्प्रजोत्पत्तिमारभ्य १७ जातिजन्म निसर्गस्वभावं तत्पूर्वमुत्पन्नस्यकस्याचिदभावात् १८। १९। २० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ हिरण्येति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १० शैलानिशिलामयानि ११। १२। १३ आक्रीडान्क्रीडास्थानानि १४। १५। १६। १७। १८ आत्मानंअ
अंडमेतज्जलेन्यस्तंदीप्यमानमिवाश्रिया ॥ आप्रजानानिसर्गाद्विनोद्विद्यतिनसर्पति १७ नास्यजातिनिसर्गवाक्यमानंशृणोमिवै ॥ पितरमातरंचापिनास्य
जानातिकश्चन १८ अतःकिलमहानाग्रिरंतकालेसमुत्थितः ॥ घक्षयतेमातलेसर्वत्रैलोक्यंसचराचरम् १९ मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वानारदस्याथभाषितम् ॥
नमोऽत्र रोचतेकश्चिदन्यतोव्रजमाचिरम् २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्याप० मातलिवरान्वेषणेऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ नारद
उवाच ॥ हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातंपुरवरंमहत् ॥ दैत्यानांदानवानांचमायाशतविचारिणाम् १ अनल्पेनप्रयत्नेननिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ मयेनमनसामृष्टपा
तालतलमाश्रितम् २ अत्रमायासहस्राणिविकुर्वाणामहोजसः ॥ दानवानिवसंतिस्मशूरादत्तवराःपुरा ३ नैतेशक्रेणनान्येनयमेनवरुणेनवा ॥ शक्यंतेवशमा
नेतुंतथैवघनदेनच ४ असुराःकालखंजाश्चतथाविष्णुपदोद्भवाः ॥ नैर्ऋतायातुधानाश्चब्रह्मपादोद्भवाश्चये ५ दंष्ट्रिणोभीमवेगाश्चवातवेगपराक्रमाः ॥ माया
वीर्योपसंपन्नानिवसंत्यत्रमातले ६ निवातकवचानामदानवायुद्धदुर्मदाः ॥ जानासिचयथाशकोनैतानशकोतिबाधितुम् ७ बहुशोमातलेत्वंचतवपुत्रश्चगोमु
खः ॥ निर्मग्नोदेवराजश्चसहपुत्रःशचीपतिः ८ पश्यवेशमानिरौक्माणिमातलेराजतानिच ॥ कर्मणाविधियुक्तेनयुक्तान्मुपगतानिच ९ वैदूर्यमणिचित्राणि
प्रवालरुचिराणिच ॥ अर्कस्फटिकशुभ्राणिवज्रसारोज्ज्वलानिच १० पार्थिवानीवचाभांतिपद्मरागमयानिच ॥ शैलानीवचदृश्यंतेदारवाणीवचाप्युत ११ सूर्य
रूपाणिचाभांतिदीप्ताग्निसदृशानिच ॥ मणिजालविचित्राणिप्रांशुनिनिविडानिच १२ नैतानिशक्यंनिर्देष्टुंरूपतोद्रव्यतस्तथा ॥ गुणतश्चैवसिद्धानिप्रमाणगु
णवंतिच १३ आक्रीडान्पश्यदैत्यानांतथैवशयनान्युत ॥ रत्नवंतिमहार्हाणिभाजनान्यासनानिच १४ जलदाभांस्तथाशैलांस्तोयप्रस्रवणानिच ॥ कामपुष्प
फलांश्चापिपादपान्कामचारिणः १५ मातलेकश्चिदत्रापिरुचिरस्तेवरोभवेत् ॥ अथवाऽन्यादिशंभूभेर्गच्छावयदिमन्यसे १६ मातलिस्त्वब्रवीदेनंभाषमाणं
तथाविधम् ॥ देवर्षेनैवमेकार्यंविप्रियंत्रिदिवौकसाम् १७ नित्यानुषक्तवैराहिभ्रातरोदेवदानवाः ॥ परपक्षेणसंबंधरोचयिष्याम्यहंकथम् १८ अन्यत्रसाधु
गच्छावद्रष्टुंनार्हामिदानवान् ॥ जानामितवचात्मानं हिंसात्मकमनंतथा १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि मातलिवरान्वेषणेशततमो
ऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ नारदउवाच ॥ अयंलोकःसुपर्णानांपक्षिणांपन्नगाशिनाम् ॥ विक्रमेगमनेभारेनैषामस्तिपरिश्रमः १
हिंसापरंजानामि हिंसात्मनांतथाहिंसात्मकमनं हिंसाप्रधानानादैत्यानांकमनंअपेक्षणीयंचाहिंसोदकंतयाजानामि अन्येणुदित्सात्मकमलंतथेतिपाठंप्रकल्प्य दिस्सात्मकंदानेच्छाप्रपुरंअलं
अत्यर्थंइतिव्याचक्षते १९ ॥ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेऊनशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ अयमिति १

२ प्रसृत्याप्रकटगत्या जवेनवृद्धिमंतीत्यर्थः ३। ४। ५ निर्दृष्टाःनिर्दयाः ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये
भारतभावदीपेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ॥ इदंरसातलमिति १। २ वदनातमुखादुदतिष्ठतेनमुखजेनब्राह्मणेनतस्याएककुलत्वं यथोक्तं 'ब्राह्मणाश्चैवगावश्च
वैनतेयसुतैःसूतपद्भिस्ततमिदंकुलम् ॥ सुमुखेनसुनाम्नाचसुनेत्रेणसुवर्चसा २ सुरुचापक्षिराजेनसुबलेनचमातले ॥ वर्धितानिप्रसृत्यावैविनताकुलकर्तृ
भिः ३ पक्षिराजाभेजात्यानांसहस्राणिशतानिच ॥ कश्यपस्यततोवंशजातैर्भूतिविवर्धनैः ४ सर्वेह्येतेश्रियायुक्ताःसर्वेश्रवित्सलक्षणाः ॥ सर्वेश्रियमभीप्संतो
धारयंतिवलान्युत ५ कर्मणाक्षत्रियाश्चैतेनिर्घृणाभोगिभोजिनः ॥ ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यंनलभंतिवै ६ नामानिचैषांवक्ष्यामियथाप्राधान्यतःशृणु ॥
मातलेश्चाध्यमेतद्विकुलंविष्णुपरिग्रहम् ७ दैवतंविष्णुरेतेषांविष्णुरेवपरायणम् ॥ हृदिचैषांसदाविष्णुर्विष्णुरेवसदागतिः ८ सुवर्णचूडोनागाशीदारुणश्चंडतु
डकः ॥ अनिलश्चानलश्चैवाविशालाक्षोऽथकुंडली ९ पंकजिद्वज्रविष्कंभोवैनतेयोऽथवामनः ॥ वातवेगोदिशाचक्षुर्निमेषोऽग्निमिषस्तथा १० त्रिरावःसप्तराव
श्चवालमीकिर्दीपकस्तथा ॥ दैत्यद्वीपःसरिद्वीपःसारसःपद्मकेतनः ११ सुमुखश्चित्रकेतुश्चचित्रवर्हस्तथाऽनघः ॥ मेषहत्कुमुदोदक्षःसर्पांतःसोमभोजनः १२
गुरुभारःकपोतश्चमूर्यनेत्राश्चिरांतकः ॥ विष्णुधर्माकुमारश्चपरिवर्होहरिस्तथा १३ सुस्वरोमघुपर्कश्चहेमवर्णस्तथैवच ॥ मालयोमातरिश्वाचनिशाकरदिवा
करौ १४ एतेप्रदेशमात्रेणमयोक्तागरुडात्मजाः ॥ प्राधान्यतस्तेयशसाकीर्तिताःप्राणिनश्चये १५ यद्यत्रनरुचिःकाचिदेहिगच्छावमातले ॥ तंनयिष्यामि
देशंत्वावरंयत्रोपलप्स्यसे १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि मातलिवरान्वेषणेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ नारदउवाच॥
इदंरसातलंनामसप्तमंपृथिवीतलम् ॥ यत्रास्तेसुरभिर्मातागवाममृतसंभवा १ क्षरंतीसततंक्षीरंपृथिवीसारसंभवम् ॥ पण्णारसानांसारेणरसभेकममुत
मम् २ अमृतेनाभितृप्तस्यसारमुद्गिरतःपुरा ॥ पितामहस्यवदनादुदतिष्ठदनिदिता ३ यस्याःक्षीरस्यधारायानिपतंत्यामहीतले ॥ हृदःकृतःक्षीरनिधिःप
वित्रंपरमुच्यते ४ पुष्पितस्येवफेनेनपर्यंतमनुवेष्टितम् ॥ पिवंतोनिवसंत्यत्रफेनपाशुनिसतमाः ५ फेनपानामतेख्याताःकेनाहाराश्चमातले ॥ उपेतयासिव
तंतेयेषांविभ्यतिदेवताः ६ अस्याश्चतस्रोधेन्वोऽन्यादिस्तुसर्वासुमातले ॥ निवसंतिदिशापाल्योधारयंत्योदिशःस्मताः ७ पूर्वादिशंधारयतेसुखपानामसौ
रभी ॥ दक्षिणां हिंसिकानामधारयत्यपरांदिशम् ८ पश्चिमावारुणीदिक्धारयतेवैसुभद्रया ॥ महानुभावयानित्यंमातलेविश्वरूपया ९ सर्वकामदुधानामधेनु
धारयतोदिशम् ॥ उत्तरांमातलेधर्म्यांतथैलविलसंजिताम् १० आसांतुपयसामिश्रं पयोनिर्मथ्यसागरे ॥ मथानंमंदरं कृत्वादेवैरसुरसंहितैः ११ उद्धृतावारु
णीलक्ष्मीरमृतंचापिमातले ॥ उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजोमणिरत्नंचकौस्तुभम् १२ कुलभेकं द्विधाकृतमिति ३। ४ फेनेनपुष्पितस्येवश्चेतस्यास्यपर्यंततीरप्रदेशंफेनेनैवानुवे
ष्टितंपिबंतःसादरमवलोकयंतएववसंति तेनैवफेनपाइत्युच्यते ५ एतेभ्योऽन्येफेनाहाराश्चेत्यर्थः ६। ७। ८। ९ इलविलस्यमांसेलविलसंजिताम् १० असुरसंहितैः असुरसंहितैः ११। १२

सुधेति सर्पपितृदेवानां तत्तद्योग्याहाररूपं पयःक्षरतीत्यर्थः सुधासर्पस्वभोजनं स्वभाभोजिनः पितरः अमृताशेषु देवेभ्यः ११ । १२ परिवासः निवासः सुखः सुखकरः १३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नी
 सुधाहोरपुचसुधांस्वधाभोजिपुचस्वधाम् ॥ अमृतं चामृताशेषु सुरभोक्षरतेपयः १३ अत्रगाथापुरागोतारसातलनिवासिभिः ॥ पौराणीश्रूयते लोके गोयते या
 मनांषिभिः १४ ननागलोकेन स्वर्गेन विमाने त्रिविष्टपे ॥ परिवासः सुखस्तादृशसातलतले यथा १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यान्पर्वणि मात
 लिवरान्वेषणे व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ नारद उवाच ॥ इयं भोगवती नाम पुरीवासुकिपालिता ॥ यादृशी देवराजस्य पुरीवर्याऽमरावती १ एव शेषः
 स्थितो नागो येन यं धार्यते सदा ॥ तपसालोकमुख्येन प्रभावसाहितामहो २ श्वेताचलनिभा कारो दिव्याभरणभूषितः ॥ सहस्रधारयन्मूर्ध्नाज्जालाजिह्वोमहाबलः
 ३ इह नानाविधाकारानानाविधविभूषणः ॥ सुरसायाः सुतानागानिव संतिगतव्यथाः ४ मणिस्वस्तिकचक्रांकाः कमंडलुकलक्षणाः ॥ सहस्रसंख्याबालिनः स
 वरौद्राः स्वभावतः ५ सहस्रशिरसः केचित्केचित्पंचशताननाः ॥ शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ६ द्विपंचशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ॥
 महाभोगामहाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ७ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ नागानामेकं शानां यथा श्रेष्ठं तु मे गृणु ८ वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनं
 जयौ ॥ कालीयोनहुषश्चैव कंबलाश्वतराबुधौ ९ बाह्यकुंडो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ॥ वामनश्चैव पत्रश्वकुरः कुकुगस्तथा १० आर्यको नंदकश्चैव तथा
 कलशपोतकौ ॥ कैलासकः पिंजरको नागश्चैरावतस्तथा ११ सुमनोमुखो दधिमुखः शंखो नंदो पनंदकौ ॥ आसः कोटरकश्चैव शिखो निहूरिकस्तथा १२ तित्तिरि
 हंस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिंडकः ॥ द्वौ पद्मौ पुंडरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः १३ करवीरः पीठरकः संवृतो वृत्त एव च ॥ पिंडारो विल्वपत्रश्च मूषिकादं शिरीषकः १४
 दिर्लपः शंखशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ॥ कौरव्यो घृतराष्ट्रश्च कुहुरः कशकस्तथा १५ विरजाधारणश्चैव सुबाहुर्मुखरोजयः ॥ बधिरांघौ विशुंडिश्च विरसः
 सुरसस्तथा १६ एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ॥ मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् रोचते वरः १७ ॥ कण्व उवाच ॥ मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनि
 रीक्ष्य वै ॥ पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् १८ ॥ मातलि उवाच ॥ स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्य आर्यकस्य तु ॥ युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनंदनः १९
 कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ॥ वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः २० प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ॥ मनःप्रविष्टो देवर्षेण गुणकेश्याः पति
 वरः २१ ॥ कण्व उवाच ॥ मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ॥ निवेदयामास तदामाहात्म्यं जन्मकर्म च २२ ॥ नारद उवाच ॥ ऐरावतकुले जातः सुमुखो
 नाम नागराट् ॥ आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च २३ एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ॥ नचिरादैनते येन पंचत्वमुपपादितः २४

लंकेंटीये भारतमावदीपे व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ॥ ॥ इयमिति १ । २ । ३ । ४ कमंडलुकलक्षणाः पानपात्रसदृशचिह्नाः ५
 ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५ । २६ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ सूत इति १ । २

ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ॥ एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः २५ कियतामत्र यत्नो वै प्रीतिमानस्म्यनेन वै ॥ अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां दुहि
 तरं मुने २६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यान्पर्वणि मातलिवरान्वेषणे व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ नारद उवाच ॥ सूतोऽयं मातलिर्ना
 मशकस्य दायितः सुहृत् ॥ शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्वली १ शक्रस्यायं सखा चैव मंत्री साराथिरेव च ॥ अल्पांतरप्रभावश्च वासवे नरणेरणे २ अयं ह
 रिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ॥ देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ३ अनेन विजितानश्चैर्दोर्भ्यां जयति वासवः ॥ अनेन बलमिपूर्वं प्रहृते प्रहरत्युत ४ अस्य
 कन्या वरारोहारूपेणासदृशी भुवि ॥ सत्यशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ५ तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरयुते ॥ सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः
 ६ यदि ते रोचते सम्यग्भुजगोत्तममाचिरम् ॥ कियतामार्यकक्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ७ यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहाविभावसोः ॥ कुले तव तथैवास्तु गुणके
 शी सुमध्यमा ८ पौत्रस्याथ भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ॥ सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ९ पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ॥ बहुमानाच्च भवत
 स्तथैवैरावतस्य च १० सुमुखश्च गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ११ मातलिस्तस्य समानं कर्तुं मर्हो भवानपि ॥ कण्व
 उवाच ॥ सतु दीनः प्रहृष्टश्च प्राहनारदमार्यकः १२ व्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ कथमिच्छामि देवर्षेण गुणकेशीं स्नुषां प्रति १३ ॥ आर्यक उवाच ॥ न
 मे नैतद्बहुमतं महर्षे वचनं तव ॥ सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् १४ कारणस्य तु दौर्बल्याच्चितयामिमहामुने ॥ अस्य देहकरस्तातममपुत्रो महायु
 ते १५ भक्षितो वै न ते येन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ पुनरेव च तेनोक्तं वै न ते येन गच्छता ॥ मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो १६ ध्रुवं तथा तद्भविता जानी
 मस्तस्य निश्चयम् ॥ तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै १७ ॥ कण्व उवाच ॥ मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिं त्रकृतामया ॥ जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः
 १८ सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ॥ त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वामवम् १९ शेषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ॥ सुपर्णस्य विधाते च प्रयाति
 प्यामि सत्तम २० सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ॥ कार्यसंसाधानार्थाय स्वस्तितेऽस्तु भुजंगम् २१ ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ॥ ददृशुः शक्रमा
 सीनं देवराजं महायुतिम् २२ संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ॥ ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति २३ ॥ वंशपायन उवाच ॥ ततः पुरंदरं वि
 ण्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ॥ अमृतं दीयतामस्मै कियताममरैः समः २४ मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ॥ लभंतां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् २५

पुरंदरोऽथसंचित्यवैनतेयपराक्रमम् ॥ विष्णुमेवाब्रवीदेनंभवानेवददात्विति २६ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ईशस्त्वंसर्वलोकानांचराणामचराश्वये ॥ त्वयादत्तमदत्तं कः
कर्तुमुत्सहतेविभो २७ प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मैपत्रागायायुरुतमम् ॥ नत्वेनममृतप्राशंचकारबलवृत्रहा २८ लब्ध्वावरंतुसुमुखःसुमुखःसंबभूवह ॥ कृतदा
रोयथाकामंजगामचष्टहान्प्रति २९ नारदस्त्वार्यकश्चैवकृतकार्यैमुदायुतौ ॥ अभिजग्मतुरभ्यर्च्यदेवराजमहायुतिं ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभ
गवद्यानप० मातलिवरान्वेषणेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ कण्वउवाच ॥ गरुडस्तत्रशुश्रावयथावृत्तंमहाबलः ॥ आयुःप्रदानंशक्रेगकृतंनाग
स्यभारत १ पक्षवातेनमहतारुद्धात्रिभुवनंखगः ॥ सुपर्णःपरमरुद्धोवासवंसमुपाद्रवत् २ ॥ गरुडउवाच ॥ भगवन्किमवज्ञानाद्वृत्तिःप्रतिहतामम ॥ काम
कारवरंदत्वापुनश्चलितवानसि ३ निसर्गात्सर्वभूतानांसर्वभूतेश्वरेणमे ॥ आहारोविहितोधात्राकिमर्थंवार्यतेत्वया ४ वृत्तश्चैषमहानागःस्थापितःसमयश्चमे ॥
अनेनचमयादेवभर्तव्यःप्रसवोमहान् ५ एतस्मिस्तुतथाभूतेनान्यांहिसितुमुत्सहे ॥ क्रीडसेकामकारेणदेवराजयथेच्छकम् ६ सोऽहंप्राणान्विमोक्षयामितथाप
रिजनोमम ॥ येचभृत्याममगृहेप्रीतिमात्रभववासव ७ एतच्चैवाहमर्हामिभूयश्चबलवृत्रहन ॥ त्रैलोक्यस्येश्वरोयोऽहंपरभृत्यत्वमागतः ८ त्वयितिष्ठतिदेवेश
नविष्णुःकारणंमम ॥ त्रैलोक्यराजराज्यंहित्वयिवासवशाश्वतम् ९ ममापिदक्षस्यसुताजननीकश्यपःपिता ॥ अहमप्युत्सहेलोकान्नमंताद्रोदुमंजसा १०
असह्यंसर्वभूतानांममापिविपुलंबलम् ॥ मयापिसुमहत्कर्मकृतंदैतेयविग्रहे ११ श्रुतश्रीःश्रुतसेनश्चविवस्वात्रोचनामुखः ॥ प्रसृतःकालकाक्षश्चमयापिदिति
जाहताः १२ यत्तुध्वजस्थानगतोयत्नात्परिचराम्यहम् ॥ बहामिचैवानुजंतेतेनमामवमन्यसे १३ कोऽन्योभारसहाह्यस्तिकोऽन्योस्तिबलवतरः ॥ मयायो
ऽहंविशिष्टःसन्वहामिमंसांधवम् १४ अवज्ञायतुयतेहंभोजनाद्वपरोपितः ॥ तेनमेगौरवंनष्ट्वत्तश्चास्माच्चवासव १५ अदित्यांयइमेजाताबलविक्रमशा
लिनः ॥ त्वमेपांकिलसर्वेषांबलेनबलवतरः १६ सोऽहंपक्षैकदेशेनवहामित्वांगतकृमः ॥ विमृशत्वंशनैस्तातकोन्वत्रबलवानिति १७ ॥ कण्वउवाच ॥ स
तस्यवचनंश्रुत्वाखगस्योदकंदारुणम् ॥ अक्षोभ्यंक्षोभयंस्ताक्षर्यमुवाचरथचक्रभृत् १८ गरुत्मन्यन्यसेऽऽत्मानंबलवंतंसुदुर्बलम् ॥ अलमस्मत्समस्तंतेस्तो
तुमात्मानमंडज १९ त्रैलोक्यमपिमैकस्त्रमशक्तंदेहधारणे ॥ अहमेवात्मनाऽऽत्मानंवहामित्वांचधारये २० इमंतावन्ममैकंत्वंबाहुंसव्येतरंवह ॥ यद्येनं
धारयस्येकंसफलंतेविकथितम् २१ ततःसभगवांस्तस्यस्कंधेबाहुंसनासजत् ॥ निपपातसभारार्तोविहिलोनष्टचेतनः २२ यावानाहिभारःकृत्स्नायाः
पृथिव्याःपर्वतैःसह ॥ एकस्यादेहशाखायास्तावद्भारममन्यत २३

५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

२४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ अनर्थेइति परार्थेपरस्वनिमित्तं
११२ भगवान्पितामहोव्यासोननुभीष्मः उत्तरेतस्यपृथग्भादानात्उक्तमित्यस्यावृत्तिर्दर्शनाच्च १ । ४ सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्यउपकर्तामादृशः तदीयवाक्यस्यश्रोतासुहृच्छ्रोता मूढोऽप्यंहितमप्यु
नत्वेनंपीडयामासचलेनबलवतरः ॥ ततोहिजीवितंतस्यनव्यनीनशदच्युतः २४ व्यात्तास्यःस्रस्तकायश्चविचेताविह्वलःखगः ॥ सुमोचपत्राणितदागुरुभारप्र
पीडितः २५ सविष्णुंशिरसापक्षाप्रणम्यविनतासुतः ॥ विचेताविह्वलोदानःकिंचिद्वचनमब्रवीत् २६ भगवन्लोकसारस्यसदृशेनवपुष्पता ॥ भुजेनस्वैरमु
क्तेननिष्पिष्टोस्मिमहीतले २७ क्षंतुमर्हसिमेदेवविह्वलस्याल्पचेतसः ॥ बलदाहविदग्धस्यपाक्षिणोध्वजवासिनः २८ नाहिज्ञातंबलंदेवमयातेपरमंविभो ॥ तेन
मन्याम्यहंवीर्यमात्मनोनसमंपरैः २९ ततश्चक्रेसभगवान्प्रसादंवैगरुत्मतः ॥ मैवंभूयइतिस्नेहातदाचैनमुवाचह ३० पादांगुष्ठेनाविक्षेपसुमुखंगरुडोरासि ॥
ततःप्रभृतिराजेंद्रसहसर्पेणवर्तते ३१ एवंविष्णुबलाक्रांतोर्गवनाशमुपागतः ॥ गरुडोबलवान्राजन्वैनतेयोमहायशः ३२ ॥ कण्वउवाच ॥ तथात्वमपिगांधा
रेयावत्पांडुसुतात्रणे ॥ नासादयसितान्वीरांस्तावज्जीवसिपुत्रक ३३ भीमःप्रहरतांश्रेष्ठोवायुपुत्रोमहाबलः ॥ धनंजयश्चंद्रसुतोहन्त्यातांतुकरणे ३४ विष्णु
र्वायुश्चशक्रश्चधर्मस्तौचाश्विनावुभौ ॥ एतेदेवास्त्वयाकेनहेतुनावीक्षितुंक्षमाः ३५ तदलंतेविरोधेनशमंगच्छन्नुपात्मज ॥ वासुदेवेनतीर्थेनकुलंराक्षिउमर्हसि
३६ प्रत्यक्षदर्शीसर्वस्यनारदोऽयंमहातपाः ॥ माहात्म्यस्यतदाविष्णोःसोऽयंचक्रगदाधरः ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुर्योधनस्तुतच्छ्रुत्वानिःश्वसन्नभुकुटी
मुखः ॥ राधेयमभिसंप्रेक्ष्यजहासस्वनवतदा ३८ कदर्शीकृत्यतद्वाक्यमृषेःकण्वस्यदुर्मतिः ॥ ऊरुंगजकराकारंताडयन्निदमब्रवीत् ३९ यथैवेश्वरमृष्टोऽस्मि य
द्वावियाचमेगतिः ॥ तथामहर्षेवर्तामिंकिंप्रलापःकरिष्यति ४० ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलिवरान्वेषणेपंचाधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १०५ ॥ जनमेजयउवाच ॥ अनर्थेजातनिर्वंधंपरार्थेलोभमोहितम् ॥ अनार्यकैष्वाभिरतंमरणेकृतनिश्चयम् १ ज्ञातीनांदुःखकर्तारंबंधूनांशोकव
र्धनम् ॥ सुहृदाक्लेशदातारंदिषतांहर्षवर्धनम् २ कथंनैनंविमार्गस्थंवारयंतीहवांधवाः ॥ सौहृदाद्वासुहृत्स्निग्धोभगवान्वापितामहः ३ वैशंपायनउवाच ॥
उक्तंभगवतावाक्यमुक्तंभीष्मेणयत्क्षमम् ॥ उक्तंवहुविधंचैवनारदेनापितच्छृणु ४ ॥ नारदउवाच ॥ दुर्लभोवैसुहृच्छ्रोतादुर्लभश्चहितःसुहृत् ॥ तिष्ठते
हिसुहृद्यत्रनबंधुस्तत्रतिष्ठते ५ ॥ श्रोतव्यमपिपश्यामिसुहृदांकुरुनंदन ॥ नकर्तव्यश्चनिर्वंधोनिर्वंधोहिसुदारुणः ६ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरात
नम् ॥ यथानिर्वंधतःप्राप्तोगालवेनपराजयः ७ विश्वामित्रंतपस्यंतंधर्मोजेज्ञासयापुरा ॥ अभ्यगच्छत्स्वयंभूत्वावसिष्ठोभगवानृषिः ८ सप्तर्षीणामन्यतमंवे
पमास्थायभारत ॥ बुभुक्षुःशुधितोराजन्नाश्रमंकौशिकस्यतु ९ क्तंनश्रोष्यतीतिभावः तिष्ठतेस्थिरोभवतियत्रमहासंकटेतत्रबंधुःउपकारमपेक्ष्योपकर्ताकर्णादिःनतिष्ठतेनप्रकाशते।
प्रकाशनस्थेषारुण्ययोश्चेत्युभयत्रतद् १ बंधुतोऽपिसुहृद्वचःश्रेयस्करमित्यर्थः २ श्रोतव्यंश्रोतुंमुक्तं निर्वंधःसत्यपिबलवद्वाधकेतत्रैवाग्रहः सुदारुणोनाशकारी६१०वसिष्ठमृत्याधर्मोऽभ्यागच्छत् ८१९

नप्रत्यपालयत् अत्रासिद्धिपर्यंतं प्रतीक्षितवान् १० तेन वासिष्ठेन उपागमत्वसिद्धसमीपं १११२ मूर्धाबाहुभ्यांचपरिगृह्य अभ्याशे समीपे आश्रमस्य १२ गौरवात् गुरुत्वात् बहुमानात् लोकपूज्यत्वात्
तद्वादेन प्रीत्या १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ शुश्रूषयासेवया भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन १९ । २० गुरुकर्मणि ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तिस्तथा २१ मानवमिति पाठे सिद्धाति सिद्धं कृतकृत्यं करोतीत्यर्थः
एतदेवाह दक्षिणानामिति अपवर्गेण फलप्राप्त्या २२ कृतुफलं दक्षिणाप्रद एव प्राप्नोति । 'हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति स्मृतेरदक्षिणस्य कृतोर्हतत्वेनाफलत्वात् शांतिः सर्वोपद्रवहारिणी उच्यते वेदेन । दक्षि

विश्वामित्रोऽथ संभ्रांतः श्रपयामास वै चरुम् ॥ परमात्रस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् १० अत्र तेन यदा भुक्तं मन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ॥ अथ गृह्यान्नमृत्युष्णं विश्वामित्रो
ऽप्युपागमत् ११ भुक्तं मेतिष्ठतावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान् व्ययौ ॥ विश्वामित्रस्ततो राजनः स्थित एव महाद्युतिः १२ भक्तं प्रगृह्य मूर्धा विबाहुभ्यां संशितव्रतः ॥ स्थि
तः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः १३ तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्बालवो मुनिः ॥ गौरवाद्बहुमानाच्च हादेन प्रियकाम्यया १४ अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपाग
मत् ॥ वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया १५ सहृद्वा शिरसाभक्तं धियमाणं महर्षिणा ॥ तिष्ठतावायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता १६ प्रतिगृह्य ततो धर्मस्त
थैवोष्णं तथानवम् ॥ भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षेत मुक्त्वा समुनिर्गतः १७ क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ॥ धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथाऽभवत् १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ॥ शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह १९ अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दंगल
वो मुनिसत्तमम् २० प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि २१ दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिद्धयति मानद ॥ दक्षि
णानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते २२ स्वर्गे कृतुफलं तद्धि दक्षिणाशांतिरुच्यते ॥ किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति २३ जानानस्तेन भगवान् जितः शुश्रूषणे
न वै ॥ विश्वामित्रस्तम सकृद्गच्छ गच्छेत्त्यचोदयत् २४ असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ॥ किंददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत २५ निर्वधतस्तु
बहुशो गालवस्य तपस्विनः ॥ किंचिदागतं संरंभो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् २६ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसाम् ॥ अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालवमा
चिरम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामि
त्रेण धीमता ॥ नास्तेन शेतेनाहारं कुरुते गालवस्तदा १ त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिता शोकपरायणः ॥ शोचमानोऽतिमात्रं सदह्यमानश्च मन्युना ॥ गालवो दुःखि
तो दुःखाद्विललाप सुयोधन २ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः संचयः कुतः ॥ हयानां चंद्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ३

णां कर्मकृणुते विजानन्निति २३ जानानः शुश्रूषणे नैव दक्षिणा कर्म समाप्तिरिति । स जानंस्तेनेति पाठे तेन गालवेन शुश्रूषणे नैव जितो वशीकृतोऽस्मीति जानन्नित्यन्वयः २४ । २५ । २६ श्यामो
हरितः एकतः बहिः प्रदेशे एव श्यामाः कर्णा ये वा एकतः श्यामकर्णानां २७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति १ हरि
णः पांडुरः मन्युना दैन्येन दह्यमानश्चिताग्निना २ । ३

४ परंपरात् दूरादपि दूरं आत्मानं देहं ५ अनीहया अनुद्यमेन ६ ईप्सितं प्रणयंकृत्वा ईप्सितं दास्यामीति विश्वासमुत्पाद्य । 'प्रणयः प्रेम्णि विश्वं मे' इति विश्वः ७ एतदेवाह प्रतिश्रुत्येति करिष्येतीति
संधिरार्पः ८ अन्तःस्थस्य हीनस्य रूपं स्वरूपं जीवने वसतु इत्यर्थः ९।१० तत्रणं कुटुंबधारणं पाठांतरे मंत्रणं इष्टेः सहविचारणं अविश्वसनीयत्वादित्यर्थः ११ तत्मापितमिति संबंधः १२ अनुत्तमं
यत्नं अधमोपायं विषोद्वं वनादिरूपं कृत्वा प्राणान् मोक्षयामीत्यर्थः अर्थितायाञ्चा १३ अहंत्विति अत्राहमिति पदस्य द्विरावृत्तिर्वक्तुं व्याददोषः १४ भोगाः भोग्यवर्गा विषदादिः प्रतिष्ठंते निःसरंति
बीजादिवृक्षाः १५ तस्य विष्णुदासत्वेन सखानुपूर्वोपकारादिना १६ सुहृदां विश्वं विष्णुरिति बुद्ध्या सर्वलोकमित्राणां १७ वासवादवरजो विष्णुः उक्तः अहं गालवस्य साहाय्यं कर्तुं मिच्छामीति प्रा

कुतो मे भोजने श्रद्धासुखश्रद्धाकुतश्च मे ॥ श्रद्धामे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ४ अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्यावा परंपरात् ॥ गत्वाऽऽत्मानं विमुंचामि किं फलं
जीवितेन मे ५ अधनस्या कृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ॥ ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ६ सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ॥ प्रतिकर्तुं म
शक्तस्य जीवितान् मरणं वरम् ७ प्रतिश्रुत्य करिष्येति कृतव्यंतदकुर्वतः ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्ते प्रणश्यति ८ न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संत
तिः ॥ नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ९ कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः १० न जीवत्यध
नः पापः कुतः पापस्य तत्रणम् ॥ पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृतम् ११ सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ॥ गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तत्करो भिनभा
षितम् १२ सोऽहं प्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ अर्थितानमया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् १३ मानयंति च मां सर्वे त्रिदशायज्ञसंस्तरे ॥ अहं तु विबु
धश्चेष्टं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् १४ भोगाय स्मात्प्रतिष्ठंते व्याप्य सर्वान् सुरासुरान् ॥ प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनम
व्ययम् १५ एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ॥ दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया १६ सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ॥ ईप्सितेनाभिलाषे
ण योक्तव्यो विभवे सति १७ विभवश्चास्ति मे विप्रवासवावरजो द्विज ॥ पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे १८ स भवाने तु गच्छावनयिष्ये त्वां यथा सुखम् ॥
देशं पारं पृथिव्यावा गच्छ गालवमाचिरम् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥
॥ सुपर्ण उवाच ॥ अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवज्ञानयोनिना ॥ ब्रह्मिकामंतुकां यामिद्रष्टुं प्रथमतो दिशम् १ पूर्वां दक्षिणां वाऽहमथवा पश्चिमां दिशम् ॥ उत्तरां
वा द्विजश्चेष्टकुतो गच्छामि गालव २ यस्यामुदयते पूर्वः सर्वलोकप्रभावनः ॥ सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ३

र्थितः तेन विष्णुना १८ देशं पृथिव्यंतर्गतमेव पृथिव्याः पारः समुद्रः १९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ अनुशिष्ट आज्ञापितः
ज्ञानयोनिना धीप्रवर्तकेन विष्णुना पाठांतरे अज्ञातयोनिना सर्वादित्वात् अज्ञातः रूपादिहीनत्वाच्च तादृशोऽपि योनिः जगदुदयप्रलयस्थानं तेन कामं यथेष्टं १ । २ साध्यानां देवताविशेषाणां
तपजालोचनं वर्तते अनुवर्तते । साध्या देवा इह ध्यायंतः सत्यकामा बभूवुरित्यर्थः ३

मतिर्बुद्धिः याताप्राप्ता प्रातःसंध्यायांसवितुः प्रसादात्प्रथमं यत्र धीप्राप्तिर्भवति । गायत्र्यांसवितुर्धोप्रवर्तकरवदशनादित्यर्थः । चक्षुषी आज्यभागाख्ये अग्नीषोमदैवत्ये धर्मस्य यज्ञस्य यंत्रवैयंत्रणार्थं यंत्र यते स्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्वकारलोपश्च ५ तदेवाह कृतं संस्कृतं हव्यं यतो हुतं ययोर्मध्ये हुतं सत् तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् इति श्रुतेर्यज्ञस्य रक्षणं भवति । अन्यत्र गतं त्वर्धाद्धर्भनाशकं भवतीति भावः अध्वनः देवयानस्य पितृयाणस्य वा ५ दाक्षायण्यः अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा इत्यादयः प्रजाः लोकान् ६।७।८ पूर्वपूर्वसंस्थानि सुखमीप्सता सुखाद्यर्थिना ९।१० यजूंषिदत्तानियाज्ञवल्क्या येति शेषः ११ स्वांयोनिं सोमाज्यपय आदिरूपं जलं १२ पूर्वमित्रावरुणयोर्यज्ञकाले पौराणस्य पुराणस्य स्वार्थे तद्धितः निधनं निमिशापात्स्थूलदेहवियोगः सृतिः कुंभात्तस्मिन्नेव यज्ञे १३ दश

यस्यां पूर्वमतिर्याताय व्याप्तमिदं जगत् ॥ चक्षुषी यत्र धर्मस्य यंत्रवैसुप्रतिष्ठिते ४ कृतं यतो हुतं हव्यं सर्पते सर्वतो दिशम् ॥ यत्तद्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाऽध्व नः ५ अत्र पूर्वप्रसूता वैदाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ॥ यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ६ अतो मूलं सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यविच्यत ॥ सुरराज्येन विप्र षेदे वैश्वात्रतपश्चितम् ७ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वत्येषादिगुच्यते ॥ यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृता सुरैः ८ अत एव च सर्वेषां पूर्वमाशां प्रचक्षते ॥ पूर्वसर्वा णिकार्याणि देवानि सुखमीप्सता ९ अत्र वेदान्जगौ पूर्वभगवानलोकभावनः ॥ अत्रैवोक्तः सवित्राऽऽसीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु १० अत्र दत्तानि सूर्येण यजूंषिद्विजस त्तम ॥ अत्र लब्धवरः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ११ अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वांयोनिमुपभुंजते ॥ अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमापच १२ अत्र पूर्ववसिष्ठस्य पौरा णस्य द्विजर्षभ ॥ सृतिश्चैव प्रतिष्ठाच निधनं च प्रकाशते १३ ओंकारस्यात्र जायंते मृतयो दशतीर्दश ॥ पिवंति मुनयो यत्र हविर्दूमं स्मधूमपाः १४ प्रोक्षिता यत्र ब हवो वराहाद्यामृगावने ॥ शक्रेण यज्ञभागार्थे देवतेषु प्रकल्पिताः १५ अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ॥ उदयंस्तान्हिसर्वा न्वैक्रोधाद्धंति विभावसुः १६ एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ एष पूर्वो दिशां भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि १७ प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ॥ ब्रूहि गालवया स्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं विवस्वता पूर्वश्रौतेन विधिना किल ॥ गुरवे दक्षिणादत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् १ अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ॥ अत्रोष्मपाणां देवानां निवासः श्रूयते द्विज २ अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ॥ इज्यमानाः स्मलोके पुंसप्राप्तास्तुल्यभागताम् ३

शतीशब्दस्य षोडशकारलोपेन दशतीशब्दः सहस्रवाची सृतयो मार्गाः 'ओंकारो वै सर्वावाह' इति श्रुतेर्देवस्य शास्त्राप्रशस्नादिभेदोऽत्रैव जात इत्यर्थः १४ । १९ ये मानुषाः कृतघ्नाः ये वासुरा स्तान् अत्रैवोदयन् हन्ति तेषामापुरत्वापि करोतीत्यर्थः १६ विशावः प्रविशावः १७ । १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ इयमिति स्त्रौवेनेति पाठे लुपेण हूयतेऽस्मिन्निति स्त्रौवो विधिर्यज्ञः गुरवे कश्यपाय १ उष्मपाणां उष्णां भोजिनां । 'यावदुष्णं भवत्यन्नं पितरस्तावदश्नंति' इति स्मृतेः २ विश्वे त्रयोदश भितो गणः ३

द्वितीयं देवस्य धर्मस्य द्वारं पूर्वादिकप्रथमं तदपेक्षया पित्र्यस्य धर्मस्य द्वारमिदं द्वितीयं । 'प्राक्संस्थानि देवानि कर्माणि दक्षिणसंस्थानि पित्र्याणि' इति स्मृतेः ४ । ५ कर्मपुण्यापुण्यरूपं निगद्यते प्रका श्यते चित्रगुप्तादिभिः अवसायिनामृतानां कर्मनिग्रहानुग्रहरूपं ६ सर्वः समुर्ध्वमात्रः वृताच्छन्ना अनवबोधेन तमसा पुण्यवान्पापीवामरणकाले अत्यंतमूढत्वात् दुःखे सन्नेतां दिशं गच्छतीत्यर्थः । कृत्वा त्वनवरोधेनेति पाठे अनवः प्राक्संचितेन कर्मणा उपस्थितो रोधो मोहस्तेन सर्वः कृत्वा कर्ता पुरुषः । अतो मनिन्कनिव्वनिपश्चेति सूत्रात् कनिवित्यनुवर्तमानेऽभ्येभ्योऽपि ह्यंत इति कृजः कर्तरि कानिप् ७ चित्तंच बुद्धिश्च तयोर्हराः योगिनां तत्त्वानुसंधानं प्रपंचमिथ्यात्वनिश्चयं च हरंतीत्यर्थः ९ गाथाः वर्णमय्योर्मंत्राद्याः सामानितदाश्रयाणि गीतानि श्रुत्वाऽस्तीतं कालमजानन्मूलोके आगत्य

एतद्वितीयं वेदस्य द्वारमाचक्षते द्विज ॥ वृटिशोलवशश्चापि गण्यते कालनिश्चयः ४ अत्र देवर्षयो नित्यां पितृलोकं र्षयस्तथा ॥ तथाराजर्षयः सर्वे निवसंति गतव्य थाः ५ अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निगद्यते ॥ गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणामवसायिनाम् ६ एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ॥ वृतात्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ७ नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ॥ सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्या न्यलतात्मभिः ८ अत्र मंदरकुंजेषु विप्रर्षिसदनेषु च ॥ गायंति गाथां गंधर्वाश्च तद्बुद्धिहरा द्विज ९ अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ॥ गतदारोगतामात्योगतराज्यो वनंगतः १० अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ॥ मर्यादास्था पिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ११ अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरैर्भ्योऽमरता वृता १२ अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयवान् ॥ अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छंति पंचधा १३ अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यंति गालव ॥ अत्र वैतरणीनाम नदीवितरणैर्वृता १४ अत्र गत्वा सुखस्यांतं दुःखस्यां तंप्रपद्यते ॥ अत्र वृत्तो दिनकरः सुरसंक्षरते पयः १५ काष्ठां चासाद्य वासिष्ठा हिममुत्सृजते पुनः ॥ अत्राहं गालवपुराक्षुधार्तः परिचितयन् १६ लब्धवान्युध्य मानौ द्वौ वृहंतौ गजकच्छपौ ॥ अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः १७ विदुर्यकपिलं देवं येनार्ताः सगरात्मजाः ॥ अत्र सिद्धाः शिवानाम ब्राह्मणा वेदपारगाः १८ अधीत्य सकलान्वेदाल्लेभिरे मोक्षमक्षयम् ॥ अत्र भोगवतीनाम पुरीवा सुकिपालिता १९ तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ अत्र निर्याणकालेऽपि तमः संप्राप्य ते महत् २० अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्धना ॥ एष तस्यापि ते मार्गः परिचार्यस्य गालव ॥ ब्रूहि मे यादं गंतव्यं प्रतीचीं शृणु चापराम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥

द्वारान्नष्टान्नात्वा वनंगत इति पौराणीकथा १० सावर्णिनामनुना मर्यादासूर्यरथस्य वीथीनां वाहकानां देवतानां च नियमः ११ । १२ सर्वासवः सर्वेषां प्राणा अत्र प्राप्ताः संतः पुनः पंचधा गच्छंति देहं प्राप्नुवं ति प्राणापानादिभेदेनेत्यर्थः १३ वितरणैः वैतरणीनदीसंज्ञकनरकगाभिः १४ सुखस्यांतं नरकं दुःखस्यांतं स्वर्गं सुखं आवृत्तः कर्मायनंगतः । तदा हि प्रायेणाद्रानक्षत्रं भवति तच्च वर्षाकालस्यादिभूतं प्र सिद्धं १५ वासिष्ठाकाष्ठां उदीचीं वसिष्ठोपलक्षितसप्तर्षिभिरधिष्ठाता । धानिष्ठीमिति पाठेऽतिशयेन धनवान् धनिष्ठः कुबेरस्तदीया उत्सृजतेत्यजति १६ । १७ । १८ । १९ निर्याणकाले मरणकाले तमः आध्यं २० तस्य ते तत्र परिचार्यस्य सेव्यस्य २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥

गोपतेः सूर्यस्य प्रतिष्ठेति संबंधः १ एतदेवाह पश्चादह इति अहः पश्चाद्वागे गाः रश्मीन् विस्मर्जयति अतएव पश्चिमांतिमेत्यर्थः २ । ३ । ४ पश्चात्कृताः विमुखीकृताः संयताः सत्रद्धाः संतः ५ । ६ अर्धं आयुषो हर्तुं निद्रया व्यधीकृतुं मित्यर्थः ७ । ८ मंदरं समुद्रमग्नं एतेन हिमवन्मूलस्य समुद्रजलस्य चाप्रमेयत्वमुक्तम् ९ कांचनमयानि अंबुरुहाणि यत्र तस्य उदधेः समुद्रतुल्यस्य सरसः १० । ११ सुवर्णशिरसो मुनेः हरिरोम्णः अपलितस्य नित्यतरुणस्येत्यर्थः १२ हरिभेषसो मुनेः कुमारी तिष्ठतिष्ठेति सूर्यस्य शासनात् १३ अत्र वायुरिति वाय्वादयोऽत्र दुःखं वंशीतोष्णस्पर्शविमुंचति सदा सुखं स्पर्शा एवेत्यर्थः १४ अतः प्रभृतीति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्सूर्यः सर्वदा तिर्यग्गतिरेव सन् लोकदृष्ट्या उपर्यधश्च गच्छतीत्येवमाति । अतः परं लोकदृष्ट्यभावात् तिर्यगेवावर्तत इत्यर्थः । आदित्यमंडलं ॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं दिग्दयिताराज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ॥ सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठाचादिरेव च १ अत्र पश्चादहः सूर्यो विस्मर्जयति गाः स्वयम् ॥ पश्चिमेत्याभिविख्यातादिगिर्यां द्विजसत्तम २ यादसामत्राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ॥ कश्यपो भगवान् देवो वरुणस्माभ्यषेचयत् ३ अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु वट् ॥ जायते तरुणः सोमः शुक्रस्यादौ तमिस्रहा ४ अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ॥ निःश्वसंतो महावातैरदिताः सुषुपुर्द्विज ५ अत्र सूर्यप्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ॥ अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमाप्रतिसर्पति ६ अतो रात्रिश्च निद्राच निर्गता दिवसक्षये ॥ जायते जीवलोकस्य हर्तुं मर्धमिवायुषः ७ अत्र देवीदिति सुतामात्मप्रसवधारिणीम् ॥ विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ८ अत्र मूलं हिमवतो मंदरं याति शाश्वतम् ॥ अपि वर्षसहस्रेण न चास्यातोऽधिगम्यते ९ अत्र कांचनशैलस्य कांचनांबुरुहस्य च ॥ उदधे स्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः १० अत्र मध्ये समुद्रस्य कबंधः प्रतिदृश्यते ॥ स्वर्मानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ११ सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ॥ अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः १२ अत्र ध्वजवतीनाम कुमारी हरिभेषसः ॥ आकाशे तिष्ठतिष्ठेते तस्थौ सूर्यस्य शासनात् १३ अत्र वायुस्तथा वहिरापः खंचापि गालव ॥ आह्विकंचैव नैशंच दुःखं स्पर्शविमुंचति १४ अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ अत्र ज्योतीं पिसर्वाणि विशंत्यादित्यमंडलम् १५ अष्टाविंशतिरात्रं च चक्रम्य सहमानुना ॥ निष्पतंति पुनः सूर्यात् सोमसंयोगयोगतः १६ अत्र नित्यं स्रवंतीनां प्रभवः सागरोदयः ॥ अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठंति वरुणालये १७ अत्र पन्नगराजस्याप्यनंतस्य निवेशनम् ॥ अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् १८ अत्रानलसखस्यापि पवनस्यानिवेशनम् ॥ महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् १९ एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ॥ ब्रह्मिणालवगच्छावो बुद्धिः काद्विजसत्तम २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्तुं ज्योतींष्यस्यादीन् विशति । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नभिं मनुष्यं विशति' इति श्रुतेः । नक्षत्रादीन् यपि अस्मयत्वाद् प्रकाशानि आदित्यप्रभयैव भासंतीरात्रौ दिवा तु तथैव तिरो भवन्तीति प्रसिद्धिः १५ अष्टेति अष्टाविंशतितमे दिने एकैकं नक्षत्रं मानुना चंद्रेण सह संक्रम्य एकोनत्रिंशत्वारान् निष्पतति बहिर्निर्गच्छति चंद्रादेव पुनस्तद्वत् सोमसंयोगसदृशेन योगेन संबंधेन सूर्येण सह पिसंक्रम्य कालो निष्पतंतीत्यर्थः । एवं चंद्रवत्सर्वेषामपि नक्षत्राणां सर्वत्र हयोगस्तुल्यः १६ स्रवंतीनां दीनां सागरस्य उदयः पूर्तिर्येन तादृशः प्रभवः १७ । १८ । १९ दिग्द्वारेण संक्षेपप्रकारेण ते तव २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावादीये दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्मादिति उत्तरेण पथागतानां हि पापनाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति योगादुत्तरा उत्कृष्टतरा इयं दिगित्यर्थः १ परिवापः स्थानं हिरण्यस्य निधीनामित्यर्थः उत्तरं यन्निधिस्थानं ततः स्वर्गमार्गः दिग्भ्यामुपलक्षितो मध्यमोज्ञेय इति भावः २ अविधेयात्मा अजितचित्तः ३ । ४ प्रकृत्या उभया ५ नसा मायाविष्टोऽपि न दृश्यो दर्शनार्हः किमु तमायारहितः शुद्धचिन्मात्रः ६ सहस्रशिरस इत्यकारां तः शब्दः मायया उपेतमिति शेषः वस्तुतोऽस्य प्रत्यगात्मत्वेन द्रष्टृदृश्यभावस्याभावादिति भावः सगुणब्रह्मभावप्राप्तिपूर्विकैर्गुणप्राप्तिरिति प्रवृत्त्यर्थः यथोक्तं । 'सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुष्यते ॥ सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योऽनुपाधिकः' इति । एतच्च सम्यग्भूत्पादितमस्माभिर्वेदांतकतके ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ शाद्वलं जंबालं देवताभेदः कदलीवैजयंतीपताका

॥ सुपर्ण उवाच ॥ यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्रुते ॥ अस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज १ उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापश्च गालव ॥ मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः २ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ॥ नासौ म्यो नाविधेयात्मानाधर्मो विसते जनः ३ अत्र नारायणः कृष्णोजिष्णुश्चैव नरोत्तमः ॥ बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्माचशाश्वतः ४ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ॥ प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगांताग्रिसमप्रभः ५ न सदृशो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासैः ॥ गंधर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ६ अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ॥ सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ७ अत्राज्येन विप्राणांचंद्रमाश्चाभ्यषिच्यत ॥ अत्र गंगां महादेवः पतंती गगनाद् व्युत्ताम् ८ प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ॥ अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ९ अत्र कामश्चरो पश्चैलश्चोमाचसंबभूव ॥ अत्र राक्षसयक्षाणां गंधर्वाणां च गालव १० आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ॥ ११ अत्र मंदाकिनी चैव मंदरश्च द्विजर्षभ ॥ अत्र सौगंधिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते १२ शाद्वलं कदलीस्कंधमत्र संतानकानगाः ॥ अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां सैरचारिणाम् १३ विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ अत्र ते ऋषयः सप्तदेवीचारुंधती तथा १४ अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्थातापितामहः १५ ज्योतींषि चंद्रसूर्यौ च परिवर्तंति नित्यशः ॥ अत्र गंगामहाद्वारं रक्षंति द्विजसत्तम १६ धामानाममहात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ न तेषां जायते मूर्तिर्ना कृतिर्न तपश्चितम् १७ परिवर्तः सहस्राणिकामभोग्यानि गालव ॥ यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः १८ तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ नैतत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ १९ ऋतेनारायणं देवं न रं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्यतत् २० अत्र विद्युत्प्रभानामज्जिरेऽप्सरसो दश ॥ अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् २१ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मभुतरां दिशमाश्रितम् ॥ अत्र राज्ञामरुतेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम २२

तस्याः स्कंधवदुच्छ्रितं । 'अथ कदलीपताकामृगभेदयोः' इति मेदिनी । नगाः वृक्षाः कल्पद्रुमाः संयमोधारणाध्यानादिभिर्नित्यो न त्याज्यो येषां तेषां १३ । १४ । १५ गंगामहाद्वारमित्यत्र गायंतिकाद्वारमिति पाठे गायंतिकाविलविशेषः १६ मूर्तिः पितृदः आकृतिः संस्थानविशेषः १७ परिवर्तंगतागतं सहस्राणि सत्रेऽत्र परिवेषणपात्राणि कामभोग्यानि च न ज्ञायते स्थूलदृष्टिभिरित्यर्थः तस्मात् हिमस्यानात् १८ प्रविलीयति हिमेन नश्यति १९ ऐलविलस्य कुबेरस्य २० । २१ । २२

उशीरबीजेस्थाने २३ कनकाकरः जीमूतस्यउपसमीपेतस्थेप्रकाशंगतः । प्रकाशनस्येवाख्ययोश्चेदितह् २४ वधेब्राह्मणेभ्यः मन्नामकमेतदास्ति २५ उत्तराउत्कृष्टतरा २६ । २७ । २८ ॥ इतिउद्योगप० नी० भा० भा० एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ ॥ गरुत्मन्निति पूर्वेणपूर्वस्यादिशि चक्षुषीअग्नीषोमी २ । १ समागंतुंएकीभवितुं २ । ४ सहस्रांशोर्वि

उशीरबीजेविप्रर्षेयत्रजांबूनदंसरः ॥ जीमूतस्यात्रविप्रर्षेरुपतस्थेमहात्मनः २३ साक्षद्विमवतःपुण्योविमलःकनकाकरः ॥ ब्राह्मणेषुचयत्कृत्स्नंस्वतंतुत्वाघनं महत् २४ वधेधनंमहर्षिःसजैमूतंतद्वनंततः ॥ अत्रनित्यंदिशांपालाःसायंप्रातर्द्विजर्षभ २५ कस्यकार्यंकिमेतिवैपरिक्रोशंतिगालव ॥ एवमेषादिजश्रेष्ठगुणै रन्यैर्दिगुतरा २६ उत्तरेतिपरिरुयातासर्वकर्मसुचोत्तरा ॥ एताविस्तरशस्तातवसंकीर्तितादिशः २७ चतस्रःक्रमयोगेनकामाशांगंतुमिच्छसि ॥ उद्यतोऽहंदिजश्रेष्ठतवदर्शयितुंदिशः ॥ पृथिवींचाखिलांब्रह्मस्तस्मादारोहमादिज २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिगालवचरिते एकादशाधिक शततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ ॥ गालवउवाच ॥ गरुत्मनभुजगंद्वारेसुपर्णविनतात्मज ॥ नयमांताक्ष्यपूर्वेणयत्रधर्मस्यचक्षुषी १ पूर्वमेतांदि शंगच्छयापूर्वपरिकीर्तिता ॥ देवतानांहिसान्निध्यमत्रकीर्तितवानसि २ अत्रसत्यंचधर्मश्चत्वयासम्यक्प्रकीर्तितः ॥ इच्छेयंतुसमागंतुंसमस्तैर्देवतैरहम् ॥ भूयश्चतान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ३ ॥ नारदउवाच ॥ तमाहविनतामूनुरारोहस्वेतिवैद्विजम् ॥ आरुरोहाथसमुनिर्गुरुङ्गालवस्तदा ४ ॥ गालव उवाच ॥ क्रममाणस्यतेरूपंदृश्यतेपन्नगाशन ॥ भास्कस्येवपूर्वाह्नेसहस्रांशोर्विवस्वतः ५ पक्षवातप्रणुन्नानांक्षणाणामनुगामिनाम् ॥ प्रस्थितानामिवसमं पश्यामीहगतिंखग ६ ससागरवनामुर्वींशैलवनकाननाम् ॥ आकर्षन्निवचाभासिपक्षवातेनखेचर ७ समीननागनक्रंचखामिवारोप्यतेजलम् ॥ वायुनाचैव महतापक्षवातेनचानिशम् ८ तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तथातिमितिर्मिगिलान् ॥ नागाश्चनरवक्रांश्चपश्याम्युन्मथितानिव ९ महार्णवस्यचरवैःश्रोत्रेमेव धिरेकृते ॥ नशृणोमिनपश्यामिनात्मनेवेन्निकारणम् १० शनैःसतुभवान्यातुब्रह्मवध्यामनुस्मरन् ॥ नदृश्यतेरविस्तातनदिशोनचखंखग ११ तमेवतु पश्यामिशरीरंतेनलक्ष्ये ॥ मणीवजात्यौपश्यामिचक्षुषीतेऽहमंडज १२ शरीरंतुनपश्यामितवचैवात्मनश्चह ॥ पदेपदेतुपश्यामिशरीरादाग्निमुत्थितम् १३ समेनिर्वाप्यसहसाचक्षुषीशाम्यतेपुनः ॥ तन्नियच्छमहावेगंगमनेविनतात्मज १४ नमेप्रयोजनंकिंचिद्गमनेपन्नगाशन ॥ संनिवर्तमहाभागनवेगंविषहामिते १५ गुरवेसंश्रुतानीहशतान्यष्टौहिवाजिनाम् ॥ एकतःश्यामकर्णानांशुभ्राणांचंद्रवर्चसाम् १६ तेषांचैवापवर्गायमार्गंपश्यामिनांडज ॥ ततोऽयंजीवित त्यागेदृष्टोमार्गोमयाऽऽत्मनः १७

वस्वतइतिपक्षवातानुगामिनांगुरुङ्गप्रमयाऽवभासितानां वृक्षाणामंशुसाम्यनिरावरणत्वंचाभिप्रेत्यविशेषणद्वयं एतच्चवाक्यशेषाद्वयकंभविष्यति । वसआच्छादनेऽस्मात्किपिवःवस्त्रादितद्वान्वस्वान्तद्विपरीतोविवस्वानित्यर्थः ५ । ६ । ७ खमिवारो प्यतेखेऽवस्थाप्यतइव ८ । ९ रवैःशब्दैः कारणंप्रयोजनमपिनेवेन्नस्मराभि १० । ११ तेतवमणीवेति इत्यर्थेवशब्द १२ । १३ निर्वाप्यमंदीकृत्य १४ संनिवर्तनिवर्तस्व १५ । १६ । १७

१८ । १९ योऽऽत्मानंसेधिरार्थः कृत्रिमःस्वेच्छासंपाद्यः कालोमृत्युः २० । २१ निवर्तिष्यावेत्यापस्तहोऽभावः २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपिद्वादशाधिकशततमो नैवमेषस्तधनंकिंचिन्नधनेनान्वितःसुहृत् ॥ नचार्थेनापिमहताशक्यमेतद्व्यपोहितम् १८ ॥ नारदउवाच ॥ एवंबहुचदीनंचक्षुषीगालवंतदा ॥ प्रत्युवाच व्रजत्रेवप्रहसन्विनतात्मजः १९ नातिप्रज्ञोऽसिप्रपंचोऽऽत्मानंत्यक्तुमिच्छसि ॥ नचापि कृत्रिमःकालःकालोहिपरमेश्वरः २० किमहंपूर्वमेवेहभवतानामिचो दितः ॥ उपायोऽत्रमहानस्ति येनैतदुपपद्यते २१ तदेपक्रुषभोनामपर्वतःसागरातिके ॥ अत्रविश्रमभुक्त्वाचनिवर्तिष्यावगालव २२ ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणि गालवचरितेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ऋषभस्यततःशृंगंनिपत्याद्विजप क्षिणौ ॥ शांडिलींब्राह्मणीतत्रददृशातेतपोन्विताम् १ अभिवाद्यसुपर्णस्तुगालवश्चाभिपूज्यताम् ॥ तथाचस्वागतेनोक्तौविष्टेरसन्निषीदतुः २ सिद्धमंत्रं तयादत्तंबलिमंत्रोपबृंहितम् ॥ भुक्त्वाटप्ताबुभौभूमौसुप्तौतावनुमोहितौ ३ मुहूर्ताप्तिबुद्धस्तुसुपर्णोऽगमनेप्सया ॥ अथप्रष्टतनूजांगमात्मानंददृशेखगः ४ मांसपिंडोपमोऽभूत्समुखपादान्वितःखगः ॥ गालवस्तंतथादृष्ट्वाविमनाःपर्यपृच्छत ५ किमिदंभवताप्राप्तमिहागमनजंफलम् ॥ वासोऽयमिहकालंतुकिंयंत नौमविष्यति ६ किंनुतेमनसाध्यातमशुभंधर्मदूषणम् ॥ नह्ययंभवतःस्वलपोव्यभिचारोभविष्यति ७ सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रंप्रध्यातंवैमयादिज ॥ इमांसेद्धा मितोनेतुंतत्रयत्रप्रजापतिः ८ यत्रदेवोमहादेवोयत्रविष्णुःसनातनः ॥ यत्रधर्मश्चयज्ञश्चतत्रेयंनिवसेदिति ९ सोऽहंमगवतीयाचेप्रणतःप्रियकाम्यया ॥ मयै तन्नामप्रध्यातंमनसाशोचताकिल १० तदेवंबहुमानातेमयेहानीप्सितंतुतम् ॥ सुकृतंदुष्कृतंवात्वंमाहात्म्यात्क्षंतुमर्हसि ११ सातौतदाऽब्रवीत्तुष्टापतंगेद्रादिज र्षभौ ॥ नभेतव्यंसुपर्णोऽसिसुपर्णत्यजसंभ्रमम् १२ निदिताऽस्मिन्त्वयावत्सनचनिंदाक्षमाम्यहम् ॥ लोकेभ्यःसपदिभ्रश्येद्योमानिंदेतपापकृत् १३ हीनया ऽलक्षणेःसर्वैस्तथाऽनिंदितयामया ॥ आचारंप्रतिगृह्णत्यासिद्धिःप्राप्तेयमुत्तमा १४ आचारःफलतेधर्ममाचारःफलतेधनम् ॥ आचाराच्छ्रयमाप्नोतिआचा रोहंत्यलक्षणम् १५ तदायुष्मन्खगपतेयथेष्टंगम्यतामितः ॥ नचतेगर्हणीयाऽहंगर्हितव्याःस्त्रियःकाचित् १६ भवितासियथापूर्वबलवीर्यसमन्वितः ॥ बभूव तुरततस्तस्यपक्षौद्रविणवत्तरौ १७ अनुज्ञातस्तुशांडिल्यायथागतमुपागमत् ॥ नैवचासादयामासतथारूपांस्तुरंगमान् १८ विश्वामित्रोऽथतंदृष्ट्वागालवं चाध्वनिस्थितः ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठोवैनतेयस्यसन्निधौ १९ यस्त्वयास्वयमेवार्थःप्रतिज्ञातोममादिज ॥ तस्यकालोऽपवर्गस्ययथावामन्यतेभवा २० प्रती क्षिप्याम्यहंकालमेतावंतंतथापरम् ॥ यथासंसिद्धयतेविप्रसमार्गस्तुनिशम्यताम् २१ सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनंगालवंभृशदुःखितम् ॥ प्रत्यक्षंखल्विदानीमेवि श्वामित्रोयदुक्तवान् २२

॥११२॥ ॥ ॥ ॥ ऋषभस्येति ॥ १२ । ३ भ्रष्टतनूजंछिन्नपक्षमंगंयस्यतंभ्रष्टतनूजांगं ४ । ५ । ६ व्यभिचारोधमार्ति

क्रमः ७ । ८ । ९ शोचताकथमियमत्रवसतीति १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ द्रविणवत्तरौबलवत्तरौ १७ । १८ । १९ अपवर्गस्यफलप्राप्तेः २० निशम्यतांविचार्यतां २१ । २२

आसितुंस्वातुं २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह निर्मितमिति मूयंतर्गतमेवपापिबेपुपांसुपुवहि
नाधम्यमानेषुव्यक्तीभवतीतिवह्निनानिर्मितं वायुनावह्निमुद्गीपयताविशोषितं वायुनावर्धितमित्यापिपाठः सर्वजगत्हिरण्यमयंहिरण्यप्रधानं तेनभूमेःसारत्वात्तद्वत्त्वात्सर्वजगन्मोहकत्वाच्चहिरण्य
मित्युच्यतइत्यर्थः १ धत्तेपुष्पाति धारयतेजीवयति २ नित्यामिति प्रोष्ठपदाभ्यामितितीया मूलेनावाहयेदेवीमितिब्रह्मसंभवं । तेनतस्मिन्नक्षत्रद्वयेऽशुक्रेशुकवासरेतद्योगेसतिशुक्रोऽग्निःधनपती

तदागच्छद्विजश्रेष्ठमंत्रयिष्यावगालव ॥ नादत्वागुरवेशक्यं कृत्स्नमर्थत्वयाऽऽसितुम् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिगालवचरितेत्रयो
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ अथाहगालवदीनंसुपर्णःपततावरः ॥ निर्मितवह्निनाभूमौवायुनाशोषितंतथा ॥ यस्माद्धिरण्य
यंसर्वहिरण्यंतेनचोच्यते १ धत्तेधारयतेचेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ॥ तदेतन्निपुलोकेषुधनंतिष्ठतिशाश्वतम् २ नित्यंप्रोष्ठपदाभ्यांचशुक्रेशुकवासरेतद्योगेसतिशुक्रोऽग्निःधनपती
नुष्येभ्यःसमादत्तेषुकश्चित्तार्जितंधनम् ३ अजैकपादहिबुधैरक्षयतेधनदेनच ॥ एवंनशक्यतेलब्धुमलब्धव्यंद्विजर्षभ ॥ ऋतेचधनमश्वानानावाप्तिर्विद्यते
तव ४ सत्वंयाचात्रराजानंकंचिद्राजर्षिवंशजम् ॥ अपीत्यराजापौरानहियोनौकुर्यात्कृतार्थिनौ ५ अस्तिसोमान्ववायेमेजातःकश्चिन्नृपःसखा ॥ अभिगच्छा
वहेतंवैतस्यास्तिविभवोभुवि ६ ययातिर्नामराजर्षिर्नाहुषःसत्यविक्रमः ॥ सदास्यतिमयाचोक्तोभवताचार्यितःस्वयम् ७ विभवश्चास्यसुमहानासीद्धनपतेरिव ॥
एवंगुरुधनंविद्वन्दानेनैवविशोधय ८ तथातौकथयंतौचंचितयंतौचयत्समम् ॥ प्रतिष्ठानेनरपतिययातिप्रत्युपस्थितौ ९ प्रतिगृह्यचसत्कारैरर्घ्यपाद्यादिकं
वरम् ॥ पृष्ठश्चागमनेहेतुमुवाचविनतासुतः १० अयमेनाहुषसखागालवस्तपसोनिधिः ॥ विश्वामित्रस्यशिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशोच ११ सोऽयंतेनाभ्यनु
ज्ञातउपकोरप्सयाद्विजः ॥ तमाहभगवान्कालेददानिगुरुदक्षिणाम् १२ असकृतेनचेत्तेनकिंचिदागतमन्युना ॥ अयमुक्तःप्रयच्छेतिजानताविभवलघु १३
एवतःश्यामकर्णानांशुभ्राणांशुद्धजन्मनाम् ॥ अष्टौशतानिमंदेहिहयानांचंद्रवर्चसाम् १४ गुर्वथोदीयतामेषयदिगालवमन्यसे ॥ इत्येवमाहसक्रोधोविश्वामि
त्रस्तपोधनः १५ सोऽयंशोकेनमहतातप्यमानोद्विजर्षभः ॥ अशक्तःप्रतिकर्तुंतद्वतंतंशरणगतः १६ प्रतिगृह्यनरव्याघ्रत्वतोभिक्षांगतव्यथः ॥ कृत्वाऽपवर्गं
गुरवेचरिष्यतिमहत्तपः १७ तपसःसंविभागेनभवंतमपियोक्ष्यते ॥ स्वेनराजर्षितपसापूर्णत्वांपूरयिष्यति १८ यावंतिरोमाणिहयेभवन्तीहिनरेश्वर ॥ तावंतो
वाजिनोलोकान्प्राप्नुवन्तिमहीपते १९

कुबेरस्यद्वयर्थमनुष्येभ्यःसंप्रदानेभ्यःधनं दत्तेदवाति शुक्रश्चित्तार्जितमित्यनेनवह्निरेतस्त्वंतस्यप्रवर्ष्यते । 'शुक्रःकाण्डेऽनलेऽप्येष्टे'इतिविश्वः । धनार्थोक्तनक्षत्रवारयोगेवह्निप्रार्थयेत् तच्चधनं
यागादिद्वाराभूमौनिखननेनवासर्वकुबेरंप्रत्येवगच्छतीतिभावः २ अजेति अजैकपादपूर्वप्रोष्ठपदादेवता अहिर्बुध्न्यउत्तरप्रोष्ठपदादेवता धनदश्चतुर्दध्यक्षस्तस्मादेतानिप्रार्थयताधनंलब्धुंशक्यं
नान्यथेत्यर्थः ४ याचयाचस्व यःराजा नौआवा ५ । ६ । विशोषयपरिहर ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

२० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ अ ॥ ॥ एवमुक्तइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ हताशोऽतिथिरितिशेषः ८
९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ हर्यश्वइति
पात्रंप्रतिग्रहस्यायंदातुंपात्रंतथाभवान् ॥ शंखेक्षीरमिवासक्तंभवत्वेतत्तथोपमम् २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि गालवचरितेत्रयो
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ नारदउवाच ॥ एवमुक्तःसुपर्णेनतथ्यं वचनमुत्तमम् ॥ विमृश्यावहितोराजानिश्चित्यचपुनःपुनः १
यष्टाक्रतुसहस्राणांदातादानपतिःप्रभुः ॥ ययातिःसर्वकाशीशइदं वचनमब्रवीत् २ दृष्ट्वाप्रियसखंताक्ष्यगालवंचद्विजर्षभम् ॥ निदर्शनंचतपसोभिक्षांश्छाद्यां
चकीर्तिताम् ३ अतीत्यचनृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तावेतांबुद्धिमवेक्ष्यच ४ अद्यमेसफलंजन्मतारितंचाद्यमेकुलम् ॥ अद्यायंतारि
तोदेशोममताक्ष्यत्वयाऽनघ ५ वक्तुमिच्छामितुसखेयथाजानासिमांपुरा ॥ नतथावित्तवानस्मिक्षीणंवित्तंचमेसखे ६ नचशक्तोऽस्मितेकर्तुमोघमागमनंख
ग ॥ नचाशामस्यविप्रर्षेर्वितथीकर्तुमुत्सहे ७ तत्तुदास्यामियत्कार्यमिदंसंपादयिष्यति ॥ अभिगम्यहताशोहिनिवृत्तोदहतेकुलम् ८ नातःपरंवेनतेयकिंचित्पा
पिष्ठमुच्यते ॥ यथाऽऽज्ञानाज्ञनाल्लोकेदेहिनास्तीतिवावचः ९ हताशोह्यकृतार्थःसन्नहतःसंभावितोनरः ॥ हिनस्ति तस्यपुत्रांश्चपौत्रांश्चाकुर्वतोहितम् १०
तस्माच्चतुर्णांवंशानांस्थापयित्रीसुतामम् ॥ इयंसुरसुतप्रख्यासर्वधर्मोपचायिनी ११ सदादेवमनुष्याणामसुराणांचगालव ॥ कांक्षितारूपतोबालासुतामेप्र
तिगृह्यताम् १२ अस्याःशुल्कंप्रदास्यांतिनृपाराज्यमपिध्रुवम् ॥ किंपुनःश्यामकर्णानांहयानांद्वेचतुःशते १३ समवान्प्रतिगृह्णातुममेतांमाधवींसुताम् ॥
अहंदौहित्रवान्स्यांवैवरणममप्रभो १४ प्रतिगृह्यचतांकन्यांगालवःसहपक्षिणा ॥ पुनर्द्रक्ष्यावहत्युक्ताप्रतस्थेसहकन्यया १५ उपलब्धमिदंद्वारमश्वानामि
तिचांढजः ॥ उक्तागालवमापृच्छचजगामभवनंस्वकम् १६ गतेपतगराजेतुगालवःसहकन्यया ॥ चिंतयानःक्षमंदानेराज्ञावैशुल्कतोऽगमत् १७ सोऽगच्छ
न्मनसेक्ष्वाकुंहर्यश्वंराजसत्तमम् ॥ अयोध्यायामहावीर्यंचतुरंगबलान्वितम् १८ कोशधान्यबलोपेतंप्रियपौरांद्विजप्रियम् ॥ प्रजाभिकामंशाम्यंतं कुर्वाणंतप
उत्तमम् १९ तमुपागम्यविप्रःसहर्यश्वंगालवोऽब्रवीत् ॥ कन्येयंममराजेंद्रप्रसवेःकुलवर्धिनी २० इयंशुल्केनभार्यार्थंहर्यश्वप्रतिगृह्यताम् ॥ शुल्कंतेकीर्तयिष्या
मितच्छ्रुत्वासंप्रधार्यताम् २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिगालवचरितेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ नारदउवाच ॥ हर्यश्वस्त्व
ब्रवीद्राजाविचित्यबहुधाततः ॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यप्रजाहेतोर्नृपोत्तमः १ उन्नतेषून्नताषट्सूक्ष्मासूक्ष्मेषुसप्तसु ॥ गंभीरात्रिषुगंभीरेष्वियंरक्ताचपंचसु २

१ षट्सुकरपृष्ठयोःपादपृष्ठयोःकुचयोश्च । स्तनयोर्नितंबयोश्चलुषोश्चेतिप्राञ्चः । 'वसःकुक्ष्यलकस्कंधकरवक्त्रंषडुन्नतम्'इति काशीसंज्ञोक्तिः । सप्तसूक्ष्मा त्वक्केशदशनेषुकरांगुलिषुपादांगुलिषु
तदुभयपर्वेषुचसूक्ष्मा । त्रिषु सरसत्वनभिषुगंभीरा । पंचसु पाणितलेनेत्रांतेतालुभिजिह्वांजधरोष्ठेचरक्ता २

बहुभिर्देवैरसुरैश्चलोकयितुंयोग्याबहुदेवासुरालोका गंधर्वाणां दर्शनं शास्त्रांगीतादिविद्यायस्यासातथा ३१ ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥
 बहुदेवासुरालोका बहुगंधर्वदर्शना ॥ बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ३ समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ॥ ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ४ ॥ गालव उवाच ॥ एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे ॥ हयानां चंद्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ५ ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ॥ अरणी बहुता शानां यो निरायतलोचना ६ ॥ नारद उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ॥ उवाच गालवंदी नो राजर्षिर्ऋषिस्ततमम् ७ द्वे मे शते संनिहिते हयानां यदि धास्तव ॥ एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरंति मम वाजिनः ८ सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ॥ अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ९ एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ॥ मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना १० प्रसूत्यंते प्रसूत्यंते कन्येव त्वं भविष्यसि ॥ सत्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ११ नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि मे ॥ भविष्यंति तथा पुत्राममचत्वार एव च १२ कियतामुपसंहारो गुर्वर्थं द्विजसतम ॥ एषा तावन्मम प्रज्ञायथावामन्य से द्विज १३ एवमुक्तस्तु समुनिः कन्यया गालवस्तदा ॥ हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् १४ इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्वप्रतिगृह्यताम् ॥ चतुर्भगेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् १५ प्रतिगृह्य सतां कन्यां गालवं प्रतिनंद्य च ॥ समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् १६ ततो वसुमनानामवसुभ्यो वसुमतरः ॥ वसु प्रख्यो नरपतिः सवभूववसुप्रदः १७ अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः ॥ उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतमानसम् १८ जातो नृपसुतस्तेऽयं बालो भास्कर संनिभः ॥ कालो गंतुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् १९ हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ॥ दुर्लभत्वाद्दयानां च प्रददौ माधवी पुनः २० माधवी च पुनर्दौ सा परित्यज्य नृपश्रियम् ॥ कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वयात् २१ त्वय्येव तावतिष्ठंतु हया इत्युक्तवान् द्विजः ॥ प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् २२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ गालव उवाच ॥ ॥ महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ॥ दिवोदास इति ख्यातो भैमसे निर्नराधिपः १ तत्र गच्छावेह भद्रेश नैरागच्छ माशुचः ॥ धार्मिकः संयमे युक्तः सत्ये चैव जनेश्वरः २ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तमुपागम्य समुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ॥ गालवः प्रसवस्यार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ३ ॥ ॥ दिवोदास उवाच ॥ ॥ श्रुतमेतन्मया पूर्वाकिमुक्त्वा विस्तरं द्विज ॥ कांक्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसतम ४ एतच्च मे बहुमतं यदुत्तमृज्य नराधिपान् ॥ मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ५ स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ॥ अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ६

१८॥ १९॥ २०॥ कामतश्च यथा योगबलेन कुमारी भूत्वा यौवनं परित्यज्येत्यर्थः २१॥ २२॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ॥ ॥
 महावीर्य इति १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥

७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपते ॥ विधिपूर्वां च ताराजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ७ रे मे सतस्याराजर्षिः प्रभावत्यां यथारविः ॥ स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां च वासवः ८ यथा चंद्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोऽर्ज्यायमः ॥ वरुणश्च यथा गौर्यां यथा च धर्माधिनेश्वरः ९ यथानारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ॥ यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः १० अदृश्यं त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ॥ च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्यायथा ११ अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सा विद्यां सत्यवान्यथा ॥ यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा १२ रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ॥ बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वणा १३ यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरूरवाः ॥ ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथामनुः १४ शकुंतलायां दुष्यंतो धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः ॥ दमयंत्यां नलश्चैव सत्यवत्यां च नारदः १५ जरत्कारुर्जरत्कार्वाणुलस्त्यश्च प्रतीच्यथा ॥ मेनकायां यथोणां युस्तुंबुरुश्चैव रंभया १६ वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्यां च धनंजयः ॥ वैदेह्यां च यथारामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः १७ तथा तुरममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ॥ माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् १८ अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः ॥ समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् १९ निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठंतु वाजिनः ॥ यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते २० दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्यताम् ॥ कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः २१ ॥ इति श्रीम. भा० उ० प० भगवद्वाचनप० गालवचरिते सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ॥ माधवी गालवं विप्रमभ्ययात्सत्यसंगरा १ गालवो विष्टशत्रेव स्वकार्यगतमानसः ॥ जगाम भोजनं गच्छामांशीनरं नृपम् २ तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ॥ इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ३ अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ॥ सोमा कर्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ४ शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चंद्रवर्चसाम् ॥ एकतः श्यामकर्णानां दिवं महां चतुःशतम् ५ गुर्वर्थोऽयं स मारं भोन हयैः कृत्यमास्ति मे ॥ यदि शक्यं महाराज कियतामविचारितम् ६ अनपत्योऽसिराजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ॥ पितृन् पुत्रं प्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ७ न पुत्रफलभोक्ता हिराजर्षे पात्यते दिवः ॥ नयाति नरकं घोरं यथा गच्छं त्यनात्मजाः ८ एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवमापितम् ॥ उशीनरः प्रतिवचोददौ तस्य नराधिपः ९ श्रुतवान् स्मिते वाक्यं यथा वदसि गालव ॥ विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् प्रवर्णहि मनोमम १० शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ॥ इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरंति मे ११ अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ॥ पुत्रं द्विजगतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् १२ मूल्येनापि समं कुर्यात्तवाहं द्विजसतम ॥ पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः १३

तथेति १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ प्रवर्णं पुत्रोत्पत्तौ तत्परं १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

॥३८॥

येत्यर्थः २ । ३ । ४ वनवनवासं ५ । ६ । आत्मनःचित्तस्य उचुतांशगद्वेषादिमलराहित्येन सूक्ष्मार्थभेदनेशीघ्रतां ७ । ८ । ९ व्याघ्राणां विप्रोषितं पर्वतनयेषु १० । ११ युयुजेयोगप्राप्तवान् कालधर्मणामृत्युना १२ नाहुषः ययातिः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठे विभक्त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

अथेति १।२।३ धर्मदूषणपुण्यनाशकं ४।५।६।७ प्रज्ञायसेहीनतेजस्वेनअप्रकाशत्वात् ८।९ शिविरौशीनरइत्येकः १०।११ एकइवशब्दःपादपूरणार्थः गंगांनदीमिवधूननवीलेखामा

॥ नारदउवाच ॥ अथप्रचलितःस्थानादासनाच्चपरिच्युतः ॥ कंपितेनेवमनसाधर्षितःशोकवन्दिना १ म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानःप्रभ्रष्टमुकुटांगदः ॥ विधूर्गन्त्र
स्तसर्वांगःप्रभ्रष्टाभरणावरः २ अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्चपुनःपुनः ॥ शून्यःशून्येनमनसाप्रपतिष्यन्महीतलम् ३ किमयामनसाध्यातमशुभंधर्मदू
षणम् ॥ येनाहंचलितःस्थानादितिराजाव्यर्चितयत् ४ तेतुतत्रैवराजानःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ अपश्यंतनिरालंबंतंययातिपरिच्युतम् ५ अथैत्यपु
रुषःकश्चिक्षीणपुण्यनिपातकः ॥ ययातिमब्रवीद्राजनदेवराजस्यशासनात् ६ अतीवमदमतस्त्वंनकुंचिन्नावमन्यसे ॥ मानेनभ्रष्टःस्वर्गस्तेनार्हस्त्वंपार्थिवा
त्मज ७ नचप्रज्ञायसेगच्छपतस्वेतितमब्रवीत् ॥ पतेयंस्त्विदिवचस्त्रिरुक्कानहुषात्मजः ८ पतिष्यंश्चितयामासगतिंगतिमतांवरः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतु
नैमिवेपार्थिवर्षमान् ९ चतुरोऽपश्यतनृपस्तेषामध्येपपातह ॥ प्रतर्दनोवसुमनाःशिविरौशीनरोऽष्टकः १० वाजपेयेनयज्ञेनतर्पयंतिसुरेश्वरम् ॥ तेषाम
ध्वरजंधूमस्वर्गद्वारमुपस्थितम् ११ ययातिरुपजिघ्रन्वैनपपातमहीप्रति ॥ भूभौस्वर्गेचसंबद्धानर्दीधूममयीमिव ॥ गंगांगामिवगच्छंतीमालंब्यजगतीपातिः
१२ श्रीमत्स्ववभृथाग्येषुचतुर्षुप्रतिबंधुषु ॥ मध्येनिपतितोराजालोकपालोपमेषुसः १३ चतुर्षुहुतकल्पेपुराजसिंहमहाग्रिषु ॥ पपातमध्येराजर्षिर्ययातिः
पुण्यसंक्षये १४ तमाहुःपार्थिवासर्वेदीप्यमानमिवश्रिया ॥ कोभवान्कस्यवाबंधुदेशस्यनगरस्यवा १५ यक्षोवाऽप्यथवादेवोर्गंधर्वोराक्षसोऽपिवा ॥ नहिमानु
षरूपोऽसिकोवाऽर्थःकांक्ष्यतेत्वया १६ ॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मिराजर्षिःक्षीणपुण्यश्च्युतोदिवः ॥ पतेयंस्त्विदिव्यायन्भवत्सुपतितस्ततः १७
॥ राजानऊचुः ॥ सत्यमेतद्भवतुतेकाक्षितंपुरुषर्षभ ॥ सर्वेषांनःकतुफलंधर्मश्चप्रतिगृह्यताम् १८ ॥ ययातिरुवाच ॥ नाहंप्रतिग्रहधनोब्राह्मणःक्षत्रियोह्य
हम् ॥ नचमेप्रवणाबुद्धिःपरपुण्यविनाशने १९ ॥ नारदउवाच ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुष्टगचर्याक्रमागताम् ॥ माधवीप्रेक्ष्यराजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् २०
किमागमनकृत्यंतेर्किंकुर्मःशासनंतव ॥ आज्ञाप्याहिवयंसर्वेतवपुत्रास्तपोधने २१ तेषांतद्वापितंश्रुत्वामाधवीपरयामुदा ॥ पितरंसमुपागच्छद्ययातिसाववं
दच २२ स्पृष्ट्वासूर्ध्वनितान्पुत्रांस्तापसीवाक्यमब्रवीत् ॥ दौहित्रास्तवराजेंद्रममपुत्रानतेपराः २३ इमेत्वांतारयिष्यंतिदृष्टमेतत्पुरातने ॥ अहंतेदुहितारा
जनमाधवीमृगचारिणी २४ मयाऽप्युपचितोधर्मस्ततोऽर्धंप्रतिगृह्यताम् ॥ यस्माद्राजन्नराःसर्वेअपत्यफलभागिनः २५ तस्मादिच्छंतिदौहित्रान्यथात्वं
सुधाधिप ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेशिरसाजनर्नातदा २६ अभिवाचनमस्कृत्यमातामहमथाब्रुवन् ॥ उच्चैरनुपमैःस्निग्धैःस्वरैरापूर्यमेदिनीम् २७

लंब्यनिपपातेतिसंबंधः १२ प्रतिबंधुषुदौहित्ररूपेषु १३।१४ बंधुःपालयिता १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ पुरातनेअनादिकालप्रवृत्तेर्वेदे २४।२५।२६।२७

अष्टभागेनअष्टमांशेन २८ ॥ इतिउ० नी० भा० एकविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ प्रत्यभिज्ञातेति १।२।३।४ आधानेअध्याधानोपलक्षितेश्रौतधर्मे ५।६।७ वैहायेंषु
मातामहंनृपतेयस्तारयंतोदिवश्च्युतम् ॥ अथतस्मादुपगतोगालवोऽप्याहपार्थिवम् ॥ तपसोमेऽष्टभागेनस्वर्गमारोहतांभवान् २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउ
द्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि गालवचरितेययातिस्वर्गंभ्रंशे एकविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथसद्रिस्तै
र्नरपुंगवः ॥ समारुरोहन्पतिरस्पृशन्वसुधातलम् ॥ ययातिर्दिव्यसंस्थानोबभूवविगतज्वरः १ दिव्यमाल्यांबरधरोदिव्याभरणभूषितः ॥ दिव्यगंधगुणो
पेतोनपृथ्वीमस्पृशत्पदा २ ततोवसुमनाःपूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ॥ रुयातोदानपतिलोकेव्याजहारनृपंतदा ३ प्राप्तवानस्मियल्लोकेसर्ववर्णेष्वगर्हया ॥ तद
प्यथचदास्यामितेनसंयुज्यतांभवान् ४ यत्फलदानशीलस्यक्षमाशीलस्ययत्फलम् ॥ यच्चमेफलमाधानेतेनसंयुज्यतांभवान् ५ ततःप्रतर्दनोऽप्याहवाक्यं
क्षत्रियपुंगवः ॥ यथाधर्मरतिर्नित्यंनित्यंयुद्धपरायणः ६ प्राप्तवानस्मियल्लोकेक्षत्रवंशोद्भवंयशः ॥ वीरशब्दफलंचैवतेनसंयुज्यतांभवान् ७ शिविरौशीनरो
धीमानुवाचमधुरांगिरम् ॥ यथाबालेषुनारीषुवैहायेंषुतथैवच ८ संगरेषुनिपातेषुतथातद्व्यसनेषुच ॥ अनृतंनोक्तपूर्वमेतेनसत्येनखंव्रज ९ यथाप्राणांश्चरा
ज्यंचराजन्कामसुखानिच ॥ व्यजेयंनपुनःसत्यंतेनसत्येनखंव्रज १० यथासत्येनमेधर्मोयथासत्येनपावकः ॥ प्रीतिःशतक्रतुश्चैवतेनसत्येनखंव्रज ११ अष्ट
कस्त्वथराजर्षिःकौशिकोमाधवीसुतः ॥ अनेकशतयज्वानंनाहुषंप्राप्यधर्मवित् १२ शतशःपुंडरीकामेगोसवाश्चरिताःप्रभो ॥ कतवोवाजपेयाश्चतेषांफलम
वाप्नुहि १३ नमेरत्नानिनघनंतथाऽन्येपरिच्छदाः ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानितेनसत्येनखंव्रज १४ यथायथाहिजल्पंतेदौहित्रास्तंनराधिपम् ॥ तथातथावसु
मर्तोत्यक्काराजादिवंययौ १५ एवंसर्वसमस्तेस्तेराजानःकुलतैस्तदा ॥ ययातिस्वर्गतोभ्रष्टंतारयामासुरंजसा १६ दौहित्राःस्वेनधर्मेणयज्ञदानकृतेनवै ॥ चतु
र्पुराजवंशेषुसंभूताःकुलवर्धनाः ॥ मातामहंमहाप्राज्ञंदिवमारोपयंतते १७ ॥ राजानऊचुः ॥ राजधर्मगुणोपेताःसर्वधर्मगुणान्विताः ॥ दौहित्रास्तेवयंराजन्
दिवमारोहपार्थिव १८ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि गालवचरिते ययातिस्वर्गारोहणे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
॥ नारदउवाच ॥ सद्गिरारोपितःस्वर्गंपार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ॥ अभ्यनुज्ञायदौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः १ अभिवृष्टश्चवर्षेणनानापुष्पसुगंधिना ॥ परिष्व
क्तश्चपुण्येनवायुनापुण्यगंधिना २ अचलंस्थानमासाद्यदौहित्रफलनिर्जितम् ॥ कर्मभिःस्वैरुपचितोज्ज्वालपरयाश्रिया ३ उपगीतोपनृतश्चगंधर्वाप्सरसां
गणैः ॥ प्रीत्याप्रतिगृहीतश्चस्वर्गेदुंदुभिनिःस्वनैः ४ अभिष्टुतश्चविविधैर्देवराजर्षिचारणैः ॥ अर्चितश्चोत्तमार्धेणदैवतैरभिनंदितः ५ प्राप्तःस्वर्गफलंचैवतमु
वाचपितामहः ॥ निर्वृतंशांतमनसंवचोभिस्तर्पयन्निव ६ परिहासेनलालनीयेषुस्यालसंबंध्यादिषु ८ आपत्सुसंकटेषु व्यसनेषुयूतादिषु स्वर्गं ९।१०।११।१२।१३।१४
१५।१६।१७।१८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावर्षीये द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ अ ॥ सद्गिरिति १ वर्षेणवृष्ट्या २।३।४।५।६

चतुष्पादः तपोयज्ञज्ञानदानवान् । अहिंसासत्यमस्तेयमानृष्यंचोनिवापादाः ७ सुकृतेनसम्पदसंगदितेनकर्मणा मयासमोऽन्योनास्तीतिवाक्यप्रयोगेणतमसाक्रोधेन ८ नाभिजानंतिश्रेष्ठोयमिति
नाभीकुर्वति ततोहेतोः अज्ञातः अकीर्त्यातिरोभूतः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ शास्त्रविश्वासघातः मायाअज्ञुतार्थप्रदर्शनरंजनपूर्वकपरवचनम् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
चतुष्पादस्त्वयाधर्मश्चित्तो लोकेन कर्मणा ॥ अक्षयस्तवलोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षयादिवि ७ पुनस्त्वयैवराजपेंसुकृतेनविधातितम् ॥ आवृतंतमसाचेतः सर्वेषां
स्वर्गवासिनाम् ८ येनत्वांनाभिजानंतितनोऽज्ञातोऽसिपातितः ॥ प्रीत्यैवचासिदौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ९ स्थानंचप्रतिपन्नोऽसिकर्मणास्वेननिर्जितम् ॥
अचलंशाश्वतंपुण्यमुत्तमंधुवमव्ययम् १० ॥ ययातिरुवाच ॥ भगवन्संशयोमेऽस्तिकश्चित्तंछेतुमर्हसि ॥ नह्यन्यमहमर्हामिप्रहृलोकपितामह ११
बहुवर्षसहस्रांतंप्रजापालनवर्धितम् ॥ अनेककतुदानौघैरर्जितंमेमहत्फलम् १२ कथंतदल्पकालेनक्षीणयेनास्मिपातितः ॥ भगवन्नेत्थलोकांश्चशाश्वतान्म
मनिर्मितान् ॥ कथंनुममत्सर्वविप्रनष्टमहायुते १३ ॥ पितामहउवाच ॥ बहुवर्षसहस्रांतंप्रजापालनवर्धितम् ॥ अनेककतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितंफलम् १४
तदनेनैवदोषेणक्षीणयेनासिपातितः ॥ अभिमानेनराजेंद्राधिकृतःस्वर्गवासिभिः १५ नायंमानेनराजपेंनबलेननर्हिसया ॥ नशाश्वेननमायाभिर्लोकोभवतिशा
श्वतः १६ नावमान्यास्त्वयाराजन्नधमोऽल्लष्टमध्यमाः ॥ नहिमानप्रदग्धानां कश्चिदस्तिशमःकाचित् १७ पतनारोहणमिदंकथयिष्यंति येनराः ॥ विषमाप्य
पितेप्राप्तास्तरिप्यंतिनसंशयः १८ ॥ नारदउवाच ॥ एषदोषोऽभिमानेनपुराप्राप्तोययातिना ॥ निर्वध्रताऽतिमात्रंचगालवेनमहीपते १९ श्रोतव्यंहित
कामानांसुहृदांहितमिच्छताम् ॥ नकर्तव्योहिनिर्बधोनिर्बधोहिक्षयोदयः २० तस्मात्त्वमपिगांधारेमानंक्रोधंचवर्जय ॥ संधस्वपांडवैर्वीरसंभृत्यजपार्थिव
२१ ददातियत्पार्थिवयत्करोतियद्वातपस्तप्यातियज्जुहोति ॥ नतस्यनाशोऽस्तिनचापकर्षोऽन्यस्तदश्रातिसएवकर्ता २२ इदंमहाख्यानमनुत्तमंहितंबहुश्रु
तानांगतरौषरागिणाम् ॥ समीक्ष्यलोकेबहुधाप्रधारितंत्रिवर्गदृष्टिःपृथिवीमुपाश्रुते २३ ॥ इतिश्रीम० उ० प० भ० प० गालवचरितेत्रयोविंशत्यधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ भगवन्नेवमेवैतद्यथावदसिनारद ॥ इच्छामिचाहमप्येवंनत्वीशोभगवन्नहम् १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वात
तःकृष्णमभ्यभाषतकौरवः ॥ स्वर्ग्यलोकयंचमामात्यधर्म्यन्यायंचकेशव २ नत्वहंस्ववशस्तातक्रियमाणंनमेप्रियम् ॥ अंगदुर्योधनंकृष्णमंदशास्त्रातिगंमम
३ अनुनेतुंमहाबाहोयतस्वपुरुषोत्तम ॥ नशृणोतिमहाबाहोवचनंसाधुभाषितम् ४ गांधार्याश्चहृषीकेशविदुरस्यचधीमतः ॥ अन्येषांचैवसुहृदांभीष्मादीनां
हितैषिणाम् ५ सत्वंपापमार्तिकूरंपापचित्तमचेतनम् ॥ अनुशाधिदुरात्मानंस्वयंदुर्योधनंनृपम् ६ सुहृत्कार्यंतुसुमहत्कृतंतेस्याज्जनार्दन ॥ ततोऽभ्यावृत्त्यवा
र्ण्योदुर्योधनममर्षणम् ७ अब्रवीन्मधुरावाचंमर्वधमार्थतत्त्वावित् ॥ दुर्योधननिबोधेदंमद्वाक्यंकुरुसत्तम ८

पापिष्ठत्वेनस्वत्कृतंपापंस्वयैवमोक्तव्यं ननुभ्रात्रादिभिरित्याशयेनाह ददातीति किंतुकर्तव्यतदाप्रोति २२ बहुधानानाशास्त्रपुस्त्यादिभिः प्रधारितंनिश्चितम् २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये
भारतमावदीपेत्रयोर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ अभ्यावृत्त्यपुनःपुनः ७ । ८

१ । २० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ शास्त्रेशासने १९ । २० । २१ किंपाकंमहाकालफलम् २२ । २३ निःश्रेयसंकल्याणम् २४ अर्थकामस्यइष्टार्थिनः २५ । २६ । २७
शर्मार्थेतिविशेषणसानुबंधस्यभारत ॥ महाप्रज्ञकुलेजातःसाध्वेतत्कर्तुमर्हसि ९ श्रुतवृत्तोपसंपन्नःसर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ दौष्कुल्यादुरात्मानोऽनृशंसानिरपत्रपाः
१० तएतदीदृशंकुर्युर्यथात्वंतातमन्यसे ॥ धर्मार्थयुक्तालोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेसताम् ११ असतांविपरीतातुलक्ष्यतेभरतर्षभ ॥ विपरीतात्विद्यंतिरसक
लक्ष्यतेत्वयि १२ अधर्मश्चानुबंधोऽत्रघोरःप्राणहरोमहान् ॥ अनिष्टश्चानिमित्तश्चनचशक्यश्चभारत १३ तमनर्थपरिहरन्नात्मश्रेयःकरिष्यसि ॥ भातृणाम
धृष्ट्यानांमित्राणांचपरंतप १४ अधर्म्योदयशस्याच्चकर्मणस्त्वंप्रमोक्ष्यसे ॥ प्राज्ञैःशूरैर्महोत्साहैरात्मवाद्भिर्बहुश्रुतैः १५ संधंस्वपुरुषव्याघ्रपांडुर्भरतर्षभ ॥
तद्धितंचप्रियंचैवघृतराष्ट्रस्यधीमतः १६ पितामहस्यद्रोणस्यविदुरस्यमहामतेः ॥ कृपस्यसोमदत्तस्यबाह्लीकस्यचधीमतः १७ अश्वत्थामोविकर्णस्यसंजय
स्यविंशतेः ॥ ज्ञातीनांचैवभूयिष्ठमित्राणांचपरंतप १८ शमेशर्मभवेतातसर्वस्यजगतस्तथा ॥ होमानसिकुलेजातःश्रुतवाननृशंसवान् ॥ तिष्ठतातपितुः
शास्त्रेमातुश्चभरतर्षभ १९ एतच्छ्रेयोहिमन्यंतेपितायच्छास्तिभारत ॥ उत्तमापद्रुतःसर्वःपितुःस्मरतिशासनम् २० रोचतेतेपितुस्तातपांडवैःसहसंगमः ॥
सामात्यस्यकुरुश्रेष्ठतत्तुभ्यंतातरोचताम् २१ श्रुत्वायःसुहृदांशास्त्रमर्त्योऽनंप्रतिपद्यते ॥ विपाकांतेदहत्येनांकिंपाकमिवभाक्षितम् २२ यस्तुनिःश्रेयसंवाक्यंमो
हान्नप्रतिपद्यते ॥ सदीर्घमूत्रोहीनार्थःपश्चात्तापेनयुज्यते २३ यस्तुनिःश्रेयसंश्रुत्वाप्राक्तदेवाभिपद्यते ॥ आत्मनोमतमुत्सृज्यसलोकेसुखमेधते २४ योऽर्थ
कामस्यवचनंप्रातिकूल्यान्नमृष्यते ॥ शृणोतिप्रतिकूलानिद्विषतांवशमेतिसः २५ सतांमतमातिक्रम्ययोऽसतांवर्ततेमते ॥ शोचंतेव्यसनेतस्यसुहृदोऽनवि
रादिव २६ मुख्यानमात्यानुत्सृज्ययोनिहीनान्निषेवते ॥ सघोरामापदंप्राप्यनोत्तारमधिगच्छति २७ योऽसत्सेवीवृथाचारोनेश्रोतासुहृदांसताम् ॥ परान्त्र
णीतेस्वान्द्रेष्टितंगौस्त्यजतिभारत २८ सत्वंविरुद्धयतैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ॥ अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्योमूढेभ्योभरतर्षभ २९ कोहिशक्रसमानज्ञातीनति
क्रम्यमहारथान् ॥ अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्योभुविमानवः ३० जन्मप्रभृतिर्कौंतेयानित्यंविनिर्मुक्तास्त्वया ॥ नचतेजातुकुप्यंतिधर्मात्मानोहिपांडवाः ३१
मिथ्योपचरितास्तातजन्मप्रभृतिर्वाधवाः ॥ त्वयिसम्यङ्महाबाहोप्रतिपन्नायशस्विनः ३२ त्वयाऽपिप्रतिपत्तव्यंतथैवभरतर्षभ ॥ स्वेषुबंधुषुमुल्येषुमामन्यु
वशमन्वगाः ३३ त्रिवर्गयुक्तःप्राज्ञानामारंभोभरतर्षभ ॥ धर्मार्थावनुरुद्धयंतेत्रिवर्गासंभवेनराः ३४ पृथक्कविनिविष्टानांधर्मधीरोऽनुरुध्यते ॥ मध्यमोऽर्थक
लिंवालःकाममेवानुरुद्धयते ३५ इंद्रियैःप्राकृतोलोभाद्धर्मविप्रजहातियः ॥ कामार्थावनुपायेनलिप्समानोविनश्यति ३६ कामार्थौलिप्समानस्तुधर्ममेवादि
तश्चरेत् ॥ नहिधर्मादपैत्यर्थःकामोवाऽपिकदाचन ३७ २८ । २९ । ३० । ३१ उपचरिताःप्रतारिताः ३२ । ३३ । ३४ अर्थकलिकलहहेतुम् ३५ अनुपायेनहीनोपायेन ३६ । ३७

३८ । १९ छिद्यतेलोभादिनादूषयेत् ४० । ४१ । ४२ छिद्यतेप्रमाणमार्गात्तच्छुतोभवतीत्यर्थः प्रमाणंलीकवेदप्रसिद्धं दुर्जनात्संनिधौपादवैःसंगतंश्रेयः ४३ निर्मितावशीकरणेनोत्पादिता ४४
उपायधर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्यविशंपते ॥ लिप्समानोहितेनाशुकक्षेऽग्निरिववर्धते ३८ सत्वंतातानुपायेनलिप्ससेभरतर्षभ ॥ आधिराज्यमहदीप्तंप्रार्थितंसर्वराजसु
३९ आत्मानंतक्षतिहोषवनंपरशुनायथा ॥ यःसम्यग्वर्तमानेषुमिथ्याराजन्प्रवर्तते ॥ ननस्यहिमर्तिछिद्याद्यस्यनेच्छेत्पराभवम् ४० अविच्छिन्नमतेर
स्यकल्याणेधीयतेमतिः ॥ आत्मवात्रावमन्येतत्रिषुलोकेषुभारत ४१ अप्यन्यंप्राकृतंकिंचिक्किमुतान्पांडवर्षभान् ॥ अमर्षवशमापन्नोकिंचिद्बुद्धयतेजनः ४२
छिद्यतेह्याततंसर्वप्रमाणंपश्यभारत ॥ श्रेयस्तेदुर्जनात्तातपांडवैःसहसंगतम् ४३ तौर्हेसंप्रीयमाणस्त्वंसर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ पांडवैर्निर्मिताभूमिभुंजानो
राजसत्तम ४४ पांडवान्पृष्ठतःकृत्वात्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ दुःशासनेदुर्विपहेकर्णेचापिससौबले ४५ एतेष्वेश्वर्यमाधायभूतिमिच्छसिभारत ॥ नचैतेतवप
र्याप्ताज्ञानेधर्मार्थयोस्तथा ४६ विक्रमेचाप्यपर्याप्ताःपांडवान्प्रतिभारत ॥ नहीमेसर्वराजानःपर्याप्ताःसहितास्त्वया ४७ कुद्वस्यभीमसेनस्यप्रेक्षितुंमुखमाहवे ॥
इदंसंनिहितंतातसमग्रंपार्थिवंबलम् ४८ अयंभीष्मस्तथाद्रोणःकर्णश्चायंतथाकृपः ॥ मूरिश्रवाःसौमदत्तिरश्वत्थामाजयद्रथः ४९ अशक्ताःसर्वेएवैतेप्रतियो
हुंधनंजयम् ॥ अजेयोह्यर्जुनःसंख्येसर्वैरपिसुरासुरैः ॥ मानुषैरपिगंधर्वैर्मयुद्धेचेतआधिथाः ५० दृश्यतांवापुमानकश्चित्समग्रेपार्थिवेबले ॥ योऽर्जुनंसमरेप्राप्य
स्वस्तिमानाव्रजेदृष्टान् ५१ किंतेजनक्षयेणेहकृतेनभरतर्षभ ॥ यस्मिन्नजितेजितंतस्यात्पुमानेकःसदृश्यताम् ५२ यःसदेवान्संगंधर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ॥
अजयत्खांडवप्रस्थेकस्तंयुद्धयेतमानवः ५३ तथाविराटनगरेभूयतेमहदुत्तमम् ॥ एकस्यचबहूनांचपर्याप्तंतन्निदर्शनम् ५४ युद्धेयेनमहादेवःसाक्षात्संतो
षितःशिवः ॥ तमजेयमनाघृष्यंविजेतुंजिष्णुमच्युतम् ॥ आशंससीहसमरेवीरमर्जुनमूर्जितम् ५५ मद्द्वितीयंपुनःपार्थकःप्रार्थयितुमर्हति ॥ युद्धेप्रतीपमायां
तमपिसाक्षात्पुरंदरः ५६ बाहुभ्यामुद्धहेभूमिदहेकुद्वहमाःप्रजाः ॥ पातयेन्निदिवादेवान्पुंर्जुनंसमरेजयेत् ५७ पश्यपुत्रांस्तथाभ्रातृन्नातीन्संबन्धिनस्तथा ॥
त्वत्कृतेनविनश्येयुरिमेभरतसत्तमाः ५८ अस्तुशेषंकौरवाणांमापराभूदिदंकुलम् ॥ कुलग्नइतिनोच्येथानष्टकीर्तिर्नराधिप ५९ त्वामेवस्थापयिष्यंतियौवरा
ज्येमहारथाः ॥ महाराज्येऽपिपितरंघृतराष्ट्रंजनेश्वरम् ६० मातातश्चियमायांतीमवमंस्थाःसमुद्यताम् ॥ अर्धंप्रदायपार्थेभ्योमहतींश्रियमामुहि ६१ पांडवैः
संशमंकृत्वाकृत्वाचसुहृदांवचः ॥ संप्रीयमाणोमित्रैश्चचिरंभद्राण्यवाप्स्यसि ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणि भगवद्वाक्येचतुर्विंशाधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःशांतनवोभीष्मोदुर्योधनममर्षणम् ॥ केशवस्यवचःश्रुत्वाप्रोवाचभरतर्षभ १

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ यस्मिन्नर्जुनेजितेसतितेतवजितंजयःस्यात् ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये
भारतभावदीपेचतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ततइति १

२ । १ मानीनशःमानाशयः १ । ५ । ६ । ७ कुलग्नोमाभूरितिशेषः ८ । ९ । १० । ११ । १२ एतेकर्णादयः कृत्यायजयाय परेषांअस्मदादीनां १३ माऽजीवनःमाघातय यत्रतान्अजेयान्विद्धि
कृष्णेनवाक्यमुक्तोऽसिसुहृदांशममिच्छता ॥ अन्वपद्यस्वततातमामन्युवशमन्त्रगाः २ अकृत्वावचनंतातकेशवस्यमहात्मनः ॥ श्रेयोनजातुनसुखंनकल्याण
मवाप्स्यसि ३ धर्म्यमर्थ्यमहाबाहुराहत्वांतातकेशवः ॥ तदर्थमभिपद्यस्वमाराजत्रीनशःप्रजाः ४ ज्वलितांत्वमिमालक्ष्मींभारतींसर्वराजसु ॥ जीवतोघृतराष्ट्र
स्यदौराभ्याज्जंशयिष्यसि ५ आत्मानंचसहामात्यंसपुत्रभ्रातृबांधवम् ॥ अहमित्यनयाबुद्ध्याजीविताज्जंशयिष्यसि ६ अतिक्रामन्केशवस्यतथ्यंवचनमर्थ
वत् ॥ पितुश्चभारतश्रेष्ठविदुरस्यचधीमतः ७ माकुलग्नःकुपुरुषोदुर्मतिःकापथंगमः ॥ मातरंपितरंचैवमामजीःशोकसागरे ८ अथद्रोणोऽब्रवीत्तत्रदुर्योधन
मिदंवचः ॥ अमर्षवशमापन्ननिःश्वसंतपुनःपुनः ९ धर्मार्थयुक्तंवचनमाहत्वांतातकेशवः ॥ तथाभीष्मःशांतनवस्तज्जुषस्वनराधिप १० प्राज्ञौभेधाविनौदांताव
र्थकामौबहुश्रुतौ ॥ आहतुस्त्वांहितंवाक्यंतज्जुषस्वनराधिप ११ अनुतिष्ठमहाप्राज्ञकृष्णभीष्मौयदूचतुः ॥ माधवंशुद्धिमोहेनमाऽवमंस्थाःपरंतप १२ येषां
प्रोत्साहयंत्येतैतेकृत्यायकहिंचित् ॥ वरंपरेषांग्रीवायांप्रतिमोक्षयंतिसंयुगे १३ माऽजीघनःप्रजाःसर्वाःपुत्रान्भ्रातृस्तथैवच ॥ वासुदेवार्जुनौयत्रविद्वच्चजेया
नलंहितान् १४ एतच्चैवमंतसत्यंसुहृदोःकृष्णभीष्मयोः ॥ यदिनादास्यसेतातपश्चात्तप्स्यसिभारत १५ यथोक्तंजामदभ्येनभूयानेषततोर्जुनः ॥ कृष्णोहि
देवकीपुत्रोदेवैरपिसुदुःसहः ॥ किंतेसुखाप्रियेणेहप्रोक्तेनभरतर्षभ १६ एततेसर्वमाख्यातंयथेच्छसितथाकुरु ॥ नहित्वामुत्सहेवक्तुंभूयोभरतसत्तम १७
॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्मिन्वाक्यांतरेवाक्यंक्षताऽपिविदुरोऽब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यधार्तराष्ट्रममर्षणम् १८ दुर्योधननशोचामित्वामहंभरतर्षभ ॥ इमौ
तुष्टद्वौशोचामिगांधारीपितरंचते १९ यावनाथौचरिष्येतेत्वयानाथेनदुर्हंदा ॥ इतमिग्रीहतामात्यौलू नपक्षाविवांडजौ २० भिक्षुकौविचरिष्येतेशोचंतौपृथिवी
मिमाम् ॥ कुलग्नमीदृशंपांपंजनयित्वाकुपूरुपम् २१ अथदुर्योधनंराजाघृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ आसीनंभ्रातृभिःसार्धंराजभिःपरिवारितम् २२ दुर्योधननिबो
धेदंशौरिणोक्तंमहात्मना ॥ आदत्स्वशिवमत्यंतंयोगक्षेमवदव्ययम् २३ अनेनहिसहायेनकृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामःसर्वराजसु
२४ सुसंहतःकेशवेनतातगच्छयुधिष्ठिरम् ॥ चरस्वस्त्ययनंकृत्स्नंभरतानामनामयम् २५ वासुदेवेनतीर्थेनतातगच्छस्वसंशमम् ॥ कालप्राप्तमिदंमन्येमात्वंदु
र्योधनातिगाः २६ शमंचेद्याचमानंत्वंप्रत्याख्यास्यसिकेशवम् ॥ त्वदर्थमभिजल्पंतंनतवास्त्यपराभवः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धान
पर्वणिभीष्मादिवाक्येपंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ॥

१४ । १५ सुसंहितावहंमियंचन्यायोपेतत्वात्तेसुखप्रियेणप्रोक्तेनवचनेनतवमूढस्यकिं नकिमपीत्यर्थः १५ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ सुसंहतःसुष्ठुकीभूतः २५ तीर्थेनउ
पायेन २६ अपराभवोजयः २७ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे पंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ॥

धृतराष्ट्रवच इति १ मेधाग्रौसंग्रामाग्रौ मेधोयज्ञः 'यान्येवसंग्रामनामानितानियज्ञनामानि' इति यास्कः २ वैशंपायन उवाच ॥ १०१ ॥ ११२ ॥ १३ रत्नयुक्तौषधिवद्वेष्टयतीतिरत्नौषधिरत्नागुलीयकं । रत्नावसमेतेनेति पाठः स्वच्छः । 'आवंधोद्वद्वेष्टयात्प्रेमालंकारयोरपि' इति विश्वः रत्नालंकारेण रत्नैः प्रेम्णा च वासमेतेनेति भावः रत्न ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमुचतुः शासनातिगम् १ यावत्कृष्णावसन्नद्वौ यावत्तिष्ठातिगांडिवम् ॥ यावद्धौम्योनमेधाग्रौ जुहोतीह द्विषदलम् २ यावन्नप्रेक्षते कुद्धः सेनांतव युधिष्ठिरः ॥ हौनिषेवोमहेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ३ यावन्नदृश्यते पार्थः स्वप्यनोके व्यवस्थितः ॥ भीमसेनोमहेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ४ यावन्नचरते मार्गान् पृतनामभिधर्षयन् ॥ भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्य पांडवैः ५ यावन्नशा तयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ६ कालेन परिपक्वानितावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ७ विराटश्च शिखंडी च शैथुपालिश्च दंशिताः ॥ यावन्नप्रविशंत्येतेन क्रावमहार्णवम् ८ कृतास्त्राक्षिप्रमस्यंतस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ यावन्नसुकुमारिपुशरीरे पुमहीक्षिताम् ॥ गार्धपत्राः पतंत्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ९ चंदनागुरुदिग्बेषु हारानिष्कधरेषु च ॥ नोरः सुयावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः १० कृतास्त्राक्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ॥ अभिलक्ष्यैर्निपात्यंते तावच्छाम्यतु वैशसम् ११ अभिवादयमानं त्वां शिरसाराजकुंजरः ॥ पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः १२ ध्वजांकुशपताकांकंदक्षिणं ते सुदक्षिणः ॥ स्कंधे निक्षिपतां बाहुं शांतये भरतर्षभ १३ रत्नौषधिसमेतेन रत्नागुलितलेन च ॥ उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु १४ शालस्कंधो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ॥ साम्राजमिव दतां चापि शांतये भरतर्षभ १५ अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ॥ मूर्ध्नि तान्समुपाग्राय प्रेम्णा भिवद पार्थिव १६ दृष्ट्वा त्वां पांडवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ॥ यावदानंदजाश्रूणि प्रमुंचंतु नराधिपाः १७ घुष्यतां राजधानीं पुसर्वसंपन्नमहीक्षिताम् ॥ पृथिवीभ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्येषु द्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ॥ प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् १ प्रसमीक्ष्य भवानेतद्भक्तुमर्हति केशव ॥ मामेव हि विशे षेण विभाष्य परिगर्हसे २ भक्तिवादेन पार्थानाम कस्मान्मधुसूदन ॥ भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलावलम् ३ भवान्क्षताचराणां वाऽप्याचार्यो वापि तामहः ॥ मामेव परिगर्हते नान्यं कंचन पार्थिवम् ४ न चाहं लक्ष्ये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः ॥ अथ सर्वे भवंतो मां विद्विषंति सराजकाः ५ न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ॥ विचिंतयन् प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ६ प्रियाभ्युपगते द्यूते पांडवामधुसूदन ॥ जिताः शकुनिनाराज्यंतत्र किं मम दुष्कृतम् ७

वदारकानि अंगुलितलानि यस्य तेन रत्नागुलितलेन १४ रवजानः वसतिमिलितः । स्वजपरिष्वगे १५ । १६ । १७ सर्वसंपत्परस्परं प्रीतिः १८ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावर्षिपे पद्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ श्रुत्वेति १ प्रसमीक्ष्य विचार्य विभाष्य परुषमुक्ता २ । ३ । ४ व्यभिचारं अन्यायं ५ । ६ प्रियाभ्युपगते प्रीत्या स्वीकृते ७

८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ उद्यच्छेदेव उद्यमं कुर्यादेव अपर्वणि अग्रस्तावे । 'पर्वस्यादुत्सवे ग्रंथौ प्रस्तावे लक्षणांतरे' इति विश्वः १९ मातंगमुनिः २० । २१ यत्पुनर्द्रविणं किंचित्त्राजीयंत पांडवाः ॥ तेभ्य एवाभ्यनुज्ञांतं ततः दामधुसूदन ८ अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षैः पराजिताः ॥ अजेया जयतां श्रेष्ठपार्थाः प्रवा जिता वनम् ९ केन वाऽप्यपवादेन विरुद्धं त्यरिभिः सह ॥ अशक्ताः पांडवाः कृष्णप्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् १० किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ॥ धार्तराष्ट्रान् जिघांसंति पांडवाः मृजयैः सह ११ न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ॥ प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह भयादपिशतक्रतुम् १२ न च तं कृष्णपश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ॥ उत्सहेतु युधाजे तु योनः शत्रुनिवर्हण १३ न हि भीष्मकपद्रोणाः सकर्णामधुसूदन ॥ देवैरपि युधाजे तु शक्याः किमु तपांडवैः १४ स्वधर्ममनुपश्यंतो यदि माधवसंयुगे ॥ अस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्ग्यमेव तत् १५ मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ यच्छयीमहि संग्रामेशरतल्पगता वयम् १६ ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ॥ अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यंति माधव १७ कश्च जातुकुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ॥ भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यैव प्रणमेदिह कर्हं चित् १८ उद्यच्छेदे वननमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ॥ अप्यपर्वणि भज्येत न न मेदिह कर्हं चित् १९ इति मातंगवचनं परीप्स्यंति हि ते प्सवः ॥ धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्रिधः २० अर्चितयन् कंचिदन्यथावज्जिवंतथाऽचरेत् ॥ एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा २१ राज्यांश्च आभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् ॥ न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवाति केशव २२ यावच्च राजा प्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाऽप्युपजीवाम माधव ॥ अप्रदेयं पुरादत्तराज्यं परवतो मम २३ अज्ञानाद्वाभयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ न तदद्य पुनर्लभ्यं पांडवैर्वृष्णिनंदन २४ प्रियमाणे महाबाहौ मयि संप्रतिकेशव ॥ यावद्वितीक्ष्णया सूच्या विध्येदग्रेण केशव ॥ तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पांडवान् प्रति २५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि दुर्योधनवाक्येषु त्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रशम्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि १ लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ॥ स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् २ यच्चैवं मन्यसे मूढन मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ पांडवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ३ श्रिया संतप्यमानेन पांडवानां महात्मनाम् ॥ त्वया दुर्भित्तं द्यूतं सौबलेन च भारत ४ कथंच जातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ॥ अथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेना जिह्मचारिणः ५ अक्षयूतं महाप्रज्ञसतां माति वि नाशनम् ॥ असतां तत्र जायंते भेदाश्च व्यसनानि च ६ तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ॥ असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ७ कश्चान्यो भ्रातृभार्यावै विप्रकर्तुं तथाऽर्हति ॥ आनीय च समाव्यक्तं यथोक्ताद्रौपदीत्वया ८ कुलीनाशीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ महिषी पांडुपुत्राणां तथा विनिर्कृता त्वया ९

२२ न्यस्तशस्त्राः त्यक्तक्षत्रियधर्माः उपजीवामभिभुक्वास्तिद्धमंत्रं मोक्षयाम इत्यर्थः २३ । २४ । २५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावर्षिपे सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ तत इति प्रशम्य विचार्य १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

जानंतिकुरवः सर्वे यथा कुरुसंसदि ॥ दुःशासनेन कौतेयाः प्रव्रजंतः परंतपाः १० सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ॥ स्वेषु बंधुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ११ नृशंसानामनार्याणां पुरुषाणां च भाषणम् ॥ कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् १२ सहमात्राप्रदग्धुं तान् बालकान् वारणावते ॥ आस्थितः परमयत्नं न समृद्धं च ततः १३ ऊपुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पांडवास्तदा ॥ मात्रासहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने १४ विषेण सर्पबंधैश्च यतिताः पांडवास्त्वया ॥ सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च ततः १५ एवं बुद्धिः पांडवेषु मिथ्यावृत्तिः सदाभवान् ॥ कथं तेनापराधोऽस्ति पांडवेषु महात्मसु १६ यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दिक्षसि ॥ तच्च पापप्रदाताऽसि भ्रष्टैश्च योनिपातितः १७ कृत्वा बहून्कार्याणि पांडवेषु नृशंसवत् ॥ मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नयविप्रतिपद्यते १८ मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ शाम्येति मुहुर्कृतोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव १९ शमेहि सुमहाह्णं भस्त्वपार्थस्य चोभयोः ॥ न च रोचयसे राजन् किमन्यद्बुद्धिं लाघवात् २० न शर्मप्राप्स्यसे राजन् कुक्कम्यसु हृदा वचः ॥ अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधन ममर्षणम् ॥ दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि २२ न चेत्संधास्यसे राजन् स्वेन कामेन पांडवैः ॥ बध्वा किल त्वां दास्यंति कुंतीपुत्राय कौरवाः २३ वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीने तान्मनुजर्षभ ॥ पांडवेभ्यः प्रदास्यंति भीष्मो द्रोणः पिता च ते २४ भ्रातरे तद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन २५ विदुरं दृष्ट्वा राष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ कृपं च सोमदंतं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् २६ सर्वानेतान् नादृत्य दुर्मतिर्निरपन्नपः ॥ अशिष्टवदमर्यादो मानीमान्यावमानिता २७ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ॥ अनुजग्मुः साहामात्यारान् ज्ञानश्चापि सर्वशः २८ सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् २९ धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरंभं योऽनुमन्यते ॥ हसंति व्यसने तस्य दुर्हृदो न चिरादिव ३० दुरात्मारज पुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायकृत् ॥ मिथ्या भिमानी राज्यस्य क्रोधलो भवशानुगः ३१ कालपक्रमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ॥ सर्वे ह्यनुमृता मोहात् पार्थिवाः सह मां त्रिभिः ३२ भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ॥ भीष्मद्रोणमुखान् सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ३३ सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ॥ प्रसह्यमंदमैश्वर्येन नियच्छत यन्नृपम् ३४ तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरिदमाः ॥ क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणु तानघाः ३५ प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितवचः ॥ भवतामानुकूलेन यदि रोचेत भारताः ३६ भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ॥ जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा वृत्त्युवशंगतः ३७ उग्रसेन सुतः कंसः परित्यक्तः सर्वाध्वैः ॥ ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महाभूधे ३८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ भविष्यंति जेष्मंति ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्षीये अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ॥ उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ३९ कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः ॥ संभूय सुखमेधं ते भारतां च कृत्वा गयः ४० अपि चाप्यवदद्राजन् परमेष्ठीप्रजापतिः ॥ व्यूढे देवासुरेभ्युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ४१ द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च मरता ॥ अब्रवीत् सृष्टिमान् देवो भगवान्लोकभावनः ४२ पराभविष्यत्यसुरादैते यादानवैः सह ॥ आदित्यावसवोरुद्राभविष्यंति दिवौ कसः ४३ देवासुरमनुष्याश्च गंधर्वो रगराक्षसाः ॥ अस्मिन् युद्धे सुसंकुद्धाहनिष्यंति परस्परम् ४४ इति मत्वाऽब्रवीद्धर्मपरमेष्ठीप्रजापतिः ॥ वरुणाय प्रयच्छेत्तान् बद्धादैते यादानवान् ४५ एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात् परमेष्ठिनः ॥ वरुणाय ददौ सर्वान् बद्धादैते यादानवान् ४६ तान् बद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ॥ वरुणः सागरे यतो नित्यं रक्षति दानवान् ४७ तथा दुर्योधनं कर्णं कुर्निचापिसौबलम् ॥ बद्धा दुःशासनं चापि पांडवेभ्यः प्रयच्छत् ४८ त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ॥ ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मां पृथिवीं त्यजेत् ४९ राजन् दुर्योधनं बद्धा ततः संशाम्य पांडवैः ॥ त्वत्कृतेन विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ५० ॥ इति श्रीम० उ० भ० कृष्णवाक्ये अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृष्णस्य वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत १ गच्छता तमहाप्राज्ञां गांधारीं दीर्घदर्शिनीम् ॥ आनयेह तया सार्धं मनुनेष्यामि दुर्मतिम् २ यदिसाऽपि दुरात्मानं शमयेद्बुधचेतसम् ॥ अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठे मवचने वयम् ३ अपि लोभाभिभूतस्य पंथानमनुदर्शयेत् ॥ दुर्बुद्धेर्दुःसायस्य शमार्थं ब्रुवती वचः ४ अपिनो व्यसनं धोरं दुर्योधनकृतं महत् ॥ शमयेच्चिरं रात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ५ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ॥ आनयामास गांधारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एष गांधारिपुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ॥ ऐश्वर्यलोभादेष्वर्थं जीवितं च प्रहास्यति ७ अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मवान् ॥ सभायानिर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा भर्तृवचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ॥ अन्विच्छंति महच्छ्रेयो गांधारी वाक्यमब्रवीत् ९ ॥ गांधार्युवाच ॥ आनायय सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ॥ न हिराज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना १० आसुमा संतथा पीदम विनीतेन सर्वथा ॥ त्वं ह्येवात्र भृशं गह्वोर्धृतराष्ट्रसुतप्रियः ११ योजानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थितः १२ अशक्योऽद्य त्वयाराजन् विनिवर्तयितुं बलात् ॥ राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः १३ दुःसायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते फलम् ॥ कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः १४ भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रहासिष्यंति शत्रवः १५ या हि शक्यामहाराज सा प्राभेदेन वा पुनः ॥ निस्तर्तुमापदः स्वेषु दंडं कस्तत्र पातयेत् १६

कृष्णस्येति १ । २ । ३ । ४ चिरं रात्राय योगक्षेमवत् बहुकालं अप्राप्तस्य सुखस्य प्राप्तिः प्राप्तस्य संरक्षणं च निर्वहेदित्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१६ । १७ । १८ आयत्यां परिणामे १९ । २० अपचितिः पूजा २१ । २२ । दीर्घमंतरं चिरकालं २३ । २४ । २५ महद्राज्यं । 'महद्राज्यं विशालयोः' इति विश्वः २६ अविधेयानि भवशीकृता ॥ वेशं पायन उवाच ॥ शासनाद्दृष्टराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ मातुश्च वचनाक्षतासभां प्रावेशयत्पुनः १६ समातुर्वचनाकांक्षीं प्राविशत्पुनः सभाम् ॥ अमिताप्रेक्षणः क्रोधाग्निः श्वसन्निवपन्नगः १७ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ॥ विगर्हमाणानां धारीशमार्थं वाक्यमब्रवीत् १८ दुर्योधननिबोधेदं वचनं मम पुत्रक ॥ हितं ते सानुबन्धस्य तथाऽऽयत्यां सुखोदयम् १९ दुर्योधनयदा हत्वा पिता भरतसत्तम ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः क्षतासुहृदां कुरुतद्वचः २० भीष्मस्य तुपि तुश्चैव मम चापचितिः कृता ॥ भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शांभ्यतात्वया २१ नहिराज्यं महाप्राज्ञस्त्वेन कामेन शक्यते ॥ अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं भरतसत्तम २२ न ह्यवश्यं द्रियो राज्यमश्रीयाद्दोषमंतरम् ॥ विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् २३ कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ॥ तौ तु शत्रूनि निर्जित्य राजा विजयते महीं २४ लोकेश्वरप्रभुत्वाद्देहमहदेतदुरात्मभिः ॥ राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितम् २५ इंद्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थं धर्मयोः ॥ इंद्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेधनैः २६ अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ॥ अविधेया इवादांता ह्याः पथिकुसारथि २७ अविजित्य य आत्मानममात्या न्विजिगीषते ॥ अमित्रान्वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते २८ आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ॥ ततोऽमात्यान् मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते २९ वश्यं द्रियं जितामात्यं घृतदंडविकारिणम् ॥ परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते ३० क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपि हिताबुधौ ॥ कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानंतौ विपुलुपतः ३१ याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्यपि दधुर्मुखम् ॥ विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्ववर्धितौ ३२ कामक्रोधं च लोभं च दंभं च भूषणैः ॥ सम्यग्भवेत्तु यो वेदसमहीमभिजायते ३२ सततं निग्रहे युक्तं इंद्रियाणां भवेन्नृपः ॥ ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ३४ कामाभिभूतः क्रोधाद्वायो मिथ्या प्रतिपद्यते ॥ स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ३५ एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिर्निवर्हणैः ॥ पांडवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ३६ यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापिमहारथः ॥ आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपांडवौ ३७ प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्रिष्टकारिणम् ॥ प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ३८ सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ॥ प्राज्ञानां कृतविज्ञानां स नरः शत्रुनंदनः ३९ न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ॥ न चापि विजयो नित्यं मायुद्धे चेत आधियाः ४० भीष्मेण हि महाप्राज्ञपित्रा ते बाह्लिकेन च ॥ दत्तोऽज्ञः पांडुपुत्राणां भेदाद्वीतैररिदम ४१ तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ॥ यदुक्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहतकंटकाम् ४२ प्रयच्छ पांडुपुत्राणां यथोचितमरिदम ॥ यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्षं प्रदीयताम् ४३

नि व्यापादयितुं हंतुं २७ । २८ । २९ । ३० क्षुद्राक्षेण लक्ष्मच्छिद्रेण ३१ अनुपरागस्य अनासक्तस्यापि कामक्रोधौ स्वर्गनिरोधकावित्यर्थः ३२ अभिजायते शास्तीत्यर्थः ३३ । ३४ यः कामेन अभिभूतः क्रोधाद्वा अभिभूतः मिथ्या कपटेन वाऽभिभूतः प्रतिपद्यते ईप्सितार्थादीन् तस्य सहायान् भवन्तीत्यर्थः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० अज्ञः मागः ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ । ४६ निकारः अपकारः समावर्षाणि ४७ यः त्वं पार्थानां अर्थं अभीप्ससि स पृथ्वं न शक्तः तदर्थं पहराप्येत्यर्थः नापि सततपुत्रादयः शक्ताः ४८ । ४९ मागमत्तमागच्छतु ५० । ५१ । ५२

अलमर्षं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितम् ॥ सुहृदां वचनेति घृतयशः प्राप्स्यसि मारत ४४ श्रीमद्राजसूयस्यैर्बुद्धिमाद्विर्जितो द्रियैः ॥ पांडवैर्विग्रहस्तातं शयेन्महतः सुखात् ४५ निग्रहसुहृदामन्युं शाधिराज्यं यथोचितम् ॥ स्वमंशं पांडुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ४६ अलमंगनिकागोऽयं भयोदशसमाकृतः ॥ शमयेनं महाप्राज्ञकामक्रोधसमो धितम् ४७ न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि ॥ मृतपुत्रो हृदक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ४८ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनं जये ॥ घृष्टयुग्मे च संकुद्धेन स्युः सर्वाः प्रजाधुवम् ४९ अमर्षवशमापन्नो माकुर्वंस्तत्तज्जीवनः ॥ एषा हि पृथिवी कृत्स्ना माऽगमत्त्वत्कृते वधम् ५० यच्च त्वमन्यसे मूढभीष्मद्रोणकृपादयः ॥ योत्स्यंते सर्वशक्त्येति नैतदयोपपद्यते ५१ समं हिराज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम् ॥ पांडवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ५२ राजपिंडभयादेते यदिहास्यंति जीवितम् ॥ न हि शक्यंति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितम् ५३ न लोभादर्थसंपत्तिर्न राणां मिह दृश्यते ॥ तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गांधारीवाक्ये ऊनत्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ४५ ॥ वेशं पायन उवाच ॥ ततु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थं जन्मातृभाषितम् ॥ पुनः प्रतस्थे संरंभात् सकाशमकृतात्मनाम् १ ततः सभायानिर्गम्य मंत्रयामास कौरवः ॥ सौबलेन मताक्षेण राजा शकुनिना सह २ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ दुःशासनचतुर्थानां मिदमासीद्विचेष्टितम् ३ पुराऽयमस्मान् गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ॥ सहितो घृतराष्ट्रेण राजा शांतनवेन च ४ वयमेव हृषीकेशं निगृहीम बलादिव ॥ प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रे विरोचनियथा ५ श्रुत्वा गृहीतं वाण्यं पांडवाहतचेतसः ॥ निरुत्साहा भविष्यंति भगदंष्ट्रा इवोरगाः ६ अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्मवर्म च ॥ अस्मिन् गृहीते वदेऽक्रुषभे सर्वसाध्वताम् ७ निरुद्य मा भविष्यंति पांडवाः सोमकैः सह ॥ तस्माद्वयमिहैवेन केशवं क्षिप्रकारिणम् ८ क्रोशतो घृतराष्ट्रस्य बद्धा योत्स्यामहे रिपून् ॥ तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ९ इं गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वदुद्वचत सात्यकिः ॥ तदर्थं मा भिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहा स्थितः १० अब्रवीत् कृतवर्माणं क्षिप्रं योजयवाहिनीम् ॥ व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ११ यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णाया क्रिष्टकारिणे ॥ सप्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव १२ आचष्टतमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ घृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्नमापत १३ तेषामेतमभिप्रायमाचक्षेस्म यन्निव ॥ धर्मादर्थं च कामाच्च कर्मसाधु विगर्हितम् १४ मंदाः कर्तुमिहेच्छंति न चावाप्यं कथंचन ॥ पुरा वि कुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः १५

५३ । ५४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये ऊनत्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ तत्त्विति १ । २

१ । ४ वैरोचनिबलि ५ । ६ । ७ केशवं बद्धा रिपून् योत्स्यामहे इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ कर्मदूतनिग्रहाख्यं १४ वि कुर्वते विकारं कलहाख्यं कुर्वते १५

१६ । १७ । १८ अशक्यं न च कर्तुं शक्यं १९ वासवानुजं विष्णुं त्रिविक्रममिष्यथः २० न भविष्यति मरिष्यति २१ । २२ । २३ । २४ । २५ पांडवाय पांडवघने लुभ्यंतः लोभं कुर्वतः २६ । २७ इदं

धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ इमं हि पुंडरीकाक्षं जिघृक्षंत्यल्पचेतसः १६ पटेनाग्निप्रज्वलितं यथा बालायथाजडाः ॥ सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा वि
दुरोदीर्घदंशिवात् १७ धृतराष्ट्रमहाबाहुमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ राजन परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप १८ अशक्यमयं शस्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः ॥ इमं हि पुंडरी
काक्षमभिभूय प्रसह्य च १९ निग्रहीतुं किलेच्छंति स हि ता वासवानुजम् ॥ इमं पुरुषशार्दूलमप्रष्टुष्यं दुरासदम् २० आसाद्य न भविष्यति पतंगादवपावकम् ॥ अय
मिच्छन् हि तान्सर्वान्युद्धयमानान् जनार्दनः २१ सिंहो नागानिव कुद्दोगमयेद्यमसादनम् ॥ न त्वयं निर्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन २२ न च धर्मादपक्रामेदभ्युतः
पुरुषोत्तमः ॥ विदुरेणैव मुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् २३ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतामिधः ॥ राजन्ने ते यदि कुद्दामां निष्टकीयुरोजसा २४ एते वामामहं वै
नाननुजानीहि पार्थिव ॥ एतान् हि सर्वान्संरब्धान् त्रियं तु महमुत्सहे २५ न त्वहं निर्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन ॥ पांडवार्थं हि लुभ्यंतः स्वार्थान् ह्यास्यंति ते सुताः २६
एते चेदेवमिच्छंति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ अद्यैव ह्यहमेनां श्वये चैनाननुभारत २७ निग्रह्य राजन् पापं भ्योदद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ इदं तु न प्रवर्तेयं निर्दितं कर्म भार
त २८ सन्निधौ ते महाराज क्रोधं जपापबुद्धिजम् ॥ एष दुर्योधनो राजन्यधेच्छति तथाऽस्तु तत् २९ अहं तु सर्वास्तनयाननुजानामितेक्ष्ण ॥ एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं
धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ३० सह मित्रं सहा मात्यं संसोदय सहा नुगम् ॥ शत्रुयां यदि पंथानमवतारयितुं पुनः ३१ ततो
दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशय त्समाम् ॥ अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ३२ अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चा
पि संवृतम् ३३ नृशंसपापभूयिष्ठं दुर्कर्म सहायवान् ॥ पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ३४ अशक्यमयं शस्यं च सन्निधौ विगर्हितम् ॥ यथा त्वा वृशको
मूढो व्यवस्येत् कुलपासनः ३५ त्वमिमं पुंडरीकाक्षमप्रष्टुष्यं दुरासदम् ॥ पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ३६ योनशक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ॥
तत्त्वं प्रार्थयसे मंदबालश्चंद्रमसं यथा ३७ देवैर्मनुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरुगैश्च यः ॥ न सोऽहं समरेशक्यस्तं न बुद्धयसि केशवम् ३८ दुर्ग्राह्यः पाणिना वायुर्दुस्पर्शः पाणिना
शशी ॥ दुर्धरा पृथिवीमूर्धा दुर्ग्राह्यः केशवो बलात् ३९ इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेत्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ४० ॥ विदुर उवाच ॥
दुर्योधननिबोधेदं वचनं मम सांप्रतम् ॥ सौभद्वारे वानरैर्द्रोदिविदोनामनामतः ॥ शिखावर्षेण महता छादयामास केशवम् ४१ ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माध
वम् ॥ ग्रहीतुं नाशकञ्चैनं तत्त्वं प्रार्थयसे बलात् ४२ प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तत्त्वं प्रार्थयसे बलात् ४३

तु कर्म कर्तुं मिति शेषः २८ । २९ । ३० पंथानं अवतारयितुं सत्पथे निवेशयितुं ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ निर्मोचनेनगरविशेषे ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ॥

अनेकयुगवर्षायुर्निहत्य नरकं मृधे ॥ नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमेयथाविधि ४४ निर्मोचनेषट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ॥ ग्रहीतुं नाशकं चैनं तत्त्वं प्रार्थयसे ब
लात् ४५ अनेन हि हता बाल्ये पूतनाशकुनी तथा ॥ गोवर्धनोधारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ४६ अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसश्चा
रिष्टमाचरन् ४७ जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ॥ बाणश्च निहतः संख्येराजानश्च निष्पदिताः ४८ वरुणो निजितो राजा पावकश्चामितौजसा ॥ पारि
जातं च हरताजितः साक्षाच्छचीपतिः ४९ एकार्णवे च स्वपत्नानिहतौ मधुकैटभौ ॥ जन्मांतरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ५० अयं कर्तानक्रियते कारणं चापि पौ
रुषे ॥ यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ५१ तं न बुध्यसि गोविंदं घोरविक्रममभ्युतम् ॥ आशीविषमिव कुदंते जोराशिम निर्दितम् ५२ प्रधर्षयन् महाबा
हुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० भग० विदुरवाक्ये त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥
वैशंपायन उवाच ॥ विदुरेणैव मुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा ॥ दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् १ एकोहमिति यन्मोहान् मन्यसे मां सुयोधन ॥ परिभूय सुदुर्द्धे
ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि २ इहैव पांडवाः सर्वे तथैवांधकवृष्णयः ॥ इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ३ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ॥ तस्य संस्मयतः शौरे
र्विदुद्रूपामहात्मनः ४ अंगुष्ठमात्रास्त्रिदशामुमुचुः पावकार्चिषः ॥ अस्य ब्रह्माललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ५ लोकपालाभुजेष्वा सन्नगिरा स्यादजायत ॥
आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावापि ६ मरुतश्च सहेंद्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ॥ बभूवुश्चैक रूपानियक्ष्णं धर्षयन् क्षसाम् ७ प्रादुरास्तां तथा दोभ्यां संकर्षणध
नं जयौ ॥ दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हलीरामश्च सव्यतः ८ भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ॥ अंधकावृष्णयश्चैव प्रमुप्रमुखास्ततः ९ अग्रे वभूवुः कृष्णस्य
समुद्यतमहायुधाः ॥ शंखचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलांगलनंदकाः १० अदृश्यं तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ॥ नानाबाहुपुष्पस्य दीप्यमानानि सर्वाः ११ नेत्रा
भ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च संततः ॥ प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः १२ रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ तदृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महा
त्मनः १३ न्यमीलयंत नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् १४ संजयं च महाभागमृषीं चैव तपोधनान् ॥ प्रादातेषां स भगवा
न्निदिव्यं च क्षुर्जनार्दनः १५ तदृष्ट्वा महदाश्चर्यमाधवस्य सभातले ॥ देवदुर्धुभयोनेदुःपुष्पवर्षे पपात च १६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ त्वमेव पुंडरीकाक्ष सर्वस्य जगतो
हितः ॥ तस्मात्त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुं मर्हसि १७ भगवन्मम नेत्राणामंतर्धानं वृणे पुनः ॥ भवंतं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे १८

विदुरेणेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ महामतिं धृतराष्ट्रं १४ । १५ । १६ । १७ । १८

अदृश्यमाने इतरैरिति शेषः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ वरुणिनारथगुप्तिमता २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ मंदोदुर्योधनः ३७ । ३८

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ अदृश्यमानेनेत्रे द्वेभवेतां कुरुनंदन १९ तत्राहुतं महाराजधृतराष्ट्रश्चक्षुषी ॥ लब्धवान्वासुदेवाच्च विश्वरूपदिद
क्षया २० लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपः ॥ विस्मिताऋषिभिः मार्धतुष्टुर्मधुसूदनम् २१ च चालचमर्दित्वासागरश्चापि तुष्टुमे ॥ विस्मयं परमं ज
ग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ २२ ततः स पुरुष व्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ॥ तां देव्यामहुतां चित्राष्टद्विमतामरिदमः २३ ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ॥
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः २४ ऋषयोऽर्हि ताजग्मुस्ततस्तेनारदादयः ॥ तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदहुतामिवाभवत् २५ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य
कौरवाः सह राजभिः ॥ अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् २६ अर्चितयन्त्रमेयात्मा सर्वतद्राजमंडलम् ॥ निश्चक्राम ततः शौरिः स धूम इव पावकः २७ ततो र
थेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना २८ सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरुणिना ॥ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः
२९ तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ॥ वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः समदृश्यत ३० उपस्थितरथं शौरिप्रयास्यंतमरिदमम् ॥ धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरे
वाभ्यभाषत ३१ यावद्दलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्दन ॥ प्रत्यक्षं तेन तोकिं चित्परोक्षं शत्रुकर्शन ३२ कुरूणां शममिच्छंतं यतमानं च केशव ॥ विदित्वैतामव
स्थामेनाभिंशंकितुमर्हसि ३३ न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पांडवान्प्रतिकेशव ॥ ज्ञातमेव हितं वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोनः ३४ जानंति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ॥
शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ३५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षतारं बाह्लिकं कृपम् ३६ प्रत्यक्ष
मेतद्भवतां यदृतं कुरुसंसदि ॥ यथा चाशिष्ठवन्मंदोरोषादद्य स मुत्थितः ३७ वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधि
ष्ठिरम् ३८ आमंत्र्य प्रस्थितं शौरिरथस्थं पुरुषर्षभ ॥ अनुजग्मुर्भेष्यासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ३९ भीष्मो द्रोणः कृपः क्षता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ॥ अश्वत्थामा वि
कर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ४० ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ कुरूणां पश्यतां द्रुपदं स्वसारं सपितुर्ययौ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वा
नपर्वणि विश्वरूपदर्शने एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ॥ आच
र्य्यौ तत्समासेन यदृतं कुरुसंसदि १ ॥ वासुदेव उवाच ॥ उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ॥ ऋषिभिश्चैव च मयानचासौ तद्ब्रूहीतवान् २ कालपक्वमिदं सर्वं
सुयोधन वशानुगम् ॥ आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पांडवान्प्राप्ते ३ किंवाच्याः पांडवेयास्ते भवत्यावचनान्मया ॥ तद्ब्रूहि त्वं महाप्रज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ४

३९ । ४० किंकिणीकं शुभ्रं टिकाजालं तद्वतां किंकिणीकिना ४१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावंदीये एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ प्रविश्येति १ । २ । ३ । ४

भूयान्पृथ्वीपालनजोधर्मः ५ श्रोत्रियस्य वेदाध्यायिनः । मंदकस्य अर्थज्ञानशून्यस्य । अनुवाकेन अत्यंतवेदाक्षरावृत्त्या । हतानष्टा ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ दंडनीतिः
स्वामिना प्रयुक्तेति संबंधः धर्मेभ्यः धर्मार्थनियच्छति निर्वधं करोति दंडनीतिरेव १४ । १५ राजाधर्मं अधर्मं वा प्रवर्तयन् कृतत्रेतादियुगस्य कालस्य कारणं । एवं च सर्वस्मिन्नपि काले धर्मो दितारत

॥ कुंत्युवाच ॥ ब्रूयाः केशवराजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रकृत्वा कृथाः ५ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मंदकस्याविपाश्चितः ॥ अनुवाकहता
बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ६ अंगावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा मृष्टः स्वयं भुवा ॥ बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ७ क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ शृणु
चात्रोपमामेकां यावद्देभ्यः श्रुता मया ८ मुचुकुंदस्य राजपरददत्पृथिवीमिमाम् ॥ पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्ब्रूहीतवान् ९ बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्रीयामिति
कामये ॥ ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत १० मुचुकुंदस्ततो राजा सोमश्चासद्वसुंधराम् ॥ बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुवतः ११ यां हि धर्मं चरंती
ह प्रजाराज्ञा सुरक्षिताः ॥ चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विदेत भारत १२ राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ॥ स चेद्धर्मं चरति नरकायैव गच्छति १३ दंडनीतिश्च
धर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ॥ प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यश्च नियच्छति १४ दंडनीत्यां यदाराजा सम्यक्कात्स्न्येन वर्तते ॥ तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्र
वर्तते १५ कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ॥ इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् १६ राजा कृतयुगस्य त्रेतायाद्वा परस्य च ॥ युगस्य च चतुर्थं
स्य राजा भवति कारणम् १७ कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गं मर्त्यं तमश्नुते ॥ त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यंतमश्नुते १८ प्रवर्तनाद्वा परस्य यथा भागमुपाश्नुते ॥
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमर्त्यं तमश्नुते १९ ततो वसति दुष्कर्मानरकेशाश्वतीः समाः ॥ राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च २० राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैता
महां चितान् ॥ नैतद्राजर्षितृतां हियत्र त्वं स्थातुमिच्छसि २१ न हि वैकुण्ठसंस्पृष्टान् शंस्य व्यवस्थितः ॥ प्रजापालनं संभूतं फलं किंच न लब्धवान् २२ न ह्येता
माशिर्षपांडुर्न चाहं न पितामहः ॥ प्रयुक्तवंतः पूर्वते यथा चरसि मेधया २३ यज्ञोदानं तपः शौर्यं प्रज्ञासंतानमेव च ॥ माहात्म्यं बलमोजश्चानित्यमाशंसितं मया २४
नित्यं स्वाहास्वधानित्यं द्युर्मानुषदेवताः ॥ दीर्घमायुर्वर्नपुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः २५ पुत्रेष्वशासते नित्यं पितरो देवतानि च ॥ दानमध्ययनं यज्ञः प्रजा
नां परिपालनम् २६ एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ॥ ते तु वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तातपीडिताः २७ यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ॥ प्रा
प्य तुष्टाः प्रतिष्ठंते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः २८ दानेनान्यबलेनान्यतथा सूत्रतया परम् ॥ सर्वतः प्रतिगृहीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः २९

भ्याद्युगचतुष्टयमस्तीति भावः १९ । १७ । १८ । १९ जगतः दोषेण स च राजा स्पृश्यते २० । २१ फलं न लब्धवान् प्राप्तवान् असीति शेषः २२ । २३ । २४ नित्यामिति मानुषाश्च देवताश्च
सम्यगाराधिताः सत्यः इह लोके आपुरादीनि परलोकसाधनानि स्वधादीनि सत्कर्मणि च दद्युः २५ । २६ एतद्धर्ममधर्ममप्युक्तं अधर्मं वा जन्मनैव स्वभावतएव अभ्यजायथाः अभिजानीये
हे कृष्ण । ते तु पांडवास्तु वैद्याः विद्यावंतः २७ दानपतिं पालनाधिकारिणं देवपालने अस्य रूपं २८ । २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपिकात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ अनेति १ ततः मनुकात् श्रेयःप्रशस्ततरं मृयोऽधिकतरं मन्युमतीदे
न्यवती विभावरूपिता । 'विभावरूपजन्म्यां चक्रयोपिति' इति विश्वः २१३ राजन्यामूर्धाभिषिक्ता । 'मूर्धाभिषिक्ता राजन्यः' इत्यमरः जगहर्निदितवती ४ अनंदनकुपुत्रकुत्सार्थेऽत्रमत्र ५ असंख्ये
यः अगणनीयः तुच्छत्वात् क्रीबं निर्वीर्यसाधनं बाह्यादिकं यस्य स तथा ६ मावीभरः मापालय प्रतिसहर मयमिति शेषः ७ माशेष्वनिरुद्योगो मामूः ८ १९ पराक्रमे पराक्रमेकुरु १० विवदन् शत्रु

ब्राह्मणः प्रचरेद्वैक्षक्षत्रियः परिपालयेत् ॥ वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्चतान् ३० मैक्षं विप्रतिषेद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ॥ क्षत्रियोऽसि क्षताव्राता बाहुवी
यां पर्जाविता ३१ पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ॥ साम्राभेदेन दानेन दंडेनाथनयेन वा ३२ इतो दुःस्वतरं किं नुयदं दीनबाधवा ॥ परपिंडमुदीक्षे वेत्वांस्तु
त्वामित्रनंदन ३३ युद्धचस्वराजधर्मेण मानि मज्जीः पितामहान् ॥ माश्रमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकांगतिम् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगव
द्यानपर्वणि कुंतीवाक्ये द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ कंत्युवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं पुरातनम् ॥ विदुलायाश्च सं
वादं पुत्रस्य च परंतप १ ततः श्रेयश्च मूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरूपी २ क्षत्रधर्मरता दांता विदुला दीर्घदर्शिनी ॥ विश्रुताराज
संस्तुश्रुतवाक्या बहुश्रुता ३ विदुलानामराज न्याजगहं पुत्रमौरसम् ॥ निर्जितं सिंधुराजेन शयानं दीनचेतसम् ४ ॥ विदुलोवाच ॥ अनंदन मया जातद्विपता
हर्षवर्धन ॥ नमया त्वं न पित्रा च जातः काभ्यागतो ह्यसि ५ निर्मन्युश्चाप्यसंख्येयः पुरुषः क्रीवसाधनः ॥ यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ६ माऽऽत्मानम
वमन्यस्व मे न मल्पेन वीभरः ॥ मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसहर ७ उत्तिष्ठ हेका पुरुषमाशेष्वेवं पराजितः ॥ अमित्रान्नं दयन्सर्वांश्चिमांश्च धुशोकदः ८ सुपूरा
वैकुण्ठिकासु पुरोमुषिकां जलिः ॥ सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ९ अप्यहेरारुजन्दंष्ट्रमाश्वेन निधनं व्रज ॥ आपि वासं शयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः १०
अप्यरेऽश्वेन वच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ॥ विवदन्वाऽथ वा तूष्णीं व्योम्नि वा परिशंकितः ११ त्वमेव प्रेतवच्छेषेकस्माद्ब्रह्महृतो यथा ॥ उत्तिष्ठ हेका पुरुषमास्वा
प्सीः शत्रुनिर्जितः १२ माऽस्तंगमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ॥ मामध्ये माजघ्न्ये त्वं माऽधो भूस्तिष्ठ गार्जितः १३ अलातं तिदुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ॥
मातुषाग्निरिवानर्चिर्धूमाय स्वजिजीविषुः १४ मुहूर्तं ज्वालितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ॥ माहस्मकस्य चिद्वेहे जानिराज्ञः खरो मृदुः १५

जयार्थं अनेकान् पक्षानुद्गावयन्वा तूष्णीं भूतोरेच्छिद्रं पश्येः यथा व्योम्नि अपरिशंकितः शत्रोराधिक्या द्रव्यमपश्यन् अश्वेन स्तद्वत् ११ । १२ विश्रूयस्व कल्याणतो भव मामध्ययति सामभेदांश्च मन्यम
ध्यमौ । दानमधमौ नीचउपायः । दंडस्तूतमः । तत्रायत्रयकर्ता मामूः किंतु गर्जितो दंडयितैव भवेत्यर्थः ऊर्जित इति वा पाठः १३ तिदुकस्य अलातं यथा दिक्षु स्फुलिंगान् विक्षिपति ज्वलति तद्वत्
ज्वलदीप्यस्व । परंतु पुषाग्निरिवानर्चिर्धूमाय स्व । काकरं खाजिजीविषुरिति पाठांतरे काकरं खाः काकरमग्न्यगारं माखाः मानाशय । खेतुस्यैव खदनं हिंसयोरिति खायतेरिदं रूपं । काकरं ख इति पाठे
काकवत्तरं खतिपलायते वा काकरं खः । रत्निगतावित्यस्य रूपम् १४ माजनिमा उत्पद्यतां खरकर्कशः । खरीति पाठे खरस्त्वयानिति स एवार्थः मृदुर्दयालुः १५

आजि संग्रामं मृत्वाऽभिसृत्य मानुष्यकं मनुष्यस्योचितं १६ प्राणानां प्राणाः बलं तस्माध्यानां कार्याणां आनंत्यं अविच्छेदेन कार्यधारामारभते इत्यर्थः न धनं यत्ते धनं आत्मनो नेच्छति तूष्णीं त्यजती
त्यर्थः १७ पुत्रांगतिमरणं अग्रत इत्युपहासः पृष्ठतः कृत्वेत्यर्थः १८ भोगमूलेराजधनं वा १९ निमज्जतामपतिष्यता च शत्रुर्जघायां ग्राह्यः तेनैव सह निमज्जेत्येते द्वेत्यर्थः न विषीदेत् निरुद्य मोन भवेत् २०
उद्यम्य उद्यमं कृत्वा धुरं भारमुत्कर्षेत् उद्यच्छेत् आजानेयाः जात्यश्वाः तेषां कृतं कर्म पुद्गेऽनवसाद रूपं स्मरन् विद्धि प्राप्नुहि २१ त्वत्कृते मम भित्संबंधः २२ राशिवर्धनः संख्यापूरको न पुत्रप्रयोजनोतरार्हः

कृत्वामानुष्यकं कर्म मृत्वाऽऽजि यावदुत्तमम् ॥ धर्मस्यानृप्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते १६ अलब्ध्वाय दिवालब्ध्या नानुशोचति पांडितः ॥ आनंत्यं चारभते न
प्राणानां धनायते १७ उद्गावयस्व वीर्यवातां वा गच्छ ध्रुवांगतिम् ॥ धर्मपुत्राग्रतः कृत्वा किं निमित्तं हि जीवसि १८ इष्टापूर्तं हिते क्लीबकीर्तिं श्वसकलाहता ॥ वि
च्छिद्रं भोगमूलं ते किं निमित्तं हि जीवसि १९ शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जघायां प्रपतिष्यता ॥ विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत् कथंचन २० उद्यम्य धुरमुत्कर्षेद्वाजाने
यकृतं स्मरन् ॥ कुरुस्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः २१ उद्गावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ यस्य वृत्तं न जल्पंति मानवामहद्वुतम् २२ राशिवर्धनमात्रं स
नैव स्त्रीनपुनः पुमान् ॥ दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः २३ विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चारणवसः ॥ श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमे गवा २४ जनान्यो
ऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ न त्वेव जाल्मीका पालीवृत्तिमेषि तु मर्हसि २५ नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ यमेन मभिनंदेयुरमित्राः पुरु
षं कृशम् २६ लोकस्य समवज्ञातं निहीना स न वाससम् ॥ अहो लाभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् २७ नेदृशं बंधुमासाद्य बांधवः सुखमेधते ॥ अतृप्त्यैव विपत्स्या
मो वयं राश्रात्प्रवासिताः २८ सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ अवलगुकारिणं सत्सुकुलवंशस्य नाशनम् २९ कलिपुत्रप्रवादेन मंजयत्वामजीजनम् ॥
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यं मरिचं नंदनम् ३० मास्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ॥ माधूमाय ज्वलात्यंतमाक्रम्य जहिशात्रवान् ३१ ज्वलभूर्धन्यमित्राणां
मुहूर्तमपि वाक्षणम् ॥ एतावानेव पुरुषो यदमर्षीयदक्षमी ३२ क्षमावाग्निरमर्षश्च नैव स्त्रीनपुनः पुमान् ॥ संतोषो वै श्रियं हंतितथाऽनुक्रोश एव च ३३ अनुत्थानमये
चोभे निरीहो नाश्रुते महत् ॥ पुभ्यो निरुतिपापेभ्यः प्रमुंचात्मानमात्मना ३४ आयसंहृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ परं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते
३५ तमाहुर्व्यर्थं नामानं स्त्रीवद्यद्वहजीवति ॥ शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहाविकांतचारिणः ३६

२३ मातुः उच्चारो विष्टा २४ कापालीवृत्तिमिक्षाचर्या २५ यंपनं अमित्रा अभिनंदेयुः तंबंधुबांधवा आसाद्य न सत्समेधत इति तृतीयश्लोकेन संबन्धः २६ अहो लाभकरं अल्पेऽपि लाभे अहो लाभो जात
इति विस्मयं कृत्वा २७ अवलगु अमंगलं अकर्मति वा पाठः तत्कारिणं निश्चेष्टं कुलं ज्ञातयः वंशः सोमसूर्यादिमूलोत्पत्तिस्थानं २९ संजये
तितस्य नाम ३० । ३१ । ३२ अनुक्रोशो दया ३३ अनुत्थानं शत्रुं मर्यनवस्थानं मयं च ते उभे च श्रियं हत इति पूर्वेषु संबन्धः निरीहो निश्चेष्टो नाश्रुते महत्पदमिति शेषः निरुतिपापेभ्यः परामवदोषेभ्यः
३४ स्वकंधनादिकं परं विषहते इति पुरुषपदनिर्धनं वर्णविकारादिना ज्ञेयं ३५ । ३६

दिष्टभावंमरणं प्रजासंततिः प्रियपुत्रादि सुखतत्परिष्वंगादेजोहर्षः ३० । ३८ मामपश्यंस्यास्तेष्विव्याकिभितिसंबंधः ३९ किमद्याकैमोक्तव्यामोर्तयोचितयतिनिधनास्तेषां किमद्यकानां यद्वा । किमद्यत्वरयाश्वरवशत्रूनजेष्यामइतिविलंबशीलानां हन्यमानस्येतिपाठेअनुवृत्तस्य । अग्रहंतिर्गस्यर्थः । अनाहतानामितिपाठेश्चैरक्षतानां । अनाहतानामितिपाठेअलसानां निर्मन्युकानामि
त्यपिपाठः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठोपेभारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमो ध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ सहायोपचितिसहायसंपत्ति

दिष्टभावंगतस्यापिविषयेमोदतेप्रजा ॥ यआत्मनःप्रियसुखेहिव्यामृगयतेप्रियम् ३७ अमात्यानामथोहर्षमादधात्यचिरेणसः ३८ ॥ पुत्रउवाच ॥ किनुतेमा
मपश्यंत्याःपृथिव्याअपिसर्वया ॥ किमाभरणकृत्यंतेकिंभोगैर्जीवितेनवा ३९ ॥ मातोवाच ॥ किमद्यकानांयेलोकाद्विषतस्तानवाप्नुयुः ॥ येस्वादतात्मनां
लोकाःसुहृदस्तानवजंतुनः ४० भृत्यैर्विहीयमानानांपरपिंडोपजीविनाम् ॥ कृपणानामसत्वानांमातृतिमनुवर्तिथाः ४१ अनुत्वातातजीवंतुब्राह्मणाःसुहृदस्त
था ॥ पर्जन्यमिवभूतानिदेवाइवशतक्रतुम् ४२ यमाजीवंतिपुरुषंसर्वभूतानिसंजय ॥ पक्वद्रुममिवासायतस्यजीवितमथैव ४३ यस्यशूरस्यविक्रान्तेरेधंतेवा
घवाःसुखम् ॥ त्रिदशाइवशक्रस्यसाधुतस्येहजीवितम् ४४ स्वबाहुबलमाश्रित्ययोऽभ्युज्जीवतिमानवः ॥ सलोकैलभतेकीर्तिपरत्रचशुभांगतिम् ४५ ॥ इति
श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने त्रयस्त्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ विदुलोवाच ॥ अथैतस्यामवस्थायां
पौरुषंहातुमिच्छसि ॥ निहीनसेवितंमार्गंमिष्यस्यचिरादेव १ योहितेजोयथाशक्तेनदर्शयतिविक्रमात् ॥ क्षत्रियोजीविताकांक्षीस्तेनइत्येवतांविदुः २ अर्थ
वंत्युपपन्नानिवाक्यानिगुणवंतिच ॥ नैवसंप्राप्नुवंतित्वांमुमुक्षुमिवभेषजम् ३ संतिवैसिंधुराजस्यसंतुष्टानतथाजनाः ॥ दौर्बल्यादासतेमुदाव्यसनौघप्रतीक्षिणः
४ सहायोपचितिकृत्वाव्यवसायततस्ततः ॥ अनुवृष्येयुरपरेपश्यंतस्तवपौरुषम् ५ तैःकृत्वासहसंघातंगिरिदुर्गालयंचर ॥ कालेव्यसनमाकांक्षनैवायम
जरामरः ६ संजयोनामतश्चत्वंनचपश्यामितत्त्वयि ॥ अन्वर्थनामाभवमेपुत्रमाव्यर्थनामकः ७ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञोबालंत्वांब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ अयंप्राप्यमह
त्कृच्छ्रं पुनर्द्विगमिष्यति ८ तस्यस्मरंतीवचनमाशंसेविजयंतव ॥ तस्मात्तातब्रवीमित्वावक्ष्यामिचपुनःपुनः ९ यस्यह्यर्थाभिनिर्वृतौभवंत्याप्यायिताःपरे ॥
तस्यार्थासिद्धिर्नियतानयेष्वर्थानुसारिणः १० समृद्धिरसमृद्धिर्वापूर्वेषाममसंजय ॥ एवंविद्वान्युद्धमनाभवमाप्रत्युपाहरः ११

कृत्वापिअपरेस्वकीयास्तवपौरुषमपश्यंतोयत्ननेष्फल्यादनुवृष्येयुः शत्रुपक्षंश्रयेयुरित्यर्थः ५ स्वीयानांसंग्रहेउपायमाहतेरिति तैस्वीयैः संघातंपेक्ष्यं व्यसनंपरस्य अयंतवशत्रुः १ । ७ मेमहं
ब्राह्मणोऽब्रवीदितिसंबंधः ८ । ९ अर्थाभिनिर्वृतौप्रयोजननिष्पत्तौ परेतत्संबंधिनःतेनार्थेनआप्यायिताभवन्ति तस्यतद्वाग्यादेवार्थसिद्धिः नयेपुनीतिमार्गेण १० पूर्वेषाममचयुद्धेसमृद्धिरसमृद्धिर्वा
वश्यंमाविनीत्येवंविद्वान्युद्धमनाभव लामालामौरुमौकृत्वाउद्धयस्वेतिभावः । माप्रत्युपाहरः प्रत्युपाहारमुद्धोपसंहारमाकार्षीरित्यर्थः ११

अयुध्यतोदरिद्रवस्यात्तच्चानिष्टमित्याह नातइति १२ पर्यायमरणंदारिद्र्यं नामांतरेणमरणमेवेत्यर्थः १३ । १४ । १५ । १६ अस्मान्प्रजहतः अस्मत्प्रागंहुर्वतः १७ कृत्यंकर्तव्यंपराक्रमम् १८
१९ श्रोतारःपराज्ञायाः । पाठांतरेश्रोतारआश्रायितारः २० । २१ शक्याःजेतुमितिशेषः सहाइतिपाठेसहनीयाः २२ निर्विण्णात्माविरक्तचित्तः यतोहतमनानष्टसंकल्पः विश्रुतिख्याति २३
ग्रहंसोमपात्रं प्रग्रहमितिपाठेनियमनं निर्यतृत्वमित्यर्थः । 'प्रग्रहश्चतुलासूत्रेबंधानियमनेभुजे'इतिविश्वः २४ । २५ । २६ कापुरुषाःजनाः रणेआत्मानंदेहंत्यक्कारणेदक्षशूरंसमृद्धिभिस्तप

नातःपापीयसीकांचिदवस्थांशंबरोऽब्रवीत् ॥ यत्रनैवाद्यनप्रातर्भोजनंप्रतिदृश्यते १२ पतिपुत्रवधादेतत्परमंदुःखमब्रवीत् ॥ दारिद्र्यमितियत्प्रोक्तंपर्यायम
रणंहितत् १३ अहंमहाकुलेजाताहृदाद्भदमिवागता ॥ ईश्वरीसर्वकल्याणीभर्त्रापरमपूजिता १४ महार्हमाल्याभरणांसुमृष्टांवरवाससम् ॥ पुराहृष्टःसुहृद्गो
मामपश्यत्सुहृदताम् १५ यदामांचैवभार्यांचद्रष्टाऽसिभृशदुर्बलाम् ॥ नतदाजीवितेनार्थोभवितातवसंजय १६ दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यंत्विक्पुरोहि
तान् ॥ अवृत्त्याऽस्मान्प्रजहतोदृष्ट्वाकिंजीवितेनते १७ यदिकृत्यंनपश्यामितवाद्याहंयथापुरा ॥ श्लाघनीयंयशस्यंचकाशांतिर्हृदयस्यमे १८ नेतिचेद्ब्राह्मणं
ब्रूयादार्थेत्तहृदयंमम ॥ नह्यहंनचमेभर्तानेतिब्राह्मणमुक्तवान् १९ वयमाश्रयणीयाःस्मनश्रोतारःपरस्यच ॥ साऽन्यमासाद्यजीवंतिपरित्यक्ष्यामिजीवितम् २०
अपारंभवनःपारमप्लवेभवनःप्लवः ॥ कुरुष्वस्थानमस्थानेमृतान्संजीवयस्वनः २१ सर्वतेशत्रवःशक्यानचेज्जीवितुमर्हसि ॥ अथचेदीदृशीवृत्तिर्क्लिबामभ्युपपद्य
से २२ निर्विण्णात्माहतमनामुंचैतांपापजाविकाम् ॥ एकशत्रुवधेनैवशूरोगच्छतिविश्रुतिम् २३ इंद्रोवृत्रवधेनैवमहेन्द्रःसमपद्यत ॥ माहेन्द्रंचगृहलेभेलोकानां
चेश्वरोऽभवत् २४ नामविश्राव्यवैसरुयेशत्रूनाहूयदंशितान् ॥ सेनाग्रंचापिविद्राव्यहत्वावापुरुषंवरम् २५ यदैवलभतेवीरःसुयुद्धेनमहद्यशः ॥ तदैवप्रव्यथंतेऽ
स्यशत्रवोविनमंतिच २६ त्यक्त्वाऽऽत्मानंरणेदक्षंशूरंकापुरुषाजनाः ॥ अवशास्तर्पयंतिसमसर्वकामसमृद्धिभिः २७ राज्यंचाप्युग्रविभ्रंशंसंशयोजीवितस्यवा ॥
नलब्धस्यदिशत्रोर्वैशेषकुर्वीतसाधवः २८ स्वर्गद्वारोपमंराज्यमथवाऽप्यमृतोपमम् ॥ रुद्धमेकायनंमत्वापतोलमुक्कहवारिषु २९ जहिशत्रूत्रणेरान्स्वधर्म
मनुपालय ॥ मात्वादशंसुकृपणंशत्रूणांभयवर्धनम् ३० अस्मदीयैश्चशोचद्भिर्नदाद्भिश्चपरैर्वृतम् ॥ अपित्वानानुपश्येयंदीनादीनमिवास्थितम् ३१ दृष्यसौवी
रकन्याभिःश्लाघस्वार्थैर्यथापुरा ॥ माचैसंधवकन्यानामवसन्नोवशंगमः ३२ युवारूपेणसंपन्नोविद्ययाऽभिजनेनच ॥ यत्त्वादशोविकुर्वीतयशस्वीलोकविश्रुतः ३३

यतिस्मेतिसंबंधः २७ उग्रविभ्रंशंमहाप्रपातं जीवितस्यसंशयोमरणं लब्धस्यजितस्यशेषंपुनःस्वल्पेनविभवेनावस्थापनम् २८ रुद्धंस्तंभत्वा एकायनंस्वर्गराज्ययोर्मध्येएकमार्गं पतगच्छ
२९ मात्वेति शत्रूणांभयवर्धनंभयच्छेदनम् अनुग्रत्वात् सुकृपणंदीनं त्वात्वां मादशंमाद्राक्षं दशभितिमाहयोगाददभावेइरितोवेत्यहपक्षेदशिरप्रेक्षणेऽस्यलुहृत्तभैकवचनं । पाठांतरंतुलूजन
कल्पितंनान्दरणीयम् ३० । ३१ हृष्टहर्षप्राप्तुहि सौवीरकन्याभिःस्वदारैः माचेति संधवकन्यानांशत्रुदेशजकन्यानां ३२ विकुर्वीतअपसरणंकुर्वीत ३३

अधुर्यवत् अदांतवृषभवत् अनट्टानिवेत्यपिपाठः तत् विकारकरणम् १४ । ३९ वेदवेदि परिशाश्वतं सर्वथैवैकरूपं अक्षीणमित्यर्थः १५ पूर्वैः स्ववंशजैः परैरन्यवंशीयैः परतरैर्द्वैः अन्ययं
पक्षयहीनेष्वहदयंप्रोक्तमिति पूर्वैः संबन्धः ३७ आजातः सम्यग्जातः कुलेजातइत्यर्थः यआजातः समयात्कस्यचिन्नभेदं वृत्तिसमीक्षोवृत्तिसमीक्षमाणोवाननमेत १८ उद्यच्छेदउद्यमंकुर्यात्
अपर्वणिअकांठेवृथाऽपीत्यर्थः ३९ परीयात्पर्वटनंकुर्यात् ४० दुष्कृतः पापिष्ठान् ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृष्णायसस्यलोहस्य संवत्सपिंडीकृत्य १ । २ एकजंअघ्रातृकं ३ । ४ सर्वावस्थागार्हस्थ्यादिरूपा सर्वांरमाहतिपाठांतरं तावेवधर्मार्थविवे

अधुर्यवच्चवोद्वेगमन्येमरणमेवतत् ॥ यदित्वामनुपश्यामिपरस्याप्रियवादिनम् ३४ पृष्ठतोऽनुव्रजतंवाकाशांतिर्हृदयस्यमे ॥ नास्मिन्जातुकुलेजातोगच्छे
द्योऽन्यस्यपृष्ठतः ३५ नत्वंपरस्यानुचरस्तातजीवितुमर्हसि ॥ अहंक्षत्रहृदयंवेदयत्परिशाश्वतम् ३६ पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तपरैः परतरैरपि ॥ शाश्वतंचाव्य
यंचैवप्रजापतिविनिर्मितम् ३७ योवैकश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ॥ भयाद्वृत्तिसमीक्षोवाननमेदिहकस्यचित् ३८ उद्यच्छेदेवननमेदुद्यमोहोवपौरुषम् ॥
अप्यपर्वणिभज्येतननमेतेहकस्यचित् ३९ मातंगोमतइवचपरीयात्समहामनाः ॥ ब्राह्मणेभ्योनमेन्नित्यंधर्मार्थैवचसंजय ४० नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नसर्व
दुष्कृतः ॥ ससहायोऽसहायोवायावजीवंतथाभवेत् ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासनेचतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
॥ १३४ ॥ पुत्रउवाच ॥ कृष्णायसस्येवचतेसंहत्यहृदयंकृतम् ॥ मममातस्त्वकरुणवीरप्रज्ञेह्यमर्षणे १ अहोक्षत्रसमाचारोयत्रमामितरंयथा ॥ नियोजयसि
युद्धायपरमातेवमांतथा २ ईदृशंवचनंब्रूयाद्भवतोपुत्रमेकजम् ॥ किंनुतेमामपश्यंत्याः पृथिव्याअपिसर्वया ३ किमाभरणकृत्येनकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ मायिवासं
गहरतेप्रियपुत्रेविशेषतः ४ ॥ मातोवाच ॥ सर्वावस्थाहिविदुषांतातधर्मार्थकारणात् ॥ तावेवाभिसमीक्ष्याहंसंजयत्वामचूचुदम् ५ ससमीक्ष्यक्रमोपेतोमुख्यः
कालोऽयमागतः ॥ अस्मिन्वेदागतेकालेकार्येनप्रतिपद्यसे ६ असंभावितरूपस्त्वमानृशंस्यंकरिष्यसि ॥ तंत्वामयशसास्पृष्टंनब्रूयांयदिसंजय ७ खरीवात्सल्य
माहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ सद्भिर्विगर्हितंमार्गंत्यजमूर्खनिषेवितम् ८ अविद्यावैमहत्यास्तियामिमांसांश्रिताः प्रजाः ॥ तवस्याद्यदिसद्वृत्तंतेनमेत्वंप्रियोभवे
९ धर्मार्थगुणयुक्तेननेतरेणकथंचन ॥ दैवमानुषयुक्तेनसद्भिराचारितेनच १० योहोवमविनीतेनरमतेपुत्रनमृणा ॥ अनुत्थानवताचापिदुर्विनीतेनदुर्धिया ११

अचूचुदंप्रेरितवत्यस्मि ५ समीक्ष्यक्रमोपेतः द्रष्टुंयोगेनपराक्रमेणयुक्तः अस्मिन्कालेचेत्कार्यकर्तव्यंयुद्धंनप्रतिपद्यसे ६ आनृशंस्यंशत्रुष्वदेहेवादयांकारिष्यसितार्हित्वंअसंभावितरूपस्ति
रस्कृतरूपोमविष्यसीतिसंबन्धः ७ खरीति उभयलोकानुपयुक्तेपुत्रेवृथावात्सल्यंखरीकरोतितद्वदहमपिस्यामित्यर्थः ८ अविद्याअनात्मनिदेहेआत्मबुद्धिः सायदितवस्यात्तर्हिंसतस
मीचीनंतवदेहनाशादात्मनाशंपश्यतोवृत्तंशीलं उपहासार्थमिदमुच्यते तेनदेहात्मभावेनममदेहादन्यमात्मानंपश्यंत्याः प्रियोभवेः अयमप्युपहासः । देहात्मवादीदुर्वृत्तोममद्वेष्यश्चमविष्य
सीत्यर्थः ९ धर्मायति त्वयाभाव्यमितिशेषः १० । ११

१२ । १३ । १४ निरुतेनअपकृतेनापेशत्रूनप्रातिजिगीषयाप्रस्थातव्यमेवेतिशेषः १५ । १६ स्वल्पमैश्वर्यंअप्रियमनिष्टंइच्छतिमन्यतेप्राज्ञः यस्यतुअल्पमेवैश्वर्यंप्रियंतस्यध्रुवंनिश्चितंतदेवा
ल्पंप्रियत्वेनगृहीतंअप्रियमनर्थकरंस्यात् तेनराज्ञाऽल्पसंतुष्टेननमवितव्यमित्यर्थः १७ अभावंनाशं १८ कारुण्यमेवपश्यद्विहितत्वेनेतिशेषः १९ अतोवचनात्मेममभूयसीनांदिःसमृद्धिःभवितेति
शेषः यतएवंकारुण्यंदेहेकुपांअनुपश्यसिहितत्वेन एवंसत्यपित्वमेवचोद्यंपूर्वपक्षंचोदयसिप्रेरयसिकारुण्यंकुर्विते अयापिवज्रहृदयाऽहं तेतुभ्यंचोदयामि २० संधवानृहत्वाकृच्छ्रेणभावितंतेतव
विजयंयदापश्यामिद्रक्ष्यामि अथत्वापूजयिष्यामीतिशेषः २१ एतांअवस्थांदादृणामात्मनिआत्मनास्वयंविदित्वा मेममभावाश्चित्तराज्यान्निरुतइत्युत्तरेणसंबन्धः २२ । २३ । २४

रमतेयस्तुपुत्रेणमोघंतस्यप्रजाफलम् ॥ अकुर्वंतोहेकर्माणिकुर्वंतोर्निदितानिच १२ सुखंनैवेहनामुत्रलभंतेपुरुषाधमाः ॥ युद्धायक्षत्रियःसृष्टःसंजयेहजयायच
१३ जयन्वावध्यमानोवाप्राप्नोतिद्रिसलोकताम् ॥ नशक्रभवेनपुण्येदिवितद्विद्यतेसुखम् ॥ यदमित्रान्वशेकृत्वाक्षत्रियःसुखमेधते १४ मन्युनादह्यमानेनपुरुषे
णमनस्विना ॥ निरुतेनेहवहुशःशत्रून्प्रातिजिगीषया १५ आत्मानंवापरित्यज्यशत्रुंवाविनिपात्यच ॥ अतोऽन्येनप्रकारेणशांतिरस्यकुतोभवेत् १६ इहप्राज्ञो
हिपुरुषःस्वल्पमप्रियमिच्छति ॥ यस्यस्वल्पंप्रियंलोकेध्रुवंतस्याल्पमप्रियम् १७ प्रियाभावाच्चपुरुषेनैवप्राप्नोतिशोभनम् ॥ ध्रुवंचाभावमभ्येतिगत्वामंगेवसा
गरम् १८ ॥ पुत्रउवाच ॥ नेयंमतिस्त्वयावाच्यामातःपुत्रेविशेषतः ॥ कारुण्यमेवात्रपश्यभूत्वेहजडमूकवत् १९ ॥ मातोवाच ॥ अतोमेभूयसीनांदियदेवमनु
पश्यसि ॥ चोद्यंमांचोदयस्येतदृशंवचोदयामिते २० अथत्वापूजयिष्यामिहत्वावैसर्वसंधवान् ॥ अहंपश्यामिविजयंकृच्छ्रभावितमेवते २१ ॥ पुत्रउवाच ॥
अकोशस्यासहायस्यकुतःसिद्धिर्जयोमम ॥ इत्यवस्थांविदित्वामात्मनात्मनिदारुणाम् २२ राज्याद्भावोनिवृत्तोमेन्निदिवादिवदुष्कृतः ॥ ईदृशंभवतीकांचिदुपाय
मनुपश्यति २३ तन्मेपरिणतप्रज्ञेसम्यक्प्रब्रूहिपृच्छते ॥ करिष्यामिहितत्सर्वंयथावदनुशासनम् २४ ॥ मातोवाच ॥ पुत्रनात्माऽवमंतव्यःपूर्वाभिरसृष्टि
भिः ॥ अभूत्वाहिमवंत्यर्थाभूत्वानश्यांतिचापरे ॥ अपर्णेनैवचाप्यर्थानारब्धव्याःसुबालिशैः २५ सर्वेषांकर्मणांतातफलेनित्यमनित्यता ॥ आनित्यमितिजानंतो
नभवंतिभवंतिच २६ अथयेनैवकुर्वंतिनैवजातुभवंतिते ॥ ऐकगुण्यमनीहायामभावःकर्मणांफलम् २७ अथद्वैगुण्यमीहायांफलंभवतिवानवा ॥ यस्यप्रागेववि
दितासर्वार्थानामनित्यता २८ नुदेहृद्विसमृद्धीसप्रतिकूलेनृपात्मज ॥ उत्थातव्यंजायतव्यंयोक्तव्यंभूतिकर्मसु २९ भविष्यतीत्येवमनःकृत्वासततमव्यथैः ॥
मंगलानिपुरस्कृत्यब्राह्मणांश्वेश्वरैःसह ३० प्राज्ञस्यनृपतेराशुवृद्धिर्भवतिपुत्रक ॥ अभिवर्ततिलक्ष्मीस्तंप्राचीमिवदिवाकरः ३१ अर्थाः धर्माद्याः बालिशैरमर्षेणैव

नारब्धव्याः पंडितैस्तुआदरेणआरब्धव्याएवेतिभावः २९ अनित्यमितिजानंतोपंडिताआरभमाणानभवंति कदाचिदैश्वर्यंनलभंते भवंतिचकदाचित्सिद्धार्थाः २६ अकुर्वाणात्रिदतिअपेति
अनीहायांचेष्टायाअभावेऐकगुण्यंऐकगुणमेवफलं यत्कर्मणामीप्सिततमानामभावोऽप्राप्तिः २७ ईहायांतुद्वैगुण्यंगुणद्वयंयत्फलंभवतिवानवेति अभावनिश्चयापेक्षयापाक्षिकफलसद्भाववतीमद्विचारेवश्रे
ष्ठेत्यर्थः २८ वृद्धिःपीडा वृष्टुहिसायामित्यस्यरूपं समृद्धिरैश्वर्यतेउमेनुदेव दूरीकुर्यात् आत्मनःपीडापरस्परैश्वर्यचनुदेदित्यर्थः योक्तव्यंसंजीभवितव्यम् २९ ईश्वरैर्देवैः ३० । ३१

उद्धर्पणानिप्रोत्साहकानि अनुदर्शितरूपलोकवृत्तांतोयस्मैतथा । ३२ । ३३ । ३४ तेषां कृद्वादीनां अग्रप्रदायीभक्तं वेतनं च सर्वेभ्यः प्रथमं देयं न चेत्सद्यः कुपितास्तेत्यजेयुरित्यर्थः ३५ त्यक्तजीवितं युद्धे जीवितनिराकांक्षं शत्रुजीविताकांक्षी उद्विजते ३६ तमिति तं शत्रुं पराक्रांतं पराक्रमयंतं विदित्वा अशक्त्या वशे स्वाज्ञायां यद्विनकरोति तद्विषयं न निर्वादेः परिनिष्ठितदूतौ निर्वादे तत्परिनिष्ठां प्रापयेत् । साम्राज्ञानेन वा तं पर्यवस्थापयेदित्यर्थः । 'निर्वादः स्यात्परीवादे परिनिष्ठितवादयोः' इति विश्वः । अंततः फलतः तत्तत्रोपशान्तिं करणं भविष्यति ३७ तत्रोपायमाह निर्वादादिति एवं परिनिष्ठिततया आस्पदं स्थानं प्राप्तं चेत् शत्रुणां स्तुपद्भुतस्य धनवृद्ध्यादिकं सर्वं सेत्स्यतीत्यर्थः ३८ स्वलिदार्यं व्युत्तधनं न आश्वसंते इति च्छेदः विश्वातं न कुर्वतीत्यर्थः ३९ संभाव्यमेवेतादित्युपहासः

निदर्शनान्युपायांश्च बहून्नुद्धर्षणानि च ॥ अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ३२ पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ कुद्धानलुब्धानपरिक्षीणानव
लिप्तान्विमानितान् ३३ स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ एतेन त्वंप्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ३४ महावेगेऽवो हूतो मातरिश्वा बलहकान् ॥ तेषां
मग्नप्रदायी स्याः कल्पोत्थायी प्रियंवदः ॥ तेषां प्रियं करिष्यांति पुरोधसांति च ध्रुवम् ३५ यदैव शत्रुर्जानीयात्स पत्न्यक्तजीवितम् ॥ तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वि
शमगतादिव ३६ तं विदित्वा पराक्रांतं वशेन कुरु ते यदि ॥ निर्वादैर्निर्वदे देन मंततस्तद्विष्याति ३७ निर्वादादास्पदं लब्धा धनवृद्धिर्भाविष्याति ॥ धनवंतं
हि मित्राणि भजंते चाश्रयंति च ३८ स्वलितार्थं पुनस्तानि संत्यजंति च बाधवाः ॥ अप्यस्मिन्नाश्वसंते च जुगुप्संते च तादृशम् ३९ शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमु
पगच्छति ॥ अतः संभाव्य मेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ४० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने पंचत्रिंशदधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ॥ ॥ मातोवाच ॥ नैव राजादरः कार्यो जातुकस्यां चिदापदि ॥ अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् १ दीर्णो ह्येद्वद्वाराजानं
सर्वमेवानुदीर्यते ॥ राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक् कुर्वंति ते मतीः २ शत्रून् के प्रपद्यंते प्रजहत्यपरे पुनः ॥ अन्ये तु प्रजिहीर्षंति ये पुरस्ताद्विमानिताः ३ य एवात्यंतसुहृ
दस्त एनं पर्युपासते ॥ अशक्तयः स्वस्तिका मा बद्धवत्सा इला इव ४ शोचंतमनु शोचंति पतितानि वबाधवान् ॥ अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ५ ये रा
ष्ट्रमभिमन्यंते राज्ञो व्यसनभीयुषः ॥ मादीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ६ प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासं त्यामयातव ॥ विदधत्यासमाश्वासमुक्तं ते जो विवृद्धये
७ यदेतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ॥ कृत्वाऽसौम्यमिवात्मानं जयायोतिष्ठ संजय ८ अस्ति नः कोशनिचयो महान् हि विदितस्तव ॥ तमहं वेदनान्य
स्तमुपसंपादयामि ते ९ संति नैकतमाभूयः सुहृदस्तव संजय ॥ सुखदुःखसहावीरसंग्रामादनिवर्तिनः १०

असंभावितमेतत् यच्छत्रौ विश्वासं कृत्वाऽपिराज्यं प्राप्नुयादिति ४० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ७३ ॥ दरोमयं जातु
कदाचित् दीर्घोभीतः १ महीमिति पाठे महीस्थानलोकान् २ अपरस्त्रीयाः प्रजिहीर्षति प्रहर्तुं ताडितुमिच्छन्ति ३ इलाधेनवः इलाधेनुः सहवत् न आगादिति भ्रंशवर्णात् ४ तेतनापि सुहृदः सन्ति ५
ये राष्ट्रं अस्मदीयमिदं अस्माभीरक्षणीयं राजा च व्यवसनादुद्धर्तव्य इति अभिमन्युं ते अभिमानवन्तः मादीदरः माविदारय ६ समाश्वासयेयं ७ । ८ । ९ । १०

११ स्वल्पचेतसोऽपितस्यतमोऽपागमदितिसंबंधः १२ उदकेमर्ज्जतीवभूः पिंड्यराज्यं धूरितिपाठेऽपिस एवार्थः इयंमयाधार्या मंत्रराज्यंवाउद्धतव्यं प्रवणेप्रपातेवायुद्धाख्येवामर्तव्यं ननुएवमेव
निर्व्यापारेणस्येयं नेत्रीशिक्षयित्री १३ अपरापरंअपरमपरंउत्तरोत्तरमितियावत् प्रतिबद्धप्रतिकूलवदन् आयसंहृदयंतवेतिपुत्रेनिःस्नेहासीत्यादि १४ बांधवात्बंधुतः उद्यच्छामिउद्यमं
तादृशाहिसहायावैपुरुषस्यबुभूषतः ॥ इष्टंजिहीर्षतःकिंचित्सचिवाःशत्रुकर्शन ११ यस्यास्त्वीदृशकंवाक्यंश्रुत्वाऽपिस्वल्पचेतसः ॥ तमस्त्वपागमतस्यसुचि
त्रार्थपदाक्षरम् १२ ॥ पुत्रउवाच ॥ उदकेभूरियंधार्यामर्तव्यंप्रवणेमया ॥ यस्यमेभवतीनेत्रीभविष्यद्भूतिदर्शिनी १३ अहांहिचनंत्वत्तःशुश्रूषुरपरापरम् ॥
किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासंमुहुर्मुहुः १४ अतृप्यन्नमृतस्येवकृच्छ्राह्लब्धस्यबांधवात् ॥ उद्यच्छाम्येषशत्रूणानियमार्थंजयायच १५ ॥ कुंत्युवाच ॥ स
दश्वइवसक्षितःप्रणुन्नोवाक्यसायकैः ॥ तच्चकारतथासर्वेयथावदनुशासनम् १६ इदमुद्धर्षणंभीमंतेजोवर्धनमुत्तमम् ॥ राजानंश्रावयेन्मंत्रीसीदंतंशत्रुपीडितम्
१७ जयोमानेतिहासोऽयंश्रोतव्योविजिगीषुणा ॥ महींविजयतेक्षिप्रंश्रुत्वाशत्रूंश्चमर्दति १८ इदंपुंसवनंचैववीराजननमेवच ॥ अभीक्ष्णंगर्भिणीश्रुत्वाध्रुवंवीरं
प्रजायते १९ विद्याश्ररंतपःश्ररंदानश्ररंतपस्विनम् ॥ ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानंसाधुवादेचसंमतम् २० अर्चिष्मंतंबलोपेतंमहाभागंमहारथम् ॥ घृतिमं
तमनाधृष्यंजेतारमपराजितम् २१ नियंतारमसाधूनांगोत्तारंधर्मचारिणाम् ॥ ईदृशंक्षत्रियामूतेवीरंसत्यपराक्रमम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
भग०विदुलापुत्रानुशासनसमाप्तौषट्त्रिंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ अर्जुनकेशवब्रूयास्त्वयिजातेस्मसूतके ॥ उपोषविष्टानारी
भिराश्रमेपरिवारिता १ अथांतरिक्षेवागासीद्विव्यरूपामनोरमा ॥ सहस्राक्षसमःकुंतिभविष्यत्येषतेसुतः २ एषजेष्यतिसंग्रामेकुरून्सर्वान्समागतान् ॥ भीमसे
नद्वितीयश्चलोकमुद्धर्तयिष्यति ३ पुत्रस्तेपृथिवींजेतायशश्चास्यादेवंस्पृशेत् ॥ हत्वाकुरुंश्चसंग्रामेवासुदेवसहायवान् ४ पित्र्यमंशंप्रनष्टंचपुनरप्युद्धरिष्यति
भ्रातृभिःसहितःश्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ५ ससत्यसंधोर्बाभत्सुःसव्यसाचीयथाऽच्युत ॥ तथात्वमेवजानासिबलवंतंदुरासदम् ६ तथातदस्तुदाशार्हयथा
वागम्यभाषत ॥ धर्मश्चेदास्तवाष्णेयतथासत्यंभविष्यति ७ त्वंचापितत्तथाकृष्णसर्वसंपादयिष्यसि ॥ नाहंतदभ्यमूयाभियथावागम्यभाषत ८ नमोधर्मा
यमहतेधर्मोधारयतिप्रजाः ॥ एतद्धनंजयोवाच्यो नित्योयुक्तोवृकोदरः ९ यदर्थंक्षत्रियामूतेतस्यकालोऽयमागतः ॥ नहिर्वैरंसमासाद्यसीदंतिपुरुषर्षभाः
१० विदितातेसदाबुद्धिर्भीमस्यनसशाम्याते ॥ यावदंतंनकुरुतेशत्रूणांशत्रुकर्शन ११ सर्वधर्मविशेषज्ञांस्नुषांपांडोर्महात्मनः ॥ ब्रूयामाधवकल्याणीं
कृष्णकृष्णांयशस्विनीम् १२

कृष्णकृष्णायशास्वनीम् १२ करोमि नियमार्थनिग्रहार्थं बांधवानिति पाठे उच्यच्छामिधारयामि १९ । २० । २१ । २२ पुंसवनपुत्रप्रसवकरं वीराणां आजननं येन तद्वीराजननं प्रजायते जनयति १९ । २० । २१ । २२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अर्जुनमिति १ । २ उद्वर्तयिष्यति आकुलीकरिष्यति लोकं शृणुतम् ३ । ४ मेवात् अश्वमेवात् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१२। १३। १५ घर्मोपचायिनां घर्मवर्धनशीलानां १६। १७। १८। १९ पदवीचरमार्गमनुसर शत्रुघ्नीणां वैधव्यार्थयतस्वेत्यर्थः २० परांगतिमरणं २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७
 युक्तमेतन्महाभागेकुलेजातेयशस्विनि ॥ यन्मेपुत्रेपुसर्वेषुयथावत्त्वमवर्तिताः १३ माद्रीपुत्रोचवक्तव्यौक्षत्रधर्मरताबुभौ ॥ विक्रमेणाजितान्भोगान्मृगीतंजी
 वितादपि १४ विक्रमाधिगताह्यर्थाक्षत्रधर्मेणजवितः ॥ मनोमनुष्यस्यसदाप्रीणंतिपुरुषोत्तम १५ यच्चवःप्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनाम् ॥ पांचालोप
 पाण्युक्ताकोनुतत्संतुमर्हति १६ नराज्यहरणंदुःखंयुतेचापिपराजयः ॥ प्रवाजनंसुतानांवानमेतदुःखकारणम् १७ यत्रसावृहतीश्यामासभायांरुदतीतदा ॥
 अश्रीषोत्पुरुषावाचस्तन्मेदुःखतरंमहत् १८ स्त्रीधर्मिणावरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा ॥ नाध्यगच्छतदानार्थकृष्णानाथवतीसती १९ तंवैवृहिमहाबाहोसर्वशस्त्र
 भृतांवरम् ॥ अर्जुनंपुरुषव्याघ्रद्रौपद्याःपदवीचर २० विदितंहितवात्यंतकुद्धाविवयमांतकौ ॥ भीमार्जुनौनयेतांहिदेवानपिपरांगतिम् २१ तयोश्चेतदवज्ञा
 नंयत्साकृष्णासभागता ॥ दुःशासनश्चयद्भीमंकटुकान्यभ्यभाषत २२ पश्यतांकुरुवीराणांतच्चसंस्मारयेःपुनः ॥ पांडवानकुशलंपृच्छेःसपुत्रान्कृष्णयासह २३
 मांचकुशलिनींय्यास्तेषुभूयोजनार्दन ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंपुत्रान्मेप्रतिपालय २४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अभिवाद्याथतांकृष्णःकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥
 निश्चक्राममहाबाहुःसिंहखेलगतिस्ततः २५ ततोविसर्जयामासभीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ॥ आरोप्याथरथेकर्णप्रायात्सात्यकिनासह २६ ततःप्रयातेदाशार्हेकु
 रवःसंगतामिथः ॥ जजल्पुर्महदाश्चयंकेशवेपरमाहुतम् २७ प्रमूढापृथिवीसर्वामृत्युपाशवशीकृता ॥ दुर्योधनस्यबालिश्यान्नैतदस्तीतिचाब्रुवन् २८ ततो
 निर्यायनगरात्प्रययौपुरुषोत्तमः ॥ मंत्रयामासचतदाकर्णेनसुचिरंसह २९ विसर्जयित्वाराधेयंसर्वयादवनंदनः ॥ ततोजवेनमहतानूर्णमश्वानचोदयत् ३० ते
 पिबंतइवाकाशंदारुकेणप्रचोदिताः ॥ हयाजग्मुर्महावेगामनोमारुतरंहसः ३१ तेव्यतीत्यमहाध्वानंक्षिप्रंश्येनाइवाशुगाः ॥ उच्चैर्जग्मुरुपप्लव्यंशार्ङ्गवन्शानमा
 वहन् ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणि कुंतीवाक्येसप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कुंत्यास्तुवचनं
 श्रुत्वाभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमुचतुःशासनातिगम् १ श्रुतंतेपुरुषव्याघ्रकुंत्याःकृष्णस्यसंनिधौ ॥ वाक्यमर्थवद्व्युग्रमुक्तंधर्म्यमनुत्तमम् २
 तत्करिष्यंतिकैतियावासुदेवस्यसंततम् ॥ नहितेजातुशाम्येरन्नृतेराज्येनकौरव ३ क्लेशिताहित्वयापार्थाधर्मपाशसितास्तदा ॥ सभायांद्रौपदीचैवतैश्चतन्मर्षितंतव
 ४ कृतास्त्रंह्यर्जुनंप्राप्यभीमंचकृतनिश्चयम् ॥ गांडीवंचेपुधीचैवरथंचध्वजमेवच ५ नकुलंसहदेवंचवलवीर्यसमन्वितौ ॥ सहायंवासुदेवंचनक्षस्यतियुधिष्ठिरः ६
 प्रत्यक्षंतेमहाबाहोयथापार्थेनधीमता ॥ विराटनगरेपूर्वसर्वस्मयुधिनिर्जिताः ७ दानवाघोरकर्माणोनिवातकवचायुधि ॥ रौद्रमस्त्रंसमादायदग्धवानरकेतुना ८
 नेतवस्तिराप्रमितिशेषः २८ निर्यायनिर्गम्य २९। ३०। ३१ उपप्लव्यंविराटनगरं ३२ ॥ इतिउ० नी० भा० सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ कुंत्याइति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। १०१। १०२। १०३। १०४। १०५। १०६। १०७। १०८। १०९। ११०। १११। ११२। ११३। ११४। ११५। ११६। ११७। ११८। ११९। १२०। १२१। १२२। १२३। १२४। १२५। १२६। १२७। १२८। १२९। १३०। १३१। १३२। १३३। १३४। १३५। १३६। १३७। १३८। १३९। १४०। १४१। १४२। १४३। १४४। १४५। १४६। १४७। १४८। १४९। १५०। १५१। १५२। १५३। १५४। १५५। १५६। १५७। १५८। १५९। १६०। १६१। १६२। १६३। १६४। १६५। १६६। १६७। १६८। १६९। १७०। १७१। १७२। १७३। १७४। १७५। १७६। १७७। १७८। १७९। १८०। १८१। १८२। १८३। १८४। १८५। १८६। १८७। १८८। १८९। १९०। १९१। १९२। १९३। १९४। १९५। १९६। १९७। १९८। १९९। २००। २०१। २०२। २०३। २०४। २०५। २०६। २०७। २०८। २०९। २१०। २११। २१२। २१३। २१४। २१५। २१६। २१७। २१८। २१९। २२०। २२१। २२२। २२३। २२४। २२५। २२६। २२७। २२८। २२९। २३०। २३१। २३२। २३३। २३४। २३५। २३६। २३७। २३८। २३९। २४०। २४१। २४२। २४३। २४४। २४५। २४६। २४७। २४८। २४९। २५०। २५१। २५२। २५३। २५४। २५५। २५६। २५७। २५८। २५९। २६०। २६१। २६२। २६३। २६४। २६५। २६६। २६७। २६८। २६९। २७०। २७१। २७२। २७३। २७४। २७५। २७६। २७७। २७८। २७९। २८०। २८१। २८२। २८३। २८४। २८५। २८६। २८७। २८८। २८९। २९०। २९१। २९२। २९३। २९४। २९५। २९६। २९७। २९८। २९९। ३००। ३०१। ३०२। ३०३। ३०४। ३०५। ३०६। ३०७। ३०८। ३०९। ३१०। ३११। ३१२। ३१३। ३१४। ३१५। ३१६। ३१७। ३१८। ३१९। ३२०। ३२१। ३२२। ३२३। ३२४। ३२५। ३२६। ३२७। ३२८। ३२९। ३३०। ३३१। ३३२। ३३३। ३३४। ३३५। ३३६। ३३७। ३३८। ३३९। ३४०। ३४१। ३४२। ३४३। ३४४। ३४५। ३४६। ३४७। ३४८। ३४९। ३५०। ३५१। ३५२। ३५३। ३५४। ३५५। ३५६। ३५७। ३५८। ३५९। ३६०। ३६१। ३६२। ३६३। ३६४। ३६५। ३६६। ३६७। ३६८। ३६९। ३७०। ३७१। ३७२। ३७३। ३७४। ३७५। ३७६। ३७७। ३७८। ३७९। ३८०। ३८१। ३८२। ३८३। ३८४। ३८५। ३८६। ३८७। ३८८। ३८९। ३९०। ३९१। ३९२। ३९३। ३९४। ३९५। ३९६। ३९७। ३९८। ३९९। ४००। ४०१। ४०२। ४०३। ४०४। ४०५। ४०६। ४०७। ४०८। ४०९। ४१०। ४११। ४१२। ४१३। ४१४। ४१५। ४१६। ४१७। ४१८। ४१९। ४२०। ४२१। ४२२। ४२३। ४२४। ४२५। ४२६। ४२७। ४२८। ४२९। ४३०। ४३१। ४३२। ४३३। ४३४। ४३५। ४३६। ४३७। ४३८। ४३९। ४४०। ४४१। ४४२। ४४३। ४४४। ४४५। ४४६। ४४७। ४४८। ४४९। ४५०। ४५१। ४५२। ४५३। ४५४। ४५५। ४५६। ४५७। ४५८। ४५९। ४६०। ४६१। ४६२। ४६३। ४६४। ४६५। ४६६। ४६७। ४६८। ४६९। ४७०। ४७१। ४७२। ४७३। ४७४। ४७५। ४७६। ४७७। ४७८। ४७९। ४८०। ४८१। ४८२। ४८३। ४८४। ४८५। ४८६। ४८७। ४८८। ४८९। ४९०। ४९१। ४९२। ४९३। ४९४। ४९५। ४९६। ४९७। ४९८। ४९९। ५००। ५०१। ५०२। ५०३। ५०४। ५०५। ५०६। ५०७। ५०८। ५०९। ५१०। ५११। ५१२। ५१३। ५१४। ५१५। ५१६। ५१७। ५१८। ५१९। ५२०। ५२१। ५२२। ५२३। ५२४। ५२५। ५२६। ५२७। ५२८। ५२९। ५३०। ५३१। ५३२। ५३३। ५३४। ५३५। ५३६। ५३७। ५३८। ५३९। ५४०। ५४१। ५४२। ५४३। ५४४। ५४५। ५४६। ५४७। ५४८। ५४९। ५५०। ५५१। ५५२। ५५३। ५५४। ५५५। ५५६। ५५७। ५५८। ५५९। ५६०। ५६१। ५६२। ५६३। ५६४। ५६५। ५६६। ५६७। ५६८। ५६९। ५७०। ५७१। ५७२। ५७३। ५७४। ५७५। ५७६। ५७७। ५७८। ५७९। ५८०। ५८१। ५८२। ५८३। ५८४। ५८५। ५८६। ५८७। ५८८। ५८९। ५९०। ५९१। ५९२। ५९३। ५९४। ५९५। ५९६। ५९७। ५९८। ५९९। ६००। ६०१। ६०२। ६०३। ६०४। ६०५। ६०६। ६०७। ६०८। ६०९। ६१०। ६११। ६१२। ६१३। ६१४। ६१५। ६१६। ६१७। ६१८। ६१९। ६२०। ६२१। ६२२। ६२३। ६२४। ६२५। ६२६। ६२७। ६२८। ६२९। ६३०। ६३१। ६३२। ६३३। ६३४। ६३५। ६३६। ६३७। ६३८। ६३९। ६४०। ६४१। ६४२। ६४३। ६४४। ६४५। ६४६। ६४७। ६४८। ६४९। ६५०। ६५१। ६५२। ६५३। ६५४। ६५५। ६५६। ६५७। ६५८। ६५९। ६६०। ६६१। ६६२। ६६३। ६६४। ६६५। ६६६। ६६७। ६६८। ६६९। ६७०। ६७१। ६७२। ६७३। ६७४। ६७५। ६७६। ६७७। ६७८। ६७९। ६८०। ६८१। ६८२। ६८३। ६८४। ६८५। ६८६। ६८७। ६८८। ६८९। ६९०। ६९१। ६९२। ६९३। ६९४। ६९५। ६९६। ६९७। ६९८। ६९९। ७००। ७०१। ७०२। ७०३। ७०४। ७०५। ७०६। ७०७। ७०८। ७०९। ७१०। ७११। ७१२। ७१३। ७१४। ७१५। ७१६। ७१७। ७१८। ७१९। ७२०। ७२१। ७२२। ७२३। ७२४। ७२५। ७२६। ७२७। ७२८। ७२९। ७३०। ७३१। ७३२। ७३३। ७३४। ७३५। ७३६। ७३७। ७३८। ७३९। ७४०। ७४१। ७४२। ७४३। ७४४। ७४५। ७४६। ७४७। ७४८। ७४९। ७५०। ७५१। ७५२। ७५३। ७५४। ७५५। ७५६। ७५७। ७५८। ७५९। ७६०। ७६१। ७६२। ७६३। ७६४। ७६५। ७६६। ७६७। ७६८। ७६९। ७७०। ७७१। ७७२। ७७३। ७७४। ७७५। ७७६। ७७७। ७७८। ७७९। ७८०। ७८१। ७८२। ७८३। ७८४। ७८५। ७८६। ७८७। ७८८। ७८९। ७९०। ७९१। ७९२। ७९३। ७९४। ७९५। ७९६। ७९७। ७९८। ७९९। ८००। ८०१। ८०२। ८०३। ८०४। ८०५। ८०६। ८०७। ८०८। ८०९। ८१०। ८११। ८१२। ८१३। ८१४। ८१५। ८१६। ८१७। ८१८। ८१९। ८२०। ८२१। ८२२। ८२३। ८२४। ८२५। ८२६। ८२७। ८२८। ८२९। ८३०। ८३१। ८३२। ८३३। ८३४। ८३५। ८३६। ८३७। ८३८। ८३९। ८४०। ८४१। ८४२। ८४३। ८४४। ८४५। ८४६। ८४७। ८४८। ८४९। ८५०। ८५१। ८५२। ८५३। ८५४। ८५५। ८५६। ८५७। ८५८। ८५९। ८६०। ८६१। ८६२। ८६३। ८६४। ८६५। ८६६। ८६७। ८६८। ८६९। ८७०। ८७१। ८७२। ८७३। ८७४। ८७५। ८७६। ८७७। ८७८। ८७९। ८८०। ८८१। ८८२। ८८३। ८८४। ८८५। ८८६। ८८७। ८८८। ८८९। ८९०। ८९१। ८९२। ८९३। ८९४। ८९५। ८९६। ८९७। ८९८। ८९९। ९००। ९०१। ९०२। ९०३। ९०४। ९०५। ९०६। ९०७। ९०८। ९०९। ९१०। ९११। ९१२। ९१३। ९१४। ९१५। ९१६। ९१७। ९१८। ९१९। ९२०। ९२१। ९२२। ९२३। ९२४। ९२५। ९२६। ९२७। ९२८। ९२९। ९३०। ९३१। ९३२। ९३३। ९३४। ९३५। ९३६। ९३७। ९३८। ९३९। ९४०। ९४१। ९४२। ९४३। ९४४। ९४५। ९४६। ९४७। ९४८। ९४९। ९५०। ९५१। ९५२। ९५३। ९५४। ९५५। ९५६। ९५७। ९५८। ९५९। ९६०। ९६१। ९६२। ९६३। ९६४। ९६५। ९६६। ९६७। ९६८। ९६९। ९७०। ९७१। ९७२। ९७३। ९७४। ९७५। ९७६। ९७७। ९७८। ९७९। ९८०। ९८१। ९८२। ९८३। ९८४। ९८५। ९८६। ९८७। ९८८। ९८९। ९९०। ९९१। ९९२। ९९३। ९९४। ९९५। ९९६। ९९७। ९९८। ९९९। १०००।

प्रशाम्यमशंकु ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६ आश्विनेयो आश्विनोःपुत्रौनकुलसहदेवौ १७। १८। १९ वारणं प्रतिषेधम् २०। २१। २२। २३ दीप्तादिशमिति विग्दा
 कर्णप्रभृतयश्चेमेत्वंचापिकवचीरथी ॥ मोक्षितोघोषयात्रायांपर्याप्ततन्निर्दर्शनम् ॥ प्रशाम्यभरतश्रेष्ठभ्रातृभिःसहपांडवैः ९ रक्षेमांपृथिवीसर्वामृत्योर्दीप्तातरंग
 ताम् ॥ ज्येष्ठोभ्राताधर्मशीलोवत्सलः शृक्षणाक्काविः १० तंगच्छपुरुषव्याघ्रव्यपनीयेहकिल्बिषम् ॥ दृष्टश्चत्वंपांडवेनव्यपनीतशरासनः ११ प्रशांतशुक्र
 टिःश्रीमान्कृताशांतिःकुलस्यनः ॥ तमभ्येत्यसहामात्यःपरिष्वज्यनृपात्मजम् १२ अभिवादयराजानंयथापूर्वमर्दिम ॥ अभिवादयमानंत्वापाणिभ्यामीम
 पूर्वजः १३ प्रतिगृह्णातुसौहार्दाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ सिंहस्कंधोरुबाहुस्त्वावृतायतमहाभुजः १४ परिष्वजतुबाहुभ्यामीमःप्रहरतांवरः ॥ कंबुग्रीवोगुडाकेश
 स्ततस्त्वापुष्करेक्षणः १५ अभिवादयतांपार्थःकुंतीपुत्रोधनंजयः १६ आश्विनेयौनरव्याघ्रौरूपेणाप्रतिमोभुवि ॥ तौचत्वांगुरुवत्प्रेम्णापूजयाप्रत्युदीयताम्
 १७ मुंचत्वनंदजाश्रूणिदाशार्हप्रमुखानृपाः ॥ संगच्छभ्रातृभिःसार्धमानंसत्यज्यपार्थिव १८ प्रशाधिपृथिवीकृत्स्नांततस्त्वंभ्रातृभिःसह ॥ समालिङ्ग्यचहर्वे
 णनृपायांतुपरस्परम् १९ अलंयुद्धेनराजेंद्रसुहृदांशृणुवारणम् ॥ ध्रुवंविनाशोयुद्धेद्विद्विषयाणांप्रदृश्यते २० ज्योतींविप्रतिकूलानिदारुणामृगपक्षिणः ॥
 उत्पाताविविधावीरदृश्यंतेक्षत्रनाशनाः २१ विशेषतइहास्माकंनिमित्तानिनिवेशने ॥ उल्काभिर्हिप्रदीप्ताभिर्बाध्यतेपृतनातव २२ बाहनान्यप्रहृष्टानिरुदं
 तीवविशांपते ॥ गृध्रास्तेपर्युपासंतेसैन्यानिचसंततः २३ नगरंनयथापूर्वतथाराजनिवेशनम् ॥ शिवाश्चाशिवानिघोषादीप्तासेवंतिवेदिशम् २४ कुरुवा
 क्यंपितुर्मातुरस्माकंचहितैषिणाम् ॥ त्वग्यायतोमहाबाहोशमोव्यायामएवच २५ नचेत्करिष्यसिवचःसुहृदामरिर्कशन ॥ तत्स्यसेवाहिनींहृद्वापार्थबाणप्र
 पीडिताम् २६ भीमस्यचमहानादनंदतःशुष्मिणोरणे ॥ श्रुत्वास्मर्तांसिमेवाक्यंगांडीवस्यचनिःस्वनम् ॥ यद्येतदपसव्यंतेवचोममभविष्यति २७ ॥
 ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्ये अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुविम
 नास्तिर्यग्दृष्टिरघोमुखः ॥ संहत्यचभ्रुवोर्मध्येनकिंचिद्वाजहारह १ तंवैविमनसंहृष्टासंप्रेक्ष्यान्योन्यमंतिकात् ॥ पुनरेवोतरंवाक्यमुक्त्वंतौनरर्षभौ २
 ॥ भीष्मउवाच ॥ शुश्रूषुमनसूयंचब्रह्मण्यंसत्यवादेनम् ॥ प्रतियोत्स्यामहेपार्थमतोदुःखतरंनुकिम् ३ ॥ द्रोणउवाच ॥ अश्वत्थाम्निनयथापुत्रेभूयोममवनं
 जये ॥ बहुमानःपरोराजनसन्नतिश्चकपिध्वजे ४ तंचपुत्रात्प्रियतमंप्रतियोत्स्येधनंजयम् ॥ क्षात्रधर्ममनुष्ठायधिगस्तुक्षत्रजीविकाम् ५ यस्यलोकेसमोना
 स्तिकश्चिदन्योधनुर्धरः ॥ मत्प्रसादात्सर्वाभत्सुःश्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ६ मित्रभृगुदुष्टभावश्चनास्ति कोऽथानृजुःशठः ॥ नसत्सुलभतेपूजांयज्ञेमुखंइवागतः ७
 हाव्यउत्पातउक्तः २४। २५। २६ शुष्मिणःबलिनः अपसव्यंविपरीतं यदि निर्घातसदृशानितिपाठे निर्घातसदृशंवाच्यपाततुल्यं २७ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणिभीष्मकटीये भारतमावदीपे
 अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ॥ ॥ एवमिति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

८ एतेपांडवास्त्वयामिष्टोपचरिता अपिअनुपश्वात्प्रियेवर्तमानादिप्रसिद्धं तवतुदोषाः द्वेपादयः अहितत्वायवरभावायकल्पते ११० उष्णमेउष्णातिगमेवर्षाकाले ११ वासएवेतिपाठेवाससुहे पाठां
तेत्यक्तवाभोवस्त्रं परकीयंस्वीयमितिमन्यसेइतियोज्यं १२ १२ बेलविलंकुबेरंआसाद्यरणेप्राप्य १३ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभार
वार्यमाणोऽपिपापेभ्यःपापात्मापापमिच्छति ॥ चोद्यमानोऽपिपापेनशुभात्माशुभमिच्छति ८ मिथ्योपचरिताह्येतेवर्तमानाह्यनुप्रिये ॥ अहितत्वायकल्पते
दोषाभरतसत्तम ९ त्वमुक्तःकुरुद्वेनमयाचविदुरेणच ॥ वासुदेवेनचतथाश्रेयो नैवाभिमन्यसे १० अस्तिमेवलमित्येवसहसात्वंतितीर्षसि ॥ सग्राहनक्रमकरं
गावेगमिवोष्णगे ११ वाससैवयथाहित्वंप्रावृण्वानोऽभिमन्यसे ॥ स्रजंत्यक्तामिवप्राप्यलोभाद्यौघिष्ठिरांश्रियम् १२ द्रौपदीसहितंपार्थसायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ॥
वनस्थमपिराज्यस्थःपांडवंकोविजेप्यति १३ निदेशेयस्यराजानःसर्वेतिष्ठंतिकिकराः ॥ तमैलविलमासाद्यधर्मराजोव्यराजत १४ कुबेरसदनंप्राप्यततोरत्ना
न्यवाप्यच ॥ स्फीतमाक्रम्यतेराष्ट्राज्यमिच्छंतिपांडवाः १५ दत्तंहुतमधीतंचब्राह्मणास्तर्पिताधनैः ॥ आवयोर्गतमायुश्चकृतकृत्यौचविद्विनौ १६ त्वंतुहि
त्वासुखंराज्यमित्राणिचधनानिच ॥ विग्रहंपांडवैःकृत्वामहद्व्यसनमाप्स्यसि १७ द्रौपदीयस्यचाशास्तेविजयंसत्यवादिनी ॥ तपोघोरव्रतादेवीकथंजेप्यसिपा
डवम् १८ मंत्रीजनार्दनोयस्यभ्रातायस्यधनंजयः ॥ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठःकथंजेप्यसिपांडवम् १९ सहायब्राह्मणायस्यष्टतिमंतोजितेंद्रियाः ॥ तमुग्रतपसंवी
रंकथंजेप्यसिपांडवम् २० पुनरुक्तंचवक्ष्यामियत्कार्यंभूतिमिच्छता ॥ सुहृदामज्जमानेषुसुहृत्सुव्यसनार्णवे २१ अलंयुद्धेनतैर्वीरैःशान्त्यत्वंकुरुद्वये ॥ मा
गमःससुतामात्यःसबलश्चपराभवम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्येएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९
धृतराष्ट्रउवाच ॥ राजपुत्रैःपरिवृतस्तथाभृत्यैश्चसंजय ॥ उपारोप्यरथेकर्णेनिर्यातोमधुसूदनः १ किमब्रवीदमेयात्मापराधेयंपरवीरहा ॥ कानिसात्वानिगोवि
ंदःसूतपुत्रेप्रयुक्तवान् २ उद्यन्मेघस्वनःकालेकृष्णःकर्णमथाब्रवीत् ॥ भृदुवायदिवातीक्ष्णंतन्ममाचक्ष्वसंजय ३ ॥ संजयउवाच ॥ आनुपूर्व्येणवाक्यानिती
क्ष्णानिचमृदूनिच ॥ प्रियाणिधर्मयुक्तानिसत्यानिचहितानिच ४ हृदयग्रहणीयानिराधेयंमधुसूदनः ॥ यान्यब्रवीदमेयात्मातानिमेशृणुभारत ५ ॥ वासुदेवउ
वाच ॥ उपासितास्तेराधेयब्राह्मणावेदपारगाः ॥ तत्त्वार्थपरिपृष्टाश्चनियतेनानसूयया ६ त्वमेवकर्णजानासिवेदवादान्सनातनान् ॥ त्वमेवधर्मशास्त्रेषुसूक्ष्मेषु
परिनिष्ठितः ७ कानीनश्चसहोदश्चकन्यायांयश्चजायते ॥ वोढारंपितरंतस्यप्राहुःशास्त्रविदोजनाः ८ सोऽसिर्कर्णतथाजातःपांडोःपुत्रोऽसिधर्मतः ॥ निग्रहा
द्धर्मशास्त्राणामेहिराजामविष्यसि ९ पितृपक्षेचतेपार्थामातृपक्षेचवृष्णयः ॥ द्रौपक्षावभिजानीहित्वमेतौपुरुषर्षभ १० मयासार्द्धमितोयातमद्यत्वांतातपांडवाः ॥
अभिजानंतुकौतेयंपूर्वजातंयुधिष्ठिरात् ११ पादौतवग्रहीष्यंतिभ्रातरःपंचपांडवाः ॥ द्रौपदेयास्तथापंचसौभद्रश्चापराजितः १२ तमावदीपेएकोनचत्वारिंशद
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ राजपुत्रैरिति १ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० कानीनोद्विविधः सहोदःविवाहादूर्ध्वजातः विवाहाप्राग्जातश्चतन्मातुर्वोढारंतस्यापितरंप्राहुः ८ १९ १० ११ १२ १३

१३ १ १४ १ १५ १ १६ १ १७ १ १८ १ १९ १ २० १ २१ १ २२ १ २३ १ २४ १ २५ १ २६ १ २७ १ २८ १ २९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाव

राजानोराजपुत्राश्चपांडवार्थेसमागताः ॥ पादौतवग्रहीष्यंतिसर्वेचांधकवृष्णयः १३ हिरण्मयांश्चतेकुंभान्राजतान्पार्थिवांस्तथा ॥ ओषध्यःसर्वबीजानिसर्वर
त्नानिवीरुधः १४ राजन्याराजकन्याश्चाप्यानयंत्वाभिषेचनम् ॥ षष्ठत्वांचतथाकालेद्रौपद्युपगमिष्यति १५ अग्निजुहोतुवैधौम्यःसंशितात्माद्विजोत्तमः ॥
अद्यत्वामभिषिंचंतुचातुर्वैद्याद्विजातयः १६ पुरोहितःपांडवानांब्रह्मकर्मण्यवस्थितः ॥ तथैवभ्रातरःपंचपांडवाःपुरुषर्षभाः १७ द्रौपदेयास्तथापंचपंचाला
श्चदयस्तथा ॥ अहंचत्वाऽभिषेक्ष्यामिराजानंपृथिवीपतिम् १८ युवराजोऽस्तुतेराजाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ गृहीत्वाव्यजनंश्चेतंधर्मात्मासंशितव्रतः १९ उ
पान्वारोहतुरथंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ छत्रंचतेमहाश्चेतंधीमसेनोमहाबलः २० अभिषिक्तस्यकौंतेयोधारयिष्यतिमूर्धनि ॥ किकिगीशतनिर्घोषंवैयाघ्रपरिवा
रणम् २१ रथंश्चेतहयैर्युक्तमर्जुनोवाहयिष्यति ॥ अभिमन्युश्चतेनित्यंप्रत्यासन्नोभविष्यति २२ नकुलःसहदेवश्चद्रौपदेयाश्चपंचये ॥ पंचालाश्चानुयास्यं
तिशिखंडीचमहारथः २३ अहंचत्वाऽनुयास्यामिसर्वेचांधकवृष्णयः ॥ दाशार्हाःपरिवारास्तेदाशार्णाश्चविशांपते २४ भुंक्ष्वराज्यमहाबाहोभ्रातृभिःसहपांडवैः ॥
जपैर्होमैश्चसंयुक्तोमंगलैश्चपृथग्विधैः २५ पुरोगमाश्चतेसंतुद्रविडाःसहकुंतलैः ॥ आंध्रास्तालचराश्चैवचूचुपावेणुपास्तथा २६ स्तुवंतुत्वांचबहुभिःस्तुतिभिः
सूतमागधाः ॥ विजयंवसुषेणस्यघोषयंतुचपांडवाः २७ सत्वंपरिवृतःपार्थैर्नक्षत्रैरिवचंद्रमाः ॥ प्रशाधिराज्यंकौंतेयकुंतीचप्रतिनंदय २८ मित्राणितेप्रहृष्यं
तुव्यथंतुरिपवस्तथा ॥ सौभ्रात्रंचैवतेऽद्यास्तुभ्रातृभिःसहपांडवैः २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्येचत्वारिंशदधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ३४ ॥ कर्णउवाच ॥ असंशयंसौहृदान्मेप्रणयाच्चात्थकेशव ॥ सख्येनचैववाष्णेयश्रेयस्कामतयैवच १ सर्वचैवाभिजानामिपांडोःपुत्रो
ऽस्मिधर्मतः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणांयथात्वंकृष्णमन्यसे २ कन्यागर्भसमाधत्तभास्करोन्मांजनार्दन ॥ आदित्यवचनाच्चैवजातंमांसाव्यसर्जयत् ३ सोऽस्मि कृष्ण
तथाजातःपांडोःपुत्रोऽस्मिधर्मतः ॥ कुंत्यात्वहमपाकीर्णोयथानकुशलंतथा ४ सूतोहिमामधिरथोद्वैवाभ्यानयदृहान् ॥ राधायाश्चैवमांप्रादात्सौहार्दान्मधु
सूदन ५ मत्स्रेहाच्चैवराधायांसद्यःक्षीरमवातरत् ॥ सामेमूत्रंपुरीषंचप्रतिजग्राहमाधव ६ तस्याःपिंडव्यपनयंकुर्यादस्मद्विधःकथम् ॥ धर्मविद्धर्मशास्त्राणांश्र
वणेसत्ततरतः ७ तथामामभिजानातिसूतश्चाधिरथःसुतम् ॥ पितरंचाभिजानामितमहंसौहृदात्सदा ८ सहमेजातकर्मादिकारयामासमाधव ॥ शास्त्रदृष्टेनवि
धिनापुत्रप्रीत्याजनार्दन ९ नामवैवसुषेणेतिकारयामासवैद्विजैः ॥ भार्याश्चोढाममप्राप्तेयौवनेतत्परिग्रहात् १०

दीपेचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ३४ ॥ असंशयमिति १ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

११ । १२ । १३ आवाहाःकुलधर्माः आवापाइतिपाठेऽपिसंप्रसार्यः १४ मांचिमित्रमितिशेषः शस्त्रसमुद्यमःशुद्धीत्साहः १५ । १६ वधावर्धप्रप्यापि बंधात्निर्बन्धात्कुंतीसंबन्धाद्वा मयात्
पराजयमयात् १७ उभयोरपिअकीर्तिःउभाभ्यामप्यन्योन्यवधस्यप्रतिज्ञातत्वात् १८ ध्रुवास्त्वंपांडवान्प्रतीतिशेषः त्वद्वाशित्वात्त्वमेववशीनियामकोयेपातेषांभावस्तत्त्वतः १९ मंत्र
स्य कर्णःकुंतीसुतइत्येवंविधस्य आवयोर्गुप्तपरिभाषणस्यनियमंगोपनंयुधिष्ठिरेऽप्रकाशनमितियावत् २० अन्यथाबाधकमाह यदीति २१ इष्टापतिमाशंक्याह प्राप्येति अधर्मिष्ठस्यदुर्योधन

तासुपुत्राश्चपौत्राश्चममजाताजनार्दन ॥ तासुमेहृदयंकृष्णसंजातंकामबंधनम् ११ नष्टिव्यासकलयानसुवर्णस्यराशिभिः ॥ हर्षाद्भयाद्वागोविंदमिथ्याकर्तुं
दुस्सहे १२ घृतराष्ट्रकुलेकृष्णदुर्योधनसमाश्रयात् ॥ मयात्रयोदशसमाभुक्तंराज्यमकंटकम् १३ इष्टं च बहुभिर्यज्ञैःसहसूतैर्मयाऽसकृत् ॥ आवाहाश्चविवाहाश्च
सहसूतैर्मयाकृताः १४ मांचकृष्णसमासाद्यकृतःशस्त्रसमुद्यमः ॥ दुर्योधनेनवाण्येयविग्रहश्चापिपांडवैः १५ तस्माद्रणेद्वैरथेमांप्रत्युद्यातारमच्युत ॥ वृत्तवा
न्परमंकृष्णप्रतीपंसव्यसाचिनः १६ वधादंधाद्भयाद्वाऽपिलोभाद्वापिजनार्दन ॥ अनृतंनोत्सहेकर्तुंघातंराष्ट्रस्यधीमतः १७ यदिह्यनगच्छेयंद्वैरथंसव्यसाचि
ना ॥ अकीर्तिःस्याद्दृष्टीकेशममपार्थस्यचोभयोः १८ असंशयंहितार्थायब्रूयास्त्वमधुसूदन ॥ सर्वचपांडवाःकुर्युस्त्वद्वाशित्वात्प्रसंगः १९ मंत्रस्यनियमंकुर्या
स्त्वमत्रमधुसूदन ॥ एतदत्रहितंमन्येसर्वयादवनंदन २० यदिजानातिमाराजाधर्मात्मासंयतोद्विजः ॥ कुंत्याःप्रथमजंपुत्रंनसराज्यंग्रहीष्यति २१ प्राप्यचापि
महद्राज्यंतदहंमधुसूदन ॥ स्फीतंदुर्योधनयैवसंप्रदद्यामरिंदम २२ स एवराजाधर्मात्माशाश्वतोऽस्तुयुधिष्ठिरः ॥ नेतायस्यहृष्टीकेशोयोद्धायस्यधनंजयः २३
पृथिवीतस्यराष्ट्रं चयस्यभीमोमहारथः ॥ नकुलःसहदेवश्चद्रौपदेयाश्चमाधव २४ घृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःसात्यकिश्चमहारथः ॥ उत्तमौजायुधामन्युःसत्यधर्मा
चसौमकिः २५ चैद्यश्चचेकितानश्चशिखंडीचापराजितः ॥ इंद्रगोपकवर्णाश्चकेक्याभ्रातरस्तथा ॥ इंद्रायुधसवर्णश्चकुंतिभोजोमहामनाः २६ मातुलोभीमसे
नस्यश्येनजिह्वमहारथः ॥ शंखःपुत्रोविराटस्यनिधिस्त्वंचजनार्दन २७ महानयंकृष्णकृतःक्षत्रस्यसमुदानयः ॥ राज्यंप्राप्तमिदंदीप्तप्रथितंसर्वराजसु २८
घातंराष्ट्रस्यवाण्येयशस्त्रयज्ञोभविष्यति ॥ अस्ययज्ञस्यवेतात्वंभविष्यसिजनार्दन २९ आध्वर्यवंचतेकृष्णक्रतावस्मिन्भविष्यति ॥ होताचैवात्रबीभत्सुः
सन्नद्धःसकपिध्वजः ३० गांडीवंसुकृतथाचाऽज्यवीर्यपुंसांभविष्यति ॥ ऐंद्रपाशुपतं ब्राह्मंस्थूणाकर्णं चमाधव ॥ मंत्रास्तत्रभविष्यंतिप्रयुक्ताःसव्यसाचिना ३१

स्यराज्यंलोकनाशकरमितिभावः २२ । २३ । २४ । २५ इंद्रगोपकःवर्णःसुप्रचलनरक्तजंतुस्तद्वर्णास्ताम्राइत्यर्थः इंद्रायुधंइंद्रधनुः २६ निधिस्त्वंचजनार्दन निधिरिवाक्षयःकामपूरकः
२७ समुदानयःसमुदायीकरणं २८ अस्ययज्ञस्यवेताउपद्रष्टा २९ आध्वर्यवंयज्ञस्यनेतृत्वं लोकेहिउपद्रष्टाऽन्योऽध्वर्युरन्योऽहयते अत्रतुत्त्वमेवहंश्वररूपेणकर्ताब्रह्मरूपेणसार्क्षीचेतिभावः ३० । ३१

अनुयातोऽनुगतःपितृसमइत्यर्थः गीतंस्तोत्रमंगतिमंत्रप्रसाध्यास्तुतिं उद्गातृकर्मैत्यर्थः तत्तसौभद्रःभविष्यतिअनुभविष्यतिकरिष्यतीत्यर्थः १२ । १३ कारयिष्यतिस्वार्थेणिव करिष्यतीत्यर्थः ३४
नादपुवसुब्रह्मण्योयुद्धयज्ञेभोक्तुःकालस्यावाहनकर्ता ३५ शामित्रंक्षत्रियपणूनामारणं ३६ कल्माषदंडाश्चित्रध्वजाः ३७ कर्णिप्रभृतयोवत्सदंताताःउपबृंहणाःअध्वर्योःसोमाहुतिपक्षेपका
लेसहायाश्चमसाध्वर्यवइत्यर्थः । सोमकलशाःसोमरसग्रहणपात्राणि तोमराःतोमरच्छायाः पवित्राणिसोमोत्पवनसाधनानिबाणोत्क्षेपणसाम्यात्धनूंषि २८ कपालानिशिरःपुरोडाशपाचकानि
स्पर्शकलानि । हविःसोमाज्यपयोरूपं ३९ इध्माःअग्निसमिधनार्थाः समिधःशक्तयः परिधयःअग्नेःपरितःआहुतिरज्ञणार्थस्थापितानिकाष्ठानिगदाः ४० परिस्तोमाःसोमचमसादयः ४१ प्रतिप

अनुयातश्चपितरमधिकोवापराक्रमे ॥ गीतंस्तोत्रंसौभद्रःसम्यक्तत्रभविष्यति ३२ उद्गाताऽत्रपुनर्भीमःप्रस्तोतासुमहाबलः ॥ विनदन्सनरव्याघ्रोनागा
नीकांतकृद्रे ३३ सचैवतत्रधर्मात्माशश्वद्राजायुधिष्ठिरः ॥ जपेहोमैश्चसंयुक्तोब्रह्मत्वंकारयिष्यति ३४ शंखशब्दाःसमुज्जग्मुर्यश्चमधुसूदन ॥ उत्कृष्टसिंह
नादश्चसुब्रह्मण्योभविष्यति ३५ नकुलःसहदेवश्चमाद्रौपत्रौयशस्विनौ ॥ शामित्रंतौमहावीर्यौसम्यक्तत्रभविष्यतः ३६ कल्माषदंडागोविंदविमलारथपंकयः ॥
यूपाःसमुपकल्पंतामस्मिन्यज्ञेजनार्दन ३७ कर्णिनालीकनाराचावत्सदंतोपबृंहणाः ॥ तोमराःसोमकलशाःपवित्राणिधनूंषिच ३८ असयोऽत्रकपालानिपुरोडा
शाःशिरांसिच ॥ हविस्तुरुधिरंकृष्णतस्मिन्यज्ञेभविष्यति ३९ इध्माःपरिधयश्चैवशक्तयोविमलागदाः ॥ सदस्याद्रोणशिष्याश्चरुपस्यचशरद्वतः ४० इषवो
ऽत्रपरिस्तोमामुक्तागांडीवधन्वना ॥ महारथप्रयुक्ताश्चद्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ४१ प्रतिप्रास्थानिकंकर्मसात्यकिस्तुकरिष्यति ॥ दीक्षितोघातंराष्ट्रोऽत्रपत्नी
चास्यमहाचमूः ४२ घटोत्कचोऽत्रशामित्रंकरिष्यतिमहाबलः ॥ अतिरात्रेमहाबाहोविततेयज्ञकर्मणि ४३ दक्षिणात्वस्ययज्ञस्यघृष्टद्युम्नःप्रतापवान् ॥ वैतानि
केकर्ममुखेजातोयत्कृष्णपावकात् ४४ यदब्रुवमहंकृष्णकडुकानिस्मर्पांडवान् ॥ प्रियार्थंघातंराष्ट्रस्यतेनतप्येह्यकर्मणा ४५ यदाद्रक्ष्यसिमांकृष्णनिहतंसव्यसा
चिना ॥ पुनश्चित्तिस्तदाचास्ययज्ञस्याथभविष्यति ४६ दुःशासनस्यरुधिरंयदापास्यतिपांडवः ॥ आनर्दनर्दतःसम्यक्तदासूयंभविष्यति ४७ यदाद्रोणं
चभीष्मंचपांचाल्यौपातयिष्यतः ॥ तदायज्ञावसानंतद्विष्यतिजनार्दन ४८ दुर्योधनंयदाहंताभीमसेनोमहाबलः ॥ तदासमाप्स्यतेयज्ञोघातंराष्ट्रस्यमाधव ४९
स्तुषाश्चप्रस्तुषाश्चैवघृतराष्ट्रस्यसंगताः॥हतेश्वरानष्टपुत्राहतनाथाश्चकेशवः५० रुदंत्यःसहगांधार्याश्चघृष्टकुरराकुले॥सयज्ञोऽस्मिन्नवभृथोभविष्यतिजनार्दन ५१

स्थाताऽध्वर्योस्तवद्वितीयः तस्यकर्मप्रतिप्रास्थानिकं ४२ अतिरात्रेकतौ श्लेपेणभिशीथेचघटोत्कचःरात्रिचरत्वात्शामित्रंकरिष्यति ४३ वैतानिकेवितानोऽग्नीनांविस्तरःतत्रविदितेवैतानिकेश्री
तयज्ञे कर्ममुखेकर्मप्रभवेद्वारेकर्मैवमुखंनिर्गमद्वारंयस्मिन्नयोनितस्मिन् ४४ पांडवेपुत्रेहंदर्शयतिदत्तुवामिति ४५ पुनश्चित्तिर्यज्ञानंतरंचयनारंभोयज्ञविशेषपूतः ४६ आनर्देमहानादनर्दतःगमूलं
तंपूर्वपदं सूयंसोमाभिषवः राजसूयसूयैतिनिपातनात् उपपदयोगस्त्वनित्यःआर्षोवा तदभावेऽपिसुजःकयपदीर्घश्च सुत्यमित्यपिपठति ४७ यज्ञावसानंयज्ञस्यमध्येमध्येविरम्यावस्थानं ४८ ।
४९ प्रस्तुषाःस्तुषाणामपिस्तुषाः संगतापकीमूताः हतेश्वराःईश्वरोराजा नायःपतिः ५० स्तुषादयोयदुदंत्योऽशुभिराद्रिदेहाःसएवार्द्रिभावोऽवभृथइत्यर्थः ५१

इदं युद्धं श्रेय एवेत्याह विद्योति वृथा अयुद्धेन ५२ । ५३ । ५४ । ५५ समागमेषु संग्रामेषु यशोजयः पराक्रमेण मृत्युर्वातदेवक्षत्रियाणां धनं ५६ । ५७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमा
वदीपे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ कर्णस्येति १ राज्यलंभोपपादनं राजप्राप्त्युपायस्त्वनलभेत् न स्पृशेत्तनस्वीयं मयसे इत्यर्थः २ । ३ भीमनेन विश्वकर्मेणा दृश्यंति
पश्यंति । स्वार्थयगतोऽयं कंठो देराकृतिगणत्वात् अत्र ध्वजे ४ । ५ अग्निमारुते आग्नेयं मारुतं च ६ नतदेति कृते हि सर्वैकतकृत्या एवेति न त्रिवर्गकश्चिदपेक्षते । त्रेतायां तु धर्मप्राधान्येनार्थकामा

विद्यावृद्धावयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ वृथा मृत्युं न कुर्वीरं स्वत्कृते मधुसूदन ५२ शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमंडलम् ॥ कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्या
पिकेशव ५३ तदत्र पुंडरीकाक्षविधत्स्वयदभीप्सितम् ॥ यथाकात्स्न्येन वाष्णेयक्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ५४ यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च जनार्दन ॥ तावत्की
र्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ५५ ब्राह्मणाः कथायिष्यंति महाभारतमाहवम् ॥ समागमेषु वाष्णेयक्षत्रियाणां यशोधनम् ५६ समुपानयकौतयेयुद्धाय मम के
शव ॥ मंत्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कर्णोपनिवादे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥
संजय उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ॥ उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं यथा १ श्रीभगवानुवाच ॥ अपित्वां नलमेत्कर्णराज्यलंभोपपादनम् ॥
मया दत्ताहि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि २ ध्रुवोजयः पांडवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ॥ जयध्वजो दृश्यते पांडवस्य समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ३ दि
व्यामाया विहिता भीमनेन समुच्छ्रिता इंद्रकेतुप्रकाशा ॥ दिव्यानि भूतानि जयावहानि दृश्यंति चैवात्र भयानकानि ४ न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य ऊर्ध्वंतिर्यग्योजन
मात्ररूपः ॥ श्रीमान् ध्वजः कर्णधनं जयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ५ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ऐंद्रमखं विकुर्वाणमुभे चाप्यग्निमारुते ६
गांडीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च ७ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ जपहोमसमायुक्तं स्वारक्षंतं महा
चमूम् ८ आदित्यमिव दुर्धर्षं तपंतं शत्रुवाहिनीम् ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च ९ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा
मृत्युंतमाहवे १० प्रभिन्नमिव मातंगं प्रतिद्विरदधाति नम् ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च ११ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ॥ सुयोधनं च रा
जानं सैधवं च जयद्रथम् १२ युद्धायापततस्तूर्णवारितान् सव्यसाचिना ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च १३ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ ॥
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयंतौ गजाविव १४ विगाढेऽस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च १५ द्रूपाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृ
पम् ॥ सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसंधनः १६

वानुपगिकत्वेन चापेक्षते । द्वापरे तु अर्थकामो प्राधान्येन धर्मचतुर्दशत्वेन । तत्र कृतं न भवितेति मोक्षार्थं शतकः । न त्रेतेति धर्मार्थं शतकः । सच दुर्योधनादीनामस्त्येव । द्वापरं न भवितेति तेषा
मर्थकामावपिन भविष्यतो युद्धेन मरणस्यावश्यं भावादित्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ रथारुजौ रथभंजकौ १५ सौम्यः चंद्रिकया अभिरामः १६

१७ संग्रामः संग्रामसाधनकलापः युज्यतां एकीभूयावतिष्ठतां संग्रामारंभस्तु दिनांतरे एवेति वक्ष्यते १८ । १९ । २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १४२ ॥ केशवस्येति शुभं राज्यादिलभं आहितः प्रवेशितः प्रलीभित इत्यर्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं प्रजानां पतिर्दुर्योधनस्तदीयं नाम नक्षत्रं उत्तरा
माद्रपदाख्यमिति वा तेन पशुः पीडया प्राणिनामपि पीडयितुकं । यद्वा पृथ्वी कूर्मोदरस्थारोहिणीं शनैश्चरः पीडयति तेन महान्क्षयो राज्ञो नाशश्चेति भावः ८ कृत्वा चेति ज्येष्ठां अग्राप्य यदि भीमो व
सर्धौ पधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ॥ निष्पंकोरसवतो यो नात्युष्णशिशिरः सुखः १७ सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ॥ संग्रामो युज्यतां तस्यां
तामाहुः शक्रदेवताम् १८ तथाराज्ञो वदेः सर्वानये युद्धायाभ्युपागताः ॥ यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वसंपादयाम्यहम् १९ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ॥
प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यंति गतिमुत्तमाम् २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कर्णोपनिवादे भगवद्वाक्ये द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्या
यः ॥ १४२ ॥ संजय उवाच ॥ केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वाऽऽहितः शुभम् ॥ अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् १ जानन्मां किं महाबाहोसं मोहायेतुमि
च्छसि ॥ योऽयं पृथिव्याः कात्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः २ निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ॥ दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ३ असंशयमिदं
कृष्णमहद्युद्धमुपस्थितम् ॥ पांडवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्मम् ४ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ॥ रणशस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यंति यमसादनम् ५
स्वप्राहिबहवो घोरादृश्यंते मधुसूदन ॥ निमित्तानि च घोरानि तथोत्पाताः सुदारुणाः ६ पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ॥ संसृत इवाष्णेयं विविधारोमहर्ष
णाः ७ प्राजापत्यं हि न क्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ॥ शनैश्चरः पीडयति पीडयन् प्राणिनोऽधिकम् ८ कृत्वा चांगारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ॥ अनुराधां प्रार्थय
ते मैत्रं संगमयन्निव ९ नूनं महद्द्वयं कृष्णकुरूणां समुपस्थितम् ॥ विशेषेण हि वाष्णेयं चित्रां पीडयते ग्रहः १० सोमस्य लक्ष्मव्यावृत्तराहुरर्कमुपैति च ॥ दिवश्चोल्काः
पतंत्येताः सनिर्वाताः सकंपनाः ११ निष्ठनंति च मातंगां मुचंत्य शूणिवाजिनः ॥ पानीयं यवसंचापि नाभिनंदंति माधव १२ प्रादुर्भूतेषु चेतुषु भयमाहुरुपस्थितम् ॥
निमित्तेषु महाबाहोदारुणं प्राणिनाशनम् १३ अल्पेभुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ॥ वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव १४ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु
मधुसूदन ॥ पराभवस्य तल्लिगमिति प्राहुर्मनीषिणः १५ प्रहृष्टं वाहनं कृष्णपांडवानां प्रचक्षते ॥ प्रदक्षिणां मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् १६ अपसव्या मृगाः
सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् १७

क्रीमेव तर्हि ज्येष्ठस्य राज्ञो ये मित्रभूतास्ते सर्वे नश्येयुरिति भावः । मैत्रं मित्रसमूहं संगमयन् नृनां शयनम् । वैवस्वतं संगमनं जनानां मित्यादौ संपूर्वस्य गमेर्भारणार्थं त्वदर्शनात् ९ चित्रां ग्रहो महापाताख्यो
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः तेन राकारस्य वेधाद्राजजातीयानां ज्योतिर्भवितेति भावः १० लक्ष्मव्यावृत्तं क्षीणत्वादमावास्यासां निध्यातक्षीणचंद्रोऽपि पाप एव । तस्मिन् आमावास्यायामर्केण युक्ते
उभयोः शत्रुः सदावक्तीराहुरर्कमुपैति चेदयं कर्तरीयोगः सोमवंश्यानां सूर्यवंश्यानां च राजा ज्ञयकर इत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

पुण्यशकुनाहंसादय एव पाठांतरेषु शकुनाः कुक्कुटाः जीवजीविकाः पक्षिविशेषाः ये जीवजीवित्वे वशब्दं कुर्वन्ति तेषां संघाश्च कोरादयः १८ पाठांतरे बलाकाकाः १९ । २० उदपानाः कृपादयो जलाशयाः २१ । २२ गंधर्वनगरं संप्राकारं परिघः परिवेशः तत्राकाशं गंधर्वनगरोपर्यव २३ शिवाक्रोही वाशते शब्दं करोति २४ एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणो महाराष्ट्रभाषायां 'पाकोली' इति प्रसिद्धाः

मयूराः पुण्यशकुनाहंसारसचातकाः ॥ जीवजीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छन्ति पांडवान् १८ गृध्राः कंकावकाः श्येनायातुधानास्तथावृकाः ॥ मक्षिकाणां च संघाता अनुधावन्ति कौरवान् १९ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु मेरीणानास्तिनिःस्वनः ॥ अनाहताः पांडवानां न दन्ति पटहाः किल २० उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् २१ मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ॥ तथा गंधर्वनगरं भानुमत्समुपस्थितम् २२ संप्राकारं सपरिखं सवप्रचारुतोरणम् ॥ कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति २३ उदयास्तमने संध्ये वेदयंती महद्भयम् ॥ शिवाच वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् २४ एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणो मधुसूदन ॥ उत्सृजन्ति महद्घोरं तत्पराभवलक्षणम् २५ कृष्णग्रीवाश्च शकुनारक्तपादाभयानकाः ॥ संध्यामभिमुखायां तित्पराभवलक्षणम् २६ ब्राह्मणान् प्रथमं द्रष्टुं श्रुत्वा मधुसूदन ॥ भृत्यान् भक्तिमतश्चापितत्पराभवलक्षणम् २७ पूर्वादिग्लोहिताकाराश्च वर्णाचदक्षिणा ॥ आमपात्रप्रतीकाशापश्चिमा मधुसूदन ॥ उत्तराशं खवर्णाभादिशं वर्णा उदाहृताः २८ प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ महद्भयं वेदयंति तस्मिन्नुत्पातदर्शने २९ सहस्रपादं प्रासादं स्वप्रांते स्म युधिष्ठिरः ॥ अधिरोहन्मया दृष्टः सहस्राट्भिरच्युत ३० श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे वै शुकवाससः ॥ आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्ष्ये ३१ तव चापिमया कृष्ण स्वप्रांते रुधिराविला ॥ अत्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिता जनार्दन ३२ अस्थिसंचयमारूढश्चामितौ जायुधिष्ठिरः ॥ सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान् चृतपायसम् ३३ युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ॥ त्वया दत्तामि मां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ३४ उच्चपर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ गदापाणिर्न रव्याघ्रो ग्रसन्निवमहीमिमाम् ३५ क्षपयिष्यति नः सर्वानसुव्यक्तं महारणे ॥ विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ३६ पांडुरंगजमारूढो गांडीवोऽसधनं जयः ॥ त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ३७ यूयं सर्वे वधिष्यध्वंतत्र मेनास्ति संशयः ॥ पार्थिवान्समरे कृष्णदुर्योधनपुरोगमान् ३८ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ शुककेयूरकंठत्राः शुकमाल्यांबरावृताः ३९ अधिरूढान रव्याघ्रान रवाहनमुत्तमम् ॥ त्रय एते मया दृष्टाः पांडुरच्छत्रवाससः ४० श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ४१ त्रय एते जनार्दन ॥ धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ४२ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ४३ उद्ग्रथुक्तमारूढो भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वाविभो ४३

घोरं बीत्सं मलमूत्रादिकमित्यर्थः १९ । २६ । २७

२८ । २९ सहस्रपादं सहस्रस्तंभं ३० । ३१ तव पृथिवी तिसंबंधः त्वच्छरीरमित्यर्थः ॥ परिक्षिता परिक्षिता ३२ वसुंधरां ग्रसमानो मृदुक्षणं कुर्वन् ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ शुकानि भौतिकमयत्वात् केयूराणि बाहुभूषणानि कंठत्राणि कंठपूरकारूपानि शिरोदेशमारुह्य अंसपर्यंतं लंबमानानि कंठावरणानि येषां ते शुककेयूरकंठत्राः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ तव हृदयं कर्तुं मम वचनोपैति नां गीकरोति ४६ । ४७ । ४८ । ४९ पीडितं यथा स्यात्तथा गाढं परिष्वज्येत्यर्थः ५० । ५१ । ५२ ॥ इतिकरणे कर्णोपनिवादः कर्णस्य भेदनम् ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावद्वीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ असिद्धानुनये विफलविनये १ क्रोशत इत्यनादरेषु २ । ३ उपप्लव्ये विराटनगरे ४ विषमैर्धर्महीने ५ । ६ अधर्मेणेति हियस्मात् येषां अधर्मेण कृतमपि वैकार्यविकारजनकं वैरं ईदृशं चतुर्दशैर्वर्षे स्वराज्यं प्राप्स्यथेति प्रतिज्ञाया अयथाकरणरूपं धर्मिष्ठं धर्मयुक्तमेव भवति ये अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ४४ अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमंडलम् ॥ गांडीवाग्निप्रवेक्ष्याम इति मेनास्ति संशयः ४५ ॥ कृष्ण उवाच ॥ उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ॥ यथा हि मेव च कर्णोपैति हृदयं तव ४६ सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयोनयसंकाशो हृदयात् प्रापसर्पति ४७ ॥ कर्ण उवाच ॥ अपित्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान् महारणात् ॥ समुत्तीर्णामहाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ४८ अथ वा संगमः कृष्णस्वर्गे नो भविता भुवम् ॥ तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वया ४९ ॥ संजय उवाच ॥ इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ॥ विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ५० ततः स्वरथमास्थाय जांबूनदविभूषितम् ॥ सहास्माभिर्निवृत्तेराधेयो दीनमानसः ५१ ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ॥ पुनरुच्चारय च वर्णायाहियाहीतिसाराथिम् ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कर्णोपनिवादे कृष्णकर्णसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पांडवानगते ॥ अभिगम्य पृथांशताशनैः शोचन्निवा ब्रवीत् १ जानासि मे जीवपुत्रिभावं नित्यमविग्रहे ॥ क्रोशतो न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः २ उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ॥ कांक्षते ज्ञाति सौहादीद्वलवान् दुर्वलो यथा ४ राजा तु घृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ॥ मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथिवर्तते ५ जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ६ अधर्मेण हि धर्मिष्ठं कृतं वै कार्यमीदृशम् ॥ येषां तेषामयं धर्मः सानुबंधो भविष्यति ७ क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ॥ अस्मान् केशवे पाते समुद्योक्ष्यंति पांडवाः ८ ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ॥ चिंतयन्न लभे निद्रामहः सुचनिशा सुच ९ श्रुत्वा तु कुंती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ॥ सानिः श्वसंती दुःखार्ता मनसा विममर्शह १० धिगस्त्वर्थयत्कृतेयं महान् ज्ञातिवधः कृतः ॥ वत्स्यते सुहृदां चैव युद्धे स्मिन्वै पराभवः ११ पांडवाश्चेदिपचालायादवाश्च समागताः ॥ भारतैः सह योत्स्यंति किं नु दुःखमतः परम् १२

पामधर्मकृतमेवैवैर्धर्मवद्वातीत्यर्थः तेषां अयं विकृतो धर्मः सानुबंधः सफलो भविष्यति अधर्मफलं विनाशस्तेषां भविष्यत्येवेत्यर्थः ७ बलाद्धर्मे पालंदिनां पारदार्यं उभयसंतोषकरमिति द्वयोरपि धर्महेतुरिति बलात्कल्पनाशास्त्रबहिर्भूता तद्वयमपीत्यर्थः ८ । ९ अर्थकामेन हितकामेन १० कृतः निश्चितत्वात्कृत इव ११ । १२

पश्येपश्यामि आर्षमात्मनेपदं अयुद्धेयुद्धाभावे १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ तल्लब्ध्याभ्रं प्रप्राप्य आचरं तेनमंत्रेण देवतावाहनाख्यं कार्यं कृतवती आसा
 दयं लब्धवती २४ पुत्रवत्परिरक्षित इत्यत्र कामं च परिरक्षित इति पाठे वेच्छया त्यक्त इत्यर्थः २५ कार्यार्थं अवश्यं कर्तव्यं प्रयोजनं २६ घृणिनः दयालोः सत्यसंगिनः सत्यरतस्य २७ । २८ उत्तरवा
 पश्येदोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ॥ अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयोजयः १३ इति मेचितं यंत्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ॥ पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधांप
 तिः १४ कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयंति भयं मम ॥ नाचार्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युद्धे च तज्जातु चित् १५ पांडवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ अयं त्वेको वृथा दृष्टिर्धार्तरा
 ष्टस्य दुर्मतेः १६ मोहानुवर्तसिततपापादोष्टिचपांडवान् ॥ महत्यनर्थे निर्वर्धयिष्ये त्वं विशेपतः १७ कर्णः सदा पांडवानां तन्मे दहति संप्रति ॥ आशंसे त्वद्य कर्णस्य
 मनोऽहं पांडवान् प्रति १८ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयंतीयथा तथम् ॥ तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासामेवरंददौ १९ आह्वानं मंत्रसंयुक्तं वसंत्याः पितृवैश्मनि ॥ साह
 मंतः पुरे राज्ञः कुंती भोजपुरस्कृता २० चितयंती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ बलाबलं च मंत्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्वलम् २१ स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चितयं
 ती पुनः पुनः ॥ घात्र्या विस्त्रव्या गुप्ता सखी जनवृता तदा २२ दोषं परिहरंती च पितुश्चारिः परिक्षिणी ॥ कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् २३ भवेयमि
 तिसंचिन्म ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ कौतूहलात्तु तल्लब्ध्या बालिश्यादाचरंतदा ॥ कन्यासती देवमर्कमासादय महंततः २४ योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिर
 क्षितः ॥ कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा २५ इति कुंती विनिश्चित्य कार्यं निश्चयमुत्तमम् ॥ कार्यार्थं मभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति २६ आत्मज
 स्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसंगिनः ॥ गंगातीरे पृथाऽश्रौषीद्रे दध्याय ननिःस्वनम् २७ प्राप्नुमुखस्योर्ध्वबाहोः सा पार्थतिष्ठत पृष्ठतः ॥ जप्यावसानं कार्यार्थं प्रती
 क्षंती तपस्विनी २८ अतिष्ठ सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ॥ कैरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममाले वशुष्यती २९ आपृष्ठतापाज्जम्बासपरिपृच्छयतवतः ॥ दृष्ट्वा कुं
 ती सुपातिष्ठदभिवाद्य कृतांजलिः ३० यथान्यायं महातेजामानीधर्मभृतावरः ॥ उत्स्मयन् प्रणतः प्राह कुंती वै कर्तनो वृषः ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व
 णि भगवद्धानपर्वणि कुंती कर्णसमागमे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामामे
 वादये ॥ प्राप्ता किमर्थं भवती बृहिकिं करवाणि ते १ ॥ कुंत्युवाच ॥ कैतेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ॥ नासि सतकुले जातः कर्णतद्विद्विमेव चः २ कानीन
 स्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणाघृतः ॥ कुंतिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ३ प्रकाशकर्मात्तपनो योऽयं देवो विरोचनः ॥ अजीजनत्त्वां मय्येष कर्णशस्त्रभृतावरम्
 ४ कुंडलीबद्धकवचो देवगर्भः श्रियाघृतः ॥ जातस्त्वमसि दुर्धर्मया पुत्रपितुर्गृहे ५ सत्वं भ्रातृन संबुद्धय मोहाद्यदुपसेवसे ॥ धार्तराष्ट्रात्तद्युक्तं त्वयि पुत्रविशेषतः ६
 ससि उत्तरीयवस्त्रच्छायायां २९ आपृष्ठतापादपराह्णपथं तमित्यर्थः ३० उत्स्मयन् उन्नतचित्तव्ययः ३१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमो
 अध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ राधेय इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

एकं पुत्रमेव स्नेहेन पश्यंती एकदर्शिनी ७ । ८ संनमंतां प्रह्लादमवंतु ९ भवेतां विधेतां संहितात्मनोः मिलितचेतसोः १० । ११ । सूतपुत्रेति शब्दो माभूदिति शेषः १२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये
 भारतमावदीये पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ तत इति ॥ १ । २ । ३ नश्रहृदये कर्तव्यत्वेन मनस्ये धर्मद्वारं धर्मापगमद्वारं तव नियोगकरणं त्वदाज्ञसार्था
 नुष्ठानं ४ सुमहात्ययं सुमहान् अत्ययोजातिभ्रंशाख्यो विनाशो यस्मात् अपाकीर्णस्त्यक्तः यशोमाहात्म्यख्यातिः कीर्तिः सद्भिस्तस्याः कीर्तनं ५ त्वत्कृते त्वत्सुखार्थं कानीनो गर्भः प्रकटो माभूदिति हे
 एतद्धर्मफलं पुत्रनराणां धर्मनिश्चये ॥ यत्तु प्यंत्यस्य पितरो माताचाप्येकदर्शिनी ७ अर्जुने नार्जिता पूर्वहृतालोभादसाधुभिः ॥ आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुंक्ष्यौ
 धिष्ठिर्नाश्रियम् ८ अद्य पश्यंति कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ॥ सौभ्रात्रेण समालक्ष्य संनमंतामसाधवः ९ कर्णार्जुनौ वै भवेतां यथारामजनार्दनौ ॥ असाध्यं किं नु
 लोके स्याद्युवयोः संहितात्मनोः १० कर्णशोभिष्ये नूनं पंचभिर्भ्रातृभिर्वृतः ॥ देवैः परितृतो ब्रह्मावेद्यामिव महाध्वरे ११ उपपन्नो गुणैः स वै ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बंधुषु ॥
 सूतपुत्रेति माशब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् १२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि कुंती कर्णसमागमे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
 ॥ १४५ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारती ॥ दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करे रिताम् १ सत्यमाह पृथावाक्यं
 कर्णमातृवचः कुरु ॥ श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्रसर्वमाचरतस्तथा २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्य मात्राचस्वयं पित्राच मानुना ॥ चचाल नैव कर्णस्य मतिः स
 त्यघृतेस्तदा ३ ॥ कर्ण उवाच ॥ न चैतद्ब्रह्मदेवाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ॥ धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नि योगकरणं तव ४ अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ॥
 अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशः कीर्तिनाशनम् ५ अहं चेत्क्षत्रियोजातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ॥ त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ६ क्रियाकाले
 त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ॥ हीनसंस्कारसमयमद्यमां समचूचुदः ७ न वै मम हितं पूर्वमातृवच्चोष्टितं त्वया ॥ सामां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ८ कृष्णे
 न संहितात्को वै न व्यथेत धनं जयात् ॥ कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ९ अभ्राता विदितः पूर्वयुद्धकाले प्रकाशितः ॥ पांडवान्यदि गच्छामि किं मां
 क्षत्रं वादिष्यति १० सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथा सुखम् ॥ अहं वै धर्तराष्ट्राणां कुर्यात्तदफलं कथम् ११ उपनह्य परैर्वैर्ये मां नित्यमुपासते ॥ नमस्कुर्वीति च
 सदा वसवो वासवं यथा १२ मम प्राणे न ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुम् ॥ मन्यंते ते कथं तेषामहं छिद्यां मनोरथम् १३ मया प्लवेन संग्रामंति तीर्षति दुरत्ययम् ॥ अ
 पारे पारकामायेत्यजेयं तानहं कथम् १४ अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ॥ निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता १५ कृतार्थाः सुभृता ये हि
 कृत्यकाले ह्युपस्थिते ॥ अनवेक्ष्य कृतं पापा वि कुर्वंत्यनवस्थिताः १६

तेरहं क्षत्रसत्क्रियां चेन्न प्राप्तस्तर्हि त्वदन्यः कः शत्रुः किं माहितं पापीय इति हतोऽपि पापतरं कुर्यान्न कोपीत्यर्थः ६ क्रियाकाले क्षत्रियोचितसंस्कारकाले अनुक्रोशं दयां समचूचुदः स्वकार्यार्थं मे रितव
 त्यसि ७ । ८ । ९ । १० । ११ उपनह्य बद्धा १२ प्रतिसमासितुं जेतुं १३ १४ निर्वेष्टव्यं भुक्तस्य तदन्नादेराण्यं कर्तव्यं १५ । १६

उयो. ५
अ०
॥ १४७ ॥

म.भा.टी.
॥ ११७ ॥

१७ । १८ । १९ वध्यान्ववाहान् विषह्यान्तुंशक्यानपीत्यर्थः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ साचसचती धर्माधर्मौनत्यजतोधर्माधर्मैकसंश्रयो प्रार्थितावपिपित्राद्यैःकर्णदुयोध
नाविवेति कृत्स्नाख्यायिकातात्पर्यम् २७ ॥ ३० ३० प० नी० भा० भा० पट्वत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ आगम्येति पांडवानां पुरइतिशेषः १ । २ । ३ । ४ नागपुरंहा
राजकिल्बिषिणांतेषांभर्तृपिंडापहारिणाम् ॥ नैवायंनपरोलोकोविद्यतेपापकर्मणाम् १७ घृतराष्ट्रस्यपुत्राणामथेयोत्स्यामितेसुतैः ॥ बलंचशक्तिंचास्थायन
वैत्वय्यनृतंवदे १८ आनृशंस्यमथोदृतरक्षस्तपुरुषोचितम् ॥ अतोऽर्थकरमप्येतन्नकरोम्यद्यतेवचः १९ नचतेऽयंसमारंभोमयिमोघोभविष्यति ॥ वध्वा
न्विषह्यान्संग्रामेनहनिष्यामितेसुतान् २० युधिष्ठिरंचभीमंचयमौचैवार्जुनादृते ॥ अर्जुनेनसमंयुद्धमपियौधिष्ठिरेवले २१ अर्जुनंहिनिहत्याजौसंप्राप्तंस्यात्क
लंमया ॥ यशसाचापियुज्येयंनिहतःसव्यसाचिना २२ नतेजातुनशिष्यंतिपुत्राःपंचयशस्विनि ॥ निरर्जुनाःसकर्णावासाजुनावाहतेमयि २३ इतिकर्णवचः
श्रुत्वाकुंतीदुःखात्प्रवेपती ॥ उवाचपुत्रमाश्लिष्यकर्णैर्यादिकंपनम् २४ एवंवैभाव्यमेतेनक्षयंयास्यंतिकौरवाः ॥ यथात्वंभाषसेकर्णदेवंतुवलवतरम् २५ त्वया
चतुर्णांभ्रातृणामभयंशत्रुकर्शन ॥ दत्तंतत्प्रतिजानीहिसंगरप्रतिमोचनम् २६ अनामयंस्वस्तिचेतिपृथाऽथोर्कर्मब्रवीत् ॥ तांकर्णोऽथतथेत्युक्ताततस्तौजग्म
तुःपृथक् २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणि कुंतीकर्णसमागमे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपाय
नउवाच ॥ आगम्यहास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ॥ पांडवानांयथावृत्तंकेशवःसर्वमुक्तवान् १ संभाष्यसुचिरंकालंमंत्रयित्वापुनःपुनः ॥ स्वमेवभवनंशौरिर्वि
श्रामार्थंजगामह २ विमृज्यसर्वाभूतान्निविराटप्रमुखांस्तदा ॥ पांडवाभ्रातरःपंचभानावस्तंगतेसति ३ संध्यामुपास्यध्यायंतस्तमेवगतमानसाः ॥ आना
य्यकृष्णंदाशार्हपुनर्मंत्रममंत्रयन् ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ त्वयानागपुरंगत्वासभायांघृतराष्ट्रजः ॥ किमुक्तःपुंडरीकाक्षतत्रःशंसितुमर्हसि ५ ॥ वासुदेवउवाच॥
मयानागपुरंगत्वासभायांघृतराष्ट्रजः ॥ तथ्यंपथ्यंहितंचोक्तोचष्टृह्णातिदुर्मतिः ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ तस्मिन्नुत्पथमापन्नेकुरुद्वःपितामहः ॥ किमुक्ता
न्हृषीकेशदुयोधनममर्षणम् ७ आचार्योवामहाभागभारद्वाजःकिमब्रवीत् ॥ पितावाघृतराष्ट्रस्तंगांधारीवाकिमब्रवीत् ८ पितायवीयानस्माकंक्षताधर्मविदां
वरः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःकिमाहघृतराष्ट्रजम् ९ किंचसर्वेनृपतयःसभायांयेसमासते ॥ उक्तवंतोयथातत्त्वंतद्ब्रूहिद्वंजनार्दन १० उक्तवान्हिभवान्सर्ववचनंकु
रुमुख्ययोः ॥ धार्तराष्ट्रस्यतेषांहिवचनंकुरुसंसदि ११ कामलोभाभिभूतस्यमंदस्यप्राज्ञमानिनः ॥ अप्रियंहृदयेमहंतत्रतिष्ठतिकेशव १२ तेषांवाक्यानिगो
विंदश्रोतुमिच्छाम्यहंविभो ॥ यथाचनाभिपद्येतकालस्ताततथाकुरु ॥ भवान्हिनोगतिःकृष्णभवान्नाथोभवान्गुरुः १३ ॥ वासुदेवउवाच ॥ शृणुराजन्यथा
वाक्यमुक्तेराजासुयोधनः ॥ मध्येकुरूणाराजेंद्रसभायांतन्निबोधमे १४

स्तिनपुरम् ५ पृथंन्यायोपेतं हितंउभयत्रजयावहम् ६ । ७ । ८ । ९ । १० कुरु
मुख्ययोःभीष्मघृतराष्ट्रयोः तेषांराजांचवचनं पञ्चभवानुक्तवान्वचनंमहंमदर्थतत्सर्वधातराष्ट्रस्यहृदयेनतिष्ठतीतिद्वयोःसंबंधः ११ । १२ नाभिपद्येत नातिक्रामेत नोऽस्माकम् १३ । १४

॥ ११७ ॥

१५ । १६ । १७ । १८ कालीसरयवतीम् १९ प्रतीतिःतुष्टः २० । २१ । २२ । २३ विप्रवासितः दूरेस्थापितः राममयात्स्वयंपलायनेनप्रजाभिस्तदीयशिविरस्यशून्यताकरणात् २४ । २५
मयाविश्रावितेवाक्येजहासघृतराष्ट्रजः ॥ अथभीष्मःसुसंकुद्धइदंवचनमब्रवीत् १५ दुयोधननिबोधेदंकुलार्थेयद्रवीमिते ॥ तच्छ्रुत्वारजशार्दूलस्वकुलस्यहितं
कुरु १६ ममतातापिताराजन्शांतनुलोकविश्रुतः ॥ तस्याहमेकएवासंपुत्रःपुत्रवतांवरः १७ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नाद्वितीयःस्यात्कथंसुतः ॥ एकपुत्रमपुत्रंवैप्र
वदंतिमनीषिणः १८ नचोच्छेदंकुलंयायाद्विस्तीर्येच्चकथंयशः ॥ सस्याहमीप्सितंबुद्धाकालीमातरमावहम् १९ प्रतिज्ञांदुष्करांकृत्वापितुरर्थेकुलस्यच ॥
अराजाचोर्ध्वरेताश्चयथासुविदितंतव ॥ प्रतीतोनिवसाम्येषप्रतिज्ञामनुपालयन् २० तस्यांजज्ञेमहाबाहुःश्रीमानकुरुकुलोद्वहः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्माकनीया
न्ममपार्थिव २१ स्वयंतेऽहंपितरितंस्वराज्येसव्यवेशयम् ॥ विचित्रवीर्यराजानंभृत्योभूत्वाह्यध्वश्वरः २२ तस्याहंसदृशान्दारात्तज्जैद्रसमुपाहरम् ॥ जित्वा
पार्थिवसंघातमपितेबहुशःश्रुतम् २३ ततो रामेणसमरेद्वंद्वयुद्धमुपागमम् ॥ सहिरामभयादेभिर्नागैर्विप्रवासितः २४ दारेष्वप्यतिसकश्चयक्षमाणंसमपद्यत ॥
यदात्वरजकेराष्ट्रेनववर्षसुरेश्वरः ॥ तदाऽभ्यधावन्मामेवप्रजाःक्षुद्रयपीडिताः २५ ॥ प्रजा ऊचुः ॥ उपक्षीणाःप्रजाःसर्वाराजाभवभयायनः ॥ ईतीःप्रणुदम
द्रंतेशांतनोःकुलवर्धन २६ पीड्यंतेतेप्रजाःसर्वाव्याधिभिर्भृशदारुणैः ॥ अल्पावशिष्टागांगेयताःपरित्रातुमर्हसि २७ व्याधनिप्रणुदवीरत्वंप्रजाधर्णेणपालय ॥
त्वयिजीवतिमाराष्ट्रंविनाशमुपगच्छतु २८ ॥ भीष्मउवाच ॥ प्रजानांक्रोशतीनांवैनैवाक्षुभ्यतमेमनः ॥ प्रतिज्ञारक्षमाणस्यसदृतंस्मरतस्तथा ॥ ततःपौ
रामहाराजमाताकालीचमेशुभा २९ भृत्याःपुरोहिताचार्याब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः ॥ मामृचुर्भृशसंतप्ताभवराजेतिसंततम् ३० प्रतीपराक्षितंराष्ट्रंत्वांप्राप्यविन
शिष्यति ॥ सत्वमस्मद्वितार्थवैराजाभवमहामते ३१ इत्युक्तःप्रांजलिर्भूत्वादुःखितोभृशमातुरः ॥ तेभ्योन्यवेदयंतत्रप्रतिज्ञांपितृगौरवात् ३२ ऊर्ध्वरेताह्वरा
जाचकुलस्यार्थेपुनःपुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थंचधुरिमामांनियोजय ३३ ततोऽहंप्रांजलिर्भूत्वामातरंसंप्रसादयम् ॥ नांविशांतनुनाजातःकौरवंवंशमुद्रहन् ३४
प्रतिज्ञांवितथांकुर्यामितिराजन्पुनःपुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थंचप्रतिज्ञांकृतवानहम् ३५ अहंप्रेष्यश्वदासश्चतवाद्यसुतवत्सले ॥ एवंप्रतामनुनीयाहंमातरंजनमेवच
३६ आयाचंभ्रातृदारेपुतदाव्यासंमहामुनिम् ॥ सहमात्रामहाराजप्रसाद्यतमृषितदा ३७ अपत्यार्थमहाराजप्रसादंकृतवांश्चसः ॥ त्रीन्सपुत्रानजनयतदाभर
तसतम् ३८ अंधःकरणहीनत्वान्नवैराजापितातव ॥ राजातुपांडुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ३९ सराजातस्यतेपुत्राःपितुर्दायाद्यहारिणः ॥ मातातकलहंकार्षी
राज्यस्यार्धंप्रदोयताम् ४० मयिजीवतिराज्यंकःसंप्रशासेत्पुमानिह ॥ मावमंस्थावचोमहंशममिच्छामिवःसदा ४१ नविशेषोऽस्तिमेपुत्रत्वयितेषुचपार्थिव ॥
मतमेतत्पितुस्तुभ्यंगंधार्याविदुरस्यच ४२

ईतीः अनादृष्ट्यादिरूपाः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

४३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेसप्तत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ भीष्मेणोक्तइति १ । १ । ३ ज्येष्ठोऽवत्वादनर्हः क्षतावियोनित्वादनर्हइतिबुचयन् यथाज्येष्ठा
 श्रोतव्यंस्वलुवृद्धानानाभिंशंकीर्तव्यमम ॥ नाशयिष्यसिमासर्वमात्मानं पृथिवीतथा ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवानपर्वणिभगवद्वाक्येसप्तच
 त्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ वासुदेवउवाच ॥ भीष्मेणोक्तेततोद्रोणोदुर्योधनमभाषत ॥ मध्येनृपाणांभद्रतेवचनंवचनक्षमः १ प्रातीपःशांत
 नुस्तातकुलस्यार्थंयथास्थितः ॥ यथादेवव्रतोभीष्मःकुलस्यार्थंस्थितोऽभवत् २ तथापांडुर्नरपतिःसत्यसंधोजितेंद्रियः ॥ राजाकुरूणांधर्मात्मासुवतःसुसमा
 हितः ३ ज्येष्ठायराज्यमदददृतराष्ट्रायधीमते ॥ यवीयसेतथाक्षत्रेकुरूणांवंशवर्धनः ४ ततःसिंहासनेराजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ॥ वनंजगामकौरव्योभार्या
 म्यांसहितोत्तपः ५ नीचैःस्थित्वातुविदुरउपास्तेस्मविनीतवत् ॥ प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रोवालव्यजनमुत्क्षिपन् ६ ततःसर्वाःप्रजास्तातघृतराष्ट्रंजनेश्वरम् ॥
 अन्वपद्यंतविधिवद्यथापांडुजनाधिपम् ७ विसृज्यघृतराष्ट्रायराज्यंसविदुरायच ॥ चचारपृथिवीपांडुःसर्वापरपुरंजयः ८ कोशसंवननेदानेभृत्यानांचान्ववेक्षणे॥
 भरणेचैवसर्वस्यविदुरःसत्यसंगरः ९ संधिविग्रहसंयुक्तोराज्ञासंवाहनक्रियाः ॥ अवैक्षतमहातेजाभीष्मःपरपुरंजयः १० सिंहासनस्थोत्तपतिर्घृतराष्ट्रोमहाबलः ॥
 अन्वास्यमानःसततंविदुरेणमहात्मना ११ कथंतस्यकुलेजातःकुलभेदंव्यवस्यसि ॥ संभूयभ्रातृभिःसार्धंभुंक्ष्वभोगान्जनाधिप १२ ब्रवीम्यहंनकार्पण्यान्नार्थ
 हेतोःकथंचन ॥ भीष्मेणदत्तमिच्छामिनत्वयाराजसत्तम १३ नाहंत्वतोऽभिकाक्षिष्येवृत्त्युपायंजनाधिप ॥ यतोभीष्मस्ततोद्रोणोयद्भीष्मस्त्वाहत्कुरु १४
 दीयतांपांडुपुत्रेभ्योराज्यार्धमरिर्कशन ॥ सममाचार्यकंताततवतेषांचमेसदा १५ अश्वत्थामायथामह्यंतथाश्वेतहयोमम ॥ बहुनार्किप्रलापेनयतोधर्मस्ततो
 जयः १६ ॥ वासुदेवउवाच ॥ एवमुक्तेमहाराजद्रोणेनामिततेजसा ॥ व्याजहारततोवाक्यंविदुरःसत्यसंगरः ॥ पितुर्वदनमन्वीक्ष्यपरिवृत्त्यचधर्मवित् १७
 विदुरउवाच ॥ देवव्रतनिबोधेदंवचनंममभाषतः ॥ प्रनष्टःकौरवोवंशस्त्वयाऽयंपुनरुद्धतः १८ तन्मेविलपमानस्यवचनंसमुपेक्षसे ॥ कोऽयंदुर्योधनोनामकुले
 स्मिन्कुलपांसनः १९ यस्यलोभाभिभूतस्यमार्तिसमनुवर्तसे ॥ अनार्यस्याकृतज्ञस्यलोभेनहृतचेतसः २० अतिक्रामतियःशास्त्रंपितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ एते
 नश्यंतिकुरवोदुर्योधनकृतेनैव २१ यथातेनप्रणश्येयुर्महाराजतथाकुरु ॥ मांचैवघृतराष्ट्रंचपूर्वमेवमहामते २२ चित्रकारइवालैरुपलृप्त्वास्थापितवानसि ॥
 प्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वायथासंहरतेतथा २३ नोपेक्षस्वमहाबाहोपश्यमानःकुलक्षयम् ॥ अथतेऽद्यमतिर्नष्टाविनाशेप्रत्युपस्थिते २४

याददत्ततथाक्षत्रेविदुरायापिन्यासभूतमददादितिभावः ४ । ५ । १ । ७ । ८ संवननमात्मीवताकरणं ९ संवाहनक्रियाः संवाहनंसंप्रापणंदानोपदानादिकंताएवक्रियाः १० । ११
 १२ कार्पण्याद्युद्धमयात् १३ । १४ । १५ । १६ पितुर्भीष्मस्य १७ । १८ । १९ । २० शास्त्रंजाज्ञां दुर्योधनकृतेन दुर्योधनकर्मणा २१ । २२ । २३ । २४

वनंगच्छेति तावतात्त्वयात्त्वदनुगामिनाद्रोणेनचत्यकोऽयंहिनपक्षोदुर्योधनःपांडवेभ्योभयंप्राप्स्यतीत्याशयः १५ । १६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इतिउ
 वनंगच्छमयासार्धंघृतराष्ट्रेणचैवह ॥ बद्धावानिकृतिप्रज्ञंघातैराष्ट्रसुदुर्मतिम् २५ शाधीदंराज्यमद्याशुपांडवैरभिरक्षितम् ॥ प्रसीदराजशार्दूलविनाशोदृश्यते
 महान् २६ पांडवानांकुरूणांचराज्ञाममिततेजसाम् ॥ विररामैवमुक्त्वातुविदुरोदीनमानसः ॥ प्रध्यायमानःसतदानिःश्वसंश्चपुनःपुनः २७ ततोऽथराज्ञःसु
 बलस्यपुत्रीधर्मार्थयुक्तंकुलनाशभीता ॥ दुर्योधनंपापमर्तिनृशंसंराज्ञांसमक्षंसुतमाहकोपात् २८ येषार्थिवाराजसभाप्रविष्टाब्रह्मर्षयोयेचसभासदोऽन्ये ॥ शृण्वं
 तुवक्ष्यामितवापराधंपापस्यसामात्यपरिच्छदस्य २९ राज्यंकुरूणामनुपूर्वभोज्यंक्रमागतोनःकुलधर्मेषुः ॥ त्वंपापबुद्धेऽतिनृशंसकर्मनराज्यंकुरूणामनया
 द्विहंसि ३० राज्येस्थितोघृतराष्ट्रोमनीषीतस्यानुजोविदुरोदीर्घदर्शी ॥ एतावातिक्रम्यकथंनृपत्वंदुर्योधनप्रार्थयसेऽद्यमोहात् ३१ राजाचक्षताचमहानुभावौ
 भीष्मेस्थितेपरवंतौभवेताम् ॥ अयंतुधर्मज्ञतयामहात्मानकामयेद्योन्वरोनदीजः ३२ राज्यंतुपांडोरिदमप्रष्टव्यंतस्याद्यपुत्राःप्रभवंतिनान्ये ॥ राज्यंतदेत
 त्रिखिलंपांडवानापैतामहंपुत्रपौत्रानुगामि ३३ यद्वैब्रूतेकुरुमुख्योमहात्मादेवव्रतःसत्यसंधोमनीषी ॥ सर्वतदस्माभिरहत्यकार्यंराज्यंस्वधर्मान्परिपालयाद्भिः ॥
 ३४ अनुज्ञयाचाथमहाव्रतस्यब्रूयानृपोऽयंविदुरस्तथैव ॥ कार्यंभवेत्तत्सुहृद्भिर्नियोज्यधर्मपुरस्कृत्यसुदीर्घकालम् ३५ न्यायागतंराज्यमिदंकुरूणांयुधिष्ठिरःशा
 स्तुवैधर्मपुत्रः ॥ प्रचोदितोघृतराष्ट्रेणराज्ञापुरस्कृतःशांतनवेनचैव ३६ ॥ इतिश्रीम० उ० भग० कृष्णवाक्येअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥
 ॥ वासुदेवउवाच ॥ एवमुक्तेतुगांधार्या घृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ दुर्योधनमुवाचेदंराजमध्येजनाधिप १ दुर्योधननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिपुत्रक ॥ तथातत्कुरुभद्रं
 तेयद्यस्तिपितृगौरवम् २ सोमःप्रजापतिःपूर्वंकुरूणांवंशवर्धनः ॥ सोमाद्रभूवषष्ठोऽयंययातिर्नहुषात्मजः ३ तस्यपुत्राबभूवुर्हिपंचराजर्षिसत्तमाः ॥ तेषांय
 दुर्महातेजाज्येष्ठःसमभवत्प्रभुः ४ पूरुर्यवीयांश्चततोयोऽस्माकंवंशवर्धनः ॥ शर्मिष्ठयासंप्रसूतोदुहित्रावृषपर्वणः ५ यदुश्चभरतश्रेष्ठदेवयान्याःसुतोऽभवत् ॥
 दौहित्रस्तातशुक्रस्यकाव्यस्यामिततेजसः ६ यादवानांकुलकरोबलवान्वीर्यसंमतः ॥ अवमेनेसतुक्षत्रंदर्पपूर्णःसुमंदधीः ७ नचातिष्ठत्पितुःशास्त्रेवलदर्पविमो
 हितः ॥ अवमेनेचपितरंभ्रातृंश्राप्यपराजितः ८ पृथिव्यांचतुरंतायांयदुरेवाभवद्वली ॥ वशेकृत्वासनृपतीत्यवसन्नागसाह्वये ९ तंपितापरमकुद्वोययातिर्नहु
 षात्मजः ॥ शशापपुत्रंगांधारेराज्याच्चापिव्यरोपयत् १० येचैनमन्ववर्तंतभ्रातरोबलदर्पिताः ॥ शशापतानभिकुद्वोययातिस्तनयानथ ११ यवीयांसंततः
 पूरुपुत्रंस्ववशवर्तिनम् ॥ राज्येनिवेशयामासविधेयंनृपसत्तमः १२ एवंज्येष्ठोऽप्यथोत्तिकोनराज्यमभिजायते ॥ यवीयांसोऽपिजायंतेराज्यंवृद्धोपसेवया १३
 तथैवसर्वधर्मज्ञःपितुर्ममपितामहः ॥ प्रतीपःपृथिवीपालस्त्रिपुलोकेषुविश्रुतः १४

द्योगपर्वणिनी०भा०अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ॥ एवमुक्तइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ अभिजायतेमाप्रोति जायंतेलभंते १३ । १४

१५ । १६ त्वग्दोषीकुष्ठी १७ । १८ । १९ । २० वृद्धःप्रतीपः २१ । २२ आत्मजदेवार्पि २३ । २४ । २५ । २६ राज्यंन्यक्कामातुलकुलं समाश्रित इति संबंधः २७ अकारयत् अकरोत् २८ । २९
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ॥ त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पाय शस्विनः १५ देवापिरभवच्छ्रेष्ठो बाह्लीकस्तदनंतरम् ॥ तृतीयः शांतनुस्तातृतिमा
 न्मेपितामहः १६ देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ॥ धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः १७ पौरजानपदानां च समतः साधुसत्कृतः ॥ सर्वेषां वा
 लवृद्धानां देवापि हृदयंगमः १८ वदान्यः सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ॥ वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च १९ बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शांतनोश्च महात्मनः ॥
 सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् २० अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिस्ततः ॥ संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः २१ कारयामास सर्वाणि मंगला
 र्थानि वैविध्याः ॥ तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह २२ सर्वे निवारयामासु देवापेरभिषेचनम् ॥ सतच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ॥ अश्रुकंठोऽभवद्वा
 जापर्यशो च तचात्मजम् २३ एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ॥ प्रियः प्रजानामपि सत्स्वग्दोषेण प्रदूषितः २४ हीनां गंधर्विणीपालं नामिनं दंतिदेवताः ॥
 इति कृत्वा नृपश्च प्रत्येषेन द्विजर्षभाः २५ ततः प्रव्यथितां गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ॥ निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापि संश्रितो वनम् ॥ बाह्लीको मातुलकुलं
 त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ॥ पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्परमर्धिमत् २७ बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शांतनुलो कविश्रुतः ॥ पितर्युपरते राजनृराजाराज्यमकारयत्
 २८ तथैवाहं मतिमतापरिचित्येह पांडुना ॥ ज्येष्ठः प्रभंशितो राज्याद्धीनां गदतिभारत २९ पांडुस्तुराज्यं संप्राप्तः कनीयानपि स नृपः ॥ विनाशे तस्य पुत्राणां
 मिदं राज्यमरिदम् ३० मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वहं तु मिच्छसि ३१ युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मान्यायागतं राज्यं
 मिदं च तस्य ॥ सकौरवस्यास्य कुलस्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ३२ सत्यसंधः स तथाऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बंधुजनस्य साधुः ॥ प्रियः प्रजानां सुहृदानुकुं
 पीजितो द्रियः साधुजनस्य भर्ता ३३ क्षमाति ति क्षादमार्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ॥ भूतानुकंपा ह्यनुशासनं च युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ३४ अराजपुत्र
 स्वमनार्यवृत्तोलुब्धः सदा बंधुपुपापबुद्धिः ॥ क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्तुं कथं शक्यसि दुर्वीर ३५ प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः स वाहनं त्वं सपरिच्छदं च ॥ ततोऽवशेषं
 तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४९ ॥
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्या घृतराष्ट्रेण नैव मंदोऽन्वबुध्यत १ अवधूयोत्थितो मंदः क्रोधसरत्कलोचनः ॥ अन्वद्रवंतं तं
 पश्चाद्वा जानस्त्यक्तजीविताः २

३० । ३१ । ३२ आसमंतात् अनुकंपी दयावान् ३३ । ३४ । ३५ । ३६ इति श्री उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४९ ॥ एवमुक्ते इति १ । २

पुण्योऽयेति पुण्यनक्षत्रं हि अश्विन्याः पूर्णमास्या उपरि अष्टम्या मवाति पूर्वमपि सप्तमादिव सादृर्ध्वमभावस्यामधिष्यतिसंभ्रामं योजयेत् स्यामित्युक्तत्वात् ३ । ४ । ५ । ६ । ७ साम्बंसाभ्रोभावः
 साभेतियावत् ८ पुनर्भेदश्च कर्णेन सहोपसंवादेन ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ पंचग्राममात्रस्वीकारेण कृत्स्नराज्यसमर्पणरूपं दानमपि प्रयुक्तम् १७ दंडपत्रोपायोनान्यइत्याह
 आज्ञापयच्च राजस्तान्पार्थिवान्नष्टचेतसः ॥ प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुण्योऽयेति पुनः पुनः ३ ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सह सेनिकाः ॥ भीष्मसेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः
 कालचोदिताः ४ अक्षौहिण्यो दशैकाचकौरवाणां समागताः ॥ तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालके तु व्यरोचत ५ यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशांपते ॥ उक्तं भी
 ष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ६ गांधार्या घृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ॥ एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ७ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन्सौ भ्रात्रमिच्छता ॥
 अभेदायास्य वंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ८ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा सामन गृह्यते ॥ कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ९ यदानाद्रियते वाक्यं सामपूर्वसुयोधनः ॥
 तदामया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः १० अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ॥ अमानुषाणिकर्माणि दर्शितानि मया विभो ११ निर्भर्त्सयित्वा राजस्तांस्तृणी
 कृत्य सुयोधनम् ॥ राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः १२ द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निदं कृत्वा तथा पुनः ॥ भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् १३ पुनः
 सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ॥ अभेदात् कुरुवंशस्य कार्ययोगात् तथैव च १४ तेशूरा घृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ॥ तिष्ठेयुः पांडवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः
 १५ प्रयच्छंतु च ते राज्यमनीशास्ते भवंतु च ॥ यथाऽऽहराजा गंगेया विदुरश्च हितं तव १६ सर्वं भवतु ते राज्यं पंचग्रामान्विसर्जय ॥ अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते
 राजसत्तम १७ एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मानैव भागं व्यमुंचत ॥ दंडं चतुर्थं पश्यामि ते पुपापेषु नान्यथा १८ निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं न राधिपाः ॥ एतत्ते कथितं रा
 जन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि १९ न ते राज्यं प्रयच्छंति विना युद्धेन पांडव ॥ विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थित मृत्यवः २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५० ॥ समाप्तं च भगवद्वाक्यं ॥ अथ सैन्यनिर्घाणपर्वः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जनार्दन वचः श्रुत्वा धर्म
 राजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह १ श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ॥ केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् २ तस्मात्सेनावि
 भागं मे कुरुध्वं न रसत्तमाः ॥ अक्षौहिण्यश्च सत्तैताः समेता विजयाय वै ३ तासां ये पतयः सप्त विख्यातास्तां निबोधत ॥ दुपदश्च विराटश्च दृष्ट्युग्रशिखंडिनौ ४
 सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ॥ एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ५ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ह्रीमंतो नीतिमतश्च सर्वे युद्धविशारदाः
 ६ इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ सप्तानामपि योनेता सेनानां प्रविभागवित् ७ यः सहेतुरणे भीष्मशराचिः पावकोपमम् ॥ तं तावत्सह देवात्र प्रवृत्तिकुरुनं
 दन ॥ स्वमतं पुरुषव्याघ्रकोनः सेनापतिः क्षमः ८ ॥ सह देव उवाच ॥ संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ॥ यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुंज्महे ९
 दंडमिति १८ । १९ । २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५० ॥ जनार्दनेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ संयुक्तः संबंधी ९

१० । ११ कुलेनवंशेन अभिजनेन स्वजनसमूहेन १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अंगिरसो द्रोणस्य १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०
 मत्स्यो विराटो बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तं श्वमहारथान् १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ॥ न कु
 लोऽनंतरं तस्मादिदं वचनमाददे ११ वयसाशास्त्रतो धैर्यात् कुलेनाभिजनेन च ॥ हीमान् बलान्वितः श्रीमान् सर्वशास्त्रविशारदः १२ वेदचास्त्रं भरद्वाजा दुर्धर्षः स
 त्यसंगरः ॥ योनित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् १३ श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ॥ पुत्रपौत्रैः परितुष्टः शतशाख इव वृक्षः १४ यस्तताप
 तपो धीरं सदारः पृथिवीपतिः ॥ रोषाद् द्रोणविनाशाय वीरः समिति शोभनः १५ पिते वास्मान् समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ॥ श्वशुरोऽप्युपदोऽस्माकं सेनाग्रं सप्रक
 र्षतु १६ स द्रोणभीष्मावायातौ सहैदिति मतिर्मम ॥ सहिदिव्यास्त्रविद्राजा सखा चांगिरसोऽनुपः १७ माद्री सुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनंदनः ॥ वासविर्वासस
 मः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः १८ योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ॥ दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः १९ धनुष्मान् कवचोऽस्त्रिंशत्परिधयः ॥ दंष्ट्राश्च शिखरं च
 दिव्यैर्हयवैर्युक्तमग्निकुंडात्समुत्थितः २० गर्जन्निव महामेघोरथघोषेण वीर्यवान् ॥ सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपराक्रमः २१ सिंहोरस्कः सिंहभुजः सिंहवक्षामहा
 बलः ॥ सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कंधो महायुतिः २२ सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ॥ सुजन्तुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः २३ अभेद्यः सर्वश
 स्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ॥ जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेंद्रियः २४ घृष्टयुष्महं मन्ये सहैद्रीष्मस्य सायकान् ॥ वज्राशनि समस्पर्शान् दीप्तास्यानुरगानिव
 २५ यमदूतसमान्वेगेनेपाते पावकोपमान् ॥ रामेणाजौ विषहितान् वज्रनिष्पेषदारुणान् २६ पुरुषं तं न पश्यामि यः सहैतमहाव्रतम् ॥ घृष्टयुष्महृते गजान्निमित्ते धी
 यते मतिः २७ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधो मतः सेनापतिर्मम ॥ अभेद्यकवचः श्रीमान् मातंग इव यूथपः २८ ॥ भीमसेन उवाच ॥ वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखंडोऽप्युपदा
 त्मजः ॥ वदंति सिद्धाराजेंद्रः ऋषयश्च समागताः २९ यस्य संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः ॥ रूपं द्रक्ष्यंति पुरुषारामस्यैव महात्मनः ३० न तं युद्धे प्रपश्यामि
 यो भिद्यात्तु शिखंडिनम् ॥ शस्त्रेण समरे राजन् सन्नद्धं स्यंदने स्थितम् ३१ द्वैरथे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान् महाव्रतम् ॥ शिखंडिनमुत्तेवीरं समे सेनापतिर्मतः ३२
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वस्य जगत्स्तात सारासारं बलाबलम् ॥ सर्वजानाति धर्मात्मा मतमेषां च केशवः ३३ यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ कृ
 तास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा हृद्दो वायु दिवायुवा ३४ एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ॥ अन्नप्राणाश्च राज्यं च भावाभावा सुखासुखे ३५ एष धाता विधाता च सिद्धि
 रन्नप्रतिष्ठिता ॥ यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ३६ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशासमभि वर्तते ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनः ३७ राज्ञे
 शेषे व्यतिक्रान्तिप्रयास्यामोरणाजिरम् ॥ अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमंगलाः ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ शस्त्राणामधिवासनं गंधाद्यैः पूजनं कौतुकं रक्षाबंधनं मंगलं स्वस्तिवाचनम् ३८

धनं जयमवेक्ष्येत्यनेनार्जुनाभिमतो घृष्टयुष्मन् सेनापतिरिति स्वाशयं प्रदर्शयत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ अस्माकं बलं कर्तुं धार्तराष्ट्रं बलं कर्तुं ४८ । ४९ यो गोपुद्राय
 सजीमवनः । द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि योगः इति विश्वः ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ शकटा अनां सि आपणो वणिग्वीथ्युपलब्धिं विक्रयद्रव्यं वेशो वेदयाजनाश्रयः पटपुद्गाणि ।

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्पुंडरीकाक्षो धनं जयमवेक्ष्य ह ३९ ममाप्येते महाराज भवद्विर्य उदाहृताः ॥ ने
 तारस्तव सेनायामताविकांतयोधिनः ४० सर्व एव समर्था हितवशं प्रबाधितुं ॥ इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ४१ किंपुनर्धातिराष्ट्राणां लुब्धानां पापचे
 तसाम् ॥ मयापि हि महाबाहो त्वात्प्रियार्थं महाहवे ४२ कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ॥ धर्मस्य गतमात्रं पण्यं न स्मवाच्याविवक्षतां ४३ कृतास्त्रं मन्यते
 बालात्मानमविचक्षणः ॥ धार्तराष्ट्रो बलस्थं च पश्यत्यात्मानमातुरः ४४ युज्यतां वाहिनीसाधुवधसाध्या हि मेमताः ॥ न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यंति स्थातुं दृष्ट्वा धनं
 जयं ४५ भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापियमोपमौ ॥ युयुधानद्वितीयं च घृष्टयुष्ममर्षणं ४६ अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराट्पुत्रं च ॥ अक्षौ हेमिपतीश्चान्वात्रे
 द्रान् भीमविक्रमान् ४७ सारवद्वलमस्माकं दुष्प्रघर्षं दुरासदं ॥ धार्तराष्ट्रं बलं संख्येहानिष्यति न संशयः ४८ घृष्टयुष्महं मन्ये सेनापतिमरिंदम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्राहृष्यन्नरोत्तमाः ४९ तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन् महान् ॥ योगइत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ५० हयवारणशब्दाश्च नो मेघोषाश्च
 सर्वतः ॥ शंखदुंदुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्वतोऽभवन् ५१ तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ॥ रथपातिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ५२ धावतामाह्वयानानां
 तनुत्राणि च वध्रताम् ॥ प्रयास्यतां पांडवानां सैन्यानां सभंततः ५३ गमेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ५४ सौ
 भद्रो द्रौपदेयाश्च घृष्टयुष्मश्च पार्षतः ॥ प्रभद्रकाश्च पंचाला भीमसेनमुखाययुः ५५ ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ॥ हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिश
 स्पृशत् ५६ प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ॥ तेषां मध्ये ययौराजा कुंतो पुत्रो युधिष्ठिरः ५७ शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ॥ कोशं यंत्रायुधं
 चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ५८ फल्गुयज्ञबलं किंचिच्च आपि कशदुर्बलम् ॥ तत्संगं हययौराजाये चापि परिचारकाः ५९ उपप्लव्यतु पांचाली द्रौपदी सत्यवादिनी ॥
 सहस्रीभिर्निवृत्ते दासी दाससमावृता ६० कृत्वामूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजंगमैः ॥ स्कंधावारेण महता प्रययुः पांडुनंदनाः ६१ ददतो गांहिरण्यं च ब्राह्मणैराभिसंवृ
 ताः ॥ स्तूयमानाययूराज नरैर्मणिविभूषितैः ६२ केकया घृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यपस्य चाभिभुः ॥ श्रेणिमान् वसुदानश्च शिखंडी चापराजितः ६३ हृष्टास्तुष्टाः कव
 चिनः सशस्त्राः समलंकृताः ॥ राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ६४ जघनार्धे विराटश्च याज्ञसेनिश्च सौमकिः ॥ सुधर्मा कुंतिभोजश्च घृष्टयुष्मस्य चात्मजाः ६५

यानयुग्यं यानेषु युग्यं युगमर्हतीति रथादि । शकटमुपस्करादिभारवहं युग्यं । इदं तु केवलं प्रयाणाहं युग्यं । युग्यं च पत्रेति निपातनात् । कोशं वनचयं यंत्रायुधं गोलकमज्ञेयं नाल इत्युच्यते लोके चिकित्स
 काः शस्त्रवेद्याः ५८ । ५९ । ६० मूलप्रतीकारं धनदाररक्षां गुल्मैः स्थावरैः प्राकाररूपैः जंगमैः परितः स्थाने स्थाने गुरसंघैः स्कंधावारेण सैन्येन ६१ गांधीमं धेनुं वा ६२ । ६३ जघनार्धे पश्चिमाधे ६४

६६ । ६७ । ६८ । ६९ । महर्ष्यन्तरोमांचितानि ७० । ७१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ततश्च १ । मधुरेमनोहरे १ । २
 रथायुतानिचत्वारिहयाःपंचगुणास्तथा॥पत्तिसैन्धवंदशगुणं गजानामयुतानिषट् ६६ अनाधृष्टिश्चेकितानोघृष्टकेतुश्चसात्यकिः ॥ परिवार्यययुःसर्वेवासुदेवधनंजयौ
 ६७ आसाद्यतुकुरुक्षेत्रंयूढानीकाःप्रहारिणः ॥ पांडवाःसमदृश्यंतनर्दंतोवृषभाइव ६८ तेऽग्राह्यकुरुक्षेत्रंशंखानदध्मुररिदमाः ॥ तथैवदध्मतुःशंखवासुदेवधनं
 जयौ ६९ पांचजन्यस्यनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्यसर्वसैन्यानि समहृष्यंतसर्वशः ७० शंखदुंदुभिसंहृष्टःसिंहनादस्तरस्विनाम् ॥ पृथिवीचांतरि
 क्षंचसागरांश्चान्वनादयत् ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्धुनिर्याणपर्वणिकुरुक्षेत्रप्रवेशेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ध ॥
 वैशंपायनउवाच ॥ ततोदेशेसमेस्त्रिग्वेप्रभूतयवसंधने ॥ निवेशयामासतदासेनाराजायुधिष्ठिरः १ परिहृत्यश्मशानानिदेवतायतनानिच ॥ आश्रमांश्चम
 हर्षाणांतीर्थान्यायतनानिच २ मधुरानूपरेदेशेऽशुचौपुण्येमहामतिः ॥ निवेशंकारयामासकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ३ ततश्चपुनरुत्थायसुखीविश्रांतवाहनः ॥ प्र
 ययौपृथिवीपालैर्वृतःशतसहस्रशः ४ विद्राव्यशतशोगुल्मान्धार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ॥ पर्यक्रामत्समंताच्चपार्थेनसहकेशवः ५ शिविरंमापयामासघृष्टयुग्मश्चपार्थ
 तः ॥ सात्यकिश्चरथोदारोयुयुधानश्चवीर्यवान् ६ आसाद्यसरितं पुण्यांकुरुक्षेत्रेहिरण्वतीम् ॥ सूपतीर्थांशुचिजलांशर्करापंकवर्जिताम् ७ खानयामासपरिखांके
 शवस्तत्रभारत ॥ गुम्यर्थमपिचादिश्यबलंतत्रन्यवेशयत् ८ विधिर्यःशिविरस्यासीत्पांडवानांमहात्मनाम् ॥ तद्विधानिनरेन्द्राणांकारयामासकेशवः ९ प्रभूत
 तरकाष्ठानिदुराधर्षतराणिच ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानानिशतशोऽथसहस्रशः १० शिविराणिमहार्हाणिराज्ञांतत्रपृथक्पृथक् ॥ विमानानीवराजेंद्रनिविष्टानिम
 हीतले ११ तत्रासन्नशिल्पिनःप्राज्ञाःशतशोदत्तवेतनाः ॥ सर्वोपकरणैर्युक्तावैद्याःशास्त्रविशारदाः १२ ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणांतथैवमधुसर्पिषोः ॥ ससर्जरसर्पांमू
 नाराजयःपर्वतोपमाः १३ बहूदकंसुयवसंतुषांगारसमन्वितम् ॥ शिविरोशिविरेराजासंचकारयुधिष्ठिरः १४ महायंत्राणिनाराचास्तोमराणिपरश्वधाः ॥ धनूंषि
 क्वचादीनिऋष्टयस्तूणसंयुताः १५ गजाःकंटकसन्नाहलोहवर्मोत्तरच्छदाः ॥ दृश्यंतेतत्रगिर्याभाःसहस्रशतयोधिनः १६ निविष्टान्पांडवांस्तत्रज्ञात्वामित्रा
 णिभारत ॥ अभिससुर्यथादेशंसबलाःसहवाहनाः १७ चरितब्रह्मचर्यास्तेसोमपाभूरिदक्षिणाः ॥ जयायपांडुपुत्राणांसमाजग्मुर्महीक्षितः १८ ॥ ॥ इतिश्री
 महाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्धुनिर्याणपर्वणिशिविरादिनिर्माणेद्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥

गुल्मानसैनिकसंघान् ९ । ६ सूपतीर्थांशोभनोपकंठां ७ । ८ तद्विधानिशिविराणि ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ कंटकसन्नाहाः वेपांस्पर्शमात्रादपिगजांतराणांकंटवेधोभवतितादृशाः
 सन्नाहाःक्वचानि कंटकैःक्वचैःसन्नहनयेषामितिप्राञ्चः १६ अभिससुरभ्याजग्मुः १७ । १८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ध ॥

युधिष्ठिरमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ आसन्नजलाःकोष्ठाःकक्ष्यायेषुतानितथा अच्छेद्यःशत्रुभिरनिर्वार्यआहारआहारणंस्तूनांमार्गाश्चयेषु
 जनमेजयउवाच ॥ युधिष्ठिरंसहानीकमुपायांतंयुयुत्सया ॥ सन्निविष्टंकुरुक्षेत्रेवासुदेवेनपालितम् १ विराट्दुपदाभ्यांचसपुत्राभ्यांसमन्वितम् ॥ केकयैर्दृष्टि
 मिश्चैवपार्थिवैःशतशोवृतम् २ महेंद्रमिवचादित्यैरभिगुप्तमहारथैः ॥ श्रुत्वादुर्योधनोराजाकिंकार्यंप्रत्यपद्यत् ३ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणमहामते ॥ संभ्र
 मेतुमुलेतस्मिन्यदासीत्कुरुजांगले ४ व्यथयेयुरिमेदेवान्सैद्रानपिसमागमे ॥ पांडवावासुदेवश्चविराट्दुपदौतथा ५ घृष्टयुग्मश्चपांचाल्यःशिखंडोचमहारथः ॥
 युधामन्युश्चविक्रांतोदेवैरपिदुरासदः ६ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणतपोधन ॥ कुरूणांपांडवानांचयद्यदासीद्विचेष्टितम् ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रति
 यातेतुदाशाहैराजादुर्योधनस्तदा ॥ कर्णदुःशासनंचैवशकुनिंचाघ्नवीर्ददम् ८ अकृतेनैवकार्येणमतःपार्थानधोक्षजः ॥ स एनान्मन्युनाऽऽविष्टोऽधुर्वंध्यत्यसंशयं
 ९ इष्टोहिवासुदेवस्यपांडवैर्ममविग्रहः ॥ भीमसेनार्जुनौचैवदाशार्हस्यमतेस्थितौ १० अजातशत्रुत्यर्थंभीमसेनवशानुगः ॥ निरुतश्चमयापूर्वसहस्रैःसहोदरैः
 ११ विराट्दुपदौचैवकृतवैरौमयासह ॥ तौचसेनाप्रणेतारौवासुदेववशानुगौ १२ भविताविग्रहःसोऽयंतुमुलोलोमहर्षणः ॥ तस्मात्सांग्रामिकंसर्वकारयध्वमतं
 द्रिताः १३ शिविराणिकुरुक्षेत्रेक्रियंतांवसुधाधिपाः ॥ स्वपर्याप्तावकाशानिदुरादेयानिशत्रुभिः १४ आसन्नजलकोष्ठानिशतशोऽथसहस्रशः ॥ अच्छेद्याहा
 रमार्गाणिबंधोच्छ्रयचितानिच १५ विविधायुधपूर्णानिपताकाध्वजवंतिच ॥ समाश्वतेषांपंधानःक्रियंतांनगराद्वाहिः १६ प्रयाणंघुष्यतामद्यश्चोभूतइतिमा
 चिरम् ॥ तेतथेतिप्रतिज्ञायश्चोभूतेचक्रिरेतथा १७ हृष्टरूपामहात्मानोनिवासायमहीक्षिताम् ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेत्च्छ्रुत्वा राजशासनम् १८ आसनेभ्यो
 महाहैभ्यउदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ बाहून्परिघसंकाशान्संसृशंतःशनैःशनैः १९ कांचनांगददीप्ताश्चंदनागुरुभूषितान् ॥ उष्णीषाणिनियच्छंतःपुंडरीकनिभैः
 करैः ॥ अंतरीयोत्तरीयाणिभूषणानिचसर्वशः २० तेरथानुरथिनःश्रेष्ठाहयाश्चहयकोविदाः ॥ सज्जयंतिस्मनागांश्चनागशिक्षास्वनुष्ठिताः २१ अथवर्माणिचि
 त्राणिकांचनानिबहूनेच ॥ विविधानिचशस्त्राणिचक्रुःसर्वाणिसर्वशः २२ पदातयश्चपुरुषाःशस्त्राणिविविधानिच ॥ उपाजन्तुःशरीरेषुहेमचित्राण्यनेकशः ॥
 २३ तदुत्सवइवोदग्रंसंप्रहृष्टनरावृतम् ॥ नगरंधार्तराष्ट्रस्यभारतासीत्समाकुलम् २४ जनौघसलिलावर्तोरथनागाश्वमीनवान् ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःकोशसं
 चयरत्नवान् २५ चित्राभरणवर्मोर्मिःशस्त्रनिर्मलफेनवान् ॥ प्रासादमालाद्रिवृतोरथ्यापणमहाहृदः २६ योषचंद्रोदयोद्भूतःकुरुराजमहार्णवः ॥ व्यदृश्यतत
 दाराजंश्चंद्रोदयइवोदधिः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्धुनिर्याणपर्वणिदुर्योधनसैन्यसज्जकरणेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥
 तानिअच्छेद्याहारमार्गाणि १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अंतरीयंपरिवानीपं उत्तरीयंप्रावरणवस्त्रं २० । २१ । २२ उपाजन्तुःपरिधानंकृतवंतः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इतिउद्योग
 पर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ध ॥

वासुदेवेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२। युक्तसंस्थक् १३ नकल्याणं अकल्याणं पापं अकल्याणं च त्वदीयेष्वविद्यमानं सर्वतस्मिन् दुर्योधने प्रतिष्ठितं १४ परित्यागेन राजस्योपेक्षया १५।१६ योगं युद्धोद्योगम् १७।१८।१९ यदर्थं यन्निवृत्त्यर्थं अनर्थः कुलक्षयः प्रयत्नतो बलात् २० तस्मिन्निति तस्मिन्नर्थे निमित्ते सति यत्नस्तत्परिहारार्थ उपायः सद्यः

वैशंपायन उवाच ॥ वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ॥ पुनः प्रपच्छवाण्येकं कथं मंदोऽब्रवीदिदम् १ अस्मिन्नभ्यागते काले किंच नः क्षममच्युत ॥ कथं च वर्तमाना वै स्वधर्माश्च ये महि २ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञोऽसिममसंभ्रातृकस्य च ३ विदुरस्यापि तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः कुंत्याश्च विपुलप्रज्ञप्रज्ञाकास्त्वेन ते श्रुता ४ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ॥ क्षमं यन्मोहावाहोत ब्रवीह्यविचारयन् ५ श्रुत्वेतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ॥ मेघदुंदुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत् ६ ॥ कृष्ण उवाच ॥ उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ न तु तन्निष्ठति प्रज्ञे कौरव्ये प्रतिष्ठति ७ न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ॥ मम वाभाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते ८ नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः ॥ जितं समन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ९ बंधमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ॥ न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा पापनिश्चयः १० न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राह तुर्वचः ॥ सर्वं तमनुवर्तते ऋते विदुरमच्युत ११ शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ॥ त्वय्युक्तान्यभाषंतं मूढा मूढमवर्णम् १२ किंच तेन मयोक्तेनान्यभाषत कौरवः ॥ संश्लेषेण दुरात्माऽसौ न युक्तं त्वयि वर्तते १३ पार्थिवे पुनः सर्वेषु यद्मेतव सैनिकाः ॥ यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वतस्मिन् प्रतिष्ठितम् १४ न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हि चित् ॥ कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनंतरम् १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ॥ अब्रुवंतो मुखं राज्ञः समुदक्षं तं भारत १६ युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम् ॥ योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह १७ ततः किल किलाभूतमनीकं पांडवस्य ह ॥ आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यंत सैनिकाः १८ अवधानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ निःश्वसन् भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् १९ यदर्थं न वासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्नया १ सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः २० तस्मिन् यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ॥ अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृतः कलिर्महान् २१ कथं ह्यवध्येः संग्रामः कार्यः सहभाविष्यति ॥ कथं ह्यवागुरुनष्टद्वान्विजयो नो भविष्यति २२ तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य व्यवसाची परंतपः ॥ यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः २३ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुंत्याश्च विदुरस्य च ॥ वचनं तत्त्वयाराज निखिलेनावधारितम् २४ न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकीमतिः ॥ नापि युक्तं च कौंतेय निवर्तितुमयुध्यतः २५ तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि व्यवसाचिवचस्तदा ॥ स्मयमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन् २६

शत्रुवधरूपो भीमस्य द्यूतकाले संमतः स नोऽस्माकं अस्माभिः क्षमां कुर्वद्भिः प्रयत्नतो बलाद्धीनो व्यर्थः कृतः अकृते तु अकृतेऽपि प्रयत्ने युद्धार्थमुद्योगे तथापि अस्मान् कलिरुपावृत आगतः २१।२२। २३।२४ तौ कुंती विदुरौ अधर्ममिति च्छेदः अयुध्यतस्तव निवर्तितुमपि न युक्तं २५।२६

२७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे चतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्युष्टायां व्यतीतायाम् १ सारंपुरीगाभि मध्यमं मध्यमं फल्गुपाश्वात्यम् २ सानुकर्षा इत्यादीनि नानामणिविभूषिता इत्यंतानि चित्रानीकानां विशेषणानि अनुकर्षः युद्धविमर्देयस्य कस्यचिन्नवायवस्य नष्टस्य प्रतिसमाधानार्थं यत्र स्यादोदात्तबद्धचतेतत् । 'अनुकर्षायाधः स्थवारुणि' इति मेदिनी । तूणीरोरथवाह्यो बाणकोशः महान् निपंग इति यावत् । वरुणोरथयुगसिंघ्यां प्राद्विचर्ममयी । तोमराः हस्तक्षेप्याः सशरुपादंढाः । उपासंगाः हयगजवाह्यास्तूणाः । निपंगः पतिवाह्यः सपर्व । शक्तिर्लोहदंडः । ऋष्टिर्गुह्यतरः काष्ठदंडः ३ शरासनतोमराः धनुःप्रक्षेप्यास्तोमराः स्थूलबाणाः । पाशाः समीपागतस्य गले प्रक्षेपार्थं । परिच्छदा आस्तरणादीनि । परिस्तरा इति पाठे आस्तरणमेव ४ कचग्रहविक्षेपः कचेषु गृहीत्वा येन शत्रुर्विक्षिप्यते तादृशः कलविक्रमहतुल्यश्चक्रणद्रव्याजिताग्रावद्विशेषः । करग्रहेति पाठे अंकुशविशेषः । तैलादयः प्रतप्ताः शत्रूणामुपरिक्षिप्यन्ते । साशीविषघटाः ससर्पाः कुंभाः । सर्जरसोरालद्रव्यमयुद्धीपकम् ५ सघटफलकाः निशस्त्राग्राण्येषां तेषघटफलकाः घंटासहितं च मेत्यन्ये । अयांसिखड्गपट्टिशचक्रुरिकादीनि शुद्धजलं

ततस्तेष्टतसंकल्पायुद्धाय सहसैनिकाः ॥ पांडवेयामहाराजतारान्निसुखमावसन् २७ ॥ इति श्रीमहामारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे चतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ व्युष्टायां वैरजन्यां हिराजादुर्योधनस्ततः ॥ व्यभजतान्यनीकानि दशचैकं च भारत १ नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गुच ॥ सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश नराधिपः २ सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ॥ सोपासंगाः शशक्तीकाः सनिपंगाः सहर्षयः ३ सध्वजाः सपाताकाश्च सशरासनतोमराः ॥ रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिच्छदाः ४ सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ॥ साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ५ सघटफलकाः सर्वे सायोगुडजलोपलाः ॥ सशालभिदिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्राः ६ सकांडदंडकाः सर्वे ससीरविषतोमराः ॥ सशूर्पपिठकाः सर्वे सदात्रांकुशतोमराः ७ सकीलकवचाः सर्वे वाशीवृक्षादनान्विताः ॥ व्याघ्रचर्मपरीवाराद्वीपिचर्मवृताश्च ते ८ सहर्षयः सशृंगाश्च सप्रासविविधायुधाः ॥ सकुठाराः सकुह्वालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ९ रुक्मजालप्रतिच्छन्नानानामणिविभूषिताः ॥ चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः १०

तप्तं उपलायं ब्रक्षेप्यागोलाः । शालतेकस्य ते शब्दं करोतीति शालः सचासीभिदिपालो गोफलकः । सशूलेति गोडपाठः । मधूच्छिष्टं मयनं तद्विप्रद्वीकृत्य गुडजलवत्प्रक्षेप्यं । मुद्राः मुशलतुल्योदंडः ६ कांडं बाणफलकं तदुक्तोदंडः कांडदंडः कंटकदंड इति यावत् दंडकंटक इति पाठे सपर्वार्थः । सीरं लोमलं । विषं प्रसिद्धं तेन युक्तास्तोमरा विषतोमराः । शूर्पाणि तप्तगुडादिप्रक्षेपार्थानि । पिठकास्तदाश्रयामंजूषाः अस्त्ररोधनार्थाः । दात्रं परशुमृति । अंकुशतोमराः बदरीकंटकतुल्यलोहकंटकोपेतास्तोमराः । येषामंतःप्रविष्टानां बहिर्निःसरणे अत्राप्यपि बहिर्निःसरंति ७ कीलकवचवान् हि परेण मुष्टियुद्धे जेतुमशक्यः । सकीलकचवा इति पाठे सघटं करपत्रं येन तस्मात्काष्ठपाटयति । वाशीकाष्ठप्रच्छन्नं शस्त्रं । वास्येति वासीति वापाठेऽपि सपर्वार्थः । वृक्षावनाः लोहकंटककीलादीन् उपकरणानि व्याघ्रचर्मणा द्वीपीचित्राणां प्रस्तवर्माणचपरिवृतारथाश्च ८ ऋष्टिः द्रविडेषु प्रसिद्धं हस्तक्षेप्यं वक्रं काष्ठफलकं शृंगसाहचर्यात् शृंगं दावातेन नष्टस्य रक्तस्य मोक्षणार्थं विमुञ्चोत्सर्जनस्थानं वा । प्रासाः भक्षाः । तैलक्षौमानि तैलाकवचविशेषा येषां मस्ममहारस्थले दीयते । सर्पिश्च पुरातनं तदर्थमेव ९ चित्राश्चेतानीकाश्च चित्रानीकाः चित्राणि सैन्यानि । 'अनीकोऽस्त्रीरणे सैन्ये' इति मेदिनी १०

म.भा.टी.
॥१२४॥

१६ । १७ । १८ विवृतोविस्पष्टोभूत्वेत्यर्थः १९ । २० नमेमयाउत्सादनीयाःनाशयितुंशक्याः सदाप्रत्यहं २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८

उद्यो. ५
अ०
॥१५७॥

॥ भीष्मउवाच ॥ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ यथैवहिमवंतोमेतथैवममपांडवाः १६ अपिचैवमयाश्रेयोवाच्यंतेषानराधिप ॥ संयोद्धव्यंतवार्थायय
थामेसमयःकृतः १७ नतुपश्यामियोद्धारमात्मनःसदृशंभुवि ॥ ऋतेतस्मान्नरव्याघ्रात्कुंतीपुत्राद्धनंजयात् १८ सहिवेदमहाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राप्यनेकशः ॥
नतुमांविवृतोयुद्धेजातुयुध्येतपांडवः १९ अहंचैवक्षणेनैवनिर्मनुष्यमिदंजगत् ॥ कुर्यांश्चबलेनैवससुरासुरराक्षसम् २० नत्वेवोत्सादनीयामेपांडोःपुत्राजना
धिप ॥ तस्माद्योधानहनिष्यामिप्रयोगेणायुतंसदा २१ एवमेपांकरिष्यामिनिधनंकुरुनंदन ॥ नचेत्तेमांहनिष्यंतिपूर्वमेवसमागमे २२ सेनापतिस्त्वहंराजन्
समयेनापरेणते ॥ भविष्यामियथाकामंतन्मेश्रोतुमिहार्हसि २३ कर्णोवायुध्यतांपूर्वमहंवापृथिवीपते ॥ स्पर्धतेहिसदाऽत्यर्थंमृतपुत्रोमयारणे २४ ॥ कर्णउवाच ॥
नाहंजीवतिगागियेराजनयोत्स्येकथंचन ॥ हतेभीष्मेतुयोत्स्यामिसहगांडीवधन्वना २५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसेनापतिचक्रेविधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ दृत
राष्ट्रात्मजोभीष्मसोऽभिषिक्तोव्यरोचत २६ ततोभेरीश्वशंखांश्चशतशोऽथसहस्रशः ॥ वादयामासुरव्यग्रावादकाराजशासनात् २७ सिंहनादाश्चविधिधावाह
नानांचनिःस्वनाः ॥ प्रादुरासन्ननभ्रेचवर्षरुधिरकर्दमम् २८ निर्घाताःपृथिवीकंपागजहं हितनिःस्वनाः ॥ आसंश्चसर्वयोधानांपातयंतोमनांस्युत २९ वाच
श्चाप्यशरीरिण्योदिवश्चोल्काःप्रपेदिरे ॥ शिवाश्चभयवेदिन्योनेदुर्दीप्ततराभृशम् ३० सेनापत्येयदाराजागंगेयमभिषिक्तवान् ॥ तदैतान्युग्ररूपाणिबभूवुश
तशोचुप ३१ ततःसेनापतिं कृत्वाभीष्मपरबलार्दनम् ॥ वाचयित्वाद्विजश्रेष्ठान्गोभिर्निष्कैश्चभूरिशः ३२ वर्धमानोजयाशीर्भिर्निर्ययौसैनिकैर्दृतः ॥ आपगेयंपु
रस्कृत्यभ्रातृभिःसहितस्तदा ३३ स्कंधावारेणमहताकुरुशेत्रंजगामह ३४ परिक्रम्यकुरुक्षेत्रंकर्णेनसहकौरवः ॥ शिविरंमापयामाससमेदेशेजनाधिप ३५
मधुरानूपरेदेशेप्रभूतयवसंधने ॥ यथैवहास्तिनपुरंतद्वच्छिविरमावभौ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिभीष्मसैनापत्येषद्वपंचाशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ आपगेयंमहात्मानंभीष्मंशस्त्रभृतांवरम् ॥ पितामहंभारतानांध्वजंसर्वमहीक्षिताम्
१ बृहस्पतिसमंबुद्ध्याक्षमयापृथिवीसमम् ॥ समुद्रमिवगांभीर्येहिमवंतमिवस्थिरम् २ प्रजापतिमिवौदार्येतेजसाभास्करोपमम् ॥ महेंद्रमिवशत्रूणांध्वंसनंशरवृ
ष्टिभिः ३ रणयज्ञेप्रविततेसुभीमेलोमहर्षणे ॥ दीक्षितांचिररात्रायश्रुत्वातत्रयुधिष्ठिरः ४

पातयंतःभूर्च्छित्तानि कुर्वतः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति उद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥
आपगेयमिति १ । २ । ३ । ४

॥१२४॥

१ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ इद्धात्मदीप्तात् १४ । १५ महात्ययंअत्यंतंअयकरं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ रौहिणेयोबलरामः

किमब्रवीन्महाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ भीमसेनार्जुनौवापिकृष्णोवाप्रत्यभाषतं ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ आपद्धर्मार्थकुशलोमहाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ सर्वान्भ्रा
तृन्समानीयवासुदेवंचशाश्वतम् ६ उवाचवदतांश्रेष्ठःसांत्वपूर्वमिदंवचः ॥ पर्याक्रामतसैन्यानियतास्तिष्ठतदांशिताः ७ पितामहेनवोयुद्धंपूर्वमेवभविष्यति ॥
तस्मात्सप्तसुसेनासुप्रणेतन्ममपश्यत ८ ॥ कृष्णउवाच ॥ यथाऽहंतिभवान्वक्तुमस्मिन्कालेद्युपस्थिते ॥ तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तंतेभरतर्षभ ९ रोचतेमेमहाबाहो
क्रियतांयदनंतरम् ॥ नायकास्तवसेनायांक्रियंतामिहसप्तवै १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदुपदामनाय्यविराटंशिनिपुंगवम् ॥ धृष्टद्युम्नंचपांचाल्यंधृष्टके
तुंचपार्थिव ११ शिखंडिनंचपांचाल्यंसहदेवंचमागधम् ॥ एतान्सप्तमहाभागान्वीरान्युद्धामिकांक्षिणः १२ सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्यर्षिचयुधिष्ठिरः ॥ सर्वसे
नापतिंचात्रधृष्टद्युम्नंचकारह १३ द्रोणांतहेतोरुत्पन्नोयइद्धाज्जातवेदसः ॥ सर्वेषामेवतेषांतुसमस्तानांमहात्मनाम् १४ सेनापतिपतिंचक्रेगुडाकेशंधनंजयम् ॥
अर्जुनस्यापिनेताचसंयंताचैववाजिनाम् १५ संकर्षणानुजःश्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ तदृष्टोपस्थितंयुद्धंसमासन्नमहात्ययम् १६ प्राविशद्भवन्नराजन्पांड
वानांहलायुधः ॥ सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसांबोद्धवादिभिः १७ रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ वृष्णिमुखैरधिगतैर्व्याघ्रैरिवबलोत्कटैः १८ अभिगु
प्तोमहाबाहुर्मरुद्भिरिववासवः ॥ नीलकौशेयवसनःकैलासशिखरोपमः १९ सिंहखेलगतिःश्रीमान्मदरक्तांतलोचनः ॥ तंद्दृष्ट्वाधर्मराजश्चकेशवश्चमहाद्युतिः २०
उदतिष्ठततःपार्थोभीमकर्मावृकोदरः ॥ गांडीवधन्वायेचान्येराजानस्तत्रकेचन २१ पूजयांचक्रिरेतेवैसमायांतहलायुधम् ॥ ततस्तंपांडवोराजाकरेपस्पर्श
पाणिना २२ वासुदेवपुरोगास्तंसर्वेएवाभ्यवादयन् ॥ विद्युद्वृष्टदौवृद्धावभिवाचहलायुधः २३ युधिष्ठिरेणसहितउपाविशदरिंदमः ॥ ततस्तेषूपविष्टेषुपार्थि
वेषुसमंततः ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्यरौहिणेयोऽभ्यभाषत २४ भविताऽयंमहारौद्रोदारुणःपुरुषक्षयः ॥ दिष्टमेतद्भुवंमन्येनशवयमतिवर्तितुम् २५ तस्माद्युद्धा
त्समुत्तीर्णानपिवःससुहृज्जनान् ॥ अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टाःस्मीतिमतिर्मम २६ समेतंपार्थिवंक्षत्रकालपक्रमसंशयम् ॥ विमर्दश्चमहान्भावीमांसशोणितकर्दमः ॥
२७ उक्तोमयावासुदेवःपुनःपुनरुपहरे ॥ संबधिषुसमावृत्तिवर्तस्वमधुसूदन २८ पांडवाहियथाऽस्माकं तथादुर्योधनोचुपः ॥ तस्यापिक्रियतांसाहंसपर्येति
पुनःपुनः २९ तच्चमेनाकरोद्वाक्यंत्वदर्थेमधुसूदनः ॥ निर्विष्टःसर्वभावेनधनंजयमेवक्ष्वह ३० ध्रुवोजयःपांडवानामितिमेनिश्चितामतिः ॥ तथाह्यभिनिवेशो
ऽयंवासुदेस्यभारत ३१ नचाहमुत्सहेकृष्णमृतेलोकमुदीक्षितुम् ॥ ततोऽहमनुवर्तामिकेशवस्यचिकीर्षितम् ३२

२४ । २५ । २६ । २७ उपहरेपकंति २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

५ । ६ । ७ । ८ एनसादोषेण देवान् कालं वागंतुं उपायं नार्हति । दृष्टेः संभवस्य दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाद् दृष्टापराधाभावे देवस्य कालस्य वा उपायं नार्हति । न स कालं न वा देवं च भूमेतदिहार्हतीति पाठेऽप्ययमेवार्थः ९ । १०

निकारातिस्काराः । ११ । वैशसंवरं समरेनिमिते १२ । १३ । १४ । १५ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेउपपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ हिरण्यव्यामिति
 १ गुल्मान्सेनान् २ आरक्षस्यरक्षणीयस्यद्रव्यादेःविधिर्रक्षाविधानं । 'आरक्षरक्षणीयेस्यात्'इतिविश्वः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ कथ्यनावाक्यंआत्मप्रशंनं ८ । ९ संप्रतिज्ञा
 निकारामनुजश्रेष्ठपांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ अनुभूताःसहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ११ हयानांचगजानांचराज्ञांचामिततेजसाम् ॥ वैशसंसमरेवृत्तंयत्तन्मेशृणुसर्व
 शः १२ स्थिरोभूत्वामहाप्राज्ञसर्वलोकक्षयोदयम् ॥ यथाभूतंमहायुद्धेभूत्वाचैकमनाभव १३ नह्येवकर्तापुरुषःकर्मणोःशुभपापयोः ॥ अस्वतंत्रोहिपुरुषःका
 र्यतेदारुयंत्रवत् १४ केचिदीश्वरनिर्दिष्टाःकेचिदेवयदृच्छया ॥ पूर्वकर्मभिरप्यन्येत्रैधमेतत्प्रदृश्यते ॥ तस्मादनर्थमापन्नःस्थिरोभूत्वानिशामय १५ ॥ इति
 श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिसंजयवाक्येऊनषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्तंचसैन्यनिर्याणपर्व ॥ अथउलूकदूता
 गमनपर्व ॥ संजयउवाच ॥ हिरण्यव्यानिविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ न्यविशंतमहाराजकौरवेयायथाविधि १ तत्रदुर्योधनोराजानिवेश्यबलमोजसा ॥ संमान
 यित्वानृपतीत्यस्यगुल्मांस्तथैवच २ आरक्षस्यविधिं कृत्वायोधानांतत्रभारत ॥ कर्णदुःशासनंचैवशकुनिंचापिसौबलम् ३ आनाय्यनृपतिस्तत्रमंत्रयामासभा
 रत ॥ तत्रदुर्योधनोराजाकर्णेनसहभारत ४ संभाषित्वाचकर्णेनभ्रात्रादुःशासनेनच ॥ सौबलेनचराजेंद्रमंत्रयित्वानरर्षभ ५ आहूयोपहरेराजुलूकमिदमब्रवी
 त् ॥ उलूकगच्छकैतव्यपांडवान्सहसोमकान् ६ गत्वाममवचोब्रूहिवासुदेवस्यशृण्वतः ॥ इदंतत्समनुप्राप्तंवर्षपूर्वाभिचिंतितम् ७ पांडवानांकुरूणांचयुद्धंलो
 कभयंकरम् ॥ यदेतत्कथ्यनावाक्यंसंजयोमहदब्रवीत् ८ वासुदेवसहायस्यगर्जतःसानुजस्यते ॥ मध्येकुरूणांकौतेयतस्यकालोऽयमागतः ९ यथावःसंप्रतिज्ञातं
 तत्सर्वंक्रियतामिति ॥ ज्येष्ठंतथैवकौतेयंब्रूयास्त्वंवचनान्मम १० भ्रातृभिसहितःसर्वैःसोमकैश्चसकेकयैः ॥ कथंवाधार्मिकोभूत्वात्वमधर्मेमनःकथाः ११ यदृच्छ
 सिजगत्सर्वंनश्यमानंनृशंसवत् ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदातात्वमितिमेमातिः १२ श्रूयतेहिपुरागीतःश्लोकोऽयंभरतर्षभ ॥ प्रहादेनाथमद्रंतेहतेराज्येतुदैवतैः १३
 यस्यधर्मध्वजो नित्यंसुराध्वजइवोच्छ्रितः ॥ प्रच्छन्नानिचपापानिबैडालं नामतद्गतम् १४ अत्रतेवर्तयिष्यामिआख्यानमिदमुत्तमम् ॥ कथितंनारदेनेहपितुर्भ
 मनराधिप १५ मार्जारःकिलदुष्टात्मानिश्रेष्ठःसर्वकर्मसु ॥ ऊर्ध्वबाहुःस्थितोराजन्गंगातीरेकदाचन १६ सवैकत्वामनःशुद्धिप्रत्ययार्थंशरीरिणाम् ॥ करोमि
 धर्ममित्याहसर्वानिवशरीरिणः १७ तस्यकालेनमहताविश्रंभंजमुरंजजाः ॥ समेत्यचप्रशंसंतिमार्जारंतंविशंपते १८ पूज्यमानस्तुतैःसर्वैःपक्षिभिःपक्षिभोजनः ॥
 आत्मकार्यकृतंमेनेचर्यायाश्चकृतंफलम् १९ अथदीर्घस्यकालस्यतंदेशंमूषिकाययुः ॥ ददृशुस्तंचतेतत्रधार्मिकंव्रतचारिणम् २०
 तदुःशासनरुधिरपानादि २० भ्रातृभिसहितःकथमधर्मेमनःकथाइतिसंबंधः २१ दातादास्यसिपारिवाज्यंकरीष्यसीत्यर्थः २२ । २३ मोसुरादितिदेवान्प्रहादासंबोधयति यस्यव्रतस्य
 धर्मध्वजो धर्मचिह्नं धर्मपवित्रपाणित्वादि उच्छ्रितःसर्वलोकविदितः २४ । २५ । २६ मनःशुद्धिर्हि सातो निष्ठति २७ विश्रंभं विश्वासं २८ । २९ । ३०

२१ बहवश्चेमिग्राणिचेतिबहुभिन्नाः । बहुभिन्नाइत्यभिपाठः । वृद्धाश्चवालाश्चतेषांसमाहारोवृद्धबालंतस्य २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

कार्येणमहतायुक्तंदंभयुक्तेनभारत ॥ तेषामतिरियंराजन्नासीत्तत्रविनिश्चये २१ बहुमित्रावयंसर्वेतेषांनोमातुलोह्यम् ॥ रक्षां करोतुसततंवृद्धबालस्यसर्वशः २२
 उपगम्यतुतेसर्वेविडालमिदमब्रुवन् ॥ भवत्प्रसादादिच्छामश्चतुंचैवयथासुखम् २३ भवान्नो गतिरव्यग्राभवान्नःपरमःसुहृत् ॥ तेवयंसहिताःसर्वेभवंतंशरणंगताः
 २४ भवान्धर्मपरोनित्यंभवान्धर्मेव्यवस्थितः ॥ सनोरक्षमहाप्राज्ञत्रिदशानिववज्रभृत् २५ एवमुक्तस्तुतैःसर्वैर्मूषिकैःसविशंपते ॥ प्रत्युवाचततःसर्वान्मूषिका
 न्मूषिकांतकृत् २६ द्वयोर्योगंनपश्यामितपसोरक्षणस्यच ॥ अवश्यंतुमयाकार्यवचनंभवतांहितम् २७ युष्माभिरपिकर्तव्यंवचनंममानित्यशः ॥ तपसा
 ऽस्मिपरिश्रान्तोदृढंनियममास्थितः २८ नचापिगमनेशक्तिकांचित्पश्यामिचितयन् ॥ सोऽस्मिनेयःसदातातानदीकूलमितःपरम् २९ तथेतितंप्रतिज्ञायमू
 षिकाभरतर्षभ ॥ वृद्धबालमथोसर्वमार्जारायन्यवेदयन् ३० ततःसपापोदुष्टात्मा मूषिकानथभक्षयन् ॥ पीवरश्चसुवर्णश्चदृढबंधश्चजायते ३१ मूषिकाणांगण
 श्चात्रभृशंसंक्षीयतेऽथसः ॥ मार्जारोवर्धतेचापितेजोबलसमन्वितः ३२ ततस्तेमूषिकाःसर्वेसमेत्यान्योन्यमब्रुवन् ॥ मातुलोवर्धतेनित्यंवयंक्षीयामहेभृशम् ॥
 ३३ ततःप्राज्ञतमःकश्चिद्विडिकोनाममूषिकः ॥ अब्रवीद्वचनंराजन्मूषिकाणांमहागणम् ३४ गच्छतांवनदीतीरंसहितानांविशेषतः ॥ पृष्ठतोऽहंगमिष्यामि
 सहैवमातुलेनतु ३५ साधुसाध्वितितेसर्वेपूजयांचक्रिरेतदा ॥ चक्रुश्चैवयथान्यायांडिडिकस्यवचोऽर्थवत् ३६ अविज्ञानाततःसोथडिडिकंह्युपभुक्तवान् ॥ तत
 स्तेसहिताःसर्वेमंत्रयामासुरंजसा ३७ तत्रवृद्धतमःकश्चिक्कोलिकोनाममूषिकः ॥ अब्रवीद्वचनंराजन्ज्ञातिमध्येयथातथम् ३८ नमातुलोधर्मकामश्छद्ममात्रं
 कृताशिखा ॥ नमूलफलभक्षस्यविष्ठाभवतिलोमशा ३९ अस्यगात्राणिवर्धतेगणश्चपरिहीयते ॥ अद्यसप्ताष्टदिवसान्दिडिकोऽपिनदृश्यते ४० एतच्छ्रुत्वाव
 चःसर्वेमूषिकाविप्रदुष्टुः ॥ विडालोऽपिसदुष्टात्माजगामैवयथागतम् ४१ तथात्वमपिदुष्टात्मनवैडालंव्रतमास्थितः ॥ चरसिज्ञातिषुसदाविडालोमूषिकेष्विव ॥
 ४२ अन्यथाकिलतेवाक्यमन्यथाकर्मदृश्यते ॥ दंभनार्थंयलोकस्यवेदाश्चोपशमश्चते ४३ त्यक्त्वाछद्मत्विदंराजन्क्षत्रधर्मसमाश्रितः ॥ कुरुकार्याणिसर्वाणिध
 मिष्ठोऽसिनरर्षभ ४४ बाहुवीर्येणपृथिवीलब्ध्वाभरतसत्तम ॥ देहिदानंद्विजातिभ्यःपितृभ्यश्चयथोचितम् ४५ क्लिष्टायावर्षपूर्णांश्चमातुर्मातृहितेस्थितः ॥
 प्रमार्जाश्चुरणेजित्वासंमानंपरमावह ४६ पंचग्रामावृतायत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ॥ युध्यामहेकथंसंख्येकोपयेमचपांडवान् ४७

२९ । ३० । ३१ । ३२ शिखाशाखाअभिप्रस्यापिमित्रभावरूपं पक्षांतरकृतास्वीकृता । 'शिखाशाखावर्द्धिर्बुद्धेति शाखापक्षांतरेबाहौ'इतिचमेदिनी २९ गणश्चमूषिकाणां ४० । ४१ । ४२ । ४३
 इदंछद्मजातशत्रुत्वरूपं धर्मिष्ठोऽसीत्युपहासः ४४ । ४५ प्रमार्जप्रमार्जय ४६ । ४७

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ इंद्रजालं प्रसिद्धं मायाछलं कुहकाकृत्या प्रतिगर्जनाः विपरीतं कोपं वहति प्रापयंति न तु भयं जनयंतीत्यर्थः । 'गर्जनं निनदे कोपे' इति मेदिनी ५५ । ५६ पर्यायतः पर्यायोभयप्रदर्शनादिरूपः प्रकारस्तेन सिद्धिः स्वस्य न तु भवति तथापरोऽपि तेन बुद्धिमानुषीभयान्ति कानं प्राप्नोति ५७ यतो मनसैव ईश्वरेणैव वयं वशे कर्तव्यान् त्वाद्दशैर्विभीषिकेति भावः । पूर्वश्लोकेन त्वित्यत्र नन्विति पाठे पर्यायतः क्रमतः भावस्तु स एव । 'पर्यायः प्रकारेव सरे क्रमे' इति मेदिनी ५८ आचक्षते आख्यातवान् ५९ । ६० । ६१ । ६२ सङ्गकाः सं
त्वत्ते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ॥ जातु पेचग्रेहाहं स्मरतं पुरुषो भव ४८ यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायां तं कुरु संसदि ॥ अयमस्मि स्थितो राजन् शमाय समराय च
४९ तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप ॥ एतदर्थं मया सर्वकृतमेतद्युधिष्ठिर ५० किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ॥ किंच त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रापितो
भुवि ५१ द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाञ्च भरतर्षभ ॥ तुल्ययो नौ समबले वासुदेवं समाश्रितः ५२ ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पांडवानां समीपतः ॥ आत्मार्षं
पांडवार्थं च यतो मां प्रति योधय ५३ सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि ॥ तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ५४ इंद्रजालं च मायावैकुहकावापि भीषणा ॥
आतशस्त्रस्य संग्रामेव हंति प्रतिगर्जनाः ५५ वयमप्युत्सहे मद्यां खंच गच्छेम मायया ॥ रसातलं विशामोऽपि ऐंद्रवापुरमेव तु ५६ दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहू
न्यपि ॥ न तु पर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ५७ मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ॥ यद्ब्रवीषि च वाष्णे यधार्तराष्ट्रान् हंरणे ५८ घातयित्वा प्रदास्यामि
प्रार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ॥ आचक्षते च मे सर्वं संजयस्तव भाषितम् ५९ मद्धि तीयेन पार्थेन वै रवं सव्यसाचिना ॥ ससत्यसंगरो भूत्वा पांडवार्थं पराक्रमी ६० युद्धं च
स्वाद्यरणे यतः पश्यामः पुरुषो भव ॥ यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ६१ करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ॥ अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके
महद्यशः ६२ अद्येदानीं विजानीमः सन्ति पंढाः सङ्गकाः ॥ मद्धि धोनापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ६३ सत्राहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ॥ तंचतूबरकं बालं
बह्वाशिनमविद्यकम् ६४ उलूकमद्वचो ब्रूहि असकृद्भीमसेनकम् ॥ विराटनगरे पार्थयस्त्वं सूदोह्यभूः पुरा ६५ बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ॥ प्रति
ज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्यात्वया पुरा ६६ दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यद्विशक्यते ॥ यद्ब्रवीषि च कौतेय धार्तराष्ट्रान् हंरणे ६७ निहनिष्यामि तरसा तस्य कालो
ऽयमागतः ॥ त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ६८ कयुद्धं कचभोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ६९
गोपुंस्त्वच्चिह्नं शमभ्रुलत्वलिङ्गवत्त्वादिकंतत्सहिताः पंढाः निर्वीर्याः सन्ति ये पुत्रवशीर्यं प्रकृयात्तमिति भावः ६३ तूबरकं तूबरः प्रौढशृंगोऽनङ्गान्ततुल्यं तूपर इति पाठेऽपि स एवार्थः अहमश्रुपुरुषमित्यन्ये ।
'तूवरोऽहमश्रुपुरुषे प्रौढशृंगान् ब्रूहि' इति मेदिनी तेषां भीमसेनो निःशमश्रुक इति कल्पना भवति । अश्वोऽजस्तूपरो गोमृग इति प्राजापत्या इति श्रुतौ अश्वोऽसि हचर्या तूपरोऽपि पशुरेव आविद्यकं मूढं
६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९

७० । ७१ । ७२ न ह्येति भर्तारः राजानः ७३ अर्थपतिभिराजामि यतः कालात्तत आरभ्येत्यर्थः मूढायुं मयि गुणवति स्वाभिनिन संतुष्टा स्थ मूढश्च युधिष्ठिरो भवदादिषु निर्गुणेष्वपि तुष्यतीति
भावः ७४ । तत्तस्माद्देवोर्ममवधार्य च प्रयुद्धयध्वमिति संबधः ७५ । ७६ पापं कर्म कुरु गुरुवधारुयं स्वार्थमिति पाठे दुष्करपदादेवायमर्थो ज्ञेयः ससुहृत्पार्थमिति पाठे तु क्रियाविशेषणमिदं सुहृद्भिः पा
र्थैश्च सहितं यथा स्यात्तथा युद्धयस्वेत्यर्थः अयमेव मूलपाठ इति भाति ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ राज्यमाक्रम्य मादृश इति शेषः ८५ अकर्मणा अयुद्धेन कथितेन स्वप्रशं
तद्वथा च सभामध्ये वलितं ते वृकोदर ॥ उलूकनकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ७० युद्धं च स्वाद्यस्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ॥ युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च
मयि भारत ७१ कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथा तथम् ७२ ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचोमम ॥ युद्धे दानीं रणे यतः क्लेशान् स्मर च पांडव ७३ विराट् दुप
दौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ न ह्यष्टपूर्वाभर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ७४ तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चा
गतम् ७५ ते यूयं सहता भूत्वा तद्वधार्तं ममापि च ॥ आत्मार्षं पांडवार्थं च प्रयुद्धयध्वं मया सह ७६ धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ एष ते समयः प्राप्तो
लब्धव्यश्च त्वयाऽपि सः ७७ द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ॥ युद्धं च स्वसुहृत्पापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ७८ शिखंडिनमथो ब्रूहि उलूकवचनान्मम ॥
स्त्रीति मत्त्वामहाबाहुर्न हनिष्याति कौरवः ७९ गंगेयो धन्विनां श्रेष्ठो युद्धे दानीं सुनिर्भय ॥ कुरु कर्म रणे यतः पश्यामः पौरुषं तव ७९ एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्यो
लूकमब्रवीत् ॥ धनं जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ८० अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ अथवानिर्जितोऽस्माभीरणे वीरशयिष्यसि ८१
राष्ट्रान्निर्वासनं क्लेशं वनवासं च पांडव ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ८२ यदर्थं क्षत्रियास्तु ते सर्वे तदिदमागतम् ॥ बलं वीर्यं च शौर्यं च परंचाप्यस्त्रलाघ
वम् ८३ पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोऽपि तस्य च ॥ हृदयं कस्य न स्फोटैद्देश्वर्या इभ्रंशितस्य च ८४ कुले जातस्य
शूरस्य परवित्तेष्वगृध्यतः ॥ आस्थितं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ८५ यत्तु कर्म महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ॥ अकर्मणा कथितेन संतः कुरुषुं
विदुः ८६ अमित्राणां विशेषस्थानं राज्यं च पुनरुद्धर ॥ द्वावार्थौ युद्धकामस्य तस्मात्तत्कुरु पौरुषम् ८७ पराजितोऽसि शूतेन कृष्णाचानाधिता सभाम् ॥ शक्यो
मर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ८८ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्यन्त्यादिवासितः ॥ संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ८९ राष्ट्रान्निर्वासनं क्लेशं वनवासं च
पांडव ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ९० अमित्राणां च वचनं प्रब्रूवत्सु पुनः पुनः ॥ अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ९१ क्रोधो बलं तथार्थीयज्ञा
नयोगोऽस्त्रलाघवम् ॥ इह ते दृश्यतां पार्थ युद्धं च स्वपुरुषो भव ९२

सामात्रेण ८९ स्थानं स्थितं तत्स्थानं राज्यं यो रुद्धरणं पौरुषं पुरुषर्षकु ८७ । ८८ विष्णुणा तदुहात् ८९ । ९० अमित्राणां शत्रूणां वक्तुं योऽयं वचनं गौर्गौः न संति पतयो भद्रे पंढरतिला एते इत्यादि
कर्मप्रवृत्तुः शासनादिषु अमर्षकोपं दर्शय ९१ । ९२

लोहाभिसारःशस्त्राणां नीराजनाविकं सेषुमंत्रेणदेवतावाहनादिकंच अर्कदममितिपुद्गयस्त्वभूमेरुक्तम् ९३ । ९४ । ९५ । ९६ वेदयोःश्रुतिधनुर्वेदयोःअतंगंपारगम् ९७ । ९८ युगंकालचक्रम् ९९ । १०० आभ्यांद्रोणमीष्माभ्यां अभिध्यातोहंतव्यस्त्वेननिश्चितः दारुणेनभयानकेनअस्त्रादिना पदामूमिमितिमर्त्यउक्तः १०१ दुरोरोमंडूकः १०२ । १०३ नागबलस्यहस्तिर्नयस्य १०४

लोहाभिसारोनिर्वृतःकुरुक्षेत्रमर्कदमम् ॥ पुष्टास्तेऽश्वाभृतायोधाःश्वोयुद्धयस्वसकेशवः ९३ असमागम्यभीष्मेणसंयुगेकिंविकथ्यसे ॥ आरुरुक्षुर्यथामंदःपर्वतं
गंधमादनम् ९४ एवंकथमिकौतेयअकथन्पुरुषोभव ॥ सूतपुत्रंसुदुर्ध्वशल्यंचबलिनावरम् ९५ द्रोणंचबलिनाश्रेष्ठंशचीपतिसंयुधि ॥ आजित्वासंयुगे
पार्थराज्यंकथमिहेच्छसि ९६ ब्राह्मेधनुषिचाचार्यवेदयोरंतंगंदयोः ॥ युधिधुर्यमविशोम्यमनीकचरमच्युतम् ९७ द्रोणंमहायुतिपार्थजेतुमिच्छसितन्मृषा ॥
नहिशुश्रुमवातेनमेरुमुन्मथितंगिरिम् ९८ अनिलोवाऽवहेन्मेरुद्वौर्वाऽपिनिपतेन्महीम् ॥ युगंवापरिवर्तेतयद्येवंस्याद्यथाऽऽस्थमाम् ९९ कोह्यस्तिजंविताकां
क्षीप्राप्येममरिमर्दनम् ॥ पार्थोवाइतरोवापिकोऽन्यःस्वस्तिगृहान्नवजेत् १०० कथमाभ्यामभिध्यातःसंस्पृष्टोदारुणेनवा ॥ रणेजीवन्प्रमुच्येतपदामूमिमुप
स्पृशन् १ किंदुरःकूपशयोयथेमानबुध्यसेराजचमूंसमेताम् ॥ दुराधर्षादेवचमूपकाशांगुत्तानरेद्रैस्त्रिदशैरिवद्याम् २ प्राच्यैःप्रतीच्यैरथदाक्षिणात्यैरुदीच्यकां
बोजशक्वैखशैश्च ॥ शाल्वैःसमत्स्यैःकुरुमध्यदेश्यैर्मल्लैश्चैःपुलिदैर्द्रविडांघ्रकांच्यैः १०३ नानाजनौघंयुधिसंप्रवृद्धंगंगयथावेगमपारणीयम् ॥ मांचस्थ
तंनागबलस्यमध्येयुयुत्ससेमंदकिमल्पबुद्धे १०४ अक्षय्याविषुधीचैवअग्निदत्तंचतेरथम् ॥ जानीमोहिरणेपार्थकेतुंदिव्यंचभारत १०५ अकथमानोयुद्धय
स्ववत्ससेऽर्जुनकिंबहु ॥ पर्यायात्सिद्धिरेतस्यनैतत्सिध्यतिकथनात् १०६ यदीदंकथनाल्लोकेसिध्येत्कर्मधनंजय ॥ सर्वंभवेयुःसिद्धार्थाकथनेकोहिदुर्गतः
१०७ जानामितेवासुदेवंसहायंजानामितेगांढि वंतालमात्रम् ॥ जानाम्यहंत्वादृशोनास्तियोद्धाजानानस्तेराज्यमेतद्भरामि १०८ नतुपर्यायधर्मेणासिद्धिप्राप्ते
तिमानवः ॥ मनसैवानुकूलानिधातैवकुरुतेवशे १०९ त्रयोदशसमाभुक्तंराज्यंविलपतस्तव ॥ भूयश्चैवप्रशासिष्येत्वांनिहत्यसर्वाधवम् ११० कतदागांढिवं
तेऽभूद्यत्त्वंदासपणैर्जितः ॥ कतदाभीमसेनस्यबलमासीच्चफाल्गुन १११ सगदाद्रीमसेनाद्वाफाल्गुनाद्वासगांढिवात् ॥ नवैमोक्षस्तदायोऽभूद्विनाकृष्णान्
निदिताम् ११२ सावोदास्येसमापन्नान्मोचयामासपार्षती ॥ अमानुष्यंसमापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ११३ अवोचंयत्पंडितानहंवस्तथ्यमेवतत् ॥
घृताहिवेणीपार्थेनविराटनगरेतदा ११४

१०९ पर्यायात्पुद्गप्रकारात् १०६ । १०७ । १०८ पर्यायधर्मेणउपधर्मेणमायादिना । अन्येतुराजपुत्रोऽयंराज्याहंइतिक्रमधर्मस्तेननकिंतुशौर्येणैवसिद्धिप्राप्तेतिव्यर्थः मनसासंकल्पेनवा
तैवकुरुतेनतुमनुष्यः १०९ । ११० हेदासवासवइतिपाठेद्रुपुत्र १११ । ११२ अमानुष्यंभीममनुष्यत्वं अलवणायवाशूरितिबदल्पायांऽन्नन् ११३ । ११४

११९ वेणीकृत्वापंडवेषःकन्यानार्तितवानसीत्येतस्मात्परं श्रोण्यावेण्यांचकक्ष्यांचसंयुगेयःपलायते इत्यर्धदृश्यते तस्यार्थः यःपंडवेषः अस्त्रीअपिस्त्रीविषमृत् श्रोणिकक्षावेण्युपलक्षितेषुरक्तयवमर्दंशान
स्थानेषुसंयुगेस्मर युद्धेउपस्थितेसतिपलायते स्त्रीत्वस्मिन्संयुगेस्थिरीभवति अयंतुततोऽप्यधमइतिभावः । कक्षायामित्यपेक्षितेआकारलोपआर्षः ११६ । ११७ नमायेतिव्याख्यातपुत्रश्लोकः
११८ । ११९ भीष्मेणमह संग्रामः गिरांशिरोभेदनादिवत्स्वनाशकरइत्यर्थः १२० उद्धेलोवृद्धिः १२१ । १२२ ओघःप्रवाहः पुरुभिर्बुधोघनघ्राता सपवगाधोगांभीर्यस्यपर्यंतोयस्मिन् ।

सूदकर्षणिचश्रांतंविराटस्यमहानसे ॥ भीमसेनेनकौतेययत्तुतन्ममपौरुषम् ११५ एवमेवसदादंडंक्षत्रियाःक्षत्रियेदधुः ॥ वेणीकृत्वापंडवेषःकन्यानार्तितवानसि
१६ नभयाद्वासुदेवस्यनचापितवफाल्गुन ॥ राज्यंप्रतिप्रदास्यामियुद्धयस्वसहकेशवः १७ नमायाहीद्रजालंवाकुहकावापिभीषणा ॥ आतशस्त्रस्यसंग्रामेव
हंतिप्रतिगर्जनाः १८ वासुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा ॥ आसाद्यमामोघेपुंद्रविष्यंतिदिशोदश १९ संयुगंगच्छभीष्मेणभिधिवाशिरसागिरिम् ॥ त
रस्ववायहागाधंबाहुभ्यांपुरुषोदाधिम् १२० शारद्वतमहामीनंविंशतिमहोरगम् ॥ बृहद्वलमहोद्वलंसौमदतितिमिगिलम् २१ भीष्मवेगमपर्यंतद्रोणग्राहदुरा
सदम् ॥ कर्णशल्यक्षपावर्तकांजवडवासुखम् २२ दुःशासनौघंशल्यमत्स्यंसुषेणचित्रायुधनागनक्रम ॥ जयद्रथाद्रिपुरुमित्रगांधुर्मर्षणोदंशकुनिप्रपा
तम् २३ शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धंयदाऽवगाह्यश्रमनष्टचेताः ॥ भविष्यसिखंहतसर्वबाधवस्तदामनस्तेपरितापमेष्यति २४ तदामनस्तेत्रिदिवादिवाशुचे
निवर्तितपार्थमहीप्रशासनात् ॥ प्रशाम्यराज्याहिसुदुर्लभंत्वयाशुभूषितःस्वर्गइवातपस्विना १२५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूकदूतागमनपर्वणि
दुर्योधनवाक्येषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ संजयउवाच ॥ सेनानिवेशंसंप्राप्तःकैतव्यःपांडवस्यह ॥ समागतःपांडवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत १ अभि
ज्ञोदूतवाक्यानांयथोक्तंश्रुत्वतोमम ॥ दुर्योधनसमादेशंश्रुत्वानक्रोदुमर्हसि २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ उलूकनभयंतेऽस्तिब्रूहिद्विगितज्वरः ॥ यन्मतंधार्तराष्ट्र
स्यलुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ३ ततोयुतिमतांमध्येपांडवानांमहात्मनाम् ॥ संजयानांचमत्स्यानांकृष्णस्यचयशस्विनः ४ द्रुपदस्यसपुत्रस्यविराटस्यचसंनिधौ ॥
भूमिपानांचसर्वेषांमध्येवाक्यंजगादह ५ ॥ उलूकउवाच ॥ इदंत्वामब्रवीद्राजाधार्तराष्ट्रोमहामनाः ॥ शृण्वतांकुरुवीराणांतन्निबोधयुधिष्ठिर ६ पराजितोऽसिद्युतेन
कृष्णाचानायितासभाम् ॥ शक्योऽमर्षोमनुष्येणकर्तुंपुरुषमानिना ७ द्वादशैवतुवर्षाणिवनेधिष्यन्त्याद्विवासितः ॥ संवत्सरंविराटस्यदास्यमास्थावचोषितः ८ अ
मर्षराज्यहरणंवनासंचपांडव ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंसंस्मरन्पुरुषोभव ९ अशक्तेनचयच्छर्तभीमसेनेनपांडव ॥ दुःशानसस्यरुधिरंपीयतांयदिशक्यते १०

गादमितिपाठेतेनगांडुष्पवेशं दुर्योधनोदंडुर्मर्षणोदकं सोपिदुर्योधनघ्रातैव १२३ । १२४ निवर्तितानिबर्तिष्यति प्रशाम्यज्ञातोभव । प्रशास्येतिपाठे प्रशास्यंचतद्राज्यंचेतिसमासः शुभूषितः
प्राशुषितः अतपस्विनास्वर्गइवत्वयाराज्यदुर्लभंलब्धमशक्यम् १२५ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठेयि भारतभावदीपे षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
॥ सेनेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ शषं शपथःकृतः १०

लोहाभिसारोनिर्वृतः कुरुक्षेत्रमकर्मदम् ॥ समः पंथाभृतास्तेऽश्वाः श्वोयुध्यस्वसकेशवः ११ आसमागम्यभीष्मेणसंयुगे किं विक्थसे ॥ आरुरुक्षुर्धामंदः पर्वतं
गंधमादनम् १२ एवं कथसिकौ तेय अकथन्पुरुषोभव ॥ सूतपुत्रमुदुर्ध्वशल्यं च बालिनावरम् १३ द्रोणं च बालिनां श्रेष्ठं शचीपतिसंयुधि ॥ अजिवांसंयुगे
पार्थराज्यं कथमिहेच्छसि १४ ब्राह्मेधनुषिचाचार्यैवेदयोरंतगंद्वयोः ॥ युधिधुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् १५ द्रोणं महाद्युतिं पार्थजेतुमिच्छसितन्मृषा ॥
नहिशुश्रुमवातेन मेरुमुन्माथितं गिरिम् १६ अनिलोवावहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ॥ युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथाऽऽस्थमाम् १७ को ह्यस्ति जीविताकां
क्षीप्राप्यममरिमर्दनम् ॥ गजोवाजीरथोवापि पुनः स्वस्ति गृहान् व्रजेत् १८ कथमाभ्यामभिध्यातः संप्लुष्टो दारुणेन वा ॥ रणे जीवन् विमुच्येत पदाभूमिमुपस्पृशन्
१९ किंदर्दुरः कूपशयो यथेमान् बुध्यसे राजचमूं समेताम् ॥ दुराधर्षां देवचमू प्रकाशां गुप्तानरेन्द्रैश्चिदशैरिव द्याम् २० प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैरुदीच्यकां वी
जशकैः खशैश्च ॥ शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमुख्यदेश्यैर्मल्लैश्चैः पुलिंदैर्द्रविडांप्रकाच्यैः २१ नानाजनौघं युधिसं प्रवृद्धं गंगं यथावेगमपारणीयम् ॥ मां च स्थितं नाग
बलस्य मध्ये युयुत्ससेमं दकिमरुपबुद्धे २२ इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ अभ्यावृत्त्यपुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत २३ अकथमानो युद्धयस्व कथसे
ऽर्जुन किं बहु ॥ पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिद्धयति कथनात् २४ यदीदं कथनाल्लोके सिद्धयेत्कर्मवनं जय ॥ सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथने को हि दुर्गतः २५ जाना
मिते वा सुदेवं सहायं जानामिते गां डिवं तालमात्रम् ॥ जानाम्येतत्त्वाद्दृशो नास्ति यो द्वाजानानस्ते राज्यमेतद्वरामि २६ न तु पर्यायधर्मेण राज्यं प्राप्नोति मानुषः ॥
मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे २७ त्रयोदश समाभुक्ते राज्यं विलपतस्तव ॥ भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सवांधवम् २८ कृतदागां डिवं ते भूयश्च वंदाम
पणैर्जितः ॥ कृतदाभीमसेनस्य बलमासि चि फाल्गुन २९ सगदाक्षीमसेनाद्वापार्थाद्वाऽपि सगां डिवात् ॥ न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिदिताम् ३० सावो
दास्ये समापन्नान् मोक्षयामास पार्षती ॥ अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्मण्यवस्थितान् ३१ अवोचं यत्वं दतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ॥ घृताहिवेणी पार्थेन विराटनगरे
तदा ३२ सूदकर्मणि च श्रांतं विराटस्य महानसे ॥ भीमसेनेन कैतेय यच्च तन्मम पौरुषम् ३३ एवमेतत्सदादंडं क्षत्रियाः क्षत्रियेदधुः ॥ वेणी कृत्वा षण्ढेषः कन्यां
नर्तितवानसि ३४ न भयाद्वासुदेवस्य न चापितव फाल्गुन ॥ राज्यं प्रति प्रदास्यामि युद्धयस्व सहकेशवः ३५ न माया हीं द्रुजालं वा कुहकावापि भीषणा ॥ आत
शस्त्रस्य मे युद्धे वहंति प्रतिगर्जनाः ३६ वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ॥ आसाद्य माममोघे पुं द्रविष्यं तिदिशो दश ३७ संयुगं गच्छ भीष्मेण भिषिवाशिर
सागिरिम् ॥ तरेभं वामहागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ३८ शारद्वतमहामीनं विविशति महोरगम् ॥ बृहद्बलमहोद्वेलं सौमदतिति मिगिलम् ३९

व्याख्यात एवायमध्यायः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९

उद्यो. ५
अ०
॥१६१॥
॥१२९॥

४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति श्रीमहामारते उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये एकषष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ उलूकस्त्विति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

भीष्मवेगमपर्यंतं द्रोणग्राहदुरासदम् ॥ कर्णशल्यज्ञपावर्तकां वीजवडवामुखम् ४० दुःशासनौघं शल्यमत्स्यं सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ॥ जयद्रथाद्रिपुरु
मित्रगाधं दुर्मर्षणोदंशकुनिप्रपातम् ४१ शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदाऽऽवगाह्यश्रमनष्टचेताः ॥ भविष्यसित्वंहतसर्वबांधवस्तदा गनस्ते परितापमेप्यति ४२
तदामनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्निर्वर्तिता पार्थमही प्रशासनात् ॥ प्रशाम्यराज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभुषितः स्वर्गं इवातपस्विना ४३ ॥ इति श्रीमहामारते उद्योगपर्व
णि उलूकदूतगमनपर्वणि उलूकवाक्ये एकषष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ आशीविष
मिव कुद्वंदुदन्वाक्यशलाकया १ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पांडवाभृशम् ॥ प्रागेव भृशसंकुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः २ आसनेषूदतिष्ठंत बाहुंश्चैव प्राचिक्षिपुः ॥
आशीविषा इव कुद्धा वीक्षां च क्रुः परस्परम् ३ अवाक्शिराभीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ॥ नेत्राभ्यां लोहितां ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ४ आर्तिवातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेना
भिहतं भृशम् ॥ उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ५ प्रयाहिशीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ॥ श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ने तथास्तु तत् ६ एमुक्त्वा म
हाबाहुः केशवो राजसत्तम ॥ पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ७ मृजयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यथास्विनः ॥ द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ८ भूमिपानां च
सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ९ आशीविषमिव कुद्वंदुदन्वाक्यशलाकया ॥ कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान् यथोक्तं वाक्यमब्रवीत्
त् १० उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम् ॥ श्रुत्वा विबुधुभे पार्थोललाटं चाप्यमार्जयत् ११ तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थसासमितिर्नृप ॥ नामृष्यंतमहाराज
पांडवानां महारथाः १२ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युत १३ घृष्टपुत्रः शिखंडी च सात्यकिश्च महारथः ॥
कैकया भ्रातरः पंचराक्षसश्च घटोत्कचः १४ द्रौपदेयाभिमान्युश्च घृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ भीमसेनश्च विक्रांतो यमजौ च महारथौ १५ उत्पेतुरासनात् सर्वे क्रोधसंरक्तलो
चनाः ॥ बाहून्प्रगृह्य रुचिरान् रक्तचंदनरूपितान् १६ अंगदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् १७ दंतान्दंतेषु निष्पिप्य मृक्किणीपरिलोलेहन् ॥ तेषामाकारभाव
ज्ञः कुंतीपुत्रो वृकोदरः १७ उदतिष्ठत्सवेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ उद्धृत्य सहस्रानेत्रे दंतान् कटकटाद्यच १८ हस्तं हस्तेन निष्पिप्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ॥ अश
क्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् १९ श्रुतं ते वचनं मूर्ख्यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ तन्मे कथय तोमं दशगुणवाक्यं दुरासदम् २०

८ । ९ । १० । ११ सभितिः सभा १२ । १३ । १४ द्रौपदेयैः सहितोऽभिमान्युः द्रौपदेयाभिमान्युः १५ पारिहार्यैः पारितो हारायेषां तेषां पारिहाराः भौक्तिकगुच्छाः भौक्तिकादिजालानि वातएव
पारिहार्याणि स्वार्थेष्वश् १६ । १७ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ यश्चेति इह दुःशासनरुधिरपानकालेमामा अभियास्यति २८ आत्मानं आलभेष्टपापम् । अंतरात्मानं ईश्वरं वा स्पृष्ट्वाऽऽह आलभेष्टेति ईश्वरशपथं करोमी
 सर्वक्षत्रस्य मध्येतं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् ॥ शृण्वतः मृतपुत्रस्य पितुश्च त्वंदुरात्मनः २१ अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातृज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ मर्षितं ते दुराचारतत्त्वं न
 बहुमन्यसे २२ प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकांक्षी कुरुन्प्रति ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धर्मिता २३ त्वंकालचोदितो नूनं गंतुकामो यमक्षयम् ॥ गच्छ स्वाहव
 मस्माभिस्तच्च श्रोतव्यं भविता ध्रुवम् २४ मयाऽपि च प्रतिज्ञातो वधः स भ्रातृकस्यते ॥ स तथा भविता पापनात्रकार्या विचारणा २५ वेला मतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणा
 लयः ॥ पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयोक्तं नष्टा भवेत् २६ सहायस्ते यदियमः कुबेरो रुद्र एव वा ॥ यथा प्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यंति पांडवाः ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पाताचा
 स्मियथेप्सितम् २७ यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो मा अभियास्यति ॥ अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् २८ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ॥ यथै
 तद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे २९ भीमसेन वचः श्रुत्वा सह देवोऽप्यमर्षणः ॥ क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ३० शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ॥
 शृणु पापवचो मह्यं द्वाच्यो हि पिता त्वया ३१ नास्माकं भविता भेदः कदाचित् कुरुभिः सह ॥ धृतराष्ट्रस्य संबंधो यदि न स्यात्त्वया सह ३२ त्वं तु लोकविनाशाय धृतरा
 ष्ट्रकुलस्य च ॥ उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ३३ जन्मप्रभृतिचास्माकं पिता ते पापपुरुषः ॥ अहितानि च शंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ३४ तस्यैवै
 रानुषंगस्य गताऽस्म्यंतं सुदुर्गमम् ॥ अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः ३५ ततोऽस्मिंश्च कुर्निहंतामिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ भीमस्य वचनं श्रुत्वा सह देवस्य
 चोभयोः ३६ उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ॥ भीमसेन न ते संति येषां वैरं त्वया सह ३७ मंदाग्रहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशंगताः ॥ उलूकश्च न ते वाच्यः
 परुषं पुरुषोत्तम ३८ दूताः किमपराध्यंते यथोक्तस्यानुभाषिणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमम् ३९ धृष्टद्युम्नमुखान् वीरान्सुहृदः समभाषत ॥ श्रुतं व
 स्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् ४० कुत्सनं वा सुदेवस्य मम चैव विशेषतः ॥ श्रुत्वा भवंतः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ४१ प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्र
 यत्नतः ॥ समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ४२ भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् ॥ उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनम् ४३ श्वोभूते कथि
 तस्यास्य प्रतिवाक्यं च मूमुखे ॥ गांडीवेनाभिधास्यामि क्लीबां हि वचनोत्तराः ४४ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशंसं सुर्धनं जयम् ॥ तेन वाक्योपचारेण विस्मिताराजस
 तमाः ४५ अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ॥ धर्मराजं तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ४६

त्यर्थः २९।३० शौटीरः सगर्वः शूरो विक्रांतः शौट्कगर्वेशूरविक्रांतो इति धातु अनीकजनः सैन्यवासी जनः हे पापमह्यं मम ३१ नास्माकमिति धृतराष्ट्रो पापदेवैरजातं अन्यथा तेन बाल्ये एव त्वयित्यक्ते
 सति तन्नस्यादिति भावः ३२।३३ तेन वपिता अस्माकं अहितानि कर्तुमिच्छतीति संबंधः ३४।३५ भीमसेनस्येति प्राचीनपाठे श्रुत्येव व्याहारः ३६।३७।३८ ३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६

४७।४८।४९।५०।५१ पांडवेष्विति हे पाप पांडवेषु त्वयोक्तं वैदालवत् रूपं जिह्मं प्रवर्तत इति तुष्यतु दुर्जन्यायेनांगीकरोति प्रवर्तत इति पाठे तु स्पष्टो र्थः पूरयन् वाक्यं तदर्थानुष्ठानेन समर्थयन्
 ५२ मान्याः भीष्मद्रोणादयः अमान्याः पुत्राः लक्ष्मणादयः बालवृद्धनाशमाकांक्षी रित्यर्थः ५३।५४ नपुंसकं नपुंसकत्वं तव ५५ परेषां कर्णादीनां ५६।५७।५८ जघन्यकालं चरमकालेऽपि

आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ॥ तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ४७ उलूकं भरतश्रेष्ठसामपूर्वमथोर्जितम् ॥ दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भर
 तर्षभः ४८ अतिलोहितनेत्राभ्यामाशो विषद्वश्वसन् ॥ स्मयमान इव क्रोधात् मृक्किणीपरिसंलिहन् ४९ जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृश्वेदेदमब्रवीत् ॥ अभ्यभाषत
 कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ५० उलूकगच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ॥ कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिकुलपांसनम् ५१ पांडवेषु सदा पापनित्यं जिह्मं प्रवर्तते ॥ स्व
 वीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ॥ अभीतः पूरयन् वाक्यमेष वै क्षत्रियः पुमान् ५२ स पापः क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाह्वयसंयुगे ॥ मान्यामान्यान् पुरस्कृत्य यु
 द्धमागाः कुलाधम ५३ आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ॥ आह्वयस्वरणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ५४ परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ॥ अश
 कः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ५५ सत्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहुमन्यसे ॥ कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ५६ ॥ कृष्ण उवाच ॥ मद्वचश्चापि भू
 यस्ते वक्तव्यः सुयोधनः ॥ श्वइदानीं प्रपद्येथाः पुरुषो भवदुर्मते ५७ मन्यसे यच्च मुढत्वं न योत्स्यति जनार्दनः ॥ सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विभेषि च ५८
 जघन्यकालमप्येतन्न भवेत्सर्वपार्थिवान् ॥ निर्दहेयमहं क्रोधात् नृणानीव दुताशनः ५९ युधिष्ठिरनियोगात् फाल्गुनस्य महात्मनः ॥ करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं वि
 जितात्मनः ६० यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीनयद्याविशसि भूतलम् ॥ तत्र तत्राजुं न रथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ६१ यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघभाषितम् ॥ दुःशास
 नस्य रुधिरं पीतमद्यावधारय ६२ न त्वां समीक्षते पार्थोनापिराजा युधिष्ठिरः ॥ न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
 उलूकदूताभिगमनपर्वणि कृष्णादिवाक्ये द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ॥ नेत्राभ्या
 मतिताभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत १ सकेशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशः ॥ अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् २ स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ॥
 अभीतो युध्यते शत्रून् सर्वैरुपलक्ष्यते ३ परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ॥ क्षत्रवंधुरशक्तत्वालोके स पुरुषाधमः ४ सत्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ॥
 स्वयं कापुरुषो मुढपरांश्च क्षेपुमिच्छसि ५ यस्त्वं वृद्धं सर्वराजां हितबुद्धिजितेंद्रियम् ॥ मरणाय महाप्रज्ञं दीक्षयित्वा विकथसे ६ भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कु
 लपांसन ॥ न ह निष्यंति गां गेयं पांडवा घृणयेति हि ७

पतन्नभवेन्मामूत एतदेवाह सर्वेत्यादिना श्लोकशेषेण ५९।६०।६१।६२ समीक्षते गणयति ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये मा० द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 दुर्योधनस्येति समुदैक्षत गुडाकेश इति संबंधः १।२ पूरणात् पुरुष इति पुरुषशब्दनिवर्तनं अन्यथा त्वपुरुष एवेत्यर्थः ३ क्षत्रबंधुः क्षत्रजातिरेव न तु क्षत्रकर्मैत्यर्थः ४।५ वृद्धं वाक्कीर्णं भीष्मं च ६।७

मिषतां पश्यतां ८ कैतव्येति समेत्य एकीकृत्य निशाव्यपाये शोभते ९ सत्यसंधो भीष्मः भीष्मवाक्यमेवाह अहंहंतेति हेकैतव्यअहंहंतेत्यादि मदीयं वाक्यं भरतान् पांडवान् प्रतिगत्वा वदस्व किंकृत्वासुयोधनं समेत्य मदीयं संदेशं दुर्योधनाय श्रावयित्वा पांडवान् प्रतिकथयेत्यर्थः तेन दुर्योधनसुखं पांडवानां भयं चोद्देष्टुमीति भावः १० द्रोणमृते पिद्रोणं विमाध्य सहाय एवाह लोकं हन्यात्तोभीष्मवाक्यात् तत्तवभावपूर्वभूतो जात इत्यर्थः ११ हंताहनिष्यामि कुरुवृद्धं भीष्मं १२ यो युक्तसेनो ध्वजीरथीतरं ज्ञतेति योजना द्रौप्यं मज्जता माधारं १३ । १४ । १५ । १६ अभिमानः श्रेष्ठोऽस्मीति बुद्धिः । दर्पः पराभिभवसमर्थोऽस्मीति धीः । क्रोधोऽभिज्वलनं । पारुष्यं निघ्नुरवाक्यत्वं । नैर्घुर्यनिःश्लेषता । अवलेपो न्येषामवज्ञा । आत्मसंभावनं अहमेव ज्ञाता शूरश्चास्मीति बुद्धिः १७ यस्य वीर्यसमाश्रित्य धार्तराष्ट्रविकल्थसे ॥ हंताऽस्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधान्विनाम् ८ कैतव्यगत्वा भरतान् समेत्य सुयोधनं धार्तराष्ट्रवदस्व ॥ तथेत्युवाचा जुनः स व्यसार्चनी निशाव्यपाये भविता विमर्दः ९ यद्वाऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वो मध्ये कुरून् हर्षयन् सत्यसंधः ॥ अहंहंतासृजयानामनीकं शाल्वेयकांश्चेति ममैव भारः ॥ कैतव्यगत्वा भरतान् समेत्य सुयोधनं धार्तराष्ट्रवदस्व १० हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि लोकं ते भयं विद्यते पांडवेभ्यः ॥ ततोहितेलब्धतमं च राज्यमापन्नताः पांडवाश्चेति भावः ११ सदर्पपूर्णो न समीक्षसे त्वमनर्थमात्मन्यपिवर्तमानम् ॥ तस्मादहं ते प्रथमं समूहे हंता समक्षं कुरुवृद्धमेव १२ सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य ध्वजीरथीरक्ष तसत्यसंधम् ॥ अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं भीष्मं रथात्पातयिष्यामि बाणैः १३ श्वोभूते कथना वाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ॥ आचितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पिता महम् १४ यदुक्तश्च स भामध्ये पुरुषो हस्वदर्शनः ॥ कुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तत्र १५ अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्विशंसत् ॥ सत्यां प्रतिज्ञामचिराद् द्रक्ष्यसे तां सुयोधन १६ अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ॥ नैर्घुर्यस्यावलपस्य आत्मसंभावनस्य च १७ नृशंसतायास्तैर्क्ष्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ॥ अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च १८ दर्शनस्य च चक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ॥ द्रक्ष्यसित्वं कलंतीव माचरेण सुयोधन १९ वासुदेवादिति यो हि मयि कुद्धेन राधम ॥ आशाते जीविते मूर्ढराज्ये वा केन हेतुना २० शांतिं भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ॥ निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि २१ भ्रातॄणां निघ्नं श्रुत्वा पुत्राणांच सुयोधन ॥ भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि २२ नाद्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामीकैतव ॥ सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भाविष्यति २३ युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ उलूकमद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् २४ स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगतुं त्वमर्हसि ॥ उभयोरंतरं वेदमूनृतानृतयोरपि २५ न चाहं कामये पापमपि कीटपि पीलयोः ॥ किंपुनर्जातिषु वधं कामयेयं कथंचन २६ एतदर्थं मया तात पंचग्रामावृताःपुरा ॥ कथंतव सुदुर्बुद्धेन प्रेक्षयेव्यस नमहत् २७ सत्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कल्थसे ॥ तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितंवचः २८

नृशंसतानिर्दयत्वं । तैक्ष्ण्यंतीक्ष्णताविषदानादिबीभत्सकर्मकारित्वं । धर्मविद्वेषणंकपट्यूतादिना । अधर्मोयथाप्रतिज्ञातराज्याप्रदानं । अतिवादोषभिष्ठेयधर्मिष्ठत्वारोषोविडालव्रतिकोसीत्यादिवचनं । वृद्धातिक्रमणंविदुरादीनामवमाननं १८ दर्शनंकर्णादिपुजयनिश्चयः । चक्रंसेनायाआधिक्यं अपनयःअस्माकंदूरीकरणं एतेषांफलद्रक्ष्यति १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ वेदवेत्ति २५ । २६ कथमिति हेसुदुर्बुद्धे तवव्यसनंमरणामंकथमपिनप्रेक्ष्येइतिहेतोःपंचग्रामावृताइतिसंबंधः २७ । २८

१९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ यत्तुमंकेश्वश्रुत्वाहृष्टः सन्नविकल्पसेतततोहेतोः शोचिष्यसे इति संबन्धः ४० जज्ञाद्योऽहंनरप
तिर्युवयोरिति दुर्योधनवाक्यस्योत्तरं विराट्पदवाहपुरित्याह विराटेति साधोः दासमावंनियच्छेवनेतरांयच्छेवप्रार्थयावहे । इष्टमीति छादेशेयमयते विधिलिङि उत्तमस्य द्विवचनं । इति
किंचेदानीं बहूक्तेन युध्यस्वसहबांधवैः ॥ मम विप्रियकर्तारं केतव्य ब्रूहि कौरवम् २९ श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मत्तं यते तथाऽस्तु तत् ॥ भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आ
ह नृपात्मजम् ३० उलूकमद्रचो ब्रूहि दुर्मतिपापपूरुषम् ॥ शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ३१ गृध्रोदरे वावस्तव्यं पुरेवानागसाह्वये ॥ प्रतिज्ञातं मया य
ज्ञसभामध्ये नराधम ३२ कर्ता हंत द्रव्यः सत्यं सत्येनैव शपामिते ॥ दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ३३ सक्थिनी तव मत्कैवहत्वा हितवसोदरान् ॥ सर्वे
पांधार्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन ३४ सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् ॥ कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ३५ हत्वा सुयोधनत्वां वै सहितं सर्वसोदरैः ॥
आक्रमिष्ये पदामूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ३६ नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ॥ उलूकब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ३७ श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव य
था तथम् ॥ तथा कर्ताऽस्मि कौरव्ययथा त्वमनुशासि माम् ३८ सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ सुयोधनमतिर्याते वृथैषाते भविष्यति ३९ शोचिष्यसे महास
जसपुत्रज्ञातिबांधवः ॥ इमं चक्रे शमस्माकं हृष्टो यत्त्वं विकल्पसे ४० विराट्पदौ वृद्धा उलूकमिदमुचतुः ॥ दासमावंनियच्छेवसाधोरिति मतिः सदा ॥ तौ च दासाव
दासौ वापौरुषं यस्य यादृशम् ४१ शिखंडी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ वक्तव्यो भवतार राजा पापेष्वभिरतः सदा ४२ पश्य त्वं मारणे राजन् कुर्वाणं कर्मदारुणं ॥
यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ४३ तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहम् ॥ अहं भीष्मवधात्सृष्टो नूनं धात्रामहात्मना ४४ सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां
सर्वधन्विनाम् ॥ घृष्टगुप्त्रोऽपि केतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ४५ सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ॥ अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सह बांधवम् ४६ अवश्यं
च मया कार्यं पूर्वेपांचरितं महत् ॥ कर्ता चाहं तथा कर्म यथानान्यः करिष्यति ४७ तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचोमहत् ॥ नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथंचन ४८
तवैव दोषाद्बुद्धे सर्वमेतत्त्वनामृतम् ॥ सगच्छ माचिरं तात उलूक्यदि मन्यसे ४९ इह वातिष्ठ भद्रं ते वयं हितवर्बांधवाः ॥ उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्
५० आमंत्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ उलूकस्तत आगम्य दुर्योधनममर्षणम् ५१ अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ वासुदेवस्य भीमस्य धर्म
राजस्य पौरुषम् ५२ नकुलस्य विराटस्य द्रुपस्य च भारत ॥ सहदेवस्य च वचो घृष्टगुप्त्रं शिखंडिनोः ॥ केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ५३ केतव्यस्तु त
द्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ॥ दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि भारत ५४ आज्ञापय तराज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ॥ यथा प्रागुदयात्सर्वे युक्तास्तिष्ठंत्यनीकिनः ५५

आवयोर्मतिरस्तितौ च आवांदासावदासौवेतियस्यतवयादृशं पीरुपंततयैवश्वोद्रक्ष्यावइतिशेषः ४१ । ४२ । ४३ वधातवपहेतोः ४४ । ४५ । ४६ पूर्वेषाचरितं द्रोणवधेन पितृवैरमति
यातनं सर्वेषामिति पाठेऽपि स एवार्थः ४७ । अनाष्टतं विस्वष्टं ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५

१५ । ५७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उलूकस्येति १ । १ । १ । १ । ४ रथिनः राजन्यान् वृष्ट्युग्रः समुपादिशति
तिसंबंधः त्वमनेन युध्यस्व त्वमनेनेत्येवं तत्तदंशव्यवस्थां च कोरत्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ अंशं अकल्पयत्स्व कीयमिति शेषः १० । ११ । १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकंठीये
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः संत्वरितारथैः ॥ उष्ट्रवामोभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ५६ तूर्णपरिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ॥ आज्ञापयंतो राज्ञश्च योगः प्रा
मुदयादिति ५७ ॥ इति श्रीम. उ. उलूकदूतागमनप. उलूकापयाने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ॥ उलूकस्य वचः श्रुत्वा
कुंतीपुत्रोद्युष्टिधिरः ॥ सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् १ पदातिर्नानागवतीरथिनीमश्वहंदिनीम् ॥ चतुर्विधबलाभीमामकंपां पृथिवीमिव २ भीमसे
नादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ॥ धृष्टद्युम्नवशां दुर्गासागरस्तिमितोपमाम् ३ तस्यास्त्वग्नेमहेष्वासः पांचालयोयुद्धदुर्मदः ॥ द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यक
र्षत ४ यथा बलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ॥ अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ५ धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ॥ अश्वत्थाम् च नकुलं शैब्यं च
कृतवर्मणं ६ सैधवाय च वाष्पेयं युयुधानं समादिशत् ॥ शिखंडिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ७ सहदेवं शकुनं चेकितानं शलाय वै ॥ द्रौपदेयांस्तथापंचत्रि
गतेभ्यः समादिशत् ८ वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ॥ सप्तमर्थं हितं मेने पार्था दभ्यधिकरणे ९ एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् सहचैव ह ॥ ज्वालावर्णो
महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् १० धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ॥ विधिवद्ब्रूह्यमेधावी युद्धाय धृतमानसः ११ यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पांडवानामयो
जयत् ॥ जयाय पांडुपुत्राणां यत्तस्तस्थौरणाजिरे १२ ॥ इति श्रीम. उलूकदूतागमनप. सेनापतिनियोगे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ७ ॥
॥ समाप्तं चोलूकदूतागमनपर्व ॥ अथ रथातिरथसंख्यानपर्व ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते फाल्गुने नवधेभीष्मस्य संयुगे ॥ किमकुर्वत मेमंदाः पुत्रा दुर्योधनाद
यः १ हतमेव हि पश्यामि गंगेयं पितरं रणे ॥ वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना २ सचापारमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ॥ किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रह
रतांवरः ३ सैनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ॥ किमचेष्टत गंगेयो महाबुद्धिपराक्रमः ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेवन्यवेदयत् ॥
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ५ ॥ संजय उवाच ॥ सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ॥ दुर्योधनमुवाचे दंवचनं हर्षयान्निव ६ नमस्कृत्य कुमाराय
सेनान्येशक्तिपाणये ॥ अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ७ सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ॥ कर्मकारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ८ या
त्रायाने च युद्धे च तथा प्रशमनेषु च ॥ भृशं वेदमहाराज यथा वेद बृहस्पतिः ९ व्यूहानां च समारभान् देवगांधर्वमानुषान् ॥ तैरहं मोहयिष्यामि पांडवानव्येतुते ज्वरः १०
भारतभावादीपे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ७ ॥ ॥ प्रतिज्ञाते इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ मृतान् वेतनभक्षकान् अभृतान् महेष्वासमागतान् ८
यात्रार्थयाने प्रयाणे युद्धे प्रशमनेषु परास्त्राणां प्रतीकारेषु विषयेषु वेदवेत्ति ९ । १०

तत्त्वेन अकापट्येन ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ रथोदारः रथेष्वेव उदारो न तु महारथस्तादृशा एव दुःशासनादय इति भावः १९ । २० । २१ । २२ । २३
सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ॥ यथावच्छास्त्रतो राजन् व्येतुते मानसो ज्वरः ११ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ विद्यते मे न गंगेयभयं देवासुरेष्वपि ॥ सम
स्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते १२ किंपुनस्त्वयि दुर्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते ॥ द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनंदिनि १३ भवद्भ्यां पुरुषाभ्यां स्थिता
भ्यां विजयो मम ॥ न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि भुवम् १४ रथसंख्यां तु कात्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ॥ तथैवातिरथानां चेतुमिच्छामि कौरव १५ पिताम
हो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहेभिर्वसुधाधिपैः १६ ॥ भीष्म उवाच ॥ गांधारेश्च पुराजं द्रुपदं संख्यां स्वकेवले ॥ ये रथाः पृथिवीपा
लतथैवातिरथाश्च ये १७ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु १८ भवानग्रे रथोदारः सहस्रैः सहोदरैः ॥ दुःशासनप्रभृ
तिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः १९ सर्वैरुत्तमहरणाश्छेदमेदविशारदः ॥ रथोपस्थे गजस्कंधे गदाप्रासासिचमाणि २० संयंतारः प्रहतरिः कृतास्त्राभारसाधनाः ॥
इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः २१ एते हनिष्यंति रणे पंचालान्युद्धदुर्मदान् ॥ कृतकिल्बिषाः पांडवे धैर्धार्तराष्ट्रमनास्विनः २२ तथाऽहं भरतश्रेष्ठ सर्व
सेनापतिस्तव ॥ शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थी कृत्य पांडवान् २३ नत्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः शस्त्रभृतांवरः २४
अर्थसिद्धितवरणे करिष्यति न संशयः ॥ शस्त्रविद्विरनाघृष्यो दूरपाती दृढायुधः २५ हनिष्यति च मूर्तेषां महेंद्रोदानवानिव ॥ मद्वराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिर
थोमतः २६ स्पर्धते वासुदेवेन नित्यं यो वैरणे रणे ॥ भागिनेया त्रिजांस्यक्काशल्यस्तेऽतिरथोमतः ॥ एष योत्स्यति संग्रामे पांडवांश्च महारथान् २७ सागरोर्भि
समैर्बाणैः प्लावयन्निव शात्रवान् ॥ भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् २८ सौमदतिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ॥ बलक्षयममित्राणां सुमहांतं कारिष्यति २९
सिंधुराजो महाराजमतो मे द्विगुणोरथः ॥ योत्स्यते समरे राजन् विक्रांतोरथसत्तमः ३० द्रौपदीहरणे राजन् परिक्रिष्टश्च पांडवैः ॥ संस्मरंस्तं परिक्रेशं योत्स्यते परवीर
हा ३१ एतेन हितदाराजंस्तप आस्थाय दारुणम् ॥ सुदुर्लभो वरो लब्धः पांडवान् योद्धुमाहवे ३२ स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन् रणे ॥ योत्स्यते पांडवैस्तात
प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ३३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि पंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ७ ॥ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ सुदक्षिणस्तु कांबोजोरथ एकगुणोमतः ॥ तवार्थसिद्धिमाकांक्षन् योत्स्यते समरे परैः १ एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ॥ पराक्रमं यथे
द्रस्यद्रक्ष्यंति कुवारयुधि २ एतस्य रथवंशे हिति गमवेगप्रहारिणः ॥ कांबोजानां महाराजशलभानामिवायतिः ३

नत्वात्मन इति स्वस्यासंख्येयत्वं सूचितं २४ । २५ । २६ । २७ । २८ रथयूथपामहारथातेषां यूथपोऽतिरथः २९ सिंधुराजो जपद्रयो द्विरथः ३० । ३१ । ३२ । ३३ ॥ ॥ इति उ.
प० नी० भा० पंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ सुदक्षिण इति १ । २ ॥

रथवंशेनरथसंघेनसहितइतिशेषः । 'वंशःपुंसिकुलेवेणौपृष्ठावयववर्गयोः' इतिमेविनी ४।१।५।७।८।९ समुद्रततरंगिणीउच्छिन्नतपताकांसेनां उच्छिन्नततरंगवर्तीगंगाच १० सत्यरथोनाम

नीलोमाहिष्मतीवामीनीलवर्मारथस्तव ॥ रथवंशेनकदनंशत्रूणां वैकरिष्यति ४ कृतवैरःपुराचैवसहदेवेनमारिष ॥ योत्स्यतेसततराजंस्तवार्थेकुरुनंदन ५ वि
दानुर्विदावावंत्यौसमतौरथसत्तमौ ॥ कृतिनौसमरेतातद्वद्वीर्यपराक्रमौ ६ एतौतौपुरुषव्याघ्रौरिपुसैन्यप्रधक्ष्यतः ॥ गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्चकरच्युतैः
७ युद्धाभिकामौसमरेक्रीडताविवयूथपौ ॥ यूथमध्येमहाराजविचरंतौकृतांतवत् ८ त्रिगर्ताभ्रातरःपंचरथोदारामतामम ॥ कृतवैराश्चपार्थैस्तेविराटनगरेत
दा ९ मकराद्वराजेंद्रसमुद्रततरंगिणीम् ॥ गंगाविक्षोभयिष्यंतिपार्थानांयुधिवाहिनीम् १० तेरथाःपंचराजेंद्रयेषांसत्यरथोमुखम् ॥ एतेयोस्त्यंतिसंग्रामेसं
स्मरंतःपुराकृतम् ११ व्यलीकंपांडवेयेनभीमसेनानुजेनह ॥ दिशोविजयताराजनश्चेतवाहेनभारत १२ तेहनिष्यंतिपार्थानांतानासाद्यमहारथान् ॥ वरान्व
रान्महेष्वासानक्षत्रियाणांधुरंधरान् १३ लक्ष्मणस्तवपुत्रश्चतथादुःशासनस्यच ॥ उभौतौपुरुषव्याघ्रौसंग्रामेष्वपलायिनौ १४ तरुणौसुकुमारौचराजपुत्रौतर
स्विनौ ॥ युद्धानांचविशेषज्ञौप्रणेतारौचसर्वशः १५ रथौतौकुरुशार्दूलमतौमेरथसत्तमौ ॥ क्षत्रधर्मरतौवीरौमहत्कर्मकरिष्यतः १६ दंडधारोमहाराजरथएको
नरर्षभ ॥ योत्स्यतेतवसंग्रामेस्वेनसैन्येनपालितः १७ बृहद्वलस्तथाराजाकौसल्योरथसत्तमः ॥ रथोमममतस्तातमहावेगपराक्रमः १८ एषयोत्स्यतिसंग्रामे
मेस्वान्वंधूनसंप्रहर्षयन् ॥ उग्रायुधोमहेष्वासोधातैराथहितैरतः १९ कृपःशारद्वताराजनरथयूथपयूथपः ॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यप्रधक्ष्यतिरिपूंस्तव २०
गौतमस्यमहर्षेर्यआचार्यस्यशरद्वतः ॥ कार्तिकेयइवाजेयःशरस्तंबात्सुतोऽभवत् २१ एषसेनाःसुबहुलाविविधायुधकार्मुकाः ॥ आग्निवत्समरेतातचरिष्यति
विनिर्दहन २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यागपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ भीष्मउवाच ॥ शकुनिर्मातुलस्तेऽ
सौरथएकोनराधिप ॥ प्रयुज्यपांडवैर्वैर्योत्स्यतेनात्रसंशयः १ एतस्यसेनादुर्धर्षासमरेप्रतियायिनः ॥ विहृतायुधभूयिष्ठावायुवेगसमाजवे २ द्रोणपुत्रोमहे
ष्वासःसर्वानेवातिघन्विनः ॥ समरेचित्रयोधीचहृदास्त्रश्चमहारथः ३ एतस्यहिमहाराजयथागांडीवधन्वनः ॥ शरासनविनिर्मुक्ताःसंसक्तायांतिसायकाः ४ नैषश
क्योमयावीरःसंख्यातुरथसत्तमः ॥ निर्देहेदपिलोकांस्त्रीनिच्छन्नेषमहारथः ५ क्रोधस्तेजश्चतपसासंभृतोऽश्रमवासिनाम् ॥ द्रोणेनानुगृहीतश्चदिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ६
दोषस्त्वस्यमहानेकोयेनैवभरतर्षभ ॥ नमेरथोनातिरथोमतःपार्थिवसत्तम ७ जीवितंप्रियमत्यर्थमायुष्कामःसदाद्विजः ॥ नह्यस्यसदृशःकश्चिदुभयोःसेनयोरपि ८

पंचानामुल्लेखः ११ व्यलीकंअप्रियं १२।११।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इतिश्रीउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १६६ ॥ शकुनिरिति १ विहृतानिनानाविधानिआयुधानितैर्भूयिष्ठा २।३।४।५ आश्रमवासिनामृषीणांक्रोधस्तेजश्चतयोःसमुदायरूपइत्यर्थः आश्रमेत्याकारस्यपूर्वरूपमार्प ६।७।८

९।१० पृष्ठशेषं ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० सत्यश्रवाःसत्यकीर्तिः २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० उत्समयमहर्षयन्

हन्यादेकरथेनैवदेवानामपिवाहिनीम् ॥ वपुष्मांस्तलघोषेणस्फोटयेदपिपर्वतान् ९ असंख्येयगुणोवीरःप्रहंतादारुणद्युतिः ॥ दंडपाणिरिवासह्यःकालवत्प्रच
रिष्यति १० युगांताग्निसमःक्रोधात्सिंहग्रीवोमहाद्युतिः ॥ एषभारतयुद्धस्यपृष्ठसंशमयिष्यति ११ पितात्वस्यमहातेजावृद्धोऽपियुवाभिर्वरः ॥ रणेकर्ममहत्क
र्ताअत्रमेनास्ति संशयः १२ अस्त्रवेगानिलोदूतःसेनाकक्षेधनोत्थितः ॥ पांडुपुत्रस्यसैन्यानिप्रधक्ष्यतिरणेष्टतः १३ रथयूथपयूथानांयूथपोऽयंनरर्ष
भः ॥ भारद्वाजात्मजःकर्ताकर्मतीव्रहितंतव १४ सर्वमूर्ध्नाभिषिक्तानामाचार्यःस्थविरोगुरुः ॥ गच्छेदंतंमृजयानांप्रियस्त्वस्यधनंजयः १५ नैषजातुमहेष्वासः
पार्थमाक्लिष्टकारिणम् ॥ हन्यादाचार्यकंदीप्तसंस्मृत्यगुणनिर्जितम् १६ श्लाघतेऽयंसदावीरपार्थस्यगुणविस्तरैः ॥ पुत्रादभ्याधिकंचैनंभारद्वाजोऽनुपश्यति
१७ हन्यादेकरथेनैवदेवगंधर्वमानुषान् ॥ एकीभूतानपिरणेदिव्यैरस्त्रैःप्रतापवान् १८ पौरवोराजशार्दूलस्तवराजन्महारथः ॥ मतोममरथोदारःपरवीररथा
रुजः १९ स्वेनसैन्येनमहताप्रतपन्शत्रुवाहिनीम् ॥ प्रधक्ष्यतिसपंचालान्कक्षमाग्निगतिर्यथा २० सत्यश्रवारथस्त्वेकोराजपुत्रोबृहद्वलः ॥ तवराजनरिपुवले
कालवत्प्रचरिष्यति २१ एतस्ययोधाराजेंद्रविचित्रकवचायुधाः ॥ विचरिष्यंतिसंग्रामेनिघ्नंतःशात्रवांस्तव २२ वृषसेनोरथस्तेऽग्र्यःकर्णपुत्रोमहारथः ॥
प्रधक्ष्यतिरिपूणांतेबलंतुबलिनांवरः २३ जलसंधोमहातेजाराजनरथवरस्तव ॥ त्यक्ष्यतेसमरेप्राणान्माधवःपरवीरहा २४ एषयोत्स्यतिसंग्रामेगजस्कंधाविशार
दः ॥ रथेनवामहाबाहुःक्षपयन्शत्रुवाहिनीम् २५ रथेषमहाराजमतोमेराजसत्तम ॥ त्वदर्थेत्यक्ष्यतेप्राणान्सहसैन्योमहारणे २६ एषविक्रांतयोधीचचित्रयो
धीचसंगरे ॥ वीतभीश्चापितेराजनशत्रुभिःसहयोत्स्यते २७ बाह्लीकोऽतिरथश्चैवसमरेचानिवर्तनः ॥ ममराजन्मतोयुद्धेशूरोवैवस्वतोपमः २८ नह्येषसमरं
प्राप्यनिवर्तेतकथंचन ॥ यथासततगोराजनसहिहन्वात्परान्नरणे २९ सेनापातिर्महाराजसत्यवांस्तेमहारथः ॥ रणेष्वहुतकर्माचरथोपररथारुजः ३० एत
स्यसमरंदृष्ट्वानव्यथाऽस्तिकथंचन ॥ उत्समयन्नुत्पत्येषपरान्नरथपथेस्थितान् ३१ एषचारिपुविक्रांतःकर्मसत्पुरुषोचितम् ॥ कर्ताविमर्देसुमहत्त्वदर्थेपुरु
षोत्तमः ३२ अलंबुपोराक्षसेंद्रःक्रूरकर्मामहारथः ॥ हनिष्यतिपरान्नराजनपूर्ववैरमनुस्मरन् ३३ एषराक्षससैन्यानांसर्वेषारथसत्तमः ॥ मायावीद्वद्वैरश्चसमरे
विचरिष्यति ३४ प्राग्ज्योतिषाधिपोवीरोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ गजांकुशधरश्चेष्टोरथेचैवविशारदः ३५ एतेनयुद्धमभवत्पुरागांडीवधन्वनः ॥ दिवसान्सु
बहूनराजन्नुभयोर्जयद्युद्धिनोः ३६ ततःसखायंगांधारेमानयन्पाकशासनम् ॥ अकरोत्संविदंतेनपांडवेनमहात्मना ३७

३८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपे सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ अचलइति १ । २ । ३ । ४ विचेतनःमूर्खः ५ घृणीनिंदकः ६ का
णानांसहजकववादीनां ७ । ८ प्रमादीस्त्रीयंकल्पनावाक्यंविस्मरति ९ । १० । ११ । १२ भवान्कर्णोऽर्धरथोमह्यममतइति गगियोवदेतन्नसृपेति सर्वस्यजगतोमतइतिसंबंधः

एषयोत्स्यतिसंग्रामेजस्कंधविशारदः ॥ ऐरावतगतोराजादेवानामिववासवः ३८ ॥ इतिश्रीम.भा०उ०प०रथातिरथसंख्यानप०सप्तपद्यधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ अचलोवृषकश्चैवसहितौभ्रातराबुभौ ॥ रथौतवदुराधर्षांशपून्विध्वंसयिष्यतः १ बलवंतौनरव्याघ्रौह
ृक्रोधौप्रहारिणौ ॥ गांधारमुख्यौतरुणौदर्शनीयौमहाबलौ २ सखातेदयितो नित्यंयएषणकर्कशः ॥ उत्साहयतिराजंस्त्वाविग्रहेपांडवैःसह ३ परुषःकथ
नोनीचःकर्णोवैकर्तनस्तव ॥ मंत्रीनेताचबंधुश्चमानीचात्यंतमुच्छ्रितः ४ एषनैवरथःकर्णो नचाप्यतिरथोरणे ॥ वियुक्तःकवचेनैषसहजेनविचेतनः ५ कुंड
लाभ्यांचदिव्याभ्यांवियुक्तःसततंघृणी ॥ अभिशापाच्चरामस्यब्राह्मणस्यचभाषणात् ६ करणानांवियोगाच्चतेनमेऽर्धरथोमतः ॥ नैषफाल्गुनमासाद्यपुनर्जी
वन्विमोक्ष्यते ७ ततोऽब्रवीत्पुनर्द्रोणःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ एवमेतद्यथाऽऽस्थत्वेनमिष्यास्तिकदाचन ८ रणेरणेऽभिमानीचविमुखश्चापिदृश्यते ॥ घृणीकर्णःप्र
मादीचतेनमेऽर्धरथोमतः ९ एतच्छ्रुत्वातुराधेयःक्रोधादुत्फाल्यलोचने ॥ उवाचभीष्मंराधेयस्तुदन्वाग्भिःप्रतोदवत् १० पितामहयथेष्टमांवाक्शरैरुपकं
तसि ॥ अनागसंसदाद्वेषादेवमेवपदेपदे ११ मर्षयामिचतत्सर्वदुर्योधनकृतेनवै ॥ त्वंतुमामन्यसेमंदंयथाकापुरुषंतथा १२ भवानर्धरथोमह्यमतोवैनात्रसं
शयः ॥ सर्वस्यजगतश्चैवगगियोनमृषावदेत् १३ कुरूणामहितो नित्यंनचराजाऽवबुध्यते ॥ कोहिनामसमानेषुराजसूदारकर्मसु १४ तेजोवधमिमंकुर्याद्विमे
दयिपुराहवे ॥ यथात्वंगुणविद्वेषादपरागंचिकीर्षसि १५ नहायनैर्नपलितैर्नवितैर्नचबंधुभिः ॥ महारथत्वंसंख्यातुशक्यंक्षत्रस्यकौरव १६ बलज्येष्ठंस्मृतंक्ष
त्रंमंत्रज्येष्ठाद्विजातयः ॥ धनज्येष्ठाःस्मृतावैश्याःशूद्रास्तुवयसाधिकाः १७ यथेच्छकंसस्वयंब्रूयारथानतिरथास्तथा ॥ कामद्वेषसमायुक्तोमोहात्प्रकुरुतेभ
वान् १८ दुर्योधनमहाबाहोसाधुसम्यगवेक्ष्यताम् ॥ त्यज्यतांदुष्टभावोऽयंभीष्मःकिल्बिषकृतव १९ भिन्नाहिसेनानृपतेदुःसंधेयाभवत्युत ॥ मौलाहिपुरुष
व्याघ्रकिमुनानासमुत्थिताः २० एषाद्वैधंसमुत्पन्नयोधानांयुधिभारत ॥ तेजोवधोनःक्रियतेप्रत्यक्षेणविशेषतः २१ रथानांक्वचिज्ज्ञानंक्वचभीष्मोऽल्पचे
तनः ॥ अहमावारयिष्यामिपांडवानामनीकिनी २२ आसाद्यमाममोघेषुंगमिष्यतिदिशोदश ॥ पांडवाःसहपंचालाःशार्दूलवृषभाइव २३

त्वद्वाक्यात्सर्वेऽपिमावमंस्यंतइतिभावः १२ । १४ विभेदयिषुर्भेदंकर्तुमिच्छुः अपरागंद्वेषं १५ । १६ । १७ प्रकुरुतेप्रकारंभेदंकुरुते । 'प्रकारस्तुल्यमेदयोः'इतिश्वः १८ । १९
मौलाः पारंपर्यागताः तेषामिन्नाःसंतोदुःसंधेयाभवन्ति किमुनानापृथक्भूताःसंतएककार्यार्थसमुत्थिताइति २० । २१ । २२ । २३

कचेति युद्धेवृद्धोमंत्रेषुमुख्यश्चअशक्तत्वात्तद्वृद्धित्वाच्चायोग्यइतिभावः २४ । २५ येऽतिवृद्धास्तेपुनर्बालाएवमेमतास्त्वादृशश्चायंभीष्मइत्यर्थः २६ । २७ त्वयिहंतारिःकृतोभीष्मयशोगमिष्यतीत्या
शंक्याहकृतइति २८ । २९ । ३० । ३१ नहिछिद्यामित्यन्वयः भेदमयादेवाहंत्वद्वधंनकुर्यामित्यर्थः आशंकार्यालंकारः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ रथा
क्वचयुद्धंविमर्दोवामंत्रेसुव्याहृतानिच ॥ क्वचभीष्मोगतवयामंदात्माकालचोदितः २४ एकाकीस्पर्धतेनित्यंसर्वेणजगतासह ॥ नचान्यंपुरुषंकंचिन्मन्यतेमो
घदर्शनः २५ श्रोतव्यंखलुवृद्धानामितिशास्त्रनिर्दर्शनम् ॥ नत्वेवह्यतिवृद्धानांपुनर्बालाहितेमताः २६ अहमेकोहनिष्यामिपांडवानामनीकिनीम् ॥ सुयुद्धे
राजशार्दूलयशोभीष्मंगमिष्यति २७ कृतःसेनापतिस्त्वेषत्वयाभीष्मोनराधिप ॥ सेनापतौयशोगंतानदुर्योधान्कर्धचन २८ नाहंजीवतिगगियेयोस्स्येराज
न्कथंचन ॥ हतेभीष्मेतुयोद्धाऽस्मिस्वैरेवमहारथैः २९ ॥ भीष्मउवाच ॥ समुद्यतोऽयंभारोमेसुमहान्सागरोपमः ॥ धार्तराष्ट्रस्यसंग्रामेवर्षपूमाभिचितितः ३०
तस्मिन्नभ्यागतेकालेप्रतप्तलोमहर्षणे ॥ मिथोभेदोनमेकार्यस्तेनजीवसिसूतज ३१ नह्यहंत्वद्यविक्रम्यस्थविरोऽपिशिशोस्तव ॥ युद्धश्रद्धामहंछिद्यांजीवित
स्यचसूतज ३२ जामदग्न्येनरामेणमहास्त्राणिविमुंचता ॥ नमेव्यथाकृताकाचित्वंतुमेकिंकरिष्यसि ३३ कामनैतत्प्रशंसंतिसंतःखबलसंस्तवम् ॥ वक्ष्यामितुत्वां
संतप्तोनिहीनकुलपांसन ३४ समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिराजस्वयंवरे ॥ निर्जित्यैकरथेनैवयाक्न्यास्तरसाहताः ३५ ईदृशानांसहस्राणिविशिष्टानामथोपुनः ॥
मयैकेननिरस्तानिससैन्यानिरणाजिरे ३६ त्वांप्राप्यवैरपुरुषंकुरूणामनयोमहान् ॥ उपस्थितोविनाशाययतस्वपुरुषोभव ३७ युध्यस्वसमरेपार्थयेनविस्पर्ध
सेसह ॥ द्रक्ष्यामित्वांविनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ३८ तमुवाचततोराजाधार्तराष्ट्रःप्रतापवान् ॥ मांसमीक्षस्वगगियकार्यंहिमहदुद्यतम् ३९ चित्यतामिदमे
काग्रंममनिःश्रेयसंपरम् ॥ उभावपिभवंतौमेमहत्कर्मकरिष्यतः ४० भूयश्चश्रोतुमिच्छामिपरेपारथसत्तमान् ॥ येचैवातिरथास्तत्रयेचैवरथयूथपाः ४१ बला
बलमभिन्नाणांश्रोतुमिच्छामिकौरव ॥ प्रभातायारजन्यावैदंयुद्धंभविष्यति ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यानपर्वणिभीष्मकर्णसंवादेअष्ट
पद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ एतेरथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथानृप ॥ येचाप्यर्द्धरथाराजनपांडवानामतःशृणु १ य
दिकौतूहलंतेऽद्यपांडवानांबलेनृप ॥ रथसंख्यांशृणुष्वत्वंसहैभिर्वसुधाधिपैः २ स्वयंराजारथोदारःपांडवःकुंतिनंदनः ॥ अग्निवत्समरेतातचरिष्यतिनसंशयः ३
भीमसेनस्तुराजेंद्ररथोऽष्टगुणसंमितः ॥ नतस्यास्तिसमोयुद्धेगदयासायकैरपि ४ नागायुतबलोमानीतेजसानसमानुषः ॥ माद्रीपुत्रौचरथिनौद्वावेवपुरुषर्ष
भौ ५ अश्विनाविवरूपेणतेजसाचसमन्वितौ ॥ एतेचमुमुखगताःस्मरंतःक्लेशमुत्तमम् ६

दिसंख्यातात्पर्यंतु भीष्मद्रोणौसमर्थौविपांडवान्नहनिष्यतः कर्णोपिकुंतीवरदानात्भीमादीन्हंतुंशकोपिनहाप्यति अर्जुनस्त्वनेनदुर्जेषवेतिपांडवानामेवजयइति ४२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनी
लकंठीयेभारतमावदीपे अष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ एतेइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ । ९ । १० । ११ उद्यतां उद्रच्छतां क्षिपतामिति यावत् उद्यंतुमिति पाठांतरं भोज्येकोदित्ये मर्मपीडने हतियावत् भुजकोदित्येऽस्य रूपं । पांसुविकर्षणे पांसुविकर्षणे भूमौ मुष्टियुदे
 रुद्रवप्यचरिष्यंतितत्र मेनास्ति संशयः ॥ सर्व एव महात्मानः शालस्तंभा इवोद्धताः ७ प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्येस्ते च प्रमाणतः ॥ सिंहसंहननाः सर्वे पांडुपुत्राम
 हावलाः ८ चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे ताततपस्विनः ॥ हीमंतः पुरुषव्याघ्राव्याघ्रा इव बलौकटाः ९ जवे प्रहारे समर्धे सर्व एवातिमानुषाः ॥ सर्वैर्जितामहोपालादिगजये
 भरतर्षभ १० न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ॥ विषहंतिसदा कर्तुमधिज्यान्यापेकौरव ११ उद्यतां वागदागुर्वीः शरान्वाक्षे सुमाहवे ॥ जवेलक्ष्यस्य ह
 रणे भोज्ये पांसुविकर्षणे १२ बालैरपि भवंतस्तेः सर्व एव विशेषिताः ॥ एतत्सैन्यं समासाद्य सर्व एव बलौकटाः १३ विध्वंसयिष्यंति रणे मास्मतेः सह संगमः ॥ एकै
 कशस्ते समर्धे हन्युः सर्वांन्महीक्षितः १४ प्रत्यक्षंतवराजेंद्रराजसूयेयथाऽभवत् ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशंयुते च पुरुषागिरः १५ ते स्मरंतश्च संग्रामे चरिष्यंति च रुद्रवत् ॥
 लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् १६ उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तादृशः ॥ नहि देवे पुवा पूर्वमनुष्ये पूरगेषु च १७ राक्षसेष्वथ यक्षे पुनरेषुकुत एव
 तु ॥ भूतोऽथवा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः १८ समायुक्तो महाराजरथः पार्थस्य धीमतः ॥ वासुदेवश्च संयंतायोद्धा चैव धनंजयः १९ गांडीवं च धनुर्दिव्यं ते
 चाश्वावातरं हसः ॥ अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी २० अस्त्रग्रामश्च माहेंद्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः २१ वज्रादीनि
 च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च ॥ दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् २२ हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सहशोरथः ॥ एष हन्याद्विसंभो बलवान्सत्यविक्रमः ॥
 २३ तव सेनां महाबाहुः स्वांचैव परिपालयन् ॥ अहंचैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् २४ न हृतीयोऽस्ति राजेंद्र सेनयोरुभयोरपि ॥ य एनं शरवर्षाणि वर्षतमुदि
 याद्रथी ॥ २५ जीमूत इव घर्मांते महाबात समीरितः ॥ समायुक्तस्तु कौंतेयो वासुदेवसहायवान् ॥ तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावा मुभावपि २६ वैशंपायन उवाच ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वांसिरेतदा ॥ कांचनां गदिनः पीनाभुजाश्च दनरूषिताः २७ मनोभिः सह संवेगेः संसृज्य च पुरातनम् ॥ सामर्थ्यं पांडवेयानां यथा
 प्रत्यक्षदर्शनात् २८ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० रथातिरथसंख्यानप० पांडवरथातिरथसंख्यायामूनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ भीष्म उवाच ॥
 द्रौपदेयामहाराज सर्वे पंचमहाराथाः ॥ वैराटिरुत्तरश्चैव रथोदारो मतो मम १ अभिमन्युर्महाबाहूरथयूथपयूथपः ॥ समः पार्थेन समरे वासुदेवेन चारिहा २ लघ्व
 स्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी च दृढव्रतः ॥ संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ३ सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ॥ एष वृष्णिप्रवाराणाममर्षी जितसाध्वसुः ४
 उत्तमौजास्तथाराजन् रथोदारो मतो मम ॥ युधामन्युश्च विक्रान्तोरथोदारो मतो मम ५

इत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ प्रत्युदियां युदे संमुखः स्यात् २४ । २५ । २६ दध्वांसिरे विगलिताः २७
 २८ ॥ इति श्रीउद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ अ ॥ द्रौपदेया इति १ । २ । ३ । ४ । ५

६ । ७ । ८ वीरगते वीरैरनुसृते ९ सिद्धाबद्धौ १० । ११ एकायनगती मरणैकरशरणी धटितारौ वटनसंघट्टं करिष्यतः १२ । १३ त्यक्तात्मानो त्यक्तदेहौ १४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये
 एतेषां बहुसाहस्रारथानां गाह्यास्तथा ॥ योत्स्यंते ते तनूस्त्यक्त्वा कुंतीपुत्रप्रियेप्सया ६ पांडवैः सह राजेंद्रतव सेना सुभारत ॥ अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयंतः परस्प
 रम् ७ अजेयौ समरे वृद्धौ विराट्द्रुपदौ तथा ॥ महारथौ महावीर्यौ मतो मे पुरुषर्षभौ ८ वयो वृद्धावपि हितौ क्षत्रधर्मपरायणौ ॥ यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वी
 रगते पथि ९ संबधे केन राजेंद्रतौ तु वीर्यबलान्वयात् ॥ आर्यवृत्तौ महेश्वासौ स्नेहवीर्यसिताबुधौ १० कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ॥ शूरावाकातरावाऽपि
 भवंति कुरुपुंगव ११ एकायनगतावेतौ पार्थिवौ दृढधन्विनौ ॥ प्राणांस्त्यक्त्वा परं शक्त्या धटितारौ परंतप १२ पृथगक्षौ हिर्णाभ्यां ताबुधौ संयतिदारुणौ ॥ संव
 धिभावरंक्षंतौ महत्कर्मकरिष्यतः १३ लोकवीरौ महेश्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ॥ प्रत्ययं परिरक्षंतौ महत्कर्मकरिष्यतः १४ ॥ इति श्रीमहाभा० उ० रथातिरथसं
 ख्यानपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ भीष्म उवाच ॥ पंचालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ॥ शिखंडीरथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत १ एष
 योत्स्यति संग्रामेनाशयन् पूर्वसंस्थितम् ॥ परं यशो विप्रयंस्तव सेना सुभारत २ एतस्य बहुलाः सेनाः पंचालाश्च प्रभद्रकाः ॥ तेनासौरथवंशेन महत्कर्मकरिष्यति ३
 घृष्टयुग्मश्च सेनानीः सर्वे सेना सुभारत ॥ मतो मेऽतिरथो राजन् द्रोणशिष्यो महारथः ४ एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परानुरणे ॥ भगवानिव संकुद्धः पिनाकी युगसंक्षये
 ५ एतस्य तद्रथानीकं कथयंति रणप्रियाः ॥ बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ६ क्षत्रधर्मात्तुराजेंद्रमतो मेऽर्थरथो नृप ॥ घृष्टयुग्मस्य तनयो बाल्यान्नातिष्ठतश्चमः
 ७ शिशुमालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ॥ घृष्टकेतुर्महेश्वासः संबंधी पांडवस्य ह ८ एष चेदिपतिः शूरः सहपुत्रेण भारत ॥ महारथानां सुकरं महत्कर्मकरिष्यति ९
 क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ क्षत्रदेवस्तुराजेंद्रपांडवे पुरथोत्तमः १० जयंतश्चामितौ जाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ महारथामहात्मानः सर्वे पांचालसतमाः
 ११ योत्स्यंते समरे तात संरब्धा इव कुंजराः ॥ अजो भोजश्च विक्रान्तौ पांडवार्थे महारथौ १२ योत्स्येते बालिनौ शूरो परं शक्त्या क्षायेष्यतः ॥ शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धा
 रः कृतिनो दृढविक्रमाः १३ केकयाः पंचराजेंद्रभ्रातरो दृढविक्रमाः ॥ सर्वे चैव रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः १४ काशिकः सुकुमारश्च नीलोयश्चापरो नृप ॥ सु
 र्यदत्तश्च शंखश्च मदिराश्च श्वनामतः १५ सर्व एव रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम १६ वार्धक्षेमिर्महाराज मतो मम महारथः ॥
 चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः १७ सहिसंग्रामशोभी च भक्तश्चापिकिरीटिनः ॥ चेकितानः सत्यधृतिः पांडवानां महारथौ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रोरथोदा
 रौ मतो मम १८ व्याघ्रदत्तश्च राजेंद्रचंद्रसेनश्च भारत ॥ मतो मम रथोदारौ पांडवानां संशयः १९

भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ पंचालेति १ नाशयन् पूर्वसंस्थितं प्राचीनं स्त्रीत्वेनावस्थानं अदर्शयन् पुरुषं दर्शयन्नित्यर्थः यद्वा पूर्वसंस्थितं पूर्वव्यूहसंस्थानं नाशयन् सैन्यानि
 विद्रावयन्नित्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ क्षयिष्यतः सामर्थ्यं दर्शयिष्यतः । ऐश्वर्याथोऽयं क्षयतिः १३ । १४ । १५ विदुषः विद्वांसः १६ । १७ । १८ । १९

सेनाविदुश्चराजेंद्रक्रोधहंताचनामतः ॥ यःसमोवासुदेवेनभीमसेनेनवाविभो २० सयोत्स्यतिहिविक्रम्यसमरेतवसैनिकैः ॥ मांचद्रोणंरुपंचैवयथासंमन्यतेभ
वान् २१ तथासमरश्चाधीमंतव्योरथसत्तमः ॥ काश्यःपरमशीघ्रास्त्रःश्लाघनीयोनरोत्तमः २२ रथएकगुणोमहंज्ञेयःपरपुरंजयः ॥ अयंचयुधिविक्रांतोमंत
व्योऽष्टगुणोरथः २३ सत्यजित्समरश्चाधीदृढपदस्यात्मजोयुवा ॥ गतःसोऽतिरथत्वंहिष्टष्टदुमेनसंमितः २४ पांडवानांयशस्कामःपरंकर्मकरिष्यति ॥ अनुर
क्तश्चशूरश्चरथोऽयमपरोमहान् २५ पांड्वराजोमहावीर्यःपांडवानांपुरंधरः ॥ दृढधन्वामहेष्वासःपांडवानांमहारथः २६ श्रेणिमानकौरवश्रेष्ठवसुदानश्चपार्थि
वः ॥ उभावेतावतिरथौमतौपरपुरंजयौ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥
भीष्मउवाच ॥ रोचमानोमहाराजपांडवानांमहारथः ॥ योत्स्यतेऽमरवत्संख्येपरसैन्येषुभारत १ पुरुजित्कुंतिभोजश्चमहेष्वासोमहाबलः ॥ मातुलोभीमसेनस्य
सचमेऽतिरथोमतः २ एषवीरोमहेष्वासःकृतीचनिपुणश्चह ॥ चित्रयोधीचशक्तश्चमतोमेरथपुंगवः ३ सयोत्स्यतिहिविक्रम्यमघवानिवदानवैः ॥ योधायेचा
स्यविख्याताःसर्वेयुद्धविशारदाः ४ भागिनेयकृतेवीरःसकरिष्यतिसंगरे ॥ सुमहत्कर्मपांडूनांस्थितःप्रियहितेरतः ५ भीमसेनिर्महाराजहैडिंबोराक्षसेश्वरः ॥
मतोमेवहुमायावीरयूथपयूथपः ६ योत्स्यतेसमरेतातमायावीसमरप्रियः ॥ येचास्यराक्षसावीराःसचिवावशवर्तिनः ७ एतेचान्येचबहवोनानाजनपदेश्व
राः ॥ समेताःपांडवास्यार्थेवासुदेवपुरोगमाः ८ एतेप्राधान्यतोरान्नपांडवस्यमहात्मनः ॥ रथाश्चातिरथाश्चैवयेचान्येऽर्धरथानृप ९ नेष्यंतिसमरेसेनांभी
मांयौधिष्ठिरानृप ॥ महेंद्रेणैववीरेणपाल्यमानांकिरीटिना १० तैरहंसमरेवीरमायाविद्विर्जयैषिभिः ॥ योत्स्यामिजयमाकांक्षन्नथवानिधनंरणे ११ वासुदेवंच
पार्थचचक्रगांडीवधारिणौ ॥ संध्यागताविवाकैःदूसमेष्येतेरथोत्तमौ १२ येचैवतेरथोदाराःपांडुपुत्रस्यसौनेकाः ॥ सहसैन्यानहंतांश्चप्रतीयारणमूर्धानि १३ एते
रथाश्चातिरथाश्चतुम्यंयथाप्रधानंनृपकीर्तितामया ॥ तथाऽपरेयेऽर्धरथाश्चेकचित्तेवतेषामपिकौरवेंद्र १४ अर्जुनंवासुदेवंचयेचान्येतत्रपार्थिवाः ॥ सर्वा
स्तान्वारयिष्यामियावद्भक्ष्यामिभारत १५ पांचाल्यंतुमहाबाहोनाहंहन्यांशिखंडिनम् ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वाप्रतियुध्यंतमाहवे १६ लोकस्तंवेदयदहंपितुः
प्रियचिकीर्षया ॥ प्राप्तंराज्यंपरित्यज्यब्रह्मचर्यव्रतेस्थितः १७ चित्रांगदंकौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ॥ विचित्रवीर्यंचशिंशुयौवराज्येऽभ्यषेचयम् १८

स्येति क्रोधोदीनार्थभीमसेनसाम्यार्थेवाविशेषणम् २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ रथोत्तमोत्तमोऽभिदत्तोरथोययोस्तौ । आहिताभ्यादित्वादुत्तमपदस्यपरानेपा
तः । सद्धारयेरथयुद्धेउत्तमोउत्कृष्टतमौ १२ । १३ । १४ पाठांतरेष्वप्यमिश्रकिंधारयामि १५ । १६ । १७ । १८

देवव्रतत्वंब्रह्मचारिव्रतवत्त्वं स्त्रीसंमुखेगमनेहिदृष्टिमेयुनंस्यात् स्त्रीपूर्वदर्शनेऽपिमनसातदीयस्त्रीभावस्मरणेनविकाराःस्यादितिभावः १९ । २० । २१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारत
देवव्रतत्वंविज्ञाप्यपृथिवींसर्वराजसु ॥ नैवहन्यांस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वकदाचन १९ सहिस्त्रीपूर्वकोराजनशिखंडीयदितेश्रुतः ॥ कन्याभूत्वापुमान्जातोनयोत्स्ये
तेनभारत २० सर्वास्त्वन्याहनिष्यामिपार्थिवान्भरतर्षभ ॥ यान्समेष्यामिसमरेनतुकुंतीसुतानृप २१ ॥ इ० श्रीम० भा० उ० प० रथातिरथसंख्यानप०
द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ रथातिरथसंख्यानपर्वसमाप्तम् ॥ अर्थावोपाख्यानपर्व ॥ दुर्योधनउवाच ॥ किमर्थंभरतश्रेष्ठनैवहन्यांशिखंडि
नम् ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वासमरेष्वाततायिनम् १ पूर्वमुक्तामहाबाहोपंचालान्सहसोमकैः ॥ हनिष्यामीतिगांगेयतन्मेब्रूहिपितामह २ ॥ भीष्मउवाच ॥ शृ
णुदुर्योधनकथांसहैर्भिवसुधाधिपैः ॥ यदर्थंयुधिसंप्रेक्ष्यनाहंहन्यांशिखंडिनम् ३ महाराजोममपिताशांतनुलोकंविश्रुतः ॥ दिष्टातमापधर्मात्मासमयेभरतर्षभ
४ ततोऽहंभरतश्रेष्ठप्रतिज्ञांपरिपालयन् ॥ चित्रांगदंभ्रातरंैवमहाराज्येऽभ्यषेचयम् ५ तस्मिंश्चनिधनंप्राप्तेसत्यवत्यामतेस्थितः ॥ विचित्रवीर्यंराजानभ्यर्षि
चंयथाविधि ६ मयाऽमिषिक्तोराजेंद्रयवीयानपिधर्मतः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्मासममेवसमुदैक्षत ७ तस्यदारक्रियांतातचिकीर्षुरहमप्युत ॥ अनुरूपादिवकु
लादित्येवचमनोदधे ८ तथाऽश्रौषंमहाबाहोतिस्रःकन्याःस्वयंवराः ॥ रूपेणाप्रतिमाःसर्वाःकाशिराजसुतास्तदा ॥ अंबांचैवांबिकांचैवतथैवांबालिकामपि ९
राजानश्चसमाहूताःपृथिव्यांभरतर्षभ ॥ अंबाज्येष्ठाऽभवतासामंबिकात्वधमध्यमा १० अंबालिकाचराजेंद्रराजकन्यायवीयसी ॥ सोऽहमेकरथेनैवगतःकाशि
पतेःपुरीम् ११ अपश्यंतामहाबाहोतिस्रःकन्याःस्वलंकृताः ॥ राज्ञश्चैवसमाहूतान्पार्थिवान्पृथिवीपते १२ ततोऽहंतातृपान्सर्वानाहूयसमरेस्थितान् ॥ र
थमारोपयांचक्रेकन्यास्ताभरतर्षभ १३ वीर्यशुल्काश्चताज्ञात्वासमारोप्यरथंतदा ॥ अवोचंपार्थिवान्सर्वानहंतत्रसमागतान् ॥ भीष्मःशांतनवःकन्याहरती
तिपुनःपुनः १४ तेयतध्वंपरंशक्तयासर्वेभोक्षायपार्थिवाः ॥ प्रसह्यहिहराम्येषमिषतांवनरर्षभाः १५ ततस्तेपृथिवीपालाःसमुत्पेतुरुदायुधाः ॥ योगोयोगइ
तिकुद्धाःसारथीनभ्यचोदयन् १६ तेरथैर्गजसंकाशैर्गजैश्चगजयोधिनः ॥ पुष्टैश्चाश्वैर्महीपालाःसमुत्पेतुरुदायुधाः १७ ततस्तेमामहीपालाःसर्वेएवविज्ञापते ॥
रथवातेनमहतासर्वतःपर्यवारयन् १८ तानहंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवारयम् ॥ सर्वानृपांश्चाप्यजयंदेवराडिवदानवान् १९ अपातयंशरैर्दासैःप्रहसनभरतर्षभ ॥
तेषामापततांचित्रानध्वजानहेमपरिष्कृतान् २० एकैकेनहिवाणेनभूमौपातितवानहम् ॥ हयांस्तेषांगजांश्चैवसारथींश्चाप्यहंरणे २१ तेनिवृत्ताश्चमग्नाश्चदृष्ट्वा
तल्लाघवंमम ॥ अथाहंहास्तिनपुरमायांजित्वामहीक्षितः २२

भावदीपेद्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किमर्थमिति १ । २ । ३ दिष्टांतंभरणम् ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ भिरतां
इयता अनादरेपक्षी १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

१३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भा० त्रिसप्तत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ततोहमिति मातरं उपसंगृह्य पादयोः पतित्वा १ वीर्यशुल्काः वीर्यमेव शुल्कं मौल्यं यासां ताः २ । २
ततोऽहं ताश्च कन्यावैभ्रातुरर्थाय भारत ॥ तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणिकन्याहरणे त्रिसप्त
त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ॥ अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् १
इमाः काशिपते कन्यामयानिर्जित्य पार्थिवान् ॥ विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्काहता इति २ ततो मूर्धन्युपग्राय पर्यश्रुनयनानृप ॥ आह सत्यवती हृष्टादिष्ट्या
पुत्रजितं त्वया ३ सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ॥ उवाच वाक्यं स वीडाज्येष्ठा काशिपते सुता ४ भीष्मत्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ श्रुत्वा च व
चनं धर्म्यं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ५ मया शाल्वपतिः पूर्वमनसा भिवृतो वरः ॥ तेन च अस्मि हृता पूर्वरहस्यविदिते पितुः ६ कथं मामन्यकामां त्वं राजधर्ममतीत्य वै ॥
वासयेथा गृहे भीष्मकौ रवः सन्विशेषतः ७ एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ॥ यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ८ समां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो वि
शांपते ॥ तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ९ कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ॥ त्वं हि सत्यवतो वीरपृथिव्याभितिनः श्रुतम् १० ॥ इति श्रीमहाभार
रते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि अंबावाक्ये चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽहं समनुज्ञाप्य कार्त्त
मंघवतीं तदा ॥ मंत्रिणश्च त्विजश्चैव तथैव च पुरोहितान् १ समनुज्ञासि पंकन्यामं वां ज्येष्ठानराधिप ॥ अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् २ वृद्धौर्द्विजा
तिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ॥ अतीत्य च तमध्वानमासाद्य नृपतिं तथा ३ सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ॥ आगताऽहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महा
मते ४ तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निवविशांपते ॥ त्वयाऽन्यपूर्वयानाहं भार्या र्थीवरवर्णिनि ५ गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भीष्मकस्य वै ॥ नाहमिच्छामि भी
ष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ६ त्वं हि भीष्मेण निर्जित्य नीता प्रीतिमतीतदा ॥ परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ७ नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्या र्थीवरवर्णिनि ॥
कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ८ नारी विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ॥ यथेष्टं गम्यतां भद्रे मात्वा कालोऽयगादयम् ९ अंबा तमब्रवीद्राजन्ननंगश
रपीडिता ॥ नैवं वदमहीपाल नैतदेवं कथंचन १० नास्मि प्रीतिमतीनीता भीष्मेणामित्रकर्शन ॥ बलात्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ११ भजस्व
मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ॥ भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेऽपु प्रशस्यते १२ साऽहमामंभ्यगां गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ॥ अनुज्ञाता च ते नैव ततोऽहं भृश
मागता १३ न स भीष्मो महाबाहुर्मां मिच्छति विशांपते ॥ भ्रातृहेतोः समारंभो भीष्मस्येति श्रुतं मया १४ भगिन्यौ मम येनीते अंबिकांश्चालिकेनृप ॥ प्रादाद्वि
चित्रवीर्याय गां गेयो हियवीयसे १५ ४ । मह्यं मम ५ । ६ । ७ । ८ । ९ सत्यवतो नित्यं ह्यब्रवीत् १० ॥ इति ० उ० प० नी० भा० भा० चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥
॥ तत इति ॥ १ समनुज्ञासि पंकन्यामनुज्ञातवान् अहं भावार्थः २ । ३ । ४ । ५ । ६ परामृश्य हस्तेऽपु त्वानीता ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ संतः साधवः गतयः शक्ति तारः संतु २२ कुरुष्वं दीनं यथा स्यात्तथा परिदेवतीं शोधंती २३ । २४ अदीर्घदर्शिनोऽपि शाल्वस्या धर्मः सूचितः २५ । २६ वारणे
यथा शाल्वपतेनान्यं वरं ध्यामि कथंचन ॥ त्वामृते पुरुषव्याघ्रतथामूर्धानमालभे १६ न चान्यपूर्वाराजेंद्रत्वामहं समुपस्थिता ॥ सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्ये
नात्मानमालभे १७ भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ॥ अनन्यपूर्वाराजेंद्रत्वत्प्रसादां भिकां क्षिणीम् १८ तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सु
ताम् ॥ अत्यजद्भरतश्रेष्ठ जीर्णां त्वचमिवोरगः १९ एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानृपः ॥ नाश्रद्धाच्छाल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ २० ततः सामन्युनाऽ
विष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ अब्रवीत्सा श्रुनयनावाप विष्णुतया गिरा २१ त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विशांपते ॥ तत्र मे गतयः संतु संतः सत्यं यथा भुवम्
२२ एवं तां भाषमाणां तु कन्यां शाल्वपतिस्तदा ॥ परित्याज कौरव्य करुणं परिदेवतीम् २३ गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत ॥ विभेमि भीष्मात्सुश्रो
णित्वं च भीष्मपरिग्रहः २४ एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ॥ निश्चक्राम पुराहीनारुदती कुररीयथा २५ ॥ भीष्म उवाच ॥ निष्क्रामंती तु नगरां च
तयामास दुःखिता ॥ पृथिव्यानां स्ति युवतिर्विषमस्थतरामया २६ बंधुभिर्विप्रहीणाऽस्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ न च शक्यं पुनर्गंतुं मया वारणसां ह्वयम् २७
अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ किं नु गह्मं यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् २८ अथवा पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयं वरम् ॥ मयाऽयं स्वकृतो दोषो याऽहं
भीष्मरथा तदा २९ प्रवृत्ते दारुण्युद्देशाल्वार्थं नापतं पुरा ॥ तस्येयं फलनिर्वृतिर्यदापन्ना सिमूढवत् ३० धिग्भीष्मं धिक्क्रमे मंदं पितरं मूढचेतसम् ॥ येनाहं वी
र्यशुल्केन पण्यस्त्रीव प्रचोदिता ३१ धिग्मां धिक्शाल्वराजानं धिग्घातारमथापि वा ॥ येषां दुर्नीतभावेन प्राप्ताऽस्म्यपदमुत्तमाम् ३२ सर्वथा भागधेयानि स्वा
नि प्राप्नोति मानवः ॥ अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शांतनवो मम ३३ सामीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ॥ तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः समेमतः ३४
को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सेहतमहीपतिः ॥ एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्वहिः ३५ आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ ततस्तामवसद्रात्रिं ताप
सैः परिवारिता ३६ आचरन्त्यौ च यथावृत्तं सर्वमात्मनि भारत ॥ विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ॥ हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ३७ तत
स्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ३८ आर्तां तामाह समुनिः शैखावत्यो महातपाः ॥ निःश्वसंती सती बालां दुःखशोक
परायणाम् ३९ एवं गते तु किं भद्रं शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ॥ आश्रमस्थैर्महाभागे तपोयुक्तैर्महात्मभिः ४० सात्वेन मब्रवीद्राजचक्रियतां मदनुग्रहः ॥ प्रावाज्यमह
मिच्छामि तपस्तपस्यामि दुश्चरम् ४१ मयैव यानि कर्माणि पूर्वदेहे तु मूढया ॥ कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं भुवम् ४२

विवाहार्यमद्यतंसमुपार्जितंअभ्यंगकौतुकबंधादिनासंस्कृतंष्टद्धा इयंकन्यागागेयमत्रवीदितियोजना ५०।५१

५२ । ५३ । ५४ । ५५ उत्पत्तिकारणं ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षडसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दुःखद्वयं दुःखकर
द्वयं भीष्मशाल्वाख्यं यद्वा । निर्भर्तृकत्वमेकंदुःखं त्वच्छत्रोर्वधश्चेति तापसानां दुःखद्वयं तथाऽपि शत्रुद्वयमध्ये कतरस्य कं प्रतिकर्तव्यं हंतुं यत्नं चिकीर्षसि यद्वा । एकैकस्य गतिहानिर्भरणं वेति दुःख
तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमंजसहमंत्रिभिः ॥ निश्चित्य विससर्जे मांसं त्यक्त्यामते स्थितः ५२ अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभर्तिततः ॥ कन्येयमुदिता तत्र काले
वचनमब्रवीत् ५३ विसर्जिताऽस्मि भीष्मेण धर्ममां प्रतिपादय ॥ मनसाऽभिवृतः पूर्वमया त्वं पार्थिवर्षम ५४ प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽस्याश्चारित्रस्याभिर्शंकितः ॥
सेयंतपो वनं प्राप्ता तापस्येऽभिरताभृशम् ५५ मया च प्रत्यभिज्ञातावंशस्य परिकीर्तनात् ॥ अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ५६ ॥ अंबोवाच ॥ भग
वन्नेवमेवेह यथाऽऽह पृथिवीपातिः ॥ शरीरकर्ता मातुर्मसृजयो होत्रवाहनः ५७ न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ॥ अपमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ५८
यत्तु मां भगवान् रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ॥ तन्मे कार्यं तमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि होत्रवाहनां वासंवादे
षडसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ अकृतवण उवाच ॥ दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ॥ प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं त्वत्सेवदस्वमे १ यदि सौभर्तित
र्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव ॥ नियोक्ष्यति महात्मा सरामस्त्वद्धितकाम्यया २ अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ॥ रणे विनिर्जितं द्रुपदं कुर्यात्तदपि भार्गवः ३
सृजयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ॥ यदत्र ते भृशं कार्यं तदद्यैव विचिंत्यताम् ४ ॥ अंबोवाच ॥ अपनीताऽस्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ॥ नाभिजानाति
मे भीष्मो ब्रह्मन् शाल्वगतं मनः ५ एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयम् ॥ विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ६ भीष्मे वा कुरुशार्दूलेशाल्वराजेऽथ
वा पुनः ७ उभयोरेव ब्रह्मन् युक्तं यत्तत्समाचर ७ निवेदितं मया ह्येतदुःखमूलं यथा तथम् ॥ विधानं तत्र भगवन्कर्तुं मर्हसि युक्तितः ८ ॥ अकृतवण उवाच ॥
उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं रवर्णिनि ॥ धर्मं प्रतिवचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ९ यदित्वा मापगे यो वै न नयेद्भजसाह्वयम् ॥ शाल्वस्त्वां शिरसाभीरुगृह्णीयाद्रामचो
दितः १० तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मात्प्राप्ताऽसि भाविनि ॥ संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ११ भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ॥ तस्मात्प्र
तिक्रियायुक्ता भीष्मे कारयितुं तव १२ ॥ अंबोवाच ॥ ममाप्येष सदा ब्रह्मन् हृदिकामोऽभिवर्तते ॥ घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा १३ भीष्मं वा
शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ॥ प्रशाधितं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता १४ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं कथयतां मे वते पांसदिवसो गतः ॥ रात्रिश्च भरत श्रेष्ठ सुख
शीतोष्णमारुता १५ ततो रामः प्रादुरासीत् प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ शिष्यैः परितो राजनृजटाचरिधरो मुनिः १६
द्वयं ज्ञेयम् १ नियोक्तव्यस्तव पाणिग्रहणार्थमिति शेषः २ भीष्मस्य तु सत्यप्रतिज्ञस्य त्वत्सुखाय जयमात्रं कर्तव्यं न तु तावता तव हितमित्याशयेनाह अपेति ३ । ४ । ५ विधानं प्रतीकारं ६ । ७
८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ । १९ आसातां ललिद्विवचनम् २० । २१ । २२ परमंतव विवक्षितं यत्तन्मेऽहं वचनमिति त्वर्थः २३ शिरसौ श्रेष्ठौ । 'शिरःप्रधाने सेनाग्रे' इति मेदिनी पुंस्त्वमार्थम् २४ । २५ सृजयस्य
धनुष्पाणि रदीनात्मा खड्गं विभ्रत्परश्वर्धौ ॥ विरजाराजशार्दूलसृजयसोऽभ्ययान्नृपम् १७ ततस्तं तापसादृष्ट्वा सच राजामहातपाः ॥ तस्थुः प्रांजलयो राजन्साच
कन्यातपस्विनी १८ पूजयामासुरव्यग्रामधुपकेण भार्गवम् ॥ अर्चितश्च यथान्यायं निषसाद स हैव तैः १९ ततः पूर्वव्यतीतानि कथयंतौ स्मता बुभौ ॥ आसातां
जामदग्न्यश्च सृजयश्चैव भारत २० तथा कथां ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ॥ उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् २१ रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ॥ अ
स्याः शृणु यथा तत्त्वं कार्यं कार्यविशारद २२ परमं कथ्यतां चेति तारामः प्रत्यभाषत ॥ ततः साऽभ्यवदद्रामं ज्वलन्तामिव पावकम् २३ ततोऽभिवाद्य चरणौ रामस्य
शिरसौ शुभौ ॥ स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता २४ रुरोद सा शोकवती वाष्पय्याकुललोचना ॥ प्रपदेशरणं चैव शरण्यं भृगुनंदनम् २५ ॥ राम उ
वाच ॥ यथा त्वं सृजयस्यास्य तथा मे त्वं नृपात्मजे ॥ ब्रूहि यत्ते मनो दुःखं करिष्ये वचनं तव २६ ॥ अंबोवाच ॥ भगवन् शरणं त्वाद्यप्रपन्नाऽस्मि महाव्रतम् ॥ शोकपंका
र्णवान्मग्राघोरादुद्धर मां विभो २७ ॥ भीष्म उवाच ॥ तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनवंपुनः ॥ सौकुमार्यं परंचैव रामश्चित्तापरोऽभवत् २८ किमियं वक्ष्यती
त्येवं विममर्श भृगुद्वहः ॥ इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाऽभिपरिभुतः २९ कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ॥ सर्वमेव यथा तत्त्वं कथयामास भार्गवे ३०
तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तुराजपुत्रावचस्तदा ॥ उवाच तं वरारोहानिश्चित्यार्थं विनिश्चयम् ३१ ॥ राम उवाच ॥ प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि ॥ क
रिष्यति वचो महांश्रुत्वा च सनराधिपः ३२ न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जान्हवी सुतः ॥ वक्ष्याम्यहं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ३३ अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रे
न वर्तते ॥ यावच्छाल्वपतिर्वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ३४ ॥ अंबोवाच ॥ विसर्जिताऽहं भीष्मेण श्रुत्वा भृगुनंदन ॥ शाल्वराजगतं भावं मम पूर्वमनीषितम् ३५
सौभराजमुपेत्याहमवोचं दुर्वचं वचः ॥ न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्र्यपरिर्शंकितः ३६ एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनंदन ॥ यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिंतयितुं मर्हसि
३७ ममतु व्यसनस्यास्य भीष्णो मूलं महाव्रतः ॥ येनाहं वशमानीताः समुत्क्षिप्य बलात्तदा ३८ भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ॥ प्राप्ताऽहं भृगुशार्दूलच
राम्यप्रियमुत्तमम् ३९ सहिलुब्धश्च नीचश्च जितकाशी च भार्गव ॥ तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयाऽनघ ४० एष मे क्रियमाणा या भारतनेन तदा
विभो ॥ अभवद्दुःखं कल्पो घातयेयं महाव्रतम् ४१

दौहित्रीति शेषः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ लुब्धो यतो मां हृतवान् नीचो यतो मम दंभीकारं स्वयं न कृतवान् अकामुकस्य कन्याहरणं दो
ष इति भावः ४० क्रियमाणायाः बलात्वाहरणेन हिंस्यमानायाः कृदिसायां स्वादिः ४१

१२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये मारुतभावदीपेसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति १ काश्येकाशिराजकन्ये २। ३। ४। ५। ६। ७

तस्मात्कामंममाद्येमंरामसंपादयानव ॥ जहिभीष्ममहाबाहोयथावृत्रपुरंदरः ४२ ॥ इतिश्रीम० उद्योगप० अंबोपा० रामांबासंवादेसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्तस्तदारामोजहिभीष्ममितिप्रभो ॥ उवाचरुदतीकन्यांचोदयंतीपुनःपुनः १ काश्ये नकामंमृण्मिश्रंवेवरवर्णिनि ॥ ऋतेब्रह्मविदाहेतोःकिमन्यत्करवाणिते २ वाचाभीष्मश्चशाल्वश्चममराज्ञिवशानुगौ ॥ भविष्यतोऽनवद्यांगितत्कारिष्मामिमा शुच ३ नतुशस्त्रंहीष्यामिकथंचिदापिभाविनि ॥ ऋतेनियोगाद्विप्राणामेषमेसमयःकृतः ४ ॥ अंबोवाच ॥ ममदुःखंभगवताव्यपनेयंयतस्ततः ॥ तच्चभीष्मप्रसूतंमेतंजहीश्वरमाचिरम् ५ ॥ रामउवाच ॥ काशिकन्येपुनर्ब्रूहिभीष्मस्तेचरणानुभौ ॥ शिरसावंदनाहोऽपिग्रहीष्यतिगिरामम ६ ॥ अंबोवाच ॥ जहिभीष्मरणेरामगर्जेतमसुरंयथा ॥ समाहूतोरणेराममचेदिच्छसिप्रियम् ॥ प्रतिश्रुतंचयदपितत्सत्यंकर्तुमर्हसि ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ तयोःसंवदतोरैवसा जनरामांबयोस्तदा ॥ ऋषिःपरमधर्मात्माइदंवचनमब्रवीत् ८ शरणागतामहाबाहोकन्यांनत्यक्तुमर्हसि ॥ यदिभीष्मोरणेरामसमाहूतस्त्वयामृधे ९ निर्जितोऽस्मीतिवाब्रूयात्कुर्याद्वावचनंतव ॥ कृतमस्याभवेत्कार्यंकन्यायाभृगुनंदन १० वाक्यंसत्यंचतेवीरभविष्यतिकृतंविभो ॥ इयंचापिप्रतिज्ञातेतदाराममहामुने ११ जित्वावैक्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषुप्रतिश्रुता ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चैवरणेयदि १२ ब्रह्मद्विज्ज्वितातैर्वैहनिष्यामीतिभार्गव ॥ शरणार्थेप्रपन्नानांभीतानांशरणार्थिनाम् १३ नशक्यामिपरित्यागंकर्तुंजीवन्कथंचन ॥ यश्चकृत्स्त्ररणेक्षत्रंविजेष्यतिसमागतम् १४ दीप्तात्मानमहंतंचहनिष्यामीतिभार्गव ॥ स एवंविजयीरामभीष्मःकुरुकुलोद्बहः ॥ तेनयुध्यस्वसंग्रामेसमेत्यभृगुनंदन १५ ॥ रामउवाच ॥ स्मराम्यहंपूर्वकृतांप्रतिज्ञामृषिसत्तम ॥ तथैवचचरिष्यामियथासा भ्रैवलप्स्यते १६ कार्यमेतन्महद्ब्रह्मकाशिकन्यामनोगतं ॥ गमिष्यामिस्वयंतत्रकन्यामादाययत्रसः १७ यदिभीष्मोरणश्चाधीनकरिष्यतिमेवचः ॥ हनिष्याम्येन मुद्रितमितिमेनिश्चितामतिः १८ नहिवाणामयोत्सृष्टाःसज्जंतीहशरीरिणाम् ॥ कायेषुविदितंतुभ्यंपुराक्षत्रियसंगरे १९ एवमुक्ताततोरामःसहैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ प्रयाणायमर्तित्वासमुत्तस्थौमहातपाः २० ततस्तेतामुषित्वातुरजनीतत्रतापसाः ॥ हुताग्रयोजसजप्याःप्रतस्थुर्मज्जिघांसया २१ अभ्यगच्छततोरामःसहैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ कुरुक्षेत्रंमहाराजकन्ययासहभारत २२ न्यविशंतततःसर्वेपरिगृह्यसरस्वती ॥ तापसास्तेमहात्मानोभृगुश्चेष्टपुरस्कृताः २३ भीष्मउवाच ॥ ततस्तृतीयेदिवसेसंदिदेशव्यवस्थितः ॥ कुरुप्रियंसमेराजन्प्राप्तोऽस्मीतिमहाव्रतः २४ तमागतमहंश्रुत्वाविषयांतंमहाबलम् ॥ अभ्यगच्छंजवेनाशुप्रोत्थातेजोनिधिप्रभुं २५

ऋषिः अकृतव्रणः पाठांतरे तु स्पष्टमेव स कीर्त्यते ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५

२६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७ अवलिप्तस्य दृष्टस्य ४८। ४९। ५०। ५१

गापुरस्कृत्यराजेंद्रब्राह्मणैःपरिवारितः ॥ ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्चतथैवचपुरोहितैः २६ समामभिगतं दृष्ट्वाजामदम्यःप्रतापवान् ॥ प्रतिजग्राहतापूजावचनंचेदमब्रवीत् २७ ॥ रामउवाच ॥ भीष्मकांबुद्धिमास्थायकाशिराजमुतातदा ॥ अकामेनत्वयाऽऽनीतापुनश्चैवाविसर्जिता २८ विभ्रंशितात्वयाहीयंधर्मादास्तेयशस्विनी ॥ परामृष्टांत्वयाहीमांकोहिगंतुमिहार्हति २९ प्रत्याख्याताहिशाल्वेनत्वयानीतेतिभारत ॥ तस्मादिमामन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्वमभारत ३० स्वधर्मं पुरुषव्याघ्रराजपुत्रीलभत्वियम् ॥ नयुक्तस्त्ववमानोऽयंराज्ञांकर्तुंत्वयाऽनघ ३१ ततस्तंवेविमनसमुदीक्ष्याहमथाब्रुवम् ॥ नाहमेनापुनर्दद्यांब्रह्मन्भ्रात्रेकथंचन ३२ शाल्वस्याहमितिप्राहपुरामामेवभार्गव ॥ मयाचैवाभ्यनुज्ञातागतेयंनगरंप्रति ३३ नभयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थलोभान्नकाम्यया ॥ क्षात्रधर्ममहंजह्यामितिमेवतमाहितम् ३४ अथमामब्रवीद्रामःक्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ नकरिष्यसिचेदेतद्वाक्यमेनरपुंगव ३५ हनिष्यामिसहमायंत्यामद्येतिपुनःपुनः ॥ संरमादब्रवीद्रामःक्रोधपर्याकुलेक्षणः ३६ तमहंगीर्भिरिष्टाभिःपुनःपुनरर्दिम ॥ अयाचंभृगुशार्दूलंनचैवप्रशशामसः ३७ प्रणम्यतमहंमूर्ध्नाभूयोब्राह्मणसत्तमम् ॥ अब्रुवंकारणंकिंतद्यत्वंयुद्धंमयेच्छसि ३८ इष्वस्त्रंममबालस्यभवतैवचतुर्विधम् ॥ उपदिष्टंमहाबाहोशिष्योऽस्मितवभार्गव ३९ ततोमामब्रवीद्रामःक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ जानीषेमांगुरुंभीष्मगृह्णासीमानंचैवह ४० सुतांकाश्यस्यकौरव्यमत्प्रियार्थमहामते ॥ नहितेविद्यतेशांतिरन्यथाकुरुनंदन ४१ गृहाणेमामहाबाहोरक्षस्वकुलमात्मनः ॥ त्वयाविभ्रंशिताहीयंभर्तारंनाधिगच्छति ४२ तथाब्रुवंतंतमहंरामंपरपुरंजयम् ॥ नैतदेवंपुनर्मांविब्रह्मर्षेकिंश्रमेणते ४३ गुरुत्वंत्वयि संप्रेक्ष्यजामदम्यपुरातनम् ॥ प्रसादयेत्वांभगवंस्त्यक्तैषातुपुरामया ४४ कोजातुपरभावांहिनारीव्यालीमिवस्थिताम् ॥ वासयेतगृहेजानन्नस्त्रीणांदोषोमहात्ययः ४५ नभयाद्वासवस्यापिधर्मंजह्यामहाव्रत ॥ प्रसीदमावायद्वातेकार्यंतत्कुरुमाचिरम् ४६ अयंचापिविशुद्धात्मन्पुराणेश्रूयतेविभो ॥ मरुत्तेनमहाउद्वेगीतः श्लोकोमहात्मना ४७ गुरोरप्यवलितस्यकार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयते ४८ सत्वंगुरुरितिप्रेम्णामयासंमानितोभृशम् ॥ गुरुवृत्तिंनजानीषेतस्माद्योत्स्यामिवैत्वया ४९ गुरुंनहन्यांसमरेब्राह्मणंचविशेषतः ॥ विशेषतस्तपोवृद्धमेवंक्षांतंमयातव ५० उद्यतेषुमथोद्वृष्टाब्राह्मणंसत्रबंधुवत् ॥ योहन्यात्समरेकुट्टंयुध्यंतमपलायिनम् ५१ ब्रह्महत्यानतस्यस्यादितिधर्मेषुनिश्चयः ॥ क्षत्रियाणांस्थितोधर्मक्षत्रियोऽस्मितपोधन ५२ योयथावर्ततेयस्मिस्तस्मिन्नेवप्रवर्तयन् ॥ नाधर्मसमवाप्नोतिनचाश्रेयश्चविंदति ५३

ननुत्वामर्थप्रवर्तयन्नहं त्वयि प्रीतिमेव करोमीत्याशंक्याहर्षेवेति अर्थेगुरुवाक्याद्वारकरणे धर्मेपितृप्रीत्यर्थस्वीकृते ब्रह्मचर्ये विषये देशकालानुसारेण समर्थो विवेककुशलः तत्र धर्मलोपेन गुरुवाक्यात् प्राप्यमाणोऽर्थः श्रेयानुत्तरेत्यर्थे संशयवानुत्तरे गुरुवाक्यविरोधेनापि पाल्यमानो धर्मः श्रेयानुत्तरेति धर्मसंशयवान् । एतयोर्मध्ये अर्थसंशयमापन्नोऽर्थमनुत्तिष्ठन् श्रेयान् परिशेषात् धर्मे तु निःसंशयो धर्ममेवानुत्तिष्ठन् श्रेयानित्यर्थः १४ अयथान्यायमितिच्छेदः न्यायातिक्रमेण मां प्रवर्तयसे १५ बाहुवीर्यवान् प्रक्षेपादौ एवं गते एवं स्थिते त्वयि ५६ । ५७ । ५८ । ५९ अपियत्रेति पितृवद्वृत्तम्

अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ॥ अर्थसंशयमापन्नः श्रेयान्निःसंशयो नरः ५४ यस्मात्संशयितेऽप्यर्थेऽयथान्यायं प्रवर्तसे ॥ तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वयाराममहाहवे ५५ पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनंदन ५६ तत्कारिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्रत्वया सह ॥ द्वंद्वरामयथेष्टं मे सज्जीभव महायुते ५७ तत्र त्वं निहतो राम मया शरशतादितः ॥ प्राप्स्यसे निर्जितां लोकान् शस्त्रपूतो महारणे ५८ सगच्छावे निवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ॥ तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ५९ अपियत्र त्वयारामकृतं शौचं पुरापितुः ॥ तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्ताऽस्मि भार्गव ६० तत्र राम समागच्छ त्वरितं युद्धदुर्मद ॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुवः ६१ यच्चापिकथंसे राम बहुशः परिवत्सरे ॥ निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ६२ न तदा जातवान् भीष्मः क्षत्रियो वाऽपि मद्भिधः ॥ पश्चाज्जातानि ते जांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ६३ यस्ते युद्धमयं दर्पकामं च व्यपनाशयेत् ॥ सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ६४ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ॥ दिष्ट्या भीष्ममया सार्धयोद्धुमिच्छामि संगरे ६५ अयं गच्छामि कौरव्यकुरुक्षेत्रं त्वया सह ॥ भाषितं ते करिष्यामि तत्रागच्छ परंतप ६६ तत्र त्वं निहतं मातामया शरशताचितम् ॥ जान्हवी पश्यतां भीष्मं यत्र कंकवलाशनम् ६७ कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ॥ मया विनिहतं देवीरोदतामद्य पार्थिव ६८ अतदर्हामहाभाग भगीरथ सुतानवा ॥ यात्वामजीजनन्मदं युद्धकामुकमातुरम् ६९ एहि गच्छ मया भीष्मयुद्धकामुकदुर्मद ॥ गृहाण सर्वं कौरव्यरथादिभरतर्षभ ७० इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ॥ प्रणम्य शिरस्याराममेवमस्त्वित्यथा ब्रुवम् ७१ एवमुक्त्वा ययौरामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ॥ प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ७२ ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्राच प्रतिनंदितः ॥ द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महायुते ७३ रथमास्थाय रुचिरं राजतं पांडुरैर्हयैः ॥ सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ७४ उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ॥ तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदारणे ७५ यत्तं मूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ॥ दंशितः पांडुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ७६ पांडुरं कामुके गृह्य प्रायां भरत सत्तम ॥ पांडुरेणातपत्रेणाघ्रियमाणेन मूर्धनि ७७

रणेऽप्याशौचप्राप्तौ सत्यांतत्रैव तीर्थे शौचं संचेल्लक्ष्मणादिना दशमेऽह्नि शुद्धिं स्वस्त्यकरिष्यामीत्यर्थः शौचं रुपिराजलिदानमित्यर्वाचीनः ६० पौराणं पुराकृतं ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ बलाकाकाः तेषामशनं अन्नमूर्तं ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ सूपस्करं स्वगं स्वधिष्ठानं सुचकं वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मतदेव परिवारणं आच्छादनं यस्य तं ७४ । ७५ । ७६ । ७७

७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ भार्गवस्य रामस्य ८५ देवीगंगा ८६ । ८७ । ८८ क्षत्रियहणः क्षत्रियहंता ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नील

पांडुरैश्चापिव्यजनैर्वीज्यमानो नराधिप ॥ शुक्रवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्रविभूषणः ७८ स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसह्यात् ॥ कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायांभरतर्षभ ७९ तेहयाश्चोदितास्तेन मूतेन परमाहवे ॥ अवहन्मां भृशं राजन् मनोमारुतरंहसः ८० गत्वाऽहं तत्कुरुक्षेत्रं सचरामः प्रतापवान् ॥ युद्धाय सहसाराजन्पराक्रांतौ परस्परम् ८१ ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ॥ प्रगृह्य शंखं प्रवरंततः प्राधममुत्तमम् ८२ ततस्तत्र द्विजाराजं स्तापसाश्वनौकसः ॥ अपश्यंतरणं दिव्यं देवाः सेंद्रगणास्तदा ८३ ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासंस्ततस्ततः ॥ वादित्राणि च दिव्यानि मेघघृदानि चैव ह ८४ ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ॥ प्रेक्षकाः समपद्यंत परिवार्य रणाजिरम् ८५ ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ॥ मातास्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ८६ गत्वाहं जामदग्न्यं तु प्रयाचिष्ये कुरुद्वह ॥ भीष्मेण सह मायोत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ८७ मामैव पुत्रनिर्बंधं कुरु विप्रेण पार्थिव ॥ जामदग्न्येन समरे योद्धुमिच्छेयमर्त्सयत् ८८ किं न वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः ॥ विदितः पुत्ररामस्ते यतस्तं योद्धुमिच्छसि ८९ ततोहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृतांजलिः ॥ सर्वतद्भरत श्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ९० यथाचरामो राजेंद्रमया पूर्वं प्रचोदितः ॥ काशिराजसुतायाश्च यथा कर्मपुरातनम् ९१ ततः साराममभ्येत्य जननी मे महानदी ॥ मदर्थं तमृषिर्वीक्ष्य क्षमयामास भार्गवम् ९२ भीष्मेण सह मायोत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ सचतामाहयाचंतीं भीष्ममेव निवर्तय ॥ न च मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ९३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो गंगासुतस्नेहाद्वीष्मं पुनरुपागमत् ॥ न चास्याश्वाकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ९४ अथादृश्य तधर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ॥ आह्वयामास च तदा युद्धाय द्विजसत्तमः ९५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि परशुरामभीष्मयोः कुरुक्षेत्रावतरणे अष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ तमहं स्मयन्निवरणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवंतं रथमास्थितः १ आरोहस्यंदनं वीरकवचं च महाभुज ॥ बधान समरे रामयदियोद्धुं मयेच्छसि २ ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ॥ रथो मे मेदिनी भीष्मवाहा वेदाः सदश्ववत् ३ सूतश्च मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ॥ सुसंवीतो रणेताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनंदन ४ एवं ब्रुवाणो गांधारे रामो मांसत्यविक्रमः ॥ शरवातेन महता सर्वतः प्रत्यवारयत् ५ ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथमध्ये व्यवस्थितम् ॥ सर्वायुधवरे श्रीमत्यहुतोपमदर्शने ६ मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णेन गरोपमे ॥ दिव्याश्च युजिसन्नद्धे कांचनेन विभूषिते ७ कवचेन महाबाहो सोमार्ककृतलक्षणा ॥

धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधांगुलित्रवान् ८

कंठीये भारतमावदीपे अष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

ताभिति स्मयन्निवद्वयन्निव १ । २ । ३ वेदमातरोगायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ४ सव्यतिक्रम इति पाठे लंघितक्रमः ५ अहुतोपमं अमृतोपमं दर्शनं यस्य तस्मिन् ६ । ७ । ८

498211

॥१४२॥

वीक्षणी कृतान् ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६

1198811

११

बलाःबलाकाः २३ । २४ । २५ विह्वलःबलाकुलः क्रोधावेशादेवद्विगतः २६ बलसंनिभंभकरसवत् । 'बलंभरसकूपे'इतिमेदिनी मयिमन्त्रितं आवदानेशरमितिशेषः शरंभय्यावदानामि
 तिपाठांतरम् २७ मेमयिअहरतसंहतवान्मुनीनांवाक्यादित्यर्थः २८ मंत्रमयाःमरीचयोर्मंडलंचयस्यसतया । तथाचभुतिः । 'सैषात्रयेवनिद्यातपतीति' । प्रत्यवहारयावःसमाप्तकृतवंतौआवाभि
 वबुश्ववाताःपरुषाश्चलिताचवसुंधरा ॥ गृध्राबलाश्चकंकाश्चपरिपेतुर्मुदायुताः २३ दीप्तायांदेशिगोमायुर्दार्ढ्यंमुहुरुद्रदत् ॥ अनाहतादुंभयोविनेदुर्भुजानिः
 स्वनाः २४ एतदौत्पातिकंसर्वघोरमासीद्भयंकरम् ॥ विसंज्ञकल्पेधरणीगतेरामेमहात्मनि २५ ततोवैसहस्रोत्थायरामोमामभ्यवर्तत ॥ पुनर्युद्धायकौरव्य
 विह्वलःक्रोधमूर्छितः २६ आददानोमहाबाहुःकार्मुकंबलसंनिभम् ॥ ततोमय्याददानंतंराममेवम्यवारयन् २७ महर्षयःकृपायुक्ताःक्रोधाविष्टोऽथभार्गवः ॥ स
 मेऽहरदमेयात्माशरं कालानलोपमम् २८ ततोर्विमंत्रमरीचिमंडलोजगामास्तं पांसुपुंजावगूढः ॥ निशाव्यगाहसुखशीतमारुताततोयुद्धं प्रत्यवहारयावः २९
 एवंराजन्नवहारोवभूवततःपुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ॥ कल्यंकल्यंविंशतिवैदिनानितथैवचान्यानिदिनानित्रीणि ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबो
 पाख्यानपर्वणि रामभीष्म युद्धेद्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोऽहंनिशिराजेंद्रप्रणम्यशिरसातदा ॥ ब्राह्म
 णानांपितृणांचदेवतानांचसर्वशः १ नक्तंचराणांभूतानांराजन्यानांविशांपते ॥ शयनंप्राप्यरहिते मनसासमचित्तयम् २ जामदग्न्येनभेयुद्धमिदंपरमदारुणम् ॥
 अहानिचबहून्ययवर्ततेसुमहात्ययम् ३ नचरामंमहावीर्यशक्रोमिरणमूर्धनि ॥ विजेतुंसमरेविप्रंजामदग्न्यंमहाबलम् ४ यदिशक्योमयाजेतुंजामदग्न्यःप्रताप
 वान् ॥ दैवतानिप्रसन्नानिदर्शयंतुनिशाम ५ ततोनिशिचराजेंद्रप्रसुप्तःशरविक्षतः ॥ दक्षिणेनेहपार्श्वेनप्रभातसमयेतदा ६ ततोऽहंविप्रमुखैस्तेयैरस्मि
 पतितोरथात् ॥ उत्थापितोऽधृतश्चैवमाभैरितिचसांत्वितः ७ तएवमामहाराजस्वप्नदर्शनमेत्यवै ॥ परिवार्याब्रुवन्वाक्यंतन्निबोधकुरुद्वह ८ उत्तिष्ठमाभैर्गंगेयनम
 यंतंस्तिर्किंचन ॥ रक्षामहेत्वांकौरव्यस्वशरीरंहेनोभवान् ९ नत्वांरामोरणेजेताजामदग्न्यःकथंचन ॥ त्वमेवसमरेरामंविजेताभरतर्षभ १० इदमस्त्रमुदयितं
 प्रत्यभिज्ञास्यतेभवान् ॥ विदितंहितवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ११ प्राजापत्यंविश्वकृतंप्रस्वापंनामभारत ॥ नदीदंवेदरामोऽपिपृथिव्यावापुमान्कचित् १२
 तत्स्मरस्वमहाबाहोभृशंसंयोजयस्वच ॥ उपस्थास्यतिराजेंद्रस्वयमेवतवानघ १३ येनसर्वान्महावीर्यान्प्रशासिष्यसिकौरव ॥ नचरामःक्षयंगंतातेनास्त्रेगन
 राधिप १४ एनसानतुसंयोगंप्राप्स्यतेजातुमानद ॥ स्वप्स्यतेजामदग्न्योऽसौत्वद्वाणबलपीडितः १५ ततोऽजित्वात्वमेवेनंपुनरुत्थापयिष्यसि ॥ अस्त्रेग
 दयितेनाजौभीष्मसंबोधनेनवै १६ एवंकुरुष्वकौरव्यप्रभातेरथमास्थितः ॥ प्रसुप्तंवाभूतंवोतितुल्यमन्यामहेवयम् १७

तिशेषः २९ विमलेदिवसेवितमसीत्यर्थः कल्यंकल्यंप्रातःप्रातः ३० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ततोऽहमिति १
 रहितेपकांते २ । ३ । ४ निशानिशि दर्शयंतुआत्मानंप्रकाशयंतु ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० प्रत्यभिज्ञापरिचयस्तंप्राप्त्यसेपूर्वस्मिन्वसुभावे ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ । १९ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीये० भा० भा० द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ततहति १ । २ । ३ । ४ । ५ धिष्ण्यंनक्षत्रं । 'धिष्ण्यंस्थानाग्नि

नचरामेणमर्तव्यंकदाचिदपिपार्थिव ॥ ततःसमुत्पन्नमिदंप्रस्वापंयुज्यतामिति १८ इत्युक्तांऽर्तहिताराजन्सर्वएवद्विजोत्तमाः ॥ अष्टौसदृशरूपास्तेसर्वेभासुर
 मूर्तयः १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणि भीष्मप्रस्वापनास्त्रलाभेऽप्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोरा
 त्रौव्यतीतायांप्रतिबुद्धोऽस्मिभारत ॥ ततःमंचित्यवैस्वप्नमवापंहर्षमुत्तमम् १ ततःसमभवद्युद्धंमतस्यचभारत ॥ तुमुलंसर्वभूतानांलोमहर्षणमद्भुतम् २
 ततोबाणमयंवर्षवर्षमयिभार्गवः ॥ न्यवारयमहंतच्चशरजालेनभारत ३ ततःपरमसंकुद्धःपुनरेवमहातपाः ॥ ह्यस्तनेनचकोपेनशक्तिवैप्राहिणोन्माये ४
 इंद्राशनिसमस्पर्शायमदंडसमप्रभाम् ॥ ज्वलंतीमग्निवत्संख्येलेलिहानांसमंततः ५ ततोभरतशार्दूलधिष्ण्यमाकाशमंयथा ॥ सामामभ्यवधीतूर्णजन्मुदेशेकुरु
 द्वह ६ अथास्त्रमस्त्रवद्भोरंगिरंगैरिकधातुवत् ॥ रामेणसुमहाबाहोक्षतस्यक्षतजेक्षण ७ ततोऽहंजामदग्न्यायभृशंक्रोधसमन्वितः ॥ चिक्षेपमृत्युसंकाशंवाणंसर्प
 विषोपमम् ८ सतेनाभिहतोवीरोललाटेद्विजसत्तमः ॥ अशोभतमहाराजसशृंगद्वपर्वतः ९ संसरब्धःसमावृत्यशरंकालांतकोपमम् ॥ संदधेबलवत्कृष्यघो
 रंशत्रुनिबर्हणम् १० सवक्षसिपपातोयःशरोव्यालइवश्वसन् ॥ महीराजंस्ततश्चाहमगमंरुधिराविलः ११ संप्राप्यतुपुनःसंज्ञांजामदग्न्यायधीमते ॥ प्राहिणं
 विमलांशक्तिंज्वलंतीमज्ञनामिव १२ सातस्यद्विजमुख्यस्यनिपपातभुजांतरे ॥ विह्वलश्चाभवद्राजनवेपथुश्चैनमाविशत् १३ ततएनंपरिष्वज्यसखाविप्रोम
 हातपाः ॥ अकृतवणःशुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा १४ समाश्वस्तस्ततोरायःक्रोधामर्षसमन्वितः ॥ प्रादुश्चेकृतदाब्राह्मपरमास्त्रंमहाव्रतः १५ ततस्तत्पति
 घातार्थंब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ॥ मयाप्रयुक्तंज्वालयुगांतमिवदर्शयत् १६ तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदंतरावैसमागमः ॥ असंप्राप्यैवरामंचमांचभारतसत्तम १७ त
 तोव्योमिप्रादुरभूतेजएवहिकेवलम् ॥ भूतानिचैवसर्वाणिजग्मुरार्तिविशांपते १८ ऋषयश्चसंगंधर्वादेवताश्चैवभारत ॥ संतापंपरमंजग्मुरस्वतेजोभिपीडिताः
 १९ ततश्चचालपृथिवीसर्वतवनद्रुमा ॥ संतप्तानिचभूतानि विषादंजग्मुरुत्तमम् २० प्रज्वालनभोराजनधूमायंतोदिशोदश ॥ नस्थातुमंतरिक्षेचशेकुरा
 काशगास्तदा २१ ततोहाहाकृतेलोकेसदेवासुरराक्षसे ॥ इदमंतरमित्येवंमोक्तुकामोऽस्मिभारत २२ प्रस्वापमस्त्रंत्वारंतोवचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ॥ विचित्रं
 चतदस्त्रमेमनसिप्रत्यभातदा २३ ॥ इतिश्रीम० उद्यो० अंबोपाख्यानपर्वणिपरस्परब्रह्मास्त्रप्रयोगे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ध ॥

सस्त्रम् ॥ शक्तावृक्षेच'इतिमेदिनी जन्मुदेशेकंदकक्षयोर्ंतराले ६ अस्त्रंशोणितं पाठांतरेऽस्त्रापितदेव ७ । ८ । ९ कृष्यआकृष्य १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९
 २० । २१ । २२ । २३ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीयेभारतभा० चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततश्च दिविदेवानामिति शेषः १।२।३।४।५।६ चक्रेकृतवानहं ७ हेभीष्म सुमंदबुद्धिरहं जितोऽस्मीति संबन्धः ८।९।१०।११।१२।१३।१४ देवैर्निवारित
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो हलहलाशब्दोदिविराजन्महानभूत् ॥ प्रस्वापंभीष्ममास्त्राक्षीरितिकौरवनंदन १ अयुंजमेवचैवाहंतदस्त्रंभृगुनंदने ॥ प्रस्वापंमांप्रयुंजा
 नंनारदोवाक्यमब्रवीत् २ एतेवियतिकौरव्यदिविदेवगणाःस्थिताः ॥ तेष्वानिवारयंत्यद्यप्रस्वापंमांप्रयोजय ३ रामस्तपस्वीब्रह्मण्योब्राह्मणश्चगुरुश्चते ॥ त
 स्यावमानंकौरव्यमास्मकापीःकथंचन ४ ततोऽपश्यंदिविष्ठान्वैतानष्टौब्रह्मवादिनः ॥ तेषांस्मयंतोराजेंद्रशनकैरिदमब्रुवन् ५ यथाऽऽहभरतश्रेष्ठनारदस्तत
 थाकुरु ॥ एतद्विपरमंश्रेयो लोकानांभरतर्षभ ६ ततश्चप्रतिसंहृत्यतदस्त्रंस्वापनंमहत् ॥ ब्रह्मास्त्रं दीपयांचक्रेतस्मिन्पुत्रियथाविधि ७ ततो रामो हृषितो राजर्षि
 हृष्टा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ॥ जितोऽस्मिभीष्मेण सुमंदबुद्धिरित्येववाक्यंसहसाव्यमुंचत् ८ ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः पितुस्तथा पितरंचास्यमान्यम् ॥ ते तत्र
 चैनं परिवार्य तस्थु रूचुश्चैनं सां वपुर्वत दानीम् ९ ॥ पितर ऊचुः ॥ मास्मै वंसाहं सतात पुनः कार्षीः कथंचन ॥ भीष्मेण संयुगं गंतुं क्षत्रियेण विशेषतः १० क्षत्रिय
 स्य तु धर्मोऽयं युद्धं भृगुनंदन ॥ स्वाध्यायो व्रतचर्याऽथ ब्राह्मणानां परं धनम् ११ इदं निमित्तं कस्मिंश्चिदस्माभिः प्रागुदाहृतम् ॥ शस्त्रधारणमप्युग्रं तच्चाकार्यं क
 तं त्वया १२ वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ॥ विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः १३ पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ॥ विसर्जयेत्तु दुर्धर्षतपस्तप्य
 स्वभार्गव १४ एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ॥ निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रसादितः १५ रामेण सह मायोत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ॥ नहिरामोरणे जेतुं त्व
 यान्याय्यः कुरूद्रह १६ मानं कुरुष्व गंगेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ वयंतु गुरुवस्तुभ्यं तस्मात्त्वां वारयामहे १७ भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवासे पुत्रक ॥ गां
 गेयः शांतनोः पुत्रो वसुरेप महायशाः १८ कथं शक्यस्त्वया जेतुं निवर्तस्वेह भार्गव ॥ अर्जुनः पांडवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली १९ नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवसनातनः ॥
 सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिपुलोकेषु वीर्यवान् ॥ भीष्ममृत्युर्यथा कालं विहितो वै स्वयं भुवा २० ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः स पितृभिः पितृनरामोऽब्रवीदिदम् ॥
 नाहं युधिनिवर्तयामि तमेव तमाहितम् २१ न निवर्तितं पूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ॥ निवर्त्यतामपगेयः कामं युद्धात्पितामहाः २२ न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धाद
 स्मात्कथंचन ॥ ततस्ते मुनयो राजबृचीकप्रमुखास्तदा २३ नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ निवर्तस्व रणात्तातमानयस्व द्विजोत्तमम् २४ इत्यवाच महं
 तांश्चक्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कदाचन २५ विमुखो विनिवर्तयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शैरः ॥ नाहं लोभात्तर्कापेक्षया न्न भयान्नार्थकारणात् २६
 त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चितामतिः ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखानृष २७ भागीरथी च मे मातारणमध्यं प्रपेदिरे ॥ तथैवातशरो धन्वी तथैव हृदनिश्चयः ॥
 स्थिरोऽहमाहवेयो हंत ततस्ते राममब्रुवन् २८ इत्येतदेवाहुः निवर्तस्वेति १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८

शान्मशातोभव २९।३० न्यासयांचक्रे रेत्याजितवन्तः ३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठे भारतमावदीपे पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
 समेत्य सहिताभूयः समरे भृगुनंदनम् ॥ नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शान्मभार्गव २९ रामराम निवर्तस्व युद्धादस्माद्विजोत्तम ॥ अवध्यो वै त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्म
 स्य भार्गव ३० एवं ब्रुवंतस्ते सर्वे प्रतिरुद्धचरणाजिरम् ॥ न्यासयांचक्रे रेत्याजितवन्तः ३१ ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ॥ अद्राक्षं दीप्य
 मानान्वैग्रहानष्टाविवोदितान् ३२ तेषां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन् समरे स्थितम् ॥ प्रहिरामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ३३ हृष्टानि वर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ॥
 लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददेवचः ३४ ततोऽहं राममासाद्य वंदे भृशविश्रुतः ॥ रामश्चाभ्युत्समयन् प्रेम्णामा मुवाच महातपाः ३५ त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मि
 न्क्षत्रियः पृथिवीचरः ॥ गम्यतां भीष्मयुद्धे स्मिंस्तो पितोऽहं भृशं त्वया ३६ मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ॥ उक्तवान् दीनया वाचामध्ये तेषां महात्म
 नाम् ३७ ॥ इति श्रीम० भा० उ० प० अंबोपाख्यानप० युद्धनिवृत्तौ पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ ॥ ॥ राम उवाच ॥ प्रत्यक्षमे
 तल्लोकानां सर्वेषामेव भाविनि ॥ यथाशक्त्या मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परम् १ न चैवमपिशक्रोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ॥ विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् २
 एषामेपरमाशक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ३ भीष्ममेव प्रपद्यस्वनतेऽन्याविद्यते गतिः ॥ निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्रा
 णि प्रमुंचता ४ एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ॥ तूष्णीमासीत्ततः कन्याप्रोवाच भृगुनंदनम् ५ भगवन्नेवमेवैतद्यथाऽऽह भगवांस्तथा ॥ अजेयो यु
 धिभीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ६ यथाशक्त्यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ॥ अनिवार्यं रणे वीर्यमस्त्राणिविविधानि च ७ न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुं मंततः ॥ न
 चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ८ गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ॥ समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्रह ९ एवमुक्त्वा ययौ कन्यारोषव्याकुलो
 चना ॥ तापस्येष्टतसंकल्पासामेचितयतीवधम् १० ततो मर्हेद्रं सहितैर्मुनिभिर्भृगुसतमः ॥ यथागतं तथा सोऽग्नान्मा मुपासंश्च भारत ११ ततो रथं समारुह्य स्तु
 यमानो द्विजातिभिः ॥ प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् १२ यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनंदत ॥ पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान् कन्यावृत्तांतकर्मणि १३ दिव
 से दिवसे ह्यस्या गतिजल्पितचेष्टितम् ॥ प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते सदा १४ यदैवाहिनं प्रायात्सा कन्या तपसेष्टता ॥ तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाम
 वम् १५ नहि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण व्यजयत्युधि ॥ ऋते ब्रह्मविदस्तातपसा संशितव्रतात् १६ अपि चैतन्मयाराजन्नारदेशपि निवेदितम् ॥ व्यासे चैव तथा
 कार्यतौ चोभौ मामवोचताम् १७ न विषादस्त्वया कार्यो भीष्मकाशिसुतां प्रति १८ देवं पुरुषं करेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रम
 मंडलम् ॥ यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् १९

॥१८६॥

निराहाराकृशाकृशाजटिलामलपंकिनी ॥ पण्मासान्वायुमक्षचस्थाणुभूतातपोधना २० यमुनाजलमाश्रित्यसंवत्सरमथापरम् ॥ उदवासंनिराहारापारया
मासभाविनी २१ शीर्णपण्णेनचैकेनपारयामाससापरम् ॥ संवत्सरंतीव्रकोपापादांगुष्ठाग्रधिष्ठिता २२ एवंद्वादशवर्षाणितापयामासरोदसी ॥ निवर्त्यमानाऽ
पिचसाज्ञातिभिर्नैवशक्यते २३ ततोऽगमद्रुत्सभूमिसिद्धचारणसेविताम् ॥ आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् २४ तत्र पुण्येषु तीर्थेषु साऽऽश्रुतांगो
दिवानिशम् ॥ व्यचरत्काशिकन्यासायथाकामविचारिणी २५ नंदाश्रमे महाराजतथोत्कृष्टाश्रमेषु ॥ च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च २६ प्रयागे
देवयजने देवारण्येषु चैव ह ॥ भोगवत्यां महाराजकौशिकस्याश्रमे तथा २७ मांडव्यस्याश्रमे राजनदिलोपस्याश्रमे तथा ॥ रामहृदे च कौरव्यपैलगर्मस्य चाश्रमे
२८ एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्याविशंपते ॥ आप्लावयत गात्राणि व्रतमास्थाय दुष्करम् २९ तामब्रवीच्चकौरव्यमममाताजले स्थिता ॥ किमर्थं क्लिश्यसे मदे
तथ्यमेव वदस्व मे ३० सैन्यामथाब्रवीद्राजकृतां जलिरनिदिता ॥ भीष्मेण समरे रामो निर्जितश्चारुलोचने ३१ कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषु महीपतिः ॥ साऽ
हं भीष्मविनाशाय तपस्तपस्ये सुदारुणम् ३२ विचरामि महीं देवियथा हन्यामहं नृपम् ॥ एतद्रतफलं देवि परमस्मिन् यथा हि मे ३३ ततोऽब्रवीत्सागरगाजिह्व
रसिभाविनि ॥ नैष कामोऽनवद्यां गिशक्यः प्राप्तुं त्वयाऽबले ३४ यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वैव्रतम् ॥ व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ३५ नदी
भविष्यति शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ दुस्तीर्थाननुविज्ञेया वार्षिकीनाष्टमासिकी ३६ भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन काशिकन्या
न्यवर्तत ३७ मातामम महाभागास्मयमानेव भाविनी ॥ कदाचिदष्टमे मासिकदाचिदशमे तथा ॥ न प्राश्रीतो दकमपि पुनः सावरवर्णिनी ३८ सावत्सभूमिकौर
व्यतीर्थलोभात्ततस्ततः ॥ पतिता परिधावती पुनः काशिपतेः सुता ३९ सानदीवत्सभूम्यां तु प्रथितां वेति भारत ॥ वार्षिकी ग्राहवतुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ४०
साकन्यातपसा तेन देहाधेन व्यजायत ॥ नदीचराज नवसेषुकन्या चैवाभवत्तदा ४१ ॥ इति श्रीम० उ० अंबोपाख्यानपर्वणि अंबातपस्यायां षडशीत्यधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्ते तापसाः सर्वे तपसेष्टतनिश्चयाम् ॥ दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्ता तर्किकार्यमिति चाब्रुवन् १ तानुवाच ततः कन्यातपो
दृष्ट्वा नृपीस्तदा ॥ निराकृताऽस्मि भीष्मेण भ्रंशितापतिधर्मतः २ वधार्थं तस्य दीक्षामेन लोकार्थं तपोधनाः ॥ निहत्य भीष्मं गच्छेयं शांतिमित्येव निश्चयः ३ यत्कृते
दुःखवसतिमिमां प्राप्ताऽस्मि शाश्वती ॥ पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्रीनपुमानिह ४ नाहत्वा युधिगमिं यं निवर्तिष्येत तपोधनाः ॥ एष मे हृदिसंकल्पो यदिदं कथितं मया ५

४० । ४१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५

४ । ७ । ८ । ९ शान्तं शोयं धर्मरहितं १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ यमुनामभितः यमुनाद्वीपे इत्यर्थः १९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताशीत्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ॥ कथं शिखंडीति १ । २ । ३ । ४ । स्त्रीपुमान्पूर्वस्त्रीसि वपश्चात्पुमान्पूर्वकाले कसर्वेति समासः ५ । ६ । ७ । ८ दुःखं प्रवि
स्त्रीभावे परिनिर्विण्णापुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ॥ भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ६ तां देवो दर्शयामास शूलपाणि रुमापतिः ॥ मध्ये तेषां महर्षीणां स्वे
न रूपेण तापसां ७ छंद्यमाना वरेणाथ सावरे मत्पराजयम् ॥ हनिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनी ८ ततः सा पुनरेवाथ कन्यारुद्रमुवाच ह ॥ उपपद्ये कथं
देवस्त्रियायुधिजयो मम ९ स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शांतमुमापते ॥ प्रतिश्रुतश्च भूतेश्च त्वया भीष्मपराजयः १० यथासत्यो भवति तथा कुरुष्व भज ॥ यथाह
न्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ११ तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ॥ न मे वागनृतं प्राह सत्यं मदे भविष्यति १२ हनिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च ल
प्स्यसे ॥ स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गतासती १३ द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ॥ शीघ्रास्त्रिभ्रयो धीच भविष्यसि सुसंमतः १४ यथोक्तमेव क
ल्याणिसर्वमेतद्रविष्यति ॥ भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् १५ एवमुक्त्वा महादेवः कपर्दी वृषभध्वजः ॥ पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवांतरधीयत
१६ ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिदिता ॥ समाहृत्य वनात् तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी १७ चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च द्रुताशनम् ॥ प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज
रोषदीप्तेन चेतसा १८ उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश द्रुताशनम् ॥ ज्येष्ठा काशिसुताराज नयमुनामभितो नदी १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपा
ख्यानपर्वणि अंबादुताशनप्रवेशे सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ कथं शिखंडी गंगेय कन्या भूत्वा पुरातदा ॥ पुरुषो
ऽभूद्युधिष्ठिरं तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ भार्या तु तस्य राजेंद्र द्रुपदस्य महीपतेः ॥ महिषी दयिता ह्यासीदपुत्राच विशंपते २ एतस्मिन्नेव काले तु
द्रुपदो वै महीपतिः ॥ अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ३ अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपोधोरं समास्थितः ॥ ऋते कन्यां महादेव पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ४
भगवन् पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ॥ इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ५ निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ॥ सतु गत्वा च नगरं भार्यामिदं
मुवाच ह ६ कृतो यत्नो महादेवस्तपसाऽऽराधितो मया ॥ कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ७ पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ॥ न त
दन्यच्च भविता भवितव्यं हिततथा ८ ततः सानियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ॥ पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं प्रविवेश ह ९ लेभे गर्भं यथा कालं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
पार्षतस्य महीपाल यथामानारदोऽब्रवीत् १० ततो दधार सा देवी गर्भं राजीवलोचना ॥ तां सराजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनंदन ११ पुत्रस्त्रेहान् महाबाहुः सुखं
पर्यचरत्तदा ॥ सर्वानभिप्रायकृतान् भार्याऽलभत कौरव १२

वेशदत्तेन सह मिथुनीभावं जगाम ९ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन कर्मणा गर्भाधानारब्धेन पार्षतस्य गर्भं दधार इति उत्तरेण संबन्धः १० । ११ अभिप्रायकृतान्वासनानिर्मितान् दोहवान् इत्यर्थः १२

अपुत्रस्यसतोरान्नोदुपदस्यमहिपतेः ॥ यथाकालं तुसादेवीमहिषीदुपदस्यह १३ कन्याप्रवररूपांतुप्राजायतनराधिप ॥ अपुत्रस्यतुराजःसादुपदस्यमनस्वि
नी १४ ख्यापयामासराजेंद्रपुत्रोहोपममेतिवै ॥ ततःसराजादुपदःप्रच्छन्नायानराधिप १५ पुत्रवत्पुत्रकार्याणिसर्वाणिसमकारयत् ॥ रक्षणंचैवमंत्रस्यमहिषी
दुपदस्यसा १६ चकारसर्वयत्नेनब्रुवाणापुत्रइत्युत ॥ नचतविंदनगरेकश्चिदन्यत्रपार्षतात् १७ श्रद्धधानोहितद्राक्यंदेवस्याच्युततेजसः ॥ छादयामासतां
कन्यांपुमानितिचसोऽब्रवीत् १८ जातकर्माणिसर्वाणिकारयामासपार्थिवः ॥ पुंवद्विधानयुक्तानिशिखंडीतिचतांविदुः १९ अहमेकस्तुचारेणवचनान्नारदस्य
च ॥ ज्ञातवान्देववाक्येनअंवायास्तपसातथा २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिशिखंडीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १८८ ॥ ६३ ॥ भीष्मउवाच ॥ चकारयत्तदुपदःसुतायाःसर्वकर्मसु ॥ ततोलेख्यादिषुतथाशिलेपेषुचपंरतप १ इष्वस्त्रेचैवराजेंद्रद्रोणशिष्योवभूवह ॥ तस्य
मातामहाराजराजानंवरवर्णिनी २ चोदयामासभार्यार्थिकन्यायाःपुत्रवत्तदा ॥ ततस्तांपार्षतोदृष्ट्वाकन्यांसंप्राप्तयौवनां ॥ स्त्रियंमत्वाततश्चितांप्रपेदेसहभार्यया ३
॥ दुपदउवाच ॥ कन्याममेयंसंप्राप्तयौवनंशोकवर्धिनी ॥ मयाप्रच्छादिताचेयंवचनाच्छूलपाणिनः ४ ॥ भार्योवाच ॥ नतन्मिथ्यामहाराजभविष्यतिकथंच
न ॥ त्रैलोक्यकर्ताकस्माद्विवृथावक्तुमिहार्हति ५ यदितेरोचतेराजनवक्ष्यामिशृणुमेवचः ॥ श्रुत्वेदानींप्रपद्येथाःस्वामितिपृषतात्मज ६ क्रियतामस्ययत्नेनवि
धिवद्धारसंग्रहः ॥ भवितातद्वचःसत्यमितिमेनिश्चितामतिः ७ ततस्तौनिश्चयंकृत्वातस्मिन्कार्येऽथदंपती ॥ वरयांचक्रतुःकन्यांदशार्णाधिपतेःसुतां ८ ततो
राजादुपदोराजसिंहःसर्वानराजकुलतःसन्निशाम्य ॥ दाशार्णकस्यनृपतेस्तनूजांशिखंडिनेवरयामासदारान् ९ हिरण्यवर्मैतिनृपोयोऽसौदाशार्णकःस्मृतः ॥
सचप्रादान्महीपालःकन्यांतस्मैशिखंडिने १० सचराजादशार्णेपुमहानासीत्सुदुर्जयः ॥ हिरण्यवर्मादुर्ध्वोमहासेनोमहामनाः ११ कृतोवेवाहेतुतदासाकन्यारा
जसत्तम ॥ यौवनंसमनुप्राप्तासाचकन्याशिखंडिनी १२ कृतदारःशिखंडीचकांपिलयंपुनरागमत् ॥ ततःसावेदतांकन्यांकांचेत्कालंस्त्रियंकिल ॥ हिरण्यवर्मणः
कन्याज्ञात्वातांतुशिखंडिनीम् १३ धात्रीणांचसखीनांचब्रीडयानान्यवेदयत् ॥ कन्यांपंचालराजस्यसुतांतांवैशिखंडिनीम् १४ ततस्ताराजशार्दूलधाज्यो
दाशार्णिकास्तदा ॥ जग्मुरार्तिपरांप्रेष्याःप्रेषयामासुरेवच १५ ततोदशार्णाधिपतेःप्रेष्याःसर्वान्यवेदयन् ॥ विप्रलंभंयथावृत्तंसचक्रुकोधपार्थिवः १६

युक्तपाणिःगूलपाणिःसोस्यास्तीतिगूलपाणीतस्यगूलपाणिनः वीह्यादित्वान्मत्वर्थीयइतिः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ धात्रीणांपितृगृहादागतानांसखीनांच १४
साएवधाज्यःस्वाःप्रेष्यादासींप्रेषयामासुःदशार्णपतिमितिशेषः । १५ । विप्रलंभंवचनां । १६ ।

१७ । १८ । १९ उत्सार्थनीत्वा २० अभिषंगात्परांमवात् २१ । २२ उद्धरामिउच्छेत्स्यामि २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्येऽष्टाशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥
शिखंडीचपिमहाराजपुंवद्राजकुलेतदा ॥ विजहारमुदायुक्तःस्त्रीत्वंनैवातेरोचयन् १७ ततःकतिपयाहस्यतच्छ्रुत्वाभरतर्षभ ॥ हिरण्यवर्माराजेंद्रोषादार्तिज
गामह १८ ततोदाशार्णकोराजातीव्रकोपसमन्वितः ॥ दूतंप्रस्थापयामासदुपदस्यनिवेशनम् १९ ततोदुपदमासाद्यदूतःकांचनवर्मणः ॥ एकएकांतमुत्सार्थर
होवचनमब्रवीत् २० दाशार्णराजोराजंस्त्वामिदंवचनमब्रवीत् ॥ अभिषंगात्प्रकुपितोविप्रलब्धस्त्वयाऽनघ २१ अवमन्यसेमानृपतेनूनंदुर्भीत्रितंतव ॥ यन्मे
कन्यांस्वकन्यार्थेमोहाद्याचितवानसि २२ तस्याद्यविप्रलंभस्यफलंप्राप्नुहिदुर्मते ॥ एषत्वासजनामात्यमुद्धरामिस्थिरोभव २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगप
र्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिहिरण्यवर्मदूतागमनेऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्तस्यदूतेनदुपदस्यतदानृप ॥ चोरस्ये
वगृहीतस्यनप्रावर्ततभारती १ सयत्नमकरोत्तीव्रसंबन्धिन्यनुमानने ॥ दूतैर्मधुरसंभाषैर्नतदस्तीतिसंदिशन् २ सराजाभूयएवाथज्ञात्वातत्त्वमथागमत् ॥ क
न्येतिपांचालसुतांत्वरमाणोविनिर्ययौ ३ ततःसंप्रेषयामासभिन्नाणाममितौजसाम् ॥ दुहितुर्विप्रलंभंतंधात्रीणांचवनातदा ४ ततःसमुदयंकृत्वावलानाराजस
त्तमः ॥ अभियानेमर्तिचक्रेदुपदंप्रतिभारत ५ ततःसंमंत्रयामासमंत्रिभिःसमहीपतिः ॥ हिरण्यवर्माराजेंद्रपांचाल्यंपार्थिवंप्रति ६ तत्रैवनिश्चितंतेषामभूद्रा
ज्ञांमहात्मनाम् ॥ तथ्यंभवतिचेदेतत्कन्याराजनशिखंडी ७ बद्धापंचालराजानमानयिष्यामहेष्टहम् ॥ अन्यराजानमावायपंचालेषुनरेश्वरम् ८ घातयिष्याम
नृपतिपांचालेसशिखंडिनम् ९ तत्तदाऽनृतमाज्ञायपुनर्दूतान्नराधिपः ॥ प्रास्थापयत्पार्षतायनिहन्मीतिस्थिरोभव १० ॥ भीष्मउवाच ॥ सहिप्रकृत्यावैभी
तःकिलिषीचनराधिपः ॥ भयंतीव्रमनुप्राप्तोदुपदःपृथिवीपतिः ११ विमृज्यदूतान्दाशार्णेदुपदःशोकमूर्च्छितः ॥ समेत्यभार्यारहितेवाक्यमाहनराधिपः १२
भयेनमहताऽऽविष्टोहृदिशोकेनचाहतः ॥ पांचालराजोदयितांमातरंवैशिखंडिनः १३ अभियास्यतिमांकोपात्संबन्धीसुमहाबलः ॥ हिरण्यवर्मानृपतिःकर्षमा
णोवरुथिनीम् १४ किमिदानींकरिष्यावोमूढौकन्यामिमांप्रति ॥ शिखंडीकिलपुत्रस्तेकन्येतिपरिशंकितः १५ इतिसंचित्ययत्नेनसमित्रःसवलानुगः ॥ वंचितो
ऽस्मीतिमन्वानोमांकिलोद्धर्तुमिच्छति १६ किमत्रतथ्यंसुश्रोणिमिथ्याकिंब्रूहिशोभने ॥ श्रुत्वात्त्वतःशुभंवाक्यंसंविधास्याम्यहंतथा १७ अहंहिसंशयंप्राप्तोबाला
चेयंशिखंडिनी ॥ त्वंचराज्ञिमहच्छ्रंसंप्राप्तावरवर्णिनि १८ सात्वंसर्वविमोक्षायतत्त्वमाख्याहिपृच्छतः ॥ तथाविदध्यांसुश्रोणिक्त्यमाशुशुचिस्मिते १९

एवाभिति १ । २ आगमवज्ञातवात् २ । ३ समुदयंसमुदायं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

भार्याया अदंढवस्वजाननस्वस्यनिर्दोषतांख्यापयितुमुभयकृतमप्यपराधं लोकमध्येभार्यायामेवासंजयितुमाह शिखंडिनीति यद्यप्यहंशिखंडव्यंस्वयाशिखंडिन्याचवंचितस्तथाऽपिस्वमाभैः शिखंडिनिविषयेविधास्येयुवयोर्धारणंपोषणंचकरिष्येनतुहिंसिष्येइत्यर्थः यद्वा । हेशिखंडिनिस्वमाभैः हेवरारोहेभार्यैस्त्वंचमाभैरितिद्वयोरपिअभयंदत्ताजनमध्येपृच्छति १० मयेति विधास्येकारिष्ये २१ परस्यशत्रोर्लोकस्यच २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ७ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ संबंधकंसमर्थं युक्तमेवसां

शिखंडिनिचमाभैस्त्वंधिधास्येतत्रतत्त्वतः ॥ रूपयाऽहंवरारोहेवंचितःपुत्रधर्मतः २० मयादाशार्णकोराजावंचितःसमहीपतिः ॥ तदाचक्षुमहाभागेविधास्येतत्रयद्वितम् २१ जानताहिनेरेंद्रेणख्यापनार्थपरस्यैव ॥ प्रकाशंचोदितादेवीप्रत्युवाचमहीपतिम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउ० प० अंबोपाख्यानपर्वणिद्रुपदप्रश्नेनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततःशिखंडिनोमातायथातत्त्वंनराधिप ॥ आचक्षुमहाबाहोभर्त्रेकन्याशिखंडिनीं १ अपुत्रयामयाराजनसपत्नीनांभयादिदम् ॥ कन्याशिखंडिनीजातापुरुषोवैनिवेदिता २ त्वयाचैवनरश्रेष्ठतन्मेप्रित्याऽनुमोदितम् ॥ पुत्रकर्मकृतंचैवकन्यायाःपार्थिवर्षभ ३ भार्याचोढात्वयाराजनदशार्णाधिपतेःसुता ॥ मयाचप्रत्यभिहितंदेववाक्यार्थदर्शनात् ॥ कन्याभूत्वापुमान्भावीत्येवंचैतदुपोक्षितम् ४ एतच्छ्रुत्वाद्रुपदोयज्ञसेनःसर्वतत्त्वंमंत्रविज्ञोनिवेद्य ॥ मंत्रराजामंत्रयामासराजनयथायुक्तरक्षणेवैप्रजानाम् ५ संबंधकंचैवसमर्थतस्मिन्दाशार्णकेवैवृत्तपतौनरेंद्र ॥ स्वयंकृत्वाविप्रलभंयथावन्मंत्रैकाग्रोनिश्चयंवैजगाम ६ स्वभावगुप्तंनगरमापत्कालेतुभारत ॥ गोपयामासराजेंद्रसर्वतःसमलंकृतम् ७ आर्तिचपरमाराजाजगामसहभार्यया ॥ दशार्णपतिनासार्धविरोधेभरतर्षभ ८ कथंसंबन्धिनासार्धनमेस्याद्विग्रहोमहान् ॥ इतिसंचिंत्यमनसादेवतामर्चयत्तदा ९ तंतुदृष्ट्वातदाराजनदेवीदेवपरंतदा ॥ अर्चांप्रयुजानमथोभार्यावचनमब्रवीत् १० देवानांप्रतिपत्तिश्चसत्यंसाधुमतासताम् ॥ किमुदुःस्वार्णवंप्राप्यतस्मादर्चयतांगुरुन् ११ देवतानिचसर्वाणिपूज्यंतांभूरिदक्षिणम् ॥ अग्रयश्चापिहूयंतांदाशार्णप्रतिषेधने १२ अयुद्धेननिवृत्तिंचमनसाचितयप्रभो ॥ देवतानांप्रसादेनसर्वमेतद्रविष्यति ॥ १३ मंत्रिभिर्मंत्रितंसार्धंत्वयापृथुललोचन ॥ पुरस्यास्याविनाशाययच्चराजंस्तथाकुरु १४ देवंहिमानुषोपेतंभृशंसिद्धयतिपार्थिव ॥ परस्परविरोधाद्विसिद्धिरस्तिनचैतयोः १५ तस्माद्विधायनगरेविधानंसचिवैःसह ॥ अर्चयस्वयथाकामंदेवतानिविशांपते १६ एवंसंभाषमाणौतुदृष्ट्वाशोकपरायणौ ॥ शिखंडिनीतदाकन्याप्रीडितेवतपस्विनी १७ ततःसाचितयामासमल्लतेदुःखिताबुभौ ॥ इमावितिततश्चक्रेमतिंप्राणविनाशने १८ एवंसानिश्चयंकृत्वाभृशंशोकपरायणा ॥ निर्जगामगृहंत्यक्त्वागहनंनिर्जनंवनम् १९ यक्षेणद्विमताराजनस्थूणाकर्णेनपालितम् ॥ तद्रथादेवचजनोविसर्जयतितद्वनम् २०

बधिकंमयाकृतंनमतारणाकृतेतिउपपाद्य ६ । ७ । ८ । ९ देवीराज्ञी १० साधुमताकल्याणवतापिदेवानांप्रतिपत्तिःपूजानित्यंकर्तव्येतिशेषः किमुदुःस्वार्णवंप्राप्यकर्तव्येति तस्मादभवान् गुरुन् देवाराधनार्थं ब्राह्मणान् अर्चयतां पूजयतु ११ भूरिदक्षिणंयथास्यातथा प्रतिषेधनेपरावृत्त्यर्थं १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

सुधामृत्तिकलेपनंसुधाभूर्णसैवमृत्तिकातवालेपनंयस्य लाजोल्लापिकःलाजानिउशीराणिउल्लापयतिसूचयतीतिलाजोल्लापिकः उशीरपरिमलयुक्तपूमादयमित्यर्थः । 'उशीरेलाजमुद्दिष्टम्'इतिविश्वः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ७ ॥ शिखंडीति चित्यचित्तयित्वा १

तत्रचस्थूणभवनंसुधामृत्तिकलेपनम् ॥ लाजोल्लापिकयूमादयमुच्चप्राकारतोरणम् २१ तत्प्रविश्यशिखंडीसाद्रुपदस्यात्मजानृप ॥ अनश्रानाबहुतिथंशरीरमुदशोषयत् २२ दर्शयामासतांयक्षःस्थूणोमार्दवसंयुतः ॥ किमर्थोयंतवारंभःकरिष्येब्रूहिमाचिरम् २३ अशक्यमिति सायशंपुनःपुनरुवाचह ॥ करिष्यामीतिवैक्षिप्रंप्रत्युवाचाथगुह्यकः २४ धनेश्वरस्यानुचरोवरदोऽस्मिन्प्रात्मजे ॥ अदेयमपिदास्यामिब्रूहियतोविवक्षितम् २५ ततःशिखंडीतत्सर्वमखिलेनन्यवेदयत् ॥ तस्मैयक्षप्रधानायस्थूणाकर्णायभारत २६ ॥ शिखंड्युवाच ॥ अपुत्रोमेपितायक्षनचिरान्नाशमेष्यति ॥ अभियास्यतिसक्रोधादशार्णाधिपतिर्हितम् ॥ २७ महाबलोमहोत्साहःसहेमकवचोन्नतः ॥ तस्माद्रक्षस्वमायक्षमातरंपितरंचमे २८ प्रतिज्ञातोहिभवतादुःखप्रतिशमोमम ॥ भवेयंपुरुषोयक्षत्वप्सादादनिदितः २९ यावदेवसराजवैनोपयातिपुरंमम ॥ तावदेवमहायक्षप्रसादंकुरुगुह्यक ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिस्थूणाकर्णसमागमेएकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ शिखंडिवाक्यंश्रुत्वाऽथसयक्षोभरतर्षभ ॥ प्रोवाचमनसाचित्यदेवेनोपनिषीडितः १ भवितव्यंतथातद्विमदुःखायकौरव ॥ भद्रेकामंकरिष्यामिसमयंतुनिबोधमे २ किंचित्कालांतरेदास्येपुल्लिगंस्वमिदंतव ॥ आगंतव्यंत्वयाकालेसत्यंचैववदस्वमे ३ प्रभुःसंकल्पसिद्धोऽस्मिन्कामचारीविहंगमः ॥ मत्प्रसादात्पुरंचैवत्राहिबंधूंश्चकेवलम् ४ स्त्रीलिङ्गधारयिष्यामितवेदंपार्थिवात्मजे ॥ सत्यंमेप्रतिजानीहि करिष्यामिप्रियंतव ५ ॥ शिखंड्युवाच ॥ प्रतिपादास्यामिभगवन्पुल्लिगंतवसुव्रत ॥ किंचित्कालांतरंस्त्रीत्वंधारयस्वानिशाचर ६ प्रतियातेदशार्णेनुपार्थिवेहेमवर्मणि ॥ कन्यैवहिभाविष्यामिपुरुषस्त्वंभाविष्यसि ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्युक्त्वासमयंतत्रचक्रातेताबुभौनृप ॥ अन्योन्यस्यामिसंदेहेतौसंकामयतांततः ८ स्त्रीलिङ्गधारयामासस्थूणायक्षोऽथभारत ॥ यक्षरूपंचतदीप्तंशिखंडीप्रत्यपद्यत् ९ ततःशिखंडीपांचाल्यःपुंस्त्वमासाद्यपार्थिव ॥ विवेशनगरंहृष्टःपितरंचसमासदत् १० यथावृत्तंतुतत्सर्वमाचख्यौद्रुपदस्यतत् ॥ द्रुपदस्तस्यतच्छ्रुत्वाहर्षमाहारयत्परम् ११ सभार्यस्तच्चसस्मारमहेश्वरवचस्तदा ॥ ततःसंप्रेषयामासदशार्णाधिपतेर्नृपः १२ पुरुषोऽयंममसुतःश्रद्धतांभभवानिति ॥ अथदाशार्णकोराजासहसाऽभ्यागमत्तदा १३ पंचालराजंद्रुपदंदुःखशोकसमन्वितः ॥ ततःकांपिल्यमासाद्यदशार्णाधिपतिस्ततः १४ प्रेषयामासतत्कृत्यदूतंब्रह्मविदांवरम् ॥ ब्रूहिमद्वचनादूतपांचाल्यंतंनृपाधमम् १५

२ । ३ विहंगमःआकाशगामी ४ । ५ । ६ । ७ समयंशपथं संदेहेल्लिगे सम्यग्दिहोतेउपचीयेतेरतिकालेप्रयेतेइतिव्युत्पत्तेः । अभिसंदोहेइतिपाठेऽपि संदुह्यतेमजाआभ्यामितिव्युत्पत्त्यातेएव ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ उत्तरं उत्कृष्टतरं २४ । २५ । २६ आगमः परीक्षा २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ लाज्यैः उशीरजैः पाठातिरेलाजैः रुशैः

यन्मेकन्यास्वकन्याथेष्टतवानासिदुर्मते ॥ फलंतस्यावलेपस्यद्रक्ष्यस्यद्यनसंशयः १६ एवमुक्तश्चतेनासौब्राह्मणोराजसत्तम ॥ दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णवपचो
दितः १७ तत आसादयामास पुरोधामुपदंपुरे ॥ तस्मै पांचालकोराजागमर्षचसुसक्तम् १८ प्रापयामास राजेन्द्रसहतेन शिखंडिना ॥ तां पूजानाभ्यनंदत्स
वाक्यं चेदमुवाच १९ यदुक्तं तेन वीरेण राजाकांचनवर्मणा ॥ यत्तेऽहमधमाचारदुहित्राऽस्म्यभिर्वंचितः २० तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहिदुर्मते ॥ देहि युद्धं
नरपते ममाद्यरणमूर्धनि २१ उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबांधवम् ॥ तदुपालंभसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः २२ दशार्णपतिनाचोक्तो मंत्रिमध्ये पुरोधसा ॥
अमवद्भरतश्रेष्ठदुपदः प्रणयानतः २३ यदाहमांभवान्ब्रह्मन्संबंधिवचनाद्वचः ॥ अस्योत्तरं प्रतिवचोदूतो राज्ञेयदिष्यति २४ ततः संप्रेषयामास दुपदोऽपि महा
त्मने ॥ हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् २५ तमागम्य तुराजानंदशार्णाधिपतिं तदा ॥ तद्वाक्यमाददे राजन् यदुक्तं दुपदेन ह २६ आगमः क्रियतां व्यक्तः कु
मारोऽयं सुतो मम ॥ मिथ्यैतदुक्तं केनापि तदश्रद्धेयमिच्छुत २७ ततः सराजादुपस्य श्रुत्वा विमर्षयुक्तो युवतोर्वरिष्ठाः ॥ संप्रेषयामास सुचारुरूपाः शिखंडिनं स्त्री
पुमान्वेति वेत्तुम् २८ तां प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा प्रीत्या राज्ञे तच्छंसुर्हिसर्वम् ॥ शिखंडिनं पुरुषं कौरवेन्द्रदाशार्णराजाय महानुभावम् २९ ततः कृत्वा तुराजास
आगमं प्रीतिमानथ ॥ संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवाच ह ३० शिखंडिने च मुदितः प्रादाद्विजनेश्वरः ॥ हस्तिनोश्चांश्च गाश्चैव दास्योऽथ बहुलास्तथा ३१
पूजितश्च प्रतिययौ निर्भर्त्स्य तनयां किल ॥ विनीतकिलिबषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ३२ प्रतियाते दशार्णं तु हृष्टरूपा शिखंडिनी ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो न
रवाहनः ॥ लोकयात्रां प्रकुर्वाणः स्थूणस्यागात्रिवेशनम् ३३ सतद्बृहस्योपरिवर्तमान आलोकयामास धनाधिगोप्ता ॥ स्थूणस्य यक्षस्य विवेशवेशमस्वलंकृतं मा
ल्यगुणैर्विचित्रैः ३४ लाज्यैश्च गंधैश्च तथा वितानैः स्म्यर्चितं धूपनधूपितं च ॥ ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च भक्ष्यान्नपेयामिषदंतहोमम् ३५ तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्व
तः स्वमलंकृतम् ॥ मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ३६ नानाकुसुमं धाव्यं सितसंस्पृष्टशोभितम् ॥ अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ३७
स्वलंकृतमिदं देवश्मस्थूणस्यामितविक्रमाः ॥ नोपसर्पति मां चैव कस्मादद्य समंदधीः ३८ यस्माज्जानन्समंदात्मा मामसौ नोपसर्पति ॥ तस्मात्तस्मै महादंडो धार्यः
स्यादिति मे मतिः ३९ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ दुपदस्य सुताराज न राज्ञो जाता शिखंडिनी ॥ तस्यानिमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ४०

मक्ष्यं लङ्केषु दंडादिदंतव्यापारग्राह्यं । अन्नं अदनीयं ओदनपायसखंडशर्करादिभोज्यं लेह्यरूपं । पेयं सुरासवादि । आभिषं मांसं अभ्यर्हितत्वादस्य मक्ष्यात्पृथक्करणं एतान्मेव दंतहोमादंतैर्हृतं इति
व्युत्पत्त्याऽभ्यवहार्याण्यस्मिन्तं भक्ष्यान्नपेयामिषदंतहोमं । आभिषमप्रमेयमिति पाठस्तु पूर्वकल्पितः ३९ । ३९ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०

तिष्ठते गृहे पवस्विरोऽस्ति ४१ स्वाऽद्य स्वामय ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० चतुष्पादं ग्रहणधा
अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतो तिष्ठते गृहे ॥ नोपसर्पति तेनासौ सत्रीडः स्त्रीसरूपवान् ४१ एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्यसर्पति ॥ श्रुत्वा कुरुयथान्यायं वि
मानमिहातिष्ठताम् ४२ आनीयतां स्थूणं हतिततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ॥ कर्ताऽस्मिन्निग्रहंतस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः ४३ सोऽभ्यगच्छतयक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीप
ते ॥ स्त्रीसरूपो महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ४४ तं शशापाथसंकुद्धो धनदः कुरुनंदन ॥ एवमेव भवत्वद्यस्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ४५ ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महा
त्मा यस्माददास्त्ववमन्ये हयक्षान् ॥ शिखंडिनो लक्षणं पापबुद्धेः स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ४६ अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धेयस्मादेतत्स्वयाकृतम् ॥ तस्मादद्य प्रभृत्येव स्त्री
त्वं सा पुरुषस्तथा ४७ ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ॥ स्थूणस्याथे कुरुष्वानं शापस्येति पुनः पुनः ४८ ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचा नु गामिनः ॥ सर्वान्
यक्षगणांस्तातशापस्यांतचिकीर्षया ४९ शिखंडिनि हते यक्षाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ॥ स्थूणो यक्षो निरुद्धे गोभवत्विति महामनाः ५० इत्युक्त्वा भगवान् देवो य
क्षराजः सुपूजितः ॥ प्रययौ सहितः सर्वैर्निमेषांतरचारिभिः ५१ स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ समये चागमन्तूर्णी शिखंडी तं क्षपाचरम् ५२ सोऽ
भिगम्या ब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ॥ तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ५३ आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखंडिनम् ॥ सर्वमेव यथावृत्तमाच
चक्षे शिखंडिने ५४ ॥ यक्ष उवाच ॥ शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ॥ गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथा सुखम् ५५ दिष्टमेतत्पुरामन्येन शक्यम
तिवर्तितुम् ॥ गमनं तव चेतोहि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ५६ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः शिखंडी तु स्थूणयक्षेण भारत ॥ प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता वृत्तः ५७
पूजयामास विविधैर्गंधमाल्यैर्महाधनैः ॥ द्विजार्तीन्देवताश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान् ५८ दुपदः सह पुत्रेणासेद्धार्थेन शिखंडिना ॥ मुदं च परमालिभे पांचाल्यः सह
बांधवैः ५९ शिष्यार्थं प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुंगव ॥ शिखंडिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ६० प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ॥ शिखंडी सह युष्माभि
र्हृष्टयुग्मश्च पार्वतः ६१ मम त्वैतच्चरास्तात यथावत्प्रत्येवेदयन् ॥ जडां धवधिराकाराये मुक्तादुपदे मया ६२ एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्दुपदात्मजः ॥ स संभूतः
कुरुश्रेष्ठ शिखंडी रथसत्तमः ६३ ज्येष्ठाकाशीपतेः कन्या अं वानामेति विश्रुता ॥ दुपदस्य कुले जाता शिखंडी भरतर्षभ ६४ नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थि
तम् ॥ मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं चाप्युत ६५ व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ॥ स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चैव स्त्रीनां स्त्रीसरूपिणि ६६ नमुंचेयमहं वाणामिति
कौरवनंदन ॥ न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखंडिनम् ६७ एतत्तत्त्वमहं वेदजन्मतात शिखंडिनः ततो नैनं हानेऽप्यामि समरेऽप्यततायिनम् ६८ यदि भीष्मः स्त्रियं
हन्यात्संतः कुर्युर्विगर्हणम् ॥ नैनं तस्माद्दनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ६९

रणप्रयोगमतीकारैश्च नृभिः पादैर्धुक्तम् ६९ । ६९ । ६९ । ६९ । ६९ । ६९ । ६९ । ६९ । ६९ । ६९

युक्तस्त्रीपुत्रयुद्धमिति शेषः ७० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ प्रभातायां मिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०
 वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ॥ मुहूर्तमिव संध्यात्वा भीष्मे युक्तमन्यत ७० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यान
 पर्वणि शिखंडिपुंस्त्वप्राप्तौ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ प्रभातायां तु सर्वया पुनरेव सुतस्तव ॥ मध्ये सर्वस्य सैन्यस्यापिताम
 हमपृच्छत १ पांडवेयस्य गंगेयदेतस्यैव सुद्युतम् ॥ प्रभूतनरनागाश्वमहाराथसमाकुलम् २ भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ॥ लोकपालसमैर्गुप्तंष्टष्ट
 दुष्प्रपुरोगमैः ३ अप्रघृष्यमनावार्यमुद्धतमिव सागरम् ॥ सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ४ केन कालेन गंगेयक्षपयेथामहाद्युते ॥ आचार्यो वामहेष्वासः कृपा
 वाऽशुमहाबलः ५ कर्णो वासमरश्चाधीद्रौणिर्वादिजसतमः ॥ दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवंतो हि बले मम ६ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ॥ हृदि नित्यं महा
 बाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ॥ बलाबलमभिप्राणांते पांयदिह पृच्छसि ८ शृणुराजन्ममरणेयाशक्तिः पर
 मा भवेत् ॥ शस्त्रवीर्येणैव जययोज्यमहामुज ९ आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ॥ मायायुद्धेन मायावीर्येणैव तद्धर्मनिश्चयः १० हन्यामहं महाभाग पांड
 वानामनीकिनीम् ॥ दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागान्हिकं मम ११ योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ॥ सहस्रं रथिनामेकमेव भागो मतो मम १२ अनेनाहं वि
 धानेन सन्नद्धः सततोत्थितः ॥ क्षपयेयं महसैन्यं कालेनानेन भारत १३ मुंचेयं यदिवास्त्राणि महांति समरे स्थितः ॥ शतसाहस्रवातीनीह न्यामासेन भारत १४
 ॥ संजय उवाच ॥ श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ॥ पर्यपृच्छ तं राजेन्द्र द्रोणमंगिरसां वरम् १५ आचार्ये केन कालेन पांडुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ नि
 हन्यामि तितंद्रोणः प्रत्युवाच ह सन्निव १६ स्थविरोऽस्मि महाबाहो मंदप्राणविचेष्टितः ॥ शस्त्राग्निना निर्दहेयं पांडवानामनीकिनीम् १७ यथा भीष्मः शांतनवो मा
 सेनेति मतिर्मम ॥ एषामे परमाशक्तिरेतन्मे परमं बलम् १८ द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारद्वतो ब्रवीत् ॥ द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् १९ कर्णस्तु
 पंचरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ तच्छ्रुत्वा स तपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः २० जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ न हियावद्रणे पार्थिवाणं शंखधनुर्धरम्
 २१ वासुदेवसमायुक्तं रथेनायांतमाहवे ॥ समागच्छसि राधेय ते नैव मभिमन्यसे ॥ शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व
 णि अंबोपाख्यानपर्वणि भीष्मादिशक्तिकथने त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौ
 तेयः सर्वान्भ्रातृनुपहरे ॥ आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषामम ॥ ते प्रवृत्तिं
 प्रयच्छंति ममेमां व्युपितां निशाम् २

१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वेति १ व्युपितां निशामि प्रभातकाले २

३।४।५।६।७।८।९।१० भूतमुत्पन्नं मय्युत्पाद्यमानं अनयोर्बीजभूतयोर्नाशे बीजाभावाद्दिव्यस्यापि नाशो भवकर्तव्य इत्यर्थः ११।१२।१३।१४।१५।१६ वेदांताव
 दुर्योधनः किलापृच्छ दापयेयं महाव्रतम् ॥ केन कालेन पांडुनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ३ मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ॥ तावता चापिकालेन द्रोणो
 ऽपि प्रतिजज्ञिवान् ४ गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ॥ द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ५ तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ॥ पं
 चभिर्दिवसैर्हंतुं सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ६ तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुनतेव च ॥ कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति फाल्गुन ७ एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनं
 जयः ॥ वासुदेवं समीक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ८ सर्वे एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ॥ असंशयं महाराज हन्युरेव न संशयः ९ अपैतु ते मनस्तापो यथास
 त्यं ब्रवीम्यहम् ॥ हन्यामेकरथेनैव वासुदेव सहायवान् १० सामरानपिलोकां स्त्रीन्सर्वान्स्थावरजंगमान् ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च निमेषादिति मे मतिः ११ यत्तद्दो
 रं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ॥ कैराते द्रुपदयुद्धे तु तदिदं मायिवर्तते १२ यद्युगांते पशुपातेः सर्वभूतानि संहरन् ॥ प्रयुक्ते पुरुषव्याघ्रतदिदं मायिवर्तते १३ तत्र
 जानाति गंगेयोनद्रोणो न च गौतमः ॥ न च द्रोणस्तोराजन्कुत एव तु सूतजः १४ न तु युक्तरणे हंतुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ॥ आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान्
 १५ तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे युद्धाभिकांक्षिणः १६ वेदांतावभृथस्त्राताः सर्वे एतेऽपराजिताः ॥ निहन्युः समरे सेनां
 देवानामपि पांडव १७ शिखंडीयुयुधानश्चष्टष्टयुश्च पार्थिवः ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्युतमौ जसौ १८ विराट् दुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ॥ शंखश्चैव
 महाबाहुर्हृदि बभूव महाबलः १९ पुत्रोऽस्यां जनपर्वतु महाबलपराक्रमः ॥ शैनेयश्च महाबाहुः सहायोरणकोविदः २० अभिमन्युश्च बलवान्द्रौपद्याः पंचचात्मजाः ॥
 स्वयंचापिसमर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादनेऽपि च २१ क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्तथा शक्रसमद्युते ॥ सक्षिप्रं न भवेद्यत्कमिति त्वां वेद्वि कौरव २२ ॥ इति श्रीमहाभारते
 उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि अर्जुनवाक्ये चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ॥
 दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पांडवान् प्रति १ आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः ॥ गृहीतशस्त्राध्वजिनः स्वस्तिवाच्यदुताग्रयः २ सर्वे ब्रह्मविदः शूराः सर्वे सुच
 रितव्रताः ॥ सर्वे कामकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ३ आह्वेषु परां लोकान् जिगीषंतो महाबलाः ॥ एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्धधानाः परस्परम् ४ विद्वानुविदावाव्यौ
 केकया बाह्लिकैः सह ॥ प्रययुः सर्वे एते भारद्वाजपुरोगमाः ५ अश्वत्थामा शांतनवः सैधवोऽथ जयद्रथः ॥ दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च येनृपाः ६ गां
 धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ॥ शकाः किरातायवनाः शिबयोऽथ वसातयः ७

मृगस्त्राताः वेदग्रहणांत एव दारक्रियया सहैव यागकृतवन्त इत्यर्थः १७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥
 ततः प्रभाते इति १ आप्लाव्य स्नात्वा २।३।४।५।६।७

८।९।१०।११।१२।१३।१४ उत्सृज्यउत्कषेणसृष्ट्वा पंचयोजनवर्तुलंपरिधिं कृत्वेत्यर्थः सेनानिवेशासेनिकाः वणिक्कुराश्वादायः १५।१६।१७।१८।१९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनी

स्वैःस्वेरनीकैःसहिताःपरिवार्यमहारथम् ॥ एतेमहारथाःसर्वेद्वितीयेनिर्ययुर्बले ८ कृतवर्मासहानोकस्त्रिगतंश्चमहारथः ॥ दुर्योधनश्चनृपातिर्भ्रातृभिःपरिवारितः
९ शलोभूरिश्रवाःशल्यःकौसल्योऽथबृहद्रथः ॥ एतेपश्चादनुगताधार्तराष्ट्रपुरोगमाः १० तेसमेत्ययथान्यायंघातंराष्ट्रमहाबलाः ॥ कुरुक्षेत्रस्यपश्चाद्व्यव्या
तिष्ठंतदंशिताः ११ दुर्योधनस्तुशिविरंकारयामासभारत ॥ यथैवहास्तिनपुरंद्वितीयंसमलंकृतम् १२ नविशेषंविजानंतिपुरस्यशिविरस्यवा ॥ कुशलाअ
पिराजेंद्रनरानगरवासिनः १३ तादृशान्येवदुर्गाणिराज्ञामपिमहीपतिः ॥ कारयामासकौरव्यःशतशोऽथसहस्रशः १४ पंचयोजनमुत्सृज्यमंडलंतद्रणाजि
रम् ॥ सेनानिवेशास्तेराजन्नाविशच्छतसंघशः १५ तत्रतेपृथिवीपालायथोत्साहंयथाबलम् ॥ विविशुःशिविराण्यत्रद्रव्यवंतिसहस्रशः १६ तेषांदुर्योधनोरा
जाससैन्यानांमहात्मनाम् ॥ व्यादिदेशसबाह्यानांभक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् १७ सनागाश्वमनुष्याणांयेचशिल्पोपजीविनः ॥ येचान्येऽनुगतास्तत्रभूतमागध
वांदिनः १८ वणिजोगणिकाश्चारायेचैवप्रेक्षकाजनाः ॥ सर्वास्तान्कौरवोराजाविधिवत्प्रत्यवेक्षत १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणि
कौरवसैन्यानिर्याणे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथैवराजाकौतेयोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ दृष्ट्युग्रमुखा
न्वोरांश्चोदयामासभारत १ चेदिकाशिकरूपाणानेतारंदृढविक्रमम् ॥ सेनापतिमभिप्रपन्नं दृष्टकेतुमथादिशत् २ विराटंहुपदं चैवयुयुधानंशिखंडिनम् ॥ पांचा
ल्यौचमहेष्वासौयुधामन्यूतमौजसौ ३ तेश्वराश्चित्रवर्माणस्तत्कुंडलधारिणः ॥ आज्यावसित्ताज्वलिताधिष्ण्येष्विवहुताशनाः ४ अशोभंतमहेष्वासाग्रहाःप्र
ज्वलिताइव ॥ अथसैन्यंयथायोगंपूजयित्वानरर्षभः ५ दिदेशतान्यनीकानिप्रयाणायमहीपतिः ॥ तेषांयुधिष्ठिरोराजाससैन्यानांमहात्मनाम् ६ व्यादिदे
शसबाह्यानांभक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ सगजाश्वमनुष्याणांयेचशिल्पोपजीविनः ७ अभिमन्युं ब्रूतं चद्रौपदेयांश्चसर्वशः ॥ दृष्ट्युग्रमुखानेतान्प्राहिणोत्पांडुर्न
दनः ८ भीमंचयुयुधानंचपांडवंचधनंजयम् ॥ द्वितीयंप्रेषयामासबलस्कंधंयुधिष्ठिरः ९ भांडंसमारोपयतांचरतांसंप्रधावताम् ॥ हृष्टानांतत्रयोधानांशब्दो
दिवमिवास्पृशत् १० स्वयमेवततःपश्चाद्विराट्हुपदान्वितः ॥ अथापरैर्महीपालैःसहप्रायान्महीपतिः ११ भीमघन्वायनीसेनादृष्ट्युग्रेनपालिता ॥ गंगेवपू
र्णास्तिमितास्यदमानाव्यदृश्यत १२ ततःपुनरनीकानिन्ययोजतबुद्धिमान् ॥ मोहयन्धृतराष्ट्रस्यपुत्राणां बुद्धिनिश्चयम् १३ द्रौपदेयान्महेष्वासानभिम
न्युंचपांडवः ॥ नकुलंसहदेवंचसर्वांश्चैवप्रभद्रकान् १४

लकंडीयेभारतभावदीपे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ तथैवेति
१।२।३।४।५।६।७।८ बलस्कंधंसेन्यसमुदायं ९ भांडंयुद्धोपकरणं १०।११ भीमघन्वानःअयंतेप्रचरंत्यस्यामितिभीमघन्वायनी १२।१३।१४

१५।१६।१७ कृतमहरणाः कृतयुद्धाः १८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ शकटाभांडवन्तिअनांसि आपणोवणिकसमुदायः देशोवेद्याजनः यानंयुद्धयोग्यंवाहनं युग्यंकेव

दशचाश्वसहस्राणिद्विसहस्राणिदंतिनाम् ॥ अयुतंचपदातीनारथाःपंचशतंतथा १५ भीमसेनस्यदुर्धर्षप्रथमंप्रादिशद्वलम् ॥ मध्यमेचविराटंचजयत्सेनंच
पांडवः १६ महारथौचपांचाल्यौयुधामन्यूतमौजसौ ॥ वीर्यवंतौमहात्मानौगदाकार्मुकधारिणौ १७ अन्वयातांतदामध्येवासुदेवधनंजयौ ॥ बभूवुरितिमंर
ब्धाःकृतप्रहरणानराः १८ तेषांविंशतिसहस्राहयाःशूरैरधिष्ठिताः ॥ पंचनामसहस्राणिस्थवंशाश्वसर्वशः १९ पदातयश्चयेशूराःकार्मुकासिगदाधराः ॥ सह
स्रशोऽन्वयुःपश्चादग्रतश्चसहस्रशः २० युधिष्ठिरोयत्रसैन्येस्वयमेवबलार्णवे ॥ तत्रतेपृथिवीपालाभूयिष्ठंपर्यवस्थिताः २१ तत्रनागसहस्राणिहयानामयुता
निच ॥ तथारथसहस्राणिपदातीनांचभारत २२ चेकितानःस्वसैन्येनमहतापार्थिवर्षभ ॥ दृष्टकेतुश्चवेदीनांप्रणेतापार्थिवोययौ २३ सात्यकिश्चमहेष्वासो
वृष्णीनांप्रवरोरथः ॥ वृत्तःशतसहस्रेणरथानांप्रणुदन्बली २४ क्षत्रदेवब्रह्मदेवौरथस्थौपुरुषर्षभौ ॥ जघनंपालयंतौचपृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः २५ शकटापणवे
शाश्वयानंयुग्यंचसर्वशः ॥ तत्रनागसहस्राणिहयानामयुतानिच ॥ फल्गुसर्वकलत्रंचयत्किंचित्कशदुर्बलम् २६ कोशसंचयवार्हाश्चकोष्ठागारंतथैवच ॥
गजानीवेनसंगृह्यशनैःप्रायाद्युधिष्ठिरः २७ तमन्वयात्सत्यवृत्तिःसौचितिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यवाविभुः २८ रथाविंशतिसहस्राये
तेषामनुयायिनः ॥ हयानांदशकोट्यश्चमहतांकिकिणीकिनाम् २९ गजाविंशतिसहस्राईषादंताःप्रहारिणः ॥ कुलीनाभिन्नकरटामेघाइवविसर्पिणः ३० षष्टि
र्नागसहस्राणिदशान्यानिचभारत ॥ युधिष्ठिरस्ययान्यासन्युधिसेनामहात्मनः ३१ क्षरंतइवजीमूताःप्रभिन्नकरटामुखाः ॥ राजानमन्वयुःपश्चाच्चलंतइवप
र्वताः ३२ एवंतस्यबलंभीमंकुंतीपुत्रस्यधीमतः ॥ यदाश्रित्याथयुयुधेघातंराष्ट्रंयुयुधनम् ३३ ततोऽन्येशतशःपश्चात्सहस्रायुतशोनराः ॥ नर्दतःप्रययु
स्तेषामनीकानिसहस्रशः ३४ तत्रमेरीसहस्राणिशंखानामयुतानिच ॥ न्यवादयंतसंहृष्टाःसहस्रायुतशोनराः ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपा
ख्यानपर्वणिपांडवसेनानिर्याणे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥ ॥ अस्यानंतरंभीष्मपर्वमविष्यति तस्यायमाद्यः
श्लोकः ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथंयुयुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः ॥ पार्थिवाःसुमहात्मानोनानादेशसमागताः ॥ १ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ॥

लंवाहनं फल्गुबालादिकं कलत्रंरुयादिकं २६ कोशोधनं कोष्ठोधान्यादिसामग्री संगृह्यएकीकृत्य २७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणम
योदाधुरंधरचतुर्धरवंशवत्संगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठस्यकृतौ भारतभावदीपे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ध्र ॥

॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीलक्ष्मणार्थगुरवेजडजंतुचक्षुर्विवापनोदनमृतेनहिरोचतेऽन्यत् ॥ पादावर्जजन्ममुखाऽपचितिस्ततस्तुश्रीभीष्मपर्वणिविदधमहिमावदीपम् ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन्पर्वणिभगवद्रक्तः
सत्यपिसामर्थ्यः सत्यपालयत्यैश्वर्यचनप्रकाशयतिकालेप्राप्तेऽन्यस्मैउपकरोतिचेतिपांडवाचारप्रदर्शनव्याजेनदर्शितं तमेवंभूतस्वयंभगवान्निर्दिष्टोपदेशेनानुगृह्णातिदीयाप्रतिज्ञाचस्वप्रतिज्ञाभाषेने
वसत्याकरोतीत्यर्जुनोपदेशेनभीष्मवधार्थभगवतःशस्त्रधारणेनचदर्शयिष्यन्भीष्मपर्वारभते । पूर्वत्रयुद्धोद्योगंश्रुत्वायुद्धंश्रोतुकाभोजनमेजयउवाच कथंयुधिरेवीराइति १ तपःक्षेत्रेइति सङ्गधारा

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् ॥ देवीसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥
कथंयुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः ॥ पार्थिवाःसुमहात्मानोनानादेशसमागताः १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ यथायुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः ॥ कुरुक्षेत्रे
तपःक्षेत्रेणुत्वंपृथिवीपते २ तेऽवतीर्यकुरुक्षेत्रंपांडवाःसहसोमकाः ॥ कौरवाःसमवर्तंतजिगीषंतोमहाबलाः ३ वेदाध्ययनसंपन्नाःसर्वेयुद्धाभिनंदिनः ॥ आशं
संतोजयंयुद्धेबलेनाभिमुखारणे ४ अभियायचदुर्धर्षाधार्तराष्ट्रस्यवाहिनीम् ॥ प्राङ्मुखाःपश्चिमेभागेन्यविशंतसैनिकाः ५ समंतपंचकाद्राह्यंशिविराणिसहस्र
शः ॥ कारयामासविधिवकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ६ शून्याचपृथिवीसर्वाबालवृद्धावशेषिता ॥ निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुंजरवर्जिता ७ यावत्तपतिमूर्धोहिजंबूद्वीप
स्यमंडलम् ॥ तावदेवसमायातंबलंपार्थिवसत्तम ८ एकस्थाःसर्ववर्णास्तेमंडलेबहुयोजनम् ॥ पर्याक्रामंतदेशांश्चनदीःशैलान्वनानिच ९ तेषांयुधिष्ठिरोराजा
सर्वेषांपुरुषर्षभ ॥ व्यादिदेशसबाह्यानांभक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् १० शय्याश्चविविधास्ताततेपारात्रौयुधिष्ठिरः ॥ एवंवेदीवेदितव्यःपांडवेयोऽयमित्युत ११
अभिज्ञानानिसर्वेषांसंज्ञाश्चाभरणानिच ॥ योजयामासकौरव्योयुद्धकालउपस्थिते १२ दृष्ट्वाध्वजाग्रंपार्थस्यधार्तराष्ट्रोमहामनाः ॥ सहसर्वैर्महीपालैःप्रत्यव्यूह
तपांडवम् १३ पांडुरेणातपत्रेणधियमाणेनमूर्धनि ॥ मध्येनागसहस्रस्यभ्रातृभिःपरिवारितः १४ दृष्ट्वादुयोधनंहृष्टाःपंचालायुद्धनंदिनः ॥ दध्मुःप्रीतामहा
शंखान्भेर्यश्चमधुरस्वनाः १५ ततःप्रहृष्टांतांसेनामभिवीक्ष्याथपांडवाः ॥ बभूवुर्हृष्टमनसोवासुदेवश्चवीर्यवान् १६ ततोहर्षसमागम्यवासुदेवधनंजयौ ॥
दध्मतुःपुरुषव्याघ्रौदिव्यौशंखौरथेस्थितौ १७ पांचजन्यस्यनिर्घोषदेवदत्तस्यचोभयोः ॥ श्रुत्वातुनिनंदयोधाःशलन्मूत्रंप्रसुप्तुः १८ यथासिंहस्यनदतःस्व
नंश्रुत्वेतरेमृगाः ॥ त्रसेयुर्निनंदंश्रुत्वातथासीदततद्वलम् १९ उदतिष्ठद्रजोभौमंनप्राज्ञायतर्किंचन ॥ अस्तंगतइवादित्यसैन्येनसहसाऽऽवृत्ते २० ववर्षतत्र
पर्जन्योमांसशोणितवृष्टिमान् ॥ दिक्षुसर्वाणिसैन्यानिनतदद्भुतमिवाभवत् २१

तीर्थेऽस्मिन्स्नानमत्स्य

चितमितिभावः २ जिगीषंतोऽन्योन्यंजेतुमिच्छंतः ३ । ४ अभियायअभ्येत्य न्यविशंतपांडवीयाइतिशेषः ५ बाह्यंवाहिः ६ । ७ यावत्तपतिसूर्यइत्यनेनकुरुक्षेत्रंमहाद्वीपात्मकंभूवलजंबूद्वीपशब्दे
नोच्यते लिंगसमवायाच्छत्रिणोगच्छंतीतिवत् ८ । ९ सबाह्यानांकेवर्तन्लेच्छांघ्रादिप्रांत्यदेशवासिनोबाह्यास्तत्सहितानां १० भक्ष्यादिदानफलमाह एवमिति एवंवेदीविद्वान्इतिअन्यैःपांड
वेयोज्ञातव्यइत्येतदर्थमित्यर्थः ११ अभिज्ञानानिस्वकीयचिह्नानि स्वीयाएवस्वीयान्मानिहन्पुरित्येतदर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ सकृत्पूरीपं१८ असीदतअवसन्नमभूत् १९ । २० । २१

शर्कराःस्थूलवातुकाःकर्षयतीति तथा विनिघ्नशर्कराभिरित्यर्थः २२ सागरधुमितोपमेधुमितसागरोपमे २३ । २४ । २५ । २६ धर्मान् पराङ्मुखस्त्यक्तशस्त्रः शरणागतोऽन्येनसंयुक्तश्चनहं
तव्यइत्यादीन् २७ धर्मसंस्थापनमेवाहयथापरमिति यथायोगंतुल्ययोग्योऽगत्यानतिक्रमणयथायेनप्रकारेणअपरंअनुत्कृष्टंअन्याप्यमित्यर्थः । तथानकस्यचित्तुल्ययोगातिक्रमःस्यादितिभावः २८
वायुस्ततःप्रादुरभूच्चैःशर्कराकर्षणः ॥ विनिघ्नस्तान्यनीकानिशतशोऽथसहस्रशः २२ उभेसैन्येचराजेंद्रयुद्धायमुदितेभृशम् ॥ कुरुक्षेत्रेस्थितेयत्तेसागरधु
मितोपमे २३ तयोस्तुसेनयोरासीदद्भुतःसतुसंगमः ॥ युगांतिसमनुप्राप्तेद्रयोःसागरयोरिव २४ शून्याऽऽसीत्पृथिवीसर्वावृद्धवालावशेषिता ॥ निरश्वपुरुषेवा
सिद्धथकुंजरवर्जिता २५ तेनसेनासमूहेनसमानीतेनकौरवैः ॥ ततस्तेसमयंचक्रुःकुरुपांडवसोमकाः २६ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानांभरतर्षभ ॥ निवृत्तेवि
हितेयुद्धेस्यात्प्रातिर्नःपरस्परम् २७ यथापरंयथायोगंनचस्यात्कस्यचित्पुनः ॥ वाचायुद्धप्रवृत्तानांवाचैवप्रतियोधनम् ॥ निष्क्रांताःपृतनामध्यात्रहंत
व्याःकदाचन २८ रथीचरथिनायोध्योगजेनगजधूर्गतः ॥ अश्वेनाश्वीपदातिश्वपादातेनैवभारत २९ यथायोगंयथाकामंयथोत्साहंयथाबलम् ॥ समाभाष्य
प्रहर्तव्यंनविश्वस्तेनविह्वले ३० एकेनसहसंयुक्तःप्रपन्नोविमुखस्तथा ॥ क्षीणशस्त्रोविवर्माचनहंतव्यःकदाचन ३१ नसूतेपुनधुर्येपुनचशस्त्रोपनायिषु ॥ नभे
रीशंखवादिषुप्रहर्तव्यंकथंचन ३२ एवंतेसमयंकृत्वाकुरुपांडवसोमकाः ॥ विस्मयंपरमंजग्मुःप्रेक्षमाणाःपरस्परम् ३३ निर्विश्यचमहात्मानस्ततस्तेपुरुषर्ष
भाः ॥ हृष्टरूपाःसुमनसोवभूवुःसहसैनिकाः ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिसैन्यशिक्षणेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ध ॥
वैशंपायनउवाच ॥ ततःपूर्वापरसैन्येसमीक्ष्यभगवाच्छ्रुतिः ॥ सर्ववेदविदांश्रेष्ठोव्यासःसत्यवतीसुतः १ भविष्यतिरणेधारेभरतानांपितामहः ॥ प्रत्यक्षदर्शीभग
वान्भूतभव्यभविष्यवित् २ वैचित्रवीर्यराजानंसरहस्यंब्रवीदिदम् ॥ शोचंतमार्तंध्यायंतंपुत्राणामनयंतदा ३ ॥ व्यासउवाच ॥ राजन्परीतकालास्तेपुत्रा
श्चान्येचपार्थिवाः ॥ तेहिंसंतीवसंग्रामेसमासाद्येतरैतरम् ४ तेषुकालपरीतेषुविनश्यत्स्वेवभारत ॥ कालपर्यायमाज्ञायमास्मशोकेमनःकृथाः ५ यदिचेच्छसि
संग्रामेद्रष्टुमेतानविशंपते ॥ चक्षुर्ददानितेपुत्रयुद्धंतत्रनिशामय ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ नरोचयेज्ञातिवधंद्रष्टुंब्रह्मर्षिसत्तम ॥ युद्धमेतत्त्वशेषेणशृणुयांतवतेज
सा ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतस्मिन्नेच्छतिद्रष्टुंसंग्रामंश्रोतुमिच्छति ॥ वराणाभीश्वरोव्यासःसंजयायवरंददौ ८ एषतेसंजयोराजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ॥
एतस्यसर्वसंग्रामेनपरोक्षंभविष्यति ९ चक्षुषासंजयोराजनदिव्येनैवसमन्वितः ॥ कथयिष्यतितेयुद्धंसर्वज्ञश्चभविष्यति १० प्रकाशंवाऽप्रकाशंवादिवावायदिवा
निशि ॥ मनसाचिंतितमपिसर्वंवेत्स्यतिसंजयः ११ नैनंशस्त्राणिछेत्स्यंतिनैनंवाधिष्यतेश्रमः ॥ गावल्गणिरयंजीवनयुद्धादस्मादिमोक्षयति १२

गजधूर्गतःगजस्कंधगतः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ध ॥ ततइति १ भविष्यतिभाविनि २ । ३ हिंसंतीवनाश
यिष्यंत्येव ४ पर्यायंवेपरीत्यं ५ निशामयइत्य ६ नपरोक्षमितिपाठेप्रत्यक्षं ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ । १६ नगाग्रेषुवृक्षाग्रेषुसंपतन्तिएकीभूयसंतति समवायान्संवान् १७ अभ्यग्रंसमीपं कव्यादामांसभक्षकाःसृगालकाकादयः १८ वाशंतःशब्दंकुर्वतः १९ । २० परिधाःपरिवेधाः
कृष्णग्रीवाः श्वेतलोहितपर्यंताश्च मध्येकृष्णस्ततोबहिःश्वेतास्ततोबहिरां हिताइतित्रिवर्णाः संधौसंध्यायां अवारयन्अवेष्टयन् २१ निर्विशेषदिनक्षयं अहोरात्रंनिश्चयेनविगतःशेषोयस्यतस्य
दिनस्यतिथेःक्षयोयस्मिन् सूर्योदयद्वयास्पृशनीक्षयतिथिर्यस्मिन्अहोरात्रे तन्मयादृष्टं तदेवविशिनष्टि ज्वलितेति अर्कद्वेर्नक्षत्रममावास्यायामुभाभ्यामाक्रांतंनक्षत्रंतदेवज्वलितंपापग्रहाक्रांतं य
अहंतुकीर्तिमेतेषांकुरूणांभरतर्षभ ॥ पांडवानांचसर्वेषांप्रथयिष्यामिमाशुचः १३ दिष्टमेतन्नरव्याघ्रनाभिशोचितुमर्हसि ॥ नचैवशक्यंसंयंतुंयतोधर्मस्ततो
जयः १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासभगवान्कुरूणांप्रपितामहः ॥ पुनरेवमहाभागोधृतराष्ट्रमुवाचह १५ इहयुद्धेमहाराजभविष्यतिमहानक्षयः ॥ त
थेहचनिमित्तानिभयदान्युपलक्षये १६ इयेनागृध्राश्चकाकाश्चकंकाश्चसहितावकैः ॥ संपतंतिनगाग्रेषुसमवायांश्चकुर्वते १७ अभ्यग्रंचप्रपश्यंतियुद्धमानंदिनो
द्विजाः ॥ कव्यादाभक्षयिष्यंतिमांसानिगजवाजिनाम् १८ निर्दयंचाभिवाशंतोभैरवाभयवेदिनः ॥ कंकाःप्रयांतिमध्येनदक्षिणामभितोदिशम् १९ उभेपूर्वा
परेसंध्येनित्यंपश्यामिभारत ॥ उदयास्तमनेसूर्यंकवंधैःपरिवारितम् २० श्वेतलोहितपर्यंताःकृष्णग्रीवाःसवियुतः ॥ त्रिवर्णाःपरिधाःसंधौमानुमंतमवारयन्
२१ ज्वलितार्कैर्दुनक्षत्रंनिर्विशेषदिनक्षयम् ॥ अहोरात्रंमयादृष्टंतद्वयायभविष्यति २२ अलक्ष्यःप्रभयाहीनःपौर्णमासीचकार्तिकीम् ॥ चंद्रोऽभूदग्निवर्णश्चप
द्मवर्णेनभस्तले २३ स्वप्स्यंतिनिहतावीराभूमिमावृत्यपार्थिवाः ॥ राजानोराजपुत्राश्चशूराःपरिषवाहवः २४ अंतरिक्षेवराहस्यवृषदंशस्यचोभयोः ॥ प्रणा
दंयुद्धयतोरात्रौरौद्रंनित्यंप्रलक्षये २५ देवताप्रतिमाश्चैवकंपंतिचहसंतिच ॥ वमंतिरुधिरंचास्यैःखिद्यंतिप्रपतंतिच २६ अनाहतादुंदुभयःप्रणदंतिविशंपते ॥
अयुक्ताश्चप्रवर्तंतेक्षत्रियाणांमहारथाः २७ कोकिलाःशतपत्राश्चचापाभासाःशुकास्तथा ॥ सारसाश्चमयूराश्चवाचोमुंचंतिदारुणाः २८ गृहीतशस्त्राःक्रोशंति
चर्मिणोवाजिपृष्ठगाः ॥ अरुणोदयेप्रदृश्यंतेशतशःशलभव्रजाः २९ उभेसंध्येप्रकाशंतेदिशोदाहसमन्विते ॥ पर्जन्यःपांसुवर्षीचमांसवर्षीचभारत ३० याचै
षाविश्रुताराजस्त्रैलोक्येसाधुसंमता ॥ अरुंधतीतयाऽप्येषवसिष्ठःपृष्ठतःकृतः ३१ रोहिणीपीडयन्नेषस्थितोराजनृशनैश्वरः ॥ व्यावृत्तंलक्ष्मसोमस्यभविष्यति
महद्भयम् ३२ अनभेचमहाघोरस्तनितःश्रूयतेस्वनः ॥ वाहनानांचरुदतानिपतंत्यश्रुर्विदवः ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणि
श्रीवेदव्यासदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ स्मिन्दर्शयतिथिःतन्नक्षत्रेचपापग्रहइत्ययंमहान्दुर्योगइत्यर्थः १२ पद्मवर्णेनरक्तपद्मवर्णे । 'लोहिनीचौर्मवतिययामंजिष्ठा'इतिश्रुतेर्दिवो
रक्तत्वमशुमसूचकं २३ । २४ वराहोयुहकोलो वृषदंशोमार्जारस्तयोर्भूचरयोरप्यंतरिक्षेउत्प्लुत्ययुद्धयतोःप्रणादं २५ । २६ अयुक्ताअश्वैरयोजिताअपिप्रवर्तंतेचलंति महान्तोरथामहारथाः २७ । २८
गृहीतशस्त्राःआतलोहालोहतुंडाइतियावत् । 'शस्त्रमाधुलोहयोः'इत्यमरः चर्मिणोभृंगरिदिसंज्ञाःकृष्णशलमविशेषाः । 'चर्मिणोभृंगरिदिसंज्ञाःकृष्णशलमविशेषाः' इतिमेदिनी तेषांजिपृष्ठगाअश्वानां
स्तुदंतोदृश्यंतइत्यर्थः २९ । ३० । ३१ व्यावृत्तंनष्टं लक्ष्महीनश्चंद्रोदृश्यतइत्यर्थः ३२ स्तनितःस्वनो गर्जितरूपःशब्दः ३३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

खराः प्रजायंते मिथुनी भवन्ति उत्पद्यन्त इति वा १ क्रव्यादाः सारमेयादयः २ ॥ १ विषाणिनः शुभं वै तस्मात् क्षीरं ॥ २ वडवा अश्वा अशुनी करभो मृगविशेषः । 'करभः कलमोवाष्टापदे मोको मृगां तरे' इति विश्वः ३ प्रजायंते जनयन्ति ७ पृथग्जनस्य नीचजनस्य संबंधिनः क्षुद्रकाः व्यंगाः चंडालादिपुजाताः काणकुजादय इत्यर्थः । 'क्षुद्रा व्यंगानदी' इत्यादि मेदिनी ८ ॥ ९ नगराणि कुत्रिमाणि शिशव एवावमुद्रांति पञ्चानिमहाति उत्पलानि क्षुद्राणीति भेदः कुमुदानि चंद्रोदयविकासीनितान्येव १० वर्तते वर्तयति दीप्यत इत्यर्थः नित्यं दावदा हो भवतीति यावत् कल्पत इति पाठे पिसृपार्थः का तिक्याः परं हि संग्रामारंभस्तत्र तुलास्थमर्करादुरुपैति ११ तदेव श्वेतो ग्रहः केतुश्चित्रा मतिक्रामति स्वाद्यादौ वर्तते नित्यं समसप्तकस्थीरा ह्येकेतुहदानी मेकरा शिमती महानिष्ठसूचकाविति भावः १२ धूम केतुः प्रग्रहविशेषः सपुष्पं क्षत्रियनक्षत्रमाक्रम्यतिष्ठति तथा वक्ष्यमाणरीत्या ज्येष्ठास्थेनापिकेतुना पुष्पो विद्धस्तथा च स्वनक्षत्रे कूराक्रांते कूरविद्धे च सत्यवश्यं क्षत्रियाणां नाशो भवतीत्यर्थः यथोक्तं । 'कृति व्यास उवाच ॥ खरा गोषु प्रजायंते रमंते मातृभिः सुताः ॥ अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयंति वनद्रुमाः १ गर्भिण्योऽजातपुत्राश्च जनयंति विभीषणान् ॥ क्रव्यादाः पाक्षि भिश्चापि महाश्रंति परस्परम् २ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पंचपादादिमेहनाः ॥ द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ३ जायंते विवृतास्याश्च व्याहरंतो गशि वागिरः ॥ त्रिपदाः शिखिनस्ताक्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ४ तथैवान्याश्च दृश्यंते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् ॥ वैनतेयान् मयूरांश्च जनयंति पुरेतव ५ गोवत्सं वडवा सूतेश्चासृगालं महीपते ॥ कुरुरान्करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ६ स्त्रियः काश्चित् प्रजायंते चतस्रः पंचकन्यकाः ॥ जातमात्राश्च नृत्यंति गायंति च हसंति च ७ पृथग्जनस्य सर्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसंति च ॥ नृत्यंति परिगायंति वेदयंतो महद्भयम् ८ प्रतिमाश्चालिखंत्येताः सशस्त्राः कालचोदिताः ॥ अन्योन्यमभिधावंति शिश वोदंडपाणयः ९ अन्योन्यमभिमुद्रंति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायंते कुमुदानि च १० विष्वग्वाताश्च वांत्सु ग्राजो नाप्युपशाम्यति ॥ अभी क्ष्णं वर्तते भूमिरर्करादुरुपैति च ११ श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्यतिष्ठति ॥ अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति १२ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्पं चाक्रम्यतिष्ठ ति ॥ सेनयोरशिवंधोरं करिष्यति महाग्रहः १३ मघास्वंगारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ भग्नं क्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीडयते १४ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वैः समारुह्य विरो चते ॥ उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्षते १५ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः स धूम इव पावकः ॥ ऐंद्रं तेजस्विनक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्यतिष्ठति १६ ध्रुवं प्रज्वलितो घोरमप सव्यं प्रवर्तते ॥ रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करो ॥ चित्रा स्वात्यंतरे चैव विष्ठितः परुषग्रहः १७ वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ॥ ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहितांगो व्यवस्थितः १८

कायांतथा पुष्पेरेवत्यां च पुनर्वसौ ॥ वेधे सति क्रमाद्देवोर्णेषु ब्राह्मणादिषु इति नरपतिविजये १३ भग्नं क्षत्रं पूर्वाफलगुनी श्रुतिमते तुत्तराफलगुनी १४ पूर्वोष्ठपदे पूर्वाभाद्रपदानक्षत्रं समारुह्य परिक्रम्य परिचारक्य उपग्रहस्तेन सहितः उत्तरे उत्तराभाद्रपदानक्षत्रं उदीक्षते आक्रान्तिमिच्छति १५ श्वेतो द्वितीय उपग्रहः केतुसंज्ञः ऐंद्रं ज्येष्ठानक्षत्रमिति योज्यं १६ ध्रुवमिति पक्षग्रहोरादुरेकनक्षत्रस्थो शशि भास्करो पीडयति अपसव्यं प्रवर्तते सर्वदा वकी सन् सर्वतो भद्रचक्रे वेधेन स्वातीस्थः सन् रोहिणीनक्षत्रं च पीडयतीत्यर्थः १७ वक्रेति तत्रैव सर्वतो भद्रचक्रे मया स्थो लोहितांगो ग्राहको वक्रानुवक्रं कृत्वा पुनः पुनर्वसुं भूय ब्रह्मणा बृहस्पतिनाऽऽक्रान्तराशिं नक्षत्रं श्रवणं समावृत्य सम्यक् पूर्णं दृष्ट्वा भिक्षातिष्ठति १८

परिच्छन्ना आच्छाविता पंचशीर्षाणि शिबीसदृशानियेषांते पंचशीर्षाः १९।२०। २१। २२ शोणितमया आवर्ताः यस्या रक्तप्रवाहवतीत्यर्थः अतएव ध्वजा एव उडुपानि क्षुद्रानावस्तेः समाकुला वैशसे विरोधे २३। २४ छर्दयन् श्रोतृणां क्लेशकरत्वेन रक्तवमनं कारयन्निव २५ शस्त्राणि प्रभया ज्वलंतीव २६ संवत्सरेति पूर्वश्रवणस्थो बृहस्पतिर्भग्नक्षत्रस्थः सूर्यपुत्र इत्युक्तं तावुभौ विशाखा समीपेतिर्य ग्वेधेन शतपदे च के विशाखानक्षत्रं विध्यत इत्यर्थः तथा हि । तस्मिंश्चक्रे खेखो इति श्रवणां त्यपादत्रयं व्युत्क्रमेण विशाखा त्यपादत्रयेण तितुते इत्यनेन विद्धयते तृतीयेन चतुर्थो द्वितीयेन तृतीयः प्रथमेन द्वि तीय इति । तथा उत्तराफलगुन्या अंत्यपादत्रयेण दोषापीत्यनेन क्रमेण तितुते इति विशाखा त्यपादत्रयं तत्रैव चक्रे विध्यत इति तच्च कविदाप्रत्यक्षं २७ चंद्रादित्याविति अपर्वणि पर्दशाख्यं पंचदशो द्विभव ति एकतिथि वृद्धौ षोडशो वा एकतिथि क्षये चतुर्दशो वा द्विभवति । तिथिद्वयक्षयस्तु लोकेऽत्यंतमप्रसिद्ध इत्यपर्वणीत्युक्तं ग्रहयातौ राहुणा ग्रहणं प्राप्ता एतदेव प्रजासंक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे दृष्टमित्याह प्रजेति २८ अशोभिता अमंगलाः २९ चित्रा स्वात्यंतरे स्थः पक्षो ग्रहो रोहिणीं पीडयतीत्युक्तं तत्र चित्रां शोस्थित्वारोहिणीं भिष्टादशत्वेन सामुदायिकनक्षत्रं पीडयति स्वात्यं शोस्थित्वा कृत्तिकां षोडशत्वेन सा

सर्वस्य परिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी ॥ पंचशीर्षा यवाश्चापिशतशीर्षाश्च शालयः १९ प्रधानाः सर्वलोकस्य या स्वायत्तमिदं जगत् ॥ तागावः प्रस्रुता वस्तेः शो णितं प्रक्षरं त्युत २० निश्चरु रर्चिषश्चापात्स्रद्धाश्च ज्वलिता भृशम् ॥ व्यक्तं पश्यंति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् २१ अग्निवर्णायथाभासः शस्त्राणामुदकस्य च ॥ कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महाक्षयः २२ पृथिवी शोणिता वर्ताध्वजोडुप समाकुला ॥ कुरूणां वैशसे राजनपांडवैः सह भारत २३ दिक्षु प्रज्वलिता स्याश्च व्या हरंति मृगद्विजाः ॥ अत्याहितं दर्शयंते वेदयंति महद्भयम् २४ एकपक्षाक्षि चरणः शकुनिः खचरो निशि ॥ रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्निव २५ शस्त्राणि चै वराजं द्रप्रज्वलंतीव संप्रति ॥ सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा २६ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलिता बुभौ ॥ विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिश्च नैश्वरौ २७ चंद्रादित्या बुभौ ग्रस्तावेकाद्वा हि त्रयोदशीम् ॥ अपर्वणि ग्रहयातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः २८ अशोभिता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समंततः ॥ उत्पातमेघारौ द्राश्च रात्रौ वर्षति शोणितम् २९ कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ॥ अभो क्ष्णवातावायंते धूमकेतुमवस्थिताः ३० विषमं जनयंत्येत आक्रंदजननं महत् ॥ त्रिपुसर्वे पुनक्षत्रनक्षत्रेषु विशांपते ॥ गृध्रः संपततेशीर्षं जनयन्भयमुत्तमम् ३१

घातिकनक्षत्रं पीडयति सर्वतो भद्रचक्रे तथा दर्शनात् तदेतदाह कृत्तिकाभित्यंवेन तीक्ष्णैः कूरैः कर्मभिः पलक्षितोरादुरित्यर्थः धूमकेतुमुत्पातविशेषमनुलक्ष्यावस्थिताः ३० एते वायवः विषमवैरं युद्धमिति यावत् त्रिष्विति त्रिष्वपि च्छत्रेषु नरपतिविजयप्रोक्तेषु यथाऽश्विन्यादिभिर्नवभिर्नक्षत्रैरौदीच्यस्याश्च पतेच्छत्रे चामरं कलशो वीणाच्छत्रं दंडः पतद्गृह आसनं शीलकं रज्जुरित्यवयवाः कल्प्यंते । एवं मवादिनवकेन प्राच्यस्य गजपतेः । तथामूलादिनवकेन दक्षिणस्य नरपतेः । एवं विषेषु त्रिष्वपि च्छत्रेषु तत्रापि सर्वेषु नक्षत्रेषु नास्ति क्षत्रमेभिरित्योगेन क्षत्रविरोधेषु नक्षत्रेषु नक्षत्राणि चतानि नक्षत्राणि भानेतेषु कूराक्रांतत्वादिना क्षत्रियाभावकरेषु नक्षत्रेषु गृध्रः पापग्रहः शीर्षं कलशस्थानं संपतते तेन च्छत्रत्रयस्य तदंतर्गतानामन्येषां च मांडलिकानां राज्ञां नाशः सूच्यते तत्रैवं सति मघासुकुजोऽस्ति तथा यदा भग्नक्षत्रं पूर्वाफलगुनी तदा तत्रत्यः शनैश्चरोऽवश्यं युद्धादिना गजपतेर्महद्भयं करिष्यति यथोक्तं तत्रैव । 'कलशस्थे भवेद्युद्धं रणे रोमहृदयं ॥ घातपातादिकं सर्वजायते नात्र संशयः' इति कलशस्थे शनैश्चरो इति शेषः । तथा विशाखा ज्येष्ठे अप्यत्रैव च्छत्रे कूरविद्धे कूराक्रांतवर्तते इत्यवश्यं गजपतेश्छत्रभंगः । एवं प्रथमच्छत्रेऽपि कृत्तिकारोहिण्योः पुण्यस्य च पीडास्ति । तथा तिमच्छत्रे श्रवणप्रोष्ठपदयोर्बृहस्पतिश्च कौर्वर्तते इति तथाऽपि तावनिष्ठफलावेव । एवं पूर्वस्य निरन्वयो नाशः ।

इतरयोश्चत्रयोरानाहोऽपितत्पुत्राणां च्छत्रप्राप्तिरस्तीति विशेषः । तथाचमध्यमछत्रे मघासुभौमः स्वास्यासूर्यचंद्रराहवः पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा फल्गुन्यां शनेश्वरः विशाखाय विधेन बृहस्पतिश्चास्ति तेषां फलं त्रयोक्तं । 'कूरग्रहचतुष्के चतुर्वचद्वेण संयुतं ॥ पूर्वच्छत्रविनाशाय कथितं पूर्वसूरिभिः' इति । तत्र सिंधुसागरसंगमाद्रोदावरीसागरसंगमपर्यंतमेकारेखा तदक्षिणे नरपतिः । ततएव कर्णप्रावरणपर्यंतं द्वितीया तदुत्तरे गजपतिः । तयोरेखयोर्मध्येऽश्वपतिः । हस्तिनापुरं तु ईशानदेशस्थत्वाद्गंगाद्वारात्पूर्वभागेऽस्तीति गजपतिश्छत्रांतर्गतमेव । हरिद्वारं तु देहलीदीपन्यायेनाश्वपतिगजपतयोरंतर्गतमिति तेन हस्तिनापुरस्थानां प्राच्यत्वात् तस्यैव तस्यैव वांचालादीनामपीति । एतच्च नरपतिविजयदर्शनां स्पष्टं ईशानदेशाः कूर्मचक्रे प्रोक्ताः । 'रेवती अश्विनी वाम्योपादे ईशानगोचरे ॥ गंगाद्वारं कुरुक्षेत्रं श्रीकंठं हस्तिनापुरं ॥ अश्वकैकपादाश्च कर्णप्रावरणास्तथा ॥ विनश्यंति च ते सर्वे देशास्वीशानगोचरे' इति दिक् ११ चंद्रादित्यासुभौग्रस्तावित्तेन श्लोकेनोक्तमर्थं विदधति द्विभ्यां चतुर्दशीमिति त्रयोदशी त्रयोदशानामहर्णां पूर्णो अमावास्या मृतपूर्वनामिजानेन जानाभि अतिभूयसा कालेनायं दुयोग आगत इति भावः एकमासो एकस्मिन्नेव मासे भवति पूर्वत्रयोद

चतुर्दशी पंचदशी भूतपूर्वा च षोडशी ॥ इमां तु नामिजानेऽहममावास्यां त्रयोदशीम् ॥ चंद्रसूर्यासुभौग्रस्तावेकमासी त्रयोदशीम् ३२ अपर्वणिग्रहेणैतौ प्रजाः संक्षयिष्यतः ॥ मांसवर्षे पुनस्तीव्रमासीत् कृष्णचतुर्दशीम् ॥ शोणितैर्वक्रसंपूर्णा अट्टास्तत्र राक्षसाः ३३ प्रतिश्रोतो महानद्यः सरितः शोणितोदकाः ॥ फेनाय मानाः कृपाश्च कूर्दंति पृथग्भा इव ३४ पतंत्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः ॥ अद्य चैव निशां व्युष्टामनयं समवाप्स्यथ ३५ विनिःसृत्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्वतोदिशम् ॥ अन्योन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ३६ भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमंदराभ्यां तु तथा हिमवता विभो ३७ सहस्रशो महाशब्दः शिखराणि पतंति च ॥ महाभूता भूमिकं पेचत्वारः सागराः पृथक् ॥ वेला मुद्वर्तयंती विक्षोभयंती वसुंधराम् ३८ वृक्षानुन्मथ्य वां त्युग्रावाताः शर्करा कर्षिणः ॥ आभग्राः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः ३९ वृक्षाः पतंति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्दुतो द्विजैः ४० वामार्चिर्दुष्टगंधश्च मुंचन्वैदारुणं स्वनम् ॥ स्पर्शागंधारसाश्चैव विपरीता महीपते ४१ धूमं ध्वजाः प्रमुंचंति कंपमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुंचंत्यं गारुडैश्च भयं पटहास्तथा ४२ शिखराणां समृद्धानां मुपरिष्ठात् समंततः ॥ वायसाश्च रुवंत्युग्रं वामं मंडलमाश्रिताः ४३ पक्वापकेति सुभृशं वा वाश्यंते वयांसि च ॥ निलीयंते ध्वजाः प्रपुक्षयाय पृथिवीक्षिताम् ४४

इयं रात्रौ पक्षसमाप्त्या सूर्यग्रहणमेवोक्तं इदानीं तु एकस्मिन्मासे चंद्रः पूर्णमास्यां राहुणा ग्रहेण ग्रस्तः सूर्योऽमावास्यायां यदा सूर्यो ग्रस्तस्तदा चंद्रोऽपि ग्रस्त एव दर्शयते संहतत्वात् ३२ अपर्वणीति लोकाप्रसिद्धपर्वणीति पूर्ववत् ज्ञेयं ३३ प्रतिश्रोतसो महानद्यः विपरीतप्रवाहाः विमक्तिलोप आर्षः विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासो वा क्रियाविशेषणं वा कृपाजलाशयाः कूर्दंति क्रीडंति वातैः शुभ्यंत इत्यर्थः ३४ अनयं अनीतिफलं ३५ महोल्काभिः दीपाभावात् शणकाः ज्वालया रात्रौ विनिःसृत्य गृहाद्भिर्निर्गत्य ३६ ३७ महाशब्दः क्रियत इति शेषः महाभूता वृद्धीभूताः अभूततद्भावे महच्छब्दाद्भवतौ परेडाच् मर्यादामुल्लंघितवन्त इवेत्यर्थः ३८ अशनीभिः अशनिर्द्वयोरितिकोशात् स्त्रीत्वं ३९ ४० ४१ ४२ शिखराणां द्रुमाग्राणां । 'शिखरोऽस्त्री द्रुमाग्रे च' इति मेदिनी ४३ पक्वापकेति विनाशामिमुखानां परस्परं युद्धमिति 'पक्वपरिणतेऽपि स्याद्विनाशाभिमुखे त्रिपु' इति मेदिनी पक्वापकेति पक्षिरुतानुकरणं वा वाश्यंते अतिशयेन शब्दं कुर्वन्ति ४४

प्रकिरंतः शकुन्मूत्रमिति शेषः व्यालाः दुष्टहस्तिनः सलिलाश्रयाः अत्यंतं प्रस्वेदयुक्ताः ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ मुनिः एवं तथेत्पुकेति संबंधः घृतराष्ट्रेण हेतुना तदर्थमित्यर्थः ज्यानं चिंता ५० संक्षयते क्षिणोति ५१ ५२ घर्म्यधर्मादनपेतं पंथानं देशयति शिष्य ५३ अयं दुर्घोषनः ५४ सः धर्मः एतं धर्मं हंतारं शक्येऽनापदिसत्या किमर्थमापदीव उन्मार्गगामी भवसीत्यर्थः ५५ ५६ परेण अध्यायंतः प्रकिरंतश्च व्यालावेषथुसंयुताः ॥ दीनास्तुरंगमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ४५ एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ॥ यथालोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत् भारत ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पितुर्वचो निशम्यैतद् घृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ दिष्टमेतत्पुरामन्ये भविष्यति नरक्षयः ४७ राजानः क्षत्रधर्मेण यदिवध्यंति संयुगे ॥ वीरलोकं सामासाद्य सुखं प्राप्स्यंति केवलम् ४८ इह कीर्तिं परेलोके दीर्घकालं महत्सुखम् ॥ प्रप्स्यंति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ४९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं मुनिस्तथेत्युक्त्वा कर्वाद्रोरजसतम ॥ घृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् ५० समुहर्तुं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयं पार्थिवेन्द्रकालः संक्षयते जगत् ५१ सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ ज्ञातीनां वै कुरूणां च संबंधि सुहृदां तथा ५२ घर्म्यं देशयं पंथानं समर्थो ह्यसिवारणे ॥ सुद्रं जातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ५३ कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशांपते ॥ नवधः पूज्यते वेदेहितं नैव कथंचन ५४ हन्यात्स एनं यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकांतनुम् ॥ कालेनोत्पथगं तां शिशुक्ये सति यथाऽऽपदि ५५ कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ॥ अनर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशांपते ५६ लुप्तधर्मा परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् ॥ किं ते राज्येन दुर्धर्षेण प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ५७ यशो धर्मं च कीर्तय च पालय न स्वर्गमाप्स्यसि ॥ लभंतां पांडवाराज्यं शमं गच्छं तु कौरवाः ५८ एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे घृतराष्ट्रोऽपि कासुतः ॥ आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यं चैवाब्रवीत्पुनः ५९ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा भवान्वेति तथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ भवेयथा थौ ॥ स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ६० प्रसादयेत्वा मत्तुल्यप्रभावं त्वं नो गतिं दर्शयिता च धीरः ॥ न चापि ते मद्गमहर्षेण चाधर्मं कर्तुं मर्हा हि मेमतिः ६१ त्वं हि धर्मं प्रवृत्तिश्च यशः कीर्तिश्च भारत ॥ कुरूणां पांडवानां च मान्यश्चापि पितामहः ६२ ॥ व्यास उवाच ॥ वैचित्रवीर्यं नृपते यते मनसि वर्तते ॥ अभिधत्स्व यथाकामं छेत्ताऽस्मि तत्र संशयम् ६३ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ यानि लिङ्गानि संग्रामे भवंति विजयिष्यताम् ॥ तानि सर्वाणि भगवज्ज्ञेयानि च्छामि तत्त्वतः ६४ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रसन्नभाः पावकलुर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनां प्रवांति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ६५ गंभीरघोषाश्च महास्वनाश्च शंखा मृदंगाश्च नदंति यत्र ॥ विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ६६ इष्टावाचः प्रमृता वायसानां संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ॥ ये पृष्ठतस्ते त्वरयंति राजन्ये चाग्रतस्ते प्रतिषेधयंति ६७ कल्याणवाचः शकुनाराजहंसाः शुकाः क्रौंचाः शतपत्राश्च यत्र ॥ प्रदक्षिणाश्चैव भवंति संख्येधुवंजयस्तत्र वदंति विप्राः ६८

तिशयेन ५७ ५८ आक्षिप्य वाक्यं ब्रुवतीति संबंधः ५९ वेत्ता ज्ञाताऽस्मीति शेषः भावाभावौ स्थिति विनाशौ परेणां स्वेवांच ६० गतिः परायणं दर्शयिता उपदेष्टा ६१ त्वं हि धर्मादौ हेतुरित्यर्थः ६२ ६३ ६४ रूपं गमकं चिह्नं ६५ ६६ इष्टा इति ये पृष्ठतो मापमाणा वायसास्ते गंतारं त्वरयंति सिद्धि सूचका इत्यर्थः ये पुरतो मापमाणास्ते गमनं निषेधंतीत्यर्थः ६७ ६८

६९। ७० प्रविष्टस्य परसैन्यमिति शेषः इष्टामारितोमारितइति दक्षिणाः दाक्ष्यपुकाहतोऽसिहोऽसीत्याद्याः पश्चादर्थपाश्चात्यप्रयोजनं जयाख्यसंधारयंति निश्चिन्वन्ति याश्चाग्रेप्रतिषेधिका मायुद्धय
स्वमरिष्यासीत्येवंजातीयकास्ता अपिमरणस्यैव सूचिकास्ताश्चदुयोधनं प्रत्येव प्रवर्ततइति भावः ७१। ७२ अनुगाः अनुकूलाः ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८० उपायविजयंला
मपूर्वकं जयंसाध्यामार्थनयादानेनवा शत्रुणावाचाप्रार्थितस्य घनेन वासंतर्पितस्य मुख्यो जयः शत्रुं मेदयतो मध्यमः निघ्नतोऽधम इत्यर्थः ८१ सन्निपातो यो धानां संधर्षः व्यवधृताः दारादिघ्ननासक्ताः ८२
अलंकारैः क्वचैः केतुभिश्च सुखप्रणोदहेषितैर्वाहयानाम् ॥ भ्राजिष्मतीदुष्प्रतिवीक्षणीयायेषांचमूस्तेविजयंति शत्रून् ६९ हृष्टावाचस्तथासत्वंयोधानां यत्रभा
रत ॥ नम्लायंति सजश्चैव तेतरंति रणोदधिम् ७० इष्टावाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः प्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संधारयंत्यर्थमग्रेचप्रतिषेधिकाः ७१ शब्दरूपरसस्पर्श
गंधाश्चाविहताः शुभाः ॥ सदाहर्षश्च यो धानां जयतामिह लक्षणम् ७२ अनुगावायवोवातितथाऽप्राणिवयांसिच ॥ अनुप्लवंति मेघाश्च तथैवैन्द्रधनूंषिच ७३ एता
निजयमानानां लक्षणानि विशांपते ॥ भवंति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप ७४ अल्पायां वामहत्यां वासेनायामिति निश्चयः ॥ हर्षो यो धगणस्यैको जयलक्षण
मुच्यते ७५ एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ॥ तां दीर्णां मनुदीर्यते यो धाः शूरतरा अपि ७६ दुर्निवर्त्या तदा चैव प्रभग्रामहतीचमूः ॥ अपामिव महाविगास
स्तामृगगणा इव ७७ नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमूः ॥ दीर्णां भित्तेव दीर्यते सुविद्वांसोऽपि भारत ७८ भीतान् भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्द्धते ॥ प्रभ
ग्रासहसाराजन्दिशो विद्रवते चमूः ७९ नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ सक्त्यमहती सेनां चतुरंगं महीपतिः ॥ उपायपूर्वमेधावीयते तसततोत्थितः
८० उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ॥ जघन्येषु विजयो यो युद्धेन विशांपते ८१ महान् दोषः सन्निपातस्तस्याद्यः क्षय उच्यते ॥ परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यव
धृताः सुनिश्चिताः ८२ अपि पंचाशतं शूरामृद्रांति महतीं चमूम् ॥ अपि पापं च षट्सप्तविजयं त्यनिवर्तिनः ८३ नैनते योगरुडः प्रशंसति महाजनम् ॥ दृष्ट्वा सु
पर्णोऽपचितिं महत्या अपि भारत ८४ नवाहुल्येन सेनायाजयो भवति नित्यशः ॥ अधुवो हि जयो नाम देवैश्चात्र परायणम् ॥ जयवंतो हि संग्रामे कृतकृत्या भवंति हि
८५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणप० निमित्ताख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धी
मते ॥ धृतराष्ट्रोऽपितच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत १ समुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ संजयं संशितात्मानमपृच्छ द्रुपदं २ संजये मे महीपालाः शूरा यु
द्धाभिनंदिनः ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ३ पार्थिवाः पृथिवीदेतोः समभित्यज्यजीवितम् ॥ नवाशाम्यंति निघ्नं तोवर्धयंति यमक्षयम् ४ भौममैश्व
र्यमिच्छंतो नमृष्यंते परस्परम् ॥ मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ५ बहूनि च सदस्त्राणि प्रयुतान्यर्जुनानि च ॥ कोटश्च लोकवीराणां समेता कुरुजांगले ६
८३ शूराणां सहायसंपत्तिर्नापेक्षितेत्यत्र दृष्टांतमाह नैनतेय इति महत्या अपि सेनाया अपचितिं प्रतिकारं नाशं वा एकेनैवात्मना कर्तुं शक्यं दृष्ट्वा आलोच्य सुपर्णः शोभनपतत्रो गरुडो नामतो नैनतेयो वि
मतायाः पुत्रो महाजनं बहुजनसमूहं नमृष्यंति न कामयते इत्यर्थः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु' इति मेदिनी शूराणां सहायापेक्षास्तीत्यज्ञां हिणविहृत्या न्यत्पुत्राणां जयोऽवश्यं भा
वीति त्वयानमंतव्यामिति भावः ८४। ८५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ एवमुक्तेति १। २। ३ नवाशाम्यंति नैवशाम्यंति यमक्षयं यमलोकं ४। ५। ६

७ दिव्येति यथादीपेनांधकारेनाशिते चक्षुषा घटोदह्यते एवं धीवृत्त्या सर्वविषयावरकाज्ञानतमसिनाशिते सति चिदात्मरूपेण चक्षुषा सर्वप्रकाशत इत्यर्थः ८ शास्त्रचक्षुरिति यदाऽहं ब्रह्मास्मीति वा
क्योत्थयाधियाऽऽत्मानं योगी पश्यति तदाऽधोऽप्यनंधो भवति तथा च श्रुतिः । 'तं वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽधः सन्ननंधो भवति' इति सेतुं मर्यादाविधारकं परमेश्वरं तीर्त्वा प्राप्येति श्रुतिपदयोरर्थः अनेनैवाभिप्राये
ण विज्ञस्वेत्याह नमस्तइति विनयः स्वस्योपदेष्टृत्ववारणाय व्यासेनैवत्वमुपदिष्टोऽसीति भावः ९ व्रसानां जंगमानां यो निरुत्पत्तिस्थानं अंजनाः पलिसरीलृपाद्याः स्वेदजाः यूकालिक्षाद्याः ज
रायुजाः मनुष्यपश्वाद्याः १० येषु चतुर्दशसु व्रजाः प्रतिष्ठिताः ते मानवास्त्रैर्गणिकाः पशवश्च गोऽजाद्या जरायुजानां मध्ये प्रवरा इति योजना ११। १२ ग्राम्याणां विषयमाणां पशूनां मध्ये तथाऽरण्य
वासिनामित्यपि । 'पुरुषं वै देवाः पशुमालभंत तस्माद्वयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कट इति विध्यर्थवादादिषु पुरुषेऽपि पशुत्वमस्त्येवेति ग्राम्यपशुपुरुषस्य गणनम् १३ उद्भिजाः भूमिमु
द्रिद्यजाताः वृक्षाजश्चत्यादयः गुल्माः कुशकाशादिस्तंबाः लतावृक्षाद्या रूढा गुडूच्यादयः वल्लयोभूमिप्रसारावर्षमात्रस्थायिन्यः कूष्मांड्याद्याः त्यक्तसारावेष्वादयः तएव नृण जातयोनितुष्टाः १४
देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत् एते समागताः ७ दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रभावात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामि
ततेजसः ८ ॥ संजय उवाच ॥ यथा प्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ शास्त्रचक्षुरेक्षस्वनमस्ते भरतर्षभ ९ द्विविधानीह भूतानि चराणि स्थावराणि
च ॥ व्रसानां त्रिविधायो निरंजस्वेदजरायुजाः १० व्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठाराज न जरायुजाः ॥ जरायुजानां प्रवरामानवाः पशवश्च ११ नानारूपधरा राजं
स्तेषां भेदाश्चतुर्दश ॥ वेदोक्ताः पृथिवीपालयेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः १२ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनाम् ॥ सर्वेषामेव भूतानां मन्योन्येनोपजीव
नम् १३ उद्भिजाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पंचैव जातयः ॥ वृक्षगुल्मलतावल्लयस्त्वक्सारास्तृणजातयः १४ तेषां विंशतिरेको नामहाभूतेषु पंचसु ॥ चतुर्विंशति
रुद्भिष्टागायत्रीलोकसंमता १५ य एतविदगायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ॥ तत्त्वेन भरत श्रेष्ठसलोकेन प्रणयति १६ अरण्यवासिनः सप्तसप्तैषां ग्रामवासिनः ॥
सिंहाव्याघ्रावराहाश्च महिषावारणास्तथा १७ ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तरण्याः स्मृतानृप ॥ गौरजा विमनुष्याश्च अश्वाश्च तरगर्दभाः १८ एते ग्राम्याः समाख्याताः
पशवः सप्तसाधुभिः ॥ एते वै पशवो राजन ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश १९ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ॥ भूमिः प्रतिष्ठाभूतानां भूमिरेव सनातनम् २० यस्य
भूमिस्तस्य सर्वजगत्स्थावरजंगमम् ॥ तत्रातिष्ठद्दाराजानो विनिघ्नंतीतरेतरम् २१ ॥ इति श्री भीष्मप० जंबूखंडविनिर्माणप० भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
तेषां भिति सप्तग्राम्याः पशवः सप्तरण्याः पंचोद्भिजा इत्येको न विंशति संख्यानां विकाराणां प्रकृतिभूतेषु पंचसु महाभूतेषु प्रक्षेपे सति चतुर्विंशत्यक्षरसंख्या साम्यात् प्रकृतिविकृत्या तिमकागायत्रीयं भव
ति अत्र स्वेदजानां मुद्भिजेष्वंतर्भावः ते हि भूमिमुद्भिद्यजायंते स्वेदजास्तृणलमुद्भिद्यजायंते इति साम्यात् । तृतीयेनावरोधः संशोकजस्येति न्यायाच्च अंजनामपि मैथुनजत्वसाम्याज्जरायुजेष्वा
तर्भावः जरायुर्मेव घटंतद्रूपस्य अंजस्यैव तत्र सत्त्वादित्याशयेन चतुर्विंशतिः तदिदं कार्यकारणसमुदायात्मकं गायत्र्याख्यं ब्रह्म । 'गायत्रीवा इदं सर्वभूतम्' इत्युपक्रम्य 'सिंहाचतुष्पदा षड्विंशगायत्रीत
देतहचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुषः ॥ पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यासृष्टं दिवि' इति च्छांदोग्ये उपसंहारदर्शनात् १५। १६। १७। १८। १९। २० यस्य भूमिरिति रा
जाहिसावर्मा मोराजसूयेनेष्टास्वाराज्यं प्राप्नोति अथ मेवेनेष्टाक्रममुक्तिस्थानं प्राप्नोतीति यस्य कृत्स्ना भूमिस्तस्य इदं सर्वं जगद्दारावशो भवति तथा च वाजसनेयके श्रूयते । 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामय
तात्प्रतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वस्यामीति स एतं पुरुषमेवं पंचरात्रयज्ञकृतमपश्यत्' इत्यादिना २१ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥

एवंवक्ष्यमाणमगवद्गीतोपनिषदर्थज्ञानाधिकारायैकमणामनुष्ठेयत्वंप्रकारांतरेणोपपाद्याधिकृतानामुत्पन्नात्मविविदिषाणामपिसूक्ष्मतमात्मतत्त्वग्रहणयोग्यतासिद्धयर्थस्थूलमगवतोरूपेकस्त्रब्रह्मा
हात्मकेचित्तसंयमःकर्तव्यइत्याशयेनभुवनकोशवर्णयति नदीनांपर्वतानांचेत्यादिना तत्सर्वश्रुतवानसीत्यंतेनाध्यायाष्टकेन १ । २ तत्रतावत्पंचेमानिमहाराजेत्यादिना तदेषारूपमैश्वरामि
त्यंतेन सर्वविद्यदादिकंमगवदुपादानकत्वात्कुंडलकनकन्यायेनमगवत्पवरूपमितिप्रतिपादयति महामूतानिष्ठविद्यादीनितान्येवजगतीकृत्स्नब्रह्माडरूपाणिपिंडरूपाणिचतस्त्यानिचसर्वाणिच
तन्यपदवाच्यानिसमानितुल्यान्येव बहुत्वमुपाधिमेदाभिप्रायेण नहि कुंभद्रोण्याद्युपाधिष्वाकाशस्येवमशकमतंगजादिशरीरेषुचैतन्यस्यस्वतोविषमत्वंदृश्यते तस्मात्सर्वाणिजगतीस्थानिसमान्येव
वक्ष्यतिचमगवान् । 'पंडिताःसमदर्शिनः'इति ३ भूमिरिति वायोरग्निरितिश्रुतेरग्निहेतुर्वायुरग्नेःपरोद्भवः गुणोत्तराणिपूर्वपूर्वापेक्षयाउत्तरमुत्तरमेकैकगुणाधिकं इदंच । 'आकाशाद्वायुराग्नौ
रग्निरग्नेरापोद्भवःपृथिवी'इतिश्रूयमाणजन्मक्रमाभिप्रायेणोक्तम् ४ शब्दादयोगुणाःप्रसिद्धाः ५ एतेपंचेति महामूतेषुपंचमहामूतात्मकेषुसर्वेषुलोकेषुभोग्यवस्तुषुशरीरादिवर्ततेषुएतेपंचगुणाः
संति एतेके । येषुगुणेषुभोक्तारोभूताःनित्यनिर्घृताश्चेतनाःपुरुषाःप्रतिष्ठिताः देहेन्द्रियादीन्भोग्यान्भिष्टाय चेतनाःशब्दादीन्भोग्यान्तराणिभुंजते देहादीनामपिभोगोपकरणत्वाद्भोग्यत्वमेव न

घृतराष्ट्रवाच ॥ नदीनांपर्वतानांचनामधेयानिसंजय ॥ तथाजनपदानांचयेचान्येभूमिमाश्रिताः १ प्रमाणंचप्रमाणज्ञपृथिव्याममसर्वतः ॥ निखिलेनस
माचक्ष्वकाननानिचसंजय २ ॥ संजयउवाच ॥ पंचेमानिमहाराजमहामूतानिसंग्रहात् ॥ जगतीस्थानिसर्वाणिसमान्याहुर्मनीषिणः ३ भूमिरापस्तथावायु
रग्निराकाशमेवच ॥ गुणोत्तराणिसर्वाणितेषांभूमिःप्रधानतः ४ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चपंचमः ॥ भूमेरेतेगुणाःप्रोक्ताःअधिभिस्तत्त्ववेदिभिः ५ चत्वा
रोऽप्सुगुणाराजन्गंधस्तत्रनविद्यते ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचतेजसोऽथगुणास्त्रयः ॥ शब्दःस्पर्शश्चवायोस्तुआकाशेशब्दएवतु ६ एतेपंचगुणाराजन्महामूतेषु
पंचसु ॥ वर्ततेसर्वलोकेषुयेषुभूताःप्रतिष्ठिताः ७ अन्योन्यंनाभिवर्ततेसाम्यंभवतिवैयदा ८ यदातुविषमीभावमाविशंतिपरस्परम् ॥ तदादेहैर्देहवंतोव्य
तिरोहंतिनान्यथा ९ आनुपूर्व्याविनश्यंतिजायंतेचानुपूर्वशः ॥ सर्वाण्यपरिमेयाणितदेषारूपमैश्वरम् १०

भोक्तृत्वमित्यर्थः ७ अन्योन्यमिति समस्यभावःसाम्यंब्रह्मभावः । 'समआत्मेतिविद्यात् निर्दोषंद्विसमंब्रह्म'इतिश्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मणिसमशब्ददर्शनात् भोक्तृभोग्ययोर्यदासुषुप्तिप्रलयसमाधिमोक्षे
षुब्रह्मभावोभवतितदातेउभेअन्योन्यंनाभिवर्तते व्यवहारतोविद्यमानमपिभोग्यंभोक्तारंनोपसर्पति नापिभोक्ताऽलुप्तहगपिमोगायतनस्यदेहेन्द्रियादेरभावाद्भोग्यजातमुपसर्पतीत्यर्थः ८ यदा
त्विति भोगप्रदकमोद्भवकालेविषमीभावंताम्यात्प्रच्युतिआविशंतिप्रामुख्यंति तदातएवभोक्तारोभोग्यपदार्थाश्चदेहैःस्वस्वरूपैःदेहवंतःलब्धस्वरूपाभूत्वातैरेवस्वरूपैःपरस्परंव्यतिरोहंति भोक्तारो
भोग्येषुनिपतंति भोग्यार्थाश्चभोक्तरिसूक्ष्मरूपेणस्ववासानांजनयंतीत्यर्थः ९ आनुपूर्व्याभूम्यादिक्रमेणाविनश्यंति जायंतेचानुपूर्वशआकाशादिक्रमेण । विषय्येणक्रमोऽतुपपद्यते
चेतिन्यायेनसृष्टिक्रमविपरीतत्वात्संहारक्रमस्य अतएवउत्पत्तिविनाशशीलत्वादेवसर्वाण्येतानिभोक्तृभोग्यान्परिमेयाणिअनंतानिमरीचिकोदकहृदगुल्यत्वात् । नहिमरीचिकोदकमियत्प्रमाण
मितिपरिमाणुंशक्यं । यतएतान्यपरिमेयाणि ततस्मादेतोःएषारूपंऐश्वरमेव ननुभौतिकं नह्यध्यस्तस्याभिष्टातादन्यद्रूपमस्ति । अतएवसर्वस्वलिवंदब्रह्म आत्मेवेदंसर्वं ब्रह्मवेदंसर्वम्'इतिसर्व
स्यब्रह्मभावश्रवणमुपपद्यतेइत्यर्थः १०

अपरिमेयत्वमेवाह तत्रतत्रेति सिद्धाअपियत्रब्रह्माडंभित्वागच्छंतितत्रापिवासनामयाधातवोऽप्यक्तयःपांचभौतिकादृश्यंतेऽतोऽपरिमेयाएवते । एवंसत्यपिमनुष्यागणकादयस्तर्केणसूर्यमत्यादे
शभेदेनदिनमानभेदपादच्छायाभेदादिनाचतेषांप्रमाणानि । एतच्चोपलक्षणंआकारभेदस्यापि तथाहि । केचित्कंदुकाकारं केचिच्चतुरस्रं केचित्रिकोणं केचिच्चक्राकारंचभूमिसंस्थानंकल्पयंति तथाप्र
माणभेदोऽपि जंबूद्वीपपरिणाहगणकाःतद्व्यासःकुभजंगसायकमुत्रःसिद्धांशकेनाधिकाइतिवदंति । पंचदशशतान्येकाशीतियोजनानि योजनचतुर्विंशशसहितानि । तथालक्षयोजनंतत्परिणाहइति
पुराणांतरेअत्रापिअष्टादशसहस्राणिपशुतानिचेतिवक्ष्यति ११ कस्तर्ह्यत्रसिद्धांतइत्याशंक्याननिर्वचनीयएवायमयोनतर्केणसाधयितुंयोग्यइत्याह अचित्याइति येभावाःजगज्जन्मोपादाननिमित्त
परिमाणधर्माधर्मादयःपदार्थाश्चितयितुमयोग्यास्तावन्नतर्केणसाधयेत् नहितेतर्केणसाधयितुंशक्यंते तर्कांतरेणतस्यबाधसंभवात्तर्काप्रतिष्ठानादितिन्यायाच्च अतएवास्यश्लोकस्योत्तरार्द्धमन्यत्रपठं
ति । 'नाप्रतिष्ठिततर्केणगंभीरार्थस्यनिश्चयः'इति तथाहि । कंदुकाकारेभुवनकोशेकल्पमानेयेकंदुकपृष्ठेकमठपृष्ठोपमेतिष्ठंति तेषांकियानपिदेशोजलपशुमनुष्याश्रययोगोऽस्तीतिवक्तुंशक्यंतेतत्रितंबे
तदधश्चवसंतितेषांगुरुत्ववतामर्यानामधस्तादाश्रयाभावेनाधर्यपतनंभवतीतितावान्देशोरिक्तएनास्तीतिवक्तव्यं । तथाचतदाश्रयातत्कृताद्वीपांतरकल्पनालोकदृष्टिविरुद्धेतिपामराअपिप्रतियंति ।
ननुयथापृथिव्याअंतरिक्षेऽवस्थानशक्तिर्दिगंबरादन्यैःसर्वैर्वादिभिःकल्प्यते तथावयमपितस्याआकर्षणशक्तिमन्यांकल्पयामहे । ययासर्वदिक्स्थाःप्राणिनःपृथिवीपादाधस्थामेवमन्यतेस्वोप
रिस्थमिति । तर्हि लोकदृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षयासर्वप्राणिप्रत्यक्षस्वप्रमाणेद्रजालादितुल्यतेवास्याःकुतो नकल्प्यते । ननुस्वप्रादिवदस्याबाधोनदृश्यतइतिचेत् प्राक्ब्रह्मात्मज्ञानात्मादर्शिकेन

तत्रतत्रहिदृश्यंतेधातवःपांचभौतिकाः ॥ तेषामनुष्यास्तर्केणप्रमाणानिप्रचक्षते ११ अचित्याःखलुयेभावानतांस्तर्केणसाधयेत् ॥ प्रकृतिभ्यःपरंयत्तुतदचि
त्यस्यलक्षणम् १२ सुदर्शनंप्रवक्ष्यामिद्वीपंतुकुरुनंदन ॥ परिमंडलोमहाराजद्वीपोऽसौचक्रसंस्थितः १३ नदीजलप्रतिच्छन्नःपर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ पुरैश्च
विविधाकारैरन्यैर्जनपदैस्तथा १४ वृक्षैःपुष्पफलोपेतैःसंपन्नधनधान्यवान् ॥ लवणेनसमुद्रेणसमंतात्परिवारितः १५

नश्चिन्नंश्रुत्यातुजातेद्वैतंनविद्यते । नेहनानाऽस्ति किंचनेत्यादिक्याब्रह्मदर्शनेनरज्जुदर्शनेनसर्पस्वेवप्रपंचबाधआप्रायते । तथाचनिष्कलंकात्श्रुतिप्रमाणात्ब्रह्माद्वैतमेवादर्तव्यंननुसकलंकातर्का
जगतोऽनिर्वचनीयत्वमितिभावः ११ तर्हिकिमस्यप्रमाणंकावाआकृतिस्तवाभिमतेत्याशंक्याह सुदर्शनमिति सुदर्शनोनामजंबूद्वीपविशेषस्तत्रामांकितोऽयंद्वीपःसुदर्शनद्वीपः कृत्स्नब्रह्माडमित्यर्थः
तंप्रमाणतआकृतितश्चप्रकर्षेणवक्ष्यामि तुशब्दःपक्षांतरव्याहृत्यर्थः परिमंडलःपरमाणुमात्रंपरिमाणतोऽदुर्लक्ष्यइत्यर्थः । 'एवोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यः'इत्यात्मवदितिभावः परिमंडलइत्यस्यसर्व
तोवृत्तरूपःकंदुकाकारइतिव्याख्यानेप्रागेवदोषउक्तः अयचक्राकारइत्युच्यतेचेन्न चिपिटाकारेतास्मिन्नपरिमंडलशब्दस्यायोगात् चक्रसंस्थितइत्यनेनचक्रवत्संस्थितसंस्थानमाकारोऽस्येत्यनेनैव
सिद्धत्वाच्च । अयंहिशब्दस्ताकिंकाणांपरमाणुपरिमाणेप्रसिद्धः । नचानेनपरिमाणेनोपेतंनिरंशंवस्तुसिद्धयति यस्यकस्याप्यल्पपरिमाणस्य दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवत्त्वेनतस्यापिनिरंशत्वा
योगात् नहिपरिमाणोःपूर्वदिगवच्छिनोदेशःप्रतीच्याप्यवच्छिद्यतइतिवक्तुंशक्यं दृष्टविरोधात् तस्मात्परिमंडलशब्दोदुर्लक्ष्यसद्वस्तुमात्रवचनः ताकिंकाणांपरमाणुरपितादृशएव तत्रपरिभाषि
कपरिमाणकल्पनंप्रस्थानभेदापादनार्थशून्यकारणतानिरासार्थचेतिदिक् एवंसुदर्शनद्वीपस्यपरिमाणमुक्ताआकारमाह चक्रसंस्थितइति परिदृश्यमानराष्ट्राकारइत्यर्थः । 'चक्रंराष्ट्रास्त्रयोरपि'इति
विश्वः ११ तदेवसंस्थानमाहब्रह्माभ्यां नदीति १४ । १५

नन्वेवंविधस्यकथमसिद्धमस्त्वमुच्यतेऽत आह यथाहीति चंद्रमंडलेचंद्राधिष्ठिते मनसीत्यर्थः यथेतद्भ्रमंमहाप्रमाणं स्यात्कथं तर्हि गिरिगुहैकदेशस्थो योगीस्वीयेतूक्ष्मेहृदयावकाशे तत्कृत्स्नमा
दर्शयितुं तत्पश्येत् । न ह्यल्पप्रमाणे सर्पपादी महाप्रमाणानामेवादीनां निवेशो युज्यते प्रपंचस्य स्वप्नादिव दनिर्वचनीयत्वांगीकारं विनेति भावः १६ द्विरंश इति तत्र चंद्रमंडलाख्ये मनसि अंशे एक
देशे दृष्ट्या नंत्यादनतस्य मनस एकदेश एकाकारासूक्ष्मावृत्तिरंशस्तत्र द्विः कार्यकारणरूपेण स्थूलतूक्ष्मरूपेण वा द्विरावृतः पिप्पलो गीता सुवक्ष्यमाणः संसाराश्च तयोस्ति सर्वमेतन्मनोमात्रमित्यर्थः
द्विरंशे वशशो महान् चकारात्तत्रेत्यनुवर्तेते तस्मिन्नेव मनसि महान् परमात्मा शश इव शशः प्रुतगतिः शीघ्रगामी मनसो जवीय इति । 'तद्भावतोऽन्यानत्येति' इति च श्रुतेः अंशे एकदेशे द्विर्वर्तते नित्यस्य
नियामकभावेनेत्यर्थः । तथा च कार्यकारणप्रपंचो जीव ईश्वरश्च परब्रह्मण्यधिष्ठाने मनसैव कल्पित इत्यर्थः १७ अस्य शशस्य प्रत्यग्भेदे वक्ष्यन् प्रपंचादिभ्यः पृथक्कमाह आप इति आप इत्यंबूपलक्षि
तं भूतपंचकमुच्यते । आपः वृषवचसो भवतीत्यादि श्रुती तथा दर्शनात् । एतेन कृत्स्नं भूतभौतिकं कार्यं ततः शश इत्यतः । तर्हि कारणं वस्तुतदभिन्नं स्यादित्याशंक्याह शेषः संक्षेप उच्यते इति सम
स्तकार्यप्रलपे सति शिष्यत इति शेषः कारणं तदपि संक्षेपः कार्यस्यैव सूक्ष्मरूपमाकुंचिता वयवकूर्मसमानमुच्यतेऽतोऽव्याकृतं कारणमप्याप इवानात्मैवेत्यर्थः । ततो व्याकृता व्याकृता ह्वादन्यः शशः
शुद्धं ब्रह्म तदेव अयं प्रत्यगात्मा जीव इत्युच्यते वेदे 'तत्त्वमस्य ब्रह्मास्मि' अयमात्मा ब्रह्म इत्यादौ परमात्मन एव प्रत्यगात्मा त्वमुच्यते न ततोऽन्यो जीवो नाम कश्चिच्चिद्रातुरस्तीत्यर्थः । एनं प्रत्यगाभिन्नं
परमेश्वरं शशाख्यं संक्षेपतो मया प्रोच्यमानं शृणु १८ इति करणे जंबूद्विजंबूद्वीपः खंडरकदेशो यस्य तस्य ब्रह्मांडस्य निर्माणे विस्तारे इत्यर्थः ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठेये भारवभावदीपे पंचमो
यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शं मुखमात्मनः ॥ एवं सुदर्शनं द्वीपो दृश्यते चंद्रमंडले १६ द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ॥ सर्वौषधिसमावायः सर्वतः परिवारि
तः १७ आपस्ततोऽन्या विज्ञेयाः शेषः संक्षेप उच्यते ॥ ततोऽन्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः शृणु १८ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणपर्वणि
सुदर्शनद्वीपवर्णने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधिवद्बुद्धिं मंस्त्वया ॥ तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य विस्त
रं ब्रूहि संजय १ यावान्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ॥ तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं राजा संपृष्टस्तु संजयो वाक्य
मब्रवीत् ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः ॥ अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ३

॥ ५ ॥ ॥ पिप्पलशशयोः स्वरूपश्रवणे स्वस्यानधिकारं पश्यन् स्थूलमेव तावत् भगवतो रूपं श्रोतुमिच्छन् घृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्येति द्वीपस्य विस्तरभितिसंबंधः १ यावानिति शशल
क्षणे परमात्मनो ज्ञापके मायाशबले ह्येव ब्रह्मणि माया कल्पितो भूम्यवकाशो यावान् व्यवहारदृष्ट्या सत्यवत्प्रतीयमानो योगिवर ईदृश्यते तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि । ननु कारणमेवाद्वा ज्ञातव्यं यज्ज्ञानात्सावैदं
भवतीति वेदप्रसिद्धं किं द्वीपज्ञानेनेत्याशंक्याह ततो वक्ष्यसि पिप्पलमिति शशं च वक्ष्यसीति शेषः प्रागेव कारणज्ञानात्तत्तद्विभूतिकार्यमेव वेदयेतेन तत्रात्यंतमादरो भवतीति भावः २ प्रागायताः पूर्वप
श्चिमसमुद्रस्पृशिनः अत्रेयं शास्त्रानुभवयोरविरोधेन मूलकल्पनाप्रतिमाति । यथा हस्तमात्रस्य चतुरस्रस्य चतुर्विंशत्यंगुलानि परिणाहः षण्णवत्यंगुला परिधिः किंचिन्मूनानि चतुस्त्रिंशदंगुलानि कर्णौ भ
वति । एवं अष्टादशसहस्राणि पृश्तानि च जंबूपर्वसंज्ञिता या भुवः प्रमाणमुक्तं तदेवात्र परिधिर्वेन कल्पितं तच्चतुर्थांशे न चत्वारि सहस्राणि पृश्तानि पंचाशच्च योजनान्येकैको भुज इति तदेव समचतुरस्र
स्य विष्कंभप्रमाणं अस्य कर्णः शूलवशात्कोकरीत्या पृश्तसहस्राणि पंचशतानि पृश्तसति श्वयोजनानि तस्यास्य भूचतुरस्रस्य चतुर्भिः समुद्रैर्वेष्टितस्य कोणादिभिरुच्यते तेन दक्षिणस्यादिशिरामसेतो द्वयोः
समुद्रयोः संधिः एव मितरास्वपिद्विस्तुसमुद्रसंघयो ज्ञेयाः । यस्त्वव्योतिर्विदो भूपरिधिः सप्तांगं दान्वि योजन ४९६७ संमितोऽभिमतः स एवास्माकं चतुरस्रविष्कंभः खगोलसर्वेदमितः ४९६०
यत्पुण्यो रंतरं संधेदुरामाः ३१७ तदपि यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रपदोच्छिद्येन समपादस्थितेन वा उन्मितस्य सूत्रस्य पंचमोऽंशः सहस्त इति विकल्पस्य कात्यायनादिभि रक्तत्वाद्दस्तप्रमाण-

भेदकल्पनया योजनबहुत्वालपत्त्वचनेन समाधेयं । तथा भूमेश्चतुरस्रत्वेऽपि तन्मध्यस्थमप्युच्छिन्नं मेरुप्रदक्षिणी कुर्वतः सूर्यस्य मार्गो मंडलाकारोऽस्तीति न बौद्धाभिमतं सूर्यद्वयं कल्प्यं भवति अन्य
त्सर्वगुल्यविरुद्धं ज्योतिर्विन्मतमेवात्रानुसर्तव्यं यत्पुराणे पंचाशत्कोटियोजनं भूगोलप्रमाणमित्युक्तं तदप्युचित्या भूलुपेभावानतांस्तर्केण साधयेदित्यनेनैदं प्रत्युक्तं । अव्यवस्थितत्वात् नमतानाम
निर्वचनीयवाद एव शरणीकरणीय इत्येव वरं । यद्वा सर्वत्रयत्प्रमाणं दृष्टं तद्विशालेन तद्बोध्यं तेन पंचाशत्कोटिस्थाने सार्द्धं कोटिद्वयविस्ताराभूभिः । लक्षस्थाने पंचसहस्रविस्तारो जंबूद्वीपः । नवस
हस्रस्थाने सार्द्धं चतुःशतयोजनायामं भरतखंडमिति । अस्मिन् पञ्चे उदाहरिष्यमाणवैष्णवादिवाक्येभ्यो जंबूद्वीपश्चतुर्दलकमलाकारः तस्याश्रांतः परिधिः पृश्ताधिकान्यष्टादशयोजनसह
स्राणि । त्रयस्त्रिंशच्छतानि मध्यव्यामः । तेन फलतः पंचसहस्रव्यासताज्ञेया । एवं सति यदा प्रागायतो हिमाचलः पूर्वपश्चिमसमुद्रौ स्पृष्टाऽस्ति तदायं भरतवर्षस्त्रिकोणो भवति तेन पृथिवी त्रिकोणे
तिलोकप्रवादोऽनुभवश्चानुभूतो भवति । अन्यथा भरतवर्षस्य धनुराकारत्वे भूमध्यरेखाया लंकातः सेतुमार्गेण प्रस्थितायाः । 'पुरीरक्षसां देवकन्याऽथ कांची सितः पर्वतः पर्यली वत्सगुलं । पुरीचो ज्ज
यिन्या ह्यगर्गराटं कुरुक्षेत्रमेवाभूवो भूमध्यरेखा' इति स्मर्यमाणायामध्यरेखा कुरुक्षेत्रस्य रामसेतुः सन्निहितो द्वारका च दूरे स्यात् । द्वारका समीपे सेतुश्च दूरे इति प्रत्यक्षमुपलभ्यते । भरतवर्षस्य त्रिकोण

हिमवाहेमकूटश्चानिषधश्च नगोत्तमः ॥ नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ४ सर्वधातुविचित्रश्च शृंगवान्नामपर्वतः ॥ एते वै पर्वताराजन्ति सद्धारणसेविताः
५ एषां मंतरविष्कंभो योजनानि सहस्रशः ॥ तत्र पुण्याजनपदास्तानि वर्षाणि भारत ६ वसंतितेषु सत्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ इदं तु भारतं वर्षं ततो हि भवतं
परम् ७ हेमकूटात्परं चैव हरिर्वर्षं प्रचक्षते ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ८ प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नामपर्वतः ॥ ततः परं माल्यवतः पर्वतो गंध
मादनः ९ परिमंडलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः १० योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छिन्नतः ॥ अधस्ताच्चतुरशी
तियो जनानां महीपते ११ ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् क्रलोकानां वृत्त्यातिष्ठति ॥ तस्य पार्श्वेष्वादी द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो १२ भद्राश्च केतुमालश्च जंबूद्वीपश्च भार
त ॥ उत्तराश्चैव कुरुवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः १३ विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल ॥ स वै विचिंतयामास सौवर्णां वीक्ष्य वायसान् १४

त्वमित्येवैव कल्पनासाधीयसीति दिक् ३ । ४ । ५ एवं दक्षिणादिशमारभ्य यावदुत्तरमासि षट्प्राक् पश्चिमायताः पर्वतास्तैश्च सप्तवर्षाणि भवन्ति मध्ये मध्ये वासयोग्यानि स्थानानि भवन्ति तेषां
स्थानानां वर्षाख्यानां मंतरमाह एषामिति विष्कंभो विस्तारः सहस्रशः शब्द एष शतशः शब्द परः कर्तव्यः लंका हिमाचलयोरेकसहस्रयोजनान्तराभावात् षट्यधिकशतचतुष्कयोजनसंमितस्यै
वांतरस्य प्रसिद्धेः । तत्रापि शतं सेतोः परतः षट्यधिकत्रिंशत्तं योजनानि सेतुतो हिमालय इति प्रत्यक्षसिद्धं । वर्षाणि वर्षाणिकामैः सिंचन्ति पूरयन्तीति वर्षाणि रम्यस्थानानि ६ वसंत्येषु तानि वर्षाणी
तियो गांतरमाह वसन्तीति हिमवतो दक्षिणे भारतं वर्षं उत्तरतो हिमवतं वर्षं द्वितीयं ७ हेमकूटनिषधयोर्मध्ये हरिर्वर्षं निषधनीलयोर्मध्ये वर्षं विभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेन दक्षिणतः समीप इत्यर्थः
एवमुत्तरेणेत्यादौ ज्ञेयम् ८ नीलनिषधयोर्मध्ये मेरुस्तस्य प्राक् माल्यवान् पूर्वसमुद्रावधिः पश्चिमसमुद्रावधिर्गंधमादन इत्यर्थः ९ परिमंडलशब्दस्य पूर्वोक्तार्थः अत्याश्चर्यमयो मेरुः प्रतिक्षणं
नवोनव इत्यर्थः आदित्यतरुणो बालादित्यः १० चतुरशीतिसहस्रस्थाने द्विचत्वारिंशच्छती उच्छ्रायो बोध्यः अधस्तात् भूमेर्गर्भे ११ तस्य पार्श्वेष्वादि द्वीपा इव द्वीपाः नद्यंतरत्वा
द्वर्षाणि १२ भद्राश्चादिसाहचर्या जंबूद्वीपशब्दोऽत्र भरतवर्षपरस्तस्य तत्सारत्वज्ञापनार्थः तानेव स्तोति कृतपुण्यप्रतिश्रया इत्यादिना कृताविहिताः पुण्यैः पुण्यवद्भिः प्रतिश्रया आश्रमायेषुते
१३ तत्र सुमुखारुणेन पक्षिणामेकं त्यक्त्वा प्रश्रयः कृत इत्याह विहग इति द्वाभ्याम् १४

एनंत्यजामित्यक्ताउतरान्कुरुनेवगच्छामीतिशेषः १५ तमेरुमादित्योऽनुपर्येतिपक्षिणीकरोति १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ काव्यःकविश्रेष्ठःशुक्रोरमतइतिशेषः तस्यकाव्यस्य २२ तस्मात्काव्यात् ततःकुबेरात् कलांशपोडशमागस्यापिलेशं २३ कर्णिकाराराजवृक्षास्तेषावनं २४ । २५ । २६ । २७ क्षीरवत्श्वेताधारापस्याःसागंगा विश्वरूपाविश्वोविष्णुस्तद्रूपा तयाचस्म रंति । 'योऽसौसर्वगतोविष्णुश्चित्स्वरूपीनिरंजनः । सएवब्रह्मरूपेणमंगामोनात्रसंशयः'इति २८ । २९ तयैवप्रवेगेनमेरुप्राकारात्पतनजनितचलेनस्वनंत्या सहदउत्पादितइतिसंबंधः ३० । ३१

मेरुतममध्यानामधमानांचपक्षिणाम् ॥ अविशेषकरोयस्मात्तस्मादेनंत्यजाम्यहम् ३५ तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषांवरः ॥ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोवायु श्वैवप्रदक्षिणः ३६ सपर्वतोमहाराजदिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ भवनैरावृतःसर्वैर्जाबूनदपरिष्कृतैः ३७ तत्रदेवगणाराजगंधर्वासुरराक्षसाः ॥ अप्सरोगणसंयु क्ताःशैलेकीडंति सर्वदा ३८ तत्रब्रह्माचरुद्रश्चशक्रश्चापिसुरेश्वरः ॥ समेत्यविविधैर्यज्ञैर्यजंतेजेकदाक्षिणैः ३९ तुंबुरुर्नारदश्चैवविश्ववसुहंहाहुहः ॥ अभिग म्यामरश्रेष्ठास्तुष्टुर्विविधैःस्तवैः २० सप्तर्षयोमहात्मानःकश्यपश्चप्रजापतिः ॥ तत्रगच्छंतिभद्रंतेसदापर्वणिपर्वणि २१ तस्यैवमूर्धन्युशनाःकाव्योदैत्यैर्महीप ते ॥ इमानितस्यरत्नानितस्येमेरत्नपर्वताः २२ तस्मात्कुबेरोभगवांश्चतुर्थभागमश्रुते ॥ ततःकलांशवित्तस्यमनुष्येभ्यःप्रयच्छति २३ पार्श्वे तस्योत्तरेदिव्यं सर्व तुकुसुमैश्चितम् ॥ कर्णिकारवनंरम्यंशिलाजालसमुद्गतम् २४ तत्रसाक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैःसमावृतः ॥ उमासहायोभगवान्रमतेभूतभावनः २५ कर्णिकार मर्यामालाविभ्रत्पादावलंबिनीम् ॥ त्रिभिर्नैत्रैःकृतोद्योतस्त्रिभिःसूर्यैरिवोदितैः २६ तमुग्रतपसःसिद्धाःसुवताःसत्यवादिनः ॥ पश्यंतिनहिदुर्दृष्टैःशक्योद्रष्टुं महेश्वरः २७ तस्यशैलस्यशिखरात्क्षीरधारानरेश्वर ॥ विश्वरूपापरिमिताभीमनिर्घातनिःस्वना २८ पुण्यापुण्यतमैर्जुष्टांगभागीरथीशुभा ॥ प्लवंतीव प्रवेगेनहृदचंद्रमसःशुभे २९ तयात्पुत्पादितःपुण्यःसहदःसागरोपमः ॥ ज्वाधारयामासतदादुर्धरांपर्वतैरपि ३० शतंवर्षसहस्राणांशिरसैवपिनाकटक् ॥ मे रोस्तुपश्चिमेषार्श्वेकेतुमालोमहीपते ३१ जंबूखंडेतुतत्रैवमहाजनपदोत्प ॥ आयुर्दशसहस्राणिवर्षाणांतत्रभारत ३२ सुवर्णवर्णाश्चनराःस्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ अनामयावीतशोकानित्यमुदितमानसाः ३३ जायंतेमानवास्तत्रनिष्ठतनकप्रभाः ॥ गंधमादनश्रृंगेषुकुबेरःसहराक्षसैः ३४ संवृतोऽप्सरसांसंघैर्मोदतेगु ह्यकाधिपः ॥ गंधमादनपार्श्वेतुपरेत्वपरगंडिकाः ३५ एकादशसहस्राणिवर्षाणांपरमायुषः ॥ तत्रहृष्टानराराजंस्तेजोयुक्तामहाबलाः ॥ स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाःसुप्रियदर्शनाः ३६ नीलात्परतरंश्वेतंश्वेताद्वैरण्यकंपरम् ॥ वर्षमैरावतरंराजन्नानाजनपदावृतम् ३७

३२ । सुवर्णवर्णाःगौराः ३३ निष्ठोति

पीतमास्वराइत्यर्थः ३४ अपरगंडिकाः अन्येगंधमादनस्यैवावयवभूताबुद्धोपमाःक्षुद्रशैलाः । 'गंडोभूषणबुद्धे' इतिमोदिनी स्वार्थिकःकः ३५ उत्पलवर्णेनआभातिताः उत्पलवर्णाभाः३६ नीलात्प रतरमिति नीलोत्पलधरमित्यपपाठः । एवंहिमवतोदक्षिणेभरतवर्षं तदुत्तरेहिमवतंवर्षं हेमकूटादुत्तरेहरिवर्षं । निषादादुत्तरेनिलाच्चदक्षिणेमेरोःपरितइलावृतमेकमेवचतुर्थवर्षं । अत्रैवके चिन्नप्राश्वकेतुमालयोर्वर्षातिरस्वंप्रकल्पनवर्षाणीत्याचक्षते । ततोनीलात्पर्वतादुत्तरतःश्वेतंपंचमवर्षं । श्वेतात्पर्वतादुत्तरतोहैरण्यकंपरवर्षं । ततः शृंगवत्पर्वतादेरावतंसप्तमवर्षम् ३७

धनुःसंस्थेधनुष्कोटी संस्थाशब्दःसमाप्तिवचनः । संतिष्ठतेऽग्निहोत्रमित्यादिप्रयोगदर्शनात् तेनमिश्रितधनुष्कोटिद्वयाकारेइत्यर्थः । शार्ङ्गस्यहिधनुषोद्वेकोटीएकीकृतेभवतस्तदामध्येकिंचिन्नतं त्रिकोणंभवतिअतएवराससेतौधनुष्कोटिशब्देनैवराजकरमहोदध्याख्यसमुद्रयसंगमपदेशोव्यवहियते एवमाकारंदक्षिणेभरतवर्षंभूतरेरेरावतंचमध्येपंचेति सप्तवर्षाणि २८ । ३९ समन्वितानिभि ब्रमावेनसंगतानि ४० हेमेति हेमकूटएवकैलासस्तस्योत्तरेमैनाकस्तस्योत्तरतोहिरण्यशृंगः एतयोर्तरालेविंदुसरोस्तीतिश्लोकत्रयार्थः ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ भूतपतीरुद्रः ४६ ४७ पावनीसरस्वतीत्येका ४८ प्रमोरीश्वरस्यैवसप्तनद्यात्मकःसंविधिःसभीचीनलोकोपकारार्थविधानं एषेवेतिसंधिरार्थः कारुण्यात्परमेश्वरेणपावनाःपदार्थानिर्मिताइत्यर्थः ४९ । ५० । ५१ श्वेतप र्वतःस्थानमितिशेषःगंधर्वावसंतीतिशेषः प्रतिसंचरःव्यवहारस्यानं ५२ इतीति वर्षाणितत्रउपनिविष्टानि गतिमंतिजंगमानि भुजाणिस्थावराणिचसर्वाणिभूतान्येवसर्वदृश्यमाश्रयाश्रितरूपपांचभौ

धनुःसंस्थेमहाराजद्वेवर्षेदक्षिणोत्तरे ॥ इलावृतंमध्यमंतुपंचवर्षाणिचैवहि ३८ उत्तरोत्तरमेतेभ्योवर्षमुद्रिच्यतेगुणैः ॥ आयुःप्रमाणमारोग्यधर्मतःकामतोऽर्थतः ३९ समन्वितानिभूतानितेषुवर्षेषुभारत ॥ एवमेषामहाराजपर्वतैःपृथिवीचिता ४० हेमकूटस्तुसुमहान्कैलासोनामपर्वतः ॥ यत्रैवश्रवणोराजन्गुह्यकैः सहमोदते ४१ अस्त्युत्तरेणकैलासंमैनाकंपर्वतंप्रति ॥ हिरण्यशृंगःसुमहान्दिव्योमणिमयोगिरिः ४२ तस्यपार्श्वेमहदिव्यंशुभ्रंकांचनवालुकं ॥ रम्यंविंदुसरो नामयत्रराजाभगीरथः ४३ दृष्ट्वाभागीरथींगंगामुवासबहुलाःसमाः ॥ यूपामणिमयास्तत्रचैत्याश्चापिहिरण्यमाः ४४ तत्रेष्टातुगतःसिद्धिसहस्राक्षोमहायशाः ॥ स्रष्टाभूतपतिर्यत्रसर्वलोकैःसनातनः ४५ उपास्यतेतिग्मतेजायत्रभूतैःसमंततः ॥ नरनारायणौब्रह्मामनुःस्थाणुश्चपंचमः ४६ तत्रदिव्यात्रिपथगाप्रथमंतुप्रति ष्ठिता ॥ ब्रह्मलोकादपक्रांतासप्तधाप्रतिपद्यते ४७ वस्वौकसारानलिनीपावनीचसरस्वती ॥ जंबूनदीचसीताचगंगार्सिधुश्चसप्तमी ४८ अर्चित्यादिव्यसंकाशाप्र मोरेषैवसंविधिः ॥ उपासतेयत्रसत्रसहस्रयुगपर्यये ४९ दृष्ट्वाऽदृष्ट्याचभवतितत्रतत्रसरस्वती ॥ एतादिव्याःसप्तगंगास्त्रिपुलोकेषुविश्रुताः ५० रक्षांसिवैहिमव तिहेमकूटतुगुह्यकाः ॥ सर्पानागाश्चनिषधेगोकर्णंचतपोवनम् ५१ देवासुराणांसर्वेषांश्वेतपर्वतउच्यते ॥ गंधर्वाणिषधेनित्यंनीलेब्रह्मर्षयस्तथा ॥ शृंगवांस्तुमहाराज देवानांप्रतिसंचरः ५२ इत्येतानिमहाराजसप्तवर्षाणिभागशः ॥ भूतान्युपनिविष्टानिगतिमंतिधुवाणिच ५३ तेषामृद्धिर्बहुविधादृश्यतेदैवमानुषी ॥ अशक्याप रिसंख्यातुंश्रद्धेयातुंभूषता ५४ यांतुपृच्छसिमांराजन्दिव्यामेतांशशाकृतिं ॥ पार्श्वेशस्यद्वेवर्षेउक्तेयेदक्षिणोत्तरे ॥ कर्णौतुनागद्वीपश्चकाश्यपद्वीपएवच ५५

तिकमेवेत्यर्थः ५१ बुभुषताश्रेयःप्राप्नुमिच्छताश्रद्धेया अदृष्टेष्वायंश्रद्धावानहितप्राप्त्यर्थंचोदितानिकर्माणिकरोतिनस्त्वश्रद्धावानइत्यर्थः ५२ एवंभूतस्थानमुक्त्वाएतदेवपरमात्मनःशरीरमिति चितनीयमित्याशयेनाह यांत्विति दिविमायाशब्देनवादिव्यामायिकींशस्यचिदात्मनःआकृतिपिप्पलाख्यां । ततोवक्ष्यसिपिप्पलमितिपूर्वत्वयैवोक्तत्वात्इदानींपृच्छसिअवसरंप्राप्यवक्ष्यसि वर्तमानसामीप्येवर्तमानवन्निर्देशः तामहंत्वयाऽपृष्टामपिवक्ष्यामीतिशेषः । तामेवाह पार्श्वेइति भुक्तस्यान्नादेःसंग्रहस्थानंपार्श्वेद्वयंयथाएवंकर्मसंचयस्थानंभरतवर्षमेकंपरमेश्वरस्यदक्षिणपार्श्वत्वेन ज्ञेयं । तथाऐरावतवर्षमपियोगसंचयस्थानमुत्तरपार्श्वत्वेनज्ञेयं । तत्रहिब्रह्मलोकच्युतायोगप्रष्टाविदेहप्रकृतिलयाख्याएवजायते तेचपूर्वसंस्कारात्पुनर्योगिमभ्यस्यंति । भरतवर्षंतुकर्भयोग योर्द्वयोरप्यनुष्ठानाययोग्यमितिदक्षिणकुक्षित्वेनाभ्यर्हितत्वमस्यसूचितं । यथालोकिकेशशरीरेकर्णावत्युच्छिस्तस्थानंतुल्योपरमेश्वरशरीरेनागद्वीपकाश्यपद्वीपौ क्रमेणदक्षिणोत्तरी ।

क्षितानिहर्म्यादीनिचयत्रासौताम्रपर्णशिलः अतएवश्रीमान्मलयपर्वतः मलयेषुआरामेषुपर्वतइवउच्छ्रितः श्रेष्ठतमआरामइत्यर्थः 'मलयोदेशआरामः'इतिविश्वः । 'आराममस्यपश्यंतितनंतपश्यति
तिकश्चन'इतिबृहदारण्यकपष्ठेस्वाप्प्रप्रपंचेआरामपदप्रयोगदर्शनात् । एतत्तमलयरूपं द्वीपस्यजंबूखंडस्यद्वितीयवासनामयंशशसंस्थितंशशस्वरूपं । एतेन'द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंच'इतिश्रु
तिप्रसिद्धेस्थूलसूक्ष्मेपरमेश्वरस्यद्वेरूपेचित्यत्वेनदर्शिते । तेउभेष्टतराष्ट्रेणापिचितनीयेइतिवक्तुराशयः ५६ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीथेभारतभावदीपेपष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥
एवमुक्तेऽपिध्यानमार्गेचित्तदोषेणानधिकारात्कर्मप्राप्त्याप्येवस्वर्गच्युतानास्थानानिपृच्छति मेरोरिति १ । २ मधुफलाःस्वादुफलाः ३ । ४ । ५ । ६ शुक्लाभिजनोविष्णुमत्तजनस्ते
नसंपन्नास्तत्संगिनः ७ । ८ । ९ चक्रवाकौसहचरौपाक्षिदंपती १० नजहतिसममेवद्वावपिशरीरंत्यजतइत्यर्थः ११ । १२ । १३ मूर्धाभिषेकोमूर्धाभिषिक्तंमुख्यमितियावत् १४

१९ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० योजनानामिति अत्राप्येकादशशत्याविंशोऽङ्गः पञ्चपञ्चाशत् २१ एवं सतिसार्धसहस्रद्वयमरत्नीनां तस्य परिणाहोयत्र तत्र सपादशतं अरत्नयः फलपरिणाहोयुज्यते रसमेदिनां कर्कटीफलवत्पक्तादशायमिदशीलानां २१ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ गंडिकानुव्रपर्वतः २८ पञ्चषट्पञ्चाधिकाः षट्पकादशेत्यर्थः महारजतं काचनंत रसं काशाः २९ ब्रह्मलोकेति ये हतः कर्मणा ब्रह्मलोकं गतास्ते ततश्च्युताः संतो मां लब्धवति पर्वते जन्म लब्ध्वा भूतानां रक्षणार्थं तपस्तप्त्वा दिवाकरं प्रविशंते तत्समीपं प्राप्नुवन्ति १० । ३१

कालाग्रस्तुमहाराजानित्यपुष्पफलः शुभः ॥ इमश्चयोजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः १५ तत्रतेपुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्तामहाबलाः ॥ स्त्रियः कुमुदवर्णाश्चसुन्दर्यः
प्रियदर्शनाः १६ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाः पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ चंद्रशीतलगाश्च नृत्यगीतविशारदाः १७ दशवर्षसहस्राणितत्रायुर्भरतर्षभ ॥ कालाग्रसपी
तास्तेनित्यंसंस्थितयौवनाः १८ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ सुदर्शनोनाममहान्जंबूद्वीपः सनातनः १९ सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥
तस्यनाम्नासमाख्यातो जंबूद्वीपः सनातनः २० योजनानांसहस्रंचशतंचभरतर्षभ ॥ उत्सेधोदृक्षराजस्यदिवस्पृष्टमनुजेश्वर २१ अरत्नीनांसहस्रंचशतानिद
शपंचच ॥ परिणाहस्तुदृक्षस्यफलानांसमेदिनाम् २२ पतमानानितान्युर्वीकुर्वतिविपुलंस्वनम् ॥ मुंचंतिचरसंराजंस्तस्मिन्नरजतसन्निभम् २३ तस्याजंब्वाः
फलरसोनदीपूत्वाजनाधिप ॥ मेरुप्रदक्षिणंकृत्वासंप्रयात्युत्तरान्कुरून् २४ तत्रतेषामनःशांतिर्नपिपासाजनाधिप ॥ तस्मिन्फलरसेपीतेनजराबाधतेचतान्
२५ तत्रजांबूनदं नामकनकंदेवभूषणम् ॥ इंद्रगोपकसंकाशंजायतेभास्वरंतुतत् २६ तरुणादित्यवर्णाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ तथामाल्यवतः शृंगेहृदयतेह
व्यवाहसदा २७ नाम्नासंवर्तकोनामकालाग्निर्भरतर्षभ ॥ तथामाल्यवतः शृंगेपूर्वपूर्वानुगंडिका २८ योजनानांसहस्राणिपंचषण्माल्यवानथ ॥ महारजतसंका
शाजायंतेतत्रमानवाः २९ ब्रह्मलोकच्युताः सर्वेसर्वेसर्वेषुसाधवः ॥ तपस्तप्यंतितेतीव्रंभवंतिहूर्ध्वरेतसः ॥ रक्षणार्थंतुभूतानांप्रविशंतेदिवाकरम् ३० षष्टि
स्तानिसहस्राणिषष्टिरेवशतानिच ॥ अरुणस्याग्रतोयांतिपरिवार्यदिवाकरम् ३१ षष्टिवर्षसहस्राणिषष्टिमेवशतानिच ॥ आदित्यतापतप्तास्तेविशंतिशशि
मंडलम् ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूद्वीपविनिर्माणपर्वणिमाल्यवद्वर्णनेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ वर्षाणांचैवनामानिपर्वता
नांचसंजय ॥ आचक्ष्वमेयथातत्त्वयेचपर्वतवासिनः १ ॥ संजयउवाच ॥ दक्षिणेनतुश्वेतस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षैरमणकं नामजायंतेतत्रमानवाः २ शु
क्लाभिजनसंपन्नाः सर्वेसुप्रियदर्शनाः ॥ निःसपत्नाश्चतेसर्वेजायंतेतत्रमानवाः ३ दशवर्षसहस्राणिशतानिदशपंचच ॥ जीवंतितेमहाराजानित्यमुदितमानसाः ४

तत्रापि आदित्यालोकेन कृत्स्नं विराट्पुरुषं बहुकालमुपास्य चंद्रमनसोभिष्ठातारं प्रविशंति सूत्रात्मभावं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ३२ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
वर्षाणां भित्तिः । दक्षिणेन त्विति यद्यापि श्वेतस्य दक्षिणे नीलस्तस्य दक्षिणे निषधस्तथाऽपि निषधोत्तरत्वमस्त्येवेत्यविरोधः । रमणकंयत्पूर्वनीलादुत्तरतः श्वेतादक्षिणतश्च श्वेतवर्षमित्युक्तं तस्यैव रमण
कभित्तिसंज्ञांतरं । दक्षिणेन तु नीलस्य नीलमाल्यवतोर्नीलगंधमादनयोश्च संघावित्यर्थः निषधस्योत्तरेण तु धैवतयोरेव संघिद्वये इत्यर्थः २ । ३ । ४

५ । ६ । ७ शृंगाणिशृंगवतःषष्ठयःपर्वतस्यसानुनि ८ । ९ शृंगस्यशृंगवतः १० शृंगशृंगवत यस्मात्सर्वधातुविचित्रश्चशृंगवाहामपर्वतइत्युक्तमहिम्नापर्वतेनपरिच्छिन्नइदंरेरावताख्यंवर्षे
तस्मात्ततःपूर्वोकाद्वर्षगणात्परंश्रेष्ठमिदंवर्षमित्यर्थः एतदेवाह नतत्रेत्यादिना ११ । १२ अनिष्यंदाअश्वेदाः देवतुल्याइत्यर्थः १३ । १४ आदित्यतापतप्तास्तेविशंतिशशिमंडलमिति
विराडावत्यक्तासूत्रात्मभावंगच्छंतीत्युक्तं मूलसूक्ष्मरूपकार्यद्वयं । इदानींपिप्पलतुवदिव्यसीत्युक्तःसंजयोऽवसरंप्राप्यपिप्पलाख्यंकारणमप्याह क्षीरोदस्येति तत्राधिदैवत्ववशेषुसुरासर्पिर्दधि
क्षीरशुद्धोदकानांसप्तसमुद्राणामुपांत्यःक्षीरोदःअध्यात्मं । अन्नमयःकोशआत्मा प्राणमयस्तुडंद्रियमयप्राणमयभेदेनद्विविधइतिद्वौ चतुर्थोमनोमयः । पंचमोविज्ञानमयः । षष्ठआनंदमयः ।
सर्वकारणभूतःसप्तमः । शुद्धब्रह्मेति । तत्रक्षीरोदात्परतोमहाविष्णोर्जगज्जन्मादिहेतोःस्थानमस्ति यदिदंहराद्युपासकैःप्राप्यते । यत्रारण्यश्चार्णवीयत्रप्रभुविभितंहिरण्यंवेदमयत्राश्वत्थः
सोमसवनइत्यादिचिन्हमुक्तंश्रुतिप्रसिद्धं सप्रमुरंतर्यामी हरिःसर्वसंहर्ता वैकुण्ठोऽकुठितसामर्थ्यः शकटेशकटवदचेतनेकनकामयेकनकवज्रास्वरज्योतिर्मये अन्येभ्योऽपिदृश्यतेइतिदीर्घः चिन्मये

दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षहिरण्यंयंनामयत्रहरण्वर्तानदी ५ यत्रचायंमहाराजपक्षिराट्पतगोतमः ॥ यक्षानुगामहाराजधनिनःप्रियदर्शनाः
६ महाबलास्तत्रजनाराजन्मुदितमानसाः ॥ एकादशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप ७ आयुःप्रमाणंजीवंतिशतानिदशपंचच ॥ शृंगाणिचविचित्राणित्रीण्ये
वमनुजाधिप ८ एकंमाणिमयंतत्रतथैकरौक्ममहुतम् ॥ सर्वरत्नमयंचैकंभवन्नैरुपशोभितम् ९ तत्रस्वयंप्रभादेवीनित्यंवसतिशांडिली ॥ उत्तरेणतुशृंगस्यस
मुद्रांतेजनाधिप १० वर्षभैरावतंनामतस्माच्छृंगमतःपरम् ॥ नतप्रसूर्यस्तपातिनजयितेचमानवाः ११ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोज्योतिर्भूतइवावृतः ॥ पद्मप्रभाः
पद्मवर्णाःपद्मपत्रनिभेक्षणाः १२ पद्मपत्रसुगंधाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ अनिष्यंदाइष्ट गंधानिराहाराजितेंद्रियाः १३ देवलोकच्युताःसर्वेत्थाविरजसोऽनृप ॥
त्रयोदशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप १४ आयुःप्रमाणंजीवंतिनराभरतसत्तम ॥ क्षीरोदस्यसमुद्रस्यतथैवोत्तरतःप्रभुः ॥ हरिर्वसतिवैकुण्ठःशकटैकनकामये
१५ अष्टचक्रहितद्यानंभूतयुक्तंमनोजवम् ॥ अग्निवर्णमहातेजोजांबूनदविभूषितम् १६ सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्ताकारयि
तातथा १७ पृथिव्यापस्तथाकाशंवायुस्तेजश्चपार्थिव ॥ सयज्ञःसर्वभूतानामास्यंतस्यहुताशनः १८

शरीरेवसति १५ अस्यवस्तुवृत्त्याययपिचिन्मयत्वं तथापिद्विलोकप्रसिद्धंअष्टचक्रं अष्टाभिर्भगवतनुभिरुत्पद्यतेअष्टचक्रं यानंदहलोकपरलोकगतिसाधनं । अष्टौचक्राणितु कर्मद्रियपंचकं
ज्ञानेन्द्रियपंचकं मनआदिचतुष्कं प्राणपंचकं सूक्ष्मभूतपंचकं अविद्या कामः कर्मचेति पुर्यष्टकात्मकंलिङ्गंशकटवदचेतनमचलमपि भूतयुक्तंभूतेननित्यसिद्धेनब्रह्मणाअनुप्रविष्टंसत् मनोजवंशीघ्रं
भवति प्राणनादिक्रियाःकरोतीत्यर्थः । अतएवभूयते 'कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्तयदेषआकाशआनंदोनस्यात्'इति अग्निवर्णमग्निवत्पद्मवर्णवर्णनायस्यअत्यंतसंसारदुःखप्रदमित्यर्थः । महातेजः
अनेकविधज्ञानेन्द्रियप्रधानं । जांबूनदंदिव्यसुवर्णचेतोहरणंवासनाजालं तेनविभूषितंतन्मयमित्यर्थः अधिदैवंतुस्पष्टपदार्थः १६ सप्रभुरिति योऽस्मिन्नशकटवसति सप्रवसंषांजीवानांप्रभु
नित्यंता । विभुर्व्यापकः । संक्षेपःसंहर्ता । विस्तरः सम्यक्विरचयिता । कर्त्ताजीवरूपेण कारयिताईश्वररूपेण १७ एवमध्यात्मादिदैवरूपत्वमुक्त्वा अधिभूताधिपज्ञरूपत्वमपितस्यै
वाह पृथिवीति सर्वेषांभूतानांसंबंधीयथाधिकारंनिर्वर्त्योयज्ञःसएव आस्यंतस्यहुताशनः विशेषतस्तुसयज्ञेनैवगृह्यतीतिभावः १८

एवंसंजयेनउक्तःउपदिष्टोधृतराष्ट्रोमहामनाः महत्पिप्पलापरपर्यायाविश्वरूपदर्शनयोग्यंमनोयस्यसएवंभूतो ध्यानंनविकल्पसमाधिअन्वगमत् संजयवाक्यश्रवणरुनुपासवान् १९ तत्रचय
थाऽज्जनेनविश्वरूपदर्शनकाले भावीक्षत्रभयोदष्टस्तद्वत्सोऽपि नरनारायणाभ्याक्रियमाणंसर्वज्ञब्रह्मयंदष्टास्वपुत्रान्प्रतिविचित्यपुनरेवाब्रवीत् तदेववचनमाह असंशयमिति २० इहलोकत्वदु
क्तेजंबुखंडे शाश्वतंशाश्वद्वंमेवादिकमपिनास्ति किंतुसर्वदष्टनष्टस्वभावंसंकल्पमात्रोत्थं । किंतुहिंशाश्वतमस्तिनरोनारायणश्चेति जीवेश्वराविवशाश्वतौ नेत्याह उभयमिलित्वाएकएवसर्वज्ञःसर्वभू

वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसंजयेनधृतराष्ट्रोमहामनाः ॥ ध्यानमन्वगमद्राजपुत्रान्प्रतिजनाधिप १९ सविचित्यमहातेजाःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयंमुतपु
त्रकालःसंक्षिपतेजगत् २० मृजतेचपुनःसर्वंनेहविद्यतिशाश्वतम् ॥ नरोनारायणश्चैवसर्वज्ञःसर्वभूतहृत् २१ देवावैकुण्ठमित्याहुर्नराविष्णुमितिप्रभुम् २२ ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ यदिदभारतंवर्षयत्रेदंमुच्छि
तंबलम् ॥ यत्रातिमात्रलुब्धोऽयंपुत्रोदुर्योधनोमम १ यत्रगृद्धाःपांडुपुत्रायत्रमेसज्जतेमनः ॥ एतन्मेतत्त्वमाचक्ष्वत्वंहिमेबुद्धिमान्मतः २ ॥ संजयउवाच ॥
नतत्रपांडवागृद्धाःशृणुराजन्वचोमम ॥ गृद्धोदुर्योधनस्तत्रशकुनिश्चापिसौबलः ३ अपरेक्षत्रियाश्चैवनानाजनपदेश्वराः ॥ येगृद्धाभारतेवर्षेनमृष्यंतिपरस्प
रम् ४ अत्रतेकीर्तयिष्यामिवर्षंभारतभारतम् ॥ प्रियमिंद्रस्यदेवस्यमनोर्वैवस्वतस्यच ५ पृथोस्तुराजन्वैन्यस्यतथेक्ष्वाकोमहात्मनः ॥ ययातेरंवरीषस्यमां
घातुर्नहुषस्यच ६ तथैवमुचुकुंदस्यशिवेरौशीनरस्यच ॥ ऋषभस्यतथैलस्यनृगस्यनृपतेस्तथा ७ कुशिकस्यचदुर्द्धर्षगाधेश्वैवमहात्मनः ॥ सोमकस्यचदु
र्द्धर्षदिलीपस्यतथैवच ८ अन्येषांचमहाराजक्षत्रियाणांबलीयसाम् ॥ सर्वेषामेवराजेंद्रप्रियंभारतभारतम् ९ तत्तेवर्षंप्रवक्ष्यामियथायथमारंदम ॥ शृणुमेग
दत्तोराजन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि १० महेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षवानपि ॥ विध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः ११ तेषांसहस्रशोराजन्पर्वतास्तेसमीप
तः ॥ अविज्ञाताःसारवंतोविपुलाश्चित्रसानवः १२ अन्येततोऽपरिज्ञाताहस्वाहस्रोपजीविनः ॥ आर्याम्लेच्छाश्चकौरव्यतैर्मिश्राःपुरुषाविभो १३ नदी
पिबंतिविपुलांगंगांसिंधुंसरस्वतीम् ॥ गोदावरीनर्मदांचबाहुदांचमहानदीम् १४ शतद्रूंचंद्रमागांचयमुनांचमहानदीम् ॥ दृषद्वतीविपाशांचविपापांस्थूळवा
लुकाम् १५ नदीवेत्रवतींचैवकृष्णवेणांचनिग्नगाम् ॥ इरावतींवितस्तांचपयोष्णींदेविकामपि १६ वेदस्मृतांवेदवतींत्रिदिवामिक्षुलांछभिम् ॥ करीषिणीं
चित्रवाह्यांचित्रसेनांचनिग्नगाम् १७ गोमतींयूतपापांचवंदनांचमहानदीम् ॥ कौशिकींत्रिदिवांकृत्यानिचितांलोहितारणीम् १८

तद्वच तमेवेश्वरदेवावैकुण्ठमाहुः अधिदैवंसएववैकुण्ठाधिपतिरित्युच्यतेइत्यर्थः नराजीवास्तुतमेवविष्णुंअध्यात्मं अंतःप्रविष्टंजनानांशास्तरं अष्टचक्रस्यशकटस्यचाळकमाहुः तथापिप्रभुंभूत्वाऽपि
लेपशून्यं अतईश्वरस्यचिकीर्षितःक्षत्रजयोनास्मद्गोपजइतिभावः २१ । २२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ यदिदमिति १ गृद्धाःलोभयुक्ताः एतत्
एतस्य मेमहां तत्त्वंयायार्थम् २ । १ । ३ प्रियमिति कर्मभूतित्वादिद्रादीनामिदंप्रियम् ५ अग्रेस्पष्टार्थोऽर्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०
 रहस्यांशतकुंभांचसरयूंचतथैवच ॥ चर्मण्वर्तीवेत्रवर्तीहस्तिमोमांदिशंतथा १९ शरावर्तीपयोष्णीचवेणाभीमरथीमपि ॥ कावेरीचुलुकांचापिवार्णीशतबला
 मपि २० नीवारामहितांचापिसुप्रयोगांजनाधिप ॥ पवित्रांकुंडलीसिंधुराजनीपुरमालिनी २१ पूर्वाभिरामांवीरांचभीमामोघवर्तीतथा ॥ पाशाशिनीपाप
 हरामहेद्रापाटलावर्ती २२ करोषिणीमसिकीचकुशचीरामहानदी ॥ मकरीप्रवरामेनाहिमांष्टतवर्तीतथा २३ पुरावतीमनुष्णाचशैव्याकापीचभारत ॥ सदा
 नीरामघृण्यांचकुशधारामहानदी २४ सदाकांतांशिवांचैवतथावीरवतीमपि ॥ वस्त्रांसुवस्त्रांगौरीचकंपनांसहिरण्वती २५ वरावीरकरांचापिपंचमीचमहा
 नदी ॥ रथचित्रांज्योतिरथांविश्वामित्रांकर्पिजलाम् २६ उपेंद्रांबहुलांचैवकुवीरामंबुवाहिनी ॥ विनदीपिंजलांवेणांतुंगवेणामहानदी २७ विदिशांछण्णवेणांच
 ताम्रांचकपिलामपि ॥ खलुसुवामांवेदाश्वाहरिश्रावांमहापगाम् २८ शीघ्रांचपिच्छिलांचैवभारद्वाजांचनिमगाम् ॥ कौशिकीनिमगांशोणांबाहुदामथचंद्र
 माम् २९ दुर्गांचित्रशिलांचैवब्रह्मवेध्यांद्वाद्वती ॥ यवक्षामथरोहीचतथाजांबूनदीमपि ३० सुनसांतमसांदासीवसामन्यांवराणसी ॥ नीलांष्टतवर्तीचैवपर्णा
 शांचमहानदी ३१ मानवींष्टषमांचैवब्रह्ममेध्यांद्वाद्वती ॥ एताश्चान्याश्चबहुधामहानद्योजनाधिप ३२ सदानिरामयांछण्णामंदगांमंदवादिनी ॥ ब्राह्मणीच
 महागौरीदुर्गामपिचभारत ३३ चित्रोपलांचित्ररथामंजुलांबाहिनीतथा ॥ मंदाकिनीवैतरणीकोषांचापिमहानदी ३४ शुक्तिमतीमनंगांचतथैवष्टषसाह
 याम् ॥ लोहित्यांकरतोयांचतथैवष्टषकाहयाम् ३५ कुमारीमृषिकुल्यांचमारिषांचसरस्वती ॥ मंदाकिनीसुपुण्यांचसर्वांगंवांचभारत ३६ विश्वस्यमातरः
 सर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलाः ॥ तथानद्यस्त्वप्रकाशाःशतशोऽथसहस्रशः ३७ इत्येताःसरितोराजन्समाख्यातायथास्मृति ॥ अत ऊर्ध्वंजनपदान्निबोधगदतोमम
 ३८ तत्रेमेकुरुपांचालाःशाल्वामाद्रेयजांगलाः ॥ शूरसेनाःपुलिंदाश्चबोधामालास्तथैवचः ३९ मत्स्याःकुशल्याःसौशल्याःकुंतयःकांतिकोसलाः ॥ चेदिम
 त्स्यकरूपाश्चभोजाःसिंधुपुलिंदकाः ४० उत्तमाश्चदशार्णाश्चमेकलाश्चोत्कलैःसह ॥ पंचालाःकोसलाश्चैवनेकपृष्ठाधुरंधराः ४१ गोधामद्रकालिगाश्चकाशयोऽ
 परकाशयः ॥ जठराःकुराश्चैवसदशार्णाश्चभारत ४२ कुंतयोऽवंतयश्चैवतथैवापरकुंतयः ॥ गोमंतामंडकाःसंडाविदर्भारूपवाहिकाः ४३ अश्मकाःपांडुरा
 शाश्चगोपराष्टाःकरीतयः ॥ अधिराज्यकुशाद्यश्चमल्लराष्ट्रंचकेवलम् ४४ वारवास्यायवाहाश्चचक्राश्चक्रातयःशकाः ॥ विदेहामगधाःस्वक्षामलजाविजयास्त
 था ४५ अंगावंगाःकलिगाश्चयल्लोमानएवच ॥ मल्लाःसुदेष्णाःप्रल्हादामाहिकाःशशिकास्तथा ४६ बाल्हिकावाटधानाश्चआभीराःकालतोयकाः ॥ अप
 रांताःपरांताश्चपंचालाश्चर्ममंडलाः ४७ अटवीशिखराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष ॥ उपावृत्तानुपावृत्ताःस्वराष्ट्राःकेकयास्तथा ४८

४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९

४२ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० यथागुणबलमिति यथागुणंस्तत्त्वादिगुणान्
 कुंदापरांतामाहेयाःक्ष्माःसामुद्रनिष्कुटाः ॥ अंध्राश्चबहवोराजन्तर्गिर्यास्तथैवच ४९ बहिर्गिर्यांगमलजामगधामानवर्जकाः ॥ समंतराःप्रावृषेयाभार्गवाश्च
 जनाधिप ५० पुंड्राभर्गाःकिराताश्चसुदृष्टायामुनास्तथा ॥ शकानिषादानिषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ५१ दुर्गालाःप्रतिमत्स्याश्चकुंतलाःकोसलास्तथा ॥
 तीरग्रहाःशूरसेनाईजिकाःकन्यकागुणाः ५२ तिलभारामसोराश्चमधुमंतःसुकंदकाः ॥ काश्मीराःसिंधुसौवीरागांधारादर्शकास्तथा ५३ अमीसाराउडूताश्च
 शैवलाबाहिकास्तथा ॥ दार्वांचवानवादर्वावातजामरथोरगाः ५४ बहुवाद्याश्चकौरव्यसुदामानःसुमालिकाः ॥ वज्राःकरीषकाश्चापिकुलिंदोपत्यकास्तथा ५५
 वनायवोदशापार्श्वरोमाणःकुशबिंदवः ॥ कच्छागोपालकक्षाश्चजांगलाःकुरुवर्णकाः ५६ किरातावर्बराःसिद्धावेदेहास्ताम्रलितकाः ॥ ओड्राम्लेच्छाःसैसिरिघ्राः
 पार्वतीयाश्चमारिष ५७ अथापरेजनपदादक्षिणाभरतर्षभ ॥ द्रविडाःकेरलाःप्राच्याभूषिकावनवासिकाः ५८ कर्णाटकामहिषकाविकल्पामूषकास्तथा ॥ झिल्लि
 काःकुंतलाश्चैवसौहृदानभकाननाः ५९ कौकुट्टकास्तथाचोलाःकौकणामालवानराः ॥ समंगाःकरकाश्चैवकुंजरांगारमारिषाः ६० ध्वजिन्धुत्सवसंकेतास्त्रिग
 र्ताःशाल्वसेनयः ॥ व्यूकाःकोकबकाःप्रोष्ठाःसमवेगवशास्तथा ६१ तथैवविध्यचुलिकाःपुलिंदावल्लकलैःसह ॥ मालवाबल्लवाश्चैवतथैवापरबल्लवाः ६२ कुलिंदाः
 कालदाश्चैवकुंडलाःकरटास्तथा ॥ मूषकास्तनवालाश्चसनीपाघटमृजयाः ६३ अठिदाःपाशिवाटाश्चतनयाःसुनयास्तथा ॥ ऋषिकाविदर्भाःकाकास्तंगणाः
 परतंगणाः ६४ उत्तराश्चापरम्लेच्छाःकूराभरतसत्तम ॥ यवनाश्चीनकांबोजादारुणाम्लेच्छजातयः ६५ सकृद्ब्रह्माःकुलत्थाश्चहृणाःपारसिकैःसह ॥ तथैव
 मणाश्चीनास्तथैवदशमालिकाः ६६ क्षत्रियोपनिवेशाश्चवैश्यशूद्रकुलानिच ॥ शूद्राभीराश्चदरदाःकाश्मीराःपशुभिःसह ६७ खाशीराश्चांतचाराश्चपल्हवा
 गिरिगह्वराः ॥ आत्रेयाःसभरद्वाजास्तथैवस्तनपोषिकाः ६८ प्रोषकाश्चकलिगाश्चकिरातानांचजातयः ॥ तोमराहन्यमानाश्चतथैवकरभंजकाः ६९ एते
 चान्येजनपदाःप्राच्योदीच्यास्तथैवच ॥ उद्देशमात्रेणमयादेशाःसंकीर्तिताविभो ७० यथागुणबलंवापिप्रिवर्गस्यमहाफलम् ॥ दुह्येतधेनुःकामधुकुम्भमिःस
 म्यगनुष्ठिता ७१ तस्यांष्टद्वयंतिराजानःशूराधर्मार्थकोविदाः ॥ तेत्यजंत्याहवेप्राणान्वसुदृष्टास्तरस्विनः ७२ देवमानुषकायानां कामधूमिःपरायणम् ॥ अ
 न्योन्यस्याऽवलुपंतिसारमेयायथाऽऽमिषम् ७३ राजानोभरतश्रेष्ठभोक्तुकामावसुंधराम् ॥ नचापिदृष्टिःकामानांविद्यतेऽद्यापिकस्याचित् ७४ तस्मा
 त्परिग्रहेभूमेर्यतंतंकुरुपाडवाः ॥ साम्राभेदेनदानेनदंडेनैवचभारत ७५

नतिप्रम्य तद्वत्तयथाबलंशौर्यवानतिक्रम्य त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामात्मकस्य महाफलंउत्कृष्टफलंहरण्यमर्षपदमाप्त्यंतं सम्यगनुष्ठितासम्यक्पालिताभूमिर्दुह्येतप्रपूरयेत्धेनुरिवकामान्अन्याश्चदुग्धेन
 तिकामधुकु ७१ दृष्टयंतिअभिकांक्षाकुर्वति वसुदृष्टाः धनलुब्धाः ७२ देवकायानांयज्ञेनमानुषकायानामन्नप्रसवेनभूमिःपरायणंशरणं ७३ । ७४ तस्मात्तत्पुत्रप्राप्त्यै ७५

1199

09910

१४ । १५ । १६ । १७ रेवतीज्योतिर्मंडलरूपेणादिविविधम्यमाणाऽपि दिव्येन रूपेणात्रापि वर्तते एवं विधिर्मर्यादापितामहेन कृता १८ । १९ । २० । २१ पतमवर्णव्याचष्टे तयो
रिति मिश्रोवर्णः पतम इत्यर्थः । कारणगुणाः कार्यगुणानारभंत इति न्यायेन इयामपर्वतभवः इयामवर्णः शाकाद्यन्नपरिणामेन मनुष्या अपि इयामस्वंगता इत्यर्थः । यस्मात् इयामो गिरिस्तस्मात्
स्तस्यानां इयामोवर्णः प्रवृत्त इत्यर्थः २२ । २३ । २४ । २५ । २६

परिवार्यतु कौरव्यदैर्घ्यहस्वत्वमेव च ॥ जंबूद्वीपेन संख्यातस्तस्य मध्यमहाद्रुमः २७ शाकोनाम महाराजप्रजातस्य सदानुगा ॥ तत्र पुण्याजनपदाः पूज्यते तत्र
शंकरः २८ तत्र गच्छंति सिद्धाश्च चारणादेव तानि च ॥ धार्मिकाश्च प्रजाराजं श्वत्वारोतीव भारत २९ वर्णाः स्वकर्मनिरतान् च स्तेनोऽत्र दृश्यते ॥ दीर्घायुषो म
हाराज जरा मृत्युविवर्जिताः ३० प्रजास्तत्र विवर्द्धते वर्षास्विवसमुद्रगाः ॥ नद्यः पुण्यजलास्तत्र गंगा च बहुधा गता ३१ सुकुमारी कुमारी च शीता शीवेणिका तथा ॥
महानदी च कौरव्यतथामणिजलानदी ३२ चक्षुर्वर्धनिका चैव नदी भरतसत्तम ॥ तत्र प्रवृत्ताः पुण्योदानद्यः कुरुकुलोद्बह ३३ सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥
नतासां नाम धेयानि परिमाणं तथैव च ३४ शक्यं ते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्धराः ॥ तत्र पुण्याजनपदाश्च त्वारोलोकसंमताः ३५ मंगाश्च मशकाश्च मान
सामंदगास्तथा ॥ मंगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरतान् ३६ मशकेषु तुराजान्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ मानसाश्च महाराजैश्च यधर्मोपजीविनः ३७ सर्वकाम
समायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ॥ शूद्रास्तु मंदगानित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ३८ न तत्र राजा राजेन्द्र न दंडो न च दंडिकः ॥ स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षांति परस्परम्
३९ एतावदेव शक्यं तु तत्र द्वीपे प्रभाषितुम् ॥ एतदेव च श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ४० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि शाकद्वीपवर्णने एकादशो
ऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ उत्तरेषु च कौरव्यद्वीपेषु श्रूयते कथा ॥ एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे १ घृततोयः समुद्रोऽत्र दधि मंडोदकोऽपरः ॥
सुरोदः सागरश्चैव तथाऽन्योजलसागरः २ परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपानराधिप ॥ पर्वताश्च महाराज समुद्रैः परिवारिताः ३ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानः शिलो
महान् ॥ पर्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृप ४ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षतिकेशवः ॥ प्रसन्नश्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत् सुखम् ५ कुशस्तं वः कुशद्वीपे म
ध्ये जनपदैः सह ॥ संपूज्यते शाल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ६ कौचद्वीपे महारौचो गिरिरत्नचयाकरः ॥ संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ७ गोमंतः पर्व
तो राजन्सुमहान्सर्वधातुकः ॥ यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः ८ मोक्षिभिः संगतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ कुशद्वीपे तुराजेन्द्र पर्वतो विदुर्मैश्वरः ९
स्वनामनामा दुर्द्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ द्युतिमान्नाम कौरव्यतृतीयः कुमुदो गिरिः १० चतुर्थः पुष्पवान्नाम पंचमस्तु कुशेशयः ॥ षष्ठो हरिगिरिर्नाम षड्दते पर्वतो
तमाः ११ तेषामंतरविष्कंभो द्विगुणः सर्वभागशः ॥ औद्रिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमंडलम् १२ तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कंबलं स्मृतम् ॥ घृतिमत्पंचमं
षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् १३ सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलंभकाः ॥ एतेषु देवगंधर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर १४

उत्तरेष्विति १ । २ । ३ मानः शिलो मनः शिलामयः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ चतुरस्रं चतुर्दलं कमलाकारं जंबू मंडलमिति शेषः तस्य पूर्वोऽप्रातः परिधिरुक्तः । अ
ष्टादशसहस्राणि शतानि च भारतेति । इह यत्र मध्यममंडलपरिधिस्त्रयस्त्रिंशच्छतयोजन इत्युच्यते । ततश्च पंचसहस्री तोयावान्यत्राग्रभागो बहिर्वृद्धस्तावानेव त्रयस्त्रिंशतोऽप्येवं सहस्री
विहरंते रमंते च न तेषु प्रियतेजनः ॥ न तेषु दस्यवः संति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप १५ गौरप्रायोजनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ अवाशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर
१६ यथा श्रुतं महाराज तदव्यग्रमना शृणु ॥ कौचद्वीपे महाराज कौचो नाम महागिरिः १७ कौचात्परो वामनको वामनादंधकारकः ॥ अंधकागत्परो राजन् मै
नाकः पर्वतोत्तमः १८ मैनाकात्परो राजन् गोविंदो गिरिरुत्तमः ॥ गोविंदात्परो राजन् विडो नाम पर्वतः १९ परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कंभो वंशवर्द्धन ॥ देशास्त
त्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु २० कौचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ मनोनुगात्परो शोष्णो देशः कुरुकुलोद्बह २१ उष्णात्परो प्रावरकः प्रावारादंधकार
कः ॥ अंधाकारकदेशात् मुनिदेशः परः स्मृतः २२ मुनिदेशात्परो श्वैव प्रोच्यते दुंदुभिस्वनः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायोजनाधिप २३ एते देशा महाराज देवगंधर्वसे
विताः ॥ पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् २४ तत्र नित्यं प्रभवति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः २५ वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः
पूजयंतो जनाधिप ॥ जंबूद्वीपात्प्रवर्तते रत्नानि विविधान्युत २६ द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुसत्तम ॥ ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च २७ आरो
ग्यायुः प्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ एको जनपदो राजन् द्वीपेष्वेतेषु भारत ॥ उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते २८ ईश्वरो दंडमुद्यम्य स्वयमेव प्रजाप
तिः ॥ द्वीपानेतां महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा २९ सराजास शिवो राजन्सपिता प्रपितामहः ॥ गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपंडिताः ३० भोजनं चात्र कौ
रव्यप्रजाः स्वयमुपस्थितम् ॥ सिद्धमेव महाबाहो तद्विभुं जति नित्यदा ३१ ततः परं समानां मह्यते लोकसंस्थितिः ॥ चतुरस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मंडलम् ३२
तत्रातिष्ठंति कौरव्यचत्वारोलोकसंमताः ॥ दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ३३ सुप्रतीकस्तथाराजन् प्रभिन्नकरटामुखः ॥ तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमि
होत्सहे ३४ असंख्यातः स नित्यं हितिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ तत्र वैवायवो वांति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव हि ३५ असंबद्धा महाराज तान्निगृह्णंति ते गजाः ॥ पुष्करैः
पद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः ३६ शतधा पुनरेवाश्रुते तान्मुचंति नित्यशः ॥ श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ३७ जागच्छंति महाराज ततास्तिष्ठंति वै
प्रजाः ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः ३८ दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि संजय ॥ संजय उवाच ॥ उक्ता द्वीपामहाराज ग्रहं वै शृणु त
त्त्वतः ३९ स्वर्मानोः कौरवश्चैव देवप्रमाणतः ॥ परिमंडलो महाराज स्वर्मानुः श्रूयते ग्रहः ४०

तोगर्भे मागऊन हतिज्ञेयं ३२ तत्र पत्रसंधिस्थानेषु चतुर्षु ३३ तस्य गजचतुष्टयस्य पृथिव्या आश्रयभूतस्य तत्कस्यो परिवर्तते इति दुर्वचं तेन ईश्वरज्ञात्तयैव दिग्गजाभियंत इति भावः ३४ सः गजसमूहः वा
तरज्जुभिर्गजाबद्धा इत्येतन्मतोत्तरं तदपि दूषयति तत्रेति ३५ प्रत्युत वायोरेव निग्रहंते कुर्वतीत्याह तानिति पुष्करैः शृङ्गार्थः ३६ । ३७ । ३८ उत्तरं सूर्ये दुराहुप्रमाणं ३९ । ४०

परिणाहेनपरिधिनाषट्त्रिंशत्सहस्राणि विपुलत्वेनततोऽप्याधिक्येन इदमुत्तरान्वयि ४१ षष्टिर्गोजनानिपरिणाहप्वेत्यर्थः ४२ । ४३ । ४४ पतगःशीघ्रगः विभावसुःसूर्यः ४५ । ४६ । ४७
४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे भूमिपर्वप्रकाशेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अथेति ॥ १ । २ । ३ ककुदंरान्नामध्येध्वजतुल्यं । 'ककुदोऽप्य
योजनानांसहस्राणिविष्कंभोद्वादशास्यत्रै ॥ परिणाहेनषट्त्रिंशद्विपुलत्वेनचानघ ४१ षष्टिमाहुःशतान्यस्यबुधाःपौराणिकास्तथा ॥ चंद्रमास्तुसहस्राणिरा
जन्नेकादशस्मृतः ४२ विष्कंभेणकुरुश्रेष्ठत्रयस्त्रिंशत्तुमंडलम् ॥ एकोनषष्टिविष्कंभंशीतरश्मेर्महात्मनः ४३ सूर्यस्त्वष्टौसहस्राणिद्वेचान्येकुरुनंदन ॥ विष्कं
भेणततोराजन्मंडलंत्रिंशतासमम् ४४ अष्टपंचाशतराजन्विपुलत्वेनचानघ ॥ श्रूयतेपरमोदारःपतगोऽसौविभावसुः ४५ एतत्प्रमाणमर्कस्यनिर्दिष्टमिहभा
रत ॥ सराहुश्छादयत्येतौयथाकालंमहतया ४६ चंद्रादित्यौमहाराजसंक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ इत्येतत्तेमहाराजपृच्छतःशास्त्रचक्षुषा ४७ सर्वमुक्तंयथातत्त्वंत
स्माच्छममवाप्नुहि ॥ यथोद्दिष्टंयथाप्रोक्तंसनिर्माणमिदंजगत् ४८ तस्मादाश्वसकौरव्यपुत्रंदुर्योधनंप्रति ॥ श्रुत्वेदंभरतश्रेष्ठभूमिपर्वमनोनुगम् ४९ श्रीमा
नभवतिराजन्यःसिद्धार्थःसाधुसंमतः ॥ आयुर्वलंचकीर्तिश्चतस्यतेजश्चवर्धते ५० यःशृणोतिमहीपालपर्वणीदंयतव्रतः ॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यतथैवचपिता
महाः ५१ इदंतुभारतंवर्षयत्रवर्तामहेवयम् ॥ पूर्वैःप्रवर्तितंपुण्यंतत्सर्वंश्रुतवानसि ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभूमिपर्वणि उत्तरद्वीपादिसंस्थानव
र्णनेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ समाप्तमिदंभूमिपर्व ॥ अथभगवद्गीतापर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथगावल्गणिर्विद्वानसंयुगादेत्यभारत ॥ प्रत्यक्षदर्शी
सर्वस्यभूतभव्यमविष्यवित् १ ध्यायतेधृतराष्ट्रायसहसोत्पत्यदुःखितः ॥ आचष्टनिहतंभीष्मंभरतानांपितामहम् २ ॥ संजयउवाच ॥ संजयोऽहंमहाराज
नमस्तेभरतर्षभ ॥ हतोभीष्मःशांतनवोभरतानांपितामहः ३ ककुदंसर्वयोधानांधामसर्वधनुष्मताम् ॥ शरतल्पगतःसोऽद्यशेतेकुरुपितामहः ४ यस्यवीर्यं
समाश्रित्ययूतंपुत्रस्तवाकरोत् ॥ सशेतेनिहतोराजन्संरुपेभीष्मःशिखंडिना ५ यःसर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ॥ जिगायैकरथेनैवकाशिपुर्यामहार
थः ६ जामदग्न्यंरणेरामंयोयुध्यदपसंभ्रमः ॥ नहतोजामदग्न्येनसहतोऽद्यशिखंडिना ७ महेंद्रसदृशःशौर्यैस्थैर्यैचहिमवानिव ॥ समुद्रइवगांभीर्थेसहिष्णुत्वेध
रासमः ८ शरदंश्लोधनुर्वक्रःखड्गजिह्वोदुरासदः ॥ नरसिंहःपितातेऽद्यपांचाल्येननिपातितः ९ पांडवानांमहासैन्यंयदहोद्यतमाहवे ॥ प्रावेपतमयोद्विग्रसिंहं
दृष्ट्वेवगोगणः १० परिरक्ष्यससेनांतेदशरात्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ११ यःसशक्रइवाक्षोभ्योवर्षन्वाणान्सहस्रशः ॥ जघान
युधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः १२ सशेतेनिहतोभूमौवातभग्नइवधुमः ॥ तवदुर्मित्रितेराजन्यथानार्हःसभारत १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गी
तापर्वणि भीष्ममृत्युश्रवणेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
६ अपसंभ्रमोनिर्भयः ७ । ८ । ९ । १० । ११ अर्बुदंकोटिदशकलसंवा पूर्वमयुतस्यप्रत्यहंप्रतिज्ञानात् १२ । १३ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३

कथमिति १।२।३।४।५।६।७।८ अस्थत्वमंतिरस्थित्वा सर्वदृष्टवानसीति शेषः ९।१०।११ प्रचिन्वंतं पुष्पवदाददानम् १२ समचेष्टतप्रियमाणपशुवद्वस्तपादविक्षेपंकृतवत् १३
घृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं कुरूणां मृषभो हतो भीष्मः शिखांडिना ॥ कथं रथास्स न्यपतत्पितामेवासवोपमः १ कथमाचक्ष्वमेयो धाहीना भीष्मेण संजय ॥ बालिना देव
कल्पेन गुर्वथे ब्रह्मचारिणा २ तस्मिन्हते महाप्राज्ञे महेश्वासे महाबले ॥ महासत्त्वेन रव्याघ्रे केमु आसीन्मनस्तव ३ आर्तिपरा माविशति मनःशंससि मे हतम् ॥ कु
रूणां मृषभं वीरमकंपं पुरुषपथम् ४ केतं यांतमनुप्राप्ताः केवाऽस्या सन्पुरोगमाः ॥ केतिष्ठन्केन्यवर्तंत केन्यवर्तंत संजय ५ केशुरारथशार्दूलमद्भुतं क्षत्रियर्षभम् ॥
तथाऽर्नाकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ६ यस्तमोर्विहवापो हन्परसैन्यमभिन्ना ॥ सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ७ अकरोदुष्करं कर्म रणे पांडुसुतेषु यः ॥
ग्रसमानमनीकानियुनं पर्यवारयन् ८ कृतिनंतं दुराधर्षं संजयास्य त्वमंतिके ॥ कथं शांतनवं युद्धे पांडवाः प्रत्यवारयन् ९ निरुतंतमनीकानि शरदंष्ट्रं मनस्विनम् ॥
चापव्यात्ताननं घोरमसि जिह्वं दुरासदम् १० अनहं पुरुषव्याघ्रं ह्रीर्मतमपराजितम् ॥ पातयामास कौंतेयः कथं तमजितं युधि ११ उग्रधन्वानमुग्रैर्बुधवर्तमानं रथो
त्तमे ॥ परेषामुत्तमांगानि प्रचिन्वंतमथेषुभिः १२ पांडवानां महत्सैन्यं यद्वद्वोद्यतमाहवे ॥ कालाग्रिमिव दुर्धर्षं समचेष्टत नित्यशः १३ परिकृष्य ससेनां तु दशरा
त्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्मसु दुष्करम् १४ यः सशक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं क्षिपन् ॥ जघान युधियो धानामर्बुदं दशभिर्दिनैः १५ सशेते निह
तो भूमौ वातशुभ्र इव शुभः ॥ मम दुर्मंत्रितेनाजौ यथानार्हतिभारतः १६ कथं शांतनवं दृष्ट्वा पांडवानामनीकिनी ॥ प्रहर्तुं शक्यतत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् १७ कथं
भीष्मेण संग्रामं प्राकुर्वन् पांडुनंदनाः ॥ कथंचना जयद्वीष्मो द्रोणे जीवति संजय १८ कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ॥ भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं सनिधनंगतः
१९ कथंचातिरथस्तेन पांचाल्येन शिखांडिना ॥ भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासदः २० यः स्पृहते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ अजितं जाम
दग्न्येन शक्यतुल्यपराक्रमम् २१ तंहतं समरे भीष्मं महारथकुलोदितम् ॥ संजयाचक्ष्वमेवीरं येन शर्मनविब्रहे २२ मामकाः केमहेश्वासानां जहुः संजयाच्युतम् ॥
दुर्योधनसमादिष्टाः केवीराः पर्यवारयन् २३ यच्छिखांडिमुखाः सर्वे पांडवा भीष्ममभ्ययुः ॥ कश्चित्ते कुरवः सर्वेनाजहुः संजयाच्युतम् २४ अश्मसारमयं नूनं हृदयं
सुदृढं मम ॥ यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं नदीर्यते २५ यस्मिन्सत्यं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ॥ अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं सनिहतो युधि २६ मौर्वी
घोषस्तनयिन्नुः पृषत्कपृषतो महान् ॥ धनुर्होदमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः २७ योऽभ्यवर्षत कौंतेयान्सर्पाचालान्संजयान् ॥ निघ्नन्पररथान् वीरो दा
नवानिववज्रभृत् २८ इष्यस्त्रसागरं घोरं वाणग्राहं दुरासदम् ॥ कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्दीपंचलमल्लवम् २९

१४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२ अजहुस्त्यक्तवतः २३। २४। २५। २६ मौर्वोघोषेण स्तनयिस्तुर्गर्जन्मेघव पृथक्पृथतोबाणविदुः धनुषैवहादकपोमहाशब्दो
ऽज्ञानिध्वनिरूपयस्य २७। २८ कर्मुकोर्मिणंचापोर्मिमंतं अद्वीपंतिराश्रयं अष्टवंतरणोपायहीनस्य २९

८ व्युत्थितस्य उच्छास्त्रवर्तिन उत्पत्तिः कारणतस्त्यविज्ञानम् ९ । १० व्युत्थेषु व्युत्तरचमयास्थितेषु ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इति भीष्मपर्वणिनील

दृष्टिश्चातीन्द्रियाराजन्दूराच्छूषणमेव च ॥ परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ८ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा ॥ अखैरसंगो युद्धेषु वरदानान्महा
त्मनः ९ शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ॥ भरतानामभूद्युद्धं यथा तल्लोमहर्षणम् १० तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्युत्थेषु च विधानतः ॥ दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्र
वीत् ११ दुःशासनरथास्तूर्णयुज्यंतां भीष्मरक्षिणः ॥ अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय १२ अयं समामि प्राप्नोष्य वर्षपूगाभिर्चितितः ॥ पांडवानां सैन्यानां
कुरूणां च समागमः १३ नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ॥ हन्याद्भुतो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च समं जयान् १४ अब्रवीच्च विशुद्धात्माना हं हन्यां शिखंडिनम् ॥
श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वतस्माद्भयोरिणे मम १५ तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणोत्तेममिति ॥ शिखंडिनो वधेयताः सर्वेतिष्ठंतु मामकाः १६ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च
दाक्षिणात्योत्तरापथाः ॥ सर्वथाऽस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षंतु पितामहम् १७ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ॥ मासिंहं जंघुकेनेव घातयामः शिखंडिना १८
वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दाक्षिणम् ॥ गोसारौ फाल्गुनं प्रातौ फाल्गुनोऽपि शिखंडिनः १९ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ॥ यथान हन्याद्भूमिं
दुःशासनतथा कुरु २० ॥ इति श्रीम. भीष्मपर्वणि भगवद्गीताप० दुर्योधनदुःशासनसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ततोरजन्या व्युष्टायां श
ब्दः समभवन्महान् ॥ क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति १ शंखदुंदुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत ॥ हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा २ गजानां
बृंहतां चैव योधानां चापि गर्जताम् ॥ क्ष्वेलितास्फोटितोत्कुष्टस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ३ उदतिष्ठन्महाराज सर्वयुक्तमशेषतः ॥ सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपांडवसेनयोः
४ राजेन्द्र तव पुत्राणां पांडवानां तथैव च ॥ दुष्प्रवृत्त्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ५ ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यंत भारत ॥ त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवंति म
हांति च ६ तत्र नागरथाश्चैव जांबूनदपरिष्कृताः ॥ विभ्राजमाना दृश्यंते मेघा इव सविद्युतः ७ रथानीकान्यदृश्यंत नगराणीव भूरिशः ॥ अतीव शुशुभे तत्र पिता
ते पूर्णचंद्रवत् ८ धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ॥ योधाः प्रहरणैः शुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ९ गजाः पदातारथिनस्तुरगाश्च विशापते ॥ व्यति
ष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः १० ध्वजा बहुविधाकारा दृश्यंत समुच्छ्रिताः ॥ स्वेषां चैव परेषां च युतिमंतः सहस्रशः ११ कांचनामणिचित्रां गाज्वलंत इव
पावकाः ॥ अर्चिष्मंतो व्यरोचंत गजारोहाः सहस्रशः १२ महेंद्रकेतवः शुभ्रामहेंद्रसदनैर्विव ॥ सन्नद्धास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्दुःकाक्षिणः १३ उद्यतैरायुधैश्चित्रा
स्तलबद्धाः कलापिनः ॥ ऋषभाक्षामनुष्येंद्राश्च मूमुखगतावभुः १४

कंठीये भारतभावदीर्घपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३

युक्तं सन्नद्धं अशेषतः सर्वप्रकारैः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ वागुराकाराः परेषां बंधनार्थमित्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ तलबद्धाः तलं जघात तत्राणं बद्धं ये स्ते कलापिनः तूष्णवतः १४

१५ । १६ । १७ । १८ बद्धकृष्णाजिना इति युद्धे मरणदीक्षां कृतवन्त इत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ तथाविधः संमर्द इति शेषः २७ ॥ इति भीष्मपर्वणिनीलकंठीये भार
तभावदीर्घोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ७ ॥ ॥ यथास इति १ मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतेति मघाविष्यं नक्षत्रं तस्य विषयो देशः पितृलोकस्तद्वत् सोमः कुरुपांडवयुद्धारंभदिनमुक्तं भारत
सावित्र्या । 'हिमंते प्रथमे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदशी ॥ प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रेयमदैवते' । प्रथमे मार्गशीर्षे अत्र त्रयोदशी शब्देन तद्युक्ता चतुर्दश्येव ग्राह्या । 'अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमी'
इति 'त्रयोदश्यां तु मध्याह्ने भारद्वाजो निपातितः' इति तत्रैव युद्धस्य दशमे पंचदशे चाह्निहतयोर्भीष्मद्रोणयोरष्टमी त्रयोदशी संयोगदर्शनात् अत्र पौषेऽपि माघशब्दो मकरायनाभिप्रायेण तदानीं त
त्संभवात् असिताष्टमीति च्छेदः अन्यथा सप्तमी द्वादशयोरेव तयोर्हर्षनं प्राप्नोति यत्तु अमावास्यायां दुर्योधनहननं तत्रैवोक्तं तत्राप्यमावास्याशब्द इष्टिदिने प्रतिपद्येव प्रयुक्तो वेदितव्यः । यमदैवते इति भ

शकुनिः सौबलः शल्यः आवंत्योऽथ जयद्रथः ॥ विंदानुविंदौ कैकेयाः कांवाजश्च सुदक्षिणः १५ श्रुतायुधश्च कालिं गोजयत्सेनश्च पार्थिवः ॥ बृहद्वलश्च कौशल्यः कृतव
र्मा च सात्वतः १६ दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघवाहवः ॥ अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः १७ एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ॥ राजानो रा
जपुत्राश्च नीतिमंतो महारथाः १८ सन्नद्धाः समदृश्यंत स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे बालिनो युद्धशालिनः १९ हृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोका
यदीक्षिताः ॥ समर्था दशवाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः २० एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ॥ अग्रतः सर्वे सैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः २१ श्वेतोष्णी
षं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ॥ अपश्याम महाराज भीष्मं चंद्रमिवोदितम् २२ हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यंदनो स्थितम् ॥ श्वेताभ्र इव तीक्ष्णां शुंददृशुः कुरुपां
डवाः २३ संजयाश्च महेश्वासाष्टयुगप्रपुंगवाः ॥ जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा २४ दृष्टुमुखाः सर्वे समुद्रिविजिरे मुहुः ॥ एकादशैताः श्रीजुष्टावाहिन्य
स्तव पार्थिव २५ पांडवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ उन्मत्तमकरावर्तं महाग्राहसमाकुलौ २६ युगांते समवेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ नैव नस्तादृशो रा
जन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीताप० सैन्यवर्णने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
॥ संजय उवाच ॥ यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः १ मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ॥ दीप्यमाना
श्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः २

रणीनग्राह्या किंतु युग्मदैवतं मृगशीर्षमेव ग्राह्यं तस्य हि पूर्वदलं शुक्रदैवत्यत्वादासुरं उत्तरार्द्धं बुधदैवत्यत्वाद्देवं तेन तत्रासुराणामुपरमो देवानाम
भ्युदयश्च सिद्धयति किंच । 'चत्वारिंशदहान्यद्यद्वेचमेनिःसृतस्य वै ॥ पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः' इति युद्धारंभादष्टादशोऽह्नितीर्थयात्रात आगतस्य बलदेवस्य वचनात् श्रवणे युद्धसमा
प्तिर्दृश्यते ततः प्राचीनेऽष्टादशक्षेममृगशीर्षे एव युद्धारंभः संभवात् न त्वेकविंशे मरण्यां अष्टादशदिनमध्ये नक्षत्रत्रयस्य कल्पयितुं युक्तत्वात् । कार्तिकी कृतिका योगानुपातेन चतुर्दश्यां मृगस्यैव संभाव
नाच्च एतेन युद्धारंभप्रकृत्य मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतेति भीष्मपर्वणि संजयवाक्यान्मघायां युद्धारंभ इत्यपि निरस्तं बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् शब्दार्थस्तु मघापदेन तत्सहचराः पितरो लक्ष्यंते
तेन युद्धे मृतानामुत्तमदेहप्रदानार्थं चंद्रस्तदापितृलोकैः सन्निहितोऽमूदिति स्वर्गिणां दिव्यदेहलाभश्च त्राधीन इति शास्त्रप्रसिद्धेः । तथा द्वादश्यां रात्रियुद्धे चंद्रोदयकाले त्रिभागमात्रशेषाः यां रात्रौ युद्ध
मवर्तते तत्तुक्तं तत्र त्रिभागेत्यस्य त्रिमुहूर्तशेषायामित्यर्थः । तथा 'अष्टपंचाशतं रात्र्यः शयानस्याद्यमेगताः' इति भीष्मवचनं माघोऽयं समुप्राप्तः त्रिभागमात्रः पक्षोऽयमिति वाक्यशेषानुसारात् -

अशतंशतहीनयथास्याचया अष्टपंच अष्टपंचाशत्रयोव्यतीता इति व्याख्येयं - विलोमशोधनात् अष्टपंचाशदूनंशतरात्रयोद्वाचत्वारिंशत्रयोव्यतीता इत्यर्थः तवाचपौषकृष्णाष्टमीतोमाघ
शुक्लपंचम्यां तावती दिनसंख्या पूर्यते पक्षस्य चतुर्थी योगो गतो भवति तत्राप्येकतिथिस्तथापंचम्याः द्विचत्वारिंशत्तमत्वे ज्ञेयं शेषो भवितुमर्हतीत्यत्र कार्यशेषो देहत्यागादिरेव शेषो न तु पक्षशेष इति
व्याख्याज्ञेया तत्रायं निष्कर्षः कार्तिकशुक्लद्वादश्यारेवत्यां कृष्णप्रयाणंततो मार्गशीर्षकृष्णपंचम्यां पुष्ये सेनयां निर्धारणं ततः पंचम्या उपरिपष्टीमारभ्य सप्तदिनानि गणयित्वा तदुपर्यष्टमेऽङ्गिजमावा
स्या भविष्यतीत्यनेन त्रयोदशदिनात्मकोऽयं कृष्णपक्षो महोत्पातजनक इति सूचितं क्षीणयोश्च तिथयोः पक्षांतरे पुनर्दृष्ट्या संख्या पूरणं भवतीति मार्गशीर्षकृष्णपंचमीमारभ्य पौषशुक्लप्रतिपदा द्विचत्वा
द्विधा भूत इवादि त्रय उदये प्रत्यदृश्यत ॥ ज्वलंत्या शिखया भूयो भानुमानुदितोरविः ३ ववाशिरिचदीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ॥ लिप्समानाः शरीराणि मांसशो
णितभोजनाः ४ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ५ जयोस्तु पांडुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ॥ युयुधानेतवा
र्थाय यथासमयः कृतः ६ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ समानीय महीपालानि दंवचनमब्रवीत् ७ इदं वः क्षत्रियाद्वारं स्वर्गाया पावृतं महत् ॥ गच्छध्वं ते
न शक्रस्य ब्रह्मणः सहलोकताम् ८ एष वः शाश्वतः पंथाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः ॥ संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ९ नाभागोऽथ ययातिश्च मां धातानहुषो नृगः ॥
संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः १० अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्वाधिमरणं गृहे ॥ यद्यो निधनं यातिसोऽस्य धर्मः सनातनः ११ एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरत
र्षभ ॥ निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयंतोरथोत्तमैः १२ सतु वै कर्तनः कर्णः सामात्यः सहबंधुभिः ॥ न्यासितः समरेश्च भीष्मेण भरतर्षभ १३ अपेत कर्णाः पुत्रास्ते
राजानश्चैव तावकाः ॥ निर्ययुः सिंहनादेन नादयंतो दिशो दश १४ श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ॥ तान्यनीकानि शोभंते गजैरथपदातिभिः १५
भेरीपणवशब्दैश्च दुंदुभीनां च निःस्वनैः ॥ रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही १६ कांचनांगदकेयूरैः कर्मुकैश्च महारथाः ॥ आजमाना व्यराजंत साग्रयः पर्वता
इव १७ तालेन महता भीष्मः पंचतारेण केतुना ॥ विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपरि १८ ये त्वदीयामहेष्वासाराजानो भरतर्षभ ॥ अवर्तंत यथादेशं राजन्
शांतनवस्यते १९ सतु गोवासनः शैव्यः सहेतः सर्वराजभिः ॥ ययौ मातंगराजेन राजा ह्येण पताकिना ॥ पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः २० अश्वत्था
माययौ यतः सिंहलांगुलकेतुना ॥ श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशतिः २१ शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ॥ एते सप्तमहेष्वासाद्रोणपुत्रपुरोममाः ॥
२२ स्यंदनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन्पुरोगमाः ॥ तेषामपि महोत्सेधाः शोभयंतोरथोत्तमान् २३

रिंशतिथिर्भवतीति बलदेववाक्योक्ता दिनसंख्यानक्षत्रसंख्याचानुगृहीता भवति । यत्तु सप्तमात्रापि दिवसादमावास्या भविष्यति ॥ संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवता ॥ प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं
प्रपुष्पोद्योति पुनः पुनः इति दुर्योधनवाक्यं तत्र संग्राममित्यनेन संग्रामे जयसाधनं धाराबंधादिकं तस्यां योजयेदित्युक्तं । शक्रदेवतामित्यनेन तस्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोग उच्यते सचातिथिद्वयस्तथा तत्रासं
भवन्नपि तत्र तिथिवदेव नक्षत्राया द्वातिथिनक्षत्रयोराद्यंतयोगाद्वा ज्ञेयं इति सर्वसमंजसं महाग्रहाः राहुकेतोरुपग्रहत्वात्समेव २ । ३ ववाशिरेशब्दकृतवतः ४ । ५ । ६ । ७ । ८
९ । १० अयोनिधनं जयसाशस्त्रेण मरणम् ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ तालेन ध्वजमूतेन १८ । १९ गोवासनः सहेतयः २० । २१ । २२ । २३

२४ । २५ । २६ । २७ अंगपतिना कर्णे पुत्रेण वृषकेतुना २८ वराहेण केतुमुख्येनेति संबन्धः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ निष्केण कंठाभरणेन ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९
आजमाना व्यरोचंत जांबूनदमया ध्वजाः ॥ जांबूनदमयी वेदीकमंडलुविभूषिता २४ केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ अनेकशतसाहस्रमनीकमनुक
र्षतः २५ महान् दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ तस्य पौरवकालिंगकां बोजाः ससुदक्षिणाः २६ क्षेमधन्वा च शल्यश्च तस्थुः प्रमुखतोरथाः ॥ स्यंदनेन
महार्हेण केतुना वृषभेण च ॥ प्रकर्षन्नेव सेनाग्रभागस्य कृपो ययौ २७ तदंगपतिना गुप्तकृपेण च मनास्विना ॥ शारदाधुवरप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्वलम् २८ अनीक
प्रमुखेति छन्वराहेण महायशाः ॥ शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः २९ शतरथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ॥ अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ३०
तस्मिंश्च पतिनाराज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखम् ॥ अनंतरथ नागाश्च महोत्तममहद्वलम् ३१ षष्ट्यारथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ॥ पतिः सर्वकालिंगानां ययौ केतुमता
सह ३२ तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचंत महागजाः ॥ यंत्रतो मरतूणीरैः पताकाभिः सुशोभिताः ३३ शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कालिंगकः ॥ श्वेतच्छत्रेण निष्केण
चामरव्यजनेन च ३४ केतुमानपि मातंगं विचित्रपरमाकुशम् ॥ आस्थितः समरे राजभ्ये च स्थ इव भानुमान् ३५ तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ॥ भग
दतो ययौ राजायथावज्रधरस्तथा ३६ गजस्कंधगताश्वास्तां भगदत्तेन संमितौ ॥ विदामुर्विदावा वयौ केतुमंतमनुवतौ ३७ सरथानीकान् व्यूहो हस्त्यंगो नृपशीर्षवान्
॥ वाजिपक्षः पतयुग्रः प्रहसन् सर्वतोमुखः ३८ द्रोणेन विहितो राजनराज्ञा शांतनवेन च ॥ तथैवाचार्यपुत्रेण बाल्हीकेन कृपेण च ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व
णि भगवद्गीताप० सैन्यवर्णने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ संजय उवाच ॥ ततो मुहूर्तात्तु मुलः शब्दो हृदयकंपनः ॥ अश्रूयत महाराज यो धानां प्रयुयुत्सताम् १ शं
खदुंदुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः ॥ नेमिघोषैरथानां च दीर्यतीव वसुंधरा २ हयानां हेषमाणानां यो धानां चैव गर्जताम् ॥ क्षणेनैव नभोभूमिः शब्देना पूरितं तदा
पुत्राणां तव दुर्धर्षपांडवानां तथैव च ॥ समकंपंत सैन्यानि परस्परसमागमे ४ तत्र नागारथाश्चैव जांबूनदविभूषिताः ॥ आजमाना व्यदृश्यंत मेघा इव सविद्युतः ५
ध्वजा बहुविधा कारस्तावकानां नराधिप ॥ कांचनांगदिनोरेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ६ स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यंत भारत ॥ महेंद्रकेतवः शुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव
७ कांचनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ॥ सन्नद्धाः समदृश्यंत ज्वलनार्कसमप्रभाः ८ कुरुयोधवरा राजान्विचित्रायुधकार्मुकाः ॥ उद्यतैरायुधैश्च त्रैस्तलवद्भाः
पताकिनः ९ ऋषभाक्षामहेष्वासाश्च मुखगता वभुः ॥ पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तवनराधिप ॥ दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा १० विविंशतिश्चित्र
सेनो विकर्णश्च महारथः ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ११ रथाविंशति साहस्रास्तथैषामनुयायिनः ॥ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः १२

॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

॥ ३ ॥

२४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ वारणाराजानमन्वयुरितिसंबंधः अचलाः निष्कंपाः ३० जीमूताः पर्वताः जीमूतोऽग्रा इति मेदिनी ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ प्रावात्सपृषतः सार्वा
दुः ३६ वाताः रुक्षावायवः ३७ आहत्य आस्फाल्य ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ मज्जान इति गोऽस्माकं यो धानां मज्जाः धातुविशेषान् प्रसंत इवेति योज्यं ४४ भीमसेनं दृष्ट्वा व्यवस्थिता
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ राजा तु मध्यमानी केकुंती पुत्रो युधिष्ठिरः २४ बृहद्भिः कुंजरैर्मतैश्च लद्भिरचलैरिव ॥ अक्षौहिण्याऽथ पांचालयौयत्तसेनो
महामनाः ॥ विराटमन्वयात्पश्चात्पांडवाय पराक्रमी २५ तेषामादित्यचंद्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ॥ नानाचित्रधरा राजत्रयेष्वासन्महाध्वजाः २६ समुत्सार्य
ततः पश्चाद्दृष्टुं मोमहारथः ॥ भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्ष युधिष्ठिरम् २७ त्वदीयानां परेषां चरणेषु विपुलान् ध्वजान् ॥ अभिभूयार्जुनस्यैकोरथेतस्थौ महाक
पिः २८ पदातास्त्वग्रतोऽञ्छन्नसिंशत्तृष्टिपाणयः ॥ अनेकशतसाहस्राभीमसेनस्य रक्षिणः २९ वारणादशसाहस्राभिमित्रकरटामुखाः ॥ शूराहेममयैर्जालै
र्दीप्यमाना इवाचलाः ३० क्षरंत इव जीमूता महार्हाः पद्मगंधेनः ॥ राजानमन्वयुः पश्चाज्जीमूता इव वार्षिकाः ३१ भीमसेनो गदांभीमां प्रकर्षन् परिधोपमाम् ॥
प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ३२ तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपंतमिव वाहिनीं ॥ न शोकुः सर्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुं मंतिके ३३ वज्रोनामैष सव्यूहो निर्भयः सर्वतो
मुखः ॥ चापविद्युद्धजो घोरो गुप्तो गांडीवधन्वना ३४ यं प्रतिव्यूह्यतिष्ठंति पांडवास्तव वाहिनीं ॥ अजेयो मानुषेलोके पांडवैरभिरक्षितः ३५ संध्यां तिष्ठत्सु
सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ प्रावात्सपृषतो वायुर्निरभ्रेस्तनयितुमान् ३६ विष्वग्वाताश्च विववुर्नीचैः शर्करकर्षिणः ॥ रजश्चोद्भूयत महत्तम आच्छादय जगत्
३७ पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ ॥ उद्यंतं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ३८ अथ संनह्यमाने पुसैन्येषु भरतर्षभ ॥ निष्प्रभोऽभ्युद्ययौ सूर्यः सवोषं
भूश्च चालच ३९ व्यशीर्यत सनादा च भूस्तदा भरतर्षभ ॥ निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ४० प्रादुरासीद्भजस्तीव्रं न प्राज्ञाय तर्कि च न ॥ ध्वजानां धू
यमानानां सहसामातरि श्वना ४१ किं किणी जालबद्धानां कांचनस्रग्गरांबरैः ॥ महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ४२ सर्वज्ञगङ्गणीभूतमासीत्तालवने
ध्रुव ॥ एवं ते पुरुषव्याघ्राः पांडवा युद्धनंदिनः ४३ व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीं ॥ प्रसंत इव मज्जानो यो धानां भरतर्षभ ४४ दृष्ट्वाऽग्रतो भीमसेनं ग
दापाणिमवस्थितम् ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पांडवसैन्यव्यूहे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥
सूर्योदये संजयकेतुपूर्वे युयुत्सवो दृष्ट्यमाणा इवासन् ॥ मामकावाभीष्मनेत्राः समीपे पांडवावाभीमनेत्रास्तदानीम् १ केषां जघन्यो सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनांश्चापदा
श्चाभपंत ॥ केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वमेत्वं ब्रूहि मे वं यथावत् २ संजय उवाच ॥ उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्टरूपे न रेंद्र ॥ उभे चित्रे वनराजिप्रका
शे तथैवोभेनागरथाश्च पूर्णे ३
इति संबन्धः ४५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारत भावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ भीष्मो नेतानि वीर्यानि ते भीष्मनेत्राः १
मेव पुष्कलं यथा स्यात्तथा ब्रूहि । मेवमिति भीमतेः पुष्ट्यर्थं स्वघनिबाहुलकादुपधाहस्वेततोगुणैर्कृपं । गौडास्ति वहातांतरं कल्पयंति सर्वमेतद्ब्रूहि मे वं यथावदिति २ व्यूहे स्वे स्वे इति शेषः ३

४।५।६।७।८।९।१० भूर्मीद्रवपर्वतद्रवजप्रकंप्यइत्यर्थः ११।१२।१३।१४ येनयत्रतेनतत्र १५।१६।१७।१८।१९ अनंतरूपावहीत्वदीया ननुपांडवानांसेनाबही त
 उभेसेनेबृहत्तयोभीमरूपेतथैवोभेभारतदुर्विषह्ये ॥ तथैवोभेस्वर्गजयायमृष्टेतथैवोभेसत्पुरुषोपजुष्टे ४ पश्चान्मुखाःकुरवोधार्तराष्ट्राःस्थिताःपार्थाःप्राङ्मुखायो
 त्स्यमानाः ॥ दैत्येद्रसेनेवचकौरवाणादेवैद्रसेनेवचपांडवानाम् ५ चक्रेवायुःपृष्ठतःपांडवानांधार्तराष्ट्रान्श्वापदाव्याहरंत ॥ गजेंद्राणामदगंधांश्चतीव्रात्रसे
 हिरेतवपुत्रस्यनागाः ६ दुर्योधनोहस्तिनंपद्मवर्णसुवर्णकक्षंजालवंतंप्रभिन्नम् ॥ समास्थितोमध्यगतःकुरूणांसंस्तूयमानोवंदिभिर्मणिगैश्च ७ चंद्रप्रभंश्वेतम
 थातपत्रंसौवर्णस्रग्भाजतिचोतमणि ॥ तंसर्वतःशकुनिःपार्वतीयैःसाद्वैगांधारैर्यातिगांधारराजः ८ भीष्मोऽग्रतःसर्वसैन्यस्यवृद्धःश्वेतच्छत्रःश्वेतधनुःसखङ्गः ॥
 श्वेतोष्णीषःपांडुरेणध्वजेनश्वेतैरश्वैःश्वेतशैलप्रकाशैः ९ तस्यसैन्येधार्तराष्ट्राश्चसर्वेबाल्हीकानामेकदेशःशलश्च ॥ येचावष्टाःक्षत्रियायेचसिंधोस्तथासौवीराः
 पंचनदाश्चशूराः १० शोणैर्हयैरुक्मरथोमहात्माद्रोणोधनुष्पाणिरदीनसत्त्वः ॥ आस्तेगुरुःप्रायशःसर्वराज्ञापश्चाच्चभूर्मीद्रवामियाति ११ वार्द्धशात्रिःसर्वसै
 न्यस्यमध्येभूरिश्रवाःपुरुमित्रोजयश्च ॥ शाल्वामत्स्याःकेकयाश्चेतिसर्वेगजानीकैर्धातरोयोत्स्यमानाः १२ शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मासोमहेष्वासोमश्वित्र
 योधी ॥ शकैःकिरातैर्यवनैःपलहवैश्चसार्धंचमुत्तरतोऽभियाति १३ महारथैर्वृष्णिभोजैःसुगुप्तसुराष्ट्रैर्विहितैरातशस्त्रैः ॥ बृहदलंकृतवर्माभिगुप्तंवलंत्वदीयंद
 क्षिणेनाभियाति १४ संशप्तकानामयुतरथानांमृत्युर्जयोवाऽर्जुनस्येतिमृष्टाः ॥ येनार्जुनस्तेनराजन्कृतास्त्राःप्रयातारस्तेत्रिगताश्चशूराः १५ साग्रंशतसहस्रं
 तुनागानांतवभारत ॥ नागेनागेरथशतंशतमश्वारथेथे १६ अश्वेऽश्वेदशधानुष्काधानुष्केशतचर्मिणः ॥ एवंव्यूढान्यनीकानिभीष्मेणतवभारत १७ संव्यू
 ह्यमानुषंव्यूहंदेवगांधर्वमासुरम् ॥ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोग्रणीः १८ महारथौघविपुलःसमुद्रइवघोषवान् ॥ भीष्मेणधार्तराष्ट्राणांव्यूहःप्रत्यङ्मुखो
 युधि १९ अनंतरूपाध्वजिनीनरेन्द्रभीमात्वदीयाननुपांडवानाम् ॥ तांचैवमन्येबृहतीदुष्प्रवर्षीयस्यानेताकेशवश्चार्जुनश्च २० ॥ इतिश्रीम०भी०भ०सैन्यव
 र्णनेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ बृहतीधार्तराष्ट्रस्यसेनादृष्ट्वासमुद्यताम् ॥ विषादमगमद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः १ व्यूहंभीष्मे
 णचाभेद्यंकल्पितंप्रेक्ष्यपांडवः ॥ अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्यविवर्णोऽर्जुनमब्रवीत् २ धनंजयकथंशक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ॥ धार्तराष्ट्रैर्महाबाहोयेषांयोद्धापितामहः ३
 अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्चभीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥ कल्पितःशास्त्रदृष्टेनविधिनाभूरिवर्चसा ४ तेवयंसंशयप्राप्ताःससैन्याःशत्रुकर्षण ॥ कथमस्मान्महाव्यूहादुत्था
 नंनोभविष्यति ५ अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थयुधिष्ठिरममित्रहा ॥ विषण्णमिवसंप्रेक्ष्यतवराजन्ननीकिनी ६ प्रज्ञयाऽभ्यधिकान्शूरान्गुणयुक्तान्वहनपि ॥ जयंत्य
 लपतरायेनसन्निबोधविज्ञापते ७ तत्रतेकारणंराजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ नारदस्तमृषिर्वेदभीष्मद्रोणौचपांडव ८
 यापिताबृहतीमेवमन्येइतिसंबंधः २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ बृहतीमिति १।२।३।४ उत्थानंजयः ५।६।७।८

१।१०।११।१२ गुणभूतोवासभूतः १३।१४ अकुंठसायकः अप्रतिहतायुवः १५।१६।१७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥
 पुनमेवार्थमाश्रित्ययुद्धेदेवासुरेऽब्रवीत् ॥ पितामहःकिलपुरामहेंद्रादीन्दिवीकसः ९ नतथाबलवीर्याभ्यांजयंतिविजिगीषवः ॥ यथासत्यानृशंस्याभ्याधर्मेणै
 वोद्यमेनच १० ज्ञात्वाधर्ममधर्मंचलोभंचोत्तममास्थिताः ॥ युद्धचध्वमनहंकारायतोधर्मस्ततोजयः ११ एवंराजन्विजानीहिध्रुवोऽस्माकरणेजयः ॥ यथातु
 नारदःप्राहयतःकृष्णस्ततोजयः १२ गुणभूतोजयःकृष्णेपृष्ठतोऽभ्येतिमाधवम् ॥ तद्यथाविजयश्चास्यसन्नतिश्चापरोगुणः १३ अनंततेजागोविंदःशत्रुपूगेषु
 निर्व्यथः ॥ पुरुषःसनातनमयोयतःकृष्णस्ततोजयः १४ पुराह्येषहरिर्भूत्वाविकुंठोऽकुंठसायकः ॥ सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्केजयंतिति १५ कथंकृष्णजये
 मेतियैरुक्तंतत्रतैर्जितम् ॥ तत्प्रसादाद्विजैलोक्यंप्राप्तशक्रादिभिःसुरैः १६ तस्यतेनव्यथाकांचिदिहपश्यामिभारत ॥ यस्यतेजयमाशास्तेविश्वभुक्त्रिदिवे
 श्वरः १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० युधिष्ठिरार्जुनसंवादेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरो
 राजास्वासेनांसमनोदयत् ॥ प्रतिव्यूहन्ननीकानिभीष्मस्यभरतर्षभ १ यथोद्दिष्टान्यनीकानिप्रत्यव्यूहंतपांडवाः ॥ स्वर्गपरममिच्छंतःसुयुद्धेनकुरूद्वहाः २
 मध्येशिखंडिनोऽनीकरक्षितंसव्यसाचिना ॥ घृष्टयुग्मश्चरन्नेभीमसेनेनपालितः ३ अनीकंदक्षिणंराजन्युयुधानेनपालितम् ॥ श्रीमतासात्वताग्र्येणशक्रेणव
 धनुष्मता ४ महेंद्रयानप्रतिमंरथंतुसोपस्करंहाटकरत्नचित्रम् ॥ युधिष्ठिरःकांचनभांडयोक्रंसमास्थितोनागपुरस्यमध्ये ५ समुच्छ्रितंदंतशलाकमस्यसुपांडु
 रंछत्रमतीवभाति ॥ प्रदक्षिणंचैनमुपाचरंतमहर्षयःसंस्तुतिभिर्महेंद्रम् ६ पुरोहिताःशत्रुवधंवदंतोब्रह्मर्षिसिद्धाःश्रुतवंतएनम् ॥ जप्यैश्चमंत्रैश्चमहौषधीभिः
 समंततःस्वस्त्ययनंब्रुवंतः ७ ततःसवस्त्राणितथैवगाश्चफलानिपुष्पाणितथैवनिष्कान् ॥ कुरूतमोब्राह्मणसान्महात्माकुर्वन्पयौशक्रद्वामरेशः ८ सहस्रसूर्यःश
 तकिंकिणीकःपराद्धर्जान्बूनदहेमचित्रः ॥ रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमालीविभ्राजतेश्वेतहयःसुचक्रः ९ तमास्थितःकेशवसंग्रहीतंकपिध्वजोगांडिवबाणपाणिः ॥
 धनुर्धरोयस्यसमःपृथिव्यांनविद्यतेनोभविताकदाचित् १० उद्धर्तयिष्यंस्तवपुत्रसेनामतीवरौद्रंसविभतिरूपम् ॥ अनायुधोयःसुभुजोभुजाभ्यांनराश्वनागान्यु
 धिमस्मकुर्यात् ११ सभीमसेनःसहितोयमाभ्यांवृकोदरोवीररथस्यगोप्ता ॥ तंतत्रसिंहर्षभमतखेलंलोकेमहेंद्रप्रातिमानकल्पम् १२ समीक्ष्यसेनाग्रगतंदुरासदंसं
 विव्यथुःपंकगतायथादिपाः ॥ वृकोदरंवारणराजदर्पयोधास्त्वदीयामयविग्रसत्त्वाः १३ अनीकमध्येतिष्ठंतंराजपुत्रंदुरासदम् ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंगुडाकेशंज
 नार्दनः १४ ॥ वासुदेवउवाच ॥ यएषरोषात्पतपन्बलस्थोयोनःसेनांसिंहइवेक्षतेच ॥ सएषभीष्मःकुरुवंशकेतुर्येनाहतास्त्रिशतंवाजिमेघाः १५

ततइति १।२।३।४ पुरस्यमध्येस्थितंहदानीमानीतामितिभावः ५।६।७।८ सहस्रसूर्यतुल्यान्यादर्शचक्राणियस्मिन्सहस्रसूर्यः ९।१०।११।१२।१३।१४ पाठांतरे योनः
 सेनायोभीष्मोऽस्मभ्यंअस्मत्तःसेनांस्वांआररक्ष अभेद्यव्यूहरचनयारक्षितवान् १५

गूढतिपरिवारयन्ति भरतर्षभेणभीष्मेण १५ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॐ ॥ इदानींस्वस्यदिव्यंज्ञानमस्तीतिदर्शयन्संजयउवाच धार्तराष्ट्रबलमिति
हितार्थायहितश्चासावर्थश्चहितार्थोजयस्तदर्थः १ दुर्गायाःअसुरनिहंतृत्वेनप्रसिद्धायाःस्तोत्रंउदीरय असुरांशानांशत्रूणांपराजयाय २ संख्येसंग्रामे ३ हेसिद्धसेनानि सिद्धानांयोगिनांसेनासमु
दायस्तस्यनेत्रीपरमपदप्रापिकायोगसिद्धिकरीत्यर्थः ॥ आर्ये ऋगतौअस्मात्ऋहलोर्ण्यत् प्राप्यब्रह्मस्वरूपेइत्यर्थः ॥ मंदरेमंदरवनेवसतीतितथा कुमारिअविभुतब्रह्मचर्येजरादिहीनेइतिवा । कालि
कालशक्ते । कापालि कपालस्यायंपतिःकापालोरुद्रस्तत्पत्नि । कपिलःकृष्णपिंगलश्वर्णविशेषौतद्वाति ४ भद्रकल्याणकालयतिभक्तान्प्रत्यानयतिसामद्रकाली । महतीचासौकालीचकालयि
त्रीसंहर्त्रीकालरूपामहाकाली । चंडिचंडस्यकालांतकस्यभार्ये । चंडेप्रगल्भे । तःरिणिसंकटोत्तरणकर्त्रि । वरवर्णिनीसर्वसौभाग्यलक्षणोपेतास्त्रीतद्रूपे ५ कात्यायनिकतगोत्रोद्भवे । महाभागेअ

एतान्यनीकानिमहानुभावंगूढंतिमेघाद्वरश्चिमंतम् ॥ एतानिहत्वापुरुषप्रवीरकांक्षस्वयुद्धंभरतर्षभेण १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गी०श्रीकृ
ष्णार्जुनसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ संजयउवाच ॥ धार्तराष्ट्रबलंदृष्ट्वायुद्धायसमुपस्थितम् ॥ अर्जुनस्यहितार्थायकृष्णोवचनमब्रवीत् १ ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ शुचिर्भूत्वामहाबाहोसंग्रामाभिमुखेस्थितः ॥ पराजयायशत्रूणांदुर्गास्तोत्रमुदीरय २ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोऽर्जुनःसंख्येवासुदेवेनधीमता ॥
अवतीर्यथात्पार्थःस्तोत्रमाहकृतांजलिः ३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नमस्तेसिद्धसेनानिआर्येमंदरवासिनि ॥ कुमारिकालिकापालिकपिलेकृष्णपिंगले ४ भद्रकालि
नमस्तुभ्यंमहाकालिनमोऽस्तुते ॥ चंडिचंडेनमस्तुभ्यंतारिणिवरवर्णिनि ५ कात्यायनिमहाभागेकरालिविजयेजये ॥ शिखिपिच्छध्वजधरेनानामरणभूषिते
६ अट्टशूलप्रहरणेखड्गखेटकधारिणि ॥ गोपेन्द्रस्यानुजेज्येष्ठेनंदगोपकुलोद्भवे ७ महिषासूक्ष्मप्रियेनित्यंकौशिकिपीतवासिनि ॥ अट्टहासेकोकमुखेनमस्तेऽस्तुरण
प्रिये ८ उमेशाकंभरिश्चेत्कृष्णेकैटभनाशिनि ॥ हिरण्याक्षिविरूपाक्षिसुधूमाक्षिनमोऽस्तुते ९ वेदश्रुतिमहापुण्येब्रह्मण्येजातवेदसि ॥ जंबूकटकचैत्येषुनि
त्यंसन्निहितालये १० त्वंब्रह्मविद्याविद्यानांमहानिद्राचदेहिनाम् ॥ स्कंदमातर्भगवतिदुर्गेकांतारवासिनि ११ स्वाहाकारःस्वधाचैवकलाकाष्ठासरस्वती ॥ सा
वित्रिवेदमाताचतथावेदांतउच्यते १२ स्तुताऽसित्वंमहादेविविशुद्धेनांतरात्मना ॥ जयोभवतुमेनित्यंत्वत्प्रसादाद्रणाजिरे १३ कांतारभयदुर्गेभक्तानांचालये
षुच ॥ नित्यंवससिपातालेयुद्धेजयसिदानवान् १४

तिपूज्ये । करालिकूरे । विजयेविशिष्टोजयोययासा जयप्रदेइत्यर्थः । जयेजयस्वरूपे ६ अट्टअत्युत्कटशूलंतदेवप्रहरणमायुधंयस्याः । खेटकंचर्म ७ कौशिकिकुशिककुलोत्पन्ने । अट्टहासेमशस्त
स्मिते । कोकंचक्रवत्तृत्वारक्तबीजवधेऽसुरादानशीलंवामुखंयस्याःसाकोकमुखा ८ श्वेतेमहेश्वररूपे । कृष्णेवासुदेवरूपे । हिरण्याक्षिपीतनेत्रे । विरूपाक्षिविविधरूपयुक्तेनेत्रेमनुष्यादौ । सुधूमा
क्षिमार्जारदौ । एतेनसार्वात्म्यमुक्तंभवति ९ ब्रह्मण्येयज्ञकर्मविप्रादिषुसाध्वीब्रह्मण्या । जातवेदसिअतीतज्ञेअतीतैज्ञातिवा । जंबूकटकेषुजंबूद्वीपराजधानीषु चैत्येषुदेवतालयेषु नित्यंस
न्निहितआलयःस्थानंयस्याःसातथा १० महानिद्राब्रह्मविद्याफलभूतामुक्तिः । स्कंदमातरितिसर्वदेवताकृपत्पोपलक्षणं ११ स्वाहेतिसर्वकर्मरूपत्वं । कलेतिसर्वस्यूलसूक्ष्मकालरूपत्वं ।
सावित्रीतिसर्ववाङ्मयरूपत्वंउच्यते १२ रणाजिरेयुद्धांगे १३ । १४

जंभनीतंद्रा । मोहिनीनिद्रा । मायाअद्भुतप्रदर्शनं । हीलंजाख्याचेतोवृत्तिः एतच्चकामादिवृत्तीनामप्युपलक्षणं । श्रीलक्ष्मीः विद्यातपोधनादिसमृद्धिरूपा । संध्यासंधौआदावंतेचमवा
संध्या सृष्टिमलयकर्त्रीत्यर्थः । प्रभावतीचंद्रसूर्यप्रभासुकाहोरात्ररूपा । सावित्रीसवितुःसूर्यस्यसंबंधिनीप्रभाप्रकाशनशक्तिस्तद्रूपा । जननीमातृवत्पालयित्री ११ तुष्टिःसंतोषः । पुष्टिः
पचयः । पुष्टिर्देयं । दीप्तिर्योतिः । ययाकात्याचंद्रादित्यौबधेतेअत्यंतकांतिमंतौभवतःवक्ष्यतिच । 'यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चंद्रमसिपचाप्रोततेजोविदिमामकम'इति ।
'येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः'इतिश्रुतिश्च परंविन्मात्रंब्रह्मेत्यर्थः । भूतिःऐश्वर्यभूतिमतामहेश्वरादीनां । 'एषाऽस्यपरमासंपत्'इतिश्रुतेर्ब्रह्मरूपैव । संख्येसंख्यकृत्यानांप्रकाशनंयत्रतस्मिन्नात्मानात्म
विवेकरूपेसमाधौसिद्धेर्जीवन्मुक्तेश्वारणाराजानसिद्धेश्वरीक्ष्यसेऽनुभूयसेप्रत्यगात्मत्वेन तदेवमाकारविशेषोपहितब्रह्माभिध्यातंसर्वमोक्षादवाचीनाराज्यविजयादिसिद्धीःप्रयच्छतीतिप्रदर्शितं
तदेववक्ष्यतिभगवान् । 'येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमाभेवकींतेययजंत्यविधिपूर्वकं ॥ लभंतेचततःकामान्मयेवविहितान्हितान्'इतिच । तयामहतीविमोक्षाख्यासि

त्वंजंभनीमोहिनीचमायाहीःश्रीस्तथैवच ॥ संध्याप्रभावतीचैवसावित्रीजननीतथा १५ तुष्टिःपुष्टिर्पुष्टिर्दीप्तिश्चंद्रादित्यविवर्धिनी ॥ भूतिर्भूतिमतांसंख्येवी
क्ष्यसेसिद्धचारणैः १६ ॥ संजयउवाच ॥ ततःपार्थस्यविज्ञायभक्तिमानववत्सला ॥ अंतरिक्षगतोवाचगोविंदस्याग्रतःस्थिता १७ ॥ देव्युवाच ॥ स्वल्पेनै
वतुकालेनशत्रून्जेयसिपांडव ॥ नरस्त्वमसिदुर्ध्वनारायणसहायवान् १८ अजेयस्त्वरणेऽरीणामपिवज्रभृतःस्वयम् ॥ इत्येवमुक्त्वावरदाक्षणेनांतरधीयत ॥
१९ लब्ध्वावरंतुकौंतेयोमेनेविजयमात्मनः ॥ आरुरोहततःपार्थोरथंपरमसंतम् २० कृष्णार्जुनावेकरथौदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ यद्दंपठतेस्तोत्रंकलयउ
त्थायमानवः २१ यक्षरक्षःपिशाचेभ्योनभयंविद्यतेसदा ॥ नचापिरिपवस्तेभ्यःसर्पाद्यायेचदंष्ट्रिणः २२ नभयंविद्यतेतस्यसदाराजकुलादपि ॥ विवादेजयमाप्रो
तिबद्धोमुच्यतिबंधनात् २३ दुर्गतरतिचावश्यंतथाचोरैर्विमुच्यते ॥ संग्रामेविजयेन्नित्यंलक्ष्मीप्राप्नोतिकेवलाम् २४ आरोग्यबलसंपन्नोजीवेद्धर्षशतंतथा ॥
एतद्दृष्टंप्रसादात्तुमयाव्यासस्यधीमतः २५ मोहादेतौनजानंतिनरनारायणावृषी ॥ तवपुत्रादुरात्मानःसर्वमन्युवशानुगाः २६ प्राप्तकालमिदंवाक्यंकालपाशे
नगुंठिताः ॥ द्वैपायनोनारदश्चकण्वोरामस्तथाऽनघः ॥ अवारयंस्तवसुतंनचासौतद्गृहीतवान् २७

द्विरपिसर्वाकारानुपहितब्रह्मज्ञानादेवभवतीतिप्रतिपादनायगीताशास्त्रमारीप्तमानेनतत्रविश्वासोत्पत्त्यर्थस्य ॥ प्रत्ययकरंदेवीस्तोत्रंकुर्वितिभियुक्तोऽर्जुनोदेवीप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाजातप्रत्ययोगीतास्वपि
श्रद्धांघृणीयादित्याशयवताभगवताएतदुक्तमितिप्रवृत्तकार्यः । एवमेववेदेऽपिकरीयादीनांसंख्योपपत्त्यादिफलानांकर्मणांविधानमदृष्टार्थेषुकर्मसुश्रद्धोत्पादनार्थमेवेतिनिर्णीतपूर्वाचार्यैः १५ ततः
पार्थस्येति अंतरिक्षगतेत्यैश्वर्यप्रदर्शनार्थविशेषणं १७ नरस्त्वमित्यर्जुनायपूर्वनरनारायणात्मकंरूपंस्मारयति तेनचतस्मृत्यैवसर्वभयानिहतिर्भवति तद्विस्मरणादेवतुपराजयभयमित्यपिद
र्शितं । एवमयंगीताशास्त्रस्यवक्ष्यमाणस्योपोद्धातोदर्शितः १८ । १९ कथामनुसंप्रत्येकलब्धेत्यादिना २० एतत्स्तोत्रपाठफलमाह यद्दमिति कस्येप्रभाते २१ तेभ्योनभयमिति
पूर्वणसंबंधः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

यत्रोति धर्मफलं द्युतिप्रभृतयः सार्धमपक्षेऽपि धर्मोऽस्त्येवेति मन्वानं प्रत्याह यत्र धर्मस्तत्र कृष्णः स्वप्ने कृष्णाभावाद्भीमोऽपि नास्ति तत्फलभूतास्त्यादयोऽपि न संतीत्यर्थः फलितमाह यतः कृष्णस्ततो जय इति २८ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ केषामित्यध्यायः स्वप्रायः १।२।३।४।५।६।७ ॥ इति श्रीमत्पद्माक्षप्रमाणज्ञमया द्युतिप्रभृतयः रं धरचतुर्वर्गं शावतं सश्रीगोविंदसूरिनुनोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि जंभुलं निर्माणकात्यायनीस्तवांतं ग्रंथार्थप्रकाशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ओं नमो ब्रह्माविभ्यो ब्रह्माविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो ब्रह्मविभ्यो नमो गुरुभ्यः । प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादींश्च सद्गुरुन् ॥ संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समाचरे ॥ १ ॥ भारते सर्ववैद्यार्थो भारतार्थश्च कृतस्तथा ॥ गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥ २ ॥ कर्मोपास्तिज्ञानभेदेः शास्त्रं कांडव्यात्मकं ॥ अन्ये तूपासनाकांडात्तृतीयो नास्ति रीच्यते ॥ ३ ॥ तदेव ब्रह्मविद्धि त्वेनेदं यत्तदुपासते ॥ इति श्रुत्यववेद्यस्य द्युतिप्रभृतयः

यत्र धर्मोऽद्युतिः कातिर्यत्र हीः श्रीस्तथामतिः ॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः २८ ॥ इति श्रीम. भीष्मपर्वणि भगवद्गी. दुर्गास्तोत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रेयो धायुष्यं तिसंजय ॥ उदग्रमनसः केवाकेवादीनां विचेतसः १ केषां पूर्वप्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकंपने ॥ मामकाः पांडवेयावातन्ममाचक्ष्व संजय २ कस्य सेनासमुदये गंधमाल्यसमुद्भवः ॥ वाचः प्रदक्षिणाश्चैव यो धानामभिगर्जताम् ३ ॥ संजय उवाच ॥ उभयोः सेनयोस्तत्र यो धाजहृषिरेतदा ॥ स्रजः समासुगंधानां सुभयत्रसमुद्भवः ४ संहतानां मनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ॥ संसर्गात्समुदीर्णानां विमर्दः सुमहान् भूत् ५ वादित्रशब्दस्तु मुलः शंखभेरीविमिश्रितः ॥ शूराणां रणशूराणां गर्जतामिदं तरेतरम् ६ उभयोः सेनयोराजन्महान् व्यतिकरोऽभवत् ॥ अन्योन्यं वीक्ष्यमाणानां यो धानां भरतर्षभ ॥ कुंजराणां च नदतसैन्यानां च प्रहृष्यताम् ७ ॥ इ. म. भी. प. भगवद्गीता प. धृतराष्ट्र संजय संवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय १ ॥ संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् २ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥ व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ३ अत्र शूरामहेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥ युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चैव्यश्च नरपुंगवः ५

दन्यते रिता ॥ ४ ॥ इयमष्टादशाध्यायी क्रमात्षट्कत्रिकेणाहि ॥ कर्मोपास्तिज्ञानकांडाद्विज्ञानात्मानि गच्छते ॥ ५ ॥ तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वा तस्य कथादिभिर्मृतानां वृत्तान्तं धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इति तत्र वेदे 'ते पांडुकुक्षेत्रे देवयजनमास' इति कर्मकांडप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् । 'अविमुक्तं वैकुण्ठं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इत्यविमुक्तारण्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदनत्वं चास्यात्र हि जंतोः प्राणे पूज्यं ममाणे पुरुषस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितं एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुक्षेत्रात्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत्र ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्य कांडे तस्य धर्मक्षेत्रत्वं मात्र श्रवणात् तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्ः पांडवानां पृथग्ग्रहणं ते पुनर्मत्वा भावसूचनार्थम् १ व्यूढं व्यूहं रचनया स्थितं आचार्यद्रोणं राजा दुर्योधनः राजा ब्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तं ब्रह्मत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते २ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधादीपनार्थं विशेषणम् ३ महेष्वासा महातड्वासाः धनुर्विषेपांते युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ४ धृष्टकेत्वादयः प. ५

युधामन्युतमौजसौ सौमद्रोऽभिमन्युः पंचद्रौपदेयाः प्रतिविंध्यादयश्चेत्यष्टौ । चकारात् पांडवाघटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा ग्राह्याः सर्वेऽपि महारथा एव तल्लक्षणं तु । 'एकादशसहस्राणि यो धेयस्तु धन्विना ॥ शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च सर्वैर्भोको महारथः ॥ अमितान्यो धेयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ॥ रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तद्व्यूनोर्धरथः स्मृतः' इति ६ विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोधव्युत्पत्तयः । भौवादि कस्य परस्मैपदिनो बहुवचनं संज्ञार्थं अस्मत्पक्षेऽपि शूराः संतीति ज्ञापनार्थं परेषु प्राबल्यं दृष्ट्वा ततोत्साहं गोभामूदित्यर्थः ७ विकर्णः स्वभ्राता सौमदतिर्भूरिश्रवाः । जयद्रथपदस्थाने तथैव चेति क्वचित्पाठः ८ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदारकाणि स्रज्जादीनि प्रहरणानिकेवलं प्रहारार्थानि गदादीनि नानाविधानि येषां तेनानाशस्त्रप्रहरणाः ९ पर्याप्तं परित आसं परिवेष्टितं पांडवसैन्यं हि सताक्षी हिणीमितत्वात् लंबं बहुनैकादशाक्षी हिणीमितेनास्मत्सैन्येन वेष्टयितुं शक्यं न तु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थः एवं च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः १० अयनेषु व्यूहं रचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमागेषु स्वेस्वे स्थाने स्थिता पूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षंतु । अस्य सेनापतेऽर्थाचल्ये सर्वाऽपि सेना आकुली भवेत् तत्स्थैर्ये स्थिराचमवेदतः स एव रक्षय इत्यर्थः ११ तस्यैवं युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ६ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोधद्विजोत्तम ॥ नायकामसैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ७ भवान् भीष्मश्च कर्णश्च द्रुपश्च समितिजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदतिर्जयद्रथः ८ अन्ये च बहवः शूरामर्दयेत्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ९ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् १० अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्वे एव हि ११ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुद्वः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलोऽभवत् १३ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः १४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः १५ अनंतविजयं राजा कुंतो पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६ काश्यपश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौमद्रश्च महाबाहुः शखान्दध्मुः पृथक् पृथक् १८ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ नमश्च पृथिवीचैव तु मुलो व्यनुनादयन् १९ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः २० हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अजुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽयुत ३१ यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुः कामानवस्थिताम् ॥ कैर्भ्यासहयोद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे र्दुर्द्वेप्रियचिकीर्षवः २३

वदतो दुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमिति धनुर्मुलं तेन विनद्येत्यस्यानुप्रयोगः कथादित्वात् समूलकापं कथातिस्मदेत्यानित्यादिवत् । कुरुद्वो भीष्मः प्राग्विराटनगरादौ दृष्टप्रभावान् पांडवान् दृष्ट्वा राज्ञोभयं माभूदिति शंसं दध्मौ हर्षं द्रुपदोत्साहं जनयन् हेत्वर्थं शतप्रत्ययः हर्षजननार्थमित्यर्थः १२ अभ्यहन्यंत अभिहताः कर्मकर्तरि प्रयोगः १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ व्यवस्थितान् मयोद्धि प्रतय विषम्येणावस्थितान् कपिध्वजपांडवपदाभ्यां र्मापणध्वजत्वं शौर्यचमद्वयते २० हृषीकेशं सर्वेषां मित्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञं वाक्यमेवाह न तु कंचिदर्थमिति द्योतनार्थं वाक्यपदं वाच्यमेवाह सेनयोरिति २१ रथस्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैः सह प्रयायोद्धव्यं मया सह वा कैर्योद्धव्यमित्युभयत्र सहशब्दसंबंधः केवामाजितुं शतं तमेयावाके जेतव्या इत्यालोचनार्थमित्यर्थः २२ योत्स्यमानान् न तु शांतिकामान् यतो दुर्बुद्धेः प्रियचिकीर्षांते तेन तेषामपितुल्यत्वं सूचितम् २३

स्थोत्तमस्यापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबंधः २४ महीक्षितापृथिवीश्वराणाम् २५ पितृन् पितृव्यादीन् भूरिश्रवणमृतीन् पितामहान् भीष्मादीन् मातुलान् शल्यादीन् भ्रातृन् दुर्योधनादीन् पुत्रान् लक्ष्मणादीन् पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन् अश्वत्थामादीन् २६ सुहृदः कृतवर्मादीन् २७ कृपयास्नेहेन सचस्वजनमिति विशेषेण प्रदर्श्यते २८ सीदंति निश्चेष्टानि भवति रोमहर्षो रोमांचः २९ । ३० निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकंपादीनि ३१ । ३२ । ३३ स्यात्काहति स्यात्लशब्देदंत्यादिः । 'विजामातुस्तवाधास्यात्' इति मंत्रवर्णात् । स्यात्का जानावपतीति वालाजालाजतेः स्यंशूर्पस्येति रतियास्कः ३४ हंतुं इच्छाऽपि मनभवति किमुत हंतृत्वमित्यर्थः महीकृतेषु धिष्यर्थे ३५ आततायिनः । 'अग्निदोगरश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारहरश्चैव पण्डित आततायिनः ॥ आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवभेदोपोहंतुर्भवति कश्चन' इति यद्यप्येवं तथापि एतान् हत्वा अस्मान् पापमेव आश्रयेत् आततायिवधो हि अर्थशास्त्रविहितः । 'न हि स्यात्सर्वभूतानि' इति तु चर्मशास्त्रे तद्वत्पूर्वस्मात्प्रबलं यथोक्तं याज्ञवल्क्येन । 'स्मृत्योर्विराधेन्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ॥ अर्थशास्त्रात् बलवत्तर्माशास्त्रमिति स्थितिः'

॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सवैर्पांचमहीक्षिताम् ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति २५ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृन् तथा पितामहान् ॥ आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा २६ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य सकौंतेयः सर्वान् बंधून् वस्थितान् २७ कृपया परयाऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेवं स्वजनं कृष्णयुयुत्सुं मुपस्थितम् २८ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे रोमहर्षश्च जायते २९ गांडीवसंस्तुते हस्ताश्चक्रैव पारिदह्यते ॥ न च शक्रो मयि वस्था तु भ्रमतीव च भेमनः ३० निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ३२ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ तद्मेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्याल्लाः संबंधिनस्तथा ३४ एतान् हंतुं मिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ अपित्रैर्लोक्य राज्ञ्यस्य हेतोः किनुम हीकृते ३५ निहत्य धार्तराष्ट्रान् काप्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ३६ तस्मान्नाहं वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स बांधवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७ यद्यप्येतेन पश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं भिन्नद्रोहे च पातकम् ३८ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मेनष्टं कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ४०

इति । अस्मान् हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरायोजना तथा च एतस्मात्स्वधेन नश्यंतु न तु वयमेतेषां धेननं क्षयाम इति भावः ३६ । ३७ । ३८ ननु 'आहूतो न निवर्तते' इत्यादिपरिणादपि 'इति विजितं क्षत्रियस्येति च युद्धादिनिवृत्तिर्हि स्याच्चट्टिः क्षत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धादिनिवृत्तिमिच्छामीत्याशंक्याह कथमिति साहिलोभमूलिकास्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते यथा । औदुंबरीं स्पृष्ट्वा द्राघेदिति स्पर्शनविधिना विरुद्धा सती औदुंबरी सर्ववेष्टितव्येति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते लोभमूलकत्वात्तद्वत् । न हि विधिमात्राद्यर्त्तिकचित्कर्तव्यं इयेनादीनामधर्मरूपाणामप्यवस्था नुष्ठेयत्वापत्तेः तस्माच्च त्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं धर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं । 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थक्यं नानुबध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्ग इति कथ्यते' इति । इयेनादिवत्पापानुबन्धित्वात् युद्धेत्याज्यनेवत्यर्थः ३९ प्रणश्यंति अनुष्ठानां वृद्धानामभावात् अवशिष्टं बालादिरूपं वंशं धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति ४०

दुष्टासु पुत्रार्थवर्णांतरमुपासीनासु ४१ कथं तर्हि जामदग्न्येन रामेण क्षत्रियेषु हतेषु तत्स्त्रियः पुनः पुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्युपाख्यानं कथं वाऽतृतराष्ट्रादीनां असंकरजत्वमित्याशंक्याह पतंतीति हि शब्दो वैदिको प्रसिद्धो तथ्यति । सा हि 'न शोपो अग्नेऽन्यजातमस्ति' इति श्रुतिः अन्यस्माज्जातं शोपोऽपत्यं नास्तीति तदर्थः । अन्योदयो मनसाऽपि न मंतव्यो ममायं पुत्र इति यास्कवचनाच्च । येयजामह इति शास्त्रात् येवयं स्मस्तेवयं जामह इत्यर्थकादृश्यमानस्य पित्रादेः संशयग्रस्तत्वादयं मम पितृवैति निश्चयस्य दुःसाध्यत्वात् मंत्रश्रयोऽहमस्मि ससन्त्यजे ब्राह्मणेऽर्थवादश्च । न चैतद्विद्रोहाद्विज्ञानाः स्मोवयमब्राह्मणावेति । तस्माद्बीजपतेरेव पित्रादिप्राप्तिर्नृक्षेत्रपतेरिति लुप्तपिंडोदकक्रियत्वादवश्यं पितृणां पातो भवति क्षेत्रज्ञपुत्रस्मृतिस्तु हल्लोके वंशस्थापनमात्रपरान्तुतेन क्षेत्रपतेः कश्चिदामुष्मिक उपकारोऽस्ति उदात्ततश्चुतिविरोधात् । अयं च संकरोऽस्माभिः स्वयंकृतश्चेदवश्यमस्मान्वाधिष्यत इति भावः ४२ एतदेव विदुषोति द्वाभ्यां दोषैरिति ४३ । ४४ । ४५ ४६ संलघे संग्रामे ४७ ॥ इति श्रीनीलकण्ठीये भारतमावदीपे भीष्मपर्वप्रकाशे भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ पर्वणितुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रानि पकंदं करं राज्यं प्राप्स्यंतीत्याशावंतराजानं प्रति संजय उवाच तंतपेति तमर्जुनं तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव' इत्युक्तप्रकारेण कृपयास्नेहेन न तु दयया परदुःखप्रहाणेच्छारूपया तस्याः अधर्माभिभवात् कृष्णप्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ४१ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ४३ उत्सन्नकुलधर्माणामनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ४४ अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ४५ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४६ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्येरथोपस्थ उपविशत् ॥ विमृज्य स शरं चापं शोकसंविग्रमानसः ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते श्रीमद्रगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पर्वणितुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ संजय उवाच ॥ तंतथा कृपया विष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन २ कैव्यं मास्मगमपार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्येद्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हा वारिसूदन ४ परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरमाविन्याः अर्जुने यदि वानोजयेयुरिति स्वपराजयमाशंकमाने दुर्भणत्वात् । यानेव हत्वानजिजीविषाम इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टं व्याप्तं विषीदंतं सीदंति मम गात्राणीत्यादिना उक्तं रूपं विषादमाप्नुवंतं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं उवाच मधुसूदन इति दुष्टहंतृत्वादेवाऽर्जुनं निमित्तीकृत्य त्वत्पुत्रानपि हनिष्यत्येवेति त्वया जयाशानकार्येति भावः । अर्जुनमुद्योजयन् श्रीभगवानुवाच कुत इति कश्मलं वैकल्यं विषमे युद्धसंकटे अनार्यैर्भूमिर्जुष्टं सेवितं न तु त्वाद्दशैः शूरैः न आर्यैर्जुष्टमिति वा यनु आर्यैरजुष्टमिति विग्रहो दर्शितस्तदर्थक्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्य अतएवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च हे अर्जुन स्वच्छस्वमाव त्वनैतद्युक्तमिति भावः २ तदेवाह कैव्यमिति कैव्यं निर्वायत्वं न च शकनो मयि वस्थातुमित्युक्तं रूपं प्रागाः नैतद्वत्त्वयिमहादेव प्रतिमद्युक्तं अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतं सेवतवदौर्बल्यं न तु शक्तिसहायाद्यभावात् तस्य का उतिष्ठ युद्धाय परंतप शत्रुतापन ३ ननु शत्रवो वास्वभावदुष्टावातापनीयाः न तु बांधवाः साधवश्चेत् अर्जुन उवाच कथमिति मधुसूदनारिसूदनेति संबोधयन् तवापि दुष्टानपिशत्रून् नेवतापयतः पूजार्हा अदुष्टौ गुरुच भीष्मद्रोणौ जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति समानार्थकमिदं संबोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विक्रान्त्वात्त्रयो न हृत्तयदोषावहमित्यन्ये इषुभिरिति ताभ्यां सहवाचापि योद्धुमशक्यं किमुत बाणैरिति भावः ४

ननुयुद्धोद्यतानांगुणामपिबधःश्रेयानित्याशंक्याह गुरुनिति यद्यपित्वदुकंमशस्तमेवतथापिमहानुभावान्गुरुनहत्वाभैक्षमेवभोक्तुंश्रेयःप्रशस्ततरं । एवंतर्हिगुरुंस्वयत्कादुयोधनादीनेवदुष्टान्जहीत्याशंक्याह अर्थकामानिति धनार्थिनोऽगुरवोऽवश्यंदुष्येधनसाहाय्यंकरिष्यंतितेनद्वयोऽपिप्रसक्तप्रेत्यर्थः तुशब्दःपक्षांतरोपन्यासार्थः इहैवतुपरलोके मुंजीयेतिसंपभेलिह गुरुनहत्वाभैक्षंश्रेयः उतहत्वाभोगसंपादनंश्रेयइतिसंपभेस्वयमेवांत्यपक्षेदृषणमाह रुधिरप्रदिग्धानिति ५ एवंतर्हिभैक्षमेवतवश्रेयइत्याशंक्याह नचेतदिति यद्यप्यक्षत्रियस्यभैक्षमेवेष्टं तथापि नः अस्माकंक्षत्रियाणामैक्षभोगयोर्मध्येकतरत्तगरीयइतिवचनविश्रुतिः । ननुक्तंयुद्धमेवगरीयइतितत्राह यद्वेति यदिवावयंजयेमशत्रून् यदिवानोऽस्मान्प्रवपवजयेयुः इदमपिनविश्रुतिः अंत्यपक्षे पुनर्मरणमप्रार्थितंभैक्षमेववाऽप्यद्यतइतिभावः । ननुमयिसहायेसतितवजयएवनिश्चितइत्यतआह यानेवेति इष्टनाशाज्योऽपिपराजवरूपप्रेत्यर्थः । यतुनिश्चितेऽपिभैक्षश्रेयस्त्वेपुनर्युद्धभैक्षयोःकतरत्तश्रेयइतिसंशयोऽनोचितः अतोऽनःअस्माकंमध्येकतरत्तसंन्यंगरीयइतिव्याख्येयमिति तदसत् । धर्मसंभूदचेताइतिवाक्यशेषादुक्तसंशयस्येवोचितत्वात् सैन्यनगरीयस्त्वसंशयेनैवजयसंशयेऽन्ययासिद्धेऽन्यतरसंशयस्यैवार्थत्वात् विशेषाध्याहारवोपाच्च ६ उक्तसंशयवानेवच्छति कार्पण्येति कार्पण्यंदीनत्वं स्वभावः शीर्षितेजोऽतिर्दाक्ष्यमित्यादिनावक्ष्यमाणलक्षणः शेषंस्पष्टम् ७

गुरुनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्षमपीहलोके ॥ हत्वाऽर्थकामांस्तुगुरुनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५ नचैताद्विभक्ततरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ यानेवहत्वाजिजीविषामस्तेऽवस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ६ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वाधर्मसंभूदचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नम् ७ नहिप्रपश्यापिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधिपत्यम् ८ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरंतप ॥ नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णीं बभूवह ९ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत ॥ सेनयो रुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः ११

ननुयुद्धं हृदयदोर्बल्यंत्यक्तोतिष्ठपरंतपेति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किंपुनः पृच्छसीत्यत आह नहीति बंधुनाशनिमित्तः शोको राज्यालभेन स्वर्गाधिपत्यलाभेन वाननिवर्तयिष्यत इति युद्धादन्यं कंचित् न हि तिरुपशंभोपायं ब्रूहीत्याशयः अत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भैक्षचर्या इहामुत्रार्थफलभोगविरागश्च दर्शितः ८ । ९ तमिति मूढोऽप्ययममूढवद्वदतीति प्रहसन्निव इदं वक्ष्यमाणं १० अर्जुनस्य देहनाशोऽनात्मनाशधीः स्वधर्मे युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्वयं । तत्रार्थं ब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विशत्याश्लोकेरपनिनीषन् श्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । 'जीवापेतं वावकिं लेवं प्रियतेन जीवो प्रियते' इति श्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशोऽप्याकाशवद्भासरहितत्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हंतव्याः कथं वा तैर्विनाऽहं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि एवं मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् शब्दान् । नरके निपतं वासः पतंति पितरो ह्येषां मित्या दीन् भाषसे परं न तु प्रज्ञावानसि तत्र हेतुः गतासूनि गतासूनुमतमानन्देहा ब्रानुशोचंति प्रत्युत निर्हरेत्स्वेव एतेन प्राण एवेष्टो न तु देहः तथा च श्रुतिः । 'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः' इत्यादिः अत एव स प्राणानेतानवगमयंतं नरः पित्रादिहंता स्वमसि धिकाभितिवदंति उक्तात् प्राणान् दहतं मपि नैवं वदंतीति लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात् आत्मा देहादन्यः चेतनत्वात् व्यतिरेकेण घटवत् देहो न चेतनः दृश्यत्वात् घटवत् यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेऽपि तत्र चैतन्यमुपलभ्येत तस्माद्देहनाशोऽनात्मनाशं मनवानोर्मुखं एवासीत्यर्थः । यतु प्रज्ञानां पंडितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्यानं तत्र अर्हार्थे धजो दुर्लभत्वात् विशेषाध्याहारसापेक्षत्वाच्चोपेक्ष्यम् ११

ननु देहादन्योऽपि देहनाशेन नश्यतां कोशकार इव कोशनाशेनेति तत्राह नत्वेवाहमिति स्वमहामिमे च सर्वे अनादयोऽनंताश्च स्मरत्यर्थः । जातुकदाचित् अहं न आसं इति न अपि तु आसमेव । तथा त्वमपि नासीरिति न अपि त्वासीरेव । इमे जनाधिपाः राजान इत्युपलक्षणं सर्वस्य जंतुजातस्य नासन्निति न अपि त्वासंभवेति योजना अनादिस्वादनंताश्चेत्याह नचेति न भविष्याम इति नैव किंतु सर्वमविष्याम एव । ननु देहस्यानात्मत्वे कथं तत्पीडयाऽयं पीडयत इति चेद्यक्षवत्तदमिमानमात्रादिति ब्रूमः । यदाहियक्षः परशरीरे विशतितदा तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात् । यक्षस्तु बाध्यतेऽभिमानसत्त्वादिति लोके प्रसिद्धं । किंच प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनेनोपपद्यते कृतहाना कृताभ्यागमसंगात् वृक्षादिष्वपि प्राक् कर्मस्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्विकाजीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् । अपिच क्रियावैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोदं चनादिषु तद्वादिहापि सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयं । तथा सद्यो जातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जंतुमात्रस्य मरणाच्चास्रश्च प्राग्मवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यौ भोजनादिप्रवृत्तिश्चोष्णासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनकर्म । अपिच कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् यथा देवदत्तः स्वशरीरे कंटकवेधेन स्थिते एवं शत्रुकृतायां देवदत्तप्रतिमायां कंटकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते । तत्र व्यथाहेतुर्नार्तरं घातुवैषम्यं नापि बाह्यकंटकवेधादि किंतु केवलं प्राक्कर्ममात्रं । एवं च बीजांकुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरयाऽनादिः संसारइति न देहनाशादात्मनाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः । अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतासून देहानिति विशेषेण । अत्र तु सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः १२ यद्यप्येवं तथापीदं देहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशंक्याह । देहिन इति । देहौ स्थूलसूक्ष्मौ विद्येते अस्य स देही चिदात्मा तस्य यथास्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि एक एवाहं बाल आसमिदानीं वृद्धोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिमानादिकं बालादिकारीरेभ्योऽन्यत्वं च । व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तत्वेवाहं जातुना संनत्वं नेमे जनाधिपाः ॥ नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२ देहिनोऽस्मिन् यथा देहकौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहांतरप्राप्तिर्धौरस्तत्र न मुह्यति १३ मात्रास्पर्शास्तु कौतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोऽनित्यास्तास्तितिक्षस्वभारत १४

तं भिन्नं कुसुमेभ्यः सूत्रमिवेति न्यायात् । एवं देहांतरप्राप्तिरपि स्थूलाच्छरीरादन्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकारिणां प्राप्तिः अयमर्थः । यथा एकमपि स्थूलशरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेकरूपं एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदात् सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकमवति । तत्तत् श्लोकन्यायेन स्थूलादिवत् सूक्ष्मादपि शरीरादात्माविविक्त एव एवं च शोकादिभिर्भोगैर्लिङ्गादपि विभिन्नस्य तव इष्टवियोगजः शोकोऽपि न युक्तः । अत एव तत्र तस्मिन् विषये धीरो न मुह्यति । आभिमानिको शोकमोहो देहद्वयाभिमानत्यागाद्रीरनबाधेते अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लोकयोगे गतासूनि तिवयमिति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायं । अत्र तु देहिन इत्येकवचनं उपाधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमिति ज्ञेयं तथा च श्रुतिरेकस्यात्मनोऽप्याधिकं भेदमाह । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुवैकोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रे क्षेत्रे वमजोऽयमात्मा' इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेऽप्युत्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति च एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य सिद्धं तेन देहादीनामनित्यानामविभूनां च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यं १३ ननु आत्मनो लिङ्गशरीरादन्यत्वेऽप्यहं दुःखीत्याद्यनुभवाद् दुःखादिधर्माश्च स्वदुर्वारं तत्तत् श्रमीष्मादिवं धुवर्गनाशे सति दुःखसंबंधो भवत्येवेत्याशंक्याह । मात्रास्पर्शा इति । भीर्यते विषया आभिस्ता मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा दशप्रज्ञा मात्राः भागादयः दशभूतमात्राः नामादयः कौपीतिक्रिसिद्धा इन्द्रियविषयरूपा ग्राह्याः तासां स्पर्शाः परस्परं विषयविषयिभावेन संबंधा इति व्याख्येयं । यद्वा मात्राप्रमात्रा सह स्पर्शाः विषयैर्द्रियसंबंधाः स्पर्शाशब्दस्य तद्वाचित्वं स्पर्शान्कृत्वा विहायानित्यत्र दृष्टं तत्र स्पर्शपदेन तद्वतो विषयैर्द्रिययोरपि लाभः तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह संबंधाः सर्वेशीतोष्णादिव दशमापायिन उत्पत्तिविनाशशीला अत एवानित्याश्च-

तद्वदेव सुखदुःखदाश्च अतस्तान्ति तिस्रस्वसहस्र हेतौ तेषामारतेत्युतमवश्यत्वेन धीरस्वमस्मत्तुचयति प्रमातृत्वादिरनर्था हि सुखसमाधिग्रहावेशादिविषयमावाजाग्रतस्वप्रादौ भावाच्चकादाचित्क
तया आत्मनि प्रतीयमानोऽपिरञ्जूरगादिवान्मिध्याभूतः सन्नतद्धर्मत्वं भजते । यद्विषयत्राभेदेन कदाचिद्वातिकवाचिन्नतत्राध्यस्तं रज्ज्वाभिवर्षः । प्रमात्रादिश्च प्रतीचिप्रत्ययगमेदेन कदाचिद्वा
ति अतो मिथ्येति निश्चितं तेन प्रतीचिप्रमातृसंबंध एव नास्ति सत्यमिध्यावस्तुनोर्वास्तवसंबंधायोगात् । प्रमातृधर्माणामुःखादीनां तु प्रतीचिसंबंधो दूरापेत एव । कथं तद्व्याप्तमिदुःखित्वप्रत्ययः त
त्तदुपाधितादात्म्याद्व्यासादिति ह्यमः अतएव जाग्रतिदृष्टदुःखं स्वप्ने नानुवर्तते स्वप्नदृष्टं जाग्रतिनदृश्यते तथा च श्रुतिः । 'स यत्तत्र पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसंमोहयं पुरुषः' इति ।
'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादि श्रुतिरेतत्सर्वमन एवेति अभेदनिर्देशात् कामादिसर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाह तस्मात्स्वप्न इवात्मनि दुःखित्वप्रतीतिर्भातिरेवेतीष्टवियोगजनितां तांति तिस्रस्वेति
भावः १४ तितिक्षाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति । एतेमात्रास्पर्शाः प्राकृत्याख्यातरीत्या त्रिविधा अपि यं जाग्रतिस्वप्ने संप्रज्ञातसमाधौ नानुवर्तयंति स्वास्थ्यान्नप्रचयावयंति । पुरुषं पुरुषं अष्टासुव
सतीति पुरुषस्तं पुरुष । 'कर्मैन्द्रियाणि खलु पंचतया पराणि ज्ञानेन्द्रियाणि मन आदि चतुष्टयं च ॥ प्राणादिपंचकमथो विषयादिकंच कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमीपुः' इति प्रसिद्धाः । यद्वा स्थूलसूक्ष्मो
पाधिमध्ये एव इतरासां मंतर्भावादत्र पुरितितम एव ग्राह्यं तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविक्तत्वं दर्शितं पुरुषर्षमेति स्वमप्येतदनुभवितुं योग्योऽसि सर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादिति सूचयति उपाधि त्रयस्यागादेव स
मेदुःखसुखेयस्य तं न हि समाधिस्थस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शौ भवत इति युक्तमस्य समदुःखसुखत्वं धीरध्यायिनो योगिनो न व्यथयंति सोऽमृतत्वाय सोऽक्षाय कल्पते योग्यो भवति १५ ननु तु मि
समाध्यादैत्यक्तोपाधेरान्न मनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदशायां तस्यायः पिच्छस्य दृष्टत्वमिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारं । उपाधिश्च मूलमल्लते व्यापिकायामात्रारूप इति तत्सत्त्वे तु निर्मूलोच्छेदमर्ह

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरसोऽमृतत्वाय कल्पते १५

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

त्यतः सोऽमृतत्वाय कल्पत इत्यनुपपन्नमित्याशंक्याह नासत इति प्रमात्रादेरागमापाधित्वेन कादाचित्कत्वात् रञ्जूरगादिवत् असतः भावः सत्ताकालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः प्रमात्रादिर्मूला
ज्ञानेन चिदात्मनिकल्पितः मूलाज्ञानस्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणाभावात् पुनः प्रमात्राद्युद्भवोऽस्तीति निष्प्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानात्सिद्धयतीति । नन्वप्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिध्यात्वात्पगमे आ
त्मनोऽपि सुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिध्यात्वमस्तु उभयोर्वास्तवत्वमस्तु इत्याशंक्याह नाभावो विद्यते सत इति । सत्त्वस्तु नः अभावोऽस्तत्वं काचिदपि न विद्यते सुप्त्यादावप्यनुभूतयोः सुखाज्ञा
नयोः सुखमहमस्वाप्सनं किंचिद्वेदितुमिदं पुन्याने परामर्शदर्शनात् तदनुभवमंतरेण तयोः परामर्शसंभवाद अतः सतोऽस्तत्वं नास्ति श्रुतिरपि सुप्तिवैकल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दर्शयितुं त्वं चाह ।
'यद्वैतत्रयं पश्यति पश्यन्वेतन्न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त्यप्येवेति' । यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि सतोऽर्थस्य सुप्त्यादावदर्शनं साभि
ध्याभावाद्वा द्रष्टृदृष्टलोपावक्तव्यं । नाद्यः आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात् । नात्यः उदाहृतया श्रुत्येव तन्निषेधात् तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिध्यात्वेन वा साम्यं दुर्वचं ।
ननु सत आकाशादेः किंचिदपि देशकालेनाभावो यथापि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशांतरेऽभावोऽस्ति प्रागसतोऽपि यदादेर्भावश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्याशं
क्यविद्वदनुभवेन निरस्यति उभयोरपीति अंतोयाथात्म्यं । यथा स्वप्ने न भ्रंशं रज्जूरगादयो नित्यत्वानित्यत्वसत्यत्वात् सत्यत्वादिधर्मोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन बाध्यंते तद्वज्जाग्रदृष्टा अपि
पिते तत्त्वज्ञाने न बाध्यंते । ननु जाग्रद्व्यासनावशात् स्वप्नगत नम आदौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रम इति चेत् अनादिकालप्रवृत्तमागमवीयसंस्कारवशात् जाग्रदभवादावपि सतमप्येति तुल्यं ।

नन्वेतस्यापि काम्यातः पातितयानित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पद्येतैव सत्तदनुष्ठितस्य संबंधप्रधानप्रत्यवायपरिहारात् फलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशंक्याह प्रत्यवायो न विद्यत इति । 'तमेतं
वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिपंतियज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन नित्यस्य दग्नेर्वीर्यायत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थत्वं विनि
योगबलात्सिद्धयति । ततश्च काम्येनैव प्रयोगेन नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणनिमित्तो वाऽकाम्यत्वात्सर्वगानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते नित्यानामेव विनियोगात् । नित्येषु च यथा
ज्ञातपुपबंधस्यानुज्ञानात् वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः यथा । 'वेदानुवचनादीनामेकात्म्यज्ञानजन्मने ॥ तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्या
नामपि कर्मणां ॥ तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः' इति । अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथा शतपुपबंधो भविष्यतीति न सर्वागानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते
स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपपुक्तबीजकल्पं । 'जन्मजन्मांतराभ्यस्तं दानमभ्ययनं तपः ॥ तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते पुनः' इति स्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारास्वसजातीयद्वे
निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारामहतो भवात्संसारो ब्रायते । तस्मात्सांख्यानधिकारिणा कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ४० नत्वेवं सांख्ययोगोर्माहमया ब्राह्मणहेतुत्वं तुल्यं चेत्कोऽनयो विशेष इत्याशं
क्यसांख्यानोपातशंकानास्ति योगिनां युगावद्विदेहकैवल्यपातशंकाऽस्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिकात्वाकाराबुद्धिरंतःकरणवृत्तिः अहंब्रह्मास्मीति वाक्यजन्या
ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यंतरबाधेन सम्यग्भ्युदिता एका एकैव । 'सल्लिभातो ह्येव ब्रह्मलोकः' इति श्रुतेः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव न हि सल्लुप्तज्ञातब्रह्मणि ज्ञातव्यं

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्य विपश्चितः ॥

वेदवादरताः पार्थनान्यदस्तीति वादिनः ४२ कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥

४३ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४

कर्तव्यं वा किंचिद्विशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्य पातशंकानास्ति । अव्यवसायिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनंताः ताश्च प्रत्येकं बहुशाखा इति इदमेव मम श्रेय इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात् कदा
चिदश्रेयस्यापि श्रेयो बुद्धौ सत्यां पातशंकास्तीति महोस्तयोर्विशेष इति भावः ४१ उत्तरार्धमेव विवृणोति याभिमा मित्यादिना यां पुष्पितां पुष्पितदुमवदूरतोरमणीयां वाचं । 'अक्षयं हवे चातुर्मास्यया
जिनः सुकृतं भवति अपामसो ममृता अभूम' इत्येवं रूपां प्रवदंति अविपश्चितः अव्यवसायिणो मूढाः यतो वेदवादरताः वेदांतर्गतेषु अर्थवादेषु 'यस्य पर्णमयी जुहूर्मव विनपापः' श्लोकः शृणोति' इत्येवमा
दिपुरताः बद्धश्रद्धाः अतएव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्चनास्तीति वादिनो वदन् शीलाः ४२ तथा भोगश्च ऐश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तिस्तां प्रति तदर्थः मित्यर्थः कामात्मानः कामग्रस्तचित्ताः
अतएव स्वर्गपराः कीदृशीं भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदां । प्राप्तभोगैश्वर्यो हि पुरुषस्तद्वा सनावासितः पुनर्भोगैश्वर्यप्राप्तये जन्मलभते तदर्थं कर्माणि च कुरुते फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रम
निशमावर्तते तेन निष्ठातश्च्युतो भवतीत्यर्थः । किंच क्रियाविशेषणबहुलां यथा यथा वितव्ययाया साध्याधिक्यं तथा तया भोगैश्वर्यप्राप्तेरप्याधिक्यमित्यर्थः । एतेनात्यंता वाससाध्येष्वपि कर्मफललो
भात्सज्जंत इत्युक्तं भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रतिसाधनभूताः ये क्रियाविशेषा अभिहोत्रादयः तद्बहुलां जन्मकर्मफलं यत्कर्मफलं तत्पदां च वाचमेवेति व्याख्यातं ४३ भोगेति तथा पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां पु
सां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका बुद्धिश्चिन्मात्राकारानविधीयते न भवति कर्मकर्तृरित्यकारः । विरक्तस्य हि बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति न तु भो
गाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव । भाष्ये तु समाधौ अंतःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातं । यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयम् ४४

कस्यतर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रयकार्मभूर्ध्वमध्याधोगातिरूपसंस्तरणतद्देशप्रकाश्यत्वेनाविषयोयेषां तादृशाः कर्मकांडपरवेदाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव ऊर्ध्वगतोऽपि विरक्तो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति च तत्तद्गुणप्रधानं गतित्रयं ऊर्ध्वगच्छंति सत्त्वस्था इति । दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियत इति भावः । किंलक्षणोऽसौ निस्त्रैगुण्य इत्यत आह निर्वृद्ध इति सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रेऽशीतोष्णे इत्यादीनि द्वंद्वानि सप्रतिपक्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्वृद्धः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु बाधमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत्क्षंतुं शक्यमत आह नित्यसत्त्वस्य इति नित्यं सर्वदा सत्त्वैयं सत्त्वगुणो वातदाश्रितो भूत्वा धीरो हि सर्वसो दुःशक्तः । सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तत्तयेति जानन्न सर्वसो दुःशक्तोऽत्येव । नन्वत्यंतदुःसहं क्षुधा विदुःखं कथं निस्त्रैगुण्येन सर्वव्यापवृत्तिशून्येन सो दुःशक्यमत आह नियोगक्षेम इति अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः प्राप्तसंरक्षणक्षेमः एतद्वयमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति ततोऽपि निर्गत इत्यर्थः तत्र हेतुः यत आत्मवान् जितचित्तः । सहि सर्वास्वप्नापस्वनाकुलो नित्यतृप्तयानिरुद्धमश्वभवंतीति त्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः ४५ नन्वात्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या अतो निस्त्रैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशंक्याह सावानिति सर्वतः संशुतो दके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थो यावत्स्नानपानादिकं प्रयोजनं क्लमात्रजलनिर्वर्त्य भवति न कृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वर्त्य तावानेवा यो विजानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुधोः सर्वेषु वेदेषु वेदकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वर्त्यो भवति न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्धचर्यमपेक्षते एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात् । ऐहि केन जन्मांतरि येन वाजपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणा निस्त्रैगुण्यता संभवतीति भावः । वृद्धास्तु सर्वतः संशुतो दकस्यानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावान् अनेकपुरुष

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥ निर्वृद्धो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् ४५ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संशुतो दके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते संगोऽस्त्वकर्मणि ४७ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनं जय ॥ सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनं जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ४९

पोदपानस्यानीयेषु सकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषु भवति ब्रह्मानंदे क्षुद्रानंदानां मंतर्भावात् । तथा च श्रुतिर्ज्ञाने सर्वकर्मफलांतर्मावं दर्शयति । यथा 'कृताया विजिताया धरेयाः संयंत्येव मेवैनं सर्वतदभिसमेति यत्किंच प्रजाः सा पु कुर्वति यस्तद्वेदयत्सवेदेति' वक्ष्यति च । 'सर्वकर्मास्त्रिलं पार्ष्णानेपरिसमाप्यते' इति । गंगा तु ल्यज्ञानोदयात् प्रागेव कूपोपमानिकर्माणिकर्तव्यानीति भाव इति व्याचख्युः । अस्मिन्पक्षे पूर्वावनेकस्मिन्नयथा तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः यावान् तावान् पदयोरनुबन्धश्च दाष्टाति के द्रष्टव्यः ४५ ननु ममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शमप्रेष्टस्तत्कथं मां युद्धयस्वेति प्रेरयसीत्याशं क्त्वाह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां माफलेषु संगोऽस्त्वित्यपेक्ष्यते कर्मफलं स्वर्गपश्चादिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो माभूः अकर्मणिकर्माकरणेऽपि तव संगो माऽस्तु ४७ एतदेव विवृणोति योगस्य इति योगस्थः सत्त्वसंगफलवृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु हे धनं जय सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धावसिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वितिसंबंधः इदमेव सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग इत्युच्यते ४८ इममेव बुद्धियोगं स्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेनाक्रियमाणं बुद्धियोगात् पूर्वोक्तानिष्कामात्कर्मणः दूरेण हि प्रसिद्धं अवरं अत्यंतानि कष्टं अतो बुद्धौ योगरूपायां तत्फलभूतायां सांख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं ये पोतादृशाः फलवृष्णा वंतः कृपणा दीना भवंति । 'यो वा पतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माच्छोकात् प्रैतिसकृपणः' इति श्रुतेः ४९

किंच बुद्धीति बुद्धियुक्तसमत्त्वबुद्धियुक्तो योगाय समत्त्वबुद्धियोगाय युज्यस्व योगः सिद्धयसिद्धयोः समत्त्वबुद्धिः कर्मसु बंधकेष्वपि कौशलं बंधनिवर्तकत्वं संपादनं । मनुबुद्धियुक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । सुकृतं तु सजातीयत्वात्तर्दुष्परिहरमिति कथमुभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते । सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राचः अर्वाचस्तु दुष्कृतस्यागमुक्तरीत्याऽभ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृतस्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबंधकतत्फलस्यानुत्पादात् । यत्तु आपस्तंबोक्तान्नृक्षनिदर्शनेन नांतरियकं सुकृतफलमुक्तं न तत्फलत्वेनोपपद्यते नांतरियकत्वादेव तस्मात्फलद्वारामोक्षप्रतिबंधके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी जहाति ज्ञानी तु संचिते अपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ५० एतदेवाह कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः समत्त्वबुद्धियुक्ताः क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वामनीषिणो मनो निग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन मुक्ताः संतोऽनामयं निरुपद्रवपदं मोक्षारख्यं गच्छंति ५१ कवामनीषिणो भवतीत्यत आह यदेति ते तव मोह इष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजन्यवैचित्र्यं तदेव कलिलमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रमागस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गताऽसि । अयं भावः । मलिनायां बुद्ध्या वसतु ह्रीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च तद्वत्शुद्धायामपि बुद्धौ सद्यः शास्त्रार्थस्फुरणात् यो वै यथैव मित्युपयथाऽपि तन्न निर्वेद उचितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निग्रहीतुं योग्या भवतीति श्रवणादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ५२ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञेय इत्यत आह । श्रुतीति । श्रुतिभि

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ५० कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ५१ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदा गतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेतर्कि ५४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान् पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्ना आत्मानित्योऽनित्यो वा नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा अकर्ताऽप्येकोऽनेको वेत्येवमादिसंशयग्रस्ता सती यदा असंभावना विपरीतभावना निरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयी भूते ब्रह्माद्वैते निश्चला पुनः कुतर्केरनास्कंदनीयानिर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचलालयविक्षेपशून्या स्थितिस्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि । निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ५३ लब्धसमाधौ स्थितप्रज्ञापरनामो लक्षणानि बुभुक्षुर्ननु उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञायस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य समाधिस्यस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं वचनं कथमसौ परं भाष्यते इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः सन्न किं प्रभाषेत कथं वदति कथमास्ते कथं वा ब्रजति विषयान्मुक्ते इति प्रश्नत्रयं ५४ एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान् प्रजहातीत्यादिना अत्रयान्येव कृतार्थलक्षणा नितानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यते स्थितप्रज्ञलक्षणानि तेषामकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात् यथोक्तं 'उत्पन्ना त्मप्रबोधस्य ह्यद्वैतत्वाद् यो मुणाः' भवत्ययत्नतस्तस्य ननु साधककृपिणः' इति यदाऽर्थयोगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान् विषयान् प्रकर्षणमूलं जहाति त्यजति कीदृशान् कामान् मनोगतान् मनस्येव संकल्पविकल्पात्मके स्थितान् ननु बहिः यथोक्तमक्षपादाचार्यैः । दोषनिमित्तरूपा दयो विषयाः संकल्पकता इति । तत्र स्थूलानां कामानां त्यागप्रकांसेन मात्राद्ववतीति स्थितधीयानेव विलीनकरणग्रामस्य समनस्कस्य जाग्रद्वासनामयाः स्वप्नेष्वेकायाः स्फुरं वितेषामपित्यागो भगवद्वचानादि—

—रूपसद्भासनाभ्यासबलेनभवति येतूपसंस्तकरणस्यसंप्रज्ञातसमाधिकालेधिभ्याःकामाःसंकल्पमात्रोपनताहरविद्याविषुप्रसिद्धास्तेषामप्रित्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेनभवति । एवं त्रिविधान्कामान्त्यक्त्वा आत्मन्येवाखंडैकरसेआत्मनास्वेनैवस्वरूपानंदेनगुह्योवाह्यविषयनिरपेक्षोयदाभवतितदाऽयंस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ५५ दुःखेषुशुखापातादिषुदुःखसाधनेषुप्राप्तेष्वपिअनुद्विगमनाअचंचलमानाः वक्ष्यतिच । 'यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणाऽपिचिचाल्यते' इति सुखेषुसुखसाधनेषुसकंदनादिषुप्राप्तेष्वपिबिगतस्पृहोनिर्द्वितिकत्वाद्भवति अतएववीतरागभयक्रोधायस्मात्सतया नहितस्याभवस्यायांरागादयोदुःखादयोवासंभवन्ति एवंविधःसमाधिस्यःस्थितधीःस्थितप्रज्ञउच्यते ५६ स्थितधीःकिंप्रापेतेत्यस्योत्तरमाह यःसर्वत्रेति सर्वेषुधनदारदेहजीवनाविषुअनभिस्नेहः अभिस्नेहवान्निधनदारादिषुविकलेषुसकलेषुवाऽहमेवविकलःसकलोऽस्मीतिदिन्यदपेपितःपूर्वापरानुसंधानरहितोजल्पति अंयतुनतयेतिभावः । तथाशुभंप्राप्यनाभिनंदतिसंतुष्टोभूत्वाशुभप्रापयितारंनप्रशंसति तथाअशुभंप्राप्यनद्वेष्टिदुःखीभूत्वाअशुभप्रापयितारंननिंदतियस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इन्द्रियार्थेभ्यःशब्दादिविषयेभ्यःप्रारब्धकर्मवशेनव्युत्थितोऽपियोगीद्वैतदर्शनादुद्विग्नःसन्निरोधसंस्कारमावल्यात्प्रीत्यासमाधिमनुतिष्ठन्नेवास्तेइत्यर्थः शेषंस्पष्टं ५८ ननुविषयेभ्य इन्द्रियाणांनिर्द्वितिश्वेतस्थितप्रज्ञताहेतुस्ताहिंशुभिर्मूर्च्छालयग्रहवेशादावपिसाऽस्तीतिसर्वोऽपिस्थितप्रज्ञएवेत्याशंक्याह विषयाइति सत्यंदेहिनोदेहाभिमानवतोमूढस्यसुखादौनिराहारस्यइन्द्रियविषयान

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभम् ॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ यदासंहरतेचायंकूर्मोऽग्नान्विसर्पशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५८ विषयाविनिवर्ततेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जसोऽप्यस्यपरं दृष्टान्निवर्तते ५९ यततोह्यपिकौतेयपुरुषस्यविपश्चितः ॥ इन्द्रियाणिप्रमार्थानिहरन्तिप्रसभंमनः ६० तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः ॥ वशेहियस्येन्द्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६१ ध्यायतोविषयान्पुंसःसंयस्तेषूपजायते ॥ संगत्संजायतेकामःकामाक्रोधोऽभिजायते ६२

नाहरतोऽमुंज्ञानस्यविषयाविनिवर्ततएवतयापिरसवर्जसोरागस्तद्वर्जनिवर्तते तदाऽपिभूषमरूपेणरामोऽस्ति रागमूलस्मात्माज्ञानस्मादाहाह्रासौस्थितप्रज्ञइत्यर्थः अस्यैवपुनःपरं दृष्टाआत्मानं साक्षात्कृत्यनिराहारस्यशब्दादीनगुह्यतोरसोऽपिनिवर्ततेमूलज्ञानदाहादित्यस्तिशुभादेःसमाधिस्यस्यचमहान्विशेषइतिभावः । प्राश्नस्तुरोगिणःकाष्ठतपस्त्रिनोवामूढस्यापिविषयाननाहरतोरसवर्जविषयाविनिवर्ततेतस्यैवपरं दृष्टास्थितस्यरसोऽपिनिवर्ततइतिव्याचख्युः ५९ किंचसुखादेरिन्द्रियाणिभ्रांत्यास्वयमेवलीयन्ते समाहितेनगुह्यानिर्द्वितिकर्माणांनिराहृत्यसंदिश्यन्ते एतच्चात्यंतायाससाध्यमित्याह यततइति विपश्चितःशास्त्राचार्योपदेशवतोयततोऽपिसमाधिसिद्धयर्थयतमानस्यापिपुरुषस्यइन्द्रियाणिकर्तृणिमनःप्रतीचिस्त्रिक्रियमाणंकर्मीभूतंहरन्तिविषयप्रवणं कुर्वन्ति यतःप्रमाथीनि यथाबहवश्चोरावनेएकंपुरुषंप्रमथ्यतस्यवित्तंहरन्ति एवमिन्द्रियाणियततोमनोहरन्ति यतःप्रसभमतिशयेनप्रमथनशीलानि ६० यद्यप्येवंतथाऽपितानिनिर्द्वितिकर्मान्येवान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धेरित्याह तानीति संयम्यवशीकृत्ययुक्तःसंनद्धोमत्परःअहमेवसर्वेषांप्रत्यगात्मापरःरूपादिभ्योवाहोभ्योदेहेन्द्रियादिभ्य आंतरेभ्यश्चउत्कृष्टःप्रियतमोयस्यसमत्परःसन्नासीत हिवस्मात्तवशेआज्ञायां शेषंस्पष्टं ६१ 'यदापंचावतिष्ठतेज्ञानानिमनसासह ॥ बुद्धिश्चनविषेष्टतामाहुःपरमां गतिम्' इतिश्रुतौइन्द्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहेपरमपदप्राप्तिरित्युक्तं तत्रउपसंस्तकरणस्यबाह्यान्शब्दादीनगुह्यतोमनोमात्रेणावस्थितस्ययोगिनोमनसोऽनिग्रहेकिंस्यादित्याह ध्यायतइतिद्विभ्यां विषयान्शब्दादीन्ध्यायतश्चितयतःपुंसःपुरुषस्यतेषुशब्दादिपुंसः-

—संबंधोजायते । बाह्यायेभ्योनिर्द्वितिकर्तृतान्यापिइन्द्रियाणिमनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थान्गृह्णन्तीत्यर्थः । ततःसंगत्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषःसंजायते । कामात्कुतश्चिद्धेतोःप्रतिहतादभिज्वलनात्मात्क्रोधोऽभिजायते ६२ ततःक्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविवेकाभावोभवति । ततःस्मृतिविभ्रमःशास्त्रार्थानुसंधानस्यविभ्रंशरूपंचलनंभवति । स्मृतिभ्रंशात्बुद्धिनाशःशास्त्रार्थस्यनिश्चितस्यापिनिरोधानंभवति । तस्मिंश्चशास्त्रजेषोक्षज्ञानेऽपिनेष्टेपुरुषोनेत्यतिपुरुषार्थयोग्योभवति योहितादृशःसनष्टएवेतिलोकेवदन्ति ६३ ननुविषयानध्यायतोऽपियोगिनोव्युत्थानेप्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणांविषयेषुसंगोदुष्परिहरस्ततश्चोक्षरीत्यातस्यापिनाशप्रसक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेपेति विषेयात्माकिंकरीकृतमनास्तुआत्मवश्यैर्मनोऽधीनैरिन्द्रियैःस्वामिनश्चित्तस्यार्किकरीकृतस्यकामक्रोधहीनत्वात्स्वयमापिरागद्वेषविषुकैःविषयान्पयिपतितृणादीनीवानास्थयाचरन्पश्यन्नापिपुमान्तत्रकामाद्यनुदयात्प्रसादंसंकल्पविकल्पपंकलेपप्रक्षालनेनमनसःस्वाच्छब्दंअधिगच्छति । मनसःस्वाच्छब्दमेवप्रत्यगात्मनः स्वाच्छब्दंतस्थतदुणसारत्वात् । अजितमनस्कमिवजितमनस्कंविषयसंगोनबाधतेऽतोमनोजयोऽवश्यंकर्तव्यइत्यर्थः ६४ किंच चित्तस्यप्रसादे हिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानांकामाभावात्तद्वहानिःपरिहारोजायते कामानुद्वेहेतुमाह प्रसन्नचेति हियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्ब्रह्मैक्यनिश्चयआशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेसुदृढोभवति

क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोऽबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विषेयात्माप्रसादमधिगच्छति ६४ प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ६५ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ६६ इन्द्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांसि ६७ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिर्द्वितिकर्तृतानिसर्वज्ञः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८

तस्मिंश्चसतिप्राप्याभावात्त्रकामोदयइत्यर्थः ६५ समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहेदोषउक्तः बुद्धेरपर्वस्थानेकोवोपइत्यतआह नास्तीति अयुक्तस्यश्रवणमननयोरनासक्तस्यबुद्धिर्ब्रह्मैक्यनिश्चयोनास्ति प्रमाणविषयासंभावनायाःप्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् । तथाअयुक्तस्यासमाहितमनसोभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिप्रवाहोनास्ति मनसश्चांचल्येनबुद्धेरपिचंचल्यात् । अभावयतोऽध्यानमकुर्वतः शांतिःसर्वदुःखोपरमश्चनास्ति चेतसोऽनवस्थितत्वेनदुःखावश्यंभावात् । अशांतस्यानुपरतसर्वदुःखस्यसुखंप्रत्यगद्वयानंदंआत्मकंकुतोनुकुतश्चिदुःखित्वादेव । आद्यमयुक्तस्येतिपदंयुजियोगेइत्यस्यरूपं द्वितीयंयुजसमाधावित्यस्य तस्माद्बुद्धेःपर्यवस्थानमावश्यकम् ६६ तदभावेदोषमाह इन्द्रियाणांहीति हियस्मादिन्द्रियाणांचरतांस्वस्वविषयेप्रवर्तमानानां कर्मणिषष्टी यत्तरागादिकलुपितंमनः तान्यनुलक्षीकृत्यविधीयतेप्रवर्त्यते कर्मकर्तरिलकारः प्रवर्ततइत्यर्थः तत्तद्विद्यानुसारिमनोऽस्यसाधकस्यप्रज्ञायात्मतत्त्वाविषयांबुद्धिहरति तस्यामनोनुसारित्वात् दृष्टांतःस्पष्टार्थः अन्येदुइन्द्रियाणांमध्येयदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्यमनःप्रवर्ततेतदिन्द्रियमस्यसाधकस्यमनसोवाप्रज्ञाहरतीतियोजयन्ति आत्मविषयांप्रज्ञांहृत्वामनोविषयविषयां करोतीतिभाष्यमप्यालोचनीयम् ६७ यततोह्यप्रीत्यात्रोपक्रांतमर्थंबुद्ध्याउपपाद्यउपसंहरति तस्मादिति यस्मादिन्द्रियाधीनंमनोमनोनुगात्रप्रज्ञातस्मात्तदेमहाबाहोयस्ययतेरिन्द्रियाणिसर्वज्ञःसर्वप्रकारेणस्वकारणेनमनसासहितानीतिवाच्यं इन्द्रियार्थेभ्यःशब्दादिभ्योनिर्द्वितिकर्तृतानिभवन्ति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेतिविद्धि ६८

यदापंचावतिष्ठंत इत्युदाहृतश्रुतेस्तामाहुः परमां गतिमित्येतच्चतुर्थपादं व्याचष्टे यानिशेति सर्वभूतानामज्ञानाया नेशेवानिशायां मध्यं दिने उलूका इवानंधा अप्यंधा एव सर्वप्राणिनां भवतितस्यांतस्मिन्प्रत्यग्ज्योतिषिसंयमींद्रियमनोबुद्धीनां निग्रहणशीलो योगी जागर्ति इंद्रियादीनां दृक्शक्तिलोपेऽप्यनुपरतदृक्शक्तिरेवास्ते तथाच श्रुतिः । 'नहिद्रष्टृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति । यस्यामविद्याख्यायां निशायां क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति निशीथे उलूका इव स्वस्वव्यापारे प्रवर्तते सा अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबंधात् लेशतोऽनुवर्तमाना व्युत्थानकाले व्यवहरतोऽस्य गाढाधिकारवती निशेवक्तेः शरीरमवति अतिसुकुमाराहियोगिनो बाह्यव्यवहारादुद्भिजंते नरा इव गाढाधिकारे संचारात् यथोक्तं योगभाष्ये । अक्षिमात्रकल्पो हि विद्वानत्यल्पबुद्धिः खलेशो नाप्युद्भिजत इति अत्रवार्तिकानि । 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते ॥ शुद्धे वस्तु नि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा ॥ कालो लूक निशेवायं सारोऽज्ञात्मवेदिनोः ॥ यानि शासर्वभूतानां मित्यवोचत्स्वयं हरिः' इति । 'बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोऽन्तर्निहितः पिशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकेऽप्यजडोऽन्तर्निहितः पिशाचवत्' इति । तदेवं किमासीत् तस्योत्तरं यदा संहरते चायमित्यादिना एतदेतेन ग्रंथेन स्थितं प्रज्ञाः सदा स माधिमनुतिष्ठन् परमां गतिं प्राप्यास्त इत्युक्तं ६९ ननु प्रजहाति यदा कामान् इंद्रियाणीं त्रियार्थं न्योनिगृहीतानीत्यादिनाऽऽसकृद्विषयाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इंद्रियादीनां प्रत्याहरणमुक्तं तेन तेषामात्मनः पृथक्सत्त्वमस्तीति सिद्धं न च नेह नानास्ति किंच नेत्यादि श्रुत्या तेषां बाधो भवतदस्तीति वाच्यं इहेति प्रतीच्येव तन्निषेधात् । नहि इह मृतले घटो नास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते किंतु तस्य भूतलसंबन्धमात्रं तस्मात्कामानां पृथक्सत्त्वमस्त्यतो नास्तीति सिद्धिरित्याशंक्य सट्टांतं परिहरति आपूर्यमाणमिति प्रविशंतीभिरद्भिरापूर्यमाणम

यानि शासर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसंयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सानि शापश्यतो मुनेः ६९

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ॥ तद्वत्कामायं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ७०

विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ॥ निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ७१

प्यचलप्रतिष्ठमनुव्रिकं वृद्धिहीनत्वात् । एवं निर्गच्छंतीभिरद्भिरिच्यमानमचलप्रतिष्ठमरिक्तं हासहीनत्वादित्यपि बोध्यं । एवं विधं मद्रं यद्वत् आत्मप्रमवा आपः प्रविशंति तद्वत् यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिहासहीनत्वात् आत्मप्रमवाः सर्वकामाः प्रविशंति स एव शांतिमोक्षमात्यंतिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति न तु कामकामी विषयार्थी अयं भावः । कूटस्थादात्मनः सर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैव चलयइति सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यश्च इंद्रियाणां प्रत्याहरणं स्मर्धमाणं न तेषां परमार्थतः पृथक्सत्त्वसाधयति बहुप्रमाणविरोधात् । किंतु पामरप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं प्रविलापनं वेवमेव व्याख्येयं । यथा 'अग्रये पथिकतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादी निर्वपतिनायाग उच्यते न तु श्रौतार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयं । नेह नानास्तीत्यपीह परिहृयमाने प्रपंचे आत्मातिरिक्तं नाना किमपि नास्तीत्येव परतया व्याख्येयं तथाच । 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं सर्वस्ववैवर्द्धन्य' इत्यादयः श्रुतिवादाः संगच्छंते आत्मनिकल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्तं एव समुद्रघटांतं । यत्समुद्रात्पृथग्गंगायाः सत्त्वमस्तीति तत्र कार्यकारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात् वाचारंभणविकारो नामधेयमिति कार्यस्य बागालंबनमात्रत्वं श्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ७० प्रासंगिकीमाशंकां परिहृत्य ब्रजेत किमित्यस्य प्रश्रुत्योत्तरमाह विहायेति पूर्वोक्तान् त्रिविधान् कामान् विहाय यश्चरति विषयान्मुक्ते निःस्पृहश्चरति निर्ममः ममतावान् हि इदं ममभूयादित्यन्यधनार्थं स्पृहां करोति निर्ममोऽपि कुतः यतो निरहंकारः न ह्यहंकारः सत्त्वस्य सुखादौ ममतादृष्टा तस्मादहंकारप्रविलयात् शांतिमोक्षं प्राप्नोति । अत्रयः सर्वज्ञानमिच्छेदइति-

-सर्वत्रयच्छब्ददर्शनात् साधनविधिपर एवायं ग्रंथः अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृतत्वात् तदनुवादाथो यच्छब्दोऽनर्थकः प्राप्नोति लोकेऽपि हि परस्वभावकथने स एव करोतीति तच्छब्द एव प्रयुज्यते न तु यच्छब्दः विधौ तु य एव करोति स इदं प्राप्नोतीति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते लक्षणकथनार्थे वेऽपि तत्र तात्पर्याभावाद् द्विधा वेदपर्यवस्यतीति दिक् ७१ प्रतिपादितां कर्मयोगमप्राप्या सांख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति एषेति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणमसंगात्कथिता ब्राह्मी ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैवमवति' इति श्रुतेः तस्येयं ब्राह्मी स्थितिर्निष्ठ एनां निष्ठां प्राप्य नरो न विमुह्यति पुनर्मोहं न प्राप्नोति । अस्यामंतकालेऽपि स्थित्वेति सकृज्जाता पीयं फलवती न तूपासनावधिराभ्याससापेक्षेत्युक्तं । ब्रह्मकच्छति प्राप्नोति । किंलोकांतरवत् गतिप्राप्यं ब्रह्मनेत्याह निर्वाणमिति निर्मत्तवानंगमनं यस्मिन् प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणं तथाच श्रुतिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रांन्त्यत्रैव समवनीयं ते ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येति' इति गतिमंतरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात् घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवत् जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह अंतकालेऽपीत्यपि तात्वात् यो ब्रह्मचर्यादारभ्या त्रिषष्ठितिस ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादैः 'ज्ञानतत्साधनं कर्मसंयुज्यते तत्फलं ॥ तत्फलं ज्ञाननिष्ठैव ध्यायेत्स्मिन् प्रकीर्तितम्' ७२ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यं ० मर्या० चतुर्थं खं शावतं सश्रीगोविंदसूरिसूनुर्नालकंठस्य कृतौ भार० मगवतीता प्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ पर्वणि ० ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेऽपातेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्यो मे त्विमां शृण्वति द्वे बुद्धीप्रदर्शय्य वसायात्पिका बुद्धिरिति श्लोकेन सांख्य

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमुच्छति ७२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ पर्वणितुषष्टिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव १ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिर्मोहयसीवमे ॥ तदेकं वदनिश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधानिष्ठा पुरा प्रोक्ता मया ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ३

निष्ठावतां पातशंका नास्तिकर्मयोगनिष्ठावतां तु साऽस्तीत्युक्ता यावानर्थ उदपाने इति सांख्यनिष्ठायां सर्वकर्मफलं तर्भावं श्रवणात्तामेव प्रशमात्मिकां स्वाशयानुकूलामन्वानोऽर्जुन उवाच ज्यायसीति हे जनादेन कर्मणो निष्कामकर्मयोगापेक्षया बुद्धिः सांख्यनिष्ठालक्षणं ज्ञानं ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्तद्वमतत्तर्हि मां भिक्षयतु तस्याऽपि तुष्यंतं घोरे बंधुवधारुये कर्मणि किंतु ते हेतोर्नियोजयसि पुनः पुनर्युध्यस्वेति वदन् १ ननु तव ज्ञाननिष्ठायामनधिकारात् कर्मैव कुर्वितित्वां ब्रवीतीत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेण अविविकेन इव शब्दो विविकेपि बुद्धिदोषात् अविविक्ततां गृह्यामीति सूचयति । तेन वाक्येन त्रैगुण्याविषयावेदानिष्ठे गुणो भवार्जुनेति किंचिद्वेदनिष्ठां त्याज्यमिति । कर्मण्येवाधिकारस्ते इति तां मेव च ग्राहयति । तथा निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् भवति निवृत्तिमार्गमुपादिशति । धर्म्यादियुद्धात् श्रेयोऽन्यत्स त्रियस्य न विद्यत इति प्रवृत्तिमप्युपादिशति । न ह्येकेन मया युगदुपमयं स्थितिगतिवदनुष्ठातुं शक्यमतो भेदमनुद्धि मोहयसीव वस्तुतस्तु ममोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽसीति इव शब्देनोच्यते । तत्तयोर्धर्म्येयदेकं प्रधानं मद्योग्यं तदनिश्चित्य वद येनानुष्ठितेनाहं श्रेयः कल्याणमाप्नुयाम् २ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एकैव प्रोक्ता परंतु सा द्विविधा द्विप्रकारा एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन ननु ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति भावः । हेऽनघ विदुः श्रुतः करण मद्बचनस्यार्थसम्यगालोचयेत्यर्थः तदेव प्रकारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं ज्ञानतामात्मानात्माविवेकज्ञानवता ज्ञानार्थयुज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदांतश्रवणमनननिदिध्यासन आत्मकः-

तेनज्ञानयोगेनब्रह्मणिनिष्ठापरिसमाप्तिंसांख्यः। प्राप्नुवतीत्यर्थः। योगिनां'सिद्धयसिद्धयोःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते'इत्युक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेनसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्वनुष्ठानात्
मिहकर्मयोगपदार्थःतेनयोगिनोब्रह्मनिष्ठाप्राप्नुवतीत्यर्थः अयंभावः इहजन्मनिजन्मांतरैवाश्वरमीत्यर्थमनुष्ठितैःकर्मभिर्विशुद्धसत्त्वोविवेकवैराग्यशमादिपद्मोपेतोमुमुक्षुःप्रत्यक्प्रवर्णाचितः
श्रवणमननाभ्यामेवकृतकृत्योभवति । सचेत्श्रवणादेःप्रागसमाहितचित्तस्तर्हिनिदिध्यासनमस्यापेक्षितं अतएवसहकार्येतरविधिःपक्षेणेति सूत्रकृतानिदिध्यासनस्यपाक्षिकत्वमुक्तं सोऽयं
सांख्यमार्गः । तथासर्वाणिकर्माणिपरमगुरावर्पयन्श्रवणमननात्मकंविचारमंतरेणैवकेवलंश्रद्धामात्रात्प्रतीचोनिर्विशेषब्रह्मरूपत्वंगुरुवाक्यतोनिश्चित्यासंभावनादिदोषरहितआचार्याभिर्गु
णब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्यकर्मच्छिद्रेषुसमाध्वभ्यासंकुर्वन्निष्कलंप्रत्यगात्मस्वरूपंसाक्षात्करोतिसोऽयंयोगमार्गः तेनऊहापोहकोशलंयेषामस्तितेसांख्याः । येषांतन्नास्तितेयोगिनइति
अतइयंदिप्रकारानिष्ठानतुद्वेनिष्ठेतिप्रमितव्यं यथोक्तंविधिः । 'द्वोक्तमौचित्यनाशस्ययोगोज्ञानंचरायव ॥ योगोवृत्तिनिरोधोहिज्ञानसंम्यगवेक्षणं ॥ असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्य
चित्तत्वनिश्चयः ॥ प्रकारौद्वैततोदेवोजगादपरमःशिवः'इति । चित्तादर्शनोपलक्षितस्यब्रह्मसाक्षात्कारस्यद्वौक्तमौ चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षेज्ञानमेवयथारजूरगादिसंम्यगवेक्षणेनैवनश्यति
तद्वत् । तस्यसत्यत्वपक्षेयोगएव यथासत्यउरगोमंत्रादिनानिरुद्धप्रचारःस्वयमेवनश्यति तद्वच्चित्तमपियोगेननिरुद्धयमानंनश्यति तस्यनिरन्वयोच्छेदस्तुमारब्धकर्मतेपक्षद्वयःपितुल्य
इति ३ अनयोःप्रकारयोरंगांगिभावमाह नकर्मणामिति कर्मणांयज्ञादीनामनारंभादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यज्ञाननिष्ठानाश्रुतेनप्राप्नोति । विविदिपंतियज्ञेनेतिश्रुत्यायज्ञादीनांविद्यांगत्वे
नविधानात् । ननुसन्प्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणांविविदिपांगत्वमप्रगम्यते । तेनविविदिपायांयज्ञादिनासिद्धायामेतमेवप्रवाजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिश्रुतेःप्रव्रज्यारूपमेवैकैकर्ममिहज्ञा

नकर्मणामनारंभात्नैष्कर्म्यपुरुषोऽश्नुते ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिसमधिगच्छति ४ नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ५

ननिष्ठासाधनंग्राह्यं । नज्ञानंनैष्कर्म्यसिद्धिपरमामित्यादाविवात्रतद्वाहकस्यपरमत्वविशेषस्याभावात् । ननुकर्मयोगजनितचित्तशुद्धयभावेकेवलात्संन्यासादसिद्धिसमधिगच्छतीतियो
जनायाविप्रकृष्टयोजनकर्मणोःसमुच्चयासंभवस्याभीष्टस्यसिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देननिष्ठागृह्यतइतिचेत्सत्यं गुणैःकर्मकार्यतइतिवाक्यकोषाभिर्गुण्यहेतुकमुक्तंज्ञानमेवहैकैकर्म्यपदार्थो
नतुप्रव्रज्या । विविदिपंतियज्ञेनेत्यत्रापिजिगमिषत्यश्वेनजिचांसत्यासिनेत्यादाविवतृतीयांतस्यधात्वर्थेनैवान्वयादश्वदीनांमनादाविवयज्ञादीनांवेदनएवान्वयोक्षेयः । एतमेवेतिश्रुति
स्त्वविविदिषासंन्यासाभिप्रायेणप्रवृत्ता । एतंवैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्पायायभिक्षार्थचरंतीतिज्ञानपरिपाकार्यस्यजीवन्मुक्तिसुखार्थस्यवायाज्ञ
वल्क्यादिभिरनुष्ठितस्यविद्वत्संन्यासस्यापिज्ञास्त्रेदर्शनात् । असंन्यासिनोज्ञानमेवनोत्पद्यतइतिप्राचामाग्रदोविशेषकर्मत्यागरूपसंन्यासविषयोनुकापायपरिधानमात्रविषयः । गर्गाव्या
घवासिष्ठादीनामतयाविधानामपिज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तांतावत् । कर्मभिरशोधितचित्तस्यमंबुद्धेः रागद्वेषादिप्रस्तस्यात्मानात्मविवेकद्वाराचित्तरोधद्वारावानैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्ती
तिपूर्वार्द्धार्थः । नन्वमयंसर्वभूतेभ्योदत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेदितिकेवलात्कर्मसंन्यासादपिनैष्कर्म्यसिद्धिःस्मर्यते तत्कथमुच्यतेनकर्मणामनारंभात्नैष्कर्म्यमस्तीतिप्रवाह नचेति कर्मजचित्तशुद्धय
मावेकतादपिसंन्यासात्रमोक्षसिद्धिः । उदाहृतस्मृतिस्त्वचित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्राया । नहिरागादिप्रस्तः सर्वभूतेभ्यःसर्वात्मनाऽभयंदातुमीष्टोऽतोऽमुक्तमुक्तंनचसंन्यसनादेवेति ४ एतदेवप्रपंचय
ति नहीति अवशःकर्मजशुद्धयभावादजितचित्तः कश्चिदपिजातुकदाचित्समाधिकालेऽपिज्ञानमपिअकर्मकृतकर्माणिदुर्मनोरयादीनिअकुर्वन्नाहिसिद्धंनतिष्ठति । हियस्मात्सर्वोऽपिलोकः प्रकृ
तिजैर्गुणैः सत्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेः रागद्वेषादिभिर्वा कर्मकायिकंवाचिकंमानसिकंवाकार्यतेऽवश्यंतत्रप्रवर्त्यते ५

ननुसंन्यासपूर्वकंभ्यामेनैवाचित्तशुद्धिमपिसंपादार्थंभ्यामिहिकर्मभिरित्याशंक्याह कर्मैन्द्रियाणीति योविमूढात्मारगाद्याक्रांतचित्तः कर्मैन्द्रियाणिवागादीनिसंयम्यनिष्ठुह्यजास्तेएकंतेभ्यानाप
देशेनोपविशतिसमिध्याचारः तस्यतदासननियमनादिकमाचरणंमिथ्याअलीकमेवनिष्फलत्वात् तत्रहेतुः इन्द्रियार्थान्मनसास्मरन्निति यतःइन्द्रियार्थान्शब्दादीन्श्रोत्रादिभिर्मेह्लातिमनसा
चस्मरतिअतोमिथ्याचारःसविषयाश्चित्तयन्योगनिष्ठामात्मनोलोकेऽभिव्यक्तयतःकपटीत्यर्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुद्धयुगायोनास्तीतिभावः ६ यस्तुपूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणःपुरु
षधौरेयइन्द्रियाणिमनसासहनियम्यरागद्वेषवियुक्तानिरुत्वाकर्मैन्द्रियैःकर्मयोगंआरभतेहे अर्जुनसःकर्मफलेस्वर्गादावैहिकेशब्दादावसक्तोऽनासक्तोऽतोविशिष्यते पूर्वस्मादधिकोभवतीत्यर्थः ७
नियतमिति यस्मादेवंतस्मात्त्वंनियतंसंध्योपासनादिकर्मैवकुरु । यद्वा नियतंनियमेनत्वंकर्मनित्यकाम्यसाधारणंयत्पापनिवर्तकस्वभावंतत्तदेवकुरु हियस्मात्अकर्मणःसकलकर्मैन्द्रियनिग्रहेणत
दकरणात्चित्तजयशून्यात्कर्मैवज्यायःप्रशस्ततरम् । अपिचतेतवक्षत्रियस्यअकर्मणःसत्यामपिचित्तशुद्धोसर्वकर्मत्यागिनःशरीरयात्रादेहव्यवहारोपसिद्धयेत् भैक्ष्यचर्यायामनधिकारात् । ब्राह्म
णाःपुत्रैषणायाश्चित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्पायायभिक्षार्थचरंतीतिसंन्यासविधायकेवाक्चेराजाराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराजपदवद्ब्राह्मणपदस्यविवक्षितस्वार्थत्वात् 'चत्वार
आश्रमाब्राह्मणस्यत्रयोरान्यस्यद्वैवैश्यस्य'इतिस्मृतेश्च । अन्यत्राप्युक्तंपारिव्राज्यंप्रकृत्य'मुखजानामयंधर्मोवैष्णवंलिंगधारणं॥बाहुजातोरुजातानांनार्यधर्मोविधीयते'इति ८ ननुकर्मणावध्यते

कर्मैन्द्रियाणिसंयम्ययजास्तेमनसास्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारःसउच्यते ६ यस्त्विन्द्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मैन्द्रियैःकर्मयोगम
सक्तःसविशिष्यते ७ नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्राऽपिचतेनप्रसिद्धयेदकर्मणः ८ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्म
कौंतेयमुक्तसंगःसमाचर ९ सहयज्ञाःप्रजाःमृद्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्रसविष्यध्वमेवोऽस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयताऽनेनतेदेवाभावयंतुवः ॥
परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ११ इष्टानभोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः १२ यज्ञशिष्टाशिनःसंतो
मुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः ॥ भुंजतेतेत्वधंपापायेपचंत्यात्मकारणात् १३

जंतुरितिकर्मणांबंधकत्वस्मृतेःकथमुमुक्षुमांतत्रनियोजयसीत्याशंक्याह यज्ञार्थादिति यज्ञःपरमेश्वराराधनं । यजदेवपूजायाभिधिधात्वर्थानुगमात् तदर्थ'यज्ञोवैविष्णुः'इतिश्रुतेर्विष्णुर्वातदाराधना
र्थयत्कर्मततोऽन्यत्रकर्मणिस्वर्गाद्यर्थेप्रवृत्तोऽयंलोकःकर्मबंधनःकर्मणावध्यतेनस्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थंइश्वराराधनार्थकर्मवर्णाश्रमोचितहेकौंतेयमुक्तसंगःफलाभिलाषशून्यःसन्नसमाचरसम्य
क्कुरु ९ एतदेवार्थवादेनद्रढयति सहेति यज्ञःसहेतिसहयज्ञाः । वोपसर्जनस्येतिपक्षेसादेशाभावः कमोधिकृताइतियावत् प्रजास्त्रैविणिकाः अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसवोवृद्धिस्तांलभध्वं एवयज्ञो
वोयुष्माकमिष्टकामधुक्इष्टार्थपूरकोऽस्तु १० इष्टार्थपूरकत्वमेवाह देवानिति भावयततर्पयत अनेनदेवतापूजात्कमेनयज्ञेनवःयुष्मान्भावयंतुवृष्ट्यादिदानेनपरस्परंभावयंतोदेवाश्चपूयंचश्रे
यःपरंप्राप्स्यथ ११ किंचइष्टान्पुत्रपश्वादीन् वःयुष्मभ्यं एभ्योदेवेभ्यस्तद्वत्तानेवव्रीहिपश्वाज्यादीन्अप्रदायअदत्त्वादेवतीहेशेनद्रव्रत्यागात्कंयागंनित्यनैमिति कुरुपवैश्वदेवाभिहोत्रजाते
ष्ट्यादिरूपमकृत्येत्यर्थः अदत्त्वायोभुंक्तेस्तेनएव १२ येतुयज्ञशिष्टाशिनःवैश्वदेवादिशेषात्रभोजनशीलाःसंतःऋणापाकरणात्तेमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैःप्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैःपंचसूना
निमित्तैर्वा । येत्वात्मकारणात्स्वार्थमेवपचंतितनुंचमहायज्ञार्थेपापाःस्वयंपापकृपाएवसंतःपापमेवभुंजते तथाचस्मृतिः 'कंठनीपेपणीचुळीउदकुंभीचमार्जनी ॥ पंचसूनायुहस्यस्यताभिः-

स्वर्गनविदिति' इति पंचसूनाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहति' इति च । अतिश्च 'इदमेवास्मत्सत्ताधारणमत्रयविदमयते सयपतुपास्तेन सप्ताप्मनोव्यावर्तते मिश्रं द्योतयति' । मंत्रवर्णोऽपि 'मोघमंत्रं विदते
अमचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्तस्य ॥ नार्यमणं पुष्पति नो सखायं केवलाधो भवति केवलादी' इति १३ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादधिकर्मकर्तव्यमित्याह अत्रादिति अत्रादितोरूपेण परिणतात् भूतानि
प्राणिशरीराणि भवन्ति अत्र च पर्जन्यात् एतत्प्रसिद्धमेव 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सन्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्प्राज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजाः' इति स्मृतेः यज्ञो देवतारा
धनजो धर्मः कर्मभ्योऽप्यागहो मदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः १४ कर्मब्रह्मोद्भववेदोद्भवं वेदपवधमप्रमाणं ननु पाखंडादिप्रणीतागमः ब्रह्मवेदोऽपि अन्नरसमुद्भवः । 'अस्य महतो भूतस्य निः
श्वसितमेतद्यद्यवेदो यजुर्वेदः' इत्यादि श्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवोत्पन्नोऽनंतत्रयमविप्रलंभकत्वाद्विदोपाकावपाखंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकाऽस्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मिन् देशे
काले च वर्तमानं ब्रह्मवेदः एतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विमुक्तं च दर्शितं नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नं १५ भवत्वेवं ततः किं फलितमित्यत आह एवमिति भूतानामादौ वेदाधिगम
स्ततः कर्मानुष्ठानंततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टिस्ततोऽन्नंततो भूतानि तेषां वेदाधिगम इत्येवं चक्रं चक्रमिव चक्रं निरंतरमावर्तमानं जगत्त्रा निर्वहकं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सः अघायुः पापजीवनः इन्द्रियारा
मोनतुषर्माराम आत्मारामो वा मोघं व्यर्थं देशमशकादिवत् जीवति यस्त्वेतदनुवर्तयति स जगदुपकारको घन्य इति भावः तथा च श्रुतिः । 'अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्य
जते तेन देवानां लोकः स यदनुवृते तेन ऋषीणां मय यत्पितृभ्यो निपूणाति यत्प्रजाभिच्छतितेन पितृणामय यन्मनुष्यान् वा स यते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां मय यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विदति तेन पशू

अत्राद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४ कर्मब्रह्मोद्भवं विद्विब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठि
तम् १५ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थस जीवति १६ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्त
स्य कार्यं न विद्यते १७ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

नार्यदस्य गृहेषु स्वापदावयास्यापि पीलिकाभ्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः' इति १९ एवमीश्वरेण वेदपक्षपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुरतितव्यमित्युक्तं अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः
स ब्रह्मविदमपि स्पृशेदिति संभाविता मांशं कां परिहरति यस्त्विति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य ननु व्यादौ स तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति प्रत्युत तदर्थं त्वेनैव रुयादि
ष्वपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं आत्मतृप्त्यति आत्मनेव परमानंदरूपेण तृप्तो न भिष्टा न्नादिना । ननु मंदाग्निरपि रुशदौ न रमते नापि भिष्टा न्नेन तृप्यति अत उक्तं आत्मन्येव च संतुष्ट इति मंदाग्निर्हि घा
तुष्टुर्हि जाठरोर्दीपनं च कामयमान औषधार्थं मितस्ततो धावति न त्वात्मन्येव तृप्यति विद्वांस्तुरति तृप्ति तुष्टीरात्मनैवानुभवति न रुयन्ननादिभिरितितस्य कार्यकर्तव्यं किमपि नास्ति क्रियाप्राप्य
स्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात् १७ एतदेवाह नैवेति तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादौ लिप्ताभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः अकृ
तो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । अकृतेन विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो न रकादिरस्य नास्ति अत्र कृताकृतशब्दौ भिन्ना भिन्नपदवत्परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचनौ येतु अकृतेनेति भा
वे निष्ठा नित्याकरणात् गार्हित्यरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमान्नित्यानां काले यदन्यद्विहितं क्रियते तत्तत्प्रत्यवायो
त्पादोक्तव्य इति घटकुट्यादिभातवृत्तांत आपद्यते । अत्रोपपत्तिमाह नचेति चोहेती यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतना चेतने पुनस्तममध्यमाधमेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयो
जनाभिसंबंधो नास्ति आत्मरतिस्त्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषः पुण्यपापफलसंबंधो नास्तीत्यर्थः १८

यस्मान्निष्कामस्य कर्मलोपो नास्ति तस्मात्त्वमपि असक्तः फलासक्तिगूढः सततं सर्वदा कार्यं अवश्यकर्तव्यं कर्मनित्यनैमित्तिकं समाचर हियस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्त्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति १९
अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति कर्मणेति कर्मणैव सहसंसिद्धिश्च वणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठां गुं आस्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वावशाः क्षत्रियाः ननु संन्यासेन । ननु शुद्धचित्तस्य ममनास्तिकर्मापेक्षेत्या
शंक्याह लोकेति लोकस्य संग्रहः स्वधर्मप्रवर्तनं । ननु स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोकसंग्रहायै चैरकर्मकर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि संन्यासो न स्यात् यतीनेव संन्यासधर्मान्ग्राहयितुं तेषां सं
न्यास इति चेत् अर्जुनेऽपि न तद्वद्वारितमस्ति । ननु क्षत्रियस्य संन्यासेऽधिकारो नास्तीति चेत् लिङ्गधारणेऽधिकाराभावेऽपि भरतः कृपमादिव द्विषे कर्मत्पाममात्रेऽधिकारात् वार्तिके 'सर्वाधिकार
विच्छेदिज्ञाने चेदभ्युपेयते ॥ कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात्' इति विद्वत्संन्यासे क्षत्रियादेरपि अधिकारस्य साचित्त्वात् अतो लोकसंग्रहेन मुख्यं कर्मप्रयोजनमिति चेत् सत्यं । न मे पार्था
स्तिकर्तव्यमिति स्वदृष्टांतेनाधिकारिकत्वाद् अर्जुनश्चैवं निमो ज्यते न क्षत्रियमात्रमिति तुष्यतु भवान् २० । २१ कर्मणि वर्ते एव अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः २१ यद्यहं कर्मणि न वर्तेयं तर्हि मनुष्याः ममैव
वर्तमानुवर्तते अनुवर्तन् कर्मन कुर्वीर इति व्यर्थः अतं द्वितीऽनलसः सर्वशः सर्वप्रकारैः २२ ततश्च किमित्यत आह उत्सीदेयुरिति यद्यदाचरतीत्यादेरपरायोजना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्य
न्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेव तरो जनः ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते २१ न मे पार्थास्तिकर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्त
मवाप्तव्यं वर्ते एव च कर्मणि २२ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतं द्रितः ॥ मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३ उत्सीदेयुरि मे लोकान् कुर्यात्कर्मचे
दहम् ॥ संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामि माः प्रजाः २४ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्भिद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्
२५ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अ
हंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७

कर्तुमर्हसि अपितु श्रेष्ठाचारत्वाद्दीप्त्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तदादृशमवयदनुवर्तनात्स्वयाऽनुष्ठेयः न स्वातंत्र्येणान्यदित्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयाऽनुवर्तनीय
इत्याकांक्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति मधुसूदनश्रीपादाः २४ यदि मादृशपवत्वं कृतायां सितयापि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्वित्याह सक्ता इति कर्मणि कर्मफले कुर्वति
कर्माणीति शेषः असक्त इति चेदः २५ विद्वान् ब्राह्मणानां कर्मस्वाप्तानां बुद्धिभेदं बुद्धेः आलनं जनयेत् नोत्पादयेत् किंतु तान् सर्वाधिकर्माणि जोषयेत्सेवयेत् कथं युक्त आह तो भूत्वासमाचरन्
२६ अविद्वान् कथं कर्मसु सज्जत इत्यत आह प्रकृतेरिति प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाया देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढा इति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंघातात्मकैः क्रिय
माणानि कर्माणि अहंकारेण स्वस्मिन्नाध्यस्तेन विमूढः तदीयान् कर्तृत्वादीनाम्पदमत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असंगानंदं संविपृषतामपश्यन् आत्मा अहंकारेण विमूढश्चात्मा चेति विग्रहः अहं कर्माणि
कर्मणां कर्ता इति मन्यते कर्त्राध्यासेन । कर्ताहमिति पुनस्त्ययस्तेन न लोकाव्ययनिष्ठा स्वलक्षणेनानामिति पक्षी निषेधः अन्यथा तु प्रत्यये कर्मणां कर्ताहमिति पक्षमावाच्यं २७

एवंसक्तस्य कर्मचरणं प्रदर्शयति तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति भाष्यं । माहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः नाहं कर्मोऽत्मक इति कर्मभ्यश्चात्मनो विभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वं वेतीति श्रीधरः । मयुसूदनस्तु गुणाः देहेन्द्रियातः करणानि अहंकारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि गुणकर्मैति द्वंद्वे कवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽंग आत्मा गुणकर्मचविभागश्चेति द्वंद्वः तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वं यो वेतिसः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोतीत्यर्थः । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थमिति । यद्वा यस्तत्त्ववित्तस्य गुणाः गुणेषु वर्तते इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना गुणानां स्वरजस्तमसां विभागो बुद्धयहंकारज्ञानैर्द्रियकर्मैर्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानंतस्मिन्नसज्जते इदमहमिति न मन्यते तथा हि । शरीरं गौरेऽहं गौरोऽस्मि हस्ताभ्यामात्मे मयेदमात्तमिति चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्टमिति अहंकारेणाभिमतं ममेदमित्यभिमतं । बुद्धौ विक्रियमाणा यामहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य गृह्यमाणेष्वपि प्रत्येकं प्रत्य 'अंधो मणिमविदत् तमनं गुलिरावयत् अग्नीवः प्रत्यमुचत् तमजिह्वोऽसश्चत' इति । अंधः स्वयंप्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिर्भणिरूपादिकं विषयमविदत् प्रकाशयति । अनंगुलिः काष्ठलोष्टादिवत् जडत्वात् स्वयं कर्मकर्तुं मशक्तोऽपि पाण्यादिः आवयत् आसीत्यवयवविषयं उपादत्ते । अग्नीवः छिन्नशिरस्कवन्निर्जीवोऽहंकारस्तत्प्रत्यमुचत् अग्नीवायां धारयति मयेदं लब्धमिति मन्यते । अजिह्वोऽधीपातुः जडत्वात्

तत्त्ववित्तमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जते २८ प्रकृतेर्गुणसंभूताः सज्जते गुणकर्मसु ॥ तान कृत्स्नविदो मंदान् कृत्स्नविन्नविचालयेत् २९ मयि सर्वाणिकर्माणि संन्यस्या ध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३० ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ॥ श्रद्धावंतो न स्युः ३१

स्वयं स्वगतसुखदुःखयोः पटवस्वगत रूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सुखी दुःखीति चानुभवति । तथा च आत्मानात्मनोर्यायात्स्वज्ञो व्यावृत्तेष्वहंकारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्रमि वानुवर्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथक् मूर्तं ज्ञानं गुणाधी चक्षुरादयो गुणेषु दुःखरूपादिषु वर्तते न त्वात्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव हस्तादिसंघातरूपो ममेव दमादानादिकं कर्म तिनसक्तो भवतीत्यर्थः २८ एवं स तिसंबंधिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गुणमनादिषु च सज्जते अहमयं ब्राह्मणो ममेव दं यज्ञादिकं कर्म तिसज्जते स का भवति तान् मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मज्ञानहीनान् 'आत्मविद्विद्वद्विद्वत् । आत्मनो वा अरे सुसज्जं त इति प्राचा योजना २९ मयीति त्वंतु अज्ञो मुमुक्षुश्च मयि सर्वा तर्थाभिनि सर्वाणिकर्माणि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अध्यात्मतत्त्वप्रवणेन चेतसा शाकपार्थिवा ३० ये मे इति येऽन्येऽपि त्वाद्वाशाः मे मम मतं असत्तया कर्मानुष्ठानं अनुतिष्ठंति अनुवर्तते मानवाः श्रद्धावंतः अनसूयंतः अत्र दोषमपश्यंतः तेषु स्वकर्मभिर्धर्माधर्मैः मुच्यंते ३१

विपक्षे दोषमाह येति सर्वशब्द इति श्रवाची । 'सर्वसमाप्नोषितोऽसि सर्वः' इति निर्वचनात् तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् पारोक्ष्येणापिते ईश्वरमजानंतो देहमात्रनिष्ठास्तान् नष्टान् स्वर्गापवर्गप्रदान् अचेतसः विवेकशून्यान् २९ ननु ते चेत्तव मतं नानुतिष्ठंति तर्हि कथं तवा तर्था मित्वमित्यत आह सट्टशमिति स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सट्टशमनुरूपं ज्ञानवानपि चेष्टते किमु मूर्खः पश्चादिभिश्चाविशेषादिति न्यायात् तस्मात्प्रकृतिर्याति अनुसरंति भूतानि प्राणिनस्तत्र ममवानिग्रहः किं करिष्यति न किमपि अहमपि पूर्वकर्मपेक्षयैव तान् प्रवर्तयामीति भावः २३ एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातंत्र्याभावाद् द्विधने पक्षशास्त्रं व्यर्थमित्याशंक्याह इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येति द्विर्वचनं वीप्सायां प्रतीतिर्यस्वेस्वेऽर्थशब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूलरागः प्रति कूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसंबद्धौ तत्र तयोर्विशंसागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वातंत्र्यमस्ति हियतः तौरागद्वेषावेवाऽस्य प्राणिनः परिपंथिनो विरोधिनौ दृष्टद्वारेण प्रवर्तकत्वात् ननु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपंथी तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः अयं भावः । यथा ह्यस्तनेन स्वाज्ञोऽलंघनजनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिनं हि निगडादौ निग्रहीतुं स्वीयान् मटान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन दानमानेन प्रसादित एनं तेषामेव मटानामाधिपत्ये नियुक्ते । एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाधमानोऽपि विविधप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तेनैव भक्तिध्यानप्राणिधानेनावर्जितः एनं रागादिजये नियुक्ते तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं पुरुषस्य स्वातंत्र्यसत्त्वात् नापीश्वरे वैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति ३४ यस्मादेवं तस्मात् श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मः स्वस्य वर्णाश्रमानुरूप्येण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हि सादिभिश्चोऽपि किंचिदंगहीनोऽपि परधर्मो हि सादिदोषरहितपरधर्मोपेक्षया स्वनुष्ठितात् सर्वांगोपसंहारेण सम्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान् स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः नि

ये ते तदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टान् चेतसः ३२ सट्टशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिर्याति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ३४ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वाष्पेय बलादिवानियो जितः ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७

हितत्वात् परस्वधर्मोपेक्षचर्यादिर्भयावहः क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्वतंत्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ३५ ईश्वरो धर्माधर्मौ रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्तकौ भवत इत्यात्मनोऽस्वातंत्र्यमन्वानोर्जुन उवाच अथ केनेति केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति अनिच्छन्नित्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तं सति हिरागे इच्छा भवति अत इच्छाया अभावाद्वा रागाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्तकत्वं तत्तत्तत्सापेक्षस्य ईश्वरस्यापीतिसर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मुखं प्रवर्तकं यत्तद्वाच्यमित्यर्थः बलादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इत्यर्थः ३५ अत्रोत्तरकाममय एवायं पुरुष इत्यादि श्रुतिसिद्धं भगवानुवाच काम एष इति एषमसिद्धः कामः 'सोऽकामयत जायामेस्यादय प्रजायेयाय वित्तं मे स्यादय कर्म कुर्वीय' इति श्रुतेरिदं भूयादिदं भूयादिति तीव्राभिलाषहेतुभूतश्चेतसोऽनवस्थितत्वापादकोटिनिवेशः स च चेतोरूप एव । कामः संकल्प इत्युपक्रम्यैतत्सर्वमन इत्युपसंहारात् स एष कामः केन चिन्मिति न प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधो भिज्जलनात्माऽप्येष एव तमेन मिह शरीरं तः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतो वैरी यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणस्तस्य गुणो कार्यभूतोऽतृष्णासंगो तावैव उद्भवो यस्य सः रजः कार्यत्वात् दुःखैकफलोऽयमतो वैरी । यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात् । ननु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयार्पणेन शास्त्रमिति विषयस्य दौर्लभ्यनिश्चये स्वत एव निवर्तते अंध इव रूपदर्शनाभिलाषादित्याशंक्याह महाशनो महापाप्मोति महत्दातुमपारणीयं अशनमस्य स तथा यथोक्तं । 'न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाश्वति ॥ हविषा कृष्णवर्मे-

—वभूयस्वाभिवर्धते' इति । 'यत्पृथिव्यां व्रीहियं वहिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ ज्ञालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं जेत' इति । तथा महापाप्मा अत्युग्रः सहस्रहस्तः शः प्रबोधितोऽपि निवर्तते तद्वदयमपि पुश्चिकित्स्यः महाशनस्वान्नायं वैरीदानसाध्यः नापिसामभेदसाध्यः अत्युग्रत्वात् अतो हंतव्य एवेति ३७ अस्य वैरित्वमेव विवृणोति धूमेनेत्यादिना उल्लेखनगर्भेष्टनेन जरायुणा तेन कामेन इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमावृतं आवरणीयस्य त्रैविद्यात्तदनुगुणं दृष्टांतत्रयं ज्ञेयम् ३८ आवृतमिति ज्ञानं अंतःकरणसत्त्वं । 'हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वमन एव' इति श्रुतेः एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आवृतं ज्ञानिनः अंतःकरणविशिष्टस्य प्रमातृनित्यवैरिणा कामरूपेण दुष्पूरेण पूरयितुमयोग्येन । अयं हि पूर्णमाणोऽनर्थानेव प्रसवेत् अनलेन अथापि पूर्णैवेत् अनलः नास्त्यलं पर्याप्तिस्य सतथा तेनानलेन न ह्यनलः काष्ठे स्तर्पयितुं शक्यः किंतु वर्धत एव तद्वदयमपीत्यर्थः अयं भावः । अंतःकरणसत्त्वं हि वह्निवत्प्रकाशात्मकं तत्सहजेन कामेन वह्निरिव धूमेनावृतं चेत्प्रमातारमनये पातयति अन्यथा तदेव स्वभावशुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपगंभूत्वात् मुद्धरेत् अतोऽयं कामो ज्ञानिनो नित्यवैरीति ३९ किंच इन्द्रियाणीति अयमर्थः इन्द्रियमनोबुद्धयोऽहिकामेनाधिष्ठिता बाह्यार्थप्रणामवन्ति तैश्च तथा भूतैरयं कामो ज्ञानं चिदाकाशरूपमादर्शतलप्रख्यं यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रलुप्तमतीतमनागतं वापश्यंति यथोक्तमाचार्यैः । 'विश्वं दर्पणदृश्यमानं न गरीतुल्यं निजांतर्गतं पश्यं त्यात्मानि' इति निजांतर्गतं शरीरांतर्गतं आत्मानिहादाकाशाख्ये ब्रह्मणि तत्तमलेनादर्शमिवावृत्य देहिनां देहाभिमानिनं विशेषेण मोहयति विशब्दात् देहाभिमानशून्यं योगिनमपि व्यवस्थाना वस्थायां किंचिन्मोहयतीति गम्यत इति अक्षरयोजना स्पष्टा ४० तस्मादिति यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठानं साभंतस्येव गिरिदुर्गादिकंतस्मात्तान्येवानियम्य वशीकृत्य एनं कामं हि निश्चयेन प्रजहि

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ३८ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ३९ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनाम् ४० तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४१ इन्द्रियाणि पराण्यादुरिन्द्रियेभ्यः परमनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तुतः ४२

प्रकर्षेण नाशय । गिरिदुर्गादीन् स्वायत्तीकृत्येव तत्संसारं तं प्रति राजानस्तद्वत् हंतव्यत्वे हेतुः पाप्मानमत्युग्रं तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशस्य परोक्षस्य विज्ञानस्यानिदिध्यासनपरिपाकजस्या परोक्षस्य च नाशनम् ४१ न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं किंतु मनोबुद्धयोरपि जयः कर्तव्यः कामस्य समूलेच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्थस्य साभंतस्येवाभ्यंतरप्राकारद्वयजयेन । अतो मनोबुद्धयोर्जयार्थयोगं दर्शयति इन्द्रियाणीति अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन बाबोद्धयम् । इन्द्रियाणि च सुरुदीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्यो गंधादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात् तथा च कोपीतकिनः समामनंति ब्राह्मणे प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका इति व्युत्तरं तीत्यनुपपद्यते प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्यो देवास्तदधिष्ठात्र्यो देवता उत्पद्यंते देवेभ्यश्च लोका भूतमातिका उत्पद्यंत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः परमनः 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा गृणोति' इति श्रुतेरिन्द्रियाणामनोविकारत्वात् । तेन बाह्यार्थेभ्य इन्द्रियाण्यालुप्य मनसि प्रविलापनीयानीति दर्शितम् । केवलं परत्वं मात्र प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् मनसस्तु परा बुद्धिः । 'तस्माद्वा एतस्मान्मनो मयात् अन्योऽंतरात्मा विज्ञानमयः' इति श्रुतेः मनसः प्रविलापनं तत्कारणे बुद्धौ कर्तव्यमित्यर्थः समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवातर्भावः यो बुद्धेः परतस्तुतः यस्तु बुद्धौ भास्यवर्गात् बुद्ध्या देर्भासकस्य ज्ञानस्यैव लक्षण्यंगमयति यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदमभिधेयः कामेन उल्लेखनगर्भे इव आवृत इति व्यवहितेन संबंधः तथा च श्रुतिः । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेद्ज्ञानात्मानि ॥ ज्ञानमात्मानिमहति तद्यच्छेच्छांत आत्मानि' इति एतदुक्तं भवति वागादिबाह्येन्द्रिय-

—व्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मशब्दोदिताया बुद्धौ धारयेत् तामपि महत्यात्मनिसमष्टिबुद्धौ धारयेत् तत्तत्तमहातमात्मानं शांतिनिष्कले परस्मिन् नृज्योतिषिप्रत्यगात्मानि धारयेदिति ४२ योगफलमाह एवमिति आत्मानं मनः हादाकाशेऽपि तत्स्थान्नित्यान् कामान् कामयानं श्रूयते हि देहरविद्यायां हादाकाशं प्रकृत्य यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वतद्वन्नस्त्वाविदत इति तत्रत्यानां कामानां सत्त्वं तेषां च सत्त्वं । 'तद्मे सत्याः कामाः' इति श्रुतेः आत्मानं मनः आत्मना मनसैव बुद्धयेव वासंस्तभ्यनिर्मुक्तिं कृत्वा बुद्धेः परं परमात्मानं बुद्ध्या समूलघातं कामरूपं शशं शातयित्वा रंजहिनाशय हेमहाबाहो इति संबोधयंस्तन्नाशेत वसामर्थं मस्तीति दर्शयति अयमर्थः यावत् काममूलस्या ज्ञानस्योच्छेद आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पर्यंतं कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्या कामो नाशनीयः तस्मिन्श्च नष्टे संसारानयोच्छेदो भवतीति । दुरासदं परबोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम् । उपायः कर्मनिष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता ॥ उपेया ज्ञाननिष्ठा तु दुष्णत्वेन कीर्तिता ४३ ॥ इति नीलकण्ठीये भारतभाष्ये दीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ अध्यायद्वयोक्त्यै प्रामाण्यशंका माभूदिति विद्यावंशसंप्रदायमात्मनश्च भविप्रलंभकत्वादि निरासायेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति । इममित्यादिना इमं सांख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितम् । स संन्यासमिति भाष्यं इमं

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीताम् पणिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ पर्वणितु सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽविदुः ॥ सकालेनेह महता योगेन प्रोक्तं पुरातनं ॥ भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ५

संध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाख्यनुष्ठानांतं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यान्धिकारिणाराज्ञाभेद्योगं । विवस्वते सूर्याय मंडलाभिमानिने सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यांतर्यामी 'यस्पांऽंतरादित्ये हि रणमयः पुरुषो दृश्यते हि रण्यश्च श्रुतिरप्यकेश आग्रणस्वास्त्यं एव सुवर्णं स्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेव मक्षिणी तस्योदिति नाम' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवान् पुरा अव्ययं अविच्छिन्नं संप्रदायं तेनानादित्वमपि मनवेस्वपुत्राय विवस्वान् प्राह इक्ष्वाकवे मनःस्वपुत्राय ब्रवीत् १ एवमिति एवं परंपराप्राप्तमिक्ष्वाकोर्निमिनाभागादिक्रमेण राजर्षयः जनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयो राजानः ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्याः सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते राजान एव ऋषय इति वा अविदुर्ज्ञातवन्तः । सिजभ्यस्तु विदिभ्यश्चेतिलङ्घ्येर्जुः । नष्टः अदर्शनंगतः २ स इति अद्यसंप्रदायविच्छेदे सति भक्तः शरणागतः सखा प्रीतिविषयः रहस्यंगोप्यं अमक्तादिभ्यो न देयं अन्यथानिर्वीर्याविद्याभवेदित्यर्थः तथा च भगवणः । 'विद्याहव ब्राह्मणमाजगाम गोपायमाशेषधिष्टेऽहमस्मि ॥ असूयकायानृजवेऽयतायनमाब्रूयावीर्यवती तथास्याम्' इति ३ भगवद्देहस्य वसुदेवादुत्पत्तिमन्वानोऽर्जुन उवाच अपरमिति अपरं अर्वाकालिकं परं बहुकालिकं विजानीयात् । यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञातस्तथाऽपि विरुद्धस्य वाक्यस्या बोधकत्वात् कथमेतद्विजानीयमित्युक्तं पदयोजना स्पष्टा ४ स्वदेहस्याजत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह बहूनीति स्पष्टार्थः श्लोकः ५

किंतिहियोगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वंजातिस्मरोजीवोसीत्याशंक्याह अजइति देहाभिष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वेनत्वेवाहंजानुनासमित्यप्रसाधिते इह तु देहविशिष्टस्यैवते उच्येते ईश्वरोऽपीत्यने न देहाभिष्कृष्टस्यास्मदादेरपीश्वरत्वं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वमित्यत्वेदृकीक्रियेतेऽन्यथाऽनीश्वरत्वप्रसंगात् । न ह्यादित्यांतर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्य इमं श्रुत्वा दिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवानितिवक्तुं शक्यं अकर्मजत्वात्कर्मफलस्य हि पराकाष्ठाहिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः । न च पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेव दंसर्व स्यामिति स एतं पुरुषमेवं चराचरं यज्ञक्रतुमपश्यत् इत्यादिनाशतपयेनारायणाख्यस्य परमात्मनः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ समुपैविश्वतो वृत्त्वाऽस्य तिष्ठद्दशांशुलमिति पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापिशरीरं पंचरात्राख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यं तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वानतिक्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानीति कामना भवति । ननु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा सोऽकामयत बहुस्यापजायेयेति इति चेत् 'श्वाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियो यत आप्तकामस्य कास्पृहा' इति श्रुते लोकावतुलीला केवल्यमिति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलैव ब्रह्मांडकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य कर्मकिं करेण कर्मणा सर्वात्म्यं प्रार्थयता साम्भमापादयति । तस्मान्न कर्मफलं भगवतः शरीरं अतएव न भौतिकं विराट्पुत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् तस्माद्युक्तमजोऽपि सन्निति । ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानमविद्येति चेन्न परमेश्वरे तदभावात् । जीवाविद्या चेन्न शुक्तिरजतादेरिव तुच्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रं चेन्न चितः साकारत्वायोगात् तथात्वे वा तस्यातींद्रियत्वापत्तिः । तस्मा

अजोऽपि सन्न व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ७

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८

स्किमालंबो भगवद्देहो देवकी गर्भप्रवेशजननबाल्यकौमारपौगंडयीवनादिप्रतीतिविषय इति चेत् शृणु प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया अयमर्थः । जीवात्मानो हि अनात्मभूता प्रकृतिं तैजोब्रह्मात्मिकां पंचभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय संभवति जन्मादील्लभंते अहं तु स्वाप्रत्यगनन्यां प्रकृतिं प्रत्यक्कैतन्यमेवेत्यर्थः । तदेवाधिष्ठाय नृपादानांतरं आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव केवलमायया द्वितीयमायाविनं स्वसदृशमेव सृजामां गगनमारोहंतं सृजति । एवमहंकूटस्था चिन्मात्रो ग्राह्यः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामित्यबाल्याद्यवस्थाश्च सूरारोहणवदृश्यामि एतावांस्तु विशेषः लौकिकमायावी मायानुपसंहरन् द्वितीयमायाविनमप्युपसंहरति । अहं तु तामनुपसंहरन् स्वविग्रहमपिनोपसंहरामीति । एवं हि सति हिरण्यइमं श्रुत्वा दिलक्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्य अंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिन्यायसिद्धं विपदाद्युपादानत्वं लक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते नान्यथेति । तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमित्येकेनैव देहेन विस्वंतमुपदिश्यत्वा मप्युपदिशामीति । अन्यत्रापि नित्यैव सा जगन्मूर्तिरिति सावधारणं प्रतिज्ञायते । 'देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सायदा ॥ उत्पन्नेति तदालोके सानित्याप्यमिधीयते' इति नित्याया अप्याविर्भावापेक्षया सूर्यस्यैव बाल्यादिकमुत्पत्त्याद्युपगम्यते । मायैव तु स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवान्जातइवात्मनो माययानपरमार्थतो लोकावदिति व्याख्यातम् ९ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह यदेति ग्लानिर्हासः अभ्युत्थानं वृद्धिः ७ किमर्थमात्मानं मायया सृजसीत्यत आह । परित्राणायेति । दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनां संभवामि जाविर्भवामि ८

जन्ममायामयं कर्मसाधुत्राणां दिव्यं अप्राकृतयो वेति सत्यत्वादेहं पुनः जन्मन प्राप्नोति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति । एतेन भगवतो जन्मानिकर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शितं ९ एतस्यापि भगवत्प्राप्तेर्द्वारमाह वीतेति रागो विषयेऽप्रीतिः भयं स्वोच्छेदाशंका क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलन्ते त्रयो वीताः येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः अतएव मन्मथाः मदकप्रधानाः । किंजारीणीयथा जारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वन्नेत्याह मामुपाश्रिताः ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य च निरंतरं चिंतनं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपः तेन पूताः संतो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः १० ननु साध्वसाध्वो ह्याण विनाशो कुर्वतस्तवैवैष्य नैर्घृण्येस्तोऽतः किं तवास्मदादितुल्यस्य जन्मकर्मस्वरूपाणां चिंतनेनेत्याशंक्याह येयथेति ये मनुष्याः मांसर्व शरीरस्यं यथा येन प्रकारेण शत्रुत्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यंते प्राप्नुंति तांस्ते नैव प्रकारेणाहमपि भजामि अनुसराभि । ये तु मम वर्त्मना किं ध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्तते तान् ममात्मभूतांस्तथैव सर्वशः सर्वैः प्र कारैरनुवर्तेऽहमिति योजना । ततश्च मद्भिर्भूते प्राणिजाते यथा प्राप्तिं द्वेषं वा करोति तस्मिन्मत्प्रतिबिम्बभूतेऽहमपि तथेव प्राप्तिं द्वेषं च करोमि । बिम्बपूजापरिभवोपतिबिम्बैव संकामतोऽतो न मम वैषम्यनैर्घृण्येस्तः । तस्मात् श्रेयोर्थिना सर्वस्य कल्याणायैव यतितव्यमिति भावः । भाष्ये तु येयथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आर्ता जिज्ञासवोऽर्थार्थिनो ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यंते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते ममैव वर्तमानुवर्तत इति अन्यदेवताभक्ता इति चेत् तद्व्याचक्षते ११ कांक्षंत इति हि यस्मात्मानुषेलोके कर्मसिद्धिः काम्य कर्मफलं पुत्रपश्वादिकं क्षिप्रं भवति न तु निष्कामकर्म जाचितं शुद्धिः । अतो ये कर्मणां सिद्धिं फलं इहैव क्षिप्रं कांक्षंतः कांक्षमाणाः देवताः इन्द्रादीन् यजंते तेऽपि ममैव वर्तमानुवर्तत इति पूर्वोक्तान्वयः । वक्ष्य

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९ वीतरागभयक्रोधा मन्मयामा मुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूतामद्भावा गताः १० येयथामां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ मम वर्तमानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२ चातुर्वर्ण्यमया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य वर्त्तारमपि मां विद्वच्चर्त्तारमव्ययम् १३ न मां कर्माणि लिपंति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न संबध्यते १४

तिचयेऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादि १२ अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तवैव वर्तमानुवर्तते नान्यस्येत्यत आह चातुर्वर्ण्यमिति चतुर्णां वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यं गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म द्वंद्वकवद्भावः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि गुणाश्च ब्रह्मव्यदेवतादिरूपाः विभागशः साधारणा साधारणा विभागेन तथा हि । दानजपादिकं सर्वसाधारणं । अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव न शूद्रस्य । राजसूयादिकं राजपुत्रेणैतरेषामिति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यगुणकर्ममया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मनुष्यत्वात्पुत्रप्रीत्यापि तु रिक्तप्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वा गुणविभागशः कर्मविभागश इति योऽर्थः तथा हि । सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां कर्मशमदमादिकं । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्मशौर्यादि । तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां कर्मकुल्यादि । रजउपसर्जनतमः प्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्मशुभ्रपैवेति गुणकर्मविभागो दृश्यते । तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्वार्थेऽप्यत्र चत्वारो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ता अपि मनुष्यकर्मकारित्वान्मद्भावा एवेति भावः । ननु यद्येवं त्वं स्वसंततितपणेन स्वाज्ञाकरणेन प्रीयसे तदर्थं च त्वया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं तर्हि महान् संसारी त्वमसीत्याशंक्याह तस्येति कर्त्तारं मायायोगात् वस्तुतोऽकर्त्तारं अतएव व्ययं अविकारिणं ११ ननु कर्त्तारपिकथमकर्तृत्वमत्र आह नमामिति कर्मलोपोऽपि कुतो नास्तीत्यत आह नमेइति यः कर्तृत्वाभिमानोऽसि लिप्यते यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः कर्तृत्वं मनुत इति फलेच्छाभावादकर्त्ता अकर्तृत्वाच्च न लिप्यते इति मां योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहात्यागात् कर्मभिर्न संबध्यते १४

एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राहयति एवं ज्ञात्वेति पूर्वतरं वेदोक्तत्वात् न त्वपुना केनचित्कल्पितमित्यर्थः पूर्वतरं प्रथमतः कृतं अत्यावश्यकत्वादिति वार्थः १९ आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानु
गतिकतयाऽनुष्ठानं कर्तव्यं किं तु ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वेदिति वचनात् कर्माश्रितं किंचिद्विशेषज्ञापयितुं पुनो ज्ञातयति किं कर्मेति यतः कर्मां कर्मणी कवीनामपि दुर्निरूपेत तस्मात्ते तुभ्यं कर्म अकर्म चाकारप्रभे
पेण ग्राह्यं ते उभे प्रवक्ष्यामि यत्तद्व्यं ज्ञात्वाऽशुभात्संसारो मोक्षयसे १६ एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मण इति तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीति पदद्वयाध्याहारः कर्मणः शास्त्रविहि
तस्य विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य अकर्मणस्तूष्णीं भावस्य गहना कर्मण इत्यत्र कर्मण इति त्रितयोपलक्षणं कर्मविकर्मकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनं १७ यत्कर्मादेस्तत्त्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदाह कर्मणी
ति कर्मणिकर्मा कर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रियादि व्यापारे अविद्याया प्रत्यगात्मनि आरोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं नौ स्येन तीरतरोचलने आरोपिते सति तत्त्वबुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव यः पश्येत् । तथा चलं
गुणवृत्तमिति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु देहेन्द्रियादिषु नित्यकर्मवस्तुष्वेव तारकादौ गत्यभावमिव तूष्णीं भूतोऽहमस्मि न किंचित्करोमीत्यध्यस्ते अकर्मणिकर्माभावे कर्मतन्निग्रहाख्यप्रयत्नरूपं यः पश्यति
समनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी । आत्मनि त्रांतिज नित्यव्यापारस्य अनात्मनि च तादृशनिर्व्यापारत्वस्य बाधात् स एव च युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्चकर्मयोगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य प्राप्त्यादिति स्तुतिमात्रं ।
आत्मनोऽकर्मत्वं संघातस्यैव कर्मत्वमिति भावयता कर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः । यद्यप्येतद्बहुधा प्रपञ्चितं अव्यक्तोऽयमित्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् पुनः पुनरुच्यत इति प्राचः । यत्कर्मणि नित्ये परमे
श्वरायऽनुष्ठेयमाने बंधहेतुत्वाभावादकर्मैवमिति यः पश्येत् तथाऽकर्मणि नित्यकर्मकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मैवमिति च यः पश्येत् स बुद्धिमानिति तदसंगतमेव । नित्यकर्मणि अकर्मैवमिति ज्ञानस्याऽनु

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् १५ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् १६ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो
गतिः १७ कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥ स बुद्धिमान् समनुष्येषु युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

ममोक्षहेतुत्वाभावांश्चिद्व्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । न चैतादृशमिद्व्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिति स्तुत्युपपत्तिरिति दिक् । ये तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्येज्जडेषु पेण स्फुर
णरूपेण वाऽनुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानं अकर्म अव्ययं स्वप्रकाशचित्तं न्यपरमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्गवस्तुनिकल्पितं कर्मदृश्यं मायामयं न परमार्थसदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति
परमार्थदर्शित्वाद्वास्तवैरेव गुणैः स्तूयत इत्यपि व्याचरुः तदप्यसंगतमेव कर्मकुरु कर्मप्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावितत्त्वज्ञानानवसरात् । नापि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृ
श्यस्य कर्मज्ञादर्थत्वं प्रहीतुं शक्यं तस्या बुद्धिमादिसंज्ञानाभिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति संक्षेपः । वस्तुतस्तु कर्मणो हीति श्लोके कर्मविकर्मकर्मणां गतिरिति दत्तं पर्यवसानं गहनत्वाद्वा बोद्धव्यमित्युप
क्षिप्तं तद्व्याख्यानं कर्मण्यकर्मयः पश्येत् समनुष्येषु बुद्धिमानिति तथाहि कर्मणिकर्मा कर्मविकर्मरूपे अकर्मतद्वैपरीत्यं शास्त्रतो दृश्यते यथा क्रतुः कर्मणि श्रद्धाहीनस्य क्रतोऽप्यकृत एव भवतीत्यकर्मणि
पर्यवस्यति । दाभिकस्य तु विकर्मणि पर्यवस्यति यद्योक्तं 'अश्रद्धया दुर्दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्यनोदह' इति 'चत्वारिकर्माण्यमयं करानि मयं प्रयच्छं त्ययया कृतानि ॥
मानाभिर्दोत्रमुत मानयौ न मानेनाधीतमुत मानयज्ञः' इति च । एवमौदासीन्यमकर्मापिशक्तस्यार्तपरित्राणाभावाद् विकर्मणि पर्यवस्यति । दीक्षितस्य भगवद्भयानाद्यासक्तस्य वा स्वकाले पंचयज्ञाद्य
करणं दीक्षितो न ददातीत्यादिवचनात् सर्वभ्रमांस्परित्यज्येत्यादिवचनाच्च कर्मण्येव पर्यवस्यति । नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मापि हिंसा 'अग्नीषोमीयं पशु-

मालमेत' इति वचनाद्यज्ञे कर्मैव भवति । सैव वृथानष्टे पशौ न कर्म विध्यर्थानिष्पत्तेः । नापि विकर्मै कामकारेणाकृतत्वात् किं तु परिशेषात् कृताऽप्यकृतैवेत्यकर्मणि पर्यवस्यति । एवं स्तेनप्रमोचनं तस्स
यूथ्यानां कर्मापिराज्ञो विकर्म । स्तेनः प्रमुक्तो राजनिपापं मार्ष्टीति वचनात् तदेव यतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म । एवं हिंसाफले सत्यादीदानफले अनृतादीच विकर्मत्वकर्मत्वे बोध्यं । तस्मात्कर्मा
कर्मविकर्मरूपे कर्मणि अकर्मतद्वैपरीत्यं पश्येत् स कार्यकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेवाप्रबोधात् बुद्धिमानित्युच्यते । तथा किं कर्मेति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोस्ति ययोश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुस्ते
कर्मा कर्मणी प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं तद्व्याख्यानमकर्मणि च कर्मयः पश्येत् स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः तेन यो बुद्धिमान्युक्तश्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् तत्त्वे कैक इत्यपि ज्ञेयं तथाहि । अकर्मणि स्पं
दशून्ये कूटस्थे वस्तुनिकर्मसंस्पंदं बाह्यविद्यदादि आभ्यंतरं प्रमात्रादिकं चाधाराधेयभावेन वा उपादानोपादेयभावेन वा अधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा पश्यंतः शास्त्रविदः कर्माणि कुर्वन्ति । तत्राद्यः सांख्यः
असंगेमपि संघातधर्म एव सन्कर्त्रादिरविवेकात् स्फटिकलोहितमिव भातीति मन्यते द्वितीयस्तु कनककुंडलवत् ब्रह्मोद्भवसर्ववर्द्धयैवेति कर्मतत्साधनादिकं अहं ब्रह्मैवेति भावयन्न करोति । एतौ युकावप्य
विबुद्धिमानप्युक्तः करोति तस्य सर्वं असदेव भवति न त्वशुभमोक्षाय । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्ये विदित्वाऽस्मिन्लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपि बभूविर्वर्षसहस्राण्यंतव देवास्य तद्भवति' इति श्रुतेः । यस्तु
युक्तोऽपि निबुद्धित्वादकार्यमपि करोति स प्रत्यवेति पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् । अनबोश्चाविद्याविद्याशब्दितयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः श्रूयतो विद्यां चाविद्यां चेति मंत्रे यद्वा ।
द्विविधं कर्मणि कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्राद्यवान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठाता बुद्धिमानुच्यते । अपरोक्षमपि द्विविधं उपास्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्राद्यमपि व्याकृताव्या
कृतरूपोपास्यभेदेन द्विविधं । तत्रापि व्याकृतं सूत्रं कार्यं तदर्थी विगतदेहाहंकारत्वात् योगशास्त्रे विदेह उच्यते । अव्याकृतं कारणं तदर्थी प्रकृतिलय उच्यते अनयोरुपासनयोः संभवासंभवसंज्ञयोः
समुच्चयो विधीयते । अन्यदेवाहुः संभवादित्यादिना सोयं युक्त इत्युच्यते अस्याप्यग्रे कर्तव्यमवशिष्टमस्तीति नायमपि कृत्स्नकर्मकृत् । किंतु यस्य कर्मभावेना कर्मदर्शनं मुख्यमस्ति स एव कृतकृत्यत्वा
न्मुख्यः कृत्स्नकर्मकृदिति एते पञ्चो मनुष्येषु देहाभिमानिष्वेव बुद्धिमानित्युक्ता तदर्थित्वादकविरेव । मध्यमौ कृतदर्शिनोऽपि तत्त्वविषये मूढत्वात् कवयोऽप्यत्र मोहिता इत्युक्तौ । एतयोर्व्यवधानेनाशु
भान्मुक्तिः । उत्तमस्तु जीवन्नेवाशुभान्मुक्त इति श्लोकार्थः प्रतिभाति । 'व्याख्यातुरपि भेनास्ति भाष्यकारेण तुल्यता ॥ गृहावद्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्यार्कं तुल्यता' । यद्वा कर्मा कर्मणी वक्तव्यत्वेन बोद्ध
व्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितं अतो यदकर्मणा विशोषितं तदेव कर्मनान्यदितिकर्मलक्षणं । यच्च कर्मणा विशोषितं तदेव कर्मैत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयं अक्षरार्थस्तु कर्मयज्ञादिकं ससाध
नं तत्राकर्मस्पंदशून्यं कूटस्थं ब्रह्मयः पश्येत् कर्मतदंगेषु ब्रह्मदृष्टि मध्यस्येत् । 'अहं कुरु हं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं ॥ मंत्रोहमहमेवाप्यमहममिरहं दुत' इत्युक्तप्रकारेण । अन्यथा यत्कृतं तद्व्याचेष्टारूपमे
वातो गहना कर्मणो गतिः । किंतु दकर्मयत्कर्मण्यध्यस्यत इत्याकांक्षायां त्रैतकर्मपुण्यपापात्मकं दृश्यते । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति तत्फलं च सुखदुःखादिकं अहं सुखी अहं दुःखी तिस्र
त्यक्चेतनोऽकर्मतत्रैव दकर्म अस्पंदस्पंदात्मकमसर्पसर्पइवाध्यस्तमिति यः पश्येदिति अयं भावः यथारज्ज्वामध्यस्तं सर्पं पश्यन्नायं सर्पोरज्जुरियमिति वाक्यात् तस्य रज्जुत्वं विज्ञेयं प्रमाबल्यादप्रतिपद्यमानो
नरः सर्पमिमं रज्जुदृष्ट्वा चोपास्त्रेति नियोज्यते । स चोपासनादादौ सर्पविस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव विदति । यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विदति तस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणया उपास्त्या प्रयोजनमस्ति । एवमकर्मण्यध्य
स्तं कर्त्रादितत्त्वमसीति वाक्याद्वाधित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवति शुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्या उपासीनस्य भावनादादौ कर्त्रादिरूपतिरोधानेना कर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति । यद्वा कर्मणी
व अकर्मण्यपि विकर्मसाहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंक्याह कर्मणीति विहिताकरणे प्रतिषिद्धाचरणे च कर्मदृष्टिरेव भवेद अकर्मतो विध्यत्कर्मब्रह्मदृष्ट्या कर्मापितादृशदृष्ट्या कुर्यादित्यर्थः १८

अविदुषां कर्मण्यकर्मभावनाद्रव्यितुं विदुषां कर्मदर्शनस्तौति यस्य सर्वे समारंभा इत्यादिभिः पद्धिः यस्य विदुषां सर्वे समारंभ्यन्त इति समारंभाः कर्माणि कामेन फलेच्छया संकल्पेन अहमिदं करोमीत्यभिमानेन च वर्जिताः तं ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मादिदर्शनेन दग्धानि अंकुरीभावाच्च व्यावितानिकर्माणि शुभाशुभानियेन तं पण्डितं बुधा आहुः १९ ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेपि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत आह त्यक्तेति आत्मलाभेन नित्यतृप्तत्वात् फलासंगत्यक्त्वा निराश्रयत्वात् अहंकाराद्याश्रयेण हि कर्म क्रियते निराश्रयो निरहंकारो यस्मात् ततः कर्मसंगं अहं करोमीत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके वैदिके वा अभितः सर्वा गोपसंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किंचित्करोति अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म न फलाय प्रभवतीत्यर्थः २० नन्वेतस्माद्गोणात्कर्मकरणादकरणं मुख्यमेव तद्वरमित्याशंक्य गृहस्य स्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकमुखेनाह निराशीरिति यो निष्परिग्रहः रुयादिपरिग्रहरहितः संन्यासी स चेन्निराशीर्योगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यत्तं चित्तं बुद्धिः आत्मा च देहं द्रियसंघातेऽपि न सयत चित्तात्मा समाधिकाले निरुद्धवाह्याभ्यन्तरवृत्तिरित्यर्थः । सव्युत्थानकालेशरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिन्नानां दितदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितं कर्तृत्वेन कुर्वन्नपि किं लिखं यावज्जीवमभिहोत्रं जुहुयादितियावज्जीवाधिकारबोदिताभिहोत्राद्यकरणजं प्रत्यवायनामोति विधितस्तेषां त्यागात् यस्तु स परिग्रहः स निराशीरपि यत्तं चित्तात्माऽपि केवलमपिशरीरं कर्म कुर्वन्न विहिताकरणात् किं लिखं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः २१ ननु स परिग्रहः कुटुंबभरणव्यग्रतया कथं वित्तव्ययायाससाध्याभ्यभिहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशंक्याह यदृच्छेति यदृच्छया अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः तथाहि । ऋतामृताभ्यां जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं 'ऋतमुंल्लिखं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितं' इति द्वंद्वातीतः बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतः विमत्सरः

यस्य सर्वे सारं भाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः १९ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यं ततो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृ
त्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः २० निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् २१ यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वा
तीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते २२ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते २३

परस्यलामहद्वासांतापहीनः समःयदच्छालामेनैवोष्टपशुचातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मणःसिद्धौअसिद्धीवासमोनिर्विकारएवंभूतइष्टादीनिकृत्वाऽपितत्फलैरस्वर्गादिनाननिबध्यते । अपिशब्दात् ज्ञेनप्रत्यवायेनननिबध्यते बंधहेतोःकर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैवदाहात् तथाचस्मृतिः । 'न्यायामगतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥ श्राद्धकृतस्त्यवादीचष्टइस्थोऽपिविमुच्यते' इति । माष्ये स्वयंश्लोकःसंन्यासिपरत्वेनैवव्याख्यातः २२ त्यक्त्वाकर्मफलासंगमित्यादिनाश्लोकत्रयेणविद्वान्कर्माणि कुर्वन्नपिनकरोतिअतो नलिप्यतेलेपाभावाच्चनवध्यतइत्युक्तं तत्तिकर्मणाफलदानशक्तिप्रतिबंधोवाज्ञानेनक्रियतेउतनिरन्वयोच्छेदएवेत्याशंक्याद्येमुक्तस्यापिपुनःसंसारप्रसक्तिपश्यन्द्वितीयमभ्युपगच्छति गतसंगस्येति यतोविद्वान्गतसंगःकर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो नकरोतीत्युक्तं । यतोमुक्तःफलकामनामुक्तःअतो नलिप्यतइत्युक्तं यतोयज्ञायैवपज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरतिनफलांतरार्थं प्राप्याभावात् अतस्तामेवोत्पाद्यकृतार्थैःकर्मभिर्नबध्यतइत्युक्तं । यतोऽयं ज्ञानेसम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताःप्रतिष्ठितप्रज्ञः अतईश्वरप्रीतिफलस्यज्ञाननिष्ठाप्राप्तिकूपस्यापिप्रागेवलाभात् अस्पगतसंगस्यमुक्तस्ययज्ञायकर्माचरतोज्ञानावस्थितस्यसर्वकर्मक्रियमाणादिकंसर्वप्रकारेणनिष्प्रयोजनंसत्समग्रंअग्रेणफलेनवासनयावासहसमग्रंप्रकपेणनिरन्वयंविहीयतेनइत्येतो नकदाचिदपिप्रादुर्भवति । अयंचक्रियमाणकर्मप्रलयोविद्वद्दृष्ट्यैव स्वाभाविकस्यतेषांफलजननतामर्थ्यस्यब्रह्मबोध्यवद्प्रत्याख्येयत्वात् । अतएवज्ञानेनपूर्वकर्माणांदाहउतरेषामश्लेषश्चभूयतेनतूतरेषामपिदाहः । तद्यप्येपीकतूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवदास्यसर्वेषाम्मानःप्रदूयंतैइति । तांविदित्वानकर्मणालिप्यतेपापकेनेतिच । तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुलुत्पाद्विपंतःपापकृत्यामिति । विदुषोधनस्येवकर्मणामप्यन्यत्रगमनदर्शनाज्जतेषांवस्तुतृत्याप्रलयोऽस्तीतिध्येयं २३

कुतोविदुषांकर्माणिप्रविलीयंतइत्याशंक्याह ब्रह्मार्पणमिति यतस्तेविद्वांसःसविकल्पसमाधोसर्वजगत्प्रत्यक्षितिशक्तिनिमित्तंपश्यन्ति तथाचभुतिः । किंकारणमित्युपक्रम्यकालःस्वभावइति कालादीनिलोकदृष्ट्याऽनेकानिकारणान्युपक्षिप्यकारणंनिर्णयतेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिस्वगुणेर्निगूढाभितिसमाधिनादर्शयति । तथाचसमाधिनासर्वस्यब्रह्मणिकल्पितत्वं पश्यतांतेपांयदर्पणंअर्पणसाधनंमंत्रजुह्वादितब्रह्मैव । एवमशब्दःसर्वत्रानुब्रजनीयः यदर्पणीयंहविस्तदपिब्रह्मैव । यत्तदुतंहवनक्रियाहुतंतर्पितंदेवब्राह्मणादिवातदक्षिणैव । यत्तदामौहुतंतदपिब्रह्मण्येवहुतं अत्रब्रह्मणीतिपदमध्याहर्तव्यं । यत्तज्जमानेनहुतंतद्ब्रह्मण्येवहुतं । यत्तेनकर्मणागतव्यं प्राप्तव्यंफलंतदपिब्रह्मैव किंचहुता यत्किंचित्तस्यकर्मशयनासनादिकंतत्सर्वंब्रह्मैव । तत्रकारणसमाधिनासमाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतःसर्वमस्यब्रह्मात्मकंब्रह्मचप्रत्यगनन्यत्ततःप्रदेयस्यफलस्याभावात्कर्मणिप्रविलीयंतदाह्याभावाद्दहनइवेतिभावः । यत्तुकर्मणितदेवेष्टु चनामादिष्विवब्रह्मदृष्टिरत्रविधीयतइतिव्याख्यानंतत्तु उपक्रमादिविरोधात्ब्रह्मविद्यायाःप्रकृतत्वाच्चासंगतमितिभाष्येएवनिरस्तं । याहिब्रह्मविदांकर्माणेषुतात्त्विकीब्रह्मदृष्टिःकीर्तितासास्थितप्रजलक्षणवदब्रह्मविदामनुष्ठानाथैवफलतोभवतीतिनतत्रतस्यास्तात्पर्यवर्णनीयमितिदिक् २४ एवंसम्यग्दर्शनस्ययज्ञत्वंसंपाद्यतत्स्तुत्यर्थयज्ञांतराण्युपक्षिपति देवमेवेत्यादिना देवंदेवताप्रधानमेवदर्शपूर्णमासादियज्ञनान्यंएकेयोगिनःकर्मयोगिनःपर्युपासतेअपरेतुब्रह्मेवस्त्यज्ज्ञानानंतानंदात्मकमखंडेकरसंवस्तुतदेवज्ञातंसत्सर्वकर्मदंगृह्णत्वादिभिरिवाभिर्ब्रह्माभिस्तत्र यज्ञंजीवं यज्ञशब्दस्यात्मनामसुपाठान् सोपावि्यज्ञेनैवआत्मनैवनिरुपाधिकेनरूपेणजुह्वतिषटाकाशमिवमहाकाशोउपाधिप्रहाणेनप्रविलापयंतिसोऽयंज्ञानयज्ञोमुक्तः २५ यज्ञांतरमाहश्रोत्रादीनीति

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना २४ दैवमेवापरेत्यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥
ब्रह्माग्नावपरेत्यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५ श्रोत्रादीर्नीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्येन्द्रियाग्निषु
हुति २६ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते २७

तत्र कंचित् बाह्यमाभ्यन्तरं वा विशेषमुपादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते । ते च भ्रम्यमानेनैकविषयत्वादानेनैकपृथक्फलाश्च तथा च योगसूत्रकृता प्रोक्तं । भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् चंद्रे ताराव्यूहज्ञानं कंठकूपेषु तृप्तिपासानिवृत्तिरित्यादि । तत्रैवामयं इंद्रिये धनसंहारहेतुत्वाच्चेतुस्तंयमाग्निपुत्रो ब्राह्मीनिबुद्धतिप्रसिद्धं । तत्र श्रोत्रं अनाहते ध्वनौ संनियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घटानादादीन् दशनादाननुभवति । न हितत्र सन्नियते चेतसि शब्दात्तरग्रहणं तदामवति सोऽयं श्रोत्रस्य संयमाग्रहो मो बोध्यः । एवमन्यत्रापि तद्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यते । तथाऽन्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाधारणाध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकप्रमूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुं मशकाः समनस्केंद्रियेषु विषयवियोगाद्भवे धनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुद्धिस्तैरिंद्रियेषु विषया एवोपसंहृतानि त्विंद्रियादीनि मनआदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंहृतानि तानेतानि इंद्रियचित्तकान्तरप्रकृत्योक्तं वायवीये । 'दशमन्वंतराणीह तिष्ठंत्यिंद्रियचित्तकाः' इति २६ इतो विशिष्टयोगांतरमाह स वर्णयति इंद्रियाणां कर्माणि शब्दादिग्रहणानि । प्राणकर्माणि आकुंचनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि । अपरे योगिनः आत्मानिबुद्धौ संयमः स एव योगो मिश्रतस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनो व्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते बुद्धतिप्रविलापयति । इंद्रिययोगिनां हि सुप्ता विनम्राणो नृपसंहत एवास्ते तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनां तु मनसोऽप्युपसंहारात् दाय च स्य प्राणस्याप्युपसंहारो भवतीति विशेषः । एतेषामपि बुद्धौ बोद्धव्याभावात् पूर्ववल्लीनायां समाधिबुद्धिरस्ति न त्वेते बुद्धेरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातो नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता अत एवैतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये । 'बोद्धादशसहस्राणितिष्ठंति विगतज्वराः' इति बोद्धा बुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मन्वंतराणीत्यनुषंगात् २७

यतेतनुः इति च ब्राह्मीब्रह्मदर्शनयोग्या अतएतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये एकं श्रेयः प्रशस्ततरं यतन्मे सुनिश्चितं ब्रह्मीति प्रश्नः १ अस्योत्तरं भगवानुवाच संन्यास इति निःश्रेयसकरीज्ञा नोत्पत्तिहेतुतया । तथापि कर्मसंन्यासादविरक्ततात्कर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् २ ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विक्षेपः संन्यासिनां तु सनास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो विशिष्यत इत्याशंक्याह ज्ञेय इति योरागद्वेपरहितः सकर्मसुस्वरूपतस्त्यक्तेष्वत्यक्तेषुवानित्यं संन्यास्येव एतेन साधनभूतयोः सांख्ययोगयोरागद्वेपराहित्यकृतं सांख्यमुक्तम् । फलभूतयोस्तु सर्वविकल्परहित्यरूपसाम्यमनंतरश्लोकाभ्यामुच्यते । तथापि चित्तस्वामाव्यात्कदाचित्संन्यासिनोरागोदयेपाताशंकास्ति नेतरस्येतिस एव श्रेयानिति भावः । यद्यप्येवं तथापि हिप्रसिद्धं निर्द्वंद्वोद्वंद्वं सत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्भिद्युनं परस्परप्राध्यासस्तद्वहितः सांख्योरागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यंतोच्छेदात् सुखं कर्मकरणायासंविनाऽपि बंधावसंसारत्वेकवलज्ञानेनैव मुच्यते न कर्माण्यपेक्षते । यद्वा निर्द्वंद्वोद्वंद्वं वैमिद्युनंतस्माद्वंद्वान्मिद्युनं प्रजायते इति श्रुतेर्द्वंद्वं स्त्रीपुंसयोर्भिद्युनंतद्वहितः रुपादित्यागी संन्यासी अनायासेन मुच्यते रागादिजयस्योभयत्रतुल्यत्वात् अत्र च कुटुंबमरणवेद्ययाभावात्सु संमुच्यत इत्यर्थः ३ नन्वेकत्रपाताशंका एकत्र कर्मश्रमस्तदनयोः पक्षोऽकतरः श्रेयानित्वाशंक्यद्वयोरपि फलतः साम्यमित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यं समित्येकीभावे इति यास्कः एकीभावेनात्मानन्यत्वेन लयायते प्रकाशयते वस्तुस्वरूपमनयेति संख्यास्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचस्य निर्विकल्पप्रत्यगात्मनि प्रविलापनेनोदिता चेत्तद्वृत्तिस्तत्साधनभूतोऽयं सांख्यः संन्यासः । सच दारादिबुद्धयंतानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन न्यसनेत्यागः प्रविलापनम् । तथायोगोप्यग्निहोत्रसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतमनुष्ठानम् । तत्र मुख्यस्य योगस्य लक्षणं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । वृत्तयश्च

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराबुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते २ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ३ सांख्ययोगोऽपृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यग्भूयो विदते फलम् ४ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एवं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाहुर्मयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ६

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति पंच । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रियंतज्जावृत्तिः श्रुत्यादिविपर्ययाथायै न ज्ञानम् । विपर्ययस्तु तत्रैव रजतादिविपर्ययातिरूपज्ञानम् । संशयोऽपि इयं श्रुतिविरजतवेति अनिर्धारितान्यतरकोटिकं ज्ञानं सविपर्यय एव तं भवति । विकल्पस्तु शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः । यथा पुरुषस्य चैतन्यबन्ध्यापुत्र इति । नहि पुरुषचैतन्यतत्संबंधानां पृथक्त्वमस्ति किंतु चैतन्येष्वेव हि शब्दत्रयेणोच्यते । नापि बंध्यासुतस्य स्वरूपमस्त्यथापि शब्देनाभिलप्यते सोऽयं विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः । एकस्मिन्ननेकबुद्धिरसति च सद्बुद्धिरिति । निद्रास्मृतीलोकप्रसिद्धे । एतासानिरोधेऽपि निर्विकल्पः प्रत्यगात्मैवावशिष्यते । तावतौ फलभूतौ सांख्ययोगौ । साधनभूतौ तावैव संन्यासकर्मयोगाख्यौ । तत्रात्ययोः साम्यं ज्ञेयः स नित्यसंन्यासीत्यनेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते आस्थितः अनृतिष्ठन् फलं निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ४ योगैर्योगिभिः अर्श आद्यचप्रत्ययातोऽयं योगशब्दः स्थानं भोज्ञाख्यं एकमभिन्नं स्पष्टा योजनाश्लोकद्वयस्य ५ नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ मार्गौ वृत्तौ स्यातां तच्च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरुद्धमित्याशंक्याह संन्यासस्त्विति संन्यासो नैकमर्थं अयोगतो योगं विना अवाप्तुं दुःखं हेमहाबाहो अयमर्थः । निर्विकल्पकसमाधिरपितत्त्वमसीत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूत एव न स्वतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गस्याभावात् तदोदात्तश्रुतिविरोधः । 'ज्ञातो दात उपरतास्ति तिलुः स माहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुत्यैव शमादिवत्समाधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शितत्वात् तथाच समाहितपदवाचित्कारैर्व्याख्यातम् । 'स्वातंत्र्यं येषु कर्तुः स्यात्करणाकरणं प्रति ॥ तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः' शमादिश्रुत्या । 'अस्वातंत्र्यं तु येषु स्यात्करणाकरणं प्रति ॥ समाहितोक्त्याऽप्येदानीं तन्निरोधो विधीयते' अस्वातंत्र्यं गुरुपदेशापेक्षत्वम् येषु मानमेव

-वहारनिरोधेषु 'पिंडीकृत्येन्द्रियग्रामं बुद्धावारोप्यनिश्चलम् ॥ विषयास्तस्मृतीस्त्यक्तातिष्ठेद्विदुर्गोचराः ॥ एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्' इति । एवं व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह योगयुक्त इति मुनिः संन्यासी न चिरेणाधीगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण न तु केवलसंन्यासी यथोक्तम् । 'न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति ६ योगेति योगेन निर्विकल्पसमाधिनोक्तो योगयुक्तः अतएव विशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेन हीन आत्मा प्रत्यक्षे तनो यस्य । निर्विकल्पावस्थायां केवल एव चेतनोऽस्ति नान्यदेत्युक्तम् । तदाद्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्याभितरत्रेति । तदा वृत्त्यभावे इतरत्र वृत्तिकाले इति सोऽत्र पदद्वयार्थः अत्र हेतुः यतोऽयं विजितात्मा विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च । एवं शुद्धस्त्वपदार्थ उक्तस्तस्य तत्पदार्थमेव दमाह सर्वभूतात्मेति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्त्वप्येतानां विषयादीनां च चेतना चेतनानां आत्मभूतः उपादानत्वेन स्वरूपभूतः कनकमिव कुंडलादीनां स्वरूपभूतं कारणान्यत्वात् कार्यस्य सर्वभूतात्मेन आत्मा प्रत्यक्षे तनो यस्य स सर्वभूतात्मेन भूतात्मा । यत्सर्वेषां भूतानां आत्मभूत आत्मा यस्येति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूत इत्यधिकमिति दूषितं स्वयं च सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा यस्येति विग्रहो दर्शितः तत्र संकोचे कारणाभावात् सर्वपदेनैव चिज्जडयोर्ग्रहे परस्याप्यात्मभूत इत्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतना चेतनप्रपंचभूत आत्मा यस्येति तत्रापीष्टार्थलाभात् । सर्वच आत्मानश्च तद्वृत्त आत्मा यस्येति विग्रहसर्वात्मभूतात्मेत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपदस्यैवार्थचाम्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यग्भूत आत्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवेशाभेद उच्यते । परस्य तु उपादानत्वं लिङ्गेन जडसाधारण्येन जीवस्य ब्रह्माभेदोऽयमन्यत इति विद्वद्भिरविनयः संतव्यः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यगात्मा अतो ह भिन्नोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते असंगात्मा ज्ञानात्कर्त्रा देवाधिपतत्वाच्च व्युत्थाने तत्प्रतीतावप्युत्खातदंष्ट्रो

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रस्नश्च न गच्छन् स्वपन् श्वसन् ८ प्रलपन् विमृजन् मृह्यन् मिषन्निमिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ९ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगंत्य त्वाकरोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभसा १० कायेन मनसा बुद्ध्या चैकैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्तिसंगंत्य त्वाऽऽत्मशुद्धये ११ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ न वदारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् १३

रगवदबाधकत्वाच्चेत्यर्थः ७ न लिप्यत इत्येतदुपपादयति नैवेति द्वाभ्यां तत्त्ववित् अहं नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्र हेतुः इन्द्रियाणि उपलक्षणमिदं प्राणादेरपि इन्द्रियादय इन्द्रियार्थेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्न त्वहं विषयेषु वर्तन्ते इति मन्यते धारयन्निति हेतौ शतप्रत्ययः । अत्र दर्शनादयः पंचज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः गमनविसर्गप्रलपनग्रहणानि कर्मेन्द्रियाणां तानि चानंदस्योपलक्षणानि च सन्निति प्राणस्य स्वपन्निति बुद्धेः उन्मेषणनिमेषणैकमाख्यप्राणस्येति विभागः क्रमस्त्वविवक्षितः एतानि कुर्वन्नप्यभिमानाभावात् न लिप्यते इत्यर्थः ८ । ९ ब्रह्मणीति यतो विद्वानसंगत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते तस्माद्विद्वानपि ब्रह्मणि सर्वातिर्याभिधिकर्माण्याधाय अयमेव कारयितान् त्वहं कर्तेति समर्थः कर्माणि करोति स पापेन न लिप्यतेऽभसा पद्मपत्रमिव १० कायेनेति केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र संबंधनीवम् । केवलेन कायेन अहमर्थब्राह्मणो युवेत्यात्माध्यासशून्येन एव मन्यन्नापि संगंत्य त्वादेहादिभ्यो विविक्तेऽप्यात्मनि तार्किकादिव दहं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयं तस्मात्तवापितत्रैवाधिकारोऽस्तीति तदेव त्वंकुं ११ किंच युक्त इति युक्तो ब्रह्मण्याधाय कर्माणीत्यादिना उक्तलक्षणः कर्मणां फलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्थः शान्तिकैवल्यं नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठा फलभूतां प्राप्नोति अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण स्वेव तृत्या फले सक्तः सन्नितरां बध्यते १२ एवमविद्वान् फलासक्त्यनासक्ति वशात् कर्मभिर्बध्यते न बध्यते चेत्युक्तम् । विद्वान्स्तु तद्विपरीत इत्याह सर्वकर्माणीति वशीजितचित्तः सप्ताधिस्योयोभीनवदारेनैवैवर्षचज्ञानेन्द्रियाणि षष्ठः प्राणस्तेनैव तत्प्रवर्तयानां कर्मेन्द्रियाणां-

॥ ३८ ॥

॥ ३८ ॥

ब्रह्मविदेव तत्सुखमिति तस्य सुखाभिब्रव्यविवक्षाया इदमुक्तं । ननु भयत्र एकमेव सुखं चेत्कः सुप्तसमाधिस्थयोर्विशेष इत्याशंक्याह सुखमिति अक्षय्यं सुखं मोक्षस्तमश्नुते व्याप्नोति द्वैतादर्शनस्य तुल्यत्वाद्भयत्रैकमेव सुखं तथापि योगीमूलाविद्यायानष्टत्वादक्षय्यं सुखमश्नुते न सुप्तः अविद्यानुच्छेदात् । तथा च मोक्षसुखस्य मुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थं बाह्यं सुखं सुत्यजमित्यर्थः २१ ननु सुषुप्तिस्तुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थकः प्राप्तमेव बाह्यं दिव्यरूपपानगीतवाद्यादिसुखं तज्जेदित्याशंक्य बाह्यं सुखमनित्यस्वाभिदिति येहीति संस्पर्शजाविषयसंबंधजाः । दुःखयोनिर्वहेतुः आद्यंतवंत इति । जाते पुत्रेयत्सुखंतत्तस्मिन्नष्टेन इयति दुःखं च महत्प्रयच्छतीति तेषु भोगेषु बुधः परिपाकदर्शी न रमते २२ कः पुनर्मुखः सुखीत्याह शक्नोतीति इहैव जीवत्येव देहे प्राक्शरीरविमोक्षणात्प्रायदेहप्राप्तं मया कामक्रोधाजिताविति विस्त्रंभो न कर्तव्य इत्यर्थः । श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये योगश्चेत्स्वृष्णारूपोऽनुविश्वसकामः क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेपस्तौ कामक्रोधाद्भवो यस्य वेगस्य सरोभांच हृष्टने प्रवर्तर्लिङ्गोऽतः करणप्रक्षोभरूपः कामोद्भववेगः गात्रप्रकंपप्रस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भववेगस्तं कामक्रोधोद्भववेगं सोऽर्जुनः शक्नोति स एव युक्तो योगीमुख्यः सुखी च नान्यः २३ कोऽसौ योगीयो मुख्यः सुखीत्युक्तं तत्राह यदिति सुखं विषयसंगजा प्रीतिः । आरामः प्रीतिहेतुः रूपादिभिः सह क्रीडा । ज्योतिः क्रीडोपकरणानां प्रकाशः । तदेतन्नयं स्यात्तरेव सौतः सुखोतरारामोऽतज्ज्योतिश्च न त्विन्द्रियद्वारकमिति एव शब्दार्थः । य एवं भूतः स योगी किमतो यद्येवं ब्रह्मनिर्वाणं गत्य प्राप्य परमानंदं ब्रह्म इहैवाधिगच्छति यतो ब्रह्मभूतो जीवन्नेव ब्रह्मदर्शने ब्रह्म भावं गतः २४ लभं तदिति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः छिन्नद्वैषाश्छिन्नसंशयाः यतात्मानोजितचित्ताः २५

किंचकामेति अभितोजीवतामृतानां विदितारमनाज्ञातात्मतत्त्वानाम् २४ एवंसम्यग्दर्शननिष्ठानास्योमुक्तिरुक्ता । कर्मयोगश्चसंगफलत्यागेनईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितःसत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणमोक्षायभवतीत्युक्तं । अयेदानींसम्यग्दर्शनस्यांतरंगसाधनंध्यानयोगविस्तरेणवक्ष्यामीतितत्सूत्रभूतास्त्रीनृश्लोकानुपदिशति स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेनप्राणायामउक्तः । स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानिप्रत्याहारउक्तः । भुवोरंतरेचक्षुःकृत्वेतिधारणाउक्ता । विगतेच्छाभयक्रोधइतिसाधनभूताःफलभूताश्चद्विविधायमानियमाश्रिताः । यतेंद्रियइतिवितर्काख्यःसंप्रज्ञातःयतमनइतिविचाराख्यः यतबुद्धिरित्यानंदास्मिताख्यौ मोक्षपरायणइत्यसंप्रज्ञातउक्तः शेषेणयोगफलमिति विभागः । पाठक्रममननुरुद्ध्यायक्रमेणाक्षरार्थःस्पष्टीक्रियते । तत्रविगतेच्छोविगतमयोविगतक्रोधइतिसंबंधः । योहिहच्छावानुसइष्टसिद्धयर्थं हिंसानृतस्तेयस्त्रीपरिग्रहानिच्छेदतोविगतेच्छपदेनतद्विपर्ययानहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइतिसूत्रोक्तान्यमानुलक्षयति । तथाभयंस्वोच्छेदशंकातयाबुद्धिभ्रान्तौचसंतोपतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइतिसूत्रोक्तानियमानुस्वीकर्तुमिच्छेदतोविगतमयइत्यनेनतेषांग्रहणं । तथाक्रोधाक्रांतोमैत्र्यादीन्भावयितुमशक्तश्चित्तप्रसाधनंकर्तुंनशक्नोति तच्चमैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसाधनमिति सूत्रितं तत्रविगतक्रोधःशान्तप्रकृतिस्वात्सुखितेषुमैत्रीपरस्येष्टेनमभेदेष्टमिदंजातमितिभावयेत् तथादुःखितेषुकुरुणापुण्यवत्सुमुदितोपापवत्सुपेक्षांचभावयेत् । नचैतेनप्रसाधनेनविनाचितादर्शस्यनैर्मल्यंभवति । एवंसाधनावस्थायांयमनि यमचित्तप्रसाधनानांसिद्धयर्थंविगतेच्छाभयक्रोधत्वमीप्सितं । एवंफलावस्थायामपितदीप्सितं तथाहि संप्रज्ञातसमाधिफलभूतायांभुमत्यायोगभूमौस्थितंयोगिनंप्रतिदिव्याःकामाउपतिष्ठंते तत्रापिविगतेच्छत्वमिष्टं । तथाहि स्थान्युपनिमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनरनिष्ठप्रसंगादितिसूत्रं । स्थानिनोदेवास्तेरुपनिमंत्रणेइहास्यतांइमेरम्यावसथाहमारम्यारामाहमानिजरामरणहराणि

कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनाम् २६

स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभुवोः ॥ प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ २७

रसायनानिइमेवयांकिंकराःस्वपुण्यार्जितमिदंस्थानंत्वयामुज्यतामितिप्रार्थनायांक्रियमाणायांसंगोलिप्सातत्रनकर्तव्या । नापितच्छाभेनात्मनोमहाभागत्वंदेवप्राप्यत्वंमत्वागवोऽपिकर्तव्यस्तयोःसंगस्मययोर्भ्रंशहेतुत्वादितिसूत्रार्थः । तथामयमपिद्विविधं योगांतरायजं वितर्कजं च तत्रायं । व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकृत्वा नवस्थितत्वा निचितविशेषास्तेऽंतरायाःदुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविशेषसहस्रवइतिसूत्राभ्यामुक्तंस्थानमकर्मण्यता । अविरतिरवैराग्यं अंगमेजयत्वंकंपवायुः वितर्काहिंसादयस्तज्जंभयं । आद्यस्यनिवारणमीश्वरप्रणिधानेन तथाचसूत्रितं । ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोऽंतरायाभावश्चेति ततईश्वरप्रणिधानात् । द्वितीयस्यप्रतिपक्षभावेन तथाचसूत्रितं । वितर्कबाधनेप्रतिपक्षभावनमिति वितर्काहिंसादयःकृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहमूलामुदुमध्याधिमात्रादुःखाज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभावनमितिच आदिपदादनुवृत्तयेयादयः । हिंसादयःप्रत्येकंकृतकारितानुमोदितभेदेनत्रिविधाः । तेऽपिप्रत्येकंलोभादिमूलकत्वेनत्रिविधाः । तेऽपिमुदुमध्यमाधिमात्रभेदेनप्रत्येकंत्रिविधाः । तेचमूलभूतावितर्कास्त्रियश्चत्वारःपंचअधिकावात्रिंशिगुणिताएकाशीतिरष्टोत्तरशतंपंचत्रिंशदधिकंशतंअधिकावामवन्ति शास्त्राप्रशास्त्राभेदेनानंताश्च । दुःखरूपंअज्ञानरूपंचअनंतफलंयेपातेदुःखाज्ञानानंतफलाइत्यनयाप्रतिपक्षभावनया तेनिवर्तनीयाइति । एवंयमनियमचित्तप्रसाधनप्रतिपक्षभावनैर्भिरंतरायंमुदुमध्याधिमात्रादुःखाज्ञानानंतफलाइत्यनयाप्रतिपक्षभावनया तत्रदेशासनेभ्युद्येते । 'समे शूचीशर्करवद्विवाल्मुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकुलेनतुचक्षुःरीढनेगुहानिवाताश्रयणेप्रयोजयेत् ॥ त्रिरुन्नतंस्याप्यसमंशरीरंरुद्धींद्रियाणिमनसासंनिरुध्य ॥ ब्रह्मोदुपेन-

-प्रतरेतविद्वान्मोक्षासिर्वाणिमयाबहानि'इति । चक्षुरित्यत्रविसर्गलोपइच्छादसः । त्रिरुन्नतंकटिबन्धःकंधराप्रदेशेपूत्रतं । ततो जितासनःप्राणायाममभ्यसेत् । तेनहिमंदगतौप्राणेततितदनुसारिमनोऽपिचाचल्यंत्यजति नोचेद्वायुविक्षेपेणविक्षिप्यते तत्रप्राणजयप्रमाणं 'प्राणान्प्रपीड्येहसपुक्चेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छसीत'इतिश्रुत्युक्तमेवसंगृह्णाति । 'प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ'इति । प्राणापानौसमौकृत्यौज्ज्वलांघोर्गतिविच्छेदेननासाभ्यंतरचारिणोर्कुंभकेनकृत्वाततोबाह्यान्बहिर्भवान्स्पर्शान्विषयसंबंधान्इंद्रियद्वारानित्यंतर्बुद्धौक्रियमाणान्योगींद्रियाणां प्रत्याहारेणेतान्बहिरेवकुर्यात् । ततोविषयेभ्योव्यावृत्तेपुकरणेषुस्वप्रकालेइवातर्मनोमात्रेणावतिष्ठतेइत्यर्थः । इमंप्रत्याहारंकर्तुमशक्तस्याविरक्तस्यकामतिरित्यतआह चक्षुश्चैवांतरेभुवोरिति । चक्षुःशब्दोवाऽर्थे चक्षुरेववाभुवोरंतरेकुर्यात्स्वेचरीमुद्रामभ्यसेदित्यर्थः । साचोक्तायोगसारे'लंबिकोर्ध्वस्थितेमतंजिह्वाव्यावृत्त्यधारयेत् ॥ दृढासनश्चरंतिष्ठेन्मुद्रैषास्वेचरीमता ॥ भूमध्यदृष्टिरप्येषामहादेवेनकीर्तिता'इति । यएवंसर्वोऽपिबाह्येविषयेसूर्यादौसंयमोयथोक्तंप्रत्याहारमनुष्ठानुमशक्तान्प्रत्येवोपदिश्यतइतिज्ञेयं २७ यतेंद्रियेति यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थूलविषयेसूर्यतद्भ्रमिषुवाविष्णुपतिमायावाऽनाहतध्वनौवाऽन्यत्रवाचक्षुराद्यन्यतमद्वारामनोधारयेत्तद्व्यमनस्तद्विषयाकारतांप्राप्तं त्रैविश्वराभ्यासेनविश्रांतंस्वदेहमपिनपश्यतिसंयमहाविदेहानामधारणा अस्यांसिद्धायामिंद्रियगणास्वस्वविषयंनगृह्णाति सोऽयंबहिर्विषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्वांतरइतिभेदः । अतएवतयोस्तुल्यफलत्वंसूत्रितं । ततःक्षीयतेप्रकाशावरणमिति ततःअभ्यंतरप्रत्याहारात् तथाबहिरकल्पितावृत्तिर्मेहाविदेहातत्संयमात्मकाशावरणक्षयइति यदाचित्तंदेहमविस्मृत्यैवहठेनपुरःस्थितमूर्त्याद्याकारंक्रियतेतदासाचित्तस्यमूर्त्याकारतरूपावृत्तिःकल्पिता यदातुनिरवशेषेणदेहविस्मृत्यचेतःकेव

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः २८

लंघ्येयाकारमात्रंभवतितदासामहाविदेहानामधारणा तस्याअपिफलंदेव । तत्संयमात्तस्यांचेतसोनिग्रहात्प्रकाशावरणक्षयोभवतिसोऽयंबाह्यविषयःसमाधिः वितर्काख्योद्विविधः सवितर्कनिर्वितर्कमेदात् तत्रायस्यलक्षणंसूत्रितं शब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णसवितर्कोवि सवितर्कानामसमापत्तिःसमाधिरित्यर्थः । यदाविष्णुपतिमादौपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोच्छेदेनचभावनाप्रवर्ततेतदासवितर्कसमापत्तिः । अस्मिन्नेवालंबनेपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोच्छेदेनचभावनाप्रवर्ततेतदानिर्वितर्कानामसमापत्तिः । तथाचसूत्रं स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्कास्मृतेःशब्दार्थस्मरणस्यपरिशुद्धौवर्जनेसतिमावायितुःस्वरूपेणशून्यातदाऽहमिदंभावयामीत्येवमाकारावृत्तिरपिमावायितुर्नास्तीवेतिमाति । यतोऽयंमात्रनिर्भासाध्यैयार्थमात्रमस्याभासतेनत्वन्यदितिसूत्रार्थः । अस्यांसिद्धायायोगीजितेंद्रियइत्युच्यते जितमनाइति आभ्यंतरप्रत्याहारपूर्वकंयदामनःकल्पितेषुक्षेपेविषयेपूर्ववदशब्दार्थोच्छेदपूर्वकंतद्वर्ज्यमनसोभावनाप्रवर्ततेतदातेजसमापत्तीसविचारनिर्विचारारूपेभवतः । तथाचसूत्रं एतयैवसविचारानिर्विचारचक्षुःमविषयाव्याख्यातेति । अत्रसूक्ष्मविषयेतिग्रहणात्पूर्वस्यांस्थूलविषयत्वंगम्यते एतयैवद्विविधवितर्कसमापत्यैवनिर्विचारसमापत्तौदृढायायोगीजितमनाइत्युच्यते यदापुनश्चेतसोमूर्त्याकारतांपरित्यज्यसत्त्वोत्रेकावसमष्टिमनोमयविषयाअहमेवेदंसर्वोऽस्मीत्येवमाकाराभावनाप्रवर्ततेसोऽयंसानंदःसमाधिः । यदातुतामपिभावनांपरित्यज्यविषयवेदनमंतरेणास्मीत्येतावन्मात्राकाराभावनाप्रवर्ततेसाऽस्मिता । अस्मिताहंकारयोर्भेदस्तुक्रमेणविषयवैमुख्यतदाभिमुख्यमात्रकृतः । यथैकएवपूर्वाभिमुखःपश्चिमाभिमुखश्चेतितद्वत् । अस्याभवस्थायायोगीबुद्धितोविविक्तस्यत्वंपदार्थस्यसाक्षात्कारात्जितबुद्धिरित्युच्यतेतदेतदुक्तंयतेंद्रियमनोबुद्धिरिति । एतान्येवप्रसाधनानिगुणपर्वाण्युच्यंते तथाचसूत्रं । विशेषविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानिगुणपर्वाणीति । तत्रविशेषाःस्थूलभूतानिपर्कादौद्रियाणिच । अविशेषाःपंचतन्मात्राणिअहंकारश्च । लिङ्गमात्रमहत्त्वं । अलिङ्गप्रधानं-

तत्रविशेषाद्विशेषप्रविशितयोगिनेदिनलयाभ्यासात्समनस्कान्द्रियाणिलीवन्तिसल्यः । बहिर्मुखान्येवामवन्तिसल्यः । एवंविशेषेभ्योऽलिङ्गमात्रंविशेषतोऽपिलयविशेषीस्तः ।
लिङ्गमात्रात्परंपरुषंविशेषतोऽपितौस्तः तावेतौलयविशेषाहेयांश्रूयेते । 'लयविशेषपरहितमनःकृत्वाश्रुनिश्चलं ॥ यदायात्युन्मनीभावतदातत्परमपदं' इति । एतेषुत्रिषुलीनेष्वध्यःसुप्त
एव । द्वितीयोविगलितदेहाहंकारत्वाद्विदेहसंज्ञः । तृतीयःप्रकृतिलयइति एतयोःसमाधिगोणः अतएवसूत्रितं । भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानामिति । भवप्रत्ययोजन्मातरहेतुरेषां
समाधिर्भवति यद्वा जन्मातरेएतेषांजन्मनैवसमाधिसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीतिसूत्रार्थः । सर्वथाऽपितेषांसद्योमुक्तिर्नास्तीतिसिद्धं । यदातुअस्मितामात्रस्यापिनि
र्विकल्पेचिन्मात्रेलयोभवतितदाऽयंविद्वान्केवल्यधर्मैवसमाध्याख्यमनुभवति । यमधिकृत्यश्रूयते क्षणमेकंकृतशतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति । अयमेवमोक्षाख्यः । परंअयनं
प्राप्त्यस्थानंयस्यसमुनिर्गोक्षपरायणइत्युच्यते । यतोस्यामेवावस्थायांयोगीजीवमुक्तइत्युच्यते । विगतेच्छामयक्रोधइतिपादःप्रागेवव्याख्यातः । यएवंभूतःससदामुक्तःध्वंशप्रतीतिकालेऽपि
समुक्तएवास्ति अज्ञानमात्रव्यवधानान्मुक्तेः । एतेनाहंकारादेर्वधस्यकालत्रयेऽपिअसत्त्वोक्त्यापिध्यात्वंदक्षितम् २८ एवंसमाहितचित्तेनकिंविज्ञेयमित्युच्यते भोक्तारमिति सोपाधिकेन
रूपेणयज्ञानांतपसांचकर्तृरूपेणदेवतारूपेणचभोक्तारं । तथासर्वेषांभूतानांहिरण्यगर्भादीनामपिमहातं व्यापकमीश्वरमीशितारभंतर्थाभिर्ण । सुहृदंसर्वभूतानांप्राणिनांप्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपका
रिणंसर्वप्रत्ययसाक्षिणंनारायणंमांप्रत्यगभेदेनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यतद्वावंप्राप्यशांतिमनुप्राप्यवस्थानिरुपाख्याकेवल्यसंज्ञांकृच्छतिप्राप्नोति । एवंचसोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकैवनिरुपाधिप्राप्ति

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति २९ ॥ इतिश्रीमहामा० मीढप० श्रीमद्भगव० संन्यासयोगोनामपंचमोऽ
ध्यायः॥५॥पर्वणितुएकोनत्रिंशोऽध्यायः॥२९॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितःकर्मफलकार्यकर्मकरोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचननिराग्निर्नचाक्रियः १ यंसं
न्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ३

रितिगम्यते यथोक्तंवार्तिकसारे । 'सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते ॥ सोपाधिकःस्यात्सर्वार्थानिरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ जज्ञन्क्रीडन्नरतिप्राप्तइतिसोपाधिकस्यतु ॥ छांदो
ग्येसर्वकामाप्तिःसर्वार्थान्स्यात्स्पष्टमीरिता ॥ अहमन्नंतथाऽन्नादःश्लोककार्यप्यहोअहं ॥ इतितत्त्वविदःसामगानेसर्वात्मनाश्रुता ॥ अत्रापिचक्रदृष्टांतस्तोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः ॥ अपूर्वान
परावृत्त्याश्रोष्यतेनिरुपाधिकः' इति २९ ॥ इतिमी० नीलकंठीये भारतभावंदीये श्रीमद्भगवद्गीताध्यायः ॥ ५ ॥ पर्वणि० ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ पूर्वाध्यायांतिसूत्रितं
ध्यानयोगंविरीतुमिच्छंस्तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मयोगंतावत्स्तौतिद्वार्या अनाश्रितइति यःकर्मणांफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःकार्यमवश्यकर्तव्यंनित्यंकर्मकरोतिसएवफलसंकल्पत्यागात्सं
न्यासीचयोगीचमवति । नतुनिरग्रियोविधितःश्रोतस्मार्तकर्मत्यागीसएवसंन्यासीनापिअक्रियस्त्यक्त्वाह्रनःकामक्रियएववायोगीति १ केनसाम्येनायंसंन्यासीयोगीचेतिस्तूयतेअतआह
यमिति योहित्यक्तसर्वसंकल्पःससंन्यासीतादृशश्चध्यानयोगीअतोतयोर्भेदःनिःसंकल्पस्तदस्थितिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमितिमेत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्यमोक्षलक्षणस्यानिःसंकल्पत्वस्योभयत्रापि
तुल्यत्वात् । अतोऽयमपिकर्मयोगीफलसंकल्पत्यागात्त्रिःसंकल्पत्वसाम्यात्संन्यासीयोगीचभवतीतिस्तूयतइत्यर्थः । योगाधिकारसिद्धयेनिष्कामकर्माण्यनुष्ठेयानीतिश्लोकद्वयतात्पर्यार्थः २
तत्रकर्मनुष्ठानस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति यावद्वियोगंयमनियमाद्यष्टांगोपेतमत्यौत्कंठ्यादारोडुमिच्छतितावत्कर्माण्यनुतिष्ठेत् तस्यारुरुक्षोर्मुनेराचरुक्षाकारणंतत्रैवैराग्योत्पादनद्वारा
कर्ममवति । तस्यैवयोगारूढस्ययोगीगानुष्ठानेप्रवृत्तस्यविशेषासहस्ययोगारोहेकर्मणांशमःसंन्यासःकारणमुच्यते । नाहिकर्मसुव्याप्तोऽनन्यचित्ततयायोगमनुष्ठानमीष्टे ३

ननुयोगपवेनमुख्ययावृत्त्यानिर्बीजःसमाधिरुच्यतेतमाख्यकर्मणात्यागःस्वतःसिद्धत्वादविधेयइत्याशंक्यप्रकृतेयोगारूढपदस्यार्थमाह यदाहीति इन्द्रियाण्येषुशब्दादिषुरमणीयेषुकर्मसुच
तत्प्राप्तिसाधनेषुतदरीनमनुसज्जतेवैराग्यवाढ्यात्सकोनमवति । नापिमनसाइदंभूयादेतदर्थमहमिदं कर्मकुर्यामिति संकल्पयति । तादृशश्चसर्वसंकल्पसंन्यासीयदाभवतितदायोगारूढइत्यु
च्यते । यथातीव्रबुद्धयोपेतोऽन्यत्रनीरागोव्यासंगांतरंत्यक्ताभोजनारूढरवमवतितथातीव्राचरुक्षावान्नसर्वव्रीतरागस्त्यक्तसर्वकर्मायोगारूढएव भवतितावत्कर्माणिकर्तव्यानिततःपरंत्याज्यानी
त्यर्थः ४ उद्धरेदिति एवंक्रमेणकर्मद्वाराचितशुद्धिसंपाद्ययोगारूढोऽभ्यासवेराग्यबलेनात्मानमुद्धरेत् । हियस्मादात्मेवात्मनोबंधुर्नपुत्रादयउद्धर्तुंशमाः । आत्मेवरिपुरात्मनःमत्त्वन्वेश
प्रवःसंसारेमज्जयितुमेनंक्षमाइत्यर्थः ५ आत्मानमनः अत्मनामनसा अनात्मनोऽजितचेतसः आत्मानमएवशत्रुः ६ मनसोजयेफलमाह जितात्मनइति शीतोष्णादिषुप्राप्तेषुजितात्मनो
निर्विकारचित्तस्यात्माचित्तपरमुत्कर्षेणसमाहितःसमाधिप्राप्तोभवति । अतःसमाधिसिद्धयर्थमनोजेतव्यमेवेत्यर्थः ७ समाधिसिद्धेरपि किंफलमतआह ज्ञानेति ज्ञानंशास्त्रोपदेशजाबुद्धिः ।
विज्ञानंशास्त्रार्थध्यानजःप्रमारूपोऽनुभवस्ताभ्यातृप्तःसंजातालंप्रत्ययआत्माचित्तंयस्यसंज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा । यतस्तृप्तात्माऽतःकूटस्थोऽप्रकंप्यःसंसारतापानास्कंदितोभवतीतिसमाधिफलं ।
अस्यलोकप्रसिद्धलक्षणमाह विजितेन्द्रियइति समलोष्टाहमकांचनइत्येवंविधोयोगीसयुक्तःप्राप्तपोगइत्युच्यतेविद्धिः ८ समत्वमेवस्तौति सुहृदिति सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्षोपकर्ता ।

यदाहिनेन्द्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ४ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानंनात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मै
वरिपुरात्मनः ५ बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्ययेनात्मैवाऽऽत्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेताऽऽत्मैवशत्रुवत् ६ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेन्द्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाहमकांचनः ८ सुहृन्मित्रार्युदासीनम
ध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ९ योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः १० शुचौदेशेप्राति
ष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः॥नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ११ तत्रैकाग्रमनःकृत्वायतचित्तेन्द्रियाक्रियः॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२

मिच्छेहवान् । अरिःशत्रुः । उदासीनउभयप्रपक्षपातशून्यः । मध्यस्थउभयहितैषी । द्वेष्यआत्मनोऽप्रियः । बंधुःसंबंधी । तेषुसाधुषुपुण्यकृतसुपापेषुपापाचारेषुकस्यकिंकर्मत्पनालोचय
नृतेषुसर्वेषुयःसमबुद्धिःसविशिष्यते ९ योगीति योगीयोगाभ्यासपरोरहसिष्कांतिस्थितःसन्नआत्मानंबुद्धिपुंजी तसमादभ्यात् सततमितिनेरंतर्धमुक्तं । निराशीयोगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानस्तदे
कनिष्ठइतियावत्तेनसत्कारउक्तः । एकाकीअसहायःसंन्यासीत्यर्थः यतौस्थिरौकृतौचित्तमनआत्मासंन्द्रियंशरीरंयेनसयतचित्तात्मा । तथाअपरिग्रहःएकाकिंत्वेऽपिकंपापुस्तकादिवहुपरि
ग्रहशून्यः १० योगीयुंजीतेत्युक्तंतत्कथमित्याकांक्षायांतदंगान्यासपादीन्याह शुचौदेशेइत्यादिना शुचौस्वभावतःसंस्कारतोवापुण्येदेशेस्थानेप्रतिष्ठाप्यसुस्थितंकृत्वास्थिरंनिश्चलं आ
स्तेऽस्मिन्नित्यासनंस्थंडिलं निश्चलमित्यनेनमृन्मयमेवस्थंडिलंनतुकाष्ठमंधीठं आसनमितिपरासनव्यावृत्त्यर्थं नात्युच्छ्रितंनात्युच्चं नातिनीचं चैलाजिनकुशाउत्तरेउपर्यपरियस्यतचैलाजिनकु
शोत्तरं अजिनादुपरिचैलंकुशेभ्यउपरिअजिनंस्थंडिलस्योपरिकुशाइत्यर्थः ११ प्रतिष्ठाप्यकिंकुर्यादितितत्राह तत्रेति तत्रासनेपद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमेनासनेनोपविश्य । यताःनिष्ठहीताश्चि
तस्यक्रियाविषयाणांस्मरणाभिर्इन्द्रियक्रियास्तेषांग्रहणयेनासौयतचित्तेन्द्रियाक्रियः । अतएवमनोबाह्याभ्यंतरविषयानुपरक्ततयाएकंध्येयमेवप्रत्यक्त्वमप्रेयस्यस्फुरतिनान्यत् तदेकामंष्ट्रसंतरा
नंतरितवज्रहोकाकारवृत्तिप्रवाहिकृत्वाआत्मविशुद्धयेचित्तशुद्ध्यर्थयोगंष्टतिप्रवाहस्यापिनिरोधंयुंजादनुतिष्ठेचित्तस्यस्थैर्यतापादनेन १२

॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

प्राणैर्द्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याद्यतिः सापार्थसात्विकी' इत्युक्तलक्षणातया गृहीतयावशीकृतया बुद्ध्या उपरमेत् । तथा एवमुपरतमनः आत्मनि स्वरूपे संस्थास्थितिर्यस्य ननु दृश्येन्द्रपरिवात
तथा आत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः । द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थसर्वार्थतैकार्थतयोः क्षयोदयोचित्तस्यैकाग्रतापरिणाम इति सूत्रितमेकाग्र्यं प्रापयेत् । सूत्रार्थस्तु अहमिदं पश्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टा दृश्यं दर्श
नं च भासते तत्र दर्शनं भासनाप्रत्यारूपेयमतो द्रष्टारिदृश्ये चोपरक्तंचित्तंसर्वार्थमिति । ननु दर्शनोपरक्तताऽपि सर्वार्थतायां गणिता तदभावे चित्तस्य नाशापत्तेः द्रष्टृदृश्योपरागाभावे तु प्रकार्यतदुच्यते ।
यथा स्वप्ने तत्र हि दृश्यं नास्तीति पापमराणां प्रसिद्धं । द्रष्टाऽपि नास्ति तदा ह्येन्द्रियाणामभावात् । आत्मैन्द्रियमनोमुक्तं भोकेति श्रुत्येव भोक्तृत्वस्येन्द्रियसन्निधौ गतिश्चेत्तत्त्वात् । किंच द्रष्टृदृश्यवास
नावासितंचित्रपटसदृशमेकमन एवास्ति तत्र स्वयं ज्योतिषा पुरुषेण भास्यमानं जाग्रद्वस्त्वमेव हि द्रष्टृदृश्योपरागं प्रकाशयति तद्भासनावासितत्वात् । एवं सति यदा सर्वार्थतायाः क्षयः प्रकार्यताया उद
यश्च तदा चित्तस्यैकाग्र्यरूपः परिणामो भवतीति । तदेवमात्मसंस्थं मनः कृत्वेति संप्रज्ञातसमाधिमुक्तः । तत्राविपूर्वाभ्यासवशाच्चित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनाभयोभातीति तन्निवारणेन असंप्रज्ञा
तसमाधिमाह न किंचिदपि चित्तपेदिति ध्यातृध्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत् किंतु अखंडैकरससंविदात्मना सुषुप्तवतिष्ठेदित्यर्थः २९ शनैः शनैरित्येवं श्लोकं व्याचष्टे यतो यत इति षिभिः यतो यतो हेतो
र्थं यं विषयं गृहीतुं मनो निश्चरति बहिर्गच्छति ततस्ततस्तत्र तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो विषयात् एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपे एव वशं नयेत् पश्यं वस्थापयेत् एतेन पूर्वार्थं व्याख्यातम् २९

एवमात्मवशेनसिर्किस्त्वादिशक्याह प्रशतेति हियस्मात्पुनःप्रज्ञातमनसं प्रकृतेण उपरतचेतसंयोगिनेकाग्रतामौत्तमसुखसंप्रज्ञातसमाधिफलभूतं उपैति भौतिकानां बाह्यानां मानोरथि
कानामांतराणां च विषयाणां त्यागात् शांतिरजसं प्रज्ञातो योग इत्याख्यायत इति एतेनात्मसंस्थं मनः कृत्वेति व्याख्यातं २७ अस्य फलमाह युंजति एवमनेन प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युंजन् समाधाय
विगतकल्मषो निरस्ता विद्यादिकेशः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं निर्विकल्पं ब्रह्मणा ऐक्यं त्रिविधोपाधिप्रविलयात् अश्नुते प्राप्नोति कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यंतं अंतो ब्रह्म इत्यभावेन परिच्छेदस्तमतिक्रां
तं निर्विकल्पं सुखं परमानंदं कल्पं एतेन न किंचिदपि चिंतयेदिति चतुर्थपादो व्याख्यातः २८ द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह सर्वेति सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुच्यते ॥ सोपाधिकः स्यात्सर्वार्त्मा
निरुपाख्योऽनुपाधिकः इति वार्तिकोक्तरीत्या संप्रज्ञाते आत्मनः सार्वार्त्त्यमनुभवमयोगी सर्वेषु भूतेषु उपपादानतया स्थितं आत्मानं ईक्षते पश्यति । तथा असंप्रज्ञाते सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तं पर्यंतानि
आत्मन्येकता गतानि रजःशामिवाध्यस्तसर्पदंढधारादीनि तद्वत्पश्यति । योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः । अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह सर्वत्रेति सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरातेषु विषयेषु भूतेषु समं नि
र्विकल्पं ब्रह्मात्मैकत्वं विषयदर्शनं यस्य सर्वत्र समदर्शनः तथा च श्रुतयः । 'यस्तु सर्वं भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ॥ सर्वं भूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ सर्वस्यात्मा भवति । ब्रह्मदा शा ब्रह्म
दा सा ब्रह्मे भक्तिवत् उत । इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति । यतु योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शनावाऽऽत्मेक्षण अधिकारिणा युक्तौ ।

प्रज्ञातमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शान्तिरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् २७ युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते २८ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३०

यथा हि चित्तद्वयति निरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथा जडविवेके

न सर्वानुस्यूतचेतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षित इति तत्र । 'समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति । ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादि श्रुतिभिः समाधिध्यानापरपर्याय
योगस्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादनात् । तत्कारणं सांख्ययोगाभिप्रायं विद्याभेदां बोगविधिचक्रमिति किं गात्रज्ञानयोगयोः संप्रज्ञायावगमात् । न च श्रौतं यौक्तिकविवेकमात्राज्जडजडयोर्देहा
त्मनोऽपृथक्करणं संभवति सोपाधिकस्य भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिर्मंतरेण निवृत्त्यसंभवात् । आदर्शोऽपि निवृत्तावपि प्रतिविंबादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः अतएवाधिष्ठानज्ञानदाढ्यं सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य
तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तं । योगविनाऽधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् यदाह दक्षः 'स्वसंवेद्यं हितद्रष्टा कुमारी स्त्री सुखं यथा ॥ अयोगी नैव जानाति जात्यं घोहियथा घटं'
इति । यत्तुक्तं भगवत्पुष्पपादेः ब्रह्मविदः कुत्रापि योगापेक्षानव्युत्पादयां बभूवुरिति । तदपातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राथ शब्दसूचितमुल्लुखिशेषणी भूतसाधनचतुष्टयांतर्गतं शमाद्युपेतसमाधिमद्वोक्त
मिति न दोषः । द्वौ क्रमाविति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यतुपरस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमेनान्यः पंथा इति श्रुतिबाधापत्त्या प्रतिपत्तिक्रममेवमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किंच योगप्रकारेण योगा
नपेक्षमार्गांतरप्रतिपादनमसंगतं न च तत्सूचकोऽत्र कश्चिच्छब्दो वर्तते । संभवति वा उक्तपुकेरतो यो वा समदर्शन इति वापदाध्याहारोऽप्यसंगत इति दिक् २९ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह
यो मां पश्यति सर्वत्र समच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति सर्वत्रात्मनि पश्यति तस्य योगिनः ज्ञात आत्मानं प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति ज्ञात आत्मानं पुनस्तिरो भवति । सकृ
ब्रह्मस्य मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदयासंभवादित्यर्थः । अनुकार्यकारणप्रघाताभिमानिनाशुक्तिकल्पवद्ब्रह्मण्यप्यस्तेन तदभिमानतया पूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्ममातिरोधायि बुद्धेस्तत्त्व-

-पक्षपातित्वात् । ब्रह्मदृष्टा तु मुक्तजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशंक्याह स च मे न प्रणश्यतीति स च विद्वान्मे मम प्रणश्यति तिरो भवति मद्भिन्नत्वात् । भवेदेतदेवं यदि जीवो मां पश्यति
अहमेव तस्य । तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिशास्त्रात् तस्मात्तुक्तमुक्तं स च मे न प्रणश्यतीति ३० यस्मात्सर्वार्त्मेकत्व
दर्शी अहमेवातो नास्य मोक्षः प्रतिबध्यत इत्याह सर्वभूतेति सर्वोपादानतया सर्वेषु भूतेषु सत्त्वरूपेण स्फुरणरूपेण च स्थितं मां परमात्मानं मेकत्वं जीवब्रह्मणो ऐक्यमास्थितः सन्न भजति निर्विकल्पने स
माधिना सेवते स योगी व्युत्थानदशायां प्रारब्धकर्मवशात् बाधितानुवृत्त्या वेहमारूढः सर्वथा सर्वप्रकारेण याज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेन वावसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणा वा दत्तात्रेयादिव त्रिषिद्धकर्मणा
वा वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि मयैव वर्तते न मत्तश्च पुतो भवति । यतो देवेभ्योऽपि नास्य भयमिति श्रूयते । 'तस्य ह न देवाश्चना भूमा ईशत आत्मा ह्येषां संभवति' इति च । नेत्यव्ययमप्यर्थं देवा अपि
तस्य ब्रह्मविदः अभूत्यै अनेनैवार्थान ईक्षते न समर्था भवन्ति । यतोऽयमेवमात्मेति श्रुत्यर्थः स न पुनः संसारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ३१ यद्यपि निषिद्धकर्मणाऽप्यात्मविव्रवध्यते तथापि शीलवानेव यो
गी श्रेष्ठ इत्याह आत्मौपम्येनेति यथा स्वस्य सुखमिष्टं दुःखमनिष्टं तद्वत्परस्यापीति बुद्ध्या धोऽन्यस्मे दुःखं न प्रयच्छति सोऽर्हिसकः परमयोगी मत इत्यर्थः ३१ साम्ययोगमशक्यं मन्वान उपायांतरव

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यन्नियोजुर्न ॥ सुखं वायदिवा दुःखं स योगी पर
मो मतः ३२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ३३ चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथिवल
वद्दृढम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽखि सुदुष्करम् ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्रा
प्ययोगसं सिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७ कश्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्ह
स्य शेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्तानं पुपपद्यते ३९

भूतसयाऽर्जुन उवाच योऽयमिति

योऽयं योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽर्हिसा प्राधान्येन संन्यासपूर्वकं व्यावर्णितः हेमपुत्र वन तस्य योगस्य सर्वद्विनिरोधकपस्य स्थिरा स्थितिं न पश्यामि मनसश्चंचलत्वादिति शेषः ३१ एतदेवोपादयति
चंचलं हीति प्रमाथिवलवद्दृढस्य प्रमथनशीलं ३४ मनसो दुर्ग्रहत्वं मधुपेत्य भगवानुवाच यद्यप्येवं तथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यां समुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निगृह्यते । तत्राभ्यासो नाम कस्यां चि
च्चित्तभूमौ समानप्रत्ययावृत्तिः । वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु साधनेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं । तत्र यथा कैदारिकः कैदारेषु कुल्याजलसंचारयन्नेकस्य द्वारं पिपायापरस्योद्धाटयति तद्वैराग्येण विषयस्रो
तः खिलीक्रियते अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्धाटयत इति द्वयोरप्यावश्यकत्वं तथा च सूत्रं । अभ्यासवैराग्याभ्यां तत्रिरोध इति ३५ असंयतात्मना अजितचित्तेन वश्यात्मना जितचित्तेन उपायतोऽभ्यास
वैराग्यरूपात् ३६ मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौ विभ्रं पश्यन्नर्जुन उवाच हे कृष्ण योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्मासंन्यासीत्यर्थः श्रद्धयोपेतो योगमार्गप्रविष्टोऽपि अयतिः आयुषो लपत्त्वा द्वै
राग्यदौर्बल्याद्वा अल्पप्रयत्नः । अलघणापवागूरिति वदन्नाल्पार्थेन च । सकदाचित् योगसंसिद्धिं योगफलसंन्यक् दर्शनमप्राप्य भूतश्चेत्कां गतिं गच्छति ३७ कश्चिदिति कश्चिन्नोभयवि
भ्रष्टकर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव पूर्वमपरं वामे च संघमप्राप्य मध्ये एव नश्यति तद्वत् अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ३८ एतत्तत्तं स्पष्टमन्यत् ३९

अत्रोत्तरं भगवानुवाच पार्थिवेति हेतातेति वात्सल्यसंबोधयति तस्येह विनाशो नीचयोनिप्राप्तिः अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिस्तदुभयमपि न जायते । हियतः कल्याणकृच्छ्रमकृच्छ्रदुर्गतिर्नैव प्राप्नोति ४० इहामुत्र च तस्य महत्त्वमेवास्तीत्याह प्राप्नोति उपित्वा वा संकृत्वा शाश्वतीः समाः नित्यान्वत्सरान्योगप्रष्टोरागीचेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते । तत्रापि श्रीमानयोगच्छतीत्याशंक्यशुचीनामित्युक्तं । शुचयो हि सत्कार्येष्वेव श्रियमुपयुजानाः पूर्वापेक्षया महत्तरं स्थानमासादयन्तीत्यर्थः ४१ स योगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगो वाचेतस्य गतिमाह अथवेति ४२ तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पूर्वदेहिकं पूर्वदेहप्राप्तबुद्धिसंयोगं । यावती च योगभूमिः पूर्वजन्मनि जिता तत्र च यावा बुद्धिर्लामो जातस्तावंतं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेन लभते तस्मादपि भूयस्यां बद्ध्यांसं सिद्धौ कर्षभूमि लामार्थमित्यर्थः यत ते यत्नं करोति ४३ कुतो यत तेऽशिक्षितोपीत्यत आह पूर्वसि अवशोऽपि प्रज्ञादादिवत्पित्रादिभिरन्यथानीयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन बलवता हिय ते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छन् यो भवति सोऽपि शब्दब्रह्मकर्मकांडे दमस्वतिष्ठन् स्वर्गतेति किंपुनः पित्राद्याज्ञा । इत्येव पूर्वाभ्यासबलं यन्महातमपि पित्रादियत्नं हथाकरोतीत्यर्थः ४४ एवं योगप्रवृत्तिमुक्त्वा यो विषयैर्हियमाणोऽपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य गतिमाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्प्रकृष्टात्तद्वत्तात्वाद्युनिरोधादिरूपात्तत्वे च यांदिमुद्राविशेषाभ्यासा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थनैवेहेनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ४० प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ४२ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पूर्वदेहिकं कम् ॥ यत ते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरु नंदन ४३ पूर्वाभ्यासेन तेनैव हिय ते ह्यवशोऽपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगा संशुद्धक्लिबपः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ४५ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ४७ ॥ इति श्री० भूमिपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता० अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ पर्वणितुत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थयोगं युजन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १

द्योयतमानः संशुद्धक्लिबपो निष्पापो भवति यदाह मनुः । 'प्राणायामैर्दहे देनः' इति । इहोमानासं सर्वेषां पापनिवृत्त्युपयोगित्वं न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अतएव सः अनेकजन्मभिः संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं याति । एतेन च शुद्धे वातरेषु शरीरिषु च मातेयस्सूत्रितं तद्व्याख्यातं ४५ एवं योगिनं स्तौति तपस्विभ्य इति तपस्विनोऽत्र कृच्छ्रं वा द्रायणमा सोपवासादिकर्तारः । ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपादित्यवतः । कर्मिणोऽपि प्रहोत्राद्यनुष्ठारः । तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतस्तस्माद्योगी भवार्जुन ४५ समासः कर्मप्रधानस्त्वं पदार्थवि वेकः । अतः परमुपासनाप्राधान्येन तत्पदार्थनिरूपयितुं कामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्तौति योगिनामिति दैवमेवापरेयज्ञमित्यादिना चतुर्थोऽध्यायप्रोक्ता द्वादशयोगास्तद्वतां योगिनां सर्वेषां मध्ये यो मद्गतेन मयि वा शुद्धे स मां पितेनांतरात्मना चित्तेन श्रद्धावात्सल्यमां भजते स मे मयुक्ततमोऽतिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतोऽभिप्रेतः । तस्मान्मद्भक्तो भवेति भावः ४७ ॥ इति श्रीमत्पद्माक्षप्रमाणमर्थादाधुरंधर० नीलकण्ठकृती भार० भीष्मपर्वणि भगवद्गीता० षष्ठोऽध्यायः त्वंपदार्थविवेकश्च समाधिभगवत् ॥ ६ ॥ पर्वणि० ॥ ३० ॥ पूर्वाध्यायात्ते यो मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्कामकर्मयोगापेक्षया विलक्षणं तव भजनं केन वा युगेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशंकां स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच मयीति कश्चिद्राजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदाश्रयेण मामेव परमपुरुषार्थमूर्तं प्राप्नुमिच्छन्तित्यर्थः । ईदृशो योगं युजन् समाधिमुत्तिष्ठन् । त्वंपदार्थविवेककाले यद्यपि सार्वज्ञ्यमस्ति सर्वभूतस्य मात्मानमित्यादिवचनात्तथापि-

स्वस्मादन्यद्देवोऽस्ति न वेति पातं जलकापिलयोस्ताकिं कमीमांसकयोर्वीश्वरानीश्वरयोर्मते दास्यं शयः कारणाज्ञानाद्या समग्रं तत्सर्वं ह्यमिति मत्वा आह असंशयं समग्रमिति मां तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत्प्रकारं शृणु । अत्र वक्ष्यमाणरीत्या सर्वब्रह्मवासुदेवात्मकमिति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य योगिनः पूर्वयोग्यपेक्षयाऽऽधिक्यमिति भावः १ एतदेवाह ज्ञानमिति ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म । 'सत्यं ज्ञानमनं सं ब्रह्म विज्ञानमा नंदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितं । किंच न मात्र जेन परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वं मियमादित्याशंक्याह सविज्ञानं अनुभवसहितं दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । कस्मिन्मगवो विज्ञाते सर्वे भिदं विज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां श्रौती भववर्णयति यज्ज्ञात्वेति जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संज्ञयोच्छेदात्सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्या नवशेषो युक्त इत्यर्थः १ एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति मनुष्याणामिति यततां यतमानानाम् ३ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायतदुपपत्तये सर्वस्य जडाजडप्रपंचस्पज्ञानारमकब्रह्मप्रभवत्वमाह त्रिभिः भूमिरिति अत्र भूम्यादिपदेस्तत्कारणान्येव गृह्यते प्रकृतिरित्यधिकारात् स्तूलभूम्यादेर्विकृतिमात्रत्वात् । तथा च भूमिरिति गतन्मात्रं । आप इति रसतन्मात्रं । अनल इति रूपतन्मात्रं । वायुरिति स्पर्शतन्मात्रं । स्वमिति शब्दतन्मात्रं । मन इति तत्कारणमहंकारः । बुद्धिरिति समष्टिबुद्धिर्महत्त्वं । अहं करोत्यनयेत्यहंकारो मूलप्रकृतिः । करणे च जोर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुलकात्तद्वोध्यम् । इयं मे मतोऽभिप्राऽप्यक्षुब्धशुक्तिशकलादिव रजतं अष्टधा अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपंचोपादानमूता । यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्यामिमता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमोऽस्ति । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियांतरप्रकृति

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वानेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवाशिष्यते २ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मेऽभिप्राप्रकृतिरष्टधा ४ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो यदेदं धार्यते जगत् ५ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७

त्वश्रवणेन संतुनवापि प्रकृतयः । तथा चैवं योज्यं इयं मे मदाभिप्राप्रकृतिरव्याहृताख्याभूम्यादिभेदेनाष्टधेति मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिभिः सह पाठाज्जन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्यत्वं । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति । 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले प्रविलीयते' इति च तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणत्वात् ४ एवं क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिमुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तां माह अपरेयमिति इयं प्रागुक्ता साऽपरा अष्टेष्टाजडत्वात् । इतस्तु विलक्षणामन्यां परचित्तत्वेन न मदनन्यत्वादुत्कृष्टमिदं तत्संबन्धिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणानिमित्तभूतां क्षेत्रज्ञारूपां विद्धि जानीहि हे महाबाहो यया प्रकृत्याऽतः प्रविष्टेयं दं जगत्स्थावरजंगमशरीरात्मकं धार्यते ५ एतदिति एते परापरे क्षेत्रज्ञे ब्रह्मरूपे प्रकृतीयो निरुत्पत्तिलयस्थानेषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि चतुर्विधानीत्येतदुपधारय सम्भ्रजानीहि । किं पातं जलानां भिवपते प्रकृती ईश्वरादन्ये इत्याशंक्याह अहमिति कृत्स्नस्य स्वप्रकृतिसहितस्य जगदो जडाजडरूपस्य प्रभवः प्रभवस्य तस्मादिति प्रभवोत्पत्तिकारणं । तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि प्रकृती मतो नातिरिच्येते ६ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रकृतमात्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्यतत एवात्मनो निर्विकारत्वहाने प्राप्ते आह मत्त इति कारणान्मृदादेः परंपृथग्भूतवर्षादि व्यवहारे सयोर्भेदानुभवात् । परतरं तु गवाश्वादिमृदनुपादानकत्वात् । एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं किंचिदपि नास्ति हे धनं जय । एवं प्रपंचे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपंचव्यतिरेकं सह ष्ठां तमाह मयीति मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते । यदिदं सर्वमणिगणवत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोतं तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नमितिन्यायेन प्रपंचातीतोऽहमतीतमविकारित्वमित्यर्थः ७

नन्वेवंप्रपंचपरमात्मनोर्मणिसूत्रवदुपादानोपादयभावोऽपिनस्यात् । ननुपादानं चाननुवृत्तं चेति घटत । मूलटाह्रावदर्शनादित्याशंक्यस्वप्नमायैद्रजालरज्जुरागुल्यत्वं प्रपंचस्योपपाद्योभयमप्यवि
रुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्मादुद्भिप्रोभविष्यतीति मत्वा दृष्टांतं तरेरेवानुवृत्तिव्यावृत्तिचिज्जडयोर्दर्शयति रसइति यथारसोऽप्सु एकमप्यप्परमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतोरसरूपेमायि आपः
प्रोताः एवं प्रमायां च द्रादयः प्रोताः प्रणवे सर्ववेदाः प्रोताः । तद्यथा 'शंकुना सर्वाणि पणानि संतृण्णान्येव मोकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा' इति वाह्मात्रे प्रणवानुस्यूति श्रवणात् । संतृण्णानि संप्रचितानि । एव
माकाशशब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतं । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यं धैर्यं दिकुपंतत्र पुरुषाः प्रोताः एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ८ पुण्यइति रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अपुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसित
त्वात् विभावसौ वन्हातेजः दहनशक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमंत्रविराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये बुज्जीवनमायुरिति व्याचक्षते । तपश्चेति तपो धर्मस्तद्रूपेमायितपस्विनः प्रोताः ९ बीजं
कारणं सर्वभूतानां पिंडब्रह्मांडात्मकानां बीजेमयि पिंडादिकं प्रोतं कनकेकुंडलादिवत् । सनातनं नित्यं बीजांतरादनुत्पन्नं । बुद्धिरूपेमायि बुद्धिमंतः प्रोताः तेजः प्रागल्भ्यंतद्रूपेमायिमगल्भाः प्रोताः १०
बलरूपेमायि बलवंतः प्रोताः कामरागविवर्जितं कामस्तृण्णा रागोरंजना तौ हि भाविच्यकौ अतो निरविद्यस्य बलंतद्वर्जितं एवं धर्मा विरुद्धकामरूपेमायि ईदृशाः कामवंतः प्रोताः ११ सात्विका
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः राजसालोभप्रवृत्त्यादयः तामसानिद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्तएव संतन्मात्रादिरूपात्सूत्रात्मनो निर्गता इति विद्धि । नन्वेवंतव सर्वजगदात्मनो विकारि स्वापरया कौट
स्थ्यहानिरित्याशंक्याह नत्वहंतेषु तेमयीति येष्वबादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनृतजडरूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपो घटशरावोदं चनादाविवमृत्नास्मि । अनृतस्यास्य सत्तास्तु

रसोऽहमप्सुकौ ते यप्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः स्वे पौरुषं नृषु ८ पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तप
श्चास्मि तपस्विषु ९ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि ते जस्ते जस्विनामहम् १० बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥
धर्मा विरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ११ ये चैव सात्विका भावाराजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्तएवेति तान् विद्धि न त्वहंतेषु तेमयि १२ त्रिभिर्गुणमयैर्मा
त्रैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् १३ देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंतिते १४

रणे एव स्वकीये प्रयच्छामि मत्तनृतात्मा भवामीत्यर्थः । ते तु मय्येवाध्यस्ता भवन्त्याः यथारज्ज्वामध्यस्ताः सर्पादयोरज्ज्वन्याः । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति न्यायात् ।
अमन्यत्वं व्यातिरेकेणाभावः । नखत्वनन्यत्वमित्यभेदं बूमः किंतु भेदं निषेधामः कुतः आरंभणशब्दात् । वाचाऽऽरंभणं विकारो नामधेयमिति विकारस्य बागालं बन्तत्वेन स्वप्नमायैद्रजालिक
विषयसाम्यश्रुतेः । न ह्यात्मनो विचित्रप्रपंचात्मत्वे तेमयीत्यंशाविरोधेऽपिन त्वहंतेष्वित्यंशे विरोधपरिहारोऽप्युप्यते कार्यस्य कारणरूपकत्वावश्यभावात् । तस्माद्विचित्रत्वादाश्रयेणैव ब्रह्मणो
जमदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत इति साधूकं न त्वहंतेषु तेमयीति १२ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपंचबाधेन जना आत्मानं नावगच्छंतीत्याशंक्याह त्रिभिरिति एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः
प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं प्राणिजार्जजगच्छब्दाच्चर्मोहितं सदेभ्यो गुणैर्भ्यः परमानं जानाति । यथारज्ज्वान् सर्पभ्रमेण व्याकुलः सर्पात्परारज्जुं
न जानाति तद्वत् । परत्वे हेतुः अव्ययं एतेभावाः परिणामित्वात् न्ययवंतः अहं वृत्तद्विपरीतः साक्षी इत्यव्ययः १३ देवस्य जीवरूपेण लीलया क्रीडतो मम सर्वं धिनीयं देवी हिमसिद्धा
पिंडब्रह्मांडरूपेण विततैषाममचिन्मात्रस्य मायामाहं न जनामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानहं । नृतस्य प्रपंचस्यैद्रजालादेरिव प्रकाशिका गुणमयी सत्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा
येमाभेव सर्वभूतस्थं भगवंतं वासुदेवं प्रपद्यते विषधी कुर्वतित एवैतां मायां तरंति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति न तु ज्ञानांतरेण वा हृति निरोधेन वेत्यर्थः । अयमर्थः ॥

जीवेश्वरविभागश्चान्ये शुद्धचिन्मात्रे कल्पितो मायादर्पणाश्चित्प्रतिबिंबरूपं जीवं शक्तित्वविबचनं न्यमनुष्ठय प्रचलति अयस्कांतमनुष्ठयेव लोहशलाका इदमेव ईश्वराधीनत्वं मायायाः ईश्वर
स्य च मायाद्वारा सर्ववृत्त्वमपि तथा च श्रुतिः । 'अस्मान्मायी भूजते विश्वमेतत्स्मिन् श्रान्वो मायया सन्निरुद्धः' इति । तथा चैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्द्वैतवर्णनविवेकप्रतिबिंबयोर्बैवमपि विब
भावानां कांतमुपयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यनृतीयं मुक्तप्राप्यं जीवेश्वरौ चोपाधिपक्षपातदशायामरूपज्ञत्वसर्वज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावं भजेते । तावेव तदभावे उपाधिप्रचारदर्शनादु
दासीनयोश्चरूपतया जीवसाक्षीश्वरसाक्षीति शब्दाभ्यां व्यवहियेते । एवं च जीवेश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्षत्वज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि नाशेन साक्ष्याभावात् साक्षित्वमपि परित्यज्य विब्र
तिविबानुस्यूतं शुद्धवृत्तीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं देवीमायेति मम मायेति चैकस्या एव जीवेश्वरसंबंधित्वं जीवस्येश्वरमजनेन मायातरणमिति च १४ कुतस्तर्हि सर्वेत्वा प्रपद्यमायां तरंती
स्याशंक्याह नमाभिति यतो दुष्कृतिनोऽस्तश्चित्तशुद्धयभावान्मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः अतएव नराधमामानप्रपद्यंते कुतो दुष्कृतिनः यतो माययाऽपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानमसंखंडसंविदुप
ब्रह्मयेपाते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता । किंच आसुरं असुराणां विरोचनादीनां भावं चित्ताभिप्रायमात्मैवैह महद्यइत्यादिना श्रुतं देहं त्रियसंघात एव सम्यक्संतर्पणीय
इत्येवं विधमाश्रिताः । एतेन मायाया विज्ञेयशक्तिरुक्ता । तदेवं मायया स्वरूपानंदमावृत्य देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमानाद्देहादिपुष्टयर्थं दुष्कृतं कुर्वतितेन च मूढाः संतो नराधमामानप्रपद्यंते ।
सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः १५ ये तु सत्यपि देहाद्यध्यासे मतो विभ्यति मत्प्रीत्यर्थं सुकृतमेवाचरंतितेऽपि चतुर्विधान केवलं सर्वमदेककामा इत्याशयेनाह । चतुर्विधा इति । आर्तपीडितः पीडापरिहारा

नमां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ॥ माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५ चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः १७

उदाराः सर्वेषु ते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थितः स हियुक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् १८ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः १९ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ॥ तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २०

र्थी । जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थी । अर्थार्थी धनाद्यर्थी । ज्ञानी चेति चतुर्विधा भजंते १६ किं सर्वेऽपि स मा एते सुकृतिन इति साधारण्येन विशेषणादत आह तेषां भिति तेषां भवे ज्ञानी
विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्तादयो हि कामिनः कामपूर्तौ न मद्भजने युक्ता भवंति अयं तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथा हि आर्तारोगिणः सूर्यमजंते । जिज्ञासवः सरस्व
तीम् । अर्थार्थिनः कुबेरादी नितितेपांतत्कामार्थित्वेनानेकभक्तिर्वदृश्यते । तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तिर्वेचे हेतुः हियतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थप्रियः आत्मत्वादेव आत्मा च प्रियः निरुपाधिमेमगोच
चरत्वात् । 'तदेतत्प्रियः पुत्रात्प्रियो वित्तात्प्रियोऽन्यस्मात्सर्वस्मादांतरं यदयमात्मा' इति श्रुतेश्च । स च ज्ञानी मम प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः १७ उदारा इति सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव ।
ज्ञानी तु ममात्मैवेति मम मतं निश्चितं हियतः स युक्तात्मा अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेन मयि स माहितचित्तो मामेवानुत्तमां श्रेष्ठां गतिमास्थितो न तु मत्तोऽन्यदारोग्यादिकं कामयानो मद्भक्तिं करोति ।
किंतु हिमत्प्राप्त्यर्थमेव मां भजत इत्यर्थः १८ किंच वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामंते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते सम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति स महात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना
१९ अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपश्वादि विषयैः हृतज्ञानाः हृतदूरीकृतज्ञानां विवेको ये पाते अन्यदेवताः अहमेतस्या आराधनेनेदं फलमवाप्तवानीति भेदबुद्ध्या प्रपद्यंते इन्द्रादीन् तं तं नियमं चतुर्दशरूप
वासादिकमास्थाय । स्वयामकृत्यावक्ष्यमाणविषयादेव्या आसुर्या वानियताः निगृहीताः २०

किंच योयोभक्तः सात्त्विको राजसस्तामसो वा यांयांतनुं तादृशी भवेदेवादि रूपां वक्षरक्षोरूपां भूतप्रेतरूपां वामूर्तिं श्रद्धया तादृश्यैवाचिंतुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सात्त्विकीं राजसीं तामसीं वाऽहं सर्वेश्वरोऽचला विदधामि २१ ततश्च सतया श्रद्धया युक्तः स नूतनस्यामूर्तेराराधनं ससाधनं वशीकरणमीहते इच्छति ततश्च कामान्विषयान् लभते यथैव विहितानां ज्ञापितान् हितान् ईप्सितान् एतेन सर्वासां देवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितम् २२ अल्पमेधसां 'अधयत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यन्मनुते' इति श्रुतेः द्वैतमल्पं तत्रैव मेधायेषां विद्यायां मिलापिणामित्यर्थः । तेषां तत्फलमंतवत् सर्वस्य बाह्यार्थस्यांतवत्त्वादेव । कुशब्दोऽभेदेनेश्वरभक्तेभ्यो विभेदार्थः यतो देवयजो देवान्यजते इति देवयजस्ते देवानंतयुक्तानेव याति । एवं यक्षरक्षोभक्ता यक्षादीनेव याति भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेव त्यपि प्रवृत्त्यं । मद्रकास्तु मामेवानंतं याति । अतस्तेऽनंतफलभाज इत्यर्थः २३ एवं तर्हि कुतस्त्वामेव सर्वेन प्रतिपद्यंत इत्याशंक्या ज्ञानादित्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तं सर्वोपाधिगुण्यत्वेनास्पृष्टमपि बाहुदेवशरीरेण व्यक्तिमापन्नं अस्मदादिबच्छरीराभिमानिर्नमामबुद्धयो मन्यते । यतो मम परं भावं परस्वमुत्कृष्टत्वमजानंतः । उत्कृष्टत्वमेव विज्ञिनष्टि अव्ययं न व्येतीत्यव्ययमविनाशिनं अनुत्तमं यस्मादन्यकुत्कृष्टं च नास्ति निरतिशयमखंडैश्वर्यरूपमित्यर्थः २४ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येत्यत आह नाहमिति हे योगयोगिन् अर्श आद्य च्प्रत्ययांतोऽयं योगशब्दः अहंतत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वं पदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि तत्र हेतुः मायासमावृत इति । माये तु भोगो युक्तिर्गुणानां घटनं सैव

योयोयांयांतनुं भक्तः श्रद्धया चिंतुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचला श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् २१ सतया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितानि हितान् २२ अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान् देवयजो याति मद्रका याति मामपि २३ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् २४ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५ वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन २६ इच्छा द्वेष समुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे याति परंतप २७ येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः २८

योगमायाचित्तसमाधिर्वा योगो भवतस्तत्कृता मायेति भगवत्संकल्पवशवर्तिनी मायेत्यर्थः उत्तरार्धः स्पष्टार्थः २१ ननु त्वदभिन्नलोकं त्वन्मायामोहयति चेत्त्वाकुतो न मोहयतीत्यत आह वेदाहमिति सत्यं सत्यपिलोकस्य मम चामेदे औपाधिकमेव सत्त्वा दुपाधिर्माभिमानित्वा लोको मूढः । तदभावाद्वाहं सर्वज्ञ इति विशेषः अक्षरार्थः स्पष्टः २४ केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानाति त्याशंक्याह इच्छेति इच्छारागः द्वेषस्ताभ्यां समुत्थितो द्वंद्वमोहः शोभनाशो मनस्य सत्यानित्याभित्यात्मानात्मसुविपर्ययः अशोमने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोमनबुद्धिरित्येवं रूपस्तेन । हे भारत भरतान्वय सर्वभूतानि सर्गेऽष्टिविषये मोहं अविवेकं याति हे परंतप । अयं भावः यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादीनां जानाति । सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोमने रुपादौ शोभनाध्यासात् । असत्ये प्रपंचे सत्यत्वाध्यासात् । सत्ये चार्त्तमनोऽसंमत्त्वेऽसत्यत्वाध्यासात् । अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात् । अनात्मनि देहादावात्माध्यासात् । अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं तेन च सर्वज्ञं न जायते अस्मदादीनामिति २७ केषां तर्हि सार्वज्ञ्यं मयतीत्याशंक्याह येषां त्विति द्वाभ्यां येषां पुनर्जन्मनां पुण्यकर्मणां पापं अंतगतं अंतं तांशं मां द्वितीयाश्रितेति समासः ते द्वंद्वमोह उक्तलक्षणस्तेन निर्मुक्ताः संतः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदाढ्यभाजो भूत्वा मां भजंते २८

ततश्च जरा मरणयोः प्रवाहादात्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये यतंति यतं ते ज्ञानलाभाय वेदांश्च श्रवणादौ ते तत्सर्वं वेदांतं प्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः विराडाद्युपासका ह्यकृत्स्नब्रह्म विदुः सन्नुक्ता रणयोर्निष्कलस्य चाज्ञानात् । श्रीगोपालबालोपासकास्तु तत्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्म विदोऽस्तस्तेऽध्यात्मादिकं कारस्त्वेन जानंति सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः । अनेन 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया पूर्वकृता तस्या उपसंहारो दर्शितः । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु शुद्धं त्वं पदार्थमित्यर्थः । कर्मचतुष्टयं पदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वविदुः २९ एवं तत्पदार्थविवेकं सद्यो मुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपायभूतान्युपासनानि कर्ममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुं कामः संक्षेपेण सूत्रयति साधिभूतेति अधिभूतं च अधिदैवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवं तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च माये विदुः उपासंते ते युक्तचेतसः । यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां प्रयाणकालेऽपि सर्वजनव्यामोहके विदुरेव । भावनादाढ्या न्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोषो न भवत्यतो भगवति नैरंतर्येण दृढा भावना कर्तव्येति भावः । अधिभूतादिपदार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तं ततो वयम् ३० ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये मारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणि ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं च उतमानामनुपाधिब्रह्म प्रतिपत्तावुपलक्षणं मध्यमानामुपास्यं चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्मतद्विषय एकः उपासनाविषयाश्च षट् एवं सप्तश्रविषयास्ते ब्रह्मतद्विदुरित्यध्यायंति सार्धं श्लोकेन मम वतां सुत्रितास्तद्वृत्तिरूपोऽयं मध्याय आरभ्यते । तत्र सूत्रितानां ब्रह्मादिशब्दानामर्थबुद्धिरुत्तरेण उवाच किं तत्कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रथमः प्रश्नः शेषः स्पष्टार्थः श्लोकः १ अधियज्ञः कथं कोऽत्र कथं तत्स्वरूपप्रश्नः कथं ज्ञेय इति पदापकर्षेण तत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेति द्वयं मि

जरा मरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ॥ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् २९ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३० ॥ इति श्रीम० भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणि तु एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ अर्जुन उवाच ॥ किं ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते १ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मि न्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३

लित्वा एकपदप्रश्नः शेषं स्पष्टम् २ क्रमेणैवां प्रश्नानामुत्तरमाह अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः तत्र किं तद्ब्रह्मेत्यस्योत्तरमक्षरं परमं ब्रह्मेति यत्परममक्षरं तद्ब्रह्मेति योजना अक्षरशब्दस्य वर्णेषु कृतत्वात् ओमित्येतदक्षरमित्यादि श्रुती ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति स्मृती च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्रसक्ते परममिति विशेषणं प्रणवस्य परब्रह्मत्वा संभवात् । अतश्च 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्रह्मणा अभिवर्तयत्यलमनप्यहस्वमदीर्घम्' इति श्रुतिप्रसिद्धमखंडेकरसंस्तु अक्षरशब्दितं ब्रह्मेति प्राणः यद्वा । अक्षरशब्देन जीवः 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति गीतासु । 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्माना वीजते देव एकः' इति श्रुती च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् अमृतोऽक्षरमित्यपेक्षिते उत्त्वाभावश्छादसः तथाचाक्षरं जीवाख्यं परमं ब्रह्म परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य व्याप्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः संभवति व्यावर्तकोपाधीमायादर्पणे जायतितयो रमेवायोगात् । किं तद्ब्रह्मेति प्रश्ने परममिति विशेषणाभावेऽपि तद्ब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमिति प्रश्नोत्थापके सूत्रे परमत्ववाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरेऽपि ब्रह्मण एव परममिति विशेषणं युज्यत एव प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्नत्वस्यैव ग्रहात् । ततश्च किं तत्कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रश्ने यदक्षरं जीवाख्यं तदेवापेक्षितोपाधिसंबंधं सत्कृत्स्नं ब्रह्मेति तत्त्वमसीति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति तद्व्यं । तथा स्वोऽनामंतुको भावः स्वरूपस्वभावः शुद्धस्त्वं पदार्थः सोऽध्यात्ममुच्यते । माये तु त्वस्यैव पदस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वो भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति ।

—विसर्गो देवतो देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः सकर्मसंज्ञितः । तमेव विशिनष्टि भूतेति भूतानामावः सात्त्विकादिः स्वभावः उद्भवश्चतयोः करणाद्रूतमावोद्भवकरः तथाहि । बुद्धिः कर्मानुसारिणीतिकर्मा
नुसारित्वमावस्यस्मर्यते । तथा उद्भवोऽपि कर्मतत्त्वस्मर्यते । 'अग्नौ प्रास्तावुषिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजाः' इति ३ क्षरोभावोजनिमद्वस्तुकर्मफलमूर्ततत्सा
धनमूर्तचतुर्धमूतमित्युच्यते । अधिदेवतं पुरुषः सर्वास्तु पूर्ववसतीति सर्वकरणानुग्राहकः सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः । अधियज्ञो पज्ञाभिमाना विष्णुरंतर्गामी सोऽहमेव देहास्मि अत्रास्मिन् देहे देहमूर्ता
वर ४ अत्र पृथग्भूतोत्तरेषु प्रथमे जीवस्य ब्रह्मभावउक्तः तजानतां प्रयाणमेव नास्ति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयंते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्तेति' इति श्रुतेः । द्वितीये शुद्धस्त्वंपदार्थउक्तस्तज्ज्ञानस्या
पिवस्तुतत्त्वविषयत्वात् तत्र भावनापेक्षाऽस्तीति न भावनाफलमूर्तकालेतत्प्रत्ययोऽपेक्षते । तृतीयचतुर्थयोस्तु कर्मतत्साधनमूर्तचजन्यवस्तुत्वं तत्रापि न भावनापेक्षाऽस्ति अंतकाले प्रबलेनैव कर्मणा
चित्तस्यावरोधात् तत्साधनफलमूर्तस्यैव स्मरणावश्यंभावेन तत्र भावनायावैयर्थ्यात् । परिशेषादंत्ययोरेव कार्यकारणब्रह्मणोऽसौ पादिकानिरुपाधिकयोरन्यतरस्य भावनामुद्भावेदंतकालेतत्प्रत्ययो
ऽवश्यंभावीति तयोरन्यतररूपपरमात्मानं स्मरन्त्यः कलेवरं मुक्ताचिरादिभागैः प्रयातिसब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा कर्मणमग्रावं मोक्षं यातीत्याह अंतकाले चेति स्पष्टायोजना नास्त्यत्र संशय इति सोपा
धिकब्रह्मोपास्तिप्रकृत्य 'शतं चैकाचत्तदयस्य नाव्यस्तासामूर्द्धानमभिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्णुगन्धात्कर्मणमेवति' इति तदुपासकस्य गतिपूर्वकस्यामृतत्वस्य श्रवणात् । यस्तु
शुद्धस्त्वंपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रं वेद असौ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावात् तस्य प्राणा उत्क्रामंतीत्येतद्वाक्यविषयो न भवति किं दुःशतं चैकाचेत्येतस्यैव विषयः । ननु तस्यानुपासकत्वात् कथमेतदिति चेन्न ।

अधिभूतं क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदेवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहमूर्तां वर ४ अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्ताकलेवरम् ॥ यः प्रयातिसमग्रावं याति
नास्त्यत्र संशयः ५ यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंतकलेवरम् ॥ तंतमेवेति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ६ तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरयुध्य च ॥
मय्यर्पितमनो बुद्धिर्मा भवेत्प्यस्य संशयम् ७ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसानान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचितयन् ८

नाहिकल्याणकृत्कश्चिदुर्गतितातगच्छतीति न्यायेन तस्योभयप्रवृत्तासंभवात् । कठवल्लीपुनिष्कलप्रत्यगात्मविदं केवलयोगिनं प्रकृत्य शतं चैकाचेत्याग्राणां । 'वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ तत्र ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे' इति श्रुतेर्निश्चितार्थानां शोधितत्वं पदार्थानामेव क्रममुक्तिरवगम्यते न चात्र मुनिश्चितार्था इत्यनेन ब्रह्मात्मैक्य
निश्चयवंतो ग्रहीतुं शक्याः तेषामत्यभावस्य प्रोक्तत्वात् । नाप्युपासकाः असंभवात् । उपासनाहिनामअतस्मिन्स्तुद्धिः यथाशालग्रामे विष्णुबुद्धिरेवं सूत्रविराडंतर्गामी भिष्वात्मबुद्धिरिति तद्वतः सु
निश्चितार्था इति वक्तुं शक्यम् । तस्मादध्यात्मविदां ब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनांत्यप्रत्ययाभावेऽप्यचिरादिगतिप्राप्तिरस्तीति सर्वमनव्ययम् ५ न केवलं कार्यकारणब्रह्मणोरेव भावना
त्यप्रत्ययवशात् तद्भावप्राप्तिहेतुरपि तु कीदृस्य जीवतत्त्वभावनाबलाद्वा व्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते नंदिकेश्वरस्य च स्मर्यते सहि महादेवं भावयंस्तत्साकृप्यं देहांतरं विनैव प्राप्त इति योगशास्त्रेऽपि प्रसिद्धं ।
तत्र किमुक्तव्यमंत्यप्रत्ययवशादेहांतरे भावभावप्राप्तिरस्तीति मत्वा तमेवार्थमन्यत्रापि दर्शयति यं यमिति तद्भावभावितः भाव्याकारवासनयारंजित इत्यर्थः ६ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु माम
नुस्मर अंतकाले मत्स्मृत्या यद्भावप्राप्त्यर्थं । युध्य चेति चकारात्कर्मोपास्त्योऽसमुच्चयोऽवगम्यते । ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्तृत्वं तदुभयानुधातयैकस्मिन्नेवाधिकारिणिकर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्ययकृतविरो
धाभावात् । मयि अर्पिते मदेकनिष्ठतां नीतिमनो बुद्धीयेन सम्यगर्पितमनो बुद्धिस्त्वं असंशयं मा भवेत्प्यसि प्राप्स्यसि अंतकाले स्मरणेनेति शेषः ७ एतदेव श्लोकत्रयेण विवृणोति । अभ्यासेति
अभ्यासयोगयुक्तेन तत्र स्थितौ यज्ञोऽभ्यास इति सूत्रितोऽभ्यासः तत्र ध्येये वस्तुनिचितस्य स्थिरीकरणार्थो यज्ञः सच विजातीयप्रत्ययानंतरित सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः सोऽत्राभ्यासः ।

तत्र भाव्यो विषयः सिद्धः विष्णुप्रतिमादिर्विराडादिर्वा । असिद्धस्तु मानसप्रतिमादिः । तत्रासिद्धे मनसः प्रतिमाकारतासंपादने तत्र स्वरूपसंपादने चेति विषयमेवाग्निगुणो यज्ञः कर्तव्यो भवति ।
सिद्धे तु चित्तस्थिरीकरणार्थ एक एव यज्ञः । तत्र यथास्वतः स्वच्छः स्फटिको जपाकुसुमो परागाहो हितः स्फटिक इति तत्र लौहित्याध्यासः । तत्रावल्यात्तत्रैव स्फटिकधीप्रमोषे पद्मरागत्वाध्यासः ।
पद्मरागऽपि चंद्रिकायामिंद्रनीलत्वाध्यासस्तत्रैव तदानीमेव किंचिद्दूरस्थे निहीनोपलत्वाध्यास इत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेण शुद्ध एक एव स्फटिकः पंचविधो भवति । एवं स्वतः शुद्धं चैतन्यं मायोपरागात्
देवेश्वरः । मायाप्राबल्येतस्यैवेश्वरत्वांशप्रमोषेतत्रैव सूत्रात्माध्यासः सूत्रेऽब्रह्मज्ञानदादर्याद्विराडध्यासः । तत एव विराडेकदेशेषु शरीरादिषु आत्मत्वभ्रमः । तत्र यथाचटांतर्गतः प्रदीपो घटमात्रं
भासयति घटच्छिद्रात्तद्विर्गतः किंचित्स्वप्नभयासंभूतं विषयमवभासयति । सर्वात्मना चटाद्विर्गतस्तु कृत्स्नं भवनोदरवर्तिपदार्थजातं प्रकाशयति । तद्वदेहांतर्गता चित्तिर्देहमात्रं भासयति ।
देहच्छिद्राच्चतुरादेर्विर्गता सती तत्सन्निकृष्टं किंचिद्विषयं रूपादिकमवभासयति । सर्वात्मना गुरुक्तमुत्तयादेहकृतपरिच्छेदाभिमानेत्येतेष्वपरिच्छिन्ना सती कृत्स्नं विराट्मात्रं भासयति य
थोक्तं बाह्यध्वेष्यपि । 'मणिहृतवदतारासोमसूर्यादयोऽपि क्षिति विषयमिहा लंपबाह्यमुद्योतयंति ॥ सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्ज्योतिरंतस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलमेव क्रमेण' इति । सहजलयसमुत्थं
सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानस्तस्य लयमात्रादेव उत्थितं क्रमेण संकल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्मुक्तत्वात् सर्वस्य प्राक् संकल्पादसत्त्वात् तथा च श्रुतिः । 'सयदिपितृलोककामो
भवति संकल्पादेवा स्य पितरः समुत्तिष्ठंति' इति । दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषारागादयः तदेव प्रकाशमाने विराजि अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य प
रमोलोक इति शास्त्रप्राप्ताप्यानुपासकेन गृहीतोऽहं ग्रहो यद्यपि वस्तुतया पेक्षया प्रातिरूपस्तथाऽपि स्वाभाविकादेहाहं ग्रहात्सत्यरूपः । यथा स्फटिके हीनोपलत्वं ग्रहापेक्षया इंद्रनीलत्वग्रहस्तद्वत्

कविपुराणमनुशासितारमणोरणीयां समनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमर्चित्य रूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ९

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥ भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्सतं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् १०

यथाच स्फटिके प्रणिधीयमानं चतुरोत्तरपादविवृद्धा विद्रनीलत्वं बाधित्वा पद्मरागत्वं तद्वाधेन छेदितस्फटिकत्वं तद्वाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एवं गुरुक्तमुत्तयात्प्रत्यगात्मनि प्रणिधीयमानं म
नोऽस्य बाह्यबाह्यरूपमोहात्तरे आतरे अवतिष्ठते । चरमं विशुद्धं रूपं प्राप्य तु स्वयमेव विलीयते यथोक्तं । 'येन त्यजसितस्य जेति' येन मनसा त्यजसि विराडादिभावतदपि मनस्य जेत्यर्थः ।
तदेवं व्यवहारापेक्षया भिद्धेषु विराट्सूत्रांतर्गामीषु मनसः स्थिरीकरणार्थो यज्ञोऽभ्यासस्तत्फलमूर्तो योगः । समाधिर्ध्येयवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्येन गुणेन युक्तं चेतस्तेन नान्यगामिना अनन्यगामिना
नैकधेति वत्समासः तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं निरस्ताशेषदोषं । यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्प्राप्नोति तस्मात्पुरुष इति निर्वचनात् । दिव्यं द्योतमानमनुचितयन्नहमेव भगवान्सर्वात्मा
वासुदेव इति सततमाचार्योपदेशमनुध्यायन् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हेमार्थं तथा च श्रुतिः । 'यथानद्याः स्वं दमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छंति नाम रूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्पुण्यपापे विधुष्य परात्परं
पुरुषमुपैति दिव्यं' इति परात्सूत्रात्परं अंतर्गामीषु ८ तदेव मुपासनायाः स्वरूपमुक्ता उपास्यस्य स्वरूपमाह कविमिति कविकांतदरिं न संवर्जं पुराणं चिरंतनं अनुशासितारं जगतोऽंतर्गामीषु अणोः
सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयां संसूक्ष्मतरोऽनुस्मरेत् अनुचितयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागेन प्रदातारं । अर्चित्य रूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केन चिच्चित्तयितुं शक्यं । आदित्यवर्णं आदि
त्यस्यैव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानतायस्यत आदित्यवर्णं सर्वजगद्वभासकमित्यर्थः । तमसो देहं द्विधा दावनात्मन्यात्माभिमानरूपाऽविद्यातः परस्तात्पराचीनं सति देहाभिमानेन प्रकाशते
योगयुतयात्यक्ते तु तस्मिन्स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ९ उपासनायाः फलमाह प्रयाणेति प्रयाणकाले मनसाऽचलेन हृत्पुंस्वरं जितेन । भक्त्या भगवति वासुदेवे आराध्यत्वबुद्ध्या युक्तो योगबलेन योगो-

मनःप्राणेंद्रियक्रियानिरोधो हृदयपुंडरीकेतेषां वशीकरणमित्यर्थः । तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिका जयक्रमेण प्रागेव मूलाधारादिब्रह्मरंध्रांतःस्थानेष्वारोहावरोहक्रमेण संचारितपवनोऽस्तकाले ध्रुवो र्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणं आवेक्ष्य सुषुम्नयानाड्या मूलाधारादुत्थापनपूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचित्तं तच्च भूमध्यादुपर्युन्नीयमाने वा यो मनो मूर्च्छा मापद्यत इति तस्या मवस्थापानं भवतीत्येत्यप्रत्ययस्तत्रैव संपाद्यस्ततोऽर्चिरादिमार्गपर्वणा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्रापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यं । तद्वासना वासितं मनो भूमध्याद्योगिना ऊर्ध्वयानाड्या उल्लिखे प्राणे मुक्तेषु ब्रह्मादिसर्वं भित्वा प्रचलिते सतिलब्धवृत्तिकं मूत्वा पूर्वसंस्कारमावल्याद्योगमाहात्म्याच्च दिव्योपाधुयेत मार्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपू ज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थानं प्रत्यतिवाहमानममानेन च पुरुषेण संगच्छमानं तेन च यथाभिलषितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति । तदिदमुक्तं भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेशयेति । स एव कृत्वा योगिकं विं पुराणमित्युक्तलक्षणं परं पुरुषं हिरण्यगर्भं लयं सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपेतिसमीपे प्राप्नोति तल्लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । नहि पौराणिकानां भिवैदिकानां मते ब्रह्म विष्णुरुद्रलोकानां मुप्युपरिकल्पनाऽस्ति । किंतु हिंसर्वे हिरण्यगर्भलोकाख्ये सत्यलोक एवांतर्भवति । पराहिंसोपासनकर्मोर्जितिर्हिरण्यगर्भप्राप्त्यंतेति बृहदारण्यके तद्वाप्यादौ च स्पष्टम् १० ध्रुवोर्मध्ये प्राणमावेशयेत्युक्तं तर्ककृत्वा कर्तव्यं तत्कृत्वा च किं कर्तव्यमित्येतद् द्वयं यदि च स्तत्र प्रतीकत्वेन चित्तं प्रणवता वद्व्याच्यवाचकयोरभेदविवक्षया स्तौति यदक्षरं प्रणवाख्यं वाचकं वेदविदो वेदादौ वदंति । यद्वा यदक्षरं ब्रह्मतद्वाच्यं । एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदं त्यस्यूलमनप्वह स्वमदीर्घम् इत्येवं लक्षणं वा वेदविद उपनिषद्विदो वदंति । यच्च यत्तयो विशंति ब्रह्म प्रतीकत्वेन शरणीकुर्वंति । पक्षे सम्यग्दर्शने सति सारित्सागरन्यायेन यत्प्रविशंति यत्तयः यदक्षरमिच्छंती ब्रह्म चर्यं चरंतीति पक्षद्वयेऽपि सामं । तत्ते पदं वर्णं त्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये अयं च वाच्यवाचक

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यत यो वतिरागाः ॥ यदिच्छंती ब्रह्म चर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ११ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥

मूर्ध्या ध्यायामनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् १२ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यः प्रयातित्यजन्देहं स याति मरमांगतिम् १३

अनन्यचेताः स ततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४

योरभेदः श्रुतिच्छायायागम्यते । अन्यत्र घर्मादन्यत्राधर्मादिति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य । सर्ववेदाय त्पदमा मनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति ॥ यदिच्छंती ब्रह्म चर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवी म्योमित्येतत् इत्योकारेणोपसंहारात् तत्फलं च प्रतीकमावात् । ओंकारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्द्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म प्रतिपद्यं तथा च श्रुत्यंतरे । एतद्वै सत्यकाम परंचापरं च ब्रह्म पदोकार इत्युप क्रम्य तस्मादेवं विद्वानेते नैवायतने नैकतरमन्वेतीति दृष्टं । आयतनं शालग्रामवत् प्रतीकं तेन ११ ध्रुवोर्मध्ये कथं प्राणमावेशयेदित्यत आह सर्वेति सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहणद्वाराणीन्द्रियाणिसं यम्य निरुह्य तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कंठमुत्प्राणं मूर्धन्यानाड्या सुषुम्नाख्ययामूर्ध्वोर्मध्ये आधाय कथं योगधारणां योगशास्त्रोक्तोपाधाराणां मनसो देशविशेषनिबंधिनी मास्थितः अनुतिष्ठन् सन् १२ मूर्ध्नि प्राणमाधाय किं कुर्यादत आह ओंकाररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं च वर्णं ब्रह्म च तद्वाहरन् उच्चरन् मां च ब्रह्मभूतं अनुस्मरन् यो हि देवदत्तं स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै देवदत्तोऽभिमुखो भवत्येवं ब्रह्मणो नाभोज्ञारणेन सन्निहिततरं व्यापकं ब्रह्म साधकस्य सन्निधीयते सन्निहिते च ब्रह्मण्यो देहं त्यजन् भ्रियमाणः प्रयाति कुर्वाणा उत्क्रामति स परमांगतिं सन्निकटं ब्रह्मरूपां याति ब्रह्मैव प्रकृत्य श्रूयते एषाऽस्य परमांगतिरेषाऽस्य परमासंपदेषोऽस्य परमआनंदः इति । ताभेव गतिं शुद्धं ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकमाप्तिद्वारा १३ इयं मतिरतीव दुर्लभेति मामं स्यादित्याह अनन्येति नास्ति अन्यत्र चेतोयस्यासौ अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते । सततमिति नेरंतर्था । यो मां स्मरति नित्यश इति दीर्घकालत्वं यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यकेणुकाहारविहारादौ यमनियमादौ च युक्तस्यावहितस्य योगिनः योगमनुतिष्ठतः १४

त्वह्यभेऽपि किं स्यादत आह मामिति मामुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्मनाप्नुंति । यज्जन्मदुःखानामालयमूर्तमुदृष्ट्वा किंचित्सुखालयत्वेऽपि अशाश्वतं न श्वरं तुच्छमित्यर्थः । केनाप्नुवंति महात्मानो योगेन जितचित्ताः अतएव परमांसि सिद्धिर्भोगताः अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्वा त्वाएव । तथा ब्रह्मलोकगतान् प्रकृत्य स्मर्यते । ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्राप्तिं चरे ॥ परस्योत्कृतात्मानः प्रविशंति परंपदम् इति प्रतिसंचरे ब्राह्मे प्रलये परस्य चतुर्मुखस्य अंते नाशे १५ त्वदलाभेऽपि किं स्यादत आह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मलोकमभिव्याप्य ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः हे अर्जुन शेषं स्पष्टं । अत्रैवं व्यवस्था येक्रममुक्तिफलाभिर्देहरादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्रैव ज्ञानं प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यते । ये तु पंचाग्नियुक्त्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेऽनुपासित परमेश्वराः पुनरावर्तत इति १६ आवृत्तिमाजां कालपरिच्छेदमाह सहस्रेति युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपर्यायः । चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति पुराणांतरदर्शनात् सहस्रं चतुर्युगानि पर्यंतोऽवसानं पस्य चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनं रात्रिपितावतीत्याह रात्रिमिति अत्रापि चतुर्युगसहस्राणां अतिभवति तां चतुर्युगसहस्राणां तेषां सिद्धा अहोरात्रविदो जनाविदुः १७ किं ब्रह्मणोऽद्विजायते किं वारात्रावित्यत आह अव्यक्तादिति अत्र देवं दिनमुष्टिप्रलययोः प्रकृतत्वादव्यक्तशब्देन नाव्याकृतं विषदादिकारणमिह ग्राह्यं तदा आकाशादीनां सत्त्वात् । किंतु हिं प्रजापतेः स्वापावस्यैवेहा व्यक्तशब्दार्थः अयं भावः । प्रजापतेः स्वापकाले तत्कालिपतः स्यात्वरजंगमप्रपंचः सर्वोऽपि तदीवे ज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते रात्र्यागमे । तथा दिवसागमे पुनस्तत्पवयथा पूर्वमावर्ध्ववति ।

मामुपेत्य पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमांगताः १५ आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कैतेय पुनर्जन्मन विद्यते १६ सहस्रयुगपर्यंतमहर्षि ब्रह्मणो विदुः ॥ रात्रियुगसहस्रां तां तेषां रात्रि विदो जनाः १७ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽव्यक्तः पार्थ प्रभवत्यहरागमे १९ परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २० अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमांगतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्तते तद्दाम परमं मम २१

एवं दृष्टिपूर्व्यायेनास्मत्कल्पितोऽव्यक्तविषय इति प्रपंचोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयते अस्मत्प्रबोधे यथा पूर्वप्रादुर्भवतीति १८ कृतहाना कृताभ्यागमदोषापनुत्तये बंधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफलया च अविद्यादिवशादवशोऽप्येभूतग्रामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थं भूतग्राम इति अहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयत इति योजना स एव भूत्वा प्रलीयते नान्योऽभिनवो भवतीत्यर्थः । कुतः यतोऽव्यक्तः अविद्याकामकर्माधीनस्तस्मात्सर्वानर्थबीजभूताया अविद्याया विद्यया उच्छेदे जन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यं यतितव्यमित्यर्थः १९ एवं ब्रह्मभुवनं तांतामावृत्तिव्याख्याय पत्राप्तानां मावृत्तिर्नास्ति तदक्षरं परमं ब्रह्मेत्युपक्रांतं वस्तुलक्षयति परस्तस्मादिति विभिः पर इति तस्मादव्यक्तात् भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादनुत्तात् अन्योऽस्त्यंतविलक्षणो भावः स ता तु शब्दात्पराभिमतं सत्तासामान्यं वारयति तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात् अस्य च सर्वानुगतत्वात् सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमान् हि उपाधिविक्रिययानित्यं विक्रियत इव भाति अयं त्वनुपाधित्वान्नित्यैकरूप एव सभावः सर्वेषु भूतेषु विद्यदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्ता रूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रयाच्चाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तम् २० अव्यक्तो न व्यज्यत इति दृश्यत्वं निरस्तं । अक्षरोऽनृत्ये व्याप्नोतीति विविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तं । तं भावं परमांगतिं ब्रह्मलोकांतांगतिं परमा कार्यत्वात् । इयं तु परमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः एषाऽस्य परमांगतिरित्यादयः श्रुतयः । यं भावं प्राप्य न निवर्तते पुनः संसारे न पतति तदिति विधेयापेक्षं लीयत्वं स एव मम विष्णोः परमं उपाध्यस्पृष्टं धाम प्रकाशः तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिप्रासिद्धिनिष्कलं ब्रह्म २१

एवमभ्युपगतमानंदस्यजगद्विर्वाधिष्ठानत्वंतदप्यपवदति नचमत्स्थानीति अयंभावः । अस्यैतदेतद्रजालस्ययदुपादानकारणं । आहानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यते'इतिवार्तिकोक्तेरज्ञानमेवजगत्कारणंतद्वत्तुच्छं अहंवासंगः । ततश्चतुच्छतरेणतत्कार्येणभूतसंघेननममासंगस्यापाराधेयभावसंबंधोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आवृतंहिरण्यवादिकमनिर्वचनीयेनसर्पादिनासंबध्यते । अहंतुसर्वदाऽनाद्यतःसाक्षिरूपत्वात्तत्संबंधशून्यइतिनचमत्स्थानिभूतानीत्युक्तमिति । ननुसाक्षिणस्तवब्रह्मणोयुवासुखीचेतिप्रतीच्येवभूतसंबंधानुभवात्कथंनचमत्स्थानीत्युक्तिरित्याशंक्याह पश्यमेयोगमैश्वरमिति मेमभूतैःसहयोगंयुक्तिघटनांपश्य ऐश्वर्यंइश्वरेणमायाविनानिर्मितं गगनेगंधर्वनगरमिव । अतएवमकारणशरीरस्यात्माप्रत्यगानंदोभूतभूदपिभूतस्थोन चकारोऽप्यर्थेऽभिन्नक्रमश्च खमिवगंधर्वनगरभूदपितत्स्थेन तस्वतदाकारेणपरिणामासंभवात् । एवंरूपोऽपिपरानंदरूपोममात्मासमूतभावनःभूतानांवृद्धिकरः । 'एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवति कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेपआकाशआनंदोनस्यात्'इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशेअव्याकृताख्येस्वाधिष्ठानभूतआनंदोऽनुस्यूतोतस्यात्तर्हिप्राणापानक्रियांकश्चिदपिनकुर्यात् कारणगतंजाड्यंकार्येऽपिस्यात् आकाशेआनंदानुबंधेतुकारणस्यचेतनत्वात्कार्यमपिचेतनावत्स्यादितिश्रुत्यर्थः बृहदारण्यकेऽपि । 'यदूर्ध्वगामिदिवायदावाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवी इमे ॥ यदूर्ध्वंभवन्नभविष्यच्चेत्याचक्षतआकाशएवतदोतंचप्रोतंच'इतिमायाविनिसर्वस्योतप्रोतत्वमुक्त्वाकस्मिन्ब्रह्मकाशोतश्चप्रोतश्चेत्यस्योत्तरमेतास्मिन्ब्रह्मक्षरेगामिंआकाशोतश्चप्रोतश्चेत्यस्यूलादिलक्षणस्याक्षरस्याकाशाधारत्वमुक्तं । तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरेणमगवताकारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेणममात्माभूतभावनइति ५ श्लोकद्वयोक्तेऽर्थेदृष्टांतमाह य

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ५

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गोमहान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिहाम् ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ७

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८

येति यथालोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गः परिमाणतश्च महान् । तथा सर्वाणि भूतानि सवंगते मयि असंख्येणैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राज्ञः । किंतु ब्रह्मेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं अक्षरं परमं ब्रह्मेति अक्षरसंज्ञं शुद्धस्त्वं पदार्थ एव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तं । तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातं । इदानीं तस्याक्षराख्येन जीवेनाभेदं सदृष्टांतमाह यथेति वायुः सूत्रात्मा । 'वायुर्वै गोतमस्तूत्रं' इति श्रुतेः । सर्वत्र गइति समाहितं लिंगत्वात् तस्य सर्वगतत्वं । महानिति बाह्यवायुव्यावृत्त्यर्थः । स यथा आकाशस्थितः अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाशसंबंधोक्तः । सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वं पदार्थरूपी चेत्तन्वर्गः । बहुत्वं लोकाभिप्रायेण । यथा कार्यं सर्वमुत्पत्तेः प्राक्नाशादूर्ध्वमध्ये च स्वकारण एवाभेदेन तिष्ठति । एवं सर्वोऽपि जीववर्ग उपाध्युत्पत्तेः प्राक् तन्नाशादूर्ध्वमध्ये वा घटाकाशो महाकाशादिव परस्माद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन स्वभावो ध्यातुममुच्यत इति ब्रह्मणोर्ब्रह्मैव जीव इति तद्विदुः ९ नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणिलयश्चेदुपाधेः कागतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमशरीराणि मामिहामममायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकाम परासूक्ष्मभूम्या व्यात्मिकां यांति प्रविशंति कदायांति कल्पक्षये । पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सप्ताविव संस्कारात्मना स्थितानि एकतांगतानि कल्पादौ विसृजामि विविधरूपेण सृजाम्यहंकारणात्मा मायावी ७ एतदेवाह प्रकृतिमिति एवमविद्यालक्षणां त्वां प्रकृतिमवष्टभ्य आश्रित्य तां विना केवलस्य स्रष्टृत्वासंभवात् इमं भूतग्रामं पुनः पुनर्विविधं सृजामि किंभूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनम् ८

ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तवैषम्येनैर्घृण्ये स्याताम त आह नचेति तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मानि ब्रह्मप्रति तत्र हेतुः उदासीनवदासीनमिति यथा पर्जन्यो बीजविशेषे पुराणं केषुचिद्द्वेषं चाकृत्वा उदासीनः स न वर्षति एवमीश्वरोऽपि पुण्यवत्सुरागं पापिष्वेपंचा कुर्वन्नजगत्सृजति । तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात्ते विभिन्नफलं प्राप्नुवतीति तेनैवैषम्यादीत्यर्थः ९ ननु विसृजामि उदासीनवदासीनमिति परस्परविरुद्धमुच्यत इत्याशंक्याह मयेति मया कूटस्थेन अद्वयक्षणे अयस्कांतकल्पेन प्रवर्तकेन प्रकृतिश्चराचरजगत्सूयते उत्पादयति । अनेन अद्वयक्षत्वेनैव हेतुना हेतौ ते यजगद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासु प्रमति । अयस्कांतवदहमुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्तकश्च मवापीति भावः । तथा च मंत्रवर्णः । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैता केवलो निर्गुणश्च' इति एकस्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति १० एवंभूतमांसंतमूढाः अवजानंतियतो मानुषांतनुं आश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरंत । मम परंप्रकृष्टं भावं तत्त्वं अजानंतः भूतानां महेश्वरं मामवजानंतीति संबंधः ११ भववज्ञानाच्च ते मोघाशाः वृषैव आशा आशिषो ये पाते मोघाशाः तथामोघकर्माणः निष्फलो यो गाः मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः यतो विचेतसः निर्विवेकाः यतो राक्षसांसुरीचरजस्तमः प्रधानां मोहिनीं मोहकरीं प्रकृतिं श्रिताः छिधिभिधिपिबन्नादपरस्वमपहरेत्येवं शीलाः क्रूरकर्माणो भवंतीत्यर्थः १२ तथा ये महात्मानः अलुब्रचित्तः तु पूर्वैभ्योऽत्यंतविल

नचमांता निकां निबध्नंति धनं जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते १० अवजानंति मां मूढा मानुषांतनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ११ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसांसुरीचैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२ महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् १३ सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च हृदयताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मां उपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम् १५ अहं कतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् १६ पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोंकारः क्रक्सामयजुरेव च १७ गतिर्मर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १८

क्षणाः मां भजंति यतो देवीं प्रकृतिसत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकाग्रचेतसः । किं गतानुगतिकतायादं भेन वा भजंति न किंतु हिंसां भूतादि सर्वभूतकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्त्वा भजंति १३ मजन स्वरूपमाह सततमिति यतंतः इन्द्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः हृदयान्यहिसादीनि व्रतानि येषां तिष्ठन्व्रताः नमस्यंतश्च मां हृदये शयं प्रतिमादिरूपं वा भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः संत उपासते १४ ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातं जलाः । एकत्वेन अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेनोपनिषदाः । पृथक्त्वेन अयमीश्वरो मम स्वाभीतिबुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं विश्वतो मुखं सैवैवैर्यैस्किंचिद्दृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव यच्छ्रुतं तन्नामैव यदुक्तं मुक्तं वा तत्तदपि तमेवैत्येवं विश्वतो मुखं यथा स्यात्तथा मां उपासते १५ इदमेवोपासनं विवृणोति अहमिति क्रतुः संकल्पो देवता ध्यान रूपः । यज्ञः श्रोतः स्मार्तश्च देवतोद्देशेन ब्रह्मव्यत्यागः । स्वधापितृणामन्नं । औषधं मनुष्याणामन्नं । मंत्रो येन दीयते सः । आज्यं हविः । अग्निः । हुतं प्रक्षेपक्रिया । इदं सर्वं यस्मादहमेवातस्तेषां विश्वतो मुखमुपासनं युक्ततरमित्यर्थः १६ धाता कर्मफलानां विकर्ता वेद्यं देदितव्यं ब्रह्म पवित्रं पावनं तप आदिकं १७ गतिं मुक्तप्राप्तिस्थानं । मर्ता कर्मफलदानेन पोषकः । प्रभुः अंतर्धामी । साक्षी कृता कृतावेक्षकः । निवसंत्यस्मिन्निति निवास आश्रयो यजमानादिः । शरणं रक्षकः । सुहृदुपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानं । प्रलयो लयस्थानं । स्थानं स्थितिस्थानं । निधानं कर्म फलसमर्पणस्थानं कालांतरे फलप्रसवार्थं । बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणां । अव्ययं यावत्संसारमावित्वात् १८

अहंतपाभि आदित्योभूत्वा अहंवर्षवृष्टिः तां निगृह्णामि अष्टसु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिः उत्सृजामि चतुर्धु मासेषु कैश्चिदिति । अमृतं जीवनं । मृत्युभरणं । अमृतं देवांश्च वा सत्साधु असत्साधु एतत्सर्वमहमेव । अतस्तेषां विश्वतोमुखं मम मनः कुर्वतां सर्वरूपेणाहमनुग्रहं करोमीति भावः १९ येषु नरुक्तेषु प्रकरेष्वन्यतमेनापि मानमर्जते ते केवलकर्मटाः कां गतिं प्राप्नुवतीति शृणु त्रैविद्या इति तिस्रः ऋग्यजुः सामरूपाः विद्यायेषां त्रिविद्याः तत्रैव त्रिविद्याः सोमपाः सोमपायिनो याज्ञिकाः यज्ञैर्माभिष्टास्वर्गतिं फलं प्रार्थयते दिव्यान् अप्राकृतान् संकल्पमात्रोपनतान् दुःखासंभिन्नान् २० त्रयीवेदत्रयीतस्यामुक्तं धर्मत्रयीधर्मकाम्ययज्ञं कामकामाः विषयकामुकाः गतामृतं यातायातं सातत्येन लभते तथा च श्रुतिः । 'पृथाह्येते अष्टादशरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ॥ एतच्छ्रेयोयेऽभिर्न दैतिमूढा जरा मृत्युते पुनरेवापियांति' इति अष्टादशषोडशर्चिजः यजमानः पत्नीचेति द्वौ २१ पूर्वकर्मिणामावृत्तिफलं चोक्तामक्तानामपि मद्भजेनेनैव सर्वसिद्धिरित्याह अनन्या इति नास्ति अन्य उपा स्योयेषां अहमेव भगवान्वासुदेव इति अभेदेन चित्तयंत इत्यर्थः । ये जनाः पर्युपासते परितः साकल्येन कास्त्वेनानाद्वैतदृष्टेस्त्यर्थः उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगः अप्राप्तस्य अत्रा देयों गमू भिकाया वा प्रापणं । क्षेमः तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं तद्वयं अहमेव वहांमिनिर्वहामि । तैरत्राद्यर्थवायोगभूमिष्वर्ध्वभूमिभिराभार्थवाचितान् कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां तेषां मदभिन्नत्वात् सर्वं

तपाम्यहमहंवर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन १९ त्रैविद्यामां सोमपाः पूतपापां यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥ तेषु पुण्य मासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवदेव भोगान् २० ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनु प्रपन्ना गता गतं कामकामालभन्ते २१ अनन्याश्चित्तयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् २२ येऽप्यन्यदेवताभक्त्या यजन्ते श्रद्धयाऽ न्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् २३ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ ननु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते २४ यांति दे वव्रतादेवान् पितॄन्त्यांति पितॄव्रताः ॥ भूतानि यांति भूते ज्ञायांति मद्याजिनोऽपि माम् २५ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भ क्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः २६ यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् २७ शुभाशुभफलैरेवं मो क्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मासु पैष्यसि २८

सेत्स्यतीत्यर्थः तथा चोक्तं ज्ञानीत्वात्मैव मे मतमिति २९ अविधिपूर्वकं विधिरमेदं दुष्टं द्वाहत्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयमजनस्य २३ हियतः सर्वयज्ञानां महमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फल दाता च । एवं सति ते मां प्रत्यगभिन्नं तत्त्वेन यायातश्च येन न जानंति अतश्च्यवंति ज्ञानमिष्टमलब्ध्वा संसारं गते पतन्ति २४ सर्वभक्ताय धाम जनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यसांनिध्यमित्याह यांतीति भूतार्थमिज्या येषां तेषु ते ज्ञायाः २५ मद्भक्तिरतिमुकरा देवतांतरभक्तिस्तु बहुवित्तव्ययायाससाध्येत्याशयेनाह पत्रमिति भक्तिरेव केवलं ममापेक्षितानान्यादिति भावः मत्तुपहृतं भक्त्या समर्पितं २६ अतः सत्त्वमद पणं कुर्वित्याह यदिति यत्करोषि गमनादिकं तद्भगवत्प्रदक्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थं भवतु दर्पणं कुर्विति । एवं च नादिष्वपि नामकीर्तनादिदृष्ट्वा ऊर्ध्वं २७ एवं कुर्वतः फलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्विधैः एवं कुर्वन् त्वं मोक्ष्यसे भगवदर्पणं बुद्ध्या यत्किंचिद्वर्त्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्मफलसंन्यासरूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहित चित्तः सन्नविमुक्तः कर्मबन्धनैर्विमुक्तः सन्न मां सर्वेषां प्रत्यगात्मानं उपैष्यसि २८

यतो भक्तानेवानुगृह्णाति नेतराभित्यतो रागद्वेषान् ममवान्ति स्यत आह समोहमिति यथाऽग्निः रागादिगुण्योऽपि समीपस्थानां मेव शीतं नाशयति न दूरस्थानां तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं शरणागतानां मेव बंधनाशयामि नान्येषां मित्यर्थः । अतो मम रागद्वेषाविति भावः । मयितेतेषु बाष्पहं मक्ता अनन्यशरणतया मय्येव वर्तते अहमपि तेऽप्येव वर्तते । अभक्तचित्तानां रागाद्याकांतत्वेन तत्र मम विशेष तोऽभिव्यक्तिर्नास्तीति भावः २९ मक्तेर्माहात्म्यमाह अपि चेदिति अत्यंतपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन्नमजते तयापि साधुरेव मंतव्यः हियतः ससम्यगव्यवसितः सम्यग्दत्तः ३० सम्य ग्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति जातिचशश्वत्निगच्छति प्राप्नोति हे कौंतेय स्वमेव मदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु मे मम भगवतो हरेर्मको न नश्यतीति ३१ किंच हे पार्थ हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य आश्रित्य येऽत्यंतपापयोनयः कुर्यादयस्तेऽपि परां गतिं यांति ३२ ब्राह्मणादयः पुनः पुनः मदाश्रयेण परां गतिं यांतीत्यत्र किंचिन्न अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं न श्वरं असुखं सुखलेश हीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व लोकांतरे भजनं न भविष्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'इह चेददेदीदयस्तथमास्ति न चेददेदीदमहती विनष्टि' इति ३३ भजनप्रकारं दर्शयति मन्मना इति मय्येव मनो यस्य न पुत्रादौ समन्मनाः । ममेव भक्तो न राजा देवं नाद्यर्थं समद्रक्तः । मद्याजीमर्त्यमेव यजेत मस्वर्गाद्यर्थं समद्याजीतादृशो भव । मां भवनमस्तु कुरु शरणं व्रजनं त्वन्यान् । एवमने न प्रकारेण युक्तायोगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरं पश्यसि प्राप्त्यसि अभेदेन घटाकाश इव महाकाशं । यतो मत्परायणः अहमेव सर्वोपाधिगुण्यश्चिदात्मा परं सर्वोत्कृष्टं अयं न प्राप्यं स्य स मत्परायणः

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयितेतेषु चाप्यहम् २९ अपि चेत्सु दुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समंतव्यः सम्यगव्य वसितो हि सः ३० क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्थुः पापयोनयः ॥ श्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ३२ किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ३३ मन्मना भवम द्रक्तो मद्याजीमानं मस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं पत्परायणः ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणितुत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवन् महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २

तथा च श्रूयते । 'यथानद्यः स्वयं दमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वा ब्रामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य' इति १४ ॥ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारत भावदीपे गी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणितु० ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ सप्तमे त्वं पदवाच्यो यो निरूपितः तदुपासनाच्चक्रममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं नवमे तत्पदलक्ष्यार्थ उक्तस्तत्प्राप्तये च वि श्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तं । तद्वागद्वेषकलुपितमनसामशक्यमिति मन्वानो भगवांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धि विधानार्थं स्तावद्दर्शयति दशमे । तत्फलभूतं विश्वतोमुखस्योपासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे । द्वादशेषु नस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्ता उपासनाकांतत्वं तदार्थशोधनार्थं समाप्यिष्यति तत्र वात्स ल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच भूय एवेति हे महाबाहो भूयः प्रागुक्तमपि पुनर्भरं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु प्रीयमाणाय अमृतपानादिवन्मद्भक्त्या त्प्रीतिमनुभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया १ बुद्धयत्याच्चमत्स्वरूपस्याहंत्वाद्ब्रवीमीत्याह न मे इति प्रभवंप्रकृतं भवंपेश्वर्यं विद्यदादिसृष्टिसामर्थ्यं न विदुः तत्र हेतुः अहमिति अयं भावः । देहोत्पत्त्यनंतरं हि देवादीनां बुद्ध्या वि लामो न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽर्थः परिच्छेदं तु शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः २

कस्ताह्वेतितीत्यत आह यदिति यः असंमूढः समावेतिस एव च सर्वपापैः प्रमुच्यते इति संबन्धः । जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनीरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेनमूढः संमूढस्तद्विपरीतो संमूढस्तत्त्वज्ञानेनवा
धिताध्यासः स एवात्मवित्त्वादितरस्यजनिमनुभवन्माप्रत्यगात्मानं लोकमहेश्वरमनादि आदिः कारणतच्छून्यमत एवाजमजातवेतिस सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वापापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये १ मममहे
श्वरत्वादेवमतो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिः अंतःकरणस्य सूक्ष्मावबोधने सामर्थ्यं । ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः । आसंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बुद्धयेष्वव्याकुलतयाविवेक
पूर्विकाप्रतिपत्तिः । क्षमा आकृष्टस्य तादितस्य वा अविहृतचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणं । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाह्लादः । दुःखं
तापः । भवउत्पत्तिः । मावः सत्ता । अभावस्तद्विपर्यया । भयं त्रासः । अमयमेव च तद्विपरीतं ४ अहिंसा प्राणिनामपीडा । समता मित्रा मित्रादौ समचित्तता । तुष्टिः संतोषोलब्धे पर्याप्तबुद्धिः । तप इ
न्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपठिनं । दानं यथाशक्तिसंविभागः । यशो धर्मनिमित्ताकीर्तिः । अयशो धर्मनिमित्ता अकीर्तिः । एते बुद्ध्यादयो विंशतिभावामत एव प्राणिना भवन्ति पृथग्विधाः प्रत्येकं
नानाप्रकाराः । तत उत्तमगुणलाभायाहमेव त्वया शरणी करणीय इति भावः ५ एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रव्यमिति महर्षय इति सप्तमृग्याद्याश्चत्वारः सनकादयश्च पूर्वप्रसिद्धा महर्षय इति संबन्धः
तथामनवश्चतुर्दशप्रसिद्धाः ते सर्वे मानसाहिरण्यगर्मरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता उत्पन्नाः इमाः प्रजाश्चतुर्विधा अयं लोकश्चतुर्धाधारभूतः तदुभयं येषां यत्संबन्धिसंततिर्येषां संततिरित्यर्थः

यो मामजमनादिंचवेतिलोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढः समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवोभावो भयं चाभयमेव च ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५ महर्षयः सप्तपूर्वचत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता ये पां लोक इमाः
प्रजाः ६ एतां विभूतियोगं च मम यो वेति तत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावस
मन्विताः ८ मच्चिता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ॥ कथयंतश्च मानित्यंतुष्यंति चरमंति च ९ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बु
द्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते १०

यद्वा येषामिति षष्ठीपंचम्यर्थे येभ्य इमाः प्रजा अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेषामिन्द्रावामयेवभावो मनोयेषांति । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते यतो मामेवोपासते तस्त्वमपि मामुपास्वोति भावः ६
उपास्तावधिकारिणमाह एतामिति एतां विभूतियोगं च विभूतयो भूतेभ्यो भगवति मनः समाधानं यस्तत्त्वतो वेतिसम्यगनुष्ठातुं ज्ञातुं च समर्थो भवति सोऽविकंपेनाचलेन निर्विकल्पकेन षष्ठाध्यायो
केन योगेन मद्भिषयेण समाधिना युज्यते तत्तत्कृतकृत्यो भवति नात्र संशय इति प्रवृत्त्या तेशां यथैव मुच्यते भगवद्भक्तिसंशया संभवात् ७ उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्यां अहमिति बुधामां प्रत्यगात्मा
नामिति मत्वा भजन्ते इति कथं अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः मत्तो मद्गुणं प्राप्यैव सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगतः कर्ता तर्क्यामी चित्यहं ग्रहेणात्मानमुपासीतेति भावः
भावसमन्विताः भावनायुक्ताः एतच्चोत्तरार्थं ८ एवं ध्याने भावनाप्रकारमुक्त्वा न्युत्थानेन माह मच्चिता इति अहमेव चित्ते येषांति मच्चिताः तथाऽहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गतास्तथा विधाः प्राणा
इन्द्रियाणि येषांति मद्गतप्राणाः । चित्तेनेन्द्रियैर्वा यद्वा ते तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वा पुद्गेव इति भावयंत इत्यर्थः । इममेवार्थं परस्परं बोधयंतः श्रुतिपुक्तिप्रदर्शनेन समानानां संप्रदायं ज्ञापयंतः कथयंतश्च शिष्या
न प्रतिपुष्यंति ते नैव ज्ञानेन न तु मिष्टादिना रमन्ति च तत्रैव न तु ह्यादावित्यर्थः ९ उपासनायाः फलमाह तेषामिति सततयुक्तानां नित्योत्साहवतां प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददा
मि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं यो मत्समाधिज्ञाननिष्ठामित्यर्थः । तां ददामि येन यथाभिष्टयाते मामुपयान्ति स मुद्रमिव न योऽभेदेन प्रविशन्ति १०

किंच तेषां भक्तानामुपगुणं नृकंपार्थनस्वप्रयोजनासिद्धयर्थं राजयत् । बुद्धियोगप्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहांधकारं तमोनामकं सर्वानर्थानि दानमूलाज्ञाननाशेन नाशयामि
आत्मभावस्यः आत्मनो भावोऽस्तःकरणं हंतस्वयः ज्ञानरूपेण दीपेन भास्वता प्रबलेन अयं भावः । तत्त्वमसीति वाक्यजात्राकारांतःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्तये श्रवणमननध्यानानि शमादीनि
कर्माणि चापेक्षते यथा दीपः स्वोत्पत्तये तैलवत्यग्न्यादीन् । उत्पन्ना तु तमोनाशेन स्वविषयप्रकाशनाय प्रत्ययावृत्तिलक्षणं प्रसंख्यानं च कर्मभिरुपकारं वानापेक्षते । नहि ज्ञाते घटे तदाकारप्रत्यया
वृत्तिर्वा कर्मापेक्षा वा तज्ज्ञानदाठर्वायापेक्षते प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वाज्ज्ञानस्य । तस्माद्ये उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसंख्यानपेक्षा कर्मभिरुपकारापेक्षा च वर्द्धतिते बलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां
च प्रार्थयंत इति दिक् ११ एवमेतां विभूतियोगं चेत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदके श्रुत्वा तस्मात्पुस्तुकः प्रथमं स्तुत्या भगवंतं मार्जवय ब्रह्म न उवाच परमिति परं ब्रह्म न त्वपरमुपास्यं 'तदेव ब्रह्म त्वं
विद्धि नेदं यद्विदमुपासते' इति श्रुतेः परं भामज्योतिर्न त्वपरं वृत्तिरूपं ज्ञानं । 'एतस्य ह्रीर्धोर्मीरित्येतत्सर्वमन एव' इति श्रुतेर्हृत्तिरूपत्वात् परमं पवित्रं न तु तीर्थादिवदपरमं भवान् । तत्र मानमाह पुरुष
मितिसाधेन पुरुषदेहांतरस्यं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिविहार्दाकाशे आविर्भूतं आदिदेवं सूत्रात्मानोऽप्यार्थं अत एव अजं विभुं पापकं त्वां ऋषय आहुरितिसंबन्धः ११ । १३ व्यक्तिप्रभवं १४

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११ ॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं
दिव्यमादिदेवमजं विभुम् १२ आहुस्त्वामृपयः सर्वदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितो देवलो व्यासः स्वयंचैव ब्रवीषि मे १३ सर्वमेतद्वर्तमानं येन मां वदसि केशव ॥ नहि
ते भगवन्व्यक्तिविदुर्देवानदानवाः १४ स्वयमेवात्मनाऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमर्हस्य शेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः ॥
याभिर्विभूतिभिर्लोकानि मां स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६ कथं विद्यामहं योगिं स्त्वांसदा परिचिंतयन् ॥ केषु केषु च भावेषु चित्त्योऽसि भगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनो यो
गं विभूतिं च जनार्दन ॥ भूयः कथय त्वत्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरु श्रे
ष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे १९ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानां मत्त एव च २०

हे भूतभावन भूतानां भावक १५ एवं स्तुत्वात्मनो बुभुक्षितमाह वक्तुमिति १६ योगेश्वर्यतद्वन्न हे योगिन् त्वां कथं चर्म चक्षुषा विद्यां कथमपीति विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं मन्वानः कतिपयेष्वेव
स्थानेषु भगवंतं चित्तविष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्धयर्थमित्याशयेनाह केचित्ति १७ योगवैश्वरूप्यं विभूतिं ध्यानालंबनं अमृतममृतस्य मोक्षस्य साधनं १८ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच
हंत इति हंत इदानीं हंत इत्यनुमतांवा दिव्याः पुराणां तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धाया आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना प्राधान्यत इति योगोपकारित्वेन विभूतय इह प्राधान्येन । योगस्तु संक्षेपे
णैवोच्यते तस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योगं विभूतिं च कथयेति पृष्ठे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । नास्त्यंतो विस्तरस्य मे विभूतीनामिति विपरिणामेनानुप
जनीयं १९ संक्षेपेण योगमाह अहमिति हे गुडाकेश हे जितनिद्र घनकेशेति वा अहं वासुदेव आत्मा अततीत्यात्मा व्यापकः अत एव सर्वेषां भूतानां भाशय एकीभावस्थानं जलानां भिक्कासारोजला
शयस्तद्वदहं सर्वभूताशयः स्थितोऽचलः । सर्वरेशरीवा वि सर्गलोपो वक्ष्ये इति वार्तिकेन पक्षे विसर्गलोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानां भाशय इति स्थित इति व्याख्यातं । सर्वभूताशय
त्वादेवाहं आदिर्जन्मकारणं । मध्यं स्थितिकारणं । भूतानां मत्तोलयस्थानं । सर्वमिदं ब्रह्मा इत्येवास्तीति भावः २०

योगमुक्ताविभूतीराह आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति आदित्यानां द्वादशानामध्ये विष्णुनामाऽदित्योऽहं वामनावतारोवा । ज्योतिषामग्यादीनामध्वरविरंशुमान् अत्यंतं प्रतपनशीलो निदाघमध्याह्नेतीव्रातपवान् रविरहमेवेत्यर्थः । मरुतांससप्तकानामध्वे मरीचिरहम् । नक्षत्राणां ताराणां । अन्नप्रायेणानिर्द्धारणे पृथ्वी भूतानामस्मिचेतनेत्यादौ संबन्धेऽपि । शशीचंद्रमाः २१ सामवेदो गानेन रमणीयत्वात् वासवो देवराजत्वात् मनइंद्रियांतरप्रवर्तकत्वात् चेतनाधीष्टिः चिदभिध्यक्तिहेतुत्वात् एते वेदादीनामध्वे श्रेष्ठाः २२ रुद्राणामेकादशानां वसूनामष्टानां । शिखराणिरत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये मेरुरहम् २३ पुरोधसां पुरोहितानां बृहस्पतिदेवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनां सेनापतीनां स्कंदः कार्तिकेयः सरसां जलाशयानाम् २४ एकमक्षरं ओंकाराख्यं जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् स्थावराणां स्थितिमताम् २५ । २६ अमृतोद्भवं अमृतमथ नावसरे उद्भवो यस्य तम् २७ प्रजनोऽपत्यजनयिता कंदर्पः कामः ननु वृथा भैरु रूपः २८ नागानां सर्पावांतरभेदानां यावत् साजलचरणां संयमतां नियमनकर्तृणाम् २९ कलयतां गणनं कुर्वताम् ३० पवतां पावयितृणां वेगवतां वा रामो दाशरथिः रामादीनां परमेश्वराणामपि विभूतिमध्ये गण

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां विरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना २२ रुद्राणां शंकरश्चास्मि वितेशो यक्षरक्षसाम् ॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् २३ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः २४ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः २५ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६ उच्चैः श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतं गजैर्द्राणां नराणां च नराधिपम् २७ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुकम् ॥ प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८ अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥ पितृणामर्यमाचास्मि यमः संयमतामहम् २९ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥ मृगाणां च मृगैर्द्रोऽहं वै न ते यश्च पक्षिणाम् ३० पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥ झपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१ सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वादशः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतो मुखः ३३ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्रवश्च भविष्यताम् ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक्रनारीणां स्मृतिर्मेधा घृतिः क्षमा ३४

नध्यानाय झपाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः स्रोतसां नदीनाम् ३१ सर्गाणां मीतिकानां भूतानामादिरंत इति प्रागेवोक्तत्वात् विद्यानां चतुर्दशसंख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या बंधच्छेदहेतुत्वात् । प्रवदतां प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदा एवावदजल्पवितंडा इह गृह्यते तेषां मध्ये वादस्तत्स्वनिर्णयार्थत्वाद्दहम् ३२ अक्षराणां मध्ये अकारः । 'अकारो वै सर्वावाक्' इति श्रुतेः । सामासिकस्य सप्तसप्तमुदायस्य मध्येऽहं द्वादशोऽस्मि उभयपदार्थप्रधानत्वादिति प्राश्नः समं एकत्रासनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याणां वामं वामं कथनार्थं वा एकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम् । चातुरर्थिकं षष्ठ्युक्तं तस्यैकवर्तीकादेशः यस्येति चेत्त्यलोपः । तस्य मध्ये द्वंद्वोरहस्योऽर्थोऽहम् । द्वंद्वरहस्येति सूत्रे द्वंद्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धं अक्षयः क्षयहीनः कालः क्षणादिः परोवा ईश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि धाता कर्मफलप्रदः विश्वतो मुखः सर्वप्राणितृत्वात् तृप्यामीत्यर्थः ३३ सर्वहरः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि भविष्यतां भविकल्याणानामुद्भवपेश्वर्योत्कर्षोऽहं कीर्त्या दिसप्तकमप्यहं यासां संश्रयमात्रेण मृत्युश्चेच्छतार्थता बुद्धिर्भवति ३४

बृहत्साम 'स्वामिद्विहवामह' इत्यस्यापूचिगीयमानं सामपृष्ठचस्तोत्रे विनिष्कर्मिन् देवैर्यतः तत्साम्राज्येऽहस्मि । छंदसां मध्यगो यत्री द्विजत्वं संपादनात् सोमाहरणाच्च श्रेष्ठाऽहमस्मि । कुसुमाकरो वसंतः २५ व्यवसायो निश्चय उद्यमो वा २६ वृष्णीनां यादवानां उशनाशुक्रः ३७ दमयताराजादीनां दमनसाधनं दंडोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयसाधनं नीतिरस्मि । मौनं वाचो निग्रहः २८ सर्वभूतानां धीजमित्यनेन सर्वभूतानामद्विभूतिरिति दर्शितं । तदेवोपपादयति न तदस्तीति मया विनाभूतं किमपि नास्ति उपादेयस्योपादानमंतरेण स्थित्यसंभवात् ३९ नांतोऽस्तीति उद्देशत एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ४० सर्वभूतानां बीजमहमित्युक्त्या स्वस्य सार्वभौम्योक्तेः सर्वस्वविभूतिरित्युक्तमेव तथापि तद्ब्रह्मणा शक्तं प्रतिप्राह यद्यदिति यद्यत्सत्त्वं प्राणिविभूतिमद्वैतार्थमुक्तं श्रीलक्ष्मीशोभावात् युक्तं ऊर्जितं बलात्तातिशयमुक्तं तत्तत्सर्वमम तेजसश्चिच्छेदं रंशं संभवं अंशात्संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्भगवत्पुरुषमिति ध्यायेदित्यर्थः ४१ उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह अथवेति मूढान् प्रत्येतदुक्तं त्वं एतावदेव विद्धि एकांशेन एकदेशेनाहमिदं विष्टमव्याप्य स्थितोऽस्मि । 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिमेव कुर्वित्याशयः ४२ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ५० ॥ ३४ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये योगो

बृहत्साम तथा साम्राज्यायत्री छंदसामहम् ॥ मासानां मार्गशीर्षो ह मृतूनां कुसुमाकरः ३५ द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३६ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाकविः ३७ दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ३८ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विनायत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ३९ नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशंसं भवम् ४१ अथवा बहुनैतेन विज्ञातेन तवार्जुन ॥ विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासु विभूति योगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ पर्वणितु चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम १ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥ त्वतः कमलपत्राक्षमाहात्म्यमपि चाव्ययम् २

विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातौ एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्तीति आत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन मयः कथयेतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन प्रार्थितौ । तत्राह मात्मा गूढाकेश सर्वभूताशयस्थित इति संक्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षण उक्तः प्राग् विभूतिकथनात् । तदन्ते च विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति कुसुलेन धान्यमिव मये दंजगद्विष्टम्यमित्युक्त्या स एव स्मारितस्तदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वसाक्षात्कर्तृकामोऽर्जुन उवाच मदनुग्रहायेति मयि अनुग्रहोऽनुकृपात्तदर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेनोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थशास्त्रमध्यात्मतत्संज्ञितं । यत्त्वया वचः अशोच्यानन्वशोच इत्यादिना पष्ठाध्यायपर्यंतं त्वं पदार्थशुद्धिप्रधानं नायं हंति न हन्यत इत्यात्मनोऽकर्तृत्वामोक्तव्यप्रतिपादकं तेन मम मोहः अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः अन्नप्रथमे पादेऽक्षराधिक्यमार्थः १ भवेति तथा सप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यंतं त्वया भूतानां भवाप्ययावत्पुनः अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इति तावपि मया विस्तरशः स्वतः श्रुतौ हे कमलपत्राक्ष अव्ययं माहात्म्यमपि न च मां तानि कर्माणि लिप्यतीति विषमसृष्टिकर्तृपरिवेषम्यनैर्दृष्ट्यदोषो नास्ति जगत्कर्तृपरिविकारमंधो नास्तीत्येवमादिरूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमित्यनुषंगः २

एवमिति यच्चत्वंविष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति आत्मानं जगदाधारमात्यतदपि इत्येवममात्रासंभावनाऽस्ति हे परमेश्वर ते तत्त्वं पश्येत् श्रीश्वरस्येदं विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे पुरुषोत्तम क्षराक्षरातीत विश्वरूपं मायामयं वास्तवं पुरुषं मायातीतमित्येवमिति पुरुषोत्तमेति च पदान्यालभ्यते तथा च वक्ष्यति । 'मायाहोषामयात्पृष्टायन्मां पश्यति नारद ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति उक्तं च । शुद्धरूपमभिप्रेत्य अव्यक्तोऽयमचित्योऽयमिति ३ मन्यसे इति हे योगेश्वर योगिनां योगानामीश्वर तद्रूपं यदियमाद्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यदि मयितद्वर्शनाधिकारं पश्यसि ततस्तर्हि मे मह्यमव्ययं मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयत्वादेवास्याव्ययत्वं मायायां हि सर्वसर्वात्मकं सर्वदाऽस्तीति प्रसिद्धं यथोक्तं वसिष्ठेन । 'वर्तमानमतीतं च पविष्यत्स्थूलमण्वपि ॥ तथा दूरमदूरं च निमेषकल्प इत्यपि ॥ चिदात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम्' इति । नहि मरुमीचिसरसीक्रमशः शुष्यति अतो मायामयत्वादेवास्थेश्वरस्य रूपस्याप्यव्ययत्वं ४ एवं प्रार्थितः सन्न भगवानुवाच पश्येति शतश इत्यादिना अनन्तानीत्पुक्तं नानावर्णानि नानाकृतीनि च ५ दिव्यानि तावदाह पश्यादित्यानि अदृष्टपूर्वाण्याश्चर्याण्यद्भुतानि चतुर्मुखपंचमुखपण्मुखादीनि ६ हे गुडाकेश जितनिद्र इह मम देहे एकस्थ मेकस्मिन्नेवावयवेन खगमात्रे स्थितं कृत्स्नं वर्तमानं जगत् पश्य यच्चान्यत् अतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं

एवमेतद्यथा त्वत्मात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णानि कृतीनि च ५ पश्यादित्यान्वसूत्ररुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ६ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्यसचराचरम् ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ७ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामिते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ९ अनेकवक्त्रनयनमनेकाहुतदर्शनम् ॥ अनेक दिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् १० दिव्यमालयां वरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ११ दिविसूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भास्तस्य महात्मनः १२ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्य देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा १३

वातस्तसर्वमिह पश्य ४ यत्तुक्तं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति तत्राह न त्विति शक्यसे शक्रोऽपि पदविकरणव्यत्ययार्थः अनेन प्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं ऐश्वरमीश्वरसंबन्धिनं योगं विश्वाश्रयत्वाल्लक्षणं सामर्थ्यं ८ एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् स च दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवंतं विज्ञापितवानिति मंत्रतां तमेव मुक्त्वेत्यादिपङ्क्तिः श्लोकेऽर्धतराष्ट्रप्रतिसंजय उवाच एवमुक्त्वेत्यादि ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानंतरं राजन् हे हृष्टराष्ट्र महाश्वसौ योगेश्वरश्चेति विग्रहः महतो योगस्य बाह्वरः परमं दिव्यं रूपं ऐश्वरं मायाविसंबन्धिनं तु मायातीतं दर्शयामास ९ तदेव रूपं विशिनष्टि द्वाभ्यां अनेकेत्यादिना अनेकान्यनंतानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तदनेकवक्त्रनयनं । अनेकान्यद्भुतानि दर्शनानि यस्मिन् तदनेकाहुतदर्शनं । अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिन् । दिव्याभरणेन च उद्यतानि आयुधानि च कादीनि यस्मिन् १० विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमित्यस्यायं परामर्शः अनंतं सर्वतः परिच्छेदरहितं ११ दिवि अंतरिक्षे भाः दीप्तिः भासः दीप्तेः अमृतोपमेयं निरुपमतामेव तस्य दीप्तेर्दर्शयति समौ यदिव्योऽग्निपृथक् प्रवाहावित्यादिवत् १२ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्येति यत्प्राग्भगवता उक्तं तदप्यपश्यदित्याह तत्रेति अनेकधा प्रविभक्तमित्येतत्तत्पार्श्वोत्थितार्तिणी बीजिषूक्ष्मरूपेण तदुद्दिश्य तत्तद्वन्माभूदिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविकृतं अपश्यत् एकस्थं एकावयवस्य—

—अयमर्थः । यदा भगवत्तत्तुर्भुजं रूपं चित्यते तत्र च तसिलब्धपदे सत्कर्मशस्तदीयावयवोस्तस्य क्वापुनस्मिन्नेवापदनखे वाचितं प्रियते तत्रापि लब्धपदे तस्मिन्स्तदपित्यक्त्वा विश्वरूपमारोह्य तदिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादितं मन एव । 'मनोऽस्यैवं चक्षुः स एतेन देवेन चक्षुषामनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति श्रुतेः । कामान् विपश्यन् एतान् हार्दाकाशाख्यसगुणब्रह्मगतानि ति श्रुतिपदयोरर्थः यथोक्तं श्रीभगवते । 'तत्र लब्धपदं चित्तमाकुप्येकप्रधारयेत् ॥ नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकुप्यव्योम्निधारयेत् ॥ तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत्' इति तत्र मूर्त्तौ एकप्रअंगे व्योम्निकारणे मदारोहो निर्विकल्पे ब्रह्मण्याकूटः तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्थं पांडवोऽपश्यदिति १३ हृष्टरोमारोमां चित गात्रः १४ देवानां दिव्यादीन् भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजादयस्तेषां संधान् समूहान् ब्रह्माणं चतुर्मुखं ईशं ईशितारं कमलासनस्थमित्यनेन दूरदर्शनमुक्तं उरगान् पातालस्थाननंतादीन् दिव्यान् कैलासादौ स्थितान् वासुकिप्रमुखान् एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तं १५ अनेके अनंताः बाहवः उदाराणि वक्त्राणि च यस्मिन् तदनेकवाहुदरवक्त्रेण सर्वतश्चतुर्दिक्षु उपबंधश्च अनंतमपारेच्छिन्नं रूपमस्य तं । अनंतत्वमेवाह नांतमिति दीर्घरज्ज्वा इव तवाच्यं तौ देशिकौ नस्तद्व्यर्थः १६ किरीटगदाचक्रधारिणं दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुं शक्यं समंतात्सर्वतोऽप्येदीप्ता अनला अर्काश्च तद्भूतद्युतिर्यस्य तं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकपदं अतएवाप्रमेयं द्रष्टुं शक्यं परिच्छेदं १७ एवं तद्योगेश्वर्यदर्शनात्त्वामेवमवैभीतिवद्ब्रह्ममेवमेव विवृणोति त्वमिति परमभक्षरमस्थूला

ततः सविस्मयाविष्टो हृष्टरो माधनंजयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिं भाषत १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसंधान् ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् १५ अनेकबाहुदरवक्त्रेण पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंत रूपम् ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् १६ किरीटि नंगदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोऽदीप्तिमंतम् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषोत्तमो मे १८ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिभूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् १९ द्यावापृथिव्योरिदं तं रंहिव्या तं त्वयैकेनादिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाऽहुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २० अमीहित्वाऽसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१

दिलक्षणं अक्षरं ब्रह्म परममित्यत्र प्रागुक्तं निष्कलं ब्रह्मतदेवत्वमसि एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं शास्त्राग्रस्येव च ब्रह्मज्ञापकत्वं अतएव वेदितव्यं वेदांतप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं न तूपासनीयं । सगुणं ब्रह्मापित्वमेवेत्याह त्वमस्येति निधानं लयस्थानं एतेन कारणत्वमुक्तं अव्ययः अमृतः देवत्वात् शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्तेत्यनेन कार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तं । सनातनश्चिरंतनोऽनादिपुरुषो जीवात्मा सोऽपित्वमेवेत्येवमममतः । एवं विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्मणोरैक्यं शास्त्राग्रस्येव च ब्रह्मज्ञापकत्वमुक्तं १८ एतदेवाह अनादीति देशतः कालतश्चादिमध्यांतहीनत्वा दनादिमध्यांतं । दीप्तो हुताशो वक्त्रस्येति भास्वरदंतत्वं व्यज्यते । स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपंतं प्रकाशयंतं । अनादित्वादिसर्वविशेषगविशष्टं विश्वं तपि कर्माभूतं तापयंतं त्वां परज्योतीरूपं पश्यामि जानामि । चित्रपटस्थानीयं विश्वरूपं सकलं कारकात्मकधीवासनोपेतं । येन ज्योतिषा प्रकाशते तदेव त्वमसीति जानामीति भावः १९ एवं स्वयंकृत विश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तौति द्यावापृथिव्योरिति हे महात्मन् हि प्रत्यक्षं त्वया एकेन इदं द्यावापृथिव्योरंतरं मध्यं सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः अतस्तवेदं अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः २० व्ययमेवाह अमीति द्वियताः अमीत्वात्वाऽसुरसंघाऽसुरांशाऽदुयोधनादयः स्वापतंगाऽपावकमिव अदृष्टप्रेरिताः विशंतिके मरणायेत्यर्थः । केचिद्भीताः प्रांजलयो ब्रह्मांजलयो गृणंति स्तुवंति २१

किंच येत्वदनुग्रहीताः रुद्रादयस्तेष्विस्मिताः संतः सर्वे त्वां विक्षंत इत्याह रुद्रादित्या इति साध्या विश्वे च देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवज्ज्ञेयौ ऊष्मपाः पितरः गंधर्वाणां पक्षाणामसुराणां सिद्धा नां जातिभेदानां संघाः समूहाः शेषं स्पष्टं २२ पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यवयामाह रूपमिति महत्त्वादिमध्यातहीनं हेमहावाहो तेतवकरालं महाकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहं च व्यथित इति योजना २३ करालत्वप्रपञ्चनेन स्वव्यथामेवाह नभ इति नभः स्पृशं व्योम व्यापिनं दीप्तमग्निज्वाज्वल्यमानं व्याताननं विस्तारितमुखं दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः । हिप्रत्यक्षं स्वात्वाद्दृष्ट्वा प्रव्यथितांतरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तो घृतिर्घैर्यनविंदामिनलभे शर्म च शान्तिं स्वास्थ्यं च नलभे हे विष्णो व्यापक । भयानकं त्वदाकांतं देवं त्वं क्त्वाऽन्यत्र गंतुं मशक्यं तव व्यापकत्वादिति भावः २४ कालानलः प्रलयामिस्तत्तुल्यानि प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः २५ अमी त्वां विशंतीत्यग्निमश्लोकादपकुप्यते २६ तेभीष्मादयः उत मांगैः शिरोभिः अयं भावः । घृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवंत भवत्रैलोक्यशरीरं विशंति पापानुरूपं तस्य पापुस्थानस्थितान्नरकानेव भच्छंतीति तत्र त्वां विशंतीत्येवोक्तं । भीष्मादयस्तु भकायतोऽग्निर्ब्राह्मणावेदाश्च प्रसूतास्तद्गवतोऽपु

रुद्रादित्यावसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२ रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महावाहो बहुवाहुरु पादम् ॥ बहुदंरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् २३ नभः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्याताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वा हित्वा प्रव्यथितांतरात्मा घृतिं न विंदामि शर्म च विष्णो २४ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वेव कालानलसन्निभानि ॥ दिशोनजानेनलभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५ अमी च त्वां घृत राष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मो द्रोणः मृतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः २६ वक्राणितत्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलग्रादशनान्तरे पुंसं दृश्यंते चूर्णितैरुत मांगैः २७ यथानदीनां बहवोऽधुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ॥ तथा तवामीनरलोकवीरा विशंति वक्राण्याभिविज्वलंति २८ यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगं विशंति नाशाय समुद्रवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्राणि समुद्रवेगाः २९ लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ३० आरुयाहि मेको भवानुग्रहूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवंत मायं न हि प्रजानामितव प्रवृत्तिम् ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपित्वानमविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२

संप्रविशंतीति वैष्णवगति सूचना र्थत्वां घृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशंति भीष्मादयस्ते वक्राणि विशंतीति विभागदर्शनं युक्तमिति २७ इदमेव स्पष्टं तमाह यथेति तव वक्राणि विशंतीति संबंधः अभिविज्वलंति सर्वतः जाज्वल्यमानानि २८ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्राणि विशंतीति स्पष्टं तमाह यथा प्रदीपमिति २९ ये च पतंतस्तं स्तं स्वरुणावानपिनवारयसि प्रत्युत प्रसितुमिच्छस्येवेत्याह लेलिह्यसे मूयो भूयोऽतिशयेन वाऽऽस्वादयसि कीदृशस्त्वं समंताज्ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान् ग्रसमानः एवं निर्घृणस्यापि तव तेजो न हीयते प्रत्युत वर्द्धत एवेत्याह तेजोभिरिति हे विष्णो व्यापनशीलसमग्रं जगत् तेजोभिरापूर्यतव उग्राः स्प्रष्टुमशक्या भासो दीप्यः प्रतपंतीति योजना पदार्थः स्पष्टः ३० एवं दीप्त्याऽऽकुलीभूतोऽर्जुनो भगवानयमिति विस्मृत्याह आरुयाहीति एवमुग्ररूपः क्रूरकर्मा मवान् कोऽसीत् पा ख्यादि अमुकोऽस्मीति कथय प्रसीद शान्तो भव त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टानं जानामि ३१ एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच काल इति इहास्मिन्संश्रामेलोकान्समाहर्तुमक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि यस्मादेवं तस्मात् ऋतेऽपित्वा त्वां विनाऽपि सर्वे न भविष्यंति शरिण्यंति केते सर्वे ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधाः घुराभीष्मादयोऽवस्थितास्ते ३२

तस्मादिति यस्मात्त्वां विनाऽप्येते शरिण्यंति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय शेषं स्पष्टम् ३३ माव्यथिताः एते महातः कथं हंतुं शक्या इत्याकुलीभावं मागा इत्यर्थः जेतासि जेष्यासि सपरान् शत्रून् ३४ भगवतैव मुक्ते सति पश्चात्किं कृतमित्यपेक्षायां संजय उवाच अत्र कृतां जलित्वादिना चिह्नेन भगवद्वाक्यो ह्वं न किरीटी न करिष्यतीति सूचयते सगद्गदं मय हर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कंठाकंपनेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्तवान् भीतभीतोऽत्यंतभीतः सन्नाहेति संबंधः । अत्र आहोति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्येव संबन्धेन तु प्रणम्य आहोति । कात हि आहोति क्रियाया गतिः नेयं क्रिया किं तु आहोति प्रसिद्धचर्यमव्ययमित्यवोचः ३५ एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच स्थाने इति हेतुपीकेश सर्वे द्वियप्रवर्तक अंतर्यामिन् तव प्रकीर्त्या नाम संकीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत्स्थाने युक्तं । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थः । यत्तव प्रकीर्त्या जगद्गुरुरप्येतदपि स्थाने युक्तं । यत्तव प्रकीर्त्या रक्षां सिमीतानि संति दिशो द्रवंति पलायंते तदपि स्थाने युक्तं । यच्च त्वां सर्वे सिद्धसंघाः कपिलादीनां समुदायानमस्यंति तदपि स्थाने । अयं श्लोको रघो मंत्रस्त्वेन मंत्रज्ञास्त्रे प्रसिद्धः स च नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनास्त्र मंत्राभ्यां संपुटितो ज्ञेय इति रहस्यम् ३६ कुतो मां सिद्धसंघानमस्यंति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्मादृशतानि स्रष्टुमर्हतीत्यत आह कस्मादिति हेमहात्मनः कस्माद्धेतोस्ते त्वां न मे रत्रपितु न मे रत्रेव । तत्र हेतुः गरीयसे तेऽपि गुरवस्त्वमपि गुरुस्त

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशोलभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥ मयैव ते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाचिन् ३३ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा न्यानपि योधवीरान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि माव्यथिष्ठा युद्धं च स्वजेतासि रणे सपत्नान् ३४ ॥ संजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतां जलिवेपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा पुन्यपुवाहकृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षां सिमीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ३६ कस्माच्च तेन न मे रन्महात्मनः गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ३७ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ वेतासिवेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ३८ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमोनमस्ते ३९ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ अनंत वीर्यामित विक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ४०

याऽपित्वमतिशयितो गुरुसीत्यर्थः । कुतो भवैवातिशयस्तेषां मम च समानेऽपि सत्यसंकल्पत्वादौ सत्यतश्चाह ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे पितामहाय पंचमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं नृ जते इत्यर्थः । जगद्गवापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति न्यायेन नित्यसिद्धेश्वरस्य ब्रह्माज्ञया ते सर्वेऽप्यैश्वर्यमाजो भवति न तु त्वत्समास्ते अतएव हे अनंत हे देवानां ईश जगन्निवास जगतामा लयभूत त्वमक्षरं शुद्धं ब्रह्म कीदृशमक्षरं यत्सदसत्तत्परं सच्च असच्च सदसतीताभ्यां परं च सदसत्तत्परं कार्यकारणं तदुभयातीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ३७ पुनरपि स्ताति त्वमिति आदिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात् पुरुषः सर्वशरीरशायी पुराणः शरीरनाशादिनाऽप्यविनश्यन् विश्वस्यास्य त्वं परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्नितिलयस्थानं । सांख्यानं जडां प्रकृतिं वारयति वेताज्ञाता वेद्यं तदृश्यं च त्वमेव परं वेद्यं वेद्याभ्यामन्यत्वाय चैतन्यं त्वया विश्वं ततं व्याप्तं स्वसत्ता स्फूर्तिभ्यां हे अनंतरूप त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ३८ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति वायुरिति प्रजापतिर्देवादिश्चतुर्मुखो वा प्रपिता महश्चतुर्मुखः पितृ ३९ हे अनंत वीर्ययुतः सर्वसमाप्नोषि रकीमावेना समंताद्ब्रह्माप्नोषि ततोऽसि सर्व इति वचनाम् । पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्त्वेषां समाप्तौ सर्वतो मध्येऽपिते नमोऽस्तु ४०

एवंस्तुत्वास्वापराधानक्षमापयते सखेतीति अयंममसखाइतिमत्वाप्रसभंस्त्रोत्कर्षाविष्करणपूर्वकयत्तमयाउक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति इतिशब्देनसंधिरार्थः । कुतउक्तंवेदमेवंविधंमहिमा
नंमाहात्म्यंअजानताकदाचित्प्रमादाद्विषयविशेषात्कदाचित्प्रणयेनहेनच ४१ तथायच्चअवहासार्थविहारादिष्वसत्कृतोऽसिपरिभूतोऽसि । एकोवासस्त्रीनानियोगकालेवातत्समक्षंसखिजन
समक्षवाऽसत्कृतोऽसितत्क्षामयेक्षमापये यतस्त्वमप्रमेयोऽचित्यस्वभावःकरुणापरः । यतःशत्रुभ्योऽपिशिशुपालादिभ्यउत्तमांगतिदत्तवानसीत्यर्थः ४२ अप्रमेयत्वमेवाह पिताऽसीति यत
स्त्वमस्माकंपिताऽसिअतोऽस्माभिःशिशुभिःकृताअपराधास्त्वयाक्षंतव्याप्रेतिभावः ४३ एतदेवाह तस्मादिति यस्मात्तंपितागुरुश्चतस्मात्कायंशरीरंप्रणिधायभूमौकृत्वादंडवत्प्रणम्यत्वां
प्रसादये ईदृवंस्तुत्यं स्पष्टमन्यत् ४४ एवंस्तुत्वास्वेष्टप्रार्थयते अष्टष्टपूर्वमिति हेदेवकदाचिदपिपूर्वनददंतादशमदष्टपूर्वतवरूपंदष्टाद्विषितउत्फुल्लोऽस्मि । तथाविकरालरूपदर्शनजेनमयेन
चमेमममनःप्रव्यथितं अतस्तदेवधारणाविषयभूतंरूपंमेमहंदर्शय ४५ तदेवरूपमाह किरीटिनमिति एतेनार्जुनस्यचक्रगदाकिरीटोपेतंचतुर्भुजंभगवतोरूपंधारणाविषयइतिदर्शितं हेसह
स्रबाहोहेविश्वभूतंसहस्रबाहुत्वादिकमुपसंहृत्यतेनैवरूपेणभवप्रकटोभव ४६ एवमर्जुनेनप्रार्थितस्तंस्तुवन्नभगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुनप्रसन्नेनमयातवतुभ्यामिदंपरंरूपंदर्शितं आत्मयो

सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति ॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवाऽपि ४१ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसिविहारशय्यासनभोजनेषु ॥
एकोऽथवाऽप्यच्युततत्समक्षंतक्षामयेत्वामहमप्रमेयम् ४२ पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्योलोकत्र
येऽप्यप्रतिमप्रभावः ४३ तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीडयम् ॥ पितेवपुत्रस्यसखेवसरव्युःप्रियःप्रियायाऽहंसिदेवसोढुम् ४४ अष्टष्टपूर्वद्विषितोऽ
स्मिदष्टाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे ॥ तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास ४५ किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव ॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्र
बाहोभवविश्वभूतं ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदष्टपूर्वम् ४७ नवेदयज्ञाध्ययनैर्न
दानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनरुरुप्रवीर ४८ मातेव्यथामाचविमूढभावोद्वारूपंधोरमहिम्नमेदम् ॥ व्यपेतभीःप्रीतमनाः
पुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ४९ ॥ संजयउवाच ॥ इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः ॥ आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ५०

मात्स्वसामर्थ्यात्करुणया । ननुतवदर्शनेऽधिकारोस्ति तथाचप्रागुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तइति । तेजोमयंविदुर्पदिव्यंविश्वंविश्वरूपंआद्यमनादिअनंतंचयत्तूरूपंत्वदन्येनकदाचिदपिपूर्वदष्टं
दष्टपूर्वम् ४७ योगैकगम्यमेतत्कर्मिणादुष्पापमित्याह नवेदेति वेदानांविज्ञानांवाध्ययनैरधिगमैःनचदानैर्नचक्रियाभिःस्मृत्युक्ताभिरापूर्तादिभिर्वापीकूपारामादिभिस्तपोभिःकृच्छ्रचा
द्रायणाद्यैः उग्रैर्षासोपवासाद्यैः नृलोकेएवंरूपोऽहंद्रष्टुंनशक्यः रोरुत्वामावर्षः त्वदन्येनकुरुप्रवीर ४८ इदमतिदुर्लभदर्शनंरूपंदष्टाद्विषेव्यथसेतर्हिउपसंहारामीदमित्याशयेनाह
मातेइति ममेदंईदृक्कारंरूपंदष्टातेतवव्यथामामुदितिशेषः विमूढभावोमोहश्चेतमामूव व्यपेतभीर्निर्ममःप्रीतमनाश्चपुनस्त्वंभूत्वातदेवयत्तव्यादष्टपूर्वार्थितंमेममेदंरूपंप्रपश्य ४९ संजयउवाच
इतीति वासुदेवोऽर्जुनंप्रतिइतिपूर्वोक्तरीत्याचक्रायथापूर्वमासीतयास्वकंमानुषंरूपंभूयःपुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेनप्रार्थितंचतुर्भुजंधारणाविषयंरूपंतदपितरोदधेइत्यर्थः । तथामहात्मा
व्यापकोऽपिस्त्रसौम्यवपुर्नृप्रदेहोभूत्वाभीतमेनमाश्वासयामासच ५०

ततोनिर्भयःसन्नर्जुनउवाच दृष्टेति सचेताअव्याकुलः प्रकृतिगतःस्वास्त्वंप्राप्तः संवृत्तोजातोऽस्मि ५१ अस्यविश्वरूपदर्शनस्यदीर्घंभ्यंदर्शयन्नश्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति दर्शनकांक्षि
णः दर्शनंकांक्षतेएवतुलमंते ५२ नाहमिति नवेदयज्ञाध्ययनेरित्यनेनोक्तएवार्थःपुनरुच्यतेविश्वरूपदर्शनस्याविदीर्घंभ्यसूचनाय स्पष्टार्थश्चलोकः ५३ कथंतर्हिद्रष्टुंशक्यस्त्वमतआह
मक्तयेति मक्तयाआराधनेन अनन्ययाअव्यभिचरितयाअसंख्येत्यर्थः । अहमेवंविधोज्ञातुंशक्यस्त्वंपदार्थशोधकशास्त्रतः । द्रष्टुंशक्योऽध्यानतः । तस्वेनयायात्मेनप्रवेष्टुंशक्यस्तत्त्वमसि
वाक्यार्थजज्ञानतः । हेपरंअज्ञानशत्रुंतापयतीतिपरंतप ५४ शास्त्रसर्वस्वंसंगृह्णाति मत्कर्मकृदिति मदर्थमेवकर्माणि करोतीतिमत्कर्मकृत् अहमेवपरमोनिष्कलःप्राप्तोयस्येतिमत्परमः । एते
नकृत्स्नःकर्मयोगोऽध्यानयोगश्चत्वंपदार्थशोधकउक्तः । मममक्तआराधनकृदित्युपासनाकांडार्थसंग्रहः । संगवर्जितइत्यनेनएकतोभगवद्वचानानिष्ठइत्युक्तं । निर्वैरइतिविश्वंभगवदात्मनापश्येदि
त्युक्तं । अन्ययामेदुद्धिमतोनिर्वैरत्वासंभवात् । एवंभूतोयःसमातत्पदलक्ष्यार्थभूतमसंख्यानंदैकघनमेतिप्राप्नोतिप्रत्नममेदेन हेपांडवविशुद्धवंशज त्वमेवैतज्ज्ञातुंशक्रोपीतिभावः ५५ ॥ इतिभी
ष्मपर्वणिभीलकंठीये भा०गी० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ३५ ॥ सप्तममारभ्येतावताग्रंथेनतत्पदवाच्यार्थो निरूपितः । इदानींतत्पदार्थशोधनमुपासनाकांडंचसमापयिष्यन्निहार्यतःप्रा

अर्जुनउवाच ॥ दृष्टेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन ॥ इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिगतः ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदंरूपंदष्टवानसियन्मम ॥
देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ५२ नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुंदष्टवानसिमांयथा ५३ भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवं
विधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ५४ मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्म
पर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू० विश्वरूपदर्शनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ पर्वणितुपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवं
सततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोमवित्तमाः १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मय्यावेश्यमनोयेमानित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्ध
यापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः २ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचित्यंचकूटस्थमचलंभुवम् ३

धान्येनतत्पदलक्ष्यमर्थतद्विदालक्षणांनिचप्रदर्श्यते । शब्दतत्तुलौकिकबुद्धचनुसारेणतत्पदवाच्यस्यैवोपासनादिकंप्रपंच्यतेतत्रपूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्यादिनास्वभजनमुक्तं । तत्र
मच्छब्दार्थःकिसगुणमुतनिर्गुणंब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दत्वंपूर्वप्रयोगदर्शनात्संदिहानःपृच्छति एवमिति एवमित्यव्यवहितंमत्कर्मकृदित्यादिनोक्तंप्रकारंपरामृशति अनेनप्रकारेणयेसततयुक्ता
नित्यंसमाहितचित्ताभक्ताभ्यगुणवेदिनस्त्वांपर्युपासतेयेचाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तंबुद्धवाद्यगोचरमुपासतेतेषांमध्येयोगवित्तमाःकेतरेइत्यर्थः १ निर्गुणस्यदुष्पापत्वोतयैवश्रेष्ठत्वंसूचयन्नसगु
णप्राशस्त्यंचशब्दतोदर्शयन्नश्रीभगवानुवाच मयीति मयिसगुणेब्रह्मणिमनआवेश्यप्रवेश्ययेनित्ययुक्ताःसदोद्युक्तामांपरमेश्वरमुपासतेचित्तयंति श्रद्धयाआस्तिक्यबुद्ध्यापरयासात्विकयाअवश्यं
परमात्माऽयमारोहितोऽस्मास्तारयिष्यतीत्येवंनिश्चयरूपयाश्रद्धयाउपेतास्तेमेममज्ञानीत्वात्मेवमेतमितिज्ञानिनमात्मत्वेनैवपश्यतोमूर्खेष्वपिकारुण्यात्पक्षपातवतःसर्वज्ञस्ययुक्ततमामताः २
एवमुपासकान्स्तुत्वाअव्यक्तविदांज्ञानिनांदौर्लभ्यंलोकत्रयेणाह येत्विति तुशब्दःसगुणाद्वैलक्षण्यार्थः अक्षरंएतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाभिभवंत्यस्थूलमनष्वहस्वमदीर्घंइत्यादिश्रुत्यासर्वधर्म
शून्यंनिरूपितंअतएवानिर्देश्यंनिर्देशुमशक्यंवाचा अव्यक्तंच वाचामगोचरत्वात्बुद्धेरप्यविषयइत्यर्थः । तथाचश्रुतिः 'यतोवाचोनिवर्तते अप्राप्यमनसासह'इतिब्रह्मणोवाङ्मनसातीतस्वंदर्शयति-

तमनामधिवासंकारिष्यसि । अतःशरीरपातादूर्ध्वनसंशयःकर्तव्यः ८ विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रतिप्राह अथेति मायिविश्वेश्वरे विश्वरूपे अथवादिचित्तं समाधातुं निवेशितुमचलंधारयितुं नशक्रोपिततस्तत्त्वभ्यासयोगेनचित्तस्थैकस्मिन्नाभ्यंतरेबाह्येवाप्रतिष्ठादावालंबने सर्वतःसमाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमाप्नुमिष्यसि चक्षुप्रार्थयस्व हे धनंजय ९ अभ्यासेऽपीति अभ्यासे पूर्वश्लोकोक्ते मत्कर्म । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्धनंदं दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं' इति नवविधमजनात्मकं भगवत्प्रीत्यर्थं कर्म मत्कर्मशब्दितं तदेव परममावश्यकं यस्य तादृशो भव कर्माणि श्रवणादीनि सिद्धिसत्त्वशुद्धिं १० मद्योगं श्रवणादौ निष्ठां तर्हि पूर्वोक्तं श्रौतस्मार्तसर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः । यतात्मवान्नयतश्च नियमादिमाश्च आत्मवान् जितचित्तश्चेति यतात्मवान् ११ इममेव त्यागं सर्वपुरुषार्थमूलत्वात्स्तौति श्रेयोहीति अभ्यासान्निविध्या सनातज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः । ज्ञानादपि ध्यानं विष्णोः श्रवणकीर्तनादिविशिष्यते । ततोऽपि कर्मफलत्यागः श्रेयान् । यस्मादनंतरमव्यवधानेन शास्त्रातिर्मांशोऽस्ति चित्तशुद्ध्याद्युत्पादनद्वारेण । अत्र बाह्यं साधनं सुकरत्वात् पूर्वपूर्वापेक्षया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रवृत्त्यतिशयाय । यद्वा श्रवणाद्यभ्यासात् तज्ज्ञानं तत्त्वमिदं आत्मकं श्रेयः । ततोऽपि ज्ञातस्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः । ततोऽपि कर्मफलत्यागः । योगी हि सर्वकर्मत्यागी प्रजहाति यदा कामानिति प्रोक्तः । अयमपि कर्मफलत्यागेन कामान् जहात्येवेति तेन सम इति स्तुयते १२

परमप्रकृतस्याक्षरस्योपासकस्तौति तदुपकथनोहिसाधकानांतेषुगुणेष्वदरोभविष्यतीतिबुद्ध्याऽह अद्वेष्टेति अद्वेष्टाचेतुदासीनःस्यान्नेत्याह भैत्रभिन्नमेवमैत्रोनतूदासीनःकदाचिदपि । नन्वस्यस्मिन्शत्रौसतिकथंमैत्रत्वंस्यात्तत्राह करुणइति दुःखदातारमपिकरुणयानवाधितुमीष्टेअपितुत्रातुमेवेच्छति एतेनसर्वभूताभयप्रदःसंन्यासीउक्तः । अतएवतस्यनिर्ममइतिविशेषणं युज्यते । मुख्यमक्षरविदोक्षणं निरहंकारइति अहंकारोहिसर्वानर्थनिदानंसर्वनिर्गतोयस्मात्सन्निरहंकारः अतएवसमेदुःखसुखेयस्य । 'तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः'इतिश्रुतेः । क्षमीक्षमावानपरिभवमाप्तावपिस्वस्थचितः । अन्योऽपिमुमुक्षुरेतान्धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः १२ संतुष्टोयदृच्छालाभेनैवसंजातालंप्रत्ययः । सततंसर्वदा योगीश्रवणादौसमाहितचित्तः । य तात्मासंयतशरीरेंद्रियादिसंवातः । दृढःस्थिरआत्मतत्त्वविषयेनिश्चयोयस्यसदृढनिश्चयोऽसंभावनाशून्योदृढभद्रावान् । मयिनिर्गुणेब्रह्मण्यपितेनिहितेप्रविलापितेवामनःसंकल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायस्तेउभेयेनसम्यग्पितमनोबुद्धिः । एतादृशोभेममभक्तःसमेममप्रियःआत्मत्वादेवसपरमप्रेमास्पदं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्युक्तं । एतेनपूर्वश्लोकोक्तायानिरहंकारतायाःसाधनान्पुक्तानि १४ सचनिरहंकारोद्विविधः समाधिस्थोव्युत्थितश्च तयोर्लक्षणकमेणाहद्वान्या यस्मादिति यस्मात्समाधिस्थत्वेनकाष्ठसमाहोकोनोद्विजतेनत्रस्यति लोकादपियोनिर्मन

अद्वेष्टासर्वभूतानामैत्रःकरुणएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी १३ संतुष्टःसततंयोगीयतात्मादृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मेभक्तःसमेप्रियः १४ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः १५ अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगत व्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः १६ योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचितिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः १७ समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः १८ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ आनि केतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः १९

स्करवाप्रोद्विजते अतएवहर्षदृष्टलाभेसतिमनसउत्फुल्लता । अमर्षःअसहिष्णुता । मयमात्मोच्छेदशंका । उद्वेगस्तत्कृतैवव्याकुलता एतेनिर्मनस्कत्वादेवस्वयमेवमुक्तस्त्यक्तः नत्वेतान्स्वयं त्यक्तुंयततेसाधकवत् ईदृशोयोमद्भक्तःसचमेप्रियः १५ अस्येवव्युत्थानावस्यामाह अनपेक्षइति सुखप्राप्तौदुःखहानेवातत्साधनेवालिप्साशून्योऽनपेक्षः । शुचिःबाह्याभ्यंतरशौचवान् पुण्यापुण्याभ्यामलितोवा । दक्षःभगवद्भजनादावनलसः । उदासीनोमानापमानादौसमवृत्तिः । अतएवगताव्ययाचेतःपीडायस्यसगतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागीसंन्यासित्वादेव योमद्भक्तः समेप्रियः १६ एतमेवश्लोकंन्याचष्टेत्रिभिःश्लोकैः योनेति इष्टलाभेसतिनहृष्यति । अनिष्टप्राप्तौनद्वेष्टि । इष्टविमोहेसतिनशोचति । इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारवानकांक्षतिअनपेक्षत्वात् । शुभंकल्याणंपुण्यंचअशुभममंगलंपापंचतेउभेपरित्यक्तुंशीलमस्यसशुभाशुभपरित्यागी एतेनशुचित्वंव्याख्यातं । भक्तिमान्भक्तौसततोद्युक्तइतिदक्षइत्यर्थः १७ उदासीनत्वंन्याचष्टे समइति गतव्यथत्वमुपपादयति संगविवर्जितइति संगीहिव्यथतेनवृत्तद्विजितइत्यर्थः १८ सर्वारंभपरित्यागीत्येतद्व्याचष्टे तुल्येति शिष्टेषुविगीतोनस्यामितिवालोकेषुप्रख्यातःस्यामितिवाइदंमेभूयादितिवाकामयमानःकिंचिदारभतेनत्वंयं तुल्यनिंदास्तुतिस्वात्संतुष्टत्वाच्च मौनीसंन्यासी अतएवानिकेतोदृढशून्यः कुटीमपिवासार्थनारभते यतःस्थिरमतिःस्थितप्रज्ञोभक्तिमान्योगीभेममप्रियोनरःपुरुषः १९

मुक्तलक्षणान्येवमुक्तोःसाधनत्वेनविधत्ते येत्विति येमुमुक्षवः तुपूर्वोक्तमुक्तापेक्षमाविलक्षणाः इदमद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादिनाग्रथेनप्रतिपादितंभैत्रजातंतदेवामृतस्यमोक्षस्यसाधनत्वादमृतंधर्मा मृतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेणपर्युपासतेसाकल्येनानुतिष्ठति श्रद्धधानाःश्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेवभगवान्वासुदेवोऽक्षराख्यःसर्वविशेषरहितःपरमानंदरूपःपरमःपार्वतिकःप्राप्तोयेपतिमत्परमाः भक्ताशांतिदांत्यादिमंतोमद्भजनशीलास्तेऽस्तीवमेममप्रियाः ज्ञानीतुमभवत्आत्मैव परिशेषादतीवप्रियत्वंभक्तेष्वेवपर्यवसन्नं योमुक्तानांस्वामाविकोषर्मःसमुमुक्षुणायकतोऽनुष्ठेयइत्यर्थः यथोक्तवार्तिके । 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्यहृद्वेष्टत्वादयोगुणाः ॥ अयन्नतोभवंत्येवमुसाधनरूपिणः'इति । समाप्तउपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतःपरंवाक्यार्थविचारोजीवब्रह्माभेदप्रतिपादकोभविष्यति २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपेगी०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तश्चायमुपासनाकांडः ॥ ५० ३६ ॥ ॥ ननु अव्यक्तोऽयमर्चित्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ नित्यःसर्वगतःस्थानुरचलोयंसनातनइतिद्वितीयेत्वंपदार्थस्वरूपमुक्तम् । तथाद्वादशेयेत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमधित्यंचकूटस्थमचलंध्रुवमितितत्पदार्थस्वरूपमुक्तम् । नचतयोर्भेदःसंभवति लक्षणैक्यात् लक्षणंहितयोरव्यक्तत्वमर्चित्यत्वमचलत्वंसर्वगतत्वंचेत्यादिसमानम् । नचद्वयोःसर्वगतत्वंसंभवति अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः नचलक्षणभेदाभावेऽपितत्वात्मगतविशेषाःसंतियेमुक्तात्मनाजीवेशयोश्चान्योन्यभेदमावर्तितस्वात्मानं चस्वाश्रयात्स्वयमेवव्यावृत्तंतीतिवाच्यं विशेषाणांस्तत्त्वप्रमाणाभावात् । ननुमासंतुविशेषाः बंधमोक्षादिव्यवस्थान्ययानुपपत्त्यानुनिर्विशेषेष्वपिपुरुषेषुभेदाःसिध्यति यथोक्तंसारवृद्धैः । जन्ममरणकरणानांप्रतिनियमाद्युपपत्त्युत्पत्तेश्च पुरुषबहुत्वंसिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेतिजन्मादिव्यवस्थातोयुगपत्प्रवृत्ते

येतुधर्माष्टमिदंयथोक्तंपर्युपासते ॥ श्रद्धधानामत्परमाभक्तास्तेऽस्तीवमेप्रियाः २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीता०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ पर्वणितुषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ अत्रक्षिसोऽयंटीकायाअभावात् ॥ अर्जुनउवाच ॥ प्रकृतिपुरुषंचैवक्षेत्रक्षेत्रज्ञमेवच ॥ एतद्वेदितुमिच्छामिज्ञानं ज्ञेयंचक्षेत्र १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंशरीरंकोतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेतितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः १ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्विस्सर्वक्षेत्रे पुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम २

स्यदर्शनात्सात्त्विकराजसादिभेदाच्चनपुरुषैक्यमित्यर्थइतिचेन्न व्यापकानेकात्मवादेभो

गसांकर्यप्रसंगात् । नह्येकत्रांतःकरणेषुसादिरूपेणपरिणतेतत्प्रतिसंवेदीएकएवचेतनइतिनियंतुंशक्यंसर्वेषांसांनिध्याविशेषेणप्रतिसंवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् । श्रोत्रस्यैकस्यापिकर्णशङ्कुलीरूपोपाधिभेदादिवांतःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनःशब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थाऽपिसेत्स्यतीतिनपुरुषबहुत्वंवक्तव्यम् । ततश्चजीवेशयोर्लक्षणैक्यादभेदेसिद्धेकिमुत्तरग्रंथेनतत्प्रतिपादनायैनेतिचेत्तस्यम् । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूतत्वेनकंपश्येदितिश्रुतेर्विद्यावस्यायांभेदाभावेऽप्यविद्यावस्यायां'अंतःप्रविष्टःशास्ताजनानाम् । एषह्येवसाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीपते'इतिव्यवहारदशायांशास्यशासितृमावेनकर्तृकारयितृमावेनचप्रसक्तस्यजीवेश्वरयोर्भेदस्यनिरासार्थत्वादुत्तरग्रंथस्यारंभउपपद्यते । तत्रानुपदोकेनतत्पदार्थेनसहास्याभेदंयुक्तयोग्यतायैभास्यभासकभावेनक्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्यकुंभाद्रास्वतइवविवेकदर्शयति इदमिति इदमनात्मत्वेनभास्यंघटाद्यहंकारांतंशरीरंविशरणधर्मि हेकौतेय क्षेत्रक्षिणोत्पात्मानमविद्ययात्रायतेचविद्ययेतिक्षेत्रंकर्मबीजप्ररोहस्यानंक्षेत्रज्ञत्वेनोच्यते एतद्योवेतिभासयतितंचिदात्मानंक्षेत्रज्ञइत्यन्वर्थसंज्ञंप्राहुः केप्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेनगच्छामिपश्यामिभुंजेइतिअनुभवादेहेप्रियाहंकाराः प्रवीतितोभासककोटिनिविष्टाइवभांति तथापितेषांतत्त्वतोभास्यत्वलक्षणोनात्मभावःसिद्धः १ तमेवलक्षणमुपाधितोनिष्कृष्टक्षेत्रज्ञचात्क्षेत्रमपिमांपरमेश्वरमेवउभयरूपेणसंतंविद्धि 'तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिब्रह्मेवेदंसर्वसर्वस्वत्वदंब्रह्म'इतिशास्त्रात् । यस्मादुभयात्माऽहंतस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंक्षेत्रस्यवाध्यत्वेनक्षेत्रज्ञस्यसर्वबाधाविभूतत्वेनचयज्ज्ञानमापरोक्ष्येणतत्त्वनिश्चयस्तदेव-

॥५३॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारियतश्च यत् ॥ स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मेशूणु ३ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विवि
धैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रप्रदेशैव हेतुमाद्विर्विनिश्चितैः ४ महामूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पंच
चैन्द्रियगोचराः ५ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ६

चकारोभिन्नक्रमोबुद्धिश्चेतिबुद्धिपदादुपरिप्रष्टव्यः । यत्क्षेत्रंशरीराख्यमुक्तंतदव्यक्तमेव । शरीरस्थमेवत्वितिश्रुतौअव्यक्तपदेनतस्यैवग्रहणात् । क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वातत्प्रकारमाह महाभूतान्यहंकारोबुद्धिश्चेतिसप्तप्रकारैरंशुरितं । महाभूतशब्देनपंचतन्मात्राउच्यन्तेअहंकारोबुद्धिरितिमहत्तत्त्वमुच्यते । स्वप्नेहि एतान्येवकरणानिभासंतेतत्प्रकारकएवभूतगणइतितावत्प्रकारकमेवक्षेत्रमित्युक्तं । यद्विकारीत्यस्योत्तरमाह इंद्रियाणीति इंद्रियाणिदशैकंचेत्येकादश । पंचज्ञानेन्द्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानिपंचकर्मेन्द्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिमनश्चेत्येकादश । इंद्रियाणांगोचराविषयाःस्थूलाविषदादयःपंच । अयंपोदशकोविकारएव एतान्येवसारूप्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानिगण्यन्ते एतावांस्त्वस्माकंविज्ञेयः । तैःस्वतंत्रासत्याचप्रकृतिरुच्यते अस्माभिर्भाषारूपाभिध्याईश्वराधीनाचोच्यतेइति तथाचश्रुतिः । मायातुप्रकृतिर्विद्यान्मायिनंनुमहेश्वरम्'इति तस्मात्सारूप्यप्राप्त्याऽऽन्नमगवताऽऽश्रितेतिनम्रमितव्यं ५ यतश्चविकाराद्यज्जायतइत्युक्तंतदाह इच्छेति इच्छासुखेतत्साधनेवासृष्टारूपाचितवृत्तिरिदंमेभूयादिविज्ञाताकामइतिरागइतिचोच्यते । द्वेषोदुःखेतत्साधनेचेदंमेमाभूदितिस्पृहाविरोधिनीचेतोद्वेतिः । सुखदुःखेप्रसिद्धे । संघातः'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोकेत्याहुर्पनीषिणः' इतिश्रुतेरिन्द्रियमनश्चिदात्मनामेकलोलीभावरूपोभोक्ता । चेतनायापूर्वांकाबुद्धिःसैवशुद्धासत्त्वमयत्वाद्विमलादर्शवच्चित्प्रतिबिंबग्राहिणीतस्यायःपिंडेवह्रित्वमिवस्वयमचेतनापिचेतनात्वंप्राप्ताययाव्याप्तःस्थूलपिंडोऽपिचेतनएवप्रतीयतेसंयचेतनामनःसंज्ञितासैवइच्छादिरूपापरिणमतेतथाचश्रुतिः । 'कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाद्यतिरिष्टातिर्हार्धोर्भा'रित्येतत्सर्वमनएव'इति कामादीनामनोवृत्तित्वमाह । एतत्क्षेत्रमन्यक्ताख्यंसविकारंविकारेणमहदादिनातद्विकारेणचेच्छादिनासाहितमुदाहृतमुक्तं ।

—नन्विच्छादयोहंप्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा इति काणादावदन्ति । सत्यमेववर्द्धति ते परं तु सोऽस्माकं मुख्य आत्मैव न भवति तस्य शुद्धायां चिति अभेदेनाध्यस्तत्वादिति प्रागेवोक्तं । अतः श्रेयान्तर्गत स्यादहमर्थस्य दृश्यस्य तादृशा एव दृश्या इच्छादयो धर्माः संतु ननः किंचिच्छिन्नं आत्मनोऽसंगतमहंकारस्यानृतत्वं चानुभवसिद्धं शुद्धी अप्यनुवदतः । असंगो ह्ययं पुरुष इति अमृतेन हि प्रत्यूढा इति । इदानीं ज्ञानसाधनानि विधत्ते अमानित्वमिति अमानित्वादयोऽपि चेत्तो वृत्तिविशेषादृश्यत्वाच्च तत्क्षेत्रविकारा एव संतः सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अप्युपचाराज्ज्ञानपदवाच्या भवन्ति । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमित्युपसंहारात् । तत्र विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्लाघित्वं मानित्वं । लाभपूजाख्यात्यर्थस्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दंभित्वं । कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा तेषां वर्जनममानित्वमदंभित्वमहिंसा च । परेणापकृतेऽपि चित्तस्य निर्विकारत्वं ज्ञातिः । आर्जवमकौटिल्यं आचार्योपासनं स्पष्टं । शौचं मृज्जलान्यावाह्यं भावशुद्धिरांतरं । स्वैर्यमोक्ष साधने प्रवृत्तस्य विघ्नसद्भावेऽपि तदमणनं । आत्मविनिग्रहो देहेन्द्रियादिप्रचारसंकोचः ७ इन्द्रियाण्येव पुष्टेष्टु आनुश्रविकेषु शब्दादिषु धैर्याग्निरागाभावः । अनहंकारो दर्पराहित्यं अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः समुच्चयार्थश्चकारः । जन्मादिषु यज्जापमानंदुःखपरस्य व्यथादोषाश्च दैन्यादयस्तेषां अनुदर्शनं ८ असक्तिरिति साक्तिः पुत्रादौ ममतामात्रं । अभिष्वंगस्तेन सहतादात्म्याभिमानोऽयमेवाहमिति च । पुत्रादेः सुखेऽहमेव सुखी तस्य दुःखेऽहमेव दुःखी तिसंगाभिष्वंगौ तत्तज्जनामित्यर्थः । समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं । कुत्र इष्टानिष्टोपपत्तिपुष्टिप्राप्ताहर्षाभावोऽनिष्टप्रा

अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिराज्वम् ॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्माविनिग्रहः ७ इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानु
दर्शनम् ८ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ मायिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमर
तिर्जनसंसदि १० अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ११ ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥
अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते १२ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति १३ मैत्रिषाहामातुः ९ मयीतिश्रो

अनादिमत्परब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते १२ सर्वतःपाणिपादतत्सर्वताक्षाशिरामुखम् ॥ सर्वतःश्रुतमल्लिकसर्वमावृत्यातष्ठात १३ सौविषादामावः ९ मयीतिश्लोकः
स्पष्टार्थः १० अध्यात्मशास्त्रजेज्ञानेनिष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वं । तत्त्वज्ञानस्यार्थःप्रयोजनमविद्यानिवृत्तिरानंदावाप्तिश्चतयोर्दर्शनं । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतर्विशकंज्ञानं
ज्ञानसाधनमितिप्रोक्तंवेदेषु । अज्ञानंज्ञानविरोधिइतोऽन्यथायत्तदमानित्वादिकमित्यर्थः । तस्मात्तत्परित्यागेनामानित्वादिकमेवोपादेयमितिभावः ११ एवंक्षेत्रंव्याख्यायसचयोयत्प्रभावश्चेत्यु
क्तंक्षेत्रज्ञस्वरूपंतस्यमायिकंप्रभावंव्याचष्टे ज्ञेयमिति एतेज्ञानसाधनैर्यत्ज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि । यज्ज्ञेयंज्ञात्वाअमूर्तमोक्षमश्रुतेप्राप्नोति । तस्यस्वरूपतावदाह अनादिमदिति आदिमदव्यक्तं
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमिति तदुत्पत्तिस्मरणात् तदन्यदनादिमत् । अनादीत्येतावत्युक्तेप्रवाहनित्यत्वमव्यक्तादीनामप्यस्तीतितेषामप्यनादितायांप्राप्तायांतत्प्रातिषेधार्थमनादिमदित्युक्तं ।
यद्वा आदिमच्चततःपरंचआदिमत्परेकार्थकारणेताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति । अतएवपरंनिर्विशेषंतत्परंतविशेषं ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं । नसत्प्रवानपरमाणादिवत्सदिति
नोच्यते नाप्यसत्तशून्यवदसदपिनोच्यते । तथाचश्रुतिः‘नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्ब्रजनोव्योमापरोऽयत्’इति । असच्छब्दितस्यशून्यस्यसच्छब्दितस्यप्रधानस्यरजःशब्दितानांपरमा
णूनांपरव्योमशब्दितस्यास्मदभिमतस्याव्यक्तस्यापिस्पष्टेःप्राक्निषेधंदर्शयति १२ एवंसचयइत्येतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषमुपपाद्ययत्प्रभावइतिप्रातिज्ञातंतस्यप्रभावंवैश्वरूप्यलक्षण
मुपपादयति सर्वतइति सर्वतःसर्वाणुदिक्षुअंतर्बहिश्चपाणयःपादाश्वास्यसंतीतिसर्वतःपाणिपादं । एवंसर्वतःअङ्गीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं । सर्वतःश्रुतिमत्प्रव
णवत् । लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति यथास्वप्नदृक्तंजसोवासनामयैवपाणिपादादिनास्वाप्नंप्रपंचमनुभवति तस्यचजाग्रत्कालेउपाधिभूतंपिङ्गतमेवपाणिपादादिकंतदेवस्थूलपंचानुभव-

-संस्काराधानद्वारावासनामयस्यप्रपंचस्यकारणं वासनामयश्चस्थूलप्रपंचस्यकारणमितिबीजांकुरन्यायेनानयोर्न्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोऽन्योन्यकारणत्वंचास्तीति । एवंसकलप्राणिधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकंचैतन्यसकलप्राणिधीवासनामयंसमाष्टिसूक्ष्मप्रपंचमवभासयति । अस्यचोपाधिभूतं ब्रह्मादगतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव । एवंचपूर्ववत्स्थूलसूक्ष्मयोरपिसमष्टिप्रपंचयोरन्योन्यबीजांकुरन्यायेनकार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नसद्भावंचाभिप्रेत्योक्तंभगवताभाष्यकारेणसकलप्राणिकरणोपाधिद्वारेणज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वंप्रतिपाद्यतइतिकार्यद्वाराकारणास्तित्वसिद्धौचकारणाभावोऽप्यपोद्यते । 'अनादिमत्परब्रह्मनसत्तत्त्वासदुच्यते'इति । ननुप्रज्ञालनादिपंचकस्यदूरादस्पर्शनंवरमिति न्यायेनव्यर्थस्तर्हिकारणोपन्यासइतिचेन्न तंविनाशुद्धाधिगमायोगात् शाखाचंद्रन्यायेनहिसगुणंनिर्गुणस्यवस्तुनोज्ञापकं यथोक्तंभाष्ये । उपाधिकृतमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहिसंप्रदायविदांचनमध्यारोपापवादाभ्यानिष्प्रपंचंप्रपंचयतइति १३ ननुयुपाहवनीयादिवदलौकिकमपिब्रह्मकार्यकारणप्रपंचविशिष्टंचित्रमेवसर्वतःपाणिपादंतदित्यादिनाशाखेणकार्यशेषतयासमर्थ्यते । नचवाच्यंउपासनापरंशास्त्रेनब्रह्मणोवैचित्र्यंप्रतिपादयितुमीष्टेइति । देवताधिकरणन्यायेनदेवताविग्रहादिवत्तद्वैचित्र्यस्याप्यवतारतात्पर्यविषयतयासिद्धेः । नचदेवताविग्रहादेव्यावहारिकमेवसत्त्वंनपारमार्थिकंब्रह्मज्ञानेनतस्यबाधादितिवाच्यं सताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वतःपाणिपादत्वादिकंब्रह्मणोवास्तवमेवेतिनापवादमर्हतीत्याशंक्याह सर्वेद्विद्येति सर्वाण्यांतराणिबाह्यानिचेंद्रियाणिमनोबुद्धयहंकारचित्ताख्यानिश्रोत्रादीनिचेतिग्राहकमात्रंसंगृहीतं । गुणाश्चविषयास्तेनग्राह्यमात्रंसंगृह्यते समस्तग्राह्यग्राहकवदाभासतेननुग्राह्यग्राहकस्वरूपंविचित्रं यथाजलसूर्योऽथस्थइवकंपतइवाभासतेननुवस्तुतोऽथस्थःकंपतेवातद्रदात्मनोग्राह्यग्राहकाकारत्वंमिथ्येत्यर्थः । कुतएतत् यतःसर्वेद्विषयविवर्जितं इंद्विद्येतिगुणानामप्युलक्षणं । नहिब्रह्मणिकिंचित्ग्राह्यरूपादिग्राहकंवाभनआदिवर्तते । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं । अप्राणोह्यमनाःशुभ्रः । यत्तददृश्यमग्राह्यमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादम्'इत्यादिशास्त्रात्

सर्वेद्विद्यगुणाभासंसर्वेद्विषयविवर्जितम् ॥ असत्तंसर्वभूतैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच १४

तस्मान्नप्रपंचविशिष्टंविचित्रंब्रह्म । कथंतीर्हि सर्वेद्विद्येतिशास्त्रमित्याशंक्याह असत्तंसर्वभूतैवेति अत्रसर्वभूतदितिसर्वाधारत्वंोक्तयासर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तं । सर्वस्यब्रह्मणासहाधाराधेयभावोऽपि किंचित्स्वरूपयोरिवसमवायसंबंधेनकुंडवदरयोरिवसंयोगसंबंधेनवेत्याशंक्यसंबंधंविनेवसर्वभूतंब्रह्मणइत्याह असत्तमिति । ननुव्याहतमेतत् असत्तमिति सर्वभूतदितिचेति नैषदोषः ननुवरमृभिर्मरीचिकोदकेनसंस्काअथचतुर्धाधारभूताऽपिभवतितद्देतद्भविष्यति । नन्वेवंप्रपंचस्यमिथ्यात्वमापततीति । तथाचकर्मोपास्तित्वविषयउपरुध्येरन् न ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेनयावद्वैतंनवाध्यते तावत्क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्यसत्यत्वोपगमात्प्राणावैसत्यंतेपामेवसत्यमिति श्रुत्याऽपिप्राणोपलक्षितस्यकृत्स्नस्यप्रपंचस्यव्यावहारिकंसत्यत्वमुक्त्वाततोऽप्यधिकंपरमार्थसत्यंब्रह्मदर्शितं । सत्यत्वेचावाध्यत्वंतत्क्रियात्कालंप्राणानामस्तित्वब्रह्मणस्तुसार्वदिकमिति यथामूपतीनामूपतिरित्युक्तेष्वर्थाल्पत्वभूयस्त्वक्तुतोभेदःस्पष्टएवमिहापिद्रष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणःसविशेषत्वंनिष्कलात्मबोधात्प्रागेवनतूर्ध्वमित्यवश्यंतत्त्वज्ञानेनबाधितुंशक्यामित्यनुपाधिकंब्रह्मनकेनचित्कार्यशेषतानेतुंशक्यं । तदाधिगमेक्रियाकारकादिद्वेतोपमर्दादुपास्योपासकोपासनाभेदस्यबाधितत्वात् । तस्माद्युक्तमुक्तगुणाधिकतरूपंमिथ्येति । किंच निर्गुणंगुणभोक्तृच ग्राह्यग्राहकसंबंधशून्यमपिग्राहकेषुबुद्ध्यादिषुग्राह्यसंबंधात्सुखाद्याकारेणपरिणतेषुसत्सुकेवलंतत्प्रकाशकत्वमात्रेणगुणभोक्तृत्वमप्यस्यचिदाभासरूपस्योपपद्यते । यथाप्रतिबिंबरूपेरेवावुपाधिगतंचलनादिकं तथाचश्रुतिः । ध्यायतीवलेलायतीवेतिबुद्धौध्यायंत्यांतत्रप्रविष्टश्चिदाभासोध्यायतीवविषयान् । बुद्धौलेलायंत्यांविषयप्रदेशंगच्छंत्यांसोऽपिलेलायतीवनतुस्वतोऽध्यायतिलेलायतिवेतिप्रतिपादयति । एतेन'अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसंशृणोत्यकर्णः'इत्यपिब्रह्मणउपाधिगुणानुगुण्यमजनशक्तिमत्त्वेनैवव्याख्येयं । अयमपादोऽपिपादेजव्रतजिववान्भवतीति । अंशोमणिमविदित्यादिकंचनजातंचात्रानुसंधेयं । तस्माद्युक्तमुक्तंनिर्गुणंगुणभोक्तृचेति । भाष्येतु निर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितमपिपेपांगुणानांमुखदुःखमोहात्मकत्वेनपरिणतानांभोक्तृचउलब्धचेतिव्याख्यातम् १४

नन्वसत्तमसंबद्धंचैतकयमुपलब्धस्यादित्याशंक्याह बहिरिति मूतानांप्राणिनामेकादशेन्द्रियाणिस्थूलभूतानिचकेवलविकारत्वेनव्यवहितत्वात्बाहिरित्युच्यते । महदहंकारपंचतन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेनसंनिहितत्वादंतरित्युच्यतेचराचरमिति । उभयनिकृष्टाश्चराचरोपाध्युपलक्षिताअवधिभूताःपुरुषाश्चरमचरंचेत्यनेनोच्यते । तत्रचराचरंज्ञेयमितिसामानाधिकरण्यात्पुरुषाणांज्ञेयब्रह्मभावउक्तः । बहिरंतश्चज्ञेयमितिषोडशसुविकारेष्वष्टासुप्रकृतिषुचज्ञेयस्यसंबंधउक्तः सचसंबंधोयादृशोयसस्तादृशोबलिरितिन्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्तएव । एवंचपुरुषस्योपलब्धमात्रशरीरस्यगुणेःसहाध्यासिकसंबंधसत्त्वात्गुणोपलब्धत्वंयुज्यते । यथाप्रकाशमात्रस्वरूपस्यरवेःप्रकाश्यसंबंधापेक्षंप्रकाशयितृत्वंतद्वदित्यर्थः । ननुनित्यापरोक्षःपुरुषप्रकृतिविकारसंबद्धश्चतर्हि कुतो न सर्वैरुच्यतइत्याशंक्याह सूक्ष्मत्वात्तुल्यत्वात्तज्ज्ञेयं अविज्ञेयं दुर्विज्ञेयं । यथाजपाकुसुमोपहितस्यस्फटिकस्यशोक्लवंसन्निहितमपिरूपांतरविक्षेपेणतिरोहितंसन्नगृह्यते । एवंनित्यापरोक्षमप्यसंगं ब्रह्मोपाध्युपधानाद्विकृतयानग्रहीतुंशक्यंकिंवौपाधिकधर्मोपेतमेवगृह्यतेमूढैः । विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेनसुगृह्यमित्याशयः । एतदेवाहदूरस्थंचांतिकेचतइति यथामूढाजलसूर्यविंबसूर्याहूरस्थमन्यते । विद्वान्तुउपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपर्युत्पत्यगतानांबिंबग्राहित्वंस्पष्टं । बिंबस्याधस्थत्वग्रहणंपूर्वप्रवृत्ताधोमुखवृत्तिसंस्कारापेक्षमितिजानन्न बिंबदेशेएवप्रतिबिंबपश्यति । बिंबेएवजलस्थत्वमध्यस्यतेननुजलेप्रतिबिंबइति उपाधोध्यस्यसकल्पनातोविषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पनेलाघवात् । एवंबिंबभूतंब्रह्मप्रतिबिंबभूताजीवान्मूढानांविप्रकृष्टविदुषांत्वत्वंतंसंनिकृष्टमिति १५ एतदेवोपपादयत्यर्द्धेन अविभक्तंचेति । 'एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत्'इतिश्रुतेर्भूतेषुकार्यकारणसंघातापन्नेषुजलपात्रेषुचंद्रस्येवब्रह्मणःप्रतिबिंबाजीवास्तेचोक्तोत्पादितद्रूपेणभूतेष्वविभक्तंचविभागमप्राप्तमपिज्ञेयवस्तुमुददृष्ट्याविभक्तमिवदूरदेशस्यमिवचाद्विभिन्नमिवचस्थितं ।

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् १५ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितम् ॥

भूतमर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच १६ ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठि

तम् १७ इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः ॥ मद्रक्तएतद्विज्ञायमद्रावायोपपद्यते १८ एवंतर्हिचंद्रादुपपात्राणामिवभूतानांपृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशं

क्याह भूतमर्तृचेति अधिष्ठानत्वेनसर्वाणिभूतानिधारयतीतिनततस्तेषांपृथक्सत्ताऽस्तिरज्जुतइवतदध्यस्तानांसर्पदंडधारादीनामित्यर्थः । एतदेवाह ग्रसिष्णुप्रभविष्णुच यधारज्जुस्तत्त्वज्ञानदशायांसर्पादीन्ग्रसति अज्ञानदशायांचतानेवप्रसूते ब्रह्मज्ञातंब्रह्मसर्वभूतानिग्रसिष्णुग्रसनशीलमज्ञातंच । सर्वभूतानांप्रभविष्णुउत्पादनशीलं १६ एवंज्ञेयस्यतटस्थलक्षणमुक्त्वास्वरूपलक्षणमाह ज्योतिषामिति ज्योतिषांबाह्यानामादित्यादीनामांतराणांचबुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपितज्ज्ञेयंब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्यज्योतिषोजडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः तथाचश्रुतयः 'येनसूर्यस्तपतितेजसेजः । तस्यभासासर्वमिदंविमाति'इत्याद्याः वक्ष्यतिच यदादित्यगतंततेजइत्यादितमसोऽज्ञानात्भूतग्रासप्रसवहेतोःपरंदूरस्थंतदुच्यते । ननुयथाचांद्रस्यज्योतिषोऽवभासकं तत्सजातीयंसैरंज्योतिरितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं । एवंसौरादिज्योतिषामप्यवभासकंकिंचित्तत्सजातीयंज्योतिरलौकिकंस्यादित्याशंक्याह ज्ञानमिति केवलज्ञप्तिमात्रशरीरंयज्ज्योतिर्नतुभौतिकं तदेवज्ञेयंवस्तु आवृतत्वात्ज्ञानेनप्राप्तमिष्टतमं । कुतस्तर्हितज्ज्ञानमतआह ज्ञानगम्यमिति यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिनाज्ञानसाधनेनगम्यंप्राप्यं । किंतर्हिग्रामांतरवद्देशव्यवहितंवावाक्ययोगेनाव्यवस्थांतरवत्कालव्यवहितंवातत्प्राप्यमस्तीत्यहआह हृदिसर्वस्यधिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेवतदंतर्दृष्टीनांसम्यक्प्रकाशतइत्यर्थः १७ उक्तमर्थंजातमुपसंहरति इतीति क्षेत्रंमहाभूतादिष्टत्वं । ज्ञानंज्ञानसाधनममानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं । ज्ञेयमनादिमत्परमित्यादिधिष्ठितमित्यंतं श्रुतिभ्यःस्मृतिभ्यश्चसमासतःसंक्षेपतउक्तं । मद्रक्तएतत्रयंविज्ञायमद्रावायब्रह्मभावायोपपद्यते युक्तोभवति मत्तयैवप्राप्यंब्रह्मयत्प्राप्यब्रह्मैवभवति तथाचश्रुतिः । 'यस्यदेवेपरामर्त्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः'इति । 'ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति'इतिच १८

एवंक्षेत्रशरीराख्यमव्यक्तमुक्ततत्प्रकाराश्चमहदाद्याख्योविंशतिस्तद्विकाराश्चादयोज्ञानाज्ञानशाब्दिताभमानित्वमानित्वादयः । पुरुषश्चउक्तः । इदानींक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्येयस्माद्यजा
बतेतत्रक्षेत्रज्ञस्यप्रभावश्चेतिद्वयंयत्कथंयत्त्राद्यंविदुषोतित्रिभिः प्रकृतिमिति सप्तमाध्यायेऽष्टाध्यायप्रकृतिरपराउक्तासाऽत्रप्रकृतिः । यातुजीवभूतापराप्रकृतिरुक्तासाऽत्रपुरुषज्ञानोच्यते ।
एतौहिंसंपृक्तौसंसारजनयतःवियोगश्चतयोर्भोजः । तत्रतावुभावप्यनादीविद्धि तयोरादिमत्त्वेसंसारस्याकस्मिकत्वापातात्कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगश्चेत्यन्यत्रविस्तरः । विकारान्दृष्ट्वा
दीन् गुणान्बुद्धींद्रियादींश्च प्रकृतिसंभवान्बुद्धि १९ उभयोरपिसंसारप्रतिकारणत्वेद्वारमाह कार्येति कार्यशरीरंतदारंभकाणिभूतानिविषयाश्च । कारणंयदोद्देशेन्द्रियाणितदाश्रि
ताश्चसुखदुःखमोहात्मकागुणाश्च । करणेतिपाठेऽपिस्वार्थः एतयोःकार्यकारणयोःकर्तृत्वेनिमित्तसत्तिकर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुःसंसारस्यकारणंप्रकृतिर्भवति । तथापुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेन
संसारस्यहेतुरिति । यदिहिकार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलतात्मनाप्रकृतिर्नपरिणमेततदापुरुषःकिमुपलभेत अनुपलब्धत्वावाक्यंसंसारिण्यात् । अनुपलब्धत्वावाक्यप्रकृतिःकुत्रोपयुज्येत ।
तस्मादुपलब्धोपलब्धसंयोगःसंसारकारणमितियथाभाष्यंव्याख्यातं । यद्वा पुरुषस्यकार्यत्वेकारणत्वेकर्तृत्वेचप्रकृतिरेवपुरुषतादात्म्यंप्राप्ताहेतुर्भवति । बह्विदादात्म्यंप्राप्तलोहंवेद्वेश्वरुको
णत्वादाविवहेतुर्भवति । तथाप्रकृतेःसुखदुःखमोक्तृत्वेस्वच्छायाप्रदानेनपुरुषःकारणं । बह्विरिवलोहस्यस्वच्छायाप्रदानेनदग्धत्वे तथाहि । कार्यत्वादयःप्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्माःसंतश्चि
दात्मन्यारोप्यतेगौरोऽहंमनुष्यपुत्रोऽहंकाणोऽहंखंजोऽहंकरोम्यहमकार्षमहमिति । तथाचिच्छायापन्नाबुद्धिश्चेतयाम्यहंसुखदुःखादीनुपलभेइतिमन्यते । सोऽयंप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्मा
ध्यासःसंसारस्यकारणमित्युपपादितंभवति । सांख्याभिमतंपुरुषस्यभोक्तृत्वमपिनिरस्तंभवति । अन्यथाप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिकर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत । नचभोक्तुःपुरु

प्रकृतिपुरुषंचैवविद्वद्यनादीउभावपि ॥ विकारांश्चगुणांश्चैवविद्विप्रकृतिसंभवान् १९ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषःसु
खदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते २० पुरुषःप्रकृतिस्थोहिंशुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मसु २१

पस्यनिर्विकारत्वमपिबुद्धिशक्यमित्यन्यत्रविस्तरः । द्वंद्वांतेभ्यमाणपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतइतित्वप्रत्ययस्यपूर्वाभ्यामपिसंबंधेकार्यत्वंकारणत्वंकर्तृत्वंचेतिविग्रहः । द्वंद्वैकवद्भावश्चप्रातिपदि
कार्यलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमेत्यादिवत् २० ननुयथाबौद्धिकर्तृत्वंपुंस्यारोप्यतेएवंपौत्स्न्यभोक्तृत्वंबुद्धावस्त्वित्येतद्व्यवहारयति पुरुषइति हिप्रसिद्धं प्रकृतिस्थःदेहेन्द्रियमनःसंघातमध्यारू
ढस्तत्तादात्म्यंगतइत्यर्थः । प्रकृतिजान्सुखदुःखमोहात्मकान्गुणान्भुंक्तेउपलभते । यदातुपुंसिमाधिभूच्छादौप्रकृतिस्यत्वंनास्तितदानुसुखादीनुपलभते । तेनोपाधिगताभ्येवसुखादीनितदमा
वेनप्रतीयंतइतिप्रसिद्धं । श्रुतिरपि 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनिभोक्तृत्वंदर्शयंतीशुद्धस्यकेवलस्यभोक्तृत्वंनास्तीतिदर्शयति । कुतस्तर्ह्यभोक्तुरप्यस्यप्राकृतो
बंधवतितत्राह कारणमेति अस्यपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मसु । तत्रसद्योनिजन्मानोदेवाः । असद्योनिजन्मभाजरित्येचःस्थावराश्च । सदसद्योनिजन्मानोमनुष्याः एतेषुत्रिष्वपिजन्मसुप्राप्ये
पुअस्यपुंसोऽगुणसंगःसुखादिष्वभिष्वंगःकारणहेतुः तथाहि । सात्त्विकादेवाभवंतिराजसामनुष्यास्तामसाश्चपशवस्तेपांततद्योनिप्राप्तौतद्गुणप्राधान्यमेवकारणं वक्ष्यातिच ऊर्ध्वगच्छंतिसत्त्वस्या
इत्यादि । यद्वाप्रकृतिस्थोविद्वानविद्वान्वागुणान्भुंक्ते पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् । तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कुतो न मुच्यते अविद्वानिवाविद्वान्वा कुतो न बध्यते इत्याशंक्याह कारणमिति
गुणेषुदेहेन्द्रियविषयेषुसंगःअहमिदंममेदमित्यभिनिवेशःसएवजन्मकारणं । विदुषांतुतदभावान्नजन्म समानेऽपिदेहसंबंधेयदायज्ञोदेहाभिमानंधत्तदासएवदेहपीडयापीड्यतेननुदेहपतिर्जीवः ।
यदात्वयंदेहाभिमानंधत्तदानेतरइतिप्रसिद्धं । संगस्यबंधकत्वंननुसांनिध्यमात्रंबंधकं । अतोविद्वद्विदुषोःसमानेऽपिदेहसंबंधेसंगतदभावकतोमहान्विशेषइतिभावः २१

सचयोयत्प्रभावश्चेतिक्षेत्रज्ञतत्प्रभावाव्याख्येयत्वेनप्रतिज्ञातौतत्रक्षेत्रज्ञःप्रागेववर्णितस्तस्येदानींप्रभावमाह उपद्रष्टेति तत्रपूर्वगुणसंगोजन्मकारणमित्युक्तं तत्रसंगश्चतुर्विधः पुरुषापलावे
नगुणमात्रप्राधान्येनवातमंतर्भावगुणप्राधान्येनवागुणानांसमप्राधान्येनवाअप्राधान्येनचेति । तथाद्येदेहेन्द्रियमनआदिरूपगुणसंघातमेवआत्मत्वेनपश्यन्भोक्ताभवति यथाचार्याकादिः । द्वितीये
गुणानांप्राधान्यादात्मनिवास्तवकर्तृत्वाद्यभिमानेनकर्मफलानांभर्तासंचेताभवति यथातार्किकादिः । तृतीयेगुणानांसमप्राधान्येनगुणगतमपिभोक्तृत्वमसंगेऽप्यात्मनिवस्त्रेभल्लातकांकवदनुमन्यते
यथासारथ्यः । चतुर्थेसर्वथाऽपिगुणधर्माणामात्मनिसंक्रममपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वेनगुणप्रचारदर्शीउपद्रष्टाभवति यथाऽस्माकंसाक्षी । एतेषुचतुर्विधगुणसंगिषुपद्रष्टोत्तमः । अनु
मंतामध्यमः । भर्ताअधमः । भोक्ताअधमाधमः । सएवगुणान्वशीकृत्यपदाकीडिततदामहेश्वरइत्युच्यते । यःसर्गस्थित्यंतकर्त्ताप्रभुर्जगदंतर्यामीसएवगुणानपहायस्थितःपरमात्मे
तिचाप्युक्तोभवति । यद्यप्युपद्रष्टाऽपिगुणानपहायतत्साक्षित्वेनस्थितोभवति तथापितस्यैवसंघातोपहितस्यसंघातांतरप्रचारदर्शित्वाभावादयंसकलसंघातप्रचारदर्शीतिसर्वोत्कृष्टत्वात्पर
मोऽयमात्मा । तमेनंवक्ष्यति 'उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यविभक्त्यव्ययईश्वरः' इति एतावपिगुणसंगिनां एवमेकएवदेहेस्मिन्विद्यमानःपरोगुणाती
तःस्वात्मनिगुणान्प्रविलाप्यस्थितोऽखंडैकरसआत्मागुणसंगेनपट्टिधोभवति अयमेवास्यप्रभावः तत्रअनुमंतृभर्तृभोक्तृभिस्त्रिभिरूपैरयंबध्यतेउपद्रष्टृमहेश्वरपरमात्मरूपैस्तुनित्यमुक्तएकएवेतिज्ञे
यम् । अत्रभाष्यार्थोऽप्यनुसंधेयोविस्तरमयातुनप्रदर्शितः २२ एवंयथोक्तलक्षणआत्मज्ञानेफलमाह एवमिति गुणैःस्वविकारैःसर्वथाविहितेननिषिद्धेनवाकर्मणावर्तमानोऽपिनसमूयोऽ

उपद्रष्टाऽनुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषःपरः २२ एवंवेतिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह ॥

सर्वथावर्तमानोऽपिनसमूयोऽभिजायते २३ ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसारख्येनयोगेनकर्मयोगेन

चापरे २४ अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते ॥ तेऽपिचातितरंत्येवमृत्थुंश्रुतिपरायणाः २५

भिजायतेपुनर्जन्मनलभतेभोक्तृत्वमवतीत्यर्थः २३ एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनोपायविकल्पानाह ध्यानेनेति अत्रयेआत्मानंविदिविद्वंतिनेष्कामकर्मणापरमेश्वरमाराधयंतितेकर्मयो
गिनः । ततएवोत्पन्नविदिविदिपावेदांतश्रवणेप्रवर्तते । ततःप्रमाणमतासंभावनानिबृत्तौसत्यांतस्यैवार्थस्यमननेप्रवर्ततेप्रमेयगतासंभावनानिबृत्त्यर्थेसांख्याः । ततःप्रमाणप्रमेयगतासंभावनाया
निबृत्त्यमंतरमनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपायाविपरीतभावनायानिबृत्त्यर्थेनिदिध्यासनंविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुंप्रवर्ततेततस्तत्परिपाकेआत्मनिबु
द्धिवृत्तौआत्मानंपरमेश्वरंपश्यंतितेध्यायिनः । तत्रयेकर्मसारख्ययोर्निष्णातास्तेध्यानेनात्मनिदेहेआत्मानंपरमेश्वरंआत्मनाबुद्ध्यापश्यंति । अन्येत्वकृतकर्माणःसारख्येनयोगेनविचारात्मकेनयो
गेनध्यानद्वारापश्यंति । अन्येपुनःकर्मयोगेनैवपूर्वोक्तलक्षणेनसारख्याध्यानद्वारापश्यंतीतिसाधनत्रयस्यसमुच्चयोनतुविकल्पः २४ पश्चांतरमाह अन्येत्विति । अन्येऊहापोहकौशलहीनाः तुशब्देन
पूर्वोक्तभ्योविलक्षणाः एवंपूर्वोक्तप्रकारमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यःश्रुत्वाआत्मनोनिर्विशेषब्रह्मैतन्यरूपत्वंतदुपासनामार्गंवाधिमत्युपासतेयथोक्तप्रकारेणध्यायंतितेऽपिचमृत्पुंसंसारंतरंत्येव ।
अपिशब्दात्पूर्वोक्तोकास्तरंतीत्यत्रकिमाश्चर्यमितिगम्यते । एवशब्दातेषांमुख्यकामाभावेऽपितरणसंशयोनास्ति । यतस्तेश्रुतिपरायणाःश्रुतिःश्रवणंतदेवपरंअयनमोक्षसाधनंयेषांतितथा ।
ध्यानेप्रवृत्त्यतिशयान्नतेषांचित्तशुद्धयर्थकमापेक्षा । वेदोक्ततत्त्वेदृढनिश्चयाच्चासंभावनानिबृत्त्यर्थश्रवणमननापेक्षेतिभावः । अयंचब्रह्मसाक्षात्कारःसंवादिभ्रमरूपइतिकेचित् प्रमाकूपइत्यन्ये ।
तथाहि यथाहिकश्चिन्मणिप्रभांमणिबुद्ध्यापश्यन्भ्रातएवतथाऽपितद्ब्रह्मणकालेमणिलभतेऽतःसंवादिभ्रमः । एवंत्वंपदार्थतत्पदार्थमणिप्रभाभूततत्पदार्थबुद्ध्याभावयन्ब्रह्मवहारतोभ्रातएव-

भीष्म. ५
अ०
॥ १३ ॥

म. ता. टी.
॥ ६२ ॥

-तथाऽपितत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिप्रमन्यायेन जायते इति । तथा च वसिष्ठः 'असत्ये सत्यता साधो शाश्वती परिदृश्यते । शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदं' इति व्यवहारतो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावेन शून्यो निर्विशेषोऽप्यध्यानयोगो यो पित्यभिधानवत् तथाऽपितेन शाश्वती सत्यता प्राप्यते दृश्यते इति वसिष्ठवाक्यार्थः । कल्पद्रुमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यजध्यानभावनायाऽपरोक्षार्थमूलप्रमाणदाढ्येन प्रमत्तं प्रतिपद्यते इति प्राहुः २५ पूर्वकार्यकारणकर्तृत्वे इत्यत्र चिदाचितोऽप्युक्तयो रन्योन्यधर्माभ्यास उक्तस्तस्यैव गुणसंग्रहः स्यकारणं गुणसंगोऽस्येति नानाजन्महेतुत्वं चोक्तं तद्विशदयति यावदिति सर्वजीवरूपं गुणसंगोऽत्ररूपाद्यासक्तिर्न किंतु क्षेत्रज्ञज्ञयोः संयोगोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताध्यासलक्षणो बोध्यः शेषस्पष्टम् २६ तत्राशोपायमाह सममिति सममपरिणामिनंकूटस्थं नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाद्याकारेण परिणतेषु तिष्ठतं । एतेन देहएव तदधिगमस्थानमित्युक्तं । परमेश्वरमंतर्यामिणं सर्गस्थित्यंतकर्तारं । अतएवांतर्मुखदृष्ट्या विनश्यत्सुतेषु भूतेषु रज्ज्गवादि वत्कल्पितत्वाद्दर्शनं गच्छत्सु विभुत्वादात्मत्वात् त्रितयद्वयपृथक्त्वाच्चाविनश्यंतं सर्वस्वध्वस्तत्वात् दर्शनमगच्छंतं यः पश्यति स एव पश्यति । अन्येऽधा इत्यर्थः २७ दर्शनफलमाह सममिति स्वदेहेऽव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं सम्यगवस्थितमीश्वरं समं समतया पश्यन् हियतः स सर्वाभेददर्शी आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नाना यो निसंकटेषु पातनेन न पीडयति किंतु ततः परां गतिं मोक्षं याति यदा एकात्म्यदर्शित्वात् स्वात्मानमिदं न्यमपि न हिनस्ति सर्वत्र दयालुर्भवतीति भावः । ततश्च परां गतिं याति २८ ननु विषमस्वभावानि भूतानि कः समबुद्ध्या पश्यत्यभिभवतीति बुद्धयेत्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि बाधनः कायैरारब्धानि प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति तथा आत्मानं चा

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २६ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतं परमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति २७ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥ न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् २८ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति २९ यदा भूतप्रथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३० अनादित्वात् त्रिगुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ३१

कर्तारं यः पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वोक्तान्वयः २९ ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं न त्वात्मन इत्याशंक्याह यदेति भूतानां विषदादीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नानाभावेनावस्था नं परिदृश्यमानमिदं यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं रज्ज्वासर्पादिवत् कनके वा कुंडलादिवत् विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनुपश्यति । तत एवैकस्मात् विस्तारं च भूतपृथग्भावस्य व्युत्थानावस्थामनुस्वमादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति । अयं भावः कर्तृत्वं हि क्रियावत्त्वं क्रियाचपरिस्पंदः स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्या देरेव संभवति न तु व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावस्य सिष्णोरात्मन इति ३० नन्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं मास्वीकारि देहाद्यवच्छिन्नेन रूपेण तद्वत्कथमन्यथाऽनुभविरोधादित्याशंक्याह अनादित्वादिति अयं सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः । परमो देहादिभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः कोऽप्येव कातीत आत्मा परमात्मा । अव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः । अव्ययत्वे हेतुः अनादित्वादिति यद्विद्वादिमदाकाशादित्येति न त्वयं व्येति अनादित्वात् । नन्वादिभावस्यानंत्यनियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो माऽस्तु । तथा देशतः परिच्छिन्नस्य नाशावश्यं भावादनादित्वायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो माऽस्तु । ननु परमाणुवद्विष्यतीति चेन्न दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतोऽव्यस्य निरवयवत्वरूपाणुत्वासिद्धेः । न हि परमाणोः पूर्वादिगवच्छिन्नो भागः पश्चिमयाव्यवच्छेत्तुं शक्यते अनुभवविरोधात् । देशतः परिच्छेदो मावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतः परिच्छेदोऽपि मास्तु तथापि विचित्रशक्तिमुक्तस्याभिभवप्रपंचरचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादि-

॥ ६२ ॥

गुणमुक्तस्य स्वगतभेदोऽवश्यं भावी स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदेनाग्निहोत्रादिकर्तृत्वं चावश्यं वक्तव्यमित्याशंक्याह निर्गुणत्वादिति बोहिगुणवानाकाशादिः स संयोगं विभागं बोधाधिप्राप्य स्वगुणशब्दमाविष्करोति न तु स्वस्मिन्नसंतस्पर्शकेन चिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे । एवं आत्मा सर्वगुणहीनः सत्यप्यवच्छेदलाभे कर्तृत्वादिकं गुणमाविष्कर्तुं न समर्थ इति । फलितमाह शरीरस्थोऽपीति स्पष्टार्थमेतत् ३१ निर्गुणत्वान्न करोतीति सिद्धं असंगत्वात्त्रोपलिप्यत इत्याह यवेति यथा आकाशोऽधूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसंगत्वात् । एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ३२ न करोति न लिप्यत इति द्वयमपि दृष्टांतरेण प्रतिपादयति यवेति यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति न तु व्यापाराविष्टतया कुर्विद्विषयः । यथा चैव प्रकाशधर्मे दुर्गधादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव सन्ननेकधा भूतक्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तं तत्त्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति हे भारत न तु व्यापाराविष्टतया तत्संपादयति । तद्वैर्वापुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्यदृष्टांतैरेकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमले पत्वं च दर्शितं तथा च श्रुतयः । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बभूवुः सः पुनश्च ॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ सूर्योऽयं सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाद्वा दौषैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मानं लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति ३३ अध्यायार्थं कृतं प्रसंगं हरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेव मुक्तरीत्या अंतरं भेदं जडत्वाजडत्वं कर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकृतं वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुःशास्त्राचार्योपदेशात्प्रत्ययजनितेन ज्ञानचक्षुषा भेदविदुस्ते परं

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मानोपलिप्यते ३२ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रक्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्याति ते परम् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पर्वणितु सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिं भितो गताः १

मोक्षं याति प्राप्नुवति । किं सांख्यानमिवास्माकमपि गुणपुरुषांतरज्ञानादेव कैवल्यमुच्यते इत्याशंक्याह भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानां विषदादीनां प्रकृतिरूपादानं त्रिगुणात्मिका अविद्यातस्या विद्यायामोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं याति न तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा भेदविदुस्ते परम् । यद्येका सत्त्वाभिन्नी च प्रकृतिस्तर्हि विभूनामलिप्तदशां बहूनां पुरुषाणां मुक्तानां भिन्नदर्शनमपरिहार्यं तथा च तेषामपि बंधप्रसक्तिः । यदितुमिष्टया तर्हि यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जातस्तद्दृष्ट्या सर्वे वै रज्ज्गवादि वत्कालत्रयेऽपि नास्ति । इतरेषां त्वनादिरनंतास्त्येवेति वक्तुं शक्यम् । तस्मात्प्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात् कैवल्यं किंतु प्रकृतिबाधेन पुरुषज्ञानात् सर्वबाधेन रज्ज्दर्शनात् भयनिवृत्तिवद्बन्धनिवृत्तिरिति सिद्धम् ३४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ५० ॥ ३७ ॥ पूर्वोक्त्यातिभूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यातीत्युक्तं तत्र कावामूतप्रकृतिः किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं कथं बाधकत्वं कथं च ततो मोक्षः किंच मुक्तानां लक्षणमित्येतदर्थं जातं विवरीतुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते । तत्र रुच्युत्पादनार्थं परं ज्ञानं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच परमिति परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म विषयत्वात् ज्ञानं भूयः पुनः असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । किंतु तत्स्वरूपं आह ज्ञानानाममानि त्वादीनां यज्ञादीनां ज्ञानसाधनानां मध्ये यदुत्तमं मोक्षफलत्वादंतरं गतं देवतत् । अहंघटं जानामीत्यत्राहमर्थस्य घटाकाररुतेर्घटस्य च ज्ञानमस्तीति विषयमेवात्मानं त्रयमस्ति । तत्राद्यद्वयं नांतरीयकं यत्तदंतं चरमं घटप्रकाशफलरूपं ज्ञानं तदेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिककारैः 'परां गतिं प्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ॥ संविस्ते वेह ज्ञेयोऽर्थो विदातो किंप्रमाणतः' इति । यत्ज्ञानं ज्ञात्वा वेदांतवाक्यजन्यया पीठित्या अपरोक्षीकृत्य परां सिद्धिं मोक्षमिति संसारात् संसारं विहाय गताः प्राप्ताः १

२९

भीष्म. ६
अ०
११४॥

म.भा.टी.
॥६३॥

इदं ज्ञानं विषयविषयि रूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म्यसर्वोत्तमत्वं सर्वनिर्मुक्तत्वं सर्वमावाधिष्ठातृत्वमित्यादि धर्मसाधर्म्यसाधर्म्यमागताः । तथा च भूतयोऽप्येवं वेदादहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति सर्वस्य वशी सर्वस्ये ज्ञानः सर्वस्याधिपतिः सन साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् इति ज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किंच भुशुंदिप्रभृतयो ज्ञानबलादेव सर्गेऽपि न जायंते प्रलय काले च तत्तद्भूतभावं च्छंतो न प्रलयाद्यादिभिर्वर्धयंत्येव यथा प्राप्नुवन्ति । इदं श्लोकद्वयं भाष्ये वक्ष्यमाणं ज्ञाने स्तुत्यर्थत्वेनैव व्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायैति पदार्थः शेषं स्पष्टम् १ अथेदानीं कावामृतप्रकृतिः किमाश्रयेण तस्याभूतजनकत्वं तदाह ममेति मम शुद्धचिन्मात्रस्य योनिः प्रवेशस्थानं महद्ब्रह्म महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्मवृंहकं कारणमव्यक्ताव्याकृतापरपर्यायं त्रिगुणात्म कमायाख्यातस्मिन्नगर्भस्वप्रतिबिम्बरूपं दधामि अर्पयामि अहं चिदात्मा ततो मत्प्रतिबिम्बगर्भिताया माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनवर्धनां महदादीनां हिरण्यगर्भादीनां च संभव उत्पत्तिर्भवति हे भारत ए तेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षत्वेन पपादनेन प्रकृतेः सांख्याभिमतं स्वातंत्र्यं नैरस्तम् ३ किंच सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्या मोषधय इव यामूर्तयः शरीराणि तुरमरतिर्यक् स्थावरात्मकानि च तु विधानिसंभवंति तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्पूर्वोक्तं महतो ब्रह्म ब्रह्म महत् । राजवंतादिस्वादुपसर्जनस्य परनिपातः मायैव यो निरित्यर्थः अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तासां स्वप्तिस्वप्रतिबिम्बस्यार्पयिता । यथा पुरुषो भार्यायामनुशयितं पृक्करेतो निर्विचलितवो भार्यातः पिंडोत्पत्तिः रेतोऽंशतस्तत्र चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिंडस्य पिताऽहं माता च मायैत्यर्थः ४ एवमीश्वराश्रयेण प्रकृतिर्भूतानि सृज

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलयेन व्यथंति च २ मम योनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्नगर्भे दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवन्तियाः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिर्हृषीजप्रदः पिता ४ सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ नि बध्नंति महाबाहो देहे देहि नमव्ययम् ५ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेन वध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ६ रजो रागात्मकं विद्विष्यन्नासं गसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहि नम् ७ तमस्त्वज्ञानजं विद्विषो ह न सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८ सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ९

तीत्युक्तम् । इदानीं साकथं भूतानि बध्नातीति तदुच्यते सत्त्वमिति प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साध्यावस्था ततः सकाशात् परस्परं गांगीभावेन वैषम्येणोद्भिद्यमानाः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यंते न तु प्रकृ तितो वैशेषिकाणां भिन्नव्याप्तगुणा अन्ये एते हे महाबाहो । देहे अव्ययमविकारिणमपि देहि नं स्पृणायां वत्सभिवरज्ञानाभूता गुणानि बध्नन्ति ५ तत्र कः केन संगेन वध्नातीत्युच्यते तत्रेति तत्र तेषु गुणे पुसत्त्वं निर्मलत्वाद्दुःखमोहाख्यमलराहित्यात् प्रकाशकमालोकवत्सर्वार्पावद्योतकम् । यतोऽनामयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं तत्सुखसंगेन ज्ञानसंगेन च न रमयिष्याति रोहितस्वरूपज्ञानानंदमहत्सुख्य हं ज्ञानीत्यभिमानेनातः करणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयोरामन्यारोपेण वध्नाति हे अनघ अव्ययसिन् ९ रजोगुणो रागो रजनातदात्मकं विद्वि । तृष्णा प्राप्पमाणेष्वप्यर्थेष्वतृप्तिः । संगः प्राप्ते विषये म नसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषस्तयोः समुद्भवं निदानभूतं तत्र जो हे कौंतेय । कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगस्तत्परतातेन निबध्नाति देहि नं देहाभिमानिनम् ७ तमोगुणः तु पूर्वाभ्यां विलक्षणः अज्ञानमायाया आवरणशक्तिस्तत उद्भूतमज्ञानजं विद्वि अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रांतिहेतुः । प्रमादोऽनवहितत्वं सत्त्वसत्त्वकार्यप्रकाशविरोधी । आलस्यं जडता तच्च रजः कार्यप्रवृत्तिविरोधि । उभयकार्यनि रोधिनी तमोगुणालंबना वृत्तिर्निद्रा ताभिस्तत्तमो निद्रा विध्नाति हे भारत देहि नमित्यनुवर्तते ८ सत्त्वमुत्कृष्टं सत्सुखदुःखकारणमभिभूय संजयति संश्लेषं जनयति एवमुत्तरप्रापि । ज्ञानं प्रकाशमावृत्य प्रमादे अवश्यकर्तव्यस्याकरणे ९

॥६३॥

सत्त्वादयः कदास्वस्वकार्ये प्रभवन्तीत्याशंक्ये तरेतयोरभिभवे सतीत्याह रज इति रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एवं रजोऽपि सत्त्वतमसी अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरज सी अभिभूय भवतीत्यर्थः १० तत्तद्गुणोद्भवा लिङ्गान्याह त्रिभिः सर्वेति अस्मिन् देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु बाह्याभ्यन्तरविषयोपलब्धिसाधनेषु बाह्याभ्यन्तरकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयावरणविरोधी परि णामविशेषो जायते तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्याजानीयात् । उत अपि सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ११ लोभः प्राप्ताधिके गर्धः । प्रवृत्तिरग्निहोत्रादी । आरंभो गृहादेः । कर्मणामशमः सतामसतां वा कार्याणामनुपमः । स्पृहादृष्टे परधनादावुपादित्सा । रजसि विवृद्धे सति एतानि लिङ्गानि जायंते हे भरतर्षभ १२ सत्यपि बोधके गुर्वादावप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयः । अपवृत्तिः सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ते रजः कार्यप्रवृत्त्यनुदयः । प्रमादः कार्यकार्यविवेकराहित्यं । मोहो निद्रालस्यादिरूपः १३ प्रलयं मरणं उतमविदां हिरण्यगर्भाद्युपासकानां देवानां लोकान् अमलान् निर्दुःखान् १४ कर्मसंगिषु श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठातृषु मनुष्येषु मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरचांडालादिषु १५ सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलं गूढं सात्त्विकं ज्ञानवैराग्यादिकं । रजसो राजस्य कर्मणः फलं दुःखं । तमसस्तामसस्य कर्मणः फलं भ्रमं । सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च नियतसंगरहि रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वरजस्तथा १० सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विद्वदं सत्त्वमि त्युत ११ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जा यंते विवृद्धे कुरुनंदन १३ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहमृत् ॥ तदो तमविदालोकानमलान् प्रतिपद्यते १४ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रली नस्तमसि मूढयोनिषु जायते १५ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् १६ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लो भ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च १७ ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्थामध्ये तिष्ठंति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तस्था अधोगच्छंति तामसाः १८ ना न्यंगुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९ गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमु क्तोऽमृतमश्नुते २० ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ कैलिंगेऽस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१

तमित्यादिनाऽष्टादशे वक्ष्यति १६ एतादृशफलवैचित्र्यपूर्वोक्तमेव हेतुमाह सत्त्वादिति १७ यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादीनि जायंते ततः सत्त्वादिवृद्धिकाले प्रलयं गच्छंतः क्रमेणोत्तममध्यमाधमा सुयोनिषु जायंत इत्याह ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वदेवभावे । मध्ये मानुषभावे । अधोनरकतिर्यक्स्थावरभावे । जघन्यं निच्यं गृहणवृत्तं निद्रालस्यप्रमादादितत्स्थास्तामसाः १८ कथं प्रकृतिषु रूपं वध्नातीत्यस्योत्तरमुक्तं । कथं वा ततोऽस्य मुक्तिरित्यस्योत्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं दृशिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीवः कर्तारं नानुपश्यति विवेकमनुप श्यति किंतु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति न त्वहं कर्ता इति । तथा गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मायदावेतितदासवेदितामद्भावं ब्रह्म भावं गच्छति अन्यदा तु गुणभावं गतो भवति १९ कथं त्वद्भा वं गच्छतीति तत्राह गुणानिति एतान् गुणान् महदादि त्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भवोभ्यस्तानतीत्य जीववैवातिकम्यानिर्विकल्पकसमाध्यम्यासेन वा धित्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । एतेनानेदावाप्तिगुणात्ययप्रयोजनमुक्तं । यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः सन्निति तु अनर्थनिवृत्तिरुक्ता २० प्रकृतितो मुक्तिप्रकारे उक्तेऽयमुक्तलक्षणा निपृच्छन्नर्जुन उवाच कैरिति कैलिंगेऽस्त्रीन्गुणानेतान् व्याख्यातानतीतो भवति प्रभो । सच किमाचारः कोऽस्याचारः कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणानतिक्रम्य वर्तते २१

तत्राद्यस्योत्तरमाह प्रकाशमिति । प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमसाकार्याणि व्युत्थानावस्थायां तानि सम्यक्प्रवृत्तानि सामान्येन पुंसकं तान्संप्रवृत्तान्नद्वेष्टि । नापि समाध्यवस्थायां तानि निवृत्तानि संतिकोक्षति । सोऽयं नित्यसमाधिस्यो ब्रह्मविद्वरिष्ठः यंप्रकृत्यश्रीमागवते स्मर्यते 'देहं च न श्वरमवस्थितमुत्थितं वासिद्धो न पश्यतीति' । अत्र वासिष्ठे सप्तयोगभूमयउक्ताः 'ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्याप्रथमा समुदाहृता ॥ विचारणाद्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ॥ पदार्थाभावनीपट्टी सप्तमी तुर्यगास्मृता' इति । तत्र यथोक्तासाधनसंपत्तमुमुक्षांताप्रथमा । श्रवणमनना रूपविचारारिमिका द्वितीया । निदिध्यासनरूपा तृतीया । एताः साधनमूमयः । सत्त्वापत्तिर्ब्रह्माक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता यस्यायोगीकृतार्थोऽपि जीवन्मुक्तिमुल्लंघनं नानुभवति । परास्तिस्त्रोजीवन्मुक्तेरानंतरमेदाः । तत्रापि पंचम्याभूमौ स्वयंस्थितः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति । षष्ठ्यां परप्रयत्नेन सप्तम्यां तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोऽयं नित्यसमाधिस्यः प्रकाशमित्यनेन श्लोकेनोक्तः २२ अथ षष्ठ्यां पदार्थाभावस्यांगतो ब्रह्मविद्वरीया लुच्यते उदासीनवदिति योऽयं समाधावुदासीन इवास्ते व्युत्थाने किमपि प्रयोजनमपश्यन् इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासना शून्यत्वात् यथास्ते एव न तु परप्रयत्नमंतरेण कदापि दपि गुणैर्विचाल्यते । परेण व्युत्थापितोऽपि गुणान् पश्यन् गुणावर्तत इत्येव ज्ञात्वा योऽवतिष्ठति स्तब्ध एव वर्तते न तु गुणलुत्तरिष्ठानिष्टस्पर्शैरिगते चलति अयमर्थः यथा कश्चिद्भुजानोरसनामौठ्यात् स्वयंशाकादिरसनां विदति परेण ज्ञापितोऽपि किंचिद्रसविशेषमुपलभ्यापितो उदासीन एवास्ते झटित्येव विशेषोपदर्शनस्य तिरोधानात् न तत्कृतं सुखं दुःखं वा पश्यति तद्वदयं ज्ञेयः २३ अथ पंचम्याभूमावसंसक्तिनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्वर उच्यते समेति समाधौ समेदुःखतुल्येयस्य सप्तमदुःखसुखः स्वस्थः

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति २२ उदासीनवदासीनो गुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्तत इत्येव योऽवतिष्ठति नेगते २३ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

स्वेनैव स्वेच्छयैव तिष्ठतीति स्वस्थः । यदा तु न समाधाविच्छातदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठतीति भावः । सोऽपि व्युत्थानावस्थायां समलोष्टाश्मकांचनो विरक्त इत्यर्थः । तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रियो निंदास्तुत्योश्च प्राप्ती तुल्यो हर्षविषादशून्यः अत्र हेतुर्धारयति यथा कश्चिच्छूरस्तीप्रमहारेवेदनात्तोऽपि न व्यामुह्यति धैर्याद्वेदनां चानुभवति तद्वदयं हर्षविषादावनुभवन्नपि धैर्यान्न चलति । पूर्वस्य तु जाताया मपि वेदनायां हर्षाद्युदप एव नास्ति तत्पूर्वस्य तु वेदेनैव नास्तीति मेदः । एतेन श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां सप्ताधोलिंगानितत्संवेद्यान्याचाराश्च परसंवेद्यानि लिङ्गान्युक्तानि २४ अथ चतुर्थ्याभूमौ सत्त्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिसुखाभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गाभावात् तत्र निश्चयेन द्वेतस्य बाधा लिङ्गमाचारश्च परसंवेद्य एव तदाह मानेति यथा हि परीक्षकः कूटकार्पापणस्य लाभे विनाशे वा हर्षविषादशून्यो न च तच्छाभार्य यन्न मारभते । मुदस्तुताभ्यां बाध्यते तच्छाभार्य यन्न चारभते । एवं विद्वान् द्वेतं मरुमरीचिकाह दसमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव न त्वन्यतरलाभाय परिहाराय वा यन्न मारभते अतो गुणातीत इत्युच्यते सर्वत्र पदार्थः स्पष्टः २५ अथ कथं त्रीन् गुणानतिवर्तत इत्यस्योत्तरं विवक्षन् साधनभूता सुतिष्ठुषु भूमिषु तृतीया तनुमानसामाह मां चेति यथा साभको मां प्रत्यगात्मानं चकार स्वयं पूर्वभूमिस्थापेक्षया अस्य वैलक्षण्यं द्योतयति अव्यभिचारेण तस्यंतरानंतरितेन भक्तियोगेन मां भगवति तैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेण योगेन सेवते ध्यायति स पंचभूमीकृतचित्तपदान् गुणान्समतीत्यध्यानपरिपाकतिसत्त्वमपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते यो ग्यो भवति । भुवोभाव इति भवते भविकप २६

विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणाख्याद्वितीयाभूमिमाह ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठातात्पर्येण पर्यवसानस्थानमहमेव । अमुतस्य कर्मब्रह्मोभयदर्शनद्वारा स्मृतसाधनस्य अव्ययस्य अनादित्वादनंतत्वाच्चापोरुपेयत्वेनाप्राप्त्यशंका कलंकशून्यस्य स्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनया वेदाविच्छेदतर्कोपकरणया कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यमहर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्याद्वितीयाभूमिरुक्ता । हेतुफलोपदर्शनमुखेन शुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिमाह शाश्वतस्येति काम्यधर्मवत्फलदानेन नाशमावात् भगवत्स्य पितो नित्यो धर्मः शाश्वतः विविदिषादिपारंपर्येण मोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात् । शाश्वतस्य च धर्मस्य प्रतिष्ठापरमं प्राप्त्यफलमहमेव । तथाप्येकांतिकविषयसंगजन्यसुखव्यभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुखं तस्यापि प्रतिष्ठापराकाष्ठा अहमेव । एवं निष्कामधर्मेण विशुद्धचित्तस्यैकांतिकसुखेच्छा भवति तेयं शुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिः । अत्र परांपराभूमिमारोदुमशक्तस्य पूर्वापूर्वाभूमिरुपदिश्यते । यथा ध्यानेनात्मनि पश्यंतीत्यत्र निदिध्यासनाशक्तस्य सांख्यनामा विचारस्तत्राप्यशक्तस्य कर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् २७ ॥ इति श्रीमत्पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ५० ॥ ३८ ॥ पूर्वाध्यायांते सुखस्यैकांतिकस्य प्रतिष्ठापराकाष्ठाऽहमित्युक्तं तत्र किंलक्षणं तत्सुखं केन वा आवृतं केन वा साधनेनास्यावरणभंगः केन वा अधिकारिणा तत्प्राप्यमित्यादिवर्णयितुं पंचदशोऽध्याय आरभ्यते ऊर्ध्वमूलमिति । 'आनंदाद्धयेव खल्विमानिभूतानि जायंते' इति श्रुतिप्रसिद्धं मानुषानन्दमारम्भोत्तरोत्तरशतगुणविद्वद्भानंदसोपानपंक्तेरुपरिस्थितं परमानंदाद्वयं वस्तु ऊर्ध्वतदेवमूलमूलकारणमस्य संसाराश्च तस्य तमू

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च २७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ पर्वणितु अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेदसवेदवित् १ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके २ न रूपमस्येहतथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन च्छित्वा ३

ध्वमूलं । अधःशाखं ऊर्ध्वं दधोऽधःसोपानस्थानीयाः शाखा इव शाखाः अव्यक्तमहबहंकारपंचतन्मात्राषोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिसुरगंधर्वासुरनरतिर्यक्स्थावररूपायस्य सोधःशाखस्तं । नन्वोऽपि स्थातुं योग्यमनृतत्वादश्वत्थसंसारवृक्षम् । तथाऽप्यव्ययं नृणामनाद्यनंतं प्राहुर्वेदाः । ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्यादयः । छंदांसि वेदास्तदुपलक्षिता यज्ञादयस्त एव पर्णानि पर्णसंघातवत्तदोभाहेतवो यस्य तरोस्तमश्वत्थयो वेदमिध्यात्वेन स एव वेदवित् विदितवेद्य इत्यर्थः । अत्राश्वत्थरूपकेण संसारो वर्ण्यते १ अधश्चमानुषेभ्यस्तिर्यक्स्थावरादयोऽधीच्यंताः । ऊर्ध्वं च मानुषेभ्य एवोपरिचंगंधर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यंतं प्रवृत्ताः प्रसं प्राप्तास्तस्य शाखाः । गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेण वृद्धाः गुणप्रवृद्धाः । विषया एव रंजकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानियासांताः । संसारवृक्षस्योपरि मूलं ब्रह्म उक्तम् । अधश्च इह मनुष्यलोके च तस्य मूलानि वासना रूपाण्यवतारमूलान्यनुसंततानि प्रवाहानित्यानि । यतः कर्मानुबन्धीनिकर्मैव धर्माधर्मव्यमनुबन्धः पश्चाद्वा विधेयांता न कर्मानुबन्धीनि । वासनाभ्यः कर्माणि कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसंतानोऽयं वृक्ष इत्यर्थः २ ननु श्वोऽपि स्थातुमर्हश्चाव्ययश्चेत्युक्ते प्रतिक्षणविनाशि विज्ञानसंतानरूपो वा ग्रीह्यादिवत्प्रवाहानित्यो वाऽयं संसारस्तर्हि वृच्छेद्यो वासना नाना कर्मणां च बीजां कुरवदन्त्यो न्यजन्महेतुत्वस्यावर्जनीयत्वादित्याशंक्य सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयोऽयमित्येतं पञ्चमाश्रित्य परिहरति न रूपमिति रज्जुरगस्येवास्य रूपं सम्यग्दृशा वीक्ष्यमाणं सन्नोपलभ्यते इह जीवत्येव देहे । यथा पूर्वमज्ञानदशायां तथानोपलभ्यते ज्ञानदशायां । तेनास्य मृषात्वमनुभवैकवेद्यमित्युक्तं एतेनानुपलभ्य रूपस्त्ववचननेत्यप्रकाशानां विज्ञानानां रूपवतां बीजादीनां च सादृश्यमव्यावृत्तिः तर्हि शाखाविषाणवत्तुच्छत्वायं स्यादित्यत आह नांतो न चादिरिति उपादानस्य मूलान्नानस्याद्यंतगून्यत्वादय-

—मप्याद्यंतगुण्यइत्यर्थः । तर्ह्योत्तमवदपरिहार्यः स्यादित्याशंक्याह । नचसंप्रतिष्ठाअस्यप्रतिष्ठाख्यल्यस्यानवृत्तस्यभूमिरिवनास्ति । नचायं ब्रह्मणोविकारोयेनतत्रवलीयेत नचेष्टापातिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यभंगापत्तेः । किंतर्हितुच्छमज्ञानमस्योपादानं तस्मिन् अज्ञानेनविनष्टेसमूलस्यास्योच्छेदोभवत्यज्ञानस्यचतुच्छत्वं तुच्छेनाम्बुपिहितंयदासीत् इत्यादिश्रुत्या । तत्कार्यस्यरज्जुरमादेःप्रलये तदनुपलभस्यानुभवेनचसिद्धं । तस्मादस्यप्रतिष्ठानोपलभ्यतइत्युक्तमेवोक्तं । तमेनमश्वत्थंवासनानांदादयानुविच्छेदमूलं दृढतरमूलमप्यसंगशस्त्रेणसंगोदेहादितादात्म्यबुद्धिस्तद्वर्जनमसंगः स एवशस्त्रेणतेनदृढेनपरिपक्वेनचिच्छत्वा ततःपदंतत्परिमाणितव्यमित्युत्तरेणान्वयः । यद्यपिस्थूलसूक्ष्मयोःसंसारयोरसंगःसुषुप्तौस्वयमेवजायते तेनतन्मूलवासनाभिरप्यात्मनोऽसंगोऽनुमीयतेतथापि वासनामूलस्याज्ञानस्यज्ञानेनानुच्छेदासंगधीदृढामवतितस्मान्निर्विकल्पसमाध्यम्यासेनकारणशरीरस्याप्यसंगःसाध्यः तेनचासंगशस्त्रेणास्यच्छेदोमूलोच्छेदोलवणोदकवज्जूरगवद्वाप्रविला पनरूपःकर्तव्यः । नतुसारव्यानाभिवस्वरूपेणसतःपरिवर्जनमात्रं ९ तमिममश्वत्थंछित्वाकिंकर्तव्यमतआह ततइति नकेवलंनिर्विकल्पसमाधिनातदसंगमात्रेणकृतार्थताकिंतर्हिततोऽसंगानंतरं तत्श्रुतिप्रसिद्धं पदंपदनीयं ब्रह्मपरिमाणितव्यं श्रुतियुक्तिबलेनाहमेवब्रह्मास्मीतिज्ञातव्यं । यस्मिन्पदेनिर्विकल्पेगताःप्राप्ताःसंतोननिवर्तंतिनपुनर्निवर्तते । तमेवप्रत्यगानंदमाद्यंपुरुषंपुरिशरीरे शयानमहमपिप्रपद्येशरणागतोऽस्मीतिभावयेत् । भगवत्पुत्रवाइदं वचनंलोकशिक्षार्थं वर्तएवचकर्मणीविधत् । कोऽसौपुरुषः यतःपुराणीआद्याप्रवृत्तिः । 'तोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयोति' इत्येवं रूपाप्रसृताअस्मास्वपिप्रवृत्ता । यतोवयमपिइदानींकामयामहेधनादिनावयंभूयांसःस्यामप्रजामप्रजायेमहीतिचेति । येनेयंप्रवृत्तिर्दिशितातत्प्रणामेनैवसानिवर्तिष्यतइत्यर्थः ४ एवमैकात्मिकस्य

ततःपदंतत्परिमाणितव्यंयस्मिन्गताननिवर्तंतिभूयः ॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ४ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्त कामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ५ नतद्वासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः ॥ यद्वत्त्वाननिवर्ततेतद्वामपरमंमम ६

सुखस्याच्छादकंसंसारश्वत्थंतच्छेदकमसंगशस्त्रं चोक्तातस्यसुखस्यप्राप्तावधिकारिणंतस्यस्वरूपंचाहद्वाभ्यां निर्मानेति । मानोदर्यः मोहोविपर्ययस्तद्विहाताः निर्मानमोहाः । जितःसंगःकर्ताह मित्यभिमानोदोषोरागादिश्वयेस्तेजितसंगदोषाः । अध्यात्मंआत्मनित्याःनिष्ठार्थतःआत्मध्यानपराइतिवावत् । विनिवृत्तकामाःत्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वंद्वैः सुखदुःखेत्युपलक्षणंकीतोष्णा दीनामपि तैर्विमुक्तास्तितिक्षावंतइत्यर्थः । अमूढाःविद्यायाऽविद्यानाशंकृतवंतः । तत्पदंअव्ययंपुनरावृत्तिमच्छंति ९ ननुयदितदूर्ध्वपदंगच्छंतितर्हिततःपातोऽप्यवश्यंमावीपतनाताःसमुच्छ याइतिन्यायात् । ततश्चयस्मिन्गताननिवर्तंतीत्यनुपपन्नमित्याशंक्यतस्यपदस्यस्वरूपमाह नतदिति तत्पदंसूर्योनमासयति रूपादिहीनत्वेनचक्षुरयोग्यत्वात् । एतेनसर्वेषांवाह्येन्द्रियाणांनि वृत्तिः । यद्विरूपवच्चक्षुर्योग्यंतत्सूर्येणचक्षुरनुग्राहकेणभास्यइदंतुनतयेत्यर्थः । नशशांकश्चंद्रोऽपिभासयति यन्मनोग्राह्यंस्तुतच्चंद्रेणमनोनुग्राहकेणभास्यइदंतुनतया । यन्मनसानमनुतइति श्रुत्याऽस्यमनोग्राह्यत्वनिषेधात् । नापिपावकोभासयति यद्विवाचाग्राह्यंततदनुग्राहकेणपावकेनभास्यइदंतुनतया यद्वाचाऽनभ्युदितमितिश्रुत्यास्यवागोचरत्वनिषेधात् । नचक्षुपागृह्यते नापिवाचेत्पादिश्रुत्यंतरंच । यतश्चक्षुर्मनोवाचाभगम्यतेनस्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचातीतंप्रत्यगद्वयं । नांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंअस्थूलमनगुइत्यादिश्रुतिभिःसर्वविशेषरहितंयत्प्रतिपादितंतत्तममपरमं वामवृत्तिरूपज्ञानादपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्रं ममेतिसंबंधोराहोःशिरइतिवदुपचारात् मदभिन्नंज्योतिःस्वयंप्रकाशमित्यर्थः अतएवयद्वत्त्वाप्राप्यज्ञात्वेत्यर्थः । ननिवर्ततेनिवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एवंव्याख्यानोहि'यदाहोवैपएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिरुक्तेऽभयंप्रतिष्ठाविंदते अयसोऽभयंगतोभवति'इतिश्रुत्यर्थानुगमोदइयते । अदृश्येइतिदृग्गोच्यत्वेन-

सूर्यमास्यत्वंपर्युदस्यते । अनात्म्येआत्मनोमनसोयोग्येआत्म्यंतदन्यत्र अनात्म्येइतिमनसोऽप्ययोग्यत्वेनचंद्रमोभास्यत्वेनिरस्यते । अनिलयनेनिलीयतेऽस्मिन्सर्वस्थूलसूक्ष्ममितिनिलय नंकारणंतद्विद्वे । अतएवानिरुक्तेनिर्वचनायोग्येवाचामगोचरइत्यर्थः । तेनपावकाप्रकाशयेइतिसिद्धम् । येतुसूर्याद्यप्रकाशयमाचिरादिमार्गगम्यसत्यलोकादप्युपरितनमप्राकृतंवेष्णवंपदं नित्यंदेक्षांतरेऽस्तितद्वत्त्वापुनर्ननिवर्ततइतिव्याचक्षते । तेषानरूपमस्येहतयोपलभ्यतइतिदृश्यस्यतुच्छत्वादेवतादृशस्यापितुच्छत्वमपरिहार्यदृश्यत्वाविशेषात् तस्माद्यथोक्तएवश्लोकार्थः ९ ननुयदिसूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्वीतिस्वस्यैवक्षेत्रज्ञत्वंब्रूयतेहिक्षेत्रज्ञस्यसतस्तववटादिप्रकाशोकिमिति सूर्याद्यपेक्षादइयते । नहिस्वयंज्योतीरूपःस्वविषयावभासनेज्योति रंतरमपेक्षतेदीपादिष्ववर्शनादित्याशंक्याहत्रिभिः । ममेवेति यद्यस्मादीश्वरोजगत्तत्प्राशरीरंभवामोति । 'सएवइहमविष्टआनखाग्नेभ्यः । तत्सृष्ट्वातदेवानुपाविशत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ईश्वरएवश रीरधारी तथायद्यस्माद्धेतोः अपिशब्दोऽवधारणार्थं चःसमुच्चयार्थः । 'कस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतोमविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसंप्राणमसृजत्'इतिश्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना ईश्वरएवचउत्क्रांतितततोहेतुद्वयाजीवलोकेसंसारंयोजीवभूतःप्राणीसत्तनातनःसर्वदेकरूपोऽहमेवेतिवक्तव्येयथाऽग्नेःक्षुद्राविस्फुलिगाव्युच्चरत्येवमेवेत्स्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिवद्वि विस्फुलिगन्यायेनसममैवांशइत्यंशाशिभावोक्तिः । यद्यपिवह्नीभेदःपरिमाणंचस्वगतंनदइयतेतथापिनूपाधिगतमेवतदुभयंतत्राप्युपचर्येतअयमग्निरस्मादग्नेर्भिन्नःअयमस्यस्फुलिगाःअयमस्माद ल्पइति । एवमस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमितिश्रुतेश्चतुर्विधपरिमाणशून्येब्रह्मणिमयैवांशइत्यंशाशिभावेनभेदोऽल्पत्वमहत्त्वेचोपचारादोपाधिकेच्येये तथाचश्रुतिः । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचै

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ७ शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्कामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानि वाशयात् ८ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंच्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ९ उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यं तिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः १० यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ११

ब्रह्माराग्रमात्रोह्यवरोऽपिदृष्टइति । समःक्षुभिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिलोके'इतिच । तथाचविस्फुलिगोवाह्निरेवतुवन्मंशः । एवंजीवोऽपिब्रह्मैवतुब्रह्मांशः । ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासाप्रक्षेमेकितवाउतेतिदाशादिष्वपिपिंडेषुगोत्वस्येवकात्स्न्येनरकेकस्मिन्नब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात् निरंशंऽशांशिकल्पनायाअयोग्यत्वाच्च । सएवंजीवभूतईश्वरोममैवांशइवां शोरूपमेदोमनःपठंयेषुतानिमनसासहपिंडिंद्रियाणि प्रकृतिस्थानिइंद्रियाणांप्रकृतिःस्वभावोविषयमावण्यंतत्रस्थितानि । कर्षतिसुक्ष्मप्रलयसमाधिकालेषुसंकोचयति ७ तयैतान्येवआ शयात्स्वलयस्यानातगृहीत्वासंयातिविषयदेशंप्रतिगच्छतिप्रबोधसर्गवृत्त्यानकालेषु । तत्रदृष्टांतः वायुर्गंधानिवाशयात् गंधाश्रयात्पुष्पात् ८ कानितानिमनःषष्ठानि तानिगृहीत्वा गत्वाचार्यंकिंकरोतीत्यतआह श्रोत्रमिति अधिष्ठायव्यापारंतिकृत्वाविषयानुशब्दादीनुपसेवतेप्रकाशयति । यथादीपःस्वस्यवृत्तिलामायतैलवत्याद्यपेक्षमाणोऽपिस्वविषयावभासने स्वयमेवप्रभुः । एवंजीवोपिषटाकारत्वलाभायमनःषष्ठानींद्रियाणिसूर्यादींश्चापेक्षतेतथाऽपिषटावभासंस्वयमेवकरेतिनेतराणिइंद्रियसूर्यादीनिस्वमास्यत्वात्तैलवत्यादिवदित्याशयः ९ तमेवभूतंमनःषष्ठानींद्रियाणिप्राणंचाधिष्ठायतेवामुत्क्रमणेनोत्क्रामंतंतेषांस्थित्यास्थितंतेषांभोगेनभुंजानंतेषांस्वरजस्तमोगुणयुक्त्वेनगुणान्वितंवृत्तसूर्यमिववटाकाशमिववायुगमनादिनागमना दिभंतंस्वतस्तुत्क्रमणादिशून्यमपिविमूढास्तात्त्विकरूपंनानुपश्यति । ज्ञानचक्षुस्तुपश्यंतिउपाधेरेवोत्क्रमणादिकंनतूपहितस्यात्मनइतिज्ञानंत्वेवेत्यर्थः १० यतंतोयत्नशीलायोगिनश्चएनंआ त्मनिबुद्धावस्थितंविभुत्क्रांत्यादिहीनमसंगंपश्यंति । यतंतोऽपिअकृतात्मानः मेयज्ञादिभिरशोषितचित्ताःएनंपश्यंति यतःअचेतसःआनिर्जिताचिताः पापाणतुल्याइत्यर्थः ११

कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते तदपि मदादेशादेवेत्याह यदादित्येति अत्राप्यादित्यादिषदैः करणाधिष्ठायादेव तास्तदधिष्ठेयानि करणानि च तत्रैवैव गृह्यते यदादित्यादिषु बाह्य
करणे अधिष्ठातृषु तदधिष्ठेयेषु बाह्यकरणेषु च गतं विद्यमानं तेजोविषयप्रकाशनसामर्थ्यसर्वजगद्भासयते तदेजोमामकं मदीयं विद्धि । येन सूर्यस्तपतितेजसेदः । येन चक्षुःपिपश्यति इत्यादिभ्युत्तिभ्यः ।
एवं मनश्चंद्रमसोर्येदांतरप्रपंचप्रकाशनसामर्थ्यतदपि मामकमेव । तथा यद्वागयोरव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यतदपि मामकमेवेत्यर्थः । अक्षरयोजनास्पष्टा १२ न केवलमादित्यादिगत
प्रकाशनसामर्थ्यमामकमपितु पृथिव्यादिगतं भूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदीयमेवेत्याह गामिति गां पृथिवीमाविश्यतां पृथिवीं दृष्ट्वा भूतान्यहमेवधारयामि अजो जसा बलेन अम्यथा पृथिवी
सिकतामुष्टिबद्धिरीयते तथा च मंत्रवर्णः । येन द्यौरग्रापृथिवी च दृष्टेति । सदाधारपृथिवीमिति च । तथा अहमेव सोमो रसात्मको जलात्मकः । 'रसो जलं रसो हर्षः' इत्यनेन कार्यमंजरी जलमयो भूत्वा सर्वा
ओषधीः पुष्पाणि चरसवतीः पुष्टाश्च करोमि सोमो हि स्वात्मे रसानुप्रवेगेन सर्वाओषधीः पुष्पातीति प्रसिद्धं ११ अहं वैश्वानरसं जज्ञ उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितः सन् प्राणापानाभ्यां वायु
भ्यां समायुक्तः समुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयं भक्ष्यं दंतव्यापारापेक्षमपूपादि । भोज्यं तद्वनपेक्षं वायसादि । लेह्यं गुडशर्करादि । चोष्यं निश्चोष्यत्युज्यमानमिक्षुं दंडादि । एतेन सर्वत्र सर्वांश्च
क्रियां दृश्यते सामदीयेति भावः । तदेवं भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेव भुभयं ममीषोमी सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् १४ किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदिसन्नि
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौ तसेजो विद्धि मामकम् १२ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्पाणि चोषधीः सर्वाः सोमो
भूत्वा रसात्मकः १३ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् १४ सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोह
नं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् १५ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६ उत्तमः पुरु
षस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः
१८ यो मामेवमसंभूदोजानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १९

विष्ट आत्मेत्यर्थः । अतो मत्त आत्मनस्तेषां स्मृतिर्ज्ञानं च पुण्यवर्ता । पापिनां पुतयोरपोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति । तथा च सर्वे वेदैः कर्मोपास्तिज्ञानकोडात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदांतकृद्वे
वेदांतोक्तविद्यासंप्रदायकृत् वेदवित् वेदार्थविज्ञाहमेव । एतेन वेदांतविद्वेदविद्वत्स्वविभूतिरित्युक्तं भवति १५ सर्वशास्त्रद्वयसंगृहाति द्वावेति लोके प्रसिद्धौ इमौ द्वावेव पुरुषौ क्षरो विनाशी स च
सर्वाणि भूतानि प्राणवैतिकर्मसंयुक्तप्रलयकैवल्यादावुपाधिना शमनुविनाशशी लोजीवो ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतो जलाकोपमः । 'प्रज्ञानवन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति श्रुतेः । कूटस्थो
निर्विकारो मायो पाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशासंभवात् उपाधिविधिना वशीकृतत्वाच्च सौ न क्षरति स्वरूपाश्च यत्तदित्यक्षरः १६ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्योनिरूपाधिरुत्तमः पुरु
षः योऽसौ परमात्मेत्युदाहृतः शास्त्रे । योऽसौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयमुत्तममध्यमाधमशरीररूपमाविश्य पविश्य धारयति शरीरत्रयं । अयापि अव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अल्पज्ञत्वेन जी
वधर्मेण वानव्येति वर्धते क्षीयते वेत्यर्थः १७ यस्मादिति क्षरमुपाधिमक्षरं चोपाधिमतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहमतोऽक्षरादपि चेतित्वात् क्षरादपि उत्तमः उत्कृष्टतमः । जडात्क्षररूपादुपाधेरुत्कृ
ष्टस्तदुपहितो जीवश्चेतनत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधिः स्वतंत्रत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिरनागतुकूपत्वात् । अक्षरार्थः स्पष्टः १८ एतद्विज्ञानकं भविमक्तिरेवेत्याह
यो मामिति असंभूतः मम पुरुषोत्तमत्वे संशयविपर्ययादिहीनः सर्वसर्ववित्पतो मां पुरुषोत्तमं जानाति तत्फलं च मां सर्वभावेन सत्त्वर्त्तमाना सर्वैः प्रकारैर्भजति १९

अस्मिन्नध्याये मगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वाऽध्वेदानीं तस्तीति इतीति इति एतद्ब्रह्मतममत्यंतरहस्यं शास्त्रं यद्यपि इयमष्टादशाध्यायीकृत्शास्त्रांशं तथाऽप्यस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रा
र्थस्य प्रदर्शनाय मपि शास्त्रं । अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृत्तस्याभित्यस्त्वर्भगवतो विभूतयो यस्तत्वेदसंवेदवित् वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो ह्येत्यादिना सर्वः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति । इदं मयोक्तं
हे अनघ निर्व्यसन एतत्तरहस्यं बुद्धिमान्बुद्धिमान्ज्ञानी स्यात् आत्मविद्भवेत् तावता कृतकृत्यः । सर्वहिकृत्य परमात्मा वगतिपर्वततत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तेः । चात्प्राप्तप्रापणीयश्च स्यात्तमव
तिनातः परं कर्तव्यमवशिष्यते इत्यर्थः २० ॥ इति भीष्मपर्वणि भीलकंडीये भारतमावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ पर्वणि ॥ ३९ ॥ नवमध्याये राक्षसी आसुरी देवी चेति तिस्रः
संपद उक्तास्तु राक्षसी मासुर्या मेवांतर्भाव्ये एव संपदा वन्न व्युत्पाद्येते । द्वाहमाजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतौ अमयसत्त्वशुद्ध्यादिधीकृतयो देवाः दंभदर्पादिधीकृतयोऽसुरा इति द्वैराश्यस्यै
व दर्शनात् । पूर्वाध्यायांते इदमुक्तं मयाऽनघेत्यर्जुनसंबोधयताऽनघत्वं देवसंपत्तिमत्त्वं तद्विपर्ययस्त्वासुरीसंपदिति दर्शयितुं श्रीभगवानुवाच अमयमिति अमयं स्वोच्छेदबुद्धिभावः । सत्त्वसंशुद्धि
श्चित्तनैर्मल्यज्ञानश्रवणादिजन्ययोगो ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानंतयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठा । एषामुक्त्या देवीसंपद दानेयया शक्तिसंविभागोऽन्नादीनां । दमोवाहोद्वियनियमः । यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः
स्वाध्यायो वेदाध्ययनं । तपो वक्ष्यमाणलक्षणं शारीरादिविविधं । अर्जवमुत्तुल्यं सर्वदा १ किंच अहिंसाप्राणिपीडावर्जनं । सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभूतार्थभाषणं । अक्रोधः परैराकुटस्याभिह
इति गृह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतद्ब्रह्मा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० पुरुषोत्तमयोगो
नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ पर्व० ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् १ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् २ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रो
हो नातिमानिता ॥ भवतिसंपदं देवीमभिजातस्य भारत ३ दमो दर्पोऽभिमानश्चक्रोधः पाशुप्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ४ देवीसंपद्वि
मोक्षाय निबन्धायासुरीमता ॥ माशुचः संपदं देवीमभिजातोऽसि पांडव ५ द्वौ भूतसंगौ लोकेऽस्मिन्देव आसुर एव च ॥ देवौ विस्तरशः प्रोक्त आसुरे पार्थ मे शृणु ६
प्रवृत्तिच निवृत्तिच जनान विदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं ते पुविद्यते ७

तस्य वाप्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं । त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः । पूर्वदानस्योक्तत्वात् शान्तिरंतःकरणस्योपरमः । पैशुनं परदोषप्रकाशनं अपैशुनं तद्वर्जनं । दया दुःखितेषु भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्वं भि
द्रियाणां विषयसंनिधावप्यविक्रिया । मार्दवं मृदुता । ह्रीर्लज्जा । अचापलं असतिप्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं १ किंच तेजः प्रागल्भ्यं नतूयता । क्षमा आकुटस्य ताडितस्य वात
विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नाया विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तं । धृतिर्देहिद्विषेष्त्वसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिवेधकोऽतःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तंभितानि देहादीनि नावसीदंति । शौचं द्विविधं भूजलाभ्यां वा
ह्यमांतरं मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः । अद्रोहः परजिघांसाया अभावः । नातिमानिता अत्यंतमानराहित्यं । एतानि अभयादीनि देवीसत्त्वप्रधानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य स्वमा
वतो भवति हे भारत ३ अथेदानीं रजस्तमोमयी आसुरी संपद उच्यते दंभ इति दंभो धर्मव्यजित्वं । दर्पः धनाभिजननिमित्त उत्सेकः । अभिमान आत्मनि पूज्यता बुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पाशुप्यं निरु
माणं । अज्ञानमविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः । एते आसुरी संपदमभिलक्ष्य जातस्य भवति हे पार्थ ४ अनयोः संपदोः कार्यमाह देवीति देवी पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंका किमहमासुरी संपदि जातोऽस्मी
ति तामपनुदति माशुच इति ५ द्वौ द्विसंख्यौ भूतसंगौ भूतानां स्वभावो मेमद्वचनाच्छृणु ६ प्रवृत्तिविधिवाक्यं निवृत्तिनिषेधवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोरिष्टानि दहेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ७

तस्य वाप्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं । त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः । पूर्वदानस्योक्तत्वात् शान्तिरंतःकरणस्योपरमः । पैशुनं परदोषप्रकाशनं अपैशुनं तद्वर्जनं । दया दुःखितेषु भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्वं भि
द्रियाणां विषयसंनिधावप्यविक्रिया । मार्दवं मृदुता । ह्रीर्लज्जा । अचापलं असतिप्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं १ किंच तेजः प्रागल्भ्यं नतूयता । क्षमा आकुटस्य ताडितस्य वात
विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नाया विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तं । धृतिर्देहिद्विषेष्त्वसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिवेधकोऽतःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तंभितानि देहादीनि नावसीदंति । शौचं द्विविधं भूजलाभ्यां वा
ह्यमांतरं मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः । अद्रोहः परजिघांसाया अभावः । नातिमानिता अत्यंतमानराहित्यं । एतानि अभयादीनि देवीसत्त्वप्रधानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य स्वमा
वतो भवति हे भारत ३ अथेदानीं रजस्तमोमयी आसुरी संपद उच्यते दंभ इति दंभो धर्मव्यजित्वं । दर्पः धनाभिजननिमित्त उत्सेकः । अभिमान आत्मनि पूज्यता बुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पाशुप्यं निरु
माणं । अज्ञानमविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः । एते आसुरी संपदमभिलक्ष्य जातस्य भवति हे पार्थ ४ अनयोः संपदोः कार्यमाह देवीति देवी पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंका किमहमासुरी संपदि जातोऽस्मी
ति तामपनुदति माशुच इति ५ द्वौ द्विसंख्यौ भूतसंगौ भूतानां स्वभावो मेमद्वचनाच्छृणु ६ प्रवृत्तिविधिवाक्यं निवृत्तिनिषेधवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोरिष्टानि दहेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ७

असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातं । तथाऽप्रतिष्ठं धर्माधर्मस्वयाप्रतिष्ठा आश्रयस्तच्छून्यं । अनीश्वरमानियुक्तं जातुः । अपरस्परसंभूतं अपरस्पराः क्रियासातत्ये इति तद् बीजाङ्कुरवत्परस्पर
कारणीभूतानां धर्माधर्मतद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्संभूतं किमन्यच्छोकेऽस्ति न किंचिदपि धर्माधर्मपक्षपादपक्षपाते किंतु सर्वकामहेतुकं स्त्रीपुंसयोर्मियुनीभावः कामस्तदुत्पद्यते स्वभावादेव जंतुर्जायते न
त्वदृष्टादित्यर्थः ८ एतामनुपदोक्तौ लौकायतिकानामभिप्रेतादृष्टिमवष्टभ्यतामाश्रित्य नष्टात्मानः कामादिवशेन नष्टवैर्याः । यतोऽस्येष्टुद्रेष्टुसुखेष्टुद्विष्टेष्टुपातेऽल्पबुद्धयः । आहिताः हिंसाः ९
असद्वाहानवश्याकर्षणनिध्नजनकायसिद्ध्यादिसाधनेषु असत्सु असमीचीनेषु ग्राहानिर्बन्धात्यन्ताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वा अशुचीनिमद्यमांसादिसापेक्षाणि व्रतानि नियमविशेषायेपाते तथाभूताः
संतः कुमारप्रवर्तनेन प्रवर्तते जगतः क्षयायेति संबन्धः १० चिंतायोगक्षेमविषयाप्रलयांतामरणावधि एतावत्तदेव एवात्मा कामभोगपुरुषार्थ इतोऽन्यन्नास्तीति निश्चिताः निश्चयवन्तः तथाच बार्हस्पत्यं
सूत्रं । चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुषः । कामपूवैकः पुरुषार्थ इति च ११ अन्यायेन परवंचनादिना अर्थसंचयान् धनराशीन् ईहंते लिप्संते १२ आशापाशान् विवृणोति इदमव्याति १३
क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोत्तराभ्यामर्थाभ्यामाह असाविति ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे । सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः । बलवान् विषयोपभोगे समर्थः अतएव सुखी १४

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ८ एतादृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतो
अहिताः ९ काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्वाहान् प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोग
परमाप्तावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२ इदमद्यमया लब्धमिमं प्राप्स्येमनोर
थम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी १४ आढ्यो भिजनवान्
स्मिकोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंतिनरकेऽ
शुचौ १६ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् १७ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदे
हेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः १८ तानहं द्विषतः कूरान्संसारेषु न राधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९

आढयोधनी । अभिजनवान् कुलीनः । अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः १५ अनेकनास्ति एकं चित्तं नीयं सत्यतत् अनेकं बहुषु विषयेषु पूर्वोक्तेषु लप्सं चित्तं येषां ते अनेका चित्तास्ते च ते विभ्रांता
श्च किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीयमिति विशेषेण भ्रांत्याकुला अनेकचित्तविभ्रांताः । मोहः असत्स्वपिसद्वृद्धिस्तदेव जालं तेन सम्यगावृताः । प्रसक्ताः प्रकर्षेण लप्ताः । अशुचौ विष्णुप्रादिमये
१६ आत्मनैवात्मानं महान्तं मन्यन्ते ते आत्मसंभाविताः । स्तब्धाः अप्रणताः । धननिमित्तो मानो गर्वोऽपबलमसत्ताताभ्यामान्विताः धनमानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैः दंभेन धर्मध्वजितया
अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानस्वयमृत्विक्पत्न्यादिशुद्धिरहितं यजंते १७ अहंकारोऽहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः । बलं शरीरं धनं भिजननिमित्तं च । दर्पं परावर्त्ता । कामं क्रोधं च संश्रिताः मांसवदेहे
षुमविष्टं आत्मदेहेस्वदेहशोषणेन 'कर्षयंतः शरीरस्य मृतमाममचेतसः । माचैवांतः शरीरस्य तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्' इति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना प्रद्विषंतः । अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु ने
दोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयंतः १८ तेषां कलमाह तानिति सर्वभूतसमोऽप्यहं तान् वेदोक्तशासनातिमान् मृतद्रोहकर्तृन् अहमंतरात्मानं तु तत्स्थोऽनेन ममैवैषम्यं स्यात् ।
पूर्वसंस्कारात्तेषां वेषापं कुर्वन्ति तदनुकूलं फलं च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः १९

आसुरयोनिप्राप्तेरपि फलमाह आसुरीमिति अधर्मानारक्तं तिर्यक्स्थावराविकृपां वा २० संक्षेपमासुर्याः संपत्तेराह त्रिविधमिति २१ कामादित्रयत्वागे किं स्यादत आह एतौ रिति तमोद्वारेः
तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरति । ततः परांगतिं मोक्षं याति तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति २२ न केवलं काष्ठतपस्विभिरुत्का
मादित्यागमात्रेणोच्छास्त्रवर्ती सिद्धयतीत्याह यद्वति शास्त्रविधिशास्त्रेण इष्टसाधनतयानिष्टसाधनतया च ज्ञापितं ब्राह्मणो यजेत न सुरापिवेदित्यादिना विहितं निषिद्धं च उत्सृज्य विहितमकरणेन
निषिद्धमाचरणेन च उत्सृज्य यावत्तत्ते कामकारत इच्छयासः सिद्धिं चित्तशुद्धिमुखैराग्यादिजनितां गुप्तिपरांगतिं मोक्षं च नावाप्नोति २३ यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्ध्यादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात्ते तव शुद्ध्या
दिकामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किं कार्यं किं न कार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां । एवं ज्ञात्वा शास्त्रं इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति शासनं वेदाज्ञारूपं । विधानं च तदुल्लंघने प्रतिसमाधानं । अग्निहोत्राद्यकरणेऽयं
दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छ्रादिकं प्रायश्चित्तं । ब्रह्महत्यादिकरणेऽदोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादिअन्यद्वा प्रायश्चित्तं । शास्त्रं च विधानं च तन्मायुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुं महसि ।
लोकांतरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तं । तदेवं शास्त्रानुवर्तिन एव चित्तशुद्ध्यादिकं नान्यस्येति सिद्धं २४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ १० ॥ ४० ॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं तद्विप्रश्नं श्रीजमुपलभ्यार्जुन उवाच यहति येषु रुपाः शास्त्रविधिं शास्त्रपदेनाश्रुतिसदाचारकुलाचाराद्यहते सर्वेषां तेषां धर्मप्रमाणत्वात् । तत्र योऽधिगतो विधिर्विधेयं तदु

आसुरीयोनिमापन्नामूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैकौंतेय ततो यात्यधर्मांगतिम् २० त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्त
स्मादेतत्र यंत्यजेत् २१ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परांगतिम् २२ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परांगतिम् २३ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि श्रीमद्र० देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ४१ ॥ पर्वणितु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ येषां
विधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयाऽन्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहोरजस्तमः १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥ सात्विकी रा
जसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

सृज्य सर्वतमना परित्यज्य यजंते पूजयंति तां कृपादीन् मत्पित्राकृतोऽयं कूपो गंगाशतादप्यधिकोऽत्रैव ज्ञानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपा देतस्ते वनादहमिष्टं फलमवश्यं प्राप्स्यामीति
तत्र दृढतरया श्रद्धयाऽन्विताः संतस्तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी । किं त्वं सात्विकी वापि ज्ञेयैकैव श्रद्धाधिक्यदर्शनात् । किं राजः राजसी वा तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् । आहो
इति प्रश्ने किं तमः तामसी वा सा निष्ठारं गेरजतधीरिवाशास्त्रीयाया अल्पमहत्त्वबुद्धेर्विपर्ययादुक्तपायादर्शनात् । यदपि तु भाष्ये वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया देवादीन्यजंत इत्युक्तं तत्राप्य
विगीत एव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः अविगीतेऽस्मिन्तामसत्त्वादिशं कामाजयोगात् १ एवं सामान्यतः पूष्टे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावः प्राग्भवीयो धर्माधर्मो ततो जातास्व
भावजा यदि प्राग्भवे सात्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य शुद्धसात्विक्येव श्रद्धा भवति । यदि राजसो यज्ञादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव । यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजारूपस्तर्हि
तामसी श्रद्धा भवति । एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति तामयाव्याख्यास्यमानां शृणु २ ननु श्रद्धान्वितो मूढाऽन्त्येवार्मानं पश्येदिति श्रद्धया आत्मदर्शने साधनेष्वंतरंगत्वमुच्य
ते कथं तस्याराजसत्वं तामसत्वं चोच्यत इत्यत आह सत्त्वेति प्राकृर्कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिस्त्वं सात्विकं राजसत्त्वं तदनुकूलैव सात्विक्यादिरूपा देवतादिपूजासु फलावश्यं भावनिश्चयात्मिका-

श्रद्धाऽपिमवाति । तथाऽयं पुरुषोऽपिश्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानो यो यच्छ्रद्धो यो यथाश्रद्धयोपेतः स एव स इति सात्त्विक्याश्रद्धया उपेतः सात्त्विक एव राजस्याराजसस्तामस्यातामस इति एवं सति यद्विदा
तत्कूपमक्तः पूर्वपुण्यवशात्ततदेव न्यतेतर्हितं सात्त्विकं पुंडलीकमिव देवा अनुगृह्णन्ति नित्यकर्मत्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदंति । यदित्वेन मंत्रादिना सिद्धं पूर्ववासनावशाद्यज्ञादिरूपं मन्यते तदा
तं राजसंराजसायक्षा एवानुगृह्णन्ति । नास्य कामकारवतो नित्यकर्मत्यागजं दोषमपनेतुमर्हति । न हि देवतापराधीयक्षैश्चापुंशक्यते । यदित्वयं प्रेतः पितामत्कुटुंबमावाधिष्ठेति सर्वं धर्मं त्यक्त्वा पुन
मस्य प्रियंकूपं पूजयामीति मन्यते तदा तं पितरि प्रेतस्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति बुद्धिभोगैर्देवाश्च न रकेपातयन्ति ३ कुत एतदेवं कल्प्यते यस्मात्सात्त्विकादयो देवादी नैव यजन्ते इत्याह
यजन्ते इति यजन्ते पूजयन्ति ४ सात्त्विकानां दौर्लभ्यमभिप्रेत्याह अशास्त्रेति शास्त्रे वेदादितद्विरोधिना कौलिकाद्यागमेन विहितं धर्मं स्वमांसहोमेन ब्राह्मणलोहितादिना वा देवतासंतर्पणाद्यात्मकं
ये जनास्तपस्तप्यन्ते तानासुरानिश्चयान्विद्धीति द्वयोः संबंधः । दंभो धर्मध्वजित्वं अहंकारः स्वस्मिन् पूज्यतावृद्धिस्ताभ्यां संयुक्ताः । कामरागो विषयामिलाषः बलं साहसेनापि विषयसाधने
उत्साहस्ताभ्यामन्विताः ५ कर्षयंतः कुशं कुर्वतः मूतग्रामं करणसमूहं अचेतसो मूढाः मां चातः शरीरस्थं भोक्तृरूपेण शरीरातः स्थं मां परमेश्वरं वा भोग्यस्य शरीरस्य कुशीकरणेन मदाज्ञां लघनेन वा
कुशी कुर्वतः तान्विद्ध्यासुरानिश्चयान् ६ अत्र सात्त्विकानां श्रद्धाराभ्याहारयज्ञतपोदानानां परिग्रहार्थं राजसतामसानां वर्जनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते । तत्रापिश्रद्धा त्रैविध्यमाराध्य त्रैविध्यं

यजंते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसिराजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ४ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ॥ दंभा हंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्शयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥ मां चैवांतः शरीरस्थं तान्विद्वद्यासुरनिश्चयान् ६ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्त्वधादानं तेषां भेदमिमं शृणु ७ आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ८ कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टा दुःखशोकाभयप्रदाः ९ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् १० अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो यद्विज्यते ॥ यद्व्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ११ अभिसंधाय तु फलदंभार्थमपि चैव यत् ॥ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् १२ विधिहीनमसृष्टान्नमंत्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते १३

अप्रागेवोक्तं । आहारादीनां त्रैविध्यं प्र

विज्ञाप्यक्रममाह आहारस्त्विति । आहृत्यतद्व्याहारोऽन्नं अतःपरंप्रायेणपदार्थःस्पष्टः तथापिक्वचित्कचिरिकचिरिकचिन्नाख्यायते ७ आयुर्जावनं । सत्त्वमुत्साहः । बलशक्तिः ।
आरोग्यरोगराहित्यं । सुखंचित्तप्रसादः । प्रीतिःअभिरुचिः । एतेषांविधिवर्धनाःवृद्धिकराःतैआयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याःरसोपेताः । स्निग्धाःस्नेहवंतः । स्थिराः
देहेरसांशोनचिरकालस्थायिनः । द्रव्याःद्रष्टृमात्राएवद्रव्यमियाः । आहाराःवृत्तशीरसितादयःसात्त्विकमियाः ८ कट्टिति अतिशब्दःसर्वत्रसंबध्यते अतिकटुर्निवादि । अत्यम्ला
तिलवणात्युष्णाःप्रसिद्धाः । अतितीक्ष्णोमरीचादिः । अतिरूक्षःस्नेहशून्यःकंगुकोद्रवादिः । अतिविदाहीराजिकादिः । दुःखंतात्कालिकीपीडा । शोकःपश्चाद्भाविदौर्मनस्यं ।
आमयोघातुवैषम्यापादनेनरोगस्तत्प्रदाः ९ यातयामंपहरात्प्राकुलतंशीतलतांगतमित्यर्थः । यातयामंअर्धपक्वंनिर्वोद्यमतरसेनैवोक्तत्वात्इतिभाष्यं । मतरसरसविभुक्तं । पुतिदुर्गंधिं ।
पर्युषितंपक्वंसद्राज्यंतरितं । उच्छिष्टंमुक्तावशिष्टं । अमेध्यंयज्ञानर्हं । भोजनमन्नंतामसप्रियं १० यज्ञत्रैविध्यमाह अफलेति विधिदृष्टःआवश्यकतयाविहितः यष्टव्यमेवेनतुयज्ञादृष्ट
यष्टव्यंफलप्राप्त्यभिहितमन्नःसमावायसमाहितंकृत्वायोयज्ञद्रव्यतेससात्त्विकः ११ राजसंपन्नमाह अभिसंवायेति १२ विधिहीनंशास्त्रोक्तविधिहीनं अष्टष्टनदत्तमन्नंयस्मिन्नलंअष्टष्टान्नं १३

देवाःविष्ण्वाद्याः । द्विजाब्राह्मणाः । गुरुबोमातृपित्राचार्यादयः । प्राज्ञाःब्रह्मनिष्ठाः तेषांपूजनं । आर्जवमकौटिल्यं १४ प्रियंचततहितंचप्रियहितंचश्रवणकालेपरिणामेचसुखदमित्यर्थः १५ मनःप्रसादःरागद्वेषादिराहित्यं । सौम्यत्वंपराहितैषित्वं । मौनंवाक्संयमः । आत्मविनिग्रहोमनोनिरोधः । भावशुद्धिःपरैर्व्यवहारकालेमायाराहित्यं इतिपंचप्रकारंअन्यद्वयादिकं एतन्मा नसंतपउच्यते १६ त्रिविधंकायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैःअवहितैः १७ सत्कारःलोकेसाधुरयमितिवाक्पूजा । मानःअभ्युत्थानाभिवादनादिकायिकीपूजा पूजालाभादि एतदर्थदंभेनच यत्तपःक्रियतेतद्राजसं चलंविनाशि अधुवंअनिश्चितफलं १८ मूढग्राहेणअविवेककृतेनदुराग्रहेणआत्मनःशरीरस्यउत्सादनार्थंविनाशार्थं १९ दातव्यमेवेतिबुद्धयायद्दानंप्रदेयद्रव्यंदीयतेननुफ लमुद्दिश्यदीयते कस्मै अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुलक्षेत्रादौ कालेसंक्रांत्यादौ यद्दीयतेतत्सात्त्विकमितिसंबंधः यच्चपात्रेदानंसमर्पणंतदपिसात्त्विकमितियोजना अत्रआद्योदान शब्दःकर्मणिव्युत्पन्नःप्रदेयद्रव्यवाचीकर्मभूतःतत्संयोगात्संप्रदानेचतुर्थ्यपेक्षा । द्वितीयस्तुभावव्युत्पन्नस्यागमाव्रवाचीतेनतत्रपात्रभूतेपुंसेनचतुर्थ्यपेक्षा । कर्मणाऽयमभिप्रेतिसंप्रदानमितिहिपा रिमाषिक्यासंप्रदानसंज्ञायाअत्रकर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेनपात्रेइतिचतुर्थ्येसप्तमीतिवापातृशब्दस्यचतुर्थीयमितिवाकल्पनंव्यर्थमेव दानशब्दस्यावृत्त्याच्चेदशकालानुपकारित्वविशिष्टे देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते १४ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियाहितंचयत् ॥ स्वाध्यायाम्यसनंचैववाङ्मयंतपउ च्यते १५ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६ श्रद्धयापरयातसंतपस्तत्रिविधंनरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकंपरिचक्षते १७ सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत् ॥ क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमधुवम् १८ मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयत्क्रियतेतपः ॥ परस्योत्सा दनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम् १९ दातव्यमितियद्दानंदीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्त्विकंस्मृतम् २० यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दीयतेचपरिच्छिष्टंतद्दानंराजसंस्मृतम् २१ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातंतत्तामसमुदाहृतम् २२ ओतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रि विधःस्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा २३ तस्मादोमित्युदाहृत्ययज्ञदानतपश्क्रियाः ॥ प्रवर्ततेविधानोक्ताःसततंब्रह्मवादिनाम् २४ तदि त्यनभिसंघायफलंयज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः २५

दानमित्येकाकोटिः । पात्रेदानमित्यपरा । उभयसमुच्चयेतुमहान्गुणइतिभावः २० परिक्रिष्टंकथमेतावद्व्यवयवः कर्तव्यइत्याकुलतायुक्तं यथास्यात्तथादीयतेइतिक्रियाविशेषणं २१ असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तद्रहितं । अवज्ञातंपात्रपरिभवयुक्तं दानं प्रदेयं हिरण्यादि २२ अदृष्टार्थानां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां वैकल्यशंकायां सादृश्यसिद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते औत्तत्सदिति ओमितितदितिसदितिचत्रिविधस्त्रिप्रकारोऽयं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्नापाठः । यथासहस्रनाम्नापाठे सहस्रं नामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे त्रीण्येव नामानित्यर्थः । ओमितिब्रह्मेति तैत्तिरीयकेतदितिवाप्तस्य महतो भूतस्य नाममवतीत्येतरेयके स देवसोऽम्येदमग्र आसीदिति छांदोग्ये च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः । तेन नामत्रयेण ब्राह्मणादयो विहिताः पुरासर्गादौ ब्राह्मणाः एतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येनैव विधानाविप्रादयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः २३ यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकं एतेषां विधानं सर्गादौ दृष्टं तस्माद्विध्वेतेषु नामसु ओमित्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञादयः क्रियाः सततं प्रवर्तन्ते तथा च श्रुतिः । 'ओमित्तिब्रह्मा प्रसूति ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रातिगरं प्रातिगृणाति ओमितिसामानि गायन्ति' इति यज्ञे सर्वेषामृत्विजां क्रियाओंकारपूर्विका इत्येतद्वर्शयति २४ ओमितिनाम्नः काम्याकाम्य कर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनियोगमुक्तात्तदिति नाम्नो निष्कामेषु मुमुक्षुकर्मसु विनियोगं दर्शयति तदिति-

मोक्षकांक्षिभिः फलं अनभिधानं विविधाः यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाश्चक्रियन्ते इति योजना । ननु फलं चेन्नाभिधानं यत्ते तर्हि किमभिसंधायकं यत्तद्व्याकांक्षायामाह तदितिक्रियन्ते इति सर्वाः क्रियाः
स्तदिति ब्रह्मेति क्रियन्ते । यथा ब्रह्मवादिभिः 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्माहुतं' ब्रह्मवतेन गंतव्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना' इत्युक्तं दिशा सर्वाः संसाधनफलाः क्रियाः ब्रह्मवेदं सर्वमिति बुद्ध्या क्रियन्ते तथामुमुक्षु
भिरपीत्यर्थः । यदेवाहिमुक्तानां स्वभाविकं शीलं तदेवमुमुक्षूणां शास्त्रेण विधीयत इति प्रसिद्धेः । फलमनभिधानं यत्तद्व्याकांक्षायामाह तदितिक्रियन्ते इति सर्वाः क्रियाः ब्रह्मवेदं सर्वमिति बुद्ध्या क्रियन्ते तथामुमुक्षु
त्यभिसंधायक्रियाः प्रवर्तन्ते इत्यन्वयोऽपि सुलभ एव । तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्येति भाष्येऽपि उदाहृत्येति पूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्या योजनमस्मदुक्ताभिप्रायेणैव व्याख्येयं उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसंधा
नार्थत्वादिति दिक् २५ अतश्च च्छब्दयोर्विनियोगमुक्तासच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां सद्भावेति सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः सदिदं कर्मेति प्रशस्ते कर्मणि सत्सत्त्वे वेदोक्तत्वा
दस्त्येवेति सच्छब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः २६ किंच यज्ञादीनां स्थितिर्निष्ठासदिति समीचीनेति उच्यते तदर्थः सच्छब्दार्थो ब्रह्मतदीयं तदर्थं कृतं तदर्थं यत्परमेश्वरप्राप्त्यर्थं कृतं कर्मसदित्येव समीचीन
मित्येवाभिधीयते लोके तदेवं असात्त्विकं विगुणं वापज्ञादिकं श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणो भिधानत्रयोच्चारणेन सात्त्विकं सद्गुणं च संपादितं भवति २७ सर्वत्र श्रद्धैव साधुपुण्यहेतुरिति व्यतिरेकमुक्त्वाह अश्रद्धयेति
हुतं होमः दत्तं दानं तपस्तपमनुष्ठितं कृतमश्रद्धया विहितं भगवन्नामस्मरणमपि यच्चान्यत्तत्सर्वमसत् अभावभूतमित्युच्यते । पार्थ अतएव तत्प्रेत्यमृत्वा परलोके नोपयुज्यते इहास्मिन् लोकेवानो नैवो
पयुज्यते । तस्मात् श्रद्धैव सात्त्विकी मातेव सुखकामैः शरणीकरणीयेति भावः २८ ॥ इति भी० नी० भा० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ५० ॥ ४१ ॥ अस्यामष्टादशाध्याय्याप्रथमेऽपोद्धातितानां
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्मचैव तदर्थं यत् सदित्येवा
भिधीयते २७ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तपस्तत्कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्यनो इह २८ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासू० श्रद्धात्रय
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ पर्वणितु एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥
त्यागस्य च हर्षकेश पृथक् केशिनि पूदन १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २
द्वितीयेऽनुव्रितानां शेषैर्व्युत्पादितानां मयि नांकात्सर्वे नोपसंहाराः श्रमंति मोऽध्याय आरभ्यते तत्र पूर्वाध्यायांतेऽश्रद्धया कृतं सर्वव्यर्थमित्युक्तं तत्र फलावश्यं भावनिश्चयः श्रद्धासाच फलवतां कर्म
णामेवांगनतु कर्मविरह रूपस्य संन्यासस्य भावरूपफलवर्जितस्य अभावाद्भावोत्पत्तेरयोगात् । तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकमपेक्षया श्रद्धानपेक्षः संन्यासः श्रेयान् न चास्वैरूपस्य श्रद्धात्रैविध्यप्र
युक्तं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं संभवति येन फले तारतम्यं स्यात् तत्फलस्य दृष्टविक्षेपनिवृत्तिरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । सच संन्यासो यदि कर्मत्याग एव तर्हि सिद्धं न समीहितं । यदि तु तौ भिन्नौ
तर्हि तयोर्वैलक्षण्यं विचार्य मित्याशयेन अर्जुन उवाच संन्यासस्येति हे महाबाहो हे हर्षकेश हे केशिनि पूदनेति बहुकृत्वः संबोधयन् जिज्ञासितेयं स्याद्वरं दर्शयति । संन्यासस्य तत्त्वं याथास्म्यं स्या
मात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामि त्यागस्य याथास्म्यं संन्यासात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामि त्विच्छां चकारेणानुवर्त्यते १ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानां मिति । काम्यानां रागतः प्राप्तानां पुत्रकामेष्ट्यादीनां ।
ननु फलस्य कामना विषयत्वात् सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वं नियमात् सर्वकर्मकाम्यमेवेति नित्यादीनामपि मुमुक्षोस्त्यागः स्यादिति सिद्धं न समीहितं मित्याशं स्यात् सर्वोति सर्वेषां नित्यैर्मित्तिकाम्यानां
कर्मणां फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणाः प्राहुर्न स्वल्पतस्त्यागं प्राहुः अतो न त्वदिष्टः संन्यासः सिद्धयतीत्यर्थः । अयमाशयः । यद्यपि संन्यासस्त्यागशब्दौ निवृत्तिमेव ब्रूतः तथापि सावैराग्याद्वाकाय क्लेशभ
याद्वा मौढ्याद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्त्विकादिभेदेन भिन्नत्वात् तस्यापि सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं त्रिविधश्रद्धाप्रधानत्वं च दुर्वारं । नचाविरक्तो श्रद्धावान् श्रद्धात्कर्मोऽपि दृष्टविक्षेपहीनो
दृश्यते यथोक्तं वार्तिकाचार्यैः । 'प्रमादिनो बहिः श्रिताः पिशुनाः कलहोऽसुकाः । संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसं दूषिताः शयाः' इति । तस्मादविरक्तकृतसंन्यासापेक्षया निष्कामकर्माचरणमेव श्रेय-

इत्याशयेन भगवता काम्यकर्मत्यागः संन्यासत्वेन नित्यादिकर्मणां फलानभिधानं च त्यागत्वेन स्तूयत इति तस्मादश्रद्धया कृतः संन्यासोऽप्यसन्नेवेति संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति स्मृतं स्वफलं दातुं
न समर्थ इति युक्तमुक्तं भगवता अश्रद्धया कृतं सर्वव्यर्थमिति । यतु नित्यानामेव विविदिषा योगात् काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्यागः पूर्वार्द्धस्यार्थः । सर्वेषां कर्मणां फलतस्त्याग इत्युत्तराद्धोर्ध्व इति व्या
ख्यानं पक्षद्वयप्रदर्शनपरं तदग्निभेण श्लोकेन पौनरुक्त्यमावहतीत्युपेक्षितं २ इदमेव पक्षद्वयमाह त्याज्यमिति । एके मुख्यामनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्मन्युत्पन्नविचित्रविधाणां पुरुषाणां दोषव
त्परागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत्कर्मत्याज्यमिति प्राहुः । अपरे तु विविदिषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा प्राहुरित्यनुवर्तते तथा च द्विविधाभूतयत्तत्पलभ्यते 'न कर्मणामप्रजया धेनवत्यागेनैके अमृत
त्वमानुजः । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इत्याद्याः । अविद्वद्विषयमेवेतत्पक्षद्वयं विदुषां तु कर्मसुप्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टत्वात् स्वतः सिद्ध एव त्याग इति न तान्प्रतिकर्मविधिर्वा
तत्यागविधिर्वा प्रवर्तते । यथोक्तं । 'न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ' इति ३ निश्चयमिति तत्र कर्मणां त्यागात् त्यागविषये विप्रतिपत्तौ सत्याप्रथमोपाते त्यागे विषये मेमद्वचना निश्चयं शृणु
हियस्मात्तद्दे पुरुषव्याघ्रत्यागस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रे । दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विकः । आयासमयात् त्यागो राजसः । मौढ्यात् त्या
गस्तामस इति । तस्माद्ब्रह्मत्वात् त्यागो निश्चयेन विचारणीय इत्यर्थः ४ सूचीकटाह न्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्माह परमतमत्यागपक्षमुपन्यस्यति यज्ञेति यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किं तु कार्यमे
व विष्टिगृहीतेनेव पुंसां अवश्यमनुष्ठेयमेव तत् अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् चकारो हेत्वर्थः । यस्माद्यज्ञोदानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामानां देवादि रहितानां पावनानि चित्तशोधकानि तथा च
त्याज्यं दोषवदित्येकैकं प्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ३ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकी
र्तितः ४ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ५ एतान्यपि तु कर्माणि संगंत्य क्त्वा फलानि च ॥ कर्तव्यानीति मे पार्थ नि
श्चितं मतमुत्तमम् ६ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ॥ सकृत्वा
राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ संगंत्य क्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ९
श्रुतिः । 'त्रयोधर्मैस्संधाय ज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्योऽऽचार्यकुलवासी तृतीयः सर्वपुण्यलोकां भवति' इति यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य
ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति । अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्माज्ञेयास्तप इति वानप्रस्थधर्माः परिशेषात्कर्मैति ब्रह्मचारिधर्मोऽज्ञेयः ९ एवमत्यागपक्षमुक्त्वा औत्सुक्यात् प्रथमं स्वा
भिमतं त्यागात् त्यागसमुच्चयपक्षं दर्शयति एतानीति तु शब्दः पूर्वोपन्यस्तात्पक्षद्वैलक्षण्यं दर्शयति अपि शब्द एव शब्दार्थः एतान्येव कर्माणि यज्ञदानतपसिसंगंत्य क्त्वा अहमेतेषां कर्ता भयावश्यमे
तानि कर्तव्यानीत्यभिमानं यो वर्णाद्यध्यासनिमित्तं त्यक्त्वा एतैः कृतैरहंस्वर्गवाचित्तुष्टिवाज्ञानं वा प्राप्स्यामीति फलानि च त्यक्त्वा चकारादेषामकरणे भगवत्प्रवायो भविष्यतीत्येतमप्यभिसंधित्यक्त्वा
ब्रह्मनिष्ठेनेवासंगस्वभावेन पुरुषेण कर्तव्यानि इति एवं प्रकारं मेमममतमुत्तमं पूर्वमतात् श्रेष्ठं । तत्र हि कर्तृत्वाभिमानरूपेण संगेन प्रत्यवायोत्पादभयाच्च कर्मानुष्ठानं विहितं अत्र तु तद्भावादसंगत्वात्
शेन कर्माणां त्यागः स्वरूपेणा त्याग इति मेदः ६ प्राक्प्रतिज्ञातं त्यागं त्रिविध्यमाह नियतस्येति तु शब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः यस्मादधिकृतस्य मुमुक्षोर्नियतस्यावश्यानुष्ठेयस्य कर्मणः संन्यासः
स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते अज्ञस्य श्रद्धावैलक्ष्यत्वात् । एवं सति यो मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः सतामसः परिकीर्तितः आवश्यकं च त्यज्यते चेति विप्रतिषेधात् ७ एवं
तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह दुःखमिति यो दुःखरूपमेवेदं कर्मेति मत्वा कायक्लेशभयात् त्यजेत् स पुमान् तस्मादेव हेतोः राजसं राजो गुणनिर्वृतं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्तुष्टिद्वारा मोक्षं नैव ल
भेत् लभेत् ८ एवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसो मुख्यावेव त्यागादौ । तामसराजसयोरुत्पत्त्यायोरसंभवस्य भगवत्तद्वमोहात्तस्य परित्याग इति कायक्लेशभयात् त्यजेदिति च सूचनात्-

नहोर्वसंभवति मूढश्चकरोतिचेतिविप्रतिषेधात् यादिकरोतिनैवमूढोयदिमूढस्तर्हि नैवकरोति । एवंयदि कायक्लेशाद्विभेतिनैवकरोति । यदिकरोतिनैवकायक्लेशाद्विभेतिनैवकायक्लेशाद्विभेतिचेतिविप्रतिषिद्धं । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसंभवात्तौ नैवोक्तौ । सात्त्विकस्त्वमुख्यत्यागःसंभवति । यथास्फटिकेजपाकुसुमाश्रिते लौहित्यं विवेकिनां प्रतीतित एवास्तिनवस्तु त एवमात्मनि ईश्वराधीनविवेकिनां कर्तृत्वं प्रतीतित एवास्तिनवस्तुत इति वक्तुं शक्यं एवं च कर्तृत्वाभिनिवेशशून्यः पुमान् प्रतीतितः करोत्येव नवस्तुत इति संभवत्यमुख्योऽपि सात्त्विकस्त्याग इति तमेव मुख्य त्यागेधिकारहेतुं प्रथममाह कार्यमिति कार्यकर्तव्यमित्येव यत्कर्मनियतं नित्यं क्रियते हे अर्जुन संगं फलं च त्वत्स्वैवेत्यवधारणं प्रागुक्तस्यात्यागपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थः । स एव मूढस्त्यागः सात्त्विको मतो वेदेष्टः । तथा च श्रुतिः । ' ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ' इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकरणकर्त्रात्मि प्रवर्तकेन इदं जगत्स्थावर जंगमं जगत्यां ब्रह्माण्डे स्थितं वास्यमाच्छादितं व्याप्तं । येन हेतुना सर्वतदधीनं तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्तृत्वमोक्तत्वाभिमानवर्जनेन भुञ्जीथाः विषयान् भुंक्ष्व । मा गृधः गर्द्धमाकार्पाः कस्यस्विद्धनं कस्यापितत्र स्वामित्वमस्तीति वृथैव तत्र गर्द्ध इत्यर्थः । एवं कर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्तत्कर्मलेपो न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण तवोपायांतरं च नास्तीत्यग्रिमं मंत्रेण प्रदर्श्यते । ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ' इति । इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितमेतान्यपि तु कर्माणीति श्लोके । ननु नित्यानां फलमेव नास्ति किंत्यक्तव्यमिति चेत् इत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति जानीहि निष्फलस्य वेदेनानुष्ठापनासंभवात् । तथा चापस्तं वस्तद्यथाऽऽप्रे फलार्थं निर्मिते छायागंध इत्यनूपत्येते एवं धर्मचर्यमाणमर्था अनूपत्यंत इति आनुषंगिकं फलं नित्यानां दर्शयति । अकरणे प्रत्यवायस्मृत्याऽपि तेषां प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्श्यते । धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिना च नित्येष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः ९ एवं मुख्यं सात्त्विकस्त्यागमुक्त्वाऽमुख्यं तमाह न द्वेष्टीति सत्त्वेन सन्ध्याविष्टो व्याप्तस्त्यागी मुख्यः सात्त्विकस्त्यागी संन्यासीत्यर्थः । अकुशलमसुखप्रदं कर्म त्रिषवणज्ञान

नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुपज्जते ॥ त्यागीसत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०

चतुर्गुणशौचमिह्लाटनादिप्रयासरूपं न द्वेष्टि कुशलेमिष्टान्नमिह्लादानानुसज्जतेनसंगं काकवस्तीतिकरोति । यद्वा कर्मकुशलेसेवादिकर्मकुशलेशिष्यादौ न सज्जते तत्राकुशलं वा तं न द्वेष्टि । एतेन राग
द्वेषशून्यत्वमस्य दर्शितं । तदपि कुत इत्यपेक्षायामाह मेधावीति ऊहापोहकुशलतयानित्या नित्यवस्तुविवेचनादौ प्रज्ञावान् । अतएव छिन्नसंशयः किं कर्माण्येवमुक्तिसाधनानित्तसंन्यासपवेति विचि
कित्सारहितः । एवं च त्यागीत्यनेन यज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः । मेधावीत्यनेन मोहात्तस्य परित्यागइत्युक्तात्तामसत्यागाद्व्यावृत्तिः । पूर्वार्द्धेन रागद्वेषाभावप्रतिपादनेन
कायक्लेशमयात्यजेदित्युक्ताद्राजसत्यागाद्व्यावृत्तिः । छिन्नसंशयइत्यनेन कार्यमित्येवयत्कर्मैत्युक्तादमुख्यसात्त्विकत्यागाद्व्यावृत्तिः । नह्यसौ कर्मणां तुच्छत्वं संन्यासस्य महाभाग्यत्वं च तत्त्वतो वेद
वेदचेत्क्षणमपि कर्मसु न तिष्ठेत् । नहि दाहोपशमार्थानिकटस्थं जाह्नवीमहाह्रदं जानन्नग्नीष्मोष्मप्रतप्तपाथसिपल्वलेक्षणमपि रमेत् । संशयच्छेदेऽपि हेतुः सत्त्वसमाविष्टइति यतः सत्त्वेनैव कर्मात्मन्य
गाविष्टोऽयं न त्वयं सत्त्वमाश्रितइति महान्विशेषः । एवं च पूर्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकत्यागरूपस्य कर्मयोगस्य फलभूतोऽयं मुख्यः संन्यासो विविदिषूणामनुष्ठेयो । ' यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । एत
मेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति ' इति श्रुतिप्रसिद्धः । भाष्येतु ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यासइति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्यागः कथमिह संगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते ।
यथात्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र पदंगविदौ द्वौ क्षत्रियस्तृतीयइतितद्वत् नैष दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् अस्तिकर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्वं सामान्यं तत्र राजसतामस
त्वेन कर्मत्यागनिंदया कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तुयते सत्यागः सात्त्विको मतइति ग्रंथेन त्यागत्रैविध्यं समाधायैवं संगफलत्यागपूर्वकं नित्यकर्मावुष्ठानेन विशुद्धांतःकरणस्यात्मज्ञानमिमुख्यस्य
तन्निष्ठाक्रमकथनार्थोऽयं श्लोकइत्युक्तं । तथैव श्लोकं व्याख्याय पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं । अन्येतु फलाभिसंधिविशिष्टस्य कर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणाभावा-

द्विदोष्याभावादुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैवविधित्सितोद्वितीयस्तुतामसराजसमेदेनद्विविधोऽप्यत्रैवनिर्दिष्टः । तृतीयस्तुकर्मानधिकारिणाविविदिषुणाविदुषाचकर्तृयोग्योद्विविधः । तत्रात्यः स्थितप्रज्ञलक्षणादीप्राग्व्याख्यातः । आद्यस्तुनैष्कर्म्यसिद्धिपरमाभित्यत्रवक्ष्यते । तत्रमाष्येतिस्त्रस्त्यागविधाःप्रतिज्ञायद्वेयथावत्प्रदर्श्यतृतीयाऽपिकेनचित्सामान्येनप्रतिपादिता । अत्रतुएकस्याद्वयोरेतमर्वांकृत्वाद्वेएवविधेउपपाद्यतृतीयाप्रदेशांतरेप्रक्षिप्तेतिप्रकृतेप्रतिज्ञायाअनिर्वाहइतिविशेषः १० अगुरुयमेवसात्त्विकंत्यागमनूयतत्प्रयोजनमाहद्वाभ्यां नहीति देहमृतादेहाभिमानिनाहियस्मादशेषतःकर्माणित्यन्तुनशक्यंअशक्यं प्राणयात्रालोपप्रसंगात् तस्मादधिकृतःसन्त्यःकर्मफलसामशीलः तुशब्दएवायं सएवसामीत्युच्यते । यस्त्वशेषतःकर्माणिशक्तुंशक्नोतिपरमार्थदर्शीसमुख्यस्वागीत्यर्थः ११ एवंभूतस्वसागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनरकतिर्यगादिरूपं । इष्टंदेवतादिरूपं । मिश्रंमानुषभावइतिकर्मणःकर्मजातीयस्यफलंत्रिविधंप्रेक्षमरणानंतरमसागिनांपूर्वोक्तमुख्यसंन्यासहीनानामवति मुख्यसंन्यासिनांतुनक्वचित्द्रवति तेषांकर्तृत्वाभिमानाभावात् । अन्येतुगौणसंन्यासिनामेवायंकर्मालेपइत्याहुः । तथाचव्याख्यातंकार्यमित्येवपत्कर्मंत्यत्र । अन्यथासंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचविशेषो नस्यात् नचैवंमुख्यसंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचाविशेषापत्तिरितिवाच्यं उभयेषामुत्तरकर्माश्लेषसाम्येऽपिपूर्वकर्मदाहादाहकृतस्वविशेषस्यसत्त्वात् । गौणसंन्यासिनांजन्मांतरादिकमपिपूर्वकर्मभिरेवमविष्यतिआपस्तंबोक्ताअनिर्दर्शनेनयोगभ्रष्टगतिवन्नांतरीयकंवाननुतस्यप्रधानंफलंस्वर्गादिभविष्यतुमर्हत्पनुद्दिष्टत्वादिति १२ नन्वात्मनःकर्मालेपनिमित्तंयदकर्तृत्वानुसंधानं तर्कयोपिदमिदृष्टत्वादिवदाहार्यमुतवास्तवमेवसदविद्याध्यस्तकर्तृत्वेनादृतमितिशास्त्रदृष्ट्याकर्तृत्वतिरोधानेनाकर्तृत्वमेवभाव्यतेइत्याशंक्यामित्येनदृष्टा

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः ॥ यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ११ अनिष्टमिष्टमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलम् ॥ भवत्यत्यागिनापि

त्यनतुसंन्यासिनां कचित् १२ पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं

चपृथग्विधम् ॥ विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमम् १४ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः ॥ न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः १५

यांयोषितिदग्धत्वादशनेनेवकल्पितेनाकर्तृत्वेनवास्तवस्यकर्माक्षेपस्यासंभवादाद्यनिरस्यद्वितीयमुपपादयिष्यन्पीठिकामारचयति पंचेति हेमहावाहोसर्वकर्मणांसिद्धयेइमानिवक्ष्यमाणानिपंच
कारणानिनिर्वर्तकानिमेमद्वचनान्निबोधबुध्यस्व । स्ववचनेविश्वासोत्पादनार्थकारणानांसमूलत्वमाह सांख्येकृतांतेप्रोक्तानीति सम्यग्भावेच्यख्यायंतेप्रकटीक्रियंतेतत्त्वान्यात्मानात्मपदार्थरू
पाणियस्मिस्तत्सांख्यवेदांतशास्त्रं । तदेवविशिनष्टि कृतातेकृतस्यकर्मणोतःपरिसमाप्तिर्पस्मिन् । सर्वकर्माखिलं पार्थज्ञानेपरिसमाप्यतइत्यात्मज्ञानेसतिसर्वकर्मणांसमाप्तिदर्शनात् तस्मिन्सां
ख्येकृतांतेप्रोक्तानि १३ तान्येवपंचगणयति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोदेहःतस्यानात्मत्वंचार्वाकव्यतिरिक्तसमस्तवादिसिद्धं । तथाकर्ताबुद्धि
विशिष्टश्चिदाभासःप्रमातानामाहंप्रत्ययविषयाऽहंकारस्तथेत्यनेनतद्वदेवानात्मत्वेनज्ञेयइत्युक्तं देहस्यैवसूक्ष्मप्रलयेचतस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् । एतच्चविशेषणनाशाद्विशिष्टनाशंविशे
षणोत्पत्त्याचविशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्यभूयते । विज्ञानघनपैवेतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीति । यथाग्नेःसुद्राविस्फुलिं गाव्युच्चरंत्येवमेतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युत्तरंतीतिच
विशिष्टस्यचानतिरेकादर्शनादनात्मत्वंसिद्धं । करणंचशब्दाद्युपलब्धिसाधनंपृथग्विधंद्वादशविधंपंचकर्मद्रियाणिपंचज्ञानेन्द्रियाणिमनोबुद्धिश्च । तथाविविधाश्रपृथक्चेष्टावायवीयाःप्राणना
दिरूपाः । दैवंपुण्यपापरूपंतत्तत्करणानुग्राहकसूर्यादिदेवतारूपं पंचमंपंचानांपूरणं १४ शरीरेति न्यायपंधर्म्यशास्त्रीयं विपरीतमन्यायमधर्म्यमशास्त्रीयं । ननुशरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते
पंचैतेतस्यहेतवइतिचविप्रतिषिद्धमुच्यते नैषदोषः । अत्रापिशरीरपदेनाधिष्ठानस्यनरपदेनकर्तृत्वंइमनइतिकरणस्यारभतइतिचेष्टानान्याय्यमितिधर्माधर्मरूपस्यदेवस्यचसंग्रहात् । सर्वेषुकर्मसु
पंचानांसमानेऽप्युपयोगेविधिप्रतिषेधलक्षणांनिविधमेवकर्मशास्त्रेप्रसिद्धमिति । इदंशारीरकपंध्वमानसमिदंवाचिकमितिष्यपदेशोदेहादीनांप्राधान्यापेक्षइतिनकश्चिद्विरोधः १५

एतत्प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धिरकर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां दर्शयति तत्रेति तत्रास्मिन्कर्मणि एव मुक्तरीत्यापचामिर्निर्वत्येति केवलं त्वकर्तारमप्यात्मानं चेतनम् । 'साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः । अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाश्रयं पश्यति स दुर्मातिः पापाभिभूतमतिर्न पश्यत्यंध एव सः । अदर्शने हेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशश्च मदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य सकृदकृतबुद्धिस्तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्तन्मात्रम् । यथा स्वमुखस्योदपात्रसंसर्गिकत्वं पश्यतां जलचांचल्यमपि तत्रारोप्यत एव मात्मनो बुद्धिसंस्पृष्टत्वं पश्यतां बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादि रप्यात्मन्यारोप्यत इति भावः १६ द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्येति यस्य प्रमातुर्भावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा नाहंकृतः अहमिव कृतोऽहंकारतादात्म्यं प्रापितोऽहंकृतस्तथान् । यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रंजितान भवति यस्य बुद्धेर्व्यतिरिक्ता मात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्मनि प्रतीयंते इति कर्त्रात्मवादि तार्किकनिरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चैतन्यादयो बुद्धौ न संसृज्यंते इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य निरासः । चिदचितोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माव्यासो बाध्यत इति दुःस्वादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः । हत्वाऽपि स इमां लोकां न हंति न निबध्यते इति तुस्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैव बाधेन हंतृत्वायोगात् । दग्धपटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च । एतेनात्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता कृतं कर्मातात्त्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रस्तोतुं नार्हतीति दर्शितम् । न हिरज्जुसर्पैरञ्जुबुद्धिकृत्त्वा प्रहरतः सर्पक्षोभजं दंशनादिफलं भवति । सर्पे तु तथा कुर्वतस्तद्भवत्येव तद्वदिदमपि ज्ञेयम् १७ समाप्तः सात्त्विकत्यागोपपादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः अत्राह सांख्यः । यदुक्तं पंचैतत्स्य हेतव इति यच्चोक्तं न हंतीति तन्मृष्यामहे न ह्यपरिणामी चेतनः परिस्पंदात्मकस्य कायिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते । यत्तु न निबध्यत इति भोक्तृत्वमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तन्न मृष्यामहे । न हि कुला

तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः १६ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥
हत्वाऽपिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते १७ ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातान्निविधाकर्मचोदना ॥ करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः १८

लादयः स्वप्रयुक्ता एव घटादीनिर्वर्तयन्ति किंतु भोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः । अन्यथा भोक्तृणामभावेऽप्येव तत्प्रवृत्तिरित्यापत्तिः । एवं प्रधानमात्रामृताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणि कर्माणि निर्वर्तयन्ति तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृस्वभावत्वादकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपि कृतं भोक्तृशब्दमेव भोक्तृत्वमिति सात्त्विकत्वाग्रेऽपि कर्माणि पवचनमसंगतमिति । अत्र प्रतिविधत्ते । ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादिप्रकाशः स च वर्तमानोऽस्तीति वा । ज्ञेयं बोधविषयो घटादिः । परिज्ञाता विषयी सा भासधीरूपो यो भोक्तेत्युच्यते । एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणा चोदना । प्रयंसमुच्चितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवाहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथाऽपि सुषुप्तौ प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनादेतन्नयं त्रिदंडविष्टं भवदन्योन्यापेक्षं सत्त्वहानोपादानोपेक्षावुद्धिरूपं कार्यं जनयित्वा हानाद्यनुकूले व्यापारे प्रवर्तयतीति कृतं पदाभिधेयमित्यर्थः । चोदनेति कर्तरि नन्द्यादित्युपपत्त्या तत्त्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची । लिंगत्वविवक्षितं लिंगमशिव्यलोकाश्रयत्वा लिंगस्येति वा तथा करणमिन्द्रियम् कर्म तेन यत्क्रियमाणं विषयग्रहणम् कर्ता पूर्वोक्त एव परिज्ञाता एतन्नयं समुदितं सत्कर्मसंग्रहः कर्मण ईप्सितं तत्तस्य भोग्यस्य संग्रहः संगृह्यतऽस्मिन्निति संश्लेषस्थानं भोक्तेत्यर्थः । सत्यपि भोक्तरिकरणे च क्रियाविना भोगासंभवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वरूपा लाभादाश्रयस्पर्करं विना भोक्तृत्वाङ्कर्तृत्वानुपपत्तेश्चैतन्नयं मिलितं सत् भोक्तेत्युच्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्भनीषिणः' इति इन्द्रियप्रसिद्धम् । मन इत्यनेन बुद्धिरेव गृह्यते युक्तमिन्द्रियद्वारामते भोग्येन सह संबंधाक्रिया । इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियमनोयुक्तमिति द्वंद्वैकवद्भावः एतन्नयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्भनीषिण इति श्रुत्यर्थः । एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्याने तयोर्मूलमूलिभावो युज्यते नान्यथा । तथा च कर्तृत्वभोक्तृत्वात्मात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वभोगकर्तृत्वमिति निर्वचनाद्यः कर्ता-

सर्वभोकेतिप्रतिपादनादहमकर्ताभोकेतिचामुसंधानपूर्वकं कर्माणि कुर्वतः कर्तृत्वमोक्तृत्वं कृतः कर्मलेपो नास्तीति सिद्धं । भाष्यस्य चायमेवार्थः । ये तु कुरणं क्रियायाः साधकतमं दशविधं बाह्यं मनो बुद्धिरूपमांतरं कर्मकर्तुरीप्सिततमं क्रियाव्याप्यमानमुत्पाद्यभाष्यं विकार्यसंस्कार्यचेति चतुर्विधं । कर्ताकारकांतरप्रयोजकश्चिदचिद्विधिः । एतच्च पंचकर्मसंग्रहः । कर्माश्रयः कर्तृत्यर्थः । तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः । ज्ञेयं विषयः । परिज्ञाताज्ञानाश्रयोभोक्ता एतच्च यं कर्मणि प्रवर्तकमिति व्याचक्षते । तेषामप्यात्मानकर्तानापिसांख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक इत्येवा शयः । तथापि क्रियाव्याप्यमानस्य वक्ष्यमाणसात्त्विकादिभेदानर्हस्य घटादिरूपस्य कर्मणः कर्तृकोटीप्रवेशायोगः । तस्य क्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायां प्रकृततत्कथनानुपयोगश्च स्पष्टः । तथाऽस्माकं तु घटादिव्यापकक्रियायाः कर्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यं । कर्तृकोटिप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतोर्ध्वमधर्मिणोर्भेदापेक्षया युज्यते । तथा ज्ञानं प्रकाशनक्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानांतरस्यापेक्षेति तत्र तत्रान्यस्यान्यस्यापेक्षेस्य नवस्थादुर्निवारा १८ पूर्वश्लोको के ज्ञानादिषु द्वे परिज्ञाताकर्ताचैक एवेति परिशिष्टाः पंचतेषां सर्वेषां प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकरणयोर्यदुच्यते कुटाररूपयोः परिसंख्यार्थप्रयाणामेव प्रत्येकं त्रिविधत्वं विवरीतुं प्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानं कर्मकर्ताचेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधानतु ज्ञेयकरणे । गुणसंख्यानेकापि लेशास्ते यद्यपि तत्रैकस्यां प्रमदायां भर्तुः सुखं जायते तं प्रति तस्याः सत्त्वोद्धृतत्वात् । तामविदत्तश्चैत्रस्य दुःखं जायते तं प्रति तस्या रज उद्धृतत्वात् । तस्यामेव सपत्न्या द्वेपस्तां प्रति तस्यास्तम उद्धृतत्वात् । प्रमदयैव सर्वं भावाव्याख्याता इति कापिलानां ज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यं प्रसिद्धं । तथापि प्रमदाद्येकस्यैव पुंसो निमित्तभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवन्तीति पूर्वोक्तव्यवस्थायानि मूलत्वात् । प्रीत्यादीनां

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्यानेयथा वच्छृणुतान्यपि १९ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् २० पृथक्चेन तु यज्ज्ञानं नानाभावा न्पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतस्त्वं त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् २२ नियतं संग्रहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्मयत्तत्सात्त्विकमुच्यते २३

कर्तृसमवायितयाप्रतीयमानानामालंबनभूतायाः प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं शक्यत इति न भगवता तयोस्त्रिविधत्वं व्याख्यायते अक्षरार्थः स्पष्टः १९ एवं ज्ञानादित्रयस्यैव विध्यं वक्तुं प्र
तिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह सर्वभूतेष्विति यथा कटककुंडलादिषु व्यावर्तमानेषु तत्त्वविदेकं कांचनमेवेदमिति पश्यति । एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तेषु नानानामरूपभेदभिन्नेष्वव्ययमपरिणामिनमे
कं भावं चिन्मात्ररूपमक्षिते सर्ववर्ह्यवेदमिति पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ऐकात्म्यज्ञानमेव सात्त्विकमिति सत्यर्थः २० भेदज्ञाने राजसत्त्वमाह यत्पृथक्केनेति पृथक्केनाभिन्नत्वेन ज्ञानं तद्राजसमिति संबंधः ।
पृथक्केनेत्येताद्विवृणोति सर्वेषु भूतेषु पांचमौ तिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुरनरतिर्यक्स्थायरत्त्वभेदेन नानात्वानि बहुवचनमस्यंतं भेदप्रदर्शनार्थं पृथग्विधान् एकजातीयेष्वपिनरादिषु प्रत्येकं
विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेति विषयीकरोतीति । येन ज्ञानेन वेतीति वक्तव्येष्वांसि पचंतीति वत्तयज्ज्ञानं वेतीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः । तेनात्मनां परस्परभेदस्तेषां भीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्व
रादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपंचकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः २१ यत्तु ज्ञानमेकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवदेतावानेवात्मा ईश्वरो वेति सक्तमभिनि
वेशयुक्तं । अहेतुकं निरुपपत्तिकं । अतस्त्वार्यवत्परमार्थविलंबनशून्यं । अल्पंतुच्छविषयत्वादल्पफलत्वाच्च । यदेवं भूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् २२ अथ कर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना
नियतं नित्यं संगरहितमभिमानवर्जितं रागद्वेषप्रीतिर्द्वेषोऽनिष्टेऽप्रीतिस्तद्भावाकृतमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायैकतं रागद्वेषतः कृतं तदन्यदरागद्वेषतः कृतं निष्काममित्यर्थः । फलमुचलीयते चेति फलं
क्रियया प्राप्यमनात्मवस्तुतदन्यदफलमनागतं तु कर्मपरिपूर्णमविनाशि आत्मतत्त्वतस्त्रेषु नाकृतं विविदिपंतिपज्ञेनेति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्मसात्त्विकमुच्यते २३

॥७२॥

तेस्वभावाप्रभावास्तैः । यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्वगुणएवप्रभवः जातत्वात् । क्षत्रियस्वभावोऽपसर्जनं रजः ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावोऽपसर्जनं रजः कृष्यादिस्वभावत्वात् । शूद्रस्वभावस्य रजोऽपसर्जनं तमः शुश्रूषास्वभावत्वात् । अथवा स्वभावः प्राग्भवीषां संस्कारस्तत्प्रभवेर्ननुजातिमात्रप्रभवैः पक्षिणामाकाशगमनवत् । अतएव जात्यंतरव्यावृत्तानां धर्माणां शमादिषु पाठेन दृश्ये । न हि शूद्राद्व्यावृत्तं त्रैवर्णिकानामध्ययनादिकं वा इतरद्वयाद्व्यावृत्तं ब्राह्मणानामध्यापनादिकं वेदपठ्यते किंतु सर्वे सर्वाजातीयानां साधारणा धर्माः शमादयो दृश्यन्ते । यथा हि त्रयोणादिषु ब्राह्मणेष्वपिशौर्यादिकं भरतादिषु क्षत्रियेष्वपिशमादिकं दृष्टं एव भितरत्र । तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वर्णेशमादयो दृश्यन्ते स शूद्रोऽप्येतैर्लक्षणैर्ब्राह्मणएव ज्ञातव्यः । यत्र च ब्राह्मणेऽपिशूद्रधर्मा दृश्यन्ते स शूद्र एव । तथा चारण्यके सर्पभूतनहुषं प्रतिपुष्टिप्रिस्वाक्यं 'सत्यं दानं क्षमाशीलमानृशं स्यंतपो वृणा ॥ दृश्यन्ते यत्र नामं ग्रेऽस ब्राह्मण इति स्मृतः' । तथा 'यत्र तच्छ्रुत्यते सर्पवृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ॥ यत्रैतन्न भवेत्सर्पतं शूद्रमिति निर्दिशेत्' इति । जातिधर्मास्तु मनुना दर्शिताः । 'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥ विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥ वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ॥ एतेषां मेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया' इति । तस्मात् शमादयो यत्र ब्राह्मणे ब्राह्मणेशा दृश्यन्ते स एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितं । स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिर्लभते परामित्यत्र तु मनुक्ता न्यध्यापनादीन्येव स्वकर्माणि ग्राह्याणि न तु शममादीनि । न हि ज्ञानविज्ञानवतोऽन्यासंसिद्धिर्लब्धव्यास्ति । तस्माच्छममादयो ब्रह्मिष्ठस्येव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ४१

ब्राह्मणकर्मण्यहं शमइति । अंतःकरणनिग्रहः शमः । बाह्येन्द्रियनिग्रहोदमः । तपःपूर्वोक्तेशारारादिभेदेन त्रिविधः । शौचं ब्राह्मं जलाभ्यामाभ्यन्तरं भावशुद्धिः । क्षांतिः क्षमा । आर्जवम
कौटिल्यं । ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयं । विज्ञानं तदनुष्ठानानुभववत्कर्म । आस्तिक्यं श्रद्धा एतन्नवकर्म ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वाभ्युपगमनं स्वभावजं प्राचीनधर्मसंस्कारजम् ४२ शौ
चपराक्रमः । तेजः प्रागल्भ्यं । धृतिर्धैर्यं । दाक्ष्यं युद्धे कौशलमुत्साहोवा । दानमौदार्यं । ईश्वरभावः उन्मार्गवर्तिनानियमनशक्तिः । एतत्क्षेत्रं कर्मस्वभावजं ४३ वैश्यशूद्रयोः कर्मा
ण्याह कृपीति स्पष्टार्थः श्लोकः ४४ कर्मप्रविभागफलमाह स्वेस्वेइति स्वेस्वेमन्वादिभिरुक्तेऽप्यापनादावसाधारणेशमदमादौ साधारणचकर्मण्यभिरतो निष्ठावान्नसंसिद्धिज्ञानयोग्यतां लभते नरः ।
एतदेव विवरीतुं प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिदक्षयमाणां मुख्यसंन्यासलक्षणैकमर्थसिद्धिं यथायेन प्रकारेण ४५ तमेव प्रकारमाह यतइति प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वृत्त्या चेष्टा यतो हे
तोरंतर्यामिणः । येन वागभ्युद्यतइत्यादिभ्युतेः येन इदं सर्वदृश्यं तत्तद्व्याप्तमुत्सादानत्वात् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य संतर्प्य सिद्धिं मोक्षं विंदति लभते मानवः । मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्य
परमेश्वरे नित्यकर्मणामर्पणमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ४६ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति स्वधर्मो विगुणः किंचिदंगहीनोऽपि श्रेयान्न प्रशस्यतरः किमपेक्ष्य श्रेयान्न परधर्मात्स्व
नुष्ठितात्सम्यग्विहितादपि उक्तं च । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह इति । स्वभावनियतं पूर्वोक्तत्रिविधमवभावाज्जातं कर्म कुर्वन् किल्बिषं दोषं नाप्नोति विषकृते विषमिव न दोषकरं । तस्मा
शमोदमस्तपःशौचं क्षांतिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजं ४२ शौचं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्मस्व
भावजम् ४३ कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यवैश्यकर्मस्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ४४ स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः
सिद्धियथा विंदति तच्छृणु ४५ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ४६ श्रेयान्न स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ४७ सहजं कर्म कौंतेय स दोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभादिदोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृ
हः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिपरमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९ सिद्धिं प्राप्नोत्यथा ब्रह्मतथाऽऽप्नोति निबोधमे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य यापरा ५० बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो
धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१ तव मेक्ष्यं हि सांख्यमपि न युक्तं किंतु हिंसा युक्तोऽपि स्वधर्म एव प्रशस्यतरः । धर्मत्वेन विहितेऽस्मिन्नग्नी
षोमीयपश्चालं मे इव लुते सति न किल्बिषप्रसंगोऽस्तीत्यर्थः ५२ किंच सहजं स्वाभाविकं क्षात्रं कर्म स दोषं हिंसाभिश्च मपि न त्यजेत् हियस्मात्सर्वारंभाः सर्वाणि कर्माणि दोषेण हिंसादिना आवृता एव ।
यस्माच्च परधर्मो भयावहस्तस्मात्स्वकर्म न त्यजेदित्यर्थः ४८ स्वकर्मणा भीम्वरे स मर्पणं कर्तव्यमित्युक्त्वाऽन्तरश्चोक्तद्वयेन स्वकर्मणामावश्यकत्वं युक्ताते पापरमेश्वरे पणनेन किं फलं स्यादित्यत आह
असकेति । संन्यासेन 'कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ संगं त्यक्त्वा फलं चैव सत्तामः सात्त्विको मतः' इति पूर्वोक्तेना मुख्यतात्त्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुत्रदारादिपुंसक्तिपदेष्वा सक्तिवर्जिता
बुद्धिर्धस्य सोऽसक्तबुद्धिर्विरक्तइत्यर्थः अतएव जितात्मा शांतचित्तः विगच्छस्पृहः विशेषेण गतास्पृहा तृष्णायस्यतादृशो भूत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं कास्त्यनेन स्वरूपतः कर्मसंगलक्षणां पारिव्राज्यसिद्धिं
परमापूर्वोक्तामुख्यत्यागापेक्षयाऽति श्रेष्ठान् द्वेषकुशलं कर्मेति श्लोके व्याख्याता अधिगच्छति प्राप्नोति ४९ स्वकर्मनिरतः सिद्धियथा विंदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितं । इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तोऽपि
परिव्राज्यशीकारसंज्ञकवैराग्यवान्यथा ब्रह्मप्राप्नोति तथा वक्तुं प्रतिजानीते सिद्धिमिति सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धिर्निबोधव्युत्पन्नमेव ब्रह्मनात्समासेन संक्षेपणैव ह कौंतेय या यत्प्राप्यं ब्रह्म विधेयापेक्षं स्त्री
त्वं ज्ञानस्पपरानिष्ठा यदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमांतरतरं नास्तीत्यर्थः ५० तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः बुद्धयेति बुद्ध्या वेदांतश्रवणमननपरिपाकोत्थयाऽहं ब्रह्मास्मीति परोक्षनिश्चयरूपया विशुद्धया
सर्वभूतेषु मैत्र्यादिभावनया सम्यग्विशोभितया । धृत्या धैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैयर्थ्यराहित्येन । आत्मानं देहेन्द्रियसंघातं नियम्य दृढासनो भूत्वेत्यर्थः । चकारात्प्राणं च नियम्य शब्दादीन्-

-विषयांस्त्यक्त्वा तत इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृतकरणोऽप्यंतर्मेनैव विषयान्स्मरति तत्परित्यागमाह रागद्वेषौ व्युदस्य चेति संकल्पं त्यक्तेत्यर्थः । सह विषयपरिकल्प्य तत्र रागं जनयती
ति प्रसिद्धं यथा चाक्षपादाचार्यसूत्रं । दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति दोषो रागादिः चकारादयमहमस्मीत्येतमपि भावं व्युदस्येति ज्ञेयं ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्नुं कल्पते योग्यो
भवतीति तृतीयेन संबंधः ५१ केन साधनजातेनैव भूतो भवतीत्यत आह विविकेति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यं नित्यमिति सर्वत्र संबंधनीयं । यो नित्यं विविकसेवी एकांतशीली । लघ्वाशी
मिताशनशीलश्च । तथानित्यं वैराग्यं रागाभावं समुपाश्रितश्च । तथानित्यं ध्यानयोगः पश्चाध्यायोक्तस्तत्परश्च यो नित्यं भवति स यतवाक्कायमानसो भवति यतकाय आसनदाढ्येन । यतवाक्
त्रिषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहारेण । यतमानसः सर्वसंकल्पत्यागेन । अत्र चतुर्भिः साधनैर्यतवाक्कायमानसत्वं साध्यं । नित्यं विविकसेवादिशीलः स न्यतवाक्कायमानसो भूत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पत
इत्युत्तरेणान्वयः ५२ एवं यतवाक्कायमानसस्य योगिनो योगजाः सिद्धय उपतिष्ठंति ताश्च श्रुतौ दर्शिताः । 'पृथिव्यप्तेजो निलिखे स मुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ॥ न तत्र रोगो न जरानमृत्युः
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं' इति तथा । 'यं लोके मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ॥ तंतं लोके जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं चर्षयद्भुतिकामः' इति च । संविभातिसंकल्पय
ति लोके लोचनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति श्रुतिपदानामर्थः । तथा 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो नासमाहितः ॥ नाशांतमानसो वापि
प्रज्ञानेनैव मायया च' इति । प्रज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशजेन ज्ञानेन दुश्चरितादिसेवनाद्विरक्तः शांतो जितचित्तः समाहितो निरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशांतमानसो योगेश्वर्यासक्तचित्तः एनमात्मानं न मायया
दिति श्रुत्यर्थः । तदिदमाह अहंकारमिति यदा तु योगीपुत्रमानसोऽस्मिन्मात्रप्रत्ययो भवति तदा सैवास्मितावस्थितिर्विषयाभिमुखाहंकार इत्युच्यते विषयविमुखात्वास्मितेति ततस्तमहंकारं
विविक्तसेवी लघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं ॥ विमुच्यन्निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ ब्रह्म
भूतः प्रसन्नात्मानं शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ५४ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं ५५
निगृह्णीयात् । तदनिग्रहे योगी बलं सत्यं संकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनः पश्यन् दर्पं करोति न मनुष्योऽन्योऽस्तीति मन्यते ततश्च दृष्टो धर्ममतिक्रामतीत्यापस्तंबवचनादिव्यान्कामानिच्छति ।
अत्र केन चिन्निमित्तेन कामप्रतिबंधे सति को धवान् भवति ततः परोत्सादनाय भूयांसं शिष्यादिपरिग्रहं संपादयति ततो नश्यतांति । तस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहंकारमेव विमुच्यत इति रास्त्वान्निविमुं
चति । अहंकारविमोकेऽपि निर्भमत्वं तत्प्रदर्शितेषु विषयेषु ममात्मानस्य त्वेव हेतुः शिष्यो भूतो विषयदेमुख्यं मां स्वकारणेऽस्मितायां विलीयते ततः शांतोऽस्मिताया अपि प्रलयाग्निरिव
नामिदुपरतो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ अस्यैवं शांतस्य केवलस्य योगिनो व्युत्थानावस्थामाह ब्रह्मभूत इति यो हि सुप्तो लये वा निपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्तमो ग्रस्तचित्त इव तं द्राक्षति तद्व
ति । ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः अमृतेनैव समाधिलुक्तेन तृप्तस्तदेकप्रवणो न शोचति नष्टं । नाप्यप्राप्तं कांक्षति दारादिकं सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु समः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति बुद्ध्या वैष
म्यवर्जितः स न परां मद्भक्तिं द्वैतदृष्टिविवर्जितां भावनां लभते । पार्तं जलयोगी तु न व्युत्थाने परां दृष्टिं लभते भेददर्शित्वात् अयं च मक्तः श्रीभागवते दर्शितः । 'सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भावमीक्षते ॥ भू
तानि भगवत्प्राप्तमन्ये पमागवतोत्तमः' इति । सोऽप्यंतु यो भिक्तो ज्ञानी त्वात्मेव मे मतमिति भगवताऽपि दर्शितः ५४ अस्या अद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणाया मक्तेः फलमाह भक्तयेति मां उक्ता विषया
भक्त्या ज्ञानी अभितः साकल्येन जानाति साकल्यमेवाह यावानिति किमहमणुपरिमाणो वा देहसंभितो वा तात्त्विकाणां भिवाकाशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयो वा संपंचाद्वैतवा
दिनामिदं सगतभेदवान्वाऽखंडैकरसो वेति परिमाणतस्तत्त्वतो मां तत्त्वदर्शय जानाति । तथा यश्चास्मीति देहेन्द्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्कालस्यायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा शून्यवाकता भोका वा
जडो वा जडाजडरूपो वा चिद्रूपो भोका वा कर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जितज्ञानद्रव्यो वेति तत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येन मामजरममरममयमशोकं जानाति तथा च श्रुतिः । 'भियते हृदयं प्रथि ईच्छत्यंतं सर्वसंशयाः ॥

क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति आत्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति । एवं ज्ञेयं चापि माविद्धि सर्वज्ञेयं पुनरित्युक्तेः सर्वज्ञेयं चेकं माविमुं सच्चिदानंदं न तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वोपाधि विनिर्मुक्तं याथात्म्येन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य ततो व्याप्तो ब्रह्ममवगतो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः । यद्वा तत्तदितिकारणब्रह्मभावापत्तिः सार्वोत्थं रूपप्रथममुक्ता 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सद्देसं सर्वमवति स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतममपश्यत्' इत्यादि श्रुतिभ्यो मुक्तानां सार्वोत्थं यावगमात् तत्तमेतत्तमं एकस्तकारश्चादस्यां प्रक्रियायां लुप्तो द्रष्टव्य इति श्रुतिभाष्यम् । अनंतरं कारणभावापत्तेरनुपपदेव तत्त्वब्रह्मतत्त्वच्छद्वाभिधेयं । 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' इति श्रुतेः । शुद्धं ब्रह्म विशते दर्पणापाये प्रतिबिंबो विबुधमिव प्रविशति कार्यापाधीनां जीवानां कारणोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारं विष्णुं ब्रह्मप्राप्तिरित्यावेदितं प्रागेव । यद्वा भाज्ञात्वात् द्विशत इत्येतावतैव ज्ञानमवशयोः पौर्वीपयै सिद्धे तदनंतरं मिति पदेन तच्छब्देन बुद्धिरस्य देहं परामृश्य तत्पातानं तरमिति व्याख्येयं । यतो जातेऽपि तत्त्वज्ञानेयावदेहपातं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धादिदेहकैवल्यं न प्राप्यते । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् विमुक्तश्च विमुच्यते भूयश्चाते वि श्रमायानि वृत्तिरिति मुक्तस्य मुक्तिनिवृत्ताया श्रमायायाः पुनर्निवृत्तिवदजीवन्मुक्तिशास्त्रं बाधितं स्यात् । यथा तार्किकाणां नष्टेऽपि समवायिकारणे पटादिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते एवमस्माकमप्य नादिकालाया देहाद्युपादानभूताया अविद्याया विनाशेऽपि किंचित्कालं देहादिप्रतिभानं गुण्यते ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य भगवता उक्तं । 'उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति । स्थित प्रज्ञलक्षणस्मृतिरपि तल्लक्षणाभिधित्तयैव प्रवृत्ते इति दिक् ५५ ननु तच्च वैधीकतुल्यमप्राप्तिं प्रदूयेतैव हास्य सर्वपापानः प्रदूयंत इति पूर्वकर्मणां ज्ञानेन प्राप्य श्रितेनेव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तर

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मध्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ५६ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारात्प्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥ मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वानियोक्ष्यति ५९ स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्य वशोऽपि तत् ६०

कालीनानां कर्मणां ताशाभावाज्ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वामाविकानां कर्मणां वर्जनस्यासंभवादवश्यं ज्ञानिनोऽपि बन्धः स्यादित्याशंक्याह सर्वकर्माणीति मध्यपाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानघनः प्रत्यगात्मा अपाश्रय आश्रयो यस्य सममध्यपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि निविद्वान्वासदाऽसकृत् कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादात् मदनुग्रहाच्छाश्वतं नित्यं अव्ययं परमसर्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति । ननु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्वध्यते । 'तस्य पुत्रादाय मुपयंति सुहृदः सापुत्रत्वादिभ्यंतः पापकृत्यामिति । न ह वा एवमिदं किंच न रज आध्वंसते तं विदित्वानलिप्यते कर्मणा पापकेन' इत्यादिशास्त्रेण तत्त्वज्ञानिनः कर्मालेपश्रवणात् ५६ एवं वर्णाश्रमादिधर्मपुस्तकारेण ससाधनासफला च ब्रह्मविद्या निरूपिता अस्याः प्राप्तये पुनः साधनत्वेन भाकिमेव विधत्ते चेतसेति चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणिकर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे संन्यस्य यत्करोमिदं श्रुत्वासीत्युक्तीत्यासमर्थं मत्परः अहमेव परः प्राप्यो यस्य न तु मद्गतया अर्थादीन् प्रार्थयानः बुद्धियोगं पूर्णोक्तं सिद्धयसिद्धयोः समत्वलक्षणं बंधहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसंपादकं अपाश्रित्य आश्रित्य मच्चित्तः मदेकशरणः सततं सर्वदा भव ५७ एतस्य भाक्तियोगस्य करणे गुणमकरणे दोषं चाह मच्चित्त इति दुर्गाणि आध्यात्मिका धिलौकिकादीनि संकटानि अहंकारात्स्वपांडित्याभिमानात्तन्मोक्षसिद्धयंतर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थशून्यो भविष्यसि ५८ स्वतंत्रोऽहंत्वदुक्तं न करिष्यामीत्याशंक्याह यदिति यत्वादि अहंकारं गर्वमाश्रित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे एतत्तत्त्वव्यवसायो निश्चयो मिथ्यायतः प्रकृतिः क्षात्रस्वभावः त्वानियोक्ष्यति । 'प्रकृतिं याति भूतानि निग्रहः किं करिष्याति' इति चोक्तं ५९ प्रकृतिस्त्वा नियोक्ष्यतीत्येतदेव व्याचष्टे स्वभावजेनोति स्वभावजेन पूर्वोक्तेन शौर्यादिना अवशोऽपि परवश एव तत्करिष्यसि ६०

कोऽसौ परो यद्दशोऽहमस्मीत्यत आह ईश्वर इति ईश्वर ईशान शीलोऽतर्था मीपृथिव्यादीनामस्माकं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे बुद्धिगुहायां सर्वप्राणिप्रवर्तकस्तिष्ठति कीदृशः सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वाधो मागे पुंसं चारयन् काष्ठपुत्तिकादवसूत्रधारः यंत्राकूटानियंत्रमिव यंत्रं उक्तमणादिसाधनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिंगं तदाकूटानि मायया स्वशक्त्या भ्रामयन् चित्तसंबंधः । हे अर्जुन शुक्लविशुद्धांतः करणं सेवरोसीति भावः अत्राहंकारपूर्वकं यः कर्म करोति यश्च ईश्वरपरवशोऽहं करोमीति बुद्ध्या करोति तयोरत्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शनायोर्मंत्रोभाष्ये उदाहृतः । 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्त्ते रजसविद्याभिः' इति भारद्वाजार्थः अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेत्प्राप्तिमारुतस्य प्रतिपदिति ब्राह्मणेन आभिमारुतेश्चो विनियुक्ता प्रथमेयमुक् यस्मिन् दिवसे सोमः सूर्यतेयागार्थं तदेव जन्मसाफल्यदिनं मुख्यमहःशब्दवाच्यं अन्यतु दिनमदिनमेव निष्फलत्वात् तथाच स्मृतिः । 'दशभिर्जन्मभिर्वेदा आधानं शतजन्मभिः । सहस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मण्यं पातुमर्हति' इति सोमयागस्य दौर्लभ्यं दर्शयति तदयमहःशब्दः कालवचनोऽपि सोम्येकमणिवर्तते । यथा दर्शपौर्णमासशब्दौ । तत्रैवं सति अहंयागः कृष्णं अविदुषा कृतमप्रकाशमिव भवति । तथाऽहरर्जुनं स्वच्छं तदेव विदुषा कृतं प्रकाशरूपा मिव भवति । ते एते उभे अपि विद्वद्विद्वत्कृते अहनीरजसी प्रवृत्तिरूपत्वात् रजोगुणकार्ये अपि विद्याभिर्विद्याभिः कर्माणां वदोपासना रूपावापरमेश्वरे सर्वकर्माणि रूपावा अहं करोमीत्यभिमानरूपावा विद्याविज्ञानानि ताभिर्विवर्त्तेते वैपरीत्येन वर्तते सोपासनं कर्मत्वेत्परमात्मतत्त्वप्रकाशकं बंधविच्छेदहेतुः मूढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावरकं बंधहेतुरित्यर्थः । तदेवं भगवान्पार्थ अर्जुनेति संबोधयन् एतस्य स्वच्छांतःकरणत्वद्योतनेन शुद्धे धर्मेऽधिकारं दर्शयति ६१ तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयं गच्छ श्रयस्व तत्प्रसादात् तदनुग्रहात्परां शांतिं उपरतिं समाधिमेति यावत् तथाच सूत्रं । समाधिसिद्धिरीश्वरप्राप्तिरिति । स्यान्वचपरं विष्णोः पदं मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२ सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति इति एवं प्रकारं तदुभयं यासर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं आ

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्राकूटानि मायया ६१ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ६२ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्ब्रह्मतरं मया ॥ विष्टुष्ये तदशेषेण यथेच्छं सित्थाकुरु ६३ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ६४ मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजीमान् नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५

ख्यातं । गुह्यान्मंत्रं तत्र रायनरूपाद्ब्रह्मतरं अतिशयितरं हस्यं । एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थजातं विमृश्य सन्मगालोच्य यथेच्छं सित्थाकुरु ६१ एवं यथेष्टकरणमभ्यनुज्ञायाप्यतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेन कृत्स्नं शास्त्रार्थमुपदेक्ष्यंस्तद्ब्रह्मणेपेकाग्र्यमस्य संपादयितुमाह सर्वेति सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं भूयः पुनरसकृदुक्तमपि मे भवचनं शृणु परमं परमार्थविषयत्वात् नलो भान्नापि भयात्त्वावक्ष्यामि किं तां हि मे मम इष्टोऽसि परमाप्तोसि इति हेतोः दृढं अतिशयितं तदेतद्विदितं यत्तत्त्वतो वक्ष्यामि । तव इष्टत्वात् विद्यायाश्च हितत्वात्तद्वचनं आत्स्ययि अवश्यं वक्तव्यमिति भावः ६४ तदेव गुह्यतमं हितमाह मन्मना इति अहं प्रत्यगात्मानं वैकल्यनः परिपूर्णं तदाकारं मनो यस्य स मन्मनाः भव एतेन ब्रह्मात्मा भेदोऽपि साक्षात्करणीय इत्युत्तरपदार्थ उक्तः । कथमेवं विधा ज्ञाननिष्ठालभ्यते इति आह मद्रक्तो भव एतेन मगवदुपासनात्मको मध्यमपदार्थ उक्तः । कथमस्य पुण्यस्य मक्तिरुदेष्यतीत्यत आह मद्याजी भगवदर्थं कर्मकरणशीलो भव एतेन कर्मप्रधान आद्यपट्कार्यो विवृतः । ननु यस्य भगवद्याजित्वं न संभवति दारिद्र्यात्कृत्वायभावाद्वा तस्य भगवद्रक्तिर्दौर्लभ्याद्ब्रह्माकाराचेतो वृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशंक्याह मानमस्कुरु प्राकृतमत्तयैव प्रतिमादौ भगवंतं सर्वोपचारसमर्पणेन नमस्कारादिना सम्यगाराधयेत्यर्थः । तथाचाश्वलायनो नमस्कारस्यैव यज्ञत्वमुदाहरति । 'योनमसास्वध्वर इति यज्ञो वेन महति हि ब्राह्मणं भवति' इति च । एवमुक्तस्य सोपानत्रयाकूटस्य फलमाह यांमिति मामेव तत्पदार्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमत्त्वं देवैरुपस्यसि प्राप्स्यसि विबुधप्रतिबिंबं यदाकाश इव महाकाशं । अस्मिन्नर्थे शपथं करोति ते तव परः सत्यं अबाधितार्थं भूतं प्रातिजानेमिति ज्ञाकरोमि मा भवे वैष्यसीति । प्रियोऽसि मे यतस्त्वं मम प्रियोऽसि अतः प्रतारणानर्हत्वं यसि सत्यमेवाहं ब्रवीमीत्यर्थः ६५

एवंमनयजनमजनमननक्रमेणसांख्यनिष्ठाउक्ता । यापूर्वध्यानेनात्मनिपश्यंतीत्यनेनश्लोकेनदर्शिता । इदानीं 'अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते । तेऽपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः' इतिकेवलोपास्तिनिष्ठायोगाख्योक्तातामाह सर्वेति सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च धर्मानां प्रहोत्रादीन् सुखदुःखादींश्चत्यक्त्वामामेकं सर्वं च सर्वशक्तिसोपाधिनिरुपाधिवाऽखंडैकरसमानंदचनपरमात्मानं शरणं शृणाति हि नस्त्यविद्यादीन् क्लेशादीन् शरणमाश्रयः परायणं गच्छन् प्राप्नुहि मदेकशरणो भवेत्यर्थः । अत्र अत्रं मुक्त्वेव तृप्यति न तु जलमात्रं पीत्वेति वदते तु त्वं क्त्वा प्रत्ययार्थः सर्वधर्मपरित्यागेन मां शरणं व्रजेत्यर्थः यथोक्तम् । 'अनात्मदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे' इति । एतस्मिन् भगवच्छरणीकरणस्य फलमाह अहंत्वेति अहं प्रत्यगात्मा सूर्याद्यंतर्यामीनारायणः सकलपामविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञातः सत्त्वात्त्वा सर्वपापेभ्यः संचितक्रियमाणेभ्यो गोत्रवधादिजेभ्यो मोक्षयिष्यामि मां शुचः शोकं मां कार्षीः तथाहि । इत्थं ज्ञानफलं पापास्पर्शः शोकतरणं च सर्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं आदिस्थां तर्बर्तिनं नारायणं प्रकृत्यच्छांदोग्ये श्रूयते । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो एव वेद' । तरति शोकमात्मवित्तत्रको मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इति । उदितः ऊर्ध्वमितो गतः पापान्मुक्तम्यगतो निष्पाप इति श्रुतिपदार्थः । वर्णाश्रमधर्मसंन्यासपूर्वकं प्रष्टाध्यायेनोक्तेन योगेन देहादीनां धर्माश्चत्यक्त्वा निर्विकल्पमात्मानं साक्षात्कुर्वतो न कर्मलेप इत्यर्थः ६६ एवं श्लोकद्वयेन ज्ञानयोगेन सांख्यानोक्तं कर्मयोगेन योगिनामिति सांख्ययोगौ द्वितीयाध्याये दर्शिता उपसंहृत्य विद्यासंप्रदायविधिमाह इदमिति । अतः पस्कायत पालोचनेन तद्विधाय अयं लक्ष्मीलायेत्यर्थः । अभक्ता यश्चाहीनाय अशुश्रूषवे गुरुसेवामकुर्वते । मां परमात्मानं योऽभ्यसूयति मदीयगुणासहिष्णुतयामयि दोषारोपपरो भवति तस्मै न ज्ञः प्रत्येकं संबद्धत्वादेतेषां विशेषणानामन्यतमाभावेऽपि कदाचन मह सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मां शुचः ६६ इदं तेनातपस्कायनाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७ यद्दं मरमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिमयि परां कृत्वामामेवैष्य संशयः ६८ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ॥ भवितान च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९ अध्येष्यते च यद्दं मध्वं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥

सोऽपि मुक्तः शुभोऽल्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ७१ त्यपि संकटे हर्दं न वाच्यं नोपदेष्टव्यम् । अत्र 'विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपायमाशेवधिष्टेऽहमस्मि ॥ असूबकायानृजवेऽयतायनमा ब्रूया अवीर्यवती तथा स्याम् । यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महात्मनः' इति श्रवणादसूयारहितायां जेवोपेतायां भाससीलाय गुरुपरमेश्वराराधनपराय च पतत्रहस्यं देयं नान्यस्मै इत्यर्थः ६७ एवं संप्रदायविधिमुक्त्वा संप्रदायकर्तुः फलमाह यद्दमिति इदं परमं गुह्यं यो भक्तिहीनो मानपूजाद्यर्थो स न मद्भक्तेष्वभिधास्यति सोऽपि तत्तत्पुण्यान्मयि परमेश्वरे चिदेकरसे परां भक्तिमद्वैतलक्षणामुपासनां कृत्वा तत्रादरं प्राप्य तामनुष्ठाय च मामेवैष्यति मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः असंशयः संशयोऽत्र नास्ति । स्मर्यते हि अजाभिलादीनां भक्तिगंधीनां नामपि पुत्रसंकेतितेन नारायणेति नाम्ना स्नेहवशादाह्वयतां तावमात्रतुष्टेन भगवता सद्गतिर्दत्ता किमुक्तव्यं यो वाचा एतावच्छास्त्ररहस्यं प्रतिपादयति तस्य भक्तिलाभादिक्रमेण कृतकृत्यत्वं पविष्यतीति ६८ ननु अश्रद्धया कृतं सर्वव्यर्थमिति त्वयैवोक्तं कथमभक्तस्याप्येतच्छास्त्राभिधानतो भक्त्यादिलाभः संभवेदित्याशंक्याह नचेति तस्मादेतच्छास्त्रप्रवर्तकादन्यो मनुष्येषु मेममप्रियकृतमोन च कश्चिदस्ति । इयमेव मम महती वाचिकी भक्तिस्तान् कृत्वा सोपाचारो ह क्रमेण मे मम प्रियतरो भवितान् भविष्यति । 'अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो हृदये वै हि पावकः' इति । न च मुवि एतस्मादन्यत्परमार्थसाधनमस्तीति भावः । अक्षरार्थः स्पष्टः ६९ अध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह अध्येष्यते चेति ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना इष्टः पूजितः सहिषर्ममेव नामा पुष्कलपुण्यवृष्टिकरस्तद्वदेतस्य शास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः । इति मे मम सर्वेश्वरस्य मतिः तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न मंतव्यं किंतु भूतार्थवाद एवायमिति भावः ७० प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलमाह श्रद्धावानिति शृणुयादपि अक्षरश्रवणं कुर्यादपि किमुक्तव्यमादरेणार्थग्रहणं यः कुर्यात्स उक्तं फलं प्राप्नुयादिति स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तं श्रीभागवते । 'वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि ॥ वक्तारं पृच्छकं श्रोतुं स्तत्पादसलिलं यथा' इति ७१

सर्वांतर्यामी सर्वज्ञोऽपि मगवां ल्लोकशिक्षार्थं शिष्यस्य ज्ञानं जातं न वेति पृच्छति अन्यथा पुनः पुनः स्वयमेत्युपदेशं कृतवताऽमुणामिदां च इव मयाऽयं शतकृतोऽप्युपदेशो न कृतायः कर्तव्य इत्याशयेनाह कश्चिदिति कश्चिदितिकामप्रवेदने हे पार्थ एतत्त्वया एकाग्रेण चेतसा श्रोतव्यं शब्दबोध्यं तत्त्वबोध्यमिति मम कामोऽस्ति तत्तत्स्वां पृच्छामि किमिदं त्वया श्रुतमिति श्रुतवतोऽपि तव अज्ञानकृतः संभोहो विपर्ययः अनात्मन्यात्मधीरूपः स्वधर्मं युद्धे चाधर्मं धीरूप इति स द्विविधोऽपि नष्टः कश्चित् । मच्छमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहं पृच्छामीत्यर्थः ७२ एवं पृष्टः स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन् अर्जुन उवाच नष्टो मोह इति मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः । स्मृतिरयमहमस्मि परं ब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्यालाभेन सर्वहृदयग्रंथीनां यावान्यश्चास्मि तत्त्वत इत्यत्रोदाहृतानां चिज्जडैक्य भ्रममभवानां विमोक्षो भवति तथा च श्रूयते । स्मृतिलं मे सर्वग्रंथीनां विमोक्ष इति त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत स्मृतिलं बधेति संबधः । स्थितोऽस्मि त्वच्छासने इति शेषः । गतसंदेहो नष्टसंदेह इत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितं । करिष्येव च नंतव्येन न स्वधर्मं युद्धे चाधर्मं धीरूपोऽपि मोहो नष्ट इति दर्शितं ७३ समाप्तः शास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्तयन् संजय उवाच इतीति अद्भुतं चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणरोमाचोद्वेज नकं शेषं स्पष्टं ७४ कथमयं त्वया दूरस्थ बोरपि वासुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुत इत्यत आह व्यासप्रसादादिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुः श्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं येनाहं व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं करतलमलकवद्विजानामि । अतो व्यासप्रसादादेतच्छास्त्रं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् । योगं च पश्य मे योगमेश्वरमिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं वैश्वरूप्यं तमपि दृष्टवानिति शेषः । स्वयं कथयत इत्युक्ते अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतमेतद्यद्वेद इति श्रुतेः स्वनिःश्वसितं वेदं शिष्याचार्यपरंपरया कथयत इत्यायाति । तदर्थं साक्षात्कथयत इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्माणं प्रतीविदा भीमर्जुनं प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवानहमित्यर्थः । तेन भगवदनुग्रहप्राप्ततया ब्रह्मण्यसमत्वं स्वस्य श्रोत्यते । अत्र एतद्योगमित्यभेदेनान्वयेतु गृह्यपदापेक्षया एतद्योगमिति पुनर्पुनः कलिंगयोरपिसामा

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कश्चिदज्ञानसंभोहः प्रनष्टस्ते धनं जय ७२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिलं बध्वा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्येव च नंतव ७३ ॥ संजय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ७४ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्दुह्यमहं परम् ॥ योगयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५ राजन्संस्पृष्टसंस्पृष्टसंवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६ तच्च संस्पृष्टसंस्पृष्टरूपमत्यद्भुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि स पुनः पुनः ७७ नाधिकरण्यं शक्यं च यत्किंचिदश्रुताऽपि हृदुपहंतुमित्यादाविव पूर्वप्रवृत्तलिङ्गसंस्कारमावल्यादुत्तरत्रभिन्नलिङ्गविशेष्यलाभेऽपि पूर्वसंस्कारो न निवर्तत इति सामानाधिकरण्यं विनिर्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं ७५ केशवार्जुनसंवादश्रवणजं विश्वरूपारूपयोगदर्शनजं चाह्लादं क्रमेण श्लोकद्वयेनाह राजन्निति हे राजन् हे प्रुतराष्ट्र पुण्यं पुण्यं करपापहरं चेत्यर्थात् संस्पृष्टसंस्पृष्टेति संबधे द्विरुक्तिः शेषं स्पष्टार्थः ७६ तच्चेति रूपं विश्वरूपं एतदर्थं ने हि ब्रह्माणमीशमिति देशतो विप्रकृष्टं वक्राणितेत्वरमाणा विशंतीति कालतो व्यवहितं भीष्मादिक्षयं च करतलमलकवद्विजानामि । तच्च जगतो मिथ्यात्वमंतरेण न संभवतीति प्रतिपादितं वेदांतकतके । 'अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्यते करबिल्ववत् । योगी संकल्पमात्रोत्पत्तिशास्त्रेषु द्विदिमः ॥ १॥ मायायां सर्वदा सर्वसर्वा वस्यमिदं जगत् ॥ अस्तीति तदुपाधिश्चित्सावात्म्यात्सर्वमीक्षते ॥ २॥ आरंभपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् ॥ अतीतानागतं वस्तु योगी तद्वीक्षतां कथम् ॥ ३॥ संकल्पमात्रमात्रं वस्त्वतीतादियदीष्यते ॥ नष्टस्तीदृशं नामंतस्स्याद्योगिज्ञानमप्रमा ॥ ४॥ योगिसंकल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीष्यते ॥ ईशसंकल्पमात्रेण सर्वोत्पत्तिस्तदेष्यतां ॥ ५॥ आरंभपरिणामेवादेशकालाद्यतिक्रमः ॥ नैव दृष्टः कश्चित्सोऽयं स्वप्रमायादिपुस्तुतः ॥ ६॥ युगपद्भूते कुंभो नानादेशस्य योगिभिः ॥ जलसूर्य इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटं ॥ ७॥ योगिभिर्गृह्यमाणत्वाददः सर्वत्र सर्वदा ॥ सन्नेवास्तीति चेत्कार्यकथमीदृग्विधं भवेत् ॥ ८॥ व्यावृत्तं दीप्यते कार्ययुगपद्विन्नदेशता ॥ चेत्कल्पनां विना स्येष्टादृष्टांतस्तत्र नास्ति वः ॥ ९॥ तस्मात्प्राणभिरारब्धमिति वन्नापि गव्यवत् ॥ प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं त्विदं जालवत् ॥ १०॥ सत्यं बद्धदृशां मिदं जालं विश्वपरावृद्धां ॥ अधिष्ठानादृते शुद्धदृशां नास्त्येव तद्भयम्' इति ॥ ११॥ स्पष्टार्थो मूलश्लोकः ७७

यस्मादनंतैस्त्वयोर्योगोऽस्तदनुगृहीतोऽर्जुनश्चयुधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वयाजयाज्ञानकार्येऽयाह यत्रोति यत्रपक्षेभुवेतिसर्वत्रसंबध्यते श्रीर्दिव्यसमादिशोभा । विजयःप्रसिद्धः मूर्तिरैश्वर्यसर्व
नियंतृत्वम् । नीतिर्नैयश्चएतत्सर्वतत्रतस्मिन्पक्षेभुवमितिमममतिः अतःपांडवैःसहसंधिरेवकर्तव्यइतिभावः ७८ ॥ इतिश्रीमत्पद्माव्ययप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनुः
श्रीनीलकण्ठसूरिवर्यस्यकृतौभारतभावदीपे भीष्मपर्वणिगीताथप्रकाशेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितु० ॥ ४२ ॥ गीतासुगीताकर्तव्याइत्यादयःसार्धाःपंचश्लोकागौर्द्वैर्नपठ्यंते १
२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥ तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्धुवानीतिर्मतिर्मम ७८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोग
शास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनामअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितुद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तंभगवद्गीतापर्व ॥ अथभीष्मवधपर्व ॥
वैशंपायनउवाच ॥ गीतासुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशास्त्रसंग्रहैः ॥ यास्वयंपद्मनाभस्वमुखपद्माद्विनिःसृता १ सर्वशास्त्रमयीगीतासर्वदेवमयोहारिः ॥ सर्वतीर्थम
यीगंगासर्ववेदमयोमनुः २ गीतागंगाचगायत्रीगोविंदेतिहृदिस्थिते ॥ चतुर्गकारसंयुक्तेपुनर्जन्मनाविद्यते ३ षट्शतानिसर्विज्ञानिश्लोकानांप्राद्वेशवः ॥ अर्जु
नःसप्तपंचाशत्सप्तषष्ठितुसंजयः ४ धृतराष्ट्रःश्लोकमेकंगीतायामानमुच्यते ॥ भारतामृतसर्वस्वगीतायामधितस्यच ॥ सारमुद्धृत्यकृष्णेनअर्जुनस्यमुखेदुतम् ५
॥ संजयउवाच ॥ ततोधनंजयंदृष्ट्वावाणगांडीवधारिणम् ॥ पुनरेवमहानादंभ्यसृजंतमहारथाः ६ पांडवाःसोमकाश्चैवयैषामनुयायिनः ॥ दध्मुश्चमुदिताःशं
खान्वीराःसागरसंभवान् ७ ततोभेयश्चपेश्यश्चक्रकचागोविषाणिकाः ॥ सहसैवाम्यहन्त्यंततःशब्दोमहानभूत् ८ तथादेवाःसंगंधर्वाःपितरश्चजनाधिप ॥ सि
द्धचारणसंघाश्चसमीयुस्तेदिदृक्षया ९ ऋषयश्चमहाभागाःपुरस्कृत्यशतक्रतुम् ॥ समीयुस्तत्रसहिताद्रष्टुंतद्वैशसंमदत् १० ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वायुद्धायसमव
स्थिते ॥ तेसेनेसागरप्रख्येमुहुःप्रचलितेनृप ११ विमुच्यकवचंवीरोनिक्षिप्यचवरायुधम् ॥ अवरुह्यरथात्क्षिप्रंपद्मामेवकृतांजलिः १२ पितामहमभिप्रेक्ष्य
धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ वाग्यतःप्रययौयेनप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीम् १३ तंप्रयांतमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णभ्रातृभिःसहितोऽन्वयात् १४
वासुदेवश्चभगवानपृष्ठतोऽनुजगामतम् ॥ तथामुख्याश्चराजानस्तच्चिताजगुरुत्सुकाः १५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ किंतेव्यवसितंराजन्यदस्मानपहायवै ॥ प
द्मामेवप्रयातोऽसिप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीम् १६ ॥ भीमसेनउवाच ॥ क्वगमिष्यसिराजेंद्रनिक्षिप्तकवचायुधः ॥ दंशितेष्वरिसेन्येषुभ्रातृनुत्सृज्यपार्थिव १७
॥ नकुलउवाच ॥ एवंगतेत्वयिज्येष्ठेममभ्रातरिभारत ॥ भीमदुनोतिहृदयंब्रूहिगंताभवान्क्रतु १८ ॥ सहदेवउवाच ॥ अस्मिन्नरणसमूहेवैवर्तमानेमहाभये ॥
उत्सृज्यक्रतुगंताऽसिश्चनूनभिमुखोनृप १९ ॥ संजयउवाच ॥ एवमाभाष्यमाणोऽपिभ्रातृभिःकुरुनंदनः ॥ नोवाचवाग्यतःकिंचिद्रच्छत्येवयुधिष्ठिरः २०

गुरुवधानृताद्याश्रयेणैवसिद्धयान्तसोऽपिबलवदनुग्रहात् । अन्येषांयुक्तीरवाणामिवसाध्यमानोनिर्न्वयोच्छेदायभवतीतिदर्शयिष्यन्त्युद्धप्रधानंघंशोषपर्वोतमारभतेऽथस्यानर्थहेतुत्वंविवरीतु
ततोधनंजयंदृष्ट्वेति ततःअर्जुनस्यकरिष्येवचनंतवेत्येवंप्रतिज्ञानंतरंधनंजयंयुद्धार्थसन्नद्धंदृष्ट्वेत्यर्थः ६ । ७ भेयंवृहत्योदकाः । पेश्यःकाहला । क्रकचाजयमेगलाः । गोविषाणिका
गवादिशृगाणि । सहसायुगपदेवअभ्यहन्यंतअवाद्यंत ८ । ९ । ११ वरायुधंघनःश्रेष्ठं अवरुह्यअवतीर्य १२ येनविजयाख्येनमयोजनेनश्वयंपुधिष्ठिरःसंग्रामेदृढबुद्धिस्तरिसद्वयर्थाभिप्रेक्ष्य
आलोच्यप्रयमंपितामहंप्रतिप्रययौ रिपुवाहिनींप्रविश्येतिशेषः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ गीतमंलपं २२ पुराकल्पेप्राचीनशास्त्रे १३ । १४ । १५ मिथोऽन्योन्यं एषोहीतिसुलोपाभावार्थः २६ व्यक्तंभियतं भीष्मस्यअंतिकंसमीपं २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ धिक्त्वाधिकृत्य
असमासार्थः धिगित्यकरोदितिवा ३२ विवक्षितंवकुमिष्टं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ पराभावायपराकृतोनिर्स्तोभावःसत्तायत्रसःतस्मैमरणायेत्यर्थः परश्चासावभावश्चेतिविग्रहेऽपिसर्वाार्थः
तानुवाचमहाप्राज्ञोवासुदेवोमहामनाः ॥ अभिप्रायोऽस्यविज्ञातोमयेतिप्रहसन्निव २१ एवभीष्मंतथाद्रोणंगीतमंशल्यमेवच ॥ अनुमान्यगुरुन्सर्वानयोत्स्यतेपा
र्थिवोऽरिभिः २२ श्रूयतेहिपुराकल्पेगुरुनननुमान्ययः ॥ युध्यतेसभवेद्यत्कमपध्यातोमहत्तरैः २३ अनुमान्ययथाशास्त्रंयस्तुयुध्येन्महत्तरैः ॥ ध्रुवस्तस्यजयो
युद्धेभवेदितिमतिर्मम २४ एवंबुवतिरुष्णेऽत्रधार्तराष्ट्रचमुंप्रति ॥ हाहाकारोमहानासीन्निःशब्दास्त्वपरेश्वर २५ दृष्ट्वायुधिष्ठिरंदूराद्धारतराष्ट्रस्यसैनिकाः ॥
मिथःसंकथयांचकुरेपोहिकुलपांसनः २६ व्यक्तंभीतइवाभ्येतिराजाऽसौभीष्ममंतिकम् ॥ युधिष्ठिरःससोदर्यःशरणार्थप्रयाचकः २७ धनंजयेकथंनार्थेपांडवेचतृको
दरे ॥ नकुलेसहदेवेचभीतिरभ्येतिपांडवम् २८ ननूनंक्षत्रियकुलेजातःसंप्रथितेभुवि ॥ यथाऽस्यहृदयंभीतमल्पसत्वस्यसंयुगे २९ ततस्तेसैनिकाःसर्वप्रशंसंति
स्मकौरवान् ॥ दृष्ट्वाःसुमनसोभूत्वाचैलानिदुषुबुध्द ३० व्यनिंदंश्चतथासर्वयोधास्तवविशांपते ॥ युधिष्ठिरससोदर्यसहितंकेशवेनहि ३१ ततस्तत्कौरवंसैन्याधि
कृत्वातुयुधिष्ठिरम् ॥ निःशब्दमभवत्तूर्णपुनरेवविशांपते ३२ किंनुवक्ष्यतिराजाऽसौकिंभीष्मःप्रतिवक्ष्यति ॥ किंभीमःसमरश्चाधीकिंनुकृष्णार्जुनाविति ३३ विव
क्षितंकिमस्येतिसंशयःसुमहानभूत् ॥ उभयोःसेनयोराजनयुधिष्ठिरकृतेतदा ३४ सोऽज्जगाह्यचमूंशत्रोःशरशक्तिसमाकुलाम् ॥ भीष्ममेवाभ्ययानूर्णभ्रातृभिःपरिवा
रितः ३५ तमुवाचततःपादौकराभ्यांपीडयपांडवः ॥ भीष्मंशांतनवंराजायुद्धायसमुपस्थितम् ३६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ आमंत्रयेत्वां दुर्धर्षत्वयायोत्स्यामहेसह ॥
अनुजानीहिमांतातआशिषश्चप्रयोजय ३७ ॥ भीष्मउवाच ॥ यदेवंनाभिगच्छेथायुधिमांपृथिवीपते ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायभारत ३८ प्रीतोऽहंपुत्रयुध्यस्व
जयमाप्नुहिपांडव ॥ यत्तेऽभिलषितंचान्यत्तदवाशुहिसंयुगे ३९ व्रियतांचवरःपार्थकिमस्मतोऽभिकांक्षसि ॥ एवंगतेमहाराजनतवास्तिपराजयः ४० अर्थस्यपुरुषो
दासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ४१ अतस्त्वांक्लीबवद्वाक्यंब्रवीमिकुरुनंदन ॥ भृतोऽस्म्यर्थेनकौरव्ययुद्धादन्यत्किमिच्छसि
४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मंत्रयस्वमहाबाहोहितैषीममनित्यशः ॥ युध्यस्वकौरवस्यार्थेममैषसततंवरः ४३ ॥ भीष्मउवाच ॥ राजन्किमत्रसाह्यंतेकरोमिकुरुनं
दन ॥ कामंयोत्स्येपरस्यार्थेब्रूहियतेविवाक्षितम् ४४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजितम् ॥ एतन्मेमंत्रयहितंयदिश्रेयःप्रपश्यसि ४५ ॥ भीष्म
उवाच ॥ नैनंपश्यामिकौंतेययोमांयुध्यंतमाहवे ॥ विजयेतपुमान्कश्चित्साक्षादपिशतक्रतुः ४६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंतपृच्छामितस्मात्त्वांपितामहनमोऽस्तुते ॥
कवोपायंब्रवीहित्वमात्मनःसमरेपरैः ४७

३८ । ३९ एवंगतेईदमाचरणवतित्वयि ४० । ४१ क्लीबवत्स्वोक्तस्यवरस्ययुद्धादन्यदिति
स्वेनैवसंकोचनात्कातरवत्तमृतःपोषितः युद्धात्प्रातिभट्यात् ४२ । ४३ साह्यंसाहाय्यम् ४४ श्रेयःप्रपश्यसिदिवकुंयोग्यमितिमन्यसेतर्हिबंदेत्यर्थः ४५ । ४६ । ४७ तावत्संप्रति ४८

भीष्मउवाच ॥ नस्मृतंतातपश्यामिसमरेयोजयेतमाम् ॥ नतावन्मृत्युकालोऽपिपुनरागमनंकुरु ४८ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरोवाक्यंभीष्मस्यकुरुनंदन ॥ शिरसाप्रतिजग्राहभूयस्तमभिवाद्यच ४९ प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्यरथंप्रति ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ५० सद्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ५१ आमंत्रयेत्वां भगवन् योत्स्ये विगतकल्मषः ॥ कथं जयेरिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ५२ ॥ द्रोणउवाच ॥ यदिमानाभिगच्छेथायुद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ५३ तद्युधिष्ठिरतुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वया ज्ञघ ॥ अनुजानामियुध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ५४ करवाणि च ते कामं ब्रूहि त्वमभिकांक्षितम् ॥ एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ५५ अर्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थेन कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ५६ ब्रवीम्येतत्कीववत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ योत्स्येऽहं कौरवस्यार्थे तवाशास्योजयो मया ५७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ जयमाशास्व मे ब्रह्मन् मंत्रयस्व च मद्धितम् ॥ युद्धचस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृत्तो मया ५८ ॥ द्रोणउवाच ॥ ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मंत्री हरिस्तव ॥ अहं त्वामभिजानामि रणेश ब्रूविमोक्षयसे ५९ यतो धर्मस्तस्तः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ युध्यस्व गच्छ कौंतेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ६० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पृच्छामि त्वां द्विज श्रेष्ठ शृणु यन्मेऽभिकांक्षितम् ॥ कथं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितम् ६१ ॥ द्रोणउवाच ॥ न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युद्धयाम्यहं रणे ॥ ममाशुनिधने राजन्यतस्त्वसहसोदरैः ६२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंत तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ॥ आचार्यप्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वानमोऽस्तु ते ६३ ॥ द्रोणउवाच ॥ न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रथे स्थितम् ॥ युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षाघवर्षिणम् ६४ ऋते प्रायगतं राजन्यस्तशस्त्रमचेतनम् ॥ हन्यान्मां युधियो धानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ६५ शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा तु महदप्रियम् ॥ श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ६६ ॥ संजयउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ॥ अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ६७ सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ उवाच दुर्मर्षतमं वाक्यं वाक्यविदां वरः ६८ अनुमानयेत्वां योत्स्येऽहं गुरो विगतकल्मषः ॥ जयेयं च रिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वया ज्ञघ ६९ ॥ कृपउवाच ॥ यदिमानाभिगच्छेथायुद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ७० अर्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थेन कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ७१ तेषामर्थं महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ अतस्त्वां कीववद्व्यां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ७२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंत पृच्छामि ते तस्मादाचार्यशृणु मे वचः ॥ इत्युक्त्वा व्यथितो राजानो वाज्वगतचेतनः ७३

क्षयसे शत्रून् जीवितादिशेषः ५९ । ६० । ६१ । ६२ हंत विषादे ६३

६४ प्रायगतं मरणाय नियतं अचेतनं योगबलेन त्यक्तदेहं योधानां मध्ये कश्चिदिति शेषः ६५ जह्यां त्यजेयं श्रद्धेयवाक्यात् आदेयवचनात् ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३

७४ । ७५ । ७६ । ७७ परान्नप्रकृष्टान् ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ इदं वक्ष्यमाणवचनं युधिष्ठिरं प्रत्यब्रवीत् ९५

॥ संजयउवाच ॥ तंगौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ॥ अवध्योऽहं महीपाल युद्धचस्व जयमाप्नुहि ७४ प्रीतस्तेऽभिगमेनाहं जयंत वनराधिप ॥ आशासिष्ये स दोषास्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ७५ एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य विज्ञापते ॥ अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्वराद् ७६ सशल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ७७ अनुमानयेत्वां दुर्धर्षयोत्स्ये विगतकल्मषः ॥ जयेयं नु परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वयारिपून् ७८ ॥ शल्यउवाच ॥ यदिमानाभिगच्छेथायुद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वां महाराज पराभावाय वैरणे ७९ तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि त्वां क्षसितदस्तु ते ॥ अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ८० ब्रूहि चैव परं वीरकेनार्थः किं ददामि ते ॥ एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ८१ अर्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थेन कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ८२ करिष्यामि हिते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ॥ ब्रवीम्यतः कीववत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ८३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मंत्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम् ॥ कामं युद्धच परस्यार्थे वरमेतं वृणोम्यहम् ८४ ॥ शल्यउवाच ॥ किमत्र ब्रूहि साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ॥ कामं योत्स्ये परस्यार्थे बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ८५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ स एव मे वरः शल्य उद्योगेयस्त्वया कृतः ॥ सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजो वधस्त्वया ८६ ॥ शल्यउवाच ॥ संपत्स्यत्येष ते कामः कुंतीपुत्र यथेप्सितम् ॥ गच्छ युध्यस्व विश्रब्धः प्रतिजाने वचस्तव ८७ ॥ संजयउवाच ॥ अनुमान्याथ कौंतेयो मातुलं मद्वरं केशवम् ॥ निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ८८ वासुदेवस्तुराधेयमाहवेऽभिजगाम वै ॥ तत एनमुवाचे दं पांडवार्थं गदाग्रजः ८९ श्रुतं मे कर्णभीष्मस्य द्वेषात्किं न योत्स्यसे ॥ अस्मान् वरयराधेययावद्भीष्मो न हन्यते ९० हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगम् ॥ धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ९१ ॥ कर्णउवाच ॥ न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ॥ त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधन हितैषिणम् ९२ ॥ संजयउवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः सैन्यवर्तत भारत ॥ युधिष्ठिरपु रोगैश्च पांडवैः सह संगतः ९३ अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत् पांडवाग्रजः ॥ योऽस्मान् वृणोति तमहं वरयेसाह्यकारणात् ९४ अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ॥ प्रीतात्मा धर्मराजानं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ९५ अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे घृतराष्ट्रजान् ॥ युष्मदर्थं महाराज यदि मां वृणुषे ज्ञघ ९६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एहो हि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृन पंडितान् ॥ युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ९७ वृणोमि त्वां महाबाहो युद्धचस्व मम कारणात् ॥ त्वयि पिंडश्च तंतुश्च घृतराष्ट्रस्य दृश्यते ९८ भजस्वास्मान् राजपुत्र भजमानान् महायुते ॥ न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽन्यमर्षणः ९९

भवतः भवत्संबंधी मिषत इति पाठे पठस्तवेति शेषः ९६ । ९७ वंतु संततिः पिंडः पितृपुत्रः अन्ये त्रयं यदि वृंतीति भावः ९८ भजस्वेति भजमानः सर्वोऽपि घृतराष्ट्रपुत्रो न भविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः ९९

१०० । १०१ । १०२ पुष्करानदीर्घकादलान् एकपुष्करानितिपाठेमुजान् १०३ । १०४ गौरवंमान्यत्वं १०५ सौहृदंभैत्री कृपांमेहं दयांवरदुःखप्रहाणेच्छाम् १ कीर्तिमतां पांडवानां स्तुति
संहितावाचइतिसंबंधः १०७ आर्याःकुलीनाः वृत्तचरितं । मदप्रमदपीडादेर्वाग्मंगद्वंद्विदुः १०८ । १०९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ततोयुयुत्सुःकौरव्यान्परित्यज्यसुतांस्तव ॥ जगामपांडुपुत्राणांसेनांविश्राव्यदुंदुभिम् १०० ततोयुधिष्ठिरोराजासंप्रहृष्टःसहानुजः ॥ ज
ग्राहकवचंभूयोदीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् १०१ प्रत्यपद्यंततेसर्वेस्वरथान्पुरुषर्षभाः ॥ ततोव्यूहंयथापूर्वंप्रत्यव्यूहंततेपुनः १०२ अवादयन्दुंदुभींश्चशतशश्चैव
पुष्करान् ॥ सिंहनादांश्चविविधान्विनेदुःपुरुषर्षभाः १०३ रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पांडवान्प्रेक्ष्यपार्थिवाः ॥ घृष्टयुग्मादयःसर्वेषुनर्जहृषिरेतदा १०४ गौरवं
पांडुपुत्राणामान्यान्मानयतांचतान् ॥ दृष्ट्वामहीक्षितस्तत्रपूजयांचक्रिरेष्टशम् १०५ सौहृदंचकृपांचैवप्राप्तकालंमहात्मनां ॥ दयांचज्ञातिपुपरांकश्यांचक्रिरे
नृपाः १०६ साधुसाध्वितिसर्वत्रनिश्चरुःस्तुतिसंहिताः ॥ वाचःपुण्याःकीर्तिमतांमनोहृदयहर्षणाः १०७ म्लेच्छाश्चार्थाश्चयेतत्रददशुःशुश्रुबुस्तथा ॥ वृत्तं
तत्पांडुपुत्राणारुरुदुस्तेसगद्गदाः १०८ ततोजघ्नुर्महाभेरीःशतशश्चसहस्रशः ॥ शंखांश्चगोक्षीरनिभान्दध्मुहृष्टामनस्विनः १०९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्म
पर्वणिभीष्मवधप० भीष्मादिसंमाननेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ वृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंव्यूहेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रकु
रवःपांडवानुकिम् १ ॥ संजयउवाच ॥ आहूभिःसहितोराजन्पुत्रोदुःशासनस्तव ॥ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया २ तथैवपांडवाःसर्वेभीमसेनपुरोग
माः ॥ भीष्मेणयुद्धमिच्छंतःप्रययुर्हृष्टमानसाः ३ क्ष्वेडाःकिलकिलाशब्दाःक्रकचागोविषाणिकाः ॥ भेरीमृदंगमुरजाहयकुंजरनिःस्वनाः ४ उभयोःसेनयोर्ह्या
संस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ॥ वयंतान्प्रतिनदंतस्तदासीनुमुलंमहत् ५ महांत्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेसमागमेपांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरेशंखमृदंगनिःस्व
नैःप्रकंपितानीववनानिवायुना ६ नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलानामभ्यागतानामशिवेमुहूर्ते ॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोहुतानामिवसागराणाम् ७ तस्मिन्स
मुत्थितेशब्देतुमुल्लोलोमहर्षणे ॥ भीमसेनोमहाबाहुःप्राणदह्नोवृषोयथा ८ शंखदुंदुभिनिर्घोषंवारणानांचवृंहितम् ॥ सिंहनादंचसैन्यानांभीमसेनखोऽभ्यभूत् ९
हयानांहिपमाणानामनीकेषुसहस्रशः ॥ सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमस्यनदतःस्वनः १० तंश्रुत्वानिनदंतस्यसैन्यास्तववितत्रसुः ॥ जीमूतस्यैवनदतःशक्राश
निसमस्वनम् ११ वाहनानिचसर्वाणिशठन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ॥ शब्देनतस्यवीरस्यसिंहस्येवेतरेष्टगाः १२ दर्शयन्घोरमात्मानंमहाभ्रीमवनादयन् ॥ विभीषयं
स्तवसुतान्भीमसेनःसमभ्ययात् १३ तमायांतंमहेश्वासंसोदर्याःपर्यवारयन् ॥ छादयंतःशरत्रातैर्मेघाइवदिवाकरम् १४

एवमिति एवंव्यूहेष्वित्यादेर्देष्टाभीष्मस्यविक्रममिच्छंतस्यसर्वातिशायीभीष्मस्यपराक्रमइतितात्पर्यार्थः १ । २ । ३ क्ष्वेडाःसिंहनादाः मृदंगाःमर्दलाः मुरजाःमृदमर्दलाः ४ समाद्रवन्अन्योन्यं
संगताजभवत् ५ महान्समुच्छ्रयःसंग्रहारेषत्र ६ । ७ गोवृषोवलीवर्दश्रेष्ठः ८ अभ्यभूत्अभिमूतवान् ९ । १० सैन्याःसेनामुख्याः ११ । १२ नादयन्नादकुर्वन् १३ सोदर्याःराजानुजाः १४

१५ । १६ निर्मुक्ताःमुक्तकुंडकाश्चाशीविषाउपमायेषांतान् १७ । १८ । १९ भीमाःभयकराःज्यानतिलानांचनिःस्वनायेतैः २० लाघवंद्रोणशिष्याणामपश्यंभरतर्षभ ॥ निमित्तवेधिनांचैवशरानुत्सृजतांभृशम् २१ नोपशाम्यतिनिर्घोषो
दुर्योधनश्चपुत्रस्तेदुर्मुखोदुःसहःशलः ॥ दुःशासनश्चातिरथस्तथादुर्मर्षणोनुपः १५ विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःसौमदातिश्च
वीर्यवान् १६ महाचापानिधुन्वंतोमेघाइवसविद्युतः ॥ आददानाश्चनाराचात्रिमुक्ताशीविषोपमान् १७ अथतेद्रौपदीपुत्राःसौभद्रश्चमहारथः ॥ नकुलःसहदे
वश्चघृष्टयुग्मश्चपार्षतः १८ धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरदयंतःशितैःशरैः ॥ वज्रैरिवमहावेगैःशिखराणिधराभृताम् १९ तस्मिन्प्रथमसंग्रामेभीमज्यातलनिःस्वने ॥
तावकानांपरेषांचनासीत्क्षश्चित्पराङ्मुखः २० लाघवंद्रोणशिष्याणामपश्यंभरतर्षभ ॥ निमित्तवेधिनांचैवशरानुत्सृजतांभृशम् २१ नोपशाम्यतिनिर्घोषो
धनुर्पाकूजतांतथा ॥ विनिश्चरुःशरादीप्ताज्योतीर्षीवनभस्तलात् २२ सर्वेत्वन्येमहीपालाःप्रेक्षकाइवभारत ॥ ददशुर्दर्शनीयंतंभीमंज्ञातिसमागमम् २३ त
तस्तेजातसंरंभाःपरस्परकृतागसः ॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन्व्यायच्छंतमहारथाः २४ कुरुपांडवसेनेतेहस्त्यश्वरथसंकुले ॥ शुशुमातेरणेऽतिविपटोचित्रार्पिते
इव २५ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेप्रहृष्टाशरासनाः ॥ सहसैन्याःसमापेतुःपुत्रस्यतवशासनात् २६ युधिष्ठिरेणचादिष्ठाःपार्थिवास्तेसहस्रशः ॥ विनदंतःसमा
पेतुःपुत्रस्यतववाहिनीम् २७ उभयोःसेनयोस्तीव्रःसैन्यानांसमागमः ॥ अंतर्धीयतचादित्यःसैन्येनरजसाऽवृतः २८ प्रयुद्धानांप्रभग्नानांपुनरावर्तिनामपि
नात्रस्वेषांपरेषांवाविशेषःसमदृश्यत २९ तस्मिंस्तुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ अतिसर्वाण्यनीकानिपितातेऽभिव्यरोचत ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्म
पर्वणिभीष्मवध० युद्धारंभेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ पूर्वाह्नेतस्यरौद्रस्ययुद्धमहोविशांपते ॥ प्रावर्ततमहाघोरंराज्ञादिहावकर्तनम्
१ कुरूणामृंजयानांचजिगीषूणांपरस्परम् ॥ सिंहानामिवसंहादोदिवमुर्वीचनादयन् २ आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशंखरवैःसह ॥ जज्ञिरेसिंहनादाश्चशूरा
णांप्रतिगर्जताम् ३ तलत्राभिहताश्चैवज्याशब्दाभरतर्षभ ॥ पत्तीनांपादशब्दश्चवाजिनांचमहास्वनः ४ तोत्रांकुशनिपातश्चआयुधानांचनिःस्वनः ॥ घंटाश
ब्दश्चनागानामन्योन्यमभिधावताम् ५ तस्मिन्समुदितेशब्देतुमुल्लोलोमहर्षणे ॥ बभूवरथनिर्घोषःपर्जन्यनिनदोपमः ६ तेमनःक्रूरमाधायसमाभित्यक्तजीवि
ताः ॥ पांडवानभ्यवर्तंतसर्वेषुोच्छ्रितध्वजाः ७ अथशातनवोराजन्मयधावद्धनंजयम् ॥ प्रगृह्यकार्मुकंघोरंकालदंडोपभरणे ८ अर्जुनोऽपिधनुर्दृष्ट्वागांडीवं
लोकविभुतम् ॥ अभ्यधावततेजस्वीगंगेयंरणमूर्धनि ९ तावुभौकुरुशादौलोपरस्परवधैषिणौ ॥ गंगेयस्तुरणेपार्थविद्वानाकंपयद्वली १०

अंतर्हितः अडभावार्थः सैन्येनसेनाभवेन २८ । २९ अतिअतिक्रम्य ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ पूर्वाह्नेइति तस्याह्नःपूर्वाह्ने
पूर्वभागे १ संजयानांपांचालभेदानां २ तलज्याघातवारणं ३ । ४ तोत्रांमजदमनंवेणुकारुध्वेषुवृक्षसमाकारं ५ । ६ । ७ । ८ रणमूर्धनिरणागणे ९ । १०

महेष्वासः महानिष्ठासो धनुर्यस्य ११ । १२ आनच्छतुःपीडितवंती तज्जमाणौ तनूद्वीपा १३ पुष्पैः शबलौ विचित्रौ किंशुकौ पलाशौ १४ । १५ । १६ शिताभ्यां तीक्ष्णाभ्यां ध्वजं चिच्छेदेत्यन्व

तथैव पांडवो राजन् भीष्मना कं पययुधि ॥ सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ११ तयोः समभवद्युद्धं तु मुलं लोमहर्षणम् ॥ सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च
सात्यकिम् १२ आनच्छतुः शरैर्वैरेस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ तौ शराचित सर्वांगौ शुशुभाते महाबलौ १३ वसंते पुष्पशबलौ पुष्पिता विवर्किंशुकौ ॥ अभिमन्युर्म
हेष्वासं बृहद्वलमयो धयत् १४ ततः कोसलराजाऽसावभिमन्योर्विशं पते ॥ ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च व्यपातयत् १५ सौमद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातितेरथ सारथौ ॥
बृहद्वलं महाराजविव्याध नवभिः शरैः १६ अथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्दनः ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्णिमेकेन सारथिम् १७ अन्योन्यं च शरैः क्रुद्धौ
ततः क्षाते परस्परम् ॥ मानिनं समरे दृष्टं कृतवर्म महारथम् १८ भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयो धयत् ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ १९ अन्योन्यं शरं
वर्षाभ्यां वृषाते रणाजिरे ॥ तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ २० विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ दुःशासनस्तु न कुलं प्रत्युद्याय महाबलम् २१
अविध्य त्रिशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ तस्य माद्री सुतः केतुं स शरं च शरासनम् २२ चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत ॥ अथैनं पंचविंशत्यास्तु द्रकाणां समा
पयत् २३ पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो न कुलस्य महाहवे ॥ तुरंगांश्चिच्छिदे बाणैर्ध्वजं च व्यपातयत् २४ दुर्मुखः सहदेवं च प्रत्युद्याय महाबलम् ॥ विव्याध शरवर्षेण यतमा
नं महाहवे २५ सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महारणे ॥ शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् २६ तावन्वोन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ॥ त्रासयेतां शरैर्वैरेः
कृतप्रतिकृतौ पिणौ २७ युधिष्ठिरः स्वयं राजामद्राजानमभ्ययात् ॥ तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष २८ तदपास्य धनुश्छिन्नं कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ॥
अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्वलवत्तरम् २९ ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ३० दृष्टुं प्रस्ततो द्रोणमभ्यद्रव
त भारत ॥ तस्य द्रोणः सुसंकुद्धः परासुकरणं ददम् ३१ त्रिधा चिच्छेद समरे पांचाल्यस्य तु कार्मुकम् ॥ शरं चैव महाघोरं कालदंडमिवापरम् ३२ प्रेषयामास समा
रे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ अथान्यद्वनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ३३ द्रोणं दृष्टुं पुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ॥ तावन्वोन्यं सुसंकुद्धौ च क्रतुः सुभृशं रणम् ३४ सौमद
तिरणे शंखोरभंसं भसो युधि ॥ प्रत्युद्ययौ महाराजतिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ३५ तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्विभेद रणे भुजम् ॥ सौमदतिस्तथा शंखं जनुदेशे समाहनत् ३६
तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं विशंपते ॥ दृष्टयोः समरे पूर्ववृत्रवासवयोरिव ३७ बाह्मीकं तुरणे कुद्धं क्रुद्धरूपो विशंपते ॥ अभ्यद्रवदमेयात्मा दृष्टकेतुर्महारथः ३८

यः एकेन पार्णिपृष्ठगोप एकेन सारथिमिति च १७ । १८ । १९ कृतिनीपुद्धकुलौ २० । २१ । २२ सुद्रकाणां वाणाविशेषाणां २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० परासुकरणं
मारणसाधनं ३१ । ३२ । ३३ । ३४ रमसंस्वरं ३५ वीरः शंखः जनुदेशे अंससंबी ३६ । ३७ दृष्टकेतुः शिशुपालसुतः ३८

३९ । ४० समीयतुः अन्योन्यं स्पर्धया संमिलितौ ४१ । ४२ । ४३ सन्नतपर्वभिः अलक्षितग्रंथिभिः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ सुपीतेन सुपुष्यायितेन तीक्ष्णेन सूक्ष्मधारेण यतो निशितेन शाणो छिदेन
बाह्मीकस्तुरणे राजन् दृष्टकेतुममर्षणः ॥ शरैर्बहुभिरानच्छत् सिंहनादमथानदत् ३९ चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्मीकं नवभिः शरैः ॥ विव्याध समरे तूर्णमतो मतमिव
द्विपम् ४० तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दतौ च पुनः पुनः ॥ समीयतुः सुसंकुद्धावंगारकबुधाविव ४१ राक्षसं रौद्रकर्माणं क्रूरकर्माघटोत्कचः ॥ अलंबुषं प्रत्युदियाद्वलं श
क्रुद्धवाहवे ४२ घटोत्कचस्ततः क्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ॥ नवत्यासायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ४३ अलंबुषस्तु समरे मेमसे निर्महाबलम् ॥ बहुधा दारयामा
स शरैः सन्नतपर्वभिः ४४ व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगेशरविक्षतौ ॥ यथा देवासुरे युद्धे बलशकौ महाबलौ ४५ शिखं डी समरे राजन् द्रोणिमभ्युद्ययौ बली ॥ अश्व
त्थामा ततः क्रुद्धः शिखं डिनमुपस्थितम् ४६ नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा ह्यकंपयत् ॥ शिखं डं च पित्तो राजन् द्रोणपुत्रमताडयत् ४७ सायकेन सुपीतेन ती
क्ष्णेन निशितेन च ॥ तौ जघ्नतुस्तदाऽन्योन्यं शरैर्बहुविधैर्ध्वैः ४८ भगदत्तं रणेश्वरं विराटो वाहिनीपतिः ॥ अभ्ययात्त्वारितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ४९ विराटो
भगदत्तं तु शरवर्षेण भारत ॥ अभ्यवर्षत् सुसंकुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलं ५० भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ॥ छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ५१
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ॥ तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ५२ गौतमं कैकेयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याऽभ्यपूरयत् ॥ तावन्वोन्यं हयानहत्वा धनुश्छित्वा च
भारत ५३ विरथावसियुद्धाय समीयतुर्मर्षणौ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ५४ द्रुपदस्तु ततो राजन् सैधवं वज्रयद्रथम् ॥ अभ्युद्ययौ दृष्टरूपो दृष्ट
रूपं परंतपः ५५ ततः सैधवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ॥ ताडयामास समरे सचतं प्रत्यविध्यत् ५६ तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ईक्षणं प्रीतिजनं
नं शुक्रांगारकयोरिव ५७ विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ५८ विकर्णः सुतसोमं तु विद्वानाकंपयच्छरैः ॥ सुतसो
मो विकर्णं च तदद्भुतमिवामवत् ५९ सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः ॥ अभ्यद्रवत् सुसंकुद्धः पांडवार्थे पराक्रमी ६० सुशर्मा तु महाराजचेकितानं महारथम् ॥
महता शरवर्षेण दारयामास संयुगे ६१ चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ॥ प्राच्छादयत् तमिषुभिर्महामेघइवाचलम् ६२ शकुनिः प्रतिविध्यं तु पराक्रांतं परा
क्रमी ॥ अभ्यद्रवत् तराजं द्रुमतः सिंहइवा द्विपम् ६३ यौधिष्ठिरस्तु संक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ॥ व्यदारयत् संग्रामे मेघवानिव दानवम् ६४ शकुनिः प्रतिविध्यं तु प्र
तिविध्यं तमाहवे ॥ व्यदारयन् महाप्राज्ञः शरैः सन्नतपर्वभिः ६५ सुदक्षिणं तुराजं द्रकांबोजानां महारथम् ॥ श्रुतकर्मा पराक्रांतमभ्यद्रवत् संयुगे ६६ सुदक्षिण
स्तु समरे साहदेवि महारथम् ॥ विद्वानाकंपयत् वैमैनाकमिव पर्वतम् ६७

मृधेसंग्रामे ४८ । ४९ दृष्टवाहवेत्यसंघिरार्थः ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ तुभ्यं तव सुतसोमं मेमसेति ५८ । ५९ चेकितानो वाहवः ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७

म.भा.टी.

॥ ३३ ॥

६८ इरावानर्जुनपुत्रः १९।०७ गदाग्रेणगदामुखेन ७१ संसकावभूतां ७२ तयोर्द्वन्द्वयोः ७३ तेष्वद्वन्द्वद्वयाभ्यामाह अनुविदइति ७४ । ७५।७६।७७ । ७८। ७९। ८० द्वंद्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं ८१ । ८२ ८३ । ८४ । ८५ विपरीतं अतीतक्रमम् ८६ । ८७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ राजात्रिति निर्मर्यादंअपेतव्यवहारं प्रयुद्धानियुद्धं
श्रुतकर्माततःकुद्धःकांबोजानांमहारथम् ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छद्धारयन्निवसर्वशः ६८ इरावानथसंकुद्धःश्रुतायुधमरिंदमम् ॥ प्रत्युद्ययौरणेयत्तोयत्तरूपंपरंतपः६९
आर्जुनिस्तस्यसमरेहयानहत्वामहारथः ॥ ननादबलवन्नादंतत्सैन्यंप्रत्यपूरयत् ७० श्रुतायुस्तुततःकुद्धःफाल्गुनेःसमरेहयान् ॥ निजघानगदाग्रेणततोयुद्ध
मवर्तत ७१ विंदानुविंदावावंत्यौकुंतिभोजंमहारथम् ॥ ससेनंससुतंवीरंसंससज्जतुराहवे ७२ तत्राहुतमपश्यामतयोर्घोरंपराक्रमम् ॥ अयुध्येतांस्थिरौभूत्वा
महत्यासेनयासह ७३ अनुविदस्तुगदयाकुंतिभोजमताडयत् ॥ कुंतिभोजश्चतूर्णशरवातैरवाकिरत् ७४ कुंतिभोजसुतश्चापिविदंविश्याधसायकैः ॥ सचतं
प्रतिविश्याधतदहुतमिवाभवत् ७५ केकयाभ्रातरःपंचगांधारान्पंचमारिष ॥ ससैन्यास्तेससैन्यांश्चयोधयामासुराहवे ७६ वीरबाहुश्चतेपुत्रोवैराटिरथसत्तमम् ॥
उत्तरंयोधयामासविश्याधनिशितैःशरैः ७७ उत्तरश्चापितंवीरंविश्याधनिशितैःशरैः ॥ चेदिराट्समरेराजबुल्लूकंसमभिद्रवत् ७८ तथैवशरवर्षणंउल्लूकंसमविद्धयत् ॥
उल्लूकश्चापितंवाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ७९ तयोर्युद्धंसमभवद्भोरूपंविशांपते ॥ दारयेतांसुसंकुद्धावन्योन्यमपराजितौ ८० एवंद्वंद्वसहस्राणिरथवारणवा
जिनाम् ॥ पदातीनांचसमरेतवतेपांचसंकुले ८१ मुहूर्तामिवतद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ॥ ततउन्मत्तवद्वाजन्नप्राज्ञायतकिंचन ८२ गजोगजेनसमरेरथिनंचर
थीययौ ॥ अश्वोऽश्वंसमभिप्रायात्पदातिश्चपदातिनम् ८३ ततोयुद्धंसुदुर्घर्षव्याकुलंसमपद्यत् ॥ शूराणांसमरेतत्रसमासाद्येतरेतरम् ८४ तत्रदेवर्षयःसिद्धा
श्चारणाश्चसमागताः ॥ प्रैक्षंततद्रणंघोरंदेवासुरसमंभुवि ८५ ततोदंतिसहस्राणिरथानांचापिमारिष ॥ अश्वौघाःपुरुषौघाश्चविपरीतंसमाययुः ८६ तत्रतत्रप्र
वृश्यंतेरथवारणपत्तयः ॥ सादिनश्चनरव्याघ्रयुध्यमानासुदुर्मुहुः ८७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०द्वंद्वयुद्धेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥
संजयउवाच ॥ राजनशतसहस्राणितत्रतत्रपदातिनाम् ॥ निर्मर्यादंप्रयुद्धानितत्तेवक्ष्यामिभारत १ नपुत्रःपितरंजज्ञेपितावापुत्रमौरसम् ॥ नभ्राताभ्रातरं
तत्रस्वस्त्रीयंनचमातुलः २ नमातुलंचस्वस्त्रीयोनसखायंसखातथा ॥ आविष्टाइवयुध्यंतेपांडवाःकुरुभिःसह ३ रथानकिंनरव्याघ्राकेःचिदभ्यपतन्नरथैः ॥ अभ
ज्यंतयुमैरेवयुगानिभरतर्षभ ४ रथेषाश्चरथेषाभिःकूबरारथकूबरैः ॥ संगतैःसहिताःकेचित्परस्परजिघांसवः ५ नशेकुश्चलितुंकेचित्सन्निपत्यरथारथैः ॥
प्रभिन्नास्तुमहाकायाःसन्निपत्यगजागजैः ६ बहुधाऽदारयन्कुद्धाविषाणैरितरेतरम् ॥ सतारेणपताकैश्चवारणावरवारणैः ७
कृतवन्ति १ जज्ञेज्ञातवान् तत्रकाले स्वस्त्रीयोभागिनेयः २ अविष्टाइवभूतादिनामृद्धीवाइव ३ पुगानिअश्वस्कंधार्पितानिदाह्राणि ४ रथेष.रथद्वंद्वः कूबरोयुगकीलः संगतैःसंमुखगतैः सहिताभि
लिताः ५ सन्निपत्यमिलित्वा प्रभिन्नाश्चोत्तन्मदाः ६ विषाणैर्द्वैः तारेणानिचतुःस्तंभमंडपाकारस्यगजपल्याणस्य 'अंबारी'इतिभ.पथाप्रसिद्धस्यद्वाराणि पताकाश्चतत्रैवस्तंभशेखरस्थाः ७

८ अभिनीताःसुशिक्षिताः अप्रभिन्नाःअनुद्भिन्नमवाः संमुखाभिमुखाःअन्योन्यसंमुखादृश्यैः ९ । १० प्रणीताःप्रयुक्ताः ऋष्टयोहस्तक्षेपाःशुद्धमहताः विध्याटव्यांकर्काडीतिप्रसिद्धाः तोमरादीर्घदं
डामहताः नाराचामहाशल्पाविस्तीर्णफलकाःशराः ११।१२ परश्वधैःकुठारैः १३ भिदिपालैःपरश्वैःमहाराष्ट्राणां'गोफण'इतिप्रसिद्धैः परिवर्देदैः निस्त्रिशैःसूत्रैः १४ द्रवमाणाधावंतः १५ । १६
अवक्षिप्तावधूतानां अधोमुखंपातितानां परेषामर्मसुपततामसीनामिति संबंधः १७ रुग्णस्तीव्राघातार्तः भिन्नोभिरुक्तांगः अवभिन्नःक्षतांगः १८ प्रेतानांनारकाणां १९ हयैःकरणभूतैः चामरापी
अभिसृत्यमहाराजवेगवद्भिर्महागजैः ॥ दंतैरभिहतास्तत्रचुकुशुःपरमातुराः ८ अभिनीताश्चशिक्षाभिस्तोत्रांकुशसमाहताः ॥ अप्रभिन्नाःप्रभिन्नानांसंमुखाभिमु
खाययुः ९ प्रभिन्नैरपिसंसक्ताःकेचित्तत्रमहागजाः ॥ कौचवन्निनदंलत्वादुष्टुःसर्वतोदिशम् १० सम्यक्प्रणीतानागाश्चप्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ऋष्टितोमरनाराचै
र्निर्विद्धावरवारणाः ११ प्रणेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ॥ प्राद्रवंतदिशःकेचिन्नदंतोभैरवान्खान् १२ गजानांपादरक्षास्तुव्यूढोरस्काःप्रहारिणः ॥ ऋष्टि
भिश्चधनुर्भिश्चविमलैश्चपरश्वधैः १३ गदाभिर्मुसलैश्चैवभिदिपालैःसतोमरैः ॥ आयसैःपरिचैश्चैवनिस्त्रिशैर्विमलैःशितैः १४ प्रगृहीतैःसुसंरब्धाद्रवमाणास्तत
स्ततः ॥ व्यदृश्यंतमहाराजपरस्परजिघांसवः १५ राजमानश्चनिस्त्रिंशाःसंसिक्तानरशोणितैः ॥ प्रत्यदृश्यंतशूराणामन्योन्यमभिधावतां १६ अवक्षिप्तावधूता
नामसीनांवीरबाहुभिः ॥ संजज्ञेतुमुलःशब्दःपततांपरमर्मसु १७ गदामुसलरुग्णानांभिन्नानांचवरासिभिः ॥ दंतिदंतावभिन्नानांमृदितानांचदंतिभिः १८ तत्र
तत्रनरौघाणांक्रोशतामितरेतरम् ॥ शुश्रुवुर्दारुणावाचःप्रेतानामिवभारत १९ हयैरपिहयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ॥ हंसैरिवमहावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः २०
तैर्विमुक्तामहाप्रासाजांबूनदविभूषणाः ॥ आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः २१ अश्वैरग्र्यजवैःकेचिदाहुत्यमहतोरथान् ॥ शिरांस्याददिरैवीरारथिना
मश्वसादिनः २२ बहूनपिहयारोहान्भल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ रथीजघानसंप्राप्यबाणगोचरमागतान् २३ नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्यतुरगान्गजाः ॥ पादैरेवविमृ
द्रंतिमत्ताःकनकभूषणाः २४ पाट्यमानेषुकुंभेषुपार्श्वेष्वपिचवारणाः ॥ प्रासैर्विनिहताःकेचिद्विनेदुःपरमातुराः २५ साश्वारोहान्हयान्कांश्चिदुन्मथ्यवरवारणाः ॥
सहसाचिक्षिपुस्तत्रसंकुलेभैरवेसति २६ साश्वारोहान्विषाणायैरुत्क्षिप्यतुरगान्गजाः ॥ रथौघानभिमृद्रंतःसध्वजानभिचक्रसुः २७ पुंस्त्वादतिमदत्वाच्चकेचित्त
त्रमहागजाः ॥ साश्वारोहान्हयान्जघुःकैरैःसचरणैस्तथा २८ अश्वारोहैश्चसमरेहस्तिसादिभिरेवच ॥ प्रतिमानेषुगात्रेषुपार्श्वेष्वभिचवारणान् ॥ आशुगाविमला
स्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः २९ नराश्वकायाभिर्भिद्यलौहानिकवचानिच ॥ निपेतुर्विमलाःशक्तयोवीरबाहुभिरपिताः ३०

डाश्यामरकलापास्तद्वारिभिः अतएवहंसैरिवअभिविद्रुताःसंमुखपागताः २० प्रासाहस्तज्ञेप्यामल्लाःसैत्तीतिप्रसिद्धाः कुंताइत्यपरे आशुगाःशीघ्रगाः २१ अःयजवैरुत्तमवेगैः २२ मल्लैर्दीर्घक
कैर्बाणैः २३ । १३ । १५ सहसाबलेनअतर्कित्वा सतिविद्यमाने २६ अभिचक्रमुःअभितोबभ्रमुः २७ पुंस्त्वादीर्यवत्त्वात् अतिमदत्वादुद्भिन्नमदत्त्वात् २८ प्रतिमानेपुरुलाटेषु गात्रेषुअंगेषु
वारणानभिगजानामभितः षष्ठ्यर्थेद्वितीया आशुगाबाणाः अश्वारोहादिभिःप्रक्षिप्ताइतिशेषः २९ शक्तयःशक्तयः कृत्स्नालोहदंडास्तएवमहोत्कामप्रतिमाइत्युत्तरेणसंबंधः ३०

द्वीपीचित्रव्याघ्रः ३१ विकोशैःप्रयोगकाले । 'अभीतस्यामिमुख्येनसर्पणंस्यादभिष्टुतं ॥ तदेवस्यादमिहृद्धमोष्ठदंशादिसंयुतं ॥ वामपक्षाश्रितयानमेकपाश्वरितं' १९ चर्मप्रहारवारणं 'दाल' इतिप्रसिद्धभाषाया । आक्षिप्याकृत्य २१ सर्वशब्दगाःसर्वेषामाक्षेपूणांशब्दमनुगच्छन्तिते तथा शंकुभिःकीलेःकटकदंढादिगतेः ३४ । ३५ व्याक्रोशंतव्याक्रोशंकृतवतः बंधुभिःसखिभिः ३६ मग्न

महोल्काप्रतिमाघोरास्तत्रतत्रविशांपते ॥ द्वीपिचर्मावनद्धैश्चव्याघ्रचर्मच्छदैरपि ३१ विकोशैर्विमलैःखड्गैरभिजघ्नुःपरानुरणे ॥ अभिष्टुतमभिकुद्धमेकपाश्वरितं ३२ विदर्शयंतःसंपेतुःखड्गचर्मपरश्वधैः ॥ केचिदाक्षिप्यकरिणःसाश्चानपिरथानकरैः ३३ विकर्षतोदिशःसर्वाःसंपेतुःसर्वशब्दमाः ॥ शंकुभिर्दारिताः केचित्संभिन्नाश्चपरश्वधैः ३४ हस्तिभिर्मुदिताःकेचित्क्षुण्णाश्चान्येतुरंगमैः ॥ रथनेमिनिकृताश्चनिकृताश्चपरश्वधैः ३५ व्याक्रोशंतनराराजंस्तत्रतत्रस्मवांधवान् ॥ पुत्रानन्येपितूनन्येभ्रातृश्चसहबंधुभिः ३६ मातुलान्भागिनेयांश्चपरानपिचसंयुगे ॥ विकीर्णात्राःसुबहवोभग्नसक्थाश्चभारत ३७ बाहुभिश्चापरेछिन्नैःपार्श्वेषुचविदारिताः ॥ क्रंदंतःसमदृश्यंतदृपिताजीवितेप्सवः ३८ तृषापारिगताःकेचिदल्पसत्वाविशांपते ॥ भूमौनिपतिताःसंख्येष्टगयांचक्रिरेजलम् ३९ रुधिरौघपरिक्लिन्नाःक्लिश्यमानाश्चभारत ॥ व्यनिदन्धृशमात्मानंतवपुत्रांश्चसंगतान् ४० अपरेक्षत्रियाःशूराःकृतवैराःपरस्परम् ॥ नैवशस्त्रविमुंचंतिनैवक्रंदन्तिमारिष ४१ तर्जयन्तिचसंहृष्टास्तत्रतत्रपरस्परम् ॥ आदश्यदशनैश्चापिक्रोधात्सरदनच्छदम् ४२ धुकुटीकुटिलैर्वक्रैःप्रेक्षांतिचपरस्परम् ॥ अपरेक्लिश्यमानास्तुशरार्ताव्रणपीडिताः ४३ निष्कृजाःसमपद्यंतदृढसत्वामहाबलाः ॥ अन्येचविरथाःशूरारथमन्यस्यसंयुगे ४४ प्रार्थयानानिपतिताःसंक्षुण्णावरवारणैः ॥ अशोभंतमहाराजसपुष्पाइवकिंशुकाः ४५ संवभूवुरनीकेषुबहवोभैरवस्वनाः ॥ वर्तमानेमहाभीमेतस्मिन्वीरवरक्षये ४६ निजघानपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंरणे ॥ स्वस्त्रीयोमातुलं चापिस्वस्त्रीयंचापिमातुलः ४७ सखासखायंचतथासंबंधीबांधवंतथा ॥ एवंयुयुधिरेतत्रकुरवःपांडवैःसह ४८ वर्तमानेतथातस्मिन्निर्मर्यादेभयानके ॥ भीष्ममासाद्य पार्थानांवाहिनीसमकंपत ४९ केतुनापंचतारेणबालेनभरतर्षभ ॥ राजतेनमहाबाहुच्छित्तेनमहारथे ॥ बभौभीष्मस्तदाराजंश्चंद्रमाइवमेरुणा ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०संकुलयुद्धेपदचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ संजयउवाच ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिदारुणे ॥ वर्तमानेतथारौद्रेमहावीरवरक्षये १ दुर्मुखःकृतवर्माचक्रपःशल्योविर्विशतिः ॥ भीष्मंजुगुरासाद्यतवपुत्रेणचोदिताः २ एतैरतिरथैर्गुप्तःपंचभिर्भरतर्षभः ॥ पांडवानामनीकानिविजगाहेमहारथः ३

सक्यामग्नोरवः ३७ । ३८ तृषापिपासया अल्पसत्वाधैर्यवर्जिताः मृगयांचक्रिरेयाचंते १९ । ४० । ४१ रदनच्छदमोष्ठ ४२ । ४३ निष्कृजानिःशब्दाः रथमन्यस्यगंतुंप्रार्थयानामध्येमार्गनिपतिताइतियोज्यं ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ केतुनेतिसार्धः अत्रचंद्रकेत्वोर्भेरुसरथभीष्मयोश्चोपमोपमेयभावः भीष्मस्यरुक्मरथत्वात् ५० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपि पदचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ गतेति मतोच्चीतःपूर्वाह्णस्यभूयिष्ठोमागोयस्मिन्नहनि १ । २ । ३

४ । ५ नृत्वतो नृत्यमिव कुर्वतः ६ पिशंगैःपिंगलैः ७ कर्णिकारेणकर्णिकारद्वयोपमेन ८ अनुरधैःपार्ष्णिगोपादिभिः ९ । १० पूर्णायतविसृष्टेनआकर्णकृत्यकेन प्रणिहितेनमेरितेन ११ । १२

चेदिकाशिकरूपेषुपंचालेषुचभारत ॥ भीष्मस्यबहुधातालश्चलत्केतुरदृश्यत ४ सशिरांसिरणेऽरीणारथांश्चसयुगध्वजान् ॥ निचकर्तमहावंगैर्भल्लैःसन्नतपर्वभिः ५ नृत्यतोरथमार्गेषुभीष्मस्यभरतर्षभ ॥ भृशमार्तस्वरंचकुर्नागामर्मणिताडिताः ६ अभिमन्युःसुसंकुद्धःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ संयुक्तंरथमास्थायप्रायाद्भीष्मरथं प्रति ७ जांबूनदविचित्रेणकर्णिकारेणकेतुना ॥ अभ्यवर्ततभीष्मंचतांश्चैवरथसतमान् ८ सतालकेतोस्तीक्ष्णेनकेतुमाहत्यपत्रिणा ॥ भीष्मेणयुयुधेवीरस्तस्य चानुरथैःसह ९ कृतवर्माणमेकेनशल्यपंचभिराशुगैः ॥ विद्वानवभिरानच्छच्छिताग्रैःप्रपितामहम् १० पूर्णायतविसृष्टेनसम्यक्प्रणिहितेनच ॥ ध्वजमेकेन विव्याधजांबूनदपरिष्कृतम् ११ दुर्मुखस्यतुमह्येनसर्वावरणभेदिना ॥ जहारसारथेःकायाच्छिरःसन्नतपर्वणा १२ धनुश्चिच्छेदमह्येनकार्तस्वरविभूषितम् ॥ कृपस्यनिशिताग्रेणतांश्चतीक्ष्णमुखैःशरैः १३ जघानपरमकुद्धो नृत्यन्निवमहारथः ॥ तस्यलाघवमुद्धीक्ष्यतुपुर्देवताजपि १४ लब्धलक्षतयाकाष्णैःसर्वेभीष्ममुखास्थाः ॥ सत्वर्वतममन्यंतसाक्षादिवधनंजयम् १५ तस्यलाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ॥ दिशःपर्यपतच्चापंगांडीवमिवधोषवत् १६ तमासाद्यमहावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः ॥ विव्याधसमरेतूर्णमार्जुनिर्परवीरहा १७ ध्वजंचास्यत्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेदपरमोजसः ॥ सारथिंचत्रिभिर्बाणैराजघानयतव्रतः १८ तथैव कृतवर्माचक्रपःशल्यश्चमारिष ॥ विध्वानाकंपयत्काष्णमैनाकमिवपर्वतम् १९ सतैःपरिवृतःशूरोधार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ ववर्षशरवर्षाणिकार्ष्णिःपंचरथान्प्रति २० ततस्तेषांसहस्राणिसंवार्थशरवृष्टिभिः ॥ ननादबलवान्कार्ष्णिभीष्मायविसृजन्नशरान् २१ तत्रास्यसुमहाद्राजन्बाह्वैर्बलमदृश्यत ॥ यतमानस्यसमरेभीष्ममर्दयतःशरैः २२ पराक्रांतस्यतस्यैवभीष्मोऽपिप्राहिणोच्छरान् ॥ सतांश्चिच्छेदसमरेभीष्मचापच्युतान्शरान् २३ ततोध्वजममोघेषुभीष्मस्यनवभिःशरैः ॥ चिच्छेदसमरेवीरस्ततउच्चुकुशुर्जनाः २४ सराजतोमहास्कंधस्तालोहेमविभूषितः ॥ सौमद्रविशिखैश्छिन्नःपपातभ्रुविभारत २५ तंतुसौमद्रविशिखैःपातितंभरतर्षभः ॥ दृष्ट्वाभीष्मो ननादोच्चैःसौमद्रमभिहर्षयन् २६ अथभीष्मोमहास्राणिदिव्यानि सुबहूनिच ॥ प्रादुश्चक्रेमहारौद्रेरणेतस्मिन्महाबलः २७ ततःशरसहस्रेणसौमद्रंप्रपितामहः ॥ अवाकिरदमेयात्मातदकुतमिवाभवत् २८ ततोदशमहेष्वासाःपांडवानामहारथाः ॥ रक्षार्थमभ्यधावंतसौमद्रंत्वरितारथैः २९ विराटःसहपुत्रेणष्टष्टभ्यश्चपार्षतः ॥ भीमश्चकेकयाश्चैवसात्याकेश्वविशांपते ३० तेषांजवेनापततांभीष्मःशांतनवोरणे ॥ पांचाल्यंत्रिभिरानच्छत्सात्यकिंनवभिः शरैः ३१ पूर्णायतविसृष्टेनशुरेणानेशितेनच ॥ ध्वजमेकेनाचिच्छेदभीमसेनस्यपत्रिणा ३२

१५ अलातसदृशप्रभंभ्राम्यमाणोल्लुक्समंमंडलाकारमित्यर्थः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ पुत्रेणोत्तरेण ३० । ३१ । ३२

केसरीसिंहः ३३ । १० प्रगृहीताग्रहस्तेनकुंडलीकृतशुद्धाग्नेः ३५ तस्यवेगमितिसंबंधः स्थिरश्रीपरि ३६ तस्यशक्त्यस्य बृहत्पुष्टान् साधुवाहिनःसम्यगुहमशीलान् ३७ । ३८ तमःमोहं प्रमुक्तं
 जांबूनदमयःश्रीमान्केसरीसनरोत्तमः ॥ पपातभीमसेनस्यभीष्मेणमाथेतोरथात् ३३ ततोभीमस्त्रिभिर्विद्धाभीष्मंशांतनवरणे ॥ कृपमेकेनविद्याधकृतवर्माणम
 ष्ठभिः ३४ प्रगृहीताग्रहस्तेनवैराटिपिदंतिना ॥ अभ्यद्रवतराजानंमद्राधिपतिमुत्तरः ३५ तस्यवारणराजस्यजवेनापततोरथे ॥ शल्योनिवारयामासवेगम
 प्रतिमंशरैः ३६ तस्यकुद्धःसनागेंद्रोबृहत्साधुवाहिनः ॥ पदायुगमाधिष्ठायजघानचतुरोहयान् ३७ सहताश्वरथेतिष्ठन्मद्राधिपातिरायसीम् ॥ उत्तरांतकरीं
 शक्तिचिक्षेपशुजगोपमाम् ३८ तयाभिन्नतनुत्राणःप्रविश्यविपुलेतमः ॥ सपपातगजस्कंधात्प्रमुक्ताकुशतोमरः ३९ असिमादायशल्योऽपिअवबुध्यरथोत्त
 मात् ॥ तस्यवारणराजस्यचिच्छेदाथमहाकरम् ४० भिन्नमर्माशरशतैश्छिन्नहस्तःसवारणः ॥ भीममार्तस्वरंकृत्वापपातचममारच ४१ एतदीदृशकंकृतवाम
 द्रराजोनराधिप ॥ आरुरोहरथंतूर्णभास्वरंकृतवर्मणः ४२ उत्तरंवेहतंदृष्ट्वावैराटिर्भ्रातरंतदा ॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितम् ४३ श्वेतःक्रोधात्प्रज
 ज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्कार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंबली ४४ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यमद्राधिपंबली ॥ महतारथवंशेनसमंतात्परिवारितः ४५ मुं
 चन्वाणमयंवर्षंप्रायाच्छल्यरथंप्रति ॥ तमापतंतंसेप्रेक्ष्यमतवारणविक्रमम् ४६ तावकानारथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन् ॥ मद्रराजमभीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतम्
 ४७ बृहद्वलश्चकौसल्योजयत्सेनश्चमाणधः ॥ तथारुक्मरथोराजन्शल्यपुत्रःप्रतापवान् ४८ विदानुविदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसै
 धवश्चजयद्रथः ४९ नानावर्णविचित्राणिधनूंषिचमहात्मनाम् ॥ विस्फारितानिदृश्यंवेतोयदेष्विवविद्युतः ५० तेतुवाणमयंवर्षंश्वेतमूर्धन्यपातयन् ॥ निदा
 धातिऽनिलोद्धूतामेघाडवनगेजलम् ५१ ततःकुद्धोमहेष्वासःसप्तमल्लैःसुतेजनैः ॥ धनूंषितेषामाच्छिद्यममर्दपृतनापतिः ५२ निकृतान्येवतानिस्मसमदृश्यं
 तमारत ॥ ततस्तेतुनिमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूंषिच ५३ सप्तचैवपृष्ठांश्चश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ ततःपुनरमेयात्माभल्लैःसप्तभिराशुगैः ॥ निचकर्तमहाबाहु
 स्तेषांचापानिधन्विनाम् ५४ तेनिकृतमहाचापास्त्वरमाणामहारथाः ॥ रथशक्तीःपराभूश्यविनेदुर्भैरवानरवान् ५५ अन्वयुर्भरतश्रेष्ठसप्तश्वेतरथंप्रति ॥ त
 तस्ताज्ज्वलिताःसप्तमहेन्द्राशनिनिःस्वनाः ५६ अप्राप्ताःसप्तभिर्मल्लैश्चिच्छेदपरमास्त्रवित् ॥ ततःसमादायशरंसर्वकायविदारणम् ५७ प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठश्वेतो
 रुक्मरथंप्रति ॥ तस्यदेहेनिपतितोबाणोवज्रातिगोमहान् ५८ ततोरुक्मरथोराजन्सायकेनदृढाहतः ॥ निषसादरथोपस्थेकश्मलंचाविशन्महत ५९ तं विसंज्ञं विमनसं
 त्वरमाणस्तुसारथिः ॥ अपोवाहनसंभ्रांतःसर्वलोकस्यपश्यतः ६० ततोऽन्यानृषदसमादायश्वेतोहेमविभूषितान् ॥ तेषांपण्णामहाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ६१

हस्तात्रलितमंशुरादिकंस्य ३९। ४०। ४१। ४२ हतंशक्तिमहारेण वैराटिःसंज्ञः ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१

६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। इतिभी० नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥४७॥एवमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४

हयांश्चतेषांनिर्भयसारथीश्चपरंतप ॥ शरैश्चेतान्समाकोयंप्रायाच्छल्यरथंप्रति ६२ ततोहलहलाशब्दस्तवसैन्येषुभारत ॥ दृष्ट्वासेनापतितूर्णयांतंशल्यरथं
 प्रति ६३ ततोभीष्मंपुरस्कृत्यतवपुत्रोमहाबलः ॥ वृत्तस्तुसर्वसैन्येनप्रायाच्छेत्तरथंप्रति ६४ मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमद्रराजममोचयत् ॥ ततोयुद्धंसमभवत्तुमु
 लंलोमहर्षणम् ६५ तावकानांपरेषांचव्यतिषत्तरथदिपम् ॥ सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकौचमहारथे ६६ कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते ॥ एतेषुनरसिंहेषु
 चेदिमत्स्येषुचैवह ॥ ववर्षशरवर्षाणिकुरुवृद्धःपितामहः ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतयुद्धेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ध ॥
 ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंश्वेतमहेष्वासेप्राप्तेशल्यरथंप्रति ॥ कुरवःपांडवेयाश्चकिमकुर्वतसंजय १ भीष्मःशांतनवःकिंवातन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ संजयउवाच ॥
 राजन्शतसहस्राणिततःक्षत्रियपुंगवाः २ श्वेतंसेनापतिंशूरंपुरस्कृत्यमहारथाः ॥ राज्ञोबलंदर्शयंतस्तवपुत्रस्यभारत ३ शिखंडिनंपुरस्कृत्यत्रातुमैच्छन्महा
 रथाः ॥ अभ्यवर्तंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतम् ४ जिघासंतंयुधांश्रेष्ठंतदाऽऽसीत्तुमुलंमहत ॥ तत्तेऽहंसंप्रवक्ष्यामिमहावैशसमच्युत ५ तावकानांपरेषांचयथा
 युद्धमवर्तत ॥ तत्राकरोद्रथोपस्थान्शून्यान्शांतनवोबहून् ६ तत्राहुतंमहच्चकेशरैराछेद्रथोत्तमान् ॥ समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ७ नुदन्समंता
 त्समरेरविरुद्यन्थथातमः ॥ तेनाजौप्रेषिताराजान्शराःशतसहस्रशः ८ क्षत्रियांतकराःसंख्येमहावेगामहाबलाः ॥ शिरांसिपातयामासुर्वीराणांशतशोरणे ९ ग
 जानकंठकसन्नाहान्वज्रेणेशिलोच्चयान् ॥ रथारथेषुसंस्काव्यदृश्यंतविशंपते १० एकेरथंपर्यवहंतस्तुरगाःसतुरंगमम् ॥ युवानंनिहतंवीरंलंबमानंसकार्मुकम् ११
 उदीर्णाश्चहयाराजन्वहंतस्तत्रतत्रह ॥ बद्धखड्गनिपंगाश्चविध्वस्तशिरसोहताः १२ शतशःपतिताभूमौवीरशय्यासुशरते ॥ परस्परेणधावंतःपतिताःपुनरुत्थिताः
 १३ उत्थायचप्रधावंतोद्वंद्वयुद्धमवाप्नुवन् ॥ पीडिताःपुनरन्योन्यंलुठंतोरणमूर्धनि १४ सचापाःसनिर्षंगाश्चजातरूपपरिष्कृताः ॥ विस्रब्धहतवीराश्चशतशः
 परिपीडिताः १५ तेनतेनाभ्यधावंतविसृजंतश्चभारत ॥ मत्तो गजःपर्यवर्तद्वयांश्चहतसादिनः १६ सरथारथिनश्चापिविमुदंतःसमंततः ॥ स्यंदनादपतत्काश्चिन्नि
 हतोऽन्येनसायकैः १७ हतसारथिरप्युच्चैःपपातकाष्ठवद्रथः ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेव्यूढेरजसिचोत्थिते १८ धनुःकूजितविज्ञानंतत्रासीत्प्रतियुद्धयतः ॥ गात्र
 स्पर्शनेयोधानांव्यज्ञास्तपरिपंथिनम् १९ युद्धयमानंशरैराजन्सिंजिनीध्वजिनीरवात् ॥ अन्योन्यंवीरसंशब्दोनाश्रूयतभटैःकृतः २० शब्दायमानेसंग्रामे
 पटहेकर्णदारिणि ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेकुर्वतःपौरुषंस्वकम् २१ नाश्रौषंनामगोत्राणिकीर्तनंचपरस्परम् ॥ भीष्मचापच्युतैर्बाणैरातानांयुद्धतामृधे २२
 परस्परेषांवीराणांमनांसिसमकंपयन् ॥ तस्मिन्नत्याकुलेयुद्धेदारुणेलोमहर्षणे २३ पितापुत्रंचसमरेनाभिजानातिकश्चन ॥ चक्रभग्नेयुगेच्छिन्नेषुकधुर्येहयेहतः२४

आक्षिप्तःस्यंदनाद्दीरःससारथिरजिह्वगैः ॥ एवंचसमरेसर्वेवीराश्चविरथीकृताः २५ तेनतेनस्मदृश्यंतेधावमानाःसमंततः ॥ गजोहतःशिरच्छिन्नमर्मभिन्नहयो
हतः २६ अहतःकोऽपिनैवासिद्धीप्सेनिघ्नतिशात्रवान् ॥ श्वेतःकुरूणामकरोत्क्षयंतस्मिन्महाहवे २७ राजपुत्रानरथोदारानवधीच्छतसंघशः ॥ चिच्छेदरथि
नांवाणैःशिरांसिभरतर्षभ २८ सांगदावाहवश्चैवधनुंषिचसमंततः ॥ रथेषारथचक्राणितूणीराणियुगानिच २९ छत्राणिचमहार्हाणिपताकाश्चविशांपते ॥ हयौघाश्च
रथौघाश्चनरौघाश्चैवभारत ३० वारणाःशतशश्चैवहताःश्वेतेनभारत ॥ वयंश्वेतमयाद्गीताविहायरथसत्तमम् ३१ अपयातास्तथापश्चाद्विशुंषयामघृष्णवः ॥ शर
पातमतिक्रम्यकुरुवःकुरुनंदन ३२ भीष्मंशांतनवंयुद्धेस्थिताःपश्यामसर्वशः ॥ अदीनोदीनसमयेभीष्मोऽस्माकंमहाहवे ३३ एकस्तस्थौनरव्याघ्रोगिरिर्मेरुरिवा
चलः ॥ आददानइवप्राणानसविताशिशिरात्यये ३४ गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौशरमरीचिमान् ॥ समुमोचमहेष्वासःशरसंधाननेकशः ३५ निघ्नन्नमित्रान्
समरेवज्जपाणिरीवासुरान् ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणप्रजहुस्तंमहाबलम् ३६ स्वयूथादिवतेयूथान्मुक्तंभूमिपुदारुणम् ॥ तमेवमुपलक्ष्यैकोहृष्टःपुष्टःपरंतप ३७
दुर्योधनप्रियेयुक्तःपांडवान्परिशोचयन् ॥ जीवितंदुस्त्यजंत्यक्त्वाभयंचसुमहाहवे ३८ पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशांपते ॥ प्रहरंतमनीकानिपितादेव
व्रतस्तव ३९ दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मस्त्वरितःश्वेतमभ्ययात् ॥ सभीष्मंशरजालेनमहातासमवाकिरत् ४० श्वेतंचापितथाभीष्मःशरौघैःसमवाकिरत् ॥ तौट्टपा
विवनर्दतौमत्ताविवमहाद्विपौ ४१ व्याघ्राविवसुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्धततस्तौपुरुषर्षभौ ४२ भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषि
णौ ॥ एकाहानिर्दहेद्भीष्मःपांडवानामनीकिनीम् ४३ शरैःपरमसंकुद्धोयदिश्वेतोनपालयेत् ॥ पितामहततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतम् ४४ प्रहर्षपांडवाजग्मुः
पुत्रस्तेविमनाभवत् ॥ ततोदुर्योधनःकुद्धःपार्थिवैःपरिवारितः ४५ ससैन्यःपांडवानांकिमभ्यद्रवतसंयुगे ॥ दुर्मुखःकृतवर्माचक्रपःशल्योविशांपतिः ४६ भीष्मं
जुगुपुरासाद्यतवपुत्रेणनोदिताः ॥ दृष्ट्वातुपार्थिवैःसवर्दुर्योधनपुरोगमैः ४७ पांडवानामनीकानिवध्यमानानीसंयुगे ॥ श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतवपुत्रस्यवाहि
नीम् ४८ नाशयामासवेगेनवायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ द्रावयित्वाचमुराजनैवैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ४९ आपतत्सहस्राभूयोयत्रभीष्मोव्यवस्थितः ॥ तौतत्रोपग
तौशजनशरदीप्तौमहाबलौ ५० अयुध्येतांमहात्मानौयथोभौवृत्रवासवौ ॥ अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ ५१ निगृह्यकार्मुकंश्वेतोभीष्मंविव्याध
सप्तभिः ॥ पराक्रमंततस्तस्यपराक्रम्यपराक्रमी ५२ तरसावारयामासमतोमत्तमिवादिपम् ॥ श्वेतःशांतनवंभूयःशरैःसन्नतपर्वभिः ५३ विव्याधपंच
विंशत्यातदद्भुतमिवाभवत् ॥ तंप्रत्यविध्यदशभिर्भीष्मःशांतनवंस्तदा ५४

सविद्धस्तेनबलवान्नाकंपतयथाऽचलः ॥ वैराटिःसमरेकुद्धोभृशमायम्यकार्मुकम् ५५ आजघानततोभीष्मंश्वेतःक्षत्रियनंदनः ॥ संप्रहस्यततःश्वेतःसृक्किणीप
रिसंलिहन् ५६ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यनवभिर्दशशरैः ॥ संधायविशिखंचैवशरंलोमप्रवाहिनम् ५७ उन्ममाथततस्तालंघ्यजशीर्षमहात्मनः ॥ केतुंनिप
तितंदृष्ट्वाभीष्मस्यतनयास्तव ५८ हतंभीष्मममन्यंतश्वेतस्यवशमागतम् ॥ पांडवाश्चापिसंहृष्टादधुःशंखान्मुदायुताः ५९ भीष्मस्यपतितंकेतुंदृष्ट्वातालंम
हात्मनः ॥ ततोदुर्योधनःक्रोधात्स्वमनिक्रमनोदयत् ६० यत्ताभीष्मंपरीप्सध्वंरक्षमाणाःसमंततः ॥ मानःप्रपश्यमानानांश्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ६१ भीष्मः
शांतनवःशूरस्तथासत्यंब्रवीमिवः ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः ६२ बलेनचतुरंगेणगांगेयमन्वपालयन् ॥ बाल्हीकःकृतवर्माचशलःशल्यश्चभारत
६३ जलसंधोविकर्णश्चचित्रसेनोविंशतिः ॥ त्वरमाणास्त्वरकाकालेपरिवार्यसमंततः ६४ शस्त्रवृष्टिसुतुमुलांश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ तान्कुद्धोनिशितैर्बाणै
स्त्वरमाणोमहारथः ६५ अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ सनिवार्यतुतान्सर्वान्केसरीकुंजरानिव ६६ महताशरवर्षेणभीष्मस्यधनुराच्छिनत् ॥
ततोऽन्यद्वनुरादायभीष्मःशांतनवोयुधि ६७ श्वेतंविव्याधराजेंद्रकंपत्रैःशितैःशरैः ॥ ततःसेनापतिःकुद्धोभीष्मंबहुभिरायसैः ६८ विव्याधसमरेराजन्सर्व
लोकस्यपश्यतः ॥ ततःप्रव्यथितोराजाभीष्मंदृष्ट्वानिवारितम् ६९ प्रवीरंसर्वलोकस्यश्वेतेनयुधिवैतदा ॥ निष्ठानकश्चसुमहांस्तवसैन्यस्यचाभवत् ७० तं
वीरंवारितंदृष्ट्वाश्वेतेनशरविक्षतम् ॥ हतंश्वेतेनमन्यंतेश्वेतस्यवशमागतम् ७१ बतःक्रोधवशंप्राप्तःपितादेवव्रतस्तव ॥ ध्वजमुन्मथितंदृष्ट्वातांचसेनानिवारि
ताम् ७२ श्वेतंप्रतिमहाराजव्यसृजत्सायकान्बहून् ॥ तानावार्यरणेश्वेतोभीष्मस्यरथिनावरः ७३ धनुश्चिच्छेदभलेनपुनरेवपितुस्तव ॥ उत्सृज्यकार्मुकंराजनगांगे
यःक्रोधमूर्च्छितः ७४ अन्यत्कार्मुकमादायविपुलंबलवत्तरम् ॥ तत्रसंधायविपुलावभलान्सप्तशिलाशितान् ७५ चतुर्भिश्चजघानाश्वान्श्वेतस्यपृतनापतेः ॥
ध्वजंद्वाभ्यामुचिच्छेदसप्तमेनचसारथेः ७६ शिरश्चिच्छेदभलेनसंकुद्धोऽलघुविक्रमः ॥ हताश्वसूतात्सरथादवहुत्यमहाबलः ७७ आमर्षवशमापन्नोव्याकुलःस
मपद्यत् ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापितामहः ७८ ताडयामासनिशितैःशरसंघैःसमंततः ॥ सताड्यमानःसमरेभीष्मचापच्युतैःशरैः ७९ स्वरथेधनुरुत्सृ
ज्यशक्तिंजग्राहकांचनीम् ॥ ततःशक्तिरणेश्वेतोजग्राहोग्रांमहाभयाम् ८० कालदंडोपमांधोरांमृत्योर्जिह्वामिवश्वसन् ॥ अब्रवीच्चतदाश्वेतोभीष्मंशांतनवरणे ८१
तिष्ठेदानींसुसंरब्धःपश्यमांपुरुषोभव ॥ एवमुक्त्वामहेष्वासोभीष्मंयुधिपराक्रमी ८२ ततःशक्तिममेयात्माचिक्षेपभुजगोपमाम् ॥ पांडवार्थेपराक्रांतस्तवानर्थं
चिकीर्षुकः ८३ हाहाकारोमहानासीत्पुत्राणांतेविशांपते ॥ दृष्ट्वाशक्तिमहाधोरांमृत्योर्दंडसमप्रभाम् ८४

८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५

म.भा.टी.

॥८४॥

श्वेतस्यकरनिर्मुक्तानिर्मुक्तोरगसन्निभा ॥ अपतःसहसाराजन्महोल्केवनभस्तलात् ८५ ज्वलन्तीमन्तरिक्षेतांज्वालाभिरिवसंवृताम् ॥ असंभ्रांतस्तदाराजन्पिता
देवव्रतस्तव ८६ अष्टभिर्नवभिर्भीष्मःशक्तिचिच्छेदपत्रिभिः ॥ उत्कृष्टहेमविकृतांनिकृतांनिशितैःशरैः ८७ उच्चुकुशुस्ततःसर्वतावकाभरतर्षभ ॥ शक्तिविनि
हतांदृष्टावैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ८८ कालोपहतचेतास्तुर्कर्तव्यनाभ्यजानत ॥ क्रोधसंमूर्च्छितोराजन्वैराटिःप्रहसन्निव ८९ गदांजग्राहसंहृष्टोभीष्मस्यनिधनं
ति ॥ क्रोधेनरक्तनयनोदंडपाणिर्वातकः ९० भीष्मसमभिवुद्रावजलौघइवपर्वतम् ॥ तस्यवेगमसंवार्यमत्वाभीष्मःप्रतापवान् ९१ प्रहारविप्रमोक्षार्थसहसाध
रणीगतः ॥ श्वेतःक्रोधसमाविष्टोभ्रामयित्वातुतांगदाम् ९२ रथेभीष्मस्यचिक्षेपयथादेवोधनेश्वरः ॥ तयाभीष्मनिपातिन्यासग्नौभस्मसाकृतः ९३ सव्वजःस
हसूतेनसाश्वःसयुगबंधुरः ॥ विरथंरथिनाश्रेष्ठंभीष्मद्वारथोत्तमाः ९४ अभ्यधावंतसहिताःशल्यप्रभृतयोरथाः ॥ ततोऽन्यंरथमास्थायधनुर्विस्फार्यदुर्मनाः ९५
शनैरभ्ययाच्छेत्तंगांगेयःप्रहसन्निव ॥ एतस्मिन्तरेभीष्मःशुश्रावविपुलांगिरम् ९६ आकाशादीरितांदिव्यामात्मनोहितसंभवां ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहोशीघ्रं
यत्नंकुरुष्ववै ९७ एषह्यस्यजयेकालोनिर्दिष्टोविश्वयोनिना ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंदेवदूतेनभाषितम् ९८ संप्रहृष्टमनाभूत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ विरथंरथिनाश्रे
ष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापदातिनम् ९९ सहितास्त्वभ्यवर्तंतपरीप्संतोमहारथाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चष्टष्टद्युम्नश्चपार्षतः १०० कैकेयोष्टष्टकेतुश्चअभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ ए
तानापततःसर्वान्द्रोणशल्यरूपैःसह १ अवारयदमेयात्मावारिवेगानिवाचलः ॥ सनिरुद्धेषुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु २ श्वेतःखड्गमथाकृष्यभीष्मस्यधनुराच्छि
नत् ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंत्वरमाणःपितामहः ३ देवदूतवचःश्रुत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ ततःप्रचरमाणस्तुपितादेवव्रतस्तव ४ अन्यत्कार्मुकमादायत्वरमाणो
महारथः ॥ क्षणेनसज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् ५ पितातेभरतश्चेष्टश्वेतंदृष्ट्वामहारथैः ॥ वृत्तंतमनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ६ अभ्यवर्ततगांगेयःश्वेतसेनाप
तिंदुतम् ॥ आपतंतंततोभीष्मोभीमसेनंप्रतापवान् ७ आजग्रेविशिखैःषष्ठ्यासेनान्यंसमहारथः ॥ अभिमन्वुंचसमरेपितादेवव्रतस्तव ८ आजग्रेभरतश्चेष्ट
स्त्रिभिःसन्नतपर्वभिः ॥ सात्यकिंचशतेनाजौभरतानांपितामहः ९ धृष्टद्युम्नंचविंशत्याकैकेयंचापिपंचभिः ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासान्पितादेवव्रतस्तव १० वार
यित्वाशरैर्घौरैःश्वेतमेवाभिदुहुवे ॥ ततःशरंमृत्युसमभारसाधनमुत्तमम् ११ विकृष्यबलवान्भीष्मःसमाधत्तदुरासदम् ॥ ब्रह्मास्त्रेणसुसंयुक्तंशरंलोमवाहिनम्
१२ ददृशुर्देवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः ॥ सतस्यकवचंभित्त्वाहृदयंचामितौजसः १३ जगामधरणीवाणोमहाशनिरिवज्वलन् ॥ अस्तंगच्छन्मयादित्यःप्रभा
मादायसत्वरः १४ एवंजीवितमादायश्वेतदेहाज्जगामह ॥ तंभीष्मेणनरव्याघ्रंतथाविनिहतंयुधि १५

१६।१७।१८।१९।२०।२१॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतेमावदीवेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ श्वेतइति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

प्रपतंतमपश्यामगिरेःशृंगमिवच्युतम् ॥ अशोचन्पांडवास्तत्रक्षत्रियाश्चमहारथाः १६ प्रहृष्टाश्चसुतास्तुभ्यंकुरवश्चापिसर्वशः ॥ ततोदुःशासनोराजन्श्वेतं
दृष्ट्वा निपातितम् १७ वादित्रनिनदैर्घैरैर्नृत्यातिस्मसंततः ॥ तस्मिन्नहतेमहेष्वासेभीष्मेणाहवशोभिना १८ प्रावेपंतमहेष्वासाःशिखंडिप्रमुखारथाः ॥ ततोधनं
जयोराजन्वाष्णीयश्चापिसर्वशः १९ अवहारंशनैश्चकुर्निहतेवाहिनीपतौ ॥ ततोऽबहारःसैन्यानांतवतेषांचभारत २० तावकानांपरेषांचनर्दतांचमुहुर्मुहुः ॥ पा
र्याविमनसोभूत्वाभ्यवर्तंतमहारथाः ॥ चिंतयंतोवधंघोरंरुद्धैरथेनपरंतपाः १२१ ॥ इतिश्रीम०भीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतवधेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ (श्वेतसेनापतौतातसंग्रामेनिहतेपरैः ॥ किमकुर्वन्महेष्वासाःपंचालाःपांडवैःसह १ सेनापतिसमाकर्ण्यश्वेतंयुधिनिपातितम् ॥ तदर्थंय
ततांचापिपरेषांप्रपलायिनाम् २ मनःप्रीणातिमेवाक्यंजयंसंजयशृण्वतः ॥ प्रत्युपायंचिंतयंतःसज्जनाःप्रस्रवंतिमे ३ सहिवीरोऽनुरक्तश्चष्टदःकुरुपतिस्तदा ॥
कृत्तवैरसदातेनापितुःपुत्रेणधीमता ४ तस्योद्वेगभयाच्चापिसंश्रितःपांडवान्पुरा ॥ सर्वबलंपरित्यज्यदुर्गंसंश्रित्यातिष्ठति ५ पांडवानांप्रतापेनदुर्गदेशंनिवेश्य
च ॥ सपत्नान्सततंवाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः ६ आश्रयंवैसदातेषांपुराराज्ञांसुदुर्मतिः ॥ ततोयुधिष्ठिरेभक्तःकथंसंजयसूदितः ७) प्रक्षिप्तःसंततःक्षुद्रःपुत्रोमे
पुरुषाधमः ॥ नयुद्धंरोचयेद्भीष्मो नचाचार्यःकथंचन ८ नकृपो नचगांधारीनाहंसंजयरोचये ॥ नवासुदेवोवाष्णीयोधर्मराजश्चपांडवः ९ नभीमो नार्जुनश्चैव न
यमोपुरुषर्षभौ ॥ वार्यमाणोमयानित्यंगांधार्याविदुरेणच १० जामदग्न्येनरामेणव्यासेनचमहात्मना ॥ दुर्योधनोयुध्यमानो नित्यमेवहिसंजय ११ कर्णस्यमत
मास्थायसौबलस्यचपापकृत ॥ दुःशासनस्यचतथापांडवान्वचिंतयत् १२ तस्याहंव्यसनंघोरंमन्येप्राप्तंतुसंजय ॥ श्वेतस्यचविनाशेनभीष्मस्यविजयेनच
१३ संकुद्धःकृष्णसहितःपार्थःकिमकरोयुधि ॥ अर्जुनाद्धिमयंभूयस्तन्मेतातनशाम्यति १४ सहिश्चरश्चकौतेयःक्षिप्रकारीधनंजयः ॥ मन्येशरैःशरीराणिशत्रू
णांप्रमथिष्यति १५ ऐन्द्रिमिद्रानुजसमंमहेंद्रसदृशंबले ॥ अमोघक्रोधसंकल्पदृष्ट्वावःकिमभून्मनः १६ तथैववेदविच्छूरोज्वलनार्कसमुद्युतिः ॥ इंद्रास्त्रविदमे
यात्माप्रपतन्समितिजयः १७ वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणांचप्रयोजकः ॥ सखद्गाक्षेपहस्तस्तुवोषंचक्रेमहारथः १८ ससंजयमहाप्राज्ञोदुपदस्यात्मजोबली ॥
धृष्टद्युम्नःकिमकरोच्छेतेयुधिनिपातिते १९ पुराचैवापराधेनवधेनचचभूपते ॥ मन्येमनःप्रजज्वालपांडवानांमहात्मनाम् २० तेषांक्रोधंचिंतयंस्तुअहः
सुचनिशासुच ॥ नशांतिमधिगच्छामिदुर्योधनकृतेनहि ॥ कथंचाभून्महायुद्धंसर्वमाचक्षसंजय २१ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजन्स्थिरोभूत्वातवापनयनो
महान् ॥ नचदुर्योधनेदोषमिममाधातुमर्हसि २२

१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२

गतोदकेसेतुबंधोयाद्वक्ताद्वृत्तिस्तव ॥ संदीप्तेभवनेयद्वत्कूपस्यखननंतथा २३ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनिदारुणे ॥ तावकानांपरेषांचपुनर्युद्धमवर्तत
 २४ श्वेतंतुनिहतं दृष्ट्वा विराटस्य चमूपातिम् ॥ कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् २५ शंखः क्रोधात्प्रज्ज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्कार्यमहच्चापंश
 क्रचापोपमंबली २६ अभ्यधावज्जिवांसवैशल्यमद्राधिपंयुधि ॥ महतारथसंघेन समं तात्परिरक्षितः २७ सृजनबाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ तमापतं
 तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् २८ तावकानां रथाः सप्तसमं तात्पर्यवारयन् ॥ मदराजं परीप्संतो मृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतम् २९ बृहद्वलश्चकौ सल्योजयत्सेनश्चमागधः ॥
 तथारुक्मरथो राजनपुत्रः शल्यस्य मानितः ३० विद्वानुविदावावंत्यौ कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्य दयादः सैधवश्च जयद्रथः ३१ नानाधातुवेचित्राणिका
 मुकाणि महात्मनाम् ॥ विस्फारितान्यदृश्यंततो यदेष्विव विद्युतः ३२ ते तु बाणमयं वर्षं शंखमुर्ध्नि न्यपातयन् ॥ निदाघातिं जनि लोद्धूता मेघा इव न गेजलम् ३३ त
 तः कुद्धो महेश्वासः सप्तमल्लैः सुतेजनैः ॥ धनुषितेषामाच्छिद्य न नर्दतनापतिः ३४ ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदोयथा ॥ तालमात्रं धनुर्गृह्य शंखमभ्यद्रव
 द्रणे ३५ तमुद्यंतमुदीक्ष्याथ महेश्वासं महाबलम् ॥ संत्रस्ता पांडवी सेना वातवेगहतेवनौः ३६ ततोऽर्जुनः संत्वारितः शंखस्यासीत्पुरःसरः ॥ भीष्माद्रक्ष्योऽयम
 द्योतिततौ युद्धमवर्तत ३७ हाहाकारो महानासीद्यो धानां युधियुध्यताम् ॥ तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ३८ अथ शल्यो गदापाणि रवतीर्य महार
 थात् ॥ शंखस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ३९ सहताश्वाद्रथानूर्णखद्गमादाय विहृतः ॥ बीभत्सोश्चरथं प्राप्य पुनः शांतिमविदत् ४० ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतं
 ति पतत्रिणः ॥ यैरंतरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृता ४१ पंचालानथमत्स्यांश्च केकयाश्च प्रभद्रकान् ॥ मष्मिः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः ४२ उत्सृज्य स
 मरे राजन पांडवं सव्यसाचिनम् ॥ अभ्यद्रवत् पांचाल्यं दुपदं सेनायात्तम् ४३ प्रियं संबंधिनं राजन शरानवकिरन्वहन् ॥ अग्निनेव प्रदग्धानिव नानि शिशिरात्यये
 ४४ शरदग्धान्यदृश्यंत सैन्यानि दुपदस्य ह ॥ अत्यतिष्ठ द्रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ४५ मध्यं दिने यथाऽऽदित्यंतपंतमिव तेजसा ॥ न शेकुः पांडवेयस्य यो
 धा भीष्मं निरीक्षितुम् ४६ वीक्षां च कुः समं तात्ते पांडवाभयपीडिताः ॥ त्रातारं नाध्यगच्छंत गावः शीतार्दिता इव ४७ सातु यौ धिष्ठिरी सेना गांगेय शरपीडिता ॥
 सिंहेनेव विनिर्भिन्ना शुक्ला गौरिव गोपतेः ४८ हते विप्रदुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिताः ॥ हाहाकारो महानासीत्पांडुसैन्येषु भारत ४९ ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं
 डलकार्मुकः ॥ मुमोच बाणान् दीप्ताग्रान् दीनाशी विषानिव ५० शरैरेकायनी कुर्वन् दिशः सर्वा यतवतः ॥ जघान पांडवरथानादि श्यादिश्य भारत ५१ ततः सैन्ये
 पुमग्रेषु मथितेषु च सर्वशः ॥ प्राप्ते चास्तं दिनकरेन प्राज्ञायत किंचन ५२

एकायनी कुर्वन् एकमार्गः कुर्वन् ५१। ५२

१३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ कृतेऽवहारे इति १। २। ३। कर्णवृणं ४। ५। ६। ७ अष्टवे उदुपशून्ये ८। ९। १०। ११

भीष्मं च समुदीर्य तं दृष्ट्वा पार्थो महाहवे ॥ अवहारमकुर्वत् सैन्यानां भरतर्षभ ५३ ॥ ॥ इति श्रीम. भीष्मप. भीष्मव. शंखयुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनपंचाशत्तमो
 अध्यायः ॥ ४९ ॥ संजय उवाच ॥ कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ॥ भीष्मे च युद्धसंरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ॥ भ्रातृभिः
 सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः रथुचापरमया युक्तश्चितयानः पराजयम् ॥ बाष्पेयमब्रवीद्राजवद्वद्भीष्मस्य विक्रमम् ३ कृष्णपश्य महेश्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥
 शरैर्दहतं सैन्यं मेघांश्च कक्षामिवानलम् ४ कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ललितमानं सैन्यं मेहविष्मंतमिवानलम् ५ एतं हि पुरुषं व्याघ्रधनुष्मंतं
 हावलम् ॥ दृष्ट्वा विप्रदुतं सैन्यं समरे मार्गणाहतम् ६ शक्यो जेतुं यमः कुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ॥ वरुणः पाशभृद्वापि कुबेरो वागदाधरः ७ न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो
 जेतुं महाबलः ॥ सोऽहमेवंगते मग्ना भीष्मागाधजलेऽप्युवे ८ आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ॥ वनं यास्यामि वाष्पेयश्रेयो मे तत्र जीवितुम् ९ न त्वेतां
 पृथिवीपालान् दातुं भीष्माय मृत्यवे ॥ क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्रवित् १० यथाऽनलं प्रज्वलितं पतंगाः समभिद्रुताः ॥ विनाशायोपगच्छंतितथामे सै
 निकोजनः ११ क्षयं नीतोस्मि वाष्पेयराज्यहेतोः पराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीडिताः १२ मत्कृते भ्रातृहर्देन राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ॥ जीवि
 तं बहुमन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् १३ जीवितस्य च शेषेण तपस्तपस्यामि दुश्चरम् ॥ न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव १४ रथान्मे बहुसाहस्रान् दिव्यैर
 स्त्रैर्महाबलः ॥ घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवरानां प्रहारिणां १५ किं नु कृत्वा हितं मे स्याद्ब्रह्माधवमाचिरम् ॥ मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् १६ एको
 भीमः परं शक्त्या युध्यत्येव महाभुजः ॥ केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् १७ गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ॥ करोत्यसुकरं कर्म रथाश्च न रदतिषु १८
 नालमेष क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष ॥ आर्जवेनैव युद्धेन वीरवर्षशतैरपि १९ एकोऽस्त्रवित्सखातेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ॥ निर्दह्यमानान् भीष्मेण द्रोणेन च म
 हात्मना २० दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ धक्ष्यंति क्षत्रियान्सर्वान् प्रयुक्तानि पुनः पुनः २१ कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः ॥ क्ष
 पयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः २२ सत्त्वं पश्य महभागयोगेश्वर महारथम् ॥ भीष्मं यः शमयेत्संख्येदावाग्निजलदोयथा २३ तव प्रसादाद्गोविंद पांडवानि
 हतद्विषः ॥ स्वराज्यमनुसंप्राप्तामो दिप्यंते सर्वा धवाः २४ एवमुक्त्वा ततः पार्थोऽध्यायन्नास्ते महामनाः ॥ चिरमंतर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ शोकात्ततम
 थोज्ञात्वा ह्रुः खोपहतचेतसम् २५ अब्रवीत्तत्र गोविंदो हर्षयन् सर्वपांडवान् ॥ मा शुचो भरत श्रेष्ठ न खंशोचितुमर्हसि २६ यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकेषु धान्विनः ॥
 अहंच प्रिय कृद्राजन सात्यकिश्च महायशाः २७ १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८ आर्जवेन अकुटिलेन दिव्यास्त्रमायाहीनेन १९। २०। २१। २२। २३। २४ अंतर्मनाः विमनाः २५। २६। २७

२८ । २९ निधननिधनहेतुः ३० । ३१ माविमुक्तं ३२ मह्यमम ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । आकाशगङ्गा

विराट्पुत्रपदौचेमौष्टुष्टुमश्वपार्षतः ॥ तथैवसवलाश्वमेराजनोराजसत्तम २८ त्वत्प्रसादं प्रतीक्षते त्वद्वक्ताश्वविशंपते ॥ एषतेपार्षतो नित्यं हितकामः प्रियेरतः २९ सैन्यापत्यमनुप्राप्तोष्टुष्टुमोमहाबलः ॥ शिखंडीचमहाबाहोभीष्मस्यनिधनं किल ३० एतच्छ्रुत्वा ततो धर्मोष्टुष्टुममहारथम् ॥ अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदे वस्यशृण्वतः ३१ ष्टुष्टुमनिबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारिष ॥ नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ३२ भवान्सेनापतिर्महं वासुदेवेन संमितः ॥ कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ३३ तथा त्वमपि पांडूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ॥ सत्त्वं पुरुषशार्दूलविक्रम्य जहिकौरवान् ३४ अहं वतेऽनुयास्यामि भीमः कृष्णश्चमारिष ॥ माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ३५ ये चान्येष्टुथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ तत उद्धर्षयन् सर्वान् ष्टुष्टुमोऽभ्यभाषत ३६ अहं द्रोणांतकः पार्थविहितः शंभुनापुरा ॥ रणे भीष्मकपंद्रोणं तथा शल्यं जयद्रथम् ३७ सर्वानद्यरणे हतान् प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ॥ अथोच्छ्रष्टं महेष्यासैः पांडवैर्युद्धदुर्मदैः ३८ समुद्यते पार्थिवे द्रेपार्षते शत्रुसूदने ॥ तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं प्रतनापतिम् ३९ व्यूहः क्रौंचारुणो नाम सर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ४० तं यथावत्प्रतिव्यूहं परानीकविनाशनम् ॥ अदृष्टपूर्वराजानः पश्यंतु कुरुभिः सह ४१ यथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता यथा ॥ प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ४२ आदित्यपथगः केतुस्तस्यादुत मनोरमः ॥ शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ४३ इंद्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः ॥ आकाशगङ्गाकाशे गंधर्वनगरोपमः ४४ नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासुमारिष ॥ तेन रत्नवता पार्थः स च गांडीवधन्वना ४५ बभूव परमोपेतः सुमेरुर्विभानुना ॥ शिरोऽभूद्बुधपदो राजामहत्यासेनयावृतः ४६ कुंतिभोजश्च चैद्यश्च क्षुभ्यां तौ जनेश्वरौ ॥ दाशार्णकाः प्रभद्राश्च दाशेरकगणैः सह ४७ अनूपकाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ पटच्चरैश्च पौंड्रैश्च राजन पौरवैस्तथा ४८ निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ पक्षौ तु भीमसेनश्च ष्टुष्टुमश्वपार्षतः ४९ द्रौपदेयाभिर्मन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ पिशाचादारदाश्चैव पुंड्राः कुंडीविपैः सह ५० मारुताधेनुकाश्चैव तंगणाः परतंगणाः ॥ बाल्हिकास्तितिराश्चैव चोलाः पांड्याश्च भारत ५१ एते जनपदाराज नृदक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ अग्निवेशास्तु हुंडाश्च मालवादानभारयः ५२ शवरा उद्गसाश्चैव वत्साश्च सहनाकुलैः ॥ नकुलः सहदेवश्च वामं पक्षं समाश्रिताः ५३ रथानामयुतं पक्षौ शिरस्तु नियुतं तथा ॥ पृष्ठमर्जुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ५४ ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षातिषु च वारणाः ५५ जग्मुः परिवृताराजंश्चलंत इव पर्वताः ॥ जघनं पालयामास विराटः सहस्रैक्यैः ५६ काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ एवमेनं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पांडवाः ५७

पक्षीव ४४ रथचर्यासुरवर्त्मसु ४५ परमोपेतः पराउत्कृष्टाचासौ मालक्ष्मीश्चेति परमातया उपेतः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७

५८ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

सूर्योदयंत इच्छंतः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महंति च ॥ श्वेतच्छत्राण्यशोभंत वारणे पुरथे पुच ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव० क्रौंचव्यूहनिर्माणे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ क्रौंचं दृष्ट्वा ततो व्यूहमभेद्यं तनयस्तव ॥ रक्ष्यमाणं महाघोरं पार्थ नामित तेजसा १ आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च पार्थिव ॥ सौमदत्तिविकर्णं च सोऽश्वत्थामानमेव च २ दुःशासनादीन् भ्रातृंश्च सर्वानेव च भारत ॥ अन्यांश्च सुबहून् शूरान् युद्धाय समुपागतान् ३ प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ४ एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ॥ पांडुपुत्रान् वरुणहंतुं सैन्यान् किमु संहताः ५ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ६ संस्थानाः शूरसेनाश्चोत्रिकाः कुरुरास्तथा ॥ आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रकायवनास्तथा ७ शत्रुं जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ॥ विकर्णेन च वीरेण तथानंदोपनंदकैः ८ चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पारिभद्रकैः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतुं सहसैन्यपुरस्कृताः ९ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तपुत्राश्चमारिष ॥ अव्यूहंत महाव्यूहं पांडूनां प्रतिवाधकम् १० भीष्मः सैन्येन महतां समं तात्परिवारितः ॥ ययौ प्रकर्षन् महतीं वाहिनीं सुरराडिव ११ तमन्वयान् महेष्यासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ कुंतलैश्च दशार्णश्च मागधैश्च विशंपते १२ विदमैर्मकलैश्चैव कर्णं प्रावरणैरपि ॥ सहिताः सर्वे सैन्येन भीष्ममाहवशो भिनम् १३ गांधाराः सिंधुसौवीराः शिवयोश्च वसातयः ॥ शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् १४ ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ॥ अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा चांबष्ठकोसलैः १५ दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ अभ्यरक्षतं सहस्रैः सौबलेयस्य वाहिनीम् १६ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्चमारिषः ॥ विदानुविदावा वंत्यौ वामं पार्श्वं मपालयन् १७ सौमदत्तिः सुशर्मा च कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥ श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः १८ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ सहत्यासेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः १९ पृष्ठगोपास्तु तस्या सन्नानादेव्या जनेश्वराः ॥ केतुमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च अभिभूः २० ततस्ते तावकाः सर्वे दृष्ट्वा युद्धाय भारत ॥ दध्मुः शंखान्मुदायुक्ताः सिंहनादांस्तथोन्नदन् २१ तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् २२ ततः शंखाश्च मेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः ॥ आनकाश्च अभ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलोऽभवत् २३ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ प्रदध्मतुः शंखवरो हेमरत्नपरिष्ठितौ २४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः २५ अमंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ २६ काशिराजश्च शैब्यश्च शिखंडीचमहारथः ॥ ष्टुष्टुमो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः २७

अपर्याप्तं परिमेयं ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

२८ । २९ । ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे एकपंचातमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ व्यतिकरोमेलकः समा

पांचाल्याश्वमेधेष्वासाद्रौपद्याः पंचचात्मजाः ॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखान् सिंहनादांश्चनेदिरे २८ सघोषः सुमहांस्तत्रर्वारैस्तैः समुदीरितः ॥ नभश्चपृथिवीचैव तु सु
लोव्यनुनादयत् २९ एवमेते महाराजप्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ॥ पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ३० ॥ इति श्रीम० भी० भी० कौरवव्यूहरचनायां ए
कपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ॥ कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे १ ॥ संजय उवाच ॥ समं
व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजम् ॥ अपारमिव संहृद्य सागरप्रतिमं बलम् २ तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीत्तावकान् सर्वान् युद्धयध्वमिति
दंशिताः ३ ते मनः कूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ॥ पांडवानभ्यवर्तत सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ४ ततो युद्धं समभवत्तुमुल्लोमहर्षणम् ॥ तावकानां परेषां च व्यति
षक्तरथादिपम् ५ मुक्तास्तुराग्निभिर्बाणारुक्मपुंखाः सुतेजसाः ॥ सन्निपेतुरकुंठाग्रानागेषु च हयेषु च ६ तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुर्बुध्न्यदंशितः ॥ अभिपत्य महाबा
हुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ७ सौमद्रे भीमसेने च सात्यकौचमहारथे ॥ कैकेये च विराटे च दृष्टुम्रे च पार्षते ८ एते पुनरुर्वीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभिभूः ॥ वर्षशरवर्षाणि
वृद्धः कुरुपितामहः ९ अभिद्यत ततो व्यूढस्तस्मिन् वीरसमागमे ॥ सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्यतिकरोमहान् १० सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरवाजिनः ॥ विप्रकुत
रथानीकाः समपद्यंत पांडवाः ११ अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ॥ बाष्पेयमब्रवीत्कुद्धो याहियत्र पितामहः १२ एष भीष्मः सुसंकुद्धो बाष्पेयममवा
हिनीम् ॥ नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहितैरतः १३ एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ॥ धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः १४ पंचालान्निहनिष्यं
तिरक्षिता दृढवन्वना ॥ सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन १५ तमब्रवीद्वासुदेवो यतो भवधनं जय ॥ एषत्वा प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति १६ एवमु
क्ता ततः शौरिरथं तं लोकविश्रुतम् ॥ प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर १७ चलद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ॥ समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना १८
महता मेघनादेन रथेनामित तेजसा ॥ विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पांडवः १९ प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ॥ तमापतंतं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम्
२० त्रासयंतं रणेश्वरान्मर्दयंतं च सायकैः ॥ सैधवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौ वीरकेकयैः २१ सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ कोहि गांडीवधन्वान मन्यः
कुरुपितामहाव २२ द्रोणवैकर्तनाभ्यां वारथी संयातुमर्हति ॥ ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः २३ अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ॥ द्रोणश्च
पंचविंशत्या कृपः पंचाशतां शरैः २४ दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ सैव नवभिश्चैव शकुनिश्चापि पंचभिः २५

गमइत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ दृढवन्वनाभीष्मेण १५ यतः यत्नवान् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

विकर्णो दशभिर्मल्लैराजन्विव्याध पांडवम् ॥ स तैर्विद्धो महेष्वासः समं तान्निशितैः शरैः २६ न विव्यथे महाबाहुर्भियमान इवाचलः ॥ स भीष्मं पंचविंशत्या कृपं च न
वभिः शरैः २७ द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ शल्यं चैव त्रिभिर्बाणैराजानं चैव पंचभिः २८ प्रत्यविध्य दमेयात्मा किरीटीभरतर्षभ ॥ तं सात्यकिर्वि
राटश्च दृष्टुम्रे च पार्षतः २९ द्रौपदेयाशमिन्युश्च परिवर्तुर्धनं जयम् ॥ ततो द्रोणं महेष्वासं गंगेयस्य प्रियैरतम् ३० अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सहसोमकैः ॥
भीष्मस्तुराग्निनां श्रेष्ठो राजन्विव्याध पांडवम् ३१ अशीत्यानि शितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशंत तावकाः ॥ तेषां तु निनदंश्चुत्वा सहितानां प्रहृष्टवत् ३२ प्रविवेश ततो म
ध्यं नरसिंहः प्रतापवान् ॥ तेषां महारथानां समं ध्यं प्राप्य धनं जयः ३३ चिक्रीड धनुषा रजैश्छक्षे कृत्वामहारथान् ॥ ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ३४ पी
ड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ एष पांडुसुतस्तत्तात कृष्णेन सहितो बली ३५ यततां सर्वसैन्यानां मूलनः परिकृताति ॥ त्वयि जीवति गंगेय द्रोणे च रथिनां त्रे
३६ त्वत्कृते चैव कर्णोऽपिन्यस्त शस्त्रो विशांपते ॥ न युध्यति रणे पार्थ हितकामः स दामम ३७ स तथा कुरुगंगेयथाह न्येत फालगुनः ॥ एवमुक्तस्ततो राजन् पिता
देवव्रतस्तव ३८ धिक्षात्रं धर्ममित्युक्त्वा प्रायात् पार्थ रथं प्रति ॥ उभौ श्वेतद्वयौ राजन्संसक्तौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ३९ सिंहनादान्मृशं च कुशं खान्दध्मुश्च नारिष ॥ द्रौ
णिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ४० परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ॥ तथैव पांडवाः सर्वे परिवार्य धनं जयम् ४१ स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्त
त ॥ गंगेयस्तुरणे पार्थमानं च्छेन्नवभिः शरैः ४२ तमर्जुनः प्रत्यविध्य दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पांडवः ४३ अर्जुनः समरश्चाघी भीष्म
स्यावारयद्दिशः ॥ शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन मारिष ४४ वारयामास पार्थस्य भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ उभौ परमसंहृष्टा बुभौ युद्धाभिनंदिनौ ४५ निर्विशेषम
युध्येतां कृतप्रतिकृतैः पिणौ ॥ भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ४६ शार्पमाणान्यदृश्यं न भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः
४७ गंगेयशरनुग्नानि प्रापतंतमहीतले ॥ अर्जुनः पंचविंशत्या भीष्ममाच्छेच्छितैः शरैः ४८ भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध निशितैः शरैः ॥ अन्योन्यस्य हयान्
विध्वाध्वजौ च सुसहाबलौ ४९ रथे पार्थ च क्रेच चिक्रीडतुररिदमौ ॥ ततः कुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ५० वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजवानस्तनांतरे ॥ भीष्म
चापच्युतैस्तैस्तु निर्विद्धो मधुसूदनः ५१ विरराज रणे राजन्सपुष्पहवर्किशुकः ॥ ततोऽर्जुनो मृशं कुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ५२ सारथिं कुरुवृद्धस्य निर्विभेद
शितैः शरैः ॥ यतमानौ तुतौ वीराव न्योन्यस्य वधं प्रति ५३ न शक्नुतां तदाऽन्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ तौ मंडलानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ५४ अदर्शये
तां बहुधा मृतसामर्थ्यलाघवात् ॥ अंतरं च प्रहारेषु तर्कयंतौ परस्परम् ५५

४६ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ अंतरं छिद्रं तर्कयंतौ धितयंतौ ५५

अंतरमार्गस्थौष्ठिद्वान्वेषणपरी ५६ । ५७ । ५८ चिन्हंश्वजः ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ आलोकावसांसारस्थितेः ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२

राजमंतरमार्गस्थौस्थितावास्तामुदुर्मुहुः ॥ उभौसिंहरवोन्मिश्रंशखशब्दचक्रतुः ५६ तथैवचापनिघोषंचक्रतुस्तौमहारथौ ॥ तयोःशंखनिनादेनरथनेमि
स्वनेनच ५७ दारितासहसाम्भूमिश्चकंपेचननादच ॥ नोभयोरंतरंकश्चिद्वदशेमरतर्षभ ५८ बलिनौयुद्धदुर्धर्षान्वोन्यसदृशाबुधौ ॥ चिन्हमात्रेणभीष्मंतुप्र
ज्जुस्तत्रकौरवाः ५९ तथापांडुसुताःपार्थचिह्नमात्रेणजज्ञिरे ॥ तयोर्नृवरयोर्दृष्टातादृशंतंपराक्रमम् ६० विस्मयंसर्वभूतानिजग्मुर्भारतसंयुगे ॥ नतयोर्वि
वरंकश्चिद्वरेणपश्यातिभारत ६१ धर्मस्थितस्यहियथानकश्चिद्वृजिनंकचित् ॥ उभौचशरजालेनतावद्वयौबभूवतुः ६२ प्रकाशौचपुनस्तूर्णवभूवतुरुभोरणे ॥
तत्रदेवाःसगंधर्वाश्चारणाश्चर्षिभिःसह ६३ अन्योन्वप्रत्यभार्पततयोर्दृष्टापराक्रमम् ॥ नशक्यौयुधिसंरब्धौजेतुमेतौकथंचन ६४ सदेवासुरगंधर्वैर्लोकैरपिमहारथौ ॥
आश्चर्यभूतलोकेषुयुद्धमेतन्महाहुतम् ६५ नैतादृशानियुध्यनिभविष्यंतिकथंचन ॥ नहिशक्योरणेजेतुंभीष्मःपार्थेनधीमता ६६ सधनुःसरथःसाश्वःप्रवपन्
सायकानुरणे ॥ तथैवपांडवंयुद्धेदेवैरपिपुरासदम् ६७ नविजेतुरणेभीष्मउत्सहेतधनुर्धरम् ॥ आलोकादपियुद्धंहिसममेतद्विष्यति ६८ इतिस्मवाचोऽभूयं
तप्रोच्चरंत्यस्ततस्ततः ॥ गंगेयार्जुनयोःसंख्येस्तवयुक्ताविशंपते ६९ त्वदीयास्तुतदायोधाःपांडवेयाश्चभारत ॥ अन्योन्यंसमरेज्जुस्तयोस्तत्रपराक्रमे
७० शितधारेस्तथाखड्गैर्विमलैश्चपरश्वधैः ॥ शरैरन्यैश्चबहुभिःशस्त्रैर्नानाविधैरपि ७१ उभयोःसेनयोःशूरान्यकृतंतपरस्परम् ॥ वर्तमानेतथाधोरेतस्मिन्नु
द्धेसुदारुणे ॥ द्रोणपांचाल्ययोरान्नमहानासीत्समागमः ७२ ॥ इ० म० भीष्मप० भीष्मव० भीष्मार्जुनयुद्धेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ धृतराष्ट्रउवा
च ॥ कथंद्रोणोमहेष्वासःपांचाल्यश्चापिपार्षतः ॥ उभौसमीयतुर्यतौतन्ममाचक्ष्वसंजय १ दिष्टमेवपरमन्येपौरुषादितिमेमतिः ॥ यत्रशांतनवोभीष्मोनातर
युधिर्पांडवम् २ भीष्मोहिसमरेक्रुद्धोह्याल्लोकांश्चराचरान् ॥ सकथंपांडवंयुद्धेनातरस्वसंजयौजसा ३ संजयउवाच ॥ शृणुराजनस्थिरोभूत्वायुद्धमेतत्सुदारु
णम् ॥ नशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ४ द्रोणस्तुनिशितैर्वाणैर्घृष्टयुग्ममविध्यत ॥ सारथिचास्यभलेनरथनीडादपातयत् ५ तथाऽस्यचतुरोवाहांश्चतु
र्भिःसायकोत्तमैः ॥ पीडयामाससंकुद्धोघृष्टयुग्मस्यमारिष ६ घृष्टयुग्मस्ततोद्रोणंनवत्यानिशितैःशरैः ॥ विव्याधप्रहसन्वीरस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ७ ततःपुनर
मेयात्माभारद्वाजप्रतापवान् ॥ शरैःप्रच्छादयामासघृष्टयुग्ममर्षणम् ८ आददेचशरंधोरंपार्षतांतचिकीर्षया ॥ शक्राशनिसमस्पर्शकालदंडमिवापरम् ९ हा
हाकारोमहानासीत्सर्वसैन्येषुभारत ॥ तमिषुंसंधिबंहद्वाभारद्वाजेनसंयुगे १० तत्राहुतमपश्यामघृष्टयुग्मस्यपौरुषम् ॥ यदेकःसमरेवीरस्तस्थौगिरिरिवाचलः ११

॥ इति भीष्मपर्वणि श्रीलंकटीये भारतमावदीये द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ अथश्रुतिः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ व्यसयामाससंस्तकाऽपियथानमःप्रतिव्यावचयतिस्म २० । २१ पीतान्पादितजलान् २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

तंचदीप्तंशरंधोरमायांतंमृत्युमात्मनः ॥ चिच्छेदशरवृष्टिंचमारद्वाजेमुमोचह १२ ततउडुकुशुःसर्वेपंचालाःपांडवैःसह ॥ घृष्टयुग्मेनतत्कर्मकृतंदृष्ट्वासुदुष्करम् १३
ततःशक्तिमहविगांस्वर्णंवेदूर्यभूषिताम् ॥ द्रोणस्यनिधनाकांक्षीचिक्षेपसपराक्रमी १४ तामापतंतीसहसाशक्तिकनकभूषिताम् ॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेभारद्वा
जोहसन्निव १५ शक्तिविनिहतादृष्टाघृष्टयुग्मःप्रतापवान् ॥ वर्षशरवर्षाणिद्रोणंप्रतिजनेश्वर १६ शरवर्षततस्तुसन्निवार्यमहायशाः ॥ द्रोणोदुपदपुत्रस्यमध्योचि
च्छेदकार्मुकम् १७ सच्छिन्नधन्वासमरेगदागुर्वीमहायशाः ॥ द्रोणायप्रेषयामासमिरिसारमयीवली १८ सागदावेगवन्मुक्ताप्रयाद्रोणजिघांसया ॥ तत्राहुतम
पश्यामभारद्वाजस्यपौरुषम् १९ लाघवाब्धंसयामासगदहिमविभूषिताम् ॥ व्यसयित्वागदांतांचप्रेषयामासपार्षतम् २० भलान्सुनिशितान्पीतान्रुक्मपुंखा
न्सुदारुणान् ॥ तेतस्यक्वचंभित्त्वापपुःशोणितमाहवे २१ अथान्यद्वनुरादायघृष्टयुग्मोमहारथः ॥ द्रोणंयुधिषराक्रम्यशरैर्विव्याधपंचभिः २२ रुधिराक्तौतत
स्तौतुशुभतेनरर्षभौ ॥ वसंतसमयेराजनपुष्पिताविवकिंशुकौ २३ अमर्षितस्ततोरान्नपराक्रम्यचमूमुखे ॥ द्रोणोदुपदपुत्रस्यपुनश्चिच्छेदकार्मुकम् २४
अथैनच्छिन्नधन्वानंशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अभ्यवर्षदमेयात्माघृष्ट्यामेवदवाचलम् २५ सारथिचास्यभलेनरथनीडादपातयत् ॥ अथास्यचतुरोवाहांश्चतुर्भिर्निशितैः
शरैः २६ पातयामाससमरेसिंहनादननादच ॥ ततोऽपरेणभलेनहस्ताच्चापमथाच्छिनत् २७ सच्छिन्नधन्वाविरधोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवारोह
तरुयापयन्पौरवंमहत २८ तामस्यविशिखैस्तूर्णपातयामासभारत ॥ रथादनवरूढस्यतदहुतमिवाभवत् २९ ततःसविपुलंचर्मशतचंद्रंचभानुमत ॥ खड्गं
चविपुलंदिव्यंप्रगृह्यसुभुजोवली ३० अभिदुद्राववेगेनद्रोणस्यवधकांक्षया ॥ आभिषार्थीयथासिंहोवनेमत्तमिवद्विपम् ३१ तत्राहुतमपश्यामभारद्वाजस्यपौ
रुषम् ॥ लाघवंचास्त्रयोगंचबलंवाहोश्चभारत ३२ यदेनंशरवर्षेणवारयामासपार्षतम् ॥ नशशाकततोगतंवलवानपिसंयुगे ३३ निवारितस्तुद्रोणेनघृष्टयुग्मोम
हारथः ॥ न्यवारयच्छरौघांस्तांश्चर्मणाकृतहस्तवत् ३४ ततोभीमोमहाबाहुःसहसाऽभ्यपतद्वली ॥ साहाय्यकारीसमरेपार्षतस्यमहात्मनः ३५ सद्रो
णंनिशितैर्वाणैराजनविव्याधसप्तभिः ॥ पार्षतंचरथंतूर्णस्वक्मारोहयत्तदा ३६ ततोदुर्योधनोराजनभानुमंतमचोदयत् ॥ सैन्येनमहतायुक्तंभारद्वाजस्यर
क्षणे ३७ ततःसामहतीसेनाकलिगानांजनेश्वर ॥ भीममभ्युद्ययौतूर्णतवपुत्रस्यशासनात् ३८ पांचाल्यमथसंत्यज्यद्रोणोऽपिरथिनावरः ॥ विराट्दु
पदौघद्वौवारयामाससंयुगे ३९ घृष्टयुग्मोऽपिसमरेधर्मराजानमभ्ययात् ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतुमुल्लोमहर्षणम् ४०

३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५०

कलिगानांचसमरेभीमस्यचमहात्मनः ॥ जगतःप्रक्षयकरंधोररूपंभयावहम् ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी०भी०मव०ष्टयुद्धेद्रोणयुद्धेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५३॥
 घृतराष्ट्रउवाच ॥ तथाप्रतिसमादिष्टःकालिगोवाहिनीपतिः ॥ कथमनुतकर्माणंभीमसेनमहाबलम् १ चरंतंगदयावीरंदंडहस्तमिवांतकम् ॥ योधयामाससमरे
 कालिगःसहसेनया २ ॥ संजयउवाच ॥ पुत्रेणतवराजेंद्रसतथोक्तोमहाबलः ॥ महत्यासेनयागुप्तःप्रायाद्भीमरथंप्रति ३ तामापतंतीमहतीकलिगानांमहाच
 भूमम् ॥ रथाश्वनागकलिलांप्रवृहीतमहायुधाम् ४ भीमसेनःकलिगानामाच्छेद्भारतवाहिनीम् ॥ केतुमंतंचनैषादिमायांतंसहचेदिभिः ५ ततःश्रुतायुःसंकुद्धो
 राज्ञाकेतुमतासह ॥ आससादरणेभीमंयूढानीकेषुचेदिषु ६ रथैरनेकसाहस्रैःकलिगानांनराधिप ॥ अयुतेनगजानांचनिषादैःसहकेतुमान् ७ भीमसेनंरणेरा
 जन्समंतात्पर्यवारयत् ॥ चेदिमत्स्यकरूपाश्चभीमसेनपदानुगाः ८ अभ्यधावंतंसमरेनिषादान्सहराजभिः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंधोररूपंभयावहम् ९ नप्राजानंतयो
 धाःस्वान्परस्परजिघांसया ॥ घोरमासीत्ततोयुद्धंभीमस्यसहस्रपरैः १० यथेंद्रस्यमहाराजमहत्यादैत्यसेनया ॥ तस्यसैन्यस्यसंग्रामेयुध्यमानस्यभारत ११
 बभ्रुवसुमहान्शब्दःसागरस्येवगर्जताम् ॥ अन्योन्यंस्मृतदायोधाविकर्षतोविज्ञापते १२ महींचकुश्चितःसर्वांशशलोहितसन्निभाम् ॥ योधांश्चस्वान्परान्वापि
 नाभ्यजानन्जिघांसया १३ स्वानप्याददत्तेस्वाश्चशूराःपरमदुर्जयाः ॥ विमर्दःसुमहानासीदल्पानांबहुभिःसह १४ कलिगैःसहचेदीनांनिषादैश्चविज्ञापते ॥
 कृत्वापुरुषकारंतुयथाशक्तिमहाबलाः १५ भीमसेनंपरित्यज्यसंन्यवर्ततचेदयः ॥ सर्वैःकलिगैरासन्नःसन्निवृत्तेषुचेदिषु १६ स्वबाहुबलमास्थायसंन्यवर्ततपां
 डवः ॥ नचचालरथोपस्थाद्भीमसेनोमहाबलः १७ शितैरवाकिरद्वाणैःकलिगानांवरूथिनीम् ॥ कालिगस्तुमहेष्वासःपुत्रश्चास्यमहारथः १८ शक्रदेवइतिख्या
 तोजघ्नतुःपांडवंशरैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्विधुन्वन्नरुचिरंधनुः १९ योधयामासकालिगंस्वबाहुबलमाश्रितः ॥ शक्रदेवस्तुसमरेविसृजन्सायकान्बहून् २०
 अश्वान्जघानसमरेभीमसेनस्यसायकैः ॥ तंष्ट्वाविरथंतत्रभीमसेनमरिदमम् २१ शक्रदेवोऽभिद्रावशरैरवाकिरन्शितैः ॥ भीमस्योपरिराजेंद्रशक्रदेवोमहा
 बलः २२ वर्षशरवर्षाणितपांतेजलदोयथा ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्भीमसेनोमहाबलः २३ शक्रदेवायचिक्षेपसर्वशैक्यायसौगदाम् ॥ सतयानिहतोराजन्कालि
 गतनयोरथात् २४ विरथःसहस्रतेनजगामवरणीतलम् ॥ हतमात्मसुतंष्ट्वाकलिगानांजनाधिपः २५ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ ततोभीमोमहावे
 गांत्यक्त्वागुर्वीमहागदाम् २६ निस्त्रिंशमाददेधोरंचिकीर्षुःकर्मदारुणम् ॥ चर्मचाप्रतिमंराजन्नार्पभंपुरुषर्षभ २७ नक्षत्रैरर्धचंद्रैश्चशातकुंभमयैश्चितम् ॥ का
 लिगस्तुततःकुद्धोधनुर्ज्यामवष्टुज्यच २८ प्रष्टुह्यचशरंधोरमेकंसर्पविषोपमम् ॥ प्राहिणोद्भीमसेनायवधाकांक्षीजनेश्वरः २९ २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९

३०। ३१। ३२। ३३ भानुमंतंकलिगारमजं ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९ अंतरायुधिर्नगजारूडयोधं ४०॥ ४१। ४२ आविर्द्वंभ्राभितं ४३। ४४। ४५। ४६ कालांतकयमोपमः

तमापतंतवेगेनप्रेरितंनिशितंशरम् ॥ भीमसेनोद्विधाराजंश्चिच्छेदविपुलासिना ३० उदक्रोशच्चसहस्रसयानोवरूथिनीम् ॥ कालिगोऽथततःकुद्धोभीमसे
 नायसंयुगे ३१ तोमरान्प्राहिणोच्छिद्यंचतुर्दशशिलाशितान् ॥ तानप्राप्तान्महाबाहुःखगतानेवपांडवः ३२ चिच्छेदसहसाराजन्नसंभ्रांतोवरासिना ॥ निरु
 त्यतुरणेभीमस्तोमरान्वैचतुर्दश ३३ भानुमंतंक्षतोभीमःप्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ भानुमांस्तुततोभीमंशरवर्षेणछादयन् ३४ ननादबलवन्नादनादयानोनभस्त
 लम् ॥ नचतंमष्टपेभीमःसिंहनादंमहाहवे ३५ ततःशब्देनमहतावेननादमहास्वनः ॥ तेननादेनवित्रस्ताकलिगानांवरूथिनी ३६ नभीमंसमरेमेनेमानुषंभ
 रतर्षभ ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्नर्दिंत्वाविपुलंस्वनम् ३७ सासिर्वेगवदाकृत्यदंताभ्यांवारणोत्तमम् ॥ आरुरोहततोमध्यंनगराजस्यमारिष ३८ ततोमुमोच
 कालिगःशक्तितामकरोद्विधा ॥ खड्गेनष्टयुनामध्येभानुमंतमथाच्छिनत् ३९ सौंस्तरायुधिर्नहत्वासजपुत्रमरिदमः ॥ गुरुंभारसहंस्कंधेनागस्यासिमपातयत्
 ४० छिन्नस्कंधःसविनदनपपातगजयूथपः ॥ आरुग्णःसिंधुवेगेनसानुमानिवपर्वतः ४१ ततस्तस्मादवकुत्यगजाद्भारतभारतः ॥ खड्गपाणिरदीनात्मातस्थौ
 भूमौसुदंशितः ४२ सचचारबहून्मार्गानभितःपातयन्गजान् ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रत्यदृश्यत् ४३ अश्वदंष्ट्रेषुनागेपुरथानीकेषुचाभिभूः ॥ पदातीनां
 चसंघेषुविनिघ्नन्शोणितोक्षितः ४४ इयेनवद्व्यश्चरद्भीमोरणेऽरिषुबलोत्कटः ॥ छिंदंस्तेषांशरीराणिशिरोसिचमहाबलः ४५ खड्गेनशितधारेणसंयुगेगजयो
 धिनाम् ॥ पदातिरेकसंकुद्धःशत्रूणांभयवर्धनः ४६ संमोहयामाससतान्कालांतकयमोपमः ॥ मूढाश्चतेतमेवाजोविनदंतःसमाद्रवन् ४७ सासिमुत्तमवेगेनवि
 चरंतंमहारणे ॥ निरुत्यरथिनांचाजौरथेषाश्चयुगानिच ४८ जघानरथिनश्चापिबलवानरिपुमर्दनः ॥ भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत् ४९ भ्रांतमा
 विद्धमुद्भ्रांतमाहुतंप्रमृतंलुतम् ॥ संपातंसमुदीर्णंचदर्शयामासपांडवः ५० केचिदग्रासिनाछिन्नाःपांडवेनमहात्मना ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ५१
 छिन्नदंताग्रहस्ताश्चभिन्नकुंभास्तथापरे ॥ विषोधाःस्वान्यनीकानिजघुर्भारतवारणाः ५२ निपेतुरुर्व्यांचतथाविनदंतोमहारवान् ॥ छिन्नाश्चतोमरान्
 राजन्महामात्राशिरोसिच ५३ परिस्तोमान्विचित्राश्चकक्ष्याश्चकनकोज्ज्वलाः ॥ ग्रैवेयाण्यथशक्तीश्चपताकाःकणपांस्तथा ५४ तूणीरानथयंत्राणिविचित्राणि
 धनूंषिच ॥ भिदिपालानिशुभ्राणितोत्राणिचाकुशैःसह ५५ घंटाश्चविषिधाराजन्हेमगर्भान्त्सरूनपि ॥ पततःपातितांश्चैवपश्यामःसहसादिभिः ५६

प्रलयकालीननाशकयमहृत्यः ४७। ४८। ४९ भ्रांतमित्यादि भ्रांतमंडलाकृति तदेवक्रमोपेतमाविद्धं भ्रांतमेवोन्नतिसहितमुद्भ्रांतं आहुतंकेवलमुत्थानं प्रमृतंसर्वसिद्धिप्रसरणं लुतमेकस्यादि
 शि संपातवेगं समुदीर्णसर्वान्प्रमत्तिसमुद्यमं ५०। ५१। ५२ तोमरान्वाणविशेषान् महामात्रोहस्तिपकः ५३ कणपात्रमुद्गरान् ५४ यंत्राणिसारिप्रभृतीनि तोत्राणिकर्णमूलतोदनानि ५५। ५६

गात्रावरैर्गात्रैः पूर्वकायैः अवरेरवः कायैः 'द्वौ पूर्वपश्चाज्जघादिदेशौ गात्रावरौ क्रमात्' इति कोशः १७ । १८ खलीनानि अश्वस्य निवेश्यानि 'कडिआळी' इति प्रासिद्धानि कक्ष्यागजमध्यबंधनं १९

छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापिवारणैः ॥ आसीद्भूमिः समास्तीर्णापतितैर्भूधरैरिव ५७ विमृद्यैवं महानागान्ममर्दान्यान्महाबलः ॥ अश्वारोहवरांश्चैव पातयामा
ससंयुगे ५८ तद्भोरमभवद्युद्धंतस्यतेर्पांचभारत ॥ खलीनान्यथोक्राणिकक्ष्याश्वकनकोज्ज्वलाः ५९ परिस्तोमाश्च प्रासाश्चक्रष्टयश्च महाधनाः ॥ कवचान्य
थचर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ६० तत्र तत्रापविद्वानिव्यदृश्यंतमहाहवे ॥ प्रासैर्यत्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलेस्तथा ६१ सचक्रैव सुधांकीर्णां शबलैः कुसुमै
रिव ॥ आधुत्यरथिनः कांश्चित्परापृश्यमहाबलः ६२ पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पांडवः ॥ मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ६३ मार्गाश्च चरतश्चित्रं व्य
स्मयंतरणे जनाः ॥ सजघान पदाकांश्चिद्व्याक्षिप्यान्यान्पथयत् ६४ खड्गेनान्यांश्च चिच्छेदनादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले
६५ अपरे चैनमालोक्य भयात्पंचत्वमागताः ॥ एवं सा बहुलासेना कलिगानां तरस्विनाम् ६६ परिवार्यरणभीष्मभीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ततः कालिगसैन्यानां प्र
मुखे भरतर्षभ ६७ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समम्ययात् ॥ तमाघातमभिप्रेक्ष्य कालिगो नवभिः शरैः ६८ भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यस्तनांतरे ॥ कालि
गवाणामिहतस्तोत्रादितद्वा द्विपः ६९ भीमसेनः प्रज्वालको घेनाग्निरेवैधितः ॥ अथाशोकः समादायरथं हेमपरिष्कृतम् ७० भीमसंपादयामासरथेन रथसा
रथिः ॥ तमारुह्य रथं तूर्णैर्कौंतेयः शत्रुमुदनः ७१ कालिगमभिवुद्रावतिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ हतः श्रुतायुर्बलवान्भीमायानिशितान् शरान् ७२ प्रेषयामास सं
कुद्धो दर्शयन् पाणि लाघवम् ॥ सकर्मुक्त्वरोत्सृष्टैर्नवभिर्नैः शरैः ७३ समाहतो महाराज कालिगेन महात्मना ॥ संचुक्रुशे भृशं भीमो दंडाहतहवोरगः ७४ कुद्वश्च
चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः ॥ कालिगमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ७५ क्षुराम्यांचकर क्षौचकालिगस्य महाबलौ ॥ सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम्
७६ ततः पुनरमेयात्मानाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ केतुपंतरणे भीमोऽजमयद्यमसादनम् ७७ ततः कालिगाः संत्रद्धा भीमसेनममर्षणम् ॥ अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः
समवारयन् ७८ ततः शक्तिगदाखड्गतो मरिष्ठिपरश्वधैः ॥ कलिगाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ७९ संनिवार्य सतां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ॥ गदामादाय तर
सासंनिपत्य महाबलः ८० भीमः सप्तशतान् शीराननयद्यमसादनम् ॥ पुनश्चैव दिसाहस्रान् कलिगान् रिमर्दनः ८१ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदहुतमिवाभवत् ॥ एवं
सतान्यनीकानि कलिगानां पुनः पुनः ८२ विभेदसमरे तूर्णं प्रेक्ष्य भीष्मं महारथम् ॥ हतारोहाश्च मातंगाः पांडवेन कृतारणे ८३ विप्रजग्मुरनिकेषु मेघावातहता इव ॥
सृष्टं तः स्वान्यनीकानि विनदंतः शरातुराः ८४ ततो भीमो महाबाहुः खड्गहस्तो महाभुजः ॥ संप्रहृष्टो महाघोषं शंखं प्राध्मापयद्गती ८५

आस्तरणानि पर्याच्छादनानि
५० अपविद्वानि पतितानि ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ अशोको विशोकः ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५

८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ पारावताश्च स्यमर्कैर्दतिदुकसमानवर्णाश्च स्य । 'पारावतः कलरवेशैलेमर्कैर्दतिदुके' इति विश्व. ९८

सर्वकालिगसैन्यानां मनांसि समकंपयत् ॥ मोहश्चापिकलिगानामाविवेश परंतप ८६ प्राकंपंत च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ भीमेन समरे राजन् गर्जेद्रेणेव सर्वशः
८७ मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ॥ मुहुरुत्पतन्ना चैव संमोहः समपद्यत् ८८ भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकंपयत् ॥ क्षोभ्यमाणमसंवाधं ग्राहेणेव मह
त्सरः ८९ त्रासितेषु च सर्वेषु भीमेनाहुतकर्मणा ॥ पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ९० सर्वकालिगयोधेषु पांडूनां ध्वजिनीपतिः ॥ अब्रवीत् स्वान्यनीकानियु
ध्य ध्वमिति पार्षतः ९१ सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखंडिप्रमुखा गणाः ॥ भीममेवाभ्यवर्तत रथानीकैः प्रहारिभिः ९२ धर्मराजश्च तान् सर्वानुपजग्राह पांडवः ॥ मह
तामेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ९३ एवं संनोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ॥ भीमसेनस्य जग्राह पाण्डुसत्पुरुषैर्वृतः ९४ नहि पंचालराजस्य लोके कश्चन
विद्यते ॥ भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृततमः ९५ सोऽपश्यच्च कलिगेषु चरंतमरिमुदनः ॥ भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ९६ ननर्द बहुधाराजन्
हृष्टश्चासीत् परंतपः ॥ शंखं दध्मौ च समरे सिंहनादननाद च ९७ सच पारावताश्च स्यरथे हेमपरिष्कृते ॥ कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ९८ पृष्ठयुग्न
स्तुतं दृष्ट्वा कलिगैः समभिद्रुतम् ॥ भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समम्ययात् ९९ तौ दूरात्सात्यकिं दृष्ट्वा पृष्ठयुग्नवृकोदरौ ॥ कलिगान् समरे वीरौ योधयेतां मनास्विनौ
१०० सतत्र गत्वा शैने योजवेन जयतां वरः ॥ पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिजग्राहपुरुषर्षभः १०१ स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीत शरासनः ॥ आस्थितोरौ द्रुमात्मानं कलिगान् न्व
वैक्षत् २ कलिगप्रभवांचैव मांसशोणितकर्दमां ॥ रुधिरस्यं दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ३ अंतरेण कलिगानां पांडवानां च वाहिनीम् ॥ तां संततारुस्तारां भीमसे
नो महाबलः ४ भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशं स्तावका नृप ॥ कालोऽयं भीमरूपेण कलिगैः सह युध्यते ५ ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तानि नदंरणे ॥ अभ्ययाच्चरितो
भीमं व्यूढानीकः समंततः ६ तं सात्यकिर्भीमसेनो पृष्ठयुग्नश्च पार्षतः ॥ अभ्यद्रवंत भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ७ परिवार्य तु ते सर्वे गांगेयं तरसारणे ॥ त्रिभिस्त्रिभिः
शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्क्षुरोजसा ८ प्रत्यविध्यत तान् सर्वान् पिता देवव्रतस्तव ॥ यतमाना च महेश्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ९ ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य महारथान् ॥
हयान्कांचनसन्नाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ११० हताश्वे सरथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ॥ शक्तिचिक्षेप तरसा गांगेयस्य रथं प्रति ११ अप्राप्तामथ तां शक्तिं पिता
देवव्रतस्तव ॥ त्रिधा चिच्छेद समरे सापृथिव्यामशीर्यत १२ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवान्गदाम् ॥ भीमसेनस्ततस्तूर्णं पुष्टुवेमनुजर्षभ १३ सात्यकोऽपि तत
स्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ गांगेयसारथितूर्णं पातयामास सायकैः १४ भीष्मस्तु निहते तस्मिन् सारथी रथिनां वरः ॥ वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतोरणाजिरात् १५

९९ १०० ११ १२ १३ १४ १५ आनर्क्षुः आच्छादितवतः ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ वातायमानैः इतस्ततो धावद्भिः १५

११६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ गतेति १ । २ । ३ । ४

भीमसेनस्ततोराजत्रययातेमहाव्रते ॥ प्रज्ज्वालयथावह्निर्दहनकक्षमिवैधितः ११६ सहस्रासर्वकालिगानसेनामध्येव्यतिष्ठत ॥ नैनमभ्युत्सहनकेचितावकाभ
रतर्षभ १७ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्यस्वस्थेराथिनावरः ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाहयशस्विनम् १८ संपूज्यमानः पांचाल्यैर्मत्स्यैश्चभरतर्षभ ॥ धृष्टद्युम्नपरिष्व
ज्यसमेयादथसात्यकिम् १९ अथाब्रवीद्भीमसेनंसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ प्रहर्षयन्त्यदुव्याघ्रोधृष्टद्युम्नस्यपश्यतः १२० दिष्ट्याकालिगराजश्चराजपुत्रश्चकेतुमान् ॥
शक्रदेवश्चकालिगःकालिगाश्चमृषेहताः २१ स्वबाहुबलवीर्येणनागाश्चरथसंकुलः ॥ महापुरुषभूयिष्ठोधीरयोधमिवैधितः २२ महाव्यूहःकालिगानामेकेनमृदित
स्त्वया ॥ एवमुक्त्वाशिनेर्नसादीर्घबाहुररिंदम २३ रथाद्रथमभिद्रुत्यपर्यष्वजतपांडवम् ॥ ततःस्वरथमास्थायपुनरेवमहारथः ॥ तावकानवधीकुद्धोभीमस्य
बलमादधत् १२४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध० द्वितीययुद्धादिवसेकालिगराजवधेचतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ गतपू
र्वाह्मभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिभारत ॥ स्थनागाश्चपत्नीनांसादिनांचमहाक्षये १ द्रोणपुत्रेणशल्येनरुपेणचमहात्मना ॥ समसज्जतपांचाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः २ स
लोकविदितानश्चान्निजघानमहाबलः ॥ द्रौणिःपांचालदायादःशितैर्दशभिराशुगैः ३ ततःशल्यरथंतूर्णमास्थायहतवाहनः ॥ द्रौणिःपांचालदायादमभ्यवर्षदधे
धुभिः ४ धृष्टद्युम्नंतुसंयुक्तंद्रौणिनावीक्ष्यभारत ॥ सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णविकिरान्निशितान्शरान् ५ सशल्यपंचविंशत्याकृपंचनवभिःशरैः ॥ अश्वत्थामानमष्टाभि
र्विव्याधपुरुषर्षभः ६ आर्जुनिंतुततस्तूर्णद्रौणिर्विव्याधपात्रिणा ॥ शल्योऽथदशभिश्चैवकृपश्चानिशितैस्त्रिभिः ७ लक्ष्मणस्तवपौत्रस्तुसौभद्रंसमवस्थितम् ॥
अभ्यवर्ततसंहृष्टस्ततोयुद्धमवर्तत ८ दौयोधानिःसुसंकुद्धःसौभद्रंपरवीरहा ॥ विव्याधसमरेराजंस्तदुतमिवामवत् ९ अभिमन्युःसुसंकुद्धोभ्रातरंभरतर्षभ ॥
शरैःपंचाशतैराजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत १० लक्ष्मणोऽपिपुनस्तस्यधनुश्चिच्छेदपात्रिणा ॥ मुष्टिदेशेमहाराजततस्तेचुकुशुर्जनाः ११ तद्विहायधनुश्छिन्नंसौभ
द्रःपरवीरहा ॥ अन्यदादत्तवांश्चित्रकामुर्कवेगवत्तरम् १२ तौतत्रसमरेयुक्तौकृतप्रतिष्ठतौषिणौ ॥ अन्योन्यंविशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुःपुरुषर्षभौ १३ ततोदुर्योधनोरा
जाहृद्वापुत्रंमहारथम् ॥ पीडितंवपौत्रेणप्रायात्तत्रप्रजेश्वरः १४ सन्निवृत्तेतवसुतेसर्वपुवजनाधिपाः ॥ आर्जुनिंस्थवंशेनसमंतात्पर्यवारयन् १५ सतैःपरिवृतः
शूरैःशूरोयुधिसुदुर्जयैः ॥ नस्मप्रव्यथतेराजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः १६ सौभद्रमथसंसक्तंदृष्ट्वातत्रधनंजयः ॥ अभिदुद्रावगेनत्रातुकामःस्वमात्मजम् १७ ततःसरथ
नागाश्चभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ अभ्यवर्तंतराजानःसहिताःसव्यसाचिनम् १८ उद्धूतंसहस्राभौमंनागाश्चरथपतिभिः ॥ दिवाकररथंप्राप्यरजस्तीव्रमदृश्यत १९
तानिनागसहस्राणिभूमिपालशतानिच ॥ तस्यबाणपथंप्राप्यनाभ्यवर्तंतसर्वशः २० १ । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ यथाकुर्याद्धनंजयःधनंजयोऽग्निरर्जुनोवासयथाकुर्यादित्यसाधारण्योक्तिः १० । ३८

प्रणेदुःसर्वभूतानिबभूवुस्तिमिरादिशः ॥ कुरूणांचानयस्तीव्रःसमदृश्यतदारुणः २१ नाप्यंतरिक्षंनदिशोनभूमिर्नचभास्करः ॥ प्रजज्ञेभरतश्रेष्ठशस्त्रसंधैः
किरीटिनः २२ सादितारथनागाश्चहताश्चरथिनोरणे ॥ विप्रहुतरथाःकेचिद्दृश्यंतेरथयूथपाः २३ विरथारथिनश्चान्येधावमानाःसमंततः ॥ तत्रतत्रैवदृश्यंते
सायुधाःसांगदैर्भुजैः २४ हयारोहाहयास्त्यक्कागजारोहाश्चदंतिनः ॥ अर्जुनस्यमयाद्राजन्समंताद्विप्रदुःखुः २५ रथेभ्यश्चगजेभ्यश्चहयेभ्यश्चनराधिपाः ॥
पतिताःपात्यमानाश्चदृश्यंतेऽर्जुनसायकैः २६ सगदानुद्यतान्बाहून्सखद्वांश्चविशोपते ॥ सप्रासांश्चसत्तूणीरान्सशरान्सशरासनान् २७ सांकुशान्सपताकांश्चतत्र
तत्रार्जुनोत्तुणाम् ॥ निचकर्तशरैरुग्रैरौद्रं वपुरघारयत् २८ परिघाणांप्रदीप्तानांमुद्गराणांचमारिष ॥ प्रासानांभिदिपालानांनिस्त्रिशानांचसंयुगे २९ परश्वधानांती
क्ष्णानांतोमराणांचभारत ॥ वर्मणांचापविद्धानांकांचनानांचभूमिप ३० ध्वजानांचर्मणांचैवव्यजनानांचसर्वशः ॥ छत्राणांहिमदंडानांतोमराणांचभारत ३१
प्रतोदानांचयोक्त्राणांकशानांचैवमारिष ॥ राशयःस्मात्रदृश्यंतेविनीकीर्णारणक्षितौ ३२ नासीत्तत्रपुमान्कश्चित्तवसैन्यस्यभारत ॥ योऽर्जुनंसमरेशूरंप्रत्युद्या
यात्कथंचन ३३ योयोहिसमरेपार्थंप्रत्युद्यातिविशोपते ॥ ससंख्येविशिखैस्तीक्ष्णैःपरलोकायनीयते ३४ तेषुविद्रवमाणेषुतवयोधेषुसर्वशः ॥ अर्जुनोवासुदे
वश्चदध्मतुर्वारिजोत्तमौ ३५ तत्प्रभंमवलंढद्वापितादेवव्रतस्तव ॥ अब्रवीत्समरेशूरंभारद्वाजंस्मयन्निव ३६ एषपांडुसुतोवीरकृष्णेनसहितोबली ॥ तथाकरोति
सैन्यानियथाकुर्याद्धनंजयः ३७ नह्येषसमरेशकयोविजेतुंहिकथंचन ॥ यथाऽस्यदृश्यतेरूपंकालांतकयमोपमम् ३८ ननिवर्तयितुंचापिशक्येयमहतीचमूः ॥
अन्योन्यप्रेक्षयापश्यद्रवतीयंवरूथिनी ३९ एषचास्तंगिरिश्रेष्ठभानुमानप्रतिपद्यते ॥ चक्षुषिसर्वलोकस्यसंहरन्निवसर्वथा ४० तत्रावहारंसंप्राप्तमन्येऽहंपुरुष
र्षभ ॥ श्रांताभीताश्चनोयोधानयोत्स्यंतिकथंचन ४१ एवमुक्त्वाततोभीष्मोद्रोणमाचार्यसत्तमम् ॥ अवहारमथाचक्रेतावकानांमहारथः ४२ ततोवहारःसैन्या
नांतवतेषांचभारत ॥ अस्तंगच्छतिमूर्येऽभूत्संध्याकालेचवर्तते ४३ ॥ इति श्रीम०भीष्म०भीष्मवधप० द्वितीययुद्धादिवसावहारेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः
॥ ५५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ प्रभातायांचशर्वर्षाभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ अनीकान्यनुसंयानेव्यादिदेशाथभारत १ गारुडंचमहाव्यूहंचकेशांतनवस्तदा
॥ पुत्राणांतेजयाकांक्षीभीष्मःकुरुपितामहः २ गरुडस्यस्वयंतुंडेपितादेवव्रतस्तव ॥ चक्षुषीचभरद्वाजःकृतवर्माचसात्वतः ३ अश्वत्थामाकृपश्चैवशीर्षमास्तां
यशस्विनौ ॥ त्रैगर्तैरथकैकेयैर्वाट्वानैश्चसंयुगे ४ भूरिश्रवाःशल्यःशल्योभगदत्तश्चमारिष ॥ मद्रकाःसिंधुसौवीरास्तथापांचनदाश्चये ५

अन्योन्यप्रेक्षयापरस्परभंगदर्शनेन ३९ । ४० । ४१ । ४२ वर्तसिर्वर्तमाने ४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ प्रभातायामिति १ । २ । ३ । ४ । ५

जयद्रथेनसहिताग्नीवायांसन्निवेशिताः ॥ पृष्ठेदुर्योधनोराजासोदर्यैःसानुगैर्वृतः ६ विद्वानुविदावावंत्यौकांबोजश्चशकैःसह ॥ पुच्छमासन्महाराजशूरसेनाश्चसर्वशः
 ७ मागधाश्चकलिगाश्चदसेरकगणैःसह ॥ दक्षिणपक्षमासाद्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ८ कारूपाश्चविकुंजाश्चमुंडाःकुंडीवृपास्तथा ॥ बृहद्वलेनसहितावामं
 पार्श्वमवस्थिताः ९ व्यूढं दृष्ट्वातुतत्सैन्यं सव्यसाचीपरंतपः ॥ दृष्ट्वाभ्युपगच्छन्तःप्रत्यव्यूहतसंयुगे १० अर्धचंद्रेणव्यूहेनव्यूहतमतिदारुणम् ॥ दक्षिणंशृंगमा
 स्थायभीमसेनोव्यरोचत ११ नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नैर्वृतः ॥ तदन्वेवविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः १२ तदनंतरमेवासीन्निलोनीलायुधैःसह ॥ नीलाद
 नंतरश्चैवदृष्टकेतुर्महाबलः १३ चेदिकाशिकरूपैश्चपौरैरपिसंवृतः ॥ दृष्ट्वाभ्युपगच्छन्तःप्रत्यव्यूहतसंयुगे १४ मध्येसैन्यस्यमहतःस्थितायुद्धायभारत ॥
 तत्रैवधर्मराजोऽपिगजानीकेनसंवृतः १५ ततस्तुसात्यकीराजनद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ अभिमन्युस्ततःशूरहरावांश्चततःपरम् १६ भैमसेनिस्ततोराजनके
 कयाश्चमहारथाः ॥ ततोऽभूद्विपदाश्रेष्ठोवामपार्श्वमुपाश्रितः १७ सर्वस्यजगतोगोप्तागोप्तायस्यजनार्दनः ॥ एवमेतंमहाव्यूहंप्रत्यव्यूहतपांडवाः १८ वधार्थं
 तवपुत्राणांतत्पक्षंयेचसंगताः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धं व्यतिपत्तरथद्विपम् १९ तावकानांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरम् ॥ हयौघाश्चरथौघाश्चतत्रतत्रविशांपते २० संप
 तंतोव्यदृश्यंतनिघ्नंतस्तेपरस्परम् ॥ धावतांचरथौघानांनिघ्नतांचपृथक्पृथक् २१ बभूवतुमुलःशब्दोविमिश्रोदुंदुभिस्वनैः ॥ दिवस्पृष्ट्रवीराणांनिघ्नतामितरे
 तरम् ॥ संप्रहारेसुतुमुलेतवतेषांचभारत २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणितृतीयेयुद्धदिवसेपरस्परव्यूहरचनायाषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५६॥
 संजयउवाच ॥ ततोव्यूढेष्वनीकेषुतावकेषुपरेषुच ॥ घनंजयोरथानीकमवधीतवभारत १ शरैरतिरथोयुद्धेदारयनरथयूथपान् ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुग
 क्षये २ धार्तराष्ट्रारण्येयत्नात्पांडवानप्रत्ययोधयन् ॥ प्रार्थयानायशोदीप्तंयुद्धं कृत्वानिघ्नतेनम् ३ एकाग्रमनसोभूत्वापांडवानांवरूथिनीम् ॥ बभूवुर्बहुशोराजंस्ते
 चासज्जंतसंयुगे ४ द्रवद्विरथमग्नैश्चपरिवर्तद्विरेवच ॥ पांडवैःकौरवैश्चनप्राज्ञायतकिंचन ५ उदतिष्ठद्रजोभौमंछादयानंदिवाकरम् ॥ नदिशःप्रदिशोवापित
 ब्रह्मन्युःकथंनराः ६ अनुमानेनसंज्ञाभिर्नामगौत्रैश्चसंयुगे ॥ वर्ततेचतथायुद्धंतत्रतत्रविशांपते ७ नव्यूहोभिद्यतेतत्रकौरवाणांकथंचन ॥ रक्षितःसत्यसंधेनभा
 रद्वाजेनसंयुगे ८ तथैवपांडवानांचरक्षितःसव्यसाचिना ॥ नाभिद्यतमहाव्यूहोभीमेनचसुरक्षितः ९ सेनाग्रादपिनिष्पत्यप्रायुध्यंस्तत्रमानवाः ॥ उभयोःसेनयो
 राजनव्यतिपत्तरथद्विपाः १० हयारोहैर्हयारोहाःपात्यंतस्ममहाहवे ॥ ऋषिभिर्विमलाभिश्चप्राप्तैरपिचसंयुगे ११

शतमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति १ । २ वृत्तं कृत्वानिघ्नतेनं नृत्तुरेष निघ्नतेन हेतुर्नान्य इत्यर्थः ३ । ४ । ५ । ६ । अनुमानेन ध्वजादिचिह्नेन संज्ञाभिः संकेतैश्च ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ परितोमैः कुथाभिश्च कंबलैश्च महाधनं महाभूषणैः स्रग्धराभिः स्रग्धराचिह्नैर्दामभिः

रथीरथिनमासाद्यशरैःकनकपूषणैः ॥ पातयामाससमरेतस्मिन्नतिभयंकरे १२ गजारोहागजारोहान्नाराचशरतोमरैः ॥ संसक्तान्पातयामासुस्तवतेषांचसर्वशः
 १३ कश्चिदुत्पत्यसमरेवरवारणमास्थितः ॥ केशपक्षेपराष्ट्रजहारसमरेशिरः १४ अन्येद्विरदंताग्रनिभिर्ब्रह्मदयारणे ॥ वेमुश्चरुधिरंवीरानिःश्वसंतःसमंततः
 १५ कश्चित्करिषिपाणस्थावीरोरणविशारदः ॥ प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नोगजशिक्षास्त्रवेदिना १६ पतिसंधारणेपत्तीचर्भिदिपालपरश्वधैः ॥ न्यपातयंतसंहृष्टाःपर
 स्परकृतागसः १७ रथीचसमरेराजन्नासाद्यगजयूथपम् ॥ सगजं पातयामासगजीचरथिनांवरम् १८ रथिनंचहयारोहःप्राप्तेनभरतर्षभ ॥ पातयामाससमरेरथी
 चहयसादिनम् १९ पदातीरथिनंसंख्येरथीचापिपदातिनम् ॥ न्यपातयच्छित्तैःशस्त्रैःसेनयोरुभयोरपि २० गजारोहाहयारोहान्पातयांचक्रिरेतदा ॥ हयारो
 हागजस्थांश्चतदुत्तमिवाभवत् २१ गजारोहवैश्चापितत्रतत्रपदातयः ॥ प्रातिताःसमदृश्यंततैश्चापिगजयोधिनः २२ पतिसंधाहयारोहैःसादिसंधाश्चपत्तिभिः ॥
 पात्यमानाव्यदृश्यंतशतशोऽथसहस्रशः २३ ध्वजैस्तप्रापविद्धैश्चकार्मुकैस्तोमरैस्तथा ॥ प्राप्तेस्तथागदामिश्चपरिधैःकंपनेस्तथा २४ शक्तिभिःक्वचैश्चित्रैःक
 णपैरंकुशैरपि ॥ निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापिस्वर्णपुंखैःशरैस्तथा २५ परितोमैःकुथाभिश्चकंबलैश्चमहाधनैः ॥ मूर्भातिभरतश्रेष्ठस्रग्धामैरिवचित्रिता २६ नराश्चका
 यैःपतितैर्दतिभिश्चमहाहवे ॥ अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा २७ प्रशशामरजोभौमंव्युक्षितंरणशोणितैः ॥ दिशश्चविमलाःसर्वाःसंबभूवुर्जनेश्वर २८
 उत्थितान्यगण्येयानिक्वंधानिसमंततः ॥ चिन्हभूतानिजगतोविनाशार्थायभारत २९ तस्मिन्नुद्धेमहारौद्रेवर्तमानेसुदारुणे ॥ प्रत्यदृश्यंतरथिनोधावमानाःसमं
 ततः ३० ततोभीष्मश्चद्रोणश्चसंधवश्चजयद्रथः ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःशल्यश्चापिसौबलः ३१ एतेसमरदुर्धर्षाःसिंहतुल्यपराक्रमाः ॥ पांडवानामनीकानिबभूवुः
 स्मपुनःपुनः ३२ तथैवभीमसेनोऽपिराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ सात्यकिश्चेकितानश्चद्रौपदेयाश्चभारत ३३ तावकांस्तवपुत्रांश्चसहितान्सर्वराजभिः ॥ द्रावयामा
 सुराजौतेत्रिदशादानवानिव ३४ तथातेसमरेऽन्योन्यंनिघ्नंतःक्षत्रियर्षभाः ॥ रक्तोक्षिताघोररूपाविरेजुर्दानवाइव ३५ विनिर्जित्यरिपून्वीराःसेनयोरुभयोरपि ॥
 व्यदृश्यंतमहामात्राग्रहाइवनमस्तले ३६ ततोस्थसहस्रेणपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अभ्ययात्पांडवंयुद्धेराक्षसंचघटोत्कचम् ३७ तथैवपांडवाःसर्वेमहत्यासेनयासह ॥
 द्रोणभीष्मैरण्येतौप्रत्युद्युररिंदमौ ३८ किरीटीचययौकुद्धःसमंतात्पार्थिवोत्तमान् ॥ आर्जुनिःसात्यकिश्चैवययतुःसौबलंबलम् ३९ ततःप्रवृत्तेभूयःसंग्रामोलोम
 हर्षणः ॥ तावकानांपरेषांचसमरेविजयैषिणाम् ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणितृतीयेयुद्धदिवसेसंकुलयुद्धेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अनेन स्रज्जांबाहुल्यं दैर्घ्यं च दर्शितं २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ महामात्राः प्रधानाः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इति भीष्मोनीमासप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ततस्तेपार्थिवाःकुद्धाःफाल्गुनवीक्ष्यसंयुगे ॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्पर्यवारयन् १ अथैनरथवृन्देनकोष्ठकीकृत्यभारत ॥ शरैःसुबहुसाहस्रैः
समंतादभ्यवारयन् २ शक्तीश्चविमलास्तीक्ष्णामदाश्चपरिचैःसह ॥ प्रासान्परश्वर्धाश्चैवमुद्गरान्मुसलानपि ३ चिक्षिपुःसमरेकुद्धाःफाल्गुनस्यरथं प्रति ॥ श
स्त्राणामथतां वृष्टिंशलभानामिवायतिम् ४ रुरोधसर्वतःपार्थःशरैःकनकभूषणैः ॥ तत्रतल्लाघवंदृष्ट्वाभीष्मोरातिमानुषम् ५ देवदानवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः
साधुसाध्वितिराजेंद्रफाल्गुनं प्रत्यपूजयन् ६ सात्यकिश्चाभीमन्युश्चमहत्यासेनयावृतौ ॥ गांधारान्समरेश्वरानजग्मतुःसहसौबलान् ७ तत्रसौबलकाःकुद्धावाष्णैः
यस्यरथोत्तमम् ॥ तिलशश्चिच्छिदुःक्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ८ सात्यकिस्तुरथं त्यक्त्वावर्तमानेभयावहे ॥ अभिमन्योरथं तूर्णमारुरोह परंतपः ९ तावेकरथसं
युक्तौसौबलेयस्यवाहिनीम् ॥ व्यधमेतांशितैस्तूर्णशरैःसन्नतपर्वभिः १० द्रोणभीष्मोरणेयतौधर्मराजस्यवाहिनीम् ॥ नाशयेतांशरैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रपरिच्छदैः
११ ततोधर्मसुतोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ मिषतांसर्वसैन्यानांद्रोणानकिमुपाद्रवन् १२ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतुमुल्लोमहर्षम् ॥ यथादेवासुरयुद्धं पूर्वमासीत्सु
दारुणम् १३ कुर्वाणौसुमहत्कर्मभीमसेनघटोत्कचौ ॥ दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्यतावुभावप्यवारयन् १४ तत्राहुतमपश्यामहेडिबस्यपराक्रमम् ॥ अतीत्यपितरं
युद्धेयदयुध्यतभारत १५ भीमसेनस्तुसंकुद्धोदुर्योधनममर्षणम् ॥ हृद्यविध्यत्पृषत्केनप्रहसन्निवपांडवः १६ ततोदुर्योधनोराजाप्रहारवरपीडितः ॥ निषसाद
रथोपस्थेकश्मलंचजगामह १७ तं विसंज्ञं विदित्वा तु त्वरमाणोऽस्य सारथिः ॥ अपोवाहरणाद्राजंस्ततः सैन्यमभज्यत १८ ततस्तां कौरवांसेनां द्रवमाणां समंततः ॥
निघ्नन्भीमःशरैस्तीक्ष्णैरनुववाजपृष्ठतः १९ पार्षतश्चरथश्चेष्टो धर्मपुत्रश्चपांडवः ॥ द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गंगेयस्य च पश्यतः २० जघ्नतुर्वींशिसैस्तीक्ष्णैः
परानीकविनाशनैः ॥ द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे २१ नाशकुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ वार्यमाणं च भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना २२ विद्रवत्ये
व तत्सैन्यं पश्यतो द्रोणभीष्मयोः ॥ ततो रथसदृशे पुविद्रवन्तु ततस्ततः २३ तावास्थितावेकरथं सौभद्राशिनिपुंगवौ ॥ सौवर्लीसमरसेनां शातयेतां समंततः २४
शुशुभातेतदातौतुशैनेयकुरुपुंगवौ ॥ अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ न भस्तले २५ अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशापते ॥ ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः
२६ वध्यमानं ततस्तत्र शरैः पार्थस्य संयुगे ॥ बुद्रावकौरवं सैन्यं विषादभयकंपितम् २७ द्रवतस्तान्समालक्ष्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ न्यवारयेतां संरन्ध्रौ दुर्यो
धनहितैषिणौ २८ ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशापते ॥ न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समंततः २९ यत्र यत्र सुतस्तु भ्यंयं पश्यति भारत ॥ तत्र तत्र न्यवर्तत क्ष
त्रियाणां महारथाः ३० तान्निवृतान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीक्षरेजनाः ॥ अन्योन्यस्पर्धयारानुलज्जयाचावतस्थिरे ३१

२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१

३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८ चित्तयानःअमविष्यमिति शेषः ३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६ ॥ इति भी० भी० मा० अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

पुनरावर्तततिषाविगआसीद्विशांपते ॥ पूर्यतःसागरस्येवचंद्रस्योदयनंप्रति ३२ सन्निवृत्तांस्ततस्तत्तुद्वाराजासुयोधनः ॥ अब्रवीत्स्वरितोगत्वाभीष्मं शांत
नवंचः ३३ पितामहनिबोधेदंयत्त्वावक्ष्यामिभारत ॥ नानुरूपमहं मन्येत्वयि जीवाति कौरव ३४ द्रोणेचास्त्रविदांश्रेष्ठे सपुत्रे ससुहज्जने ॥ कृपेचैवमहेष्वासेद्रव
तेयद्वरूथिनी ३५ नपांडवान्प्रतिबलांस्तव मन्येकथंचन ॥ तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रोणेश्चैव कृपस्य च ३६ अनुग्राह्याः पांडुसुतास्तव नूनं पितामह ॥ यथेमांश्च
मसेवीरवध्यमानां विरूथिनीं ३७ सोऽस्मि वाच्यस्त्वयाराजन्पूर्वमेव समागमे ॥ नयोत्स्ये पांडवान्संख्येनापि पार्षतसात्यकी ३८ श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्य
स्य कृपस्य च ॥ कर्णेन सहितः कृत्यं चित्तयानस्तदैवाहि ३९ यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ॥ विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ४० एतच्छ्रुत्वाव
चोभीष्मः प्रहसन्वैमुहुर्मुहुः ॥ अब्रवीत्तनयंतुभ्यं क्रोधादुद्धृत्य च क्षुषी ४१ बहुशोऽसि मयाराजंस्तव्यमुक्तो हितं वचः ॥ अजेयाः पांडवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ४२
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ॥ करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबाधवः ४३ अद्य पांडुसुतानेकः स सैन्यान्सहबंधुभिः ॥ सोऽहं निवारयिष्यामि सर्वलोक
स्य पश्यतः ४४ एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ॥ दध्मुःशंखान्मुदायुक्ताभेरीः संजघ्निरेष्टुशम् ४५ पांडवाहिततोरान् श्रुत्वा तं निनदं महत् ॥ दध्मुःशं
खांश्चभेरीश्चमुरजांश्चाप्यनादयन् ४६ ॥ इति श्रीम० भी० भीष्मवधप० तृतीये युद्धदिवसे भीष्मदुर्योधनसंवादे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
घृतराष्ट्रउवाच ॥ प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण दारुणे ॥ क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः १ भीष्मः किमकरोत्तत्र पांडवे येषु भारत ॥ पितामहे वापं
चालास्तन्ममाचक्ष्व संजय २ ॥ संजयउवाच ॥ गतपूर्वां रूभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ॥ पश्चिमां दिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ३ जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पांडवे
षु महात्मसु ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ४ अभ्ययाज्जवनैरश्वैः पांडवानामनीकिनीं ॥ महत्यासेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ५ प्रावर्तत ततो युद्धंतु मु
ल्लोमहर्षणम् ॥ अस्माकं पांडवैः सार्धमनया तव भारत ६ धनुषांकूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यतां ॥ महान्सममवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यतां ७ तिष्ठस्थितो
ऽस्मि विद्वच्चैनं निवर्तस्व स्थिरो भव ॥ स्थिरोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दोऽश्रूयत सर्वशः ८ कांचनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ॥ शिलानामिव शैलेषु पतितानामभू
द्धनिः ९ पतितान्युत्तमांगानि बाहवश्च विभूषिताः ॥ व्यचेष्टंत महीप्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः १० हृतोत्तमांगाः केचिनुतथैवोद्यत कार्मुकाः ॥ प्रगृहीता युधाश्चा
पितस्थुः पुरुषसत्तमाः ११ प्रावर्तत महावेगानदीरुधिरवाहिनीं ॥ मातंगान् शिलारौद्रामांसशोणितकर्दमा १२ वराश्चनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ॥ परलो
कार्णवमुखी मृगगोमायुमोदिनी १३

नदृष्टं नृपतुं वापि युद्धमेतादृशं नृप ॥ यथा तव सुतानां च पांडवानां च भारत १४ नासीद्रथपथस्तत्र यो धैर्यं धिनिपाति तैः ॥ गजैश्च पतितैर्नौलैर्गिरिशृंगैरवावृतः
 १५ विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्चमारिष ॥ शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीवनभस्तलम् १६ विनिर्भिन्नाः शरैः केचिदं त्रापीडप्रकर्षिणः ॥ अर्भताः समरेशत्रून
 भ्यधावंतदर्पिताः १७ तात भ्रातः सखे बंधो वयस्य मम मातुल ॥ मामापरित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतितारणे १८ अथाभ्यो हित्व मागच्छा किं भीतोऽसि कथास्यसि ॥
 स्थितोऽहं समरे मामैरिति चान्ये विचुक्रुशुः १९ तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मंडलकार्मुकः ॥ मुमोच बाणान् दीप्ताग्रान् हीनाशी विषानिव २० शरैरेकायनी कुर्वन् यदि
 शः सर्वायतवतः ॥ जघान पांडवस्थानादिश्य भरतर्षभ २१ स नृत्त्यन्वैरथोपस्थे दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ अलातचक्रवद्राजं स्तत्र तत्र स्मदृश्यते २२ तमेकं सम
 रेश्वरं पांडवाः मृजयैः सह ॥ अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् २३ मायाकृतात्माना मिव भीष्मं तत्र स्ममेनिरे ॥ पूर्वस्यां दिशितं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः २४
 उदीच्यां चैव मालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ॥ एवं समरेश्वरोगंगेयः प्रत्यदृश्यत २५ न चैवं पांडवेयानां काश्चिच्छक्रोति वीक्षितुम् ॥ विशिखानेव पश्यन्ति भीष्म
 चापच्युतान् बहून् २६ कुर्वाणं समरे कर्मसूदनं च वाहिनीम् ॥ व्याक्रोशन्त रणे तत्र नरा बहुविधा बहु २७ अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरन्तव ॥ शलभा इव राजानः
 पतन्ति विधिचोदिताः २८ भीष्माग्रिमभि संकुदं विनाशाय सहस्रशः ॥ नहि मोघः शरः काश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे २९ नरनागाश्च कायेषु बहुत्वा लघुधो धिनः ॥
 भिनत्येकेन बाणेन सुमुखेन पतत्रिणा ३० गजकंटकसन्नद्धं वज्रेण वशिलोच्चयम् ॥ द्वौ त्रीनपि गजारोहान् पिंडितान् वर्मितानपि ३१ नाराचेन सुमुक्तेन निजघानपि
 तातव ॥ यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येत्युधिकश्चन ३२ मुहूर्तदृष्टः समयापतितो भुवि दृश्यते ॥ एवं साधर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ३३ भीष्मेणा तुलवीर्येण
 व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ प्राकंपत महासेना शरवर्षेण तापिता ३४ पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्याथ शिखंडिनः ॥ यतमानाऽपि ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ३५ ना
 शक्रुन् वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ३६ अभ्यज्यत महाराज न च द्वौ सहधा वतः ॥ आविद्ध नरनागाश्च पतितध्वजकूब
 रम् ३७ अनीकं पांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरन्तथा ३८ प्रियं सखायं चाक्रंदे सखा दैव बलात्कृतः ॥ विमुच्य कवचान्यन्ये
 पांडुपुत्रस्य सैनिकाः ३९ विमुक्तकेशा धावंतः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ तद्भो कुलमिवोद्भातमुद्भातरथ यूथपम् ४० दृष्ट्वा पांडुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरन्तदा ॥ प्रभज्य
 मानं सैन्यं तु दृष्ट्वा दानं दनः ४१ उवाच पार्थ वभिस्तु निदृष्ट्वा रथमुतमम् ॥ अयं सकालः संप्राप्तः पार्थयस्तेऽभिकांक्षितः ४२ प्रहरस्वनरव्याघ्रनचेन्मोहादिमुह्य
 से ॥ यत्त्वया कथितं वरिपुराराराज्ञां समागमे ४३

भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ४४ इति तत्कुरुकौंतेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ वीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं
 भज्यमानं ततस्ततः ४५ द्रवतश्च महीपालान् पश्य यो धिष्ठिरेवले ॥ दृष्ट्वा हि भीष्मं समरे व्यातान न मिवांतकम् ४६ भयार्ताः प्रपलायन्ते सिंहात् क्षुद्रमृगा इव ॥ एव
 मुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ४७ नो दयाश्चान्यतो भीष्मो विगाहैतद्वलार्णवम् ॥ पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ४८ ॥ संजय उवाच ॥ ततोऽश्वान्
 रजतप्रख्यान् नो दयामास माधवः ॥ यतो भीष्मरथो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ४९ ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ॥ दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मा योद्यतमा
 ह्वे ५० ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवादिनदन्मुहुः ॥ धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ५१ क्षणेन सरथस्तस्य सहयः सहस्रारथिः ॥ शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रका
 शते ५२ वासुदेवस्त्वसंभ्रातो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ॥ चोदयामास तान् श्वान् विचितान् भीष्मसायकैः ५३ ततः पार्थो धनुर्गृह्णादिव्यंजलदनिःस्वनम् ॥ पातया
 मास भीष्मस्य धनुश्छित्वा त्रिभिः शरैः ५४ सच्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्वनुः ॥ निमिषांतरमात्रेण सज्जं चक्रे पितातव ५५ विचर्षत तो दोर्म्या धनुर्ज
 लदनिःस्वनम् ॥ अथास्यत दपि कुद्वश्चिच्छेदधनुर्जुनः ५६ तस्य तत्पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः ॥ साधुपार्थ महाबाहो साधुभो पांडुनंदन ५७ त्वय्ये
 वैतदुत्तरूपं महत्कर्म धनंजय ॥ प्रीतोऽस्मि सुभृशं पुत्रकुरुयुद्धं मया सह ५८ इति पार्थ प्रशस्याथ प्रगृह्णान्यन्महद्वनुः ॥ मुमोच समरे वीरः शरान् पार्थरथं प्रति ५९
 अदर्शयद्वासुदेवो हयाने परंबलम् ॥ मोघान् कुर्वन् शरास्तस्य मंडलान्याचरच्छु ६० तथा भीष्मस्तु सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ॥ विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु
 भारत ६१ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ॥ गोतृषाविव संरब्धौ विषाणैर्लिखितां कितौ ६२ पुनश्चापिसुसंरब्धः शरैः शतसहस्रशः ॥ कृष्णयोर्युधि
 संरब्धौ भीष्मोऽथावारयद्दिशः ६३ वार्ष्णेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कंपयामास रोषितः ॥ मुहुरभ्यर्दयन् भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ६४ ततस्तुकृष्णः समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्र
 मम् ॥ संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ६५ भीष्मं च शरवर्षाणिसृजन्तमनिशं युधि ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ६६ वरान् वरान् विनि
 घ्नन्तं पांडुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ युगांतमिव कुर्वाणं भीष्मं यो धिष्ठिरेवले ६७ अष्टपृष्ठाभगवान् केशवः परवीरहा ॥ अर्चितयदमेयात्मानास्तियौ धिष्ठिरंबलम् ६८
 एकाह्वाहिरणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ॥ किं नु पांडुसुतान् युद्धे सबलान् सपदानुगान् ६९ द्रवते च महासैन्यं पांडवस्य महात्मनः ॥ एते च कौरवास्तूर्णप्रभगान्
 वीक्ष्य सोमक्रान् ७० प्राद्रवन्ति रणे दृष्ट्वा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ सोऽहं भीष्मं निहन्म्य पांडवार्थाय दंशितः ७१ भारमेतं विनेष्यामि पांडवानां महात्मनाम् ॥
 अर्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ७२

७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२ समुदीर्यमाणं वर्धमानप्रयत्नं ८३।८४।८५।८६ अश्विनोरश्विपुत्रयोर्नकुलसहदेवयोः ८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५

कर्तव्यं नाभिजानातिरणेभीष्मस्य गौरवात् ॥ तथा चिंतयतस्तस्य मूय एव पितामहः ॥ प्रेषयामास संकुद्धः शरान् पार्थ रथं प्रति ७३ तेषां बहुत्वात् भृशं शराणां दिशश्च
सर्वाः पिहिता वभूवुः ॥ नचांतरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्वरोऽदृश्यतरश्चिमाली ७४ ववृश्वातास्तमुलाः सधूमादिशश्च सर्वाः क्षुभिता वभूवुः ॥ द्रोणो विकर्णोऽथ
जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ७५ श्रुताधुरं वष्टपतिश्च राजा विद्वानुविदौ च सुदक्षिणश्च ॥ प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ७६ विरीटिनं
त्वरमाणाऽभिसन्नुनिदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ तं वाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ७७ विरीटिनं संपरिवार्यमाणं शिनेर्न सावारण्यूथपैश्च ॥ ततस्तु
दृष्ट्वाऽर्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्च रथैः समंतात् ७८ अभिदुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससारतूर्ण ॥ सतान्यनीकानि महाधनुष्मान् शिनिप्रवीरः सहसाऽभि
पत्य ७९ चकार साहाय्यमथार्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ॥ विशीर्णनागाश्च रथध्वजौ घंभीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ८० युधिष्ठिरानीकमभिद्रवंतं प्रोवाच सं
दृश्य शिनिप्रवीरः ॥ कक्षत्रियायास्यथ नैषधर्मः सतां पुरस्तात् कथितः पुराणैः ८१ मास्वां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः स्ववीरधर्मपरिपालयध्वम् ॥ तान्वासवानंतरजोनि
शाम्य न रेंद्रमुख्यान् द्रवतः समंतात् ८२ पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ अमृष्यमाणः सततो महात्मा यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ८३ उवाच
शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरूनापततः समग्रान् ॥ येयांति ते यांति शिनिप्रवीरयेऽपि स्थिताः सात्वततेऽपियांतु ८४ भीष्मं रथात्पश्यन् निपात्यमानं द्रोणं च संख्ये सगणं म
याऽथ ॥ न मे रथी सात्वतकौरवाणां कुद्धस्य मुच्ये तरणेऽद्य कश्चित् ८५ तस्मादहं गृह्य रथांगमुग्रं प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ॥ निहत्य भीष्मं सगणं तथाऽऽजौ द्रोणं च शै
नेय रथप्रवीरौ ८६ प्रीतिकरिष्यामि धनं जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाऽश्विनोश्च ॥ निहत्य सर्वान् दृष्ट्वा त्रापुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च न रेंद्रमुख्याः ८७ राज्येन राजानमजात
शत्रुं संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ८८ क्षुरांतमुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवधुत्य विसृज्य बाहून् ॥ संकंपयन् गांचरणैर्म
हात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ८९ मदाधमाजौ समुदीर्णदर्पसिंहो जिघांसन्निवारणं द्रुम् ॥ सोऽभिद्रवन् भीष्ममनीकमध्ये कुद्धो महेंद्रावरजः प्रमाथी ९० व्यालं
विपीतांतपटश्च काशेवनोयथा खेतडितावनद्धः ॥ सुदर्शनं चास्य रराज शौरिस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ९१ यथादिपद्मं तरुणां कर्णं रराज नारायणनाभिजातम् ॥
तत्कृष्णकोपोदयसूर्यं बुद्धं क्षुरांततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ९२ तस्यैव देहो रसरः प्ररूढं रराज नारायणबाहुनालम् ॥ तमात्तचक्रं प्रणदंतमुच्चैः कुद्धं महेंद्रावरजं समीक्ष्य ९३
सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरूणां निवर्चितयित्वा ॥ सवासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्तयिष्यन्निवसर्वलोकम् ९४ अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्वभासे भूतानि वक्ष्यान्निवधूम्
केतुः ॥ तमाद्रवंतं प्रगृहीतचक्रं दृष्ट्वा दिवं शांतनवस्तदानीं ९५

९६।९७।९८।९९।१००।१।२।३।४।५।६।७।८।९ प्रजिघाद्यप्रेषयामास ११० शरप्रवेकान् बाणश्रेष्ठान् ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८

असंभ्रमंतद्विचकर्षदोभ्यां महाधनुर्गांडिवतुल्यघोषम् ॥ उवाच भीष्मस्तमनंत पौरुषं गोविंदमाजावविमूढचेताः ९६ एहो हि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते माधवचक्र
पाणे ॥ प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात्सर्वशरण्यसंख्ये ९७ त्वया हतस्यापि ममाद्यकृष्णश्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ॥ संभावितोऽस्म्यंधकृष्णिनाथलोकेऽस्मि
र्वीरतवाभियानात् ९८ रथादवधुत्य ततस्त्वरान् पार्थोऽप्यनुदुत्य यदुप्रवीरम् ॥ जग्राह पीनोत्तमलंबबाहुं बाहोर्हरेर्व्यायतपीनबाहुः ९९ निगृह्यमाणश्च तदाऽऽ
दिदेवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी ॥ आदाय वेगेन जगाम विष्णुर्जिष्णुं महावातह्वैकक्षम् १०० पार्थस्तु विष्टम्य बलेन पादौ भीष्मातिकं तूर्णमभिद्रवंतम् ॥ बला
न्निजग्राह हरिं किरीटीपदेऽथ राजन् दशमे कथंचित् १ अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्जुनः कांचनचित्रमाली ॥ उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान् केशव पांडवानां
२ नहास्यते कर्म यथा प्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ॥ अंतं करिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाऽहमिद्रानुजसंप्रयुक्तः ३ ततः प्रतिज्ञां समयंचतस्य जनार्दनः प्रीतमनानि श
म्य ॥ स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनरारुरोह ४ सतानभीषून् पुनराददानः प्रगृह्य शंखं द्विषतां निहंता ॥ विनादयामास ततो दिशश्च सपांचजन्यस्य रेवेण
शौरिः ५ व्याविद्ध निष्कांगदकुंडलं तरजोविकीर्णां चितपद्मनेत्रम् ॥ विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशंखं विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ६ मृदंगभेरीपणवप्रणादानेभिस्वनादुं दुभि
निःस्वनाश्च ॥ ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणां ७ गांडीवघोषः स्तनयित्नु कल्पोजगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ॥ जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा
दिशः पांडवचापमुक्ताः ८ तं कौरवाणामधिपोजवेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धं ॥ अभ्युद्यया बुध्यत बाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निवधूम् केतुः ९ अथार्जुनाय प्रजिघाद्यभ
लान् भूरिश्रवाः सप्तसुवर्णपुंखान् ॥ दुर्योधनस्तो मरमुग्रवेगं शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिं ११० सप्तभिः सप्तशरप्रवेकान् संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ॥ शितेन दुर्योधन
बाहुमुक्तं क्षुरेण ततो मरमुन्ममाथ ११ ततः शुभामापतती सशक्तिविद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्तां ॥ गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्तवीरः १२ ततो
भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गांडिवमप्रमेयम् ॥ माहेंद्रमस्त्रं विधिवत् सुधोरं प्रादुक्ष्वकाराहुतमंतरिक्षे १३ तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मा
न् ॥ शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली १४ शिलीमुखाः पार्थधनुः प्रमुक्तारथान् ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ॥ निरुत्य देहान् विविशुः परेषां न रेंद्रनागै
द्रतुरंगमाणां १५ ततो दिशः सोनुऽदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैः समरे वितत्य ॥ गांडीवशब्देन मनां सितेषां किरीटमाली व्यथयांचकार १६ तस्मिंस्तथाघोरतमे प्रवृत्ते
शंखस्वनादुं दुभिनिःस्वनाश्च ॥ अंतर्हिता गांडिवनिःस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रथप्रणादाः १७ गांडीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखाः प्रवीराः ॥ पांचालराजो
दुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुर्दीनसत्त्वाः १८

सर्वाणिसैन्यानि तु तावकानियतो यतो गां डि गः प्रणादः ॥ ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मुर्मतं प्रतीपोऽभिससारकश्चित् १९ तस्मिन् सुधोरे नृपसंप्रहारे हताः प्रवीराः सरथा
श्वसूताः ॥ गजाश्च नाराचनिपाततप्तमहापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः १२० परीतसत्वाः सहस्रानिपेतुः किरीटिनाभिन्नतनुत्रकायाः ॥ दृढहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पा
थेन गृह्णन्मलेः शितायैः २१ निकृत्तयंत्रानि हतं द्रुकीलाघ्वजामहांतो ध्वजिनीमुखेषु ॥ पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्येहयाश्च नागाश्च धनंजयेन २२ बाणाहतास्तूर्णम
पेतसत्वाविष्टभ्यगात्राणि निपेतु रुर्या ॥ ऐंद्रेण तेनास्त्रवेण राजन् महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः २३ ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ॥ नदीसुधो
रानरमेदफेना प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै २४ वेगेन सास्तीविष्टयु प्रवाहा परेत नागाश्च शरीररोधा ॥ नरेन्द्रमजोच्छ्रितमांसपंका प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता २५ शिरःक
पालाकुलकेशशाद्वलाशरीरसंघातसहस्रवाहिनी ॥ विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुलानराश्च नागास्थिनि कृत्तशर्करा २६ श्वकंकशालावृकगृध्रकवैः कव्यादसंघैश्च तरक्षुभि
श्च ॥ उपेतकूलाददृशुर्मनुष्याः कूरां महावैतरणी प्रकाशां २७ प्रवर्तितामर्जुनबाणसंघैर्मेदोवसासृक्प्रवहांसुभीमां ॥ हतप्रवीरांचतथैव दृष्ट्वा सेनां कुरूणामथ फाल्गुने
न २८ ते चेदिपांचालक रूपमस्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ॥ जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः संत्रासयंतः कुरुवीरयोधान् २९ हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिनाश
भुभयावहेन ॥ वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणां भिवयूथसंधान् १३० विनेद तुस्तावति हर्षयुक्तौ गां डीवधन्वा च जनार्दनश्च ॥ ततो रविंसंघतरश्मिजालं दृष्ट्वा
भृशं शस्त्रपरिक्षतांगाः ३१ तदैन्द्रमस्त्रं विततं च धोरमसह्यमुद्रीक्ष्य युगांतकल्पम् ॥ अथापयानं कुरवः समीप्साः सद्रोणदुर्योधनवाल्हिकाश्च ३२ चकुर्निशांसंघिगतां
समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयुक्तां ॥ अवाप्य कीर्तिचयशश्च लोके विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ३३ ययौ नरेन्द्रैः सह सोदैरैश्च समासकर्म शिबिरं निशायां ॥ ततः प्रजज्ञे
तुमुलः कुरूणां निशामुखे धोरतमः प्रणादः ३४ रणे रथानामयुतं निहत्य हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ॥ प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ३५ मह
त्कृतं कर्म धनंजयेन कर्तुं यथानार्हं तिकाश्चिदन्यः ॥ श्रुतायुर्वंष्टपतिश्च राजा तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ३६ द्रोणः कृपः सैधववाल्हिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौचराजन् ॥
अन्ये च योधाः शतशः समेताः कुन्नेन पार्थेन रणस्य मध्ये ३७ स्वबाहुवीर्येण जिताः समीप्साः किरीटिना लोकमहारथेन ॥ इति ब्रुवंतः शिबिराणि जग्मुः सर्वे गणा भारतये
त्वदीयाः ३८ उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ॥ किरीटिवित्रासितसर्वयोधाचक्रे निवेशं ध्वजिनीकुरूणां ॥ १३९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधपंचमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ व्युष्टां निशां भारत भारतानामनी किनीनां प्रमुखे म
हात्मा ॥ ययौ सपत्नान् प्रतिजातकोषो वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः १

२।३।४।५।६ व्यालो व्युहविशेषस्तेन नानाविधं गूढसारं च १।८ सूपस्करं सुचक्रं सोत्तरवं धुरे पंउतरेणाच्छादनेन वंधुरारम्याईपातस्सहितं ९ चतुश्चतुरावृत्तं व्यालानां गजानां

तंद्रोणदुर्योधनवाल्हिकाश्च तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥ जयद्रथश्चातिबलौ च लैघैर्नृपास्तथाऽन्ये प्रययुः समंतात् २ सतैर्महाद्रिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ॥
रराज राजा सतुराजमुख्यैर्वृतः सदैवैरिव वज्रपाणिः ३ तस्मिन्ननीकप्रमुखे विपक्तादो धूयमानाश्च महापताकाः ॥ सुरक्तपीतासितपांडुराभामहागजस्कंधगता विरेजुः
४ सावाहिनीशांतनवेन गुप्तामहारथैर्वारणवाजिभिश्च ॥ बभौ स विद्युस्तनयितु कल्पाजलागमेद्यौरिव जातमेवा ५ ततो रणायाभिमुखी प्रयाता प्रत्यर्जुनं शांतनवा
भिगुप्ता ॥ सेनामहोग्रासहस्राकुरूणां विगोयथाभीम इवापगायाः ६ तंव्यालनानाविधगूढसारंगजाश्च पादातरथौघपक्षम् ॥ व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात्क
पिराजकेतुः ७ विनिर्ययौ केतुमतारथेन नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ॥ वरूथिना सैन्यमुखे महात्मा वधेष्टतः सर्वसपत्नयूनाम् ८ सूपस्करं सोत्तरवं धुरे पंउतं यदूनामृषभेण
संख्ये ॥ कापि ध्वजं प्रेक्ष्य विषे दुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ९ प्रकर्षतां गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन ॥ तंव्यूहराजं ददृशुस्त्वदीयाश्च तु व्युष्टां लसहस्र
कर्णं १० यथा हि पूर्वैः हनिधर्मराज्ञा व्यूहः कृतः कौरवसत्तमेन ॥ तथानभूतो भुवि मानुषे पुन दृष्टपूर्वो न च संश्रुतश्च ११ ततो यथादेशमुपेत्य तस्थुः पांचालमुख्याः स
हचेदिमुख्यैः ॥ ततः समादेशसमाहतानि मेरीसहस्राणि विनेदुराजौ १२ शंखस्वनास्तूर्यरथस्वनाश्च सर्वेष्वनीकेषु संहिनादाः ॥ ततः सबाणानि महास्वनानि वि
स्फार्यमाणानि धनुषि वीरैः १३ क्षणेन मेरीपणवप्रणादानं तर्दधुः शंखमहास्वानाश्च ॥ तच्छंखशब्दावृतं मंतरिक्षमुद्धूतं भौमदुतरेण जालम् १४ महावितानावतत
प्रकाशमालोक्य वीराः सहसाऽभिपेतुः ॥ रथीरथेनाभिहतः ससूतः पपात साश्वः सरथः सकेतुः १५ गजोगजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ आवर्त
मानान्यभिवर्तमानैर्घोरीकृतान्यदुतदर्शनानि १६ प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृंदानि सदश्ववृंदैः ॥ सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्यप्रभाभानि शरावराणि १७
विदार्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतु रुर्याम् ॥ गजैर्विषाणैर्वरहस्त रुग्णाः केचित्ससूतारथिनः प्रपेतुः १८ गजर्षभाश्चापिरथर्षभेण निपातिता बाणहताः
पृथिव्याम् ॥ गजौघवेगोद्धतसादितानां श्रुत्वा विषेदुः सहसामनुष्याः १९ आर्तस्वनं सादिपदाति यूनां विषाणगात्रावरताडितानाम् ॥ संभ्रांतनागाश्च रथे मुहूर्ते महा
क्षये सादिपदाति यूनाम् २० महारथैः संपरिवार्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ तंपंचतालोच्छ्रिततालकेतुः सदश्ववेगादुत वीर्ययानः २१ महास्रवाणा शनिदी
प्तिमंतं किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् ॥ तथैव शक्रप्रतिमप्रभावमिंद्रात्मजं द्रोणमुखाविससुः २२ कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥ ततो रथा
नां प्रमुखादुपेत्य सर्वास्त्रविवृत्तां च न चित्रवर्मा २३ जवेन शूरोऽभिससारसर्वास्तानर्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ॥ तेषां महास्राणि महारथानामसह्यकर्म विनिहत्य कार्णिः २४

बभौमहामंत्रदुताचिंमालीसदोगतः सनभगवानिवाग्निः ॥ ततः सतूर्णरुधिरोदफेनांलुत्वानदीमाशुरणेरिपूर्णम् २५ जगामसौभद्रमतीत्यभीष्मोमहारथंपार्थमदीनस
त्वः ॥ ततः प्रहस्याहुतविक्रमेणगांडीवमुक्तेनशिलाशितेन २६ विपाठजालेनमहास्रजालंविनाशयामासकिरीटमाली ॥ तमुत्तमंसर्वधनुर्धराणामसत्तकर्मकपिरा
जकेतुः २७ भीष्ममहात्माऽभिववर्षतूर्णशरौघजालैर्विमलैश्चमलैः ॥ तथैवभीष्माहतमंतरिक्षेमहास्रजालंकपिराजकेतोः २८ विशीर्यमाणंददृशुस्त्वदीयादिवाकरे
णैवतमोभिभूतम् ॥ एवंविधंकार्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ ददर्शलोकः कुरुसंजयाश्चतद्वैरथंभीष्मधनंजयाम्याम् २९ ॥ इतिश्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनद्वैरथेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ द्रौणिर्भूरिश्रवाःशल्यश्चित्रसेनश्चमारिषः ॥ पुत्रः
सांयमनेश्चैवसौभद्रंपर्यवारयन् १ संसक्तमतितेजोभिस्तमेकंददृशुर्जनाः ॥ पंचभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैःसिंहशिशुंयथा २ नातिलक्ष्यतयाकश्चिन्नशौर्येनपराक्रमे ॥
बभूवसदृशःकार्णोर्नास्त्रेनापिचलाघवे ३ तथातमात्मजंयुद्धेविक्रमंतमरिंदमम् ॥ दृष्ट्वापार्थःसुसंयतंसिंहनादमथानदत् ४ पीडयानंतुतत्सैन्यंपौत्रंतवविशांपते ॥
दृष्ट्वात्वदीयाराजेंद्रसमंतात्पर्यवारयन् ५ ध्वजिनीधार्तराष्ट्राणादीनशत्रुरदीनवत् ॥ प्रत्युद्ययौससौभद्रस्तेजसाचबलेनच ६ तस्यलाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्र
भम् ॥ व्यदृश्यतमहच्चापंसमरेयुध्यतःपरैः ७ सद्रौणिमिषुणैकेनविद्धाशल्यंचपंचभिः ॥ ध्वजंसांयमनेश्चैवसोऽष्टाभिश्चिच्छिदेततः ८ रुक्मदंडांमहाशक्तिंप्रेषि
तांसौमदत्तिना ॥ शितेनोरगसंकाशांपत्रिणाऽपजहारताम् ९ शल्यस्यचमहावेगानस्यतःसमरेशरान् ॥ निवार्यार्जुनदायादोजघानचतुरोहयान् १० भूरिश्रवा
श्चशल्यश्चद्रौणिःसांयमनिःशलः ॥ नाभ्यवर्तंतसंरब्धाःकार्णोर्बाहुबलोदयम् ११ ततस्त्रिगर्ताराजेंद्रमद्राश्चसहकेक्यैः ॥ पंचविंशतिसाहस्रास्तवपुत्रेणचोदि
ताः १२ धनुर्वेदविदोमुख्याअजेयाःशत्रुभिर्युधि ॥ सहपुत्रंजिघांसंतंपरिव्रुःकिरीटिनम् १३ तौतुतत्रपितापुत्रौपरिक्षिप्तौमहारथौ ॥ ददर्शराजन्पांचाल्यः
सेनापतिररिंदम १४ सवारणरथौघानांसहस्रैर्बहुभिवृतः ॥ वाजिभिःपत्तिभिश्चैववृतःशतसहस्रशः १५ धनुर्विस्फार्यसंकुद्धोनोदयित्वाचवाहिनीम् ॥ ययौतम
द्रकानीकंकेक्यांश्चपरंतप १६ तेनकीर्तिमतागुप्तमनीकंहृदधन्वना ॥ संरब्धरथनागाश्वंयोत्स्यमानमशोभत १७ सोऽर्जुनप्रमुखेयांतंपांचालकुलवर्धनः ॥
त्रिभिःशारद्वतंबाणैर्जबुदेशेसमार्पयत् १८ ततःसमद्रकान्हत्वादशैवदशभिःशरैः ॥ पृष्ठरक्षंजघानाशुभल्लेनकृतवर्मणः १९ दमनंचापिदायादंपौरवस्यमहात्मनः ॥
जघानविमलाग्रेणनाराचेनपरंतपः २० ततःसांयमनेःपुत्रःपांचाल्यंयुद्धदुर्मदम् ॥ अविध्यात्रिंशताबाणैर्दशभिश्चास्यसारथिम् २१ सोऽतिविद्धोमहेष्वासःसृ
क्किणीपरिसंलिहन् ॥ भल्लेनभृशतीक्ष्णेननिचकर्तास्यकार्मुकम् २२

11 1 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ ॥ इतिमीश्वरपर्वणि नीलकण्ठीयेभारतभाष्ये एकपष्ठितमो

अथैनंपंचविंशत्याक्षिप्रमेवसमर्पयत् ॥ अश्वाश्वास्यावधीद्राजनुभौतौपाष्णिसारथी २३ सहताश्वेरेथेतिष्ठन्तददर्शभरतर्षभ ॥ पुत्रःसांयमनेःपुत्रंपांचाल्यस्य
महात्मनः २४ सप्रष्टह्यमहाघोरंनिस्त्रिंशन्नरमायसम् ॥ पदातिस्तूर्णमानच्छद्रथस्थंपुरुषर्षभः २५ तंमहौघमिवायातंखात्पतंतमिवोरगम् ॥ भ्रांतावरणानि
स्त्रिंशंकालोत्सृष्टमिवांतकम् २६ दीप्यमानमिवादित्यंमत्तवारणविक्रमम् ॥ अपश्यन्पांडवास्तत्रघृष्टयुग्मश्चपार्षतः २७ तस्यपांचालदायादःप्रतीपमभिधाव
तः ॥ शितनिस्त्रिंशहस्तस्यशरावरणधारिणः २८ बाणवेगमतीतस्यतथाऽभ्याशमुपेयुषः ॥ त्वरन्सेनापतिःकुद्धोबिभेदगदयाशिरः २९ तस्यराजनसनिस्त्रिं
शंसुप्रभंचशरावरम् ॥ हतस्यपततोहस्तःद्वेगेनन्यपतद्भुवि ३० तंनिहत्यगदाग्रेणसलेभेपरमांसुदम् ॥ पुत्रःपांचालराजस्यमहात्माभीमविक्रमः ३१ तस्मि
नहतेमहेष्वासेराजपुत्रेमहारथे ॥ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष ३२ ततःसांयमनिःकुद्धोदृष्टानिहतमात्मजम् ॥ अभिदुद्रावगेनेपांचाल्यंयुद्धदुर्म
दम् ३३ तौतत्रसमरेश्वरौसमेतौयुद्धदुर्मदौ ॥ ददृशुःसर्वराजानःकुरवःपांडवास्तथा ३४ ततःसांयमनिःकुद्धःपार्षतंपरवीरहा ॥ आजघानात्रिभिर्वाणैस्तोत्रैरि
वमहाद्विपम् ३५ तथैवपार्षतंशूरंशल्यःसमितिशोभनः ॥ आजघानोरसिकुद्धस्ततोयुद्धमवर्तत ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० चतुर्थयु
द्धदिवसेसांयमनिपुत्रवधेएकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ६४ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ दैवमेवपरमन्येपौरुषादपिसंजय ॥ यत्सैन्यंममपुत्रस्यपांडुसैन्येनबाध्यते १
नित्यंहिमामकांस्तातहतानेवहिंसांसि ॥ अव्यग्राश्चग्रहृष्टाश्चनित्यंशंसिपांडवान् २ हिनान्पुरुषकारेणमामकानद्यसंजय ॥ पातितान्पात्यमानांश्चहताने
वचशंससि ३ युध्यमानान्यथाशक्तिघटमानजयंप्रति ॥ पांडवाहिजयंत्येवजीयंतेचैवमामकाः ४ सोऽहंतीव्राणिदुःखानिदुर्योधनकृतानिच ॥ श्रोष्यामिस
ततंतातदुःसहानिवहानिच ५ तमुपायंनपश्यामिजीयेरन्येनपांडवान् ॥ मामकाविजयंयुद्धेप्राप्नुयुर्येनसंजय ६ संजयउवाच ॥ क्षयंमनुष्यदेहानांगजवा
जिरथक्षयम् ॥ शृणुराजनस्थिरोभूत्वातवैवापनयोमहान् ७ घृष्टयुग्मस्तुशल्येनपीडितोनवाभिःशरैः ॥ पीडयामाससंकुद्धोमद्राधिपतिमायसैः ८ तत्रा
हुतमपश्यामपार्षतस्यपराक्रमम् ॥ न्यवारयतयस्तूर्णशल्यंसमितिशोभनम् ९ नांतरंदृश्यतेतत्रतयोश्चरथिनोस्तदा ॥ मुहूर्तमिवतद्युद्धंतयोःसममिवा
भवत् १० ततःशल्योमहाराजघृष्टयुग्मस्यसंयुगे ॥ धनुश्चिच्छेदभलेनपीतेननिशितेनच ११ अथैनंशरवर्षेणच्छादयामाससंयुगे ॥ गिरिजलागमेयद्वज्ज
लदाजलवृष्टिभिः १२ अभिमन्युस्ततःकुद्धोघृष्टयुग्मेचपीडिते ॥ अभिदुद्रावगेनेमद्रराजरथंप्रति १३

उध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैवमेवेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

ततोमद्राधिपरथंकार्ष्णिःप्राप्यातिकोपनः ॥ आर्तायनिममेयात्माविद्याधनिशितैःशरैः १४ ततस्तुतावकाराजनपरीप्संतोऽर्जुनिरणे ॥ मद्राजरथंतूर्णपरि
 वार्यावतस्थिर १५ दुर्योधनोविकर्णश्चदुःशासनविर्विशती ॥ दुर्मर्षणोदुःसहश्चचित्रसेनोऽथदुर्मुखः १६ सत्यव्रतश्चमद्रंतेपुरुमित्रश्चभारत ॥ एतेमद्राधिपरथं
 पालयंतःस्थितारणे १७ तान्भोमसेनःसंकुद्धोष्टुष्टुम्रश्चपार्षतः ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ १८ धार्तराष्ट्रान्दशरथान्दशैवप्रत्यवारयन् ॥ ना
 नारूपाणिशस्त्राणिविमृजंतोविशंपते १९ अभ्यवर्तंतसंहृष्टाःपरस्परवधैषिणः ॥ तेषामेयुःसंगमिराजनदुर्मित्रितेतव २० तस्मिन्दशरथेकुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥
 तावकानांपरेषांवाप्रेक्षकारथिनोऽभवन् २१ शस्त्राण्यनेकरूपाणिविमृजंतोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे २२ तेतदाजातसंरंभाःसर्वेऽन्यो
 न्यजिघांसवः ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतःस्पर्धमानाःपरस्परम् २३ अन्योन्यस्पर्धयाराजनज्ञातयःसंगतामिथः ॥ महास्त्राणिविमुचंतःसमापेतुरमर्षिणः २४ दु
 र्योधनस्तुसंकुद्धोष्टुष्टुम्रमहारणे ॥ विद्याधनिशितैर्बाणैश्चतुर्भिःसमरेद्रुतम् २५ दुर्मर्षणश्चविशत्याचित्रसेनश्चपंचभिः ॥ दुर्मुखोवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापिसप्त
 भिः २६ विर्विशतिःपंचभिश्चत्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ तान्प्रत्यविध्यद्राजेंद्रपार्षतःशत्रुतापनः २७ एकैकंपंचविशत्यादर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ सत्यव्रतंचस
 मरेपुरुमित्रंचभारत २८ अभिमन्युरविध्यतुदशभिर्दशभिःशरैः ॥ माद्रीपुत्रौतुसमरेमातुलंमातुनंदनौ २९ अविध्येतांशरैस्तीक्ष्णैस्तदुत्तमिवाभवत् ॥ ततः
 शल्योमहाराजस्वस्त्रीयौरथिनावरौ ३० शरैर्वहुभिरानछत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ छाद्यमानौततस्तौतुमाद्रीपुत्रौनचेलतुः ३१ अथदुर्योधनंदृष्ट्वाभीमसेनोमहा
 बलः ॥ विधेःसुःकलहस्यांतंगदांजग्राहपांडवः ३२ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणम् ॥ भीमसेनंमहाबाहुंपुत्रास्तेप्राद्रवन्भयात् ३३ दुर्योधनस्तुसंकुद्धोमा
 गधंसमचोदयत् ॥ अनीकंदशसाहस्रंकुंजराणांतरस्विनाम् ३४ गजानीकेनसहितस्तेनराजासुयोधनः ॥ मागधंपुरतःकृत्वाभीमसेनंसमभ्ययात् ३५ आपतंतंच
 तंदृष्ट्वागजानिकिंकोदरः ॥ गदापाणिस्वारोहद्रथात्सिंहइवोन्नदन् ३६ अद्रिसारमर्यागुर्वीप्रगृह्यमहर्तांगदाम् ॥ अभ्यधावद्गजानीकंव्यादितास्यइवांतकः
 ३७ सगजान्गदयानिघ्नन्व्यचरत्समरेवली ॥ भीमसेनोमहाबाहुःसवज्रइववासवः ३८ तस्यनादेनमहतामनांहृदयकंपिना ॥ व्यत्यचेष्टंतसंहत्यगजाभीमस्य
 गर्जतः ३९ ततस्तुद्रौपदीपुत्राःसौमद्रश्चमहारथः ॥ नकुलःसहदेवश्चष्टुष्टुम्रश्चपार्षतः ४० पृष्ठंभीमस्यरक्षंतःशरवर्षेणवारणान् ॥ अभ्यवर्तंतधावंतोमे
 घाइवगिरीन्तथा ४१ क्षुरैःक्षुरैर्मल्लैश्चपीतैश्चांजलिकैःशितैः ॥ व्यहरन्नुत्तमांगानिपांडवागजयोधिनाम् ४२ शिरोभिःप्रपतद्भिश्चबाहुभिश्चविभूषितैः ॥
 अश्मवृष्टिरिवाभातिपाणिभिश्चसहांकुशैः ४३ हृतोत्तमांगाःस्वंधेपुगजानांगजयोधिनः ॥ अदृश्यंताचलाग्रेषुद्रुमाभग्रशिखाइव ४४

४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये

ष्टुष्टुम्रहतानन्यानपश्याममहागजान् ॥ पततःपात्यमानांश्चपार्षतेनमहात्मना ४५ मागधोऽथमहीपालोगजमैरावणोपमम् ॥ प्रेषयामाससमरेसौमद्रस्यरथं
 प्रति ४६ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमागधस्यमहागजम् ॥ जघानैकेषुणावीरःसौमद्रःपरवीरहा ४७ तस्यावर्जितनागस्यकार्ष्णिःपरपुरंजयः ॥ राज्ञोरजतपुंखेनभले
 नापाहरच्छिरः ४८ विगाह्यतद्गजानीकंभीमसेनोऽपिपांडवः ॥ व्यचरत्समरेमृद्वन्गजानिद्रोगिरीनिव ४९ एकप्रहारनिहताभीमसेनेनदंतिनः ॥ अपश्यामरणे
 तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ५० भग्नदंतान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्चवारणान् ॥ भग्नपृष्ठत्रिकानन्यान्निहतान्पर्वतोपमान् ५१ नदतःसीदतश्चान्यानविमुखान्समरे
 गतान् ॥ विदुतान्भयसंविघ्नांस्तथाविश्रुतोऽपरान् ५२ भीमसेनस्यमार्गेषुपतितान्पर्वतोपमान् ॥ अपश्यंनिहतान्नागान्राजत्रिषीवतोऽपरान् ५३ वमंतोरु
 धिरंचान्येभिन्नकुंभामहागजाः ॥ विह्वलंतोगताभूमिंशैलाइवधरातले ५४ मेदोरुधिरदिग्धांगोवसामज्जासमुक्षितः ॥ व्यचरत्समरेभीमोदंडपाणिरिवांतकः ५५
 गजानांरुधिरक्लिन्नांगदांविभ्रद्कोदरः ॥ घोरःप्रतिभयश्चासीत्पिनाकीवपिनाकपृक् ५६ संमथ्यमानाःकुद्धेनभीमसेनेनदंतिनः ॥ सहसाप्राद्रवन्क्रिष्टाष्ट्रद्वंतस्तव
 वाहिनीं ५७ तंहीवीरंमहेष्वासंसौमद्रप्रमुखारथाः ॥ पर्यरक्षंतयुध्यंतंवज्रायुधमिवामराः ५८ शोणिताक्तांगदांविभ्रदुक्षितांगजशोणितैः ॥ कृतांतइवरोद्रात्माभी
 मसेनोव्यदृश्यत ५९ व्यायच्छमानंगदयादिक्षुसर्वासुभारत ॥ अपश्यामरणेभीमंनृत्यंतमिवशंकरम् ६० यमदंडोपमांगुर्वीर्भिद्राशनिसमस्वनां ॥ अपश्याम
 महाराजरौद्रांविशसर्नांगदाम् ६१ विमिश्रांकिशमज्जाभिःप्रदिग्धांरुधिरेणच ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यकुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ६२ यथापशूनांसंघातंयष्ट्यापालःप्रका
 लयेत् ॥ तथाभीमोगजानीकंगदयासमकालयत् ६३ गदयावध्यमानास्तेमार्गणैश्चसमंततः ॥ स्वान्यनीकानिमृद्वंतःप्राद्रवन्कुंजरास्तव ६४ महावातइवाभ्रा
 णिविधमित्वासवारणान् ॥ अतिष्ठुमुलेभीमःश्मशानइवशूलधृत् ६५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसेभीमयुद्धेद्विषष्टि
 तमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ हतेतस्मिन्गजानीकेपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ भीमसेनंघ्रतेत्येवंसर्वसैन्यान्यचोदयत् १ ततःसर्वाण्यनीकानितवपु
 त्रस्यशासनात् ॥ अभ्यद्रवन्भीमसेनंनदंतंभैरवान्खान् २ तंबलौघमपर्यंतदेवैरपिसुदुःसहम् ॥ आपतंतंसुदुष्पारंसमुद्रमिवपर्वणि ३ रथनागाश्चकलिलंशंखदुं
 दुभिनादितम् ॥ अनंतरथपादातंनरेंद्रस्तिमितहृदम् ४ तंभीमसेनःसमरेमहोदधिमिवापरम् ॥ सेनासागरमक्षोभ्यंवेलेवसमवारयत् ५ तदाश्चर्यमपश्यामपांड
 वस्यमहात्मनः ॥ भीमसेनस्यसमरेराजन्कर्मातिमानुषम् ६ उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्चान्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमंभीमसेनोगदयासमवारयत् ७ संसवार्यबलौ
 घांस्तान्गदयारथिनावरः ॥ अतिष्ठुमुलेभीमोगिरिर्मरुवाचलः ८

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ हतेतस्मिन्निति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये

म. भा. टी.

॥ ९९ ॥

तस्मिन्सुतमुलेधोरेकालेपरमदारुणे ॥ आतरश्चैवपुत्राश्चष्टष्टुष्टुश्चपार्षतः ९ द्रौपदेयाऽभिमन्युश्चशिखंडीचापराजितः ॥ नप्राजहन्भीमसेनंभयेजातेमहाबलम् १० ततःशैक्यायसीगुर्वीप्रगृह्यमहर्तीगदाम् ॥ अधावत्तावकानयोधानर्दडपाणिरिवांतकः ११ पोथयनरथवृंदानिवाजिवृंदानिचाभिभूः ॥ कर्षयनरथवृंदानिबाहुवेगेनपांडवः १२ विनिघ्ननव्यचरत्संख्येयुगांतिकालवद्विभुः ॥ ऊरुवेगेनसंकर्षनरथजालानिपांडवः १३ बलानिसंममदांशुनड्डलानिविकुंजरः ॥ मृद्व्रत्रथेम्योरथिनोगजेभ्योगजयोधिनः १४ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौचापिपदातिनः ॥ गदयाव्यधमत्सर्वान्वातोवृक्षानिवीजसा १५ भीमसेनोमहाबाहुस्तवपुत्रस्यैवबले ॥ साऽपिमज्जावसामासैःप्रदिग्धारुधिरेणच १६ अदृश्यतमहारौद्रागदानागाश्वपातनी ॥ तत्रतत्रहृत्तैश्चापिमनुष्यगजवाजिभिः १७ रणांगणं समभवन्मृत्योरावाससन्निभम् ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यकुद्धस्याभिघ्नतःपशून् १८ यमर्दडोपमासुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् ॥ ददृशुर्भीमसेनस्यरौद्रोविशसर्गदाम् १९ आविद्धचतोगदांतस्यकौंतेयस्यमहात्मनः ॥ बभौरूपमहाघोरंकालस्येवयुगक्षये २० तंतथामहर्तीसेनांद्रावयंतपुनःपुनः ॥ दृष्ट्वामृत्युमिवायांतसर्वे विमनसोऽभवन् २१ यतोयतःप्रेक्षतेस्मगदामुद्यम्यपांडवः ॥ तेनतेनस्मदीर्यतेसर्वसैन्यानिभारत २२ प्रदारयंतसैन्यानिबलेनामितविक्रमम् ॥ ग्रसमानमनीकानिव्यादितास्यमिवांतकम् २३ तंतथार्भीमकर्माणंप्रगृहीतमहागदम् ॥ दृष्ट्वावृकोदरंभीष्मःसहसैवसमम्ययात् २४ महतारथघोषेणरथेनादित्यवर्चसा ॥ छादयन्शरवर्षेणपर्जन्यइववृष्टिमान् २५ तमायांतंतथादृष्ट्वाव्यात्ताननमिवांतकम् ॥ भीष्मंभीमोमहाबाहुःप्रत्युदीयादमर्षितः २६ तस्मिन्क्षणेसात्यकिः सत्यसंधःशिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ॥ निघ्नन्नमित्रान्धनुषादृढेनसंकपयंस्तवपुत्रस्यसैन्यम् २७ तंयांतमश्चैरजतप्रकाशैःशरान्वपंतनिशितान्सुपुंखान् ॥ नाशकुबन्धारयितुंतदानींसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः २८ अविध्यदेनंदशभिःपृषत्कैरलंबुपोराक्षसोऽसौतदानीम् ॥ शरैश्चतुर्भिःप्रतिविद्धचतंचनताशिनेरभ्यपतद्रथेन २९ अन्वागतंवृष्णिवरंनिशम्यतंशुमुध्येपरिवर्तमानम् ॥ प्रद्रावयंतंकुरुपुंगवांश्चपुनःपुनश्चप्रणदंतमाजौ ३० योधास्त्वदीयाःशरवर्षे रवर्षेनमेघायथामूधरमंभुवेगैः ॥ तथाऽपितंधारयितुंनशेकुर्मध्यंदिनेसूर्यमिवातपंतम् ३१ नतत्रकश्चिन्नविषण्णआसीद्वतेराजन्सोमदत्तस्यपुत्रात् ॥ सवैसमादायधनुर्महात्माभूरिश्रवाभारतसौमदत्तिः ३२ दृष्ट्वाथान्स्वान्व्यपनीयमानान्प्रत्युद्ययौसात्यकिर्योदुमिच्छन् ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सात्यकिभूरिश्रवःसमागमेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोभूरिश्रवा राजन्सात्यकिंनवभिःशरैः ॥ प्राविध्यदृशसंकुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपम् ३

भारतमावदधिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ततहति १

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

कौरवंसात्यकिश्चैवशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अवारयदमेयात्मासर्वलोकस्यपश्यतः २ ततोदुर्योधनोराजासोदर्यैःपरिवारितः ॥ सौमदत्तिरणेयतःसमंतात्पर्यवारयत् ३ तंचैवपांडवाःसर्वेसात्यकिंरभसंरणे ॥ परिवार्यस्थिताःसंख्येयसमंतात्सुमहौजसः ४ भीमसेनस्तुसंकुद्धो गदामुद्यम्यभारत ॥ दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्तेप र्यवारयत् ५ रथैरेकसाहस्रैःक्रोधामर्षसमन्वितः ॥ नंदकस्तवपुत्रस्तुभीमसेनंमहाबलम् ६ विव्याधविशिखैःषड्विःकंपत्रैःशिलाशितैः ॥ दुर्योधनश्चसमरे भीमसेनंमहारथम् ७ आजघानोरसिकुद्धोमार्गजैर्नवभिःशितैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुःस्वरथंमुमहाबलः ८ आरुरोहरथश्रेष्ठंविशोकंचेदमब्रवीत् ॥ एतेमहारथाःशूराधार्तराष्ट्राःसमागताः ९ मामेवभृशसंकुद्धाहंतुमम्युद्यतायुधि ॥ मनोरथद्वयोऽस्माकंचितितोषदुर्वाषिकः १० सफलःसूतचाद्येहयोऽहंपश्यामिसोदरान् ॥ यत्राशोकसमुत्क्षिप्तोरणवोरथनेमिभिः ११ प्रयास्यंत्यंतरिक्षंहिशरवृंदैर्दिगंतरे ॥ तत्रतिष्ठतिसन्नद्धःस्वयंराजासुयोधनः १२ आतरश्चास्यसन्नद्धाःकुलपुत्रामदोत्कटाः ॥ एतानद्यहनिष्यामिपश्यतस्तेनसंशयः १३ तस्मान्ममाश्वान्संग्रामेयतःसंयच्छसारथे ॥ एवमुक्त्वाततःपार्थस्तवपुत्रंविशंपते १४ विव्याधनिशितैस्तीक्ष्णैःशरैःकनकभूषणैः ॥ नंदकंचत्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे १५ तंतुदुर्योधनःपृष्ठचाविद्धामीमंमहाबलम् ॥ त्रिभिरन्यैःसुनिशितैर्विशोकंप्रत्यविध्यत् १६ भीमस्यचरणेराजन्धनुश्चच्छेदभासुरम् ॥ मुष्टिदेशेभृशंतीक्ष्णैस्त्रिभिर्भलैर्हसन्निव १७ समरेप्रेक्षयंतारंविशोकंतुवृकोदरः ॥ पीडितंविशिखैस्तीक्ष्णैस्तवपुत्रेणधन्विना १८ अमृष्यमाणःसंरब्धोधनुर्विव्यंपरामृशत् ॥ पुत्रस्यतेमहाराजवधार्थंभरतपर्व १९ समादधत्संकुद्धःक्षुरप्रलोमबाहिनं ॥ तेनाचिच्छेदन्नृपतेर्भीमःकार्मुकमुत्तमम् २० सोपविद्धचधनुश्छिन्नपुत्रस्तेक्रोधमूर्च्छितः ॥ अन्यत्कार्मुकमादत्तसत्वरंवेगवतरम् २१ संदधेविशिखंघोरंकालमृत्युसमप्रभम् ॥ तेनाजघानसंकुद्धोभीमसेनंस्तनान्तरे २२ सगाढविद्धोव्यथितःस्यंदनोपस्थआविशत् ॥ सनिषण्णोरथोपस्थेमूर्छामभिजगामह २३ तंदृष्ट्वाव्यथितंभीममभिमन्युपुरोगमाः ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः २४ ततस्तुतुमुलांष्ट्रिंशस्त्राणांतिग्मतजसाम् ॥ पातयामासुरव्यग्राःपुत्रस्यतवमूर्धनि २५ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांभीमसेनोमहाबलः ॥ दुर्योधनंत्रिभिर्विद्धापुनर्विव्याधपंचभिः २६ शल्यंचपंचविंशत्याशरैर्विव्याधपांडवः ॥ रुक्मपुंखैर्भहेष्वासःसविद्धोव्यपयाद्रणात् २७ प्रत्युद्ययुस्ततोभीमंतवपुत्राश्चतुर्दश ॥ सेनापतिःसुषेणश्चजलसंधःसुलोचनः २८ उग्रोभीमरथोभीमोवीरबाहुरलोलुपः ॥ दुर्मुखोदुष्प्रवर्षश्चविवित्सुर्विकटःसमः २९ विमृजंतोबहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ भीमसेनमभिद्व्यविव्यधुःसहिताभृशम् ३० पुत्रांस्तुतवसंप्रेक्ष्यभीमसेनो महाबलः ॥ सृक्किणीविलिहन्वीरःपशुमध्येयथावृकः ३१

३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ सुतेजनैर्बाणैरिति शेषः ४७

अभिपत्य महाबाहुर्महत्मानिवेगितः ॥ सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेदपांडवः ३२ संप्रहस्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्बाणैर्महाभुजः ॥ जलसंधं विनिर्भियसोऽनयद्यम
सादनम् ३३ सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥ उग्रस्य स शिरश्चाणं शिरश्चंद्रोपमं भुवि ३४ पातयामास मल्लेन कुंडलाभ्यां विभूषितम् ॥ वीरबाहुं च सप्तत्या
साश्वके तु ससारथिम् ३५ निनाय समरे वीरः परलोकाय पांडवः ॥ भीमभीमरथौ चोभीमसेनो हसन्निव ३६ पुत्रौ ते दुर्मदौ राजन्नयद्यमसादनम् ॥ ततः सुलो
चनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ३७ मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेन पराक्रमम् ३८ शेषायेऽन्ये भवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ॥
विप्रदुतादिशो राजन् वध्यमाना महात्मना ३९ ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ॥ एष भीमो रणे कुद्वोधा तं राक्षान्महारथान् ४० यथा प्राच्यान्यथा ज्येष्ठा
न्यथा शूरांश्च संगतान् ॥ निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णातमाचिरम् ४१ एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ अभ्यद्रवंत संकुद्धा भीमसेनं महाबलम् ४२
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुंजरेण विशांपते ॥ अभ्ययात्स हस्मात् त्रयत्रभीमो व्यवस्थितः ४३ आपतन्नेव चरणे भीमसेनं शिलीमुखैः ॥ अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्क
रम् ४४ अभिमन्युमुखास्तत्तुनामृष्यंत महारथाः ॥ भीमस्याच्छादनं संख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः ४५ त एनं शरवर्षेण समं तात्पर्यवारयन् ॥ गजं च शरवृष्ट्या तु
विभिदुस्ते समंततः ४६ सशस्त्रवृष्ट्याभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः ॥ प्राग्योतिषगजो राजन्नानालिंगैः सुतेजनैः ४७ संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ॥
गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदोमहान् ४८ संचोदितो मदस्त्रावी भगदत्तेन वारणः ॥ अभ्यधावत तान्सवान् कालोत्सृष्ट इवांतकः ४९ द्विगुणं जवमास्थाय कं
पयंश्चरैर्महीम् ॥ तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ५० असह्यं मन्यमानाश्चनातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ततस्तु नृपतिः कुद्वोभीमसेनं स्तनान्तरे ५१ आजवा
नमहाराजशरेणानतपर्वणा ॥ सोऽतिविद्वोमहेष्वासस्तेन राज्ञामहारथः ५२ मूर्च्छयाऽभिपरीतात्मा ध्वजयष्टिं समाश्रयत् ॥ तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीम
सेनं च मूर्च्छितम् ५३ ननादवलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ततो घटोत्कचो राजन् प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ५४ संकुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवांतरधीयत् ॥
सकृत्वादारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ५५ अदृश्यत निमेषार्धाद्रोरूपं समास्थितः ॥ ऐरावणं समारूढः सैव मायाकृतं स्वयम् ५६ तस्य चान्येऽपि
दिङ्गागा बभूवुरनुयायिनः ॥ अंजनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ५७ त्रय एते महानागाराक्षसैः समाधिष्ठिताः ॥ महाकायास्त्रिवाराजन् प्रस्रवंतो मदंबु ५८

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८

५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ घटयंतः स्पृशंतः ८५ । ८६ । ८७

तेजोवीर्यबलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तंतदा ५९ सगजं भगदत्तं तु हंतुं कामः परंतपः ॥ ते चान्ये चोदितानागाराक्षसैस्तैर्महाबलैः
६० परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ॥ भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरभ्यपीडयन् ६१ सपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शराहतः ॥ अनदत्सु महानादमिन्द्राशनि
मस्वनम् ६२ तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिःस्वनम् ॥ श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्रोणं राजानं च सुयोधनम् ६३ एष युध्यति संग्रामे हौडिबेन दुरात्मना ॥ भगदत्तो महे
ष्वासः कृच्छ्रे च परिवर्तते ६४ राक्षसश्च महाकायः स च राजाऽतिकोपनः ॥ एतौ समेतौ समरे कालमृत्युसमाबुधौ ६५ श्रूयते चैव त्दृष्टानां पांडवानां महास्वनः ॥
हस्तिनश्चैव सुमहान् भीतस्य रुदितध्वनिः ६६ तत्र गच्छाममद्रवो राजानं परिरक्षितुम् ॥ अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोक्षयति ६७ ते त्वरध्वं महावीर्याः किं
चिरेण प्रयामहे ॥ महान् हिवर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ६८ भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ॥ युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुं मस्माभिरच्युतः ६९ भीष्मस्य
तद्वचः श्रुत्वा सर्वे एव महारथाः ॥ द्रोणभीष्मौ पुरस्कृत्य भगदत्तं परीप्सया ७० उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्ब्रजसोऽभवत् ॥ तान् प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरो
गमाः ७१ पंचालाः पांडवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ॥ तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ७२ ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ॥ तस्य तं निन
दं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ७३ भीष्मः शांतनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ नरोचते मे संग्रामो हौडिबेन दुरात्मना ७४ बलवीर्यसमाविष्टः स सहायश्च सांप्रतम् ॥
नैष शक्यो युधाजेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ७५ लब्धलक्षः प्रहारी च वयं च श्रांतवाहनाः ॥ पंचालैः पांडवैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ७६ तन्न मेरोचते युद्धं पांडवैर्जित
काशिभिः ॥ घुष्यतामवहारोऽयं श्वोयोत्स्यामः परैः सह ७७ पितामहवचः श्रुत्वा तथाच कुः स्मकौरवाः ॥ उपायेनापयानं ते घटोत्कचमयार्दिताः ७८ कौरवेषु
निवृत्तेषु पांडवाजितकाशिनः ॥ सिंहनादान् भृशं च कुः शंखान् दध्मुश्च भारत ७९ एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ॥ पांडवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ८०
कौरवास्तु ततो राजन् प्रययुः शिविरं स्वकम् ॥ व्रीडमानानि शाकाले पांडवैः पराजिताः ८१ शरविक्षतगात्रास्तु पांडुपुत्रामहारथाः ॥ युद्धे सुमनसो भूत्वा ज
ग्मुः स्वशिविरं प्रति ८२ पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनं घटोत्कचौ ॥ पूजयंतस्तदाऽन्योन्यमुदापरमया युताः ८३ नदंतो विविधानां स्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ॥
सिंहनादांश्च कुर्वंतो विमिश्रान् शंखनिःस्वनैः ८४ विनदंतो महात्मानः कंपयंतश्च मेदिनीम् ॥ घट्टयंतश्च मर्माणितवपुत्रस्य मारिष ८५ प्रयाताः शिविरायैव निशाका
ले परंतप ॥ दुर्योधनस्तु नृपतिर्दानो भ्रातृवधेन च ८६ मुहूर्तं चिंतयामास बाष्पशोकसमाकुलः ॥ ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ॥ प्रदध्यौ शोकसंतप्तो
भ्रातृव्यसनकार्षितः ८७ ॥ इति श्रीमहाभरते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपंचतुर्थदिवसावहारे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ इति भी० नी० मा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ भयमेसुमहज्जातंविस्मयश्चैवसंजय ॥ श्रुत्वापांडुकुमाराणां कर्मदेवैः सुदुष्करम् १ पुत्राणांचपराभावंश्रुत्वासंजयसर्वशः ॥ चिंतामेमहती
सूतभविष्यतिकथंत्विति २ भुवंविदुरवाक्यानिधक्ष्यांतिहृदयंमम ॥ यथाहिदृश्यतेसर्वदेवयोगेनसंजय ३ यत्रभीष्ममुखान्सर्वानशस्त्रज्ञानयोधसत्तमान् ॥ पांड
वानामनीकेषुयोधयंतिप्रहारिणः ४ केनावध्यामहात्मानः पांडुपुत्रामहाबलः ॥ केनदत्तवरास्तातकिंवाज्ञानंविदंतिते ५ येनक्षयंनगच्छतिदिवितारागणाइव ॥
पुनःपुनर्नमृष्यामिहतसैन्यंतुपांडवैः ६ मय्येवदंडःपततिदेवात्परमदारुणः ॥ यथाऽध्याःपांडुसुतायथावध्याश्चमेसुताः ७ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वयाथातथ्येन
संजय ॥ नहिपारंप्रपश्यामिदुःखस्यास्यकथंचन ८ समुद्रस्येवमहतोभुजाभ्यांप्रतरन्नरः ॥ पुत्राणांभ्यसनंमन्येभुवंप्राप्तंसुदारुणम् ९ घातयिष्यतिमेसर्वान्
पुत्रान्भीमोनसंजयः ॥ नहिपश्यामितंवीर्योमेरक्षेत्सुतानरणे १० भुवंविनाशःसंप्राप्तःपुत्राणांममसंजय ॥ तस्मान्मेकारणंसूतशक्तिंचैवविशेषतः
११ पृच्छतोवैयथातत्त्वंसर्वमारुयातुमर्हसि ॥ दुर्योधनश्चयज्ञैःहृद्वास्वानविमुखानरणे १२ भीष्मद्रोणौकृपश्चैवसौबलश्चजयद्रथः ॥ द्रोणिर्वाऽपि
महेष्वासोविकर्णोवामहाबलः १३ निश्चयोवाऽपिकस्तेषांतदाह्यासीन्महात्मनाम् ॥ विमुखेषुमहाप्राज्ञममपुत्रेषुसंजय १४ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजन्नव
हितःश्रुत्वाचैवावधारय ॥ नैवमंत्रकृतंकिंचिन्नैवमायांतथाविधाम् १५ नवैविभीषिकांकांचिद्राजनकुर्वंतिपांडवाः ॥ युध्यंतितेयथान्यायंशक्तिमंतश्चसंयुगे १६
धर्मेणसर्वकार्याणिजीवितादीनिभारत ॥ आरभंतेसदापार्थाःप्रार्थयानामहद्यशः १७ नतेयुद्धान्नवर्ततेधर्मोपेतामहाबलः ॥ श्रियापरमयायुक्तायतोधर्म
स्ततो जयः १८ तेनावधारणेपार्थाजययुक्ताश्चपार्थिव ॥ तवपुत्रादुरात्मानःपापेष्वभिरताःसदा १९ निष्ठुराहीनकर्माणस्तेनहीयंतिसंयुगे ॥ सुबहू
निष्ठशंसानिपुत्रैस्तवजनेश्वर २० निष्ठतानहिपांडुनानीचैरिवयथानरैः ॥ सर्वंचितदनादृत्यपुत्राणांतवाकिल्विषम् २१ सापह्मवाःसदैवासन्पांडवाःपा
ंडुपूर्वज ॥ नचैतान्बहुमन्यंतेपुत्रास्तवविशांपते २२ तस्यपापस्यसततंक्रियमाणस्यकर्मणः ॥ संप्रतंसुमहद्भोरंफलंप्राप्तंजनेश्वर २३ सत्वंशुंक्ष्वम
हाराजसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ नावबुध्यसियद्राजनवार्यमाणःसुहृज्जनैः २४ विदुरेणाथभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ॥ तथामयाचाप्यसकृद्धार्यमाणोनबुध्यसे
२५ वाक्यंहितंचपथ्यंचमर्त्यःपथ्यमिवौषधम् ॥ पुत्राणामतमाज्ञायजितान्मन्यसिपांडवान् २६ शृणुभूयोयथातत्त्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ कारणं
भरतश्रेष्ठपांडवानांजयंप्रति २७ तत्तेऽहंकथयिष्यामियथाश्रुतमरिंदम ॥ दुर्योधनेनसंपृष्टएतमर्थंपितामहः २८ दृष्ट्वाभ्रातृनरणेसर्वान्निर्जितांस्तुमहारथान् ॥
शोकसंमूढहृदयोनिशाकालेस्मकौरवः २९

अपरिख्यातकिंस्त्रिषाः २२ । २३ । २४ । २५ मन्यासिमन्यसे २६ । २७ । २८ । २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ मह्यंमम ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२

पितामहंमहाप्राज्ञंविनयेनोपगम्यह ॥ यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौतन्मेशृणुजनेश्वर ३० ॥ दुर्योधनउवाच ॥ द्रोणश्चत्वंचशल्यश्चकृपोद्रोणिस्तथैवच ॥ कृतवर्मा
चहार्दिक्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः ३१ भूरिश्रवाविकर्णश्चमगदतश्चवीर्यवान् ॥ महारथाःसमारुयाताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ३२ त्रयाणामपिलोकानांपर्याप्ता
इतिमेमतिः ॥ पांडवानांसमस्ताश्चनातिष्ठंतपराक्रमे ३३ तत्रमेसंशयोजातस्तन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ यंसमाश्रित्यकौतेयाजयंत्यस्मान्क्षणेक्षणे ३४
॥ भीष्मउवाच ॥ शृणुराजन्वचोमह्यंयथावक्ष्यामिकौरव ॥ बहुशश्चमयोक्तोऽसिनचमेतत्त्वयाकृतम् ३५ क्रियतांपांडवैःसार्धंशमोभरतसत्तम ॥ एतत्क्षेममहं
मन्येपृथिव्यास्तववाविभो ३६ शुंक्ष्वेमांपृथिवीराजनभ्रातृभिःसहितःसुखी ॥ दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्प्रदयंश्चापिबांधवान् ३७ नचमेक्रोशतस्तातश्रुतवानसि
वैपुरा ॥ तदिदंसमनुप्राप्तंयत्पांडुनवमन्यसे ३८ यश्चेहेतुरवध्यत्वेतेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ तंशृणुष्वमहाबाहोममकीर्तयतःप्रभो ३९ नास्तिलोकेषुतद्वृत्तंभवि
तानोभविष्यति ॥ योजयेत्पांडवान्सर्वान्पालिताञ्छार्धधन्वना ४० यत्तुमेकथितंतातमुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ पुराणगीतंधर्मज्ञतच्छृणुष्वयथातथम् ४१ पु
राकिलसुराभर्षेऋषयश्चसमागताः ॥ पितामहमुपासेदुःपर्वतेगंधमादने ४२ तेषामध्येसमासीनःप्रजापतिरपश्यत ॥ विमानंप्रज्वलद्भासास्थितंप्रवरमंबरे
४३ ध्यानेनवेद्यतद्ब्रह्माकृत्वाचनियतोऽजलिम् ॥ नमश्चकारहृष्टात्मापुरुषंपरमेश्वरम् ४४ ऋषयस्त्वथदेवाश्चदृष्ट्वाब्रह्माणमुत्थितम् ॥ स्थिताःप्राजलयःसर्वे
पश्यंतोमहदद्भुतम् ४५ यथावज्जतमभ्यर्च्यब्रह्माब्रह्मविदावरः ॥ जगादजगतःस्रष्टापरंपरमधर्मवित् ४६ विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशोविष्वक्सेनोविश्वकर्मावशी
च ॥ विश्वेश्वरोवासुदेवोऽसितस्माद्योगात्मानंदैवतंत्वामुपेमि ४७ जयविश्वमहादेवजयलोकहितेरत ॥ जययोगीश्वरविभोजययोगपरावर ४८ पद्मगर्भविशा
लाक्षजयलोकेश्वरेश्वर ॥ भूतभव्यमवन्नाथजयसौम्यात्मजात्मज ४९ असंख्येयगुणाधारजयसर्वपरायण ॥ नारायणसुदुष्पारजयशार्ङ्गधनुर्धर ५० जयसर्वगु
णोपेतविश्वमूर्तेनिरामय ॥ विश्वेश्वरमहाबाहोजयलोकार्थतत्पर ५१ महोरगवराहाद्यहरिकेशविभोजय ॥ हरिवासदिशामीशविश्ववासामिताव्यय ५२ व्य
क्ताव्यक्तामितस्थाननियतोऽद्रियसत्क्रिय ॥ असंख्येयात्मभावज्ञजयगंभीरकामद ५३ अनंतविदितब्रह्मन्नित्यभूतविभावन ॥ कृतकार्यकृतप्रज्ञधर्मज्ञविज
यावह ५४ गुह्यात्मन्सर्वयोगात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ॥ भूताद्यलोकतत्त्वेशजयभूतविभावन ५५ आत्मयोनेमहाभागकल्पसंक्षेपतत्पर ॥ उद्गावनमनोभावज
यब्रह्मजयप्रिय ५६ निसर्गसर्गनिरतकामेशपरमेश्वर ॥ अमृतोद्भवसद्भावमुक्तात्मन्विजयप्रद ५७ प्रजापतिपतेदेवपद्मनाभमहाबल ॥ आत्मभूतमहाभूतस
त्वात्मन्जयसर्वदा ५८ पादौतवधरादेवीदिशोबाहूदिवंशिरः ॥ मूर्तिस्तेऽहंसुराःकायश्चेन्द्रादित्यौचक्षुषी ५९

बलंतपश्चसत्यंचकर्मधर्मात्मकं तव ॥ तेजोग्निःपवनःश्वासआपस्तेस्वेदसंभवाः ६० अश्विनौश्रवणौनित्यंदेवीजिह्वासरस्वती ॥ वेदाःसंस्कारनिष्ठाहिव्यादंज
गदाश्रितम् ६१ नसंख्यानं परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ॥ न बलं योगयोगीशजानीमस्तेन संभवम् ६२ त्वद्भक्तिनिरतादेवनियमैस्त्वांसमाश्रिताः ॥ अर्चया
मःसदाविष्णोपरमेशं महेश्वरम् ६३ ऋषयोदेवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ पिशाचामानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ६४ एवमादिमयामृष्टं पृथिव्या त्वत्प्रसाद
जम् ॥ पद्मनाभविशालाक्षकृष्णदुःखप्रणाशन ६५ त्वंगतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगद्गुरुः ॥ त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ६६ पृथिवीनिर्भया देवत्व
त्प्रसादात्सदाऽभवत् ॥ तस्माद्भवविशालाक्षयदुवंशविवर्धनः ६७ धर्मसंस्थापनार्थोयदैत्यानां च वधाय च ॥ जगतोधारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ६८ यत्तत्प
रमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं विभो ॥ वासुदेव तदेतमेयोद्धीतं यथा तथम् ६९ सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ॥ कृष्णत्वमात्मना साक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम्
७० प्रद्युम्नादतिरुद्धं त्वयं विबुर्विष्णुमव्ययम् ॥ अनिरुद्धोऽसृजन्मवैब्रह्माणं लोकधारिणम् ७१ वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ॥ विमज्ज्य भागशो
ऽऽत्मानं व्रजमानुषतां विभो ७२ तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ॥ धर्मप्राप्य यशःप्राप्य योगं प्राप्य सितत्त्वतः ७३ त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामित वि
क्रम ॥ तैस्तैर्हि नामभिर्युक्ता गायांति परमात्मकम् ७४ स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः कृत्वाऽऽश्रयं त्वावरदं सुबाहो ॥ अनादिमध्यांतमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदं
ति विप्राः ७५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० विश्वोपाख्याने पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ७५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः समगवान् देवो
लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ ब्रह्माणं प्रत्युवाचे दंस्त्रिगधं भीरया गिरा १ विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवोप्सितम् ॥ तथा तद्भविते व्युक्ता तत्रैवांतरधीयत २ ततो देव
र्षिगंधर्वा विस्मयं परमं गताः ॥ कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ३ को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयादिभो ॥ वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम्
४ एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः ॥ देवब्रह्मर्षिगंधर्वांस्सर्वान्मधुरया गिरा ५ यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ॥ भूतात्मा च प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं
पदम् ६ तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ॥ जमतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ७ मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ॥ असुराणां वधार्थाय संभव
स्वमहीतले ८ संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ॥ तद्मे नृपुंसं भूताधोरूपामहाबलाः ९ तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ॥ मानुषीयोनिमास्थाय च
रिष्यति महीतले १० नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ सहितौ मानुषलोके संभूतावमितद्युतौ ११ अजेयौ समरे यतौ सहितैर्मरैरपि ॥ मूढास्त्वेतौ न जा
नंति नरनारायणावृषी १२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ कृतलक्षणैः स्वस्वगुणप्रख्यातैः १९ सात्वताः पंचरात्रागमवि

तस्याहमग्रजः पुत्रः सर्वस्य जगतः प्रभुः ॥ वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः १३ तथामनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ॥ नावज्ञेयो महावीर्यः शंखचक्र
गदाधरः १४ एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ॥ एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः १५ एतदक्षरमव्यक्तमेतद्देशाश्वतं महः ॥ यत्तत्पुरुषसंज्ञं वैगीयते ज्ञायते न च
१६ एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ॥ एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा १७ तस्मात्संद्देशैः सुरैः सर्वैर्लोकैश्चामित विक्रमः ॥ नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽय
मिति प्रभुः १८ यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्समं दधीः ॥ हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् १९ योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीतनुम् १९ अवमन्येद्वा
सुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः २० देवं चराचरात्मानं श्रीवत्सां किं सुवर्चसम् ॥ पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं बुधाः २१ किरीटकोस्तु भधरं मित्राणामभयं करम् ॥
अवजानन् महात्मानं धोरेतमासिमज्जति २२ एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः २३ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमु
क्त्वा समगवान् देवान्सर्षिगणान् पुरा ॥ विसृज्य सर्वभूतात्मा जगाम भवनं स्वकम् २४ ततो देवाः संगंधर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ॥ कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दि
वं ययुः २५ एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् २६ रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ व्यासनारदयो
श्चापि सकाशाद्भरतर्षभ २७ एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ॥ वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् २८ यस्य चैवात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ॥
कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः २९ वारितोऽसिमया तात मुनिभिर्वेदपारगैः ॥ मागच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ३० मापांडवैः सार्द्धमिति तत्त्वं मोहा
न्नबुध्यसे ॥ मन्येत्पाराक्षसं कूरंतथा चासितमो वृतः ३१ यस्माद्विषसि गोविंदं पांडवं तं धनं जयम् ॥ नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्विमानवः ३२ तस्माद्ब्रवी
मिते राजन्नेष वैशाश्वतोऽव्ययः ॥ सर्वलोकमयोनित्यः शास्ता धात्रीधरो ध्रुवः ३३ यो धारयति लोकां स्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥ यो द्वाजयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः
३४ राजन् सर्वमयो ह्ये पतमो रागविवर्जितः ॥ यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ३५ तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च ॥ धृताः पांडुसुताराजन् जयश्चै
षां भविष्यति ३६ श्रेयो युक्तां सदा बुद्धिं पांडवानां दधाति यः ॥ बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ३७ स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ॥ वासुदेव इति ज्ञे
यो यन्मां पृच्छसि भारत ३८ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥ सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ३९ द्वापरस्य युगस्यांति आदौ कलियुगस्य च ॥
सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन वै ४० स एष सर्वसुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्ष्यां तरितां पुरीं च ॥ युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ४१ ॥ इति श्रीमहाभा
रते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० विश्वोपाख्याने षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ विना पूजकास्तदीयं सात्वतं ४० कक्ष्याकां च पुरीं द्वारकां ४० ॥ ४० भीष्मोऽनीलमाधवपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वासुदेवशक्ति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ निधनंमरणं मृत्युंमरणप्रयोजनं प्रभवउत्पत्तिहेतुः अव्ययःप्रलयहेतुः * । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ कर्णास्त्रवतीतिकर्णस्त्रोतःकर्णमलं १४

दुर्योधन उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ॥ तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छेऽपि तामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वदेवतदैवतम् ॥ न
परं पुण्डरीकाक्षं दृश्यते भरतर्षभ २ ॥ मार्कण्डेयश्च गोविंदे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ३ ॥ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥
स सृष्ट्वा पृथिवीं देवीं सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ४ ॥ अप्सु वै शयनं चक्रमहात्मा पुरुषोत्तमः ॥ सर्वतेजामयो देवो योगात्सुष्वापतत्र ह ५ ॥ मुखतः सोऽग्निमसृजत् प्राणाद्वायुमथा
पिच ॥ सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ६ ॥ एष लोकान्ससर्जा दौ देवांश्च ऋषिभिः सह ॥ निधनं चैव सृष्ट्युं च प्रजानां प्रभवाप्ययौ ७ ॥ एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः
सर्वकामदः ॥ एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयं प्रभुः ८ ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ॥ उभे संध्ये दिशः खंच नियमांश्च जनार्दनः ९ ॥ ऋषींश्चैवाहि गोविंदस्त
पश्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ स्रष्टारं जगत्श्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः १० ॥ अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ॥ तस्मान्नारायणो जज्ञे देवदेव भूतनातनः ११ ॥ नाभौ पद्मं
बभूवा स्य सर्वलोकस्य संभवात् ॥ तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्विमाः प्रजाः १२ ॥ शेषं चाकल्पयद्देवमनंतं विश्वरूपिणम् ॥ यो धारयति भूतानि धरां चै
मांसपर्वताम् १३ ॥ ध्यानयोगेन विप्राश्च तं विदंति महौजसम् ॥ कर्णस्रोतोभवं चापि मधुना महासुरम् १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ॥ ब्रह्मणो
ऽपचित्तियातुं जघान पुरुषोत्तमः १५ ॥ तस्य तात वधा देवदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् १६ ॥ वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः
प्रभुः ॥ एष मातापिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः १७ ॥ परं हि पुण्डरीकाक्षं भूतं न भविष्यति ॥ मुखतः सोऽमृजद्दिप्रान् बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा १८ ॥ वैश्यांश्चाप्युरुतो
राजानश्च द्रान् वैपादस्तथा ॥ तपसानियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् १९ ॥ ब्रह्मभूतमवास्यां पूर्णमास्यां तथैव च ॥ योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् २० ॥
केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ॥ एवमार्हुर्दृषीकेशं मुनयो वै नराधिप २१ ॥ एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम् ॥ कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया
जिताः २२ ॥ यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ॥ स दानरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्समुखी भवेत् २३ ॥ ये च कृष्णं प्रपद्यंते तेन मुह्यंति मानवाः ॥ भये महति मग्नांश्च पा
तिनित्यं जनार्दनः २४ ॥ स तं युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ॥ सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ॥ प्रपन्नः शरणं राजन्योगानां प्रभुमीश्वरम् २५ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥

ब्रह्मणः सकाशादपचितिसत्कारं यातुं प्राप्तुं यांतमिति पाठे ब्रह्मणः अपचितिस्तथैकमुक्तमितिशेषः यांतं धावन्ते १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५
॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे सप्तपटितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अ ॥ ॥ ॥ अ ॥ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥

शुद्धिविधि हृदयमितिसामान्येनपुंसकं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इति श्री०नी०भा०अष्टषष्टिभोऽ

॥ भीष्मउवाच ॥ शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतं स्तवं मम ॥ ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि १ साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ लोकभावनभावज्ञ इति
त्वां नारदोऽब्रवीत् २ भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ यज्ञं त्वांचैव यज्ञानां तपश्च तपसामपि ३ देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ॥ पुराणं चैव पर
मं विष्णोरूपं तवेति च ४ वासुदेवो वसूनां त्वं शकं स्थापयिता तथा ॥ देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ५ पूर्वं प्रजानि सर्गे च दक्षमाहुः प्रजापतिम् ॥ स्र
ष्टारं सर्वलोकानां मंगिरास्त्वां तथाऽब्रवीत् ६ अव्यक्तं तेशरिरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ॥ देवास्त्वत्संभवाश्चैव देवस्त्वसितोऽब्रवीत् ७ शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहु
भ्यां पृथिवीं तथा ॥ जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ८ एवं त्वामभिजानंति तपसा भावितानराः ॥ आत्मदर्शनं तृप्तानां मृषीणां चासि सत्तमः ९ राजर्षी
णामुदारणामाहवेष्वा निवर्तिनाम् ॥ सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन १० इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते
हरिः ११ एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ॥ केशवस्य यथा तत्त्वं सुप्रीतो भज केशवम् १२ संजय उवाच ॥ पुण्यं श्रुत्वा तदा ख्यानं महाराज सुतस्तव ॥ केश
वं बहु मेने स पांडवांश्च महारथान् १३ तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः ॥ माहात्म्यं ते श्रुतं राजन् केशवस्य महात्मनः १४ नरस्य च यथा तत्त्वं यन्मां त्वं पृच्छसे
नृप ॥ यदर्थं नृपुंसं भूतौ नरनारायणावृषी १५ अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ॥ यथा च पांडवाराज ब्रह्मव्यायुधिकस्य चित् १६ प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः
पांडवेषु यशस्विषु ॥ तस्माद्ब्रवीमिराजेंद्र शमो भवतु पांडवैः १७ पृथिवीं भुंक्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी ॥ नरनारायणौ देवावब्रूयान् शिष्यासि १८ एवमुक्त्वा
तव पिता तूष्णीमासीद्विशांपते ॥ व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह १९ राजा च शिविरं प्रायात्प्राणिपत्य महात्मने ॥ शिष्ये च शयने शुभ्रे रात्रिं तां भरतर्षभ २०
॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ विश्वोपाख्यानं समाप्तम् ॥ ६९ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ व्युपिता
यां तु शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥ उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः १ आभ्यधावंत संकुद्धाः परस्परजिगीषवः ॥ ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् २ पांड
वा धार्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्मित्रितेतव ॥ व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः संप्रवृष्टाः प्रहारिणः ३ अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन् समंततः ॥ तथैव पांडवाराज ब्रह्मरक्षन् व्यू
हमात्मनः ४ स निर्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव ॥ महतारथवंशेन संवृतो रथिनावरः ५ इतरेतरमन्वीयुर्यथा भागमवस्थिताः ॥ रथिनः पत्तयश्चैव दंति
नः सादिनस्तथा ६ तान् दृष्ट्वाऽभ्युद्यतान् संख्ये पांडवा हि यशस्विनः ॥ श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ७ अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाब
लः ॥ नेत्रेशिखंडी दुर्धर्षो घृष्टशुभ्रश्च पार्षतः ८

ध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ व्युपेतायामिति १।२।३।४।५।६।७।८

119 • 81

भारतभावदीपेनप्रवृत्तमोक्षध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ दृष्टेति १ । २ । ३

बहुवर्णविचित्रचदिव्यवानरलक्षणम् ॥ अपश्याममहाराजध्वजंगांडीवधन्वनः ४ वियुतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवांबरे ॥ ददृशुर्गौडिवं यो धारुक्मपृष्ठं महासृ
घे ५ आशुश्रुमभृशंचास्यशक्रस्येवाभिगर्जतः ॥ सुघोरंतलयोः शब्दं निघ्नतस्तववाहिनीम् ६ चंडवातो यथामेघः सवियुस्तनयितुमान् ॥ दिशः संप्लावयन्स
र्वाः शर्वर्षैः समंततः ७ समम्यधावद्वांगेयं मेरवास्त्रोधनं जयः ॥ दिशं प्रार्चीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ८ कादिभूताः श्रांतपत्राहताश्चाहतचेतसः ॥ अ
न्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ९ भीष्ममेवाभ्यलीयंत सहस्रैस्तवात्मजैः ॥ तेषामार्ताय नमभूद्रीष्मः शान्तनवोरणे १० समुत्पतंति वित्रस्तारथेभ्योर
थिनस्तथा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ११ श्रुत्वा गांडीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवालीयंत भारत १२ अथ कां
बोजजैरश्वैर्महाद्भिः शीघ्रगामिभिः ॥ गोपानां बहुसाहस्रैर्बालैर्गोपायनैर्वृतः १३ मदसौवीरगांधारैस्त्रैर्वैश्वविशांपते ॥ सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः १४
नानानरगणौघैश्च दुःशासनपुरःसरः ॥ जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः १५ हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ॥ चतुर्दशसहस्राणि सौबलं पर्यवारयन्
१६ ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः ॥ अर्जुनं समरे जघ्नुस्तावका भरतर्षभ १७ रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितम् ॥ घोरमायो धनं च क्रमहाभ्रसदृशं
रजः १८ तोमरप्रासनाराचगजाश्च रथयोधिनाम् ॥ बलेन महताभीष्मः समसज्जत्किरीटिना १९ आवंत्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैधवः ॥ अजातशत्रुर्मद्राणामृष
भेण यशस्विना २० सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत ॥ विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखंडिना २१ मत्स्यादुर्योधनं जग्मुः शकुनिं चाविशांपते ॥ द्रुपदश्चेकि
तानश्च सात्यकिश्च महारथः २२ द्रोणेन समसज्जंत सपुत्रेण महात्मना ॥ कृपश्च कृतवर्मा च दृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ २३ एवं प्रवजिताश्चानिभ्रांतनागरथानि च ॥ सैन्या
निसमसज्जंत प्रयुद्धानि समंततः २४ निरभ्रे वियुतस्तीव्रादिशश्च रजसाऽऽवृताः ॥ प्रादुरासनमहोल्काश्च सनिर्घाताविशांपते २५ प्रादुर्भूतो महावातः पांसुवर्षं प
पात च ॥ नभस्यंतर्दधे सूर्यः सैन्ये न रजसाऽऽवृतः २६ प्रमोहः सर्वसत्त्वानामर्ता विसमपद्यत ॥ रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तु द्यताम् २७ वीरबाहुविमृष्टानां
सर्वावरणभेदिनाम् ॥ संघातः शरजालानां तु मुलः समपद्यत २८ प्रकाशं च कुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ॥ नक्षत्रविमलामां निशस्त्राणि भरतर्षभ २९ आर्षभा
णिविचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ॥ संपेतुर्दिक्षु सर्वासु च र्माणि भरतर्षभ ३० सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ॥ दिक्षु सर्वास्वदृश्यंत शरीराणि शिरांसि
च ३१ मग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ॥ हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ३२ परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतवणाः ॥ रथान् विपरिकर्ष
तो हते पुरथ योधिषु ३३ शराहताभिर्बद्धा बद्धयोक्ता हयोत्तमाः ॥ युगानि पर्यकर्षंत तत्र तत्र स्म भारत ३४ २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

३० वीतमादद्विरेमतिगजं मृद्वंतो निर्वीर्यमपि गजं जघ्नुः मत्तगजं युद्धेति भावः 'वीतमसारं गजे' इति मेदिनी २५ । ३० । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति मी० नी० मा० एकसप्तति

अदृश्यंत ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ॥ एकेन बलिनाराजन्वारणेन विमर्दिताः ३५ गंधहस्तिमदस्त्रावमाग्राय बहवोरणे ॥ सन्निपाते बलौघानां वीतमादादि
रे गजाः ३६ सतोमरैर्महामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ॥ बभूवा यो धनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ३७ सन्निपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ॥ निपेतुर्धुधिसंमग्राः स
योधाः सध्वजा गजाः ३८ नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ॥ व्यदृश्यंत महाराजसंभ्रारथकूबराः ३९ विशीर्णरथसंघाश्च केशेष्वक्षिप्य दंतिभिः ॥ द्रुम
शाखा इवाविध्य निष्पिष्टारथिनोरणे ४० रथेषु च रथान् युद्धे संसक्तान् वरवारणाः ॥ विकर्षंतो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ४१ तेषां तथा कर्षतां तु गजानां रूपमा
वमौ ॥ सरः सुनलिनी जालं विषक्तमिव कर्षताम् ४२ एवं संछादितं तत्र बभूवा यो धनं महत् ॥ सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० संकुलयुद्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ शिखंडी सह मत्स्येन विराटेन विशांपते ॥ भीष्ममाशु महेष्वसमाससा
दसुदुर्जयम् १ द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वसं महाबलम् ॥ राज्ञश्चान्यान् रणेशूरान् बहूनाच्छेदन्नं जयः २ सैधवं च महेष्वसं सामात्यं सहबन्धुभिः ॥ प्राच्यांश्च दक्षिणात्यां
श्च भूमिपान् भूमिपर्वभ ३ पुत्रं च ते महेष्वसं दुर्योधनममर्षणम् ॥ दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ४ सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम् ॥ पिता पुत्रौ महेष्व
सावभ्यवर्तत दुर्जयो ५ युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ॥ समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निरुतस्तव ६ माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरसंकंदनो युधि ॥ त्रिगतां बलैः
सार्धं समसज्जत पांडवः ७ अभ्यवर्तत संक्रुद्धाः समरेशाल्वके कयान् ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च सौमद्रश्च महारथः ८ दृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ पुत्राणां
ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ९ सेनापतिरमेयात्मा दृष्टद्युम्नो महाबलः ॥ द्रोणेन समरे राजन्समिया योऽग्रकर्मणा १० एवमेते महेष्वसास्तावकाः पांडवैः सह ॥
समेत्य समरेशूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ११ मध्यं दिन गते सूर्येन मस्याकुलतागते ॥ कुरवः पांडवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् १२ ध्वजिनो हेमचित्रां गाविचरंतोरणाजरे ॥
सपताकारथारे जुर्वयाघ्रपरिवारणाः १३ समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ॥ बभूव तु मुलः शब्दः सिंहानां विवर्दताम् १४ तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदा
रुणम् ॥ यदकुर्वन् रणेशूराः संजयाः कुरुभिः सह १५ नैव खनंदिशो राजन्नसूर्यशशुतापन ॥ विदिशो वापि पश्यामः शरैर्मुक्तैः समंततः १६ शक्तीनां विमलाग्राणां
तोमराणां तथाऽऽस्यताम् ॥ निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः १७ क्वचानां विचित्राणां मूषणानां प्रभास्तथा ॥ खंदिशः प्रदिशश्चैव भासयामा
सुरोजसा १८ वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चंद्रसूर्यसमप्रभैः ॥ विरराजत दाराजस्तत्र तत्र रणांगनम् १९

तमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ शिखंडीति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ शूरसंकंदनः शूराणां रोदकः शूरैर्द्रोवा ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ओजसास्वप्रभावेण १८ । १९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिभी०भी०मा०द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ विराट् इति १ । २ । ३ । ४ । ५

रथसंचानरव्याघ्राःसमायातश्चसंयुगे ॥ विरेजुःसमरेराजनग्रहाइवनभस्तले २० भीष्मस्तुरथिनांश्रेष्ठोभीमसेनमहाबलम् ॥ अवारयतसंकुद्धःसर्वसैन्यस्यपश्य
तः २१ ततोभीष्मविनिर्मुक्तारुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥ अभ्यघ्नन्समरेभीमंतैलधौताःसुतेजनाः २२ तस्यशक्तिमहावेगांभीमसेनोमहाबलः ॥ कुद्धाशी
विषसंकाशांप्रेषयामासभारत २३ तामापतंतोसहसारुक्मदंडांदुरासदाम् ॥ चिच्छेदसमरेभीष्मःशरैःसन्नतपर्वभिः २४ ततोऽपरेणभस्त्रेणपीतेनानिशितेनच ॥
कार्मुकंभीमसेनस्यद्विधाचिच्छेदभारत २५ सात्यकिस्तुततस्तूर्णभीष्ममासाद्यसंयुगे ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः २६ शरैर्वहुभिरानर्छ
त्पितरंतेजनेश्वर ॥ ततःसंधायवैतीक्ष्णंशरंपरमदारुणम् २७ वाष्पेयस्यरथाद्रीष्मःपातयामाससारथिम् ॥ तस्याश्वाःप्रवृत्ताराजन्निहतेरथसारथौ २८ तेनते
नैवधावंतिमनोमारुतरंहसः ॥ ततःसर्वस्यसैन्यस्यनिःस्वनस्तुमुलोऽभवत् २९ हाहाकारश्चसंजज्ञेपांडवानांमहात्मनाम् ॥ अभ्यद्रवतगृहीतहयान्यच्छतधा
वत् ३० इत्यासीत्तुमुलःशब्दोयुयुधानरथंप्रति ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुभीष्मःशांतनवस्तदा ३१ न्यहनत्पांडवीसेनामासुरीमिववृत्रहा ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणपां
चालाःसोमकैःसह ३२ स्थिरायुद्धेमतिं कृत्वाभीष्ममेवाभिदुष्टुः ॥ घृष्टयुग्ममुखाश्चापिपार्थाःशांतनवरणे ३३ अभ्यधावन्जिगीपंतस्त्वपुत्रस्यवाहिनीम् ॥
तथैवकौरवाराजन्भीष्मद्रोणपुरोगमाः ३४ अभ्यधावंतवेगेनततोयुद्धमवर्तत ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०पंचमदिवसयुद्धेद्विसप्ततित
मोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ विराटोऽथत्रिभिर्वाणैर्भीष्ममाच्छन्महारथम् ॥ विव्याधतुरगांश्चास्यत्रिभिर्वाणैर्महारथः १ तंप्रत्यविध्य
दशभिर्भीष्मःशांतनवःशरैः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासःकृतहस्तोमहाबलः २ द्रौणिर्गांडीवधन्वानंभीमधन्वामहारथः ॥ अविध्यदिपुभिःषड्विहस्तःस्तनांतरे ३
कार्मुकंतस्यचिच्छेदफाल्गुनःपरवीरहा ॥ अविध्यच्चभृशंतीक्ष्णैःपत्रिभिःशुक्रकर्मणः ४ सोऽन्यत्कार्मुकमादायवेगवान्क्रोधमूर्छितः ॥ अमृष्यमाणःपार्थेनका
र्मुकच्छेदमाहवे ५ अविध्यत्फाल्गुनंराजन्नवत्यानिशितैःशरैः ॥ वासुदेवंचसप्तत्याविव्याधपरमेषुभिः ६ ततःक्रोधाभिताम्राक्षःकृष्णेनसहफाल्गुनः॥ दीर्घमुष्णं
चनिःश्वस्यचित्तयित्वापुनःपुनः ७ धनुःप्रपीडयामेनक्रेणामित्रकर्शनः ॥ गांडीवधन्वासंकुद्धःशितान्सन्नतपर्वणः ८ जीवितांतकरान्घोरान्समादत्ताशि
लीमुखान् ॥ तैस्तूर्णसमरेविध्यद्रौणिंवलवतावरः ९ तस्यतेकचंभित्वापुःशोणितमाहवे ॥ नविव्यथेचनिर्भिन्नोद्रौणिर्गांडीवधन्वना १० तथैवचशरान्
द्रौणिःप्रविमुंचन्नविह्वलः ॥ तस्थौसमरेराजंस्त्रातुमिच्छन्महावतम् ११ तस्यतत्सुमहत्कर्मशशंसुःकुरुसत्तमाः ॥ यत्कृष्णाभ्यांसमेताभ्यामभ्यापततसंयुगे १२
सहिनित्यमनीकेषुयुध्यतेऽभयमास्थितः ॥ अस्त्रग्रामंसंहारंद्रोणात्प्राप्यसुदुर्लभम् १३

६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ सात्वतीपुत्रंअभिमन्युं

ममैषआचार्यसुतोद्रोणस्यापिप्रियःसुतः ॥ ब्राह्मणश्चविशेषेणमाननीयोममेतिच १४ समास्थायमतिवीरोभीमस्तुःशुक्रतापनः ॥ कृपांचक्रेरथश्रेष्ठोभारद्वाजसुतं
प्रति १५ द्रौणित्यक्ताततोयुद्धेकौतेयःश्वेतवाहनः ॥ युयुधेतावकाभिर्ग्रन्स्त्वरमाणःपराक्रमी १६ दुर्योधनस्तुदशभिर्गार्ध्रपत्रैःशिलाशितैः ॥ भीमसेनमहे
ष्वासंरुक्मपुंखैःसमार्पयत् १७ भीमसेनःसुसंकुद्धःपरासुकरणदृढम् ॥ चित्रंकार्मुकमादत्तशरांश्चनिशितान्दश १८ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ॥
अविध्यतूर्णमव्यग्रःकुरुराजंमहोरसि १९ तस्यकांचनसूत्रस्थःशरैःसंछादितोमणिः ॥ रराजोरसिखेसूर्योग्रहैरिवसमावृतः २० पुत्रस्तुतवतेजस्वीभीमसेनेन
ताडितः ॥ नामृष्यतयथानागस्तलशब्दंमदोत्कटः २१ ततःशरैर्महाराजरुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ भीमंविव्याधसंकुद्धस्त्रासयानोवह्निर्नी २२ तौयु
ध्यमानौसमरेभृशमन्योन्यविक्षतौ ॥ पुत्रौतेदेवसंकाशौव्यरोचेतांमहाबलौ २३ चित्रसेनंनरव्याघ्रंसौभद्रःपरवीरहा ॥ अविध्यदशभिर्वाणैःपुरुमित्रंचसप्तभिः २४
सत्यव्रतंचसप्तत्याविद्धाशक्रसमोयुधि ॥ नृत्यन्निवरणेवीरार्तिनःसमजीजनत् २५ तंप्रत्यविध्यदशभिश्चित्रसेनःशिलीमुखैः ॥ सत्यव्रतश्चनवभिःपुरुमित्र
श्चसप्तभिः २६ सविद्धोविक्षरन्नरक्तंशुसंवारणंमहत् ॥ चिच्छेदचित्रसेनस्यचित्रंकार्मुकमार्जुनिः २७ भित्त्वाचास्यतनुत्राणंशरेणोरस्यताडयत् ॥ ततस्ते
तावकावीराराजपुत्रामहारथाः २८ समेत्ययुधिसंरब्धाविव्यधुर्निशितैःशरैः ॥ तांश्चसर्वान्शरैस्तीक्ष्णैर्जघानपरमास्त्रवित् २९ तस्यदृष्ट्वातुतत्कर्मपरिवुः
सुतास्तव ॥ दहंतंसमरेसैन्यंवनेकक्षयथोल्बणम् ३० अपेतशिशिरेकालेसमिद्धमिवपावकम् ॥ अत्यरोचतसौभद्रस्तवसैन्यानिनाशयन् ३१ तत्तस्यचरितं
दृष्ट्वापौत्रस्तवविशांपते ॥ लक्ष्मणोऽभ्यपततूर्णसात्वतीपुत्रमाहवे ३२ अभिमन्युस्तुसंकुद्धोलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ विव्याधनिशितैःषड्विःसारथिंचत्रिभिःशरैः
३३ तथैवलक्ष्मणोराजन्सौभद्रंनिशितैःशरैः ॥ अविध्यतमहाराजतदुतमिवाभवत् ३४ तस्याश्वाश्चतुरोहत्वासारथिंचमहाबलः ॥ अभ्यद्रवतसौभद्रो
लक्ष्मणंनिशितैःशरैः ३५ हताश्वेतुरथेतिष्ठेक्ष्मणःपरवीरहा ॥ शक्तिंचिक्षेपसंकुद्धःसौभद्रस्यरथंप्रति ३६ तामापतंतोसहसाघोररूपांदुरासदाम् ॥
अभिमन्युःशरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेदभुजगोपमाम् ३७ ततःस्वरथमारोप्यलक्ष्मणंगौतमस्तदा ॥ अपोवाहरथेनाजौसर्वसैन्यस्यपश्यतः ३८ ततःसमाकुले
तस्मिन्वर्तमानेमहाभये ॥ अभ्यद्रवन्जिघांसंतःपरस्परवधैषिणः ३९ तावकाश्चमहेष्वाःपांडवाश्चमहारथाः ॥ जुहंतःसमरेप्राणान्निजधुरितरेतरम्
४० मुक्तकेशाविक्रवाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिःसमयुध्यंतसृजयाःकुरुभिःसह ४१ ततोभीष्मोमहाबाहुःपांडवानांमहात्मनाम् ॥ सेनांजघान
संकुद्धोदिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ४२

३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीयेभारतमावदीये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अथेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६
 हतैरश्वैरर्गजैस्तन्नरैरश्वैश्चपातितैः ॥ रथिभिःसादिभिश्चैवसमास्तीर्यतमेदिनी ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणिद्वन्द्वयुद्धेत्रिसप्तति
 तमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ अथराजन्महाबाहुःसात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ विरुध्यचापंसमरेभारसाहमनुत्तमम् १ प्रासुंचत्पुंखसंयुक्तानशरा
 नाशीविषोपमान् ॥ प्रगाढंलघुचित्रंचदर्शयन्हस्तलाघवम् २ तस्यविक्षिपतश्चापंशरानन्यांश्चमुंचतः ॥ आददानस्यभूयश्चसंधानस्यचापरान् ३ क्षिपतश्च
 परांस्तस्यरणेशून्विनिघ्नतः ॥ ददृशेरूपमत्यर्थमेवस्येवप्रवर्षतः ४ तमुदीर्यतमालोक्यराजादुर्योधनस्ततः ॥ रथानामयुतंस्तस्यप्रेषयामासभारत ५ तां
 स्तुसर्वान्महेष्वासान्सात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ जघानपरमेष्वासोदिव्येनास्त्रेणवीर्यवान् ६ सकृत्वादारुणंकर्मप्रगृहीतशरासनः ॥ आससादततोवीरोभूरिश्रवस
 माहवे ७ सहिसंघश्यसेनांतियुधुधानेनपातितां ॥ अभ्यधावतसंकुद्धःकुरूणांकीर्तिवर्धनः ८ इंद्रायुधसवर्णतुविस्फार्यसुमहद्वनुः ॥ सृष्टवान्वज्रसंकाशान्
 शरानाशीविषोपमान् ९ सहस्रशोमहाराजदर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ शरांस्तान्प्रत्युसंस्पर्शान्सात्यकेश्वपदानुगाः १० नविषेदुस्तदाराजन्नुद्धुस्तसमंततः ॥
 विहायसात्यकिराजन्समरेयुद्धदुर्मदम् ११ तद्वद्वायुयुधानस्यसुतादशमहाबलाः ॥ महारथाःसमाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः १२ समासाद्यमहेष्वासंभूरिश्रवस
 माहवे ॥ उचुःसर्वेसुसंख्यायूपकेतुमहारणे १३ भोभोकोरवदायादसहास्माभिर्महाबल ॥ एहियुध्यस्वसंग्रामेसमस्तैःपृथगेववा १४ अस्मान्वात्वंपराजित्ययशः
 प्राप्नुहिंसंयुगे ॥ वयंवात्वांपराजित्यप्रीतिंघास्यामहेपितुः १५ एवमुक्तस्तदाशूरैस्तानुवाचमहाबलः ॥ वीर्यश्लाघीनरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वासमवस्थितान् १६ साध्वि
 दंकथ्यतेवीरायद्येवंमतिरद्यवः ॥ युध्यध्वंसहितायत्तानिहनिष्यामिबोरणे १७ एवमुक्तामहेष्वासास्तेवीराःक्षिप्रकारिणः ॥ महताशरवर्षेणअभ्यधावन्नरिंदमम्
 १८ सोऽपराह्मेमहाराजसंग्रामस्तुमुलोऽभवत् ॥ एकस्यचबहूनांचसमेतानांरणाजिरे १९ तमेकंरथिनांश्रेष्ठंशरैस्तेसमवाकिरन् ॥ प्रावृषीवयथामेरुंसिपिचुर्जलदा
 नृप २० तैस्तुमुक्तान्शरान्घोरानयमदंडाशनिप्रभान् ॥ असंप्राप्तानसंग्रामंश्चिच्छेदाशुमहारथः २१ तत्राहुतमपश्यामसौमदत्तेःपराक्रमम् ॥ यदेकोवहुभिर्यु
 द्धेसमसज्जदभीतवत् २२ विसृज्यशरवृष्टिंतांशराजन्महारथाः ॥ परिवार्यमहाबाहुंनिहतुमुपचक्रमुः २३ सौमदत्तिस्ततःकुद्धस्तेषांचापानिभारत ॥ चिच्छे
 दसमरेराजन्युध्यमानोमहारथैः २४ अथेषांछिन्नधनुषांशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदसमरेराजन्शिरांसिभरतर्षभ २५ तेहतान्यपतन्महाराजन्वज्रभग्राहवहुमाः ॥
 तान्दृष्ट्वानिहतान्वीरोरणेपुत्रान्महाबलान् २६ बाष्पेयोविनदन्महाराजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ रथंरथेनसमरेपीडयित्वामहाबलौ २७ तावन्योन्यंहिसमरेनिहत्यर
 थवाजिनः ॥ विस्थावमिवलग्नौसमेयातांमहारथौ २८

१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८

२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ अथेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११

प्रगृहीतमहा खड्गैतौचर्मवरधारिणौ ॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौयुद्धायसमवस्थितौ २९ ततःसात्यकिमभ्येत्यनिर्लिशवरधारिणम् ॥ भोमसेनस्त्वरन्महाराजन्महारथमारो
 पयत्तदा ३० तवापितनयोराजन्भूरिश्रवसमाहवे ॥ आरोपयद्रथंतूर्णपश्यतांसर्वधान्विनाम् ३१ तस्मिंस्तथावर्तमानेरणेभीष्ममहारथम् ॥ अयोधयंतसंर
 ष्ठाःपांडवाभरतर्षभ ३२ लोहितायतिचादित्येत्वरमाणोधनंजयः ॥ पंचविंशतिसाहस्रात्रिजघानमहारथान् ३३ तेहिदुर्योधनादिष्ठास्तदापार्थनिबर्हणे ॥ सं
 प्राप्यैवगतानांशंशलभाइवपावकम् ३४ ततोमत्स्याःकेकयाश्चधनुर्वेदविशारदाः ॥ परिववृस्तदापार्थसहपुत्रंमहारथम् ३५ एतस्मिन्नेवकालेतुसूर्यस्तमुपग
 च्छति ॥ सर्वेषांचैवसैन्यानांप्रमोहःसमजायत ३६ अवहारंततश्चक्रेपितादेववतस्तव ॥ संध्याकालेमहाराजसैन्यानांश्रांतवाहनः ३७ पांडवानांकुरूणांचपर
 स्परसमागमे ॥ तेसेनेष्टशसंविग्रेययतुःस्वंनिवेशनम् ३८ ततःस्वशिविरंगत्वान्यविशंस्तत्रभारत ॥ पांडवाःसृजयैःसार्धंकुरवश्चयथाविधि ३९ ॥ इतिश्रीम
 हाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपंचमदिवसावहारेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ संजयउवाच ॥ तेविश्रम्यततोराजन्सहिताःकुरुपांडवाः ॥ व्यतीतायांतुश
 र्वैर्योपुनर्युद्धायनिर्ययुः १ तत्रशब्दोमहानासीतवतेषांचभारत ॥ युज्यतांरथमुख्यानांकल्प्यतांचैवदंतिनाम् २ संनह्यतांपदातीनांहयानांचैवभारत ॥ शं
 खदुंदुभिनादश्चतुमुलःसर्वतोऽभवत् ३ ततोयुधिष्ठिरोराजाष्टष्टुम्रमभाषत् ॥ व्यूहंव्यूहमहाबाहोमकरंशत्रुनाशनम् ४ एवमुक्तस्तुपार्थेनष्टष्टुम्रोमहारथः ॥
 व्यादिदेशमहाराजरथिनोरथिनावरः ५ शिरोऽभूदुपदस्तस्यपांडवश्चधनंजयः ॥ चक्षुषीसहदेवश्चनकुलश्चमहारथः ६ तुंडमासीन्महाराजभीमसेनोमहाबलः
 सौभद्रोद्रौपदेयाश्चराक्षसश्चघटोत्कचः ७ सात्यकिर्धर्मराजश्चव्यूहग्रीवांसमास्थिताः ॥ षष्ठमासीन्महाराजविराटोवाहिनीपतिः ८ दृष्टुम्रेनसहितोमहत्यासे
 नयावृतः ॥ केकयाभ्रातरःपंचवामपार्श्वेसमाश्रिताः ९ दृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्चवीर्यवान् ॥ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थितौव्यूहस्यरक्षणे १० पादयोस्तुम
 हाराजस्थितःश्रीमान्महारथः ॥ कुंतिभोजःशतानीकोमहत्यासेनयावृतः ११ शिखंडीतुमहेष्वासःसोमकैःसंवृतोबली ॥ इरावांश्चततःपुच्छेमकरस्यव्यवस्थितौ
 १२ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूहभारतपाण्डवाः ॥ सूर्योदयेमहाराजपुनर्युद्धायदंशिताः १३ कौरवानभ्ययुस्तूर्णहस्त्यश्चरथपातिभिः ॥ समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैःश
 स्रैश्चविमलैःशितैः १४ व्यूहंदृष्ट्वातुतसैन्यंपितादेववतस्तव ॥ कौचेनमहताराजन्प्रत्यव्यूहतवाहिनीम् १५ तस्यतुंडेमहेष्वासोभारद्वाजोव्यरोचत ॥ अ
 श्वत्थामाकृपश्चैवचक्षुरासीन्नरेश्वर १६ कृतवर्मातुसहितःकांबोजवस्वाल्हिकैः ॥ शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां १७ ग्रीवायांशूरसेनश्चतवपुत्रश्चमारिष
 दुर्योधनोमहाराजराजभिर्बहुभिर्दृतः १८ प्राग्ज्योतिषस्तुसहितोमद्रसौवीरकेकयैः ॥ उरस्यभून्नरश्रेष्ठमहत्यासेनयावृतः १९ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥ इति भी० नी० भा० पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ एवमिति १
 स्वसेनयाचसहितः सुशर्माप्रस्थलाधिपः ॥ वामपक्षसमाश्रित्यदांशितः समवस्थितः २० तुषारायवनाश्वैवशकाश्वसहचरैः ॥ दक्षिणपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यू
 हस्यभारत २१ श्रुतायुश्चशतायुश्चसौमदातिश्चमारिष ॥ व्यूहस्यजघनेतस्थूरक्षमाणाः परस्परम् २२ ततोयुद्धायसंजग्मुः पांडवाः कौरवैः सह ॥ सूर्योदये
 महाराजततोयुद्धमभून्महत् २३ प्रतीयूरथिनोनागानागांश्चरथिनोययुः ॥ हयारोहान् रथारोहारथिनश्चापिसादिनः २४ सादिनश्चहयानराजनरथिनश्चमहा
 रणे ॥ हस्त्यारोहान् हयारोहारथिनः सादिनस्तथा २५ रथिनः पतिभिः सार्धं सादिनश्चापिपतिभिः ॥ अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः २६ भीमसेना
 र्जुनयमैर्गुप्ताचान्यैर्महारथैः ॥ शुशुभे पांडवीसेनानक्षत्रैरिवशर्वरी २७ तथाभीष्मकपट्टोणशल्यदुर्योधनादिभिः ॥ तवापिचवभौसेनाग्रहैर्द्यौरिवसंवृता २८ भी
 मसेनस्तु कौंतेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्यवाहिनीम् २९ द्रोणस्तु समरे कुद्धो भीमं नवमिरायसैः ॥ विव्याध समरशलावीमर्माण्युद्धि
 इयवीर्यवान् ३० दृढाहतस्ततोभीमोभारद्वाजस्यसंयुगे ॥ सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ३१ ससंयुह्यस्वयं वाहान् भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ व्यधमत्पांड
 वीसेनां तुलराशिमिवानलः ३२ तेवध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तमाः ॥ संजयाः कैकयैः सार्धं पलायनपराऽभवन् ३३ तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षितम् ॥
 मुह्यते तत्र तत्रैव समदेववरांगना ३४ अभिद्येतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ आसीद्व्यतिकरो घोरस्तवतेषां च भारत ३५ तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः
 सह ॥ एकायनगतः सर्वेयदयुध्यंत भारत ३६ प्रतिसंवार्य चास्त्राणितेन्योन्यस्य विशांपते ॥ युयुधुः पांडवाश्चैव कौरवाश्च महाबलाः ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते
 भीष्मपर्वणि भीष्मवधोऽष्टादिवसयुद्धारंभे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं पुरा ॥ व्यूहमेवं यथाशास्त्रममोघं
 चैव संजय १ हृष्टमस्माकमत्यंतमभिकामंचनः सदा ॥ प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्तादृष्टविक्रमम् २ नातिवृद्धमवालं च न कृशं न च पीवरम् ॥ लघुवृत्ताय तप्रायं सारयो
 धमनामयम् ३ आतसन्नाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ॥ असि युद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ४ प्रासर्ष्टितो मरेष्वाजौ परिषेष्वायसेषु च ॥ भिदिपालेषु शक्तीषु
 सुसलेषु च सर्वशः ५ कंपनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ॥ क्षेपणीयेषु चित्रेषु मुष्टियुद्धेषु च क्षमम् ६ अपरोक्षं च विद्यामुव्यायामे च कृतश्रमम् ॥ शस्त्रग्रहणविद्या
 सुसर्वा सुपरिनिष्ठिता ७ आरोहे पर्यवस्कंदे सरणे सांतरहुते ॥ सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ८ नागाश्च रथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ॥ परीक्ष्य च
 यथान्यायं वेतेनोपपादितम् ९ नगोष्ठयानोपकारेण च बंधुनिमित्ततः ॥ नसौ हृदयैर्वापि नाकुलीनपरिग्रहैः १० समृद्धजनमार्थं च तुष्टसंबंधिबांधवम् ॥ क
 तोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ११

नः अस्मान् अभिकामं चाकांक्षमाणं प्रह्वमणतं १ लघुवृत्तं शीघ्रकारि आयतमार्थं प्राशुबहुलं ३।१।१५।१७ आरोहे हस्त्यादीनां पर्यवस्कंदे हस्त्यादिभ्योऽवतरणे ८।१।१० मनस्विताहंकारं ११

१२।१३ अपक्षैः पक्षशून्यैः तथाऽपि गत्यापक्षिसदृशैः १४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ ॥ इति भी० नी० भा० पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

स्वजनैस्तु नरेमुख्यैर्वहुशो दृष्टकर्मभिः ॥ लोकपालोपमैस्ता तपालितं लोकविश्रुतम् १२ बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः ॥ अस्मानभिगतैः कामात्सवलैः
 सपदानुगैः १३ महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समंततः ॥ अपक्षैः पक्षिसंकाशैरथैर्नागैश्च संवृतम् १४ नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरंगिणम् ॥ क्षेपण्यासे गदा
 शक्तिशरप्राससमाकुलम् १५ ध्वजभूषणसंवाधं रत्नपट्टसुसंचितम् ॥ परिधावद्भिरश्वैश्च वायुवेगविकंपितम् १६ अपारमिव गर्जतं सागरप्रतिमं महत् ॥ द्रोणभी
 ष्माभिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा १७ कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ॥ भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिशौबलबालिहकैः १८ गुप्तं प्रवीरे लोके श्वसारवद्भिर्भहात्म
 भिः ॥ यदहन्यत संग्रामे दैवमत्र पुरातनम् १९ नैतादृशं सुद्योगं दृष्टवंतो हि मानुषाः ॥ ऋषयो वामहाभागाः पुराणाभुविसंजय २० ईदृशोऽपि बलौघस्तु संयुक्तः
 शस्त्रसंपदा ॥ वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः २१ विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति हि संजय ॥ यत्रेदं बलं घोरं पांडवानांतरद्वये २२ पांडवार्थं यनियतं देवा
 स्तत्र समागताः ॥ युध्यंते मामकं सैन्यं यथावध्यत संजय २३ उक्तो हि विदुरेणाहं हितं पथ्यंच नित्यशः ॥ न च जग्राहतं न मंदः पुत्रो दुर्योधनो मम २४ तस्य मन्ये म
 तिः पूर्वसर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा २५ अथवाभाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ॥ पुराधात्रायथामृष्टं तत्तथानैतदन्यथा २६ ॥ इति
 श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधोऽष्टादिवसयुद्धारंभे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ आत्मदोषात्त्वयाराजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ॥
 न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ १ यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसंकरकारिते ॥ तव दोषात्पुरावृत्तं तूतमेव विशांपते २ तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पांडवैः ॥ स्व
 मेवाद्यफलं भुंक्ष्व कृत्वा किलिषमात्मना ३ आत्मनैव कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ॥ इह च प्रेत्य वाराजं स्त्वया प्राप्तं यथातथम् ४ तस्माद्वाजन्नास्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्य
 सनं महत् ॥ शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मे नराधिप ५ भीमसेनः सुनिशितैर्बाणैर्भित्वा महाचमूम् ॥ आससाद ततो वीरः सर्वान् दुर्योधनानुजान् ६ दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं
 दुर्मदं जयम् ॥ जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ७ चारुचित्रं सुवर्माणं कुष्कर्णं कर्णमेव च ॥ एतांश्चान्यांश्च सुबहून्समीपस्थान् महारथान् ८ धार्तराष्ट्रान्सुसं
 क्रुद्धान् दृष्ट्वा भीमो महारथः ॥ भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ९ अथालोक्य प्रविष्टं मूचुस्ते सर्व एव तु ॥ जीवग्राहं निगृहीतो वयमेनं नराधिपाः १०
 सतैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ॥ प्रजासंहरणे सूर्यः कूरैरिव महाग्रहैः ११ संप्राप्य मध्यं सैन्यस्य नभीः पांडवमाविशत् ॥ यथा देवा सुरे युद्धे महेंद्रं प्रा
 प्य दानवान् १२ ततः शतसहस्राणिरथिनां सर्वशः प्रभो ॥ उद्यतानि शरैस्तीव्रैस्तमेकं परिवविरे १३ सतेषां प्रवरान् योधान् हस्त्यश्च रथसादिनः ॥ ज
 घानसमरेश्वरो धार्तराष्ट्रानचिंतयन् १४

आत्मदोषादिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ॥ समस्तानां वधे राजनमर्तिचक्रे महामनाः १५ ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पांडवः ॥ जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् १६ भीमसेने प्रविष्टे तु घृष्टुम्रोऽपि पार्षतः ॥ द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः १७ निवार्य महर्तृसिनां तावकानां नरपुंसकान् ॥ आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे १८ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ॥ घृष्टुम्रो महाराजदुर्मना गतचेतनः १९ अपृच्छ द्वापसं रुद्रो निःश्वसन् वाचमरियन् ॥ मम प्राणैः प्रियतमः कभीम इति दुःखितः २० विशोकस्तमुवाचे दंष्ट्रुमुग्रं कृतं जालिः ॥ संस्थाप्य मामिह बली पांडवेयः पराक्रमी २१ प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम् ॥ मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्रः प्रीतियुक्तमिदं वचः २२ प्रतिपालय मां सूतनियम्याश्चान्मुहूर्तकम् ॥ यावदेतां त्रिहन्म्यद्य इमे मदधोद्यताः २३ ततो दृष्ट्वा प्रधावंतं गदाहस्तं महाबलम् ॥ सर्वेषामेव सैन्यानां संहर्षः समजायत २४ तस्मिन्सुतमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ॥ भित्त्वारजन्महाब्यूहं प्रविवेश वृकोदरः २५ विशोकस्य वचः श्रुत्वा घृष्टुम्रोऽथ पार्षतः ॥ प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः २६ नहि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजनम् ॥ भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पांडवैः २७ यदियामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ एकयन गते भीमे मायि चावस्थिते युधि २८ अस्वस्ति तस्य कुर्याति देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानावजेह हम् २९ मम भीमः सखा चैव संबंधी च महाबलः ॥ भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् ३० सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ॥ निघ्नं तं मारिषून् पश्य दानवानि ववासवम् ३१ एवमुक्त्वा ततो वीरयौ मध्येन भारत ॥ भीमसेनस्य मार्गे षुगदा प्रमाथितैर्गजैः ३२ सददर्शतदा भीमं दहंतं रिपुवाहिनीम् ॥ वातो वृक्षानिव बलात् प्रभंजं तरंगे रिपून् ३३ ते वध्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ॥ पादातादंतिनश्चैव च कुरातस्वरं महत् ३४ हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ॥ बध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ३५ ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ॥ अभीताः समवर्तत शस्त्रवृष्ट्या परंतप ३६ अभिहृतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समंततः पांडवलोकवीरः ॥ सैन्येन घोरेण सुसंहितेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ३७ अथोपगच्छच्छरविक्षतां गंपदातिनं क्रोधविषं वमं तम् ॥ आश्वासयन् पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवांतकाले ३८ विशल्य मे न च चकार पूर्णमारोपयन् चात्मरथे महात्मा ॥ भृशं परिष्वज्य च भीमसेनमाश्वासयामास स शत्रुमध्ये ३९ आतूनथोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ॥ अयं दुरात्मा दुपदस्य पुत्रः समागतो भीमसेनेन सार्धं ४० तं यामसर्वं महता बलेन मावोरिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं तमष्टुप्यमाणा ज्येष्ठा ज्ञायानोदिता धार्तराष्ट्राः ४१ वधाय निष्पेतु रुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्गुह्यः ॥ प्रगृह्य चास्त्राणि धनूंषि वीराज्याने मिधोषैः प्रविकंपयंतः ४२ शरैरवर्षन् दुपदस्य पुत्रं यथाऽबुदासूधरं वारिजालैः ॥ निहत्य तांश्चापिशरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ४३

समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजास्तथानिशम्य वारानभितः स्थितान् रणे ॥ जिघांसुर्दुपदस्य पुत्रो युवा प्रमोहनास्त्रयुजो महारथः ४४ कुद्धो भृशं तव पुत्रे पुराजन्मदयेषु यद्वत्समरे महेंद्रः ॥ ततो व्यमुह्यं तरणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहत बुद्धिसत्त्वाः ४५ प्रदुष्टुः कुरवश्चैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समंतात् ॥ परीतकालानि वनष्टं ज्ञानमोहोपेतांस्तव पुत्रानि शम्य ४६ एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ दुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ४७ सोऽतिविद्धस्ततो राजनरणे द्रोणेन पार्थिवः ॥ अपाया दुपदो राजन् पूर्ववैरमनुस्मरन् ४८ जित्वा तु दुपदं द्रोणः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ तस्य शंखस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ४९ अथ शुश्रावते जस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानां त्मजास्तव ५० ततो द्रोणो महाराजत्वरितोऽभ्याययौ रणात् ॥ तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ५१ घृष्टुमुग्रं च भीमं च विचरंतौ महारणे ॥ मोहाविष्टांश्च ते पुत्रान् पश्यन्समहारथः ५२ ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यनाशयत् ॥ अथ प्रत्यागत प्राणास्तव पुत्रामहार्थाः ५३ पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ५४ गच्छतु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ सौभद्रप्रमुखा वीरारथाद्वादशदंशिताः ५५ प्रवृत्तिमधिगच्छंतु न हि शुद्धयति मे मनः ॥ त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रांतयोधिनः ५६ बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ॥ मध्यादिन गते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ५७ केकयाद्रौ पदेयाश्च घृष्टकेतुश्च वीरवान् ॥ अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्यासेनयावृताः ५८ ते कृत्वा समरे ब्यूहं सूचीमुखमरिदमाः ॥ विभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ५९ तान् प्रयातान्महेष्वासान् अभिमन्युपुरोगमान् ॥ भीमसेनमया विष्टा घृष्टुमुग्रविमोहिता ६० न संवारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ॥ मदमूर्च्छान्वितात्मा वै प्रमदेवा ध्वनिस्थिता ६१ तेऽभिजातामहेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ परिप्लुतौऽभ्यधावंत घृष्टुमुग्रवृकोदरौ ६२ तौ च दृष्ट्वा महेष्वासावभिमन्युपुरोगमान् ॥ बभूवतुर्मुदायुक्तौ निघ्नं तौ तव वाहिनीम् ६३ दृष्ट्वा तु सहसायां तं पांचाल्योगुरुमात्मनः ॥ नाशंसत बधं वीरः पुत्राणां तव भारत ६४ ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरम् ॥ अभ्यधावत्सुकुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ६५ तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ कुद्धश्चिच्छेद बाणेन धनुः शत्रुनिबर्हणः ६६ अन्यांश्च शतशो बाणान् प्रेषयामास पार्षते ॥ दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिंडमनुस्मरन् ६७ अथान्यद्वनुरादाय पार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणं विव्याध विशल्या रुक्मपुंखैः शिलाशितैः ६८ तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ॥ हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ६९ वैवस्वतक्षयं वीरं प्रेषयामास भारत ॥ सारथिचास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ७० हताश्चात्सरथात्तूर्णमवधुत्य महारथः ॥ आरुरोह महाबाहुराभिमन्योर्महारथम् ७१ ततः सरथनागाश्चासमकं पतवाहिनी ॥ पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ७२ तत्प्रभवं लंघ्वा द्रोणेनाभितते जसा ॥ नाशकुर्वन् वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ७३

वध्यमानंतुतत्सैन्यद्रोणेननिशितैःशरैः ॥ व्यग्रमतत्रतत्रैवक्षोभ्यमाणइवार्णवः ७४ तथादृष्ट्वाचतत्सैन्यंजहपेतावकंबलम् ॥ दृष्ट्वाऽऽचार्यसुसंकुद्धंपतंतंरिपुवाहि
नीम् ॥ बुभुक्षुःसर्वतोयोधाःसाधुसाध्वितिभारत ७५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मप०भीष्मवधप० संकुलयुद्धेद्रोणपराक्रमेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजामोहात्प्रत्यागतस्तदा ॥ शरवैःपुनर्भीमंप्रत्यवारयदच्युतम् १ एकीभूतास्ततश्चैवतवपुत्रामहारथाः ॥ समेत्यसमरेभीमं
योधयामासुरुद्यताः २ भीमसेनोऽपिसमरेसंप्राप्यस्वरथंपुनः ॥ समारुह्यमहाबाहुर्धुर्योधेनतवात्मजः ३ प्रगृह्यचमहावेगंपरासुकरणंदृढम् ॥ सज्जंशरासनंसंख्ये
शरैर्विव्याधतेसुतम् ४ ततोदुर्योधनोराजाभीमसेनंमहाबलम् ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनभृशंमर्मण्यताडयत् ५ सोऽतिविद्धोमहेष्वासस्तवपुत्रेणधन्विना ॥ क्रोध
संरक्तनयनोवेगेनाक्षिप्यकार्मुकम् ६ दुर्योधनंत्रिभिर्बाणैर्बाहोरुसिचार्पयत् ॥ सतत्रशुभेराजाशिखरैर्गिरिराडिव ७ तौदृष्ट्वासमरेकुदौविनिघ्नौपरस्परम् ॥
दुर्योधनानुजाःसर्वेश्वराःसंत्यक्तजीविताः ८ संस्मृत्यमंत्रितंपूर्वनिग्रहेभीमकर्मणः ॥ निश्चयंपरमंरुत्वानिग्रहीतुंप्रचक्रमुः ९ तानापततएवाजौभीमसेनोमहा
बलः ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजगजःप्रतिगजानिव १० भृशंकुद्धश्चतेजस्वीनाराचेनसमार्पयत् ॥ चित्रसेनंमहाराजतवपुत्रंमहायशाः ११ तथेतरांस्तवसुतांस्ताड
यामासभारत ॥ शरैर्वहुविधैःसंख्येरुक्मपुंखैःसुतेजनैः १२ ततःसंस्थाप्यसमरेतान्यनीकानिसर्वशः ॥ अभिमन्युप्रभृतयस्तेद्वादशमहारथाः १३ प्रेषिताधर्म
राजेनभीमसेनपदानुगाः ॥ प्रतिजग्मुर्महाराजतवपुत्रान्महाबलान् १४ दृष्ट्वास्थान्स्थान्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ॥ सर्वानेवमहेष्वासान्प्राजमानान्श्रियावृतान्
१५ महाहवेदीप्यमानान्सुवर्णमुकुटोज्ज्वलान् ॥ तत्यजुःसमरेभीमंतवपुत्रामहाबलः १६ तान्नामृष्यतकौतेयोजीवमानागतादिति ॥ अन्वीयचपुनःसर्वांस्तवपुत्रा
नपीडयत् १७ अथाभिमन्युसमरेभीमसेनेनसंगतम् ॥ पार्षतेनचसंप्रेक्ष्यतवसैन्येमहारथाः १८ दुर्योधनप्रभृतयःप्रगृहीतशरासनाः ॥ भृशमश्वैःप्रजावितैः
प्रययुर्यत्रतेरथाः १९ अपराह्मेमहाराजप्रावर्ततमहारणः ॥ तावकानांचबलिनांपरेषांचैवभारत २० अभिमन्युर्विकर्णस्यहयानहत्वामहाहवे ॥ अथैनं
पंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् २१ हताश्वंरथमुत्सृज्यविकर्णस्तुमहारथः ॥ आरुरोहरथंराजंश्चित्रसेनस्यभारत २२ स्थितावेकरथेतौतुभ्रातरौकुलव
र्धनौ ॥ आर्जुनिःशरजालेनच्छादयामासभारत २३ चित्रसेनोविकर्णश्चकार्णिपंचभिरायसैः ॥ विव्यधातेनचाकंपतकार्णिर्मरुविस्थितः २४ दुःशा
सनस्तुसमरेकेकयान्पंचमारिष ॥ योधयामासराजेंद्रतदुतमिवाभवत् २५ द्रौपदेयारणेकुद्धादुर्योधनमवारयन् ॥ शरैराशीविषाकारैःपुत्रंतवविशांपते २६
पुत्रोऽपितवदुर्धर्षोद्रौपद्यास्तनयानरणे ॥ सायकैर्निशितैराजन्नाजघानपृथक्पृथक् २७

तैश्चापिविद्धःशुभेरुधिरेणसमुक्षितः ॥ गिरिःप्रस्त्रवणैर्यद्द्वैरिकादिविमिश्रितैः २८ भीष्मोऽपिसमरेराजन्पांडवानामनीविनीम् ॥ कालयामासबलवान्पालःप
शुगणानिव २९ ततोगांडीवनिर्घोषःप्रादुरासीद्विशांपते ॥ दक्षिणेनवरूथिन्याःपार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ३० उत्तस्थुःसमरेतत्रकबंधानिसमंततः ॥ कुरूणांचैवसै
न्येषुपांडवानांचभारत ३१ शोणितोदंशरावर्तंगजद्वीपंहयोर्मिणम् ॥ रथनौभिर्नरव्याघ्राःप्रतेरुःसैन्यसागरम् ३२ छिन्नहस्ताविकवचाविदेहाश्चनरोत्तमाः ॥ द
श्यंतेपतितास्तत्रशतशोऽथसहस्रशः ३३ निहतैर्मतमातंगैःशोणितौघपरिभुतैः ॥ भूर्भातिभरतश्रेष्ठपर्वतैराचितायथा ३४ तत्राहुतमपश्यामतवतेषांचभारत ॥
नतत्रासीत्पुमान्काश्चिद्योयुद्धंनामिकाक्षति ३५ एवंयुयुधिरेवीराःप्रार्थयानामहद्यशः ॥ तावकाःपांडवैःसार्धमाकाक्षंतोजयंयुधि ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी
ष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे ॥ संग्राम
रभसोभीमंहंतुकामोऽभ्यधावत् १ तमायांतमभिप्रेक्ष्यनृवीरंदृढवैरिणम् ॥ भीमसेनःसुसंकुद्धदंढवचनमब्रवीत् २ अयंसकालःसंप्राप्तोवर्षपूगाभिवांच्छितः ॥ अ
द्यत्वांनिहनिष्यामियदिनोत्सृजसेरणम् ३ अद्यकुंत्याःपरिक्लेशंनवासंचकृत्तशः ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंप्रणेष्यामिहतेत्वयि ४ यत्पुरामत्सरीभूत्वापांडवानवम
न्यसे ॥ तस्यपापस्यगांधारेपश्यव्यसनमागतम् ५ कर्णस्यमतमास्थायसौबलस्यचयत्पुरा ॥ अर्चित्यपांडवानकामाद्यथेष्टंरुतवानसि ६ याचमानंचयन्मोहा
दाशार्हमवमन्यसे ॥ उलूकस्यसमादेशंयददासिचहृष्टवत् ७ तेनत्वांनिहनिष्यामिसानुबंधंसवांधवम् ॥ समीकरिष्येतत्पापंयत्पुरारुतवानसि ८ एवमुक्त्वाधनु
र्घोरंविहृष्योद्गाम्यचासकृत् ॥ समाधत्तशरान्घोरान्महाशानिसमप्रभान् ९ षड्विंशतिसंकुद्धोमुमोचाशुसुयोधने ॥ ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्वा
गान् १० ततोऽस्यकार्मुकंद्वाभ्यांसूतंद्वाभ्यांचविव्यधे ॥ चतुर्भिरश्वान्जवनाननयद्यमसादनम् ११ द्वाभ्यांचसुविकृष्टाभ्यांशराभ्यामरिमर्दनः ॥ छत्रंचिच्छेद
समरेराज्ञस्तस्यनरोत्तम १२ षड्विंशतस्यचिच्छेदज्वलंतंध्वजमुत्तमम् ॥ छित्वातंचननादौचैस्तवपुत्रस्यपश्यतः १३ रथाच्चसध्वजःश्रीमान्नानारत्नविभूषितात् ॥
पपातसहसामूमौविधुज्जलधरादिव १४ ज्वलंतंसूर्यसंकाशंनागंमणिमयंशुभं ॥ ध्वजंकुरुपतेश्छिन्नंददशुःसर्वपार्थिवाः १५ अथैनंदशभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्रिपम् ॥
आजघानरणेवीरंस्मयन्निवमहारथः १६ ततःसराजासिंघूनारथश्रेष्ठोमहारथः ॥ दुर्योधनस्यजग्राहपार्ष्णिपत्पुरुषैर्वृतः १७ कृपश्चरथिनांश्रेष्ठःकौरव्यममितौजसम् ॥
आरोपयद्रथंराजन्दुर्योधनममर्षणम् १८ सगाढविद्धोव्यथितोभीमसेनेनसंयुगे ॥ निषसादरथोपस्थेराजन्दुर्योधनस्तदा १९ परिवार्यततोभीमंजेतुकामोजय
द्रथः ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः २० दृष्टकेतुस्ततोराजन्नाभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ केक्याद्रौपदेयाश्चतवपुत्रानयोधयन् २१ १६।१७।१८।१९।२०।२१

चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्रांगश्चित्रदर्शनः ॥ चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नंदोपनंदकौ २२ अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारायशस्विनः ॥ अभिमन्युरथं राजन्समंतात्पर्यवारयन् २३ आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ॥ एकैकं पंचभिर्बाणैः शितैः सन्नतपर्वभिः २४ वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधानिःसृतैः ॥ अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् २५ वटपुर्माणैस्तीक्ष्णैर्गिरिमेरुमिवांबुदाः ॥ सपीड्यमानः समरे कृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः २६ अभिमन्युर्महाराजतावकान्समकंपयत् ॥ यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् २७ विकर्णस्य ततो भलान् प्रेषयामास भारत ॥ चतुर्दशरथश्रेष्ठो घोराणां शीविषोपमान् २८ सतैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीरवान् ॥ ध्वजं सूतं हयांश्चैव नृत्यमान इवाहवे २९ पुनश्चान्यान् शरान् पीतान् कुंठाग्रान् शिलाशितान् ॥ प्रेषयामास संकुद्धो विकर्णाय महाबलः ३० तैर्विकर्णसमासाद्य कंकवाहिणवाससः ॥ भित्वा देहं गताभूमिं ज्वलंत इव पद्मगाः ३१ तेशराहेमपुंखाग्राव्यदृश्यं तमहीतले ॥ विकर्णरुधिरक्लिन्नावमंत इव शोणितम् ३२ विकर्णवीक्ष्य निभिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ॥ अभ्यद्रवं तं समरे सौभद्रप्रमुखान् रथान् ३३ अभियात्वा तथैवान्यान् रथास्तान् सूर्यवर्चसः ॥ अविध्यन् समरेऽन्योन्यं संरंभायुद्धदुर्मदाः ३४ दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विध्वासतामिराशुगैः ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ३५ अश्वान् जावूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ॥ जघान पद्मिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ३६ सहताश्चेत्येतिष्ठन् श्रुतकर्माणमहारथः ॥ शक्तिं चिक्षेप संकुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ३७ सादुर्मुखस्य विमलं वर्म भित्वा यशस्विनः ॥ विदार्य प्राविश हूर्मिदीप्यमानास्वतेजसा ३८ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महारथः ॥ पश्यतां सर्वे सैन्यान् अरथमारोपयत्स्वकम् ३९ श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतंतव ॥ अभ्ययात्समरे राजन् हंतुं कामो यशस्विनम् ४० तस्य विक्षिपत् श्वापं श्रुतकीर्तं महास्वनम् ॥ चिच्छेद समरे तूर्णं जयत्सेनः सुतस्तव ४१ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ४२ अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवन्निनदन्मुहुः ॥ शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कर्मुकम् ४३ विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ४४ अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ॥ शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये मृशम् ४५ तथा तस्मिन् वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरंतिके ॥ चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्च्छितः ४६ अथान्यद्वनुरादाय भारसाह मनुत्तमम् ॥ समादत्त शरान् घोरांश्च शतानीको महाबलः ४७ तिष्ठतिष्ठेति चामं व्यदुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ॥ मुमोचा स्मै शितान् बाणां ज्वलितान् पद्मगानिव ४८ ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष ॥ चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ४९ अश्वान् मनोजवांस्तस्य कर्षुरान्वातरंहसः ॥ जघान निशितैस्तूर्णैः सर्वान् द्वादशभिः शरैः ५० अथापरेण भस्मेन सुयुक्तेनाशुपातिना ॥ दुष्कर्णं सुदृढं कुद्धो विव्याध हृदये मृशम् ५१

१२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नि० भा० उनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ अथेति

सपपातततोभूमौ वज्राहत इव द्रुमः ॥ दुष्कर्णं व्यथितं दृष्ट्वा पंचराजं महारथाः ५२ जिघांसंतः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ छाद्यमानं शरवातैः शतानीकं यशस्विनम् ५३ अभ्यधावंत संकुद्धाः केकयाः पंचसोदराः ॥ तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रामहारथाः ५४ प्रत्युद्युर्मुहाराजगजानिव महागजाः ॥ दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ५५ शत्रुं जयः शत्रुसहः सर्वे कुद्धायशस्विनः ॥ प्रत्युद्याता महाराजकेक्यान् भ्रातरः समम् ५६ रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तेर्मनोजवैः ॥ नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ५७ वरचापधरावीरा विचित्रक्वचध्वजाः ॥ विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्धनम् ५८ तेषां सुतमुलं युद्धं व्यतिषत्तरथद्विपम् ॥ अवर्तत महा रौद्रं निघ्नतामि तरेतरम् ५९ अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ मुहूर्तास्तमिते सूर्ये च दुर्धुदं सुदारुणम् ६० रथिनः सादिनश्चाथ व्यकीर्यत सहस्रशः ॥ ततः शांतनवः कुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ६१ नाशयामास सेनां तां भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ॥ पंचालानां च सैन्यानि शरैर्निन्येयमक्षयम् ६२ एवं भित्त्वा महेष्वासः पांडवानामनीकिनीं ॥ कृत्वा ज्वहारं सैन्यानां ययौ स्वशिबिरं नृप ६३ धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य दृष्टुं प्रवृकोदरौ ॥ मूर्ध्नि चैतावुपाग्राय प्रहृष्टः शिबिरं ययौ ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधोऽष्टादिवसावहारे उनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ अथ शूरामहाराज परस्परकृतागसः ॥ जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः १ विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ॥ सन्नद्धाः समदृश्यंतं भूयो युद्धचिकीर्षया २ ततस्तव सुतो राजंश्चितयाभिपरिभुतः ॥ विस्त्रवच्छोणिताक्तांगः पप्रच्छेदं पितामहम् ३ सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ॥ विदार्य हत्वा च निपीड्य शरान् स्तेपांडवानां त्वरितामहारथाः ४ संमोह्य सर्वान्युधिकीर्तिमंतो व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम् ॥ प्रविश्य भीमेन रणे हतोऽस्मि घोरेः शरैर्मृत्युदंडप्रकाशैः ५ कुद्धं तमुद्वीक्ष्य भयेन राजन्संमूर्च्छितो नलभे शांतिमद्य ॥ इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंधप्राप्तुं जयं पांडवेयांश्च हंतुम् ६ तेनैव मुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्योधनं मन्युगतं विदित्वा ॥ तं प्रत्युवाचा विमना मनस्वी गंगासुतः शस्त्रमृतां वरिष्ठः ७ परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाऽहंत वराजपुत्र ॥ इच्छामि दातुं विजयं सुखं च न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ८ एतेतुरौ द्रावहवो महारथायशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ॥ येषां डवानां समरे सहाया जितकुमारो षविपं वमंति ९ तेनैव शक्याः सहसा विजेतुं वीर्योद्धताः कृतवैरास्त्वया च ॥ अहं सेनां प्रतियोत्स्यामि राजन् सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर १० रणे तवार्थाय महानुभावन जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य ॥ सर्वांस्तवार्थाय सदेव दैत्यान् घोरांश्च दहेयं किमु शत्रुसेनाम् ११ तान् पांडवान् यो धयिष्यामि राजन् प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ॥ श्रुत्वैव चैतद्वचनं तदानीं दुर्योधनः प्रीतमना बभूव १२ सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छते त्याह नृपांश्च सर्वान् ॥ तदा ज्ञायातां निविनिर्ययुर्दुतं गजाश्च पादातरथायुतानि १३

प्रहर्षयुक्तानितुतातिराजन्महांतिनानाविधशस्त्रवंति ॥ स्थितानिनागाश्वपदातिमंतिविरेजुराजौतवराजनवलानि १४ शस्त्रास्त्रविद्धिर्नरवीरयोधैरधिष्ठिताः
सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ स्थौघपादातगजाश्वसंघैः प्रयाद्रिराजौविधिवत्प्रणुत्रैः १५ समुद्रतंतैतरुणार्कवर्णैरजोवभौच्छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ रेजुःपताकारथदं
तिसंस्थावातेरिताभ्राम्यमाणाःसमंतात् १६ नानारंगाःसमरेतत्रराजनमेधैर्युताविद्युतःखेयथैव ॥ हृदैःस्थिताश्वापिसुसंप्रयुक्ताश्चकाशिरेदंतिगणाःसमंतात्
१७ धनुंपिविस्फारयतानृपाणांभूवशब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ॥ विमथ्यतोदेवमहासुरौघैर्यथाऽर्णवस्यादियुगेतदानीं १८ तदुग्रनागंवरुणपवर्णतवात्मजानांसमुदी
र्णमेवम् ॥ बभूवसैन्यंरिपुसैन्यंहंत्युगांतमेधौघनिभंतदानीं १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०भीष्मदुर्योधनसंवादेअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ अथात्मजंतवपुनर्गंगेयोध्यानमास्थितम् ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठःसंप्रहर्षकरं वचः १ अहंद्रोणश्चशल्यश्चकृतवर्माचसात्वतः ॥ अश्वत्थामावि
कर्णश्चभगदत्तोऽथसौवलः २ विंदानुविंदावावंत्यौबाल्हीकःसहबाल्हीकैः ॥ त्रिगर्तराजोबलवान्मागधश्चसुदुर्जयः ३ बृहद्वलश्चकौसल्यश्चित्रसेनोविविंशतिः ॥
रथाश्ववहुसाहस्राःशोभनाश्चमहाध्वजाः ४ देशजाश्चहयाराजनस्वारूढाहयसादिभिः ॥ गजेंद्राश्चमदोदृताःप्रभिन्नकरटामुखाः ५ पादाताश्चतथाशूरानानाप्रहर
णध्वजाः ॥ नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थेयोद्धुमुद्यताः ६ एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ देवानपिरणेजेतुंसमर्थाइतिमेमतिः ७ अवश्यंहिमयाराजंस्तव
वाच्यंहितंसदा ॥ अशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ८ वासुदेवसहायाश्चमहेंद्रसमविक्रमाः ॥ सर्वथाऽहंतुराजेंद्रकरिष्येवचनंतव ९ पांडवांश्चरणेजेप्येमांवाजे
प्यंतिपांडवाः ॥ एवमुक्त्वाददावस्मैविशल्यकर्णीशुभाम् १० ओषधीर्वीर्यसंपन्नांविशल्यश्चाभवत्तदा ॥ ततःप्रभातेविमलेस्वेनसैन्येनवीर्यवान् ११ अव्यूहतस्व
यंव्यूहंभीष्मोव्यूहविशारदः ॥ मंडलंमनुजश्रेष्ठोनानाशस्त्रसमाकुलम् १२ संपूर्णयोधमुख्यैश्चतथादंतिपदातिभिः ॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्परिवारितम् १३
अश्वहृदैर्महद्भिश्चक्रुष्टितोमरधारिभिः ॥ नागेनागेरथाःसप्तसप्तचाश्चारथेथे १४ अन्वश्वंदशधानुष्काधानुष्केदशचर्मिणः ॥ एवंव्यूहंमहाराजतक्सेन्यंमहारथैः
१५ स्थितंरणायमहतेभीष्मेणयुधिपालितम् ॥ दशाश्वानांसहस्राणिदंतिनांचतथैवच १६ स्थानामयुतंचापिपुत्राश्चतवदंशिताः ॥ चित्रसेनादयःशूराभ्यरक्ष
त्रपितामहम् १७ रक्ष्यमाणःसतैःशूरैर्गोप्यमानाश्चतेनते ॥ सनद्धाःसमदृश्यंतराजानश्चमहाबलाः १८ दुर्योधनस्तुसमरेदंशितोरथमास्थितः ॥ व्यराजतश्रिया
जुष्टोयथाशक्रस्त्रिविष्टपे १९ ततःशब्दोमहानासीत्पुत्राणांतवभारत ॥ रथघोषश्चविपुलोवादित्राणांचनिःस्वनः २० भीष्मेणधर्ताराष्ट्राणांव्यूढःप्रत्यङ्मुखोयुधि ॥
मंडलःसमहाव्यूहोदुर्भेद्योऽमित्रघातनः २१

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६

सर्वतःशुशुभेराजनरणेऽरीणांदुरासदः ॥ मंडलंतुसमालोक्यव्यूहंपरमदुर्जयम् २२ स्वयंयुधिष्ठिरोराजावन्नंव्यूहमथाकरोत् ॥ तथाव्यूढेष्वनीकेषुयथास्थानमव
स्थिताः २३ रथिनःसादिनःसर्वेसिंहनादमथानदन् ॥ विभित्सवस्ततोव्यूहंनिर्ययुर्युद्धकाक्षिणः २४ इतरेतरतःशूराःसहसैन्याःप्रहारिणः ॥ भारद्वाजोययौम
त्स्यंद्रौणिश्वापिशिखंडिनम् २५ स्वयंदुर्योधनोराजापार्षतंसमुपाद्रवत् ॥ नकुलःसहदेवश्चमद्राजानमीयतुः २६ विंदानुविंदावावंत्याविरावंतमभिहुतौ ॥ सर्वे
नृपास्तुसमरेधनंजयमयोधयन् २७ भीमसेनोरणेयांतंहादिक्यंसमवारयत् ॥ चित्रसेनंविकर्णचतथादुर्मर्षणंविभुः २८ आर्जुनिःसमरेराजंस्तवपुत्रानयोधयत् ॥
प्राग्ज्योतिषोमहेष्वासोहैडिंवराक्षसोत्तमम् २९ अभिदुद्रावगेनमत्तोमत्तमिवद्विपम् ॥ अलंबुपस्तदाराजनसात्यकिंयुद्धदुर्मदम् ३० ससैन्यंसमरेकुक्षोराक्षसः
समुपाद्रवत् ॥ भूरिश्रवारणेयतोदृष्टकेतुमयोधयत् ३१ श्रुतायुषंचराजानंधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ चेकितानश्चसमरेकपमेवान्वयोधयत् ३२ शेषाःप्रतिययुर्यत्ताभी
ष्ममेवमहारथम् ॥ ततोराजसमूहास्तेपरिवर्धनंजयम् ३३ शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ अर्जुनोऽथभृशंकुक्षोवाण्येयमिदमब्रवीत् ३४ पश्यमाधव
सैन्यानिधार्तराष्ट्रस्यसंयुगे ॥ व्यूढानिव्यूहविदुषागंगेयेनमहात्मना ३५ युद्धाभिकामान्शूरांश्चपश्यमाधवदंशितान् ॥ त्रिगर्तराजंसाहितंभ्रातृभिःपश्यकेशव ॥
३६ अद्यैतान्नाशयिष्यामिपश्यतस्तेजनार्दन ॥ यद्मेमांयदुश्रेष्ठयोद्धुकामारणाजिरे ३७ एतदुक्त्वातुकोतेयोधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ वर्षशरवर्षाणिनराधिपगणा
नृप्रति ३८ तेऽपितंपरमेष्वासाःशरवर्षैरपूरयन् ॥ तडागंवारिधाराभिर्यथाप्रावृषितोयदाः ३९ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्येविशांपते ॥ छाद्यमानोरणेकृष्णौश
रैर्दृष्ट्वामहारणे ४० देवादेवर्षयश्चैवगंधर्वाश्चसहोरगैः ॥ विस्मयंपरमंजग्मुर्दृष्ट्वाकृष्णौतथागतौ ४१ ततःकुक्षोर्जुनोराजत्रैद्रमस्त्रमुदैरयत् ॥ तत्राहुतमपश्याम
विजयस्यपराक्रमम् ४२ शस्त्रवृष्टिपरैर्मुक्तांशरौघैर्यदवारयत् ॥ नचतत्राप्यनिर्भिन्नःकश्चिदासीद्विशांपते ४३ तेषाराजसहस्राणांहयानांदंतिनांतथा ॥ द्वाभ्यांत्रि
भिःशैश्चान्यानृपार्थोविव्याधमारिष ४४ तेहन्यमानाःपार्थेनभीष्मंशांतनवंययुः ॥ अगाधेमज्जमानानांभीष्मःपोतोऽभवत्तदा ४५ आपतद्भिस्तुतैस्तत्रप्रभग्रं
तावकंवल्म ॥ संचुक्षुभेमहाराजवातैरिवमहार्णवः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०सप्तमयुद्धदिवसेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ तथाप्रवृत्तेसंग्रामेनिवृत्तेचसुशर्मणि ॥ भग्रेषुचापिवीरेषुपांडवेनमहात्मना १ क्षुभ्यमाणेबलेतूर्णसागरप्रतिमेतव ॥ प्रत्युद्यतेच
गंगेयेत्वरितंविजयंप्रति २ दृष्ट्वादुर्योधनोराजारणेपार्थस्यविक्रमम् ॥ त्वरमाणःसमभ्येत्यसर्वीस्तानब्रवीन्नृपान् ३ तेषांतुप्रमुखेश्वरंसुशर्माणंमहाबलम् ॥
मध्येसर्वस्यसैन्यस्यभृशंसहर्षयन्निव ४

॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकण्ठीयेभारत० एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ अथोति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

॥११३॥

नी०अशीतितमोऽध्यायः ॥८१॥ ॥ ७॥ ॥ बहुनीति ॥१॥२॥३॥

॥ संजय उवाच ॥ यथाशक्तियथोत्साहं युद्धे चेष्टति तावकाः ॥ दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ४ गंगायाः सुरनद्यावै स्वादुभूत्वा यथोदकम् ॥ महोदधेर्गुणाभ्यासा लवणत्वं निगच्छति ५ तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां परंतप ॥ प्राप्य पाण्डुसुतान् वीरान् व्यथैभवति संयुगे ६ घटमानान्यथा शक्ति कुर्वीणान् कर्मदुष्करम् ॥ नदोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान् गंतुमर्हसि ७ तवापराधात्सु महान्सपुत्रस्य विशापते ॥ पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ८ आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ॥ न हिरक्षंति राजानः सर्वथाऽत्रापि जीवितम् ९ युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छंतो वसुधाधिपाः ॥ चमूं विगाह्य युद्धं च ते नित्यं स्वर्गपरायणाः १० पूर्वाह्णं तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ॥ तं त्वमेकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ११ आवंत्यौ तु महेश्वासी महासेनौ महाबलौ ॥ इरावंतमभिप्रेक्ष्य समेयातारणोत्कटौ १२ तेषां प्रवृत्ते युद्धं सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ इरावांस्तु सुसंकुद्धौ भ्रातरौ देवरूपिणौ १३ विव्याध निशितैस्तूर्णैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ तावेनं प्रत्यविध्येतां समरोचित्रयोधिनौ १४ युध्यतां हितथाराज न विशेषेण व्यदृश्यत ॥ यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम् १५ इरावांस्तु ततो राजन्ननुविंदस्य सायकैः ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहाननयद्यमसादनम् १६ मल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुःकेतुंचमारिष ॥ चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् १७ त्यक्त्वाऽनुविंदोऽथ रथं विंदस्य रथमास्थितः ॥ धनुर्गृहीत्वा परमं भारसाधनमुत्तमम् १८ तावेकस्थौरणे वीरावावंत्यौरथिनां वरौ ॥ शरान्मुमुचुस्तूर्णमिरावति महात्मनि १९ ताभ्यामुक्तामहावेगाः शराः कांचनभूषणाः ॥ दिवाकरपथं प्राप्य च्छादयामासुरंबरम् २० इरावांस्तुरणे कुद्धौ भ्रातरौ तौ महारथौ ॥ वर्षशरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् २१ तस्मिंस्तु पतिते भूमौ गतसत्त्वे तु सारथौ ॥ रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्रांत हयस्ततः २२ तौ सजित्वा महाराज नागराज सुता सुतः ॥ पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णव्यधमतववाहिनीम् २३ सावध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ॥ वेगान् बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः २४ हैडिंबो राक्षसेन्द्रस्तु भगदंतं समाद्रवत् ॥ रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः २५ ततः प्रागज्योतिषो राजानां गराजं समास्थितः ॥ यथा ध्वजधरः पूर्वसंग्रामे तारकामये २६ तत्र देवाः सर्गंधवाः ऋषयश्च समागताः ॥ विशेषं न स्मविबुद्धैर्हैडिंबभगदत्तयोः २७ यथा सुरपतिः शक्रश्चासयामास दानवान् ॥ तथैव समरे राजा द्रावयामास पांडवान् २८ तेन विद्राव्यमाणास्ते पांडवाः सर्वतो दिशम् ॥ त्रातारं नाभ्यगच्छंतः स्वेष्टनीकेषु भारत २९ भैमसे निर्रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ॥ शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्ववंत महारथाः ३० निवृत्तेषु तु पांडुनां पुनः सैन्येषु भारत ॥ आसीन्निष्ठानको घोरोस्तव सैन्यसंयुगे ३१ घटोत्कचस्ततो राजन् भगदंतं महारणे ॥ शरैः प्रच्छादयामास मेरुगिरिं मिवांबुदः ३२ निहत्य तान् शरान् राजाराक्षसस्य च नुश्रूयतान् ॥ भैमसे निर्रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ३३ सताड्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ३४ १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमाव

तस्य प्रागज्योतिषः कुद्धस्तोमराश्च चतुर्दश ॥ प्रेषयामास समरे तांश्चिच्छेद साराक्षसः ३५ सतांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरा निशितैः शरैः ॥ भगदंतं च विव्याध सत्त्याकं कपत्रिभिः ३६ ततः प्रागज्योतिषो राजा प्रहसन्निव भारत ॥ तस्याश्वाश्चतुरः संख्येपातयामास सायकैः ३७ सहताश्च रथेतिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्रागज्योतिषगजं प्रति ३८ तामापतंती सहसा हेमदंडां सुवेगिनीम् ॥ त्रिधा चिच्छेद नृपतिः साव्यकीर्यत मेदिनीम् ३९ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिंबः प्राद्वद्भयात् ॥ यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वनमुचिर्देत्यस्तमः ४० तं विजित्य रणेशूरं विक्रांतं ख्यातपौरुषम् ॥ अजेयं समरे वीरं यमेन वरुणेन च ४१ पांडवीं समरे सेनां संममदं संकुंजरः ॥ यथावनगजो राजन्मुद्रंश्चरति पाद्भिनीम् ४२ मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां समसज्जत ॥ स्वस्त्रीयां छादयां चक्रे शरैः पांडुनंदनौ ४३ सहदेवस्तु समरे मातुलं दृश्य संगतम् ॥ अवारयच्छरौ घेण मेघोयद्वा दिवाकरम् ४४ छाद्यमानः शरौ घेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ॥ तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिर तुलामातृकारणात् ४५ ततः प्रहस्य समरेन कुलस्य महारथः ॥ अश्वांश्च चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ४६ प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ हताश्वात्तुरथा तूर्णमवधुत्य महारथः ४७ आरुरोहत तोयानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ एकस्थौ तुरणेशूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ४८ मद्रराज रथं तूर्णं छादयामास तुक्षणात् ॥ सच्छाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ४९ स्वस्त्रीयाभ्यां न रव्याघ्रो नाकं पतयथाऽचलः ॥ प्रहसन्निव तां चापिशस्त्रवृष्टिजघान ह ५० सहदेवस्ततः कुद्धः शरमुद्गृह्य वीर्यवान् ॥ मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ५१ सशरः प्रेषितस्तेन गरुडानिलवेगवान् ॥ मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ५२ सगाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महा रथः ॥ निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ५३ तां विसृज्य निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ॥ अपोवाहरथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ५४ दृष्ट्वा मद्रेश्वर रथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखम् ॥ सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचितयन् ५५ निर्जित्य मातुलं संख्येमाद्रीपुत्रो महारथौ ॥ दध्मत्तुर्मुदितौ शंखौ सिंहनादं च नेदतुः ५६ अभिदुद्रवतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशापते ॥ यथा दैत्यचमूं राजन्निद्रोपेन्द्रा विवामरौ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० द्वंद्वयुद्धेऽवशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ संजय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजामध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ श्रुता युष्मभिः प्रेक्ष्य प्रेषयामास वाजिनः १ अभ्यधावत्ततो राजा श्रुता युष्मर्दिमम् ॥ विनिघ्न सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः २ संसवार्य रणे राजा प्रेषितान् धर्मसूनुना ॥ शरान्सप्तमहेश्वासः कौतेयाय समर्पयत् ३ ते तस्य क्वचं भित्वापुः शोणितमाहवे ॥ असूनि वविचिन्वंतो देहे तस्य महात्मनः ४ पांडवस्तु भृशं कुद्धो विद्धस्तेन महात्मना ॥ रणे वराहकर्णेन राजानं हृद्यविध्यत ५ अथापरेण भले न केतुं तस्य महात्मनः ॥ रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ६ दीपेऽवशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ तत इति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

केतुनिपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः सतु पार्थिवः ॥ पाण्डवं विशिखैस्तोक्ष्णैराजन् विव्याध सप्तभिः ७ ततः क्रोधात् प्रज्वालधर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ यथा युगांते भूतानि दिव
क्षुरिव पावकः ८ कुट्टं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगंधर्वराक्षसाः ॥ प्रविष्य धुर्महाराजं व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ९ सर्वेषां चैव भूतानां मिदमासीन् मनोगतम् ॥ त्रोल्लोकानद्यसं
कुट्टो नृपोऽयं घक्ष्यतीति वै १० ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ॥ लोकानां नृपशांत्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ११ स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किर्णो पारसं लिहन् ॥
दधारात् मवपुर्वोरं युगांतादित्य सन्निभम् १२ ततः सैन्यानि सर्वाणि तावकानि विशांपते ॥ निराशान्य भवं स्तत्र जीवितं प्रति भारत १३ स तु धैर्येण तं कोपं सन्निवार्य
महायशाः ॥ श्रुतायुषः प्रचिच्छेदमुष्टिदेशे महाधनुः १४ अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनांतरे ॥ निबिम्बे दरणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः १५ स त्वरं चरणेरा
जन्तस्य वाहान् महात्मनः ॥ निजघान शरैः क्षिप्रं मृतं च सुमहाबलः १६ हताश्वं तुरथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञोऽस्य पौरुषम् ॥ विप्रदुद्राववेगेन श्रुतायुः समरे तदा १७
तस्मिन् जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ॥ दुर्योधनबलं राजन् सर्वमासीत् पराङ्मुखम् १८ एतत्कृत्वामहाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ व्यात्तान नो यथा कालस्तव सै
न्यं जघान ह १९ चेकितानस्तु वाष्पे योगौ तमं रथिनां वरम् ॥ प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः २० संनिवार्य शरांस्तां स्तुलपः शरद्वतो युधि ॥ चेकिता
नं रणे यत्तं राजन् विव्याध पत्रिभिः २१ अथापरेण भस्त्रेण धनुश्चिच्छेदमारिष ॥ सारथिचास्य समरे क्षिप्रं हस्तो न्यपातयत् २२ अश्वांश्चास्यावधीद्राजन् भूतौ पा
र्ष्णि सारथी ॥ सोऽवस्रुत्य रथात्तूर्णगदां जग्राह सात्वतः २३ स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ॥ गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिचन्यपातयत् २४ भूमिष्ठो गौ
तमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ॥ शरास्ते सात्वतं भित्वा प्राविशन् धरणीतलम् २५ चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदां ॥ गौतमस्य वधा कांक्षीवृत्रस्येव पुरं
दरः २६ तामापतंती विमलामश्मगर्भीमहागदां ॥ शरैरेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः २७ चेकितानस्ततः खड्गं क्रोधादुद्धृत्य भारत ॥ लाघवं परमास्थाय गौतमं
समुपाद्रवत् २८ गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्णासि संयतः ॥ वेगेन महताराजं शेकितानमुपाद्रवत् २९ तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ॥ निस्त्रिंशभ्यां सु
तीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ३० निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ॥ धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ३१ मूर्च्छयाऽभिपरीतां भौव्यायामेन तु मो
हितौ ॥ ततोऽभ्यधावद् वेगेन करकर्षः सुहृत्तया ३२ चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः ॥ रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ३३ तथैव शकुनिः शूरः स्याल
स्तव विशांपते ॥ आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ३४ सौमदत्तिं तथा कुट्टो दृष्ट्वा केतुर्महाबलः ॥ नवत्यासायकैः क्षिप्रं राजन् विव्याध वक्षसि ३५ सौमदत्तिरु
रस्यैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत ॥ मध्यं दिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ३६ भूरिश्रवास्तु समरे दृष्ट्वा केतुं महारथम् ॥ हतमूतहयं च केविरथं सायकोत्तमैः ३७

३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००। इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुरशी

विरथं तं समालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ॥ महताशरवर्षेण च्छादयामास संयुगे ३८ स तु तं रथमुत्सृज्य दृष्ट्वा केतुर्महामनाः ॥ आरुरोहत तोयानं शतानीकस्य मारिष
३९ चित्रसेनो विकर्णश्च राजन् दुर्मर्षणस्तथा ॥ रथिनो हेमसन्नाहाः सौमद्रमभिदुःसुभुः ४० अभिमन्योस्ततस्तैस्तु धोरं युद्धमवतत ॥ शरीरस्य यथाराजन् वातपि
त्तकफैस्त्रिभिः ४१ विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन् महाहवे ॥ न जघान न रव्याघ्रः स्मरन् भीमवचस्तदा ४२ ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्च रथयायिभिः ॥ संवृतं
समरे भीष्मदेवैरपि दुरासदम् ४३ प्रयातं शीघ्रमुद्रीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ॥ अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ४४ वासुदेवमुवाचे दं कौंतेयः श्वेतवाहनः ॥
चोदयाश्चान्द्रपिकेशयत्रैते बहुलारथाः ४५ एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ यथाह न्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ४६ एवमुक्तः स वाष्पेयः कौंतेयेनामि
तौ जसा ॥ रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ४७ निष्ठानको महानासीत् तव सैन्यस्य मारिष ॥ यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान् प्रति ४८ समासाद्य तु कौंतेयो राज्ञ
स्तान् भीष्मरक्षिणः ॥ सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ४९ जानामि त्वां युधांश्चैष्ठमत्यंतं पूर्वैरिणम् ॥ अनयस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ५० अद्य ते दर्श
यिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ५१ श्रुत्वाऽपि पुरुषं वाक्यं सुशर्मार्थयूथपः ॥ न चैनमब्रवीत् किंचिच्छुभं वा यदिव द्वाऽशुभम्
५२ अभिगम्यार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ५३ परिचार्यार्जुनं संख्येतव पुत्रैर्महारथः ॥ शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम्
५४ ततः प्रवृत्तः सुमहान् संग्रामः शोणितोदकः ॥ तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे
सुशर्मार्जुनसमागमे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ सताड्यमानस्तु शरैर्धनं जयः पदाहतो नाग इव श्वसन्नबली ॥ बा
णेन बाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य १ संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ॥ विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मानिः शेषतां तेष्वथ मन्य
मानः २ निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ॥ विभिन्नगात्राः पतितोत्तमांगा गताः सवश्छिन्नतनुत्रकायाः ३ महीं गताः पार्थवलाभिभूता
विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ॥ दृष्ट्वा हतांस्तान् युधिराजपुत्रांश्चिगर्तराजः प्रययौ रथेन ४ तेषां रथानामधपृष्ठगोपाद्वा त्रिंशदन्येऽन्यपतंत पार्थम् ॥ तथैव ते तं परिवार्य
पार्थं विरुप्य चापानि महारवाणि ५ अवीवृषन् बाणमहौघं दृष्ट्वा यथागिरिर्तोयधरा जलौघैः ॥ संपीड्यमानस्तु शरीरं दृष्ट्वा धनं जयस्तान् युधिजातरोषः ६ पृष्ठ्या
शरैः संयतितैलधौतैर्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ स्थांश्च तांस्तानवजित्य संख्ये धनं जयः प्रीतमना यशस्वी ७ अथात्वरङ्गीष्मवधाय जिष्णुर्बलानिराजन् समरे नि
हत्य ॥ त्रिगर्तराजो निहतान् समीक्ष्य महात्मना तानथ बंधुवर्मान् ८

१।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४ आज्ञायमानेष्वारिस्थिते २५ प्रत्यादेशंमर्त्तनं २६।२७।२८।२९।३०।३१

रणेपुरस्कृत्यनराधिपास्तान्नजगामपार्थत्वरितोवधाय ॥ अभिद्रुतं चास्त्रभृतांवरिष्ठधनंजयवीक्ष्यशिखंडिमुख्याः ९ अभ्युद्ययुस्तेशितशस्त्रहस्तारिरक्षिपंतोर
थमर्जुनस्य ॥ पार्थोऽपितानापततःसमीक्ष्यत्रिगर्तराज्ञासाहितावृवीरान् १० विध्वंसयित्वासमरेधनुष्मानगांडीवमुक्तैर्निशितैःपृषत्कैः ॥ भीष्मंयियासुर्युधि
संदर्शदुर्योधनं सैधवादींश्चराज्ञः ११ संवारयिष्णूनभिवारयित्वा मुहूर्तमायोध्यवलेनवीरः ॥ उत्सृज्यराजानमनंतवीर्योजयद्रथादींश्चनृपान्महौजाः १२ ययौ
ततोभीमवल्लोमनस्वीगांगेयमाजौशरचापपाणिः ॥ युधिष्ठिरश्चप्रवलीमहात्मासमाययौत्वरितोजातकोपः १३ मद्राधिपंसमभित्यज्यसंख्येस्वभागमाप्तंमनंत
कीर्तिः ॥ सार्धसमाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मंययौशांतनवरणाय १४ तैःसंप्रयुक्तैःसमहारथाभ्यैर्गंगासुतःसमरेचित्रयोधी ॥ नविष्यथेशांतनवोमहात्मासमागतैः
पांडुसुतैःसमस्तैः १५ अथैत्यराजायुधिसत्यसंधोजयद्रथोऽत्युग्रवलोमनस्वी ॥ चिच्छेदचापानिमहारथानांप्रसह्यतेषांधनुषावरेण १६ युधिष्ठिरंभीमसेनंयमौ
चपार्थकृष्णंयुधिसंजातकोपः ॥ दुर्योधनःक्रोधविषोमहात्माजघानवाणैरनलप्रकाशैः १७ कृपेणशल्येनशलेनचैवतथाविभोचित्रसेनेनचाजौ ॥ विद्धाःशरै
स्तेऽतिविहृदकोपैर्देवायथादैत्यगणैःसमेतैः १८ छिन्नायुधंशांतनवेनराजाशिखंडिनंप्रेक्ष्यचजातकोपः ॥ अजातशत्रुःसमरेमहात्माशिखंडिनंकुद्धउवाचवा
क्यम् १९ उक्त्वातथात्वंपितुरग्रतोमामहंनिष्यामिमहाव्रतंतं ॥ भीष्मंशरौघैर्विमलार्कवर्णैःसत्यवदामीतिकृताप्रतिज्ञा २० त्वयाचनैनांसफलांकरोषिदेवव्रतं
यन्ननिहंसियुद्धे ॥ मिथ्याप्रतिज्ञोभवमाञ्चवीररक्षस्वधर्मस्वकुलंयशश्च २१ प्रेक्षस्वभीष्मंयुधिभीमवेगंसर्वास्तपंतममैसन्यसंधान् ॥ शरौघजालैरतितिग्मवेगैः
कालंयथाकालकृतंक्षणेन २२ निकृत्तचापःसमरेऽनपेक्षःपराजितःशांतनवेनचाजौ ॥ विहायबंधूनथसोदरांश्चक्यास्यसेनानुरूपंतवेदम् २३ दृष्ट्वाहिमीष्मं
तमनंतवीर्यभग्नंचसैन्यंद्रवमाणमेवं ॥ भीतोऽसिन्नूतंदुपदस्यपुत्रतथाहितेमुखवर्णोऽप्रहृष्टः २४ अज्ञायमानेचधनंजयेऽपिमहाहवेसंप्रसक्तेनृवीरे ॥ कथंहि
भीष्मात्प्रथितःपृथिव्याभयंत्वमद्यप्रकरोषिवीर २५ सधर्मराजस्यवचोनिशम्यरूक्षाक्षरंविप्रलापानुबद्धम् ॥ प्रत्यादेशंमन्यमानोमहात्माप्रतत्त्वरेभीष्मवधाय
राजन् २६ तमापतंतंमहताजवेनशिखंडिनंभीष्ममभिद्रवंतम् ॥ निवारयामासहिशल्येनमस्त्रेणघोरेणसुदुर्जयेन २७ सचापिदृष्ट्वासमुदीर्यमाणमस्त्रंयुगांता
ग्निसमप्रकाशम् ॥ नसंमुमोहदुपदस्यपुत्रोराजन्महेंद्रप्रतिमप्रभावः २८ तस्थौचतत्रैवमहाधनुष्मान्शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ॥ अथादेवारुणमन्यदस्त्रं
शिखंडिचथोग्रं प्रतिघातमस्य २९ तदस्त्रमस्त्रेणविदार्यमाणंखस्थाःसुराददृशुःपार्थिवाश्च ॥ भीष्मस्तुराजन्समरेमहात्माधनुश्चचित्रंध्वजमेवचापि ३०
छित्वाऽनदत्पांडुसुतस्यविरोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराज्ञः ॥ ततःसमुत्सृज्यधनुःसवाणंयुधिष्ठिरंवीक्ष्यभयाभिभूतम् ३१

३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४० ॥ इतिभीष्मोऽर्जुनोपनिषत्पंचमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ विरथमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९

गदाप्रसृह्याभिपपातसंख्येजयद्रथंभीमसेनःपदातिः ॥ तमापतंतंमहताजवेनजयद्रथःसगदंभीमसेनम् ३२ विव्याधघोरैर्यमदंडकल्पैःशितैःशरैःपंचशतैःसमं
तात् ॥ अर्चितयित्वासशरांस्तरस्वीकृदरःक्रोधपरीतचेताः ३३ जघानवाहान्समरेसमंतात्पारावतान्सिंधुराजस्यसंख्ये ॥ ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभा
वस्तवात्मजस्त्वरमाणोरथेन ३४ अभ्याययौभीमसेनंनिहतुंसमुद्यतास्त्रोसुरराजकल्पः ॥ भीमोऽप्यथैनंसहसाविनद्यप्रत्युद्ययौगदयातजयानः ३५ समुद्यता
तांयमदंडकल्पादृष्ट्वागदातेकुरवःसमंतात् ॥ विहायसर्वतवपुत्रमुग्रपातंगदायाःपरिहृतुकामाः ३६ अपक्रांतास्तुमुलसंप्रमदंसुदारुणेभारतमोहनीये ॥ अमूढ
चेतास्त्वथचित्रसेनोमहागदामापतंतंनिरीक्ष्य ३७ रथंस्वमुत्सृज्यपदातिराजौप्रसृह्यखट्वाविपुलंचर्म ॥ अवभृतःसिंहइवाचलाग्राज्जगामान्यभूमिपभूमिदेशम्
३८ गदाऽपिसाप्राप्यरथंसुचित्रंसाश्वंससूतंविनिहत्यसंख्ये ॥ जगामभूमिज्वलितामहोल्काभ्रष्टाऽवराट्तामिवसंपतंती ३९ आश्चर्यभूतंसुमहत्त्वदीयादृष्ट्वतद्वा
रतसंप्रहृष्टाः ॥ सर्वेविनेदुःसहिताःसमंतात्पुपूजिरेतवपुत्रस्यशौर्यं ४० ॥ इतिश्रीमहामारुतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० सप्तमयुद्धदिवसेपंचाशीतितमोऽध्यायः ८५ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ विरथंतं समासाद्यचित्रसेनंयशस्विनम् ॥ रथमारोपयामासविकर्णस्तनयस्तव १ तस्मिंस्तथावर्तमानेतुमुलसंकुलेभृशम् ॥ भीष्मः
शांतनवस्तूर्णंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् २ ततःसरथनागाश्वाःसमकंपतमृजयाः ॥ मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमेनिरेचयुधिष्ठिरम् ३ युधिष्ठिरोऽपिकौरव्योयमाभ्यासहितः
प्रभुः ॥ महेष्वासंनरव्याघ्रंभीष्मंशांतनवंययौ ४ ततःशरसहस्राणिप्रमुंचनपांडवोयुधि ॥ भीष्मंसंछादयामासयथामेघोदिवाकरम् ५ तेनसम्यक्प्रणीतानिशर
जालानिमारिष ॥ प्रतिजग्राहगणियःशतशोभ्यसहस्रशः ६ तथैवशरजालानिभीष्मेणास्तानिमारिष ॥ आकाशेसमदृश्यंतस्वगमानात्रिजादव ७ निमेषार्धेन
कौतयेयंभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ अदृश्यंसमरेचकेशरजालेनभागशः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजाकौरव्यस्यमहात्मनः ॥ नाराचंप्रेषयामासकुद्धआशीविषोपमम् ९
असंप्राप्तंततस्तंतुक्षुरप्रेणमहारथः ॥ चिच्छेदसमरेराजन्भीष्मस्तस्यधनुश्च्युतम् १० तंतुच्छित्त्वारणेभीष्मोनाराचंकालसंमितम् ॥ निजघ्नैकौरवेद्रस्यह
यान्कांचनभूषणान् ११ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ आरुरोहरथंतूर्णनकुलस्यमहात्मनः १२ यमावपिहिसंकुद्धःसमासाद्यरणेतदा ॥ शरैःसं
छादयामासभीष्मःपरपुरंजयः १३ तौतुदृष्ट्वामहाराजभीष्मबाणप्रपीडितौ ॥ जगामपरमाचितांभीष्मस्यवधकांक्षया १४ ततोयुधिष्ठिरोवश्यानराज्ञस्तान्
समचोदयत् ॥ भीष्मंशांतनवंसर्वेनिहतेतिसुहृद्वान् १५ ततस्तपार्थिवाःसर्वेश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ॥ महतारथवंशेनपरिवहुःपितामहम् १६ ससमंतात्प
रिवृत्तपितादेवव्रतस्तव ॥ चिक्रीडधनुषाराजन्पातयानामिहारयान् १७

तंचरंतरणेपार्थाददृशुःकौरवयुधि ॥ मृगमध्यं प्रविश्येव यथासिंहशिशुवने १८ तर्जयानंरणेवीरांस्त्रासयानंचसायकैः ॥ दृष्ट्वात्रेसुर्महाराजसिंहंमृगगणाइव १९
रणेभारतसिंहस्यददृशुःक्षत्रियागतिं ॥ अग्रेवायुसहायस्ययथाकक्षंदिधक्षतः २० शिरांसिरथिनांभीष्मःपातयामाससंयुगे ॥ तालेभ्यःपरिपक्वानिफलानिकुश
लोनरः २१ पतद्भिश्चमहाराजशिरोभिर्धरणीतले ॥ बभूवतुमुलःशब्दःपततामश्मनामिव २२ तस्मिन्सुतुमलेयुद्धेवर्तमानेभयानके ॥ सर्वेषामेवसैन्यानामा
सीद्व्यतिकरोमहान् २३ मित्रेषुतेषुव्यूहेषुक्षत्रियाइतरतरम् ॥ एकमेकंसमाहूययुद्धायैवावतस्थिरे २४ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहम् ॥ अभिदुद्राव
वेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् २५ अनादृत्यततोभीष्मस्तंशिखंडिनमाहवे ॥ प्रययौसृजयानकुद्धःस्त्रीत्वांचित्यशिखंडिनः २६ सृजयास्तुततोदृष्ट्वाहृष्टंभीष्मं
हारणे ॥ सिंहनादांश्वविविधांश्चकुःशंखविमिश्रितान् २७ ततःप्रवृत्तेयुद्धंव्यतिपत्तरथादिपम् ॥ पश्चिमादिशमासाद्यस्थितेसवितरिप्रभो २८ धृष्टद्युम्नोऽथ
पांचाल्यःसात्यकिश्चमहारथः ॥ पीडयंतौभृशंसैन्यंशक्तितोमरवृष्टिभिः २९ शस्त्रैश्चबहुभीराजनजघ्नतुस्तावकानुरणे ॥ तेहन्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ
३० आर्यायुद्धेमर्तिकृत्वानत्यजंतिस्मसंयुगम् ॥ यथोत्साहंतुसमरेनिजघ्नस्तावकारणे ३१ तत्राक्रंदोमहानासीतावकानांमहात्मनाम् ॥ वध्यतांसमरेराजनपा
र्षतेनमहात्मना ३२ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतावकानांमहारथा ॥ विदानुविंदावावंत्यौपार्षतंप्रत्युपस्थितौ ३३ तौतस्यतुरगान्हत्वात्वरमाणौमहारथौ ॥ छादया
मास्तुरुभौशरवर्षेणपार्षतम् ३४ अवहृत्याथपांचाल्योरथातूर्णमहाबलः ॥ आरुरोहरथंतूर्णसात्यकेस्तुमहात्मनः ३५ ततोयुधिष्ठिरोराजामहत्यासेनयावृतः
आवंत्यौसमरेकुद्धावभ्ययात्सपरंतपौ ३६ तथैवतवपुत्रोऽपिसर्वोद्योगेनमारिष ॥ विदानुविंदौसमरेपरिवार्यावतस्थिवान् ३७ अर्जुनश्चापिसंकुद्धःक्षत्रियानक्ष
त्रियर्षभः ॥ अयोधयतसंग्रामेवज्रपाणिरिवासुरान् ३८ द्रोणस्तुसमरेकुद्धःपुत्रस्याप्रियकृतव ॥ व्यधमत्सर्वपंचालांस्तूलराशिमिवानलः ३९ दुर्योधनपुरोगा
स्तुपुत्रास्तवाविशंपते ॥ परिवार्यरणेभीष्मंयुधुःपांडवैःसह ४० ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वास्त्वरध्वमितिभारत ४१ यु
ध्यतांतुतथातेषांकुर्वतांकर्मदुष्करम् ॥ अस्तंगिरिमथाकूढेअप्रकाशतिभास्करे ४२ प्रावर्ततनदीघोराशोणितौघतरंगिणी ॥ गोमायुगणसंकीर्णाक्षणेनक्षण
दामुखे ४३ शिवाभिरशिवाभिश्चरुद्विर्भैरवंरवम् ॥ घोरमायोधनंजज्ञेभूतसंचैःसमाकुलम् ४४ राक्षसाश्चपिशाचाश्चतथान्येपिशिताशिनः ॥ समंततोव्यह
इयंतशतशोऽथसहस्रशः ४५ अर्जुनोऽथसुशर्मादीनराज्ञस्तान्सपदानुगान् ॥ विजित्यपृतनामध्येययौस्वशिविरंप्रति ४६ युधिष्ठिरोऽपिकौरव्योभ्रातृभ्यांसहि
तस्तथा ॥ ययौस्वशिविरंराजानिशायांसेनयावृतः ४७ भीमसेनोऽपिराजेंद्रदुर्योधनमुखावस्थान् ॥ अवजित्यततःसंख्येययौस्वशिविरंप्रति ४८

४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७ ॥ इतिभी० नी० मा० पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ परिणाम्यगमायित्वा १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११

दुर्योधनोऽपिपृथगतिःपरिवार्यमहारणे ॥ भीष्मंशांतनवंतूर्णप्रयातःशिविरंप्रति ४९ द्रोणोद्रोणिःकृपःशल्यःकृतवर्माचसात्वतः ॥ परिवार्यचमूंसर्वाप्रिययुःशिवि
रंप्रति ५० तथैवसात्यकीराजनधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ परिवार्यरणेयोधानययतुःशिविरंप्रति ५१ एवमेतेमहाराजतावकाःपांडवैःसह ॥ पर्यवर्तंतसहितानिशा
कालेपरंतप ५२ ततःस्वशिविरंगत्वापांडवाःकुरवस्तथा ॥ न्यवसेतमहाराजपूजयंतःपरस्परम् ५३ रक्षांकृत्वाततःशूरान्यस्यगुल्मान्यथाविधि ॥ अपनीय
चशल्यानिसत्तात्वाचविविधैर्जलैः ५४ कृतस्वस्त्ययनाःसर्वेसंस्तूयंतश्चबंदिभिः ॥ गीतवादित्रशब्देनव्यक्रीडंतयशस्विनः ५५ सुहृतांदिवतत्सर्वमभवत्स्वर्गसन्नि
भम् ॥ नहियुद्धकर्थाकांचितत्राकुर्वन्महारथाः ५६ तेप्रसुप्तेवलेतत्रपरिश्रांतजनेनृप ॥ हस्त्यश्वबहुलेरात्रौप्रेक्षणीयेवभूवतुः ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्व
णिभीष्मवधपर्वणिसप्तमदिवसयुद्धावहारेषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ संजयउवाच ॥ परिणाम्यनिशांतांतुसुखंप्राप्ताजनेश्वराः ॥ कुरवःपांडवाश्चैवपुनर्यु
द्धायनिर्ययुः १ ततःशब्दोमहानासीत्सैन्ययोरुमयोर्नृप ॥ निर्गच्छमानयोःसंख्येसागरप्रतिमोमहान् २ ततोदुर्योधनोराजाचित्रसेनोविंशतिः ॥ भीष्मश्च
रथिनांश्रेष्ठोभारद्वाजश्चैवैतृप ३ एकीभूताःसुसंयताःकौरवाणांमहाचमूम् ॥ व्यूहायविदधूराजनपांडवान्प्रतिदंशिताः ४ भीष्मःकृत्वामहाव्यूहंपितातवविशं
पते ॥ सागरप्रतिमंघोरंवाहनौर्मितरंगिणम् ५ अग्रतःसर्वसैन्यानांभीष्मःशांतनवोययौ ॥ मालवैर्दाक्षिणात्यैश्चआवंत्यैश्चसमन्वितः ६ ततोऽनंतरमेवासीद्वा
रद्वाजःप्रतापवान् ॥ कुल्लिदैःपारदैश्चैवतथाशुद्रकमालवैः ७ द्रोणादनंतरंयतोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ मगधैश्चकलिंगैश्चपिशाचैश्चविशंपते ८ प्राग्ज्योतिषा
दनुत्तपःकौसल्योऽथबृहद्वलः ॥ मेकलैःकुरुविदैश्चत्रैपुरैश्चसमन्वितः ९ बृहद्वलात्ततःशूरस्त्रिगर्तःप्रस्थलाधिपः ॥ कांबोजैर्बहुभिःसार्धयवनैश्चसहस्रशः १० द्रौ
णिरतुरभसःशूरस्त्रैर्गर्तादनुभारत ॥ प्रययौसिंहनादेननादयानोघरातलम् ११ तथासर्वेणसैन्येनराजादुर्योधनस्तदा ॥ द्रौणेनंतरंप्रायात्सोदर्यैःपरिवारितः १२
दुर्योधनादनुततःकृपःशारद्वतोययौ ॥ एवमेवमहाव्यूहःप्रययौसागरोपमः १३ रेजुस्तत्रपताकाश्चश्वेत्तच्छत्राणिवाविभो ॥ अंगदान्यत्रचित्राणिमाहार्हाणिध
नूंषिच १४ तंतुदृष्ट्वामहाव्यूहंतावकानांमहारथः ॥ युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णपार्षतंपृतनापतिम् १५ पश्यव्यूहंमहेष्वासनिर्भितंसागरोपमम् ॥ प्रतिव्यूहंत्वमपि
हिकुरुपार्षतसत्वरम् १६ ततःसपार्षतःकूरोव्यूहंचक्रेसुदारुणम् ॥ शृंगाटकंमहाराजपरव्यूहविनाशनम् १७ शृंगाभ्यांभीमसेनश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ र
थैरनेकसाहस्रैस्तथाहयपदातिभिः १८ ताभ्यांवभौनरश्रेष्ठःश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥ मध्येयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ १९ अथोत्तरेमहेष्वासाःसहस्रै
न्यानराधिपाः ॥ व्यूहंतंपूरयामासुव्यूहशास्त्रविशारदाः २०

अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ॥ द्रौपदेयाश्चसंहृष्टाराक्षसश्च वटोत्तचः २१ एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारतपांडवाः ॥ जातिष्ठनसमरेश्वरायोऽहुकामाज
यैषिणः २२ भेरीशब्दैश्च विमलैर्विमिश्रैः शंखानिः खनैः ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्ठैर्नादिताः सर्वतोदिशः २३ ततः शूराः समासाद्य समरे तपरस्परम् ॥ नेत्रैरनि
मिषैराजन्नवैक्षंत परस्परम् २४ नामभिस्ते मनुष्येन्द्रपूर्वयोधाः परस्परम् ॥ युद्धाय समवर्तत समाहूयेतरेतरम् २५ ततः प्रवृत्ते युद्धे धोररूपं भयावहम् ॥ ताव
कानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् २६ नाराचानि शिताः संख्ये संपतंति स्म भारत ॥ व्यातानना भयकरा उरगा इव संघशः २७ निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलघाताः
सुतेजनाः ॥ अंबुदेभ्यो यथाराजन् आजमानाः शतहदाः २८ गदाश्च विमलैः पट्टैः पिन्दाः स्वर्णभूषितैः ॥ पतंत्यस्तत्र दृश्यंते गिरिशृंगोपमाः शुभाः २९ निखिशा
श्च व्यदृश्यंते विमलांबरसन्निभाः ॥ आर्षभाणि विचित्राणि शतचंद्राणि भारत ३० अशोभं तरणे राजन् पात्यमानानि सर्वशः ॥ तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप
३१ अशोभेतां यथा देवदेव्यसेने समुद्यते ॥ अभ्यद्रवंत समरे तेऽन्योन्यं वै समंततः ३२ रथास्तुरथिभिस्तूर्णप्रोषिताः परमाहवे ॥ युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुयुः पार्थि
वर्षभाः ३३ दंतिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ॥ दंतेषु भरतश्रेष्ठसधूमः सर्वतोदिशम् ३४ प्राप्तेरभिहताः केचिद्भजयोधाः समंततः ॥ पतमानाः स्मद
इयंते गिरिशृंगान्नगा इव ३५ पादात्ताश्चाप्यदृश्यंते निघ्नंतीत्यपरस्परम् ॥ चित्ररूपधराः शूरानखरप्रासयोधिनः ३६ अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपांडवसैनिकाः ॥
अस्त्रैर्नानाविधैर्घोरैरेणे निन्युर्यमक्षयम् ३७ ततः शांतनवो भीष्मोरथघोषेण नादयन् ॥ अभ्यागमद्रुणे पार्थानधनुः शब्देन मोहयन् ३८ पांडवानां रथाश्चापिनदतो
भैरवं स्वनम् ॥ अभ्यद्रवंत संयत्ता घृष्टमुग्रपुरोगमाः ३९ ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ४० ॥ इति श्रीमहाभार
ते भीष्मपर्वणे भीष्मवधपर्वणे अष्टमदिवसयुद्धारंभे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ संजय उवाच ॥ भीष्मं तु समरे कुद्वं प्रतपंतं समंततः ॥ न शोकुः पांडवाद्रुतपंतं
मिव भास्करम् १ ततः सर्वाणि सैन्यानि घर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ अभ्यद्रवंत गमिष्यमर्दयंतं शितैः शरैः २ स तु भीष्मिणि श्लाघासोमकानुसहमृजयान् ॥ पंचालाश्च महेश्वा
सान्पातयामास सायकैः ३ ते वध्यमाना भीष्मेण पंचालाः सोमकैः सह ॥ भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णैस्त्यक्त्वा सृज्युक्तं भयम् ४ स तेषां रथिनां विरोभीष्मः शांतनवो युधि ॥
चिच्छेद सहस्राराजन् बाहू नथ शिरांसि च ५ विरथान् रथिनश्च क्रीपिता देवव्रतस्तव ॥ पतितान्युतमागानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ६ निर्मनुष्याश्च मातंगान् शयानान्
पर्वतोपमान् ॥ अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ७ न तत्रासीत्पुमानकश्चित्पांडवानां विशापते ॥ अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्रिमसेनान् महाबलात् ८ सह भीष्मं
समासाद्य ताडयामास संयुगे ॥ ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ९ धूम्रवर्षसेन्यानां धोररूपो मथानकः ॥ तथैव पांडवाहृष्टांसिंहनादमथानदन् १०

ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ॥ भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ११ भीमस्तु सारथिहत्वा भीष्मस्य रथिनावरः ॥ प्रहुताश्वरथे तस्मिन् द्रवमाणे समंत
तः १२ सुनामस्य शरेणाशुशिरश्चिच्छेद भारत ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सह तोन्यपतद्भुवि १३ हते तस्मिन् महाराज तव पुत्रमहारथे ॥ नामृष्यं तरणे शूराः सोदराः
सप्तसंयुगे १४ आदित्यकेतुर्वह्नाशिकुंडधारो महोदरः ॥ अपराजितः पंडितको विशालाक्षः सुदुर्जयः १५ पांडवचित्रसन्नाहा विचित्रकवचध्वजाः ॥ अभ्यद्रवंत
संग्रामे योऽहुकामारिमर्दनाः १६ महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ॥ नवमिवंज्रसंकाशैर्न मुचिच्छत्रहायथा १७ आदित्यकेतुः सप्तत्यावह्नाशिकापि पंचभिः ॥
नवव्याकुंडधारश्च विशालाक्षश्च पंचभिः १८ अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथम् ॥ शरैर्बहुभिरानच्छेद्रीमसेनं महाबलम् १९ रणे पंडितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः
समर्पयत् ॥ सतत्रमष्टपे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे २० धनुःप्रपीडयामेन करेणामित्रकर्शनः ॥ शिरश्चिच्छेद समरेशरेणानतपर्वणा २१ अपराजितस्य सुनसंतवपु
त्रस्य संयुगे ॥ पराजितस्य भीमेन निपपात शिरोमहीम् २२ अथापरेण मल्लेन कुंडधारं महारथम् ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः २३ ततः पुनरमे
यात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ॥ प्रेषयामास समरे पंडितं प्रति भारत २४ स शरः पंडितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ॥ यथानरं निहत्याशुभुजगः कालचोदितः २५ विशा
लाक्षशिरश्चित्वा पातयामास भूतले ॥ त्रिभिः शरैर्दीनात्मा स्मरन्कुशं पुरातनम् २६ महोदरं महेश्वांसं नाराचेन स्तनान्तरे ॥ विव्याध समरे राजन् सह तोन्यपतद्भु
वि २७ आदित्यकेतोः केतुं च छित्वा बाणेन संयुगे ॥ मल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत २८ बह्नाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्वणा ॥ प्रेषयामास संकुद्वोयमस्य
सदनं प्रति २९ प्रहुतुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशापते ॥ मन्यमाना हितसत्यं सभायां तस्य भाषितम् ३० ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकशितः ॥ अब्रवी
तावकान् योधान् भीमोऽयं युधि वध्यताम् ३१ एवमेते महेश्वासाः पुत्रास्तव विशापते ॥ भ्रातृन्संहृश्य निहतान् प्रास्मरंस्तो हितद्वचः ३२ यदुक्तवान् महाप्राज्ञः क्ष
ताहितमनामयम् ॥ तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ३३ लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ॥ न बुध्यसे पुराय तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ३४ तथैव च व
धार्थाय पुत्राणां पांडवो बली ॥ नूनं जातो महाबाहु र्यथा हंति स्म कौरवान् ३५ ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टो विललाप सुदुःखितः
३६ निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ॥ यतमानास्तथाऽन्येऽपि हन्यंते सर्वे सैनिकाः ३७ भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ॥ सोऽहं कुपथमारूढः पश्य
दैवमिदं मम ३८ एतच्छ्रुत्वा वचः कूरं पिता देवव्रतस्तव ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनः ३९ उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्याचयशस्वि
न्यातत्त्वं तात न बुद्धवान् ४० समयश्च मया पूर्वकृतो वैशत्रुकर्शन ॥ नाहं युधि नियोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ४१ १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । इति श्री भीष्मपर्वणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भीष्मपर्वणोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ श्रीकृष्णोवाच ॥

४२।४३।४४।इतिभी०नी०भा०अष्टाशीतितमोऽध्यायः॥८८॥ इति॥१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

यंयं हि वार्तराष्ट्रणाभीमोद्रक्ष्यतिसंयुगे ॥ हनिष्यतिरणेनित्यंसत्यमेतद्वीमिते ४२ सत्वं राजन्स्थिरोभूत्वारणेकृत्वाहृदामतिम् ॥ योधयस्वरणेपार्थनिस्वर्गक
त्वापरायणम् ४३ नशक्याः पांडवाजितुं सैर्द्रैरपिसुरासुरैः ॥ तस्माद्युद्धेस्थिराकृत्वामतिबुद्धस्वभारत ४४ ॥ इति श्रीमहाभारतेभीष्मप०भीष्मवधप०सुना
भादिष्टतराष्ट्रपुत्रवधेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ दृष्ट्वा मे निहतान्पुत्रान्बहूनेकेन संजय ॥ भीष्मोद्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे १
अहन्यहनिमेषु त्राः क्षयंगच्छंति संजय ॥ मन्येऽहं सर्वथा सूतैर्देवेनोपहताभृशम् २ यत्र मे तनयाः सर्वे जीयंते न जयं त्युत ॥ यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महा
त्मनः ३ सौमदत्तेश्वरीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ॥ अश्वत्थामस्तथा तात शूराणामनिर्वर्तिनाम् ४ अन्येषां चैव शूराणामध्यगास्तनयामम ॥ यदहन्यंत सं
ग्रामे किमन्यद्वागधेयतः ५ न हि दुर्योधनो मंदः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ॥ वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ६ गांधार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितं काम्यया ॥
ना बुध्यत पुरामोहात्स्य प्राप्तमिदं फलम् ७ यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ॥ अहन्यहनि संकुद्धो नयते यमसादनम् ८ ॥ संजय उवाच ॥ इदं तत्समनुप्राप्तं
क्षतुर्वचनमुत्तमम् ॥ न बुद्धवानसि विभो प्रोचमानं हितं तदा ९ निवारय सुतान् युतात्पांडवान्मादुहेति च ॥ सुहृदां हितकामानां बुवतां तत्तदेव च १० न शुश्रूषसि यद्वाक्यं
मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ॥ तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितम् ११ विदुरद्रोणभीष्माणां तथाऽन्येषां हितैषिणाम् ॥ अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयंगच्छंति कौरवाः १२ तदे
तत्समनुप्राप्तं पूर्वमेव विशांपते ॥ तस्मात्त्वं शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत १३ मध्याह्ने सुमहारौरुद्रः संग्रामः समपद्यत ॥ लोकक्षयकरो राजस्तन्मे निगदतः शृणु १४
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ संख्यान्त्यम्यवर्तत भीष्ममेव जिघांसया १५ घृष्टयुग्मः शिखंडी च सात्यकिश्च हारथः ॥ युक्तानीकमहाराज भीष्ममेव सम
म्ययुः १६ विराटो दुपदश्चैव सहिताः सर्वसोमकैः ॥ अभ्यद्रवत संग्रामे भीष्ममेव महारथम् १७ वेक्याष्ट्रकेतुश्च कुंतिभोजश्च दंशितः ॥ युक्तानीकमहाराज भीष्ममे
व समम्ययुः १८ अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ॥ दुर्योधनसमादिष्टान् राज्ञः सर्वान्समम्ययुः १९ अभिमन्युस्तथा शूरो हर्षिर्बृहत्सुहृदः ॥ भीमसेनश्च संकुद्ध
स्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् २० त्रिधा भूतैरवध्यन्त पांडवैः कौरवा युधि ॥ तथैव कौरवैराजन्वध्यन्त परेरणे २१ द्रोणस्तुरथिनः श्रेष्ठान्सोमकान्सृजयैः सह ॥ अभ्यधाव
त संकुद्धः प्रेषयिष्यन्त्यमक्षयम् २२ तत्राक्रंदो महानासीत् संजयानां महात्मनाम् ॥ वध्यतां समरे राजन् भारद्वाजेन धन्विना २३ द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवोरणे ॥
विचेष्टतो ह्यदृश्यन्त व्याधिक्षिप्तानरा इव २४ कूजतां क्रंदतां चैव स्तनतां चैव भारत ॥ अनिशं शुश्रूव शङ्खः क्षुत्क्षिप्तानां नृणामिव २५ तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महा
बलः ॥ चकार कदंघोरं कुद्धः कालहवापरः २६ वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ॥ प्रावर्तत नदीधोरा रुधिरौघप्रवाहिनी २७ संख्यायमानां नाम २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

स संग्रामो महाराजघोररूपोऽभवन्महान् ॥ कुरूणां पांडवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः २८ ततो भीमो रणे कुद्धो रभसश्च विशेषतः ॥ गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे २९
तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ॥ पेतुर्नैदुश्च सेदुश्च दिशश्च परिवभ्रमुः ३० छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिष ॥ कौंचवद्वानदन्भीताः पृथिवी
मधिशेरते ३१ नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ॥ ते हयाः कांचनापीडारुक्मभांडपरिच्छदाः ३२ वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ पतद्भिस्तुर
गैराजन्समास्तीर्य तमेदिनी ३३ निर्जिह्वश्च सद्रिश्च कूजद्रिश्च गता सुभिः ॥ हयैर्बभौन रश्रेष्ठानां रूपधैर्धरा ३४ अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत राजभिः ॥
प्रबभौव सुधाधोरा तत्र तत्र विशांपते ३५ रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैर्निर्कृतैश्च महायुधैः ॥ चापैर्व्यजनैश्चैव च्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ३६ हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शरोभिश्च
संकुंडलैः ॥ उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ३७ अनुकर्षैः शुभैराजन् योक्त्रैश्चैव सराईमभिः ॥ संकीर्णावसुधाभातिव संतेकुसुमैरिव ३८ एवमेष क्षयो वृतः पां
डूनामपि भारत ॥ कुद्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ३९ अश्वत्थाम्निरुपे चैव तथैव कृतवर्मणि ॥ तथेतरेषु कुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ४० ॥ इति श्रीम० भी०
भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ वर्तमाने तथारौरुद्रैराजन्वीरवरक्षये ॥ शकुनिः सौबलः श्रीमान्पांडवानसमु
पाद्रवत १ तथैव सात्वतो राजन् हार्दिक्यः परवीरहा ॥ अभ्यद्रवत संग्रामे पांडवानां वरूथिनीम् २ ततः कांबोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ॥ अरुहानां
महीजानां सिंधुजानां च सर्वशः ३ वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ॥ वाजिनां बहुभिः संख्ये समं तात्परिवारयन् ४ ये चापरे तितिरिजा जवनावातरं हसः ॥
सुवर्णालंकृतैरैवैर्मवद्भिः सुकल्पितैः ५ हयैर्वीतजैर्मुखैः पांडवस्य सुतो वली ॥ अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ६ अर्जुनस्य सुतः श्रीमानिरावान्नाम वीर्य
वान् ॥ स्नुषायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ७ ऐरावतेन सादत्ता अनपत्या महात्मना ॥ पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ८ भार्या र्थतां च जग्राह पार्थः
कामवशानुगाम् ॥ एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ९ सनागलोके संवृद्धो मात्राचपरिपक्षितः ॥ पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाहुरात्मना १० रूपवानवल
संपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ॥ इंद्रलोकं जगामा शुश्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ११ सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ॥ अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृतांजलिः १२
न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः ॥ इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहंतव प्रभो १३ मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पांडवः
१४ परिष्वज्य सुतं चापि आत्मनः सदृशं गुणैः ॥ प्रीतिमानं यत्पार्थो देवराजनिवेशने १५ ध्यायः ॥ ८९ ॥ वर्तमानवृत्तिः १।२ वाजिनाविभवतां वाजिनामश्वाणां बहुभिर्गणैः
परिवारयन्निगिगणशब्दाद्याहारेण द्वयोः संबन्धः ३।४।५ पांडवस्यार्जुनस्य सुतहराबाहू ६ नागराजस्य ऐरावतस्य ७।८।९ पितृव्येण अश्वसेनेन १०।११।१२।१३।१४।१५

१६ साहसोसाहाय्यं १७।१८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९
 सोऽर्जुनेनसमाज्ञप्तोदेवलोकेतदानृप ॥ प्रीतिपूर्वमहाबाहुःस्वकार्यप्रतिभारत १६ युद्धकालेत्वयाऽस्माकंसाह्यं देयमितिप्रभो ॥ बाढमित्येवमुक्तातुयुद्धकालइ
 हागतः १७ कामवर्णजवैरश्वैर्वहुभिःसंवृतो नृप ॥ तेहयाःकांचनापोढानानावर्णामनोजवाः १८ उत्पेतुःसहसाराजन्महसाइवमहोदधौ ॥ तेत्वदीयान्समासाद्यह
 यसंधान्मनोजवान् १९ क्रोडैःक्रोडानभिघ्नंतोघोणाभिश्चपरस्परम् ॥ निपेतुःसहसाराजन्सुवेगाभिहताभुवि २० निपतद्भिस्तथातैश्चहयसंवैःपरस्परम् ॥ शु
 श्रुवेदारुणःशब्दःसुपर्णपतनेयथा २१ तथैवतावकाराजन्समेत्यान्योन्यमाहवे ॥ परस्परवधंधोरंचकुस्तेहयसादिनः २२ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंकुलेतुमुले
 भृशम् ॥ उभयोरपिसंशांताहयसंधाःसमंततः २३ प्रक्षीणसायकाःशूरानिहताश्वाःश्रमातुराः ॥ विलयंसमनुप्राप्तास्तक्षमाणाःपरस्परम् २४ ततःक्षीणेहयानी
 केकिंचिच्छेषेचभारत ॥ सौबलस्यानुजाःशूरानिर्गतारणमूर्द्धनि २५ वायुवेगसमस्पर्शान्जवेवायुसमांश्वते ॥ आरुह्यबलसंपन्नान्वयःस्थास्तुरगोत्तमान् २६
 गजोगवाक्षोवृषभश्चर्मवानार्जवःशुकः ॥ षडेतेबलसंपन्नानिर्ययुर्महतोबलात् २७ वार्यमाणाःशकुनिनातैश्चयोधैर्महाबलैः ॥ सन्नदायुद्धकुशलारौद्ररूपामहाब
 लाः २८ तदनीकंमहाबाहोभित्वापरमदुर्जयम् ॥ बलेनमहतायुक्ताःस्वर्गायविजयैषिणः २९ विविशुस्तेतदाहृष्टागंधारायुद्धदुर्मदाः ॥ तान्प्रविष्टास्तदाह
 द्वाइरावानपिवीर्यवान् ३० अब्रवीत्समरेयोधानविचित्रानदारुणायुधान् ॥ यथैतेधार्तराष्ट्रस्ययोधाःसानुगवाहनाः ३१ हन्यंतेसमरेसर्वेतथानीतिविधीयताम् ॥
 बाढमित्येवमुक्तातेसर्वेयोधाइरावतः ३२ जघ्रुस्तेषांबलानीकंदुर्जयंसमरेपरैः ॥ तदनीकमनीकेनसमरेवीक्ष्यपातितम् ३३ अमृष्यमाणास्तेसर्वेसुबलस्यात्म
 जारणे ॥ इरावंतमभिद्रुत्यसर्वतःपर्यवारयन् ३४ ताडयंतःशितैःप्रासैश्चोदयंतःपरस्परम् ॥ तेशूराःपर्यधावंतकुर्वंतोमहदाकुलम् ३५ इरावानथनिर्भिन्नःप्रा
 सैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ॥ स्रवतारुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्वद्वादिपः ३६ पुरतोऽपिचपृष्ठेचपार्श्वयोश्चभृशहृतः ॥ एकोबहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्नविच्यथे ३७ इरावा
 नपिसंकुद्धःसर्वास्तान्निशितैःशरैः ॥ मोहयामाससमरेविद्धापरपुरंजयः ३८ प्रासानुत्कृष्यतरसास्वशरीरादरिंदमः ॥ तैरेवताडयामाससुबलस्यात्मजात्र
 णे ३९ विकृष्यचशितंखड्गंघृहीत्वाचशरावरम् ॥ पदातिर्हंतमामच्छजिवांसुःसौबलान्युधि ४० ततःप्रत्यागतप्राणाःसर्वेतेसुबलात्मजाः ॥ भूयःक्रोधसमा
 विष्टाइरावंतमभिद्रुतः ४१ इरावानपिखड्गेनदर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ अभ्यवर्तततान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ४२ लाघवेनाथचरतःसर्वेतेसुबलात्मजाः ॥
 अंतरंनान्भ्यगच्छंतचरंतःशीघ्रैर्हयैः ४३ भूमिष्ठमथतंसंख्येसंप्रदृश्यततःपुनः ॥ परिवार्थंभृशंसर्वेग्रहीतुमुपचक्रमुः ४४ अथाभ्याशगतानांसखड्गेनाभिन्नकर्श
 नः ॥ असिहस्तापहस्ताभ्यांतेषांगान्प्राप्यकृतत ४५ आयुधानिचसर्वेषांवाहनपिविभूषितान् ॥ अपतंतनिकृतांगामृताभूमौगतासवः ४६

४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२।

७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। १०१। १०२।

वृषभस्तुमहाराजबहुधाविपरिक्षतः ॥ अमुच्यतमहारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ४७ तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वाभीतोदुर्योधनस्ततः ॥ अभ्यधावतसंकुद्धोरा
 क्षसंधोरदर्शनम् ४८ आर्ष्यशृंगिमहेष्वासंमायाविनमरिंदमम् ॥ वैरिणंभीमसेनस्यपूर्ववक्त्रेनवै ४९ पश्यवीर्यथाहोषफाल्गुनस्यसुतोबली ॥ मायावीवि
 प्रियंकर्तुमकार्षीन्मेबलक्षयम् ५० त्वंचकामगमस्तातमायास्त्रेचविशारदः ॥ कृतवैरश्चपार्थेनतस्मादेनंरणेजहि ५१ बाढमित्येवमुक्तातुराक्षसोघोरदर्शनः ॥
 प्रययौसिंहनादेनयत्रार्जुनसुतोयुवा ५२ आरुह्यैयुद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ॥ वरैःप्रहारिभिर्युक्तैःस्वैरनीकैःसमावृतः ५३ हतशैर्मेमहाराजद्विसाहस्रैर्हयोत्त
 मैः ॥ निहंतुकामःसमरेइरावंतंमहाबलम् ५४ इरावानपिसंकुद्धस्त्वरमाणःपराक्रमी ॥ हंतुकाममभिन्नघोराक्षसंप्रत्यवारयत् ५५ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसःसु
 महाबलः ॥ त्वरमाणस्ततोमायांप्रयोक्तुमुपचक्रमे ५६ तेनमायामयाःसृष्टाहयास्तावंतएवहि ॥ स्वाखुढाराक्षसैर्घोरैःशूलपाट्टिशधारिभिः ५७ तेसंरब्धाःसमा
 गम्यद्विसाहस्राःप्रहारिणः ॥ अचिराद्गमयामासुःप्रेतलोकंपरस्परम् ५८ तस्मिंस्तुनिहतेसैन्येतावुभौयुद्धदुर्मदौ ॥ संग्रामेसमतिष्ठेतांयथावैवृत्रवासवौ ५९
 जाद्रवंतमभिप्रेक्ष्यराक्षसंयुद्धदुर्मदम् ॥ इरावानथसंरब्धःप्रत्यधावन्महाबलः ६० समभ्याशगतस्याजौतस्यखड्गेनदुर्मतेः ॥ चिच्छेदकामुकंदीतंशरावापंच
 सत्वरम् ६१ सनिकृतंधनुर्दृष्ट्वाखंजवेनसमाविशत् ॥ इरावंतमभिकुद्धंमोहयन्निवमायया ६२ ततोऽतरिक्षमुत्पत्यइरावानपिराक्षसम् ॥ विमोहयित्वामायाभिस्त
 स्यगात्राणिसायकैः ६३ चिच्छेदसर्वमर्मज्ञःकामरूपोदुरासदः ॥ तथासराक्षसश्रेष्ठःशरैःकृतःपुनःपुनः ६४ संबभूवमहाराजसमवापचयौवनम् ॥ मायाहिसह
 जातेषांवयोरूपंचकामजम् ६५ एवंतद्राक्षसस्यांगंछिन्नंछिन्नंबभूवह ॥ इरावानपिसंकुद्धोराक्षसंतंमहाबलम् ६६ परश्वधेनतीक्ष्णेनचिच्छेदचपुनःपुनः ॥
 सतेनबलिनावीरश्छिद्यमानइरावता ६७ राक्षसोऽप्यनदद्वोरंसशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ परश्वधक्षतरक्षःसुस्रावबहुशोणितम् ६८ ततश्चक्रोधबलवांश्चक्रैवेगंचसं
 युगे ॥ आर्ष्यशृंगिस्तथाहृष्टासमरेशत्रुमूर्जितम् ६९ कृत्वाघोरंमहद्वृषंघृहीतुमुपचक्रमे ॥ अर्जुनस्यसुतंवीरमिरावंतंयशस्विनम् ७० संग्रामशिरसोमध्येस
 र्वेषांतत्रपश्यताम् ॥ तांद्वातादृशीमायांराक्षसस्यदुरात्मनः ७१ इरावानपिसंकुद्धोमायांस्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ तस्यक्रोधाभिभूतस्यसमरेष्वनिवर्तिनः ७२ योऽ
 न्वयोमातृकस्तस्यसएनमभिपेदिवान् ॥ सनागैर्बहुभीराजन्निरावान्संवृतोरणे ७३ दधारसुमहद्वृषमनंतइवभोगवान् ॥ ततोबहुविधैर्नागैश्छादयामासराक्षसम्
 ७४ छाद्यमानस्तुनगैःसध्यात्वाराक्षसपुंगवः ॥ सौपर्णीरूपमास्थायभक्षयामासपन्नगान् ७५ माययाभक्षितेतस्मिन्नन्वयेतस्यमातृके ॥ विमोहितमिरावंतंन्य
 हनद्राक्षसोऽसिना ७६ सकुंडलंसमुकुटंपद्मेदुसदृशप्रभम् ॥ इरावतःशिरोरक्षःपातयामासभूतले ७७

119290

इरावतमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

ततइति १

२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

पतत्यथगजेचापिवंगानामीश्वरोबली ॥ जवेनसमभिद्रुत्यजगामधरणीतलम् १२ दुर्योधनोऽपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणम् ॥ प्रभग्रंचबलं दृष्ट्वा जगामपरमां व
थाम् १३ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् ॥ प्राप्तेऽपक्रमेण राजा तस्थौ गिरिर्वाचलः १४ संधाय च शितं बाणं कालाग्रिसमतेजसम् ॥ मुमोच परम
कुद्धस्तस्मिन्धोरे निशाचरे १५ तमापतंतं संप्रेक्ष्य बाणमिद्राशानि प्रभम् ॥ लाघवान्मोचयामास महात्मा वैधटोत्कचः १६ भूयश्च विननादोग्रक्रोधसंरक्तलोचनः ॥
त्रासयामास सैन्यानि युगांतजलदोयथा १७ तं श्रुत्वा निनदंघोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् १८ यथैष निनदोघोरः श्रूय
तेराक्षसे रितः ॥ हैडिंबो युध्यते नूनं राजा दुर्योधनेन ह १९ नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ॥ तत्र गच्छ तमद्रंघोराजानं परिरक्षत २० अभिद्रुतो महाभा
गोराक्षसेन महात्मना ॥ एतद्विषः परं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः २१ पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणामहारथाः ॥ उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः २२ द्रोणश्च सो
मदत्तश्च बाह्लीकोऽथ जयद्रथः ॥ कृपो भूरिश्रवाः शल्य आंबल्यः सवृहद्वलः २३ अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ॥ रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः
२४ अभिद्रुतं परीप्संतः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ तदनीकमना घृण्य पालितं तु महारथैः २५ आततायिनमायांतं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ॥ नाकं पतमहाबाहुर्मना कद्वप
र्वतः २६ प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ शूलमुद्रहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि २७ ततः समभवद्युद्धं तु मुलं लोमहर्षणम् ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योध
नबलस्य च २८ धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तु मुलोरणे ॥ अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव २९ अस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ॥ शब्दः समभ
वद्राजन्गिरीणामिव भिद्यताम् ३० वीरबाहुविमृष्टानां तोमराणां विंशतिः ॥ रूपमासीद्विदग्धस्थानां सर्पाणां मिव सर्पताम् ३१ ततः परमसंकुद्धो विस्फार्य सुमह
द्वनुः ॥ राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन् भैरवं रवम् ३२ आचार्यस्यार्द्धचंद्रेण कुद्धश्चिच्छेदकार्मुकम् ॥ सोमदत्तस्य मल्लेन ध्वजं चोन्मथ्य चानदत् ३३ बाह्लीकं चात्रि
भिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ३४ पूर्णायतनं विस्फुरेत्सम्यक्प्रणिहितेन च ॥ जनुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत्
३५ न्यपीदत्स्वरथोपस्थे शोणितेन परिहृतः ॥ ततः पुनरमेयात्मानाराचावदशपंच च ३६ भूरिश्रवसि संकुद्धः प्राहिणोद्गरतर्पभ ॥ तेवर्मभित्वा तस्या
शुविशिर्धरणीतलम् ३७ विविंशतेश्च द्रोणे श्वयंतारौ समताडयत् ॥ तौ पेततूरथोपस्थे रश्मीन्तुल्यवाजिनाम् ३८ सिंधुराज्ञोऽर्द्धचंद्रेण वाराहं स्वर्णभू
षितम् ॥ उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिन्नद्वनुः ३९ चतुर्भिरथ नाराचैरांबल्यस्य महात्मनः ॥ जघान चतुरोवाहानक्रोधसंरक्तलोचनः ४० पूर्णायत
नं विस्फुरेत्पतितेन निशितेन च ॥ निर्विभेद महाराजराजपुत्रं बृहद्वलम् ४१

४१ ॥ इति भी० भी० या० द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ विमुखीकृत्येति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७

चिक्षेप निशितां स्तीक्ष्णाच्छरानां शीविषोपमान् ॥ विभिद्रुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिंबयुद्धे द्वि
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ विमुखीकृत्य सर्वास्तु तावकान्युधिराक्षसः ॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् १ तमापतंतं संप्रे
क्ष्य राजानं प्रतिवेगितम् ॥ अभ्यधावन् जिघांसंतस्तावका युद्धदुर्मदाः २ तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः ॥ तमेकमभ्यधावंत नदंतः सिंहसंघवत् ३
अथैनं शरवर्षेण समंतात्पर्यवाकिरन् ॥ पर्वतं वारिधाराभिः शरदीवबलाहकाः ४ सगाढविद्धो व्यथितस्तोत्रादित इव द्विपः ॥ उत्पपात तदाऽऽकाशं समंताद्गैरतेयवत्
५ व्यनदत्सु महानादंजीमूत इव शारदः ॥ दिशः खं विदिशश्चैव नादयन् भैरवस्वनः ६ राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजायुधिष्ठिरः ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेन मरिदमम्
७ युध्यते राक्षसो नूनं घातं रार्द्रैर्महारथैः ॥ यथाऽस्य श्रूयते शब्दो न दतो भैरवं स्वनम् ८ अतिभारं च पश्यामि तस्मिन् राक्षसपुंगवे ॥ पितामहश्च संकुद्धः पंचालान्हंतुमु
द्यतः ९ तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुनः परैः ॥ एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् १० गच्छ रक्षस्व हैडिंबं संशयं परमं गतम् ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वर
माणो वृकोदरः ११ प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन् सर्वपार्थिवान् ॥ वेगेन महताराजन्पर्वकाले यथोदधिः १२ तमन्वगात्सत्यघृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमा
न्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च अभिभूः १३ अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेयामहारथाः ॥ क्षत्रदेवश्च विक्रांतः क्षत्रधर्मातथैव च १४ अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमा
स्थितः ॥ महतारथवंशेन हैडिंबं पर्यवारयन् १५ कुंजरैश्च सदामतैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः ॥ अभ्यरक्षंत सहिताराक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् १६ सिंहनादेन महताने
मिघोषेण चैव ह ॥ सुरशब्दनिपातैश्च कं पयंतो विसुंधराम् १७ तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ॥ भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा १८ परिवृत्तं महा
राजपरित्यज्य घटोत्कचम् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषां महात्मनाम् १९ तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः
२० अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ व्यतिष्वक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् २१ हयागजैः समाजग्मुः पादातारथिभिः सह ॥ अन्योन्यं समरेरा
जन्प्रार्थयानाः समभ्ययुः २२ सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः ॥ गजाश्च रथपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् २३ धूम्राणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ॥
नैव स्वेन परेराजन्समजानन्परस्परम् २४ पितापुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ॥ निर्मयादितथा भूते वैशसेलोमहर्षणे २५ शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च ग
र्जताम् ॥ सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत २६ गजवाजिमनुष्याणां शोणितं त्रितरंगिणी ॥ प्रावर्तत नदी तत्र केशवैलशाद्वला २७ नराणां चैव काये
भ्यः शिरसां पततारणे ॥ शुश्रुवे सुमहाच्छब्दः पततामश्मनामिव २८

विशिरस्वैर्भुजैश्चच्छिन्नगात्रैश्चवारणैः ॥ अश्वैःसंभिन्नदेहैश्चसंकीर्णाम्बुद्रसुंधरा २९ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिधावंतःसंप्रहृ
 रार्थमुद्यताः ३० हयाहयानसमासाद्यप्रेषिताहयसादिभिः ॥ समाहत्यरण्येन्योन्यंनिपेतुर्गतजिविताः ३१ नरानरानसमासाद्यक्रोधरक्तेक्षणाभृशम् ॥ उरां
 स्युरोभिरन्योन्यंसमाश्लिष्यनिजघ्निरे ३२ प्रेषिताश्चमहामात्रैर्वारणाःपरवारणैः ॥ अभ्यघ्नंतविषाणाग्रैर्वारणानेवसंयुगे ३३ तेजातरुधिरोत्पीडाःपताकाभिर
 लंकृताः ॥ संसक्ताःप्रत्यदृश्यंतमेधाइवसविद्युतः ३४ केचिद्विन्नाविषाणाग्रैर्भिन्नकुंभाश्चतोमरैः ॥ विनदंतोऽभ्यधावंतगर्जमानाघनाइव ३५ केचिद्वस्तौर्द्विधा
 च्छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथाऽपरे ॥ निपेतुस्तुमुलेतस्मिंश्छिन्नपक्षाइवाद्वयः ३६ पार्श्वेस्तुदारितैरन्येवारणैर्वरवारणाः ॥ मुमुचुःशोणितंभूरिधातूनिवमहीधराः
 ३७ नाराचनिहतास्त्वन्येतथाविद्धाश्चतोमरैः ॥ विनदंतोऽभ्यधावंतविशृंगाइवपर्वताः ३८ केचित्क्रोधसमाविष्टामदांघानिरवग्रहाः ॥ रथानहयानपदार्ताश्चममृ
 दुःशतशोरेण ३९ तथाहयाहयारोहैस्ताडिताःप्रासतोमरैः ॥ तेनतेनाभ्यवर्तंतकुर्वंतोव्याकुलादिशः ४० रथिनोरथिभिःसार्धंकुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ परां
 शक्तिसमास्थायचक्रुःकर्माण्यभीतवत् ४१ स्वयंवरइवामर्दप्रजहुरितरेतरम् ॥ प्रार्थयानायशोराजन्स्वर्गवायुद्धशालिनः ४२ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंग्रामेलोम
 हर्षणे ॥ धार्तराष्ट्रमहत्सैन्यंप्रायशोविमुखीकृतम् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ध ॥
 ॥ संजयउवाच ॥ स्वसैन्यंनिहतंदृष्ट्वा राजादुर्योधनःस्वयम् ॥ अभ्यधावतसंकुद्धोभीमसेनमर्दिदम् १ प्रगृह्यसुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ महताशरवर्षेण
 पांडवंसमवाकिरत् २ अर्धचंद्रं च संधाय सुतीक्ष्णलोमवाहिनम् ॥ भीमसेनस्यचिच्छेदचापं क्रोधसमन्वितः ३ तदंतरंच संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ॥ प्रसंदधे
 शितं वाणं गिरीणामपिदारणम् ४ तेनोरसिमहाराजभीमसेनमताडयत् ॥ सगाढविद्धोव्यथितःसृक्किणीपरिसंलिहन् ५ समाललंबेतेजस्वीध्वजंहेमपरिष्कृतम् ॥
 तथाविमनसं दृष्ट्वाभीमसेनं घटोत्कचः ६ क्रोधेनाभिप्रज्वालदिधक्षन्निवपावकः ॥ अभिमन्युमुखाश्चापि पांडवानां महारथाः ७ समभ्यधावन्क्रोशंतो राजानं
 जातसंभ्रमाः ॥ संप्रेक्ष्यैतान्संपततःसंकुद्धानजातसंभ्रमान् ८ भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ॥ क्षिप्रं गच्छतमद्रं वोरानं परिरक्षत ९ संशयं परमं
 प्राप्तं मज्जंतं व्यसनार्णवे ॥ एते कुद्धान्महेष्वासाः पांडवानां महारथाः १० भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपाद्रवन् ॥ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतो जयेष्टताः ११
 नदंतो भैरवान्नादांस्त्रासयंतश्च भूमिपान् ॥ तदाचार्यवचःश्रुत्वा सौमदत्तिपुरोगमाः १२ तावकाःसमवर्तंतपांडवानामनीकिनीम् ॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्योद्रोणपुत्रो
 विविंशतिः १३ चित्रसेनोविकर्णश्चसैवोऽथबृहद्वलः ॥ आवंत्यौ चमहेष्वासौ कौरवंपर्यवारयन् १४

६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३

तेविंशतिपदंगत्वासंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चपरस्परजिघांसवः १५ एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् ॥ भारद्वाजस्ततोभीमं षड्विंशत्यासमार्प
 यत् १६ भूयश्चैनं महाबाहुःशरैःशीघ्रमवाकिरत् ॥ पर्वतवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः १७ तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनःशिलीमुखैः ॥ त्वरमाणोमहेष्वासःसव्ये
 पार्श्वेमहाबलः १८ सगाढविद्धोव्यथितोवयोवृद्धश्चभारत ॥ प्रनष्टसंज्ञःसहसार्थोपस्थउपाविशत् १९ गुरुंप्रव्यथितं दृष्ट्वा राजादुर्योधनःस्वयम् ॥ द्रौणायनिश्चसं
 कुद्धोभीमसेनमभिदुतौ २० तावापतंतौ संप्रेक्ष्य कालांतकयमोपमौ ॥ भीमसेनोमहाबाहुर्गदामादाय सत्वरम् २१ अवहुत्यरथानूर्णतस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ समुद्य
 म्यगदांगुर्वीर्यमदंडोपमारणे २२ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृंगिणम् ॥ कौरवोद्रोणपुत्रश्चसहिताभ्यधावताम् २३ तावापतंतौ सहितौ त्वरितौ बालिनावरौ ॥
 अभ्यधावतवेगेन त्वरमाणो वृकोदरः २४ तमापतंतं संप्रेक्ष्य संकुद्धं भीमदर्शनम् ॥ समभ्यधावंस्त्वारिताः कौरवाणां महारथाः २५ भारद्वाजमुखाः सर्वेभीमसेनजिघांस
 या ॥ नानाविधानिशस्त्राणिभीमस्योरस्यपातयन् २६ सहिताः पांडवं सर्वे पीडयंतःसमंततः ॥ तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीडयमानं महारथम् २७ अभिमन्युप्रभृतयः पांड
 वानां महारथाः ॥ अभ्यधावन्परीप्संतः प्राणांस्त्यक्त्वासुदुस्त्यजान् २८ अनूपाधिपतिःशूरोभीमस्यदयितःसखा ॥ नीलोनीलांबुदप्रख्यःसंकुद्धोद्रौणिमभ्ययात् ॥
 २९ स्पर्धतेहिमहेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेनसः ॥ सविस्फार्यमहच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ३० यथाशक्रो महाराजपुराविव्याध दानवम् ॥ विप्रचित्तिदुराधर्षदेवता
 नांभयंकरम् ३१ येनलोकत्रयंक्रोधात्रासितंस्वेनतेजसा ॥ तथानीलेननिर्भिन्नःसुमुक्तेनपतत्रिणा ३२ संजातरुधिरोत्पीडोद्रौणिःक्रोधसमन्वितः ॥ सविस्फार्य
 धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ३३ दध्रेनीलविनाशायमतिमतिमतांवरः ॥ ततःसंधायविमलान्महत्तान्कर्मरमार्जितान् ३४ जघानचतुरोवाहान्पातयामासच
 ध्वजं ॥ सप्तमेनचभल्लेननीलं विव्याधवक्षसि ३५ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमं ३६ घटोत्कचोऽभिसंकुद्धो
 ज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ अभिदुद्राववेगेन द्रौणिमाहवशोभिनं ३७ तथेतरेचाभ्यधावन्राक्षसायुद्धदुर्मदाः ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य राक्षसंधोरदर्शनम् ३८ अभ्यधावत
 तेजस्वीभारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ निजघानचसंकुद्धोराक्षसान्भीमदर्शनान् ३९ येऽभवन्प्रतःकुद्धाराक्षसस्यपुरःसराः ॥ विमुखांश्चैवतान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैःशरैः
 ४० अकुद्धयतमहाकायोभीमसेनिर्घटोत्कचः ॥ प्रादुश्चेततोमायांघोररूपांसुदारुणाम् ४१ मोहयन्समरेद्रौणिमायावीराक्षसाधिपः ॥ ततस्तेतावकाःसर्वेमायया
 विमुखीकृताः ४२ अन्योन्यंसमपश्यंतनिकृतामेदिनीतले ॥ विचेष्टमानाःकृपणाःशोणितेनपरिष्कुताः ४३ द्रोणंदुर्योधनंशल्यमश्वत्थामानमेवच ॥ प्रायशश्चमहे
 ष्वासायेप्रधानाःस्मकौरवाः ४४ विध्वस्तारथिनःसर्वेराजानश्चनिपातिताः ॥ हयाश्चैवहयारोहाःसन्निकृताःसहस्रशः ४५ द्रोणादींश्चापश्यंतोतिबंधवः ४६।४७

॥ १३४॥

88 | 89 | 90 | 91 | 92 | 93 | 94 | 95 | 96 | 97 | 98

म.भा.टी.

॥१२५॥

५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ प्रचस्कंदशततार ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१

रथसंघांस्तथानागान्हयांश्चहयसादिभिः ॥ पादातांश्चसुसंरुद्धांशतशोऽथसहस्रशः ५५ अमृद्वात्समरेनागःसंप्रधावस्ततस्ततः ॥ तेनसंलोढ्यमानंतुपांडवानां
बलमहत ५६ संघुकोचमहाराजचर्मैवाग्रासमाहितम् ॥ भग्नंतुस्वबलं दृष्ट्वाभगदत्तनेधमिता ५७ घटोत्कचोऽथसंकुद्धोभगदत्तमुपाद्रवत् ॥ विकटःपरुषोराजन्दी
प्तास्योदीप्तलोचनः ५८ रूपंविभीषणंकृत्वारोषेणप्रज्वलन्निव ॥ जग्राहविमलंशूलंगिरीणामपिदारणम् ५९ नागंजिवांसुःसहसाचिक्षेपचमहाबलः ॥ सविस्फुलिं
गमालाभिःसमंतात्परिवेष्टितः ६० तमापतंतंसहसादृष्ट्वाप्रागज्योतिषोत्तपः ॥ चिक्षेपरुचिरंतीक्ष्णमर्धचंद्रं सुदारुणम् ६१ चिच्छेदतन्महच्छूलंतेनबाणेनवेग
वान् ॥ उत्पपातद्विधाच्छिन्नंशूलंहेमपरिष्कृतम् ६२ महाशनिर्यथाभ्रष्टाशक्रमुक्तानभोगता ॥ शूलंनिपतितं दृष्ट्वाद्विधाकृतंचपार्थिव ६३ रुक्मदंडांमहाशक्तिं
जग्राहाग्रीशिखोपमाम् ॥ चिक्षेपत्ताराक्षसस्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ६४ तामापतंतोसंप्रेक्ष्यवियस्थामशनीमिव ॥ उत्पत्यराक्षसस्तूर्णंजग्राहचननादच ६५
वभंजचैनांत्वरितोजानुन्यारोप्यभारत ॥ पश्यतःपार्थिवेन्द्रस्यतदद्भुतमिवाभवत् ६६ तदवेक्ष्यकृतंकर्मराक्षसेनबलीयसा ॥ दिविदेवाःसगंधर्वामुनयश्चापिवि
स्मिताः ६७ पांडवाश्चमहाराजभीमसेनपुरोगमाः ॥ साधुसाध्वितिनादेनपृथिवीमन्वनादयन् ६८ तंतुश्रुत्वामहानादंप्रहृष्टानांमहात्मनाम् ॥ नामृष्यतमहे
ष्वासोभगदत्तःप्रतापवान् ६९ सविस्फार्यमहच्चापमिद्राशानिसमप्रभम् ॥ तर्जयामासवेगेनपांडवानांमहारथान् ७० विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचान्ज्वलन
प्रभान् ॥ भीममेकेनविष्याधराक्षसंनवभिःशरैः ७१ अभिमन्युंत्रिभिश्चैवकेकयान्पंचभिस्तथा ॥ पूर्णायतविमृष्टेनशरेणानतपर्वणा ७२ विभेददक्षिणंबाहुंक्षत्र
देवस्यचाहवे ॥ पपातसहसातस्यसशरंधनुरुत्तमम् ७३ द्रौपदेयांस्ततःपंचपंचभिःसमताडयत् ॥ भीमसेनस्यचक्रोधात्रिजघानतुरंगमान् ७४ ध्वजंकेसरिणंचा
स्यचिच्छेदविशिखैस्त्रिभिः ॥ निर्भिभेदत्रिभिश्चान्यैःसारथिंचास्यपत्रिभिः ७५ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ विशोकोभरतश्रेष्ठभगदत्तेनसंयुगे
७६ ततोभीमोमहाबाहुर्विरथोरथिनांवरः ॥ गदांप्रगृह्यवेगेनप्रचस्कंदरथोत्तमात् ७७ तमुद्यतगदं दृष्ट्वासंशृंगमिवपर्वतम् ॥ तावकानांभयंधोरंसमपद्यतभारत
७८ एतस्मिन्नेवकालेतुपांडवःकृष्णसारथिः ॥ आजगाममहाराजनिघ्नशत्रून्समंततः ७९ यत्रतौपुरुषव्याघ्रौपितापुत्रौमहाबलौ ॥ प्रागज्योतिषेणसंयुक्तौ
भीमसेनघटोत्कचौ ८० दृष्ट्वाचपांडवोभ्रातृन्युध्यमानान्महारथान् ॥ त्वरितोभरतश्रेष्ठतत्रायुध्यत्किरञ्छरान् ८१ ततोदुर्योधनोराजात्वरमाणोमहारथः ॥
सेनामचोदयत्क्षिप्रंरथनागाश्वसंकुलाम् ८२ तामापतंतोसहसाकौरवाणांमहाचमूम् ॥ अभिदुद्राववेगेनपांडवःश्वेतवाहनः ८३ भगदत्तश्चसमरेतेननागेन
भारत ॥ विमृद्वात्समरेनागःसंप्रधावस्ततस्ततः ८४ तदाऽऽसीत्सुमहदुद्धमभगदत्तस्यमारिष ॥ पंचालैःपांडवेयैश्चकेकयैश्चोद्यातायुधैः ८५ ८२।८३।८४।८५

८६ ॥ इति मीढ्यपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपेपञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ पुत्रमिति १।२।१।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७

भीमसेनोऽपि स मरेतावुभौ केशवार्जुनौ ॥ अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे पंचनवति
तमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावंतं धनं जयः ॥ दुःखेन महताऽविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा १ अत्र
वीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ॥ इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा २ कुरूणां पांडवानां च क्षयं घोरं महामतिः ॥ स ततो निवारितवान् दृष्टराष्ट्रं जनेश्वरम् ३
अन्ये च बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ॥ निहताः कौरवैः संख्ये तथाऽस्माभिश्च कौरवाः ४ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्मकुत्सितम् ॥ धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञा
तिसंक्षयः ५ अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ॥ किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ६ दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ॥ क्षत्रिया
निधनं याति कर्णदुर्मित्रितेन च ७ इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ॥ कृतं राज्ञामहाबाहो याचतां च सुयोधनम् ८ राज्यार्थं पंचवाग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ॥
दृष्ट्वा हि क्षत्रियान् शूरान् शयानान् धरणीतले ९ निंदामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यंते क्षत्रियारणे १० युद्धं तु मे न रुचितं ज्ञा
तिभिर्मधुसूदन ॥ संचोदय हयान् शीघ्रं धार्तराष्ट्रं च मूं प्रति ११ प्रतरिष्ये महापारं श्रुजान्यां समरोदधिम् ॥ नायं यापयितुं कालो विद्यते माधव कचिद् १२ एवमु
क्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ॥ चोदयामास तान् श्वान् पांडुरान् वातरंहसः १३ अथ शब्दो महानासीत् त्वसैन्यस्य भारत ॥ मारुतो द्रुतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि १४
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत ॥ पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सहपांडवैः १५ ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ परिवार्यरणे द्रोणं वसवो वासवं यथा
१६ ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ॥ भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् १७ हार्दिक्यो बाल्हिकश्चैव सात्यकिः समभिद्रुतौ ॥ अंबष्ठकस्तु नृपतिरभि
मन्युमवस्थितः १८ शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं घोरं रूपं भयावहम् १९ भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ॥ प्रज्ज्वाल
रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव २० पुत्रास्तु तव कौंतेयं छादयां च क्रिंशैः ॥ प्रावृषीव महाराज जलदा इव पर्वतम् २१ सच्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशांपते ॥ सृ
क्लिणीं संलिहन् वीरः शार्दूल इव दर्पितः २२ व्यूढोरस्कंतो भीमः पातयामास भारत ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्व्रतजीवितः २३ अपरेण तु भस्मेन पीतेन निशि
तेन च ॥ अपातयत्कुंडलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा २४ ततः सुनिशितान् पीतान्समादत्त शिलीमुखान् ॥ ससर्ज त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष २५ प्रेषिता
भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना ॥ अपातयंत पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् २६ अनाष्टिं कुंडभेदि वैराट् दीर्घलोचनम् ॥ दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम्
२७ प्रपतंत स्म वीरास्ते विरेजुर्भरतर्षभ ॥ वसंते पुष्पशबलाश्रूताः प्रपतिता इव २८

१८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८

ततः प्रदुबुधः शेषास्तव पुत्रामहाहवे ॥ तं कालमिव मन्यंतो भीमसेनं महाबलम् २९ द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहंतं सुतांस्तव ॥ यथा द्विवारिधाराभिः समं तादृक् विरच्छरैः
३० तत्राहुतमपश्याम कुंती पुत्रस्य पौरुषम् ॥ द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्रेयस्तुतांस्तव ३१ यथा गोवृषभो वर्षे संवारयति स्वात्पतत् ॥ भीमस्तथा द्रोणमुक्तं श
खर्षमदीधरत् ३२ अहुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ॥ यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्यवारयत् ३३ पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुन पूर्वजः ॥ मृगेष्विव महाराज च
रन्व्याघ्रो महाबलः ३४ यथा हि पशुमध्यस्थो दारयेत् पशून् वृकः ॥ वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ३५ गांगेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथाः ॥ पांडवं भ
संयुद्धे वारयामासुर्जुनम् ३६ अस्त्रैश्चापि संवार्यते पांसोऽन्निरथो रणे ॥ प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ३७ अभिमन्युस्तुराजानमंबलं लोकविश्रुतं ॥ विरथं
रथिनां श्रेष्ठं वारयामास सायकैः ३८ विरथो वध्यमानस्तु सौभद्रेण यशस्विना ॥ अवधुत्य रथानूर्णमंबलो वसुधाधिपः ३९ असिचिक्षेप समरसौभद्रस्य महात्मनः ॥
आरुरो हरथं चैव हार्दिक्यस्य महाबलः ४० आपतंतं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गं विशारदः ॥ लाघवाद्भयं यामास सौभद्रः परवीरहा ४१ व्यसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे
तदा ॥ साधुसाध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विश्रापते ४२ दृष्टुमुमुखास्त्वन्येतव सैन्यमयोधयन् ॥ तथैव तावकाः सर्वे पांडुसैन्यमयोधयन् ४३ तत्राक्रंदो महानासी
त्तवते पांचभारत ॥ निघ्नतां दृढमन्योन्यं कुर्वतां कर्मदुष्करम् ४४ अन्योन्यं हिरणेश्वराः केशेष्वक्षिप्यमानिनः ॥ नखदंतैर्युध्यंतमुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ४५
तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशं वीरैश्च सुसंस्थितैः ॥ विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ४६ न्यहनन्नापिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ॥ व्याकुलीकृतसर्वा गायुधुधु
स्तत्र मानवाः ४७ रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि मारिष ॥ हतानां पविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ४८ जातरूपमयैः पुंस्त्रैराजतैर्निशिताः शराः ॥ तै
रुधौता व्यराजंत निर्मुक्तभुजगोपमाः ४९ हस्तिदंतत्सरून् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् ॥ चर्मणिचापविद्धानि रुक्मचित्राणि धन्विनाम् ५० सुवर्णविकृतप्रा
सान् पट्टिशान् हेमभूषितान् ॥ जातरूपमयाश्च ध्वजैः शक्तीश्च कनकोज्ज्वलाः ५१ सुसंज्ञाहाश्च पतितान्मुसलानि गुरूणि च ॥ परिधान् पट्टिशान् चैव भिदिपालांश्च मारिष
५२ पतितान् विविधांश्चापांश्चित्रान् हेमपरिष्कृतान् ॥ कुथाबहुविधाकाराश्चामरान् व्यजनानि च ५३ नानाविधानि शस्त्राणि प्रमृह्य पतितानराः ॥ जीवंतद्वदृश्यं ते ग
तसत्त्वामहारथाः ५४ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरतेस्मनराः क्षितौ ५५ तथैवाश्च नृनागानां शरीरैर्विवभौतदा ॥ संछन्नाव
सुधाराजन्पर्वतैरिव सर्वशः ५६ समरे पतितैश्चैव शतैश्च पृष्टिशरतोमरैः ॥ निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैर्यस्कुतैः परश्वधैः ५७ परिघैर्भिदिपालैश्च शतघ्नीभिश्च मारिष ॥ श
रीरैः शस्त्रनिर्भिन्नैः समास्तीर्यत मोदिनी ५८ विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिष्ठितैः ॥ गतासुभिरमित्रघ्नविबभौ निचितामही ५९

४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ॥ इति भीष्मोपाख्यानवर्तितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ततश्चाति ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्च दनोक्षितैः ॥ हस्तिहस्तोपमैश्चिन्नैरुभिश्वतरस्विनाम् ६० बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ पातितैर्ऋषभाक्षाणां वभौ भार
तमोदिनी ६१ कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च कांचनैः ॥ रराज सुभृशं भूमिः शांता चिभिरिवानलैः ६२ विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ॥ विप्रकीर्णैः शरै
श्चैव रुक्मपुंखैः समंततः ६३ रथैश्च सर्वतोभग्नैः किंकिणीजालभूषितैः ॥ वाजिभिश्च हतैर्वाणैः सस्तजिह्वैः सशोणितैः ६४ अनुकर्षैः पताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि ॥
प्रवीराणां महाशंखैर्विप्रकीर्णैश्च पांडुरैः ६५ सस्तहस्तैश्च मातंगैः शयानैर्विवभौमही ॥ नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता ६६ दंतिभिश्च अपरैस्तत्र प्रासैर्गाढवे
दनैः ॥ करैः शब्दविमुंचद्भिः शीकरंचमुहुर्मुहुः ६७ विबभौ तद्रणस्थानं स्यंदमानैरिवाचलैः ॥ नानारागैः कंवलैश्च परिस्तोमैश्च दंतिनाम् ६८ वैदूर्यमणिदंडैश्च पति
तैरंकुशैः शुभैः ॥ घंटाभिश्च गजेंद्राणां पतितानिः समंततः ६९ विपाटितविचित्राभिः कुथाभिरंकुशैस्तथा ॥ ग्रैवैश्चैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरैव च ७० यंत्रैश्च
बहुधाच्छिन्नैस्तोमैश्चापिकांचनैः ॥ अश्वानां रेणुकपिलैरुक्मच्छन्नैरुच्छदैः ७१ सादिनां भुजगैश्चिन्नैः पतितैः सांगदैस्तथा ॥ प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमला
भिस्तथाष्टिभिः ७२ उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः ॥ विचित्रैर्वाणवर्षैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ७३ अश्वास्तरपरिस्तोमैरांक्वैर्मृदितैस्तथा ॥ नरेंद्रचू
डामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ७४ छत्रैस्तथाऽपविद्धैश्च चामरैर्व्यजनैरपि ॥ पद्मेन्दुयुतिभिश्चैव दनैश्चारुकुंडलैः ७५ कृतश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ॥
अपविद्धैर्महाराजसुवर्णोज्ज्वलकुंडलैः ७६ ग्रहनक्षत्रशबलाद्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ७७ परस्परं समासाद्य तवते पांचसंयुगे ॥
तेषु श्रुतिपुत्रेषु मृदितेषु च भारत ७८ रात्रिः समभवत् तत्र नापश्यामततोऽनुगान् ॥ ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपांडवाः ७९ रजनीमुखे सुरौद्रेतुवर्तमाने महा
भये ॥ अवहारंततः कृत्वा सहिताः कुरुपांडवाः ॥ न्यविशंत यथा कालं गत्वा स्वशिविरंतदा ८० ॥ ॥ इति श्रीमहाभाभीष्मपर्वणि भीष्मवधोऽष्टमदिवसयु
द्धावहारे पणवर्तितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापिसौबलः ॥ दुःशासनश्च पुत्रस्ते स तपुत्रश्च दुर्जयः १
समागम्य महाराजमंत्रं च कुर्वित्व क्षितम् ॥ कथं पांडुसुताः संख्येजेतव्याः सगणा इति २ ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्तानाहमंत्रिणः ॥ सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महा
बलम् ३ द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ॥ नपार्थान् प्रतिबाधं तेन जानेतच्च कारणम् ४ अवध्यमानास्ते चापिक्षपयंति बलं मम ॥ सोऽस्मि क्षीणबलः
कर्णक्षीणशस्त्रश्च संयुगे ५ निकृतः पांडवैः शूरैरवध्यैदवतैरपि ॥ सोऽहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे ६ तमब्रवीन् महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥
माशोच भरत श्रेष्ठ करिष्येऽहं प्रियंतव ७ भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारथात् ॥ निवृत्ते युधिगांगेयेन्यस्त शस्त्रे च भारत ८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ हयंहययानंरपमितिवावत् १९ । २० मंडीपुष्पमंजिष्ठापुष्पम् २१ । २२ । २३ । २४

अहंपार्थान्हनिष्यामिसहितान्सर्वसोमकैः ॥ पश्यतोयुधिभीष्मस्यशपेसत्येनतेनृप ९ पांडवेषुदयानित्यंसहिभीष्मःकरोतिवै ॥ अशक्तश्चरणेभीष्मोजेतुमेता
न्महारथान् १० अभिमानीरणेभीष्मोनित्यंचापिरणप्रियः ॥ सकथंपांडवान्युद्धेजेष्यतेतातसंगतान् ११ सत्वंशीघ्रमितोगत्वाभीष्मस्यशिविरंप्रति ॥ अनुमा
न्यगुरुद्वंद्वंशस्त्रंन्यासयभारत १२ न्यस्तशस्त्रेततोभीष्मेनिहतान्पश्यपांडवान् ॥ मयैकेनरणेराजन्ससुहृद्गणवांधवान् १३ एवमुक्तस्तुकर्णेनपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥
अब्रवीद्धातरंतत्रदुःशासनमिदंवचः १४ अनुयात्रंयथासर्वसज्जीभवतिसर्वशः ॥ दुःशासनतथाक्षिप्रंसर्वमेवोपपादय १५ एवमुक्ताततोराजनकर्णमाहजनेश्वरः ॥
अनुमान्यरणेभीष्ममेवोऽहंदिपदावरम् १६ आगमिष्येततःक्षिप्रंत्वत्सकाशमरिदम् ॥ अपक्रांतिततोभीष्मेप्रहरिष्यसिसंयुगे १७ निष्पपातततस्तूर्णपुत्रस्तव
विशांपते ॥ सहितोभ्रातृभिस्तैस्तुदेवैरिवशतक्रतुः १८ ततस्तंतृपशार्दूलशार्दूलसमविक्रमम् ॥ आरोहयद्वयंतूर्णभ्रातादुःशासनस्तदा १९ अंगदीबद्धमुकुटो
हस्ताभरणवानृप ॥ धार्तराष्ट्रोमहाराजविवभौसपथिव्रजन् २० मंडीपुष्पनिकाशेनतपनीयनिभेनच ॥ अनुलिप्तःपराद्धैर्नचंदनेनसुगंधिना २१ अरजोवरसं
वीतःसिंहखेलगतितृप ॥ शुशुभेविमलार्चिष्मात्रभसीवदिवाकरः २२ तंप्रयातंनरव्याघ्रंभीष्मस्यशिविरंप्रति ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाःसर्वलोकस्यधन्विनः २३
भ्रातरश्चमहेष्वासास्त्रिदशाइववासवम् ॥ हयानन्येसमारुह्यगजानन्येचभारत २४ रथानन्येनरश्रेष्ठंपरिववुःसमंततः ॥ आत्तशस्त्राश्चसुहृदोरक्षणार्थमहीपतेः २५
प्रादुर्बभूवुःसहिताःशक्रस्येवामरादिवि ॥ सपूज्यमानःकुरुभिःकौरवाणामहाबलः २६ प्रययौसदनंराजागांगेयस्ययशस्विनः ॥ अन्वीयमानःसततंसोदरैःपरिवा
रितः २७ दक्षिणंदक्षिणःकालेसंभृत्यस्वभुजंतदा ॥ हस्तिहस्तोपमंशैक्षंसर्वशनुनिर्वहणम् २८ प्रवृण्वंजलीभृणामुद्यतान्सर्वतोदिशः ॥ शुश्रावमधुरावाचोना
नादेशनिवासिनाम् २९ संस्तूयमानःसूतैश्चमागधैश्चमहायशाः ॥ पूजयानश्चतान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ३० प्रदीपैःकांचनैस्तत्रगंधतैलावसेचितैः ॥ परिववु
र्महाराजंप्रज्वलद्भिःसमंततः ३१ सतैःपरिवृतोराजाप्रदीपैःकांचनैर्ज्वलन् ॥ शुशुभेचंद्रमायुक्तोदीप्तैरिवमहाग्रहैः ३२ कांचनोष्णीषिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः ॥
प्रोत्साहयंतःशनैस्त्वज्जनंसर्वतोदिशम् ३३ संप्राप्यतुततोराजाभीष्मस्यसदनंशुभम् ॥ अवतीर्यहयाच्चापिभीष्मंप्राप्यजनेश्वरः ३४ अभिवाद्यततोभीष्मंनिष
ण्णःपरमासने ॥ कांचनेसर्वतोभद्रेस्पृष्ट्यार्चास्तरणसंवृते ३५ उवाचप्रांजलिर्भीष्मंवाष्पकंठोऽश्रुलोचनः ॥ त्वांवयंहिसमाश्रित्यसंयुगेशनुमूदन ३६ उत्सहेमरणे
जेतुंसंद्रानपिसुरासुरान् ॥ किमुपांडुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणवांधवान् ३७ तस्मादर्हसिगांगेयकृपांकर्तुमधिप्रभो ॥ जहिपांडुसुतान्वीरान्महेन्द्रइवदानवान् ३८

२५ । २६ अन्वीयमानःअनुगम्यमानः २७ दक्षिणंस्वभुजंसंभृत्यसमुद्धृत्य शैलंशस्त्रादिशिखासंपन्नम् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नी० मा० सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ वाक्शल्यैरिति १ । २ । ३ । ४ पर्याप्तंवाप्तं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

अहंसर्वान्महाराजनिहनिष्यामिसोमकान् ॥ पंचालान्केकयैःसार्धंकरूपांश्चेतिभारत ३९ त्वद्वचःसत्यमेवास्तुजहिपार्थान्समागतान् ॥ सोमकांश्चमहेष्वासान्स
त्यवाग्भवभारत ४० दययायदिवाराजन्द्वेष्यभावान्ममप्रभो ॥ मंदभाग्यतयावापिममरक्षासिपांडवान् ४१ अनुजानीहिसमरेकर्णमाहवशोभिनम् ॥ सजेष्यति
रणेपार्थान्ससुहृद्गणवांधवान् ४२ सएवमुक्तातृपतिःपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ नोवाचवचनंकिंचिद्भीष्मंसत्यपराक्रमम् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध
प०भीष्मंप्रतिदुर्योधनवाक्येसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ४४ ॥ संजयउवाच ॥ वाक्शल्यैस्तवपुत्रेणसोऽतिविद्धोमहामनाः ॥ दुःखेनमहताऽऽविष्टो
नोवाचाप्रियमण्वपि १ सध्यात्वासुचिरंकालंदुःखरोषसमन्वितः ॥ श्वसमानोयथानागःप्रणुन्नोवाक्शलाक्या २ उद्धृत्यचक्षुषीकोपान्निर्दहन्निवभारत ॥ सदेवा
सुरगंधर्वलोकलोकविदावरः ३ अब्रवीत्तवपुत्रंससामपूर्वमिदंवचः ॥ किंत्वंदुर्योधनैवमांवाक्शल्यैरपकृतसि ४ घटमानंयथाशक्तिकुर्वाणंचतवप्रियं ॥ जुह्वानंसमरे
प्राणांस्तववैप्रियकाम्यया ५ यदातुपांडवःशूरःखांडवेऽग्रमतर्पयत् ॥ पराजित्यरणेशकंपर्याप्तंतन्निर्दर्शनम् ६ यदाचत्वांमहाबाहोगंधर्वहृतमोजसा ॥ अमो
चयत्पांडुसुतःपर्याप्तंतन्निर्दर्शनं ७ द्रवमाणेषुशूरेषुसोदरेषुतवप्रभो ॥ सूतपुत्रेचराधेयेपर्याप्तंतन्निर्दर्शनम् ८ यच्चनःसहितान्सर्वान्विराटनगरेतदा ॥ एकएव
समुद्यातःपर्याप्तंतन्निर्दर्शनं ९ द्रोणंचयुधिसंरब्धमांचनिर्जित्यसंयुगे ॥ वासांसिसप्तमादत्तपर्याप्तंतन्निर्दर्शनम् १० तथाद्रौणिमहेष्वासंशारद्वतमथापिच ॥ गो
ग्रहेजितवान्पूर्वपर्याप्तंतन्निर्दर्शनम् ११ विजित्यचयदाकर्णसदापुरुषमानिनम् ॥ उत्तरायैददौवस्त्रंपर्याप्तंतन्निर्दर्शनम् १२ निवातकवचान्युद्धेवासवेनापिदुर्ज
यान् ॥ जितवान्समरेपार्थःपर्याप्तंतन्निर्दर्शनम् १३ कोहिशक्तीरणेजेतुंपांडवंभसंतदा ॥ यस्यगोप्ताजगद्गोप्ताशंखचक्रगदाधरः १४ वासुदेवोऽनंतशक्तिः
सृष्टिसंहारकारकः ॥ सर्वेश्वरोदेवदेवःपरमात्मासनातनः १५ उक्तोऽसिबहुशोराजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥ त्वंतुमोहान्नजानीषेवाच्यावाच्यंसुयोधन १६ मुमु
र्षुर्हिनरःसर्वान्वृक्षान्पश्यतिकंचनान् ॥ तथात्वमपिगांधारेविपरीतानिपश्यसि १७ स्वयंवैरमहत्कृत्वापांडवैःसहसृजयैः ॥ युद्धचस्वतानद्यरणेपश्यामःपु
रुषोभव १८ अहंतुसोमकान्सर्वान्पंचालांश्चसमागतान् ॥ निहनिष्येनरव्याघ्रवर्जयित्वाशिखंडिनम् १९ तैर्वाऽहंनिहतःसंख्येगामिष्येयमसादनम् ॥ ता
न्वानिहत्यसमरेप्रीतिंदास्याम्यहंतव २० पूर्वाहिस्त्रीसमुत्पन्नाशिखंडीराजवेश्मनि ॥ वरदानात्पुमान्जातःसैषावैस्त्रीशिखंडिनी २१ तमहंनहनिष्यामिप्राण
त्यागेऽपिभारत ॥ याऽसौप्राङ्निर्मिताधात्रासैषावैस्त्रीशिखंडिनी २२ सुखंस्वपिहिगांधारेऽस्मिन्कर्तामहारणम् ॥ यंजनाःकथयिष्यंतियावत्स्थास्यातिमे
दिनी २३ एवमुक्तस्तवसुतोनिर्जगामजनेश्वर ॥ अभिवाद्यगुरुंमूर्ध्नाप्रययौस्वनिवेशनम् २४ १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

आगम्यतुततोरजाविसृज्यचमहाजनम् ॥ प्रविवेशततस्तूर्णक्षयंशुक्षयंकरः २५ प्रविष्टःसनिशातांचगमयामासपार्थिव ॥ प्रभातायांचशर्वर्याप्रातरुत्थाय
तामृषः २६ राज्ञःसमाज्ञापयतसेनांयोजयतेतिह ॥ अद्यभीष्मोरणेकुद्धोनिहनिष्यतिसोमकान् २७ दुर्योधनस्यतच्छ्रुत्वारत्रौविलपितंबहु ॥ मन्यमानः
सतंराजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः २८ निर्वेदंपरमंगत्वाविनिंद्यपरवश्यतां ॥ दीर्घदध्यौशांतनवोयोद्धुक्कामोऽर्जुनंरणे २९ इंगितेनतुतज्ज्ञात्वागांगेयेनविचिंतितं ॥
दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमचोदयत् ३० दुःशासनस्थास्तूर्णयुज्यंतांभीष्मरक्षिणः ॥ द्वाविंशतिमनीकानिसर्वाण्येवाभिचोदय ३१ इदंहिसमनुप्राप्तंवर्षपू
गाभिचिंतितं ॥ पांडवानांसैन्यानावधोराज्यस्यचागमः ३२ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ॥ सनोगुप्तःसहायःस्याद्धन्यात्पार्थीश्वसंयुगे ३३ अब्र
वीद्विविशुद्धात्मानाहंन्यांशिखंडिनम् ॥ स्त्रीपूर्वकोह्यसौराजंस्तस्माद्रज्योमयारणे ३४ लोकस्तद्वेदयदहंपितुःप्रियचिकीर्षया ॥ राज्यंस्फीतंमहाबाहोस्त्रि
यश्वत्यक्तवानपुरा ३५ नैवचाहंस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वकथंचन ॥ हन्याद्युधिनरश्रेष्ठसत्यमेतद्रवीमिते ३६ अयंस्त्रीपूर्वकोराजच्छिखंडीयदितेश्रुतः ॥ उद्यो
गेकथितंयत्तत्थाजाताशिखंडिनी ३७ कन्याभूत्वापुमान्जातःसचमांयोधयिष्यति ॥ तस्याहंप्रमुखेवाणात्रमुंचेयंकथंचन ३८ युद्धेहिक्षत्रियांस्तातपांडवा
नांजयैपिणः ॥ सर्वानन्यान्हनिष्यामिसंप्राप्तानरणमूर्धनि ३९ एवंमांभरतश्रेष्ठगगियःप्राहशास्त्रवित् ॥ तत्रसर्वात्मनामन्येगांगेयस्यैवपालनम् ४० अरक्ष्य
माणंहिवृकोहन्यात्सिंहंमहाहवे ॥ मातृकेणैवगंगेयंघातयेमशिखंडिना ४१ मातुलःशकुनिःशल्यःऋषोद्रोणोविंशतिः ॥ यत्तारक्षंतुगांगेयंतस्मिन्गुप्तेषुवोजयः
४२ एतच्छ्रुत्वातुतेसर्वेदुर्योधनवचस्तदा ॥ सर्वतोरथवंशेनगांगेयंपर्यवारयन् ४३ पुत्राश्चतवर्गांगेयंपरिवार्ययधुमुदा ॥ कंपयंतोभुवंध्यांचक्षोभयंतश्चपांडवान् ४४
तेरथैःसुप्रसंयुक्तैर्दतिभिश्चमहारथाः ॥ परिवार्यरणेभीष्मंदंशिताःसमवस्थिताः ४५ यथादेवासुरेयुद्धेत्रिदशावज्रधारिणं ॥ सर्वेतेस्मव्यतिष्ठंतरक्षंतस्तंमहारथं ४६
ततोदुर्योधनोराजापुनर्भातरमब्रवीत् ॥ सव्यंचक्रंयुधामन्युरुत्तमौजाश्चदक्षिणं ४७ गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपिशिखंडिनः ॥ रक्ष्यमाणःसपार्थेनतथाऽस्माभि
र्विवर्जितः ४८ यथाभीष्मंननोहन्यादुःशासनतथाकुरु ॥ भ्रातुस्त्वद्वचनंश्रुत्वापुत्रोदुःशासनस्तव ४९ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया ॥ भीष्मंतुरथवं
शेनदृष्ट्वासमभिसंवृतम् ५० अर्जुनोरथिनाश्रेष्ठोष्टष्टयुगमुवाचह ॥ शिखंडिनंनरव्याघ्रंभीष्मस्यप्रमुखेनृप ॥ स्थापयस्वाद्यपांचाल्यतस्यगोप्ताहमित्युत ५१
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततःशांतनवोभीष्मोनिर्य
यौसहसेनया ॥ व्यूहंचाव्यूहतमहत्सर्वतोभद्रमात्मनः १

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ इतिमीषमन्त्रीमांअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ तत्तद्विति १

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६ बलवायसाःबलोवयाःकाकाः १७। २८ महा
कृपश्चकृतवर्माचशैव्यश्चैवमहारथः ॥ शकुनिःसैधवश्चैवकाबोजश्चसुदक्षिणः २ भीष्मेणसहिताःसर्वेपुत्रैश्चतवभारत ॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांव्यूहस्यप्रमुखेस्थिताः
३ द्रोणोभूरिश्रवाःशल्योभगदत्तश्चमारिष ॥ दक्षिणपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ४ अश्वत्थामासोमदत्तश्चावंत्यौचमहारथौ ॥ महत्यासेनयायुक्तावामंप
क्षमपालयन् ५ दुर्योधनोमहाराजत्रिगैःसर्वतोवृतः ॥ व्यूहमध्येस्थितोराजन्पांडवान्प्रतिभारत ६ अलंबुषोरथश्रेष्ठःश्रुतायुश्चमहारथः ॥ पृष्ठतःसर्वसैन्या
नांस्थितौव्यूहस्यदंशितौ ७ एवंचतंतदाव्यूहं कृत्वाभारततावकाः ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतप्रतपंतइवाग्रयः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनश्चपांडवः ॥ नकुलः
सहदेवश्चमाद्रीपुत्राबुभावपि ९ अग्रतःसर्वसैन्यानांस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ॥ पृष्ठयुगोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः १० स्थिताःसैन्येनमहतापरानीकविना
शनाः ॥ शिखंडीविजयश्चैवराक्षसश्चघटोत्कचः ११ चेकितानोमहाबाहुःकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ स्थितारणेमहाराजमहत्यासेनयावृताः १२ अभिमन्युर्महे
ष्वासोदुपदश्चमहाबलः ॥ युयुधानोमहेष्वासोयुधामन्युश्चवीर्यवान् १३ केकयाभ्रातरश्चैवस्थितायुद्धायदंशिताः ॥ एवंतेऽपिमहाव्यूहंप्रतिव्यूह्यसुदुर्जयम्
१४ पांडवाःसमरेश्वराःस्थितायुद्धायदंशिताः ॥ तावकास्तुरणेयताःसहसेनानराधिपाः १५ अभ्युद्ययूरणपार्थान्भीष्मंकृत्वाऽग्रतोवृत् ॥ तथैवपांडवाराज
न्भीमसेनपुरोगमाः १६ भीष्मंयोद्धुमभीष्मंतःसंग्रामेविजयैषिणः ॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाःशंखान्क्रकचान्गोविषाणिकाः १७ भेरीमृदंगपणवान्नादयंतश्चपुष्करान् ॥
पांडवाअभ्यवर्तंतनदंतोभैरवान्नरवान् १८ भेरीमृदंगशंखानांदुंदुभीनांचनिःस्वनैः ॥ उल्लुष्टसिंहनादैश्चवल्गितैश्चपृथग्विधैः १९ वयंप्रतिनदंतस्तानगच्छा
मत्वरान्विताः ॥ सहसैवाभिसंकुद्धास्तदासीनुमुलंमहत् २० ततोऽन्योन्यंप्रधावंतःसंप्रहारंप्रचकिरे ॥ ततःशब्देनमहताप्रचकंपेवसुंधरा २१ पक्षिणश्चमहाघो
रंव्याहरंतोविवभ्रमुः ॥ सप्रमश्वादितःसूर्योनिष्प्रभःसमपद्यत २२ ववुश्चवातास्तुमुलाःशंसंतःसुमहद्भयम् ॥ घोराश्चघोरनिर्हादाःशिवास्तत्रववाशिरे २३ वे
दयंत्योमहाराजमहद्वैशसमागतम् ॥ दिशःप्रज्वलिताराजन्पांसुवर्षेपपातच २४ रुधिरेणसमुन्मिश्रमस्थिवर्षंतथैवच ॥ रुदतांवाहनानांचनेत्रेभ्यःप्रापतज्ज
लम् २५ सुस्रुवुश्चशकृन्मूत्रंप्रध्यायंतोविशांपते ॥ अंतर्हितामहानादाःश्रूयंतैर्भरतर्षभ २६ रक्षसांपुरुषादानांनदतांभैरवान्नरवान् ॥ संपतंतश्चदृश्यंतैर्गोमायु
बलवायसाः २७ श्वानश्चविविधैर्नर्दैर्वांशंतस्तत्रमारिष ॥ ज्वलिताश्चमहोल्कावैसमाहत्यदिवाकरम् ॥ निपेतुःसहस्राभूमौवेदयंत्योमहद्भयम् २८ महात्यनीका
निमहासमुच्छ्रयेततस्तयोःपांडवघातैराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरेशंखमृदंगानिःस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना २९ नरैर्द्रनागाश्चसमाकुलानामभ्यायतीनामशिवेमु
हूर्ते ॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमृनांवातोद्धुतानामिवसागराणाम् ३० ॥ इतिश्रमिहामारतेभी०भी० परस्परव्यूहरचनायांउत्पातदर्शनेऊनशततमोऽध्यायः॥१९॥
समुच्छ्रयेमहतिबुद्धे । 'युद्धेसमुच्छ्रयःपुमान्'इतिभेदिनी २९ अभ्यायतीनामभिमुखमागच्छन्तीनां ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपेऊनशततमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥

॥ संजय उवाच ॥ अभिमन्युरथोदारः पिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ अभिद्रुद्रावतेजस्वीदुर्योधनबलमहत् १ विकिरन्शरवर्षाणिवारिधाराइवांबुदः ॥ नशेकुःसमरेकुद्धं
सौभद्रमरिसूदनम् २ शस्त्रौघिणंगाहमानंसेनासागरमक्षयम् ॥ निवारयितुमप्याजौत्वदीयाः कुरुनंदन ३ तेनमुत्कारणेराजन्शराः शत्रुनिर्वहणाः ॥ क्षत्रियाननय
नश्वरान्प्रेतराजनिवेशनम् ४ यमदंडोपमान्घोरान्ज्वलिताशीविषोपमान् ॥ सौभद्रःसमरेकुद्धः प्रेषयामाससायकान् ५ सरथान्तराथिनस्तूर्णहयाश्चैवससादिनः ॥
गजारोहांश्चसगजान्दारयामासफाल्गुनिः ६ तस्यतत्कुर्वतः कर्ममहत्संख्येमहीभृतः ॥ पूजयांचक्रिरेहृष्टाः प्रशशंसुश्चफाल्गुनिम् ७ तान्यनीकानिसौभद्रोद्रावया
मासभारत ॥ तूलराशीनिवाकाशेमारुतः सर्वतोदिशम् ८ तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिभारत ॥ त्रातारंनाध्यगच्छंतपंकेमग्राइवद्विपाः ९ विद्राव्यसर्वसै
न्यानितावकानिनरोत्तम ॥ अभिमन्युःस्थितोराजन्विभूमोऽग्निरिवज्वलन् १० नचैनंतावकाराजन्विषेदुरिधातिनम् ॥ प्रदीप्तपावकंयद्वत्पतंगाः कालचोदिताः ११
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पांडवानांमहारथः ॥ अदृश्यतमेहोष्वासः सवज्रइववासवः १२ हेमपृष्ठधनुश्चास्यददृशेविचरदिशः ॥ तोयदेषुयथाराजन्राजमानाशतहदा १३
शराश्चनिशिताः पीतानिश्चरंतिस्मसंयुगे ॥ वनात्कुल्लुडुमाद्राजन्भ्रमराः मिवव्रजाः १४ तथैवचरतस्तस्यसौभद्रस्यमहात्मनः ॥ रथेनकाचनागेनददृशुर्नीतरं
जनाः १५ मोहयित्वाकृपद्रोणंद्रौणिचसदृहद्वलम् ॥ सैधवंचमहेष्वासोव्यचरलघुसुधुच १६ मंडलीकृतमेवास्यधनुः पश्यामभारत ॥ सूर्यमंडलसंकाशंदहत
स्तववाहिनीं १७ तंदृष्ट्वाक्षत्रियाः शूराः प्रतपंतंतरस्विनम् ॥ द्विफाल्गुनमिमंलोकंमेनिरेतस्यकर्मभिः १८ तेनार्दितामहाराजभारतीसामहाचमूः ॥ व्यभ्रमत्तत्र
तत्रैवयोपिन्मदवशादिव १९ द्रावयित्वामहासैन्यं कपयित्वामहारथान् ॥ नंदयामाससुहृदोमयंजित्वेववासवः २० तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानि संयुगे ॥ चकु
रार्तस्वनंघोरं पर्जन्यनिनदोपमम् २१ तंश्रुत्वानिनदंघोरं तवसैन्यस्यभारत ॥ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि २२ दुर्योधनस्तदाराजन्नाप्यशृंगिमभाषत ॥
एषकार्ष्णिर्महाबाहोद्वितीयइवफाल्गुनः २३ चमूंद्रावयतेक्रोधाद्भद्रोदेवचमूमिव ॥ तस्यचान्यत्रपश्यामिसंयुगेभेषजंमहत् २४ ऋतेत्वांराक्षसश्रेष्ठंसर्वविद्यासु
पारगम् ॥ सगत्वात्वरितंवीरंजहिंसौभद्रमाहवे २५ वयंपार्थहनिष्यामीभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ सएवमुक्तोबलवान्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् २६ प्रययौसमरेतूर्णतवपु
त्रस्यशासनात् ॥ नर्दमानोमहानादंप्रापृषीवबलाहकः २७ तस्यशब्देनमहतापांडवानांबलमहत् ॥ प्राचलत्सर्वतोराजन्वातोद्धूतइवार्णवः २८ बहवश्चमहाराज
तस्यनादेनभीषिताः ॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यनिपेतुर्धरणीतले २९ कार्ष्णिश्चापिमुदायुक्तः प्रष्टव्यसशरंधनुः ॥ नृत्यन्निवरथोपस्थेतद्रक्षः समुपाद्रवत् ३० ततः
सराक्षसःकुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिरणे ॥ नातिदूरेस्थितांतस्यद्रावयामासैवचमूम ३१

११।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१

३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८ सर्ववारशवेःसर्वलीहमयैः ३९ संस्पृतीप्रथिताः ४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४ इतिभीष्मी०

तांविध्यमानांचतथापांडवानांमहाचमूम ॥ प्रत्युद्ययौरेणेरक्षोदेवसेनायथाबलः ३२ विमर्दःसुमहानासीत्तस्यसैन्यस्यमारिष ॥ रक्षसाघोररूपेणवध्यमानस्यसं
युगे ३३ ततःशरसहस्रैस्तांपांडवानांमहाचमूम ॥ व्यद्राव्यद्रणेरेक्षोदर्शयन्स्वपराक्रमम् ३४ सावध्यमानांचतथापांडवानामनीकिनी ॥ रक्षसाघोररूपेणप्रदु
द्रावरणेभयात् ३५ प्रमृद्यचरणेसेनांपद्भिर्निवारणायथा ॥ ततोऽभिद्रुद्रावरणेद्रौपदेयान्महाबलान् ३६ तेतुकुद्धामहेष्वासाद्रौपदेयाः प्रहारिणः ॥ राक्षसंदुडुबुः
संख्येग्रहाः पंचरविंयथा ३७ वीर्यवद्विस्तृतस्तैस्तुपीडितोराक्षसोत्तमः ॥ यथायुगक्षयेघोरेचंद्रमाः पंचभिर्ग्रहैः ३८ प्रतिविध्यस्ततोरक्षोविभेदनिशितैः शरैः ॥
सर्वपारश्वैस्तूर्णैरकुंठाग्रैर्महाबलः ३९ सतैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभेराक्षसोत्तमः ॥ मरीचिभिरिवार्कस्यसंस्पृतो जलदोमहान् ४० विपक्तेःसशरैश्चापितपनीयपरि
च्छदैः ॥ आर्ष्यशृंगिर्वभौराजन्दीप्तशृंगइवाचलः ४१ ततस्तेभ्रातरः पंचराक्षसेन्द्रमहाहवे ॥ विव्यधुर्निशितैर्वाणैस्तपनीयविभूषितैः ४२ सनिर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुज
गैः कोपितैरिव ॥ अलंबुपोभृशंराजन्नागेंद्रइवचुकुधे ४३ सोऽतिविद्धोमहाराजमुहूर्तमथमारिष ॥ प्रविवेशतमोदीर्घपीडितस्तैर्महारथैः ४४ प्रतिलभ्यततः संज्ञां
क्रोधेनद्विगुणीकृतः ॥ चिच्छेदसायकांस्तेषां ध्वजाश्चैवधनूंषिच ४५ एकैकंपंचभिर्वाणैराजधानस्मयन्निव ॥ अलंबुपोरथोपस्थेनृत्यन्निवमहारथः ४६ त्वरमाणः
सुसंख्योहयांस्तेषांमहात्मनाम् ॥ जघानराक्षसःकुद्धः सारथीश्चमहाबलः ४७ विभेदचसुसंख्यः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ॥ शरैर्वहुविधाकारैः शतशोऽथसहस्रशः ४८
विरथांश्चमहेष्वासान्कृत्वातत्रसराक्षसः ॥ अभिद्रुद्रावगेनहंतुकामोनिशाचरः ४९ तानार्दिताचरणेतेनराक्षसेनदुरात्मना ॥ दृष्ट्वाऽर्जुनसुतः संख्येराक्षसंसमुपाद्र
वत् ५० तयोःसमभवदुद्धं वृत्रवासवयोरिव ॥ ददृशुस्तावकाः सर्वेपांडवाश्चमहारथाः ५१ तौसमेतौमहायुद्धेक्रोधदीप्तौपरस्परम् ॥ महाबलौमहाराजक्रोधसंरक्त
लोचनौ ५२ परस्परमवेक्षेतांकालानलसमौयुधि ॥ तयोःसमागमोघोरोबभूवकुडुकोदयः ५३ यथादेवासुरेयुद्धेशक्रशंवरयोःपुरा ॥ ५४ ॥ इतिश्रीम
हाभा०भीष्मपर्वणिभीष्मव० अलंबुपाभिर्मन्युसमागमेशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ आर्जुनिसमरेश्वरंविनिघ्नंतंमहारथान् ॥
अलंबुपः कथंयुद्धेप्रत्ययुध्यतसंजय १ आर्ष्यशृंगिकथंचैवसौभद्रः परवीरहा ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वेनयथावृत्तंस्मसंयुगे २ धनंजयश्चकिंचक्रेमसैन्येषुसंयुगे ॥ भीमो
वारथिनांश्रेष्ठोराक्षसोवाघटोत्कचः ३ नकुलःसहदेवोवासात्यकिर्वांमहारथः ॥ एतदाचक्ष्वमेत्यंकुशलोह्यसिसंजय ४ ॥ संजय उवाच ॥ हंततेऽहंप्रवक्ष्यामिसंग्रा
मंलोमहर्षणम् ॥ यथाऽभूद्राक्षसेन्द्रस्यसौभद्रस्यचमारिष ५ अर्जुनश्चयथासंख्येभीमसेनश्चपांडवः ॥ नकुलःसहदेवश्चरणेचकुः पराक्रमम् ६ तथैवतावकाः सर्वेभी
ष्मद्रोणपुरःसराः ॥ अहुतानिविचित्राणिचकुः कर्माण्यभीतवत् ७

मा० शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ आर्जुनिमिति ॥ १।२।३।४।५।६।७

अलंबुपस्तुसमरे अभिमन्युमहारथम् ॥ विनयसुमहानादंतर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ८ अभिद्रुद्रावेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः
 ९ आर्ष्यशृंगिमहेष्वासंपितुरत्यंतवैरिणम् ॥ ततः समीयतुः संख्येत्वारितौ नरराक्षसौ १० रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथावैदेव दानवौ ॥ मायावीराक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्र
 श्वैव फाल्गुनिः ११ ततः कार्ष्णिमहाराजानिशितैः सायकैस्त्रिभिः ॥ आर्ष्यशृंगिरणे विध्वापुनर्विव्याध पंचभिः १२ अलंबुपोऽपि संकुद्धः कार्ष्णिनवामिराशुगैः ॥
 हृदिविव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् १३ ततः शरसहस्रेणाक्षिप्रकारो निशाचरः ॥ अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत १४ अभिमन्युस्ततः कुद्धो नवभिर्न
 तपर्वभिः ॥ विभेदनिशितैर्वाणैराक्षसैर्द्रुमहोरसि ॥ ते तस्य विविशुस्तूर्णकायं निर्भिद्य मर्मसु ॥ स तैर्विभिन्नसर्वांगः शुशुभे राक्षसोत्तमः १५ पुष्पितैः किंशुकैराजन्
 संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ संधारयाणश्च शरान्हेमपुंखान् महाबलः १७ विषमौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ ततः कुद्धो महाराज आर्ष्यशृंगिरमर्षणः १८ महेंद्रप्रति
 मं कार्ष्णिच्छादयामास पात्रिभिः ॥ तेन ते विशिखामुक्तायमदंडोपमाः शिताः १९ अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशंत धरातलम् ॥ तथैवार्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभू
 षणाः २० अलंबुपं विनिर्भिद्य प्राविशंत धरातलम् ॥ सौमद्रस्तुरणे रक्षःशरैः सन्नतपर्वभिः २१ चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ विमुखं चरणेरक्षो वध्यमा
 नं रणेऽरिणा २२ प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनाम् ॥ ततस्ते तमसा सर्वे वृताश्चासन्महीपते २३ नाभिमन्युमपश्यंत नैव स्वात्नपरानुरणे ॥ अभिमन्यु
 श्वतद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः २४ प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनंदनः ॥ ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वमहीपते २५ तां चाभिजघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥
 संकुद्धश्च महावीर्यो राक्षसैर्द्रुमरोत्तमः २६ छादयामास समरेशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ बह्वीस्तथान्यामायाश्च प्रयुक्तास्ते नरराक्षसा २७ सर्वोऽस्त्रविदमेयात्मा वारयामास
 फाल्गुनिः ॥ हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः २८ रथंतत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतोभयात् ॥ तस्मिन् विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनिराक्षसे २९ आर्जुनिः स
 मरे सैन्यं तावकं सममर्दह ॥ मदाधोगंधनागैर्द्रुमपद्मान्मन्त्रिणीमिव ३० ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाऽभिविभ्रुतम् ॥ महता शरवर्षेण सौमद्रं पर्यवारयत् ३१
 कोष्ठीकृत्य च तं वीरं धार्तराष्ट्रमहारथाः ॥ एकं सुबहवो युद्धे ततस्तुः सायकैर्दृढम् ३२ सतेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण
 बलेन च ३३ उभयोः सदृशं कर्म सपितुर्मातुल्यं च ॥ रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ३४ ततो धनं जयो वीरो विनिघ्नस्तव सैनिकान् ॥ आससाद रणे भी
 ष्मं पुत्रप्रेप्सु रमर्षणः ३५ तथैव समरे राजन्पितादेव तस्तव ॥ आससाद रणे पार्थस्वर्भानुरिव भास्करम् ३६ ततः सरथनागाश्चाऽपुत्रास्तव जनेश्वर ॥ परिव
 व्रजे भीष्मं जुगुप्सुश्च समंततः ३७ तथैव पांडवराजन् परिवार्य धनं जयम् ॥ रणाय महते युक्ता दंशिता मरतर्षभ ३८

३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९॥ इति भीष्मपर्वणिनी० भा० एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखो स्थितम् ॥ अर्जुनं पंचविंशत्यासायकानां समाचिनोत् ३९ प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ॥ पांडवप्रियकार्थं
 शार्दूल इव कुंजरं ४० गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ॥ हृदिविव्याध संकुद्धः कंकपत्रपरिच्छेदः ४१ शैने योऽपि ततः कुद्धश्चापमानम्यवेगवान् ॥ गौतमांत
 कंरतूर्णं समाधत्त शिलां मुखं ४२ तमापतंतं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिं ॥ द्विधा चिच्छेद संकुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ४३ समुत्सृज्याथ शैने यो गौतमं रथिनां वरः ॥ अ
 म्यद्रवद्रुणे द्रौणिं राहुः खंशशिनं यथा ४४ तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ४५ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भा
 रसाधनं ॥ द्रौणिं षष्ठ्या महाराजबाह्वोरुरसि चार्पयत् ४६ सविद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तकश्मलायुतः ॥ निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ४७ प्रतिलभ्यततः
 संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ वाष्ण्येयं समरे कुद्धो नाराचेन समापयत् ४८ शैने यं स तु निर्भिद्य प्राविशद्वरणीतलं ॥ वसंतकाले बलवान्बिलं सर्पं शिशुर्यथा ४९ अथापरे
 ण भलेन माधवस्य ध्वजोत्तमं ॥ चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच ह ५० पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ॥ निदाघांते महाराजयथामेवो दिवाकरम् ५१ सा
 त्यकोऽपि महाराजशरजालं निहत्य तत् ॥ द्रौणिमभ्याकिरतूर्णं शरजालैरनेकधा ५२ तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ॥ विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा
 ५३ शराणां च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः ॥ सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ५४ दृष्ट्वा पुत्रं च तं प्रस्तराहुणे वनिशाकरम् ॥ अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रता
 पवान् ५५ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे ॥ परीप्सन्स्वसुतं राजन्वाष्ण्येनाभिपीडितं ५६ सात्यकिस्तुरणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथं ॥ द्रोणं विव्याध विंश
 त्या सर्वपारश्वैः शरैः ५७ तदंतरममेयात्मा कौतयेः शत्रुतापनः ॥ अभ्यद्रवद्रुणे कुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ५८ ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयेतां महामृधे ॥ यथा बुधश्च
 शुक्रश्च महाराज नमस्तले ५९ ॥ इति श्रीम० भीष्म० भीष्मव० अलंबुषा अभिमन्युयुद्धे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणो
 महेष्वासः पांडवश्च धनं जयः ॥ समीयतुरणे यतौ तावुभौ पुरुषर्षभौ १ प्रियो हि पांडवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ॥ आचार्यश्चरणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय २
 तावुभौ रथिनौ संख्ये हृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ ॥ कथं समीयतुर्यतौ भारद्वाजधनं जयौ ३ संजय उवाच ॥ न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्य
 पार्थो वा गुरुमाहवे ४ न क्षत्रियारणे राजन्वर्जयांति परस्परं ॥ निर्मर्यादं हि युध्यंते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ५ रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः ॥ नार्चितयच्च तान्वा
 णान् पार्थ चापच्युतान्युधि ६ शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे ॥ सप्रज्ज्वालरोषेण गहनेऽग्निरिवोर्जितः ७ ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः ८ छादयामा
 सराजेंद्रनचिरादेव भारत ८ ततो दुर्योधनो राजा सुशर्मणिमचोदयत् ९ द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ९ कथमिति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९

त्रिगर्तराडपिकुदोभृशमायम्यकार्मुकम् ॥ छादयामाससमरेपार्थवानैरयोमुखैः १० तान्यामुक्ताःशराराजन्नंतरिक्षेविरेजिरे ॥ हंसाइवमहाराजशरत्कालेनम
स्तले ११ तेशराःप्राप्यकौतेयंसमंताद्विविशुःप्रभो ॥ फलभारनतंयद्वत्स्वादुवृक्षंविहंगमाः १२ अर्जुनस्तुरणेनादंविनद्यरथिनावरः ॥ त्रिगर्तराजंसमरेसपुत्रं
विव्यधेशैः १३ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ पार्थमेवाम्यवर्ततमरणेकृतानिश्चयाः १४ मुमुचुःशरवृष्टिचपांडवस्यरथंप्रति ॥ शरवृष्टितस्तानुशर
वर्षैःसमंततः १५ प्रतिजग्राहराजेद्रतोयवृष्टिमिवाचलः ॥ तत्राहुतमपश्यामवीभत्सोर्हस्तलाघवम् १६ विमुक्तांबहुभियोधैःशस्त्रवृष्टिदुरासदाम् ॥ यदेकोवा
रयामासमारुतोऽभ्रगणानिव १७ कर्मणातेनपार्थस्यतुतुपुर्देवदानवाः ॥ अथकुद्धोरणेपार्थस्त्रिगर्तान्प्रतिभारत १८ मुमोचास्त्रंमहाराजवायव्यंपृतनामुखे ॥
प्रादुरासीत्ततोवायुःशोभयाणोनभस्तलम् १९ पातयन्चैतरुगणान्विनिघ्नंश्वैवसैनिकान् ॥ ततोद्रोणोऽभिवीक्ष्यैववायव्यास्त्रंसुदारुणम् २० शैलमन्यन्महाराज
घोरमस्त्रमुमोचह ॥ द्रोणेनयुधिनिर्मुक्तेतस्मिन्नस्त्रेनराधिप २१ प्रशशामततोवायुःप्रसन्नाश्वदिशोदश ॥ ततःपांडुसुतोवीरस्त्रिगर्तस्थरथवजान् २२ निरुत्सा
हानरणेचक्रेविमुखान्विपराक्रमान् ॥ ततोदुर्योधनश्चैवकृपश्चरथिनावरः २३ अश्वत्थामातथाशल्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौवाह्लिकःसहवा
ल्लिकैः २४ महातारथवंशेनपार्थस्यावारयन्दिशः ॥ तथैवमगदत्तश्चश्रुतायुश्चमहाबलः २५ गजानीकेनभीमस्यताववारयतांदिशः ॥ भूरिश्रवाःशलश्चैवसौबलश्च
विशांपते २६ शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारयन् ॥ भीष्मस्तुसंहतःसंख्येधार्तराष्ट्रैःससैनिकैः २७ युधिष्ठिरंसमासाद्यसर्वतःपर्यवारयत् ॥ आपतंतंगजा
नीकंदृष्ट्वापार्थोवृकोदरः २८ लेलिहन्सृक्किणीवीरोमृगराडिवकानने ॥ भीमस्तुरथिनांश्रेष्ठोगदांघृह्यमहाहवे २९ अवलुत्यरथातूर्णतवसैन्यान्यभीषयत् ॥
तमुद्रीक्ष्यगदाहस्तंततस्तेगजसादिनः ३० परिववूरणेयत्ताभीमसेनंसमंततः ॥ गजमध्यमनुप्राप्तःपांडवःसव्यराजत ३१ मेघजालस्यमहतोयथामध्य
गतोरविः ॥ व्यधमत्सगजानीकंगदयापांडवर्षभः ३२ महाभ्रजालमतुलंमातरिश्वेवसंततम् ॥ तेवध्यमानावल्लिनाभीमसेनेनदंतिनः ३३ आर्तनादंरणेच
कुर्गर्जंतोजलदाइव ॥ बहुधादारितश्चैवविषाणैस्तत्रदंतिभिः ३४ फुल्लाशोकनिभःपार्थःशुशुमेरणमूर्धनि ॥ विषाणेदंतिनंघृह्यनिर्विषाणमथाकरोत् ३५ विषाणे
नचतेनैवकुंभेऽभ्याहत्यदंतिनम् ॥ पातयामाससमरेदंडहस्तहवांतकः ३६ शोणिताक्तांगदांभिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ॥ कृताभ्यंगःशोणितेनरुद्रवत्प्रत्य
दृश्यत ३७ एवमेवध्यमानाश्चहतशैषामहागजाः ॥ प्राद्रवंतदिशोराजन्विमृद्रंतःस्वकंबलम् ३८ द्रवद्विस्तेर्महानागैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ दुर्योधनबलंसर्व
पुनरासीत्पराङ्मुखम् ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीमपराक्रमेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

मध्यंदिनहति १। २। ३। ४। ५। ६ स्त्रीमयं जयंभीष्मःस्त्रीष्यात्सार्चितयित्वा चद्रास्त्रीमयंस्वायेंमयद् ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१

॥ संजयउवाच ॥ मध्यंदिनेमहाराजसंग्रामःसमपद्यत ॥ लोकक्षयकरोरौद्रोभीष्मस्यसहसोमकैः १ गगियोरथिनांश्रेष्ठःपांडवानामनीकिनी ॥ व्यधमन्निशि
तैर्वाणैःशतशोऽथसहस्रशः २ संममर्दचतसैन्यंपितादेवव्रतस्तव ॥ धान्यानामिवलूनानांप्रकरंगोगणाइव ३ घृष्टयुग्मःशिखंडोचविराटोदुपदस्तथा ॥ भीष्म
मासाद्यसमरेशैर्जह्नुर्महारथम् ४ घृष्टयुग्मततोविध्वाविराटंचशैस्त्रिभिः ॥ दुपदस्यचनाराचंप्रेषयामासभारत ५ तेनविद्धामहेष्वासामीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥
चुकुधुःसमरेराजन्पादस्पृष्टाइवोरगाः ६ शिखंडोतंचविव्याधभरतानांपितामहम् ॥ स्त्रीमयंमनसाध्यात्वानास्मैप्राहरदच्युतः ७ घृष्टयुग्मस्तुसमरेक्रोधेनाग्नि
रिवज्वलन् ॥ पितामहंत्रिभिर्वाणैर्बाह्वोरुसिचार्पयत् ८ दुपदःपंचविंशत्याविराटोदशभिःशैः ॥ शिखंडीपंचविंशत्याभीष्मंविव्याधसायकैः ९ सोऽतिविद्धो
महाराजशोणितौघपरिप्लुतः ॥ वसंतेपुष्पशबलोरक्ताशोकइवावभौ १० तान्प्रत्यविध्यद्गंगेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ दुपदस्यचमल्लेनधनुश्चिच्छेदमारिष
११ सोऽन्यत्कार्मुकमादायभीष्मंविव्याधपंचभिः ॥ सारथिचत्रिभिर्वाणैःसुशितैरणमूर्धनि १२ तथाभीमोमहाराजद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ केकयाभ्रा
तरःपंचसात्यकिश्चैवसात्वतः १३ अभ्यद्रवंतगंगेयंयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ रिरक्षिषंतःपांचाल्यंघृष्टयुग्मपुरोगमाः १४ तथैवतावकाःसर्वेभीष्मरक्षार्थमुद्यताः ॥
प्रत्युद्ययुःपांडुसेनांसहसैन्यानराधिप १५ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतवतेषांचसंकुलम् ॥ नराश्वरथनागानायमराष्ट्रविवर्धनम् १६ रथीरथिनमासाद्यप्राहिणोद्यम
सादनम् ॥ तथेतरान्समासाद्यनरनागाश्वसादिनः १७ अनयन्परलोकायशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ शरैश्चविविधैर्घोरैस्तत्रतत्रविशांपते १८ रथास्तुरथिभिर्हो
नाहतसारथयस्तथा ॥ विप्रद्रुताश्चसमरेदिशोजग्मुःसमंततः १९ मृद्रंतस्तेनरान्महाराजन्हयाश्चसुबहून्नरणे ॥ वातायमानादृश्यंतेगंधर्वनगरोपमाः २० राथेनश्च
रथैर्हीनावर्मिणस्तेजसायुताः ॥ कुंडलोष्णीपिणःसर्वेनिष्कांगदविभूषणाः २१ देवपुत्रसमाःसर्वैशौर्यैश्चक्रसमायुधि ॥ ऋद्ध्यावैश्रवणंचातिनयेनचबृहस्पति
२२ सर्वलोकेश्वराःशूरास्तत्रतत्रविशांपते ॥ विप्रद्रुताव्यदृश्यंतप्राकृताइवमानवाः २३ दंतिनश्चनरश्रेष्ठहीनापरमसादिभिः ॥ मृद्रंतःस्वान्यनीकानिनि
पेतुःसर्वशब्दगाः २४ चर्मभिश्चामरैश्चित्रैःपताकाभिश्चमारिष ॥ छत्रैःसितैर्हमदंडैश्चामरैश्चसमंततः २५ विशीर्णैर्विप्रधावंतोदृश्यंतेस्मादिशोदश ॥ नवमे
घप्रतीकाशाजलदोपमनिःस्वनाः २६ तथैवदंतिभिर्हीनागजारोहाविशांपते ॥ प्रधावंतोऽन्वदृश्यंततवतेषांचसंकुले २७ नानादेशसमुत्थांश्चतुरगान्हेमभूषि
तान् ॥ वातायमानानद्राक्षंशतशोऽथसहस्रशः २८ अश्वारोहान्हतैरश्वैर्महीतासीन्समंततः ॥ द्रवमाणानपश्यामद्राव्यमाणान्श्चसंयुगे २९ गजोगजंसमासा
द्यद्रवमाणमहाहवे ॥ ययौप्रमृद्यतरसापादात्तान्वाजिनस्तथा ३० वैश्रवणंकुबेरंचातिजिह्वाः २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७ अद्राक्षमहंसंजया २८। २९। ३०

२।३।४।५।६।७ तत इति सैन्येनेति पूर्वस्मादनुष्ठप्यते हयानां सैन्येन परिवार्य न्यवारयदिति तृतीयेनान्वयः ८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

दुर्योधनो महाराजदुःशासनमभाषत ॥ एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूरनिषूदनः २ छादितः पाण्डवैः शूरैः समंताद्भरतर्षभ ॥ तस्य कार्यं त्वया वीररक्षणं सुमहात्मनः ३
रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ॥ निहन्यात्समरे यत्तान् पांचालान् पाण्डवैः सह ४ तत्र कार्यं तमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ॥ गोसाह्ये महेष्वासो भीष्मो
ऽस्माकं महावतः ५ समवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ॥ समरे कर्म कुर्वाणं दुष्करं परिरक्षतु ६ स एव मुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ परिवार्य स्थितो भीष्मसै
न्येन महता वृतः ७ ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः ॥ विमलप्रासहस्तानां मृष्टितो मरधारिणाम् ८ दर्पितानां सुवेशानां बलस्थानां पताकिनाम् ॥ शि
क्षितैर्बुद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ९ नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ न्यवारयन्नरश्रेष्ठान् परिवार्य समंततः १० ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादि
नाम् ॥ अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ११ तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गुरुत्माद्भिरिवाहवे ॥ सुराहता धराराजं श्वकं पेचननादच १२ सुरशब्दश्च सुमहान्वा
जिनां शुभ्रवेतदा ॥ महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते १३ उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्रतं महद्रजः ॥ दिवाकररथं प्राप्य च्छादयामास भास्करम् १४ वेगवाद्भिर्ह
यैस्तैस्तुक्षोभिता पाण्डवीचमूः ॥ निपतद्भिर्महावेगैर्हसैरिव महत्सरः १५ हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पा
ण्डवौ १६ प्रत्यग्रं स्तरसावेगं समरे हयसादिनाम् ॥ उद्धृतस्य महाराजप्रावृट्कालेऽतिपूर्यतः १७ पौर्णमास्यां भुवे गंगया वेला महोदधेः ॥ ततस्ते रथिनो
राजन् शूरैः सन्नतपर्वभिः १८ न्यकृतं नुत्तमां गानिशरेण हयसादिनाम् ॥ ते निपेतुर्महाराजनिहता दृढधन्विभिः १९ नागैरिव महानागा यथा वह्निरिगह्वरे ॥ तेषां
प्रासैः सुनिशितैः शूरैः सन्नतपर्वभिः २० न्यकृतं नुत्तमां गानिविचरंतो दिशो दश ॥ अभ्याहता हयारोहाः कृष्टिभिर्भरतर्षभ २१ अत्यजन्नुत्तमां गानि फलानीव महा
द्रुमाः ॥ ससादिनो हयाराजं स्तत्र तत्र निषूदिताः २२ पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यंत सर्वशः ॥ वध्यमाना हयाश्चैव प्राद्वंत भयार्दिताः २३ यथा सिंहसमासाद्य
मृगाः प्राणपरायणाः ॥ पाण्डवाश्च महाराजजित्वा शत्रून् महापृथ्वे २४ दध्मुः शंखांश्च भेरींश्च ताडयामासुराहवे ॥ ततो दुर्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितम् २५ अ
ब्रवीद्भरतश्रेष्ठमद्राजमिदं वचः ॥ एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रणे २६ पश्यतां वो महाबाहो सेनां द्रावयति प्रभो ॥ तं वारय महाबाहो वेले वमकरालयम्
२७ त्वं हि संश्रयसेऽर्थमसह्य बलविक्रमः ॥ पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् २८ स ययौरथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ तदाऽपतद्देसहसा शल्यस्य
सुमहद्वलम् २९ महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ मद्राजं च समरे धर्मराजो महारथः ३० दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघानस्तनोतरे ॥ नकुलः सहदेवश्च तं सप्त
भिराजिह्वैः ३१ मद्राजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ॥ युधिष्ठिरं पुनः षष्ठ्या विव्याध निशितैः शूरैः ३२ २४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२

३३।३४।३५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीमां पांचाविकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ तत इति १।२।३ द्वादशाख्यैः द्वादशसंख्यैः ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३
माद्रीपुत्रौ च संभ्रातौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ॥ ततो भीमो महाबाहुर्द्वाराजानमाहवे ३३ मद्राजं रथं प्रातं मृत्योरास्य गतं यथा ॥ अभ्यपद्यत संग्रामे युधिष्ठिर
ममित्रजित् ३४ ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ॥ अपरादिशमास्थाय पतमाने दिवाकरे ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पांचा
विकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ ततः पिता तव कुद्वो निशितैः सायकोत्तमैः ॥ आजघान रणे पार्थान्सहस्रेनान्समंततः १ भीमं द्वाद
शभिर्विद्धासात्य किंवाभिः शूरैः ॥ नकुलं च त्रिभिर्विद्धासहदेवं च सप्तभिः २ युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाहोरुरासि चार्पयत् ॥ पृष्टयुगं ततो विद्वाननाद सुमहाबलः ३
तं द्वादशाख्यैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शूरैः ॥ पृष्टयुगं च सप्तत्याभीमसेनश्च सप्तभिः ४ युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत् पितामहम् ॥ द्रोणस्तु सात्यकिं विद्धाभी
मसेनमविध्यत् ५ एकैकं पंचभिर्वाणैर्यमदंडोपमैः शितैः ॥ तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिर्जिह्वैः ६ तौ त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवम् ॥ सौवीराः कितवाः
प्राच्याः प्रतीच्यो दीक्ष्य मालवाः ७ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ संग्रामेनाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शूरैः ८ तथैवान्ये महीपालानां नादेशसमा
गताः ॥ पाण्डवानभ्यवर्तंत विविधायुधपाणयः ९ तथैव पाण्डवाराजन्परिवृष्टः पितामहम् ॥ स समंतात्परिवृतो रथौघैरपराजितः १० गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रज
ज्वालदहन् परान् ॥ रथाग्र्यगारश्चापार्चिरसि शक्तिगर्धनः ११ शरस्कुलिगोभीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षमान् ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः १२ कर्णिना
लीकनाराचैश्छादयामास तद्वलम् ॥ अपातयच्छत्रं श्वेतरथिनश्च शितैः शूरैः १३ मुंडतालवनानीव चकार सरथवान् ॥ निर्मुन्यथान् रथान् राजन् गजान् श्वांश्च
संयुगे १४ अकरोत्समहाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः १५ निशम्य सर्वभूतानि समकंपंत भारत ॥ अमोघाह्यपतन्वा
णाः पितुस्ते भरतर्षभ १६ नासज्जंत तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ हतवीरान् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः १७ अपश्याम महाराज हियमाणान् रणाजिरे ॥
चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश १८ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः १९ संग्रामे भीष्ममासाद्य व्या
दितास्यमिवांतकम् ॥ निमग्राः परलोकाय सवाजिरथकुंजराः २० भग्राक्षोपस्कुरान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत ॥ अपश्याम महाराज शतशोऽथ सहस्रशः २१ सव
रूथैरथैर्भग्नैरथिभिश्च निपातितैः ॥ शूरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिश्चैश्च विशांपते २२ गदाभिर्भिदिपालैश्च निशितैश्च शिलीमुखैः ॥ अनुकपैरुपासंगैश्चैर्मग्नैश्च मा
रिष २३ बाहुभिः कर्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ तलत्रैरंगुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः २४ चापैश्च बहुधाच्छिन्नैः समास्तीर्य तमोदिनी ॥ हतारोहा गजा
राजन् हयाश्च हयसादिनः २५ न्यपतंत गतप्राणाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ यतमानाश्च ते वीराद्रवमाणान् महारथान् २६ नाशकुर्वन् वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥
महेंद्रसमवीर्णेन वध्यमाना महाचमूः २७ ३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००

अभज्यतमहाराजनचद्रौसहधावतः ॥ आविद्धरथनागाश्वंपातितध्वजसंकुलम् २८ अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनम् ॥ जघानात्रपितापुत्रंपुत्रश्चपित
रंतथा २९ प्रियंसखायंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः ॥ विमुच्यकवचानन्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ३० प्रकीर्यकेशान्धावंतःप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ तद्रोकुलमिवोज्झा
तमुद्धातरथक्वरम् ३१ ददृशेपांडुपुत्रस्यसैन्यमार्तस्वरंतदा ॥ प्रभज्यमानंसैन्यंतुदृष्ट्वायादवनंदनः ३२ उवाचपार्थवीभत्सुनिगृह्यरथमुत्तमम् ॥ अयंसका
लःसंप्राप्तःपार्थयःकांसितस्तव ३३ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्रनचेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ यत्पुराकथितंवीरराज्ञातिषांसमागमे ३४ विराटनगरेतातसंजयस्यसमीपतः ॥
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्यसैनिकान् ३५ सानुबंधान्हनिष्यामियेमांयोत्स्यंतिसंगरे ॥ इतितत्कुरुकौतेयसत्यंवाक्यमरिंदम ३६ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य
युध्यस्वविगतज्वरः ॥ इत्युक्तोवासुदेवेनातिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ३७ अकामइववीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ अवध्यानांविधं कृत्वा राज्यं वानरकोत्तरम् ३८ दुःखा
निवनवासेवाकिंनुमेसुकृतंभवेत् ॥ चोदयाश्वान्यतोभीष्मःकरिष्येवचनंतव ३९ पातयिष्यामिदुर्धर्षंभीष्मंकुरुपितामहम् ॥ सचाश्वानरजतप्रख्यांश्चोदयामा
समाधवः ४० यतोभीष्मस्ततोराजन्दुष्प्रेक्ष्योरश्मिवानिव ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठिरबलमहत् ४१ दृष्ट्वापार्थमहाबाहुंभीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ततोभीष्मः
कुरुश्रेष्ठःसिंहवद्विनदन्मुहुः ४२ धनंजयरथंशोघ्रंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ क्षणेनसरथस्तस्यसहयःसहसाराधिः ४३ शरवर्षेणमहतानप्राज्ञायतभारत ॥ वासुदेव
स्त्वसंभ्रातोवैर्यमास्थायसत्वरः ४४ चोदयामासतानश्वान्विनुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ततःपार्थोधनुर्गृह्यादिव्यंजलदनिःस्वनम् ४५ पातयामासभीष्मस्यधनु
श्छित्त्वाशितैःशरैः ॥ सच्छिन्नधन्वाकौरव्यःपुनरन्यन्महद्वनुः ४६ निमेषांतरमात्रेणसज्यंचक्रेपितातव ॥ चकर्षचततोदोर्भ्याधनुर्जलदनिःस्वनम् ४७ अथा
स्यतदपिकुद्धश्चिच्छेदधनुरर्जुनः ॥ तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ४८ गंगेयस्त्वब्रवीत्पार्थधन्विश्रेष्ठमरिंदम ॥ साधुसाधुमहाबाहोसाधुकुंतीसुते
तिच ४९ समाभाष्यैवमपरंप्रगृह्यरुचिरंधनुः ॥ मुमोचसमरेभीष्मःशरान्पार्थरथंप्रति ५० अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलम् ॥ मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्यमंड
लानिनिदर्शयन् ५१ शुशुभातेनरव्याघ्रौतौभीष्मशरविक्षतौ ॥ गोदृषाविवसंरब्धौविषाणोल्लिखितांकितौ ५२ वासुदेवस्तुसंप्रेक्ष्यपार्थस्यमृदुयुद्धताम् ॥
भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमानिशंयुधि ५३ प्रतपंतमिवादिस्थंमध्यमासाद्यसेनयोः ॥ वरान्वरान्विनिघ्नंतंपांडुपुत्रस्यसैनिकान् ५४ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौ
धिष्ठिरेबले ॥ नामृष्यतमहाबाहुर्भाधवःपरवीरहा ५५ उत्सृज्यरजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्यमारिष ॥ वासुदेवस्ततोयोगीप्रचस्कंदमहारथात् ५६ अभिदुद्रावभी
ष्मंसभुजप्रहरणोबली ॥ प्रतोदपाणिस्तेजस्वीसिंहवद्विनदन्मुहुः ५७ दारयन्निवपद्मचांसजगतींजगदीश्वरः ॥ क्रोधताम्रेक्षणःकृष्णोजिघांसुरमितयुतिः ५८

५९ । ६० मणिरित्रनीलः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ सर्वतःइहामुप्रच ६६ अन्वक्पश्चात्ताभी ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ आपूर्णकलाभिरितिशेषः ७५ । ७६

प्रसंतहवचेतासितावकानामहाहवे ॥ दृष्ट्वा माधवमाक्रंदेभीष्मायोच्यतमंतिके ५९ हतोभीष्मोहतोभीष्मस्तत्रतत्रवचोमदत् ॥ अश्रूयतमहाराजवासुदेवमया
तदा ६० पीतकौशेयसंवीतोमणिश्यामोजनार्दनः ॥ शुशुभेविद्रवन्भीष्मंविद्युन्मालीयथाऽबुदः ६१ ससिंहइवमातंगंयूथर्षभइवर्षभम् ॥ अभिदुद्राववेगेनवि
नदन्यादवर्षभः ६२ तमापतंतसंप्रेक्ष्यपुंडरीकाक्षमाहवे ॥ असंभ्रमंरणेभीष्मोविचकर्षमहद्वनुः ६३ उवाचचैवगोविंदमसंभ्रातेनचेतसा ॥ एहोहिपुंडरीकाक्ष
देवदेवनमोऽस्तुते ६४ मामद्यसात्वतश्रेष्ठपातयस्वमहाहवे ॥ त्वयाहिदेवसंग्रामेहतस्यापिममानघ ६५ श्रेयएवपरंरुष्णलोकेभवतिसर्वतः ॥ संभावितोऽस्मि
गोविंदत्रैलोक्येनाद्यसंयुगे ६६ प्रहरस्वयथेष्टंवैदासोऽस्मितवचानघ ॥ अन्वगेवततःपार्थःसमभिद्रुत्यकेशवम् ६७ निजग्राहमहाबाहुर्बाहुभ्यांपरिगृह्यैव ॥
निगृह्यमाणःपार्थेनरुष्णोराजीवलोचनः ६८ जगामैवेनमादायवेगेनपुरुषोत्तमः ॥ पार्थस्तुविष्टभ्यबलाच्चरणौपरवीरहा ६९ निजग्राहहृषीकेशंकथंचिदशमे
पदे ॥ ततएवमुवाचार्तःक्रोधपर्याकुलेक्षणम् ७० निःश्वसंतंयथानागमर्जुनःप्रणयात्सखा ॥ निवर्तस्वमहाबाहो नानृतंकर्तुमर्हसि ७१ यत्त्वयाकथितंपूर्वनयो
त्स्यामीतिकेशव ॥ मिथ्यावादीतिलोकास्त्वांकथयिष्यंतिमाधव ७२ ममैषभारःसर्वोहिहनिष्यामिपितामहम् ॥ शपेकेशवशस्त्रेणसत्येनसुकृतेनच ७३ अंतं
यथागमिष्यामिशत्रूणांशत्रुमूदन ॥ अद्यैवपश्यदुर्धर्षपात्यमानंमहारथम् ७४ तारापतिमिवापूर्णमंतकालेयदृच्छया ॥ माधवस्तुवचःश्रुत्वाफाल्गुनस्यमहा
त्मनः ७५ नकिंचिदुक्तासक्रोधआरुरोहरथंपुनः ॥ तौरथस्थौनरव्याघ्रौभीष्मःशतनवःपुनः ७६ ववर्षशरवर्षेणमेघोवृष्ट्यायथाऽचलौ ॥ प्राणानादत्तयोधा
नापितादेवव्रतस्तव ७७ गमस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसिशिशिरात्यये ॥ यथाकुरूणांसैन्यानिबभंजुर्युधिपांडवाः ७८ तथापांडवसैन्यानिबभंजयुधितेपिता ॥
हतविद्रुतसैन्यास्तुनिरुत्साहाविचेतसः ७९ निरीक्षितुंनशेकुस्तेभीष्ममप्रतिमंरणे ॥ मध्यंगतमिवादित्यंप्रतपंतंस्वतेजसा ८० तेवध्यमानाभीष्मेणशतशोऽथ
सहस्रशः ॥ कुर्वाणंसमेरकर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ८१ वीक्षांचक्रुर्महाराजपांडवाभयपीडिताः ॥ तथापांडवसैन्यानिद्राव्यमाणानिभारत ८२ त्रातारंनाध्य
गच्छंतगावःपंकगताइव ॥ पिपीलिकाइवक्षुण्णादुर्बलाबलिनारणे ८३ महारथंभारतदुष्प्रकंपंशरौघिणंप्रतपंतंनरेद्रान् ॥ भीष्मंनशेकुःप्रतिवीक्षितुंतेशरार्चिषं
सूर्यमिवातपंतम् ८४ विमृद्वतस्तस्यतुपांडुसेनामस्तंजगामाथसहस्ररश्मिः ॥ ततोबलानांश्रमकर्शितानांमनोऽवहारंप्रतिसंबभूव ८५ ॥ इतिश्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ॥ ॥ इतिमीषमपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्यीपेष्टधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥

युद्धतामिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ एकतद्विद्वितीयांतात्तसिः एकैकैवलंमृग्युमेवाभ्येतीत्यर्थः २०।२१
 संजयउवाच ॥ युध्यतामेवतेषांतुमास्करेऽस्तमुपागते ॥ संध्यासमभवद्धोराणापश्यामततोरणम् १ ततोयुधिष्ठिरोराजासंध्यासंदृश्यभारत ॥ वध्यमा
 नंचभीष्मेणत्यक्तास्त्रभयविह्वलम् २ स्वसैन्यंचपरावृत्तंपलायनपरायणम् ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धंपीडयंतंमहारथम् ३ सोमकांश्चजितान्दृष्ट्वानिरुत्साहान्महा
 रथान् ॥ चिंतयित्वाततोराजाअवहारमरोचयत् ४ ततोऽवहारंसैन्यानांचकेराजायुधिष्ठिरः ॥ तथैवतवसैन्यानामवहारोह्यभूतदा ५ ततोऽवहारंसैन्यानां
 कृत्वातत्रमहारथाः ॥ न्यविशंतकुरुश्रेष्ठसंग्रामेक्षतविक्षताः ६ भीष्मस्यसमरेकर्मचिंतयानास्तुपांडवाः ॥ नालभंततदाशांतिंभीष्मबाणप्रपीडिताः ७
 भीष्मोऽपिसमरेजित्वापांडवान्सहस्रंजयान् ॥ पूज्यमानस्तवसुतैर्वैद्यमानश्चभारत ८ न्यविशत्कुरुभिःसार्धंहृष्टरूपैःसमंततः ॥ ततोरात्रिःसमभवत्सर्वभूतप्र
 मोहिनी ९ तस्मिन्नरात्रिमुखेधोरेपांडवावृष्णिभिःसह ॥ संजयाश्चदुराधर्षामंत्रायसमुपाविशन् १० आत्मानिःश्रेयसंसर्वेप्राप्तकालंमहाबलाः ॥ मंत्रयामासुर
 व्यग्रामंत्रनिश्चयकोविदाः ११ ततोयुधिष्ठिरोराजामंत्रयित्वाचिरंनृप ॥ वासुदेवंसमुदीक्ष्यवचनंचेदमाददे १२ कृष्णपश्यमहात्मानंभीष्मंभीमपराक्रमम् ॥
 गजंनलवनानीवविमृष्टंतंबलंमम १३ नचैवैनंमहात्मानमुत्सहामोनिरीक्षितुम् ॥ लेलिहमानंसैन्येषुप्रवृद्धमिवपावकम् १४ यथाधोरोमहानागस्तक्ष
 कोवैविषोल्बणः ॥ तथाभीष्मोरणेकुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रःप्रतापवान् १५ गृहीतचापःसमरेप्रमुंचान्निशिताञ्छरान् ॥ शक्योजेतुंयमःकुद्धोवज्रपाणिश्चदेवराट्
 १६ वरुणःपाशभृच्चापिसगदोवाधनेश्वरः ॥ नतुभीष्मःसुसंकुद्धःशक्योजेतुंमहाहवे १७ सोऽहमेवंगतेकृष्णनिमग्नःशोकसागरे ॥ आत्मनोऽद्विदौर्बल्याद्भीष्ममा
 साद्यसंयुगे १८ वनंयास्यामिदुर्ध्वश्रेयोवैतत्रमेतं ॥ नयुद्धंरोचतेकृष्णहंतिभीष्मोहिनःसदा १९ यथाप्रज्वलितंवह्निपतंगःसमभिद्रवन् ॥ एकतामृत्युमभ्ये
 तितथाऽहंभीष्ममीयिवान् २० क्षयंनीतोऽस्मिवाष्णेयराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ आतरश्चैवमेश्वराःसायकैर्भृशपीडिताः २१ मत्कृतेभ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टावनं
 गताः ॥ परिक्रिष्टातथाकृष्णामत्कृतेमधुसूदन २२ जीवितंवहुमन्येऽहंजीवितंह्यद्यदुर्लभम् ॥ जीवितस्याद्यशेषेणचरिष्येधर्ममुत्तमम् २३ यदितेऽहमनुग्राह्यो
 भ्रातृभिःसहकेशव ॥ स्वधर्मस्याविरोधेनहितंव्याहरकेशव २४ एवंश्रुत्वावचस्तस्यकारुण्याद्बहुविस्तरम् ॥ प्रत्युवाचततःकृष्णःसांत्वयानोयुधिष्ठिरम् २५
 धर्मपुत्रविषादंत्वंमाकृथाःसत्यसंगर ॥ यस्यतेभ्रातरःशूरादुर्जयाःशत्रुसूदनाः २६ अर्जुनोभीमसेनश्चवाय्वग्निसमतेजसौ ॥ माद्रीपुत्रौचविक्रांतौत्रिदशानामिवे
 श्वरौ २७ मांवानियुंक्ष्वसौहार्दाद्योत्स्येभीष्मेणपांडव ॥ त्वय्युक्तोमहाराजकिंनकुर्यामहाहवे २८ हनिष्यामिरणेभीष्ममाहूयपुरुषर्षभम् ॥ पश्यतांधार्तराष्ट्रा
 णांयदिनेच्छतिफाल्गुनः २९ यदिभीष्मेहेतेवीरेजयंपश्यसिपांडव ॥ हंताऽस्म्येकरथेनाद्यकुरुवृद्धपितामहम् ३० पश्यमेविकर्मराजन्महेंद्रस्येवसंयुगे ॥ विमुं
 चंतंमहास्त्राणिपातयिष्यामितंरथात् ३१

२२ अथेवानी २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१

२२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९ विपरीतःकुद्रेषुपराक्रमी गतस्त्वोगतमुद्धिः ४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२

यःशत्रुःपांडुपुत्राणामच्छत्रुःसनसंशयः ॥ मदर्थामवदीयायेयेमदीयास्तवैवते ३२ तवभ्राताममसखासंबंधीशिष्यएवच ॥ मांसान्युत्कृत्यदास्यामिफाल्गुनार्थे
 महीपते ३३ एषचापिनरव्याघ्रोमत्कृतेजीवितंत्यजेत् ॥ एषनःसमयस्ताततारयेमपरस्परम् ३४ समानियुंक्ष्वराजेंद्रयथायोद्धाभवाम्यहम् ॥ प्रतिज्ञातमुपप्लु
 व्येयत्तत्पार्थेनपूर्वतः ३५ घातयिष्यामिगांगेयमितिलोकस्यसंनिधौ ॥ परिरक्ष्यमिदंतावद्वचःपार्थस्यधीमतः ३६ अनुज्ञातंतुपार्थेनमयाकार्येनसंशयः ॥
 अथवाफाल्गुनस्यैषभारःपरिमितोरणे ३७सहनिष्यतिसंग्रामेभीष्मंपरपुरंजयम् ॥ अशक्यमपिकुर्याद्विरणेपार्थःसमुद्यतः ३८ त्रिदशान्वासमुयुक्तान्सहितान्दे
 त्यदानैवः ॥ निहन्यादर्जुनःसंख्येकिमुभीष्मंनराधिप ३९ विपरीतोमहावीर्योगतस्त्वोऽल्पजीवनः ॥ भीष्मःशांतनवोन्ननंकर्तव्यंनावबुध्यते ४० ॥ युधिष्ठिर
 उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव ॥ सर्वेह्येतेनपर्याप्तास्तववेगविधारणे ४१ नियतंसमवाप्स्यामिसर्वमेतद्यथेप्सितम् ॥ यस्यमेपुरुषव्याघ्रभवान्पक्षे
 व्यवस्थितः ४२ सेंद्रानपिरणेदेवान्जयेयंजयताविर ॥ त्वयानाथेनगोविंदकिमुभीष्मंमहारथम् ४३ नतुत्वामनृतंकर्तुमुत्सहेस्वात्मगौरवात् ॥ अयुध्यमानः
 साहाय्यंयथोक्तंकुरुमाधव ४४ समयस्तुततःकश्चिन्ममभीष्मेणसंयुगे ॥ मंत्रयिष्येतवार्थायनतुयोत्स्येकथंचन ४५ दुर्योधनार्थोत्स्यामिसत्यमेतदितिप्रभो ॥
 सहिराज्यस्यमेदातामंत्रस्यैवचमाधव ४६ तस्मादेवव्रतंभूयोवधोपायार्थमात्मनः ॥ भवतासहिताःसर्वेप्रयाममधुसूदन ४७ तद्वयंसहितागत्वाभीष्ममाशुनरो
 तमं ॥ नचिरात्सर्वेवाष्णेयमंत्रंपृच्छामकौरवं ४८ सवक्ष्यतिहितंवाक्यंसत्यमस्मान्जनार्दन ॥ यथाचवक्ष्यतेकृष्णतथाकर्ताऽस्मिसंयुगे ४९ सनोजयस्यदाता
 स्यान्मंत्रस्यचदृढव्रतः ॥ बालागपित्राविहिनाश्वतेनसंवर्धितावयम् ५० तंचेत्पितामहंवृद्धंहेतुमिच्छामिमाधव ॥ पितुःपितरमिष्टंचधिगस्तुक्षत्रजीविकाम् ५१
 ॥ संजयउवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजवाष्णेयःकुरुनंदनं ॥ रोचतेमेमहाप्राज्ञराजेंद्रतवभाषितम् ५२ देवव्रतःकृतीभीष्मःप्रेक्षितेनापिनिर्देहेत् ॥ गम्यतांस
 वधोपायंप्रष्टुंसागरगासुतः ५३ वक्तुमर्हतिसत्यंसत्वयापृष्टोविशेषतः ॥ तेवयंतत्रगच्छामःप्रष्टुकुरुपितामहम् ५४ गत्वाशांतनवंवृद्धंमंत्रंपृच्छामभारत ॥ सवो
 दास्यतिमंत्रयंतेनयोत्स्यामहेपरान् ५५ एवमामंज्यतेवीराःपांडवाःपांडुपूर्वजम् ॥ जग्मुस्तेसहिताःसर्वेवासुदेवश्चवीर्यवान् ५६ विमुक्तशस्त्रकवचाभीष्मस्यस
 दनंप्रति ॥ प्रविश्यचतदाभीष्मंशिरोभिःप्रणिपेदिरे ५७ पूजयंतोमहाराजपांडवाभरतर्षभम् ॥ प्रणम्यशिरसाचैनंभीष्मंशरणमभ्ययुः ५८ तानुवाचमहाबाहु
 भीष्मःकुरुपितामहः ॥ स्वागतंतववाष्णेयस्वागतंतधनंजय ५९ स्वागतंधर्मपुत्रायभीमाययमयोस्तथा ॥ किंवाकार्यंकरेाम्यद्युष्माकंप्रीतिवर्धनम् ६० सर्वात्म
 नाऽपिकर्ताऽस्मिदपिस्यात्सुदुष्करम् ॥ तथाब्रुवाणंगांगेयंप्रीतियुक्तंपुनःपुनः ६१ उवाचराजादीनात्माप्रीतियुक्तमिदंवचः ॥ कथंजयेमसर्वज्ञकथंराज्यंलभेमहि ६२

निधमहेतुः ३।४।५. ६ । १०७ ॥ इतिभी०नी०मा० सप्ताधिकशततमोऽध्यायः॥१०७॥कथमिति २।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

॥ १३ ॥

۲۹

नहिभीष्ममहेष्वासंपांडवाःपांडुपूर्वज ॥ अशकुवत्रणेजेतुपाशहस्तमिवांतकम् ११ अथोपायान्महाराजसव्यसाचीधनंजयः ॥ त्रासयत्रथिनःसर्वान्वभित्सुरपरा
जितः १२ सिंहवद्विनददुधैर्धनुर्ज्याविक्षिपन्मुहुः ॥ शरौघान्विसृजन्पार्थोव्यचरत्कालवद्रणे १३ तस्यशब्देनवित्रस्तास्तावकाभरतर्षभ ॥ सिंहस्येवमृगारा
जनव्यद्रवंतमहाभयात् १४ जयंतंपांडवंदृष्ट्वात्वत्सैन्यंचाभिपीडितम् ॥ दुर्योधनस्ततोभीष्ममब्रवीद्दृशपीडितः १५ एषपांडुसुतस्तातश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥
दहतेमामकान्सर्वान्कृष्णवर्मेवकाननम् १६ पश्यसैन्यानिगंगियद्रवमाणानिसर्वशः ॥ पांडवेनयुधांश्चिष्टकाल्यमानानिसंयुगे १७ यथापशुगणान्पालःसंकाल
यतिकानने ॥ तथेदंमामकंसैन्यंकाल्यतेशुतापन १८ धनंजयशरैर्भग्नद्रवमाणंततस्ततः ॥ भीमोऽप्येवंदुराधर्षोविद्रावयतिमेवलम् १९ सात्यकिश्चेकितानश्च
माद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ अभिमन्युःसुविकांतोवाहिनींद्रवतेमम २० घृष्टयुग्नस्तथाशूरोराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ व्यद्रावयेतांसहसासैन्यंमममहारेणे २१ वध्यमानस्यसै
न्यस्यसर्वैरेतैर्महारथैः ॥ नान्यांगतिप्रपश्यामिस्थानेयुद्धेचभारत २२ ऋतेत्वापुरुषव्याघ्रदेवतुल्यपराक्रमम् ॥ पर्याप्तस्तुभवान्शीघ्रंपीडितानांगतिर्भव २३ एवमुक्तो
महाराजपितादेवव्रतस्तव ॥ चिंतयित्वामुहूर्ततुल्वानिश्चयमात्मनः २४ तवसंधारयन्पुत्रमब्रवीच्छांतनोःसुतः ॥ दुर्योधनविजानीहिस्थिरोभूत्वाविशांपते २५
पूर्वकालंतवमयाप्रतिज्ञातंमहाबल ॥ हत्वादशसहस्राणिक्षत्रियाणामहात्मनाम् २६ संग्रामाद्यपयातव्यमेतत्कर्मममाह्निकम् ॥ इतितल्लतवांश्चाहंयथोक्तंभरतर्षभ
२७ अद्यचापिमहत्कर्मप्रकरिष्येमहाबल ॥ अहंवाञ्छहतःशेष्येहनिष्येवाञ्छपांडवान् २८ अद्यतेपुरुषव्याघ्रप्रतिमोक्ष्येऋणंतव ॥ भर्तृपिंडकृतराजत्रिहतःपृतना
मुखे २९ इत्युक्त्वाभरतश्चेष्टक्षत्रियान्प्रवपञ्छरैः ॥ आससाददुराधर्षःपांडवानामनीकिनीं ३० अनीकमध्येतिष्ठंतंगंगियंभरतर्षभ ॥ आशीविषमिवकुहंपांडवाःप्र
त्यवारयन् ३१ दशमेऽहनिभीष्मस्तुदर्शयन्शक्तिमात्मनः ॥ राजन्शतसहस्राणिसोवधीत्कुरुनंदन ३२ पंचालानांचयेष्टेष्टाराजपुत्रामहारथाः ॥ तेषामादत्ततेजांसि
जलंसूर्यइवांशुभिः ३३ हत्वादशसहस्राणिकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ सारोहाणामहाराजहयानांचायुतंतथा ३४ पूर्णेशतसहस्रेद्रेपादातानानरोत्तमः ॥ प्रज
ज्वालरणेभीष्मोविधूमइवपावकः ३५ नचैनंपांडवेयानांकेचिच्छेकुर्निरीक्षितुं ॥ उत्तरंमार्गमास्थायतपंतमिवभास्करम् ३६ तेषांवेयाःसंख्यामहेष्वासेनपी
डिताः ॥ वधायाभ्यद्रवन्भीष्मंसृजयाश्चमहारथाः ३७ संयुद्धयमानोबहुभिर्भीष्मःशांतनवस्तथा ॥ अवकीर्णोमहामेरुःशैलोमेघैरिवावृतः ३८ पुत्रास्तुतवगंगेयं
समंतात्पर्यवारयन् ॥ महत्यासेनयासार्द्धततोयुद्धमवर्तत ३९ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेनवाधिविशततमोऽध्यायः ॥१०९॥

स्वप्स्यामि २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपिनवाधिविशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७३ ॥

अर्जुनइति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७ रमसंकृतोत्साह १८। १९। २०। २१। २२। २३ प्रलयानिवप्रलयकालीना

॥ संजयउवाच ॥ अर्जुनस्तुरगेराजन्द्वाभीष्मस्यविक्रमम् ॥ शिखंडिनमथोवाचसमभ्येहिपितामहम् १ नचापिभीस्त्वयाकार्याभीष्मादद्यकथंचन ॥ अह
मेनंशरैस्तीक्ष्णैःपातयिष्येरथोत्तमात् २ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ अभ्यद्रवतगंगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ३ घृष्टयुग्नस्तथाराजन्सौभद्रश्चमहारथः ॥
हृष्टावाद्रवतांभीष्मंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ४ विराट्दुपदौवृद्धौकुंतिभोजश्चदंशितः ॥ अभ्यद्रवतगंगेयंपुत्रस्यतवपश्यतः ५ नकुलःसहदेवश्चधर्मराजश्चवीर्य
वान् ॥ तथेतराणिसैन्यानिसर्वाण्येवविशांपते ६ समाद्रवंतगंगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ॥ प्रत्युद्ययुस्तावकाश्चसमेतांस्तान्महाराथान् ७ यथाशक्तियथोत्सा
हंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ चित्रसेनोमहाराजचेकितानंसमभ्ययात् ८ भीष्मप्रेप्सुरणेयांतंष्टपंव्याघ्रशिथुर्यथा ॥ घृष्टयुग्नमहाराजभीष्मांतिकमुपागतम् ९ त्वरमा
णंरणेयत्तंकृतवर्मान्यवारयत् ॥ भीमसेनंसुसंकुदंगंगेयस्यवधैषिणम् १० त्वरमाणोमहाराजसौमदतिर्न्यवारयत् ॥ तथैवनकुलंशूरंकिरंतंसायकान्वहन् ११ विक
र्णोवारयामासइच्छन्भीष्मस्यजीवितम् ॥ सहदेवंतथाराजन्यांतंभीष्मरथंप्रति १२ वारयामाससंकुदःकृपःशारद्वतौयुधि ॥ राक्षसंकूरकर्माणंभैमसेनिमहाब
लम् १३ भीष्मस्यनिधनंप्रेप्सुर्मुखोऽभ्यद्रवदली ॥ सात्यकिंसमरेयांतंतवपुत्रोन्यवारयत् १४ अभिमन्युंमहाराजयांतंभीष्मरथंप्रति ॥ सुदक्षिणोमहाराज
कांबोजःप्रत्यवारयत् १५ विराट्दुपदौवृद्धौसमेतावरिमर्दनौ ॥ अश्वत्थामाततःकुद्वोवारयामासभारत १६ तथापांडुसुतंज्येष्ठंभीष्मस्यवधकांक्षिणं ॥ भारद्वा
जोरणेयतोधर्मपुत्रमवारयत् १७ अर्जुनंरभसंयुद्धेपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ भीष्मप्रेप्सुंमहाराजभासयंतंदिशोदश १८ दुःशासनोमहेष्वासोवारयामाससंयुगे ॥
अन्येचतावकायोधाःपांडवानामहारथान् १९ भीष्मस्याभिमुखान्यातान्वारयामासुराहवे ॥ घृष्टयुग्नस्तुसैन्यानिप्राकोशंस्तुपुनःपुनः २० अभ्यद्रवतसंख्यो
भीष्ममेकंमहारथः ॥ एषोऽर्जुनोरणेभीष्मंप्रयातिकुरुनंदनः २१ अभ्यद्रवतमाभैष्ठभीष्मोहिप्राप्स्यतेनवः ॥ अर्जुनंसमरेयोदुनोत्सहेतापिवासवः २२ किमुभी
ष्मोरणेवीरागतसत्वोऽल्पजीवितः ॥ इतिसेनापतेःश्रुत्वापांडवानामहारथाः २३ अभ्यद्रवंतसंहृष्टागंगेयस्यरथंप्रति ॥ आगच्छमानान्समरेवार्योधान्प्रलया
निव २४ अवारयंतसंहृष्टास्तावकाःपुरुषर्षभाः ॥ दुःशासनोमहाराजभयंत्यक्त्वामहारथः २५ भीष्मस्यजीविताकांक्षीधनंजयमुपाद्रवत् ॥ तथैवपांडवाः
शूरागंगेयस्यरथंप्रति २६ अभ्यद्रवंतसंग्रामेतवपुत्रान्महारथाः ॥ तत्राहुतमपश्यामचित्ररूपंविशांपते २७ दुःशासनरथंप्राप्ययत्पार्थोनात्यवर्तत ॥
यथावारयतेवेलाक्षुब्धतोयंमहार्णवम् २८ तथैवपांडवंकुदंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ उभौतौरथिनांश्रेष्ठाभौभारतदुर्जयो २९ उभौचंद्रार्कसदृशौकांत्यादी
हयाचभारत ॥ तथातौजातसंरंभावन्योन्यवधकांक्षिणौ ३०

निव २४। २५। २६ अर्जुनंअमृतपूर्व २७। २८। २९। ३०

११।१२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४० अथैषीतुपसर्गात्पूर्वोऽङ्गागस्तुच्छोदसःपुनमन्यत्रापि ४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५० इतिमी० नी० मा० दशाधिकशत

समीयतुर्महासंख्येमयशक्रौयथापुरा ॥ दुःशासनोमहाराजपांडवंविशिखैस्त्रिभिः ३१ वासुदेवंचविशत्याताडयामाससंयुगे ॥ ततोऽर्जुनोजातमन्युर्वार्ण्यंवी
क्ष्यपीडितम् ३२ दुःशासनंशतेनाजौनराचानांसमार्पयत् ॥ तेतस्यक्वचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ३३ दुःशासनस्त्रिभिःकुद्धःपार्थविव्याधपत्रिभिः ॥ ललाटे
भरतश्रेष्ठशरैःसन्नतपर्वभिः ३४ ललाटस्थैस्तुतैर्बाणैःशुशुभेपांडवोरणे ॥ यथामेरुर्महाराजशृंगैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ३५ सोऽतिविद्धोमहेष्वासःपुत्रेणतवधन्विना ॥
व्यराजतरणेपार्थःकिंशुकःपुष्पवानिव ३६ दुःशासनंततःकुद्धःपीडयामासपांडवः ॥ पर्वणीवसुसंकुद्धोराहुःपूर्णनिशाकरम् ३७ पीडयमानोबलवतापुत्रस्तव
विशांपते ॥ विव्याधसमरेपार्थकंपत्रैःशिलाशितैः ३८ तस्यपार्थोधनुश्छित्वास्थंचास्यत्रिभिःशरैः ॥ आजघानततःपश्चात्पुत्रंतेनिशितैःशरैः ३९ सोऽन्य
त्कार्मुकमादायभीष्मस्यप्रमुखेस्थितः ॥ अर्जुनंपंचविशत्याबाहोरुरसिचार्पयत् ४० तस्यकुद्धोमहाराजपांडवःशत्रुतापनः ॥ अप्रैषीद्विशिखान्धोरान्यमदंडो
पमान्बहून् ४१ अप्राप्तानेवतान्बाणांश्चिच्छेदतनयस्तव ॥ यतमानस्यपार्थस्यतदद्भुतमिवाभवत् ४२ पार्थचनिशितैर्बाणैरविध्यतनयस्तव ॥ ततःकुद्धो
रणेपार्थशरान्संधायकार्मुके ४३ प्रेषयामाससमरेस्वर्णपुंखाञ्छिलाशितान् ॥ न्यमज्जंस्तेमहाराजतस्यकायेमहात्मनः ४४ यथाहंसामहाराजतडागंप्राप्यभा
रत ॥ पीडितश्चैवपुत्रस्तेपांडवेनमहात्मना ४५ हित्वापार्थरणेतूर्णभीष्मस्यरथमाव्रजत् ॥ अगाधेमज्जतस्तस्यद्वीपोभीष्मोऽभवत्तदा ४६ प्रतिलभ्यततःसंज्ञां
पुत्रस्तवविशांपते ॥ अवारयत्ततःशूरोभूयएवपराक्रमी ४७ शरैःसुनिशितैःपार्थयथावृत्रंपुरंदरः ॥ निर्विभेदमहाकायोविव्यथेनैवचार्जुनः ४८ ॥ ॥ इतिश्री
महाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अर्जुनदुःशासनसमागमेदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥
सात्यकिंदंशितंयुद्धेभीष्मायाम्युद्यतरणे ॥ आर्ष्यशृंगिर्महेष्वासोवारयामाससंयुगे १ माधवस्तुसुसंकुद्धोराक्षसंनवभिःशरैः ॥ आजघानरणेराजन्प्रहसन्निवभारत
२ तथैवराक्षसोराजन्माधवंनवभिःशरैः ॥ अर्दयामासराजेंद्रसंकुद्धःशिनिपुंगवम् ३ शैनेयःशरसंधंतुप्रेषयामाससंयुगे ॥ राक्षसायसुसंकुद्धोमाधवःपरवीरहा ४
ततोरक्षोमहाबाहुसात्यकिंसत्यविक्रमम् ॥ विव्याधविशिखैस्तीक्ष्णैःसिंहनादंननादच ५ माधवस्तुभृशंविद्धोराक्षसेनरणेतदा ॥ वार्यमाणश्चतेजस्वीजहासचनना
दच ६ भगदत्तस्ततःकुद्धोमाधवंनिशितैःशरैः ॥ ताडयामाससमरेतत्रैरिवमहागजम् ७ विहायराक्षसंयुद्धेशैनेयोरथिनांवरः ॥ प्राग्ज्योतिषायचिक्षेपशरान्संनत
पर्वणः ८ तस्वप्राग्ज्योतिषोराजामाधवस्यमहद्वनुः ॥ चिच्छेदशतधारेणभलेनकृतहस्तवत् ९ अथान्यद्वनुरादायवेगवत्परवीरहा ॥ भगदत्तरणेकुद्धंविव्याध
निशितैःशरैः १० सोऽतिविद्धोमहेष्वासःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शक्तिंक्नक्वैदूर्यभूषितामायसीद्वहाम् ११ तमोऽध्यायः॥११०॥ सात्यकिमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२

यमदंडोपमांधोरांचिक्षेपपरमाहवे ॥ तामापतंतोसहसातस्यबाहुबलोरेताम् १२ सात्यकिःसमरेराजन्दिधाचिच्छेदसायकैः ॥ ततःपपातसहसामहोल्केवहत
प्रभा १३ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वापुत्रस्तवविशांपते ॥ महतारथवंशेनवारयामासमाधवम् १४ तथापरिवृतंदृष्ट्वावाष्णैर्यानांमहारथम् ॥ दुर्योधनोभृशंकुद्धोभ्रातृ
न्सर्वानुवाचह १५ तथाकुरुतकौरव्यायथावःसात्यकोयुधि ॥ नजीवन्प्रतिनिर्यातिमहतोऽस्माद्रथव्रजात् १६ तस्मिन्हतेहतंमन्येपाण्डवानांमहद्वलम् ॥ तथे
तिचवचस्तस्यपरिग्रहमहारथाः १७ शैनेयंयोधयामासुभीष्मायाम्युद्यतरणे ॥ काम्बोजराजोबलवान्धारयामाससंयुगे १८ आर्जुनिनृपतिर्विच्छाशरैःसन्नतपर्व
भिः ॥ पुनरेवचतुःषष्ट्याराजन्विव्याधतंतृप १९ सुदक्षिणस्तुसमरेपुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचास्यनवभिरिच्छन्भीष्मस्यजीवितम् २० तयुद्धमासीत्सु
महत्तयोस्तत्रसमागमे ॥ यदाऽभ्यधावद्वांगेयंशिखंडीशत्रुकर्शनः २१ विराट्द्रुपदौवृद्धौवारयंतौमहाचमूम् ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धावाद्रवंतौमहारथौ २२ अश्व
त्थामारणेकुद्धःसमियाद्रथसत्तमः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतयोस्तस्यचभारत २३ विराटोदशभिर्मल्लैराजघानपरंतप ॥ यतमानंमहेष्वासंद्रौणिमाहवशोभिेनम् २४
द्रुपदश्चत्रिभिर्बाणैर्विव्याधनिशितैस्तदा ॥ गुरुपुत्रंसमासाद्यप्रहरंतौमहाबलौ २५ अश्वत्थामाततस्तौतुविव्याधबहुभिःशरैः ॥ विराट्द्रुपद्रौवीरौभीष्मंप्रति
समुद्यतौ २६ तत्राहुतमपश्यामवृद्धयोश्चरितंमहत् ॥ यद्रौणिसायकान्धोरान्प्रत्यवारयतांयुधि २७ सहदेवंतथायांतंरुपःशारद्वतोऽभ्ययात् ॥ यथानागोवने
नागंमतोमतमुपाद्रवत् २८ रुपश्चसमरेशूरोमाद्रीपुत्रमहारथम् ॥ आजघानशरैस्तूर्णसत्तयारुक्मभूषणैः २९ तस्यमाद्रीसुतश्चापांदिधाचिच्छेदसायकैः ॥
अथैनंछिन्नधन्वानंविव्याधनवभिःशरैः ३० सोऽन्यत्कार्मुकमादायसमरेभारसाधनम् ॥ माद्रीपुत्रसुसंहृष्टोदशभिर्निशितैःशरैः ३१ आजघानोरसिकुद्धइच्छ
न्भीष्मस्यजीवितम् ॥ तथैवपांडवोराजञ्छारद्वतममर्षणम् ३२ आजघानोरसिकुद्धोभीष्मस्यवधकाक्षया ॥ तयोर्युद्धंसमभवद्धोरूपंभयावहम् ३३ नकुलं
तुरणेकुद्धोविकर्णःशत्रुतापनः ॥ विव्याधसायकैःषष्ट्यारक्षन्भीष्ममहाबलम् ३४ नकुलोऽपिभृशंविद्धस्तवपुत्रेणधीमता ॥ विकर्णसत्तसत्तयानिर्विभेदाशिली
मुखैः ३५ तत्रतीनरशार्दूलौभीष्महेतोःपरंतपौ ॥ अन्योन्यंजघ्नतुर्वीरौगोष्ठेगोष्ठेषमाविव ३६ घटोत्कचंरणेयांतंनिघ्नंतंतववाहिनीम् ॥ दुर्मुखःसमरेप्रायाद्री
ष्महेतोःपराक्रमी ३७ हैडिबस्तुरणेराजन्दुर्मुखंशत्रुतापनम् ॥ आजघानोरसिकुद्धःशरेणानतपर्वणा ३८ भीमसेनसुतंचापिदुर्मुखःसुमुखैःशरैः ॥ षष्ट्यावी
रोनदन्हृष्टोविव्याधरणमूर्धनि ३९ घृष्टयुगंतथायांतंभीष्मस्यवधकाक्षिणम् ॥ हार्दिकयोवारयामासरथश्रेष्ठमहारथः ४० हार्दिकयःपार्षतंचापिविद्धापंच
भिरायसैः ॥ पुनःपंचाशतातूर्णतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ४१ आजघानमहाबाहुःपार्षतंतंमहारथम् ॥ संचैवपार्षतोराजन्हादिकयंनवभिःशरैः ४२

विव्याधनिशितैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रैरजिह्वैः ॥ तयोःसमभवयुद्धंभीष्महेतोर्महाहवे ४३ अन्योन्यातिशयेयुक्तंयथावृत्रमहेन्द्रयोः ॥ भीमसेनंतथायातंभीष्मप्रतिम
हारथम् ४४ भूरिश्रवाभ्ययातूर्णतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ सौमदतिरथोभीममाजधानस्तनांतरे ४५ नाराचेनसुतीक्ष्णेनरुक्मपुंखेनसंयुगे ॥ उरःस्थेनव
भौतेनभीमसेनःप्रतापवान् ४६ स्कंदशक्तयायथाकौचःपुरानृपातिसतम् ॥ तौशरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ४७ अन्योन्यस्पर्शेकुदौचिक्षिपातेनर
र्षभौ ॥ भीमोभीष्मवधाकांक्षीसौमदतिमहारथम् ४८ तथाभीष्मजयेष्टुःसौमदतिस्तुपांडवम् ॥ कृतप्रतिकृत्येतौयोधयामासतूरणे ४९ युधिष्ठिरंतुकोंते
यमहत्यासेनयावृत्तम् ॥ भीष्माभिमुखमायातंभारद्वाजोन्यवारयत् ५० द्रोणस्यरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमम् ॥ श्रुत्वाप्रभद्रकाराजन्समकंपंतमारिष ५१
सासेनामहतीराजन्पांडुपुत्रस्यसंयुगे ॥ द्रोणेनवारितायतानचचालपदात्पदम् ५२ चेकितानंरणेयतंभीष्मंप्रतिजनेश्वर ॥ चित्रसेनस्तवसुतःकुद्वरूपमवा
रयत् ५३ भीष्महेतोःपराक्रांतश्चित्रसेनःपराक्रमी ॥ चेकितानंपरंशक्तयायोधयामासभारत ५४ तथैवचेकितानोऽपिचित्रसेनमवारयत् ॥ तद्युद्धमासीत्सुमह
त्तयोस्तत्रसमागमे ५५ अर्जुनोवार्यमाणस्तुबहुशस्तत्रभारत ॥ विमुखीकृत्यपुत्रंतेसेनांतवममर्दह ५६ दुःशासनोऽपिपरयाशक्त्यापार्थमवारयत् ॥ कथंभी
ष्मननोहन्यादितिनिश्चित्यभारत ५७ सावध्यमानासमरेपुत्रस्यतववाहिनी ॥ लोह्यतेराधिभिःश्रेष्ठैस्तत्रतत्रैवभारत ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि
भी०द्वंद्वयुद्धे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ संजयउवाच ॥ अथवीरोमहेष्वासोमत्तवारणविक्रमः ॥ समादायमहच्चापंमत्तवारणवारणम् १ विधु
न्वानोनरश्रेष्ठोद्रावयाणोवरूथिनीम् ॥ पृतनांपांडवेयानांगाहमानोमहाबलः २ निमित्तानिनिमित्तज्ञःसर्वतोवीक्ष्यवीर्यवान् ॥ प्रतपंतमनीकानिद्रोणःपुत्रमभा
पत ३ अयंहिदिवसस्तातयत्रपार्थोमहाबलः ॥ जिघांसुःसमरेभीष्मंपरंयत्नंकरिष्यति ४ उत्पतंतिहिमेबाणाधनुःप्रस्फुरतीवच ॥ योगमस्त्राणिगच्छंतिकूरेमे
वर्ततेमतिः ५ दिक्ष्वशांतानिघोराणिव्याहरंतिमृगद्विजाः ॥ नीचैर्यद्भानिलीयंतेभारतानांचमूंप्रति ६ नष्टप्रभइवादित्यःसर्वतोलोहितादिशः ॥ रसतेव्यथते
भूमिःकंपतीवचसर्वशः ७ कंकश्र्वावलाकाश्चव्याहरंतिमुहुर्मुहुः ॥ शिवाश्चैवाशिवाघोरावेदयंत्योमहद्भयम् ८ पपातमहतीचोल्कामध्येनादित्यमंडलात् ॥
सकबंधश्चपरिषोभानुमावृत्त्यतिष्ठति ९ परिवेषस्तथाघोरश्चंद्रभास्करयोरभूत् ॥ वेदयानोभयंघोरंराज्ञादेहावकर्तनम् १० देवतायतनस्थाश्चकौरवैर्द्रस्यदेव
ताः ॥ कंपंतेचहसंतेचनृत्यंतिचरुदांतच ११ अपसव्यग्रहाश्चकुरलक्ष्माणंदिवाकरम् ॥ अवाक्शिराश्चभगवानुपातिष्ठतचंद्रमाः १२ अध्यायः ॥ १११ ॥ अयेति
१ । २ । ३ । ४ । ५ घोराणिभयंकराणि अशांतानिअनुपरतानि ६ रसतेशब्दायते व्यथतेविभेतीवकंपतइवच ७ । ८ । ९ । १० । ११ अलक्ष्माणंप्रचंडलक्षणलक्षितं अवाक्शिराजघोमुखकोटिद्वयः १२

१३ । १४ आस्थायआलंभ्य १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० अस्त्रसमारंभःउद्यममात्रेनतत्पूर्ववदस्त्राणामुपस्थितिः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ हेतुवृत्तपत्नी
वपूंषिचनरैर्द्राणांविगताभानिलक्षये ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येपुनचभ्राजंतिदंशिताः १३ सेनयोरुभयोश्चापिसमंताच्छ्रुयतेमहान् ॥ पांचजन्यस्यनिर्घोषोगांडीवस्य
चनिःस्वनः १४ ध्रुवमास्थायवीभत्सुरुत्तमास्त्राणिसंयुगे ॥ अपास्यान्यानरणेयोधानभ्येप्यतिपितामहम् १५ तृप्यंतिरोमकूपाणिसीदतीवचमेमनः ॥ चिंतयि
त्वामहाबाहोभीष्मार्जुनसमागमम् १६ तंचेहनिहतिप्रज्ञंपांचाल्यंपापचेतसम् ॥ पुरस्कृत्यरणेपार्थोभीष्मस्यायोधनंगतः १७ अब्रवीच्चपुराभीष्मोनाहंन्याशि
खंडिनम् ॥ स्त्रीह्येषाविहिताधात्रादेवाच्चसपुनःपुमान् १८ अमंगल्यध्वजश्चैवयाज्ञसेनिर्महाबलः ॥ नचामंगलिकेतस्मिन्प्रहरेदापगासुतः १९ एतद्विचिंतयान
स्यमज्जासीदितिमेष्टशम् ॥ अभ्युद्यतोरणेपार्थःकुरुवृद्धमुपाद्रवत् २० युधिष्ठिरस्यचक्रोघोभीष्मश्चार्जुनसंगतः ॥ ममचास्त्रसमारंभःप्रजानामशिवंध्रुवम् २१
मनस्वीवलवान्शूरःकृतास्त्रोलघुविक्रमः ॥ दूरपातीदृढेषुश्वनिमित्तज्ञश्चपांडवः २२ अजेयःसमरेचापिदेवैरपिसवासवैः ॥ बलवान्बुद्धिमांश्चैवजितकेशोयुधांवरः
२३ विजयीचरणेनित्यंभैरवास्त्रश्चपांडवः ॥ तस्यमार्गपरिहरन्हुतंगच्छयतव्रत २४ पश्याद्यैतन्महाघोरेसंयुगेवैशसमंभट् ॥ हेमचित्राणिशूराणामहांतिचशुभानि
च २५ क्वचान्यवदीर्यतेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छिद्यंतेचध्वजाग्राणितोमराश्चधनूंषिच २६ प्रासाश्चविमलास्तीक्ष्णाःशक्तयश्चकनकोज्ज्वलाः ॥ वैजयंत्यश्चना
गानांसंकुद्धेनकिरीटिना २७ नायंसंरक्षितुकालःप्राणान्पुत्रोपजीविभिः ॥ याहिस्वर्गपुरस्कृत्ययशसेविजयायच २८ रथनागहयावर्तमिहाघोरांसुदुर्गमाम् ॥
रथेनसंग्रामनर्दीतरत्येषकपिध्वजः २९ ब्रह्मण्यतादमोदानंतपश्चचरितंमहत् ॥ इहैवदृश्यतेपार्थभ्रातायस्यधनंजयः ३० भीमसेनश्चबलवान्माद्रीपुत्रोचपांडवौ ॥
वासुदेवश्चवार्णयोयस्यनाथोव्यवस्थितः ३१ तस्यैषमन्युप्रभवोधार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः ॥ तपोदग्धशरीरस्यकोपोदहतिभारतीम् ३२ एषसंदृश्यतेपार्थोवासुदेवव्य
पाश्र्वयः ॥ दारयन्सर्वसैन्यानिधार्तराष्ट्राणिसर्वशः ३३ एतदालोक्यतेसैन्यंक्षोभ्यमाणंकिरीटिना ॥ महोर्मिनद्धंसुमहत्तिमिनेवमहाजलम् ३४ हाहाकिलकिला
शब्दाःश्रूयंतेचचमूमुखे ॥ याहिपांचालदायादमहंयास्येयुधिष्ठिरम् ३५ दुर्गमंहंतंरंराज्ञोव्यूहस्यामिततेजसः ॥ समुद्रकुक्षिप्रतिमंसर्वतोऽतिरथैःस्थितैः ॥
३६ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चवृष्टयुम्वृकोदरौ ॥ पर्यरक्षंतराजानंयमौचमनुजेश्वरम् ३७ उपेद्रसदृशःश्यामोमहाशालइवोद्भूतः ॥ एषगच्छत्यनीकाग्रेद्वितीय
इवफाल्गुनः ३८ उत्तमास्त्राणिचाधत्स्वगृहीत्वाचमहद्भनुः ॥ पार्षतंयाहिराजानंयुध्यस्वचवृकोदरम् ३९ कोहिनेच्छेत्प्रियंपुत्रंजीवंतंशाश्वतीःसमाः ॥ क्षत्रध
र्मतुसंप्रेक्ष्यततस्त्वानियुनज्म्यहम् ४० एषचातिरणेभीष्मोदहतेवैमहाचमूम् ॥ युद्धेपुसदृशस्तातयमस्यवरुणस्यच ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि
भीष्मवधपर्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभिरनुगतैः २८ । २९ पार्थेयुधिष्ठिरे ३० । ३१

तस्यधर्मस्यमन्युर्दैन्यंभारतीसेनामितिशेषः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति भी० नी० भा० द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च ॥ विद्वानुविदावावंत्यौ सैधवश्च जयद्रथः १ चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः ॥ दशैते तावका यो
धाभीमसेनमयोधयन् २ महत्यासेनया युक्तानानादेशसमुत्थया ॥ भीष्मस्य समरे राजन् प्रार्थयानामहद्यशः ३ शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ कृतव
र्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ४ चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ॥ दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ५ सैधवश्च त्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ विदा
नुविदावावंत्यौ पंचभिः पंचभिः शरैः ६ दुर्मर्षणस्तु विशल्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ सतान्सर्वान्महाराजराजमानान् पृथक् पृथक् ७ प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्म
हारथान् ॥ जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा ८ सप्तभिः शल्यमाविध्य कृतवर्माणमष्टभिः ॥ कृपस्य शरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ९ अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्वि
व्याध सप्तभिः ॥ विद्वानुविदौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिस्ताडयत् १० दुर्मर्षणं च विशल्या चित्रसेनं च पंचभिः ॥ विकर्णं दशभिर्बाणैः पंचभिश्च जयद्रथम् ११ विद्धाभीमोन
दहृष्टः सैधवं च पुनस्त्रिभिः ॥ अथान्यद्वनुरादाय गौतमोरथिनां वरः १२ भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ सविद्धो दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्रिपः ॥
१३ ततः कुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥ गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे १४ सैधवस्य तथा श्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालांत
कसमयुतिः १५ हताश्वात्तुरथा तूर्णमवहुत्य महारथः ॥ शरांश्चिक्षेप निशितान् भीमसेनस्य संयुगे १६ तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष ॥ भल्लाभ्यां भरत
श्रेष्ठसैधवस्य महात्मनः १७ सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्चोहत सारथिः ॥ चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः १८ अत्युत्तरेण कर्मकृतवांस्तत्र पाण्डवः ॥ महारथान्
शरैर्विद्धावारयित्वा च मारिष १९ विरथं सैधवं च केशर्वलोकस्य पश्यतः ॥ तदानममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् २० संधाय शरांस्तीक्ष्णान् कर्मारपरिमार्जि
तान् ॥ भीमं विव्याध समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् २१ कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ विद्वानुविदावावंत्यौ चित्रसेनश्च संयुगे २२ दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिंधुरा
जश्च वीर्यवान् ॥ भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिदमाः २३ सच तान् प्रतिविव्याध पंचभिः पंचभिः शरैः ॥ शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः २४ तं शल्यो
नवभिर्भित्त्वा पुनर्विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं चास्य भलेन गाढं विव्याध मर्मणि २५ विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ मद्वराजं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्प
यत् २६ तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ ताडयामास समरे सिंहवद्विननादच २७ ते हियतामहेष्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदम् ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुंठाग्रैर्भृशं
मर्मस्वताडयत् २८ सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ॥ पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः २९ सतुक्रोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः ॥ मद्रेश्वरं त्रिभि
र्बाणैर्भृशं विद्धा महायशः ३० कृपं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्धा समंततः ॥ प्राग्योतिषं शतैराजौराजान् विव्याध सायकैः ३१

२६।२७।२८।२९।३०।३१

सात्वतस्य कृतवर्मणः १२।३३।३४।३५ मत्वातृणेन तांस्तुल्यानिति तुल्यशब्दोपादानाद्वितीया चतुर्थ्योक्तिस्तुल्यार्थे तुलोपमान्यामिति तृतीया ३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२

ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ३२ तथाऽन्यद्वनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ॥ आजघान ध्रुवोर्मध्ये नाराचेन परं
तपः ३३ भीमस्तु समरे विद्धा शल्यं नवभिरायसैः ॥ भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ३४ द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रभृतीन् तथा ॥ तेषां पितं समरे रा
जन् विव्यधुर्निशितैः शरैः ३५ स तथा पाण्डवमानोऽपि सर्वशस्त्रैर्महारथैः ॥ मत्वातृणेन तांस्तुल्यान् विचचार गतव्यथः ३६ ते चापिरथिनां श्रेष्ठाभीमाय निशितान्
शरान् ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ३७ तस्य शक्तिमहावेगां भगदत्तो महारथः ॥ चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदंडां महामते ३८ तोमरं सैधवो राजापहिंशं
च महाभुजः ॥ शतघ्नीं च कृपो राजच्छरं शल्यश्च संयुगे ३९ अथेते महेष्वासाः पंचपंचशिलीमुखान् ॥ भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ४० तोमरं च द्विधा च
क्रेशुरप्रेणानिलात्मजः ॥ पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकांडवत् ४१ स विभेद शतघ्नीं च नवभिः कंकपत्रिभिः ॥ मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महारथः ४२ श
क्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितारणे ॥ तथेतरान् शरान्धोरान् शरैः सन्नतपर्वभिः ४३ भीमसेनो रणश्चाधी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ॥ तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरता
डयत् ४४ ततो धनं जयस्तत्र वर्तमाने महारणे ॥ आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ४५ निघ्नंतं समरेशून् यो ध्यानं च सायकैः ॥ तौ तु तत्र महात्मानौ स
मेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ४६ न शशंसुर्जयंतं तत्र तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ अथार्जुनो रणे भीमं यो धयंतं महारथान् ४७ भीष्मस्य निधना कांक्षी पुरस्कृत्य शिखंडिनम् ॥ आस
सादरणे वीरांस्तव कान्दशभारत ४८ ये स्म भीमं रणे राजन्यो धयंतो व्यवस्थिताः ॥ भीमस्तुस्तान्माविध्य द्वाभ्यां प्रियकाम्यया ४९ ततो दुर्योधनो राजा सु
शर्माणमचोदयत् ॥ अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ५० सुशर्मन् गच्छ शीघ्रं त्वं वलौघैः परिवारितः ॥ जहि पाण्डुसुतावेतौ धनं जयवृकोदरौ ५१
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ५२ रथैरेकसाहस्रैः समं तात्पर्यवारयत् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ५३
॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ अर्जुनस्तुरणेश
ल्यं यतमानं महारथम् ॥ छादयामास समरेशरैः सन्नतपर्वभिः १ सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत् ॥ प्राग्योतिषं च समरे सैधवं च जयद्रथम् २ चित्रसेनं वि
कर्णं च कृतवर्माणमेव च ॥ दुर्मर्षणं च राजेन्द्रह्यावंत्यौ च महारथौ ३ एकैकं त्रिभिरानच्छत्कं कवार्हणवाजितैः ॥ शरैरतिरथो युद्धे पीडयन् वाहिनीं तव ४ जयद्रथो रणे पार्थ
विद्धा भारतसायकैः ॥ भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ५ शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ॥ विव्यधाते महाराज बहुधामर्मभेदिभिः ६

४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।१०१।१०२।१०३।१०४।१०५।१०६।१०७।१०८।१०९।११०।१११।११२।११३।११४।११५।११६।११७।११८।११९।१२०।१२१।१२२।१२३।१२४।१२५।१२६।१२७।१२८।१२९।१३०।१३१।१३२।१३३।१३४।१३५।१३६।१३७।१३८।१३९।१४०।१४१।१४२।१४३।१४४।१४५।१४६।१४७।१४८।१४९।१५०।१५१।१५२।१५३।१५४।१५५।१५६।१५७।१५८।१५९।१६०।१६१।१६२।१६३।१६४।१६५।१६६।१६७।१६८।१६९।१७०।१७१।१७२।१७३।१७४।१७५।१७६।१७७।१७८।१७९।१८०।१८१।१८२।१८३।१८४।१८५।१८६।१८७।१८८।१८९।१९०।१९१।१९२।१९३।१९४।१९५।१९६।१९७।१९८।१९९।२००।२०१।२०२।२०३।२०४।२०५।२०६।२०७।२०८।२०९।२१०।२११।२१२।२१३।२१४।२१५।२१६।२१७।२१८।२१९।२२०।२२१।२२२।२२३।२२४।२२५।२२६।२२७।२२८।२२९।२३०।२३१।२३२।२३३।२३४।२३५।२३६।२३७।२३८।२३९।२४०।२४१।२४२।२४३।२४४।२४५।२४६।२४७।२४८।२४९।२५०।२५१।२५२।२५३।२५४।२५५।२५६।२५७।२५८।२५९।२६०।२६१।२६२।२६३।२६४।२६५।२६६।२६७।२६८।२६९।२७०।२७१।२७२।२७३।२७४।२७५।२७६।२७७।२७८।२७९।२८०।२८१।२८२।२८३।२८४।२८५।२८६।२८७।२८८।२८९।२९०।२९१।२९२।२९३।२९४।२९५।२९६।२९७।२९८।२९९।३००।३०१।३०२।३०३।३०४।३०५।३०६।३०७।३०८।३०९।३१०।३११।३१२।३१३।३१४।३१५।३१६।३१७।३१८।३१९।३२०।३२१।३२२।३२३।३२४।३२५।३२६।३२७।३२८।३२९।३३०।३३१।३३२।३३३।३३४।३३५।३३६।३३७।३३८।३३९।३४०।३४१।३४२।३४३।३४४।३४५।३४६।३४७।३४८।३४९।३५०।३५१।३५२।३५३।३५४।३५५।३५६।३५७।३५८।३५९।३६०।३६१।३६२।३६३।३६४।३६५।३६६।३६७।३६८।३६९।३७०।३७१।३७२।३७३।३७४।३७५।३७६।३७७।३७८।३७९।३८०।३८१।३८२।३८३।३८४।३८५।३८६।३८७।३८८।३८९।३९०।३९१।३९२।३९३।३९४।३९५।३९६।३९७।३९८।३९९।४००।४०१।४०२।४०३।४०४।४०५।४०६।४०७।४०८।४०९।४१०।४११।४१२।४१३।४१४।४१५।४१६।४१७।४१८।४१९।४२०।४२१।४२२।४२३।४२४।४२५।४२६।४२७।४२८।४२९।४३०।४३१।४३२।४३३।४३४।४३५।४३६।४३७।४३८।४३९।४४०।४४१।४४२।४४३।४४४।४४५।४४६।४४७।४४८।४४९।४५०।४५१।४५२।४५३।४५४।४५५।४५६।४५७।४५८।४५९।४६०।४६१।४६२।४६३।४६४।४६५।४६६।४६७।४६८।४६९।४७०।४७१।४७२।४७३।४७४।४७५।४७६।४७७।४७८।४७९।४८०।४८१।४८२।४८३।४८४।४८५।४८६।४८७।४८८।४८९।४९०।४९१।४९२।४९३।४९४।४९५।४९६।४९७।४९८।४९९।५००।५०१।५०२।५०३।५०४।५०५।५०६।५०७।५०८।५०९।५१०।५११।५१२।५१३।५१४।५१५।५१६।५१७।५१८।५१९।५२०।५२१।५२२।५२३।५२४।५२५।५२६।५२७।५२८।५२९।५३०।५३१।५३२।५३३।५३४।५३५।५३६।५३७।५३८।५३९।५४०।५४१।५४२।५४३।५४४।५४५।५४६।५४७।५४८।५४९।५५०।५५१।५५२।५५३।५५४।५५५।५५६।५५७।५५८।५५९।५६०।५६१।५६२।५६३।५६४।५६५।५६६।५६७।५६८।५६९।५७०।५७१।५७२।५७३।५७४।५७५।५७६।५७७।५७८।५७९।५८०।५८१।५८२।५८३।५८४।५८५।५८६।५८७।५८८।५८९।५९०।५९१।५९२।५९३।५९४।५९५।५९६।५९७।५९८।५९९।६००।६०१।६०२।६०३।६०४।६०५।६०६।६०७।६०८।६०९।६१०।६११।६१२।६१३।६१४।६१५।६१६।६१७।६१८।६१९।६२०।६२१।६२२।६२३।६२४।६२५।६२६।६२७।६२८।६२९।६३०।६३१।६३२।६३३।६३४।६३५।६३६।६३७।६३८।६३९।६४०।६४१।६४२।६४३।६४४।६४५।६४६।६४७।६४८।६४९।६५०।६५१।६५२।६५३।६५४।६५५।६५६।६५७।६५८।६५९।६६०।६६१।६६२।६६३।६६४।६६५।६६६।६६७।६६८।६६९।६७०।६७१।६७२।६७३।६७४।६७५।६७६।६७७।६७८।६७९।६८०।६८१।६८२।६८३।६८४।६८५।६८६।६८७।६८८।६८९।६९०।६९१।६९२।६९३।६९४।६९५।६९६।६९७।६९८।६९९।७००।७०१।७०२।७०३।७०४।७०५।७०६।७०७।७०८।७०९।७१०।७११।७१२।७१३।७१४।७१५।७१६।७१७।७१८।७१९।७२०।७२१।७२२।७२३।७२४।७२५।७२६।७२७।७२८।७२९।७३०।७३१।७३२।७३३।७३४।७३५।७३६।७३७।७३८।७३९।७४०।७४१।७४२।७४३।७४४।७४५।७४६।७४७।७४८।७४९।७५०।७५१।७५२।७५३।७५४।७५५।७५६।७५७।७५८।७५९।७६०।७६१।७६२।७६३।७६४।७६५।७६६।७६७।७६८।७६९।७७०।७७१।७७२।७७३।७७४।७७५।७७६।७७७।७७८।७७९।७८०।७८१।७८२।७८३।७८४।७८५।७८६।७८७।७८८।७८९।७९०।७९१।७९२।७९३।७९४।७९५।७९६।७९७।७९८।७९९।८००।८०१।८०२।८०३।८०४।८०५।८०६।८०७।८०८।८०९।८१०।८११।८१२।८१३।८१४।८१५।८१६।८१७।८१८।८१९।८२०।८२१।८२२।८२३।८२४।८२५।८२६।८२७।८२८।८२९।८३०।८३१।८३२।८३३।८३४।८३५।८३६।८३७।८३८।८३९।८४०।८४१।८४२।८४३।८४४।८४५।८४६।८४७।८४८।८४९।८५०।८५१।८५२।८५३।८५४।८५५।८५६।८५७।८५८।८५९।८६०।८६१।८६२।८६३।८६४।८६५।८६६।८६७।८६८।८६९।८७०।८७१।८७२।८७३।८७४।८७५।८७६।८७७।८७८।८७९।८८०।८८१।८८२।८८३।८८४।८८५।८८६।८८७।८८८।८८९।८९०।८९१।८९२।८९३।८९४।८९५।८९६।८९७।८९८।८९९।९००।९०१।९०२।९०३।९०४।९०५।९०६।९०७।९०८।९०९।९१०।९११।९१२।९१३।९१४।९१५।९१६।९१७।९१८।९१९।९२०।९२१।९२२।९२३।९२४।९२५।९२६।९२७।९२८।९२९।९३०।९३१।९३२।९३३।९३४।९३५।९३६।९३७।९३८।९३९।९४०।९४१।९४२।९४३।९४४।९४५।९४६।९४७।९४८।९४९।९५०।९५१।९५२।९५३।९५४।९५५।९५६।९५७।९५८।९५९।९६०।९६१।९६२।९६३।९६४।९६५।९६६।९६७।९६८।९६९।९७०।९७१।९७२।९७३।९७४।९७५।९७६।९७७।९७८।९७९।९८०।९८१।९८२।९८३।९८४।९८५।९८६।९८७।९८८।९८९।९९०।९९१।९९२।९९३।९९४।९९५।९९६।९९७।९९८।९९९।१०००।१००१।१००२।१००३।१००४।१००५।१००६।१००७।१००८।१००९।१०१०।१०११।१०१२।१०१३।१०१४।१०१५।१०१६।१०१७।१०१८।१०१९।१०२०।१०२१।१०२२।१०२३।१०२४।१०२५।१०२६।१०२७।१०२८।१०२९।१०३०।१०३१।१०३२।१०३३।१०३४।१०३५।१०३६।१०३७।१०३८।१०३९।१०४०।१०४१।१०४२।१०४३।१०४४।१०४५।१०४६।१०४७।१०४८।१०४९।१०५०।१०५१।१०५२।१०५३।१०५४।१०५५।१०५६।१०५७।१०५८।१०५९।१०६०।१०६१।१०६२।१०६३।१०६४।१०६५।१०६६।१०६७।१०६८।१०६९।१०७०।१०७१।१०७२।१०७३।१०७४।१०७५।१०७६।१०७७।१०७८।१०७९।१०८०।१०८१।१०८२।१०८३।१०८४।१०८५।१०८६।१०८७।१०८८।१०८९।१०९०।१०९१।१०९२।१०९३।१०९४।१०९५।१०९६।१०९७।१०९८।१०९९।११००।११०१।११०२।११०३।११०४।११०५।११०६।११०७।११०८।११०९।१११०।११११।१११२।१११३।१११४।१११५।१११६।१११७।१११८।१११९।११२०।११२१।११२२।११२३।११२४।११२५।११२६।११२७।११२८।११२९।११३०।११३१।११३२।११३३।११३४।११३५।११३६।११३७।११३८।११३९।११४०।११४१।११४२।११४३।११४४।११४५।११४६।११४७।११४८।११४९।११५०।११५१।११५२।११५३।११५४।११५५।११५६।११५७।११५८।११५९।११६०।११६१।११६२।११६३।११६४।११६५।११६६।११६७।११६८।११६९।११७०।११७१।११७२।११७३।११७४।११७५।११७६।११७७।११७८।११७९।११८०।११८१।११८२।११८३।११८४।११८५।११८६।११८७।११८८।११८९।११९०।११९१।११९२।११९३।११९४।११९५।११९६।११९७।११९८।११९९।१२००।१२०१।१२०२।१२०३।१२०४।१२०५।१२०६।१२०७।१२०८।१२०९।१२१०।१२११।१२१२।१२१३।१२१४।१२१५।१२१६।१२१७।१२१८।१२१९।

म.भ.टी.

॥११४॥

चित्रसेनादयश्चैवपुत्रास्तवविशांपते ॥ पंचभिःपंचभिस्तूर्णसंयुगेनिशितैःशरैः ७ आजघुरर्जुनसंख्येभीमसेनचमारिष ॥ तौतत्ररथिनांश्रेष्ठौकौतेयौभरतर्षभौ ८
अपीडयेतांसमरेत्रिगर्तानांमहद्वलम् ॥ सुशर्माऽपिरणेपार्थशरैर्नवभिराशुगैः ९ ननादबलवन्नादंत्रासयानोमहद्वलम् ॥ अन्येचरथिनःशूराभीमसेनधनंजयौ १०
विव्यधुर्निशितैर्बाणैरुक्मपुंखैरजिह्वगैः ॥ तेषांचरथिनांमध्येकौतेयौभरतर्षभौ ११ क्रीडमानौरथोदारौचित्ररूपौव्यदृश्यताम् ॥ आमिषेषूगवांमध्येसिंहाविव
मदोत्कटौ १२ छित्वावन्नांषिशूराणांशरांश्चबहुधारणे ॥ पातयामासतुर्वारौशिरांसिशतशोचृणाम् १३ रथाश्चबहवोभग्राहयाश्चशतशोहताः ॥ गजाश्चसगजारो
हाःपेतुरुर्व्यामहाहवे १४ रथिनःसादिनश्चापितत्रतत्रनिष्पादिताः ॥ दृश्यंतेश्वहवोराजन्वेपमानाःसमंततः १५ हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्चनिष्पादितैः ॥ रथैश्चब
हुधाभग्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी १६ छत्रैश्चबहुधाच्छिन्नैर्ध्वजैश्चाविनिपातितैः ॥ अंकुशैरपविद्धैश्चपरिस्तोमैश्चभारत १७ केयूरैरंगदैर्हारैर्वैर्मुदितैस्तथा ॥ उ
ष्णीषैर्ऋष्टिभिश्चैवचामरव्यजनैरपि १८ तत्रतत्रापविद्धैश्चबाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ ऊरुभिश्चनरैर्द्राणांसमास्तीर्यतमेदिनी १९ तत्राहुतमपश्यामरणेपार्थस्यवि
क्रमम् ॥ शरैःसंवार्यतान्वीरान्यज्जघानमहाबलः २० पुत्रस्तुतवतंदृष्ट्वाभीमार्जुनपराक्रमम् ॥ गांगेयस्यरथाभ्याशमुपजग्मेमहाबलः २१ कृषश्चकृतवर्माचसैधव
श्चजयद्रथः ॥ विंदानुविंदावांत्यौनाजहुःसंयुगंतदा २२ ततोभीमोमहेष्वासःफाल्गुनश्चमहारथः ॥ कौरवाणांचमूंगोराष्ट्रशंदुधुवतूरणे २३ ततोबर्हिणवाजाना
मयुतान्यर्जुनानिच ॥ धनंजयरथेतूर्णपातयंतस्मभूमिपाः २४ ततस्तान्शरजालेनसन्निवार्यमहारथान् ॥ पार्थःसमंतात्समरेप्रेषयामासमृत्यवे २५ शल्यस्तुस
मरेजिष्णुंक्रीडन्निवमहारथः ॥ आजघानोरसिकुद्रोभल्लैःसत्रतपर्वभिः २६ तस्यपार्थोधनुश्छित्वाहस्तावापंचपंचभिः ॥ अथैनंसायकैस्तीक्ष्णैर्ध्वजैर्विव्याधमर्मणि
२७ अथान्यद्वनुरादायसमरेभारसाधनम् ॥ मद्रेश्वरोरणेजिष्णुंताडयामासरोषितः २८ त्रिभिःशरैर्महाराजवासुदेवंचपंचभिः ॥ भीमसेनंचनवभिर्बाह्वोरसि
चार्षयत् २९ ततोद्रोणोमहाराजमागधश्चमहारथः ॥ दुर्योधनसमादिष्टौतंदेशमुपजग्मतुः ३० यत्रपार्थोमहाराजभीमसेनश्चपांडवः ॥ कौरव्यस्यमहासेनांज
घ्नतुःसुमहारथौ ३१ जयत्सेनस्तुसमरेभीमंभीमायुधंयुधि ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ३२ तंभीमोदशभिर्विद्धापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचास्य
भल्लेनरथनीडादपातयत् ३३ उद्धतैस्तुरगैःसोऽथद्रवमाणैःसमंततः ॥ मागधोऽपसृतोराजासर्वसैन्यस्यपश्यतः ३४ द्रोणश्चविवरंदृष्ट्वाभीमसेनंशिली
मुखैः ॥ विव्याधबाणैर्निशितैःपंचषष्टिभिरायसैः ३५ तंभीमःसमरश्चाधीगुरुं पितृसमंरणे ॥ विव्याधपंचभिर्भल्लैस्तथाषष्ठ्याचभारत ३६ अर्जुनस्तुसु
शर्माणिविद्धावहुभिरायसैः ॥ व्यधमतस्यतत्सैन्यंमहाभागियथाऽनिलः ३७

धोजयत्सेनः ३० । ३१ । ३२ । ३३ अपसृतः पलायितः ३४ । ३५ । ३६ । ३७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥ इति भी० भी० मा० चतुर्विंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ कथमिति १ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ निरविव्यतनिर्वेदंजगाम १०

ततोभीष्मश्चराजाचकौसल्यश्चबृहद्वलः ॥ समवर्ततसंकुद्धाभीमसेनधनंजयौ ३८ तथैवपांडवाःशूराष्ट्रयुधश्चपार्थतः ॥ अभ्यद्रवत्रणेभीष्मंव्यादितास्यमिवां
तकम् ३९ त्रिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहम् ॥ अभ्यद्रवतसंहृष्टोभयंत्यक्कामहारथात् ४० युधिष्ठिरमुखाःपार्थाःपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ अयोधयन्
रणेभीष्मंसहिताःसर्वसृजयैः ४१ तथैवतावकाःसर्वेपुरस्कृत्ययतव्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योध्यंतस्मसंयुगे ४२ ततःप्रवृत्तेयुद्धंकौरवाणांभयावहम् ॥
तत्रपांडुसुतैःसार्धंभीष्मस्यविजयंप्रति ४३ तावकानांजयेभीष्मोऽग्लहआसीद्विशांपते ॥ तत्रहिहूतमासक्तंविजयायेतरायवा ४४ घृष्टयुधस्तुराजेंद्रसर्वसैन्या
न्यचोदयत् ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंमाभैष्टरथसत्तमाः ४५ सेनापतिवचःश्रुत्वापांडवानांवरूथिनी ॥ भीष्मसमभ्ययानूर्णप्राणांस्त्यक्कामहाहवे ४६ भीष्मोऽपिर
थिनांश्रेष्ठःप्रतिजग्राहतांचभूमम् ॥ आपतंतीमहाराजवेलामिवमहोदधिः ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणि भीमार्जुनपराक्रमेचतुर्दशाधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ४८ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंशांतनवोभीष्मोदशमेऽहनि संजय ॥ अयुध्यतमहावीर्यःपांडवैःसहसृजयैः १ कुरवश्चकथंयुद्धेपांडवा
न्प्रत्यवारयन् ॥ आचक्ष्वमेमहायुद्धंभीष्मस्याहवशोभिनः २ ॥ संजयउवाच ॥ कुरवःपांडवैःसार्धयद्युध्यंतभारत ॥ यथाचतदभूद्युद्धंतनुवक्ष्यामिसांप्र
तम् ३ गमिताःपरलोकायपरमास्त्रैःकिरीटिना ॥ अहन्यहनिसंकुद्धास्तावकानांमहारथाः ४ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यःसचापिसमितिजयः ॥ पार्थानामकरो
द्भीष्मःसततंसमितिक्षयम् ५ कुरुभिःसहितंभीष्मंयुध्यमानंपरंतप ॥ अर्जुनंचसपांचाल्यंसंशयोविजयेऽभवत् ६ दशमेऽहनि तस्मिंस्तुभीष्मार्जुनसमागमे ॥
अवर्ततमहारौद्रःसततंसमितिक्षयः ७ तस्मिन्नयुतशोराजनभूयशश्चपरंतपः ॥ भीष्मःशांतनवोयोधानजघानपरमास्त्रवित् ८ येषामज्ञातकल्पानिनामगो
त्राणिपार्थिव ॥ तेहतास्तत्रभीष्मेणशूराःसर्वेऽनिवर्तिनः ९ दशाहानिततस्तद्वाभीष्मःपांडववाहिनीम् ॥ निरविव्यतधर्मात्माजीवितेनपरंतप १०
सक्षिप्रंवधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखोरणे ॥ नहंन्यामानवश्रेष्ठान्संग्रामेसुबहूनिति ११ चिंतयित्वामहाबाहुःपितादेवव्रतस्तव ॥ अभ्याशस्थंमहा
राजपांडवंवाक्यमब्रवीत् १२ युधिष्ठिरमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ शृणुष्ववचनंतातधर्म्यस्वर्ग्यंचजल्पतः १३ निर्विण्णोऽस्मिभृशंतातदेहेनानेनभारत ॥
घ्नतश्चमेगतःकालःसुबहून्प्राणिनोरणे १४ तस्मात्पार्थपुरोधायपंचालान्सृजयांस्तथा ॥ मद्बधेक्रियतांयत्नोममचेदिच्छसिप्रियम् १५ तस्यतन्मतमाज्ञायपां
डवःसत्यदर्शनः ॥ भीष्मंप्रतिययौराजासंग्रामेसहसृजयैः १६ घृष्टयुधस्ततोराजन्पांडवश्चयुधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वाभीष्मस्यतांवाचंचोदयामासतुर्वलम् १७ अभि
द्रवध्वंयुद्धध्वंभीष्मंजयतसंयुगे ॥ रक्षिताःसत्यसंधेनजिष्णुनारिपुजिष्णुना १८

११ । १२ । १३ निर्विण्णोविरक्तः १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० ब्रह्मलोकपराः बृहत्स्वान्महातं लोकं मत्तियतमानाः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५
 अयंचापिमहेष्वासः पार्षतोवाहिनीपतिः ॥ भीमसेनश्च समरेपालयिष्यतिबोधुवम् १९ मावोभीष्माद्वयं किंचिदस्त्वद्यधुधिसृजयाः ॥ भुवंभीष्मंविजेष्यामः पुर
 स्कृत्यशिखंडिनम् २० तेतथासमयंकृत्वा दशमेऽहनि पांडवाः ॥ ब्रह्मलोकपराभूत्वासंजग्मुः क्रोधमुच्छिताः २१ शिखंडिनं पुरस्कृत्य पांडवं च धनं जयम् ॥ भी
 ष्मस्य पातनेयत्नं परमं ते समास्थिताः २२ ततस्तव सुतादिष्ठानानां जनपदेश्वराः ॥ द्रोणेन सह पुत्रेण सह सेना महाबलाः २३ दुःशासनश्च बलवान्सहस्रैः सहो
 दैरैः ॥ भीष्मसमरमध्यस्थं पालयांचक्रिरेतदा २४ ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखान् पार्थान्यो धयंति स्म संयुगे २५ चेदिभिस्तु स
 पंचालैः सहितो वानरध्वजः ॥ ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखंडिनम् २६ द्रोणपुत्रं शिनेर्न तादृष्टकेतुस्तु पौरवम् ॥ अभिमन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोध
 यत् २७ विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ॥ वृद्धक्षत्रस्य दायमास सादपरंतप २८ मद्वाराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नाग
 नीकमुपाद्रवत् २९ अप्रघृष्य मनावार्य सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ द्रौणिप्रतिययौ यतः पांचल्यः सहसोदरैः ३० कर्णिकारध्वजं चैव सिंहकेतुररिदमः ॥ प्रत्युज्जगाम सौ
 भद्रं राजपुत्रो बृहद्वलः ३१ शिखंडिनं च पुत्रास्ते पांडवं च धनं जयम् ॥ राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ३२ तस्मिन्नतिमहाभीमसेनयैव पराक्रमे ॥ संप्रधा
 वत्स्वनीकेषु मेदिनीसमकंपत ३३ तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जंत भारत ॥ तावकानां परेषांच दृष्ट्वा शांतनवं वरेण ३४ ततस्ते पांप्रतप्तानां मन्योन्यमभिधाव
 ताम् ॥ प्रादुरासीन् महाशूरो दिक्षु सर्वासु भारत ३५ शंखदुंदुभिघोषश्च वारणानांच वृंहितैः ॥ सिंहनादश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ३६ साच सर्वनरैर्द्राणां
 चंद्रार्कसदृशी प्रभा ॥ वीरांगदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ३७ रजोमेघास्तु संजह्युः शस्त्रविद्युद्गिरावृताः ॥ धनुर्पाचापिनिघोषो दारुणः समपद्यत ३८ बाणशं
 खप्रणादाश्च भेरिणांच महास्वनाः ॥ रथघोषश्च संजज्ञे सेनयोरुभयोरपि ३९ पाशशक्त्युष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ॥ निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत
 ४० अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ॥ कुंजरान् कुंजराजघ्नः पादातांश्च पदातयः ४१ तत्रासीत्सुमहदुद्धं कुरूणां पांडवैः सह ॥ भीष्महेतोर्नरव्याघ्रश्रेणयोरा
 मिपेयथा ४२ तेषां समागमो घोरो बभूव युधिसंगतः ॥ अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीष्णुनां महाहवे ४३ ॥ इति श्रीम० भीष्मप० भीष्मव० भीष्मोपदेशे पंचदशाधिक
 शततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ संजय उवाच ॥ अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ॥ महत्या सेनया युक्तं भीष्महेतोः पराक्रमी १ दुर्योधनो रणे कार्ष्णिनवभिर्न
 तपर्वभिः ॥ आजघानोरसिकुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः २ तस्य शक्तिरनेकांशं सृज्योर्घोरांस्वसामिव ॥ प्रेषयामास संकुद्धो दुर्योधन रथं प्रति ३ तामापतंतो स
 हसाघोररूपां विशांपते ॥ द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ४ तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः ॥ दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ५
 ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ अभिमन्युरिति १ । २ । ३ । ४ । ५

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ चित्रसेनहति पांडवपक्षीयः सुशर्माणस्य मपरोवार्धक्षेमिर्नतुत्रैर्गर्तः

पुनश्चैनं शरैर्बोरैराजघानस्तनांतरे ॥ दशभिर्भरतश्रेष्ठभरतानां महारथः ६ तद्युद्धमभवद्भोरंचित्ररूपं च भारत ॥ इंद्रियप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ७
 भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ॥ युयुधातेरनेव रौसौ भद्रकुरुपुंगवौ ८ सात्यकिरभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः ॥ आजघानोरसिकुद्धो नाराचनपरं
 तपः ९ शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ॥ अताडय दमेयात्मानवभिः कंकवाजितैः १० अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ त्रिशताच पुनस्तूर्णवा
 ह्नोरुरसि चार्पयत् ११ सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ॥ द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघानमहायशः १२ पौरवोऽष्टकेतुं च शरैराच्छाद्य संयुगे ॥ बहुधा
 दारयांचक्रे महेष्वासं महारथः १३ तथैव पौरवं युद्धेऽष्टकेतुर्महारथः ॥ त्रिशतानि शितैर्बाणैर्विव्याधा शुमहाभुजः १४ पौरवस्तु धनुश्छिन्वाष्टकेतोर्महारथः ॥
 ननादबलवन्नावं विव्याध च शितैः शरैः १५ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ॥ अजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः १६ तौ तु तत्र महेष्वासौ महा
 मात्रौ महारथौ ॥ महता शरवर्षेण परस्परमविध्यताम् १७ अन्योन्यस्य धनुश्छिन्वा हयान् हत्वा च भारत ॥ विरथावसिद्युद्धाय समीयतु रमर्षणौ १८ आर्षभे चर्मणी
 चित्रेशतचंद्रपुरस्कृते ॥ तारकाशतचित्रे च निखिंशौ सुमहाप्रभौ १९ प्रमृह्य विमलौ राजस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ॥ वासितासंगमेयतौ सिंहाविव वमहावने २०
 मंडलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ चेरतुर्दर्शयंतौ च प्रार्थयंतौ परस्परम् २१ पौरवोऽष्टकेतुं तु शंखदेशे महासिना ॥ ताडयामास संकुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चा
 ब्रवीत् २२ चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ॥ आजघान शिताग्रेण जघ्नु देशे महासिना २३ तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ॥ अन्योन्यं वगाभिहतौ
 निपेततुररिदमौ २४ ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ॥ जयत्सेनो रथेनाजावपोवाहरणाजिरात् २५ ष्टकेतुं तु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ अपोवाहरणे कु
 द्धः सह देवः पराक्रमी २६ चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा बहुभिरायसैः ॥ पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः २७ सुशर्मा तु रणे कुद्धस्तव पुत्रं विशांपते ॥ दशभिर्द
 शभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः २८ चित्रसेनश्च तं राजं खिंशतानतपर्वभिः ॥ आजघान रणे कुद्धः सच तं प्रत्यविध्यत २९ भीष्मस्य समरे राजन्यशोमानं च वर्धयन् ॥
 सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्वलमयोधयत् ३० पार्थहेतोः पराक्रांतो भीष्मस्यायोधनं प्रति ॥ आर्जुनिकोऽलेंद्रस्तु विद्धा पंचभिरायसैः ३१ पुनर्विव्याध विशत्या शरैः
 सन्नतपर्वभिः ॥ सौभद्रः कोसलेंद्रं तु विव्याधा षष्टिभिरायसैः ३२ नाकं पयत संग्रामे विव्याध च पुनः शरैः ॥ कौसल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ३३ आज
 घान शरैश्चापि त्रिशताकं पत्रिभिः ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्वलः ३४ फाल्गुनिं समरे कुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परं
 तप ३५ संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ॥ यथा देवा सुरे युद्धे बलिवा सवयोरभूत् ३६

भीमसेनोरथानीकयोधयन्वहशोभत ॥ यथाशक्रोवज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ३७ तेवध्यमानाभीमेनमातंगागिरिसन्निभाः ॥ निपेतुरुर्व्यासहितानादयंतोवसुं
धराम् ३८ गिरिमात्राहितेनागाभिर्नाजनचयोपमाः ॥ विस्जुर्वसुधांप्राप्ताविकीर्णा इवपर्वताः ३९ युधिष्ठिरोमहेष्वासोमद्रसजानमाहवे ॥ महत्यासेनयागुप्तपीड
यामाससंगतम् ४० मद्रेश्वरश्चसमरेधर्मपुत्रमहारथम् ॥ पीडयामाससंरब्धोभीष्महेतोः पराक्रमी ४१ विराट्सैधवोराजाविद्धासन्नतपर्वभिः ॥ नवभिः सायकै
स्तीक्ष्णैश्चिंशतापुनरार्पयत् ४२ विराटश्चमहाराजसैधवंवाहिनीपतिः ॥ त्रिंशद्भिर्निशितैर्वाणैराजधानस्तनान्तरे ४३ चित्रकार्मुकनिस्त्रिशौचित्रवर्मायुधध्वजौ ॥
रेजतुश्चित्ररूपौतौसंग्रामेमत्स्यसैधवौ ४४ द्रोणः पांचालपुत्रेणसमागम्यमहारणे ॥ महासमुदयचक्रेशरैः सन्नतपर्वभिः ४५ ततोद्रोणोमहाराजपार्षतस्यमहद्वनुः ॥
छित्वापांचाशतेषूणांपार्षतंसमविध्यत् ४६ सोऽन्यत्कार्मुकमादायपार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणस्यमिषतोयुद्धेप्रेषयामाससायकान् ४७ ताञ्छराञ्छरघातेनचिच्छेद
समहारथः ॥ द्रोणोऽपदपुत्रायप्राहिणोत्पंचसायकान् ४८ ततः कुद्धोमहाराजपार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणायचिक्षेपगदायमदंडोपमारणे ४९ तामापतंतौसहसाहेम
पट्टविभूषिताम् ॥ शरैः पांचाशताद्रोणोवारयामाससंयुगे ५० साछिन्नावहुधाराजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ॥ चूर्णीकृताविशीर्यतीपपातवसुधातले ५१ गदांविनि
हतां दृष्ट्वापार्षतः शत्रुतापनः ॥ द्रोणायशक्तिचिक्षेपसर्वपारसर्वोशुभाम् ५२ तांद्रोणोनवभिर्वाणैश्चिच्छेदयुधिभारत ॥ पार्षतंचमहेष्वासंपीडयामाससंयुगे ५३
एवमेतन्महायुद्धंद्रोणपार्षतयोरभूत् ॥ भीष्मंप्रतिमहाराजघोररूपंभयानकम् ५४ अर्जुनः प्राप्यगगियंपीडयन्निशितैः शरैः ॥ अभ्यद्रवत्संमत्तोवनेमत्तसिवद्विषम्
५५ प्रत्युद्ययौचतंराजाभगदत्तः प्रतापवान् ॥ त्रिधाभिन्नेननागेनमदाधेनमहाबलः ५६ तमापतंतं सहसामहेन्द्रगजसन्निभम् ॥ परंयत्नंसमास्थायवीभत्सुः प्रत्यप
द्यत् ५७ ततोगजगतीराजाभगदत्तः प्रतापवान् ॥ अर्जुनंशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ५८ अर्जुनस्तुततोनागमायांतरजतोपमैः ॥ विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत्
महारणे ५९ शिखंडिनंचकौतेयोयाहियाहीत्यचोदयत् ॥ भीष्मंप्रतिमहाराजजह्येनभित्तिचाब्रवीत् ६० प्रागज्योतिषस्ततोहित्वापांडवंपांडुपूर्वज ॥ प्रययौत्व
रितोराजान्दुपदस्यरथंप्रति ६१ ततोऽर्जुनोमहाराजभीष्ममभ्यद्रवद्भुतम् ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यततोयुद्धमवर्तत् ६२ ततस्तेतावकाः शूराः पांडवंरभसंयुधि ॥ स
मभ्यधावनक्रोशंतस्तदद्भुतमिवाभवत् ६३ नानाविधान्यनीकानिपुत्राणातिजनाधिप ॥ अर्जुनोव्यधमत्कालेदिवीवाभ्राणिमारुतः ६४ शिखंडीतुसमासाद्यभर
तानांपितामहम् ॥ इषुभिस्तूर्णमव्यग्रोबहुभिः ससमाचिनोत् ६५ रथाम्यगारश्चापाचिरसिशक्तिगदधनः ॥ शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत ३६ यथाग्निः
सुमहानिद्धः कक्षेचरतिसानिलः ॥ तथाजज्वालभीष्मोऽपिदिव्यान्यस्त्राण्युदीरयत् ६७

सोमकांश्चरणेभीष्मोजघ्रेपार्थपदानुगान् ॥ न्यवारयततत्सैन्यं पांडवस्यमहारथः ६८ सुवर्णपुंखैरिषुभिः शितैः सन्नतपर्वभिः ॥ नादयन्सदिशोभीष्मः प्रदिशश्चमहाहवे
६९ पातयन्नरथिनोराजनहयांश्चसहसादिभिः ॥ मुंडतालवनानीवचकारसरथवजान् ७० निर्मनुष्यान्रथान् राजान्गजान्श्वांश्चसंयुगे ॥ चकारसमरेभीष्मः सर्वशस्त्र
भृतांवरः ७१ तस्यज्यातलनिर्वोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्यसर्वतोराजन्समकंपंतसैनिकाः ७२ अमोघान्यपतन्वाणाः पितुस्तेमनुजेश्वर ॥ नासज्जं
तशरिरेषुभीष्मचापच्युताः शराः ७३ निर्मनुष्यान्रथान् राजान्सुयुक्तान्जवनैर्हयैः ॥ वातायमानानद्राक्षंहियमाणान्विशांपते ७४ चेदिकाशिकरूपाणांसहस्राणि
चतुर्दश ॥ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ७५ अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ संग्रामेभीष्मसासाद्यसवाजिरथकुंजराः ७६ जग्मुस्तेपरलो
कायव्यादितास्यमिवांतकम् ॥ नतत्रासीद्रणेराजन्सोमकानांमहारथः ७७ यः संग्राम्यरणेभीष्मंजीवितेस्ममनोदधे ॥ तांश्चसर्वानरणेयोधान्प्रेतराजपुरंप्रति ७८
नीतानमन्यंतजनादृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमम् ॥ नकश्चिदेनंसमरेप्रत्युद्यातिमहारथः ७९ ऋतेपांडुसुतंवीरंश्चेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ शिखंडिनंचसमरेपांचाल्यम
भितौजसम् ८० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ शिखं
दीतुरणेभीष्ममासाद्यपुरुषर्षभम् ॥ दशभिर्निशितैर्भलैराजधानस्तनान्तरे १ शिखंडिनंतुगाग्रेयः क्रोधदीप्तेनचक्षुषा ॥ संप्रैक्षतकटाक्षेणनिर्दहन्निवभारत २
स्त्रीवंतस्यस्मरन्नराजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ नाजधानरणेभीष्मः सचतन्नावबुद्धवान् ३ अर्जुनस्तुमहाराजशिखंडिनमभाषत् ॥ अभिद्रवस्वत्वरितंजहिचैनं
पितामहम् ४ किंतेविवक्षयावीरजहिभीष्ममहारथम् ॥ नह्यन्यमनुपश्यामिकंचिद्यौधिष्ठिरेवले ५ यः शक्तः समरेभीष्मंप्रतियोद्धुमिहाहवे ॥ ऋतेत्वांपुरुषव्या
घ्रसत्यमेतद्भवीमिते ६ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णपितामहमवाकिस्त् ७ अर्चितयित्वातान्वाणान्पितादेवव्रतस्तव ॥ अर्जुनं
समरेकुद्धंवारयामाससायकैः ८ तथैवचचभूंस्वांपांडवानांमहारथः ॥ अप्रैषीत्सशरैस्तीक्ष्णैः परलोकायमार्षि ९ तथैवपांडवाराजन्सैन्येनमहतावृताः ॥
भीष्मंसंछादयामासुर्मेघा इवदिवाकरम् १० ससमंतात्परिवृतोभारतोभरतर्षभ ॥ निर्ददाहरणेशूरान्वनोवाह्निरिवज्वलन् ११ तत्राद्भुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौ
रुषम् ॥ अयोधयच्चयत्पार्थजुगोपचपितामहम् १२ कर्मणातेनसमरेतवपुत्रस्यधन्विनः ॥ दुःशासनस्यतुतुषुः सर्वलोकमहात्मनः १३ यदेकः
समरेपार्थान्सार्जुनान्समयोधयत् ॥ नचैनंपांडवायुद्धेवारयामासुरुत्बणम् १४ दुःशासनेनसमरेरथिनोविस्थीकृताः ॥ सादिनश्चमहेष्वासाहस्ति
नश्चमहाबलाः १५

१६ । १७ भारतमहामात्रं भरतवंशश्रेष्ठं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ शर्मसुब्रह्मेणुवाच वर्मरक्षाहेतुत्वात् २८ समासितुं उपसर्पितुं

विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले ॥ शरातुरास्तथैवान्येदंतिनोविदुतादिशः १६ यथाग्निरिधनं प्राप्यज्वलेद्दीप्ताचिरुल्वणम् ॥ तथाजज्वालपुत्रस्तेपांडुसे
नांविनिर्दहन् १७ तंभारतमहामात्रं पांडवानां महारथः ॥ जेतुं नोऽसहते कश्चिन्नाभ्युद्यातुं कथंचन १८ ऋतेमहेन्द्रतनयाच्छेताश्चात्कृष्णसारथेः ॥ सहितं समरे राज
त्रिजित्यविजयोऽर्जुनः १९ भीष्ममेवाभिद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः २० पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यतमदोत्कटः ॥
अर्जुनस्तुरणेरान्योधयन् संव्यराजत २१ खिखंडी तुरणेरान्विव्याधैवपितामहम् ॥ शरैश्शानि संस्पृशेत्तथा सर्पविषोपमैः २२ न च स्मते रुजं च कुः पितुस्तव ज
नेश्वर ॥ स्मयमानस्तु गांगेयस्तान्वाणान्जगृहेतदा २३ उष्णातो हिनरोयद्रज्जलधाराः प्रतीच्छति ॥ तथाजग्राहगांगेयः शरधाराः शिखंडिनः २४ तंक्षत्रियाम
हाराजददृशुर्धोरमाहवे ॥ भीष्मं दहतं सैन्यानि पांडवानां महामनाम् २५ ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ॥ अभिद्रवत संग्रामे फाल्गुनं सर्वतोरणे २६ भीष्मो
वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ॥ तेभ्यं सुमहत्स्य क्त्वा पांडवान्प्रतिबुध्यत २७ हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ॥ सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां समरे शर्मवर्मच
२८ त्रिदशाऽपि समुत्तुक्तानां लंभीष्मं समासितुम् ॥ किमुपार्थमहामानं मर्त्यभूतामहाबलाः २९ तस्माद्भवत मायोधाः फाल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ अहमद्यरण्यतोयो
धायिष्यामि पांडवम् ३० सहितः सर्वतोयत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः तच्छ्रुत्वा तु वचो राजस्तव पुत्रस्य धन्विनः ३१ सर्वयोधाः सुसंरब्धा बलवंतो महाबलाः ॥ ते विदेहाः क
लिं गाश्च दासे रक गणाश्च ह ३२ अभिपेतुर्निपादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ बाल्हीका दरदाश्चैव प्रतीच्यो दीच्यमालवाः ३३ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवथोऽथ वसातयः ॥
शाल्वाः शकाश्चिगर्ताश्च अंबष्ठाः केकयैः सह ३४ अभिपेतुरणे पार्थ पतंगा इव पावकम् ॥ शलभा इव राजेन्द्र पार्थमप्रतिमं रणे ॥ एतान्सर्वान्सहानीकान् महाराज महार
थान् ३५ दिव्यान् यस्त्राणिसंचित्य प्रसंघाय धनं जयः ॥ स तैरस्त्रैर्महावैर्देदाह सुमहाबलः ३६ शरप्रतापैर्बभूवुः पतंगानिव पावकः ॥ तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृ
ढधन्विनः ३७ दीप्यमानमिवाकाशे गांडीवं समदृश्यत ॥ तेशरार्ता महाराज विप्रकीर्णमहाध्वजाः ३८ नाम्यवर्ततराजानः सहितावानरध्वजम् ॥ सध्वजारथिनः
पेतुर्हयारोहा हयैः सह ३९ सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताडिताः ॥ ततोऽर्जुन भुजोत्सृष्टैरावृताऽऽसीद सुधरा ४० विद्रवद्भिश्च बहुधा बलैराज्ञां समंततः ॥ अथ
पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीम् ४१ दुःशासनाय सुबहून्प्रेषयामास सायकान् ॥ ते तु मिच्छातव सुतं दुःशासनमयो मुखाः ४२ धरणीं विविशुः सर्वे बल्मीकमिव प
न्नगाः ॥ हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिचन्यपातयत् ४३ विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभुः ॥ आजघान भृशं चैव पंचभिर्नतपर्वभिः ४४

नाशयितुं वा मर्त्यभूताः मर्त्यस्वरूपाः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ महाधनाः बहुमूल्याः ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥ इति भी० भी० भारतमावदीपे

कृपं विकर्णं शल्यं च विद्धा बहुभिरायसैः ॥ चकार विरथांश्चैव कौंतेयः श्वेतवाहनः ४५ एवं ते विरथाः सर्वे कृपः शल्यश्च मारिष ॥ दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः
४६ संप्राद्रवंत समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ पूर्वाह्ने भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ४७ प्रज्ज्वालरणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ तथैव शरवर्षेण भास्वरो रश्मिवानिव
४८ अन्यानपि महाराजतापयामास पार्थिवान् ॥ पराङ्मुखीकृत्य तथा शरवर्षेर्महारथान् ४९ प्रावर्तयत संग्रामेशोणितो दां महानदीम् ॥ मध्येन कुरुसैन्यानां पांडवा
नां च भारत ५० गजाश्च रथसंघाश्च बहुधारथिभिर्हताः ॥ रथाश्च निहताना गैर्हयाश्चैव पदातिभिः ५१ अंतराच्छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ॥ निपेतुर्दिक्षु स
र्वासु गजाश्च रथयोधिनाम् ५२ छत्रमायोधनं राजकुंडलांगदधारिभिः ॥ पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ५३ रथनेमिनि कृतैश्च गजैश्चैव पोथितैः ॥ पादा
ताश्चाप्यधावंत साश्वाश्च हययोधिनः ५४ गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समंततः ॥ विकीर्णाश्च रथाभूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ५५ तद्गजाश्च रथोधानां रुधिरसमुक्षि
तम् ॥ छत्रमायोधनं रेजे रक्ताभमिव शारदम् ५६ श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ॥ प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ५७ ववुर्बहुविधाश्चैव दि
क्षु सर्वासु मारुताः ॥ दृश्यमाने पुरक्षः सुभूतेषु च न दत्सु च ५८ कांचनानि च दामानि पताकाश्च महामहाधनाः ॥ धूयमाना व्यदृश्यंत सहसामारुतेरिताः ५९ श्वेतच्छत्र
सहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ॥ विकीर्णाः समदृश्यंत शतशोऽथ सहस्रशः ६० सपताकाश्च मातंगादेशो जग्मुः शरातुराः ॥ क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्रगदाशक्तिधनुर्वराः
६१ समंततश्च दृश्यंत पतिता धरणीतले ॥ ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ६२ अभ्यधावत कौंतेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ तं शिखंडीरणे यांत मभ्यद्रवत
दंशितः ६३ ततः समाहरद्भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ त्वरितः पांडवो राजन्मध्यमः श्वेतवाहनः ६४ निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ६५ ॥ इति श्रीमहा
भारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुल युद्धे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ संजय उवाच ॥ समं व्यूढेष्वा नीकेषु भूयिष्ठेष्वा निवर्तिनः ॥ ब्र
ह्मलोकपराः सर्वे समपद्यंत भारत १ न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ॥ रथानरथिभिः सार्धं पादात्तानपदातिभिः २ अश्वानाश्चैर्युध्यंत गजान गजयोधिभिः ॥ उ
न्मत्तवन्महाराज युध्यंत तत्र भारत ३ महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ नरनागगणेष्वेवं विकीर्णेषु च सर्वशः ४ क्षयेतस्मिन् महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥
ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ५ दुःशासनो विकर्णश्च रथानां स्थायभास्वरान् ॥ पांडवानां रणेश्वराश्च जिनीं समकंपयन् ६ सावध्यमाना समरे पांडुसे
नामहात्मभिः ॥ भ्राम्यते बहुधाराजन्म मारुतेनैव नोर्जले ७ यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृतंति ॥ तथा पांडुसुतानां वैभीष्मो मर्माणि कृतंति ८

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ समासिद्धि १ । २ । ३ व्यतिकरः श्लोमः ४ । ५ । ६ । ७ । ८

९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

तथैवतवसैन्यस्यपार्थेनचमहात्मना ॥ नवमेघप्रतीकाशाःपातिताबहुधामजाः ९ मृद्यमानाश्चदृश्यन्तेपार्थेननरयूथपाः ॥ इषुभिस्ताड्यमानाश्चनाराचैश्चसह
स्रजः १० पेतुरार्तस्वरंधोरंरुत्वातत्रमहागजाः ॥ आनद्धाभरणैःकायैर्निहतानामहात्मनाम् ११ छत्रमायोधनरेजेशिरोभिश्चसंकुडलैः ॥ तस्मिन्नेवमहाराजम
हावीरवरक्षये १२ भीष्मेचयुधिविक्रांतिपांडवेचधनंजये ॥ तेषराक्रांतमालोक्यराजयुधिपितामहम् १३ अभ्यवर्तततेपुत्राःसर्वेसैन्यपुरस्कृताः ॥ इच्छन्तो
निधनंयुद्धेस्वर्गंरुत्वापरायणम् १४ पांडवानभ्यवर्तततस्मिन्वीरवरक्षये ॥ पांडवाऽपिमहाराजस्मरंतोविविधान्वहून् १५ क्लेशान्कृतान्सपुत्रेणत्वयापूर्वनशाधि
प ॥ मयंत्यक्त्वारणेश्वरान्नहलोकायतत्पराः १६ तावकांस्तवपुत्रांश्चयोधयंतिप्रहृष्टवत् ॥ सेनापतिस्तुसमरेप्राहंसनामहारथः १७ अभिद्रवतगांयेयंसोमकाः
सृजयैःसह ॥ सेनापतिवचःश्रुत्वासोमकाःसृजयाश्चते १८ अभ्यद्रवंतगांयेयंशरवृष्ट्यासमाहताः ॥ वध्यमानस्ततोराजपिताशांतनवस्तव १९ अमर्षवशा
मापन्नोयोधयामाससृजयान् ॥ तस्यकीर्तिमतस्तातपुरारामेणधीमता २० संप्रदत्तास्त्रिशिक्षावैपरानिकविनाशना ॥ सतांशिक्षामभिष्टायकुर्न्परवलक्ष्यम्
२१ अहन्यहनिपार्थानांवृद्धःकुरुपितामहः ॥ भीष्मोदशसहस्राणिजघानपरवीरहा २२ तस्मिंस्तुदशमेप्राप्तेदिवसेभरतर्षभ ॥ भीष्मेणैकेनमत्स्येषुपंचालेषुच
संयुगे २३ गजाश्चममितंहत्वाहताःसप्तमहारथाः ॥ हत्वापंचसहस्राणिस्थानांप्रपितामहः २४ नराणांचमहायुद्धेसहस्राणिचतुर्दश ॥ दंतिनांचसहस्राणिहया
नामयुतंपुनः २५ शिक्षावलेननिहतंपित्रातवविशांपते ॥ ततःसर्वमहीपानांक्षपवित्वावरूथिनीम् २६ विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोनिषातितः ॥ शता
नीकंचसमरेहत्वाभीष्मःप्रतापवान् २७ सहस्राणिमहाराजराज्ञांभूतैरपातयत् ॥ उद्दिग्नाःसमरेयोधाविक्रोशंतिधनंजयम् २८ येचकेचनपार्थानामभियाताधनं
जयम् ॥ राजानोभीष्ममासाद्यमतास्तेयमसादनम् २९ एवंदशदिशोभीष्मःशरजालैःसमंततः ॥ अतीत्यसेनापार्थानामवतस्थेचमूमुखे ३० सकृत्वासुम
ह्मकर्मतस्मिन्वैदशमेऽहनि ॥ सेनयोरंतरेतिष्ठन्नप्रगृहीतशरासनः ३१ नचैनंपार्थिवाःकेचिच्छक्ताराजत्रिरीक्षितुम् ॥ मध्यंप्राप्तंयथाभीष्मेतपंतंभास्करंदिवि ३२
यथादैत्यचमूंशक्रस्तापयामाससंयुगे ॥ तथाभीष्मःपांडवेयांस्तापयामासभारत ३३ तथाचैनंपराक्रांतमालोक्यमधुसूदनः ॥ उवाचदेवकीपुत्रःप्रियमाणो
धनंजयम् ३४ एषशांतनवोभीष्मःसेनयोरंतरेस्थितः ॥ सत्रिहृत्यबलादेनंविजयस्तेभविष्यति ३५ बलात्संस्तंभयस्त्वेनंयत्रेपामिद्यतेचमूः ॥ नहिभीष्मशरा
नन्यःसोऽदुस्तुहतेविभो ३६ ततस्तस्मिन्क्षणेराजंश्चोदितोवानरध्वजः ॥ सध्वजंसरथंसाश्वंभीष्ममंतर्दधेशरैः ३७ सचापिकुरुमुख्यानामृषभःपांडवैरितान्
शरवातैःशरवातान्वबुधाविदुधावतान् ३८ ततःपंचालराजश्चष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ पांडवोभीमसेनश्चष्टष्टयुग्मश्चपार्थतः ३९

४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८ अदीनात्माजर्णीस्वभावः ४९।५०।५१।५२।५३।५४ ॥ इतिभीष्मी०मा०अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ एवमिति २।२

यमौचचेकितानश्चकेकयापंचचैवह ॥ सात्यकिश्चमहाबाहुःसौभद्रोऽथघटोत्कचः ४० द्रौपदेयाःशिखंडीचकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ सुशर्माचविराटश्चपांडवे
यामहाबलाः ४१ एतेचान्येचबहवःपीडिताभीष्मसायकैः ॥ समुद्धृताःफालगुनेननिमग्नाःशोकसागरे ४२ ततःशिखंडीवेगेनप्रगृह्यपरमायुधम् ॥ भीष्ममेवा
भिदुद्रावरक्षमाणःकिरीटिना ४३ ततोऽस्यानुचरान्हत्वासर्वानरणविभागवित् ॥ भीष्ममेवाभिदुद्रावर्षाभिसुरपराजितः ४४ सात्यकिश्चेकितानश्चष्टष्टयुग्म
श्चपार्थतः ॥ विराटोऽपदश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ४५ दुद्रुवभीष्ममेवाजौरक्षितादृढधन्वना ॥ अभिमन्युश्चसमरेद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ४६ दुद्रुवःसमरेभी
ष्मंसमुद्यतमहायुधाः ॥ तेसर्वेदृढधन्वानःसंयुगेष्वपलायिनः ४७ बहुधाभीष्ममानर्तुमार्गिणैःक्षतमार्गिणैः ॥ विधूयतान्बाणगणान्येमुक्ताःपार्थिवोत्तमैः ४८ पा
ंडवानामदीनात्माव्यगाहतवरूथिनीम् ॥ चक्रेशरविधातंचक्रीडन्निवापितामहः ४९ नाभिसंधत्तपांचाल्येस्मयमानोमुहुर्मुहुः ॥ स्त्रीत्वंतस्यापुंसंस्मृत्यभीष्मो
बाणान्शिखंडिने ५० जघानद्रुपदानीकेरथान्सप्तमहारथः ॥ ततःकिलाकिलाशदःक्षणेनसमभूतदा ५१ मत्स्यपांचालचेदीनांतमेकमभिधावताम् ॥ तेनरा
श्वरथवातैर्मार्गिणैश्चपरतंप ५२ तमेकंछादयामासुर्मेधाइवादिवाकरम् ॥ भीष्मंभागीरथीपुत्रंप्रतपंतंरणेरिपून् ५३ ततस्तस्यचतेषांचयुद्धेदेवासुरोपमे ॥ कि
रीटीभीष्ममानच्छेत्पुरस्कृत्यशिखंडिनम् ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० भीष्मपराक्रमेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ५५ ॥
संजयउवाच ॥ एवंतेपांडवाःसर्वेपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ विव्यधुःसमरेभीष्मंपरिवार्यसमंततः १ शतग्रीभिःसुधोराभिःपरिघैश्चपरश्वधैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैःप्रासैः
क्षेपणीयैश्चसर्वशः २ शरैःकनकपुंखैश्चशक्तितोमरकंपनैः ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चभुशुंडिभिश्चसर्वशः ३ अताडयन्नरणेभीष्मंसहिताःसर्वसृजयाः ॥ सविशीर्णतनु
त्राणःपीडितोबहुभिस्तदा ४ नविव्यथेतदाभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ॥ संदीप्तशरचापाग्रिरस्त्रप्रमृतमारुतः ५ नेमिनिर्हादसंतापोमहास्त्रोदयपावकः ॥ चित्र
चापमहाज्वालोवीरक्षयमर्हेधनः ६ युगांताग्निसमप्रख्यःपरेषांसमपद्यत ॥ विवृत्त्यरथसंधानामंतरेणविनिःसृतः ७ दृश्यतेस्मनरेद्राणांपुनर्मध्यगतश्चरन् ॥
ततःपंचालराजंचष्टष्टकेतुमर्चित्यच ८ पांडवानीकिनीमध्यमाससादविशांपते ॥ ततःसात्यकिभीमौचपांडवंचधनंजयम् ९ द्रुपदंचविराटंचष्टष्टयुग्मंचपार्थ
तम् ॥ भीमचोषैर्महावेगैर्मर्मावरणभेदिभिः १० षडेतान्निशितैर्भीष्मःप्रविख्यातोत्तमैःशरैः ॥ तस्यतेनिशितान्बाणात्सान्निवार्यमहारथाः ११ दशभिर्दशभिर्भी
ष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ शिखंडीतुमहाबाणान्पुनमुमोचमहारथः १२ नचकुस्तेरुजंतस्यस्वर्णपुंखाःशिलाशिताः ॥ ततःकिरीटीसंरब्धोभीष्ममेवाभ्यधावत
१३ शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ भीष्मस्यधनुषश्छेदनामृष्यंतमहारथाः १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

द्रोणश्चकृतवर्माचसैधवश्चजयद्रथः ॥ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तस्तथैवच १५ सप्तैतेपरमकुद्धाःकिरीटिनमभिदुताः ॥ तत्रशस्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहार
थाः १६ अभिपेतुर्भृशंकुद्धाश्छादयंतश्चपांडवम् ॥ तेषामापततांशब्दःशुश्रुवेफाल्गुनंप्रति १७ उद्धूतानांयथाशब्दःसमुद्राणांयुगक्षये ॥ घृतानयतमृक्नीत
विद्वच्चध्वमवकर्तत १८ इत्यासीत्तुमुलःशब्दःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तंशब्दंतुमुलंश्रुत्वापांडवानांमहारथाः १९ अभ्यधावन्परीप्संतःफाल्गुनंभरतर्षभ ॥ सा
त्यकिर्भीमसेनश्चघृष्टयुष्मश्चपार्षतः २० विराट्द्रुपदौचोभौराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ अभिमन्युश्चसंकुद्धःसप्तैतेक्रोधमूर्छिताः २१ समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मु
कधारिणः ॥ तेषांसमभवयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् २२ संग्रामेभरतश्रेष्ठदेवानांदानवैरिव ॥ शिखंडीतुरणेश्रेष्ठोरक्ष्यमाणःकिरीटिना २३ अविध्यद्ग्राभिर्भीष्मं
छिन्नधन्वानमाहवे ॥ सारथिदशभिश्चास्यध्वजैकेनचिच्छिदे २४ सोऽन्यत्कार्मुकमादायगंगियोगेवगत्तरम् ॥ तदप्यस्यशितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदफाल्गुनः
२५ एवंसपांडवःक्रुद्धआत्मातंपुनःपुनः ॥ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यसव्यसाचीपरंतपः २६ सच्छिन्नधन्वासंकुद्धःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शक्तिजग्राहतरसागिरी
णामपिदारणीम् २७ तांचचिक्षेपसंकुद्धःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तामापतंतीसंप्रेक्ष्यज्वलंतीमशनीमिव २८ समादत्तशितान्भल्लान्पंचपांडवनंदनः ॥ तस्य
चिच्छेदतांशक्तिपंचधापंचभिःशरैः २९ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठभीष्मबाहुप्रवेरिताम् ॥ सापपाततथाच्छिन्नासंकुद्धेनकिरीटिना ३० मेघदुंदपरिभ्रष्टाविच्छिन्नेवश
तहदा ॥ छिन्नांतांशक्तिमालोक्यभीष्मःक्रोधसमन्वितः ३१ अचितयद्रणेवीरोबुद्ध्यापरपुरंजयः ॥ शक्तोऽहंधनुषैकेननिहतुंसर्वपांडवान् ३२ यद्येषानभवद्दो
साविष्वक्सेनोमहाबलः ॥ कारणद्वयमास्थायनाहंयोत्स्यामिपांडवान् ३३ अवध्यत्वाच्चपांडूनांस्त्रीभावाच्चशिखंडिनः ॥ पित्रातुष्टेनमेपूर्वयदाकालीमुदावहम्
३४ स्वच्छंदमरणंदत्तमवध्यत्वरणेतथा ॥ तस्मान्मृत्युमहंमन्येप्राप्तकालमिवात्मनः ३५ एवंज्ञात्वाव्यवसितंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ ऋषयोवसवश्चैववियत्स्था
भीष्ममब्रुवन् ३६ यतेव्यवसितंताततदस्माकमपिप्रियम् ॥ तत्कुरुष्वमहाराजयुद्धेबुद्धिनिवर्तय ३७ अस्यवाक्यस्यनिधनेप्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ॥ अनु
लोमःसुगंधीचपृषतैश्चसमन्वि नः ३८ देवदुंदुभयश्चैवसंप्रणेदुर्महास्वनाः ॥ पपातपुष्पवृष्टिश्चभीष्मस्योपरिमारिष ३९ नचतच्छुश्रुवेकाश्चित्तेषांसंवदतानृप ॥
ऋतेभीष्ममहाबाहुंमांचापिसुनितेजसा ४० संभ्रमश्चमहानासीद्विदशानांविशांपते ॥ पतिष्यतिरथाद्भीष्मेसर्वलोकाप्रियेतदा ४१ इतिदेवगणानांचवाक्यंशु
त्वामहातपाः ॥ सतःशांतनवोभीष्मोबीभत्सुनात्यवर्तत ४२ भिद्यमानःशितैर्बाणैःसर्वावरणभेदिभिः ॥ शिखंडीतुमहाराजभरतानांपितामहम् ४३ आजघा
नोरसिकुद्धोनवमिर्निशितैःशरैः ॥ सतेनाभिहतःसंख्येभीष्मःकुरुपितामहः ४४ निधनेसमाप्तो ३८ । ३९ मुनितेजसाव्यासप्रभावेण ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। अथवच्छिन्नाः संतताः ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। 'माघमाकर्कटीप्राक्तातदे
नाकंपतमहाराजशितिकंपेयथाचलः ॥ ततः प्रहस्यवभित्सुर्व्याक्षिपनगांडिवधनुः ४५ गंगेयंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ पुनः पुनः शतैरेनं त्वरमाणो ध
नंजयः ४६ सर्वगात्रेषु संकुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ एवमन्यैरपि भृशं विद्वच्चमानः सहस्रशः ४७ तानप्याशुशरैर्भीष्मः प्रविध्याधमहारथः ॥ तैश्च मुक्ताच्छरान्
भीष्मोयुधिसव्यपराक्रमः ४८ निवारयामास शरैः समंसन्नतपर्वभिः ॥ शिखंडीतुरणे वाणान्यान्मुमोच महारथः ४९ नचकुस्तेरुजंतस्य रुक्मपुंखाः शिलाशिताः ॥
ततः किरीटीसंकुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ५० शिखंडिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ अथैनं नवभिर्विद्धाध्वजमेकेनचिच्छिदे ५१ सारथिं विशिखैश्चास्य
दशभिः समकंपयत् ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गंगेयो बलवतरम् ५२ तदप्यस्य शितैर्भलैस्त्रिधा त्रिभिरघातयत् ॥ निमेषार्धेन कौंतेय आत्मा तं महारणे ५३ एव
मस्य धनूं प्याजौ चिच्छेद सुबहू न्यथ ॥ ततः शांतनवो भीष्मो वीभत्सुनात्यवर्तत ५४ अथैनं पंचविंशत्याक्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ सोऽतिविद्धो महेष्या सोऽदुःशासनम
भाषत ५५ एष पार्थो रणे कुद्धः पांडवानां महारथः ॥ शरैरेकसाहस्रैर्ममेवाभ्यहनद्रणे ५६ नचैष समं शक्योजेतुं वज्रभृता अपि ॥ नचापि सहिता वीरा देवदा
नवराक्षसाः ५७ मां चापिशक्तानिर्जेतुं किमु मर्त्या महारथाः ॥ एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः ५८ शिखंडिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विध्याधसंयुगे ॥ ततो
दुःशासनं भूयः स्मयमान इवाब्रवीत् ५९ अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गांडीवधन्वना ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन शरायुधि ६० मुक्ताः सर्वेऽन्यवच्छिन्नाने मेवाणाः
शिखंडिनः ॥ निहतमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ६१ मुसला इव मेघं प्रति ने मेवाणाः शिखंडिनः ॥ वज्रदंडसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदाः ६२ मम प्राणाना रुजंति
ने मेवाणाः शिखंडिनः ॥ नाशयंतीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ६३ गदापरिषसंस्पर्शाने मेवाणाः शिखंडिनः ॥ भुजगा इव संकुद्धाले लिहाना विषोल्बणाः ६४
समाविशंति मर्माणि ने मेवाणाः शिखंडिनः ॥ अर्जुनस्य इमेवाणाने मेवाणाः शिखंडिनः ६५ कृतंति मम गात्राणि माघमांसे गवा इव ॥ सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्येन
राधिपाः ६६ वीरंगांडीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ इति ब्रुवच्छांतनवो दिधक्षुरिव पांडवान् ६७ शक्तिभीष्मः स पार्थाय ततश्चिक्षेप भारत ॥ तामस्य वि
शिखैश्छित्वा त्रिधा त्रिभिरघातयत् ६८ पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तव भारत ॥ चर्माथा दत्तगंगेयो जातरूपपरिष्कृतम् ६९ खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्दृत्योरग्रे जया
यवा ॥ तस्य तच्छतधा चर्मव्यधमत्सायकैस्तथा ७० रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवामवत् ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वान्यनीकान्यचोदयत् ७१ अभिद्रवत गां
गेयं मावोऽस्तु मयमण्वपि ॥ अथ ते तोमरैः प्रोसैर्बाणैश्चैश्च समंततः ७२ पट्टिशैश्च सुनिर्मितैर्नाराचैश्च तथा शितैः ॥ वत्सदंतैश्च भलैश्च तमेकमाभिदुहुवुः ७३
पत्यंतु से गवा' ॥ यथा माघमाकर्कटीमातरं से गवास्तदपत्या निहतंति तदुदरस्थान्यपत्यानि पृष्ठं विदार्य बाहिर्निर्गच्छंति तद्वदित्यर्थः तेन प्राणापहारिवेदनाजनकत्वं बाणानि निदं शिखंडिबाणेषु संभवति
तेषां मर्दने पुष्पतुल्यत्वात् ६६। ६७। ६८। ६९। अथेतेषां मृत्योरिति चतुर्थ्यर्थे पट्टी मृत्यवे इत्यर्थः ७०। ७१। ७२। ७३।

1984

भारतभावदीपे जनविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ - - - ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ।

सीमावृत्तेति ननु कौरवाणां तावद्भीष्मे सेनापतौ पतिते मयमुचितं प्रधानविनाशे जयाशाविच्छेदात् । पांडवानां तु कथं मयमग्रेतेषां हर्षकथनात् उच्यते । पांडवानां मपि महद्भयमुपपद्यत एव
संधिवांछाविच्छेदात् अयं भावः । उभयोः सीमास्थानीयो भीष्मो जीवन्नस्माकं संधिं करिष्यति । तेन च पुत्रसुहृद्विनाशघनं व्ययप्रत्यक्षायां नमविष्यति । हते त्वेति स्मिन्सुतरां संध्याशाविच्छेद
सीमावृत्ते निपतिते कुरूणां समितिं जये ॥ सेनयोरुभयोरान्क्षत्रियान्भयमाविशत् १० मीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णं कवचध्वजम् ॥ कुरवः पर्यवर्तंत पांडवाश्च वि
शांपते ११ खंतमः संवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ॥ ररासपृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते १२ अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः ॥ इत्यभाषंत भूतानि शयानं
पुरुषर्षभम् १३ अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शांतनुं पुरा ॥ ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः १४ इति स्मशरतल्पस्थं भरतानां महत्तमम् ॥ ऋषयस्त्वभ्यभाषं
तसहिताः सिद्धचारणैः १५ हते शांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ॥ न किंचित्प्रत्यपद्यंत पुत्रास्तव हि मारिष १६ विषण्णवदनाश्चासनहतश्रीकाश्चमारत ॥ अ
तिष्ठन् व्रीडिताश्चैव हियायुक्ता ह्यधोमुखाः १७ पांडवाश्च जयलब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखान्हेमजालपरिष्कृतान् १८ हर्षात्तूर्यसहस्रेषु वाद्य
मानेषु चानघ ॥ अपश्याम महाराज भीमसेनं महाबलम् १९ विक्रीडयानं कैतेयं हर्षेण महतायुतम् ॥ निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितम् २० संमोहश्चापि
तुमुलः कुरूणामभवत्तद्वत् ॥ कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः २१ तथानिपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ॥ हाहाभूतमभूत्सर्वनिर्मर्यादमवर्तत २२ दृष्ट्वा
च पतितं भीष्मं पुत्रोदुःशासनस्तव ॥ उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् २३ आत्राप्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यं स
विषादयन् २४ तमायां तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ॥ दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च २५ ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ॥ द्रोणस्तत्राप्रियं
श्रुत्वा मुमोह भरतर्षभ २६ स संज्ञामुपलभ्या शुभारद्राजः प्रतापवान् ॥ निवारयामास तदा स्वान्वनीकानि मारिष २७ विनिवृत्तान् कुरून् दृष्ट्वा पांडवाऽपि स्वसैनि
कान् ॥ दूतैः शीघ्राश्च संयुक्तैः समं तात्पर्यं वारयन् २८ निवृत्तेषु च सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ॥ निर्मुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः २९ व्युपरम्यत तोयुद्धा
द्योधाः शतसहस्रशः ॥ उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ३० ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ॥ अभिवाद्यावतिष्ठंत पांडवाः कुरुभिः सह ३१ अथ
पांडून् कुरून् चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतनवस्तदा ३२ स्वागतं वोमहभागाः स्वागतं वोमहारथाः ॥ तुष्यामि दर्शनाच्च हं युष्माक
ममरोपमाः ३३ अभिमन्याय तानेवं शिरसालंबताऽब्रवीत् ॥ शिरो मे लंबतेऽव्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ३४ ततो नृपाः समाजन्दुस्तनूनि च मृदूनि च ॥ उपधाना
नि मुख्यानि नैच्छन्तानि पितामहः ३५ अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निवतानृपान् ॥ नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ३६

एव जात इति पुत्रसुहृद्विनाशादिप्रयुक्तं मयमुच्यत इति तस्माद्युक्तमुक्तं सेनयोरुभयोरिति हर्षकथनं त्वापाततो ज्ञेयम् १० पर्यवर्तंत पारितुषंतः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ व्रीडिताः व्रीडा
वंतः व्रीडाचान्वतः ह्रीश्चाकार्यकरणात् १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ पारंपर्येण क्रमेण २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ उपधानं उपवर्त ३४ । ३५ । ३६

१७ इह वीरशय्यायां १८ । १९ । २० । ४१ । ४२ व्यवसायमुचितोऽयम् ४३ । ४४ अन्वगृह्णात् अवतर्षमे ४५ । ४६ । ४७ उपहितं उपधानीयं दत्तम् ४८ । ४९ पांडवानभिसंस्थि

ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पांडवम् ॥ धनं जयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ३७ धनं जयमहाबाहो शिरो मे तात लंबते ॥ दीयतामुपधानं वैद्ययुक्तमिह मन्यसे ३८
॥ संजय उवाच ॥ समारोप्य महच्चापमभिवाद्या पितामहम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ३९ अज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ प्रेष्योऽहं तव दु
र्धर्षक्रियतां किंपितामह ४० तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लंबते ॥ उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपदधत्स्व मे ४१ शयनस्यानुरूपं वैशीर्णवीरप्रयच्छ मे ॥ त्वंहि पार्थ
समर्थो वै श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ४२ क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् ४३ गृह्यानुमन्य गांडीवंशरान्सन्नतपर्वणः ॥
अनुमान्य महात्मानं भरतानां महारथम् ४४ त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरः शिरैः ॥ अभिप्रायेतु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ४५ अतुष्यद्वरतश्रेष्ठो भीष्मो
धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ उपधानेन दत्तेन प्रत्यनंदं न जयम् ४६ प्राह सर्वान्समुद्रीक्ष्य भरतान् भारतं प्रति ॥ कुंतीपुत्रं युधांश्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ४७ शयनस्या
नुरूपं मे पांडवोपहितं त्वया ॥ यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा ४८ एवमेव महाबाहो धर्मेषु परितिष्ठता ॥ स्वसव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ४९ एवमु
क्त्वा तु भीमत्सुं सर्वास्तान् ब्रवीद्वचः ॥ राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पांडवानभिसंस्थितान् ५० पश्य ध्वमुपधानं मे पांडवेनाभिसंधितम् ॥ शिश्येऽहमस्यां शय्यायां यावदा
वर्तनं रवेः ५१ ये तदामां गमिष्यंति ते च प्रेक्ष्यंति मां नृपाः ॥ दिशं वै श्रवणाक्रांतां यदागंता दिवाकरः ५२ नूनं सप्ताश्वयुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा ॥ विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणा
न्सुहृदः सुप्रियानिव ५३ परिखाः खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ॥ उपासिष्ये विवस्वंतमेवं शरशताचितः ५४ उपारमध्वंसं ग्रामाद्वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ॥ संजय उवाच ॥
उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ५५ सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ॥ तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयंतव ५६ धनं दत्त्वा विसृज्यं
तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ एवं गते मये दानीं वैद्यैः कार्यमिहास्तिकिम् ५७ क्षत्रधर्मे प्रशस्ता हि प्राप्ताऽस्मि परमां गतिम् ॥ नैष धर्मो महिपालाः शरतल्पगतस्य मे
५८ एभिरेव शिरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥ तच्छ्रुत्वा च नंतस्य पुत्रोदुर्योधनस्तव ५९ वैद्यान् विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ततस्ते विस्मयं जग्मुर्ना
ना जनपदेश्वराः ६० स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्ते मनुजेश्वराः ६१ सहिताः पांडवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ उपगम्य म
हात्मानं शयानं शयने शुभे ६२ तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणम् ॥ विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्वेषु वसंततः ६३ वीराः स्वशिविराण्येव ध्यायंतः परमातु
राः ॥ निवेशायाम्युपागच्छन्सायाहे रुधिरोक्षिताः ६४ निविष्टान् पांडवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ॥ भीष्मस्य पतने दृष्टानुपगम्य महाबलः ६५

तान् पांडवानां स भीषवर्तिनः ५० । ५१ । ५२ । ५३ ममावसदने मन्निवासस्थाने ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५

६३ । ६७ चक्षुषाहंतीति तया तं दृष्टिमात्रेण हननसमम् ६८ । ६९ । ७० । ७१ ॥ इति भीष्मपर्वणि जी० भा० विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ व्युष्टायामिति १ । २ । ३ पृथग्जनाः प्राकृताः
 उवाच माधवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ दिष्ट्या जयसि कौरव्यदिष्ट्या भीष्मो निपातितः ६६ अवध्यो मानुषैरेव सत्यसंधो महारथः ॥ अथवादैवतैः सार्धं सर्वशा
 खस्य पारगः ६७ त्वानुचक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घेरेण चक्षुषा ॥ एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ६८ तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ॥ त्वं हि नः शर
 णं कृष्णभक्तानामभयंकरः ६९ अनाश्रयो जयस्तेषां ये पांत्वमसि केशव ॥ रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हितैरतः ७० सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्रयमिति मे मतिः ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ॥ तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० भीष्मोपधानदाने विंशाधिकशत
 तमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ संजय उवाच ॥ व्युष्टायानुमहाराज सर्वार्थसर्वपार्थिवाः ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन्पितामहम् १ तवीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तम ॥
 अभिवाद्योपतस्युर्वैक्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् २ कन्याश्चंदनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ अवाकिरुच्छांतनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ३ स्त्रियो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्ष
 काश्च पृथग्जनाः ॥ समभ्ययुः शांतनवं भूतानो वत मोनुदम् ४ तूर्याणि शतसंख्यानि तथैव नदनर्तकाः ॥ शिल्पिनश्च तथाऽऽजग्मुः कुरुद्वंद्वं पितामहम् ५ उपा
 रम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान्विप्रमुच्यते ॥ आयुधानि च निक्षिप्य सहिता कुरुपांडवाः ६ अन्वासेत दुराघर्षदेव व्रतमरिदमम् ॥ अन्योन्यं प्रीतिमंतस्ते यथा पूर्वयथा
 वयः ७ सापार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोमिता ॥ शुशुभे भारती दीप्ता दिवी वादित्यमंडलम् ८ विबभौ च नृपाणां सागंगासुतमुपासताम् ॥ देवानामिव देवेशं
 पितामहमुपासताम् ९ भीष्मस्तु वेदनाधैर्यान्निष्ठमरतर्षभ ॥ अभितप्तः शरैश्चैव निःश्वसन्नुरगो यथा १० शराभितप्तकायोऽपि शस्त्रसंपातमूर्छितः ॥ पानीय
 मितिसंप्रेक्ष्य राजस्तान्प्रत्यभाषत ११ ततस्ते क्षत्रियाराजगुपाजग्मुः समंततः ॥ भक्ष्यानुच्चावचान् राजन्वारिकुंभांश्च शीतलान् १२ उपानीतं तु पानीयं दृष्ट्वा शांतन
 वोऽब्रवीत् ॥ नाद्यास्तीतामया शक्या भोगाः केचन मानुषाः १३ अपक्रांतो मनुष्येभ्यः शरशय्यां गतो ह्यहम् ॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः १४
 एवमुक्त्वा शांतनवो निदन्वाक्येन पार्थिवान् ॥ अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि त्यम्यभाषत भारत १५ अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ॥ अतिष्ठत्प्राजलिः प्रह्वकिं
 करोमीति चाब्रवीत् १६ तं दृष्ट्वा पांडवं राजन्भिवाद्याग्रतः स्थितम् ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम् १७ दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः ॥
 मर्माणि परिदूयंते मुखं च परिशुष्यति १८ वेदना तं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ॥ त्वं हि शक्तो महेश्वासदा तु मा पोयथाविधि १९ अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य
 वीर्यवान् ॥ अधिष्यं बलवत्कृत्वा गांडीवं व्याक्षिपद्भुः २० तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ वित्रेसुः सर्वभूतानि सर्वैश्च त्वाच पार्थिवाः २१ ततः प्र
 दक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनावरः ॥ शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतावरम् २२

जताः भूतानि प्राणिनो गंधर्वादीनि वा तमो नृदं सूर्यम् ४ । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ परिदूयंते पतितपंथे १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ विकुर्वतो विशेषेण कुर्वतः । २६ । २७ व्याविध्यन्त्राभितवंतः २८ । २९ । ३० । ३१ निघनं निघनहेतुः तद्विषो देवरहस्यज्ञाः २९ । ३३ जगति भूलोके

संधाय च शरं दीप्तमभिमंथ्य स पांडवः ॥ पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः २३ अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ उत्पपात ततो धारावारिणो विमला
 शुभा २४ शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगंधरसस्य च ॥ अतर्पयत्ततः पार्थः शीतयजलधारया २५ भीष्मं कुरूणां मृषभं दिव्यकर्मपराक्रमम् ॥ कर्मणा तेन पार्थस्य श
 क्रस्येव विकुर्वतः २६ विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्तेव सुधाधिपाः ॥ तत्कर्मप्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम् २७ संप्रावेपंत कुरवो गावः शीतादिताडव ॥ विस्मज्या
 चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः २८ शंखदुंदुभिर्निर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ तप्तः शांतनवश्चापिराजन् बीभत्सुमब्रवीत् २९ सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजय
 त्रिव ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनंदन ३० कथितो नारदेनासि पूर्वापरमितयुते ॥ वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्मकरिष्यसि ३१ यन्नोत्सहति देवं द्रुः सहदेवैरपि ध्रुवम् ॥
 विदुस्त्वां निघनं पार्थसर्वक्षत्रस्य तद्विदुः ३२ धनुर्वराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ३३ मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतंगेश्वरः ॥ सरितां सागरः श्रेष्ठो गोवैरिष्ठा च तु
 ष्पदाम् ३४ आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमावन्वरः ॥ जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ३५ नवैश्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव ॥
 द्रोणेन रामेण जनार्दनेन मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ३६ परीतश्चिद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो दुर्योधनो न च तच्छ्रद्धाति ॥ सशेष्यते वै निहतश्चिराय शास्त्रातिगोभीमबलामि
 भूतः ३७ एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवो दुर्योधनो दीनमनावभूव ॥ तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य निबोधराजन्भववीतमन्युः ३८ दृष्टं दुर्योधनैतत्ते यथा पार्थेन धीमता ॥
 जलस्य धाराजनिता शीतस्यामृतगंधिनः ३९ एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नन्यः कश्चन विद्यते ॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यं मथ वैष्णवम् ४० ऐंद्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमे
 ष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ४१ सर्वस्मिन्मानुषेलोके वै त्वेको हि धनंजयः ॥ कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदेहकश्चन ४२ अशक्यः पांडव
 स्तातयुद्धे जेतुं कथंचन ॥ अमानुषाणिकर्माण्यस्यैतानि महात्मनः ४३ तेन सत्ववता संख्येश्वरेणाहवशो भिना ॥ कृतिना समरे राजन्संधिर्भवतु माचिरम् ४४ याव
 त्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम ॥ तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ४५ यावन्न ते चमूः सर्वाः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात यु
 ज्यताम् ४६ यावत्तिष्ठंति समरे हतशेषाः सहोदराः ॥ नृपाश्च बहवो राजस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ४७ न निर्दहतिते यावत्क्रोधदीप्ते क्षणश्चमूम् ॥ युधिष्ठिरो रणे तावत्सं
 धिस्ते तात युज्यताम् ४८ न कुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पांडवः ॥ यावच्च भूमहाराजनाशयंति न सर्वशः ४९ तावत्ते पांडवैर्वीरैः सौहार्दममरोचते ॥ युद्धं मदं
 तमेवास्तु तात संशम्य पांडवैः ५० एतत्तुरोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मया ज्ञघ ॥ एतत्क्षेममहं मन्येतव चैव कुलस्य च ५१

फाल्गुनेनयत्कृतं पतदेतावदेवपर्याप्तमस्तु चशब्दादेतावतां मातृणामंतादपीति ५२ । ५३ । ५४ । ५५ योज्ययोगधारणायुक्तं कृत्वा ५६ । ५७ ॥ इति मी० नी० भारतभावदीपे एकविंशधिकशत

त्यक्तामन्युपशम्यस्वपार्थिः पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फाल्गुनेन ॥ भीष्मस्यांतादस्तुवः सौहृदं च जीवंतु शेषाः साधुराजन्प्रसीद ५२ राज्यस्यार्धदीयतां पांडवानामिन्द्र
प्रस्थं धर्मराजोऽभियातु ॥ मामित्रधुक्पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ५३ ममावसानाच्छांतिरस्तु प्रजानां संगच्छतां पार्थिवाः प्रीतिमंतः ॥ पि
ता पुत्रमातुलं भागिने यो भ्राता चैव भ्रातरं प्रेतुराजन् ५४ न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्य बुद्ध्या ॥ तत्स्यस्यंते एतदेताः स्थसर्वे सत्यामेतां भारतीमीर
यामि ५५ एतद्वाक्यं सौहृदादापगे यो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा ॥ तूष्णीमासीच्छल्यसंततमर्मा योज्यात्मानं वेदनां संनियम्य ५६ ॥ संजय उवाच ॥ धर्मार्थ
सहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमना मयम् ॥ नारोचयत पुत्रस्ते मुमुर्षुरिव भेषजम् ५७ ॥ इति श्री० भी० भी० दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्ये एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १२१ ॥ संजय उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान् पुनः ॥ तूष्णीं भूते महाराज भीष्मेशांतनुने दने १ श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ॥
ईषदागतसंत्रासस्त्वरयोपजगाम ह २ सददर्शमहात्मानं शरत्तल्पगतं तदा ॥ जन्मशय्यागतं वरिं कार्तिकेयमिव प्रभुम् ३ निमीलिताक्षं तं वीरं साभुंकठस्तदा वृषः ॥
भीष्मभीष्ममहाबाहो इत्युवाच महायुतिः ४ राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव ॥ द्वेष्ट्योऽहं तव सर्वत्र इति चैनमुवाच ह ५ तच्छ्रुत्वा कुरुद्वो हिवलीसं वृतलोचनः
शनैरुद्धीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रीत् ६ रहितां धिष्ण्य मालोक्य समुत्सार्थचरक्षिणः ॥ पितेव पुत्रं गंगेयः परिरभ्यैकपाणिना ७ एहो हि मे विप्रतीपस्पर्धसे त्वं मया सह ॥
यदि मानाधिगच्छेथान ते श्रेयो भुवं भवेत् ८ कौंतेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ॥ सूर्यजस्त्वं महाबाहो विदितो नारदान्मया ९ कृष्णद्वैपायना चैव तच्च सत्यं न
संशयः ॥ न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते १० तेजो वधनिमित्तं तु परुषं त्वाऽहमब्रुवम् ॥ अकस्मात्पांडवान् सर्वानवाक्षिपसि सुव्रत ११ येनासि बहुशोरा
ज्ञाचोदितः सुतनंदन ॥ जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी १२ नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ॥ तेनासि बहुशोरूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि १३
जानामि समरे वीर्यशत्रुभिर्दुःसहं भुवि ॥ ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां स्थितिम् १४ न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ॥ कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्त
वान् १५ इष्वस्त्रे चास्त्रसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ॥ सदृशः फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना १६ कर्णकाशिपुरंगत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ॥ कन्यार्थे कुरुराजस्य रा
जानो मृदिता युधि १७ तथा च बलवानराजा जरासंधो दुरासदः ॥ समरे समरश्चाधिप त्वया सदृशो भवत् १८

तमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ तत इति १ । २ जन्मशय्यागतं जन्मकालेशरशय्यागतं शरजन्मत्वात् ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ पुरुषेषु मानुषेषु एवं सत्यपि अतिसंभा
वितः पांडवानां विपीडयेरिति निश्चित्यातिरयोऽप्यर्धरथत्वेन गणित इति भावः १५ । १६ । १७ त्वया सदृशो नाभवत् वयाजित इत्यर्थः इयं कथाराजधर्मं अनेन नागायुतबलत्वं कर्णस्य सूचितम् १८

युधिसंप्रहारे १९ । २० २१ निवृत्तं समाप्तं २२ । २३ अवकीर्णस्त्यक्तः २४ । २५ । २६ । २७ निवर्तितुं निवर्तयितुं २८ । २९ पांडुनर्जुनं विहाय चतुरः अर्जुनेन योत्स्ये अन्यान् विजेष्ये इति भावः ३० । ३१
३२ । ३३ विप्रतीपं विरुद्धम् ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ ॥ इति मी० पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ समाप्तो भीष्मपर्वार्थप्रकाशः ॥ ॥ ॥

ब्रह्मण्यः सत्त्वयोधी च तेजसा च बलेन च ॥ देवगर्भसमः संख्ये मनुष्यैराधिको युधि १९ व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मेयस्त्वां प्रतिपुराकृतः ॥ दैवपुरुषकारेण न शक्यमति
वर्तितुम् २० सोदर्याः पांडवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिमुदन ॥ संगच्छतैर्महाबाहो मम चेदिच्छसिप्रियम् २१ मयामवतु निवृत्तं वैरमादित्यनंदन ॥ पृथिव्यां सर्वं
राजानो भवं त्वयि निरामयाः २२ ॥ कर्ण उवाच ॥ जानाम्येव महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः ॥ यथा वदसि मे भीष्मकौंतियोऽहं न सूतजः २३ अवकीर्णस्त्वहं कुंत्यासू
तेन च विवर्धितः ॥ भुक्त्वा दुर्योधनैश्चर्येन मिथ्या कर्तुं मुत्सहे २४ वसुदेवसुतो यद्वत्पांडवा यद्वत्प्रतः ॥ वसुचैव शरीरं च पुत्रदारं तथा यशः २५ सर्वं दुर्योधनस्या
र्थेत्यक्तं मे भूरिदक्षिण ॥ माचेत द्याधि मरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव २६ कोपिताः पांडवानि त्वं समाश्रित्य सुयोधनम् ॥ अवश्यभावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्यो निवर्ति
तुम् २७ दैवपुरुषकारेण को निवर्तितुं मुत्सहेत् ॥ पृथिवीक्षयं शंसीनि निमित्तानि पितामह २८ भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ पांडवा वासुदेवश्चावि
दिता मम सर्वशः २९ अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ विजयिष्ये रणे पांडूनि ति मे निश्चितं मनः ३० न च शक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ॥ धनं जयेन यो
त्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ३१ अनुजानीष्वमां तात युद्धाय कृतनिश्चयम् ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीर युद्धे येयमिति मे मतिः ३२ दुरुक्तं विप्रतीपं वारभसाच्चापला
तथा ॥ यन्मये ह कृतं किंचित् तन्मे त्वं क्षंतुमर्हसि ३३ ॥ भीष्म उवाच ॥ न चेच्छक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ॥ अनुजानामि कर्णत्वां युद्धं च स्वस्वर्गकाम्यया ३४
निर्मन्युर्गतसंरंभः कृतकर्मरणे स्मह ॥ यथा शक्तियथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ३५ अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदा भुहि ॥ क्षत्रधर्मजितौ लोकानवाप्स्यसि धनं ज
यात् ३६ युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ॥ धर्म्याद्वियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ३७ प्रशमेहि कृतो यत्नः सुमहान्सुचिरं मया ॥ न चैव श
कितः कर्तुं कर्णसत्यं ब्रवीमि ते ३८ ॥ संजय उवाच ॥ इत्युक्तवति गंगेये अभिवाद्योपमं च ॥ राधेयोरथमारुह्य प्रायातव सुतं प्रति ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते
शतसहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मकर्णसंवादे द्वाविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ समाप्तो भीष्मवधपर्व भीष्मप
र्वच ॥ अस्यानंतरं द्रोणपर्व भविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ तमप्रतिमसत्त्वौजो बलवीर्यसमन्वितम् ॥ हतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचाल्येन शिखंडिना १

श्वेतोपाख्यानसमाप्त्यनंतरं ग्रंथप्रभृति आपर्वसमाप्ति लिखिता टीका अन्यैश्च न चतुर्धरप्रणीतेति शंक्यते टीकांतरपुस्तकेषूपलंभात्तेषां सादृश्याभावाच्च ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि आदिपर्वोकाध्यायश्लोकसंख्या न्यूनाधिक्यपूर्ववत्तेषां कादिकोपादेव बोध्यम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व समाप्तम् ॥

See pt. I

Col.
V R. 22/4/96

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

8997

Call No. Sa8 Km/G.N.B.

Author—

Title— Mahabharata
Parts 5-6.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.